

Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa:

XVI - XIX. mendeak

Analyse diachronique du dialecte souletin :

XVIe - XIXe siècles

Doktorego tesia nazioarteko tutorekidetzan

Manuel PADILLA MOYANO

Tesi zuzendariak:

Blanca URGELL LÁZARO (UPV/EHU)

Bernard OYHARÇABAL (CNRS)

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

2017

Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa:

XVI - XIX. mendeak

Analyse diachronique du dialecte souletin :

XVIe - XIXe siècles

Doktorego tesia nazioarteko tutorekidetzan

Manuel PADILLA MOYANO

Tesi zuzendariak:

Blanca URGELL LÁZARO (UPV/EHU)

Bernard OYHARÇABAL (CNRS)

Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

2017

Tesi hau Eusko Jaurlaritzaren Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Sailaren ikertzaileak prestatzeko programaren diru-laguntzari esker egin ahal izan da (BFI 2010/018); halaber, tesiaren egileak ondoko proiektu eta taldeen babesa izan du:

- *Monumenta Linguae Vasconum IV* (MINECO, FF12012-37696).
- *Monumenta Linguae Vasconum V* (MINECO, FF12016-76032-P).
- *Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada* (Eusko Jaurlaritza, IT698-13, IT486-10).
- *Lingüística teórica y diacrónica: gramática universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca* (UFI11-14).

A mis padres, hermanos y sobrinos.

Tesi honek ibilarazi nauen bidean anitz izan dira zailtasunak, baina baita behaztopa guztien gaitzaren lagundu nauten adiskideak ere. Deus baino lehen, bizitzan gaitzaren formatu nauten hainbat irakasleren zordun naiz, ama eskolatik kontserbatorioraino; halaber, Jainkoari eskerrak ematen dizkiot pedagogorik gabeko eskola batean ikasteko pribilejioa emateagatik.

Letren Fakultate honetan izan ditudan irakasle pasionatuak eskertu behar ditut: Gontzal Aldai, Iñaki Camino, Marijo Ezeizabarrena, Ricardo Gómez, Joaquin Gorrochategui, Ivan Igartua, Henrike Knörr zena, Joseba Lakarra, Marijo Olaziregi, Lourdes Oñederra, Javier Ormazabal, Blanca Urgell... Modu berean, eskerrak ematen dizkiet Baionako Fakultateko eta IKER UMR 5478 zentroko irakasle, ikertzaile eta adiskideei: Karim Aït-Alouache, Aurelia Arcocha, Aña Mari Benarab, Battittu Coyos, Maia Duguine, Irantzu Epelde, Urtzi Etxeberria, Ricardo Etxepare, Aritz Irurtzun, Jasone Salaberria...

Azken urteetan Aziti Bihiako elkartekide eta adiskideen konpainia eta sostengua ezin aski estimatuzkoak izan dira: Borja Ariztimuño, Udane Atutxa, Urtzi Reguero, Ekaitz Santazilia, Koldo Ulibarri, Oxel Uribe-Etxebarria... Harago, Dorota Krajewska, Miren Ibarluzea eta Eneko Zuloaga hurbilenik izan ditudan tesi-bidaideak izan dira.

Monumenta Linguae Vasconum ikerketa taldekideei, eta bereziki Iñaki Caminori, Ander Egurtzegiri, Joseba Lakarrari, Julen Manterolari eta Mikel Martínezi, izan ditugun trukaketa aberasgarriengatik.

Maiden Bedaxagari eta Maitena Duhalderi, *ene klodetak*, datu iturri izateagatik eta frantsesarekin laguntzeagatik.

Testuetan bidaide eta adiskide ezin hobeak izan ditut Pello Agirre, Ane Loidi eta Koro Segurola, beti laguntzeko, irakasteko eta inspiratzeko prest, beti musutruk.

Eskiulako Léo Lucuix jaunari.

Ene joan-jinak aberastu dituzten akademikoei: Helsinkiko Rita Eloranta, Salamancako Elena Llamas-Pombo, Sevillako Manuel Padilla Cruz, Nimegako Luis Miguel Rojas Berscia, Toulouseko Rafeu Sichel-Bazin, Leideneko Marijke van der Wal eta Matthias Pache, Sussexeko Max Wheeler...

Hainbat liburutegi eta agiritegitan urtatzen nautenei, eta partikularzki Baionako Annie Mazetier eta Marie Hélène Deliaart anderei.

Ene familiari, beti bezala urte hauetan ere bere sostengua emateagatik.

Ene adiskideei, erakutsi didaten pazientziagatik, eta biziki Jordani, Mentxori eta Merceri.

Oroz gaitzetik, esker mila berezi bat errendatzen diet ene bi zuzendariei, Beñat Oyharçabal eta Blanca Urgell. Biak maila goreneko gidariak baino anitzez gehiago ere izan dira, eta orain hauta nitzakeen hitzak oro ez litezke aski haiek eman didaten guztiaren eskertzeko.

Deneri, milesker bihotzez.

Gasteizen, 2017ko apirilean.

AURKIBIDEA

Cartes	i
--------------	---

VERSION FRANÇAISE

1. A propos de la nécessité de cette thèse et ses objectifs	xvii
2. Aspects méthodologiques	xix
2.1. Travail philologique	xix
2.2. Travail linguistique	xix
2.2.1. Choix des éléments linguistiques à analyser	xx
2.2.2. Répertoire de la connaissance actuelle	xxiii
2.2.3. Exploitation du corpus	xxiii
2.2.4. Comparaison avec les données d'autres parlers	xxiii
2.2.5. Mise en tableaux des données	xxiii
2.2.6. A la recherche d'explications	xxiii
3. Le corpus	xxv
3.1. Limites spatiales et temporelles	xxv
3.2. Relation des textes	xxvi
3.2.1. XVI ^e siècle	xxvii
3.2.2. XVII ^e siècle	xxvii
3.2.3. XVIII ^e siècle	xxviii
3.2.4. XIX ^e siècle	xxx
3.2.5. Les farces charivariques	xxxii
3.3. Caractère du corpus	xxxii
3.4. Situation du corpus	xxxiii
3.4.1. Editions	xxxiii
3.4.2. Sources, transmission et paternité des textes	xxxiv
3.4.3. Traductions	xxxv
3.4.4. Les aspects linguistiques	xxxvii
3.4.4.1. Histoire de la langue	xxxvii
3.4.4.2. Graphie et phonologie	xxxvii
3.4.4.3. Morphosyntaxe	xxxviii
3.4.4.4. Lexique	xl
3.4.4.5. Contact linguistique	xl
4. Conclusions de l'analyse linguistique	xlvi
4.1. Deux traits phonologiques dus au contact linguistique	xlvi
4.1.1. Les « nouvelles » voyelles nasales	xlvi
4.1.2. Les sibilantes sonorisées	xlix
4.2. L'emprunt de morphèmes dérivationnels	li
4.2.1. Le préfixe <i>arra-</i>	lii
4.2.2. Le suffixe <i>-aje</i>	lii
4.2.3. Le suffixe <i>-dant/-lant</i>	lii
4.2.4. Le suffixe <i>-ot</i>	liii
4.2.5. Le suffixe <i>-sa</i>	liii
4.3. Le système casuel	lv
4.3.1. Le génitif et les morphèmes casuels qui s'y agglutinent	lv
4.3.1.1. Les valeurs du génitif	lv
4.3.1.2. Le motivatif	lvi

4.3.1.3. Le comitatif	lvii
4.3.2. Les cas locatifs	lviii
4.3.2.1. L'inessif archaïque	lviii
4.3.2.2. L'ablatif	lix
4.3.2.3. L'allatif	lx
4.3.2.4. Les suffixes casuels composés à partir de l'allatif	lxi
4.3.2.5. La postposition <i>beitha</i>	lxii
4.3.3. Réorganisation du système casuel au Moyen Age	lxiii
4.4. Le système verbal : formes non conjuguées	lxv
4.4.1. Le préfixe * <i>e-</i>	lxv
4.4.2. Formes causatives	lxv
4.4.3. Formes du radical verbal	lxvi
4.4.4. Formes du participe imperfectif	lxviii
4.4.5. Le participe prospectif	lxix
4.4.6. Le nouveau groupe de participes en <i>-i</i>	lxx
4.5. Le système verbal : formes conjuguées	lxxii
4.5.1. Formes des auxiliaires ditransitifs	lxxii
4.5.2. Evolution de la conjugaison synthétique	lxxiii
4.5.3. Pléonasme de l'accord du datif	lxxiii
4.6. Le système verbal : mode et modalité	lxxiv
4.6.1. Expression de l'injonction	lxxiv
4.6.1.1. Promissif	lxxv
4.6.1.2. Exhortatif	lxxv
4.6.1.3. Impératif	lxxvi
4.6.1.4. Jussif	lxxvii
4.6.2. Expression de l'espoir et du désir	lxxvii
4.6.2.1. Formes d'optatif	lxxvii
4.6.2.2. Les autres voies d'expression de l'espoir et du désir	lxxix
4.6.3. Quelques remarques sur les constructions de conditionnel	lxxx
4.6.4. Modalité	lxxxii
4.6.4.1. Conjugaison synthétique	lxxxii
4.6.4.2. Conjugaison analytique	lxxxii
4.7. Syntaxe	lxxxiii
4.7.1. Les constructions des postpositions <i>barne(a)n</i> & <i>gañe(a)n</i>	lxxxiii
4.7.2. La construction présentative souletine et l'évolution de la deixis	lxxxiv
4.7.3. Les propositions exclamatives : la particule <i>ala</i>	lxxxvi
4.7.4. Le génitif des sujets intransitifs (ISGen)	lxxxvii
5. Évolution générale du basque souletin	lxxxix
5.1. Traits autrefois communs conservés par le basque souletin (archaïsmes)	lxxxix
5.2. « Choix » et innovations partagés par le basque souletin	xcii
5.3. Innovations exclusives du souletin	xciv
5.4. Dernier mot sur l'évolution du dialecte souletin	xcv

ATALASEAN

0. Tesi honen beharraz eta helburuez	3
1. Zubereraren kontzeptuaz	4
2. Alderdi metodologikoak	11
2.1. Lan filologikoa	11
2.2. Lan linguistikoa	11
2.2.1. Aztergai diren ezaugarrien hautuaren azalpena	12

2.2.2.	Ezaugarri bakoitzaren aurreko ezagutza	13
2.2.3.	Corpusaren ustiakuntza	14
2.2.4.	Beste mintzoezko konparantza	14
2.2.5.	Taulen eratzea	15
2.2.6.	Azalpenen xerka.....	15
3.	Corpusaren deskripzioa.....	17
3.1.	Corpusaren mugak.....	17
3.1.1.	Denbora eta espazioa.....	17
3.1.2.	Etchart, Zalgize, Oihenart, Tartas... eta Archu.....	18
3.1.3.	Corpusetik kanpoko testuak	20
3.1.3.1.	Testu galduak	20
3.1.3.2.	Corpusean sartu ez ditugun testuak.....	21
3.2.	Lekukotasunen zerrenda eta iruzkina.....	24
3.2.1.	XVI. mendea	24
3.2.2.	XVII. mendea.....	26
3.2.3.	XVIII. mendea.....	28
3.2.4.	XIX. mendea	35
3.2.5.	Astolasterrak (fartsa xaribarikoak).....	43
3.3.	Corpusaren izaera	44
3.3.1.	Berankortasuna.....	44
3.3.2.	Urritasuna.....	44
3.3.3.	Heterogeneotasuna eta asimetria.....	44
3.3.4.	Corpusaren hiru tradizioak.....	45
3.3.4.1.	Ahozko literaturaren tradizioa	45
3.3.4.2.	Herri antzertiaren tradizioa	45
3.3.4.3.	Zubereraren tradizio idatzia	46
3.3.4.3.1.	Sarrera	46
3.3.4.3.2.	Zuberera idatziaren sorrera, Oloroeko diozesari lotua.....	49
3.3.4.3.3.	Zuberera idatziaren beharraz eta egonkortasunaz	53
3.3.5.	Gogoeta periodizazioaz.....	57
3.4.	Corpusaren egoera.....	58
3.4.1.	Edizioez.....	58
3.4.2.	Testuen iturriez, transmisioaz eta egiletasunaz.....	61
3.4.3.	Itzulpenaz	63
3.4.4.	Hizkuntz alderdiez	66
3.4.4.1.	Euskararen historiaz	66
3.4.4.2.	Grafiaz.....	67
3.4.4.3.	Fonologiaz.....	67
3.4.4.4.	Morfosintaxiaz	69
3.4.4.5.	Lexikoaz.....	71
3.4.4.6.	Hizkuntza ukipenaz.....	71

I. BI EZAUGARRI FONOLOGIKO

1.	Zuberoako bokal sudurkari «berriak».....	79
1.1.	Sarrera	79
1.2.	Euskararen bokal sudurkariak	79
1.2.1.	Jakingarri orokorrak.....	79
1.2.2.	Bokal sudurkariak Zuberoan.....	81
1.3.	Zuberoako bokal sudurkari berriez	83
1.4.	Zubereraren -ĩ eta -ũ testuetan gaindi.....	87

1.5. Ondorioak	100
2. Txistukari ahostunak Zuberoan	102
2.1. Sarrera	102
2.2. Bi hitz euskararen txistukariez	102
2.3. Zubereraren txistukari ahostunak: hurbilpena	103
2.4. Txistukari ahostunak testuetan gaindi	106
2.4.1. Atarikoak: grafiez	106
2.4.2. z/ eta /z/ fonemen agerpena	108
2.4.3. Afrikatu ahostunen agerpena	124
2.4.4. Laburbilduz	124
2.5. Txistukari ahostunen sorrera, zuberera historikoaz harago	125
2.6. Ondorioak	127

II. KASU SISTEMA

1. Genitiboaren eta hartarik abiatu diren kasu-marken azterketa	131
1.1. Sarrera	131
1.2. Euskararen genitiboa	132
1.2.1. Oinarrizko jakingarriak	132
1.2.2. Genitibo zaharra, kasu polisemiko bat	133
1.3. Genitiboa datibozko balioaz	135
1.4. Benefaktiboa eta prolatiboa	137
1.4.1. Genitibo-benefaktiboa: abiaburuak	137
1.4.2. Genitibo-benefaktiboaren lekukotza	140
1.4.3. Genitiboa denborazko balioaz	143
1.4.4. Benefaktiboaren marka berriak: <i>-(ar)entzat & -(ar)entako</i>	145
1.4.5. Genitibo-prolatiboa	151
1.4.6. Prolatiboaren marka berriak: <i>-tzat & -tako</i>	151
1.5. Motibatibo	153
1.5.1. Abiaburuak	153
1.5.2. Genitibo-motibatiboa	155
1.5.3. <i>-gatic</i> markaren agerpena Zuberoan	157
1.5.4. <i>-gati(k)</i> atzizkia, genitibo zaharrari ala berriari erantsia?	165
1.5.5. Benefaktibozko atzizkien hedakuntza semantikoa	169
1.5.5.1. Abiaburuak	169
1.5.5.2. <i>-(ar)entzat & -(ar)entako</i> motibatiboaren adierazpenean	172
1.6. Komitatiboa	178
1.6.1. Abiaburuak	178
1.6.2. Komitatiboaren polimorfismoa Zuberoan	181
1.6.2.1. <i>-(r)eki(la)</i> vs. <i>-(r)eki(la)n</i>	181
1.6.2.2. <i>-kila(n)</i> atzizkia	185
1.6.2.2.1. <i>-kila(n)</i> atzizkiaren balioaz	185
1.6.2.2.2. <i>-kila(n)</i> atzizkiaren lekukotza	187
1.6.2.3. <i>-(r)ekiko & -(r)ekila(n)ko</i> sekuentziak	193
1.6.3. Ondorioak	194
1.7. Genitiboa eta hari lotutako kasu-markak: ondorioak	195
2. Kasu lokatiboen azterketa	199
2.1. Inesiboa mugagabe arkaikoan (edo <i>inesibo arkaikoa</i>)	200
2.1.1. Kontzeptualizazioa	200
2.1.2. Inesibo arkaikoa Zuberoako testuetan	202
2.1.2.1. Tema + <i>-n</i>	203

2.1.2.1.1. ASPALDIN	203
2.1.2.1.2. AURTHEN.....	204
2.1.2.1.3. ETXEN	204
2.1.2.1.4. IHIZEN	206
2.1.2.1.5. ONDON	207
2.1.2.1.6. SOÑEN	207
2.1.2.2. Bi kasu ñabar: <i>goiz & arrats</i>	207
2.1.3. Inesibo + <i>-ko</i>	210
2.1.4. Ondorioak.....	213
2.2. Ablatiboaren polimorfismoa Zuberoan	215
2.2.1. Kontzeptualizazioa.....	215
2.2.2. Partitibo-ablatibo arkaikoaren markaren iraupena Zuberoan.....	217
2.2.2.1. <i>-(r)ik</i> izenordainekin	217
2.2.2.2. <i>-(r)ik</i> izen arruntekin	220
2.2.2.3. <i>-(r)ik</i> leku izenekin.....	221
2.2.2.4. <i>-(r)ik</i> denborari lotutako <i>-da(n)</i> morfemarekin	222
2.2.3. Ablatibozko marka berriaren eta berriagoaren arteko lehia.....	224
2.2.3.1. <i>-ti & -tik</i> parearen agerpena Zuberoako testuetan	224
2.2.3.2. Ikertze berezi bat: <i>hebe(n)ti(k)</i>	227
2.2.3.3. <i>-tila</i> morfema luzatua	228
2.2.3.4. Informazio intradialektalik ote?.....	230
2.2.4. Ondorioak.....	233
2.3. Adlatiboaren polimorfismoa Zuberoan	234
2.3.1. Sarrera	234
2.3.2. <i>-ra(t)</i> vs. <i>-ala(t)</i>	234
2.3.2.1. Abiaburuak.....	234
2.3.2.2. Testuen lekukotza	235
2.3.2.2.1. <i>Zeliü, ifernü</i> eta beste	236
2.3.2.2.2. <i>Etxiala(t)</i> vs. <i>etxera(t)</i>	237
2.3.2.2.3. <i>Aitzin, gibel, barne & kanpo</i>	238
2.3.2.2.4. Denborazkoak: <i>[-ti(k) -ra]</i> vs. <i>[-ti(k) -ala]</i>	239
2.3.2.2.5. Moduzkoak: <i>-ra</i> vs. <i>-ala</i>	240
2.3.2.2.6. Zenbait toponimo	241
2.3.3. <i>-t</i> vs. <i>-ø</i>	242
2.3.3.1. Abiaburuak.....	242
2.3.3.2. <i>-t & -ø</i> adlatiboan: testuen lekukotza	245
2.3.3.2.1. Oihenart: iruzkin laburra	245
2.3.3.2.2. Etcharten gutunak (1616).....	245
2.3.3.2.3. Tartasen <i>Onsa</i> (1666).....	246
2.3.3.2.4. Belapeire (1676 & 1696).....	247
2.3.3.2.5. Oloroeko katixima (1706).....	248
2.3.3.2.6. <i>Othoitce eta cantica espiritualac Çubero Herrico</i> (1734)....	248
2.3.3.2.7. Maister (II & IV).....	248
2.3.3.2.8. Ressegue (1758).....	250
2.3.3.2.9. <i>Saint Julien d'Antioche</i> (1770)	251
2.3.3.2.10. Mercy (1780).....	252
2.3.3.2.11. <i>Edipa</i> (1793).....	254
2.3.3.2.12. <i>Sainte Elisabeth de Portugal</i> (ca. 1800)	255
2.3.3.2.13. <i>Uscara Libria</i> (ca. 1800).....	256
2.3.3.2.14. <i>Doctrina Khiristia</i> (1812)	257
2.3.3.2.15. Chaho	257

2.3.3.2.16. <i>Meditacioniac</i> (1844)	257
2.3.3.2.17. <i>Ebanjelio Saintia</i> (1873)	259
2.3.3.2.18. Aldirietarat soño bat: <i>Linguae Vasconum Primitiae</i> (1545)	260
2.3.3.3. Azterketaren emaitzak <i>-t</i> vs. <i>-∅</i> oposizioaz	261
2.3.4. Ondorioak	263
2.4. Adlatiboaren gainean sortutako kasu lokatibo konposatuak	265
2.4.1. Sarrera	265
2.4.2. Hurbiltze adlatiboa, <i>-t</i> morfoaz landara	266
2.4.2.1. Abiapuntua	266
2.4.2.2. <i>Aldialat, khantiala</i>	266
2.4.2.3. [DAT / ADL + <i>bürüz</i>] egitura	267
2.4.3. Muga adlatiboa	269
2.4.3.1. Abiapuntua	269
2.4.3.2. <i>-dano & -drano</i>	270
2.4.3.3. <i>-rano & -alano</i>	272
2.4.3.4. <i>-ra(d)ino</i>	273
2.4.3.5. <i>Artio & artino</i>	274
2.4.3.5.1. Aditzoin + <i>arti(n)o</i>	274
2.4.3.5.2. Partizipio perfektibo + <i>arti(n)o</i>	275
2.4.3.5.3. Perpauz jokatu + <i>arti(n)o</i>	275
2.4.3.5.4. Aditzondo + <i>arti(n)o</i>	275
2.4.3.5.5. Izen + <i>arti(n)o</i>	276
2.4.3.5.5.1. Absolutibo + <i>arti(n)o</i>	276
2.4.3.5.5.2. Adlatibo + <i>arti(n)o</i>	276
2.4.4. Destinatiboa	278
2.4.5. Ondorioak	280
2.5. <i>Beitha</i> - kasu lokatiboetan	283
2.5.1. Sarrera	283
2.5.2. <i>Baitha</i> - postposizioaren nondik norakoak	283
2.5.2.1. Bizidunekin?	283
2.5.2.2. Batez ere inesiboan	284
2.5.2.3. Ezkerreko elementuaz	286
2.5.2.4. <i>Bait(h)an</i> ‘chez’	288
2.5.3. <i>Baitha</i> - postposizioaren diakronia	289
2.5.3.1. Fonologiaren aldetik	289
2.5.3.2. Sintaxiaren aldetik	290
2.5.3.3. Gogoeta <i>baitha</i> -ren jatorriaz	293
2.5.4. Ondorioak	294

III. ERATORPENA

1. Eratorpenezko morfema mailegatu zenbaiten azterketa	298
1.1. Sarrera	299
1.2. Mailegatze morfologikoaz bi hitz	299
1.3. Eratorpen morfemen mailegatzea Zuberoan	301
1.4. <i>Arra</i> - aurrizkia	302
1.4.1. Abiaburuak	302
1.4.2. <i>Arra</i> - morfemaren ezaugarriak	304
1.4.2.1. Forma fonologikoa	304
1.4.2.2. Kategoria ezaugarriak	305
1.4.2.3. Balio semantikoa	305

1.4.2.4.	Ohar bat semantizazioaz	306
1.4.3.	Zuberoako testuen testigantza	306
1.5.	<i>-aje</i> atzizkia	308
1.5.1.	Abiaburuak	308
1.5.2.	<i>-aje</i> morfemaren ezaugarriak	309
1.5.2.1.	Forma fonologikoa	309
1.5.2.2.	Kategoria ezaugarriak	309
1.5.2.3.	Balio semantikoa	310
1.5.3.	Zuberoako testuen testigantza	311
1.5.3.1.	<i>-aje</i> bukaera duten maileguak	311
1.5.3.2.	<i>-aje</i> atzizki eratorlea duten euskal hitzak	317
1.6.	<i>-dant / -lant</i> atzizkia	319
1.6.1.	Abiaburuak	319
1.6.2.	<i>-dant / -lant</i> morfemaren ezaugarriak	320
1.6.2.1.	Forma fonologikoa	320
1.6.2.2.	Kategoria ezaugarriak	320
1.6.2.3.	Balio semantikoa	320
1.6.3.	Zuberoako testuen testigantza	321
1.6.3.1.	<i>-ant</i> bukaera duten maileguak	321
1.6.3.2.	<i>-dant / -lant</i> atzizki eratorlea duten euskal hitzak	326
1.6.3.3.	Kronologiaz	328
1.7.	<i>-ot</i> atzizkia	329
1.7.1.	Abiaburuak	329
1.7.2.	<i>-ot</i> atzizkiaren ezaugarriak	330
1.7.2.1.	Forma fonologikoa	330
1.7.2.2.	Kategoria ezaugarriak	330
1.7.2.3.	Balio semantikoa	331
1.7.3.	Zuberoako testuen testigantza	331
1.7.3.1.	<i>-ot</i> onomastikan	331
1.7.3.2.	<i>-ot</i> maileguetan	332
1.7.3.3.	<i>-ot</i> euskal oinetan	335
1.8.	<i>-sa</i> atzizkia	337
1.8.1.	Sarrera	337
1.8.2.	Mailegatzea, genero gramatikalaren enbrioi	338
1.8.3.	Ezaugarri morfologikoen mailegatzeaz	339
1.8.4.	Eratorpen arauak eta semantika	340
1.8.4.1.	<i>-sa</i> har dezaketenak	340
1.8.4.2.	<i>-sa</i> -dun hitzetarik eratorriak	341
1.8.4.3.	Semantikaz bi hitz	342
1.8.5.	Zuberoako testuen lekukotza	342
1.8.6.	<i>OEH</i> -ren testigantza	345
1.8.7.	<i>-sa</i> atzizkiaren hala-moduzko estatusaz	347
1.8.7.1.	Genero ideologiaren oihartzuna	347
1.8.7.2.	Araugintzaren herexa	348
1.8.7.3.	<i>Ancora vivo e in salute</i>	349
1.9.	Eratorpenezko morfemen mailegatzeaz: ondorioak	350

IV. ADITZ SISTEMA: FORMA JOKATUGABEAK

1. *e- aurrizkiaren iraupena Zuberoan	355
1.1. Sarrera	355
1.2. *e- aurrizkiaz	355
1.3. *e- aurrizkiaren bilakaeraz	357
1.3.1. Mitxelenaren azalpena	357
1.3.2. *e- aurrizkiaren emaitzak Zuberoan.....	358
1.4. Zuberoako testuen lekukotza.....	359
1.4.1. <i>Ebil / ibil</i>	359
1.4.2. <i>Egor / igor</i>	359
1.4.3. <i>Eitz / üt</i>	360
1.4.4. <i>Ekhus / ikhus</i>	361
1.4.5. <i>Egüriki, egürüki, igüriki, igürüki & ügürüki</i>	363
1.4.6. <i>Edeki / ideki</i>	364
1.4.7. <i>Edüki / idüki</i>	365
1.4.8. <i>Ekhüz / ikhüz / ükhüz</i>	365
1.4.9. <i>Erail / irail</i>	365
1.4.10. <i>(H)eraki(tü)</i>	366
1.4.11. <i>Eroan / eruan / erun / irun</i>	366
1.4.12. <i>Erakats, erakur, eratxeki & eratzar</i>	366
1.5. Konparantza labur bat	367
1.6. Ondorioak	367
2. Aditzoinaren formen bilakaera	369
2.1. Sarrera	369
2.2. <i>-t</i> moldeko aditzoinak.....	370
2.2.1. Mitxelenaren hipotesia.....	370
2.2.2. <i>-tu</i> multzoko aditzen aditzoinen formak corpusean	371
2.2.3. Bestelako lekukotasunak: Gèze eta Larrasquet.....	375
2.3. <i>-k</i> moldeko aditzoinak	376
2.3.1. Hipotesia	376
2.3.2. Xerkatzen has: Gèze eta Larrasquet.....	377
2.3.3. <i>-ki</i> multzoko aditzen aditzoinen formak testuetan zehar.....	379
2.4. <i>Erazi</i> aditzaren forma jokatu gabeen bilakaera	382
2.5. <i>Utzi</i> aditza	384
2.6. <i>-Ø</i> saileko zenbait aditzoin: <i>betha, busta, erra, gorda</i>	387
2.7. Ondorioak	389
3. -i sail berriko partizipioak	390
3.1. Sarrera	390
3.2. Formak eta erabilerak.....	391
3.2.1. <i>Izan & *edun</i> laguntzaileekiko perifrasiak	391
3.2.1.1. Lehenaldian.....	391
3.2.1.2. Orainaldi perfektiboan	391
3.2.1.3. Geroaldian.....	392
3.2.1.4. Hipotetikoan.....	392
3.2.2. <i>Izan / *edun</i> laguntzaileekiko subjuntiboak.....	392
3.2.3. <i>*edin & *ezan</i> laguntzaileekiko ez-indikatiboak.....	392
3.2.4. Erresultatiboak.....	393
3.3. Partizipio berriak: zerrenda eta lekukotasunak	394
3.4. Hurbiltze diakronikoa: <i>-i</i> berria vs. <i>-tu</i> lehia.....	399
3.5. Partizipio berrien jatorriaz.....	401

3.5.1.	Euskararen barneko garapena	401
3.5.1.1.	Euskal partizipio zaharrekiko analogia	401
3.5.1.2.	<i>-ki</i> atzizki izen sortzailearekiko analogia	402
3.5.2.	Euskaratik kanpoko eragina	402
3.5.3.	Gure hipotesia	403
3.6.	Bestelako <i>-i</i> -dunak: <i>bali, bezti, dependi, fini, jelosi, parti, plañi</i>	405
3.7.	Ondorioak	407
4.	Zenbait ohar partizipio inperfektiboaren formez	409
4.1.	Sarrera	409
4.2.	Partizipio inperfektiboaren formak	409
4.3.	<i>-keta</i> atzizkia	410
4.4.	<i>Egorraite</i>	411
4.5.	<i>-te</i> & <i>-tze</i> atzizkien arteko lehia	413
4.5.1.	Abiapuntua	413
4.5.2.	Kontsonante ozena + <i>-i</i> aditzak	414
4.5.3.	<i>-ki</i> aditz multzoa	417
4.6.	<i>-n</i> saileko aditzak	422
4.7.	Ondorioak	424
5.	Partizipio prospektiboaren atzizkiak	425
5.1.	Sarrera	425
5.2.	Partizipio prospektiboaren jatorriaz	426
5.3.	<i>-ko / -(r)en</i> parearen banaketaz	427
5.4.	Partizipio prospektiboaren atzizkiak Zuberoako testuetan	429
5.5.	Partizipio prospektibo pleonastikoa	433
5.6.	Prospektibo eta benefaktiboaren arteko lotura	434
5.7.	Ondorioak	435
6.	Forma kausatiboen bilakaera	436
6.1.	Kausazioa	436
6.2.	Kausazioa euskaraz	437
6.2.1.	Kausazioaren estrategiak	437
6.2.2.	<i>-ra-</i> morfemaz	438
6.2.3.	<i>Arazi/erazo/erazi</i> kausatiboaz bi hitz	441
6.3.	Forma kausatiboak Zuberoako testuetan	442
6.3.1.	<i>Erazi</i>	442
6.3.2.	<i>-ra-</i> morfemadunak vs. <i>erazi</i>	445
6.3.2.1.	<i>Erabaki</i>	445
6.3.2.2.	<i>Erabili</i>	445
6.3.2.3.	<i>Eragari</i>	445
6.3.2.4.	<i>Eragin</i>	446
6.3.2.5.	<i>Eragotxi</i>	448
6.3.2.6.	* <i>Erahatzi</i>	449
6.3.2.7.	* <i>Eraidi</i>	449
6.3.2.8.	<i>Eraiki</i>	449
6.3.2.9.	<i>Eraitsi / erautsi</i>	451
6.3.2.10.	<i>Erakharri</i>	452
6.3.2.11.	<i>Erakhatsi</i>	452
6.3.2.12.	<i>Erakhutsi</i>	453
6.3.2.13.	<i>Eraman / eroan</i>	453
6.3.2.14.	<i>Erantzun</i>	454
6.3.2.15.	<i>Era</i>	454
6.3.2.16.	<i>Eratxeki</i>	455

6.3.2.17. <i>Eratzan</i>	455
6.3.2.18. <i>Erauntsi</i>	455
6.3.2.19. <i>Erauzi</i>	456
6.3.2.20. <i>Erazagütü</i>	456
6.3.2.21. <i>*Erazan</i>	457
6.3.2.22. <i>Irabazi</i>	457
6.3.2.23. <i>Iradoki</i>	457
6.3.2.24. <i>Iragan / igaran</i>	458
6.3.2.25. <i>Iraili</i>	458
6.3.2.26. <i>Irain / iraun</i>	458
6.3.2.27. <i>Iraizi</i>	459
6.3.2.28. <i>Irakurri / irakurtü</i>	459
6.3.2.29. <i>Iratzarri</i>	460
6.3.3. <i>-ra-</i> morfemaren indarraz	460
6.3.4. <i>Eragin</i> kausatiboa, Zuberoan ere	462
6.4. Ondorioak	463

V. ADITZ SISTEMA: FORMA JOKATUAK

1. Laguntzaile ditransitiboak: <i>-i(n)</i> & <i>*eradun</i>	467
1.1. Sarrera	467
1.2. Zuberoako testuen lekukotza.....	467
1.2.1. <i>*Eradun</i> -en higadura fonologikoa	468
1.2.1.1. Lehen itxura: <i>-erau-</i>	469
1.2.1.2. Bigarren itxura: <i>-erai-</i>	470
1.2.1.3. Hirugarren itxura: <i>-erei-</i>	470
1.2.1.4. Laugarren itxura: <i>-eri-</i>	470
1.2.1.5. Bosgarren itxura: <i>-ei-</i>	471
1.2.2. <i>*Eradun</i> -en formen bilakabideaz.....	473
1.2.3. Konparantza bat: euskara batuaren diot adizkia.....	473
1.2.4. <i>-i-</i> erroa	475
1.2.5. <i>Eman</i> aditzaren suplezioa: <i>-i(n)-</i> vs. <i>*eradun</i>	476
1.3. Erroen jokoa Zuberoan ikuspegi diakroniko orokorretik.....	478
1.4. Ondorioak	480
2. Lehen pertsona singularreko datibo morfemaren pleonasma	482
2.1. Sarrera	482
2.2. Bagenekiena	482
2.3. Testuen lekukotza.....	484
2.3.1. Lehen itxura: <i>-tada-</i> segida	484
2.3.2. Joskera sintetiko eta perifrastikoa	485
2.3.3. Pleonasmooaren bigarren itxura eta datibo hirukoitza.....	486
2.3.4. Bi formen azterketa sistematikoa	487
2.3.5. Testu baten azterketa sistematikoa: <i>Sainte Elisabeth</i> (ca. 1810)	490
2.4. Bestelako pleonasmorik	491
2.5. Ondorioak	491
3. Joskera sintetikoaren bilakaera Zuberoan	493
3.1. Sarrera	493
3.2. Zubereraren gramatikagileak, joskera trinkoaz.....	493
3.3. Zuberoako testuen lekukotza.....	496
3.3.1. XVI - XIX. mendeak.....	496
3.3.2. Joskera sintetikoa vs. perifrastikoa: konparantza bat.....	507

3.4. Zuberoako datuak bilakaera orokorrean kokatuz	510
3.5. Ondorioak	512

VI. ADITZ SISTEMA: MODUA ETA MODALTASUNA

1. Aginduen adierazpena	514
1.1. Kontzeptualizazioa	515
1.2. Promisiboaren adierazpena.....	516
1.2.1. Puntu orokorrak.....	516
1.2.2. Zuberoako testuen lekukotza	517
1.3. Exhortatiboaren adierazpena: <i>*edun</i> vs. <i>*ezan</i>	519
1.3.1. Sar hitza.....	519
1.3.2. Euskararen exhortatibo berriak	520
1.3.3. Exhortatiboak Zuberoako testuetan gaindi.....	521
1.3.3.1. [<i>*edun</i> + aditzoin] egitura ABS singularraz	521
1.3.3.2. [<i>*edun</i> + aditzoin] egitura ABS pluralaz	522
1.3.3.3. <i>*Ezan</i> -ekiko exhortatiboak	523
1.3.4. Ikuspegi diakronikoa.....	526
1.3.4.1. Bilakabide historikoa	526
1.3.4.2. Sorburuaren inguruko hipotesia.....	526
1.4. Inperatiboaren adierazpena.....	527
1.4.1. Sarrera	527
1.4.2. Inperatiboa euskararen historian	528
1.4.3. Inperatiboaren adierazpena Zuberoako euskaran.....	528
1.4.3.1. Aditz iragangaitzen inperatibo perifrastikoak.....	529
1.4.3.1.1. Baiezko perpausetan.....	529
1.4.3.1.2. Ezezko perpausetan	530
1.4.3.2. Aditz iragankorren inperatibo perifrastikoak.....	531
1.4.3.2.1. Baiezko perpausetan.....	531
1.4.3.2.2. Ezezko perpausetan	532
1.4.3.2.3. Ohar bat inperatibozko forma tripertsonalez.....	534
1.4.3.3. Inperatibo sintetikoak.....	535
1.4.3.3.1. <i>Izan</i> & <i>*edun</i> aditzen inperatibo sintetikoak.....	535
1.4.3.3.2. Gainerako aditzen inperatibozko forma sintetikoak.....	537
1.4.3.4. Subjuntiboan oinarritutako formak baiezko perpausetan.....	537
1.4.3.5. Inperatiboa geroaldiari buruz bihurtua.....	537
1.4.3.5.1. Inperatibozko forma <i>-ke-dunak</i>	538
1.4.3.5.2. [Part. prosp. + <i>izan</i> & <i>*edun</i>] perifrasiak	538
1.5. Jusiboaren adierazpena.....	542
1.5.1. Sarrera	542
1.5.2. Jusiboaren adierazpena euskaraz.....	542
1.5.2.1. <i>B-</i> aurrizkidun formak	542
1.5.2.2. Oraineko formak + <i>-(e)la</i>	543
1.5.3. Jusiboaren adierazpena Zuberoako testuetan	544
1.5.3.1. [<i>B-ERRO</i>] moldeko jusiboak	544
1.5.3.2. [<i>B-</i> + orainaldiko <i>*edin</i> & <i>*ezan</i>] moldeko jusiboak.....	545
1.5.3.3. [+ORAIN + <i>-(a)la</i>] moldeko jusibo sintetikoak	546
1.5.3.4. [+ORAIN + <i>-(a)la</i>] moldeko jusibo analitikoak.....	547
1.5.3.5. Jusiboa geroaldiari buruz igorria.....	549
1.5.4. Iruzkin diakronikoa	551
1.6. Ondorioak	557

2.	Desioa eta igurikimena: optatiboa eta gainerako adierazpideak.....	559
2.1.	Atarikoak	560
2.1.1.	Optatiboa: hurbiltze bat.....	560
2.1.2.	Optatiboari lotu kategoriak	562
2.2.	Modu optatiboa euskaraz	563
2.2.1.	<i>Ai(t)</i> - aurrizkidun formak gramatiketan	563
2.2.2.	<i>Ai(t)</i> -dun optatiboa testuetan	565
2.2.3.	Optatiboa XX. mendeko literaturan	570
2.2.4.	Eremuaz eta iraupenaz	571
2.2.5.	<i>Ai(t)</i> - aurrizkiaren jatorriaz	574
2.3.	Igurikimen eta desioaren bestelako adierazpideak.....	577
2.3.1.	<i>Ba</i> - aurrizkia.....	577
2.3.2.	<i>Ai ba</i> - egitura.....	578
2.3.3.	<i>Aments ba</i> - egitura.....	579
2.3.4.	<i>Alba</i> - aurrizki konposatua	579
2.3.5.	<i>Balinba</i> partikula.....	580
2.3.6.	<i>Oxala</i> partikula.....	581
2.3.7.	<i>Ahal</i> partikula.....	582
2.3.8.	Jainkoari lotu formulak	583
2.4.	Ondorioak	585
3.	Baldintzako zenbait egituren azterketa.....	587
3.1.	Sarrera	587
3.2.	Orainaldiko baldintza erreal: [aditzoin + <i>*edin</i> , <i>*ezan</i> , <i>*iron</i>] perifrasi.....	588
3.2.1.	Abiapuntua	588
3.2.2.	Zuberoako testuen lekukotza	589
3.2.3.	Aditzoin eta inperfektibozko perifrasiaren arteko lehia.....	593
3.3.	Hipotetiko ez-iraganeko baldintza	595
3.3.1.	Abiapuntua	595
3.3.2.	[Aditzoin + <i>*edin</i> , <i>*ezan</i> , <i>*iron</i>] perifrasi Zuberoako testuetan	596
3.3.3.	Hiru protasiaren arteko lehiarik? Aditzoin / inperfektibo / prospektibo ..	598
3.3.3.1.	[Inperfektibo / prospektibo + <i>izan</i> , <i>*edun</i>] perifrasiak	599
3.3.3.2.	Hipotetiko ez-iraganeko protasiak, baliokideak ote?.....	599
3.3.3.3.	Aditzoin vs. inperfektibo lehia Zuberoako testuetan	601
3.4.	Ondorioak	603
4.	Ahalezkotasunaren adierazpena	605
4.1.	Sarrera	605
4.2.	Ahalezkotasuna joskera sintetikoan	606
4.2.1.	-(<i>te</i>)(<i>ke</i>) morfema joskera sintetikoan	606
4.2.2.	<i>Ahal</i> & <i>ezin</i> partikulak joskera sintetikoan, -(<i>te</i>)(<i>ke</i>) morfema gabe	613
4.2.3.	Kasu berezi bat: <i>*idi</i> erroa	615
4.3.	Ahalezkotasuna joskera analitikoan	618
4.3.1.	Perifrasi zaharrak	618
4.3.1.1.	[Aditzoin + <i>ahal/ezin</i> + <i>*edin</i> , <i>*iron</i> , <i>*ezan</i>].....	618
4.3.1.2.	[Aditzoin + <i>ahal/ezin</i> + <i>*edin</i> _{+KE} , <i>*iron</i> _{+KE} , <i>*ezan</i> _{+KE}].....	621
4.3.1.3.	Kasu berezi bat: <i>-kidi</i> - segida.....	624
4.3.1.4.	Aditz iragankorren laguntzaileen arteko lehia: <i>*iron</i> vs. <i>*ezan</i>	627
4.3.1.4.1.	<i>*Iron</i> aditzaren bilakaera.....	627
4.3.1.4.2.	<i>*Iron</i> aditza <i>ahal/ezin</i> partikulez	628
4.3.1.4.3.	<i>*Iron</i> aditza <i>-ke</i> - morfemaz	629
4.3.1.4.4.	Ustezko muga morfologikoez	631
4.3.1.4.5.	<i>*Iron</i> vs. <i>*ezan</i> lehiaz	636

4.3.1.4.6. Ordezkatzearen arrazoiak	640
4.3.1.4.7. *Ezan vs. *iron lehia: ondorioak	642
4.3.2. Perifrasi berriak	644
4.3.2.1. [Part. perf. + ahal/ezin + izan, *edun].	644
4.3.2.2. [Part. inperf. + ahal/ezin + izan, *edun].	648
4.3.2.3. [Part. prosp. + ahal/ezin + izan, *edun].	651
4.4. Ahalezkotasuna adierazten duten elementuen arteko lehia	654
4.4.1. Joskera sintetiko vs. analitikoa	654
4.4.2. -(te)(ke) morfema vs. ahal/ezin partikulak	654
4.4.3. Perifrasi zaharrak vs. perifrasi berriak	655
4.5. Ondorioak	659

VII. SINTAXIA

1. Barne(a)n & gañe(a)n postposizioekiko egiturak	663
1.1. Sarrera	663
1.2. Barne(a)n & gañe(a)n inesiboez bi hitz	663
1.3. [INE/GEN + barne(a)n] egitura	664
1.4. [ZERO/INE/GEN/INSTR + gañe(a)n] egitura	666
1.5. Ondorioak	673
2. Zuberoako aurkezleak eta deixiaren diakronia	675
2.1. Sarrera	675
2.2. Zubereraren formula aurkezlearen deskripzioa	676
2.2.1. Abiapuntua	676
2.2.2. Formak eta erabilera	677
2.3. Zuberoako testuen lekukotza	680
2.3.1. [haur + aditz + -(a)la] egitura	680
2.3.2. Konparantza bat edo beste	682
2.4. Euskara osoaren aurkezleak Zuberoako testuetan	685
2.5. Aurkezleak ikuspegi diakronikotik	690
2.5.1. Aurkezleen bilakaera, deixiaren aldaketari lotua	690
2.5.2. Zuberoako formula aurkezlearen hestea: -(a)la atzizkia	692
2.6. Ondorioak	696
3. Harridurazko perpausak: ala partikula eta harekiko egiturak	698
3.1. Sarrera	698
3.2. Ala harridurazko partikulaz	698
3.3. Ala partikula perpaus jokatugetan	699
3.3.1. [Ala + genitibo + izenondo] harridurazko egituraz	699
3.3.2. Ala gainerako testuinguruetan	701
3.4. Ala perpaus jokatugetan	702
3.4.1. Ala bait- egituraz	702
3.4.1.1. Kontzeptualizazioa	702
3.4.1.2. Ala bait- egitura Zuberoako testuetan	703
3.4.1.3. Maister eta Inchausperen arteko konparantza	705
3.4.2. Bestelako sintaxiak	711
3.5. Ondorioak	712
4. Desgenitibizazioaren historiaz: subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen)	713
4.1. Sarrera	713
4.2. Metodologiaz bi hitz	714
4.3. Objektu zuzenaren genitiboa (TOGen)	715
4.3.1. TOGen gramatiketan eta testuetan	715

4.3.2.	TOGen: ikuspegi diakronikoa	719
4.4.	Agentea genitiboan, erromantzeen sartua	720
4.5.	Euskararen <i>berezko</i> markatze genitiboa, O-tik kanpo ere?	721
4.5.1.	Bossong vs. Abaitua & Trask eztabaida	721
4.5.2.	Auziaren gakoa: aditz-izenaren izen ala aditz izatea	723
4.6.	Subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen)	724
4.6.1.	ISGen: existentziaren frogantza	725
4.6.1.1.	Datibozko osagarriarekin	726
4.6.1.2.	Atributu eta kopularekin	726
4.6.1.3.	Atributu eta inesiboarekin	726
4.6.1.4.	Egitura predikatiboak	726
4.6.1.5.	Soziatiboarekin	726
4.6.1.6.	Leku osagarriekin: ablatibo, adlatibo, inesibo	727
4.6.1.7.	Denbora osagarriekin	727
4.6.1.8.	Modu adberbioekin	727
4.6.1.9.	Instrumental, inesibo eta adlatiboz	728
4.6.2.	ISGen erregela zertan den	728
4.6.3.	ISGen: jatorriaren gaineko hipotesia	729
4.7.	Ondorioak	731

VIII. ONDORIOAK

1.	Hizkuntz atalka, labur	735
1.1.	Fonologia	735
1.2.	Kasu sistema	735
1.2.1.	Marka berriak eta kasu sistemaren berrantolatzea	735
1.2.2.	Genitibo zaharraren mapa semantiko baterat	737
1.2.3.	Ekialdeko euskarak bi komitatibo bereizi zituzkeen	738
1.2.4.	Kasu lokatiboak	740
1.3.	Aditz sistema	742
1.3.1.	Forma jokatu gabek	742
1.3.2.	Erroak eta forma jokatuak	745
1.3.3.	Modua eta modaltasuna	746
1.4.	Sintaxia	749
1.4.1.	<i>Barne(a)n</i> & <i>gañe(a)n</i> postposizioekiko egiturak	749
1.4.2.	Harridurazko perpausak	749
1.4.3.	Subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen)	750
2.	Hizkuntz ukipenaren eragina	750
2.1.	Bokal sudurkarien sail berria	751
2.2.	Txistukari ahostunen saila	752
2.3.	Eratorpenezko morfema mailegatu zenbait	752
2.4.	Hurbiltze adlatiboaren egitura berriak	753
2.5.	-i sail berriko partizipioak	753
2.6.	Zuberoako egitura aurkezlea	753
2.7.	Benefaktiboaren markaren hedakuntza semantikoa	754
2.8.	Frantsesari kalko bat, literatur zubereran	757
3.	Literatur hizkuntzaren eraginak	757
3.1.	Ohar bat grafiaz	757
3.2.	Euskararen idatzizko tradizioen eragina	758
3.2.1.	Lapurterarena	758
3.2.2.	Zubererarena?	760

3.2.3. Hegoaldeko tradizioarena.....	760
4. Zuberoako euskararen barne zatiketaz	761
4.1. Asimilazio bokalikoak direla eta	761
4.2. Ablatiboaren morfema berria: <i>-ti</i> vs <i>-tik</i>	762
5. Zuberoako euskararen bilakaera orokorra	762
5.1. Zuberoako euskarak atxiki dituen ezaugarri behiala orokorrak	763
5.2. Zuberoako euskarak partekatzen dituen hautu eta berrikuntzak	765
5.3. Zuberoako euskararen berezko berrikuntzak	766
5.4. Azken hitza Zuberoako euskararen bilakaeraz.....	767
BIBLIOGRAFIA	771

Taulen edirengia

1. taula. Oloroeko apezpikuak XVII. mendetik	51
2. taula. Zubererazko testu inprimatuak Iraultza arte.....	53
3. taula. Zubererazko lekukotasun inprimatuak (1789-1879)	56
4. taula. Zuberoako ekoizpen inprimatua*	63
5. taula. Zuberoako corpusa: itzulpenak Iraultza arte.	64
6. taula. Zuberoako corpusa: itzulpenak (1789-1879)	64
7. taula. Euskararen fonema txistukariak.	103
8. taula. Zuberoako txistukariak.	105
9. taula. <i>-tzat</i> & <i>-tako</i> morfemen lekukotza motibatibozko balioaz kanpo.	150
10. taula. Motibatiboaren aukerak Zuberoan.	162
11. taula. <i>-gati(k)</i> & <i>-ti(k)</i> morfemen aukerak.	164
12. taula. Erakusleen paradigma: tema txandakatzea eta <i>-e-</i> bokalaren agerpena.	166
13. taula. Motibatiboaren markaren erabilpenaren bilakaera.	168
14. taula. Motibatiboaren adierazpena Zuberoan	177
15. taula. Komitatiboaren polimorfismoa.	184
16. taula. <i>-(r)ekila</i> atzizkiaren semantika.	191
17. taula. Komitatiboaren bi atzizkien balioen bilakaera.	192
18. taula. <i>Etxe(a)n</i> & <i>etxe(n)ko</i>	206
19. taula. <i>Goiz</i> & <i>arrats</i> parearen inesiboak.	210
20. taula. Egungo zubereraren ablatiboa.	217
21. taula. Izenordainen kasu lokatiboak Zuberoan.....	218
22. taula. Izenordainen ablatiboaren aukerak Zuberoan.	219
23. taula. Ablatibo singularraren aukerak Zuberoan.	226
24. taula. <i>Hebe(n)</i> aditzondoaren ablatiboa.....	228
25. taula. <i>-ti</i> alomorfoaren nagusigoa geografian.....	232
26. taula. <i>-tik</i> alomorfoaren nagusigoa geografian.....	232
27. taula. Adlatiboaren aukerak Zuberoan.	235
28. taula. Muga adlatiboaren aukerak izenekin, balioka antolatuak**	277
29. taula. <i>Beitha</i> -ren ezkerreko kasu-marka Zuberoan.	288
30. taula. <i>Bait-</i> & <i>baitha-</i> elementuen bilakaera fonologikoa.....	290
31. taula. <i>Baitha</i> -ren ezkerreko elementuaren markatzea.	293
32. taula. Latin, biarnes eta egungo zubereraren arteko zenbait korrespondentzia*.....	302
33. taula. Estonieraz genero bereizkuntza duten zenbait bikote lexiko.	340
34. taula. <i>Ararteko/arartekosa</i> & <i>arartekari/arartekarisa</i>	345
35. taula. <i>*e-</i> aurrizkiaren iraupena lau aditzetan.	362
36. taula. <i>Egüriki, egürüki, igüriki, igürüki</i> & <i>ügürüki</i>	364
37. taula. <i>*e-</i> aurrizkiaren iraupena Zuberoan, adizka.	368
38. taula. <i>-t</i> moldeko aditzoinen agerpena Zuberoan.	372
39. taula. <i>-tu</i> saileko aditzoinak Gèzeren eta Larrasqueten hiztegietan.	375
40. taula. <i>-ki</i> multzoko aditzen aditzoinen formak.	378
41. taula. <i>-k</i> moldeko aditzoinen lehen agerraldia Zuberoan.	380
42. taula. Lafitteren <i>-k</i> -dunen zerrenda eta zuberera.	381
43. taula. <i>Erazi</i> -ren forma jokatugabeen bilakaera Zuberoan.	384
44. taula. <i>Utzi</i> / <i>eitzi</i> parearen aditzoinen formak.....	386
45. taula. \emptyset saileko zenbait aditzen aditzoinak.....	388
46. taula. Aditzoinen indartze fenomenoaren kronologia.	389
47. taula. <i>-i</i> sail berriko formen agerpena corpusean.	393
48. taula. <i>-tu</i> saileko kideen agerpena corpusean (<i>post</i> 1706).....	394
49. taula. <i>-i</i> sail berriko partizipioak testuz testu.	398

50. taula. -i sail berriko formen eta beren kide zaharren banaketa.	399
51. taula. Partizipio berrien lehen agerraldia eta -tu kideen azkena.....	400
52. taula. -i-dun partizipio berriak: biarnesaren eragipena.	403
53. taula. 1. pertsonako forma jokatuena mailegutza mendebaldeko euskaran.	405
54. taula. -te & -tze atzizkien banaketa orokorra.	414
55. taula. -R + -i aditzen partizipio inperfektiboaren formak Zuberoan.	415
56. taula. -ki multzoko aditzen partizipio inperfektiboaren formak.....	417
57. taula. -te vs -tze lehia Zuberoan (aditzen kopurua, ez agerraldiena).	421
58. taula. -n saileko aditzak: -ite vs. -te lehia Zuberoan (gehi ito & jo).	423
59. taula. Aditz perifrasiaren paralelotasunak hiru erdara handiekiko.....	427
60. taula. Partizipio prospektiboaren atzizkien banaketa ereduak.	428
61. taula. -ko & -(r)en prospektibozko atzizkien lekukotza.....	432
62. taula. Aditz lokuzioak eta beste: forma prospektiboa.	433
63. taula. Kausazioaren estrategiak munduko hizkuntzetan	437
64. taula. Kausazioa: euskararen zenbait aditz pare.....	440
65. taula. <i>Erazi</i> -ren formen bilakaera Zuberoan.	444
66. taula. <i>Eragin</i> aditzaren agerraldiak, <i>eragile</i> (O) & <i>eragingarri</i> (Mst) eratorriak barne.	448
67. taula. -ra- morfema kausatiboaren indarra Zuberoan.	462
68. taula. * <i>Eradun</i> laguntzailearen itxurak.	472
69. taula. Batuaren <i>diot</i> adizkiaren baliokideak.	474
70. taula. NNN-eko laguntzaileen hautuak euskalkika.	478
71. taula. <i>Derei(z)tazü(e)</i> : datiboaren pleonasmoa.	488
72. taula. <i>Ezadazü(e)</i> : datiboaren pleonasmoa.	489
73. taula. Datiboaren pleonasmok ekialdean.....	492
74. taula. Joskera sintetikoa Zuberoan, mendeka eta balioka.	506
75. taula. Joskera sintetikoa Zuberoan, bi alditan bereizia.	507
76. taula. <i>Eman</i> aditzaren inperatibozko formak.	508
77. taula. Singularreko promisiboak.	519
78. taula. Exhortatiboak Zuberoan: * <i>edun</i> vs. * <i>ezan</i> baiezko perpausetan.....	525
79. taula. <i>Subjuntibo</i> deitura tradizionalaren funtzioak betetzen dituzten aditzak.....	527
80. taula. Inperatibozko forma hirupertsonalen polimorfismoa: ‘iezadazu’	535
81. taula. Aditz iragangaitzen inperatibo perifrastikoak Zuberoan.....	539
82. taula. Aditz iragankorren inperatibo perifrastikoak Zuberoan.....	540
83. taula. Inperatibozko forma sintetikoak: <i>izan</i> & * <i>edun</i>	541
84. taula. B- aurrizkia forma sintetikoetan, maiztasunaren arabera.	545
85. taula. Aditz iragangaitzen jusibozko egituren agerpena mendeka.	554
86. taula. Aditz iragankorren jusibozko egituren agerpena mendeka.	554
87. taula. Aditz iragangaitzen jusiboen adierazpena Zuberoako testuetan.	555
88. taula. Aditz iragankorren jusiboen adierazpena Zuberoako testuetan.	556
89. taula. Optatiboa Bonaparteren lanean (1869 I: 7. taulatik egokitua).	564
90. taula. Optatibozko formen agerpena testuetan.	572
91. taula. <i>ait</i> - aurrizkiaren <i>t</i> edo haren eraginpeko aldaketa fonetikoaren lekukotza.....	575
92. taula. Baldintza errearen protasiak.	588
93. taula. Orainaldi ez-burutuko protasiak XVIII. mendeko Iparraldean.	589
94. taula. [Aditzoin + * <i>edin</i> , * <i>ezan</i> , * <i>iron</i>] oraineko protasiak Zuberoan	593
95. taula. Orainaldiko baldintzaren protasiak: aditzoin vs. part. imperf.	595
96. taula. Baldintza hipotetikoaren protasiak.	596
97. taula. Hipotetiko ez-iraganeko protasiak XVIII. mendeko Iparraldean.....	598
98. taula. Hipotetiko ez-iraganeko baldintzaren protasiak: aditzoina vs. part. imperf.....	602
99. taula. Baldintza hipotetikoaren protasiak: aditzoin vs. imperf. mendeka.	603
100. taula. <i>Ezin</i> & <i>ahal</i> aditz trinkoekin.	615

101.taula.	<i>*Idi</i> erroaren agerpena euskara osoan*	617
102.taula.	<i>*Iron</i> -en adizkien pluralgileak (abs 3. p.).	632
103.taula.	Ahalerako NNN saileko adizkiak (Zuberoa gehi Lopez).	636
104.taula.	<i>*Iron</i> vs <i>*ezan</i> : kopuruak egileka (Zuberoako tradizio idatzia).	637
105.taula.	<i>*Iron</i> vs <i>*ezan</i> : kopuruak (Zuberoako herri tradizioa).	638
106.taula.	<i>*Iron</i> vs <i>*ezan</i> : kopuruak egileka (L eta BN).	639
107.taula.	<i>*Iron</i> vs <i>*ezan</i> : kopuruak egileka (Nafarroa Garaia).	639
108.taula.	<i>*Iron</i> vs. <i>*ezan</i> : kopuruak euskalkika.	640
109.taula.	<i>*Iron</i> vs. <i>*ezan</i> : banaketa (Zuberoako tradizio idatzia).	643
110.taula.	<i>*Iron</i> vs. <i>*ezan</i> : banaketa (Zuberoako herri tradizioa).	644
111.taula.	<i>Izan</i> & <i>*edun</i> -ekiko ahalezko perifrasiak geroaldian.	651
112.taula.	Perifrasi zaharrak balio modalez (\pm ke, \pm ahal/ <i>ezin</i>).	656
113.taula.	<i>Ahal/ezin</i> partikulekiko aditzen agerpena Zuberoako testuetan.	657
114.taula.	<i>Ahal/ezin</i> partikulekiko perifrasiaren agerpena Zuberoan.	658
115.taula.	<i>Barne(a)n</i> eta ezkerreko sintagmaren kasua.	666
116.taula.	<i>GaÑe(a)n</i> eta ezkerreko sintagmaren markatzea.	672
117.taula.	Aurkezleak Zuberoan.	677
118.taula.	Zubereraren formula aurkezlearen lekukotza*	681
119.taula.	Zubereraren formula aurkezlearen lekukotza mendeka	682
120.taula.	Aurkezleen bi sailen lekukotza Zuberoan.	689
121.taula.	TOGen: Nafar-lapurtera eta zubereraren arteko diferentziak.	718
122.taula.	Genitibo zaharrari lotu zenbait balioren adierazpenaren bilakaera Zuberoan.	737
123.taula.	Onuradun, motibo eta agente pasiboaren adierazpena	755
124.taula.	Onuradun, motibo eta agente pasiboa: Hegoaldea vs. Iparraldea	755

Abréviations

AFA = Arabako Foru Aldundia (Députation Forale d'Alava)

ASJU = *Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”*

BAP = *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País*

BGA = Bizkaiko Foru Aldundia (Députation Forale de Biscaye)

Contr = *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos* (Sarasola 1983)

EHHA = *Euskal Herriko Hizkeren Atlas*

EKC = Euskal Klasikoen Corpusa

FHV = *Fonética Histórica Vasca* (Mitzelena 1977a)

FLV = *Fontes Linguae Vasconum*

GFA = Gipuzkoako Foru Aldundia (Députation Forale du Guipuscoa)

JUMI = Julio Urquijo Filologia Mintegia

OEH = *Orotariko Euskal Hiztegia* (Mitzelena & Sarasola 1987-2005)

OOC = Koldo Mitxelenaren *Obras Completas* (Mitzelena 2011)

RIEV = *Revista Internacional de Estudios Vascos*

RLiR = *Revue de Linguistique Romane*

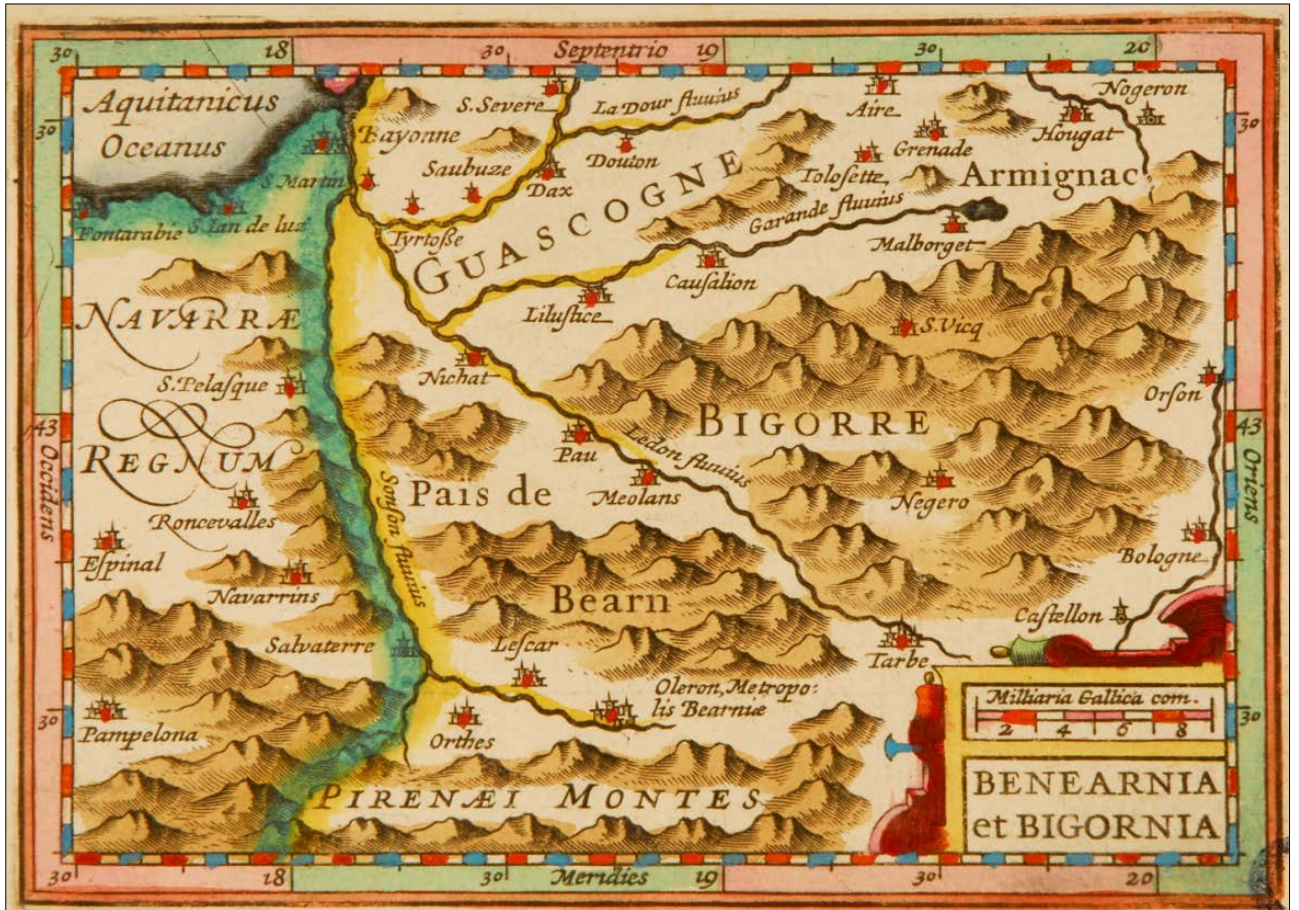
RLPh = *Revue de Linguistique et Philologie comparée*

TAV = *Textos Arcaicos Vascos* (Mitzelena 1964b)

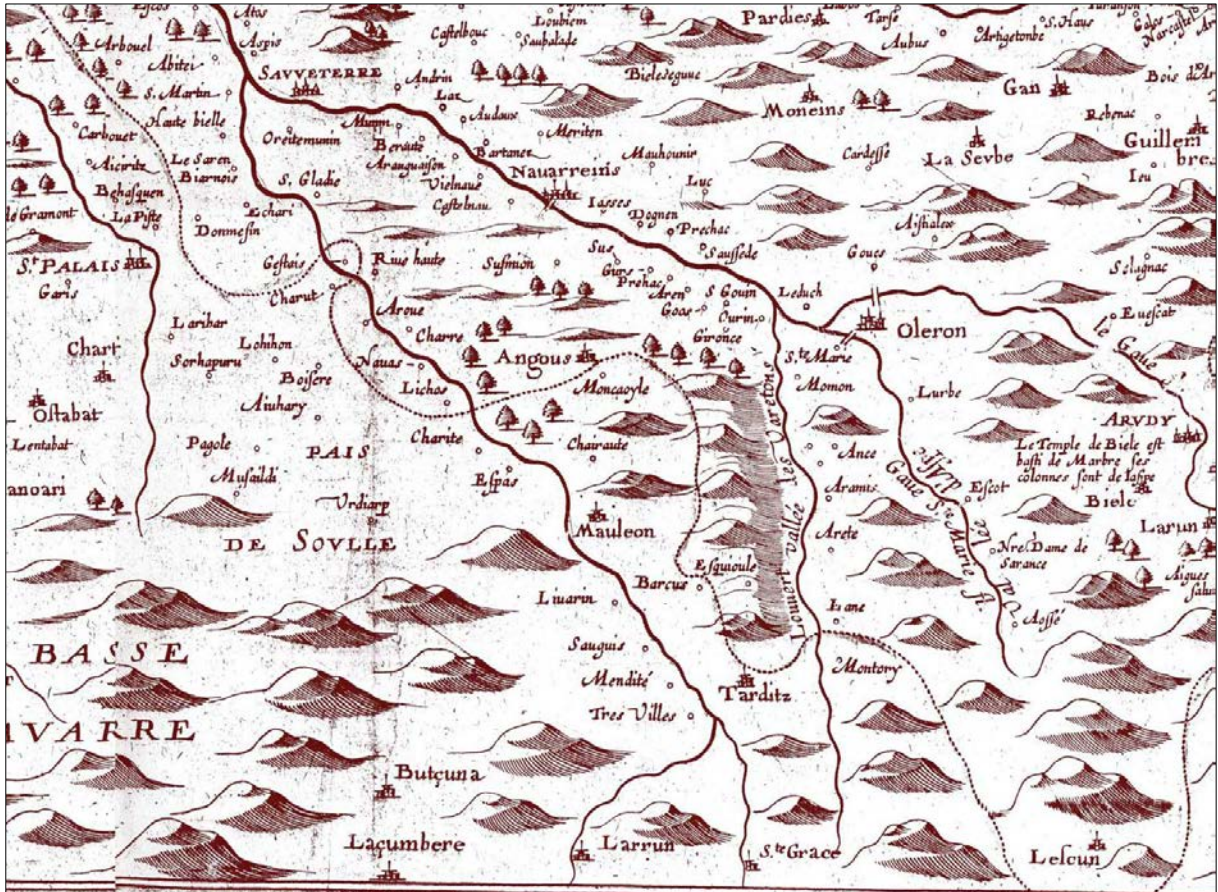
TLFi = Trésor de la Langue Française informatisé

Pour les textes basques nous avons suivi le système d'abréviations du *Dictionnaire Général Basque* : <http://www.euskaltzaindia.eus/dok/oeh/ReferenciasBibliograficas.pdf>. Les quelques abréviations correspondant à des textes absents dans le *Dictionnaire Général Basque* peuvent être consultées dans la section consacrée à la description du corpus (§ 3.2).

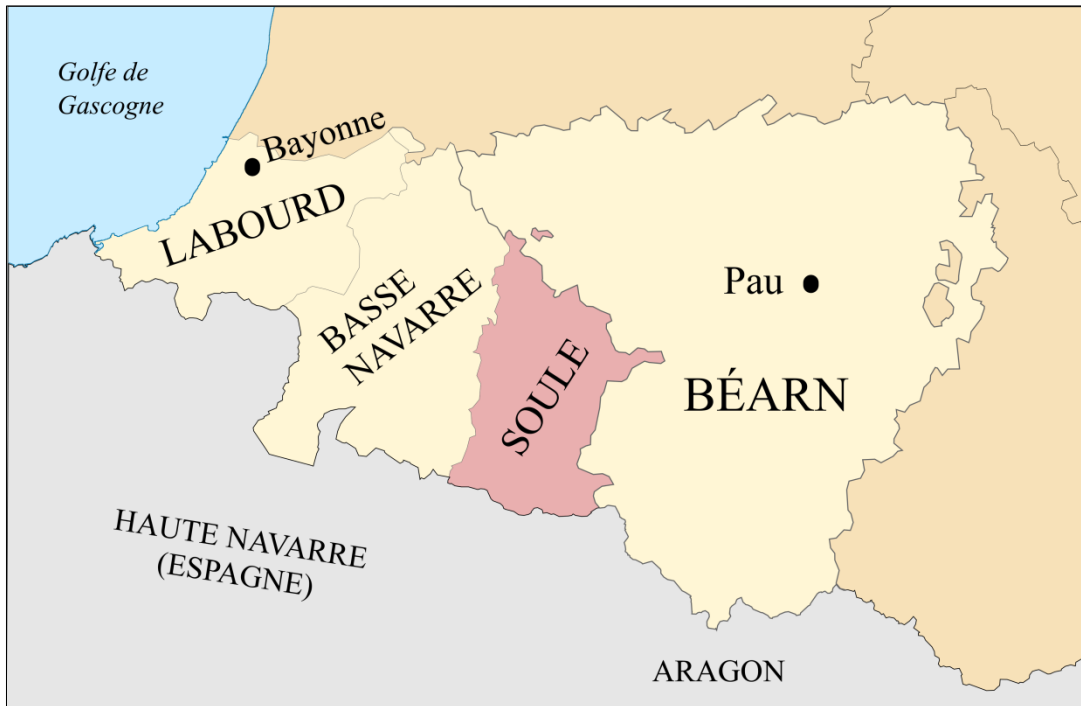
CARTES

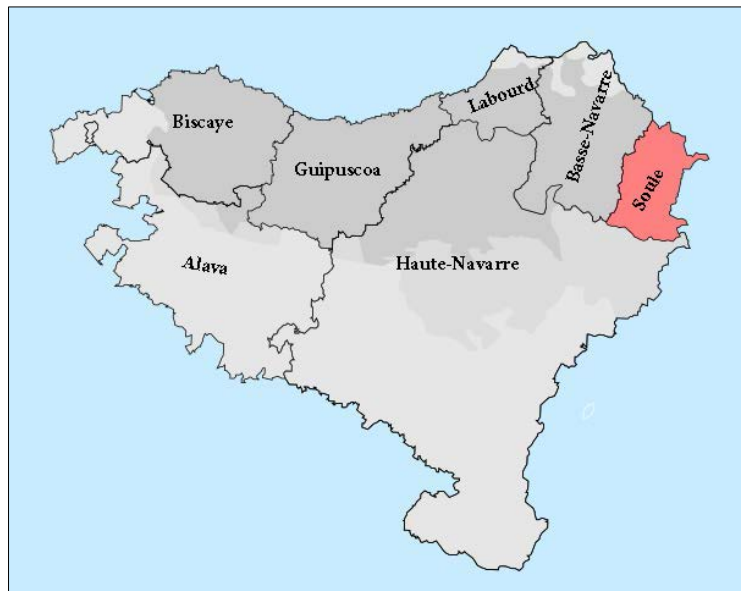
Carte 1. *Descriptio Benearniae et Bigorniae in Aquitania* (auteur inconnu, 1606).
Bibliothèque de Bayonne.

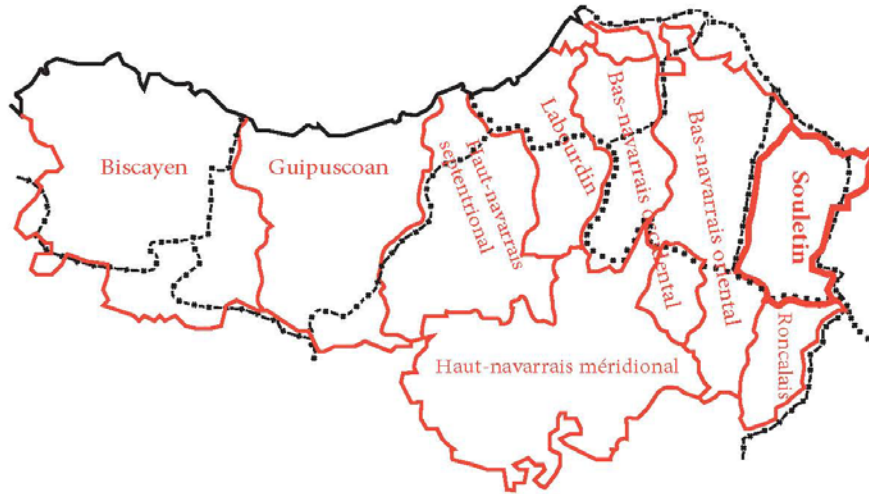
Carte 2. Détail de la *Nouvelle description de la Souveraineté de Béarn* (Sollon La Fitte, 1642).
Bibliothèque Nationale de France, GE AF PF-27 (119).

Carte 3. La Soule dans le département des Pyrénées Atlantiques (modification de : https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sol%C3%A1-Pirineos_At%C3%A1nticos.svg).

Carte 4. La Soule avec les autres territoires de langue basque (modification de : https://en.wikipedia.org/wiki/Souletin_dialect#/media/File:Zuberera.svg).

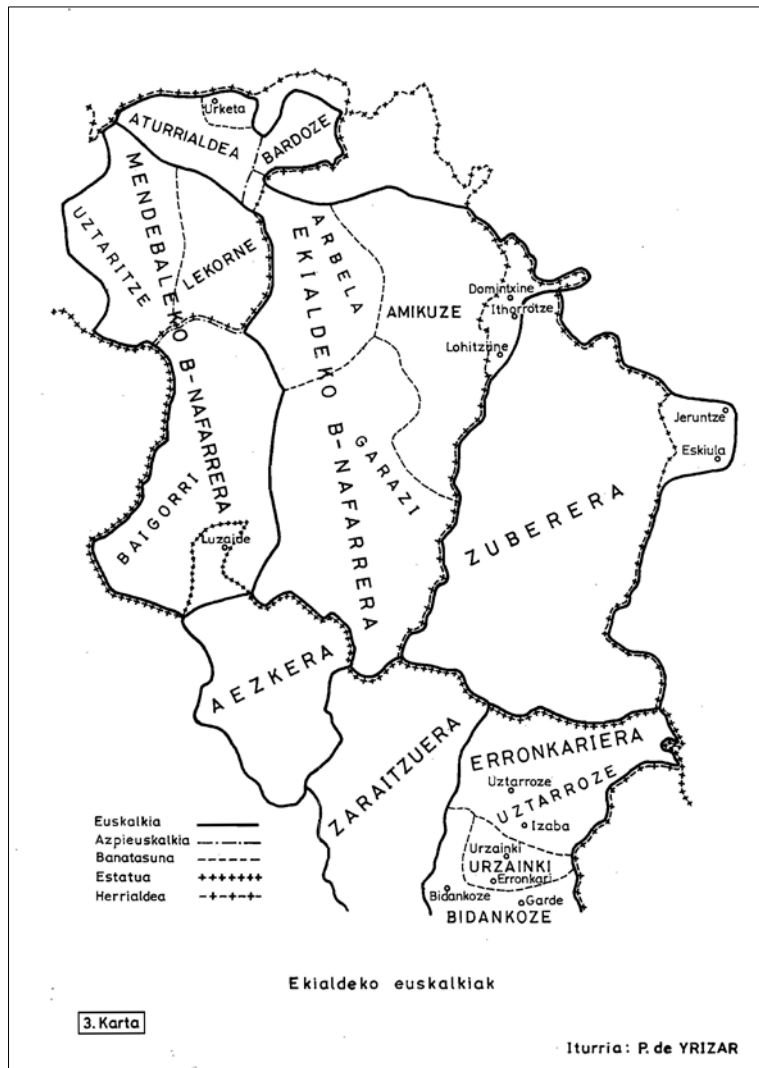

Position du dialecte souletin dans l'ensemble des dialectes basques à partir de la division de Bonaparte (1869)
(adapté de Yrizar, 2002, *Morfologia del verbo auxiliar suletino*, Euskaltzaindia, Pampelune, p. 19).

Dialecte souletin

Cartes 5 et 6. Division dialectale du basque et dialecte souletin (Yrizar 2002 : 19).

Carte 7. Les parlers basques orientaux (Zuazo 1989b : 647).

Carte 8. La province de Soule. (Zuazo 2003 : 31).

Carte 9. Classification dialectale de l'occitan selon Domergue Sumien. (*Linguistica Occitana* 7, 18).

VERSION FRANÇAISE

1. A propos de la nécessité de cette thèse et ses objectifs
2. Aspects méthodologiques
3. Le corpus
4. Conclusions de l'analyse linguistique
5. Évolution générale du basque souletin

1. A propos de la nécessité de cette thèse et ses objectifs

Lorsqu'il s'agit d'entreprendre la description du passé de la langue, il est nécessaire de distinguer deux types d'approches dans la tradition de la bascologie. La première et la plus dominante est l'approche *statique* ; la seconde, plus *dynamique*, a émergé pendant les dernières dizaines, tout en apportant un changement de paradigme. D'abord Larramendi, puis Bonaparte et enfin Zuazo, la fragmentation de la langue basque et les limites entre ses dialectes ont été conçus comme s'ils étaient statiques, immutables. Pourtant, ces dernières années les travaux de Lakarra et Camino proposent une approche tout à fait différente, qui veille à comprendre la fragmentation dialectale postérieure au Basque Commun Ancien (Michelena 1981) d'une façon plus complexe, car le changement incessant et inhérent à toutes les langues opère toujours de manière complexe. La nouvelle vision consiste donc à considérer que la fragmentation de la langue à un moment donné est également sujette à changement. Bref, les cartes décrivant la division interne de la langue ne sont pas statiques, et cela a nécessairement des conséquences dans le travail des philologues et des historiens de la langue. L'approche dynamique de l'histoire du basque pose des nouvelles questions, parmi lesquelles l'une revêt une importance cruciale : le déclenchement de la fragmentation du Basque Commun Ancien et sa direction —ou ses directions—.

Par ailleurs, il est bien connu que les variétés dites latérales deviennent spécialement primordiales pour la compréhension du passé de la langue dans son ensemble, car elles sont souvent rétives aux innovations des zones centrales. Tel que Bartoli l'a formulé dans sa *norma dell'area centrale* (1945), les zones périphériques sont plus propices à la conservation d'archaïsmes que les zones centrales, et témoignent donc d'un état de langue plus ancien que celle des zones centrales. Par conséquent, dans le cas du basque le passé des dialectes autant occidentaux qu'orientaux méritait bien des efforts de la part des historiens de la langue. Bien avant la vague de la néolinguistique, Vinson signalait déjà la nécessité d'étudier les parlers périphériques, et plus précisément le souletin :

Le souletin, qui a développé ainsi bien des séries de changements phonétiques, en est devenu d'autant plus important pour l'étude de la langue, et je persiste à prétendre que, si l'on ne peut comprendre les huit dialectes dans une étude générale, il faut y faire entrer les dialectes extrêmes ; à ce point de vue, le souletin et le biscayen, dont les verbes notamment sont très riches et très instructifs, doivent très certainement venir avant les dialectes navarrais, tous mixtes ou intermédiaires. (1875b: 346)

Durant les dernières dizaines, les études sur les anciens dialectes alavais (Michelena 1958 ; Knörr & Zuazo 1998 ; Zuazo 1989a et, surtout, Lakarra 2004) et biscayen (Lakarra 1983 & 1996 ; Ulibarri 2015 ; Zuloaga en préparation) se sont avérées cruciales concernant la connaissance et la compréhension du passé de l'*euskara* dans son ensemble. A l'extrémité opposée de la géographie, l'examen des dialectes orientaux a également apporté de précieuses informations (Camino 2008 & 2011) ; c'est précisément dans cette zone que se situe notre sujet d'étude. L'étude des anciens textes souletins contribuerait-elle à l'histoire de la langue basque autant que celle des textes archaïques biscayens et alavais ? A vrai dire, l'on a beaucoup écrit sur le basque souletin. Cependant, aucune étude systématique n'a jusqu'à présent été menée à partir de la connaissance profonde des textes anciens ; c'est d'ailleurs l'objectif de notre projet. Sur ce point, il nous faut expliquer que l'objet principal de cette thèse ne vise pas à éclaircir la première fragmentation du Basque Commun Ancien, mais plutôt à examiner avec soin le corpus souletin. Notre axe de recherche pourrait s'articuler ainsi :

- La description de l'évolution historique du basque souletin, spécialement au niveau morphosyntaxique.
- L'examen de la tradition écrite du souletin, en prêtant attention aux facteurs qui ont contribué à en faire une langue littéraire.
- La reconstruction d'états de langue antérieurs à la période historique.
- L'identification et l'explication des phénomènes de contact linguistique.

On constate enfin que lorsqu'il est question d'histoire de la langue, nous avons, bascologues, trop souvent été tentés de regarder les sources les plus anciennes, en négligeant celles plus contemporaines. Aussi, tout comme Lafon souligna la nécessité d'étudier les textes du XVIIe siècle¹ nous avons pris le soin d'étendre notre champ de recherche aux périodes plus récentes. C'est justement là —toute modestie gardée— que réside le point le plus ambitieux de notre recherche : l'examen systématique non seulement des témoignages les plus anciens, mais aussi des textes des XVIIIe et XIXe siècles. Etant donné que quelques textes souletins sont, à notre plus grand regret, restés tombés dans l'oubli, notre étude philologique préalable à

¹ « Les textes basques du XVIIe siècle ont été moins étudiés au point de vue linguistique que ceux du XVIe. Ils constituent pourtant un vaste et riche champ d'investigation que les bascologues devront fouiller méthodiquement, à commencer par les œuvres d'Oihenart et le *Guero* d'Axular » (1949, in *Vasconiana* 818).

l'examen linguistique a sensiblement amélioré la connaissance et l'accès aux sources du basque souletin. Aussi, nous espérons que notre travail portera ces fruits les années à venir.

2. Aspects méthodologiques

- 2.1. Travail philologique
- 2.2. Travail linguistique
 - 2.2.1. Choix des éléments linguistiques à analyser
 - 2.2.2. Répertoire de la connaissance actuelle
 - 2.2.3. Exploitation du corpus
 - 2.2.4. Comparaison avec les données d'autres parlers
 - 2.2.5. Mise en tableaux des données
 - 2.2.6. A la recherche d'explications

2.1. Travail philologique

Cette thèse vise à décrire le passé d'un parler ; elle s'appuie donc sur les méthodes relatives à la linguistique diachronique et à la philologie. Nous avons pour cela eu recours aux sources documentaires anciennes du basque souletin. Cela nécessitait d'ailleurs un travail considérable, étant donné que la plupart des textes n'étaient même pas édités. De plus, la connaissance antérieure de ce corpus laissait à désirer : la connaissance des textes, des éditions, et les examens linguistiques étaient insuffisantes.

En conséquence, notre première mission a consisté à définir et à constituer le corpus. Il a ensuite fallu retranscrire la majorité des textes, tout en veillant à ce qu'ils soient fidèles autant que possible aux originaux. Bref, nous nous sommes appliqués à exécuter un travail philologique, au sens strict. Par ailleurs, grâce à ce travail philologique préalable à l'examen linguistique, la situation du corpus du basque souletin s'est sensiblement améliorée.

2.2. Travail linguistique

Une fois l'étape préliminaire accomplie, nous avons été en mesure d'entreprendre la description linguistique du corpus. Ce travail se compose en six étapes : i) le choix des caractéristiques linguistiques à analyser ; ii) le répertoire de la connaissance actuelle sur chacune de ces caractéristiques linguistiques ; iii) l'exploitation du corpus ; iv) la comparaison avec d'autres parlers ; v) la conversion en tableaux des données ; et vi) leur explication.

2.2.1. Choix des éléments linguistiques à analyser

La première mission a consisté à définir un ensemble de caractéristiques linguistiques qui puissent illustrer l'évolution générale du basque souletin. Par ailleurs, et pour les raisons qui seront exposées (ATALASEAN, § 3.4.4.4), l'importance de la morphosyntaxe a été privilégiée.

La plupart des traits choisis ne font pas un avec les limites géographiques du Pays de Soule, car ils répondent à des isoglosses à des extensions diverses. Sur le plan diachronique, la nature des traits est également multiforme : nous constatons des archaïsmes datant du Basque Commun Ancien (alentours du VIIe siècle ; cf. Michelena 1981), des choix anciens, et des innovations à date ancienne ou moderne, tantôt à succès, tantôt échouées. Cet ensemble de traits linguistiques nous aide à mettre en lumière l'évolution du basque souletin et, dans une certaine mesure, celle des dialectes orientaux. Pour cela, notre examen a toujours tenu compte des axes diatopique et diachronique.

Bien que nous ayons écarté l'étude systématique de la phonologie et du lexique, nous avons voulu examiner deux caractéristiques phonologiques du basque souletin étroitement liées au contact linguistique avec le gascon béarnais :

- Les « nouvelles » voyelles nasales en position tonique : *-ĩ & -ũ (latĩ, sasũ)*.
- Les sibilantes sonorisées.

Sur le plan de la morphologie du nom nous avons privilégié l'étude du système casuel. Au départ, nous envisagions une description basée sur des critères strictement morphologiques, mais nous avons également décidé de considérer les changements sémantiques subis par les morphèmes casuels. Voici les axes choisis :

- Les anciennes valeurs du morphème de génitif.
- Les suffixes de « prolatif » *-tzat & -tako*.
- Les suffixes de bénéfactif *-(a)rentzat & -(a)rentako*.
- Le morphème de motivatif *-gati(k)*.
- L'extension sémantique des suffixes *-(a)rentzat & -(a)rentako*.
- Les suffixes de comitatif avec ou sans *-n* final.
- Le morphème de comitatif *-kila(n)*.
- Les séquences *-(r)eki(n)ko & -(r)ekila(n)ko*.
- L'inessif archaïque.
- Le polymorphisme de l'ablatif : les morphèmes *-(r)ik & -ti(k)*.

- Le polymorphisme de l'allatif (I) : les morphèmes *-ra(t)* & *-ala(t)*.
- Le polymorphisme de l'allatif (II) : les suffixes avec ou sans *-t* final.
- L'allatif approximatif au-delà du morphe *-t* : *bürüz*, *aldialat*.
- Le polymorphisme de l'allatif terminatif : *-dano* & *-drano*, *-rano* & *-alano*, *-ra(d)ino*, *artio* & *artino*.
- Les séquences de destinatif *-ra(t)ko*, *-ala(t)ko* & *-gana(t)ko*.
- La postposition *beitha-* dans la déclinaison des cas locatifs.

Par ailleurs, nous avons analysé l'évolution d'un groupe de morphèmes dérivationnels empruntés : le préfixe *arra-* et les suffixes *-aje*, *-lant*, *-ot*, et *-sa*.

Le système verbal a occupé la plus grande partie de notre examen linguistique. Dans un premier temps, nous nous sommes attardé sur deux traits morphologiques qui renvoient au proto-basque: la durée du préfixe **e-* et l'évolution des formes causatives dérivées par le morphème *-ra-*. Puis nous avons abordé le cas des formes non conjuguées du verbe. Étant donné que l'étude systématique et exhaustive des formes conjuguées aurait débordé le champ de recherche de cette thèse, nous avons proposé l'examen de trois aspects concrets. L'étude du mode et de la modalité fait finalement l'objet du VIe chapitre.

LES FORMES NON CONJUGUEES DU VERBE

- La durée du préfixe proto-basque **e-*.
- L'évolution des formes de radical verbal (I) : le groupe en *-t* (*lagünt*, *xahat*).
- L'évolution des formes de radical verbal (II) : le groupe en *-k* (*eraik*, *idok*).
- Les radicaux de quelques verbes de la classe *-Ø* : *betha*, *busta*, *erra*, *gorda*.
- L'évolution des formes non conjuguées d'*erazi*.
- Le nouveau groupe de participes en *-i* (*akabi*, *ezkapi*).
- Les formes du participe imperfectif.
- Les suffixes du participe prospectif.
- L'évolution de la causation : la compétition entre le morphème *-ra* le verbe *erazi*.

LES FORMES CONJUGUEES

- Les auxiliaires des formes tripersonnelles : *-i(n)* & **eradun*.
- Les formes à datif pléonastique (*ditadazüt*).
- L'évolution de la conjugaison synthétique.

L'EXPRESSION DE LA MODALITE

- Le morphème *-(te)(ke)* dans la conjugaison synthétique.
- Les particules *ahal* & *ezin* dans la conjugaison synthétique.
- L'attestation de la racine **(g)idi*.
- Les périphrases anciennes: [radical verbal + *ahal/ezin* + **edin*, **ezan*, **iron*].
- Les nouvelles périphrases: [radical verbal + **edin_{+ke}*, **ezan_{+ke}*, **iron_{+ke}*].
- Un cas spécial: la séquence *-kidi-*.
- La compétition entre les auxiliaires transitifs: **iron* vs. **ezan*.
- Les nouvelles périphrases: [imperf. / perf. / prosp. + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*].
- La compétition entre les conjugaisons synthétique et analytique.
- La compétition entre le morphème *-(te)(ke)* et les particules *ahal/ezin*.
- La compétition entre les anciennes et nouvelles périphrases.

L'EXPRESSION DE L'INJONCTION:

- Le promissif.
- L'exhortatif des verbes transitifs: *dügün ikhus* vs. *ikhus dezagün*.
- L'impératif.
- Le jussif: formes à préfixe *b-* vs formes de "présent".

L'EXPRESSION DU DESIRE, DE L'ESPOIR ET DU REGRET:

- L'optatif: formes au préfixe *ait-*.
- Le reste des voies d'expression du désir, de l'espoir et du regret: *ba-*, *ai/ ah/ oh ba-*, *aments ba-*, *alba-*, *balinba*, *ahal* et les formules liées à Dieu.

LES CONSTRUCTIONS DE CONDITIONNEL

- Le conditionnel réel du présent: [radical verbal + **edin*, **ezan*, **iron*].
- Le conditionnel hypothétique non-révolu: [radical verbal + **edin*, **ezan*, **iron*].
- Le conditionnel hypothétique non-révolu: [imperf. / prosp. + *izan*, **edun*].
- La compétition entre le radical verbal et le participe imperfectif dans les protases.

Enfin, un ensemble d'éléments syntaxiques conclut l'examen linguistique :

- La construction [INE/GEN + *barne(a)n*].
- La construction [ZERO/INE/GEN/INSTR + *gañe(a)n*].
- Les présentatifs communs : *hona* & *horra*.
- La construction présentative souletine : [*haur* + *aditz* + *-(a)la*].
- Les propositions exclamatives : *ala*, *ala beiti-*, *ala -(a)n* & *ala -(a)la*.

- Le génitif des sujets intransitifs (ISGen).

2.2.2. Répertoire de la connaissance actuelle

Une fois que l'ensemble des traits qui structurent l'analyse du dialecte souletin a été défini, nous avons recueilli la connaissance actuelle sur chacun d'eux, en faisant une sorte de *status quaestionis*. A cette fin, nous avons eu recours autant à la tradition de la bascologie qu'à la littérature internationale.

2.2.3. Exploitation du corpus

La vision d'ensemble est l'un de critères principaux qui ont gouverné notre projet ; cela s'est concrétisé sur deux axes : a) l'analyse de la plupart des aspects de la langue ; et b) la constitution d'un corpus aussi ample que possible. Afin d'éviter tout risque de tomber dans l'impressionisme, ce souci d'amplitude a été transposé, tout de même, à l'examen des données, tout en tirant la totalité des occurrences de chaque variable. Autrement dit, nous avons laissé que les textes « parlent ».

2.2.4. Comparaison avec les données d'autres parlers

Nous l'avons dit, les traits choisis dépassent souvent les limites du Pays de Soule. Par conséquent, l'analyse des données du dialecte souletin ont le plus souvent du être comparées à celles d'autres variétés, en fonction de l'isoglosse en question. Bien entendu, nous n'avons pas oublié le fait que ces isoglosses ont évolué au cours des siècles.

2.2.5. Mise en tableaux des données

Afin de rendre toute l'information plus compréhensible au lecteur, nous avons mis en tableaux les données tirées du corpus ; en tout, la thèse compte plus de cent-vingt tableaux. Cela nous permet soit de comparer des diverses variables qui font l'objet d'analyse, soit les données du dialecte souletin avec celles d'autres variétés. L'arrangement des données dans les tableaux suit toujours un ordre chronologique, et les deux traditions textuelles y sont visiblement différenciées, les cellules correspondant aux textes de la tradition populaire étant légèrement obscurcies.

2.2.6. A la recherche d'explications

Quant à l'interprétation des données du corpus, nous avons eu recours aux instruments les plus habituels de la linguistique générale contemporaine. Lorsqu'il s'agit de dévoiler le passé

d'une langue sans parent connu, la typologie et la théorie de la grammaticalisation constituent des outils précieux, dont la nécessité a été bien intériorisée par la bascologie des dernières dizaines (Lakarra 1995, 2006a, 2006b, 2008a et suivants; Martínez-Areta 2009 ; Igartua 2002 ; Mounole 2012 ; Manterola 2015). A ces deux outils nous en avons ajouté deux autres : la connaissance des phénomènes de contact linguistique, d'une part, et la sociolinguistique historique d'autre part.

Même si le basque est une langue génétiquement isolée, durant les deux derniers millénaires son devenir a été fortement marqué par le contact linguistique avec le latin et les langues romanes. Il est toujours dans notre esprit que les phénomènes de contact constituent l'une des clés pour comprendre le passé de la langue basque. Il va sans dire que les phénomènes de contact linguistique deviennent spécialement profonds dans les variétés des zones les plus écartés, comme le dialecte souletin. Qui plus est, la Soule a vécu une situation de contact complexe, car elle se trouve au cœur d'un « carrefour des langues », d'où les Souletins ont constitué —du moins pendant les derniers siècles— une communauté plurilingue (Padilla-Moyano 2017a & 2017c).

Nous n'oublions pas le fait que dans le passé le monolinguisme n'a pas été la norme en Europe (Braunmüller & Ferraresi 2003), comme il ne l'a été nulle part dans le monde. D'après notre vision, les auteurs des textes basques ont toujours appartenu à la couche de la population soit bilingue, soit plurilingue, et cela n'a pas été sans conséquences sur la langue écrite. Bref, la connaissance des phénomènes de contact est essentielle lorsqu'il s'agit de comprendre l'évolution de la langue ; fait duquel fait témoignage la prolixité du domaine pendant les dernières années (Matras & Sakel 2007a ; Comrie 2008 ; Sigmund & Kintana 2008 ; Laakso 2012 ; Gardani, Arkadiev & Amiridze 2014, etc.).

Les idées mentionnées ci-dessus nous mènent vers une autre discipline : la sociolinguistique historique (Schneider 2002 ; Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012 ; Schendl 2012), et plus précisément vers l'approche dite *histoire de la langue « par le bas »* (*language history 'from below'* ; cf. Elspaß, Langer, Scharloth & Vandenbussche 2007 ; Elspaß 2012 ; Van der Wal & Rutten 2013), qui privilégie les textes écrits par des personnes « peut lettrées » comme les sources les plus valables pour l'histoire de la langue. L'idée était présente dans les travaux de dialectologie historique de Camino (2003 ; 2009a: 313-318), qui souligne la tendance de certains types de textes à refléter des traits « translectaux », tandis que d'autres restent plus rattachés à une variété locale quelconque.

Enfin, nous avons eu pour modèle quelques travaux d'histoire de la langue. Parmi les ouvrages classiques, Sauvageot nous offre deux références fondamentales : l'histoire de la langue hongroise (1971) et celle du finnois (1973). L'histoire de la langue finnoise présente deux parallélismes remarquables par rapport à l'*euskara* : premièrement, ses textes les plus anciens datent du XVIe siècle ; deuxièmement, son devenir a été marqué par l'absence et la quête d'un modèle de langue unifié. Si l'on regarde les langues celtiques, nous avons considéré le gaélique de l'Île de Man ou *mannix*, dont le corpus nous semble comparable à celui du dialecte souletin. Les travaux de Wheeler (2015 & 2016), fondés sur un labeur philologique profond, sont appelés à durer comme les descriptions canoniques du passé de cette langue (*Classical Manx*).

En ce qui concerne les descriptions des dialectes basques, et d'un point de vue de l'histoire interne de la langue, nos références principales sont, d'une part, l'ouvrage déjà classique sur le biscayen archaïque et ancien (Lakarra 1986) et, de l'autre, les travaux de Camino sur les haut-navarrais méridional ancien (2003a & 2003b), le bas-navarrais ancien (2008), et le passé des variétés orientales dans leur ensemble (2011). Quant à la tradition littéraire basque, nous pouvons mentionner la thèse de Pikabea (1993) sur l'évolution du labourdin post-classique.

3. Le corpus

- 3.1. Limites spatiales et temporelles
- 3.2. Relation des textes
 - 3.2.1. XVIe siècle
 - 3.2.2. XVIIe siècle
 - 3.2.3. XVIIIe siècle
 - 3.2.4. XIXe siècle
 - 3.2.5. Les farces charivariques
- 3.3. Caractère du corpus
- 3.4. Situation du corpus
 - 3.4.1. Editions
 - 3.4.2. Sources, transmission et paternité des textes
 - 3.4.3. Traductions
 - 3.4.4. Les aspects linguistiques
 - 3.4.4.1. Histoire de la langue
 - 3.4.4.2. Graphie et phonologie
 - 3.4.4.3. Morphosyntaxe
 - 3.4.4.4. Lexique
 - 3.4.4.5. Contact linguistique

3.1. Limites spatiales et temporelles

Les limites de notre description *historique* sont clairement formulées dans le titre de notre projet (*Analyse diachronique du dialecte souletin : XVIe - XIXe siècles*). Les premiers

témoignages d'une certaine extension ouvrent donc le corpus ; même s'ils furent écrits ou recueillis au XVIIe siècle, quelques-uns d'entre eux —les recueils de proverbes— conservent des traces d'un état de langue antérieur. La fermeture du corpus a été placée vers la fin du XIXe siècle, pour deux raisons : i) nous avons laissé de côté les ouvrages des écrivains et normativistes les plus « conscients », voire ceux qui travaillèrent dans le projet de L.-L. Bonaparte ; et ii) le souletin du XXe siècle a été en général suffisamment décrit (Larrasquet 1939 ; Lafon 1958, 1959 & 1963 et, bien qu'ils partent de textes du XIXe siècle, aussi Haritschelhar 1969 et Oyharçabal 1991).

Quant aux limites géographiques de notre étude, elles coïncident avec celles de l'ancien Pays de Soule. Ce choix est discutable, car il impliquerait l'identification d'une entité politique avec une variété linguistique, d'une part, et de l'autre une vision *statique* du dialecte souletin. En effet, la pensée scientifique nous oblige tout d'abord à nous poser les questions suivantes : *qu'est-ce que c'est le souletin ?*, *depuis quand existe-t-il ?*, et *où a-t-il été pratiqué ?* L'entité du parler basque de Soule, son caractère indépendant et la perception de ces questions ont fait l'objet d'une réflexion sur le plan historique (ATALASEAN, § 1). La conséquence directe de notre choix implique l'inclusion dans le corpus de tout texte écrit par un souletin dans les limites temporelles que nous avons fixées. Enfin, le souci d'amplitude étant devenu l'un de nos critères de travail, nous avons voulu constituer un corpus étendu qui couvre la presque totalité des textes appartenant à la tradition littéraire du souletin, en plus une sélection représentative de sa tradition populaire.²

3.2. Relation des textes

Dans le chapitre correspondant de la version basque nous avons exposé en détail non seulement chaque référence du corpus (ATALASEAN, § 3.2), mais aussi celles qui, pour une raison ou autre avons laissées de côté (ATALASEAN, § 3.1.3). Ici, nous nous limiterons donc à l'énumération des textes effectivement inclus dans le corpus, avec une traduction française des titres.

² L'état du corpus de la tradition populaire et son amplitude faisaient virtuellement impossible l'inclusion de l'ensemble dans le corpus, du moins dans les délais d'une thèse de doctorat.

3.2.1. XVIe siècle ³

[Les en-têtes correspondent aux abréviations des textes conformément au système du *Dictionnaire Général Basque (OEH)* ; pour les textes absents de l'*OEH*, nous avons proposé nos propres abréviations.]

Lç : “Çuberoaco Herrian usançatan eztiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac” [= Quelques mots qui ne sont pas en usage dans le Pays de Soule, traduits à la façon de là-bas], in Johanes Leizarraga, *Iesus Christ gure launaren Testamentu Berria* (Pierre Hautin, La Rochelle, 1571), pp. 1213-1214.

Bela : Les proverbes recueillis par Jacques de Béla (1586-1667), dont 45 ont été édités par Michelena (*TAV* 183-187).

Saug : Les proverbes recueillis par Bertrand de Sauguis, 205 en tout. Nous avons eu recours à l'édition de Sarasola (*Contr* 163-187).

O Pro : *Les proverbes Basques recueillis par le Sr d'Oihenart plus les poésies Basques du mesme auteur* (Paris, 1657). Aux proverbes publiés en 1657, il faut ajouter ceux de l'*Atsotitzen Urrhenquina* [= Supplément aux proverbes] ; J. Desbaratz, Pau, 1665) ; en tout, ils en font 706. Édition d'Altuna & Mujika (2003).

3.2.2. XVIIe siècle

Etchart : Les huit lettres écrites entre 1616 et 1617 à Mauléon par Gabriel d'Etchart, faisant partie de la correspondance officielle entre les vallées de Roncal (Haute-Navarre) et Soule. Nous nous sommes servi de l'édition de l'équipe de recherche *Monumenta Linguae Vasconum* (Bilbao *et alii*).

O Po : Les poésies d'Arnaut Oihenart, publiées en 1657 (*vid. supra*), plus celles appartenant à un autre volume, et qui ont été numérotées du XXIII au XXIX dans l'édition d'Altuna et Mujika (2003).

³ Nous l'avons expliqué, Jacques de Béla, Bertrand de Sauguis et Arnaut d'Oihenart écrivirent leurs recueils de proverbes au XVIIe siècle. En raison de la transmission orale antérieure à leur mise à l'écrit, ces textes témoignent d'un état de langue plus ancien, que nous pouvons prudemment situer au XVIe siècle. Cela n'est pas sans importance, compte tenu de la pénurie de sources de la période archaïque en Soule.

Tt Onsa : *Onsa hilceco bidia. Ivan de Tartas Arueco erretorac euscaraz eguina. Moneineco Iaun Marquizari dedikatia* [= Le chemin du bien mourir. Fait en basque par Juan de Tartas, prêtre d'Aroue. Dédié à Monsieur le Marquis de Monein] (Jacques Rouyer, Orthez, 1666).

Tt Arima : *ARIMA PENITENTAREN OCCVPATIONE DEVOTAQ. Orationia, Barura, eta Amoyna. Hirur Yrico Iaunary, Montirandé deithatcen den Iaun Abadiary dedicatiac. Iuan de Tartas Arueco Retoraz eguinac* [= Les occupations dévotes de l'âme pénitente : la prière, le jeûne et l'aumône. Dédiées au Seigneur de Trois-Villes, à Monsieur l'abbé Montirandé] (Jacques Rouyer, Orthez, 1672).

PrS : *Pronus Singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus* (1676), édité par Agirre (1998a).

Bp : *Catechima laburra, et Jesus-Christ goure Gincó jaunaren eçagutcia, Salvatu içateco. Çuberoa Herrico Uscaldunen eguina, Athanase Balapeyre, Hanco jaun officialaz, eta Sorhoëtaco Erretoraz* [= Bref catéchisme et connaissance de Jésus-Christ notre Seigneur, pour être sauvé. Fait pour les Basques du Pays de Soule par Athanase Belapeyre, Officier dudit Pays et recteur de Chéraute] (Jérôme Dupoux, Pau, 1696). Nous avons eu recours à l'édition non publiée d'Aguirre (1996).

3.2.3. XVIIIe siècle

CatOlo : *CATECHIMA OLOROECO DIOCEZAREN CERBUTCHUCO ecinago Ylustre eta ohoragarri Messire JOSEPH DE REVOL hanco Aphezcupiaren manuz eguina. Eta Çuberoa herrico uscaldunen amorecatic uscarala utzulia Messire JACQUES DE MAYTIE Oloroeco Calongiaz eta hanco Vicari Generalaz* [= Catéchisme au service du diocèse d'Oloron, fait par ordre de son évêque, l'Illustrissime et Révérendissime Monsieur Joseph de Revol. Et traduit en basque pour les Basques du Pays de Soule par Monsieur Jacques de Maytie, chanoine et Vicaire Général d'Oloron] (Jérôme Dupoux, Pau, 1706).

CatOlo2 : *CATECHIMA OLOROECO DIOCEZAREN CERBUTCHUCO JOSEPH DE REVOL hanco Apphezcupiaz eguina, emendatia eta berriz imprimatia FRANÇOIS DE REVOL Oloroëco Apphezcupiaren manuz* [= Catéchisme au service du diocèse d'Oloron, fait par l'Évêque Joseph de Revol, augmenté et réimprimé par ordre de François de Revol, Évêque d'Oloron]. (Jean Dupoux, Pau, 1746).

Othoitce : *Othoitce eta Cantica Espiritualac. Çubero Herrico* [= Prières et cantiques spirituels pour le Pays de Soule] (Jean Dupoux, Pau, 1734).

Mst : *Jesu-Kristen Imitacionia Çuberouaco uscarala, herri beraurtaco apheç bateç, bere Jaun apheçcupiaren baimentouareki utçulia* [= Imitation de Jésus-Christ, traduite en basque de Soule par un prêtre du pays, avec la permission de Monsieur son évêque] (Dugué et Desbaratz, Pau, 1757).

IP : *Iganteçtaco Pronoua, eta Hilan Pronoua* [= Prône pour les dimanches, et prône pour les défunts] (Dugué et Desbaratz, Pau, ca. 1757).

Ressegue : *Sacramentu-Saintiaren AURHIDEGOUACO MANIAC ETA CHEDIAC. Esquiulaco parropia eliçan, Andredonamariaren Conceptionecouan, eçaria. Benoît hamalaurden goure Ayta Saïntiaren Bullareky, eta Oleronco Jaun Apphezcupiaren manu eta baymentieki. Franceseti, Uscarala utçulia, Aurhidegouaren manuz, P. Ressegue, bestela Mercy, Aurhidegouaco Prioreaz edo gueienaz* [= Règlements et Statuts de la Confrérie du Saint Sacrement. Institués dans l'église paroissiale de l'Immaculée Conception. Avec la bulle de notre Pape Benoît XIVe, et la permission du Monsieur l'évêque d'Oloron. Traduit du français en basque par l'ordre de la Confrérie, par P. Ressegue, autrement dit Mercy, Prieur ou Frère Majeur de la Confrérie] (Isaac Charles Desbaratz, Pau, 1758).

StJul : Tragédie *Saint Julien d'Antioche* (1770), éditée par Loidi (2004).

Mercy : *ANDERE DONA MARIA SCAPULARICOUAREN CONFRARIACO BULLA, DECRETA, STATUTAC, ETA MANIAC EDO CHEDIAC. Esquiulaco parropia eliçan, haren conceptionecouan eçaria. Franceseti uscarala utçuliac, Jaun Directorraren eta beste Officieren manuz, ALEXIS MERCY Praticienaz* [= Règlements, statuts, décret et bulle de la Confrérie de Notre Dame du Scapulaire. Institués dans l'église paroissiale de l'Immaculée Conception. Traduits du français au basque par l'ordre de Monsieur le Directeur et d'autres officiers, par le praticien Alexis Mercy] (J. P. Vignancour, Pau, 1780).

NLilia : *Noelen Lilia composaturic huscarez Jesusen incarnationiaren ouhouretan* [= La Fleur des Noël, composée en basque en honneur de l'incarnation de Jésus] (Pau, 1782).

Egiat I : Première partie du manuscrit de Juseff Eguiatéguy, intitulée *Filosoffo-huscaldunaren ekheia* [= La matière du philosophe basque] (ca. 1785), selon l'édition de Peillen (1983b).

Edipa : Tragédie *Ædipe* (1793), éditée par Bilbao (1996).

UskLi : *Uscara libria confessioniaz, comunioniaz, eta meçaco sacrificio saintiaz, bicitceco erreglamentu bateki. Bayonan, Cluzeau anayen baithan* [= Livre basque sur la confession, la communion et le Saint Sacrifice de la messe, avec un règlement de vie. Bayonne, chez les

frères Cluzeau]. Ce livre fut probablement publié vers la fin du XVIIIe siècle, dans la période révolutionnaire (ATALASEAN, § 3.2.3, *UskLi*).

3.2.4. XIXe siècle

SteEli : Tragédie *Sainte Elisabeth de Portugal* (1750 / 1810) (Bibliothèque du Musée Basque de Bayonne, Ms 14).

DKhi : *Doctrina khiristia haurren instruccionetaco, idequiric hitcez hitz Franciaco eliza ororen usageco catichimati* [= Doctrine chrétienne pour l'instruction des enfants, extraite mot par mot du catéchisme à l'usage de toutes les églises de France] (Cluzeau, Bayonne, 1812).

Charlem : Tragédie *Charlemagne* (ca. 1835), éditée par Oyharçabal (1991).

AztBeg : *Azti Begia, Agosti Chaho Bassaburutarrak Ziberou herri maitiari Parisetic igorririk beste hanitchen aitzindari arguibidian goiz izarra* [≈ Recueil des écrits du haut-souletin Augustin Chaho, adressés à son cher Pays de Soule dès Paris] (P. Dondey-Dupré, Paris, 1834).

Etch : Les poésies du barde Pierre Topet *Etchahun* (Barcus, Basse-Soule, 1786-1862), éditées par Haritschelhar (1969-1970).

Khuructh : *Khurutchiaren bidiaren eguiteco praticac eta othoitciac, J. D. R. Ciberoutar batez uscaralat utçuliric* [= Les pratiques et prières du Chemin de Croix, traduites en basque par un J. D. R. souletin] (P. A. Vivent, Oloron, 1838).

Medit : *Meditacioniac khiristitarçuneco eguia, oblicacione eta berthute principalez; hayen ondotic meça sainduco, confesioneco, communioneco eta agoniaco othoitciac, conciencien examena, Igantetzaco vesperac eta Arima phenatien consolacioniac; oro laphourdico uscaratic, ciberoucoulal cerbait khanbioreki utçuliric* [= Méditations sur les principales vérités, obligations et vertus de la chrétienté ; puis les prières de la Sainte Messe, la confession, la communion et l'agonie, l'examen de conscience, les vêpres du dimanche et les consolations des âmes pénitentes ; tout traduit du basque labourdin au souletin, avec quelques changements] (Lapeyrette, Oloron, 1844).

KurBD : *Khurutchiaren bidiaren Debocionia, Bayounaco Jaun Aphezcupiaren baimentiareki imprimaturic* [= Dévotion du Chemin de Croix, imprimée avec la permission de Monsieur l'évêque de Bayonne] (Foré et Lasserre, Bayonne / Roch Daguerre, Mauléon, sans date). Selon Vinson (*Essai* 238), cet ouvrage a été écrit par l'abbé Inchauspe en 1847.

Archu : Traduction des fables de La Fontaine par J.-B. Archu (Pasquier, La Réole, 1848).

MaiMarHil : *Maiatza edo Mariaren hilabetia. Meditacioniac maiatzeco egun guciez eguitecoac, egunecoa egunian, Ama Birjinaren bicitciaren misterioetan gaiñen, uscal herrico aphez batec uscaralat eçaria* [= Mai ou le mois de Marie. Méditations à faire chaque jour de mai, sur les mystères de la vie de la Sainte Vierge, mises en langue basque par un prêtre du pays basque] (Lapeyrette, Oloron, 1852).

Myst : *Ciberouco guthuna Jaun aphezcupiaren baimentiareki. Misterio eta eguia guehienez* [= Lettre de la Soule, avec la permission de Monsieur l'Évêque, sur les mystères et les principales vérités] (Vignancour, Pau, 1862).

Ip Dial : *Dialogues basques : guipuzcoans, biscayens, par don A. P. Iturriaga, le P. J. A. de Uriarte ; labourdins, souletins, par M. le Cap. Duvoisin, M. l'abbé Inchauspe ; accompagnés de deux traductions, espagnole et française* (Londres, 1857).

HOrdre : *Heren-Ordreco escu libria igante-bestetaco officio berrieki. Jaun Aphezcupiaren baimentiarekin* [= Manuel du Tiers-Ordre avec des nouveaux offices pour les fêtes des dimanches. Avec la permission de Monsieur l'Évêque] (B. Lapeyrette, Oloron, 1860).

CatS : *Catichima edo Fedia laburki Paul-Thérèse-David d'Astros, Bayonaco Jaun Apphezcupiac imprima eraciric; Haren Diocessan berebera eracoutsiric içaiteco* [= Abrégé du catéchisme, fait imprimer par Monsieur l'évêque de Bayonne, Paul-Thérèse-David d'Astros, pour être seul enseigné dans son diocèse] (E. Lasserre, Bayonne, 1872).

EbS : *Ebanjelio saintia Jesus-Kristena Jondane Johaneren arabera* [= Le Saint Évangile de Jésus-Christ selon Saint Jean] (Cazals, Bayonne, 1873). Traduction d'Anna Urruty.

Epit : *Jondane Phetiriren epitriac* [= Les Épîtres de Saint Pierre] (Cazals, Bayonne, 1873). Traduction d'Anna Urruty.

SGrat : *Sen Grat Oloroueco aphezcupiarentaco Mous de Lasalle Catradaleco eretorac erran dutianac uscaraz ezariric* [= Le discours en honneur de Saint Grat, évêque d'Oloron, prononcé par le Recteur de la Cathédrale, Monsieur Lassalle, mis en basque] (Vignancour, Pau, 1879).

Catuchuma : *Catuchuma españoul, erdaratic ziberoutar utzulia.* [= Catéchisme espagnol, traduit en souletin] (Manuscrit, Haux, 1899).

3.2.5. Les farces charivariques

Parmi les charivaris édités par Urkizu (1998), nous en avons fait la sélection suivante :

- *Petit Jean eta Sebadina* (Sauguis, 1769).
- *Jouanic Hobe eta Arlaita* (Olhaïby, 1788).
- *Bala eta Bilota* (Olhaïby, 1788).
- *Chiveroua eta Marceline* (2e moitié du XVIIIe siècle).
- *Malqu eta Malqulina* (Aroue, 1807).
- *Petitun eta Peti-Hun* (1836).
- *Canico et Beltchitine* (Larribar, 1848).

3.3. Caractère du corpus

Les qualités du corpus du dialecte souletin sont, en substance, celles du corpus de la langue basque, à savoir : caractère tardif, car il commence au XVIe siècle ; homogénéité, car les textes religieux en font la plus grande partie, et asymétrie, car les diverses périodes n’y sont pas représentées de manière équilibrée (cf. Lakarra 1997 et Urgell 2005). Bien sûr, ces qualités sont relatives en fonction des termes de comparaison. Ainsi, la majorité des langues du monde n’ont pas un passé documenté de quatre ou cinq siècles, et le caractère maigre du corpus souletin dévient une corne de l’abondance si l’on compare avec la pénurie extrême des autres parlers orientaux. Dans ces lignes, le corpus du souletin témoigne d’une certaine hétérogénéité, puisque trois traditions textuelles s’y rassemblent :

1. Celle des textes transmis à l’oral pendant des siècles ;
2. Celle des textes du théâtre populaire, qui se voudrait proche de l’oralité mais qui, en définitive, se matérialise à l’écrit et remplit les conventions d’un genre littéraire — nous l’appellerons *tradition mixte*— ;
3. Celle des textes écrits, imprimés ou non, qui a façonné la langue littéraire.

En dépit du grand poids des auteurs religieux, ces trois traditions rassemblent des textes à caractères catéchétique, ascétique, philosophique, administratif, littéraire, journalistique, satyrique ou ethnographique, entre d’autres.

3.4. Situation du corpus

3.4.1. Editions

Les textes souletins du XVIIe siècle ont été en général bien édités : les proverbes de Béla (Michelena *TAV* 183-184), de Sauguis (*Contr* 163-187) et ceux d'Oihenart (Orpustan 1992a ; Altuna & Mujika 2003), les poésies du même auteur (Lafon 1955a & 1955b ; Orpustan 1992a ; Altuna & Mujika 2003), les deux livres de Tartas (Altuna 1995 & 1996), les deux ouvrages de Belapeire (Agirre 1998a & 1996, respectivement) et, enfin, la correspondance officielle entre les vallées de Roncal et Soule datant de 1616 (Bilbao, Gómez, Lakarra, Manterola, Mounole, & Urgell).

Malheureusement, la situation des textes des XVIIIe et XIXe siècles est bien différente. Parmi les livres publiés sous l'égide du diocèse d'Oloron, seulement l'*Imitation* de Maister (1757) a fait l'objet d'une édition moderne qui n'obéit d'ailleurs pas à des critères philologiques (Davant 2009) ; il en va de même pour les manuscrits d'Eguiatéguy, partiellement édités par Peillen (1983b & 2011). Quant aux textes du XIXe siècle, nous pouvons mentionner les éditions du recueil d'écrits de Chaho (Urkizu 1992), de la traduction des fables de La Fontaine par Archu (Gómez 1990) et des diverses traductions ordonnées par Louis-Lucien Bonaparte (Arana Martija 1991b; Pagola *et al.* 2004). Enfin, Epelde a édité une collection de recettes (2008).

En ce qui concerne les textes du théâtre populaire, le point de départ est toujours le catalogue de G. Hérelle (1927) qui publia également la première édition d'un charivari (1908). Parmi les tragédies anciennes, on compte sur les éditions critiques de *Sainte Hélène de Constantinople* (Léon 1909), *Charlemagne* (Oyharçabal 1991), *Jean de Paris* (Mozos 1995), *Sainta Catherina* (Loidi 1996), *Ædipe* (Bilbao 1996) et *Saint Julien d'Antioche* (Loidi 2004) et, encore non-publiée, *Sainte Elisabeth de Portugal* (Padilla-Moyano 2017d). Les charivaris, quant à eux, n'ont pas bénéficié d'éditions si soignées, l'exception en étant peut-être le travail de Mozos (1986).

Dans le domaine de la littérature de tradition orale, les pionniers furent Francisque-Michel (1857) et Sallaberry (1870) ; des divers chansons et balades furent également recueillies par Azkue (1921-1925) ; plus récemment, il faut mentionner l'édition de Lakarra, Biguri & Urgell (1983). Enfin, nous n'oublions pas l'œuvre poétique du barde P. Topet *Etchahun*, éditée par Haritschelhar (1969-1970).

3.4.2. Sources, transmission et paternité des textes

Mentionnons aussi les esquisses d'une bibliographie basque (Oihenart, Larramendi), la première référence d'importance étant le travail de Francisque-Michel (1857). Quelques dizaines d'années plus tard Vinson allait marquer l'apogée dans ce domaine (1891) ; cette bibliographie définitive a été complétée avec les notes d'Uquijo (JUMI 1984). Au XXe siècle, l'*Eusko Bibliographia* de Jon Bilbao, de proportions gigantesques, est l'autre référence indispensable ; néanmoins, pour les textes souletins il s'est limité à reprendre les informations de Vinson. Finalement, les textes écrits pour le prince Bonaparte ont fait l'objet de bibliographies spécifiques (González Echegaray 1983 ; Arana Martija 1991a).

Peillen a fait un grand travail autour des textes souletins, spécialement sur les manuscrits d'Eguiatéguy (1963 ; 1983b & 2011), y compris la partie perdue (2012) ; il a tout de même écrit sur les adaptations du texte de Mongongo Dassaça (2001 & 2016) et sur la transmission de quelques balades anciennes (1986a). J.-L. Davant a composé une anthologie de textes souletins (2008), dans laquelle il nous révèle quelques informations intéressantes en matière de paternité des textes (cf. ATALASEAN, § 3.2.4, *Myst*). Ces dernières années, Agirre a fait des apports précieux. Il a entre autres éclairci la paternité du prône de 1676 (1998a), qu'il a attribué à Belapeire ; quant à ce dernier, Agirre est parvenu à trouver la source de son *Catechima laburra* (1996) ; et a, par ailleurs, examiné en détail les sources des traductions d'Anna Urruty (2016).

Permettons-nous de préciser ici que la tâche philologique préalable à l'analyse linguistique de cette thèse nous a servi à obtenir quelques informations nouvelles. Ainsi, nous avons fait un compte-rendu des éditions de quelques livres publiés dans le diocèse d'Oloron (Padilla-Moyano 2015a) ; identifié la source de la traduction de Mercy (Lucuix 1995) et trouvé le manuscrit *Catuchuma españoul* de 1899. A un autre niveau, nous avons entamé les prémices d'une biographie de la traductrice protestante Anna Urruty.

Nous l'avons dit, dans le domaine du théâtre populaire souletin, les travaux de Hérelle constituent le point de départ indispensable ; *mutatis mutandis*, sa contribution est comparable à celle de Vinson dans le domaine de la bibliographie. Plus récemment, Oyharçabal a recueilli une bibliographie très précise relative à la tradition des pastorales (1991), et a mis en lumière la date des premières pastorales et leur transmission (1999 & 2004), en collaboration avec Madame Segurola (cf. Segurola 2015). De plus, Loidi (1996, 2004, 2008, 2009a & 2009b) et

Bilbao (1996) nous ont fournis de détails précieux sur la paternité de quelques tragédies, leur transmission et leurs représentations.

3.4.3. Traductions

Il est bien connu que la plupart des textes qui constituent le corpus de la littérature basque ancienne et classique sont des traductions et/ou des adaptations. Basée sur les données de Sarasola (1976), Urgell (2013: § 3.3.2) a comparé le nombre d'ouvrages basques imprimés par époque et par dialecte. On y remarque une montée notable de la production en souletin, dont le nombre des premières éditions se maintient cependant stable, les écrits originaux y étant franchement minoritaires (voir Tableau 4). En d'autres termes, la grande majorité des premières éditions d'ouvrages en souletin sont des traductions et/ou des adaptations. Les Tableaux 5 et 6 montrent le caractère des textes souletins imprimés jusqu'à la Révolution et après, respectivement.

Il est difficile de lister les traductions souletines réalisées à partir de textes latins, mais elles semblent néanmoins peu nombreuses. D'après certaines comparaisons réalisées lors de l'examen linguistique du corpus, ce serait le cas de l'*Imitation* de Maister (1757). Par ailleurs, le seul texte dont nous avons la certitude qu'il ait été traduit de l'espagnol n'a pas été inclut dans le Tableau 6, car il s'agit d'un manuscrit : le *Catuchuma Españoul* (1899), traduction souletine de la doctrine du père Astete. Au-delà des textes ci-dessus mentionnés, la plupart des traductions du corpus du souletin ont des sources françaises et labourdines. Voici la liste des premières :

- Le *Catechima laburra* de Belapeire (1696) (Agirre 1998b: 352-355).
- Le *catéchisme d'Oloron* de (1706), ordonné traduire en basque et en béarnais par l'évêque Joseph de Revol.⁴
- L'opuscule de Ressegue (1758), dont le titre indique *expressis verbis* qu'il s'agit d'une traduction du français (*vid. supra*).
- La plaquette de Mercy (1780) (*vid. supra*), dont nous sommes parvenu à identifier la source française, intitulée *Réglements et statuts de la Confrérie Notre-Dame du*

⁴ « Nous nous sommes assurez, pour en faire la traduction, de personnes dont la capacité et la probité Nous sont également reconnûs, ayant choisi pour la langue Basque, Messire Jacques de Maytie, Chanoine de notre Eglise Cathedrale et notre Diocese qui est en Soule : & en Bearnois Maître Pierres de Lailhacar Curé de Leguignon & notre Promoteur » (Revol 1712: 15).

Scapulaire de la paroisse d'Esquiule en 1772, en remplacement de la Confrérie Notre-Dame du Mont-Carmel, qui existait depuis 1686 (Lucuix 1995).

- La *Doctrina khiristia* ou catéchisme de l'Empire (1812), traduction de l'*Abrégé de la doctrine chrétienne pour l'instruction des enfants, tiré littéralement du Catéchisme à l'usage de toutes les églises de l'Empire français* (Cuzeau, Bayonne, 1808).
- L'ouvrage *Maiatza edo Mariaren hilabetia* (1852), « a été faite sur un texte français arrangé par M. l'abbé Bordachar (directeur du Collège de Mauléon), par M. l'abbé Hagon (de Mauléon) » (Vinson 1984 [1891a] : 426).
- Les fables d'Archu (1848), évidemment traduites de celles de La Fontaine.
- Les traductions d'Anna Urruty (1873) suivent à des sources françaises, contrastées par Agirre (2016).
- Les traductions de l'abbé Inchauspe mériteraient, enfin, un examen que nous n'avons pas encore entrepris ; il serait particulièrement intéressant d'identifier les sources de l'évangile selon St. Matthieu ou de l'*Imitatio Christi*.

En outre, le groupe des textes les plus intéressants —du moins du point de vue d'un bascologue— est celui des traductions internes, qui rendent possibles des comparaisons systématiques entre les divers standards de langue. Dans la pratique, tous les textes souletins encadrés dans cette catégorie ont été traduits et/ou adaptés du labourdin. Cela répond au fait que, à cause de la suppression du diocèse d'Oloron, à partir du XIXe siècle les hommes d'église souletins se sont tournés vers Bayonne (cf. ATALASEAN, § 3.3.4.3.2) et, dans cette nouvelle situation, quelques livres —voire les plus « appréciés »— ont connu des versions souletines (Urgell 2013 : § 3.3.6). Cependant, la première traduction interne de notre corpus date du XVIIe siècle :

- Le prône de 1676 a pour source partielle les *Pregarioac* en labourdin de l'évêque d'Olce (1651) (Agirre 1998a : 5).
- Le catéchisme de l'évêque d'Astros a été traduit en souletin avant 1834 (cf. ATALASEAN, § 3.2.4, *CatS*).
- Les *Meditacioniac* de 1844 sont l'adaptation souletine des méditations en labourdin de Baratciart (*vid. supra*).
- Le livre *Cantica espiritualac* (Vinson 100y) est un aménagement en souletin des *Cantica izpiritualac* (cf. Francisque-Michel 1857 : 503-507).

3.4.4. Les aspects linguistiques

3.4.4.1. Histoire de la langue

Parmi les études qui concernent le passé de la langue basque, et plus particulièrement des parlers orientaux, les travaux de René Lafon sur la langue d'Etchepare (1951a ; 1952) et d'Oihenart (1949 ; 1955a ; 1955b) nous semblent indispensables ; au-delà, la connaissance profonde du dialecte souletin est bien percevable dans le reste de son œuvre. Il en va de même pour les travaux de Michelena. Ces deux maîtres sont, à notre avis, les piliers principaux sur lesquels toute recherche diachronique du basque devrait être fondée.

Plus récemment, des propositions sur le passé des variétés orientales ont été formulées, notamment au sujet de la fragmentation dialectale du Basque Commun Ancien (Lakarra & Urgell 2008 ; Lakarra 2011a). Camino participe à la nouvelle approche visant à mener les études diachroniques de la langue basque vers un changement de paradigme (cf. § 1) ; parmi ses œuvres nous devons mentionner ici celles sur l'ancien haut-navarrais (2003a & 2003b), l'ancien bas-navarrais (2008), le dialecte de Mixe (2009b & 2016), le parler d'Ostabarret (2015) et, de façon spéciale, le passé des dialectes orientaux (2011).

3.4.4.2. Graphie et phonologie

Deux philologues ont principalement travaillé dans le domaine de la tradition graphique. Mujika (1997) a examiné les fondements de l'orthographe au Pays Basque aquitain jusqu'à 1750, tout en privilégiant la tradition labourdine. Agirre a décrit, à partir du système de Belapeire, le parcours de la tradition graphique souletine, ayant recours à ses origines (2001a), tout en analysant le système phonologique dans son ensemble (2001b).

Les aspects phonétiques et phonologiques ont été fréquemment abordés dans la recherche sur le basque souletin. Au XIXe siècle Chaho (1836 & 1856), Inchauspe (1858 : xi-xii) et Gèze (1873 : 2-3) en ont fait quelques remarques intéressantes. Bonaparte (1869) a traité en profondeur le phonème /y/, les « harmonies » vocaliques, les voyelles nasales et les sibilantes sonorisées, entre d'autres. Charencey a consacré une monographie à la phonétique souletine, où il s'est appliqué à l'étude des emprunts romans (1891).

Au XXe siècle, Gavel (1920 & 1929) a fait évoluer les études sur la phonologie basque, et plus particulièrement souletine, vers un nouveau stade. Au cours de sa carrière, Gavel a toujours prêté une attention spéciale au souletin, soit par rapport aux phénomènes concrets, comme le phonème /y/ (1925) ou les changements opérés dans les emprunts latins (1949), soit

d'un point de vue plus général (1960). Larrasquet s'est concentré sur des questions de phonologie telles que l'action de l'accent dans les consonnes (1928) ; il a reflété la connaissance profonde de son parler d'origine non seulement dans la phonologie, mais aussi à tous les niveaux de la langue (1939). Lafon a abordé la question de la voyelle /y/ (1937 ; 1962 ; 1965a), ainsi que la description générale du système phonologique du souletin, à partir de la variété de Larrau (1958). Il en va sans dire que la *Fonética Histórica Vasca* de Michelena (1977a [1961]) est un jalon dans ce domaine ; parmi les parlers orientaux, il a dédié une monographie au roncalais (1954).

Nous l'avons dit, Agirre a fait un travail minutieux de description du système phonologique du souletin à travers ses textes (2001b). De plus, Haase (1990) a analysé l'adaptation phonologique des emprunts ; Oñederra a abordé la voyelle /y/ (2009), arrivant à d'autres conclusions que Lafon, et Egurtzegi a tout de même prêté attention à des phénomènes qui concernent le basque souletin, comme le phonème /y/ (2015a), la fermeture de *o* (2015b) ou les voyelles nasalisées (2015c). Finalement, il convient de ne pas oublier les données de l'*EHHA*, et plus spécifiquement les changements liés aux processus morphologiques (V^e volume).

3.4.4.3. Morphosyntaxe

Avec la phonologie, la morphologie est le domaine qui a le plus attiré l'attention des érudits du souletin. Par rapport au système casuel, Chaho (1836) et Gèze (1873 : 22-23) ont fourni ses descriptions grammaticales de remarques toute à fait intéressantes sur les suffixes de déclinaison. La première partie de la grammaire de Gavel (1929), dédiée aux catégories non verbales, contient des analyses très suggestives, et cela vaut également pour la grammaire de Lafitte (1943). Larrasquet a inséré certains commentaires morphologiques dans son dictionnaire (1939 ; par exemple *s.v. -tik*). Lafon, quant à lui, a travaillé sur ces questions : le suffixe *-ki(n)* (1936), les suffixes de l'ablatif et le perlatif (1948), les deux génitifs (1965b) et le système de déclinaison (1970). A un autre niveau, Lafon a étudié les quelques exceptions à l'absence de genre grammatical en basque (1947).

A la fin du XXe siècle, il faut mentionner le travail de Jacobsen sur le locatif (1977) et ceux de De Rijk sur divers questions à propos de la morphologie (1981), et plus particulièrement sur l'élément **da* (1992 ; 1995), inspirés par quelques données souletines. Par ailleurs, les ouvrages de Haritschelhar (1969-1970) et Oyharçabal (1991) dépassent largement les limites d'une édition : ces deux ouvrages, tous les deux du plus haut niveau, apportent quantité des

commentaires précieux sur le basque souletin ; qui plus est, l'édition de *Charlemagne* renferme l'essai de description grammaticale du dialecte souletin le plus complet et profond dont nous avons connaissance.

Parmi les contributions des dernières années, soulignons la synthèse des propositions et hypothèses concernant le système casuel (Santazilia 2013) ; l'évolution des pronoms personnels, des démonstratifs et des articles (Martínez-Areta 2013) ; la grammaticalisation de l'article, les démonstratifs et le système de déclinaison (Manterola 2015) ou la relation entre les cas locatifs et l'animacité (Creissels & Mounole 2011). Enfin, deux études ont abordé la question des suffixes d'allatif avec ou sans terminaison *-t* : d'une part M. Igartua (1986), qui propose une approche lexicale en se limitant à la variété de Leizarrague ; et Zaika (2016a) d'autre part, élaborant une approche aussi bien diachronique que diatopique.

Quant à la morphologie du verbe, nous n'en mentionneront ici que les travaux qui nous ont été les plus valables, car l'énumération exhaustive des références qui abordent le domaine serait trop important. Les grammaires du souletin du XIXe siècle sont, dans une large mesure, des descriptions du système verbal (d'Abbadie & Chaho 1836 ; Inchauspe 1858 ; Gèze 1873). Même si nous avons eu recours à toutes les trois, il y aurait besoin de faire quelques précisions.⁵

Deux travaux indispensables ont abordé le passé du système verbale : Lafon 1944 et Mounole 2011. En se focalisant sur le dialecte souletin, Lafon a décrit le verbe de la variété de Larrau (1959 ; 1963) ; il a ainsi étudié le morphème modale *-ke* (1970b & 1973b). Lüders quant à lui a fait une étude synchronique du système verbale souletin (1993), Jendraschek (2003) a examiné l'évolution de l'expression de la possibilité, et Orpustan (2003) a repéré les changements des formes conjuguées des verbes *izan* et **edun*. Trask (1995) a abordé la préhistoire des formes non conjuguées, et Urgell (2006) leur histoire. Enfin, en ce qui nous concerne avons fait quelques remarques sur l'évolution des formes non conjuguées (Padilla-Moyano 2013a), et Ariztimuño (2013) sur celle des formes conjuguées.

⁵ Larrasquet a critiqué certains choix d'Inchauspe : « 1° Il est arrivé à l'auteur de consigner des flexions qui ne sont pas souletines [du type *hezake*]. 2° L'enquête ne s'étant portée que sur des parties limitées du domaine souletin, l'auteur n'a pas recueilli les variantes, nombreuses pour la majorité des flexions [...]. 3° De même les formes suivantes, entre des centaines d'autres, ne sont que des variantes locales, mal accentuées [...]. 4° L'auteur ne mentionne aucune des formes où les groupes *ía* ou *íá* sont contractés en *i* : que ce fût fréquente ou non, à l'époque où il écrivait, cette étude aujourd'hui incomplète, encore à cet égard [...] » (1939 : 19).

En outre, les contributions de Larrasquet (1939), Gavel & Lacombe (1937) et Lafitte (1944) sont toujours des références très valables. D'un point de vue plus étroitement morphologique, quelques autres travaux sont d'un intérêt certain pour l'étude du verbe souletin (Bonaparte 1869 ; Jaureguiberry 1957 ; Casenave-Harigile 1993 ; Yrizar 2002b).

Finalement, les études dédiées à la syntaxe sont les moins abondantes. Dans une optique synchronique, Lüders (1998) a abordé diverses questions de la syntaxe souletine, et Oyharçabal s'est quant à lui penché sur les constructions de relatif (1987). L'approche axée sur la diachronie a inspiré des travaux sur l'ergativité des dialectes orientaux (Aldai 2009) et sur l'évolution des constructions de relatif (Krajewska 2017). D'autres études portent sur des sujets plus restreints, comme les propositions exclamatives (Lafitte 1948), les interrogatives (Peillen 1979) ou le génitif des sujets intransitifs dans les propositions subordonnées non conjuguées (Padilla-Moyano 2013c). Pourtant, la référence la plus riche en ce qui concerne la syntaxe souletine est l'édition de *Charlemagne* (Oyharçabal 1991).

3.4.4.4. Lexique

Sans aucun doute, le *Dictionnaire Général Basque (OEH)* est l'œuvre majeur de la lexicographie basque (Michelena 1987-2005). Par rapport au basque souletin, les principaux lexicographes sont Chaho (1856), Gèze (1873), Lhande (1926), Larrasquet (1939), Epherre (manuscrit) et Casenave-Harigile (1993). Urkizu (*apud* Urgell 2002 : cxii) a fait une valorisation du dictionnaire de Chaho ; de même, Urgell (2002) a étudié ces travaux, du moins jusqu'à celui de Larrasquet, en les plaçant dans le contexte de l'évolution de la lexicographie basque.

D'autre part, Peillen a publié une partie du dictionnaire de Béla (1983a), et a décrit l'influence du *Diccionario Trilingüe* de Larramendi (1745) chez le souletin Eguiatéguy (1983b ; 2011). Quant aux écrivains, Camino a analysé le lexique du bas-navarrais Lopez (2013), et Agirre celui de Belapeire (2010). Nous devons à ce dernière philologue l'étude la plus approfondie et systématique entièrement consacrée au lexique *historique* du dialecte souletin (2016).

3.4.4.5. Contact linguistique

Durant les derniers deux millénaires, le basque a subi l'influence profonde du latin, puis des langues romanes. Bien que ses traces soient spécialement abondantes dans le lexique —même mesurables—, ce contact à long terme a façonné tous les autres niveaux de la langue, dès la phonologie à la syntaxe, et ce à des degrés variables. Les conséquences de ce contact

linguistique deviennent particulièrement évidentes dans les parlers périphériques ; à cet égard, Michelena (1958) a souligné, entre d'autres arguments, le caractère hautement romanisé de la variété du dictionnaire de Landuccio comme l'un des indices qui signalaient l'existence d'un dialecte non conceptualisé auparavant : l'alavais —néanmoins, Urgell (2008) a nuancé l'hypothèse de Michelena—.

Il est bien connu que, sur le plan historique, au Nord du Pays Basque l'influence exercée par le français n'a pas été comparable à l'influence castillane sur les dialectes méridionaux, pour la simple raison que le Sud de la France parlait la langue d'oc. Autrement dit, pour l'*euskara*, le contact avec le français est plus récent que celui avec le gascon, auquel il est venu se superposer. Par rapport à l'évolution de la situation sociolinguistique dans le Pays Basque aquitain, cf. Oyharçabal 2001a & 2001b et Etxagibel 2015 ; pour la pénétration tardive du français en Béarn, voir Brun 1929, Trotter 2006 et Mooney 2016. Quant aux changements causés par le contact avec le français, le projet *Norantz* (Oyharçabal, Epelde & Salaberria 2009) offre des informations précises référées à bon nombre de variétés locales, concernant autant l'adaptation phonologique des emprunts que la perte de certaines oppositions.

Au Nord, le gascon⁶ a donc été la langue romane qui a influencé le basque de façon plus persistante. Si le même phénomène se produit avec le castillan à l'ouest, à l'est c'est en Soule que le contact avec le gascon a été spécialement important. Les relations basque/gascon ont attiré l'attention de nombreux chercheurs. Les romanistes comme les bascologues ont examiné les coïncidences entre les deux langues dès les perspectives du contact et de la linguistique aréale, mais surtout dès la théorie du substrat. Dans les mots de Luchaire, les Gascons ne seraient que « des Aquitains qui ont été conquis par la langue latine » (1877 : 69), ce qui explique la longue série de processus phonologiques partagés par basque et gascon,

⁶ Quant à la dénomination de cette langue romane, les termes *occitan*, *gascon* et *béarnais* ne sont pas des options neutres ni, en dépit du fait qu'ils soient souvent confondus, interchangeables. Même si l'on conçoit le *béarnais* comme un groupe de variétés gasconnes plutôt « pyrénéennes », et le gascon dans son ensemble comme un dialecte de l'occitan —pourtant Rohlfs (1935) le voulait comme une langue au même titre que le catalan—, les buts de notre recherche nous conduisent parfois à privilégier l'un ou l'autre glottonyme, c.-à-d. tantôt *gascon*, tantôt *béarnais*. Au-delà des préférences des locuteurs et des romanistes, du point de vue de la bascologie le terme *gascon* dévient plus naturel lorsque l'on fait référence à l'influx exercé par les variétés romanes d'Aquitaine sur la langue basque ; pourtant, lorsqu'il est question d'aborder l'influence des variétés frontalières avec les dialectes basques orientaux, *béarnais* est le terme le plus précis, car il signale la voie de pénétration gasconne qui touche plus spécifiquement la Soule et les zones limitrophes de la Basse-Navarre, et qui est à l'origine de certains phénomènes en général absents dans les dialectes labourdin et bas-navarrais.

comme l'aspiration de *f* latin, la perte de *n* intervocalique ou la protase avant *r* initial (Rohlf's 1970 [1935] ; Jungemann 1955 ; Michelena 1956 & 1964 ; Gorrochategui 1984). Malgré tout, Burov (2014) a récemment étudié ces traits phonologiques partagés en s'éloignant de l'explication du substrat.

Les interrelations postérieures entre basque et gascon ont également fait l'objet de nombreuses études. Quelques-unes se sont focalisées sur le niveau de la langue le plus facilement changé par le contact : le lexique (Peillen 1990 & 1998 ; Coyos 2001, 2006, 2008 & 2010). A un autre niveau, Lafon (1965) a expliqué l'origine de la voyelle /y/ par le contact avec l'occitan ; Allières (1993) a mis en relation les traditions graphiques béarnaise et basque, et Coyos a examiné l'adaptation phonologique entre les deux langues et les emprunts de morphèmes dérivationnels (2008). D'une perspective plus ample, les travaux de Rohlf's (1935), Haase (1992a), Cierbide (1987) et Allières (1992) nous semblent indispensables.

En ce qui concerne l'évolution de la position des langues au Pays Basque aquitain, deux facteurs méritent, d'après nous, une attention particulière. Premièrement, l'influx gascon est arrivée dans les provinces basques par deux directions : i) dès les variétés landaises vers le Labourd et les terres nord-occidentales de la Basse-Navarre (Agramont) ; et ii) du Béarn vers la zone nord-oriental de la Basse-Navarre (pays de Mixe) et la Soule (Orpustan 1987 : 31) ; cette double voie d'influence gasconne a des conséquences dans les emprunts ou calques, parfois clairement identifiables dans les parlers basques. Deuxièmement, la chronologie de la pénétration de la langue française ne semble pas uniforme : malgré le manque d'informations précises à ce respect, il se peut que le français se soit étendu plus tardivement en Soule qu'en Labourd. En effet, le prestige et la vigueur du gascon ont persisté davantage en Béarn —rappelons-nous, un Etat souverain jusqu'au XVIIe siècle— que nulle part ailleurs. Cette sorte de muraille protectrice expliquerait le fait que la pénétration de la langue française dans les régions nord-orientales du Pays Basque ait été spécialement tardive.

A ce point, il convient de rappeler que les limites entre la Soule et le Béarn ne coïncident pas avec la frontière linguistique : il y a des communes souletins de langue gasconne, ainsi que des communes béarnaises qui parlent basque.⁷ Au cours de l'histoire, les Basque de Soule ont

⁷ Peillen utilise les termes *Soule gasconne*, *Soule basco-gasconne* et *Béarn bascofone* ; d'après lui « Sont de langue béarnaise actuellement trois communes souletines : Osserain, Rivareyte et Gestas ; Montory est basco-gasconne » (1989: 109-111). Quant au Béarn, Peillen mentionne des « hameaux bascofones de

tissé des rapports étroits avec leurs voisins Béarnais, suite à de multiples facteurs (Larrasquet 1928 ; Peillen 1993 ; Coyos 2001 ; Camino 2011 : 114-116). Ainsi, les conditions géographiques rendent spécialement aisées les communications des Souletins avec le pays de Mixe et le Béarn ; la division diocésaine de l'Église Catholique a rattaché la province de Soule au siège d'Oloron jusqu'au début du XIXe siècle ; l'organisation administrative post-révolutionnaire a séparé la Soule et la Basse-Navarre du Labourd dans des arrondissements différenciés (1790), puis la Soule a été incluse dans celui d'Oloron (1926). Au niveau de l'intra-histoire, les rapports commerciaux, la transhumance, les mariages mixtes, etc., ont été choses courantes entre Souletins et Béarnais. Enfin, l'interrelation entre l'*euskara* et le gascon —et plus particulièrement entre le souletin et le béarnais— ne sont que la conséquence des liens naturels tissés entre deux peuples qui, autrefois, furent un. Il semble donc que la frontière linguistique n'ait guère entravé ces rapports entre voisins :

L'exceptionnelle rareté des affrontements politiques ou sociaux depuis deux siècles et plus, la rareté des incidents [...], et ceci même et surtout aux régions étroitement limitrophes ou dans les communes « mixtes », constitue, pour une zone frontière, un fait sans doute sans équivalent. Ces remarques nous conduisent à penser que jamais la frontière linguistique n'a vraiment constitué un obstacle sérieux, une gêne pour l'entente ou la vie commune, la compréhension mutuelle, le respect des personnes et de l'identité des cultures (Milhères 1983 : 16).

Compte tenu de ce qui précède, beaucoup de Souletins ont eu besoin d'apprendre le gascon béarnais. Peillen (1993 : 294-295) mentionne la tradition nommée *haur ordarika* [= échange d'enfants], moyennant laquelle des familles autant souletines que béarnaises envoyaient leurs enfants chez les voisins, afin qu'ils apprennent leur langue et aussi un métier. Aujourd'hui encore, il reste des personnes âgées trilingues (basque, béarnais et français).⁸ Il va de soi que

communes béarnophones », et particulièrement la commune d'Esquiule, prise toujours pour un village basque (*ibid.* 111-113) ; Géronce est également considéré un village basque en Béarn. Pour plus de renseignements sur le basque du Béarn, voir Etxegorri 2003 & 2012. Enfin, Artola & Tellabide (1990 : 257-258) ont décrit quasiment maison par maison la frontière orientale du domaine bascophone.

⁸ Le projet *Hiruele* du centre IKER UMR5478 porte sur ce sujet. Voici son but : « recueillir les parlers et les repérages métalinguistiques (représentations, attitudes, souvenirs, réflexions sur le devenir de leurs langues) des locuteurs trilingues basque-gascon-français, et bilingues (basque-français) qui se trouvent dans les zones de contact traditionnel entre l'occitan à travers ses variantes locales gasconnes, d'un côté, et le basque de l'autre. » <<http://www.iker.cnrs.fr/-hirulele-.html?lang=fr>> [dernière consultation : 25-2-2017]

ces rapports profonds ont laissé une empreinte dans la langue, au point que le souletin soit le dialecte basque le plus marqué par l'influx gascon, du moins au cours des derniers siècles.

Quant à l'intensité des phénomènes de contact linguistique, diverses échelles ont été proposées (Thomason & Kaufmann 1988 ; Field 2002 ; Matras 2007 & 2009). En général, certains changements subis par le basque souletin s'expliquent en raison d'un contact intensif entre langues, « A type of language contact including much bilingualism among borrowing-language speakers over a long period of time » (Thomason y Kaufman 1988: 50), les conséquences en étant l'emprunt lexical massif et l'emprunt structurel de modéré à profond, spécialement aux niveaux phonologique et syntaxique. Au sujet des changements opérés par ces situations de contact intensif dans l'inventaire catégoriel, Heine & Kuteva affirment ceci : « Contact situations, except for cases of attrition, tend to lead not to the reduction and loss of existing grammatical categories, but rather to diversification and to the creation of new grammatical categories in one language on the model of another language » (2005 : 258 *apud* Epelde & Jauregi 2011 : 984).

Arrivés à ce point, et malgré de nombreux travaux qui ont abordé les relations entre basque et gascon, l'influence béarnaise dans le basque souletin des derniers siècles n'a pas été suffisamment étudiée. Comme cette thèse le mettra en relief, le souletin montre les traces de cet influx non seulement aux niveaux lexique et phonologique — au-delà des éléments qui ont déjà été décrits, nous en proposerons quelques autres (§ 4.1 et, en profondeur, I, §§ 1 & 2) — mais aussi aux niveaux morphologique et syntaxique (cf. IV, § 3 & VII, § 2). A notre avis, cette influence de source béarnaise doit être évaluée dans une mesure appropriée.

Il convient en outre de rappeler que, dans le cas souletin, les phénomènes de contact deviennent plus complexes qu'en d'autres zones du domaine linguistique basque, car le jeu des langues ne s'y est pas limité à deux variétés. Conformément à l'idée des Pyrénées comme un lieu d'échange, on peut concevoir une Soule placée « au cœur d'un carrefour des langues » (Padilla-Moyano 2017c) : le français s'y est superposé au gascon, et l'espagnol aussi a joué un certain rôle (Peillen 1986b), sans oublier la place historique du latin. En conséquence, même si dans les siècles passés une partie significative de la population s'est tenue bascofphone monolingue, les Souletins ont conformé une communauté plurilingue, dont les manifestations sont clairement percevables dans la littérature populaire, où il n'est inhabituel de trouver des passages bilingues ou plurilingues (Urkizu 2002 ; Padilla-Moyano 2017a). Nous voudrions conclure cette section avec les paroles de Maister au sujet de la naturalité de ce jeu des langues :

Besthalte escolan dabilitçan hurrec uduri da abantalla haur jardiexiren diela, uscararen iracourten ikhasten dielatic, hala noula latia eta francesca ikhasten beitutie, hanitcheç ehignerago gogouan etchekiren dutiela catichiman eracousten çaitcen eguia saintiac, eta Jincouaren laidoriouen canticouac; erregentec eracouxi deikeyenian bere lengouagiaren hagn laster iracourten, noula bestetan trebatcen beitutie. (Maister 1757: ix-x)

= Par ailleurs, il semblerait que les enfants qui fréquentent l'école obtiendront cet avantage lors qu'ils apprennent à lire le basque de la même manière qu'ils apprennent le latin et le français ; que beaucoup d'entre eux retiendront plus facilement les saintes vérités que leur sont enseignées dans le catéchisme, et les cantiques de louange de Dieu, quant les maîtres leur enseigneront à lire leur langue ainsi que s'exercent sur les autres.

4. Conclusions de l'analyse linguistique

- 4.1. Deux traits phonologiques dus au contact linguistique
 - 4.1.1. Les « nouvelles » voyelles nasales
 - 4.1.2. Les sibilantes sonorisées
- 4.2. L'emprunt de morphèmes dérivationnels
 - 4.2.1. Le préfixe *arra-*
 - 4.2.2. Le suffixe *-aje*
 - 4.2.3. Le suffixe *-dant/-lant*
 - 4.2.4. Le suffixe *-ot*
 - 4.2.5. Le suffixe *-sa*
- 4.3. Le système casuel
 - 4.3.1. Le génitif et les morphèmes casuels qui s'y agglutinent
 - 4.3.1.1. Les valeurs du génitif
 - 4.3.1.2. Le motivatif
 - 4.3.1.3. Le comitatif
 - 4.3.2. Les cas locatifs
 - 4.3.2.1. L'inessif archaïque
 - 4.3.2.2. L'ablatif
 - 4.3.2.3. L'allatif
 - 4.3.2.4. Les suffixes casuels composés à partir de l'allatif
 - 4.3.2.5. La postposition *beitha*
 - 4.3.3. Réorganisation du système casuel au Moyen Age
- 4.4. Le système verbal : formes non conjuguées
 - 4.4.1. Le préfixe **e-*
 - 4.4.2. Formes causatives
 - 4.4.3. Formes du radical verbal
 - 4.4.4. Formes du participe imperfectif
 - 4.4.5. Le participe prospectif
 - 4.4.6. Le nouveau groupe de participes en *-i*
- 4.5. Le système verbal : formes conjuguées
 - 4.5.1. Formes des auxiliaires ditransitifs
 - 4.5.2. Evolution de la conjugaison synthétique
 - 4.5.3. Pléonisme de l'accord du datif
- 4.6. Le système verbal : mode et modalité
 - 4.6.1. Expression de l'injonction
 - 4.6.1.1. Promissif
 - 4.6.1.2. Exhortatif
 - 4.6.1.3. Impératif
 - 4.6.1.4. Jussif
 - 4.6.2. L'expression de l'espoir et du désir
 - 4.6.2.1. Formes d'optatif
 - 4.6.2.2. Les autres voies d'expression de l'espoir et du désir
 - 4.6.3. Quelques remarques sur les constructions de conditionnel
 - 4.6.4. Modalité
 - 4.6.4.1. Conjugaison synthétique
 - 4.6.4.2. Conjugaison analytique
- 4.7. Syntaxe
 - 4.7.1. Les constructions des postpositions *barne(a)n* & *gañe(a)n*
 - 4.7.2. La construction présentative souletine et l'évolution de la deixis
 - 4.7.3. Les propositions exclamatives : la particule *ala*
 - 4.7.4. Le génitif des sujets intransitifs (ISGen)

4.1. Deux traits phonologiques dus au contact linguistique

4.1.1. Les « nouvelles » voyelles nasales

Historiquement, le basque a conservé des voyelles nasalisées issues de la transformation $n > \tilde{h}$ en position intervocalique : proto-basque **bini* > *mĩhĩ* > *mĩ* ‘langue’; lat. *anate(m)* > *ãhãte* > *ãte* ‘canard’ (FHV § 1.2). Ces voyelles nasales étymologiques ont perduré jusqu’au XVIe siècle en biscayen, mais surtout dans les parlers les plus orientaux : en roncalais, jusqu’à l’extinction de ce dialecte en 1991, et en souletin jusqu’à nos jours. Pourtant, Lafon (1958) constata une diminution du nombre de mots conservant des voyelles nasales entre la seconde moitié du XIXe siècle et le début du XXe.

Au-delà des voyelles nasales à caractère étymologique, le dialecte souletin possède un groupe de mots oxytons d’origine romane terminés en *-ĩ* & *-ũ*. Dans le reste de parles basques d’Aquitaine, ces mots ont systématiquement des correspondances en *-n* ; ainsi, pour soul. *lati* ‘latin’ et *arrazu* ‘raison’ (prononcés /latĩ/ et /aRazũ/), le labourdin et le bas-navarrais ont les formes *latin* (/latin/) et *arrazoin* (/aRasojn/), respectivement.

Contrairement à la perception que *-ĩ* & *-ũ* toniques des emprunts puissent être dus à un développement interne du dialecte souletin (FHV 147-148 ; Egurtzegi 2015b : 41), nous avons soutenu l’hypothèse d’Aguirre (2001b : 666), selon laquelle les voyelles nasales toniques des mots empruntés ne seraient pas le résultat d’une évolution souletine. D’après nous, la divergence systématique qui existe entre les prononciations souletines du type *latĩ* & *arrazũ* et leurs contreparties navarro-labourdines *latin* & *arrazoin* doit être mise en relation avec une différence intra-dialectale gasconne. En effet, la perte de *n* final dans les mots oxytons et les subséquentes voyelles nasalisées en position finale constituent un trait du gascon du Béarn et de la Bigorre, face au gascon des Landes et du Gers —cf. Palay 1932 : x ; pour des détails à propos de l’évolution de *n* final dans l’ensemble occitan, voir Rohlf s § 473 ; pour une synthèse de l’évolution de *-on(e)* en latin en français, occitan et béarnais cf. Mooney 2014 : 94—.

Nous avons examiné l’attestation d’une vingtaine de mots en *-ĩ* et presque une soixantaine en *-ũ*. Même si les auteurs antérieurs à Belapeire (1676, 1696) n’utilisent pas toujours les terminaisons dépourvues de *n* final, à cette époque *-ĩ* & *-ũ* étaient généralisés en Soule ; c.-à-d., les écrivains comme Oihenart ou Tartas ne cherchaient pas de refléter fidèlement la

prononciation souletine de leur temps, car ils avaient recours à un autre modèle de langue. Quoi qu'il en soit, dès le XVIIe siècle l'attestation de *-ĩ* & *-ũ* est régulière en souletin ; tout au plus, nous pouvons remarquer que *-ũ* semble être devenu productif en souletin : en plus des mots empruntés au béarnais, cette prononciation apparaît aussi dans certains mots empruntés au français (*kamiu* 'camion', *muxeru* 'mousseron', *torxu* 'torchon').⁹ A l'inverse, nombre de mots latins ou romans finis par *-(t)ione* (lat. *-(t)io*, *-(t)ionis*) ont donné *-zione* en souletin, qu'il s'agisse d'emprunts anciens ou d'emprunts plus récents par voie savante (*benedizione*, *tentazione*, etc.).

Du point de vue de la dialectologie synchronique, les deux types de voyelles nasalisées — tant les nasales étymologiques que les nouvelles — sont un trait distinctif du basque souletin ; du point de vue diachronique, seul *ĩ* & *ũ* toniques peuvent être considérés exclusifs au souletin. Il n'est sans doute pas une coïncidence que l'affaiblissement des voyelles nasales en Soule détecté au XXe siècle s'opère au moment où les terminaisons nasalisées sont en train de se perdre en Béarn et Bigorre. Sur un autre plan, les nouvelles voyelles nasales souletines que nous avons étudiées ont un parallèle dans le basque labourdin d'aujourd'hui, avec l'introduction de certaines voyelles nasales du français à travers les emprunts (Jauregi & Epelde 2011). Toutefois, à la différence du basque souletin, qui a conservé les phonèmes vocaliques nasaux durant le dernier millénaire, le labourdin actuel est en train de modifier son inventaire phonologique via l'acquisition de sons nasaux du français.

4.1.2. Les sibilantes sonorisées

La langue basque possède une série de consonnes sibilantes plus complexe que celles des langues romanes voisines : elle distingue trois phonèmes fricatifs selon leur point d'articulation — alvéolaire, apical (Sud) ou rétroflexe (Nord) et prépalatal —, chacun ayant son pair affriqué. La série de phonèmes sibilants est donc conformée par six unités (Tableau I). Dans certains contextes (avant *n* ou *l*), les sifflantes /s/, /š/ et /ʒ/ peuvent être sonorisées, mais il s'agit toujours d'une simple réalisation ne comportant aucune valeur

⁹ Évidemment, en français aussi ces mots finissent par une voyelle nasale, mais avec un timbre /ɔ̃/, tout à fait différent qu'ils auraient en béarnais.

phonologique (*FHV* § 14.1). Néanmoins, quelques variétés occidentales ont développé des sibilants sonorisées à caractère phonémique.¹⁰

Tableau I. La série des sibilants en basque

	FRICATIVE	AFFRIQUEE
APICALE (Sud)	ś	tś
ALVEOLAIRE	s	ts
RETROFLEXE (Nord)	ʂ	tʂ
PREPALATALE	ʃ	tʃ

Dans l'extrémité orientale du domaine linguistique basque, le dialecte souletin est allé plus loin, tout en acquérant une série de phonèmes sibilants sonorisés ; le résultat en est l'inventaire des sibilants le plus complexe du basque (Tableau II). Les sifflantes sonorisées /z/ et /ẓ/ se trouvent en position intervocalique et en liaison (*deus ere* [deüz'e]), tandis que la chuintante /ʒ/ n'est que le résultat souletin de *j commun —qui a donné /j/ en labourdin et bas-navarrais— (Lafon 1958: 128-130; *FHV* § 14.1). Les sons affriqués sonorisés, quant à eux, sont beaucoup moins fréquents.

Tableau II. La série des sibilants en souletin

	FRICATIVES		AFFRIQUEES	
	sourde	sonore	sourde	sonore
ALVEOLAIRE	s	z	ts	dź (?)
RETROFLEXE	ʂ	ʒ̣	tʂ	dʒ̣
PREPALATALE	ʃ	ʒ	tʃ	dʒ

Sur le plan diachronique, dans les textes souletins les plus anciens les sifflantes sonorisées apparaissent clairement notées dans les contextes décrits, aussi bien dans les emprunts romans que dans les mots d'origine basque ; sur ce point, notre étude vient confirmer et compléter celle d'Aguirre (2001b). La chuintante affriquée /dʒ̣/ est aussi sûrement notée en 1616. Donc, on peut affirmer que les phonèmes sibilants sonorisés sont déjà configurés au commencement de la période historique du souletin. L'examen du corpus a révélé les tendances graphiques suivantes :

¹⁰ Certaines variétés du biscayen occidental ont, d'un côté, la chuintante sonorisée /z/ (généralisée dans l'évolution *ia > idxe*, d'une fréquence maximale à la fin des mots) et, par ailleurs, son pair affriqué /dʒ/ en position initiale (Hualde 2004: 16). De plus, dans le parler de Lekeitio nombre d'onomatopées commencent par l'alvéolaire affriquée /dʒ/ (*FHV* 280).

- a) Dès les premiers textes souletins, le pair <ss> et <s> sert à distinguer les rétroflexes sourdes et sonorisées, respectivement : *osso* [oʃo] vs. *arrosa* [aʀoza]
- b) Jusqu'au XIXe siècle, <z> a été réservé à la notation des sifflantes sonorisées, le plus souvent apicales ; cela dévient évidente dans la notation de certains emprunts avec des graphies contraires au critère étymologique (*Pilatuzen* 'de Pilate', *proceza* 'le procès', etc.).
- c) L'évolution de l'orthographe basque en Aquitaine a dépourvu la graphie <z> de son caractère marqué, en la généralisant dans l'expression du son alvéolaire sourd ; autrement dit, la distinction graphique des sifflantes sonorisées s'est perdue à la mesure où <z> a substitué <ç> et <c> avant voyelle.
- d) Le marquage graphique des consonnes affriquées sonorisées est plutôt occasionnel et déficient, mais sûr ; en tout cas, les digraphes <dg>, <dj> et <tj> sont des vestiges de l'influx —sans doute autrefois plus marqué— de la *scripta bearnesa* chez les écrivains souletins.
- e) La rétroflexe affriquée /dz/, quelque soit son statut phonologique, semble être un développement ultérieure.

D'après nous, les sibilants sonorisés du souletin s'expliquent en raison du contact avec les langues romanes voisines. En effet, le français et le gascon partagent tant les phonèmes fricatifs alvéolaire et prépalatal que les phénomènes de liaison ; en outre, le gascon possède le phonème affriqué prépalatal, absent en français. Cela dit, il faut souligner que l'existence des sibilantes sonorisées dans les dialectes basques d'Aquitaine —et surtout leur statut phonémique— est géographiquement limitée à la partie nord-orientale du domaine bascofonne : Pays de Soule, Mixe et Arberoue. Le fait que l'extension de ce trait coïncide avec la zone où les rapports basco-gascons ont été les plus étroits n'est peut-être pas un hasard.

4.2. L'emprunt de morphèmes dérivationnels

Le basque a emprunté une longue série de morphèmes dérivationnels au latin et aux langues romanes. En général, l'emprunt d'éléments morphologiques se situe dans la partie supérieure des différentes échelles d'empruntabilité (Thomason & Kauffmann 1988: 74-76; Field 2002 : 36-37; Matras 2007 & 2009 : 153-165) ; c.-à-d., l'emprunt de matériel morphologique obéit aux situations de contact linguistique intensif —les morphèmes dérivationnels sont toutefois plus facilement empruntables que les morphèmes inflectionnels—. Bien entendu, l'emprunt de morphèmes dérivationnels passe par l'emprunt des mots qui les portent (cf. Lindsay & Aranoff 2013). La liste de morphèmes empruntés aux langues romanes est particulièrement longue en basque souletin (cf. Coyos 2008 : 929-933 et Bueno 2011) ;

d'entre eux, nous avons examiné l'attestation du préfixe *arra-* et des suffixes *-aje*, *-lant*, *-ot* & *-sa*.

4.2.1. Le préfixe *arra-*

En Soule, le préfixe *arra-* semble être pleinement intégré dans la langue dès les premiers textes (XVIIe s.). Son étymon est le préfixe latin *re-*, filtré par le gascon, dont l'un des traits phonologiques les plus saillants est précisément la protase avant *r* initial. Les bases de dérivation du préfixe *arra-* peuvent être des substantifs (*arraseme* 'petit fils' ← *seme* 'fils') mais surtout des formes verbales non conjuguées (*arrasortü* 'renaître' ← *sortü* 'naître'). Les lexicographes situent le préfixe *arra-* aussi en bas-navarrais, mais jamais en labourdin.

Le corpus du souletin montre que : i) tous les mots commençant par *erre-* sont des emprunts —sauf, évidemment, le mot *erre* 'feu' et ses dérivés—, ce qui exclut un allomorphe [ERRE-] ; ii) entre les mots commençant par *arra-* il y a un grand nombre d'emprunts d'origine béarnaise, mais aussi un nombre de mots d'origine basque qui portent un préfixe *arra-* issu de l'analyse des emprunts ; et iii) ce préfixe *arra-* est productif tout au long de la période historique de la langue, du moins avec des bases verbales.

4.2.2. Le suffixe *-aje*

Les emprunts de mots portant le suffixe *-age* (fr.) / *-adge* (gasc.) / *-aje* (esp.) sont connus dans tous les dialectes basques. Nonobstant, uniquement en souletin la fréquence spécialement haute des emprunts a fait de la terminaison *-aje* un véritable morphème basque vers le XVIIIe siècle (p. ex. *ondoraje* 'conséquence', *zurtaje* 'boiserie' ← *zurtatü* 'parqueter'). Dans quelques variétés péninsulaires, il existe néanmoins certaines formes isolées pareillement dérivées, p. ex. *adaje* 'cornes / bois' ← *adar* 'corne' (cf. Azkue 1925 : 22).

4.2.3. Le suffixe *-dant/-lant*

Pour autant, les emprunts de mots romans renvoyant au participe du présent latin *-ans*, *-antis* (*ignorant*, *abondant*, etc.) sont à l'origine d'un suffixe souletin assez particulier, attesté sous deux allomorphes en fonction du contexte phonologique : [-DANT] et [-LANT]. A la lumière de notre corpus, la terminaison *-ant* des mots empruntés commence à s'ajouter à des bases de dérivation basques à la fin du XVIIIe siècle, donnant lieu à des formes comme *ogendant* 'coupable' (← *ogen* 'tort') ou *kargülant* 'fonctionnaire, dignitaire' (← *kargü* 'poste'). La productivité du nouveau suffixe est assez modérée : nous n'avons compté que cinq ou six mots dérivés.

4.2.4. Le suffixe *-ot*

Quant au suffixe diminutif *-ot*, nous l'avons relevé dans d'anthroponymes d'origine basque à l'époque du *Censier gothique de Soule* (XVe siècle). Cependant, l'attestation de ce suffixe emprunté au gascon n'est pas linéaire, car il faudra attendre jusqu'au XIXe siècle pour le retrouver dans les textes. Selon notre interprétation des données, les hypocoristiques tels que *Johanicot* et *Urgassiot*¹¹ prouvent que le suffixe *-ot* s'était intégré dans la langue déjà au Moyen Âge, et le fait que les auteurs des XVIIe et XVIIIe siècles ne s'en soient pas servis pourrait s'expliquer en raison de la typologie textuelle qui prévaut dans le corpus —et donc du registre de langue utilisé—. En revanche, au XIXe siècle le suffixe *-ot* est assez habituel dans les farces charivariques, qui témoignent les registres de langue les plus bas de toute l'histoire du basque.

En tout cas, le nouveau morphème *-ot* se serait introduit dans la langue via les anthroponymes masculins (gascon *Peiròt*, *Miquelòt* → basque *Johanicot*, *Urgassiot*; XVe s.); postérieurement il se serait étendu à d'autres bases dérivationnelles, peut-être en commençant par les noms des animés (*haurrot* 'petit enfant' ← *haur*), puis les noms des non-animés (*bidot* 'petit chemin' ← *bide*) et, enfin, les adjectifs aussi (*labürrot* ← *labür* 'bref'). En basque oriental le suffixe *-ot* a été utilisé dans des nouveaux suffixes composés comme *-xkot*: *mintzajexkot* 'petite langue / petit dialecte' ← *mintzaje* 'langue' (à la fois dérivé de *mintza* 'parler' + *-aje*) + *xko* [dim.] + *-ot*). Enfin, la productivité du suffixe *-ot* est cohérente avec son introduction précoce dans la langue; cependant, il faut également tenir compte du fait que les morphèmes dérivationnels qui provoquent des changements catégoriels sont plus facilement empruntables que ceux qui maintiennent la catégorie de la base de dérivation (Pakendorf 2014 : 157; Robbeets 2014) —à cet égard, le bas-navarrais et le labourdin n'ont pas développé les suffixes *-aje* ou *-lant*, mais ils ont tous les deux emprunté le suffixe *-ot*—.

4.2.5. Le suffixe *-sa*

Finalement, dès le Moyen Âge la langue basque témoigne de l'emploi d'un morphème dérivationnel exprimant le féminin, et qui a émergé à travers l'emprunt de paires lexicales aux langues voisines : *printze/printzesa* 'prince/princesse', *duke/dukesa* 'duc/duchesse', etc. Ces

¹¹ *Johanicot* 'Petit Jean' est à son tour dérivé d'une forme portant le diminutif basque *-ko*; *Urgassiot* ← *ur* 'eau' + *gazi* 'salé(e)'.

paires anciennes d'origine romane sont communes à tous les dialectes basques. Les locuteurs auraient plus tard ré-analysé ce suffixe roman *-essa* comme *-sa*, et s'en servirent pour la dérivation de nouvelles paires lexicales, en particulier dans le domaine des métiers ou pour signaler le statut social (Lafon 1947 : 263). Donc, à partir d'une période difficile à dater —peut-être à la fin du Moyen Âge— le nouveau suffixe *-sa* commence à être ajouté à des radicaux basques : *jainkosa* 'déesse' (1571), *abokatüsa* 'avocate' (1666), *bürüzagisa* 'chef (fém.)' (1672), *arartekosa* 'intercesseur (fém.)' (1696) ou *alhargüntsa* 'veuve' (1793). Encore plus remarquable en souletin, certains noms dérivés par le suffixe *-sa* ont donné des formes pléonastiques, ou ont même remplacé des anciennes formes féminines ; c'est le cas des formes *giharrebasa* & *amagiharrebasa* 'belle-mère', dérivées respectivement de *giharreba* 'beau-père' & *amagiharreba* 'belle-mère'. Bref, la productivité du suffixe *-sa* a augmenté au cours des siècles passés, particulièrement en souletin, au point de développer le germe d'une distinction de genre de type dérivationnel.¹²

De nos jours, la planification de *l'euskara* a exclu l'utilisation du suffixe *-sa*, en le limitant à quelques formes généralisées dans tous les dialectes. D'après nous, la raison en est double : d'une part, certains puristes considèrent ce suffixe comme un élément étranger à la langue, pour avoir introduit une distinction de genre inutile en basque ; d'autre part, du point de vue des féministes, la prolifération de nouvelles paires lexicales masculin/féminin en basque est indésirable, car elle demande à faire face à de nouvelles difficultés concernant l'usage « non sexiste » de la langue. Cependant, nous avons montré que le suffixe *-sa* est bien enraciné dans la tradition basque orientale. Peut-être dans une continuité naturelle des choses, les locuteurs souletins actuels perçoivent les noms féminins en *-sa* comme des formes souletines « pures », et continuent donc à dériver des nouvelles formes via ce morphème ; voici quelques exemples : *idazlesa* 'écrivaine' (1985), *idazkarisa* 'secrétaire (fém.)' (1995), *depütatiüsa* 'députée' (1998), *kantarisa* 'chanteuse' (2001), *lehendakarisa* 'présidente' (2001), *jokolarisa* 'joueuse' (2002), *züzendarisa* 'directrice' (2002), *irakaslesa* 'professeure' (2003), *dendarisa* 'épicière' (2006) et *züportersa* 'supportrice' (s. d.).

¹² Ce phénomène a son parallèle dans le basque occidental d'aujourd'hui, où l'emprunt des paires lexicales au castillan tels que *guapo/guapa* ou *novio/novia* est à l'origine d'une distinction de genre de type inflectionnel, encore embryonnaire.

En somme, les morphèmes empruntés *arra-*, *-aje*, *-dant/-lant*, *-ot* & *-sa* sont l'une des manifestations de l'influx profond du gascon dans le basque oriental et, plus précisément, de l'influence béarnaise dans le basque souletin. Comparés à leurs voisins Labourdins et Bas-Navarraïss, les Souletins auraient emprunté davantage au gascon béarnais ; cela expliquerait pourquoi certaines terminaisons aussi présentes en labourdin et bas-navarraïss ne sont devenues de véritables morphèmes basques qu'en souletin.

4.3. Le système casuel

Dans notre recherche, nous avons écarté l'étude des suffixes casuels qui n'ont subi aucun changement soit morphologique, soit sémantique ; par conséquent, nous nous sommes focalisé sur deux parties du système : 1) le génitif plus les suffixes casuels construits à partir de son morphème ; et 2) les cas locatifs.

4.3.1. Le génitif et les morphèmes casuels qui s'y agglutinent

4.3.1.1. Les valeurs du génitif

En nous basant sur des preuves textuelles, nous avons développé l'hypothèse —déjà esquissée par Azkarate & Altuna (2011) — selon laquelle l'ancien génitif basque pouvait exprimer une série de valeurs parmi lesquels nous comptons entre autres la possession, l'expérimentation, la bienfaisance (ou maléfaisance), la cause, le motif, la durée et la réception. Cette polysémie du génitif est habituelle dans les langues indoeuropéennes (Nikiforidou 1991).

Suite à la grammaticalisation d'un groupe de postpositions, durant le Moyen Âge, quelques nouveaux marqueurs casuels émergèrent en basque. Le premier d'entre eux fût probablement le comitatif *-(r)eki(n)*, ajouté à l'ancien suffixe de génitif *-(r)e*, sans *n* final. Puis le motivatif *-(r)(en)gati(k)* qui, selon Michelena, serait un calque des langues romanes (gén. + *causā* / *por causa de* → *gai* 'chose' + *ti(k)* [suffixe perlatif]) (FHV 92). Finalement, les plus récents des suffixes casuels formés sur la base du génitif semblent avoir été les marques de bienfaisant *-(a)rentzat* & *-(a)rentako*, dont les éléments *-tzat* et *-tako* peuvent toujours être utilisés à leur propre titre comme des suffixes pour le cas nommé « prolatif » dans la tradition de la bascologie.

La consolidation des nouveaux suffixes casuels eut comme conséquence logique la restriction sémantique de l'ancien génitif basque aux valeurs connues aujourd'hui, fondamentalement celles plus étroitement associées à l'idée de possession. Malgré tout, l'ancien génitif ne perdit pas subitement la capacité d'exprimer ses anciennes valeurs. Suivant le concept sémantique

de *catégorie radiale* (cf. Benvenuto & Pompeo 2012: 156), le suffixe nu de génitif aurait d’abord cessé d’exprimer les valeurs les plus distantes du *core meaning*.

A cet égard, l’évolution du bénéfactif nous a paru la plus remarquable parmi les nouveaux suffixes casuels. En Basque Archaique (XVe et XVIe siècles), même si les nouveaux suffixes *-(a)rentzat* & *-(a)rentako* sont déjà bien enracinés dans la langue, le témoignage du suffixe de génitif nu avec signification bénéfactive est général ; dans les siècles suivants on ne le relève que dans les parlers aquitains, et de plus en plus limité à l’extrémité orientale — même aujourd’hui il en reste quelques usages fossilisés comme *kaka hire* ‘merde pour toi’, dont *hire* est la forme de génitif du pronom de 2e personne—. En ce qui concerne les nouveaux suffixes de bénéfactif, le corpus du souletin historique montre clairement que l’option *naturelle* y est *-(a)rentako* ; quant au suffixe *-(a)rentzat*, lui aussi est connu, mais uniquement chez les écrivains les plus réceptifs à l’influence de la tradition littéraire labourdine.

4.3.1.2. Le motivatif

Nous avons démontré que les textes souletins conservent certains vestiges de l’époque où le morphème de génitif exprimait naturellement les valeurs du motivatif (cause et motif). Etant donné que la marque casuelle *-(r)(en)gati(k)* est ancienne —car elle est un trait commun de la langue—, le fait que nous ayons relevé des exemples « productifs » de l’usage ancien jusqu’au XIXe siècle —hors les fossiles indiqués par Azkarate & Altuna (2001 : 108) — peut être considéré comme un archaïsme exceptionnel.

En ce qui concerne le suffixe spécifique de motivatif, les données du corpus montrent qu’en souletin l’utilisation de *-gati(k)* se tient à la distribution ancienne jusqu’à une époque récente : avec les substantifs au singulier, elle est directement attachée à l’absolutif (*gizonagati(k)* ‘pour / à cause de l’homme’), tandis qu’avec les substantifs au pluriel et les démonstratifs (sing. + plu.) elle suit le supposé « génitif archaïque » sans *n*, ce qui donne la séquence *-egati(k)* (*gizonegati(k)* ‘pour / à cause des hommes’). A partir de certaines asymétries jusqu’à présent non expliquées, nous avons argumenté que le prétendu « génitif archaïque » de la séquence *-egati(k)* n’est que le *e* qui émerge dans la déclinaison et d’une manière plus claire dans le paradigme des démonstratifs. Ce *e* a été défini comme épenthèse ; récemment Lakarra (2016) l’a analysé comme le vestige d’un morphème d’origine proto-basque qui serait devenu une sorte de marqueur de base de dérivation.

Quant à la variation morphologique du suffixe *-gati(k)*, dans les textes souletins la distribution des options avec ou sans *-k* final ne permet de déduire aucune évolution sur le plan diachronique. Quoi qu'il en soit, le polymorphisme du motivatif est identique à celui du cas ablatif (*-gati* & *-gatik* face à *-ti* & *-tik*), ce qui renforce l'hypothèse selon laquelle le morphème de l'ancien perlatif *-ti* est à l'origine de la marque *-gati(k)*.

Par ailleurs, depuis le XVIIe siècle les dialectes basques d'Aquitaine témoignent d'un changement dans l'expression du motif étroitement lié à la situation de contact linguistique. Plus précisément, les suffixes de bénéfactif se sont étendus aux valeurs exprimées en français par la préposition *pour* (cf. Pikabea 1993 : 148-160), y compris l'expression du motif (cf. *milesker liliendako* 'merci beaucoup pour les fleurs'). Par conséquence, l'usage du suffixe de motivatif *-(r)(en)gati(k)* s'est limité à la valeur causale (*bere amaren heriotzagatik negar egiten du* '[Il/elle] pleure à cause de la mort de sa mère').

Tandis qu'en labourdin le processus est commencé au XVIIe siècle et accompli au XIXe (cf. Pikabea *ibid.*), pour le souletin notre étude a décrit une chronologie plus tardive d'un siècle et demi. Ce décalage entre les traditions labourdine et souletine indique un changement irradié dès les zones où le contact avec le français a été plus précoce (cf. § 3.4.4.5). De plus, en souletin le nouvel usage apparaît plutôt lié au morphème *-(r)entzat* —rappelons-nous, l'option de bénéfactif minoritaire dans le corpus du souletin et, en principe, « étrangère » aux parlers les plus orientaux— ; cela suggère une influence de type littéraire.

4.3.1.3. Le comitatif

Le comitatif clôt notre étude sur l'évolution des marques casuelles attachées au morphème de génitif. En tant que cas indépendant, le comitatif basque a très vraisemblablement substitué l'une des anciennes valeurs de l'instrumental ; en fait, en biscayen le morphème de comitatif est composé d'un élément *-ga-* plus la terminaison d'instrumental *-z* (*katuagaz* 'avec le chat'). Dans le reste des dialectes, y compris la partie orientale du biscayen, le suffixe de comitatif est *-(r)ekin*.

Plus intéressant pour nous, dans les variétés orientales le comitatif est un cas polymorphe dont la variation repose sur deux axes : d'une part, les suffixes avec ou sans *n* final ; d'autre part, les suffixes « courts » ou « longs », c.-à-d. *-(r)eki(n)* vs. *-(r)ekila(n)*. Par rapport à la première dichotomie, et conformément à l'état de choses connu dans les dialectes orientaux, en souletin le suffixe de comitatif tend vers l'absence de *-n*.

Quant à la compétition entre les morphèmes *-(r)eki* & *-(r)ekila(n)*, les témoignages du dernier sont très minoritaires. Sur ce point, les résultats les plus prometteurs de notre étude concernent la distinction sémantique entre les deux morphèmes. En effet, l'état actuel de connaissance n'accorde aucune différence de valeur entre le suffixe *-(r)eki(n)* et son pair *-(r)ekila(n)*. Pourtant, en partant des nuances décrites par Gavel (1929 : 26) et Lafitte (1944 § 142) —qui préconisaient pour le suffixe « allongé » *-(r)ekila(n)* la valeur originare d'allatif liée à l'élément *-la*— nous avons relevé des traces d'une distinction ancienne sur la base du mouvement.

Plus précisément, nous avons argumenté que la valeur originare du morphème *-(r)ekila* aurait impliqué un mouvement dans le sens de Gavel et Lafitte, c.-à-d. un mouvement d'allatif vers l'être ou l'objet accompagné (*accompañee*). Au fil du temps, cette valeur précise se serait étendue à toute sorte de mouvement en coparticipation avec l'« accompagné ». Dans une dernière étape, le suffixe *-(r)ekila(n)* aurait perdu ses nuances sémantiques pour devenir allomorphe du morphème *-(r)eki(n)*. Au-delà des vestiges textuels, nous nous sommes appuyés sur deux arguments. Premièrement, dans les textes orientaux la séquence *-(r)ekila(n)ko* (basque unifié *-(r)ekiko*) n'est presque jamais attestée sous la forme « courte ». Qui plus est, sa valeur, qui comporte une idée abstraite de mouvement, peut être également exprimée par la séquence *-(r)(en)gana(t)ko*, construite à partir du morphème d'allatif réservé aux êtres intelligents, ***-(r)(en)gango* étant impossible. Deuxièmement, nous avons trouvé un parallèle pour la distinction entre les deux comitatifs. En effet, le système casuel du *chhantyal*, langue tibéto-birmane typologiquement très proche du basque, fait une distinction entre comitatif et comitatif-allatif (cf. Noonan, Bhulanja, Chhantyal & Pagliuca 1999: 3-4).

4.3.2. Les cas locatifs

Les cas locatifs présentent quelques caractéristiques intéressantes en basque souletin, à savoir : 1) la durée exceptionnelle de ce que l'on appelle « inessif archaïque » ; 2) une déclinaison triple pour les êtres intelligents ; et 3) un polymorphisme très accentué dans les cas ablatif et allatif. Nous avons centré notre recherche sur l'évolution de cette pluralité de morphèmes, et sur des possibles distinctions fonctionnelles et sémantiques.

4.3.2.1. L'inessif archaïque

Les variétés périphériques, et particulièrement le dialecte souletin, ont conservé des formes où la terminaison *-n* de l'inessif est ajoutée directement au thème. Selon Lafon, «On ne peut pas

dire de ces inessifs en *-n* de noms communs s'ils appartiennent au singulier défini ou à l'indéfini" (1970: 170). Outre certaines formes qui sont arrivées jusqu'à nos jours (*etxe-n* 'maison-ine', *ihizi-n* 'chasse.ine', etc.), nous avons montré que, du moins jusqu'au XIXe siècle, l'inessif archaïque est pleinement productif, comme l'élément précédant les postpositions *barne(a)n* 'à l'intérieur' et *gañe(a)n* 'au-dessus', jusqu'à présent analysé comme une forme érodée de génitif (*hiri-n barne-n* 'à l'intérieur de la ville', *ürgüllü-n gañe-n* 'sur l'orgueil', etc.).

Du point de vue sémantique, les données du corpus ne soutiennent pas nettement la distinction que les grammairiens du souletin ont décrit pour le pair *etxen* & *etxean*, selon laquelle *etxe-n* correspond à « chez soi », tandis que *etxean* fait référence à la maison de quelqu'un d'autre. Paradoxalement, à côté d'un inessif archaïque encore vivant, le souletin a développé des nouvelles formes dans lesquelles l'inessif est ajouté à un substantif portant l'article (*agorrila-n* 'août-INE', *arratsa-n* 'après-midi-INE', etc.).

4.3.2.2. L'ablatif

Déjà dans les premiers textes du corpus nous remarquons, *grosso modo*, la pluralité des morphèmes d'ablatif du souletin d'aujourd'hui : d'une part, le suffixe *-(r)ik* est ajouté aux noms à l'indéterminé et au pluriel —il est également présent dans le suffixe *-ganik*, réservé aux êtres intelligents— ; d'autre part, le suffixe *-ti(k)* est ajouté aux noms au singulier. Le corpus ne donne presque aucune occurrence du morphème *-tika*.

Quant aux toponymes, nous avons relevé les deux options, *-(r)ik* et *-ti(k)*, y compris certains noms communs qui agissent comme des toponymes (*bide-rik* 'chemin-ABL', *etxe-rik* 'maison-ABL', etc.). Dans les textes anciens la forme d'ablatif des toponymes porte plus fréquemment le suffixe *-(r)ik* ; cela dit, dans certains cas les auteurs font le choix en fonction du toponyme : ainsi, le nom *Frantzia* 'France' prend toujours le suffixe *-(r)ik*, tandis qu'*España* porte toujours *-ti(k)*. Les adverbes de temps présentent parfois une particularité archaïque : la postposition *-danik*, construite à partir du morphème **-da*.¹³ Jusqu'au XIXe siècle, virtuellement chaque adverbe de temps peut prendre la postposition *-danik* à l'ablatif —par contre, à l'allatif cette possibilité (*-dara*) se réduit drastiquement—.

¹³ D'après De Rijk (1992 & 1995), **da* était l'ancien mot basque pour lat. *nunc*.

Finalement, nous ne sommes parvenu à décrire aucune évolution pour les suffixes *-ti* et *-tik*, qui sont en compétition dès le XVIe siècle. Si nous tenons compte de la position dialectale des textes, il semble que le morphème *-ti*, en principe plus proche de la forme archaïque de perlatif (cf. Lafon 1948 ; Lakarra 1984), aurait été conservé davantage dans la Basse-Soule.

4.3.2.3. L'allatif

En souletin, le polymorphisme devient spécialement bigarré dans le cas allatif : pour les êtres non-animés et pour les animaux, qu'il s'agisse de noms communs ou propres, la possibilité est quadruple (*-ra*, *-ala*, *-rat* & *-alat*) ; pour les êtres intelligents il y a jusqu'à six options.

En commençant par l'opposition *-ra(t)* vs. *-ala(t)*, la règle généralement décrite établit une distribution entre noms propres (dans la pratique des toponymes) et noms communs, respectivement. Même si cette distinction est souvent percevable à travers les textes, les exceptions y sont nombreuses. La toponymie nous fournit des exemples difficilement explicables par la règle générale (p. ex. *Españala* mais *Frantziara*). De même, certains adverbes peuvent prendre aussi bien un suffixe que l'autre, quelques fois en exprimant des nuances avec clarté (*aitzinera(t)* 'en avant' vs. *aitziniala(t)* 'au-devant [de quelque chose ou quelqu'un]'), mais d'autres fois sans apporter aucune différence sémantique (*gibelara(t)* & *gibeliala(t)* 'en arrière'; *kanpora(t)* & *khanpuala(t)* 'vers l'extérieur'). De même, *-ra* & *-ala* agissent comme des options échangeables dans quelques structures de mode (*araura* / *arauera* / *arabera* / *arauala* 'selon, à la façon') et dans des expressions exprimant un intervalle de temps (*egünetik egünera* & *egünetik egüniala* 'de jour en jour', etc.).

En ce qui concerne les morphèmes avec ou sans *-t* final, la plupart des auteurs souletins semblent respecter certaines nuances sémantiques. Sans privilégier l'une ou l'autre des distinctions sémantiques proposées au XXe siècle — c'est-à-dire la possibilité de retour après le mouvement (Lafitte 1944 § 140) ou la nuance directionnelle (Mitxelena 1970-1980 : 414) —, nous avons pris comme référence l'étude d'Oyharçabal sur cette question (1991 : 400-401). Les données du corpus ont révélé que les morphèmes d'allatif peuvent exprimer une série de nuances du mouvement, fondamentalement sur ces deux axes : la durée et la direction. Nous avons formulé trois règles (II, § 2.3.3.3) :

- Tandis que les mouvements sans retour ou avec un retour tardif font émerger la terminaison *-t*, les mouvements avec un but précis ou un retour proche tendent à la bloquer.

- Les mouvements sans direction précise sont le plus souvent exprimés par des morphèmes portant *-t*, contrairement aux mouvements avec direction précise ou du moins connue.
- La terminaison *-t* apparaît également liée aux mouvements exprimés par le verbe d'une proposition subordonnée temporelle ou modale.

Cela dit, certains verbes semblent favoriser l'apparition d'un type de suffixe ou de l'autre, et quelques éléments —*zertara*, *zointara* et les substantifs verbaux— bloquent l'apparition de l'élément *-t* (Oyharçabal *ibid.*). En outre, lorsque les Souletins calquent le régime prépositionnel des verbes empruntés, c'est toujours le suffixe *-ra* qui est ajouté au complément à l'allatif : *zerbaitetara abandonatü / arranjatü / determinatü / disposatü*, etc. (← fr. *s'abandonner à qqc.*, *s'arranger à qqc.*, *être déterminé à qqc.*, *être disposé à*, etc.).

Sur le plan diachronique, la distinction sémantique entre les options morphologiques avec ou sans *-t* semble en vigueur tout au long de la période représentée dans notre corpus. Il est néanmoins possible d'affirmer que l'évolution de l'expression de l'allatif, témoigne d'un affaiblissement du contraste sémantique entre les morphèmes avec ou sans *-t*, surtout par rapport à la nuance directionnelle. Cela expliquera les innovations traitées dans le paragraphe ci-après.

4.3.2.4. Les suffixes casuels composés à partir de l'allatif

En lien avec la perte de la nuance directionnelle des suffixes d'allatif en *-t*, au début du XIXe siècle le dialecte souletin développe des nouvelles voies d'expression de l'allatif approximatif ; d'une part, les constructions [allatif-*t* + *bürüz*] et [datif + *bürüz*] (← gasc. *cap a* 'vers' ; cf. Pikabea 1993), puis étendues au reste des dialectes d'Aquitaine ; d'autre part, les constructions [*-ko / -(r)en* + *aldialat*] et [*-(r)en* + *khantiala*]. La chronologie de tous ces éléments est parallèle à l'affaiblissement de la nuance directionnelle autrefois exprimée par la terminaison *-t* dans les suffixes d'allatif.

L'allatif terminatif, quant à lui, est exprimé dans notre corpus par environ huit suffixes. Premièrement, le morphème *-dano* n'est que très occasionnellement relevé —essentiellement dans les formes *egundano* 'jusqu'à aujourd'hui' & *oraidano* 'jusqu'à maintenant'—. Par contre, le suffixe *-drano* devint l'option majoritaire du terminatif dans les substantifs exprimant lieu ou temps —toutefois, ce suffixe s'éteignit durant le XIXe siècle—. Deuxièmement, le pair *-rano* & *-alano* est le résultat de l'ajout de l'élément *-no* aux suffixes d'allatif. Troisièmement, la séquence *-ra(d)ino*, qui porte un vestige de la proto-forme **din*

(< *-ra + *din + non), et est connue partout, est absolument minoritaire dans le corpus du souletin. Finalement, les postpositions *artio* & *artino* (< arte + *din + *-no(n)) ont été en usage en souletin historique et, à partir du XIXe siècle, elles se sont répandues dans le reste des parlers d'Aquitaine ; dans notre corpus *arte* n'est jamais utilisé avec valeur terminative.

Le polymorphisme de l'allatif terminatif est un signe de développement tardif. Toutes les possibilités ci-dessus exposées renvoient à un ancien élément *-no* qui exprimait l'idée de *terminus* ; il s'agit du même *-no* qui apparaît dans la morphologie verbale des parlers aquitains, avec une valeur terminative référée au temps (cf. *gireno* 'tant que nous serons' *diügüino* 'tant que nous aurons' etc.). Initialement, cet élément *-no(n) se serait ajouté à des formes de valeur temporelle (*da, les adverbes, etc.), qu'elles aient porté le suffixe d'allatif *-ra* (*da-ra-no) ou non (*da-no). Les substantifs exprimant lieu ou temps, eux aussi déclinés à l'allatif, pouvaient prendre *-no* (-ra + -no & -ala + -no), occasionnellement avec l'insertion de la racine *din (*-ra-din-(n)o). A un moment donné —forcément antérieur à la période historique du souletin—, la séquence *-d(a)rano*, initialement réservée aux adverbes, s'étendit aux substantifs.

Enfin, le destinatif rendu en basque unifié actuel par la séquence *-rako* est également connu en souletin sous les formes *-ra(t)ko* & *-ala(t)ko*, dont le *-t-* peut apporter les nuances sémantiques que nous avons exposées (§ 4.3.2.3). L'identification de *-rako* comme le destinatif réservé aux êtres non-animés (cf. Hualde & Ortiz de Urbina 2003 : 186) s'estompe en souletin, car cette terminaison peut être ajoutée aux noms des animés et, à l'inverse, les marques de bénéfactive *-(r)ntzat* & *-(r)entako* —en basque unifié réservées aux animés— peuvent être utilisées sans distinction.

4.3.2.5. La postposition *beitha*

Comme il arrive dans tous les dialectes orientaux, en souletin la postposition *baitha* (*beitha* à partir du XVIIIe siècle) peut être employée pour la déclinaison des cas locatifs des êtres intelligents (Tableau 21). Or, dans notre corpus cette possibilité est très minoritaire par rapport aux autres.

L'élément qui précède *baitha* peut être à l'absolutif ou au génitif. L'explication conventionnelle des options de marquage a mis l'accent sur la catégorie de l'élément à gauche ; notre examen des données souletines suggère néanmoins une évolution. En effet, jusqu'au XIXe siècle le marquage au génitif du mot précédant *baitha-* est presque marginal, et c'est l'absolutif qui prévaut quelle qu'en soit la catégorie.

En considérant l'intégrité du domaine de la postposition *baitha-*, nous avons proposé qu'à un stade initial l'élément à gauche était universellement marqué à l'absolutif. Puis, quelques parlars commencèrent à marquer les pronoms personnels au génitif, et cet usage se serait progressivement répandu au reste des catégories. Compte tenu des données des autres dialectes au temps du Basque Archaïque et Ancien, et du fait que les parlars les plus orientaux ont conservé la syntaxe ancienne, nous avons situé l'innovation du marquage au génitif dans l'aire centrale du domaine basque (haut-navarrais et labourdin).

4.3.3. Réorganisation du système casuel au Moyen Age

La grammaticalisation de nouveaux suffixes casuels durant le Moyen-Âge a provoqué une réorganisation du système casuel de la langue basque vers une spécialisation sémantique majeure des morphèmes (voir Illustration I). Premièrement, bien qu'ils fussent agglutinés au suffixe de génitif, les marques de comitatif ont assumé l'expression de certaines valeurs correspondantes à l'ancien instrumental. Deuxièmement, les morphèmes construits à partir du suffixe de génitif —à savoir, ceux du motivatif, du prolatif et du bénéfactif— ont pris quelques-unes des anciennes valeurs du génitif, d'où la réduction significative de la polysémie de cas en basque historique. Troisièmement, il en va de même pour les nouvelles marques casuelles issues de l'agglutination de divers morphèmes au suffixe d'allatif, qui ont donné lieu à des nouveaux morphèmes casuels qui expriment certaines nuances du mouvement.

Ces processus se sont accomplis au cours des siècles. Parmi les morphèmes construits à partir du suffixe de génitif, le plus ancien semble être celui de comitatif, car il s'est agglutiné à l'ancien suffixe de génitif sans *-n* : *-(r)eki(n)*, et non ***-(r)enki(n)*. Puis, le morphème de motivatif *-(r)(e)(n)gatik*, et finalement les morphèmes de bénéfactif *-(ar)entzat* & *-(ar)entako*, clairement ajoutés au suffixe « moderne » de génitif terminé en *-n*. A la fin, le développement morphologique des marques casuelles construites à partir de la terminaison d'allatif complètent la réorganisation du système casuel ; parmi ces dernières, les marques (ou séquences) de l'allatif terminatif et du destinatif semblent être les plus récentes.

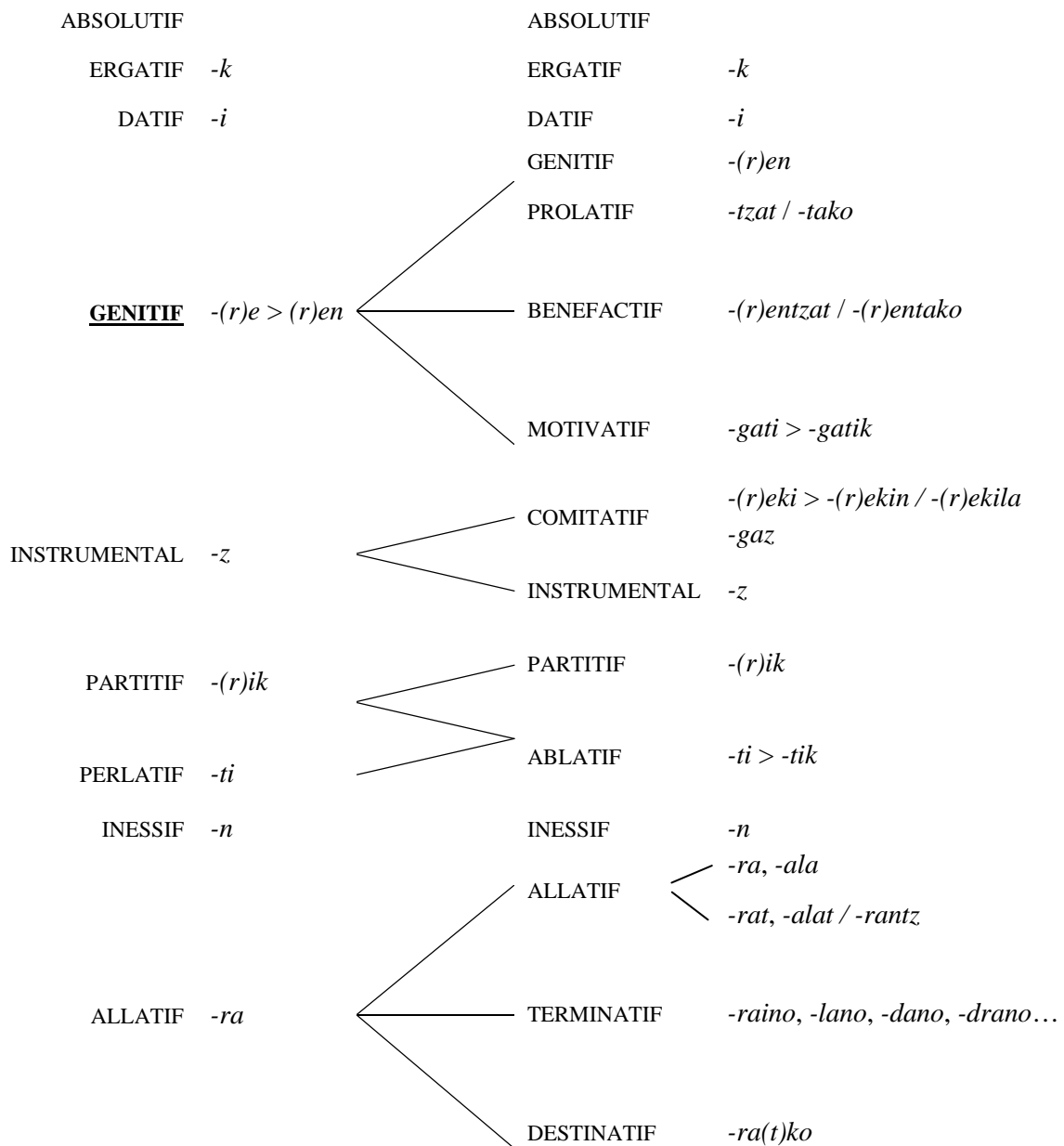

Illustration I. Réorganisation du système casuel dès le Basque Commun Ancien jusqu'à la période historique.

Dans le cadre de la réorganisation du système casuel que nous proposons, le corpus du souletin historique prouve que le basque oriental a conservé de manière forte et durable des traces de la situation antérieure. En fin de compte, en souletin le devenir des suffixes casuels construits à partir du morphème de génitif, ainsi que l'évolution du génitif même, témoignent d'une tendance nettement conservatrice.

4.4. Le système verbal : formes non conjuguées

En ce qui concerne les formes verbales non conjuguées, l'examen du corpus du souletin historique dénote quelques tendances à retenir :

- i) Tant le préfixe **e-* que le morphème causatif *-ra-*, tous les deux d'origine proto-basque, montrent une force et durée supérieures en Soule qu'ailleurs.
- ii) A part dans les cas des verbes de la classe *-tü*, le suffixe *-tze* est à peine utilisé dans la formation du substantif verbal.
- iii) Le suffixe *-ko* a gagné du terrain face au suffixe *-(r)en* dans la formation du participe prospectif.
- iv) Dans le cadre d'une tendance au renforcement des formes du radical verbal dans les parlers d'Aquitaine, c'est le souletin qui est allé le plus loin.
- v) Enfin, depuis le XVIIIe siècle le dialecte souletin a développé un nouveau groupe de participes en *-i* pour des verbes empruntés.

4.4.1. Le préfixe **e-*

Le souletin (avec le biscayen) a conservé l'aspect phonologique du préfixe proto-basque **e-* dans nombre de verbes. En parallèle des formes communes (*egon* 'rester', *ekar* 'apporter', *eman* 'donner', etc.), nous avons repéré les suivantes : *ebil* 'marcher', *edeki* 'extraire', *ediiki* 'posséder', *egor* 'envoyer', *egüriki* 'espérer', *eitz* 'laisser', *ekhus* 'voir', *ekhüz* 'laver', *erail* 'renverser', *erakhats* 'montrer, enseigner', *herakitü* 'bouillir', *eratxeki* 'adhérer', *eratzar* 'réveiller' & *eroan* 'porter'. Parmi cette quinzaine de formes, près de la moitié ne sont pas arrivées à la fin du XIXe siècle.

Au-delà des formes bien connues comme *ebil*, *ekhus* ou *egor*, nous soulignons la longévité de la forme *eitz* († 1860). De même, la forme *egüriki* a perduré longtemps, bien que la variante *ügürüki* ait été en usage aussi. Bref, l'ancien préfixe **e-* s'est révélée particulièrement durable en Soule ; en outre, le fait que la fréquence de cette antiquaille linguistique soit également remarquable en Biscayen doit être interprété comme une manifestation de la tendance archaïsante des zones latérales. Cependant, le témoignage de **e-* s'éteint aussi en Soule, les nouvelles variantes en *i-* et leurs évolutions en *ü-* s'y imposant.

4.4.2. Formes causatives

Avec le préfixe **e-*, les formes verbales non conjuguées montrent un autre morphème qui renvoie directement au proto-basque : l'infixe *-ra-* des anciennes formes causatives (*eragin* 'faire faire' ← *egin* 'faire'). Dans l'évolution de l'expression de la causation en basque, les

anciennes formes dérivées par *-ra-* ont été substituées par les nouvelles formes au verbe *erazi/erazo*. L'examen du corpus du souletin historique réaffirme les lignes générales de l'évolution décrite : a) dès les premiers textes, le verbe *erazi* est la seule voie morphosyntaxique productive pour les formes causatives ; b) conséquemment, durant la période historique le morphème *-ra-* n'est plus productif, son témoignage et sa valeur sémantique s'affaiblissant ; et c) au cours des derniers siècles, les nouvelles formes à *erazi* ont acculé les anciennes formes au morphème *-ra-*.

La productivité du morphème *-ra-* a été datée d'environ deux millénaires (Aldai 2012). Tout au long de la période historique, non seulement il est épuisé, mais ses formes se sont lexicalisées, tout en perdant leur signification causative originaire. Le processus n'en étant pas uniforme, nous avons étudié la chronologie de la lexicalisation lexème par lexème, dans une trentaine de verbes. Les données tirées du corpus nous permettent d'affirmer le caractère archaïsant du basque souletin, en nous appuyant sur ces points :

- Certains verbes dérivés par le morphème *-ra-* ont conservé très longtemps leur signification causative originaire ; en effet, des valeurs comme *eragin* 'faire faire', *iradoki* 'faire sortir' (← *idoki* 'sortir'), *eraitsi* 'faire descendre' (← *jaitsi* 'descendre') et *eraiki* 'lever' (← *jaiki* 'se lever') peuvent être facilement relevées dans les textes du XIXe siècle.
- Il est possible de trouver quelques exemples productifs du morphème *-ra-*, comme la forme *eragari* 'faire pâtir' (← *egar(r)i* 'pâtir'), relevée dans un texte de 1860.
- Suite à la perte de la signification causative des formes portant *-ra-*, les formes pléonastiques du type *eragin erazi* sont plus tardives en Soule qu'ailleurs.
- Pour la première fois, nous avons relevé en souletin une forme causative construite à partir du verbe *eragin* 'faire faire' : *sinhets eragiteko* 'afin de faire croire' (ca. 1800). Cet usage était connu dans les textes archaïques occidentaux et aussi chez le labourdin Urte (*OEH* s.v. *eragin*) ; la nouvelle attestation souletine renforce l'hypothèse du caractère commun de ce trait.

4.4.3. Formes du radical verbal

Pendant toute la période historique, les Basques d'Aquitaine ont ressenti le besoin de différencier clairement le radical verbal, et ils en ont donc créé des nouvelles formes marquées ou renforcées. Nous avons décrit cette tendance à travers quatre processus, chacun ayant sa propre chronologie : i) les radicaux verbaux en *-t* ; ii) les radicaux en *-k* ; iii) les ré-analyses *erazi, ützi* → *eraz + i, ützi + i* ; et iv) quelques radicaux en *-a* (← *-e*).

En premier lieu, les radicaux en *-t* trouvent leur origine au Moyen Âge. À l'étape initiale, quelques formes émergent suite aux anciennes règles de composition, dans la ligne de *zilhet* ou *hant* (← *zilhegi* 'licite', *handi* 'grand') (FHV 423). Puis ce *-t* final se serait étendu à d'autres formes non concernées par les règles de composition, car il servait à éviter des cas d'homonymie : *lagunt* 'accompagner' (← *lagundu*), *xuxent* 'redresser' (← *xuxendu*) vs. *lagun* 'compagnon', *xuxen* 'droit'. Après le Basque Archaïque († XVIe s.), et de façon particulièrement accentuée dans les parlers les plus orientaux, le modèle des radicaux verbaux en *-t* s'est généralisé à la plupart des verbes de la classe *-tu*, le résultat en étant des formes qui ne servent à résoudre aucune ambiguïté (*xahat* 'nettoyer', *phozuat* 'empoisonner'). Enfin, le processus est toujours productif en Soule (*doziera telekargaṭ ezazü* 'téléchargez le dossier').

Le second processus de renforcement du radical verbal se manifeste dans les formes en *-k*, issues de la réanalyse des verbes de la sub-classe en *-ki* comme s'ils portaient l'ancien suffixe *-i* : *idok* 'sortir', *jarraik* 'suivre' ← *idoki*, *jarraiki*. Cette évolution date du commencement de la période historique de la langue : en Soule, au XVIIe siècle elle se trouve dans une phase initiale, et durant les XVIIIe et XIXe siècles le nombre de radicaux en *-k* augmente. De la même manière, les formes *eraz* et *ütz* sont la conséquence d'une réanalyse tout à fait pareille (*eraz + i*, *ütz + i*). Tout en simplifiant les données du corpus, les textes les plus anciens témoignent des radicaux *erazi* & *ützi*, et pour le XIXe siècle les nouveaux radicaux *eraz* & *ütz* se sont généralisés. Cette réanalyse se reflète également dans les formes d'imperfectif *erazten* & *üzten* (← *eraziten* & *ütziten*).

Enfin, en souletin et bas-navarrais certains verbes de la classe $-\emptyset$ forment leurs radicaux en *-a* : *betha* 'remplir' (participle *bethe*), *busta* 'mouiller' (part. *busti*), *gorde* 'garder' (part. *gorde*) ou *erra* 'brûler' (part. *erre*) —la dernière forme est aussi connue en biscayen archaïque—. N'ayant pu décrire aucune évolution diachronique pour ces formes, nous n'avons pas défini clairement si leur formation est partie des participes *bethe*, *busti*, *gorde* & *erre*, ou si elles sont plutôt dérivées à travers le modèle *busti* → *bustatü* → *busta* (il serait parfaitement possible de postuler l'ordre inverse : *busti* → *busta* → *bustatü*). À ce groupe réduit, il est possible d'ajouter d'autres radicaux comme *maitha* 'aimer', *meha* 'maigrir' ou *xeha* 'broyer / morceler', liés à des formes en *-e* (*maite*, *mehe*, *xeha*).

À ce point, il convient de rappeler que le radical est la plus ancienne des formes non conjuguées du système verbal basque : du point de vue morphologique, il a été la base de dérivation pour le reste des formes non conjuguées (voir Tableau III) ; du point de vue de la chronologie des textes, les périphrases verbales construites autour du radical sont les plus

anciennes de la langue. Cela dit, Urgell (2016b) a proposé que le radical verbal, tel que nous le connaissons dans la période historique, puisse en réalité être une innovation —très ancienne—, et il faudrait donc différencier entre le « radical₁ » issu directement du proto-basque, puis disparu, et le « radical₂ », *réapparu* alors que les anciennes règles de composition étaient en vigueur, c.-à-d. au Moyen Age. A partir de ce moment-là, les parlars occidentaux perdirent le radical en faveur de la forme de participe perfectif, tandis que les dialectes orientaux choisirent de le renforcer. Notre étude se situe précisément dans ce contexte, et ses conclusions peuvent être synthétisées comme il suit : pendant l'*histoire*, le basque oriental a montré une tendance claire au marquage différencié des formes du radical verbal, et dans cette tendance générale c'est le dialecte souletin qui est allé le plus loin.

Tableau III : Les formes non conjuguées du verbe en souletin

classe	radical	part. perf.	substantif verbal	part. imperfectif	part. prospectif
-i	<i>ikhus</i>	<i>ikhus-i</i>	<i>ikhus-te</i>	<i>ikhus-ten</i>	<i>ikhusiko / ikhusiren</i>
	<i>igor</i>	<i>igorr-i</i>	<i>igor-te / igor-tze</i>	<i>igor-ten / igor-tzen</i>	<i>igorriko / igorriren</i>
-n	<i>egin</i>	<i>egin</i>	<i>egi-te</i>	<i>egi-ten</i>	<i>eginen</i>
-tu	<i>sor</i> → <i>sort</i>	<i>sor-tü</i>	<i>sor-tze</i>	<i>sor-tzen</i>	<i>sortüko / sortüren</i>
-ø (-ki)	<i>ediüki</i> → <i>ediük</i>	<i>ediüki</i>	<i>ediüki-t(z)e</i>	<i>ediüki-t(z)en</i>	<i>ediükiko / ediükiren</i>
-ø (-o)	<i>jo</i>	<i>jo</i>	<i>jo-tze / jo-ite</i>	<i>jo-tzen / jo-iten</i>	<i>joko</i>
-ø	<i>erre</i> → <i>erra</i>	<i>erre</i>	<i>erre-tze</i>	<i>erre-tzen</i>	<i>erreko / erreren</i>
-ø	<i>hil</i>	<i>hil</i>	<i>hil-tze</i>	<i>hil-tzen</i>	<i>hilen</i>

4.4.4. Formes du participe imperfectif

Quant aux formes du participe imperfectif, l'étude du corpus du souletin historique a confirmé dans une grande mesure la connaissance actuelle sur la question (Urgell 2006). Tout d'abord, l'attestation du suffixe *-keta*, productif dans quelques variétés occidentales, est marginale dans le corpus, et limitée à la forme *pentsaketa(n)* (← *pentsatü* 'penser'), relevée dans deux textes. Par ailleurs, une forme vraiment intéressante est *egorraite* (← *egorri* 'envoyer'), utilisée par quelques auteurs souletins, et qui nous permet d'établir une connexion avec le suffixe occidental *-tzaite* (*hartzaite(n)* ← *hartu* 'prendre').

Au cœur des formes d'imperfectif, nous avons examiné systématiquement la compétition entre les suffixes *-te* & *-tze*. Aussi bien le dialecte biscayen que le souletin, tous les deux sont rétifs à l'adoption du suffixe *-tze*, qui est une innovation des variétés centrales. Plus précisément, en Soule l'introduction de *-tze* se limite aux formes d'imperfectif des verbes de la classe *-tü* (*izkiribatzen* ← *izkiriba(tü)* 'écrire'). Hors ce groupe, seuls les verbes de la sub-classe en *-ki* témoignent d'une véritable compétition entre les deux suffixes dont les

premiers indices datent du XVIIe siècle ; au XIXe s. quelques auteurs usent davantage la séquence *-kitze* (*jarraikitzen* ← *jarraiki* ‘suivre’). En revanche, les thèmes verbaux finis par consonne sibilante, vibrante et latérale construisent leurs formes d'imperfectif au moyen du suffixe *-te* : *ürgaizten* ← *ürgaitz(i)* ‘aider’, *erorten* ← *eror(i)* ‘tomber’, *ebilten* ← *ebil(i)* ‘marcher’, etc.

Sur un autre front, en Soule la vigueur de la terminaison *-ite* dans les formes d'imperfectif des anciens verbes de la classe en *-n* est pleine (*eroaiten* ← *eroan* ‘emporter’, etc.) ; tel qu’il arrive dans le reste des variétés dans lesquelles cet archaïsme est connu, certains verbes du groupe n’acceptent pas la terminaison *-ite* (p. ex. ***edaiten* ← *edan* ‘boire’). A cet égard, les données du corpus montrent clairement que la forme ancienne d'imperfectif du verbe *izan* ‘être’ est *izaten*, la variante *izaiten* en étant un cas d’analogie. Il convient de ne pas oublier que la terminaison *-ite* n’est pas exclusive aux verbes de la classe en *-n*, car elle émerge aussi dans les formes d'imperfectif de quelques autres verbes (*itoiten*, *joiten* ← *ito* ‘étouffer’, *jo* ‘frapper’).

4.4.5. Le participe prospectif

L’intérêt de l’étude du participe prospectif repose sur la compétition entre les deux suffixes impliqués dans sa formation : *-(r)en* et *-ko*. Ces deux terminaisons, qui correspondent respectivement au suffixe de génitif *-(r)en* et au suffixe relationnel *-ko*, apparaissent dans des patrons de distribution qui vont de l’exclusivité de *-ko* dans les dialectes occidentaux à l’exclusivité de *-(r)en* dans certaines variétés orientales (voir Tableau 60). En général, plus nous allons vers l’est du domaine bascofone, plus le suffixe *-(r)en* prévaut face à *-ko*.

Les données du corpus montrent que, tandis que les écrivains les plus anciens (Etchart, Oihenart et Tartas) emploient les deux suffixes, les textes appartenant à la tradition du souletin classique fondée dans le sillage de Belapeire se penchent vers l’exclusivité de *-(r)en*. D’après nous, il ne faut pas en conclure automatiquement que le suffixe *-ko* se soit perdu : selon notre interprétation, l’emploi de *-ko* chez les écrivains antérieurs à Belapeire s’explique en raison des choix linguistiques, car ces auteurs savants eurent recours à une variété écrite qui dépassait dans une certaine mesure leur souletin natif. Puis, il faudra attendre jusqu’à la fin du XVIIIe siècle pour relever une certaine expansion du suffixe *-ko* (Tableau 61). Il n’y a pas de différence percevable entre la fréquence de l’un ou l’autre suffixe en fonction des classes verbales. Quant aux formes pléonastiques du type *-(r)enko*, que la dialectologie

basque situe dans le parler de Sainte-Engrâce (Haute-Soule), le témoignage du corpus est négligeable.

En peu de mots, en souletin les formes de prospectif ont évolué dès l'exclusivité du suffixe *-(r)en* vers un patron distributionnel plus proche à celui des parlers centraux (voir Tableau 60). Dès la perspective de l'*euskara* dans son ensemble, les options en *-(r)en* ont progressivement reculé vers l'est, et ont là aussi elles perdu du terrain face au suffixe *-ko*. En définitive, tout cela doit être mis en relation avec le caractère récessif du suffixe de génitif *-(r)en*, tel que nous l'avons décrit en ce qui concerne l'expression de la bénédiction, entre d'autres (voir § 4.3.1.1 et II, § 1.2.2). Selon nous, le fait que l'aire où les anciennes valeurs du génitif basque ont perduré le plus longtemps coïncide, *grosso modo*, avec l'aire où les formes de prospectif se sont tenues de façon la plus persistante au suffixe *-(r)en*, prouve la connexion entre ces deux éléments grammaticaux et témoigne, encore une fois, du caractère archaïsant du basque oriental.

4.4.6. Le nouveau groupe de participes en *-i*

Depuis le XVIIIe siècle, un nouveau groupe de participes perfectifs en *-i* a fait son apparition dans le dialecte souletin : *akhabi* 'achever', *ataki* 'attaquer' ou *ezkapi* 'échapper' — il s'agit évidemment de verbes d'origine romane —. Ce nouveau groupe inclut une quinzaine de verbes, chacun ayant —ou ayant eu— son équivalent plus ancien, composé du morphème *-tü* (*akhabatü*, *atakatü*, *ezkapatü*, etc.). L'alternance entre les nouveaux verbes en *-i* et ses paires en *-(a)tü* se manifeste dans une distribution complémentaire : a) les formes nues en *-i* expriment le perfectif ; cependant, il est aussi possible de trouver des formes en *-(a)tü* —cela vaut également pour le prospectif, dérivé du perfectif— ; b) seul les formes en *-(a)tü* peuvent exprimer le radical et l'imperfectif.

La première attestation d'un participe du nouveau groupe en *-i* date de 1706 : *akavi* 'achever'. Une fois émergées, les nouvelles formes ne substitueront pas automatiquement leurs paires en *-(a)tü* : le basque souletin témoigne d'une concurrence entre les participes en *-i* et en *-(a)tü*, dont la durée varie selon le lexème. Même si le nombre des nouveaux participes en *-i* peut sembler modeste, nous croyons qu'il s'agit d'une nouveauté souletine d'un succès certain. D'une part, nous avons vu que le nombre de verbes augmente progressivement ; d'autre part, et de manière plus significative, les locuteurs souletins ont étendu le modèle des nouveaux participes en *-i* à quelques verbes d'origine basque en *-(a)tü* : *phorroki* 'briser, déchirer', *xeheki* 'détailler' ← *phorrokatü*, *xehekatü*.

Nous avons montré que le *-i* des nouvelles formes n'est pas le préfixe proto-basque **-i*, présent dans les anciens verbes de la 1e classe. Pourquoi ce phénomène se serait-il alors développé uniquement chez les Souletins ? En outre, la classe verbale en *-i* n'a pas été productive depuis le Moyen Age, au contraire, au cours des siècles certains anciens verbes en *-i* ont évolué vers la classe *-tü* (*eske(i)ni* 'offrir', *irakurri* 'lire' → *eske(i)ntü*, *irakurtü*). La délimitation dialectale de la nouvelle classe verbale en *-i*, sa relative modernité et, surtout, le fait que la totalité des nouvelles formes soient d'origine romane, rendent nécessaire une nouvelle explication. Nous avons avancé que les nouveaux participes souletins en *-i* trouvent leur origine dans la morphologie verbale gasconne, et plus précisément dans les formes conjuguées de la 1ère personne du singulier au présent. L'hypothèse « béarnaise » implique un processus comprenant trois étapes :

1. Les locuteurs souletins auraient emprunté ces formes conjuguées au gascon béarnais pour les utiliser comme des éléments nominaux dans des locutions verbales.
2. Plus tard, ces nouvelles formes deviennent participes, dans un déplacement catégoriel (nom/adjectif → participe).
3. Une fois que les formes empruntées ont acquis la catégorie verbale pleine, les locuteurs commencent, à partir de celles-ci, à dériver le participe prospectif et le résultatif.

Si cette voie d'emprunt et d'adaptation catégorielle de formes conjuguées peut être considérée comme inhabituelle, nous en trouvons un parallèle identique en basque occidental, où des formes conjuguées castillanes de la 1ère personne au présent ont été empruntées pour être utilisées comme des membres nominaux invariables d'une locution verbale (*akabo* 'finir', *eskapo* 'échapper', *espero* 'espérer', *fio* 'se fier', *paso* 's'en ficher', etc.). Toujours est-il que les séries *akabo* & *eskapo* et *akabi* & *ezkapi* sont le résultat de deux phénomènes analogues. Le fait que l'emprunt de formes conjuguées se retrouve dans les deux extrêmes de l'aire bascophone, occidental et oriental, reflète une situation de contact profond avec deux variétés romanes : l'espagnol et le gascon béarnais.

En somme, nous proposons l'origine béarnaise des nouveaux participes souletins en *-i* en nous basant sur quatre arguments : 1) parmi les dialectes basques, c'est le souletin qui a subi le plus haut degré d'influence gasconne ; 2) la fréquence des formes de la 1ère personne du singulier au présent est suffisamment importante pour permettre de justifier l'apparition d'une innovation ; 3) l'emprunt de formes de la première personne est aussi connu en basque occidental ; et 4) le participe en *-i* existait déjà.

4.5. Le système verbal : formes conjuguées

4.5.1. Formes des auxiliaires ditransitifs

Au cours de la période historique de la langue basque, les dialectes orientaux se sont servis de trois auxiliaires pour les verbes ditransitifs :¹⁴ **eradun*, **ezan* & **iron*, dont le premier est réservé aux valeurs dites *realis*, et la paire **ezan* & **iron* aux valeurs *irrealis*. Puisque la compétition entre le pair **ezan* & **iron* a fait l'objet d'une étude systématique dans le chapitre sur la modalité (cf. VI, § 4.3.1.4), ici nous nous sommes focalisé sur l'auxiliaire correspondant aux modes *realis*, c.-à-d. le verbe **eradun*.

Le corpus du souletin historique témoigne de l'érosion phonologique des formes du verbe **eradun*, que nous avons schématisée dans cinq étapes : **derautazu* 'vous nous l'avez' > *deraitazü* > *dereitazü* > *deritazü* > *deitazü*. Fait plus intéressant encore, dans les textes du XVIIe siècle et, dans une moindre mesure du XIXe, nous avons relevé des occurrences de la racine *-i(n)* comme auxiliaire ditransitif, l'indice de datif *y* étant toujours à la 3e personne. D'autre part, en Soule aussi bien la racine *-i(n)* que le verbe **eradun* ont été également employés comme verbes principaux avec la signification 'donner'. Dans la vieille langue, cette supplétion du verbe *eman* 'donner' est aussi connue avec d'autres racines (cf. Lafon 1944 I : 228). A la seule exception d'Oihenart (1657), les formes indépendantes — synthétiques, fortes— de la racine *-i(n)* semblent fossilisées et, dans la pratique, presque limitées à l'impératif *i(n)dazü(t)* 'donnez-le-moi'. Pourtant, jusqu'au XIXe siècle, **eradun* montre un certain degré de productivité comme verbe principal avec la signification 'donner'.

Finalement, les formes allocutives de l'auxiliaire transitif **edun* ont toute l'apparence d'avoir été des formes tripersonnelles tirées de la racine *-i(n)* (*dizüt*, *diagü*, *din*, etc.). Il est toutefois nécessaire de distinguer les formes du tutoiement de celles du vouvoiement : tandis que les unes sont utilisées dans tous les dialectes —donc elles sont antérieures à la fragmentation dialectale—, les autres ne sont connues que dans les parlers les plus orientaux, et trouvent leur origine dans une extension analogique postérieure au changement sémantique du pronom *zu* comme forme de singulier. A ce sujet, il n'est pas un hasard qu'en souletin les formes

¹⁴ Le haut-navarrais méridional avait un quatrième auxiliaire, **erazan* (*irrealis*, ditransitif), en distribution complémentaire avec **ezan* (*irrealis*, transitif) (cf. IV, § 6.3.2.21).

allocutives avec l'indice de datif soient possibles dans le vouvoiement, mais pas dans le tutoiement.

En dernière analyse, les données tirées du corpus suggèrent que, à une étape initiale, le basque oriental aurait utilisé le pair de verbes *-i(n)* & **eradun* et puis, suite à la grammaticalisation de certaines constructions de bénéfactif comme auxiliaires ditransitifs (Mounole 2015), il choisit **eradun*. Dans le cadre de l'hypothèse de la ramification bipartite du Basque Commun Ancien (Lakarra 2011a), cela participe à l'argumentaire qui mène à conclure que la branche orientale aurait été la première à se séparer du tronc commun de la langue.

4.5.2. Evolution de la conjugaison synthétique

Dans la réorganisation du le système verbal basque qui a eu lieu entre les XVIe et XVIIIe siècles, les formes conjuguées synthétiques ou fortes ont subi une évolution récessive. En considérant la langue basque dans son ensemble, Mounole a compté 68 verbes qui acceptaient des formes synthétiques aux XVe et XVIe siècles, dont le chiffre se réduit à la moitié deux siècles plus tard (2011 : 339).

Quant au dialecte souletin, notre étude du corpus donne un chiffre total de 64 verbes et racines avec des formes conjuguées fortes, dont seulement 39 ont été repérés pendant les XVIIIe et XIXe siècles, et parmi ces 39 une quinzaine uniquement se conjuguait à l'impératif. Malgré la pénurie de textes archaïques, le corpus du souletin témoigne clairement du recul de la conjugaison synthétique entre les XVIe et XIXe siècles, autant dans ses paradigmes que par rapport au nombre de verbes qui l'acceptent. Cependant, le souletin a conservé quelques archaïsmes concernant la conjugaison synthétique, notamment l'emploi des formes au morphème modal *-(te)(ke)*.

4.5.3. Pléonasme de l'accord du datif

Dans la période historique de la langue, des formes pléonastiques à datif de 1ère personne doublé se sont développées en souletin (au singulier) et en roncalais (singulier et pluriel). En dépit de l'absence de conséquences au niveau du système verbal, la fréquence maximale du pléonasme du datif, sa perception comme marqueur linguistique et son intérêt dialectologique conseillaient un examen en détail.

Cette innovation apparaît pour la première fois chez Leizarrague (1571) —très vraisemblablement de la main de ses collaborateurs souletins—, et puis dans les textes souletins du XVIIe siècle. De façon générale, en Soule le pléonasme du datif est relevé, d'une

part, dans les formes des verbes auxiliaires *izan* ‘être’, **edin* & **eradun* et, d’autre part, dans quelques verbes synthétiques comme *-i(n)-* ‘donner’, *-io-* ‘dire’, *egon* ‘rester’, *eman* ‘donner’ ou *erran* ‘dire’. Selon notre interprétation des données du corpus, en Soule le pléonasme du datif s’opère selon les règles suivantes :

1. A l’intérieur du mot l’allomorphe [-ta-] peut devenir *-tada-* ;
2. En position intérieure l’allomorphe [-da] ne peut faire apparaître aucune duplication (***dakidadan*, ***dakidatan*) ;
3. Autant les allomorphes [-ta-] que [-da-] peuvent provoquer l’adjonction de *-t* final ;
4. Lorsque le morphème de datif est en position finale, l’adjonction de toute autre terminaison — notamment les suffixes de subordination *-(a)la* & *-(a)n* — provoque l’apparition du pléonasme.

Au début du XIXe siècle, des formes à datif triple font leur apparition en Soule (*deitadazüüt*, *zitadazüüt*). Enfin, bien qu’il s’agisse d’une innovation assez ancienne et à succès, les formes à datif double ne se sont pas substituées à celles à datif simple, du moins dans les limites temporelles du corpus.

4.6. Le système verbal : mode et modalité

4.6.1. Expression de l’injonction

Dans la tradition de la bascologie, l’expression de l’injonction a le plus souvent été conceptualisée comme *agintera* ‘impératif’, quelle que soit la personne à laquelle s’adresse l’ordre. Tout au plus, Oyharçabal (2000) a introduit le terme *jussif* pour les formes à préfixe *b-*, et puis Mounole (2011) s’en est servi pour l’expression de toute injonction exceptée la 2ème personne. Pourtant, nous avons décidé d’établir une distinction en fonction de la personne concernée par l’injonction. Ainsi, nous avons réservé le terme *agintera* ‘impératif’ à l’injonction dirigée à la 2ème personne (singulière ou plurielle), et *jussif* aux ordres orientées à la 3ème personne (singulière ou plurielle) ; de plus, nous avons proposé les termes *promissif* et *exhortatif* pour l’injonction qui concerne la 1ère personne, la différence y étant l’inclusion de l’interlocuteur dans cette 1ère personne. La raison de cette distinction à quatre parts est double : premièrement et principalement, parce que la langue basque a recours à des différentes voies morphosyntaxiques pour chacun des types d’injonction; deuxièmement, par souci de la cohérence avec la littérature internationale :

Just as the subject of an imperative is associated with the addressee, the subject of a promissive is restricted in interpretation to the speaker, and that of an exhortative to the

speaker and addressee together. Grammatically speaking, the subject of an imperative is second person, that of a promissive is first person singular or plural exclusive of the addressee, and that of an exhortative is first person plural inclusive of the addressee (Zanuttini, Pak & Portner 2011: 3; cf. Aikhenvald 2008 : 3)

4.6.1.1. Promissif

Bien que le promissif soit un usage tout à fait naturel dans la langue, dans notre corpus sa fréquence n'est pas très importante. En basque l'expression du promissif équivaut à ce que la tradition grammaticale appelle *subjunctif*, la forme conjuguée du verbe y étant marquée par le suffixe *-(e)n* (souletin *-(a)n*). Dans la pratique, toutes les constructions de subjunctif à la 1e personne au singulier peuvent être considérées comme des promissifs, à condition qu'il s'agisse de propositions principales —dans une proposition subordonnée, le subjunctif acquiert une valeur soit finale, soit complétive—.

Dans le corpus du souletin une vaste majorité des exemples du promissif correspondent à la conjugaison analytique, avec les formes auxiliaires *nadin* (intransitif) & *dezadan* (transitif) ; au plus, nous avons relevé quelques occurrences de l'auxiliaire **edun* en fonction de promissif (*dudan*), en combinaison avec le radical verbal : *dudan interroga* 'que j'interroge' (*SteEli* 554). Au milieu du XIXe siècle, les formes de promissif commencent à prendre le suffixe *-(a)la* : *bethi ebil nadila* 'que je marche toujours' (*Myst* 43, 1856). Comme nous le verrons, ce marquage via le suffixe *-(a)la* n'est pas exclusif au promissif, car il émerge, à des degrés divers, dans les autres types d'injonction.

4.6.1.2. Exhortatif

D'un point de vue morphosyntaxique, en basque l'expression de l'exhortatif repose tout de même sur une construction de subjunctif. Notre étude de l'exhortatif s'est limitée aux verbes transitifs qui, dans les parlers orientaux, témoignent d'une compétition entre la construction générale et une nouvelle tournure spécifiquement créée pour l'expression de ce type d'injonction. En effet, à côté des formes comme *ikhus dezagiin* 'voyons', au XVIIe siècle les dialectes orientaux —y compris le labourdin et le haut-navarrais— développent une construction du type *diigiin ikhus* 'voyons' (Gómez & Mounole 2017 § 3.4.3.2). La nouvelle forme d'exhortatif implique l'emploi de l'auxiliaire **edun* 'avoir' hors les modes *realis*, et un ordre marqué [auxiliaire - forme non conjuguée] au début de la phrase. A notre connaissance, c'est Lafon (1963 : 103) qui a décrit cette construction d'exhortatif pour la première fois.

Nous n'avons relevé aucun exemple de la nouvelle construction d'exhortatif en propositions négatives. Quant à son évolution, l'exhortatif à l'auxiliaire **edun* n'a jamais substitué son équivalent à l'auxiliaire **ezan*. En Soule, cette innovation trouve sa fréquence maximale dans les textes du XVIIIe siècle, dans lesquels il est possible de trouver des occurrences à l'objet pluriel : *Dutugun ezkerac errenda* 'Rendons grâces' (Ressegue 51, 1758) —à notre connaissance l'usage à l'objet pluriel n'est connu nulle part ailleurs—. A partir du XIXe la nouvelle construction d'exhortatif s'éteint —elle est désormais disparue de la langue—.

4.6.1.3. Impératif

En basque l'impératif peut être rendu par une forme non conjuguée, soit le participe perfectif —dialectes occidentaux— ou le radical verbal —dialectes orientaux—. Quant aux formes d'impératif conjuguées, il faut établir une distinction sur deux axes : d'une part, les formes synthétiques ou périphrastiques ; de l'autre, les verbes transitifs et intransitifs ; de plus, il existe quelques différences entre les propositions affirmatives et les négatives. D'un point de vue morphologique, seules les formes transitives d'impératif ont un caractère marqué car, lorsque l'absolutif correspond à la 3e personne, elles suppriment le *d-* initial qui apparaît dans les formes de « présent » (*dezaziün* 'que vous ayez' vs. *ezaziü* 'ayez !').

Dans les parlers aquitains, les impératifs négatifs se construisent sur la forme de subjonctif avec le suffixe *-(e)la* : *ez hadila* 'ne sois pas', *ez dezazula phentsa* 'ne pensez pas', etc. Ce procédé est en usage dès les premiers textes et, vers la fin du XVIIIe siècle, en souletin les formes affirmatives commencent également à être construites à partir de ce modèle : *bizi zitiala* 'vivez !', *ikhus dezaziüla* 'voyez !'. Par ailleurs, les formes tripersonnelles d'impératif avec *d-* initial, assez répandues en labourdin (Oyharçabal 2000), ont un très petit nombre d'occurrences dans le corpus du souletin.

En ce qui concerne les formes d'impératif synthétiques, il faut d'abord distinguer celles construites à partir du « subjonctif » des verbes *izan* 'être' et **edun* 'avoir', et celles proprement impératives (*zoatza* 'allez !', *ikusak* 'vois-tu !', etc.). Les premières apparaissent plutôt rattachées à des usages formulaires comme *hunki jin hizala* 'sois le/la bienvenu(e)' ou *benedikatü zirela* 'soyez béni' ; pour le XIXe siècle ces formes sont éteintes, ses équivalents périphrastiques prenant le relais. Les secondes sont fréquentes dans les textes de toutes les périodes, et nous en avons constaté la productivité dans le corpus du souletin ; qui plus est, les impératifs du type *idokaziü* 'extrayez !' constituent le seul tiroir qui échappe à l'évolution récessive de la conjugaison synthétique.

Enfin, en souletin historique les impératifs orientés au futur ou *prescriptifs* trouvent principalement deux stratégies. D'une part, les périphrases [part. prospectif + *izan*, **edun*] sont le plus souvent utilisées dans l'expression de l'injonction projetée vers le futur. D'autre part, et de façon plus intéressante, dans la vieille langue il était possible de construire un impératif morphologique au suffixe modale *-(te)(ke)* (*ezakezu*), ce que nous avons relevé pour la première fois en souletin (*jauz eracy itçakecq beguiaq* 'tu [lui] fermeras les yeux', ca. 1770), tout en confirmant l'hypothèse du caractère commun de ces formes (Mounole 2011 : 96).

4.6.1.4. Jussif

Le basque historique peut exprimer le jussif par deux constructions : 1) les formes proprement jussives portant le préfixe *b-* ; et 2) les formes dites de « subjonctif » portant le suffixe *-(e)la* (soul. *-(a)la*). Tandis que les formes intransitives au préfixe *b-* n'ont pas de restrictions dans leurs paradigmes, les formes transitives ne sont possibles qu'avec un absolutif de 3e personne —pour les rares exceptions à cette règle, cf. Oyharçabal 2000—.

D'après les données du corpus, la fréquence des formes synthétiques de jussif (avec ou sans le préfixe *b-*) a diminué en faveur des formes analytiques, conformément à l'évolution récessive de la conjugaison « forte ». En règle générale, pour le XIXe siècle les jussifs synthétiques —tantôt du type *biz* 'qu'il/elle soit', tantôt du type *dela* (même glose) — deviennent absolument archaïques.

De plus, l'énonciation affirmative ou négative de la phrase peut conditionner le choix de l'une ou l'autre construction de jussif. Ainsi, les phrases négatives semblent bloquer l'usage tant des formes à préfixe *b-* —il y en a toutefois quelques exceptions— que des formes synthétiques. En d'autres termes, la compétition entre les diverses formes de jussif ne se produit, du moins dans la période historique, que dans les contextes affirmatifs. A la fin, il est possible de percevoir des différences en fonction du type de texte : en clair, les formes au préfixe *b-* sont plus habituelles chez les auteurs appartenant à la tradition du diocèse que dans les textes du théâtre populaire.

4.6.2. Expression de l'espoir et du désir

4.6.2.1. Formes d'optatif

Même si toutes les langues du monde peuvent exprimer le désir, le regret et l'espoir, seulement quelques-unes d'entre elles possèdent un type spécifique d'inflexion verbale à cette

fin : le mode optatif. Jusqu'à présent, toutes les descriptions du basque souletin ont souligné l'existence du mode optatif —autrement référé comme *votif* ou *désidératif*—, avec des formes verbales portant le préfixe *ai(t)-* : *ainintz* 'plût à Dieu que je fusse !', *aileza* 'plût au ciel qu'il eût !', etc. D'un point de vue typologique, cet optatif remplit les trois restrictions établies par Dobrushina, Van der Auwera & Goussev (2013). En basque historique, lesdites formes sont documentées non seulement dans les variétés orientales, mais aussi dans les dialectes centraux et occidentaux, ce qui prouve que l'optatif fut autrefois un trait commun du basque.

L'optatif basque a perduré davantage en Soule qu'ailleurs : selon les divers témoignages, jusqu'au XIXe (Lafon 1944 I: 495 ; Jaureguiberry 1957 : 76), XXe (Lafitte 1944 § 722) ou même XXIe siècle, « caché » dans les variétés basques du Béarn (Etxegorri 2007 : 75-76). En vif contraste avec l'attention importante qu'il a attirée de la part des grammairiens, l'attestation de l'optatif est résiduelle dans les textes orientaux : jusqu'à la fin du XVIIIe siècle nous n'avons relevé que quatre ou cinq occurrences dans les textes de la Soule et ses alentours. Pour la langue basque dans son ensemble, pour le XVIIIe siècle l'optatif semble s'être perdu dans la plupart des dialectes : laissant de côté les écrivains les plus cultivés, presque toutes les formes d'optatif repérées datent des périodes archaïque et ancienne. Au XIXe siècle, le souletin Inchauspe en offre un joli nombre de formes, spécialement dans sa traduction de l'*Imitatio Christi* de Kempis —selon nous, suite à un choix conscient—. Enfin, quelques écrivains savants du XXe siècle ont fait resurgir les formes à préfixe *ait-*, en en faisant une sorte de stylème.

Après avoir examiné la totalité des formes d'optatif dans tous les dialectes et ses changements phonétiques, nous avons constaté que la forme du préfixe est clairement *ait-*, et non *ai-*. Quant à l'origine de ce morphème, d'après nous, la connexion entre l'allomorphe *ei(t)-* des parlers occidentaux et la particule modale *ei* (Mounole 2011 : 101) pose des problèmes d'ordre phonologique. Nous avons pourtant considéré deux autres origines possibles : i) l'interjection exclamative *ai* —les changements observés dans certaines formes d'optatif pourraient s'expliquer par analogie avec les formes portant le préfixe *bait-* & *albait-*— ; et ii) un ancien préfixe **bait-*, sans doute ayant, entre autres, une valeur de conditionnel. A ce point, le fait que le morphème d'optatif soit un préfixe n'est pas sans importance : la position typologique de l'*euskara* implique une tendance très marquée à la suffixation, *ait-* étant l'un des très rares préfixes productifs durant la période historique de la langue. De la même manière, le caractère commun de l'optatif est un indice certain d'antiquité. Dans une perspective diachronique, tout

cela nous renvoie donc à un état de langue antérieur à la fragmentation dialectale, c.-à-d. au Basque Commun Ancien environ du VIIe siècle (Michelena 1981).

4.6.2.2. Les autres voies d'expression de l'espoir et du désir

Afin de mieux comprendre l'évolution de l'optatif basque, nous avons dressé un aperçu du reste des voies d'expression de l'espoir et du désir utilisées dans la langue. *Grosso modo*, tout au long de la période historique les options impliquant une construction de conditionnel gagnent du terrain : i) le préfixe de conditionnel *ba-*, de plus en plus souvent en combinaison avec une interjection exclamative (*ai*, *ah*, *o*, *oi*), est la plus simple des possibilités basées sur le conditionnel ; ii) le préfixe composé *alba-* (← *ahal ba-*) sert à exprimer les mêmes valeurs dans les textes les plus anciens —il est cependant absent du corpus souletin— ; iii) la particule *balinba* ou *balima*, documentée déjà chez Axular (1643), se répand dans la tradition orientale à partir du XVIIIe siècle, notamment dans les textes les plus proches de la tradition populaire.

En parallèle, au XVIIIe siècle la particule *oxala* (< esp. *ojalá* < arabe *law šá lláh* 'si Dieu le veut') émerge dans les textes basques, y compris chez quelques auteurs labourdins (cf. Mounole 2011 : 218) ; cet emprunt semble ne pas s'être étendu plus vers l'est. A la même époque, une nouvelle construction désidérative commence à circuler en souletin : *aments ba-* 'si au moins...' (← gasc. *au ments* 'au moins') ; cet emprunt a son corrélat en biscayen (*sikiera ba-* 'si au moins...'). Au XVIIe siècle, dans les dialectes occidentaux la particule modale *ahal* (← *ahal* 'pouvoir') commence à être utilisée en combinaison avec le part. prospectif pour l'expression du désire et de l'espoir (*etorriko ahal da* 'plût au ciel qu'il vienne !). Au XIXe siècle cette nouvelle tournure pénètre dans les parlers aquitains —sauf en souletin—, où l'usage désidératif d'*ahal* est également possible hors de la construction de prospectif. Enfin, comme partout dans le monde, la langue basque a développé des formules désidératives autour du mot *Dieu* : *Jinkoak datsala/ baletsa/ ailiotsa/ ailemo* (≈ Plût à Dieu que...).

Dans notre vision, l'apparition négligeable de formes d'optatif dans les textes souletins ne justifie pas la perception qui a pris forme au cours du XXe siècle, selon laquelle cette conjugaison verbale est un des traits les plus saillants du dialecte souletin. En revanche, le fait que le mode optatif soit un élément typologiquement minoritaire, et chronologiquement commun et ancien, rendait nécessaire une étude en détail.

4.6.3. Quelques remarques sur les constructions de conditionnel

Notre examen des constructions de conditionnel a abordé deux aspects : 1) les protases basées sur les périphrases anciennes aux auxiliaires **edin*, **ezan* & **iron* ; et 2) la compétition entre ces protases anciennes et les nouvelles aux auxiliaires *izan* & **edun*. En général, durant la période historique les protases à l'auxiliaire **iron* ne sont connues qu'en souletin —de même, seuls les dialectes occidentaux témoignaient des protases à l'auxiliaire *egin*—. Les constructions basées sur les protases aux auxiliaires **edin*, **ezan* & **iron*, construites à partir du radical verbal, ont souvent été appelées « conditionnel de subjonctif » dans la tradition de la bascologie. Il faut distinguer les protases au présent et celles à l'éventuel.

Parmi les protases au présent —ou de conditionnel réel—, les exemples à auxiliaire transitif (*egin badeza / badiro* 's'il ou elle le fait') sont plus fréquents que ceux à auxiliaire intransitif (*jin badadi* 's'il ou elle vient') ; leur attestation est également plus persistante à travers le corpus. Au XVIe siècle, cette ancienne construction de conditionnel commence à être concurrencée par la protase d'imperfectif (*egiten badu* 's'il ou elle le fait' | *jiten bada* 's'il ou elle vient'), qui s'imposera au cours des siècles suivants. Ainsi, pour le XVIIIe siècle la protase au radical peut être considérée comme un archaïsme en Soule, et au XIXe elle s'éteint définitivement.

Le conditionnel irréel, quant à lui, peut en général être exprimé par trois protases : 1) [radical + **edin*, **ezan* & **iron*] ; 2) [part. imperfectif + *izan*, **edun*] ; et 3) [part. prospectif + *izan*, **edun*]. Toutefois, dans le corpus du souletin nous n'avons relevé que les deux premières, la protase au participe prospectif (*jinen balitz* 's'il ou elle venait') y étant totalement absente. Par ailleurs, la protase d'imperfectif (*jiten balitz* 's'il ou elle venait') fait son apparition dès les premiers textes mais, à la différence de ce qui est arrivé aux constructions de présent, elle ne substituera pas son équivalente ancienne (*jin baledi* 's'il ou elle venait'). Qui plus est, d'après les données du corpus, la protase ancienne est la préférée des auteurs souletins à travers les siècles ; de même, elle est toujours en usage dans les parlers orientaux, et spécialement en souletin.

En somme, la compétition entre les protases au radical et à l'imperfectif n'est donc pas symétrique, ni en ce qui concerne l'aspect, ni d'un point de vue diatopique. En effet, tandis qu'en labourdin et en bas-navarrais la protase d'imperfectif s'est clairement imposée, aussi bien dans le conditionnel réel que dans l'irréel —elle a même fait disparaître la protase au

participe prospectif—, en souletin la compétition ne s'est résolue que dans le conditionnel réel ou de présent.

4.6.4. Modalité

Notre étude de la modalité a abordé principalement l'expression du potentiel et de la probabilité en tenant compte de toutes les possibilités morphosyntaxiques : le morphème modal *-(te)(ke)*, les particules *ahal* & *ezin* plus les racines **(g)idi* & **iro* dans toutes les combinaisons possibles. Chaque élément a été également examiné dans les conjugaisons synthétique et analytique.

4.6.4.1. Conjugaison synthétique

L'évolution récessive de la conjugaison synthétique décrite plus haut (cf. § 4.5.2) se manifeste aussi dans les formes modales. Ainsi, la vaste majorité des formes synthétiques au morphème *-(te)(ke)* ont été relevées dans les textes les plus anciens. Les formes synthétiques associées aux particules *ahal* & *ezin*, quant à elles, ne montrent pas une tendance diachronique claire dans le corpus ; tout au plus, elles apparaissent principalement dans les textes de la tradition du théâtre populaire.

La valeur de la particule d'impossibilité *ezin* est plus définie que celle de la particule *ahal*, qui exprime le potentiel ou la possibilité. Cela dit, nous avons perçu un changement dans l'expression de l'impossibilité : dans les textes les plus anciens, elle se rend presque systématiquement par la particule *ezin*, et puis c'est la combinaison d'*ahal* avec la négation *ez* qui prévaut, soit avec ou sans le morphème *-(te)(ke)*. Autrement dit, la particule *ezin* semble s'être grammaticalisée plus précocement qu'*ahal*, au point que dans les dialectes aquitains elle cesse d'être productive durant la période historique. Dans la même optique, l'analyse des périphrases de participe prospectif à valeur potentiel suggère que la grammaticalisation de la particule *ahal* aurait été plus tardive en souletin que dans les autres dialectes (*vid. infra*).

Pour autant, la racine **(g)idi* (← *egin* 'faire' + **din* 'devenir') est particulièrement persistante en Soule. Dans les proverbes recueillis au XVIIe siècle elle est apparue comme verbe principal, ce qui peut être considéré comme un grand archaïsme datant au moins du XVe siècle. Autrement, les formes analytiques de **(g)idi* sont attestées jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Cette ancienne racine apparaît tantôt comme supplétive du verbe *egin* 'faire', tantôt comme forme à valeur modale marquée.

4.6.4.2. Conjugaison analytique

En ce qui concerne les formes analytiques à valeur modale, les textes souletins témoignent principalement de deux compétitions : a) dans les anciennes périphrases construites à partir du radical verbale, l'auxiliaire transitif **ezan* s'étend au détriment de l'auxiliaire **iron* ; et b) les anciennes périphrases construites à partir du radical verbal sont concurrencées par les nouvelles périphrases de perfectif et d'imperfectif.

Dans le passé, l'ancien verbe **iron* fut l'auxiliaire transitif réservé aux valeurs modales. Le fait qu'aucune forme non conjuguée ne soit attestée et que son contenu lexical reste obscure indiquent une grammaticalisation précoce (Mounole 2011 : 73). Le verbe **iron* avait une valeur modale intrinsèque (Gómez & Sáinz 1995), c'est pourquoi il n'a, dans les textes les plus anciens, aucun besoin du morphème *-(te)(ke)* ou de la particule *ahal*. Quant à l'auxiliaire **ezan*, en basque orientale il était très minoritaire dans l'expression de la modalité, pour laquelle il s'accompagnait toujours du morphème *-(te)(ke)* et/ou de la particule *ahal*.

Nous avons décrit la compétition entre les auxiliaires **iron* & **ezan* dans tous les dialectes dans lesquels **iron* a été documenté, à savoir l'ancien haut-navarrais méridional, le roncalais et le salazarais, plus l'ensemble des parlers aquitains. Après examen exhaustif de ses formes, nous avons conclu que l'évolution récessive de l'auxiliaire **iron* et la subséquente substitution par **ezan* ne devraient pas être expliquées par ses prétendues limites morphologiques. Tout au contraire, nous avons montré que le paradigme du verbe **iron* acceptait pleinement la conjugaison à l'objet pluriel et, du moins dans les textes souletins, il pouvait également s'accorder avec le datif —formes tripersonnelles—, toutes ces formes étant plus fréquentes que ses équivalents d'**ezan* + *-ke* (Padilla-Moyano 2013b). Les causes de la substitution de l'auxiliaire **iron* par les formes d'**ezan* à valeur modale auraient été, d'après nous, le haut degré de spécialisation d'**iron* —d'où sa basse fréquence—, l'asymétrie que ce verbe provoquait dans le système d'auxiliaires —deux auxiliaires intransitifs vs. trois transitifs— et, peut-être, l'influx de la tradition littéraire.

Dans le domaine des formes analytiques intransitives à valeur modale, nous avons argumenté que la séquence *-kidi-*, documentée dans les dialectes aquitains, n'est pas une racine (Mounole 2011 : 123), mais une apparence particulière des formes à datif de l'auxiliaire **edin*, consécutive à un certain ordre des morphèmes et des procès phonologiques ; quoi qu'il en soit, les formes à séquence *-kidi-* ont toutes une valeur modale marquée. Ces formes peuvent être considérées comme un archaïsme dont l'attestation décroît à travers la période historique.

En Soule, la dernière occurrence date du début du XIXe siècle : *hel lakidiçu* ‘il pourrait vous arriver’ (*Sainte Elisabeth* 814) ; hors de la Soule, ce trait ancien s’était éteint au XVIIe siècle.

Lorsque la modalité s’exprime par les nouvelles périphrases [part. perfectif / imperf. / prospectif + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*], il faut prêter attention à la chronologie des particules *ahal* & *ezin* et aux éventuelles nuances aspectuelles liées au choix de la forme non conjuguée. Ces nouvelles périphrases aux auxiliaires *izan* & **edun* émergent d’abord avec la particule *ezin* —rappelons-nous que la grammaticalisation de cette particule a été plus précoce que celle d’*ahal*—. La périphrase construite à partir du part. imperfectif avec la particule *ahal* semble s’être répandue à partir des parlers les plus orientaux (*OEH* s.v. *ahal* I 1.A); à cet égard, le dialecte souletin a été en tête d’une innovation à succès. En général, dans les textes souletins les différences aspectuelles entre les périphrases de perfectif et d’imperfectif ne sont pas très marquées. Quant à la périphrase de prospectif, elle est toujours employée en Soule pour exprimer les valeurs modales, et nous n’avons relevé aucun exemple des particules *ahal* & *ezin* portant le marqueur de futur. En d’autres termes, les auteurs souletins ne se servent pas des formes *ezinen* & *ahalko*, courantes hors de la Soule —tout au plus, quelques-uns utilisent *ahal ükhenen* & *ahal izanen*—. Enfin, il peut arriver en souletin qu’une périphrase modale à auxiliaire *izan* ou **edun* exprime le futur sans le concours du participe prospectif, tout en ayant recours au morphème *-(te)(ke)*.

4.7. Syntaxe

4.7.1. Les constructions des postpositions *barne(a)n* & *gañe(a)n*

Loin d’être un trait structurel de la langue, les constructions des postpositions *barne(a)n* ‘à l’intérieur’ & *gañe(a)n* ‘au dessus’ sont néanmoins intéressantes pour la description des dialectes orientaux, pour deux raisons : 1) leur fréquence ; et 2) leurs différences par rapport aux constructions équivalentes dans les autres dialectes. En outre, nous nous en sommes servi pour compléter l’étude de l’inessif archaïque.

La construction [inessif archaïque / génitif + *barne(a)n*] ne présente pas de différences sémantiques percevables en fonction du marquage à l’inessif ou au génitif. En revanche, ce marquage de l’élément à gauche conditionne la forme de la postposition. Ainsi, tandis qu’après l’inessif archaïque presque tous les auteurs souletins utilisent la postposition *barnen* (elle même à l’inessif archaïque), après le génitif c’est la forme déterminée *barnian* qui prévaut. Les quelques occurrences de *barnian* après l’inessif ont été relevées dans les textes du théâtre populaire, et toujours de façon minoritaire face à *barnen*.

Pour ce qui est de la construction à la postposition *gañe(a)n*, les données deviennent plus complexes. Parmi les quatre possibilités de marquage de l'élément à gauche —à savoir zéro, inessif archaïque, génitif et instrumental—, l'inessif est de loin l'option la plus fréquente, suivi du génitif ; à l'opposé, l'usage du marquage zéro est résiduel. Dans ce cas également, le marquage à gauche a des conséquences sur la tête de la construction : lorsque qu'il se fait à l'inessif, à droite c'est presque toujours *gañen* ; par contre, si l'élément à gauche est marqué au génitif, à droite cela peut aussi bien être *gañen* que *gañian* —les différences sont notables selon le texte—. Au niveau sémantique, au-delà de la valeur spatiale, les constructions de *gañe(a)n* sont employées surtout pour faire référence à une pensée ou thème (cf. esp. *sobre* / gasc. *sus* / fr. *sur*), l'élément à gauche pouvant être marqué avec zéro, inessif archaïque ou génitif. Enfin, la valeur explicative est liée d'une manière claire au marquage à l'instrumental, la seule exception y étant Maister (1757), qui utilise l'inessif archaïque.

4.7.2. La construction présentative souletine et l'évolution de la deixis

Les présentatifs peuvent être définis comme des « constructions which serve to introduce a new element into a discourse » (Trask 1993 : 216). Ils constituent une catégorie typologique assez fréquente, peut-être universelle (Julia 2015) ; cf. latin *ecce*, français *voici/voilà*, espagnol *he aquí*, anglais *lo and behold*, russe *вот/вон*, ainsi que nombre de constructions dans les langues sémitiques (Follingstad 2001 ; Cohen 2014).

Le basque possède deux présentatifs basés sur les formes d'allatif des adverbes locatifs : *hona* 'ici.ALL' & *horra* 'là.ALL', avec leurs respectives formes pléonastiques (*hona hemen* & *horra hor*). En outre, le souletin a développé sa propre construction présentative, clairement absente du reste des dialectes, et que nous avons décrite pour la première fois : [*haur* + verbe + *-(a)la*] (par exemple *haur naiziela barbera* 'me voici le barbier'). Cette construction sert à : i) présenter un élément quelconque, d'où l'emploi de formes du verbe *izan* 'être' ou de formes dites implicatives, tirées du verbe **edun* (cf. Rebuschi 1984 & 1997) ; ou ii) introduire un événement ou une action dans le discours —dans ce cas le verbe portant le suffixe *-(a)la* agit comme un auxiliaire—.

La construction présentative souletine apparaît le plus souvent à la troisième personne (*haur duziula Charlemagnaren korua* 'voici/voilà la couronne de Charlemagne'), mais aussi à la première (*haur naiziula...* 'me voici...'), et même à la deuxième (*haur zirela zü* 'vous voilà'). Les formes à démonstratif de 2° degré (*hori düziula*) sont la conséquence d'un développement analogique ultérieur. Ainsi, pour la proposition latine (1a), le basque commun emploie le

présentatif *hona* (1b) et le souletin sa propre construction (1c), dans laquelle *haur* est censé être le démonstratif du premier degré.

- (1a) *Ecce ancilla Domini.* (Luc 1, 38)
Voici servante.NOM Seigneur.GEN
- (1b) *Huna Jaun-aren neskato-a.* (Leizarrague, 1571)
ici.all Seigneur-GEN servante-DET
- (1c) *Haur naizü-la Jinko-aren neskato-a.* (Belapeire, 1696)
ceci († ici) avoir.1SG.2PL.-COMP Dieu-GEN servante-DET
'Me voici, la servante du Seigneur'

La première attestation de la formule présentative souletine date de 1666, et pendant le XVIIIe siècle son usage se répand aussi bien dans les textes de la tradition littéraire que dans le théâtre populaire ; pourtant, cette innovation n'a jamais fait disparaître les présentatifs communs du basque. Quant aux deniers, nous avons par ailleurs décrit une évolution bien définie : en lignes générales, la forme de 1e degré *huna* 'voici' est utilisée dans les textes anciens, et sa fréquence diminue en faveur de la forme de 2e degré *horra* 'voilà', d'attestation plus récente. Cette évolution est cohérente avec l'extension analogique de la formule présentative souletine à des formes de 2e degré (*vid. supra*), et trouve son explication dans le changement du système déictique de la langue, brièvement abordé ci-dessous.

Notre recherche a montré comment le changement subi par le système de deixis du basque, d'une part, et le contact avec le gascon béarnais d'autre part ont modelé la construction présentative souletine. Du point de vue diachronique, l'étude de la formule présentative souletine révèle que *haur* ne devrait pas être analysé comme le démonstratif de 1er degré, mais comme l'ancien adverbe locatif de proximité, l'homophone *haur* 'ici', qui est à l'origine de la forme historique *hor* 'là'. En effet, la deixis basque a évolué d'une distinction proche *vs.* loin vers un système à trois degrés d'éloignement (Irigoyen 1997 ; Martínez-Areta 2013 : 296-299).

De plus, les présentatifs souletins montrent un autre élément fort intéressant : le suffixe complétif *-(a)la* dans la proposition principale, usage considéré comme non-grammatical dans le reste des variétés basques. Nous avons argumenté que cette particularité souletine est due à une adaptation du *que* explétif, l'une des cinq « particules énonciatives » du gascon, de rigueur dans les propositions affirmatives indépendantes, spécialement dans les parlers pyrénéens (Rohlf 1970 § 524). Au-delà, la structure présentative souletine (2a) correspond exactement à la construction gasconne (2b) :

- (2a) *Haur diüzü -la anaia.*
 ici (†) avoir.3SG.2PL COMP frère.DET
- (2b) *Ací qu' avetz lo frair.*
 ici COMP avoir.3SG.2PL DET frère
 'Voici mon frair.'

4.7.3. Les propositions exclamatives : la particule *ala*

A la seule exception de l'alavais Lazarraga (XVIe siècle), historiquement la particule exclamative *ala*, dont les valeurs incluent l'admiration et l'étonnement, a été un trait du basque septentrional. L'usage de *ala* peut être ou non associé au verbe. Parmi les contextes syntaxiques sans verbe, d'abord nous avons analysé le témoignage de la construction [*ala* + génitif + adjectif], suivant Etxepare (2003: 571) "A possessive structure where the possessed term is either a property or an event, and the possessor is the subject to which the property is attributed, or some participant in the event" (ex. *Ala itsasoaren zabala!* 'Qu'est-ce que la mer est grande !'). Cette construction est enracinée dans la tradition labourdine, mais elle semble étrangère aux yeux des écrivains souletins, qui préfèrent éviter le génitif (ex. *Ala ibar luzia!* 'O quelle longue vallée !').

Du côté des propositions à verbe conjugué, *ala* implique davantage des formes portant le préfixe *bait-* ; de plus, nous avons relevé quelques exemples de forme portant les suffixes *-(e)n* & *-(e)la*. En nous centrant sur le dialecte souletin, la construction *ala bait-* apparaît dans les textes les plus anciens. A partir du XVIIIe siècle l'évolution phonologique donne *ala bein-*, et vers la fin du siècle *ala* est utilisée aussi en l'absence de verbe. En général, l'attestation de la tournure *ala bein-* est habituelle au XVIIIe siècle, et durant le XIXe elle devient de plus en plus occasionnelle, et finalement disparaît. Il est possible de noter certaines divergences entre les traditions textuelles : la construction *ala bait-* abonde spécialement chez les écrivains les plus cultivés ; à l'inverse, la particule *ala* sans verbe est plus facilement trouvable dans les textes de la tradition populaire. Dans un autre ordre d'idées, la distance entre *ala* et le verbe varie énormément. Alors que dans la tradition labourdine cette distance diminue au cours des derniers siècles, dans les textes souletins il n'est possible de décrire aucune tendance.

- (3) *Ala beiniz ni bekhatore malerousa!* 'Que je suis un pécheur malheureux !' (*Othoitce* 20, 1734)
- (4) *Ala beyta / haur masacre orriblia!* 'Quel massacre horrible !' (*St Julien d'Antioche* 1155, ca. 1770)

4.7.4. Le génitif des sujets intransitifs (ISGen)

Il est connu que dans les propositions subordonnées non conjuguées les dialectes aquitains marquent l'objet direct au génitif (*transitive object genitive*, dorénavant TOGen). Les exemples 5 à 7 (extraits d'Abaitua & Trask 1987) montrent les possibilités de marquage des arguments principaux dans les propositions subordonnées non conjuguées ; ainsi, tandis que l'objet direct peut apparaître soit au génitif (5a), soit à l'absolutif (5b), le marquage au génitif n'est pas possible pour le sujet, ni à verbe transitif (6b) ni —apparemment— à verbe intransitif (7b).

- (5a) *Aita kalean ikustek harritu nau.* '[Le fait de] voir papa dans la rue m'a surpris.'
- (5b) *Aitareu kalean ikustek harritu nau.* '[Le fait de] voir papa dans la rue m'a surpris.'
- (6a) *Aitak etxe eder hori egiteak harritu gaitu.* 'Le fait que papa ait construit cette belle maison nous a surpris.'
- (6b) **Aitareu etxe eder hori egiteak harritu gaitu.* 'Le fait que papa ait construit cette belle maison nous a surpris.'
- (7a) *Aita lehenbailehen etortzek poztu nau.* 'Le fait que papa soit venu aussitôt que possible m'a rendu heureux.'
- (7b) **Aitareu lehenbailehen etortzek poztu nau.* 'Le fait que papa soit venu aussitôt que possible m'a rendu heureux.'

Le TOGen n'est pas une innovation des parlers aquitains (Heath 1972), mais un archaïsme qu'ils ont conservé (Trask 1995 : 225 & 1997 : 244), car il fut un trait commun de la langue ancienne (Lakarra 1983 : 58-62 & 1996 : 191). En outre, la « génitivisation » est l'une des paramètres habituellement considérés pour argumenter le caractère accusatif de la syntaxe basque da (Oyharçabal 1992 ; Trask 2002 ; Albizu 2007), car il implique un alignement de type A S / O, face à l'alignement A / S O caractéristique de la syntaxe ergative.

Dans notre étude des textes orientaux, nous avons décrit pour la première fois un deuxième phénomène de *génitivisation* (Padilla-Moyano 2013c). En effet, au-delà de l'objet direct, les dialectes orientaux marquaient au génitif également le sujet intransitif des propositions subordonnées (*intransitive subject genitive*, dorénavant ISGen). Les exemples *sûrs*, c'est-à-dire ceux où le concours d'un élément quelconque outre le sujet au génitif garantit la nature verbale de la forme non conjuguée, abondent dans les textes orientaux. L'ISGen se tient aux mêmes contextes, règles et restrictions qui concernent le TOGen. En grandes lignes, plus on va vers l'est, plus l'ISGen a perduré.

La règle ISGen implique une évolution de l'alignement de type ergatif vers un autre de type accusatif dans le paramètre jusqu'à présent nommé « génitivisation » : dans la vieille langue, c'était le sujet transitif ou actif qui était différemment marqué (à l'ergatif). Dans l'approche

axée sur la grammaticalisation, autant le TOGen que le ISGen obéissent à l'origine nominale de la forme non conjuguée avec laquelle ils sont productifs : le substantif verbal, à partir duquel se construit le participe imperfectif (Tableau III).

Malgré l'absence d'exemples dans les dialectes occidentaux, d'après notre interprétation la règle ISGen a été un trait commun de la langue, exactement comme le TOGen. La seule différence entre les deux serait l'évolution plus précoce de l'ISGen vers un marquage absolutif ; cela expliquerait le fait que son attestation soit limitée aux textes des dialectes orientaux. Dans le même sens, l'état présent de la langue témoigne du décalage entre les deux règles : tandis que le TOGen est encore en vigueur dans les parlers aquitains, l'ISGen n'y existe plus.

Bref, autant le TOGen que l'ISGen sont des manifestations parallèles d'un phénomène plus général de dégénitivisation associé à la consolidation du caractère verbal du substantif verbal. Les différences concernant l'attestation des deux règles répondent aux phases différentes dans lesquelles elles se sont trouvées dans la période historique. Enfin, notre hypothèse vient renforcer la vue de Trask sur le TOGen (1995), tout en comblant sa lacune principale.

5. Évolution générale du basque souletin

- 5.1. Traits autrefois communs conservés par le basque souletin (archaïsmes)
- 5.2. Choix et innovations partagés par le basque souletin
- 5.3. Innovations exclusives du souletin
- 5.4. Dernier mot sur l'évolution du souletin

Cette section a pour but d'offrir une vision générale de l'évolution du basque souletin. Ainsi, les traits linguistiques analysés au long de la thèse seront placés sur les axes diachronique et diatopique, afin de mieux les comprendre dans la perspective de la langue basque dans son ensemble. Pour cela, nous classerons les traits dans les catégories suivantes : i) archaïsmes conservés par le basque souletin ; ii) choix et innovations partagés avec d'autres dialectes ; et iii) innovations exclusives développées par le souletin.

5.1. Traits autrefois communs conservés par le basque souletin

Tel que nous le concevons, dans le cadre la réorganisation du système casuel qui suivit à la grammaticalisation de nouveaux suffixes de déclinaison avant la période historique, l'ancien génitif perdit dans une grande mesure son caractère polysémique (§ 4.3.3). Pour cette raison, l'attestation des anciennes valeurs du morphème de génitif nous semble l'un des plus grandes archaïsmes du basque oriental : nous avons relevé des exemples du génitif au sens motivatif jusqu'au XIXe siècle ; le génitif au sens bénéfactif, quant à lui, est arrivé jusqu'à nos jours, fossilisé dans quelques expressions. Les suffixes de comitatif sans *-n* final peuvent être également considérés comme un archaïsme remarquable, du moins si l'on accepte que ce *-n* trouve son origine dans le morphème d'inessif (cf. II, § 1.6.1). Le morphème de comitatif sans *-n* constitue un trait du souletin et du bas-navarrais dès les premiers textes jusqu'à présent, et aussi des parlers éteints de la Haute-Navarre.

Par rapport aux cas locatifs, quelques formes de l'inessif archaïque du type *etxe-n* 'à la maison' persistent encore en souletin —cet inessif archaïque est connu aussi dans certaines variétés biscayennes— ; nous avons argumenté que dans la période historique l'inessif archaïque a été en parfaite vigueur dans les mots à gauche des postpositions *barne(a)n* 'à l'intérieur' & *gañe(a)n* 'au dessus' (elles mêmes pouvant se rendre à l'inessif archaïque), par exemple *pentsamentü-n gañen* 'sur la pensée'. Dans le cas où le *-a* qui apparaît dans la déclinaison correspondrait à l'article, cet inessif directement ajouté au thème devrait être expliqué en fonction d'un autre archaïsme du basque oriental, c.-à-d. la reluctance à l'emploi de l'article défini dans quelques constructions (cf. Manterola 2015). De plus, en souletin le

morphe *-ta-* est encore l'une des options en usage dans l'inessif des êtres intelligents (*zū-ta-n* 'en vous', *Jesūs-e-ta-n* 'en Jésus'), tandis que la postposition *baitha*, une innovation des parlers orientaux, a eu une pénétration assez relative dans le souletin de la période historique.

En ce qui concerne le système verbal, il faut mentionner d'abord deux morphèmes d'origine proto-basque : **e-* & *-ra-*. Bien qu'il s'agisse d'un morphème il y a longtemps improductif — Aldai (2012) date sa productivité au commencement de notre ère—, en Soule le préfixe **e-* a mieux conservé son aspect phonologique : au-delà des formes générales (*e-gon* 'rester', *e-kar* 'apporter', etc.) et de celles qui ont été documentées dans les textes anciens d'autres dialectes (*e-kus* 'voir'), au cours des derniers siècles le groupe de verbes qui maintiennent **e-* s'avère particulièrement ample en souletin ; cependant, en Soule aussi ce fossile tend à s'estomper. Le deuxième vestige proto-basque est le morphème causatif **-ra-*, qui apparaît improductif dès les premiers textes, car déjà à cette époque-là, la voie principale de causation était le verbe *erazi*. Toutefois, la liste de verbes dérivés par le morphème *-ra-* dont la valeur étymologique est attestée pendant la période historique semble plus longue en Soule que partout dans le Pays Basque, et dans certains cas la signification causative est arrivée jusqu'au XIXe siècle.

En Soule les formes du participe imperfectif montrent aussi une tendance à l'archaïsme. Tout en partant de l'hypothèse selon laquelle les suffixes *-te* & *-tze* étaient tous les deux généraux, et que pour le Basque Commun Ancien (ca. VIIe siècle) *-te* serait déjà devenu un archaïsme (Urgell, communication personnelle), le souletin de la période historique a maintenu ce suffixe *-te* davantage que les parlers centraux, mais moins que les occidentaux ; son évolution récessive face à *-tze* se devine néanmoins dans le groupe de verbes en *-ki* (depuis le XVIIIe siècle).

Quant aux racines verbales, quelques traits du souletin historique renvoient directement au Basque Commun Ancien. Ainsi, dans l'expression des valeurs modales la Soule a longtemps conservé la racine **(g)idi* († 1782 ; dans les textes les plus anciens aussi comme verbe principal), l'allure *-kidi-* dans les formes de l'auxiliaire **edin* († 1810) plus le verbe **iron* (jusqu'à nos jours). Même s'il aurait été connu dans l'ensemble de la langue (Lakarra 2011a : 177), à l'époque historique le verbe **iron* n'a été documenté que dans les parlers orientaux —au sens le plus large—, et durant les derniers siècles il s'est de plus en plus replié vers l'est, sa place étant prise par l'auxiliaire **ezan*. D'autre part, en Soule, comme partout dans les dialectes orientaux —plus le guipuscoan ancien— **eradun* est le verbe auxiliaire de la conjugaison ditransitive à l'indicatif ; cependant, nous avons soutenu qu'autrefois la racine *-i(n)-* y était aussi employée, ce qui implique un certain éloignement des parlers

orientaux par rapport aux variétés centrales. Enfin, les textes souletins témoignent d'un usage persistant d'**eradun* et d'-*i(n)*- comme des racines supplétives du verbe *eman* 'donner' ; concernant les formes du verbe **eradun*, cette valeur semble être productive même au début du XIXe siècle.

En Soule, le mode et la modalité ont également conservé certains éléments autrefois généraux qui renvoient au Basque Commun Ancien. A travers le corpus du souletin, les formes jussives à préfixe *b-* n'ont guère perdu leur prévalence par rapport aux formes construites à partir du « subjonctif », même si dès le XIXe siècle la fréquence de ces dernières augmente (*egin beza* 'fasse-t-il' → *egin dezala*). Un deuxième préfixe ancien et général est celui des formes d'optatif, qui, en Soule ont duré plus que nulle part ailleurs ; en effet, outre quelques usages littéraires contemporains, nous avons relevé les dernières formes « naturelles » portant le préfixe *ait-* dans les textes souletins du XIXe siècle —hors de la Soule la dernière attestation du mode optatif date du XVIIIe siècle— ; qui plus est, des formes comme *ailedi* 'plût au ciel qu'il fût' semblent être encore en usage dans le souletin de Béarn (Etxegorri 2007).

Finalement, la liste des éléments qui trouvent leur origine dans le Basque Commun Ancien inclut quelques traits syntaxiques. C'est le cas de la construction de coordination basée sur le morphème de comitatif (*Arimareki khorpitz* 'l'âme et le corps', litt. *le corps avec l'âme*), dont nous avons relevé quelque 40 occurrences dans le corpus du souletin. Il en va de même pour l'ancien ordre de la négation (*egin ez dut* 'je ne l'ai fait pas', face à *ez dut egin*). Outre ces deux éléments, qui restent hors de l'ensemble de traits choisis pour l'analyse linguistique, le souletin historique témoigne d'un autre archaïsme à grande valeur : le génitif de sujet intransitif (ISGen) (Padilla-Moyano 2013c). Nous avons expliqué cette règle syntaxique dans le cadre d'un processus général de dé-génitivisation lié à la consolidation du caractère verbal du substantif verbal, dont l'autre règle de marquage au génitif, celle du TOGen (*transitive object genitive*) est bien connue. A terme, les conclusions que l'on extrait de ce processus viennent renforcer l'hypothèse selon laquelle le participe imperfectif serait la forme verbale non conjuguée la plus tardivement grammaticalisée, les dialectes orientaux ayant gardé des traces évidentes de son origine nominale (Trask 1995).

5.2. « Choix » et innovations partagés par le basque souletin

Certains morphèmes, en commençant par le système casuel, appartiennent à un domaine qui déborde la Soule. D'une part, le morphème de comitatif-allatif *-kila(n)* est sans doute une innovation (à date ancienne) des parlers de Basse-Navarre et Soule ; pourtant, les vestiges

historiques de la sémantique ancienne que nous avons défendue pour ce morphème (cf. II, § 1.6.2.2) peuvent être interprétés comme un archaïsme. D'autre part, jusqu'au XIXe siècle le souletin a conservé le contraste sémantique entre les morphèmes d'allatif avec ou sans *-t* final, aujourd'hui simples allomorphes —la terminaison *-t* est un trait des parlers aquitains dès les premières textes—. Bien que de date beaucoup plus récente, l'extension sémantique des suffixes de bénéfactif à d'autres valeurs est tout de même une innovation partagée ; plus précisément, il s'agit d'un changement causé par l'influence du français, par lequel les suffixes *-(r)entzat* & *-(r)entako* se sont étendus aux valeurs exprimées en français par la préposition *pour*. En labourdin, ce phénomène émerge au XVIIe siècle et culmine au XIXe (Pikabea 1993) ; en Soule nous l'avons décrit avec un décalage d'un siècle et demi par rapport à la tradition labourdine (cf. II, § 1.5.5).

En ce qui concerne les formes conjuguées du verbe, nous voulons souligner l'évolution du radical verbal dans le basque d'Aquitaine. A ce titre, il est nécessaire de différencier divers processus, chacun ayant sa propre chronologie.

N'oublions pas que selon l'hypothèse d'Urgell (2016b) le radical verbal documenté dans les textes trouve son origine dans une innovation qui eût lieu au Moyen Age, l'usage de cette forme peut néanmoins être considéré comme un archaïsme, car il a reculé durant la période historique pour se replier vers l'est, tout en disparaissant des dialectes occidentaux. Par contre, dans les parlers aquitains non seulement le radical verbal n'a pas disparu, mais il a subi un renforcement, qu'il est pertinent de décrire dans des processus différenciés :

1. Celui des formes en *-t*, issues avant la période historique, dont le nombre et la fréquence se sont étendus au cours des derniers siècles —spécialement en Soule, où ce processus est toujours productif—.
2. Celui des formes en *-k*, datées dès le XVIIe siècle, et qui dans les parlers aquitains ont substitué les formes anciennes en *-ki*. Les radicaux *eraz* & *utz* sont la conséquence d'une réanalyse tout à fait équivalente ($\leftarrow \textit{eraz} + i, \textit{utz} + i$), qui se propage dès le XVIIIe siècle.
3. Enfin, des formes de radical comme *betha*, *busta*, *erra* ou *gorda* apparaissent limitées à un domaine oriental plus restreint —dans la pratique Basse-Navarre et Soule—.

En définitive, nous pouvons affirmer que le maintien du radical verbal est une caractéristique archaïsante des dialectes aquitains et de certaines variétés haut-navarraises. Or, son renforcement formel au nord des Pyrénées a donné lieu à quelques innovations, les unes antérieures à la période historique de la langue, les autres datant des derniers siècles. Bien que

ces phénomènes soient partagés, il y a des raisons pour prétendre que le renforcement des formes de radical verbal a été particulièrement marqué en Soule.

Le participe prospectif, quant à lui, témoigne d'un choix que les parlers orientaux firent à l'époque médiévale : le suffixe *-(r)en* —les parlers occidentaux firent le choix de *-ko*—. Durant les derniers siècles, les participes prospectifs à suffixe *-(r)en* ont reculé : ils sont passés de l'exclusivité dans les parlers les plus orientaux à un patron distributionnel partagé avec *-ko*. En d'autres termes, l'extension du suffixe *-ko* à certaines classes verbales dès la deuxième moitié du XVIIIe siècle a rendu le basque souletin un peu plus proche des variétés centrales.

Les formes allocutives de vouvoiement renvoient également au Moyen Age. Elles se sont développées dans les dialectes orientaux, le plus probablement par une extension analogique par rapport aux formes allocutives de tutoiement —celles-ci générales et anciennes—. Ce n'est pas en vain que la *zuketa* cadre bien avec la division dialectale traditionnelle : en effet, ce trait, absent des variétés bas-navarraises occidentales, a été l'un des critères que Bonaparte (1869) a choisi afin d'établir deux dialectes bas-navarrais, chacun avec ses respectives prolongations au sud des Pyrénées, c'est-à-dire les vallées d'Aezcoa et de Salazar. Quant à l'évolution des formes de vouvoiement, les textes souletins montrent, tout au plus, leur érosion phonologique.

De plus, le basque souletin partage certaines innovations à date historique. Sans quitter le système verbal, en Soule la nouvelle périphrase [part. imperfectif + *ahal* + *izan*, **edun*] s'impose à l'ancienne périphrase construite à partir du radical verbal dès le XVIIe siècle, puis elle s'étend au reste des parlers d'Aquitaine ; il s'agit donc d'une innovation à succès certain. La construction d'exhortatif pour les verbes transitifs [**edun* + radical] est également relevée dans les textes du XVIIe siècle ; pourtant, déjà à cette époque son extension dialectale correspond aux parlers orientaux —au sens large—, et évolue vers l'extinction au cours du XIXe siècle.

Par ailleurs, l'expression de l'injonction implique de plus en plus l'usage du suffixe complétif *-(e)la* (souletin *-(a)la*). Ce marquage est plus précocement documenté dans les dialectes orientaux : i) dans l'impératif au négatif (p. ex. *ez ezazula egin* 'ne le fais pas') *-(e)la* est général au nord des Pyrénées depuis les premiers textes, et aujourd'hui semble être accepté au Sud ; ii) dans les formes à valeur jussive construites à partir du présent, il est universel (*joan dadila* 'qu'il vienne', *dela* 'qu'il soit', etc.) ; iii) depuis la deuxième moitié du XIXe

siècle, en Soule le suffixe *-(a)la* commence à s'ajouter aux formes impératives affirmatives (*joan hadila* 'va'), d'une part, et de l'autre aux promissifs (*erran dezadala* 'dise-je').

Enfin, dans la période historique le domaine roncalo-souletin a développé une innovation à succès : les formes pléonastiques avec l'accord de datif doublé. Tandis qu'en souletin ce pléonaste n'est affecté qu'aux formes à datif de 1ère personne au singulier (p. ex. *deitadazü* 'vous me les avez' ; *erradazüt* 'dites-le moi'), en roncalais il était également possible avec le datif de la 1ère personne au pluriel (*daikuguzu* 'vous nous les avez').

5.3. Innovations exclusives du souletin

Au cours des derniers siècles le basque de Soule a développé quelques innovations repérées nulle part ailleurs. Les changements appartenant au groupe étudié obéissent, sans exception, à l'influx béarnais ; par ailleurs, certains d'entre eux demeuraient jusqu'à présent sans description. Voici l'énumération de ces innovations, par ordre chronologique :

1. L'emprunt de certains morphèmes dérivationnels.
2. Les sibilantes sonores à caractère phonémique.
3. Les nouvelles voyelles nasales.
4. La construction présentative.
5. Le groupe des nouveaux participes en *-i*.

Quant à l'emprunt de morphèmes de dérivation, il est nécessaire de tenir en compte deux faits : i) chaque morphème répond à sa propre chronologie (cf. III, § 1.2) ; et ii) bien que connus dans un domaine plus étendu, c'est ne qu'en Soule que certains d'entre eux ont atteint le statut de morphème basque à titre complet (*-aje*, *arra-* & *-dant/-lant*). En outre, le suffixe à valeur diminutive *-ot* existe aussi en bas-navarrais, mais il est plus clairement productif en Soule ; il en vaut de même pour le suffixe *-sa*, connu dans tous les dialectes.

Au niveau phonologique, les sibilantes sonores sont le plus ancien des deux traits abordés dans cette thèse, car ces consonnes s'avèrent consolidées déjà dans les premiers textes. En revanche, les « nouvelles » voyelles nasalisées toniques (*-ĩ* & *-ũ*) montrent une certaine évolution à travers le corpus, dans laquelle *-ũ* est devenu productif, mais pas *-ĩ* ; enfin, depuis le XXe siècle *-ĩ* & *-ũ* se sont affaiblis avec les voyelles nasales étymologiques.

Concernant la syntaxe, nous avons documenté la formule présentative souletine [*haur* + verbe + *-(a)la*] dès le XVIIe siècle, moment à partir duquel cette construction évolue : i) en généralisant l'adjonction du suffixe *-(a)la* ; et ii) en développant des constructions à 2^e

degré depuis le XIXe siècle, suite à la réanalyse de l'élément *haur* comme un démonstratif. La dernière innovation souletine que nous avons étudiée concerne la morphologie verbale des formes non conjuguées : en effet, depuis le XVIIIe siècle un nouveau groupe de participes empruntés de la classe *-tū* adopte des formes en *-i*.

5.4. Dernier mot sur l'évolution du dialecte souletin

Pour conclure cette section finale, nous voudrions tenter de répondre à une question difficile et complexe qui, au surplus, renferme le but ultime de cette thèse. Avant d'aborder la réponse, il convient que nous fassions abstraction de la phonologie, non seulement parce qu'elle n'a été que très partiellement abordée dans notre étude, mais surtout parce que, d'une part, les sons constituent le niveau de la langue le plus superficiel et, d'autre part, l'aspect phonologique du basque souletin est demeuré stable du moins depuis le XVIIe siècle. A ce titre, pendant la période historique le basque souletin a donc maintenu l'évolution divergente qu'il avait subie avant, que ce soit, dans certains phénomènes, avec l'ensemble des parlers aquitains, dans d'autres phénomènes en compagnie des autres parlers orientaux (au sens strict), ou de façon indépendante.

Compte tenu de l'ensemble des traits linguistiques analysés —et aussi bien de quelques autres—, nous devons conclure que le basque de Soule est essentiellement conservateur. Au niveau morphosyntaxique, le souletin a conservé beaucoup d'éléments autrefois communs et qui remontent à des époques très anciennes : comme nous l'avons décrit, la liste est aussi longue que substantielle, particulièrement en ce qui concerne le système verbal ; à côté de ces traits communs anciens, le basque souletin a également conservé une série de choix effectués par les parlers orientaux à date ancienne. Sinon, les textes souletins témoignent d'un ensemble d'innovations partagées, soit avec le reste des dialectes aquitains, soit avec les parlers orientaux —*orientaux* tantôt au sens large, tantôt au sens strict—. Dans certains cas, il est difficile de déterminer le poids de la tradition littéraire dans la diffusion des innovations.

Enfin, au cours des derniers siècles le souletin a développé quelques innovations exclusives qui s'expliquent, dans la plus grande mesure, en raison d'un influx béarnais profond —nous l'avons dit (note 6), le choix du terme *béarnais* veut signaler l'une des voies de pénétration de l'influence gasconne en Pays Basque : celle qui s'est produite du Béarn vers la Soule—. A cet égard, on pourrait soutenir que la force principale qui a éloigné dans certains aspects le souletin historique du reste des dialectes basque est précisément l'influence béarnaise. Cependant, la tendance générale du souletin à la conservation d'éléments communs anciens

s'avère relever davantage de l'ensemble des innovations. Or, parfois c'est justement le poids de ces archaïsmes qui provoque l'impression d'une vaste distance linguistique entre Souletins et locuteurs d'autres dialectes.

ATALASEAN

Tesi honen beharraz eta helburuez

1. Zubereraren kontzeptuaz
2. Alderdi metodologikoak
3. Corpusaren deskripzioa

0. Tesi honen beharraz eta helburuez

Euskararen historiari heltzean, gure tradizioan bi ikuspegiren artean bereizi beharra dago: lehenbizikoa, estatikoa, nagusi izan da; bigarrena, dinamikoa, azken hamarkadetan azaleratu da, paradigaren aldaketa ekarriz. Larramendirekin has, Bonaparterekin segi eta Zuazorekin buka, euskararen dialektoen zatiketa eta mugak funtsean egonkor bailiran ulertu izan dira. Azken urteetan, ordea, Lakarraren eta Caminoren lanek bestelako hurbiltze bat proposatu dute, aitzin-hizkuntzatik —kasu honetan Euskara Batu Zaharretik— obratu den zatiketa dialektalak bestela konprenituz, hizkuntzaren aldaketa etengabeak momentu batean edo bestean margotu ahal izan dituen “mapak” kanbiakor eta dinamiko baitira. Euskararen historiari buruzko ikusmolde dinamikoak bestelako galderak pausatzen ditu, argitzeke dagoen punturik garrantzitsuena honakoa izanik: EBZ-aren ondoko hizkuntza zatiketaren abiapuntua(k) eta norabidea(k).

Bestalde, gauza ezaguna da bazter eremuetako hizkerak garrantzi berezia dutela hizkuntza osoaren iraganaren ulertzeko, maiz erdigunean sortu diren berrikuntzak ez baitira haietara iritsi. Bartolik (1945) *norma dell'area centrale* delakoan formulatu zuenez, bazterreko eremuek erdiguneak baino hizkuntzaren fase zaharragoa gordetzen ohi dute. Euskararen kasuan, beraz, mendebaldeko zein ekialdeko mintzoen iraganak ikertze saio bereziak eskatzen zituen. Neolinguistikaren oldarra baino lehen, jada Vinsonek bazter eremuetako hizkeren garrantzia seinalatu zuen eta, zehazkiago, zubereraren ikertzeko beharra:

Le souletin, qui a développé ainsi bien des séries de changements phonétiques, en est devenu d'autant plus important pour l'étude de la langue, et je persiste à prétendre que, si l'on ne peut comprendre les huit dialectes dans une étude générale, il faut y faire entrer les dialectes extrêmes ; à ce point de vue, le souletin et le biscayen, dont les verbes notamment sont très riches et très instructifs, doivent très certainement venir avant les dialectes navarrais, tous mixtes ou intermédiaires. (1875b: 346)

Azken hamarkadetan, Bizkaiko eta Arabako euskara zaharraren gaineko azterketak giltzarri gertatu dira hizkuntzaren iraganaren hobeki ezagutzeko eta ulertzeko (Lakarra 1983 & 1996; Ulibarri 2015; Zuloaga prestatzen). Geografiaren beste muturrean ere, ekialdeko mintzoen azterketatik informazio baliotsua atera da (Camino 2008 & 2011); eremu horretan, hain zuzen, kokatzen da gure proiektua. Bizkaiko zein Arabako testu arkaiko eta zaharren ikertzeari esker lortu den bezainbeste erdiets ote genezake Zuberoakoak aztertuz?

Anixko idatzi da Zuberoako euskararen gainean. Ez da, alta, euskalki horren lekukotasun zaharren ezagutza sakonean oinarritu lan sistematikorik egin: horraxa tesi honen xedea. Puntu

honetan, argi adierazi nahi dugu gure arrangura nagusia ez dela EBZ-aren ondoren lehen zatiketa mendebaldekoa ala ekialdekoa izan zenetz argitzea, baizik eta Zuberoako euskararen corpora artoski ikertzea. Xede nagusi hori ondoko helburuetan zehaka daiteke:

1. Zuberoako euskararen bilakaera historikoaren deskribatzea, nagusiki maila morfosintaktikoan;
2. Zubereraren idatzizko tradizioaren aztertzea, letra hizkuntza bihurtzen bulkatu duten faktoreei arta emanez.
3. Lekukotasun historikoak baino lehenagoko hizkuntza egoeren berreraikitzea.
4. Hizkuntz ukipen fenomenoaren eraginen identifikatzea eta azaltzea.

Azkenik, erran dezagun hizkuntzaren aldi historikoari lotzean, maizegi lekukotasunik zaharrenei begiratu izan zaiela, hain zahar ez direnak baztertuz. Horregatik, Lafonek XVI. mendeko testuei eman zien lehentasunaren kari XVII. mendekoen ikertze beharra seinalatu zuen bezala,¹⁵ bada, guk premia hori XVIII eta XIX. mendeetako testuetara hedatzen dugu. Hortxe datza —zilegi bekigu erraitea— gure lanaren indarguneetarik bat: XVI eta XVII. mendeetako testuen ez ezik, XVIII eta XIX.ekoan ikertze sistematikoa egin izanean. Corpusaren deskripzioan azalduko denez (ATALASEAN, § 3), lekukotasun horietako batzuek orain arte ahanzturan iraun dute. Horri lotuz, azterketa linguistikoari ekin baino lehen nezesarioki egin behar izan dugun lan filologikoari esker, Zuberoako corpusaren ezagutza eta egoera aski hobetu dira; esperantza dugu heldu diren urteetan lan horren fruitu batzuek argia ikusiko dutela.

1. Zubereraren kontzeptuaz

Zer da zuberera, eta noizdanik? Bada, zein-nahi mintzaira edo euskalkiren iraganaren aztertzean, formulatu beharreko galderen artean horiek dira, dudarik gabe, erantzuteko zailenak, nahiz eta baden halako galderen pausatze beharrik ere ez dakusanik. Maiz egungo zatiketa dialektalak gogoan erabiltzen ditugu, euskalkiak ez ezik, hala eremuak nola haien arteko mugak ere betidanikoak bailiran eta, beraz, kanbiaezinak. Orainari buruzko (itxurazko) segurantza horiek guztiz baldintzatzen dute hizkuntzaren iraganari begiratzeko modua.

¹⁵ “Les textes basques du XVIIe siècle ont été moins étudiés au point de vue linguistique que ceux du XVIe. Ils constituent pourtant un vaste et riche champ d’investigation que les bascologues devront fouiller méthodiquement, à commencer par les œuvres d’Oihenart et le *Guero* d’Axular” (1949, in *Vasconiana* 818).

Azken buruan, dialektoak abstrakzioak dira, askozaz ere konplexuago den hizkuntz aldakortasunaren errealitateari heltzeko baliatzen ditugun konbentzioen fruitu. Egiazki, objektibotasunez aritzeko hizkuntz ezaugarriez behar dugu mintzatu, eta ezaugarri bederaren eremua definitzen duten isoglosez. Gehienez ere, hizkuntzalaritzaren ikuspegitik dialektoaren kontzeptua hainbat isoglosaren bat egiteak definitzen du, eta kasu batzuetan ez eta horrek ere, baizik eta eremu diferentetakoak diren ezaugarri batzuen konbinazio jakin batek. Bistan denez, hizkuntzaz kanpoko irizpideek ere hiztunen kontzientzia eta hautematea markatzen dute eta, desira genezakeen baino maizago, ikertzaileena ere. Beraz, dialektoen arteko mugak isoglosek dituzte definitzen, eta ez egitura politikoek. Bada, mintzo baten definiziorako zein ezaugarri hauta, eta horra dialektologoaren erronkarik handiena, ahantzi gabe hizkuntz ezaugarrien eremuak denborarekin aldatzen direla.

Zuberoako euskararen kasuan, *zuberera* aspaldikoa dela bermatu nahi lukeenak baluke 1571ra jotzea, jada Leizarragak Zuberoako euskararen berezitasuna markatu zuelako, bere lana ondoko hiztegiñoaz hornituz: “Çuberoaco Herrian usançatan eztiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac” —bestalde, ekialdeko mintzoen halako batasunaren ideia bat suma daiteke, *-er* datibo pluralaren marka “Çuberoa eta aldirietan” erabiltzen dela erraitean (1571: 1214)—. Oihenartek ez zuen, haatik, Zuberoakoa dialekto beregain gisara tratatu, Akitaniako euskaldunen mintzoan sartua baizik.¹⁶ Larramendik iruzkin berezia merezi du zeren, hiru euskalki nagusi baizik ez bazituen ere aipatu —funtsean bizkaiera, gipuzkera eta nafar-lapurtera— (1729 & 1745), bere *Corografian* Zuberoako euskararen ezaugarritzapen labur bat eskaini baitzuen (1754: 295-296).¹⁷

¹⁶ “Cæterum in superioribus, declinationum & inflexionum regulis atque exemplis dialectum ferè Vascitanam secuti sumus, eam inquam quæ illorum è Vasconibus Aquitanis, qui Vasci vulgò dicuntur, propria est, Ab hac nonnihl differt *Nauarrica*, plusculum *Vardulica*, seu *Ipuscuana* & *Alauensis*, omnium maximè Autrigonica seu *Biscaina*, quas hic sigillatim exponere, aut inter se conferre non est nostri instituti” (1656: 71bis).

¹⁷ 1754ko Larramendik *Othoitce eta Cantia Espiritualac Çubero Herrico* liburua ezaguna zuen (1748ko edizioko ale batean), eta horretan oinarritu zen bere gogoetaren formulatzeko. Bertan <ou> eta <k> grafemen beharra ulertu gabe ere, egoki eman zuen Zuberoako euskararen ezaugarri batzuen berri: “Usan mucho de la *h*, porque aspiran en las voces donde la escriben, más que en ningún dialecto [...]. En el mismo Zuberoa hay alguna diferencia. Las finales *ea*, *ean* son en este dialecto *ia*, *ian*, como *aitzinian*, *bercea*, *bestea*, *bestia*, y tiene mucho de esto el dialecto de Vizcaya” (1754: 296).

XIX. mendearrekin, Zuberoako euskarak gramatika deskripzioen arreta berezia erakarri zuen.¹⁸ Larramendiren zordun (Urgell 2017a § 6.4), Léclysek bizkaiera, gipuzkera eta lapurtera dialekto nagusitzat hartu arren (1826: 30), hiru euskalki bereizten zituen Akitanian: lapurtera, behe nafarrera eta zuberera, “celui de Soule et Mixe” (*ibid.* 9); guztiarekin ere, Chahorendako Léclyse aitzindaria izan zen zuberera euskalki beregain kontsideratzen: “M. Léclyse a le premier établi, d’après les conseils de mon père, l’existence d’un dialecte particulier dans l’ancienne province de Soule (*Ziberoa*). Cependant il n’en parle pas dans son travail sur les dialectes, où il s’est borné à citer Larramendi” (1836: 37). Halaber, Léclysek Zuberoako ehunka forma sartu zuen bere hiztegian.¹⁹ Ondoren, Chahoren lanek —gramatika, Antoine d'Abbadierekin batean sinatua (1836) eta hiztegia (1856)— zedarri bat markatu zuten Zuberoako euskararen deskripzioan. Chahok honela justifikatu zuen zuberera bere lanaren iturri nagusi hautatu izana:

Dans le choix que nous avons fait du dialecte souletin comme sujet de nos études, nous ne nous sommes pas laissés aller seulement à un amour étroit de notre province. Le dialecte de Ziberoa nous est plus familier, il est vrai, et cette considération n’était pas sans importance [...]; mais l’idiome du Labourd n’est pas resté hors du cercle de nos études. C’est là seulement que nous avons pu étudier le peu de littérature que la langue basque ait livré à la presse. [...] D’un autre côté, celui de la Soule n’a mis au jour que trois pièces fugitives [...]. Le génie labourdin a fait irruption jusque dans nos livres les plus élémentaires de la liturgie. Cependant ce dialecte a déjà méconnu le futur simple dans la conjugaison isolée du verbe, et il exprime le plus souvent ce temps par la forme composée *izanen naiz*, tandis que le Souletin dit simplement *nizate*. (1836: 7-8)

¹⁸ Bestelakoa dugu Archuren saioa. Izan ere, Archuk ez zuen ez Zuberoako ez beste inongo euskararen deskripziorik egin behar: *Bi mihiren gramatika* (1852) helburu didaktikoz idatzi zuen, *euskal herrietako* haurrei zuzendua, eta xede horri begira egin zituen bere hizkuntza hautuak.

¹⁹ “Dans le [Vocabulaire] basque-français, outre les mots labourtains, j’ai inséré plusieurs centaines de mots souletains, tels que : *ekhia* soleil, *arguizaguia* lune, *celuya* ciel, *zuhaina* arbre, etc.; mais, dans le français-basque, j’ai tâché de n’employer que des mots usités dans le dialecte labourtain, qui est le basque classique des Français; on n’en trouvera donc qu’un très-petit nombre, qui soient étrangers à ce dialecte. Telle est la raison pour laquelle le Vocabulaire basque-français se compose de 5.700 mots, tandis que le français-basque n’en contient que 5.000” (Léclyse 1826: 173).

Beste pasarte batean, Chahok zuberera loriatzen du euskalkien artean: “Nous avons employé le plus régulier et le plus parfait des dialectes vascons, qui est le souletin” (1836: 156-157).²⁰ Eta ber justifikazioa erabili zuen Inchauspek: “Nous l’avons pris [le verbe] dans le dialecte Souletin qui est celui qui le possède le plus complet dans ses formes et en même temps le plus simple et le plus régulier dans ses flexions” (1858: viii-ix). Garai hartantxe, Francisque-Michelek Zuberoako euskararen apartekotasuna nabarmendu zuen:

Tout basque français ou espagnol doit se rattacher au labourdin ou au souletin, seuls dialectes vraiment distincts. Selon un excellent juge, que je suis impatient de citer, le labourdin conserverait mieux la forme et le génie antique de la langue, et le souletin la représenterait adoucie dans ses sons et plus subtile dans ses tournures, suivant la tendance des esprits et des mœurs publiques à l’époque moderne. (1857 : 218).

XIX. mendearen azken herenean abian zen Bonaparte printzearen proiektua. Orain arte onartu izan da Zuberoan Printzearen laguntzaileak nagusiki Archu eta Inchauspe izan zirela, eta bi izen horiei beste batzuk gehitzen ahal zaizkiela.²¹ Aldiz, Bonaparterekin jardun zuen beste pertsona baten izena ahanzturarik bidegabeenean egon da: Anna Urruty anderearena.²² Ezaguna denez, Bonapartek (1869) *literatur dialekto* etiketarekin ohoratu zituen lau mintzo —haien artean Zuberoakoa—, gainerakoak *dialekto* huts geldituz. Alta, halako desbide bat antzeman daiteke mota bateko eta besteko euskalkien artean bereizteko irizpideetan: labor erraiteko, *literatur euskalkiak* ahozko mintzoen ezaugarri ahalik eta garbienen bidez definitu nahi izan zituen, hain zuzen, ahozkoa mespretxatzen zen garai batean.

Bonapartek dialektoen arteko muga garbiak nahi zituen, Menéndez Pidalentzat “concepto unitario arcaico de los dialectos” delakoaren seinale (1921: 27, *apud* Camino 2009a: 495).

²⁰ Ohartarazi behar da bere hiztegian Chahok *dialecte souletin, navarro-souletin* zein *vasco-souletin* deiturak erabiltzen dituela.

²¹ Deustuko Unibertsitateko Bonaparte Proiektuak (Pagola *et al.* 2004) Alkat Barkoxekua, J.B. Barneix eta Iriart aipatzen ditu “beste laguntzaile” horien artean. Alcat de Barcus bertsolariak zortzi berseteko kantorea dedikatu zion Bonaparteri (González Echegaray 1983: 97). Barneix ere koblakaria izan zen, Atharratzekoa, eta sei bertso ondu zuen Bonaparterentzat, orotara 52 ahapalditan; nahiz eta Pagola *et al.* 2004ko lanean edo Auñamendi entziklopedian “J.B.” inizialekin aipatua den, González Echegarayk (1983: 94) J.P. esleitzen dio ponte izenarentzat. Azkenik, Iriart errejent izan zen Larrañen; hark ere bertso bat dedikatu zion Printzeari.

²² Anna Urruty Bonaparterekiko elkarlanean aritu zen, Euskal Herritik bezala Londresetik ere. Ezaguna da Printzeak Archuren itzulpenak gainbegiratzeko eskatu ziola, bere mintzoa zubereraren eredutzat jotzen baitzuen (cf. Bonaparte 1928: 429 eta Arana Martija 1991: 285). Etorkizun den lan batean Urrutyren bizia eta lanak ikertuko ditugu.

Tokiko barietate bat euskalki batean edo bestean sartzeko, lehenetsitako hizkuntz atalak nagusiki aditz morfologiarenak zituen; Caminoren hitzetan “*det* edo *niz* erabiltzea aski zela mintzo bat gipuzkeran edo behe nafarreran sarturik izateko, baina aldi berean, beharrezkoa zen hizkera horretan *det* edo *niz* erabiltzea aipatu euskalkietan kokaturik izateko” (2009a: 495). Fonetika-fonologiari beste tradizioetan baino garrantzi gutxiago eman zion (*ibid.*).²³ Gogoratu behar da Bonapartek, behin-betiko proposamenera iritsi arte, behin baino gehiagotan birdefinitu zuela zubereraren eremua.²⁴

Nolanahi ere den, Bonapartez geroztik zuberera dialekto beregain zein *literatur euskalki* izan da kontsideratua. Adibidez, Van Eysen sailkapenean ere zuberera sei euskalkietarik da (1879: 1), sei horien arteko lau nagusietarik ere —hots, Bonaparteren ber lau *literatur euskalkiak*—. Garai horretan kokatzen da, halaber, Gèzeren gramatika (1873), zubereraren funtsatua.²⁵ Geroztik, zuberera euskalki beregain gisara aipatua izan da (Azkue 1922-1925 [Echaide 1984], Lhande 1926; Gavel 1920 & 1929; Larrasquet 1928 & 1939; Lafon 1958, 1959 & 1963; Mitxelena 1977a [1961], 1981 & 1988; Haritschelhar 1969-1970; Zuazo 1989b; Oyharçabal 1991 eta Yrizar 2002b, besteak beste). Larrasqueten hitzek Zuberoako euskararen hautemate orokorra ordezkatzeko dukete:

Par d'autres raisons, qu'il importe de noter, le parler euskarien de cette région constitue linguistiquement et surtout phonétiquement, un tout parfaitement homogène, de caractères très nettement propres. [...] Si le souletin conserve l'unité des caractères qui le distinguent très

²³ Bonaparte Zuberoa beren baitan hartzen duen edo zuen hainbat ezaugarri baliatu zen. Garrantzi berezia ematen zien bokal asimilazioez gainera, fonologian honakoak aipa ditzakegu: bokal sudurkariak, /y/ bokala, hasperena, **j*-ren emaitzak; izenaren morfologian *-ek* ergatibo pluralean, *-er* datibo pluralean, bizidunen inesiboa (*-gan* ala *-(r)en baitan*), *ura* / *gura* / *kura* erakusleetan, *-tik* / *-(r)ik* ablatiboan eta *-ra* & *-(r)at* / *-ala* & *-alat* adlatiboan; aditzaren morfologian *-gi-* ala *-za-* aditz erroen erabilera, **iron* aditza, botiboa, indikatiboko geroaldia, iraganeko *-n* / *-ø* bukaerak, *-ko* / *-(r)en* geroaldian, aditzoina *irrealis* balioetan, *ukan* / *izan* bereizkuntza; sintaxian TOGen, *bait-* aurritzia erlatibozkozko egituretan eta *-a* galderazko morfema; pragmatikan zuketa (Camino 2009a: 494-499).

²⁴ Lehenbiziko sailkapenean (1861-1831): Zuberoa (Domintxaine), Erronkari, Zaraitzu, Luzaide eta Orreaga (zalantzan). Bigarrenean (1864-1865): Zuberoa, Zaraitzu, Erronkaria, Garazi eta Amikuze. Hirugarren sailkapenean (1866-1868), Bonapartek nafar-zuberera multzoa proposatu zuen, ondoko azpieuskalkiekin: Zuberoako zuberera (*berezkoa*), erronkaria, zaraitzua, garazi-amikuzera (Garazi, Amikuze, Bardoze eta Arberoa) eta Aturriera (Urketa, Lehuntze, Beraskoitze, Mugerre-Elizaberi eta Hiriburu). Laugarren eta azken sailkapenean (1869), Bonapartek Zuberoan eta Erronkarin kokatu zuen zuberera. Halere, ondoren erronkarieraren apartekotasuna aipatuko zuen (Yrizar 2002b: 2).

²⁵ “J’ai reconnu que, pour ne pas me perdre dans les détails, je devais me borner à l’explication d’un dialecte. Le souletin m’a paru offrir les formes verbales les mieux conservées et les plus complètes” (Gèze 1873: vi).

nettement des six autres dialectes basques, il le doit aux limites naturelles qui l'isolent du Béarn, de la Basse-Navarre et de la région basque-espagnole qui confine à Sainte-Engrâce et Larrau. (1928: 16)

Badakigu isolamendu geografikoa betiere erlatiboa izaten dela eta, batez ere, desberdina izan dela Basabürüatik, Pettarratik edo Amikuzetik begiratu. Bestenaz, Larrasquetek Zuberoako euskararen barne zatiketaren afera —Oihenartek lehenbizikoz iradokia²⁶— jorratu zuen, Zuberoa Garaia eta Beherea bereizi beharra markatuz.²⁷ Bi eremuen markatzaile gisara, Larrasquetek bokal bilkuren asimilazioa (*ia > i*) eta aditzen uzkurdua fonetikoak aipatu zituen (*düzüü → züü*)²⁸ —gure ikusteko moduan, bi ezaugarri horiek hiztunentzat hautemangarri bezain hizkuntzaren azalekoak dira—. Haren lana “lexikologiaren eta dialektologiaren aldetik zinez baliagarri da oraindik ere” (Camino 2009a: 505).

Euskal filologiaren beste mugarri bat izan da Mitxelena. Ekialdeko euskalkiei dagokienez, maisuak Bonaparteren sailkapenetik distantzia hartu zen, azterketa kontrastiboaren bitartez Erronkari, Zaraitzu eta Zuberoako mintzoen arteko loturen definitzeko. Rodriguez Adradosak (1952) proposatu bereizkuntza erabakigarria gurera ekarri zuen, dialektoen ezaugarriak arkaismo, hautu eta berrikuntzen artean sailkatuz: Fonologiazko bederatzi ezaugarritan oinarriturik,²⁹ zaraitzuera eta erronkaria elkarrengandik hurbil zirela ondorioztatu zuen, eta zubereratik urruntzen zirela (1964a).

Ondoren, Zuazok ere lan egin du zubereraren gainean. Haren izate bereziaren arrazoi geografikoei administratiboak gehitu dizkie (1989b: 610), nagusiki arrondizamenduen

²⁶ Bere *neurthitz* bildumari erantsi hiztegiñoan, Oihenartek hitz batzuei *S* (=Soule) marka esleitu zien, eta beste batzuei *SM* (=Soule Méridionale, “qui est le quartier de la montagne, appelé vulgairement *Bassaburua*” (1657: 68)).

²⁷ “Il est nécessaire, indispensable, de distinguer linguistiquement la « Haute-Soule » et la « Basse-Soule », dont le parler est aujourd’hui très différent : pour celui qui ne se borne pas à les observer, *par le dehors*, mais qui les *pénètre*, les *connaît* et les *parle*, il est aussi impossible de les confondre que d’appeler du même nom le dialecte d’Hérodote ou Homère, d’une part, et celui d’Isocrate ou Démosthène, d’autre part” (Larrasquet 1939: 17).

²⁸ “a) En Basse-Soule, les diphtongues sont contractées, sauf de très rares exceptions dues à des raisons particulières ; en Haute-Soule, les courants de contraction atteignent à peine le tiers du domaine et peut-être le tiers ou le cinquième des mots à diphtongues, qui sont innombrables | b) Les types phonétiques *χάππεσον* au lieu de *χατέπεσον*, —*χάλλιτε* au lieu de *χατ-έλιτε* que l’on trouve dans l’*ionien* sont très fréquents et obligatoires en Basse-Soule, où l’on dit *jìn zü* au lieu de *jìn düzüü* ; « il (elle) est venu » ; *eder tük* au lieu de *eder düitük*, « ils sont beaux », « elles sont belles », etc. ” (1939: 17).

²⁹ Hauexek: 1) *u > ü*; 2) *i_u > u_u*; 3) *au, eu > ai, ei*; 4) sinkopak; 5) *h*; 6) **j*-ren emaitzak; 7) bokalarteko *j*-ren emaitzak; 8) ozen ondoko herskariak; eta 9) **rz > st*.

ezarpena (1790) eta berrantolaketa (1926), bai eta, zeharka izan arren, elizbarrutien antolamendua ere (2003: 29). Euskalki honen ezaugarritatzeko, Zuazok pisu handia esleitzen dio fonologiari, eta ondoren aditz morfologiari (1989b).³⁰ Bestenaz, Basabürüa vs. Pettarra banaketarako ezaugarri zenbait aipaturik ere,³¹ dialektologo honek zubereraren barne batasuna nabarmentzen du, nonbait ipar-mendebaldean hautsia, Amikuzetik hurbil. Azkenean, euskalki beregain gisara aurkeztu ondoren, Zuazok zubererak beste mintzoekin partekatzen dituen ezaugarriak aipatzen ditu, ezaugarri eksklusiboak oso bakanak direla ondorioztatzeko.³²

Azken urteetan paradigma aldaketa bat obratu da euskalkiei —eta biziki haien iraganari— begiratzeko moduan; cf. sarreran Lakarraren eta Caminoren lanez erran dena. Hortaz, Bonaparteren mapako euskalkien mugak —eta orobat Zuazoren mapa berrikoak (2008)— besterik gabe XVI. menderat proiektatzeak arrisku handiko ariketa dirudi zeren, adibidez,

³⁰ Fonologian Zuazok hogeit bat ezaugarri aukeratzen du, izenaren morfologian sei, aditz sisteman hamabost, eta sintaxian hiru. Hain zuzen ere, Zuazok ondokoak aipatzen ditu: bokalismoan *ü* fonema, *i - ü > ü - ü* aldaketa, *o > u* hestea, bokal sudurkariak, *ea > ia* bezalako eufonia bokalikoak, *-i, -e, -u, -ü > -i* berranalisia, *au > ai* eta *eu > eü (> ei)* bilakabideak, eta bokal bilkuren asimilazioak (*i + a > i; u + a > u*); kontsonantismoan /z/ eta /ʒ/ txistukari ahostunak, *j*-ren [ʒ] ebakera, dardarkarien ahultzea, ozen ondoko leherkari ahoskabeak, **rz* mantentzea, lat. *k, t + j > /č/*, eta kontsonante elkarketaren ondoriozko ebakera zenbait; azentuan indar azentua izatea eta azentu paroxitonoa; izenaren morfologian *-er* datibo pluralean, adlatiboaren polimorfismoa, soziatiboaren morfemak, mugatu vs. mugagabe, *hurak* erakuslea eta *-sa* atzizkia; aditz morfologian zuketa, botiboa, indikatibozko geroaldiak, aoristo zaharrak, aditz trinkoak, *izan ≠ ükhen*, **iron* aditzaren erabilpena, *-(r)en & -ko* geroaldian, datibo komunztaduraren afera, 1. p. singularreko morfema, iraganeko adizki alokutiboetan *-ø, -nd-* adizkietan, aditzoinaren testuinguruak, *-te & -tze* atzizkiak, *beit-* eta *-a* galdera morfema; joskeran TOGen, AL-AN hanpadura, eta [part + *bait-*] egitura.

³¹ Hauexek: 1) *í + a > í; ú + a > u* asimilazioak usuago iparraldean; 2) bokalarteko *r*-ren galera markatuago iparraldean; 3) indar azentua —iparraldean desegiteko bidean—; 4) zuketa, hegoaldean biziago; eta 5) hitanoaren *-n* eza iparraldean. Zuazok honakoa ondorioztatzen du: “Ezaugarri hauetako zenbaitek aditzera ematen duenez, beraz, Basabürüriako hizkerak zahartzaileago eta iparraldekoak, aldiz, berritzaileago direla ematen du” (1989b: 644).

³² Batetik, zubererak atxiki dituen arkaismoen sailean, Zuazok honakoak ematen ditu: bokal sudurkariak, ozen ondoko herskari ahoskabeak, **rz*, azentu moldea, mugatzailerik gabeko erabilerak, botiboa eta “indikativoko geroaldiak” (1989b: 644); gure ustez, zerrenda hori asko emanda litzateke. Bestetik, arazo bat ikusten dugu “Zubererak burututako berrikuntzak” deitzen duen zerrendan (*ibid.* 645), bertako ezaugarri batzuk egiazki ez baitira berrikuntza (*-ki* komitatiboa), eta ez dakigu zehazki nondik abiatu diren —menturaz zuhurrago litzateke ekialdeko mintzoek garatu dituztela erraitea—. Bestalde, Zuberoa gaintitzen duten ezaugarrien kontu errendatzean pankronismorako joera ikusten da: arkaismoak, hautuak eta berrikuntzak batera dira emanak, eta berdin aipatzen dira loturarik gabeko berrikuntza paraleloak nola berrikuntza hedatuak (*ibid.*). Azkenean, “urria da, beraz, zubererara bakar-bakarrik mugatzen diren ezaugarrien kopurua. Hiru baizik ez gure kontuen arabera: *izanenko* gisako geroaldi pleonastikoak eta hala /f/ nola **j*- kontsonanteek euskalki honetan hartu duten ebakera berezia” (1989b: 646); baina “sarri askotan, ezaugarri jakin batek zubereran erdietsi duen maiztasun eta sistematikotasunak emango dio euskalki honi bere nortasun berezia” (1989b: 646).

nola berma *ekialdeko behe nafarrera* eta *zuberera* bi zirela XV. mendean? Ez ote ziren egun baino hurbilagoak, menturaz halako batasunean?

Iraganari begiratzean, Zuberoako euskara ekialdean kokatu beharra dugu, Nafarroa Beherea —behintzat ekialdeko eskualdea—, Erronkari eta Zaraitzurekin batera; zenbaitetan, aldiz, eremu hertsiago batean, funtsean zuberu-erronkarierarena. Horrela hasi da ulertzen, eta ikuspegi diakroniko batetik mintzo baten edo bestearen ezaugarriak besteekin lotuz iraganeko hizkuntz zatiketen puzzlea pittinka osatzeko oinarriak ematen hasi da —Caminoren ekarpenek *state of the art* markatzen dute—. Ekialde horri lotzen bagatzaizkio, aldiz, Zuberoako euskara inguratzen duten mintzoen iragana ezezagunagoa da, berorrek baino askoz lekukotasun gutxiago duten heinean —Caminok artoski aztertuak (2008 & 2011)—. Horregatik guztiagatik, eta zuhurtziaz jokatu nahian, tesi honetan gaindi usuenik *Zuberoako euskara* deitura lehenetsiko dugu, eta ez *zuberera*.

2. Alderdi metodologikoak

2.1. Lan filologikoa

Tesi honek mintzo baten iraganaren deskripzioa egin nahi du, eta horretarako filologiaren eta hizkuntzalaritza diakronikoaren metodoetan funtsatzen da. Beraz, oinarrizko urratsa iturrietara jotzea izan da, gehienetan oinarrizko lan filologikoa eskatu duena zeren, gero xeheki azalduko denez (§ 3.4), Zuberoako euskararen corpusaren egoera eskasa da, bai ezagutzaren, bai edizioen, bai azterketen aldetik.

Lehenbiziko eginkizuna Zuberoako euskararen corpora osatzea izan da, testuak zerrendatzen eta horien aleak bilatzen. Hortik abiatuz, corpuseko testu gehienak transkribatu ditugu, eta azterketarako prestatu ditugu, bilaketak egiteko moduko bertsioak prestatuz, eta bertsio horiek ahal bezain fidel izan daitezen saiatuz. Labur erranik, filologiari —bere adiera hertsian— zein testukritikari dagozkien eginkizunak bete ditugu, eta soilik oinarrizko lan filologiko hori beterik testuen azterketa linguistikoari lotu gataizkio. Lan filologiko horri esker, Zuberoako euskararen corpora nabarmen hobetu da; esperantza dugu heldu diren urteetan zenbait lanek argia ikusiko duela.

2.2. Lan linguistikoa

Fenomeno edo alor aski zehatz batera mugatu gabe, tesi honen xederik azkena hizkuntzaren bilakaera orokorraren berri —ahal bezain zehatz— ematea izan da.

2.2.1. Aztergai diren ezaugarrien hautuaren azalpena

Horretarako, lehen eginkizuna Zuberoako euskararen ezaugarri multzo zabal bat hautatu dugu —ikus aurkibidea—. Hautapen horretan halako lehentasuna eman diogu morfologiaren —nahiago bada, morfosintaxiaren— ikertzeari, euskalaritzaren tradizioan gertatzen ohi den bezala, bariasionismotik berreraiketaraino, jada azaldu diren arrazoiengatik (cf. § 3.4.4.4).

Gehienetan, ezaugarri horiek ez datoz bat Zuberoako mugekin, hedadura zabalagoko edo murriztagoko isoglosatakoak baitira. Halaber, ezaugarri horien garapen diakronikoari dagokionean bada denetarik: EBZ-etik irauten duten arkaismoak, aspaldiko hautuak, eta garai zaharragotan ala berriagotan egin diren berrikuntzak, arrakastatsuak ala ez. Denboraren eta espazioaren ardatzetan kokaturik ikertu ditugu, Zuberoako euskararen bilakaerari argi emateko, eta izari batean ekialdekoarenari ere.

Erran bezala, fonologiaren azterketa sistematikoa baztertu dugu. Haatik, fonologiazko bi fenomenoren azterketa proposatzen dugu, biek aski ezaugarritzatzen baitute Zuberoako euskara, eta aldi berean ez baitira orain arte azterketa filologiko sistematikoren objektu izan. Itxura guztien arabera, bi ezaugarri horiek hizkuntza ukipenari estuki lotuak dira, eta zehazkiago biarnesaren eragin azkarrari: 1) bokal sudurkari “berriak”, erran nahi baita hitz bukaerako *-ĩ & -ũ (latĩ, sasũ)*; eta 2) txistukari ahostunak.

Izenaren morfologian bi alor ikertu dugu: batetik kasu sistema, eta bestetik eratorpenezko zenbait morfema. Kasu sistemaren azterketa aski zabala egin nahi izan dugu. Hastapen batean irizpide morfologiko hutsetik abiatu gara, nolabaiteko aldakortasuna erakusten duten kasu-marken azterketa pribilejiatuz. Bigarren fase batean, irizpide semantikoa ere baliatu zaigu, marka horien balioei arta emanez. Hortaz, mota bateko edo besteko kanbiamendurik obratu den kasuen zein markentzako azterketari lotu gatzazkio. Labur erraiteko, datiboaren adierazpenean ez badugu aldaketarik sumatzen —komunztadura fenomenoek landara—, ez ditugu datiboaren edo haren markaren ikertzearen urratsak abiatu.³³ Eratorpenari dagokionez,

³³ Hemen gaztigu bat egin behar da. Dударik gabe, erran daiteke Zuberoan datiboaren markek ez dutela aldaketarik jasan, bederen aldi historikoan: singularrean beti *-ari*, eta pluralean *-er*. Gure corpusa Zuberokoa izanik, konstatazio horretaraino baizik ez dugu heltzen ahal izan. Pluraleko markei dagokienez, aldiz, Zuberoa gaintzen duen eremu batean badateke zer aztertu. Jakin badakigu XVI. mendean datibo pluralaren *-er* atzizkia, Leizarragaren hitzetan, *Çuberoa eta aldirietan* baliatzen zela (1571: 1214). Kontua, hain zuzen ere, *aldiri* horien definitzea litzateke, batez ere ikuspegi diakronikoan. Caminoren arabera (2011: 123), *-er* ondokoetan usatzen da: “Zaraitzu-Erronkari, Zuberoa, Baxenabarre eta Lapurdiko ekialdean”. Marka horrekin batean, Lapurdin *-ei*

zaticako ikertze bat egin dugu, mailegatuak diren morfema multzo baten agerpena aztertuz: *arra-* aurrizkia, gehi *-aje*, *-dant / -lant*, *-ot* eta *-sa* atzizkiak.

Aditz sistemarena izan da ikerketaren atalik zabalena, eta horregatik tesi honen hiru kapitulu eskaini zaizkio. Ezaugarri dialektalei lotzen zaien ikuspegia baino, sistema osoaren ikuspegia baliatu zaigu. Lehen partean, aitzineuskaratik datozkeen ezaugarri morfologikoak hautatu ditugu (**e-* aurrizkiaren iraupena eta **ra* morfema kausatiboa), gehi forma jokatu gabeen bilakaerei lotu hainbat ezaugarri eta fenomeno. Bigarren partean, forma jokatu gabe aztergaiak bildu ditugu. Azkenik, hirugarrenean modua eta modalitatea landu dugu (ahalezkotasuna, aginduak, agiantza eta baldintza).

Azkenik, syntaxiko gai batzuk ikertu ditugu, mota bateko edo besteko interesa zutelakoan: ala kasu sistemari estuki lotuak ageri direlako (*barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egiturak); ala deskribatu gabe zeudelako (subjektu iragangaitzen genitiboa), ala ukipen fenomenoek sorraraziak direlako (zubereraren formula aurkezlea).

Zilegi bekigu erraitea, atal honen hesteko, hainbat ezaugarri konkretutarik abiatuta ere, azkenean sistemaren ikuspegia gailendu zaiola zaticako azterketari. Kasu batentzat, **iron* aditzaren formen berri eman zitekeen, baina horrek ez luke zentzu handirik **ezan* aditzarekiko lehiaz arranguratu ez bagina. Orobat erran daiteke Zuberoako formula aurkezleaz: Euskal Herri osokoak diren aurkezleen azterketari lotu gabe herren geldituko zen; edo kasu-marka baten edo bestearen bilakaeraz: azkenean soilik ikuspegi sistematikoago batetik egon gaitzke fenomenoen behar bezala konprenitzeko maneran. Seguruenik, ezaugarri guztiak ez dira sakontasun maila berarekin jorratuak izan; hala eta guzti, lanaren emaitzek Zuberoako euskararen bilakaeraren berri egokia eman dezaketelakoan gaude.

2.2.2. Ezaugarri bakoitzaren aurreko ezagutza

Behin hizkuntzaren azterketa egituratu behar duten ezaugarrien multzoa definiturik, bakoitzean aitzinetik erran direnak bildu ditugu, halako *status quæstionis* laburra eginez. Bistan denez, puntu honetan euskalaritzaren tradizioa jaso dugu, baina ez bakarrik: beharrezkoa izan denean, nazioarteko literaturara ere jo dugu.

& *-erri* ere ezagunak dira. Hazpainen ca. 1750ean datatu dugun izkribu batean hiru markak gertatzen dira, *-erri* nagusi delarik (Padilla-Moyano 2011: 41-42). Hiru aukeren erlazio etimologikoa ez da garbia; halaber, Iparraldeko mintzoak besarkatzen dituen eremuan, marka horien arteko lehia deskribatzeke dago.

2.2.3. Corpusaren ustiakuntza

Honainokoa sumatzen denez, gure lana gobernatzen duten irizpideetarik bat da osotasunarena, bi parametrotan ulertua: a) mintzoaren atal gehientsuenen aztertzea (cf. I, § 2.2.1); eta b) azterketa ahal bezain corpus zabalean oinarritzea (cf. I, § 3). Bada, osotasun hori datuetan ere xerkatu nahi izan dugu: inpresionismotik urruntzeko, ezaugarri bakoitzaren barnean aztertu beharreko aldagai bakoitzaren agerraldi kopuruak idoki dira —absolutuak eta erlatiboak—. Hau da, lekukotasunak “mintza” daitezen utzi dugu.

Hemen preseski aipatu nahi dugu baliatu zaigun beste irizpidea: jatorrizko grafiarekin lan egitea —corpusaren deskripzioan zehaztuko da zein kasutan ez garen irizpide horren pean aritu—. Bilaketak korapilatu arren, bistan denez, grafia originalen errespetuak bestelako abantailak eskaintzen ditu.

2.2.4. Beste mintzoezko konparantza

Hizkuntzaren azterketan gaindi, hainbat ezaugarritan Zuberoako corpusaren xeheki ustiatzea ez da aski, maiz ezaugarri horien isoglosak eremu zabalagoak direlako. Zuberoatik kanpoko datuen premia, oro har, bi neurritan sentitu dugu: a) batzuetan, ekialde zabalagoko ala hertsilagoko mintzoetara jotzea aski izan da; b) besteetan, euskalki guztietako testigantzak bildu ditugu —normalki aztergaiaren izaera orokorra gogoratzeko aski den berria ekarriz, baina zenbaitetan bere osotasunean ere (adibidez optatiboan)—. Zeregin honetan, gure deskripzioaren osatzeko beste ikertzailearen lanetara ere jo dugu (Mounole 2011, adibidez).

Normala denaz, Lapurdiko tradizioko testuen datuak ohikoak dira tesian zehar. Euskara Arkaikoari pentsa, ezin ahantz Etxepare eta Leizarraga, biak ekialdekoak —hainbat ezaugarritan haien datuak ekarri ditugu—; XVIII. mendeko erreferentzien artean Lopezen itzulpena erabili dugu (Camino 2013). Zenbait ezaugarriren azterketan, Maisterren *Imitacionia* Iparraldeko beste lau itzulpeni erkatu diogu (Pouvreau, Arambillaga, Chourio eta Inchauspe); hori ez ezik, latinezko originalarekin eta ingelesezko bertsiio batekin ere konparatu dugu.

Azkenik, delako fenomeno baten aitzinean, corpusean bildu ez ditugun Zuberoako testu berriagotara ere jo dugu (*Eskualduna* agerkaria, pastorgintza modernoko testuak, etab.); datu dialektologikoren bila, halaber, *EHHA* eta *Norantz* proiektuaren datu basea baliatu zaizkigu. Egungo zubereraren datuen berri jakiteko, Maider Bedaxagarren eta Argitxu Camusen urgazgoa gauditu dugu.

2.2.5. Taulen eratzea

Datuen oihana goitik ikusteko, eta irakurleari lagungarri zaiolakoan, azterketatik idoki zifrak taulatan antolatu ditugu —ehun eta hogeitik goiti taula—. Aurkezteko molde hori bereziki egokia gertatzen da mintzo bateko baino gehiagotako joeren konparantzan, edo lehian diren bi aldagairen artekoan. Tauletako hurrenkera irizpide nagusia kronologikoa da, eta printzipioz corpus osoa ordezkaturia izaten da —batzuetan soilik delako ezaugarria lekukotzen duten lekukotasunak sartu ditugu, baina betiere corpus osoan xerkaturik—. Finean, herri tradizioko lekukoak ilunduxe agertzen dira, irakurleak literatur tradiziokoetarik aise bereiz ahal ditzan.

2.2.6. Azalpenen xerka

Corpusetik idoki datuen interpretatzean, hizkuntzalaritzaren tresna ohikoenak erabili ditugu: tipologia, gramatikalizazioaren teoria. Horiei beste bi esparrutako ezagutzak gaineratu dizkiegu: soziolinguistika historikoarenak eta, modu berezi batean, hizkuntz ukipenaren gainekoak.

Hizkuntzalaritza orokorrari lotuz, tipologiaren laguntza ere aipatzea komeni da. Azken hamarkadako euskalaritzak haren beharra barneratu du (Lakarra 1995, 2006a, 2006b, 2008a eta ondokoak; Martínez-Areta 2009; Igartua 2002; Mounole 2012; Manterola 2015). Ahaide ezagunik gabeko hizkuntza baten kasuan, tipologiak munduko hizkuntzen unibertsalen, joeren eta murriztapenen berri ematen digu, diakronistek formula ditzakegun hipotesien aitzinean guztiz kontuan hartzekoak. Tipologiari uztartua, gramatikalizazioaren teoriak (Meillet 1912; azken hamarkadetan berpiztua, cf. Heine & Kuteva 2002) aitzinamendu handiak ekarri ditu hizkuntzalaritza historikoan, eta emankor gertatu da gurean (bereziki Lakarraren bulkadari esker); hizkuntz aldaketaren mekanismoen funtzionamendua eta osagai linguistikoen bilakaera hobeki konprenitu da.

Ezaguna da euskara bezalako hizkuntza bakartu batean, hizkuntz ukipen fenomenoaren azterketaren premia areagotzen dela. Nolabait, euskararen ahaide ezagun mentsaren desabantailak pittin bat konpentsa daitezke inguruko hizkuntzekiko ukipen sakon eta iraunkorren ezagutzaz. Azken bi mila urteetan euskarak latina eta inguruko erromantzeekiko hunkitze etengabea iraun du, eta hortxe datza euskararen bilakaeraren konprenitzeko gako nagusietarik bat. Erran gabe doa, ukipen egoerak biziki azkarrak izaten dira bazterreko mintzoetan, Zuberoako euskara lekuko (cf. ATALASEAN, § 3.4.4.6). Zuberoako euskararen ezaugarrien azterketak agerian utziko duenez, ukipen azkar horiek hizkuntza hartzailearen

hiztunen arteko elebidun gradu altua ekartzen ohi du, eta aldaketak hizkuntzaren egituretan (Thomason & Kaufman 1988: 50).

Gehiago dena, Zuberoan hizkuntzen arteko ukipen egoera konplexua izan da, bi hizkuntza baino gehiagoren bidegurutzean baita. Hortaz, zuberotarrek —azken mendeetan bederen— komunitate eleaniztuna osatu dute (Padilla-Moyano 2017a & 2017c). Horregatik guztiagatik, (hizkuntzaren) garai historikoko Zuberoan populazioaren zati bat gutxienez elebidun izan delako hipotesiarekin lan egin dugu. Izan ere, historian eta munduan zehar inon ez da elebakartasuna *par défaut* egoera izan, ez eta, kontrako irudia hedatu den arren, Europan ere (Braunmüller & Ferraresi 2003). Bistan da, historian euskaraz idatzi dutenak populazioaren zati gutxienez elebidun horretakoak izan dira, eta horrek ondorioak eragin ditu, ezinbestean, idatzizko ekoizpenean —izan dadin itzultzean oharkabean itzurtzen diren mailegu eta kalkoak, izan dadin idazleek beren idazkiari jasotasuna emateko nahita egiten dituztenak—. Beraz, ukipen fenomenoaren ulertzea beharrezkoa da hizkuntzaren bilakaeraz jabetzeko, azken urteetako literatura emankorrak erakusten duenez (Matras & Sakel 2007a; Comrie 2008; Sigmund & Kintana 2008; Laakso 2012; Gardani, Arkadiev & Amiridze 2014).

Aitzineko ideiak beste alor batera igortzen du: soziolinguistika historikora (Schneider 2002; Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012; Schendl 2012), eta zehazkiago hizkuntzaren historia *behetik* deitu izan den hurbiltzea (*language history 'from below'*; cf. Elspaß, Langer, Scharloth & Vandenbussche 2007; Elspaß 2012; Van der Wal 2007; Van der Wal, Rutten & Simons 2012; Van der Wal & Rutten 2013), gizarte maila ertain eta apaleko kide gutxi alfabetatuek idatzi dokumentuak —eta bereziki *ego-dokumentuak*— iturri gisara abantailatzen dituen, iraganeko ahozko mintzotik hurbilena baita. Bistan denez, Zuberoako euskararen corpusak ez du *behetiko* hurbiltze horren abantailatzea ahalbidetzen, ez baitauka gizarteko maila apaleko jendakien idazkirik, eta are gutxiago ego-dokumenturik. Haatik, *Le Dauphin* gutuneria bezalakorik ezean (Lamikiz, Padilla-Moyano & Videgain 2015), tesi honetan euskal dialektologia historikoan ongi errotua den bereizkuntza gogoan erabiltzen dugu, hots, idazle jaso vs. idazle xumeen artekoa (Camino 2003), ondorioak dakartzana testuen izaera erlatiboki diatokipoan (Camino 2009a: 313-318): batzuk ezaugarri translektalen islatzeko ekarriagoak, eta besteak tokiko ezaugarrietarik hurbilago; cf., halaber, testu dialektalak vs. ez-dialektalen arteko oposizioa (Ulibarri 2015: 60-65).

Iragan lekukotua erlatiboki laburra duen mintzo baten historiaren egiteko tenorean, zenbait saio eredugarri iruditu zaigu. Hasteko, Sauvageoten lan klasikoak, hungarieraren (1971) eta finlandieraren historiaz (1973), erreferentzia ditugu. Hizkuntza horiek familia ezagun bateko

kideak izanik ere, manera berezian finlandieraren historiatik nolabaiteko paralelismorik atera dezakegu euskararentzat: lekukotasun luzeak XVI. mendean hasten dira, eta estandar batuaren ezak bidea markatzen du. Hizkuntza zeltikoei begira, Zuberoako euskararenari pareka dakiokkeen *corpusa* duen Man Uharteko gaelikoari begiratu diogu —*gaelg vanninagh*, ingelesez *manx* eta euskaraz *manxera*—: Wheeler hizkuntzalariak azken urteetan egin dituen ikerketek (2015 & 2016), lan filologiko sakonean oinarrituek, gure ustez barietate horren iraganaren (*Classical Manx*) deskripzio kanoniko gisara irauen dute.

Euskalkikako deskripzioak direnaz bezainbatean, eta barne historiaren ikuspegitik, Bizkaiko Euskara Arkaiko eta Zaharraren gaineko lan jada klasikoa dugu (Lakarra 1986); bi hamarkada berantago, hainbat ezaugarritan oinarritutako azterketa sistematikoa egiten ari da (Zuloaga 2017). Ekialdeko mintzoen iraganaz, ezinbestekoak ditugu Caminoren lanak, hego nafarreraz (2003a & 2003b), Nafarroa Behereko euskara zaharraz (2008) eta ekialdeko barietate multzoaren iraganaz (2011). Azken urteetan lan filologikoan oinarritzen diren eremukako azterketak burutzen ari dira, hala Aiaraldeko euskara galduaz (Ulibarri 2015) nola Nafarroa Garaiko mintzoen iraganaz (Reguero 2017). Beste molde bati jarraikiz, lapurtera klasikoaren ondoko tradizioaren ikertze saioa aipatu behar da (Pikabea 1993). Horietan guztietan atzeman dugu zer ikas.

Azken finean, tesi honek tradizio filologikotik zein egungo hizkuntzalaritzatik edaten du. Zentzu horretan, ez du halako berrikuntza metodologikorik egiteko xede. Ekarpen metodologikorik egin behar badu, lan filologikoaren sakontzean dagoke: Zuberoako euskara zaharraren corpus ahal bezain zabala osatzen, testuetara ahal bezain leialki hurbiltzen, eta haien ustiakuntza ahal bezain zorrotz eta sistematiko egiten ahalegindu gara.

3. Corpusaren deskripzioa

3.1. Corpusaren mugak

3.1.1. Denbora eta espazioa

Tesi honen izenburuak adierazten duenez, gure xedea Zuberoako euskararen bilakaeraren berri ematea da, XVI. mendetik XIX.era arte, hots, hizkuntzaren iragan *historikoa* deskribatzea. Corpusaren lehen lekukotasunak, beraz, tamaina bateko lehen testuak dira, XVII. mendean idatzi zirenak, haietako batzuk —atsotitz bildumak— lehenagoko hizkuntza egoeraren isla diratekeela ahanzi gabe (§ 3.3.4.1). Corpusaren hestea XIX. mendearen azken partean erabaki dugu, batez ere ondoko bi arrazoiengatik: i) Zuberoako euskararen bilakaera

“naturala” deskribatzekotan, Bonaparteren garaiko arauemaileen idazlan *kontzienteenak* kanpo utzi ditugulako; eta ii) egungo eta, oro har, XX. mendeko *zuberera* egoki deskribatua izan delako (Larrasquet 1939; Lafon 1958, 1959 & 1963; Haritschelhar 1969; Oyharçabal 1991). Ondorioz, garai horretan azaleratzen den *zuberera* arautuago, *xahüzaleago* den hori corpusetik kanpo utziko dugu, bai eta, maila apalago batean, garaikideak diren almanakak. Hori guztia kontuan izanik, corpora hesten duten lanak Anna Urrutyren itzulpenak,³⁴ *Sen Grat* testu laburra (1879) eta *Catuchuma españoul* itzulpen argitaragabea (1899) dira, azken biak ahoskeratik biziki hurbilak iruditu zaizkigulako, menturaz orduko hizkuntzalarien eragipenetik askeago idatziak izan baitziren.

Corpusaren geografia mugei dagokienez, Zuberoarenak dira: Zuberoko testuak edo bertan sortu diren idazleenak, printzipioz guztiak corpusean sartzeko hautagai gertatu dira. Bistan da, horrek ez du kentzen Zuberoatik kanpoko testuekin ere lan egitea (§ 2.2.4).

Azkenik, testuen izaerari begiratu gero (§ 3.3.4), idatzizko tradizioko testuekin osotasunaren irizpidea baliatu zaigu —edo behintzat osotasunetik ez urruntzearena—. Ahozko literaturaren tradizioa, ordea, kasik zurtz uzteko erabakia hartu behar izan dugu: erran zaharren bildumak corpusean sartu ditugu, baina ez baladak eta ipuinak; ahozko transmisioetik jasoa den Etchahunen lirika ere sartu dugu. Herri antzertiari doakionean, corpusaren egoerak ez du exhaustibotasuna bideragarri egiten, eta testuen hautapen bat egin behar izan dugu. Laburbilduz, diseinatu dugun corpusak Zuberoako tradizio idatzia ia osorik hartzen du bere baitan, eta herri tradizioaren zein herri antzertiaren ordezkapen bana proposatzen du.

3.1.2. Etchart, Zalgize, Oihenart, Tartas... eta Archu

XVII. mendeko idazle zaharrenek maiz Zuberoan guztiz ezezagunak diren ezaugarriak, bai eta ezaugarrien konbinazioak ere, ematen dituzte: hizkuntzaren azterketan zehar ikusiko denez, Etchart, Zalgize, Oihenart eta Tartas hein handi batean corpuseko gainerako lekukotasunen datuetarik urruntzen dira. Izan ere, haien testuetan Zuberoaz kanpoko idatzizko eredu baten

³⁴ Anna Urrutyk (1826-1900) lehenagoko euskara zaharrago, tradizioari lotuago denaren eta arauemaileek moldatuago, eta garbizaleago denaren artean koka dezakegu, biografia mailan ere. Urrutyk gazterik utzi behar izan zuen Zuberoa. Sehaskako mintzoa atxikiko zukeen, haren bizitzako proiektu nagusiari ekiteko, hots, Jainkoaren hitzaren euskaldunentzat eskuragarri eta konprenigarri errendatzea. Aldi berean, Urrutyk Vinsonekin, Archurekin eta Bonaparte printzearekiko elkarlanean aritu zen. Ezaguna da Bonaparteren iritzia, Anna Urruty zubereraren eredutzat jotzen baitzuen Archuren aitzinean.

zantzuak sumatzen ditugu —edo, behintzat, Zuberoa gainditzen zukeen eredu batenak— (cf. § 3.3.4.3).

Beharbada kasurik begien bistakoena Tartasena da, bere hizkuntz hautuez idatzi zuelako; zehazki, honela deskribatu zuen bere euskara: “badu orotaric çerbait, çuberoac, Bassanauarrec, eta lapurdic emandrauco çerbait, baina ez oro, aruen eguindut neuré peça pobria” (*Onsa* 6). Darricarrèrek *Onsaren* testua aztertu zuen, amikuzera zela ondorioztatu: “Or le langage qu’il ne nomme pas, quoi qu’il l’ait catégoriquement mis à part, et en dehors des dialectes qu’il dénomme, c’est à coup sûr celui qui est encore usité dans le ci-devant pays de Mixe” (1911: 16; hurrengo orrialdeetan bere hipotesia sustengatzen duten datuak iruzkintzen ditu).

Etcharti doakionean, ez ditugu haren hizkuntz ideiak edo haren hautuen arrazoiak ezagutzen, baina zernahi gisaz giro jakin batean kokatzen da: Zalgizen, Tartasen eta Oihenarten munduan —azkenaren aita ordea izan zen, gainera—. Idazle hauek, bada, Maule aldeko handikiak ziren, zeinentzat Lapurdiko tradizioa erreferentzia bide baitzen idaztean —edo, agian, Zuberoa gainditzen zuen idatzizko usantza orain ezezagun bat—.

Zalgizeren erran zaharren zuberotartasuna denaz bezainbatean, hona Sarasolaren hitzak:

A pesar del propósito claro de atenuar algunas particularidades suletinas que puede apreciarse en la grafía de los refranes de Sauguis, hay ciertos detalles que evidencian el origen del autor más claramente que en el caso de Oihenart, pero no tanto como en el de Bela. (*Contr* 187)³⁵

XIX. mendean antzeko zerbait gertatzen da beste autore batekin: J. B. Archu. Bere garaian zubereraren tradizioa egina eta finkatua izan arren, Archuren proiektuak bestelako eredurik behar zuen: Peillenen hitzetan, haren *Aleghiak* (1848) zubereraz baino gehiago “Iparraldeko koine” batean itzuliak lirатеke (1992a: 93). Ondoren, Archuk *uskalherrietaco haurrentzat* egin zuen bere gramatika (1852). Gure ustez, Archuren lana ez da behar bezala balioetsi, *zuberotar* batengandik *zubereraz* idaztea igurika baizik ez bageneza bezala, eta ez Euskal Herriko eskoletan erabiltzeko hizkuntza batuago baten oinarrien funtsatzea.

³⁵ Sarasolak honako ezaugarri grafikoekin argudiatzen du bere baieztapena: i) bost bokaleko sistema; ii) Oihenartek ez bezala, *e + a > ia* bilakabidea islatzen du; iii) *u + a* bilkura hiru itxuratan ematen du Zalgizek: *üa*, *ua* & *uia*, hautua sistematikotasunik gabe gertatzen delarik; eta iv) hasperena ekialdeko arauari lotzen zaio, Oihenartengan mendebaldekoa sumatzen denean (*hoin*, *hon*, *humia* vs. *oin*, *on*, *umea*).

Hori guztia erranik, gure erabakia izan da Etchart, Zalgize, Oihenart, Tartas eta Archu corpusean sartzea. Batetik, haien testuak ez-dialektal kontsidera badaitezke ere, haietan *Zuberoako euskararik* ere badatekeelako; bestetik, soilik testuetan datzanaren ikertze eta erkatze sistematikotik —eta ez hamaika aldiz errepikatu ideia demostratugabeetatik— ezagut dezakegulako egile horiek zein neurritan besarkatu zuten kanpoko eredu bat, eta zeinetan islatu Zuberoako euskara.

3.1.3. Corpusetik kanpoko testuak

3.1.3.1. Testu galduak

Vinsonek egun —eta zenbaitetan orduan ere— galduak diren Zuberoako testuen berri ematen du. Haien aipamen bedera egin nahi genuke, corpora noizbait osatua izanen delako esperantzan. Lehenbiziko testu galduaren berri Belapeirek ematen digu, berearen aurretik egin zen katixima baten aipatzean. Vinsonen bibliografian 41. erreferentzia dagokio: “catéchisme en souletin, 1686”. Hona pasarte, informazio zehatzagorik ez emana halako induljenziaz justifikatuz:

Eta amorecatie uscaraz onsa ecin minçatciaren penac guibel etcitcen, ez herabezi: nola ere haboroec ezpaitucie hon ediren herri hontaco Apez gazte batec gutiz honat uscarala utçuli dian Catechima, eta ezpaitciereye hartçaz cerbutchatcen: Segur ere baita, eçagutcen ezpagunu haren eguiliac Teologian iakite cian beno guehiago, onsa eguin nahia Ciala, Justicia garratcian ediren gunukiala, haren lanaren bai Doctrinan, bai uscaran hitz gogor, baita houx ouste gabian eguin dutian hanitz; çoin hontarçunez orai guehiago aipatu gabe uzten baitutugu, bere lanian bere icena gorde diana, damu gutiagoreki bara dadin. (Bp I 20-21)

Ene adisquidia, haur duçula helcen mementoua cein baitouha Eternitate battetara... Eta orai berri Salaber, Haurec imprima eraciriq (J. P. Vignancourt, Paue, 1783). Vinsonek bigarren argitaraldi baten berri ematen du (122.b), aitortuz horren alerik ez duela ikusi; beraz, konpreni dezakegu lehen edizioko alerik bai ikusia zuela. Guk ez dugu inon atzeman.

Eguiateguyk aipamen berezia merezi luke: haren izkribuetan *liburu hirurguérréna* deitu zuena, *Aberatzarsun gussién guils bakhoitza* izenburua zukeena, “Pauen 1782. urtean argitaratu behar zena, J.-P. Vignancourt-en moldizkidian” (Peillen 1983b: 13) egun galdua da;

haatik, 1960. hamarkadan Gizpuzkoako Foru Aldundiaren Liburutegira iragan omen zuen³⁶ —guk ezin izan dugu aurkitu—. Azken buruan, Juseff Eguiateguy hunkitzen duen orok misterioz inguratua dirudi; guk ezin baikenezake Mitxelenak baino egokiago adieraz, hona haren hitzak, *liburu hirurguérréna* delakoaz mintzo:

Irakurleak ikusi duenez, D. Peillenek, ehiztari ernearen antzera, euskal idazle ezezagun baten aztarnak aurkitu ditu. Berak aurkitua, hain zuzen ere, hemen agertu zaigun beste misterio ilun baten gainera dator, hori argitzeko beharbada, are ilunago bihurtzeko agian. (Mitxelena 1963b: 78)

3.1.3.2. Corpusean sartu ez ditugun testuak

Puntu honetan Zuberoako euskara historikoaren corpusean, arrazoi batengatik edo bestegatik, zein testu ez dugun sartu ere esplizitatu nahi genuke. Erran gabe doa, erabaki horrek ez dakar testu horietara jotzeko debekurik, komeni izaneren delarik.

Gorago erran bezala, *zuberera idatziaren* tradizioan —nahiago bada *literatur zubereran*— XVI, XVII eta XVIII. mendeetan osotasunaren irizpidea baliatu zaigu; aldiz, XIX. mendean testu kopurua aski emendatzen da, eta zenbait testuren corpusetik kanpo uzteko deliberoa egin dugu. Halaber, herri antzertiaren tradizioko testuekin ere hautapen bat egin behar izan dugu, gainerakoak corpusetik kanpo utziz.

Corpusean sartu ez dugun testurik zaharrena Mongongo Dassançaren liburuaren zubererazko moldaketak dira, Urkizuk (1999) argitaratuak. Testu hauen datazio eta egiletasun egozpen

³⁶ “Donostiako Aldundegi liburutegirako Gotzon Irigaray euskaltzain jaunak Eguiateguyren *hirugerren libüría* eroserazi zuen; etxe-ekonomiazko lana da *Aberastarziün güzien giltz bakhoitza*, Pauen 1782. urtean argitaratu behar zena, J. P. Vignancourt-en moldizkidian” (Peillen 1983b: 13). Lino Akesoloren artikulua batean, Mitxelenaren ondoko ohar argi emangarria txertatua da:

ACLARACION. A propósito del ms. de Juseff Eguiateguy titulado *Aberastarzun gussién guils bakhoitza*, *liburu hirurguérréna*, que se encuentra actualmente en la Biblioteca de la Diputación de Guipúzcoa, me permito agregar unas indicaciones a las que en su muy erudito artículo hace el Padre Aquesolo. Mis noticias son que fue precisamente don Angel Irigaray quien señaló su existencia y es por eso mismo la persona más autorizada para puntualizar cuál puede ser su procedencia. Mi intervención personal no pasó en todo esto de haber mencionado que el tal ms. existía, cuando Dominique Peillen dio noticia de que, en la Bibliothéque Nationale de París, hay también, entre los donativos de d'Abaddie y de Hérèlle, otra obra, al parecer inédita, del mismo autor, cuyo título es: *Filosofo huscaldunaren ekheia*, y en la que se menciona como trabajo anterior el *Aberastarzun gussién guils bakhoitza*. Las observaciones de Peillen, con algún añadido mío, pueden leerse en *Egan* 1963, 1-3, p. 75-81 (Mitxelena, in Akesolo 1964: 364).

okerren zergatien berri jakiteko, ikus Peillen 2001. Azkenean, Peillenek (2016) Dassançaren testuaren eta horren zenbait bertsioren —zubererazkoak ala ez— edizioa argitaratu du.

Juseff Eguiateguy idazle ezohikoa dugu Zuberoako euskal literaturaren historian. XVIII. mendearen azken partean *Zuberoan errejent* izan zen honek —ala baitio bere lehen liburuaren hastapenean— zenbait lan idatzi zuen. Eguiateguyren izkribuen parterik handiena *Bibliothèque Nationale de France*-n gordetzen dute, D'Abbadie funtsaren 155. zenbaki pean. Azken hamarkadetan *Filosoffo-Huscaldunaren Ekheia* izenburu duena argitara emana izan da, bi partetan (Peillen 1983b & 2011), zeinetarik lehena baizik ez baitugu corpuseko hautatu —egiazki filosofiaz mintzo den bakarra; “bigarren liburua” puska ezberdinez osatua da—. Goraxeago erran bezala, Eguiateguyren egitasmoak beste testu bat du: *Aberatztarzun gussién guils bakhoitza, liburu hirurguérrena* (cf. § 3.1.3.1).

XIX. mende erditsuan bada obraño argitaratu bat, *Mariaren haiürren Congregacioneco Erreglamentia* izenburukoa (ca. 1850) (Vinson 250). Lau orrialdeko testu hori Azkue Bibliotekan dago (IZK.: 46062). Guhaurrek transkribatu arren, ez dugu corpusean sartu: ezaugarri berezirik gabekoa izanik, eta XIX. mendeko testu inprimatu gehientsuenak jada sarturik, haren sistematikoki tauletan agerrarazteak ez luke deus handirik ekarriko. Munta handiagoko beste lan bat ez dugu sartu, haren generoa corpusean deja ongi ordezkatua delakoan: *Cantica espiritualac* (Foré eta Lasserre, Baiona, 1846); testu hori lapurterazko *Cantica izpiritualac* ezagunen moldaketa da:

Recueil formé d'après les précédents ; il est en dialecte souletin. Ce recueil comprend des morceaux de divers auteurs et de diverses époques. Il y a quatre *Noëls* d'Etcheberri (n° 15 ci-dessus : les premier, troisième, onzième et douzième), un *Noël* de Gazteluçar (n° 39), corrigé par M. Larreguy, curé de Bassussarry (n° 114), le sixième, etc. (Cf. Fr. Michel, *Le Pays basque*, 1857, in-8°, p. 503-507). (Vinson 100.y)

Beti XIX. mendean, Zuberoan Inchausperen obra da egile bati egotz dakioken zabalena. Haren ekoizpenean hiru garai nagusi bereizi beharretan gara: goiztiarra, Bonaparte printzearekiko elkarlanari dagokiona eta berankorra. Hortaz, haren bi testu hautatu ditugu corpusean sartzeko: bat garai goiztiarrekoa eta bestea Bonaparteren garaikoa (*Kurutchiaren bidiaren debocionia* eta *Iturriagaren Elhestaldiak*, hurrenez hurren), gainerakoak kanpo geldituz, haien artean:

- *Doctrina cristiana en el dialecto suletino de Tardets* eskuizkribua (ca. 1850; Echegaray 1983 § 266). Asteteren dotrina, Bonaparterentzat itzulia, hurrengo bezala.

- *Doctrina cristiana en el dialecto suletino de Barcus* eskuizkribua (ca. 1850; Echegaray 1983 § 267).
- *Jincouac guiçonareki eguin patoac, edo eguiazco religionia* (Foré eta Lasserre, Baiona, 1851). Bigarren argitaraldian izenburua aldatu zen: *Uscaldunaren laguna, edo escuco libria* (Foré eta Lasserre, Baiona, 1852). Bosgarren ediziotik aitzina, beste aldaketa bat izenburuan: *Uscaldunaren guthunac. Edicione berria, arrahoukirc eta emendaturic* (Lamaignère-ren alarguntsa, Baiona, 1866). Idazlan horrek ikertze berezi bat merezi luke.
- *Le Saint Évangile de Jésus Christ selon Saint Mathieu traduit en basque souletin par l'abbé Inchauspe, pour le prince Louis-Lucien Bonaparte.* (Lamaignère-ren alarguntsa, Baiona, 1856).
- *Canticum trium puerorum in septem praecipuas vasconicae linguae dialectos versum* [zubererazko bertsioa] (Londres, 1858).
- *L'Apocalypse de l'apôtre saint Jean, traduit en basque souletin* (Londres, 1858).
- *Jesu-Kristen imitacionia / Zuberouco uscaralat utzulia* (Lamaignère, Baiona, 1883).
- *Maria Birjinaren Hilabetia edo Mayatzian egun oroz egiteko irajournaldiak Maria Virginaren bizitze etea berthute ederren gainen* (Vignancour, Paue, 1894).

Bonaparte printzearentzat lan egin zuen beste idazle zuberotar bat dugu J.-B. Archu. Haren izena Lafontaineren alegien itzulpenarekin ordezkaturia da gure corpusean, baina haren beste itzulpenak kanpo utzi ditugu, orduko hizkuntzarekiko hartzen duen distantziagatik; zirkunstantzia hori Printzeak idatzitako gutunetan aipatzen da.³⁷ Itzulpenez gain, Archuk

³⁷ Archuren eta Bonaparteren irizpide arras desberdinez, ikus Cid 2010. Ezaguna da Bonapartek ez zuela sobera estimatzen Archuren euskara idatzia, ez baitzatekeen zuberera *pürü*; hona 1889ko otsailaren 8an sinatutako gutunaren bi pasarte [in *Gure Herria* 1928, 427-429]:

“Je commence donc pour vous dire que M. Archu dans ses traductions emploie toujours *zien* pour *zian*, ainsi que *zutien* pour *zutian* [...] ; de même qu’il emploie *zuten* pour *zien* et *zituzten* pour *zutien* [...], et ainsi *dagouen*, *nayen*, etc., pour *dagouan*, *nayan*, etc. Ou je me trompe fort, ou M. Archu s’est amusé à mêler les dialectes, chose que, pour mes études, j’abhorre comme la peste, ainsi que les archaïsmes et les mots (d’origine basque ou non) qui ne sont pas en usage général dans le dialecte littéraire dans lequel on écrit.” (Bonaparte 1928 : 427-428)

“Je pense que M. Archu n’emploie pas, du moins dans ses terminatifs, un souletin pur ; car ils ne sont pas toujours ceux que nous avons recueillis ensemble en Soule, ni ceux de votre *Verbe*, ni ceux de Mlle Urrutz [sic], employés dans la traduction de l’Evangile de Saint Jean et des trois lettres de Saint Pierre, ni ceux enfin, de Mrs Abbadie et Chaho.” (Bonaparte 1928: 429)

Kantu patriotikak liburuxka argitaratu zuen (Lasserre, 1848), bai eta euskaraz osoki egindako gramatika bat, bigarren edizioan elebidun atera bazen ere. Hona corpusetik kanpo utzi ditugun Archuren lanak:

- *Bi sos. Kantu patriotikak* (Lasserre, Baiona, 1848).
- *Uskara eta franzes gramatika uskalherrietaco haurrentzat eguina* (Lasserre, Baiona, 1852).
- *Ruthen libria, Salomounen kantiken kantika & Jonasen libria* (Baiona, 1888).³⁸
- *Daviden gorantzak edo psalmiak* (eskuizkribua, Nafarroako Agiritegian).
- *Moisasen lehen libria Jenesa deithia* (eskuizkribua, Nafarroako Agiritegian).

Azkenik, Sallaberry mauletarraren lanak ere ez ditugu corpusean sartu. Haren *Chants populaires du Pays Basque* (Lamagnière-ren alarguntsa, Baiona, 1870) liburuan bildu kantuek³⁹ ahozko tradiziori lotu arazoak pausatzen dizkigute, funtsean datazioaz inprimatzeko prestatzerakoan erantsi/kendu diratekeen ezaugarriez. Sallaberryk badu oraino beste testu bat, politikaz, corpusean sartzea mereziko lukeena, baina horretarako berantegi eskuratu duguna: *Uskalduner!* (Garet, Paue, 1889) (Vinson 670), Berdoly hautagai errepublikazalearen alde.

3.2. Lekukotasunen zerrenda eta iruzkina

3.2.1. XVI. mendea⁴⁰

[Buru bakoitzean, letra beltzez, testua identifikatzeko baliatu laburdura datza]

Lç: “Çuberoaco Herrian usançatan eztiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac”, in Johanes Leizarraga, *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria* (Pierre Hautin, Arroxela, 1571).

Izan ere, Printzeak bestelako eredurik zuen zuberera *garbiarentzat*: “Bonaparte, en su carta a Inchauspe de 8 de febrero de 1889 menciona estas dos obras de Anna Urruthy como modelos de suletino” (Arana Martija 1991: 285).

³⁸ Jon Bilbaoren arabera, liburu hau Londreseko Biblia Elkarteak argitaratu zuen. Bonapartek Anna Urrutyren lagunza izan zuen; halere, Printzeari emaitza ez bide zitzaion gustatu (Arana Marija 1991a: 150).

³⁹ 50 kanta, zeinetarik 31 Zuberoakoak baitira, eta 19 Lapurdikoak edo Nafarroa Beherekoak.

⁴⁰ XVII. mendean bilduak izan arren, Belaren, Zalgizeren eta Oihenarten atsotitz bildumak XVI. mendeko lekukotasunen multzoan sartu ditugu, haietan Euskara Arkaikoaren ezaugarriak aurki daitezkeelako — nabarmenenaren baizik ez aipatzeko, “aoristo” deitura tradizionalaz deitu adizkera—. Gure corpusean erran zaharrak dira, Leizarragaren hiztegiñoaz landara, Euskara Arkaikoari begiratzeko dugun euskarri bakara.

Euskaltzaindiaren edizioa erabiliko dugu, Linschmann & Schuchardtek 1900ean argitaratu zutenaren faksimilea. 1213.-1214. or. Hiztegiño laburra izanda ere, testu honen baliagarritasunak fonologia eta lexiko kontuak gainditzen ditu; cf. datiboaren gaineko oharra, edo mugagabearen erabilerak ematen duen lekukotasun paregabea. Lakarraren arabera (1992: 277), “Leizarragarena hitz bilduma berrien sortzaile izan zen”. Azkenik, Urgellek (2017b) hiztegiñoaz lan egin du, egileak haren laguntzaile zuberotarretarik izan behar zuela ondorioztatuz.

Bela: Jacques de Béla-ren erran zaharrak. Poligrafo protestanteak (1586-1667) hainbat atsotitz bildu zuen bere *Tablettes* lan argitaragabe erraldoian. XIX. mende akabantzan haietako 45 argitaratuak izan ziren (Clément-Simon 1896: 104-107), baina “mal copiados” (*TAV* 186). Peillenek Cément-Simonek eman ez zuen beste dozena bat argitaratu du (1996). Mitxelenaren edizioa baliatuko dugu (*TAV* 183-187).⁴¹

Saug: Zalgizeren erran zaharrak. Guztira 205 atsotitz dira, eskuz idatziak, Oihenarten paperen artean ageri zirenak. Urquijok 1908an argitaratuak, Sarasolaren bertsioa erabiliko dugu (*Contr* 163-187). Berriz ere, badirudi jatorrizko iturria galdua dela (*Contr* 173).

O Pro: Arnaut Oihenarten atsotitzak. Oihenartek bildu erran zaharrak hiru iturritarik etorri zaizkigu.

- a) *Les proverbes Basques recueillis par le Sr d'Oihenart plus les poesies Basques du mesme auteur* (Paris,⁴² 1657). Liburu honetan lehen 537 atsotitzak ageri ziren (1-46. or.), frantsesezko itzulpen eta azalpenez horniturik (47-80. or.). Ondoko edizioak: Michel 1849, Urquijo 1935 (*RIEV*, bukagabea), Urquijo 1936 (faksimile), Txillardegi 1971, Orpustan 1992 eta Altuna & Mujika 2003; xehetasunendako ikus Altuna & Mujika 2003: 23-24.

⁴¹ “El editor [Clément-Simon] poseía cinco de los seis tomos de que se componía la obra [*Tablettes*], pero, por desgracia, desconocemos su paradero actual y nadie parece haber dedicado su atención al ms. desde la fecha de su publicación. Algunas dudas que quedan podrían haber sido resueltas si Clément-Simon hubiera incluido siempre el contexto francés y los paralelos en otras lenguas” (*TAV* 186). Agirrek dioskunez (2016), *Tablettes* horiek Paueko Departamenduko Artxiiboetan daude, Clément-Simonen garaitik hona beste liburuki bat desagertu delarik (IV.a).

⁴² “L'absence de tout nom d'imprimeur ou de libraire indique à mon avis que le livre ne fut point mis en vente et qu'il en fut tiré seulement un très petit nombre d'exemplaires qu'Oihenart distribua à ses amis” (Vinson *Essai* 26a); izan ere, pentsatzen da Oihenarten atsotitzak Parisen ziren pertsona ikasientzat inprimatuak diratekeela (Arcocha & Oyharçabal 2009).

- b) *Atsotitzen Urrhenquina* (J. Desbaratz, Paue, 1665). Emendakin honetan Oihenartek beste 169 atsotitz argitaratu zituen, 538-706 zenbakiak esleitu zaizkienak. Ondoko edizioak: Brunet 1859, Haristoi 1892, Baiona 1892, Urquijo 1936, Txillardeggi 1971, Orpustan 1992 eta Altuna & Mujika 2003; xehetasunendako ikus Altuna & Mujika 2003: 23-24.
 - c) Urquijok aurkitu zuen kaier eskuidatzian badira *Refranes y Sentencias*-eko hamazortzi errefracu (299-306 eta 327-336), gehi beste hogei (307-326), 1964 arte ezezagunak (TAV 174-175). *RS*-ekoak baitziren, azken hauei Mitxelenak 540-559 zenbakiak esleitu zizkien (ikus Lakarra 1996: 79).
- a) eta b)-n azaldu diren atsotitz multzoetarako, Altuna & Mujikaren edizioa erabiliko dugu.

3.2.2. XVII. mendea

Etchart: Zuberoako eta Erronkariko ibarren arteko korrespondentzia ofiziala. Erregeren prokuradoreak Zuberoan, Gabriel d'Etchartek, eta Erronkariko notarioak, Miguel de Rosek, idatzitako gutun sorta (1616-1617). Dokumentazioa Jose Mª Arriola jaun bilbotarraren funts pribatuetan da, Sotheby's etxeak 2008an antolatu enkantean erosi zuenetik. Orotara hamazazpi gutun dira; hamazazpietarik bederatzi Erronkarin idatziak dira, eta zortzi Zuberoan. Etchart mauletarra zen, Arnaut Oihenarten aitaordea. Haren zortzi gutunak Maulen datatuak dira, 1616ko maiatzaren 26tik ondoko urtarrilaren 14ra bitartean; gainera, bada Erregeren botere bat, iduriz berak itzulua. Dokumentu hauek frantsesezko eta euskarazko bertsiotan emanak dira, salbu hiru gutun, euskara hutsean direnak. Administrazio testuen ordezkaria, gutun bilduma hau Frantziako Erregeren goi zerbitzari baten idatz moldeak erakusten ditu. Etchartek igorri dokumentazioa kaligrafia aski onean egin da. *Monumenta Linguae Vasconum III* (UPV/EHU) ikerkuntza proiektuaren baitan egin den edizioa baliatuko zaigu (Bilbao, Gómez, Lakarra, Manterola, Mounole & Urgell, argitaratzeaz).

O Po: Arnaut Oihenarten neurtitzak. Euskal literaturaren historian Arnaut Oihenarten ekarpena ezin utzizkoa da. Oihenartek erabili zuen barietatea goiti beheiti (cf. § 3.1.2), haren lanak corpusean sartzeko deliberoa egin dugu. Hizkuntzaren azterketa sistematikoa egin ondoan, Oihenarten idazlanek bere sort hizkerarekiko urruntze hori norainokoa den oinarri sendoagorekin ezartzeko maneran izanen gara. Oihenarten poesiei doakienez, bi sorta dugu:

- a) *O^{ten} gastaroa nevrthizetan - La Jeunesse d'O en vers basques*, atsotitzekin batean Parisen argitaratua, 1657an. Bildumak 22 olerki du.

b) Eguiateguyk dioenez, 1664an Oihenartek *neurthitzen* beste edizio bat argitaratu zuen, lehengoak gehi beste zenbait olerki emanik, haren arabera *Zaharzaroa ere neurthitzetan* (Peillen 1983: 28). Baionako Liburutegian dagoen Oihenarten 1657ko liburuaren aleak josia du beste liburu baten zati bat, Francisque Michelek aurkitua, beste zazpi olerkirekin —eta zortzigarren baten hastapena—; egiantzekoa oso da zazpi neurtitz horiek Eguiateguyk zioen bigarren ediziokoak izan litezen (Urkizu 1994: 297; Altuna & Mujika 2003: 22). Altunak & Mujikak XXIIItik XXIXra zenbatzen dituzte, lehen sortakoen jarraian.

Neurthitzen ondoko edizioak honakoak dira: Michel 1847 —1657koak gehi “Autres pièces et fragments”, hots, berak aurkitu zazpi poema horiek gehi zortzigarrenaren hastapena—, Urquijo 1936 —soilik 1657koak—, Txillardeggi 1971, Orpustan 1992 eta Altuna & Mujika 2003; xehetasunendako ikus Altuna & Mujika 2003: 23-24. Corpusean osorik iritsi zaizkigun 29 neurtitzak sartu ditugu, baina ez 1665ean bere *Art poétique basque* eskuizkribuan jaso zituenak (Lafitte 1967: 205-234). Guk Altuna & Mujikaren edizioarekin lan eginen dugu.

Tt *Onsa*: *Onsa hilceco bidia. Ivan de Tartas Arueco erretorac euscaraz eguina. Moneineco Iaun Marquizari dedikatia* (Jacques Rouyer, Orthez, 1666). Vinsonen “le premier livre souletin” kontsideratu zuen (1885), eta Urquijok bigarren edizioa argitaratu zuen (*RIEV* 1907-1909). Badugu testu honen edizio modernorik (Eguzkitza 1975 & Altuna 1995). Tartasen bi liburuetarako J. Lavinen bertsio elektronikoak baliatuko zaizkigu, *Euskal Testuen Gordailuan* kontsultagarri (http://www.vc.ehu.es/gordailua/tartas_1.htm), bai eta faksimileak ere.

Tartasek berak aitortu baitzuen, erabili barietateak ez zukeen soilik bere sort mintzaira islatu, Frantziako hiru euskal herrietako euskaldunentzat ahalegindu baitzen (Urgell 2015b). Dena den bezala, gogoan darabiltzagu Lafittek Tartasen obrez erranak: “Chubero-ko mintzaira berezia funtsez eta errotik nahi duenak ikertu, behar ditu bata [*Onsa*] nola bertzea [*Arima*] arthazki iragan, eskuratzen ahal baditu segurik: ezen lili arradoak dira” (1931: 48).

Tt *Arima*: *ARIMA PENITENTAREN OCCVPATIONE DEVOTAQ. Orationia, Barura, eta Amoyna. Hirur Yrico Iaunary, Montirandé deithatcen den Iaun Abadiary dedicatiac. Iuan de Tartas Arueco Retoraz eguinac* (Jacques Rouyer, Orthez, 1672). Tartasen bigarren liburuak 135 orrialde ditu, *Onsa*-renak baino askoz kaxa txikiago batez. Jakingarri bibliografiko zein transmisioaren gaineko informaziorako, ikus Vinson 34 eta Altuna 1996: 9-13. *Arima* badu edizio kritiko modernorik (Altuna 1996); horretaz gain, xede literario hutsez egin den Tartasen testu hautatuen bilduma aipa genezake (Mujika Iraola 1998).

PrS: *Pronus Singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus* (1676). Liburuxka honek 33 orrialde ditu, eta bigarren partea (28-33. or.) hilentzako elizkizunetan erabiltzekoa da. Zati horren iturria d'Olce Baionako apezpikuaren lan batean datza: 1651n *Pregarioac* (lapurterazko originala) eta *Pregariac* (behe nafarrerazko egokitzapena; cf. Camino 2008: 107) testu “bikiak” argitara eman zituen. Bada, zubererazko pronua lapurterazko *Pregarioac*-en moldapena da (Agirre 1998a: 5). Ondoren d'Abbadiek berrargitaratu zuen: *Les prières du prône en basque (dialecte souletin), publiées par Mgr Arnaud-François de Maytie, Evêque d'Oloron, en 1676* (Lamagnière-ren alarguntsa, Baiona, 1874) (Vinson 36b).

Pello Agirrek testu honen ikerketa eta edizioa egin du (1998a). Bertan Belapeireren egiletza hipotesi sendoa plazaratu du; hizkuntzaren azterketatik idokiko denez, guk zenbait argudio gehituko diogu hipotesi horri —labur erraiteko, testu honetan Belapeireren *zuberera* kausi daiteke—. Corpusean Agirreraren edizioa erabiliko dugu.

Bp: *Catechima laburra, et Jesus-Christ goure Gincou jaunaren eçagutcia, Salvatu içateco. Çuberoa Herrico Uscaldunen eguina, Athanase Balapeyre, Hanco jaun officialaz, eta Sorhoëtaco Erretoraz* (Jerôme Dupoux, Paue, 1696). Katixima hau bi partetan egina da, liburu berean (176 eta 136 orrialde, hurrenez hurren). Aitzinsolas gisara, Belapeirek 1695an egindako ordenantza txertatzen du, Zuberoan *ororen eskolak* abiarazteko manua.

1686ko katixima galdu batez ari, Vinsonendako, “Le livre de Belapeyre n'a pas eu meilleur sorte que celui de son prédécesseur” (*Essai* § 41). Izan ere, elizbarrutiko barne gatazkak zirela medio, hamarkada bat berantago *Oloroeko katixima* gisara aipatzen den testuak ordezkatu zukeen. Belapeireren katixima *laburrak*, beraz, luzaz iraun du berriz argitaratua izan arte, egileak literatur hizkuntzaren lantzeko suen berezi bat erabili arren. Egun, egikera desberdineko bi edizio dugu: Davant 1983 eta Agirre 1996 (tesi argitaragabea, UPV/EHU) —guk Agirrerarenekin lan eginen dugu—. Belapeireren gaineko ikerketaren *state of the art* Agirrek markatu du. Frantsesezko iturriaz —Bossouet-en katiximaren (1687) zati bat— (1998b) eta edizioaz gain, oroz gainera grafia (2001a), fonologia (2001b) eta lexikoa (2010) jorratu ditu.

3.2.3. XVIII. mendea

CatOlo: Jacques de Maytieren *Oloroeko katixima* (1706). Literatur zubereraren tradizioaren egituratzean hau da, gure ustez, garrantzi handien izan duen testua (ikus I, § 3.3.4.3.2),

hainbat ediziotan berrargitaratua. Hortaz, zenbaitetan halako lehentasuna eskainiko diogu. Hona lehen edizioaren izenburu osoa:

CATECHIMA Oloroeco Diocezaren Cerbutchuco ecinago Ylustre eta ohoragarri Messire JOSEPH DE REVOL hanco Aphezcupiaren manuz eguina. Eta Çuberoa herrico uscaldunen amorecatic uscarala utzulia Messire JACQUES DE MAYTIE Oloroeco Calongiaz eta hanco Vicari Generalaz (Jerôme Dupoux, Paue, 1706).

Izenburuak berak dioenez, liburua *Çuberoa herrico uscaldunen* itzulia da, frantsesezko iturritik —Joseph de Revol apezpikuak idatzi zuen katiximatik—. Biarnesezko bertsioa ere argitara eman zen, Pierre de Lailhacar-ek itzulia. Egiazki, usuen *Oloroeko katixima* gisa ezagutzen dugunak (*OEH*-ren aipamen sisteman ere *CatOlo*) funtsez bi bertsio du. Lehena, Joseph de Revolek 1706an manatua (Vinson 44a), Vinsonen ezagutu ez zuen 1723ko bigarren edizio batekin, Agirrek aurkitua (1998b: 348). Bigarren bertsioa, testu *emendatia* dakarrena, ondoko urteetan ageri zen: 1743, 1746, 1770, 1784, 1788 (bostak Pauen), 1788 eta 1817 (biak Tolosan); hots, Vinsonen bibliografiako 44 b, c, d, e, f, g & h. Izenburuan François de Revol ala Villoutreix de Faye apezpikuen izenak ageri, bigarren multzoko edizio guztiek ber testua zerratzen dute. Hona 1746ko edizioaren izenburua:

CATECHIMA Oloroeco Diocezaren Cerbutchuco JOSEPH DE REVOL hanco Apphezcupiaz eguina, emendatia eta berriz imprimatia FRANÇOIS DE REVOL Oloroëco Apphezcupiaren manuz (Jean Dupoux, Paue, 1746).

Guk lehen bertsioa (*CatOlo*, 1706) eta bigarrena (*CatOlo2*, 1743tik geroz) bereiziko ditugu. Bien artean bada zenbait desberdintasun, batez ere edukiaren arranjamenduan, baina ez bakarrik: François Revol apezpikuaren *mandamentian*, estiloaren aldetik denboraren higaduragatik obratu aldaketen justifikazioa egiten da, hizkuntza mailako doitze batzuk ekarriz; hona pasartea:

Haren obragia osso eta perfeita cen bere populiari eman cianian, eta egun onxa difficil liçate hartan cerbait emendatcia edo herçia, munduco manerac ezpalira themporareki khambiatcen: badakicie ene anaye ecinago maytiac, diala hoguey eta hamar ourthe parfait eta complitu ciren gaicec eztiela uduri egun badiela ber goustia, ber indarra eta arranjatceco ordian eman çayen ber chahutarçun eta agradamentia. (*CatOlo2* iv)

Corpusean sartu testuak guhaurren edizio argitaragabeari dagozkio: batetik, lehen bertsioarena (1706), Azkue Bibliotekan gordetzen duten kopian oinarritua, eta bestetik bigarren bertsioaren testua, 1746, 1770 eta 1788ko edizioetan oinarritua (Vinson 44c, 44d & 44g, hurrenez hurren).⁴³

Othoitze: *Othoitze eta Cantica Espiritualac. Çubero Herrico* (1734). Berriz ere, lan honen izenburuak *Çubero Herrico* destinatiboa dakar. Bere bibliografiaren 56. notizian, Vinsonek hiru edizioen berri ematen du: 1734 (Jean Dupoux, Paue), 1748 (Paue) eta 1823 (Roch Daguerre, Maule); bestalde, Urquijok 1778ko edizio ezezaguneko ale bat erosi zuen (Urquijo 1907). Zenbait grafia aldaketa goiti beheiti, lau edizioetako testua bat eta bera dela berma dezakegu, orrialdeztapena bera ere dutela —guk 1734ko eta 1778ko edizioen ale banaren gainean lan egin dugu⁴⁴—. 36. orrialdera arte otoitzak biltzen ditu, eta hortik akabantzaraino kantikak. Vinson balizko iturri hau seinatu zuen:

Ce livre est peut-être une traduction ou une imitation du suivant, cité par M. Louis Lacaze [1884]: *Prières et cantiques spirituels à l'usage des missions de Pères de la Compagnie de Jésus*. À Pau chez Jérôme Dupoux, 1721.

Mota horretako kantika bildumak oso ohikoak izan ziren; Oloroeko diozesan bada beste hau, frantsesez: *Cantiques spirituels imprimés par ordre de Monseigneur François de Revol, s l'usage de son diocèse* (J.P. Vignancour, Paue, 1766).

Mst: *Jesu-Kristen Imitacionia Çuberouaco uscarala, herri beraurtaco apheç bateç, bere Jaun apheçcupiaren baimentouareki utçulia* (Dugué eta Desbaratz, Paue, 1757). Hau da Thomas de Kempis-en *Imitatio Christi*-ren zubererazko lehen bertsioa. Inchausperean arabera, itzultzailea Martin de Maister Ligiko erretorea zatekeen, eskaintzan M. M. sinaturik (*apud* Vinson, *Essai* 85b).

Liburu hau zuberera klasikoaren gailurtzat hartu izan da. Francisque-Michelendako, Maisterren *Imitacionia* “c'est, après la traduction de l'Évangile de S. Matthieu par M. l'abbé Inchauspe, le meilleur modèle peut-être du dialecte souletin” (1857: 484). Lafittek honela

⁴³ 1706ko edizioa: Azkue Bibliotekako fotokopia, IZK.: 48079 signaturaz; jatorrizko dokumentua egun Chicagon da, L. L. Bonaparteren liburutegiko funtsean. 1746ko edizioa: Azkue Bibliotekako alea, IZK.: 46218 signaturaz. 1770ko edizioa: Azkue Bibliotekako alea, IZK.: 16186 signaturaz. 1788ko edizioa (Tolosakoa): Koldo Mitxelena Kulturuneko alea, J.U. 4775a signaturaz.

⁴⁴ 1734ko eta 1778ko edizioen aleak Koldo Mitxelena Kulturunean daude, J.U. 4021 eta 4021b signaturekin, hurrenez hurren.

goraipatu zukeen: “Ziberotar gaztek on lukete, hari jarraitzea. Tartas baino aiphagarriago zaiku, bai gochoz, bai jakitatez, bai hitzkuntzaz” (1931: 101). Haren gaitasuna ez bide zen euskarara mugatzen: “Le latin de sa dédicace est supérieur au latin ordinaire des hommes d'Église” (Vinson, *Essai* 85b).

Maisterren itzulpenak bi edizio *zahar* izan du: 1757koa eta 1838koa (P.-A. Vivent, Oloroe), Vinsonenean 85a & 85b, hurrenez hurren. XIX. mendean Inchauspek ere Kempisena zubereratuko zuen (Lamagnière-ren alarguntsa, Baiona, 1883). Maisterrena hain itzulpen landua, hain hizkuntza goretsia duena izanik, pentsatzekoa da Inchausperi Maisterren euskararen zenbait ezaugarri zaharkitu iduri lekion. Gure denboran Maisterren *Imitacionia* edizio moderno baten sujet izan da (Davant 2009), baina ez zaigu zerbitzatuko. Hortaz, baliatuko dugun bertsoa bestelakoa da: I. & III. liburukietarako Klasikoen Gordailukoa, grafia eguneratuan —faksimilera ere joko dugu—, eta II. & IV. liburukietarako Pello Agirrerena, jatorrizko grafian (argitaragabea).

IP: *Igantçtaco Pronoua, eta Hilen Pronoua* (Dugué eta Desbaratz, Paue, ca. 1757). 1676koaz geroz, hau da Zuberoako argitaratu den bigarren pronua. Egiakzi hiru pronu biltzen ditu, zeinetarik hirugarrena (13-16. or.) 1676ko *PrS* testutik hartua izan baita, hitzez hitz.

Grafian —baina ez bakarrik— oinarritutako argudio sendoak emanik, Agirrek (1998a) Maisterren egiletza postulatu du; jada Vinson grafia eta molde kidetasunaz ohartu zen “Même orthographe et mêmes caractères que l'*Imitation* souletine de Maister” (*Essai* 86). Hizkuntzaren azterketan ageriko denez (cf. 211. & 444. oharra), guk hipotesi hori berresten dugu. Beraz, bada halako paralelismoa 1676ko eta 1757ko zubererazko pronuen artean: lehena Belapeirek egin zukeen, eta bigarrena Maisterrek, biek sinatu gabe.

1757az geroztik Maisterren pronua ez da sekulan berrargitaratua izan; beraz, guk originalera joko dugu, Koldo Mitxelena Kulturunean 243. signatura pean gordea den alera hain zuzen.

Ressegue: *Sacramentu-Saintiaren AURHIDEGOUACO MANIAC ETA CHEDIAC. Esquiulaco parrochia eličan, Andredonamariaren Conceptionecouan, eçaria. Benoît hamalaurden goure Ayta Săintiaren Bullareky, eta Oleronco Jaun Apphezcupiaren manu eta baymentieki. Franceseti, Uscarala utçulia, Aurhidegouaren manuz, P. Ressegue, bestela Mercy, Aurhidegouaco Prioreaz edo gueienaz.* (Isaac Charles Desbaratz, Paue, 1758).

Ressegue, *bestela Mercy*, Eskiulako familia ezagun bateko seme izan zen, notario. 52 orrialde dituen itzulpeneko liburuño hau bi aldiz inprimatu zen, 1758. urtean (Vinson 87a & 87b), baina geroztik ez da berriz argitaratua izan. Hortaz, originalera jo dugu, guhaurren edizioa

erabiliz; horretarako, Eusko Legebiltzarraren Liburutegiko alea kontsultatu dugu, 90012422. zenbakiarekin. Ale honek ondoko eskuzko oharra dauka: “Único libro vasco de Olorón con su dialecto. Rarísimo. 1ª edición. 87a Vinson. 2. Muy raro”. Beraz, testu honen —bai eta Eskiulakoa den ondokoaren— interes linguistikoa handia da: Zuberoako ipar-ekialdeko euskararen orduko lekukoak dirateke.

StJul: *Saint Julien d'Antioche* (1770). Orain arte argitaratu den pastoral testurik zaharrena da hau, eskuizkribu bakar batean kontserbatua. 1770ean antzeztu zen, Sarrikotapean, errejenta eta izkribuaren kopiagile nagusia Simon d'Alchurrut izanik (Loidi 2004: 5-7). Lehen *pheredikiak* 117 berset ditu, eta trajeriaren testuak 1.307. Pello Agirrerek Lodiren bertsioaz egindako transkripzioa baliatuko zaigu.

Mercy: *ANDERE DONA MARIA SCAPULARICOUAREN CONFRARIACO BULLA, DECRETA, STATUTAC, ETA MANIAC EDO CHEDIAC. Esquiulaco parrochia eličan, haren conceptionnecouan eçaria. Franceseti uscarala utçuliac, Jaun Directorraren eta beste Officieren manuz, ALEXIS MERCY Praticienmaz.* (J. P. Vignancour, Paue, 1780).

Alexis Mercy aurreko liburuaren egilearen iloba izan zen, hau da, Resseguerena. Bi testuak oso antzekoak dira: haurridego baten araudia (honek 43 orrialde ditu), Eskiulan eginak, eta frantsesetik itzuliak. Kasu honetan, gainera, frantsesezko iturria aurkitu ahal izan dugu: *Réglements et statuts de la Confrérie Notre-Dame du Scapulaire de la paroisse d'Esquiule en 1772, en remplacement de la Confrérie Notre-Dame du Mont-Carmel, qui existait depuis 1686* (Lucuix 1995).

Lehenengoan bezala, testu honek ez du edizio gehiagorik izan, eta Eusko Legebiltzarraren Liburutegian gordetzen den alera jo dugu (signatura: A-B8, C6), guhaurren edizioa eginik.

NLilia: *Noelen Lilia composaturic huscarez* (1782). Testuak dozena bat kantika biltzen ditu 16 orrialdetan. Liburuño honek hiru edizio izan zuen:

- a) *Noelen Lilia composaturic huscarez Jesusen incarnationiaren ouhouretan* (Paue, 1782).
- b) *Noelen Lilia composaturic huscarez Jesusen incarnationiaren ouhouretan, Eta oray harçara Barneix Alçabehetic arra imprima eraciric* (Toneten Alharguntsa, Paue, 1821).
- c) *Noelen Lilia composaturic huscarez Jesusen incarnationiaren ouhouretan, arra imprimaturic* (Lapeyrette, Oloroe, ca. 1844).

Vinsonek ez zuen liburuxka honen lehenbiziko edizioako alerik ezagutu, 1821ko eta 1844ko edizioetakoak baizik (121b & 121c, hurrenez hurren). Guk Koldo Mitxelena Kulturuneak atxikitzen duen 1821eko alea editatu dugu. Barneix Alçabeheti ez zen autorea, berrargitaratzailea baizik. Vinsonek ere gaztigatzen baitu, erran behar da testu hau ez dela mende luze bat berantago karrikaratuko zen beste honekin nahasi behar: *Uskal Noelen Lilia hounturik Jesusen Inkarnazioren ouhouretan* (Ligugé, Vienneko Departamendua, 1897).⁴⁵

Duela gutxi — baina berantegi corpuseko bertsioaren aldatzeko — lehenengo edizioako ale bat atzeman dugu Pariseko *Bibliothèque Nationale de France*-n. 1821eko edizioako aleari erkatuz, orrialde banaketa ez dator bat, baina bai edukia. 1782ko edizioan Barkoxeko erretorea eta Oloroeko bikario handia zen De Suharek *nihil obstat* delakoa sinatzen du —1821eko edizioan ber dataz agertzen da—; aldiz, 1844koan desagertu da, eta haren plazan San Bernaten aldeko otoitz bat erantsi da.

Egiat I: Juseff Eguieteguyren *Filosofo-huscaldunaren ekheia*, ca. 1785.⁴⁶ Ez dakigu nongoa zen egilea.⁴⁷ Eskuizkribuaren azalean Frankfurten, 1785ean argitaratua balitz bezala aurkezten da,⁴⁸ baina bi mendez iraun du argitaratu gabe. Bertan hiru testu kontsidera daitezkeen arren

⁴⁵ Izenburuetan arras antzekoak badira ere, edukian ez da hala gertatzen. Hona irakurleari zuzendutako aitzinsolas laburra:

“Diala ehun eta hamabost ourthe inprimatu zutien, lehentze eta berhez, hamabi Noel; geroztik, dakigularik, arramouldaturik izan dira berritan, huts berekin, ezpazien ere haboro. Noel haietan baziren zounbait arrimu gabe, beste batzu aldiz, ezinago gaichiki mouldatiak, bertsiak batian luzegi, bestian llaburregi.

Orai argitara emaiten dutugu hamabi Noel, ahaire ederrenak dutienetarik. Hartu tugu, parte handiena Noelen lilian; bat Othoitce eta Cantica espiritualak den librian; bestiak, azkenik ziberoutarrez inprimatu kantiketan. Noula, erran bezala, huts hanitch beitzien, berhiziki Noelen Lili-koek, ahalaz ountsa chuchuentu tugu, zounbait ere kasik osoki arra berritu. Lan aski idorra eta gaitza izan zaio, inprima erazliari besteren obren chuchuentzia; eta zounbat nahi artha eman dian lan horri, ezta nahibezala burutan joan, ezinbestian, eta denbora esakazez. Halere, esparantcha du, diren bezala houn hartuko dutiela Noel horik Ziberoan.

Daigun ourthian, Jinkoak laguntzen gutialarik, emanen dutugu kartilla berhezi batetan bilhatu ahal izan diren Noelak oro bere ahairekin, laphourtarrak ziberoutarrak bezala”. (*UNLilia* 2)

⁴⁶ Testua ez da erraz datatzekoa. Datu seguru bakarra *post quem*-ekoa da: Larramendiren hiztegiaren eragina (1745). Bestalde, eskuizkribuaren kopiagileak 1785.eko data agerrarazten du, argitalpen urte gisara. Azkenik, bigarren partean Eguiateguyk Belako Zaldunaren heriotzari erreferentzia egiteak testua “1796-1797.ean berriz ukitu zuela” erakusten du (Peillen 2011: x).

⁴⁷ Peillenentzat (1983b: 10), Eguiateguyrenak: “Pettarreko (Zuberoaren beterriko) euskararen kutsua dauka: *hüillen, belar, igorraiten, serisatze, batztü* hitzek salatzen duten bezala”, eta horregatik Yrizarrek “Basse-Soule - Pettarra” etiketaren pean sailkatzen du haren lekukotza (2002b: 43).

⁴⁸ Orain arte inork ez du balizko edizio horren aztarnarik atzeman zeren, seguruenik, liburua ez zelako sekulan inprimatu. Garai hartan, idazleek beren liburuaren azala ere prestatzen zuten inprentara joatekoa zen

(§ 3.1.3.2), corpusean bakarria baizik ez dugu sartu: *lehen liburua* (Peillen 1983b), alde askotatik begiratu hain berezia den idazle honen hizkuntzaren lagin bezala balia dakigun. Hortaz, arazoak baditu ere (cf. 73. oharra), Peillenen ediziora jo dugu, eskura dugun bakarria delako —zehazkiago, Armiarman dagoen bertsio elektronikoa erabili dugu—.

Edipa: *Edipa pastorala* (1793). Corpuseko bigarren trajeriaren errejenta eta kopiagilea Jean Mekol Garindañekoa da (Bilbao 1996). Lehen *pheredikiak* 60 ahapaldi dauka, trajeriaren testuak 1041, eta *azken pheredikiak* beste 16; beraz, orotara testua 1.117 bersetez osatua da. Bilbaoren edizioa baliatuko dugu.

UskLi: *Uscara libria confessioniaz, comunioniaz, eta meçaco sacrificio saintiaz, bicitceco erreglamentu bateki. Bayonan, Cluzeau anayen baithan* (data gabe). Liburu hau Zuberoan arrakasta handien izan dutenetakoa da, Oloroeko katiximarekin eta *Uskaldunaren guthunarekin* batean; gutxienez hamalau edizio izan zuen (Vinson 132a - 132o bitartean). Lehenbizikoa datarik gabe ageri zen, eta gure hipotesia da edizio hori Iraultza ondoko urteetan atera zela.⁴⁹

Vinsonek dioenez, “On ne connait pas l'auteur de ce livre de piété, mais à en juger par l'orthographe et le style, on peut dire qu'il était originaire de Barcus”⁵⁰ (132a). 1834tik aitzina testua arramoldatuko da:⁵¹ *Uscara Libria, confesioniaz, communioniaz eta meçaco sacrificio*

eskuizkribua txukun egiterakoan; ohitura horren erakusgarriak dira Añibarroren *Nekea arindurik* eta *Geroko gero* lanen azalak. (Urgell, bekoz beko).

⁴⁹ Vinsonentzat “L'édition doit être du dernier tiers du XVIIe”, baina dudarik gabe *XVIIIe* irakurri behar dugu. Intxaustik 1775ean kokatzen du lehen inprimaldi hori, baina beharbada zuhurrago litzateke data hori poxi bat berantatzea. Batetik, arraro litzateke bigarren ediziora arte kasik berrogei urte pasatzea, eta handik hogeita hamasei urtera hamalau edizio karrikaratzea. Bestetik, ez da komeni ahanztea Iraultza ondoko urteetan lan asko datarik gabe argitaratu zirela (Urgell 2013: 33), eta halakoa izan liteke *Uscara Libria*ren lehen edizioaren kasua.

⁵⁰ Vinsonek ez du zehazten zertan oinarritzen den, baina Zuberoako euskararen ezaugarri infradialektalik behar zuen gogoan erabili. Gure iduriko Zuberoako ipar-ekialdea hegoalde menditsutik bereizten duten ezaugarrietan ohargarriena asimilazio bokalikoa litzateke, eta *Uscara Libria*ren horren adibide ugari atzeman daitezke, bereziki “Alexis Saintiren Bicitce admirabilia” izenburua duen atalean (211-228): *saintiren* 211, *hamaçazpy guerrenin* 212, *Saintiren* 212, *Emperadoriren* 212, *ciradila* 212, *çutukin* 212...

⁵¹ “Les deux éditions qui précèdent [132.g (Baiona, 1834) & 1321.h, (Maule, s.d.)] ne sont pas semblables aux anciens *Uscara Libria*. Le basque de ces derniers a été revu et corrigé ; la table des fêtes mobiles est en souletin, et les prières du matin et du soir sont tirées, non plus de l'ancien catéchisme d'Oloron, mais du nouveau catéchisme d'Astros. Les en-têtes des prières latines sont en basque. On a ajouté les vêpres des principales fêtes de l'année et les vêpres de sainte Lucie [...]. Le basque des parties nouvelles est de M. Etchegoyen ; il est en général assez soigné” (Vinson 132h).

saintiaz, bicitceco erreglamentu bateki çougni juntaturic beita Jesus-Kristen passionia, uscaralat utçulia M. Etchegoyen Mauleco erretoraz (Cluzeau, Baiona, 1834).

Beraz, gure ustez bi bertsio desberdin aipatzea komeni litzateke (cf. 51. oharra), tesi honetan *UskLi* eta *UskLi2* laburdurak esleituko zaizkienak. Guhurrek *Uscara Libriaren* lehen bertsioaren edizioa prestatu dugu, 1814ko eta 1828ko edizioen ale bederatan oinarriturik (lehenena Azkue Bibliotekakoa, CD-0100 dokumentu digitalizatuan, eta bigarrena Koldo Mitxelena Kulturunekoa, 243. signaturaz).

3.2.4. XIX. mendea

SteEli: *Sainte Elisabeth de Portugal* (1750 / 1810). Trajeria hau bi iturri nagusitatik heldu zaigu. Lehena Baionako Euskal Erakustokiaren Liburutegian gordetzen da (Ms 14), 1593 bersetekin, eta haren *ex-libris*-a Jauliber kopiagileak sinatua da, Eskiulan, 1750eko datarekin.⁵² Bigarrena Pariseko *Bibliothèque Nationale de France*-n dago (*celtique et basque* 208), Antoine Bayhaut errejent edo kopiagile delarik, 800 bat bersetez osatua.

Hérellen arabera, “La pièce de Ste Elisabeth parait très bien faite, et en bon basque” (*Notes sur pastorales basques*, s.d., 20-21). Guhurren edizio argitaragabea erabili dugu; testua Jauliberren eskuizkribuan oinarritua da, zero hipotesian Zuberoako ipar-ekialdeko barietatea lekukotuko lukeena —hizkuntza ezaugarrien azterketaren atalean ikusiko denez, hala dirudi—

DKhi: *Doctrina khiristia haurren instruccionetaco* (Cluzeau, Baiona, 1812). Liburu hau memento berezi bati dagokio: Iraultzaren ondoan Baionako elizbarrutiak lehengo Akizekoa zein Oloroekoa bildu zituen, eta beraz Akitaniako euskaldunak oro; bestela erranik, eliza egituretan zuberotarrak beren anai-arreba biarnesengandik berezi ziren. Horrek ondoriorik ekarriko zuen, Zuberoako testuen historia markatuz (cf. ATALASEAN, § 3.3.4.3.2).

Nolanahi ere, *Doctrina khiristiak* guztiz ahantzirik iraun du. Vinsonek (171) ezagunagoa den eta lapurteraz idatzia den Loisonen katiximarekin —edo Inperioarenarekin— batera biltzen

⁵² 1750eko data ez dagokio kaier osoari, azken hiru orriei baizik. Kaiararen gainerako orrien papera 1805ean izan zen ekoitzia; beraz, kopia 1810ean inguru egina izan zela postula daiteke (Segurola 2015).

du. Bi liburu horien arteko diferentzia ez da soilik euskalkia, baizik eta frantsesezko iturri desberdinetarik moldatuak direla;⁵³ hona bien izenburu osoak:

Francesen imperadorearen eremuetaco eliča gucietacotz eguina-den catichima / J. J. Loison, Bayonaco Jaun Apezpicuaren manuz imprimatua, haren diocesan bakharric iracatsia içateco (Cluzeau, Baiona, ca. 1807) (Vinson 171a)

Doctrina khiristia haurren instruccionetaco, idequiric hitcez hitz Franciaco eliza ororen usageco catichimati (Cluzeau, Baiona, 1812). (Vinson 171c)

Vinson bera berantago ohartuko zenez, frantsesez ere baziren Inperioaren katiximaren bi bertsio diferente: luzeago bat, eta beste bat laburragoa:⁵⁴

Je viens d'apprendre également qu'il y a eu un abrégé en français du Catéchisme de l'Empire dans le diocèse de Bayonne. Ce petit volume comprendrait 71 p. in-18 et porterait en tête le mandement spécial de Mgr Loison, du 30 juillet 1808. Son titre serait le suivant : « Abrégé de la doctrine chrétienne pour l'instruction des enfants, tiré littéralement du Catéchisme à l'usage de toutes les églises de l'Empire français, etc. Bayonne, Cluzeau, 1808. » On voit que c'est le prototype de la version souletine. (1896: 65)

Afera argiturik, corpusean *Inperioaren katiximaren* zubererazko bertsioa sartu dugu, zeinaren frantsesezko iturria *Abrégé* delakoa baita. Horretarako, Baionako Elizbarrutiaren Liburutegian

⁵³ Vinsonentzat “Traduction un peu abrégée du même livre en dialecte souletin”, 171c erreferentzian emana. Baina zubererazko bertsio hau ez zaio lapurterazkoari jarraitzen. Sintaxia, hiztegia eta hainbat adierazpide urrunegi gertatzen dira bata bestearen zordun izateko. Lapurterazko itzulpenaren egileak lexiko zainduagoa darabilen bitartean, zubererazkoarenak anitzez ere maileguzaleagoa da, euskarazko ordainen xerkatzeko ahalegin handirik egin gabe. Baina susmoen mailatik segurantzta batera iragaiteko, zubererazko bertsioaren itzultzailea frantsesetik abiatua zela argi ikusiko da ondoko pasarteetan: “*Erran eçaçu Symbolua latiz [...] Erraçu Symboloua franceses*” (*Doctrina khiristia* 16). Ber jarraibidea atzematen dugu otoitz guztietan, eta arras bitxia liteke erretorek haur xiberotarrei frantsesezko otoitzak erranaraz liezazkieten, zubererazko eta latinozkoen gain. Aldiz, lapurterazko bertsioan esperokoa aurkitzen dugu: “*Erraçu symbola latinez. [...] Erraçu escaraz [...]*” (*Francesen Imperadorearen eremuetaco eliča gucietacotz eguina den catichima* 38). Beraz, *Inperioaren katiximaren* lapurterazko eta zubererazko bertsioak ezin dira liburu baten edizio diferenteak kontsideratzen ahal, Vinsonen bibliografian egin zuen bezala. Itzulpen beregainak dira, biak frantses originaletik abiatuak, testu diferenteak eskainiz. *Mutatis mutandis*, Maisterren eta Inchausperekin Kempisen itzulpenen zenbaki bakarrean biltzea bezalako zerbait litzateke.

⁵⁴ 1812ko *Doctrina Khiristia* liburuan J.-J. Loison apezpikuak ondokoa dio bere mandamenduan: “Franciaco Eliza ororen usageco Catichimaren publicacioniaz gueroz, informatu guira, goure visitetan haurren instructioniaz cargaturic direnen zelo eta applicationiaz hain eguinbide handi haren cumplitceco; eta errepresentacione eguin çaicunetan gaignen haurric hoborouec etciela ikhasten ahal catichima berria oro, çouin hedatiegui beita particularqui herrietaco haurren.” Baionako diozesan *Catéchisme à l'usage de toutes les églises de l'empire français* —bertsio luzea— lanaren 2.000 ale inprimatu ziren; eta *Abrégé* —bertsio laburra— delakoaren 1.000 (*Bibliographie de la France*, 1811-1812: § 1260).

gordetzen den alea baliatu dugu (orduan katalogatzen), haren transkripzioa eginik. Ondoren beste ale bat atzeman dugu *Bibliothèque Nationale de France*-n; ez da desberdintasun markagarririk haien artean, biak aski estatu onean edirenik.

Xarlem: *Charlemagne* (ca. 1835). Trajeria honen testua bi iturritatik berreskuratua da: Bassagaixen eskuizkribua, 1641 bersetekin (Eskiula, 1835), eta Saphores-ena, 1496rekin (Atharratze, 1854) (Oyharçabal 1991). Oyharçabalek Saphoresen kopiari ematen dio lehentasuna testuaren ezartzean, bietan osoena delako, bestea oharretan emanik. Oyharçabalen edizioa transkribatu dugu.

AztBeg: *Azti Begia, Agosti Chaho Bassaburutararak Ziberou herri maitiari Parisetic igorririk beste hanitchen aitzindari arguibidian goiz izarra* liburua argitaratu zen (P. Dondey-Dupré, Paris, 1834). Egun, bilduma horretako testuek edizio modernorik dute (Urkizu 1992), eta horiexen bertsio elektronikoa, —*Klasikoen Gordailuan* eskuragai— baliatuko zaigu.

Hizkuntzari doakionean, hor dautzan hamasei testuak ez dira guztiak euskalki berean, batzuetan izenburuetan bertan igartzen baita. Horri esker, zenbaitetan *zubererazkoak* vs. bestelako mintzairatan idatziak direnak erkatzen ahalko ditugu.

Etch: Etchahunen lirika. Zuberoako bardoa den Pierre Topet *Etchahun* barkoxtarrak (1786-1862) hainbat bertso ondu zuen bere bizi bihurrian, haren paperak erre ziren. Hortaz, zenbait biltzailek Etchahunen lirika herriaren ahotik jaso dute. Etchahunen bizitzaz eta poesiaz, Haritschelharren lana da erreferentzia nagusia (1969-1970); corpusean Haritschelharren ediziotik aterea den bertsio elektronikoa erabiliko dugu (Klasikoen Gordailuan kontsultagai).

Khuructh: *Khurutchiaren bidiaren eguiteco praticac eta othoitciac, J. D. R. Ciberoutar batez uscaralat utçuliric* (P. A. Vivent, Oloroe, 1838) (Vinson 218). Hamar urteren ondoan, 42 orrialdeko liburuxka honek bigarren argitaraldi bat izanen zuen. Lehen edizioaren ale bat erabili dugu (Koldo Miltxekena Kulturunea, J.U. 3970 signaturaz), baina ments ditu 25-30 orrialdeak.

Medit: *Meditacioniac khoristitarçuneco eguia, oblicacione eta berthute principalez; hayen ondotic meça sainduco, confesioneco, communioneco eta agoniaco othoitciac, concienciaren examena, Iganteztaco vesperac eta Arima phenatien consolacioniac; oro laphourdico*

uscaratic, ciberoucoualat cerbait khanbioreki utçuliric (Lapeyrette, Oloroe, 1844). (Vinson 125p)

Liburu hau *Petites Méditations* direlakoan zubererazko moldapen dira, Baratciartek⁵⁵ lapurteraz argitaratu zituen ospetsuetarik abiatuak —*Grandes Méditations* Duhalderenak baitira—. *Meditacioniac* zuberotarrak Baionako elizbarrutian batzearen ondorioz azaleratuko den fenomeno berri baten erakusgarri dira: lapurteraz argitaratu zenbait liburu arrakastatsu eta ospetsuren *zubereratzearena* (cf. § 3.3.4.3); pentsa bedi Baratciarten “meditazione ttipiak”, 1784-1864 bitartean, hamalau aldiz eman zirela argitara (cf. Vinson 125).

Azkue Bibliotekako alearekin lan egin dugu (IZK.: 16727), hura editatuz. 255 orrialde ditu, eta huts gutxi duela erran daiteke. Zuberotarrentzat egindako moldaketa izan arren, zenbait ezaugarritan Lapurdiko tradizioaren eragina sumatu dugu.

KurBD: *Khurutchiaren bidiaren Debocionia, Bayounaco Jaun Aphezcupiaren baimentiareki imprimaturic* (Foré et Lasserre, Baiona / Roch Daguerre, Maule, s.d.). Vinsonek (238) 1847an datatzen du, Inchauspe egiletzat emanik; beraz, testu hau Inchausperen ekoizpen goiztiarraren ordezkaria genuke. Gurutzearen bidearen debozioaren bigarren testua da gure corpusean; cf. *Khurutch* liburua. 1838koan ez bezala, honek egile ezaguna du.

Vinsonek soilik lehen edizioaren berri ematen du. Guk ondoan zehaztuko den edizioaren alerik aurkitu dugu, Chicagoko Newberry Library-n —UPV/EHUko Arabako Campuseko Bibliotekan kopia mikrofilmata dago—, eta horren transkripzioa dugu erabiliko:

Kurutchiaren bidiaren debocionia, Bayounaco Jaun Aphezcupiaren baiareki imprimaturic. Bayonan, Foré eta Lasserre, Jaun Aphezcupiaren eta Eliçaguiçonon Imprimaçalen libruinguian. Eta saltcen da Roch DAGUERRE Maulecouaren etchen. 1852.

Archu: J.-B. Archuren *La Fontainaren Aleghia berheziak* [...] (Pasquier, La Réole, 1848). Chahoren zenbait idazkirekin gertatzen den bezala, Archuren *aleghiak* ez lirateke, printzipioz, XIX. mendeko zubereraren islarik leialena; Peillenen hitzetan, alegiak zubereraz baino gehiago “Iparraldeko koine” batean itzuliak lirateke (1992a: 93) eta, seguruenik, horregatik

⁵⁵ A. Baratciart argitaratzailea izan zen, baina ez egilea: “S’il faut en croire le bibliographe qui a aidé M. Fr. Michel à rédiger le chapitre XVI de son *Pays basque*, Baratciart n’aurait été que l’éditeur. Le véritable auteur serait un prêtre basque, originaire de Ciboure ou de S. Jean-de-Luz, “ancien curé”. Son manuscrit, qui existe encore, aurait été recopié avec quelques retouches et quelques abréviations, par Baratciart” (Vinson 125). Baratciartek argitaratuek *Meditacione cerurat heltceco baitezpadacoac* zuten izenburua.

jasan du halako kondena (cf. 37. oharra). Hala ere, Archuren alegiak corpusean sartu ditugu, nagusiki ordezkatzan duten generoagatik; testua Armiarmako bertsio elektronikoa da, Ricardo Gómezek (1990) egin ediziotik aterea.

MaiMarHil: *Maiatza edo Mariaren hilabetia. Meditacioniac maiatzeco egun guciez eguitecoac, egunecoa egunian, ama birjinaren bicitciaren misterioetan gaiñen, uscal herrico aphez batec uscaralat eçaria* (Lapeyrette, Oloroe, 1852).

Lehen iruzkindu beste erreferentzia batekin gertatu bezala (vid. *DKhi*), Vinsonek lapurterazko liburu batekin zerrendatzen du hau: *Andredena Mariaren ilhabetea, edo Maihatza, Jaincoaren amaren loriactz contsecratua* [...] (Cluzeau, Baiona, 1838), *OEH*-ren sisteman *MarIl* laburdura duena. Vinsonen hitzetan, zubererazko bertsioa “a été faite sur un texte français arrangé par M. l'abbé Bordachar (directeur du Collège de Mauléon), par M. l'abbé Hagon (de Mauléon)” (1984 [1891a]: 426).

Lapurterazko eta zubererazko liburuak erkatu ondoren, erran dezakegu aski diferenteak direla: lapurterazkoak 324 orrialde ditu, eta zubererazkoak 161, lehenaren kaxa ere kargatuagoa delarik —40 karaktere x 28 lerro, vs. 35 karaktere x 23 lerro—. Beraz, lapurterazkoak duen eduki franko falta da zubererazkoan, honek funtsezkoena baizik ez baitauka: egun bakoitzeko meditazioa, eta anitez ere manera laburragoan.

Koldo Mitxelena Kulturuneko alearen (J.U. 4281) guhaurren transkripzioarekin lan egingen dugu.

Myst: *Ciberouco guthuna ≈ Eguia eta Misterio guehienac* (1852-1862). XIX. mendeko zubererazko liburuen artean badira hiru estuki lotuak, Vinsonek bi erreferentzian emanak:

- 254: *Ciberouco guthuna edo libria* (Vignancour, Paue, 1852), “Par l'abbé Iribarne, curé de Sauguis” (Vinson 254).
- 272.a: *Mysterio eta eguia guehienac* (Desplan, Baiona, 1856) (Vinson 272a).
- 272.b: *Ciberouco guthuna Eguia eta Misterio guehienez* (Vignancour, Paue, 1862).

OEH-ren erreferentzia sisteman 1852ko liburuari *CibGut* laburdura esleitzen zaio, eta ondoko biei *Myst*, lehenaren berrargitalpenak direlakoan —azken bien arteko konparantza eginik, zenbait diferentzia ikusi dugu, sustut edukien arranjamenduari doakionean—. Davantek (2008: 63) hiru edizioak Jean Iribarneri egozten dizkio, 1879ko *Sen Grat* testuarekin batean (vid. *infra*). Iribarne (Altzabeheti 1814 - Zalgize 1890) erretore izan zen Zuberoako parroikia andana batean, eta *Almanak uskara edo Ziberouco egunaria* aldizkariaren zuzendari izan zen (1887-1890).

Guk Koldo Mitxelena Kulturunean gordetzen den 1862ko edizioaren alea transkribatu dugu (J.U. 3990). Sancho el Sabio Fundazioan 1856ko edizioaren ale bat dago (ATV 10196).

Ip Dial: *Dialogues basques : guipuzcoans, biscayens, par don A. P. Iturriaga, le P. J. A. de Uriarte; labourdins, souletins, par M. le Cap. Duvoisin, M. l'abbé Inchauspe; accompagnés de deux traductions, espagnole et française* (Londres, 1857).

Zubererazko bertsioa Inchauspek egin zuen. Haren itzulpenen artean (§ 3.1.3.2), Iturriagaren elestaldiena hautatu dugu, generoaren eta gaien aldetik corpusaren aniztasunaren faboretan baitoa. Testuan hogeit hamar solasaldi ematen dira. *Klasikoen Gordailuan* kontsulta daitekeen bertsioa erabiliko dugu (Pagola *et al.* 2004 lanetik hartua).

HOrdre: *Heren-Ordreco escu libria igante-bestetaco officio berrieki. Jaun Aphezcupiaren baimentiarekin* (B. Lapeyrette, Oloroe, 1860) (Vinson 314). Hau da, beharbada, zubereraz inprimatutako liburuen arteko arraroenetarik. Eskapatzen zaizkigun arrazoiengatik, ez da orain arte baliatua izan —adibidez, *OEH* erreferentziatarik absent da—.

Testu honen frantsesezko iturria denaz bezainbatean, XVII. mendetik *Règle du Tiers-Ordre de la pénitence* ezaguna da hainbat ediziotan. Iduri du XIX. mende erdiaren inguruan *Manuel du Tiers-Ordre de notre séraphique père Saint François dit de l'Ordre de la Pénitence* delakoa argitaratzen hasi zela —adibidez Guyot Frères-en edizioa, Lyon, 1849—. Zein-nahi ere den frantsesezko iturria, zubererazko bertsioa laburragoa da: 208 orrialde, frantsesezkoek 400 edo 500 ohi dituztelarik. Akitaniako euskal lurraldeetan *Règle du Tiers-Ordre* delakoaren gainean argitaratuko ziren zortzi liburuen zerrendako lehenbizikoa da zubererazkoa (cf. Lafitte 1977).

Heren-Ordreco escu libriaren bi ale atzeman dugu, bata Koldo Mitxelena Kulturunean (J.U. C4853) eta bestea Eusko Legebiltzarraren Liburutegian (90012065 zenbakia). Bigarrenaren kasuan J.P. Arbelbide jo dute egiletzat, *Eusko Bibliographian* oinarriturik; aldiz, arras bestelako testuak dira. Kontua da Arbelbideren lanaren izenburuan *Heren-Ordre* hitza datzala: *Erlisioea, Eskual-Herriari dohazkon egiarik beharrenak: heren-ordreko chehetasunekin eta meza-bezperen othoitzekin* (Vinson 677). Mementoko, zubererazko *Heren-Ordreco escu libria* (Vinson 314) anonimo gelditzen da.

CatS: *Catichima edo Fedia laburki Paul-Thérèse-David d'Astros, Bayonaco Jaun Apphezcupiac imprima eraciric; Haren Diocessan berebera eracoutsiric içaiteco* (E. Lasserre, Baiona, 1872).

OEH-k *CatS* laburdura pean erabiltzen duen testua 1872ko edizioari dagokio, Vinsonek “traduction souletine du Catéchisme de d'Astros” bezala ematen duena (*Essai* 191f), baina zubererazko bertsio hori lehenagotik dator. Izan ere, Vinsonek aipatu ez zuen beste ediziorik ere badugu; gehiago dena, guk edizio horiek baino nabarmen lehenago datatu dugu zubererazko bertsioa, zehazki 1834 baino lehen.⁵⁶

Bestenaz, zubererazko katixima ez zaio frantsesezko originalari jarraikitzen, lapurterazko itzulpenari baizik, “moldaketa duin bat”, Agirrerren hitzetan (2016). 1872tik aitzina, testuak aldaketak izan zituen, Vinsonen arabera Inchauspek eginak (1984 [1891a]: 425). Corpusean 1872ko edizioaren bertsio elektronikoa erabili dugu, *OEH*-ren corpusekoa, grafia eguneratuan.

EbS: Anna Urrutyren *Ebanjelio saintia Jesus-Kristena Jondane Johaneren arabera* (Cazals, Baiona, 1873). Zuberoako euskaraz argitaratutako liburuen zerrendan Anna Urrutyren itzulpenak ezinbestekoak dira. Guk dakigula, andere honek bi liburu argitaratu zituen Baionan, hau eta hurrengoa (*Epit*), urte berean eta moldiztegi berean. *Ebanjelio Saintiak* badu bigarren ediziorik (Goude-Dumesil, Orthez, 1888; ikus Vinson 438 & 439). Agirrek bikain erakutsi duenez (2016), Urruty andereak, Joanesen ebanjelioaren itzulpena egitean, Ostervalden Biblia zein Sacyrena (Port Royalekoa), bi-biak erabili zituen.

Anna Urrutyren (1826-1900)⁵⁷ izena eta obra estali duen ahanztura luze eta bidegabea desegiteko tenorea delakoan gaude, Roquek ireki bidetik. Ordura arteko xiberotar emazteki idazle bakarra dugu, eta protestante sutsua. Bonaparterentzat haren zuberera eredugarria zen; pentsa bedi Archuren itzulpenak gainbegira zitzan eskatu ziola: *Ruthen libria*, *Salomounen kantiken kantika & Jonasen libria* (cf. 38. oharra). Anna Urrutyren gaineko jakingarrientzat, ikus Roque 2013.

⁵⁶ Azkue Liburutegian badira 1860 eta 1868koak diratekeen aleak, AK-42/46 eta NAS 73342 ERD sinaturekin, hurrenez hurren. Baina gure ustez Astrosen dotrinaren zubererazko bertsioak are lehenagokoa behar du izan: Vinsonek berak gaztigitzen duenez, 1834tik aitzina *Uscara Libriaren* goiz eta arratseko otoitzak Astrosen katiximatik hartuak izanen ziren (cf. 51. oin-oharra). Guztiak azterturik, bermatzen dugu 1872ko *CatS*-eko otoitzek ber testua dutela, *ergo* Astrosen dotrinak berantenez 1834ko zubererazko bertsioa izan behar zuen. Hau guztia kronologikoki igurika daitekeenarekiko koherentea da, zeren Astrosen katiximaren lapurterazko bertsioa 1823 inguruan argitaratu baitzen (Vinson 191a), seguruenik frantsesezko originalarekin batean —biak datarik gabe ageri ziren, baina bietan aginduak 1823ko data dakar—; beraz, aski bitxia liteke zubererazko bertsioa mende erdi berantago atera ledin.

⁵⁷ Urrutyren sortze eta heriotza datak guhaurrek atzeman ditugu, haren biografia zirriborratzen hasiak baikara.

Koldo Mitxelena Kulturunean bi edizioen ale bana kontserbatzen dute (J.U. 4655a eta 4655b); bietan oinarritutako guhaurren edizio argitaragabea erabiliko dugu.

Epit: Anna Urrutyren *Jondane Phetiriren epitriac* (Cazals, Baiona, 1873). Urruty anderearen bigarren itzulpena da hau; aitzinekoak bezala, badu bigarren edizioa, 1887an, Baionan egina —halere, azken orrialdean *Pau - Impr. Veronese* irakurtzen da—. Agirrek dioskunez, Epistolen itzulpen honen iturria ez da Joanesen ebanjelioaren kasuan bezain garbia.⁵⁸

Oro har, Urrutyren edizioak zainduak dira, huts gutxirekin; beraz, lehenengo edizioetarik bigarrenetara ez da kasik aldaketarik. Koldo Mitxelena Kulturuneko bi edizioen aleen gainean lan egin dugu —1873koa J.U. C4714b signaturaz, eta 1887koa C4714z—; guhaurren edizio argitaragabe hori baliatuko zaigu.

SGrat: *Sen Grat Oloroueco aphezcupiarentaco Mous de Lasalle Catradaleco eretorac erran dutianac uscaraz ezariric* (Vignancour, Paue, 1879). Liburuño honek 27 orrialde ditu. Davanten arabera, Jean Iribarne dateke zubererazko bertsio honen egilea (2008: 63), hots, *Ciberouco guthuna edo libria* (1852), *Mysterio eta eguia guehienac* (1856) zein *Ciberouco guthuna Eguia eta Mysterio guehienez* (1862) lanen egile bera (cf. § 3.2.4, *Myst*). Hitzaldi bat izateagatik, testu honek zerrendako gehienek baino hizkuntza biziagoa islatzen duke, ahozkotik hurbilagoa. Sancho el Sabio Fundazioan dagoen alea transkribatu dugu (ATV 10105).

Catuchuma: *Catuchuma Españoul, Erdaratic Ziberoutar utzulua*. (Hauze, 1899). Itzulpen honek tradizio idatziko testuen zerrenda hesten du. Guhaurrek aurkitu eskuizkribu argitaragabea da, Baionako Diozesaren Liburutegian kaier batean dagoena. Testua 68 orrialdetan hedatzen da, eta izkirio xahu, zaindua du. *Catuchuma españoul* abantaila argiez hornitua da:

- a) Datazio eta kokapen zehatzak dakartza, kaieraren akabantzan: Hauzen, 1899ko urriaren 23an.
- b) Egilearen izena izan daitekeena ere agertzen da: J. Hastoy.
- c) Izenburuko *españoul* horrek iturria seinalatzen du: Gaspar Asteteren *Catecismo de la Doctrina Cristiana*.

⁵⁸ “Ostervaldi jarraitzen zaio maiz, baina ez da goitik behera haren testua itzultzen ari. II. *epitriaren* 1. kapituluari, aitzitik, Ebanjelioaren itzulpeneko jokabide bera ikusten dut: Ostervald eta Sacy ditu mahai gainean, eta batez ere protestanteari segitzen dio” (Agirre 2016).

- d) *Last, but not least*, izkribuaren grafia ahoskeratik bereziki hurbila da: adibidez, bokalarteko *r*-ren galera ia sistematikoki islatzen du (1. orrialdean *Jincoæn*, *juamentuic*, *Lutxuiazco bekhatuic*, etab.), gainerako testuetan ahoskeran galdutako *r* horiek oro har markatzen direlarik.

Arrazoi horiengatik egoki iruditu zaigu *Catuchuma españoul* corpusean sartzea; gainera, 1899koa izanik, XIX. mendea sinbolikoki koroatzen du.

3.2.5. Astolasterrak (fartsa xaribariakoak)

Fartsa xaribarikoen tradizioa gure corpusean ordezkatua izatea nahi genuke, baina ditugun edizioak (§ 3.4.1) ez dira behar bezain fidagarri eta, bestalde, eskuizkribu horien transkribatzea ez zitzaigun tesi honen epemugen barnean posible. Gauzak horrela, erabaki salomonikoa hartu dugu: batetik, datatuak izan diren fartsak corpusean sartzea; bestetik, haien lekukotza ez baliatzea sistematikoki. Corpuserako zazpi fartsa hautatu dugu, *Klasikoen Gordailuan* eskuragai diren bertsiotakoetan, gehienak grafia eguneratuaz; hona zerrenda:

- *Petit Jean eta Sebadina* (Zalgize, 1769). 113 berset. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 169-178.
- *Jouanic Hobe eta Arlaita* (Olhaibi, 1788). 148 berset. Solasaldi elebidunak, zuberera eta biarnesez. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 164-175.
- *Bala eta Bilota* (Olhaibi, 1788). 57 berset. Solasaldi elebidunak, zuberera eta biarnesez. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 102-106.
- *Chiveroua eta Marceline* (XVIII. mendearen 2. erdia). 436 berset. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 127-163.
- *Malqu eta Malqulina* (Arue, 1807). 595 berset. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 222-266.
- *Petitun eta Peti-Hun* (1836). 51 berset. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 279-282.
- *Kaniko eta Belxitina* (*CanBel* laburduraz) (Larribarre, 1848). 573 berset. Bertsiotakoaren iturria: Urkizu 1998: 176-221, Arestiren transkripzioa (1971) erabiltzen duena.

3.3. Corpusaren izaera

Euskararen corpusaren ezaugarriak dira, oro har, zubererarenak: berankortasuna, urritasuna, homogeneousitasuna eta asimetria (Lakarra 1997; Urgell 2005).

3.3.1. Berankortasuna

Stricto sensu, euskararen aldi historikoa *Linguae Vasconum Primitiae* liburuarekin hasten da (1545). Europako hizkuntza batentzat bost mendetako historia izatea beharbada ez da gehiegi, adibidez inguruko erromantzeen historia luzeekin konparatzen bada, haien lekukotasunak latineraino iristen baitira *continuum* batean. Dena den, munduko hizkuntza gehienen iragana euskararena baino ilunagoa dela gogoratu behar da.

Zuberoako euskararen historia Etxepare baino kasik mende bat berantago hasten da: Etcharten gutunak lehen lekukotasun luze bezala kontsideratuz, gehienez ere 1616. urteraino gibelatzen ahal gara. Zuberoako lehen liburua —azaldu diren erresalbu guztiekin (§ 3.1.2)— Oihenartena da (1657), eta ondoren Tartasena (1666). Kasurik hoberenean, Zuberoan lau mendetako lekukotasunak azter ditzakegu. Hala ere, ahozko tradiziotik jasoak izan diren testuek lehenagoko hizkuntz egoeren informazioa gordetzen dute: hortaz, XVII. mendean bildu atsotitz bildumek XVI. mendeko zenbait ezaugarriren berri eman dezakete.

3.3.2. Urritasuna

Zuberoako euskararen corpusa, bestalde, ez da nahi genukeen bezain oparoa, eta urritasun hori guztizkoa da Eusara Arkaikoari dagokionez: aldi horretan soilik sar genitzake, hein batean, atsotitz bildumak (§ 3.3.4.1).⁵⁹ Guztiarekin, konparantzak erlatibo bihurtzen ahal du urritasunaren hautematea: egia da mendebaldeko euskararen corpusak testu arkaikoen ordezkapen duina duela, baina egia da, halaber, ekialdeko gainerako mintzoenei erkatuz, Zuberoko corpusa ez dela hain urria.

3.3.3. Heterogeneotasuna eta asimetria

Zuberoako corpusean hiru tradizioren artean bereiziko dugu:

4. Mendetako ahozko tradiziotik jaso diren testuena.

⁵⁹ Bere corpusean, Mounolek (2011) Euskara Arkaikoaren barnean kokatzen ditu Oihenarten atsotitzak.

5. Bigarrenik, herri antzertiko testuena, ahozkotik hurbilago egon nahi lukeena, baina azken batean oinarrian idatziz gauzatzen dena eta literatur genero baten konbentzioak betetzen dituen; hortaz, antzetzan guk *tradizio misto* kontzeptua erabiliko dugu.
6. Hirugarrenik, idatzizko tradizioaren testuak, maiz literatur hizkuntzari forma eman diotenak. Tradizio honetan idatziaren modu zainduagoak bilatzen dira, hein batean edo bestean.

Hiru tradizio horien barnean izaera eta helburu arras desberdineko testuak ditugu: kateketikoak, aszetikoak, filosofikoak, administratiboak, literarioak, satirikoak, kazetaritzakoak eta etnografikoak. Lekukotasun inprimatueta mugatzen bagara, aldiz, heterogeneotasun hori galtzen da: moldiztegiatarik jalgi diren gehienak eliz testuak dira.

3.3.4. Corpusaren hiru tradizioak

3.3.4.1. Ahozko literaturaren tradizioa

Ahozkotik hurbilen den tradizioan, lehen begi kolpean idatziaren moduekin zerikusirik gabeko testuak ditugu: atsotitzak baladak, ipuinak eta lirika; bestalde, ez dakigu ahozko erregistrotik idatzizkora iragaitean biltzaileek zein irizpide baliatu zuten, edo nolabaiteko egokitzapenik egin zuten. Hizkuntzaren historiari dagokionez, komeni da gogoratzea herri tradizioko testuak bilduak izan zireneko baino lehenagoko hizkuntza egoera islatzen dutelako irizpidea onartzen dela (Lakarra 1996); hortaz, zuhur jokatzuz ere, Belaren, Oihenarten eta Zalgizeren atsotitzek XVI. mendeko ezaugarri batzuk gordetzen dituztela onar daiteke.

3.3.4.2. Herri antzertiaren tradizioa

Zuberoako herri antzerkietan, alde batetik pastoral zaharren corpora dugu (*trajeriak*), eta bestetik fartsa xaribarikoena (*astolasterrak*). Testu hauek literatur hizkuntza baino ahozkotik hurbilago dira: ahoz erraiteko eginak dira, herritarrek antzetzekoak baina, aldi berean, idatziz gauzatuak dira, eta literatur genero baten konbentzioak betetzen dituzte —hortaz, *tradizio misto* terminoa—.

Tradizio honetako testuak kopiarik kopia ibiltzen ziren, egungo *egiletasun* kontzepturik gabe, eta maiz errejenten aldaketak gertatzen ziren. Beraz, transmisio ohiturek ezinezkoa errendatzen dute originalaren berreraikitzea, testu bakoitzaren lehen bertsiorik ez dugulako, eta transmisio-katearen hainbat begi faltan dugulako, *stemma* ezinezko bilakatzeraino. Dena den, hizkuntzaren historialariarentzat, horrelako bizitza nahasia duten testuetan helburua ez litzateke originalaren berreraikitzea: kate-begi bakoitzak bere interesa du.

Hizkuntzari begira, herri antzertiko testuak bertsoan onduak izateak zenbait murriztapen ezartzen du, eta horrek nahitaez ondorioak ditu emaitzaren naturaltasunean. Guztiarekin ere, pastoral zaharretako euskara aberatsa iruditzen zaigu; ildo horretan, ez da komeni ahanztea egileak, erran nahi baita orduko Zuberoako errejentak, pertsona alfabetatuak zirela. Betoiz Oyharçabalen hitzak:

Il faut bien reconnaître que la langue des pastorales tragiques n'est pas des plus séduisantes et je ne crois pas que cela résulte des emprunts, ni même d'une syntaxe parfois calquée, mais simplement d'une espèce de refus des pastoraux à s'exprimer autrement que dans un langage qui pouvait s'accorder au genre de la pastorale tel qu'il le concevait.

En effet, quoi qu'il en soit des emprunts, on est frappé à la lecture de *Charlemagne* par la bonne qualité de la langue où l'on ne relève au bout du compte que fort peu d'incorrections, ou de fautes, contrairement à ce que laissent entendre certains auteurs. (Oyharçabal 1991: 100)

Zuberoako herri antzertiaren tradizioa ezin uler liteke testu satirikorik gabe, eta zehazkiago fartsa xaribarikorik gabe. Genero honetako testuek berezitasun bitxi bat erakusten digute: bertan erabiltzen den behe erregistroa, dudarik gabe euskara osoaren lekukotasun guztien arteko lotsarik gabekoena, batzuetan lizun eta gordinena ere. Askatasun horrek luzaz kondentatu bide ditu testu horiek: “El argumento [de *Canico et Beltchitine*] [...] está, por otro lado, desarrollado en un lenguaje tan libre y grosero, que la representación [...] en cualquier pueblo de Vizcaya, Guipúzcoa o Labort provocaría unánimes y ruidosas protestas” (Urquijo *apud* Urkizu 1992: 79).

3.3.4.3. Zubereraren tradizio idatzia

3.3.4.3.1. Sarrera

Euskara letra hizkuntza bilakatzean, zergatik sortu da idatzizko eredu bat Zuberoan? Galdera egokiro pausatu du Peillenek (1992a: 63-64): “zerkatik hainbeste idatzi den Zuberoan”. Ihardespenean, Peillenek marxismoaren ikusmoldearen eragin okerra egozten dio Sarasolari (1976). Laburbilduz, Peillenen arabera: a) Zuberoan literatura ez bide zen *hirian* agertu, Oihenarten garaian Maulek Barkoxek baino populazio urriagoa baitzuen; eta b) herri batek aberastasun ekonomiko maila bat erdietsi beharko balu literatura sortzeko, orduan ez litzateke esplikatu zergatik XVII. mendeko Gipuzkoan ez zen literaturarik egin. Argudiatze horretan,

bide batez, Peillenek XVIII. mendeko euskal letren beheititzearen azalbide ekonomizistaren kritika egiten du.⁶⁰

Hiri zer den eztabaida baliteke ere —Maulek bizizale gutxiago ukan arren, handiki gehienen bizilekua zatekeen—, zentzuzkoa iruditzen zaigu Zuberoako euskararen idatzizko tradizioaren sorreraren azalpena baldintza ekonomikoetarik kanpo bilatzea edo, behintzat, ez soilik baldintza ekonomikoetan. Hasteko, soziolinguistikari begiratu behar zaio: Hego eta Iparraldeko alfabetatze tasak ez ziratekeen parekagarriak.⁶¹ Hori ez ezik, badakigu historikoki Espainiako euskaldunak ez direla euskaraz alfabetatu; bai, ordea, Frantziako Erresumakoak —Iraultza arte bederen, *petites écoles* edo ooren eskoletan; cf. 3.3.4.3.2—. Badakigu, halaber, XVII. mendean populazioaren multzorik zabalena euskaldun elebakarrek osatzen zutela (cf. Oyharçabal 2001a & 2001b). Hori guztia ulerturik, logikoa da Iparraldeko euskararen tradizio idatziak Hegoaldekoak baino erro sendoagoak eman izana.

Leiarra Zuberoan paratuz, idazteari lotu zitzaizkionean, Oihenartek eta Tartasek ez zuten Maister bati baliatuko zitzaiokeen tradizioa, baina ordurako Akitaniako euskarak bazuen idatzizko eredu bat: lapurtera klasikoa eta, gutxi ala asko, biak zerbitzatu ziren tradizio hartaz. Oihenartentzat (1656), bestalde, Lapurdikoa zen Akitaniako euskararen ordezkari garbiena, eta ekialdekoa (Zuberoakoa) haren endekamendu eta higaduraren ondorioa. Oihenartek eta Tartasek, halaber, bestelakoak zituzten helburuak: biak Zuberoa gainditzen zuen irakurlego bati zuzendu zitzaizkion (cf. Urgell 2015b, eta ikus § 3.1.2). Mende erdi lehenago ere, lekukotasun motaren aldetik guztiz desberdinak diren Etcharten gutunetan (1616-1617) idatzizko eredurik sumatzen ahal dugu, hasteko euskararen erregistro aski jasoan. Erregeren zerbitzari ala Elizaren kargulant, Etchart, Oihenart eta Tartas, hirurak handiki ditugu. Zuberoa

⁶⁰ Lafittek euskarazko ekoizpenaren beheraldiaren kausa Utrechteko Itunaren ondorio ekonomiko gaitzetan xerkatu zuen, eta ikusmolde horrek bestelako arrazoirik estaliko zukeen: “protestanteak Euskal Herritik eta Frantziatik akasatu ondoren ez zela ideologia borrokarik izan, eta Elizak orduan liburugintza onaren egitea utzi zuela” (Peillen 1992a: 64). Ondoren Oyharçabalek (2001a & 2001b), arrazoi soziolinguistikoei so eginik, bestela azaldu du euskal letren bilakaera: euskarazko liburugintza elebakarren premiei erantzuten baitzion, Akitaniako euskal herrietan frantsesaren ezagutza hedatu ahala euskarazko liburugintza horren beharra apalduz joan zen, elebakar egoten zirenei —hots, populazioaren zatirik xumeenari— lerratuz.

⁶¹ Erregimen Zaharreko alfabetatze datuen neurtzearen zailtasunak goiti-beheiti, eta horretaz dakigun gutxiari soño bat egiteko, Frantzian 1786-1790 bitartean sinatzen zekiten gizonezkoen kopuruak, (Frantziako) iparraldetik kanpo, soilik Pirinio Apaletan eta Alpe Garaietan gainditzen zuen %70a (Grosperin 1984: 159). Alfabetatze ehuneko altuenetakoak Pirinio Apaletakoak izatea —dudarik gabe Biarnoko datuengatik— ez dateke halabeharrezkoa.

gainditzen zuen harreman sare batean plazatuak ziren, eta bide dugu pentsatzeko hirurak sare horren idatzizko usantzen partalier zirela. Hein batean, Zuberoako lehen testuen sorrera *testu komunitate* kontzeptuari lot lekiok: “The term ‘text community’ refers to literate people in a particular place and time who share particular range of written texts” (Meurman-Solin 2012: 467).

Akitaniari doakionean, euskararen tradizio idatzia bereziki Lapurdin, eta ondoren Zuberoan izan da azkarren: lehenik lapurtera klasikoa, eta bigarrenik Belapeire abiatu zuen zuberera klasiko garbia, Iparraldean horiek izan da idazle gehienen hautuak. Aitzineko mendeetan euskaraz idatzi eta, batez ere, argitaratu testuen parterik handiena erlijiosoa izanik, gure ustez Eliza Katolikoaren egiturak gogoan izan behar ditugu galdera horri erantzuteko. Iraultza baino lehen, Akitaniako euskal herriak hiru elizbarrutiren artean banatuak ziren. Baionakoak Lapurdi eta Nafarroa Behereko hegoaldea eta mendebaldea hartzen zituen, Akizekoak Nafarroa Behereko ipar-ekialdea, eta Oloroekoak Zubero herria.⁶² Oloroeko diozesan Biarnoko hegoaldeak —hots, egun Paueko eta Oloroeko arrondizamenduak— Zuberoarekin bat egiten bazuen, Biarnoko iparraldea Lescarreko eta Tarbeko elizbarrutien artean zatitua zen. Beraz, bai euskaldunak, bai biarnesak hiruna elizbarrutitan barreiatuak ziren. Antolamendu hartan Oloroeko elizbarruti zaharra bi arrazoirengatik iruditzen zaigu aipagarri. Lehenik, haren baitan zuberotarren batasuna errespetatua zelako; bigarrenik, haren meneko euskaldun guztiak zuberotar zirelako.

Gure ustez, egoera horrek berezitasun bat markatzen zuen euskarazko —zubererazko— testuen argitaratzeko beharrunea pausatu zenean. Zubererazko lekukotasunen inprimatzaile eta argitaratze lekuei erreparatuz, lehen inpresioa da XIX. mendeak joera aldaketa bat dakarrela: ordura artio Paue baldin bazen zubererazko liburuen agerleku nagusia, Iraultza ondoan Baiona bihurtu zen erreferentzia nagusi. Hain da horrela non, Erregimen Zaharreran zubererazko libururik bertan ez argitaraturik (2. TAULA), Iraultzatik 1879. urtera arteko hogeitau inprimatuen erdia Baionako moldiztegiatarik aterako baitzen (3. TAULA). Aldakuntza hori ez zen halabeharrez gertatu:⁶³ Iraultzaren osteko Frantziako Eliza Katolikoaren

⁶² Nafarroa Behereko hegoaldea mendebalde eta ipar-ekialde horiek lurraldea bitan zatiturik definitzen dira: lehenean Garazi, Ortaize-Baigorri eta Arberoa, eta bigarrenean Oztibarre eta Amikuze (erdalduna zen Bidaxune, eta ingurukoak ere). Xehetasun gehiagorentzat, ikus Moreau (2003 [1981]: 13).

⁶³ Nola ez, inprimatzearen egoerak ere badu garrantzia. Intxaustiren arabera, Baiona ez zen beti inprimaleku egokia suertatu: “Badakigu hiri honetako moldiztegi batean inprimatutako lehen liburua 1642koa dela, Vinsonek

berregituratzeak —Akizeko zein Oloroeko diozesak desegin, eta euskaldun guztiak Baionako elizbarrutian bilduz— bere herexa utziko zukeen euskarazko liburugintzan.

3.3.4.3.2. Zuberera idatziaren sorrera, Oloroeko diozesari lotua

Frantziako Erresuma Eliza zaharraren eta erreformatuaren arteko gerlen lekuko bilakaturik, Trentoko Kontzilioaren ondorioak laster sentituko ziren katekesian, beharbada Espainian baino indar handiagoz —eta are gehiago Biarnoko elizbarrutietan⁶⁴—. Ezaguna denez, Erregimen Zaharreko Frantzian eskolatze sistema bat abian jarri zen, erregearen eta bereziki Eliza Katolikoaren babespean. *Petites écoles* zirelakoek xede kateketikoa zuten; gehiago dena, katekesia betearazteko baitezpadako bitarteko gisara ziren antolatuak. Errana dugu, XVII eta XVIII. mendeetan —bai eta XIX.ean ere— Iparraldeko populazioaren zati handiena elebakarra zen. Hortaz, Elizak euskararen beharra zekusan Jainkoaren hitzaren jende xumeengana helarazteko. *Petites écoles* haiek, beraz, euskaraz pasatzen ziren Frantziako euskal probintzietan.

Agirrek (1998b) eta Oyharçabalek (1999) ohartarazten gaituzten bezala, Belapeirek *ororen eskolen* antolabidearen berri ematen digu bere katiximan. Orduko egoeraz pleini ondoan,⁶⁵ Zuberoan Oloroeko apezpikuaren *official* kalitatean egin ordenantzan, Belapeirek honakoak ezartzen ditu:

Çuberoaco Juge espiritual beçala ordenatcen dugu Herri hontaco erretor, edo Vicari orori, Jesus-Christen doctrina uscaraz eracax eta enthelega eraci diecen bere Parropiacoer, gutiena igante oroz, Meçaco guihaurec aspaldian uscaraz eguin dericiegun pronoarean ondoan. (Bp I 19)

esaten digunez, eta handik aurrerakoetan ere Baionatik kanpo egin (behar) izan zirela sarritan inprimaketa-lanak geroago ere, XVII.ean noski, baina baita hainbat aldiz XVIII.ean ere” (2004: 861). Dena den, erran behar da zubererazko eliz liburuek ez zuketela aparteko eskakizun tekniko edo artistikorik eskatzen, hein handiengan irakurlego xume bati zuzenduak baitziren. Hala iruditu zaigu corpuseko liburu gehienak aztertzean eta bereziki, itzulpen edo moldaketa direnen kasuan, frantses edo lapurterazko iturriei erkatzean.

⁶⁴ Biarno eliza erreformatuaren gotorlekua izanik, erlijio lehiak grina berezi bat hartuko zuen. Horrek ondorio positiborik ere ekarri zuen: Frantziako alfabetatze ehuneko altuenetakoak; cf. 61. oharra.

⁶⁵ “Neanmoins, par une negligence Criminelle, la plupart des Curés dudit païs obmettent toujourns de répandre ces consolations salutaires à leurs peuples, parce qu’ils n’ont jamais eu le soin de faire établir des Maîtres d’Ecole dans leurs Parroisses, pour disposer d’avance les enfans chaque semaine d’apprendre le Catechisme, distribué pour le Dimanche en suivant, pour le reciter publiquement dans l’Eglise” (Bp I 8).

Erretor eta Vicariec biciki escola eraciren dutie bere Parropietaco haur gaztiac, chipiçaroan ihiki ikhas, eta hartia hobeki bethicoz beguiratcen ahal dielacoz. Hala goure Jaun Apezcupiaren ordenancen arau, Norc bere Parropietan, Orogen escolabat eçar eraciren die ahalic sarriena, çognez arrancura berhecibat Ukenen baitie bere erretoretaco eguinbidec lekhu derieno, auher eztaudian, nontic sortcen baitira vicioac; edo beste escola burçagui onsa ikhassi, bicitce honetaco, eliçaco Javez onhexi datian, bati eraguinen. (Bp I 22-23)

Mende erdi berantago, Oloroeko elizbarrutian irakaskintza haren arautzeko liburuxkan, J.-F. Montillet apezpikuak irudi klar bat eskaintzen digu:

La Priere étant faite, le Maître d'Ecole donne un signal pour faire lever les enfans, que sans faire de bruit, étant levez font une inclination profonde au Crucifix, et se remettent en leurs places. Alors le Maître fera repeter quelque chose de l'abbregé du Catechisme aux plus petits enfans, après quoy il interrogera ses autres écoliers sur l'article du Catechisme qu'il leur aura donné à apprendre ; lors que le Maître verra qu'on ne sçait pas bien l'article, il donnera le même a répéter le lendemain : cet exercice doit se faire tous les jours à l'Ecole du matin, et on ne doit y employer qu'un quart d'heure ou oune demie heure au plus, et le Samedy l'Ecole du matin doit être employée toute entiere à faire répéter à tous les écoliers, les articles du Catechisme qu'ils auront étudié pendant le cours de la Semaine. Et le soir en finissant l'Ecole, il leur aprendra à chanter quelque Cantique (Montillet 1740, art. III).

Revol eta Montillet leinuetako apezpikuen gotzainaldietan (1705-1783) hezkuntza izan zen arrangura nagusia: apezzen formakuntzaz bezala —Oloroeko apezgaitegia⁶⁶—fidelenaz ere arta hartu zuten —katixima eta *ororen eskolak*—. Euskararen tokiari dagokionean, apezpiku batzuen jatorri euskalduna azpimarratu izan da faktore faboragarri gisara (Intxausti 2004: 857), baina ez da komeni ahanztea euskaldun ez ziren beste batzuek diozesako hizkuntzen erabilera kateketikoa defendatu zutela, bereziki Revol-Montillet familiakoek (Castagnet 1997: 86-87). Erran izan da, halaber, François de Revolek euskara eta biarnesa ikasi zituela (Laborde 1924: 21), bederen bere ikuskatzeetan hurrei galdegin ahal izateko bezainbeste.

⁶⁶ 1708an Frantziako Erregeak Oloroeko apezgaitegiaren ezartzea onesten du; ikastegi berriaren eremuak Zuberoa hartzen zuen (Moreau 1981 II: 53-54). Oloroeko elizbarrutiaren apezgaitegiaren gaineko xehetasunendako, ikus Castagnet 1997: 71-77.

1. TAULA. Oloroeko apezpikuak XVII. mendetik

Apezpikua	Gotzainaldia
Arnaud IV de Maytie	1597-1623
Arnaud V de Maytie	1623-1646
(tarte egongaitza hiru apezpikurekin)	
Arnaud-François de Maytie	1659-1681
Charles de Salettes	1681-1705
Joseph de Revol	1705-1735
Jean-François de Montillet	1735-1742
François de Revol	1742-1783
J.-B. A. Villoutreix de Faye	1783-1790
B. J.-B. Sanadon	1791-1793

Belapeirerengana itzuliz, *Catechima laburra* “zuberera klasikoaren” sortze agiritzat har daitekeen arren, oihartzunari eta harrerari erremarkatuz gero, hamar urte berantagoko Oloroeko dotrinak gehiago eskatzen du gure arreta. Izan ere, diozesaren barneko kereila eta aharrak zirela kausa,⁶⁷ Belapeirerenak ez zukeen luzazki indarrean iraun: 1706an Oloroeko apezpikuak, Joseph de Revolek, berea inprimaraziko zuen, Zuberoako bikario jenerala zen Jacques de Maytiek itzulirik. Belapeireren testua baino aski laburragoa, dotrina horren indarraldia luzea izan zen: Inperioaren parentesi laburraz landara (Agirre 1998b: 350) mende oso bat, eta harago ere;⁶⁸ haren edizioetarako, ikus ATALASEAN, § 3.2.3. 1743an François de Revolek bere osabak ezarri testua arraberrituko zuen, denborak eragiten dituen kanbiamenduen justifikazioaren pean:

⁶⁷ Larrieu jaunaren arabera, “Belapeyre paraît avoir été l’être le plus processif et le plus batailleur qu’il soit possible d’imaginer”; ondoren, haren prozes eta auzien kontu errendatze bat eskaintzen du (Vinson 1891: 142-144).

⁶⁸ “Ce catéchisme [...] était encore en usage dans le pays, pendant le vingt premières années du siècle présent” (Menjoulet 1869: 336). Ezagutzen dugun azken edizioa 1817koa baita, pentsa daiteke *usage* hori komuna zela. Harago, XIX. mende akabantzako Zuberoan Oloroeko katixima zaharraren garra ez zen oraino guztiz iraungia: “Diala berrogei ourthe etzen neke khausitzia gogoz katichima zakinik. Egun aldiz ehi liateke khountatzen, nahi bada eskola hedatiago den. Ezagutzen dut haregati Maule ondo ondoko guizoun zaharttobat (badutu laur eta hoguei ourthe igaranik) egundano ahantzi ez tiana bere katichima, Oloroueko katichima zaharra; eta artetarik orano so zounbait eguiten dero” (*Almanak Uskara* 1887: 24).

Haren obragia osso eta perfeita cen bere populiari eman cianian, eta egun onxa difficil liçate hartan cerbait emendatcia edo herçia, munduco manerac ezpalira themporareki khambiatcen: badakicie ene anaye ecinago maytiac, diala hoguey eta hamar ourthe perfekt eta complitu ciren gaicec eztiela uduri egun badiela ber goustia, ber indarra eta arranjatceco ordian eman çayen ber chahutarçun eta agradamentia (*CatOlo* 1746: iv).

Beraz, egungo ikuspegitik bi lan nagusik (Belapeirerenak eta Maisterrenak) eklipsatua iduri lukeen katixima xume hark garrantzia ezin ukatuzkoa ukan zuen, nezesarioki, zuberera idatziaren kodetzearen finkatzean. Gauzak bere testuinguru historikoan, nahi bada *materialean* kokatuz, zuberotarrak Oloroeko katiximarekin izan ziren eskolatuak, mende luze batez. Haren grafiekin laketu ziren, eta haren moldeetan ikasi zituzten Jainkoaren manuak, edo egun orozko otoitzak errepikatu. Eta ez da ahantzi behar katiximaren hainbat pasarte osoki emanen zela beste liburutan. Horrela, *Uscara libriaren* 1828ko edizioan GOIÇANCO OTHOITCIA, DIOCESACO CATICHIMATIC goiburu pean Oloroeko dotrinarena datza (bertsio *emendatiarena*, 1743az geroztikakoa), Oloroeko egoitza 1801etik desegina zenean —1834tik aitzina otoitza Astrosen katiximatik hartuko da (cf. 51. oharra)—.

Itzul gaitezen zubereraren testu inprimatuen zerrendara. 1789ko haustura gogoan, ondoko taulan aise ohar daiteke zubererazko ekoizpenaren izaera:

2. TAULA. Zubererazko testu inprimatuak Iraultza arte.

Oloroeko elizbarrutiari lotuak			Hitz
1676	???	<i>PrSing</i>	1.254
1686		katixima galdua	?
1696	???	Bp	23.071
1706	Paue	<i>CatOlo</i>	10.751
1734	Paue	<i>Othoitce</i>	9.216
1757	Paue	Mst	48.300
ca. 1757	Paue	<i>IP</i>	1.995
1758	Paue	Ressegue	5202
1780	Paue	Mercy	5360
1782	Paue	<i>NLilia</i>	2.222
1783	Paue	<i>Ene adisquidia</i>	?
ca. 1790	Baiona	<i>UskLi</i>	15.210
			Orotara
			123.679
Bestelakoak			Hitz
1657	Paris	<i>O Pro</i>	4723
1657	Paris	<i>O Po</i>	4800
1666	Orthez	<i>Tt Onsa</i>	33.150
1672	Orthez	<i>Tt Arima</i>	15.824
			Orotara
			58.498

3.3.4.3.3. Zuberera idatziaren beharraz eta egonkortasunaz

Oihenartenak izan ezik, 2. TAULAKO liburu guztiak erlijiozkoak dira, eta haien arteko gehienak Oloroeko apezpikutzari estuki lotuak. Argi da diozesak interes bizia erakutsi zuela zuberotarren erlijioan heztean, liburuen bitartez. Argi da, halaber, helburu horretarako zuberotarren *mintzajetik* hurbilenik zatekeen hizkuntza idatzi bat baliatu behar zela; funtsez, Belapeirek erabili zuena. Erran den bezala (§ 3.2.2), Pello Agirrek (1998a) 1676ko pronuaren egilea seguruenik Belapeire izan zela argudiatu du —eta guk hipotesi hori onetsi eta azkartu—. Oihenarten eta Tartasen obrak ez bezala, *Pronus Singulis diebus* testua *expresis verbis* Zubero Herriko idatzia da —egilearen hitzetan *pro Patria Solensi (PrS 27)*—. Hortaz, 1676ko pronuak hasiera ematen dio Oloroeko elizbarrutiaren babespean inprimatutako euskal liburuen zerrendari. Hiru hamarkada berantago, Joseph de Revolek honakoa zioen, bere katiximaren argitalpenaren aginduko prosa ederrean:

Dieu n'ayant pas voulu que nous eussions la consolation de pouvoir instruire de vive voix une partie de nos Diocesains desquels le langage Nous est barbare, et ausquels le notre l'est peut être aussi, & qui sans ce secours ne pourroient pas repondre *Amen*, comme dit l'Apôtre à nos

Benedictions & Exhortations. Nous avons choisi cette forme de Catechisme ou Instruction familière préférablement à toute autre, parce que Nous connoissons par une longue experience de plusieurs Dioceses ou Nous avons travaillé, qu'il est à la portée des plus foibles & des plus ignorans, & que les personnes les plus avancées ne laisseront pas s'ils veulent, d'en profiter, & qu'a l'instruction elle ajoute des principes de pieté tres utiles & tres édifiants. Et pour assurer de la fidelité d'une traduction qui ne Nous exposât pas à donner à nos chers enfans le poison pour le pain et le serpent pour le poisson, Nous nous sommes assurez, pour en faire la traduction, de personnes dont la capacité et la probité Nous sont également reconnues, ayant choisi pour la langue Basque, Messire Jacques de Maytie, Chanoine de notre Eglise Cathedrale et notre Diocese qui est en Soule : & en Bearnois Maître Pierres de Lailhacar Curé de Leguignon & notre Promoteur ce qui fait que Nous esperons que vous recevrez ce petit ouvrage de notre part, comme le lait dont ont besoin ceux qui ne sont pas encore capables d'une plus forte nourriture. (Revol 1712: 14-15).

XVII eta XVIII. mendeetan, euskarazko liburuen paratestuetan euskaraz idaztearen beharra kasik *topos* bilakatu zen. Euskaldun elebakarren arimen gidaritzaren euskaraz egiteko beharra zen euskarazko ekoizpen editorialaren justifikabide gehiena. Zuberoako adibide batentzat, hona hemen Maisterren eskaintza gutunaren bi pasarte, François de Revol gotzainari:

Eta noula çoure carguian, eta escupian den diocesaren pharte batec ecin escola houn hoyetariec ajuturic ukheiten beicican, bere sortcepeneco lengouagia baicic etçakialakoç, hartacoç hanco içalec ere, bestec hebentic idokitcen dutien abantalletaric, ukhen lecen pharte, hen uscarala utçuli içan den librugnou haur çoure handitarçunaren gomendiaren, bai etare sustenguiaren pian eçarri içan duçu (Mst iii-iv).

Besthalte escolan dabiltaçan hurrec uduri da abantalla haur jardiexiren diela, uscararen iracourten ikhasten dielaric, hala noula latia eta francesa ikhasten beicutie, hanitcheç ehignerago gogouan ethekiren dutiela catichiman eracousten çaitcen eguia saintiac, eta Jincouaren laidoriouen canticouac; erregentec eracouxi deikeyenian bere lengouagiaren hagn laster iracourten, noula bestetan trebatcen beicutie (Mst ix-x).

Azken finean, bada lotura estu bat Iparraldeko egoera soziolinguistikoaren eta euskarazko liburugintzaren artean. Lehen aipatu dugunez (§ 3.3.4.3.1), XVIII. mende inguruan euskarazko ekoizpen editorialaren beherakadak soziolinguistikan du esplikabidea, eta ez ekonomian: frantsesa Akitaniako euskal herrietan sartu arau, euskarazko liburuek gero eta irakurlego mugatuagoa zuketean. Beraz, Materrak eta Axularrek gogoan zituzten euskal

irakurle haiek, seguruenik gizarte erdi-mailakoak zirenek, tokia utziko zieten Lopezek aipatu *jente praubeer*.⁶⁹ Zubereraren tradizioa lapurterarena baino mende bat berantago hasirik, ez da beheititze hori igartzen; erran daiteke zubererazko liburugintza bere sorreratik izan zela gizartearen maila apaleko irakurleei lerratua.⁷⁰

Egitate baita Belapeireren denboratik, zuberotarrentzat eginikako liburuak Zuberoako euskaraz idatzi izan dira. Baina hala izan behar zen bortxaz? Lehenagotik tradizio ongi ezarria zuen lapurtera ez ote zen baliagarri? Beste euskal herrietako liburuek ez zuten sarbiderik Zuberoan? Ez dirudi, herri xehe harengana modu zuzenean heltzea zenaz kestione, lapurtera zeukatenik bide egokiena. XVII edo XVIII. mendeko testuetan ez da afera aipatzen, guk dakigula. XIX. mendean, aldiz, barne itzulpenen fenomenoak zalantzarako tarte gutxi uzten du (ikus § 3.4.3 eta Urgell 2017a § 3.3.6). Hortik ondorioztatu behar dugu, ezinbestean, Zuberoa Baionako elizbarrutian sartzean Lapurditik idatzitako testuek ez zuketela beren funtzioa betetzen ahal Zuberoan, hizkuntz arrotasun puntu batengatik —baina baita zuberotarrak zubereraz irakurtzen laketuak izateagatik ere—:

Hori ikhoussiric, *eta etcielacoz ounxa enthelegatcen ahal Ciberouan*, ouste ukhen die libru hau eçagutcen cienec houn çatekila eta abantailous *Ciberouco uscara baicic praticatcen ez dienantçat lengouage hountan meditacione hoyen eçartia*. Lan hau hartu dianac ez du dudaric edirenen dela parropietan hanitch persouna disposaturic meditaicone hoyez ounxa baliatceco; ez balitz ere içaten aphur baicic, balio die, segur, lan hounen hartceco phena, çougnen harçalia gomendatcen beita hayen oracionetara (*Meditacioniac* 7).

1812ko *Doctrina khiristia haurren instruccionetaco, idequiric hitcez hitz Franciaco eliza ororen usageco catichimati* liburuaren kasua —“Inperioaren katixima” deitua— desberdina da. Lapurterazko bertsioa lehenago argitaratu arren, ikusi denez (§ 3.2.4, *DKhi*) bi bertsioen arteko erlazioa ez da *ama-alaba* erakoa, *ahizpak* lirakekeela baizik, biak izan baitziren

⁶⁹ Oyharçabalen hitzetan, “Désormais ce genre de texte [euskaraz argitaratua] s'adresse aux gens des campagnes de peu de moyens, et il convient de leur fournir des textes ni trop longs ni trop onéreux” (2001a: 29). Hona Lopezen pasartea: *Lanaren lucetarçunaz cen beçambat, ene Adiskidiaren seindimendia çuçun laburtzcia hobe cela, Liburu hedatu horren pparte bat gende comunaren hoben denaren choilki Heuzcarala itçuliz, eta besthiak utciz; ceren halaz Liburia labur-ago baitate eta merkiago, eta hantic gende praubec ihikiago erossiren, eta aboroc probetzchaturen*. (Lopez 1782: 6).

⁷⁰ XIX. mendean liburu merkeagoen argitaratzeko premia preseski aipatzeraino iritsi ziren: “Çoure ganat ene bihotz behariac eraikiric nuntian aldi batez, entçun çuntudan erraiten: damu da, Ciberouan ezelacoz libru guti baicic, eta direnac khario” (*Mysterio eta eguia guehienez*, eskaintza gutunaren hastapena, 1862).

frantsesetik itzuliak. Orobat gertatzen da *Maiatza Mariaren Hilabetia* (1852) lanarekin, *Andre-dena Mariaren ilhabethea* (1838) lapurterazkoaren testua ez baitator harekin bat; izan ere, zubererazko testua “a été faite sur un texte français arrangé par M. l'abbé Bordachar (directeur du Collège de Mauléon), par M. l'abbé de Hagon (de Mauléon)” (Vinson 219e). Zernahi gisaz, zubererazko bertsiio baten premia agerian da berriz ere. Kontua da Iraultza ostean, edo hobeki erraiteko Oloroeko diozesaren desegitearen ondoren, hasi zela zenbait liburu lapurterazko bertsiioetarik zubererara itzultzen, edo gutxienez moldatzen. Hala edo nola, Zuberoako eliz gizonen Baionara edo Larresorora begira egon beharrak ondoriorik ekarri zukeen hizkuntza idatzian.

3. TAULA. Zubererazko lekukotasun inprimatuak (1789-1879)

Baionako diozesari lotuak			Hitz
1812	Baiona	<i>Doctrina Khiristia</i>	11.823
ante 1834	Baiona	<i>CatS</i>	20.240
1834	Baiona	<i>UskLi 2</i>	11.490
1838	Oloroe	<i>Khurutch</i>	2.158
1844	Oloroe	<i>Meditacioniac</i>	26.835
1846	Baiona	<i>Cantica Espiritualac</i>	≈ 10.000
1847	Baiona	<i>Ip KurBD</i>	2.736
1850	?	<i>Mariaren haurren</i>	537
1851	Baiona	<i>Ip Uscaledunaren laguna</i>	≈ 18.800
1852	Oloroe	<i>MaiMarHil</i>	13.650
1852	Pau	<i>CibGut / Myst</i>	7.530
1860	Oloroe	<i>HOrdre</i>	12.798
1879	Paue	<i>SGrat</i>	2.776
		Orotara	141.373
Besteak			Hitz
1834	Paris	<i>Chaho AztBeg</i>	985
1844	Baiona	<i>Chaho Ariel & Le Messenger</i>	?
1857	Londres	<i>Bon/Ip Dial</i>	5.203
1856	Baiona	<i>Ip Mat</i>	≈ 18.000
1858	Londres	<i>Bon/Ip CantTP</i>	413
1858	Londres	<i>Ip Apok</i>	9.533
1858	La Réole	<i>Archu Fab</i>	7.912
1873	Baiona	<i>EvS</i>	14.567
1873	Baiona	<i>Epit</i>	3.219
		Orotara	> 60.000

Atal honen finitzeko, eta zuberera idatziaren (barne) egonkortasunaren kontzeptuarekiko kontrastean, beharbada zubereraren ibilbidea eta haren pisua literatur hizkuntza gisara ez dateke lineala:

XVIII. mendearen erdialdetik aurrera Akizeko elizbarrutian Nafarroa Behereko ekialdeko hizkerak oinarritzat hartzen dituzten obrak argitaratu ziren, hala nola Aulanen dotrina (c. 1740) eta Lopezen itzulpena (AR, 1782), eta azken honetan bederen zubereraren eragina sumatu da (Camino 2008). Arrazoizkoa da pentsatzea, bada, lehenagoko garaietan elizbarruti honetan Oloroeko argitalpenak baliatu zituzketela, linguistikoki hurbil izanik. Honek eredu konplexu batera eramango gintuzke, non zubererak denbora batez halako hegemonia bat izan baitzukeen ekialdeko hizkeretan literatur euskalki gisa, beste hizkera batzuk ere idatzira iritsi ahala kolokan jarri bide zena. (Urgell 2017a § 7.4)

3.3.5. Gogoeta periodizazioaz

Periodizazioaren aferari lotuz, zentzuzkoa dirudi Lakarra 1997 eta Gorrochategui, Igartua & Lakarra 2016 lanek markatzen dutena kontuan hartzea. Aldiz, bazterreko mintzo baten kasuan, Akitanian kokatua, bestelako kontsideraziorik ere egin genezake. Lehenik, XVII. mendearen azken partean Belapeireren lanak ditugu mugarri argia (1676 & 1696): Oloroeko elizbarrutiko euskal testuen zerrenda zabaltzen dute, literatur zubereraren oinarriak finkatuz.

Bigarrenik, Frantses Iraultzak mende laurdeneko etenaldi bat eragiten du tradizio idatziko testuen corpusean; gehiago dena, 1782 (Mercy) eta 1812 (*Doctrina* khiristia) bitartean ez zen, guk dakigula, zubererazko libururik argitaratu.⁷¹ Eten horrekin bat egiten du Oloroeko diozesa zaharraren desagiteak, 1801. urtean zuberotarrak Baionako apezpikugoaren menera iragan baitziren. Ikusiko denez (§ 3.3.4.3), literatur euskalkiaren sorrera eta egituratzea Oloroeko diozesari estuki lotua izan zen. Beraz, Zuberoko euskarari begira, zilegi dirudi XVIII. eta XIX. mendeen arteko haustura gogoan erabiltzea.

Hirugarrenik, XIX. mendean dudarik gabe Chaho aipatu behar da: hura da zubereraren lehen gramatikagilea (1836) zein hiztegiagilea (1856), eta kazetaritza lanetan ere aitzindari. Garai bertsuan Archuk irakaskuntzara bideratzen ditu bere ahaleginak (1852), bere itzulpenetan halako *koiné* bat sortuz Iparraldeko euskaldunendako.

⁷¹ Salbuespen bakarra *Uscara libria* izan liteke; haren lehenbiziko edizioaren datatze aferaz ikus XXXX.

Laugarrenik, XIX. mendearen azkentzeko gorabeherak ere kontuan hartu izan dira euskal hizkuntzaren eta literaturaren historietan. Literaturari doakionean, 1876ko data sinbolikoa baliatu izan da literatur kritikoei “Pizkundera” deitzen duten garairenean abiapuntutzat. Hizkuntzari begira, ordea, Lakarra 1997 eta Gorrochategui, Igartua & Lakarra 2016 lanek Iparraldearentzat *Escualduna* aldizkariaren sorrera (1887) eta Hegoaldearentzat Azkueren *Euskal Izkindea* (1891) hautatu dituzte, hurrenez hurren, Bigarren Euskara Modernoaren abiapuntu gisara. Aldiz, Zuberoari begira, Erregimen Zaharra Iraultzarekin joanda —eta harekin batean Zubero Herriaren ezagutza juridikoa ere—, badira periodizazio batentzat lagunt lezaketen bestelako gertakizunak eta prozesuak. Ezen, ezin da ukatu XIX. mendearen hirugarren zatian Inchauspek eta Bonapartek zedarri ezin utzizkoa markatzen dutela: datu bat baizik ez aipatzeagatik, Bonapartek ezarri grafia berriak zubereraren idazkera aldatu zuen, <u> vs. <ü> grafema pareta sarraraziz (Urgell 2017a: § 4.1.4).

Maila apalago batean, XIX. mendearen akabantzan azaleratzen den *zuberera* arautuago, *xahüzaleago* horren garaikide ditugu almanakak, orduko giro politikoaren isla eta partaide. Batetik *Le Réveil Basque* errepublikazalea dugu, eta bestetik *Almanak Uskara*, kontserbadorea eta elizkoia. Haiekin batean, *Escualduna* agerkarian ere testu anitz argitaratu zen zubereraz. Ikuspegi soziolinguistikotik, hamarkada eskas batzuen ondoan Lehen Mundu Gerlak ondorio sakonak eraginen zituen, Akitaniako euskaldunen identitatea Frantziako Errepublikari lotuz (Bidegain 2014) eta, preseski Zuberoan, frantses hizkuntzaren ezagutza eta erabilpena orokortuz.

3.4. Corpusaren egoera

3.4.1. Edizioez

Testuen egoeran datza Zuberoako euskaren azterketaren zailtasun handienetarik bat, eta etorkizunari begira guretako erronka. Zuberoako testu gehienak editatu gabe daude oraino. Hori dela kausa, orain arte egin diren azterketak zatikako corpus batean oinarrituak dira, horrek dakartzan ondorioekin. Oro har, eta euskara osoarekin gertatzen den bezala, filologiaren ahaleginak lekukotasun zaharretara bideratuak izan dira, normala denez. Ondoko paragrafoetan gaindi Zuberoako testuen egoera laburzki deskribatuko dugu, protohistoriarekin has, idatzizko tradizioarekin segi, eta herri antzertiko lanekin buka.

Erdi Aroan *Censier gothique de Soule* da Zuberoako euskararen lekukorik osoena —XV. mendeko errolda hau, haatik, XVII. mendeko transkripzio baten medioz heldu zaigu—; ezinbesteko testigantza horren edizioa eta ikerketa dugu (Cierbide, Grosclaude & Orpustan

1994). Halaber, Orpustanek Erdi Aroko datu onomastiko franko bildu du (1999), eta orobat Goyhenechek (2011).

XVII. mendeko Zuberoako testuak, oro har, filologiaren eskakizun maila betetzen duten edizio modernoetara ekarriak izan dira —edizio horien berri zehatza izateko, ikus § 3.2.2—. Oihenarten atsotitzek eta neurtitzek hainbat edizio izan dute; horien artean Lafonena (olerkiak: 1955a & 1955b), Orpustanena (1992a) eta Altuna & Mujikarena (2003) nabarmentzen dira. Belaren (*TAV* 183-187) eta Zalgizeren (*Contr* 163-187) erran zaharrak ere bertsio fidagarrietan ditugu eskura. Tartasen kasuan, Altunaren edizioak ditugu: *Onsa hilceco bidiarena*, (zatikakoa 1987an, eta osoa 1995ean) eta *Arima penitentaren occypatione devotaq* liburuarena (1996). XVII. mendea hetsiz, 1676ko pronuaren eta Belapeireren *Catechima laburraren* edizio bikainak ditugu (Agirre 1998a eta 1996, hurrenez hurren). Azkenik, mende honetakoa da Gabriel Etchart eta Miguel Ros jaunena arteko gutuneria (Maule/Erronkari 1616-1617); espero dezagun horren edizioa, *Monumenta Linguae Vasconum* ikerkuntza proiektuaren baitan eginga, laster argitara emana izatea (Bilbao, Gómez, Lakarra, Manterola, Mounole, & Urgell, argitaratzeaz).

XVIII. mendeko testuei doakienean, egoera aski desberdina da. Oloroeko diozesari lotutako liburuen artean, berriz argitara eman den bakarra Maisterrena da (Davant 2009), baina haren edizioa ez da xede filologikoz eginga.⁷² Beraz, Oloroeko katixima (1706), *Othoitce eta Cantica*

⁷² Hutsen kopurua goiti beheiti, Davantek egungo zubererarentzat proposatu den grafian ematen du Maisterren testua, praktikan *Sü-Azia* elkartetik azken hamarkadetan hedatu den sistemaren barnean. Ondorioz, testuaren hainbat ezaugarri fonologiko desitxuratu da: bokalen bilkuretan aldi historikoan bederen —eta beharbada sekulan— ahoskatu ez diren *ü* etimologikoak agerrarazten ditu (*gaia* → *gaiüa*), eta aspaldi gauzatuak diren aldaketak desagerrarazten (*etchia* → *etxea*); herskari hasperendunak ere kenduak dira. Edizio horren kontu errendatze batentzat, ikus Rebuschi 2012; hona hastapeneko oharra:

“Pourquoi publier, au début du 21e siècle, non pas une création littéraire souletine, mais une *traduction* en souletin du milieu du 18e ? La réponse devrait être évidente : pour faire connaître la langue de l'époque telle qu'elle apparaîtrait dans ce texte.

Le choix s'imposait donc, soit de restituer intégralement l'orthographe originelle, comme J.-L. D. l'avait fait lui-même il y a une trentaine d'années, pour le texte d'A. Belapeyre (1696), soit de la modifier minimalement, comme Txomin Peillen l'avait fait à la même époque pour le livre d'Eguiateguy (1785) [...].

Le choix de cette édition [...] est malheureusement très différent : J.-L. D. a ainsi délibérément (intro. p.10) choisi d'adopter l'orthographe souletine moderne, instituée en 1978, modifiée pour la rapprocher des autres dialectes et du basque unifié. Ainsi, même dans le seul dialecte où il y a des paires minimales opposant des plosives sourdes aspirées ou non, le *h* a été supprimé après *p*, *t* et *k*, et aussi après *n* et *l*, bien que l'aspiration soit également significative dans ces cas. De plus, la fermeture, tout aussi typique de cet *euskalki*, de *e* et *ü* devant *a*,

Espiritualac Çubero Herrico (1734), *Igantçtaco pronoua* (ca. 1757), Eskiulako haurridegoen araudiak (Ressegue 1758 eta Mercy 1780) eta *Noelen Lilia* (1782) argitaragabe daude beren denboratik. Oloroeko diozesaren eraginpetik kanpoko testuei doakienean, Eguiateguyren izkribuen zatikako edizioak ditugu (Peillen 1983b & 2011), baina ez zaizkigu asetzeko manierakoak iruditzen.⁷³

XIX. mendeko testuen egoera ez da hobea: Baionako elizbarrutiko zubererazko liburuen artean (cf. § 3.2.4), ez dugu bakar baten edizio modernorik ezagutzen. *Literatur euskalki* horren tradizioan Chahoren idazki bilduma (Urkizu 1992) eta Archuren *Alhegiak* (Gómez 1990) berriki editatu dira. Bonaparterentzat egindako itzulpenen faksimilea ere aipa genezake (Arana Martija 1991b), edo lan horien edizioak (Pagola *et al.* 2004). Azkenik, Epeldek errezeten bilduma baten eskuizkribuaren edizioa paratu du (2008).

Zuberoako herri antzertiaren tradizioa etorriz, Hérèlle da abiapuntua: hark egin zuen testuen katalogoa (1927), bai eta *Canico et Beltchitine* xaribariaren edizioa (1908); pastoral baten lehen edizio kritikoa *Sainte Hélène de Constantinople*-rena da (Léon 1909). Azken hamarkadetan pastoraletan *Charlemagne* (Oyharçabal 1991), *Jean de Paris* (Mozos 1995), *Sainta Catherina* (Loidi 1996), *Edipa* (Bilbao 1996) eta *Saint Julien* (Loidi 2004) testuen edizioak egin dira. Errana dugu, *Charlemagneren* kasuan, Oyharçabalen lana edizioaz anitzez harago doa (cf. § 3.4.4.4). Astolasterrei dagokienez, gutxi editatu eta ikertu dira, seguruenik lekukotzen duten estilo ahalkegabeagatik. Aresti izan zen aitzindari (1971); Mozosek (1986) bi testu editatu ditu, eta Peillenek bat (1982), baina oroz gainetik Urkizuk (1973, 1984 &

où ces voyelles (restituables évidemment dans d'autres contextes phoniques) sont neutralisées au profit de *i*, —et de *o* en *u* dans le même contexte— en dénature profondément la nature morphophonologique.

J.-L. D. fait bien allusion [...] aux débats sur « la bonne » manière d'orthographier le basque, mais la question n'est pas là. Ainsi, si Maister écrivait *huna* et *Jinkua*, et non *hona* et *Jinkoa*, c'est parce qu'il devait prononcer une voyelle d'arrière fermée et non médiane, et c'est précisément ce type de fait qui importe quand on s'intéresse à un état de langue ancien !" (2012: 852)

⁷³ Hona hemen Pello Agirreren iruzkin bat, Peillenen edizioen arazoan erakusgarri: “Belako Zaldunaren hiztegiari egin hitzaurrean, Peillenek dio Eguiateguyk tildea darabilela bokalen sudurkaritasuna adierazteko [...], baina Eguiateguyren liburuaren hitzaurrean ez da halakorik aipatzen. Bestalde, Peillenek, grafien azterketarik eman gabe eta aldaketaren xehetasunak adierazi gabe, testua grafia modernoan eman duenez, ezin ditugu jatorrizko grafiak aztertu. 36. orrialdean eskuizkribuaren zatitxo baten argazkia eskaintzen du, eta 37.ean zati horren transkripzioa. Peillenek aldaketak egin ditu: jatorrizkoan *Estiélaric* dago, edizioan *etzielarik*, inolako oharrik ezarri gabe; jat. *gendé guzia*, edizioan *jende güziak*; jat. *minkaitz-Etzaz*, edizioan *minkaitzentzaz*; jat. *jaunarē khortian*, edizioan *Jaun khortian*. Edizioak ez dirudi, beraz, fidagarri.” (2001a: 316, 54. oharra)

1998) argitara eman ditu asto laster gehien. Salbu —beharbada— Mozosena, edizio horiek ez dira pastoral zaharrendako aipatu direnen mailakoak eta, beraz, ez gaituzte asetzen.⁷⁴

Herri literaturaren alorrean, Sallaberryk 50 kanta zaharren bilduma argitaratu zuen (1870), zeinetarik 31 Zuberoakoak baitziren. Francisque-Michelen lanean ere kantu zahar zenbait aurki daiteke, eta orobat Azkueren kantutegian. Euskal baladen biltze eta aztertzean, halaber, Lakarra, Biguri & Urgell 1983 lana dugu. Azkenik, Zuberoako bardoa den Etchahunen lirika, ahozko tradiziotik jaso, testu kritikaren iragazkitik pasatu da (Haritschelhar 1969-1970), edizilogileak hizkuntzazko ohar interesgarri andana batez horniturik.

Esperantza dugu tesi honen ondoren Zuberoako lekukotasunen egoera poxi bat hobetuko dela, gure zenbait ediziok argia ikusiko duelakoan. Etorkizuneko lan horien artean lehentasuna, batetik, Oloroeko diozesako testuei emanen diegu (XVIII. m.) eta, bestetik, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriari (ca. 1810).

3.4.2. Testuen iturriez, transmisioaz eta egiletasunaz

Euskarazko liburuen bibliografia lanen aitzindariak ahaztu gabe (Oihenart eta Larramendi, besteak beste), XIX. mendean Francisque-Michelen lan gogoangarria (1857) aipatu behar dugu. Beste hainbat jakingarriren artean, Francisque-Michelek euskal idazleez eta testuez berri arras interesgarriak bildu zituen, bereziki Akitaniako euskal herrietakoez. XIX. mendean badira beste lan aipagarriak (Hovelacque, Picot & Vinson 1880), baina guztien artean Vinsonen *Essai* (1891) delakoa dugu erreferentziarik osoena. Gure ustez, eta bederen

⁷⁴ Adibidez, Arestik anitzetan testua aldatzeko libertatea hartzen du, ezaugarri morfosintaktikoak aldatuz; bihoaz pare bat etsenplu, halabeharrez antzemanak. Lehenik, 65. bersean bada kode-amalgama bat, perpaus berean frantsesa eta euskara konbinaturik. Frantsesezko zatiak, erlatibozko egiturak, perpaus nagusiko subjektu funtzioa betetzen du: *çelui qui manquera / phaquaturen du phitchera*, eta Arestik ergatiboa itsasten dio frantsesezko egitura osoari: *celui qui manquerac / phakatüren dü phitxerra* —ohart, bestenaz, *r* → *rr* aldaketez—. Bigarrenik, 484. bersean Arestik hainbat aldaketa morfologiko (eta are sintaktiko) obratzen du. Hona originaletik egin dugun irakurketa: *Ukhen bagunu bira tripa / nahiago gunuquen, / ceren eta haboro / janen beigundien*. Hona Arestiren edizioa: *Ükhenen bagünü bira tripa, / nahiago günükian, / zeren eta haboro / janen baikünian*. Zuberoako corpus osoan geroaldiko formatan oinarritutako baldintzazko egiturarik ez da behin ere ageri, eta Arestik ematen duen *ükhenen bagünü* agerraldi bakarra izateak originalera jotzera bultzatu gaitu; apodosiaren egitura ere aldatua izan da, beste zenbait kanbiamenduren artean.

Urkizuren edizioei doakienez, zilegi bekigu adieraztea haietan transkripzio akats ugari dela. Horretaz gainera, inoiz edizilogileak testuaren zentzua ulertu ez duela erakusten du, ondoko passartean ezarri duen puntuazioak salatzen duenez: *Cer phenxatcen duq, Boubane, / ezteçala etchia kita? / Lehenago emaztiary / urra yçoq tripa*. (*Boubane* 94). Izan ere, *ezteçala* ez da *phenxatu* aditzaren konpletiboa, ezezko agintera baizik, Akitaniako mintzoetan historikoki *-la* atzizkia hartu duena.

Zuberoako euskal liburuei doakienean, Vinsoen bibliografia ez da oraino gainditua izan; zorionez, JUMIk 1984an argitaratu edizioan Vinsonen bibliografia Urjijoren oharrez aberastu da. Tesi honetan baliatu zaizkigun datu bibliografikoak, hein handi batean, Vinsoni zor dizkiogu.

XX. mendean Jon Bilbaoren *Eusko Bibliographia* lan erraldoia dugu lan nagusia. Zuberoako liburuei doakienean, hala ere, informazioa Vinsonen lanetik jasotzen du, eta ez osoki. Bonaparteren menpeko testuei begira, González Echegarayren katalogora (1983) eta Arana Martijaren lanera igorri behar da (1991a).

Peillenek lan handia egin du Zuberoako testuen inguruan. Bereziki transmisio aferez, Eguiateguyrekikoak aipatu behar dira (1963; 1983b & 2011), galdu zatia barne (2012). Mongongo Dassançaren liburuaren zubererazko moldaketez idatzi du (2001 & 2016), aitzinetik nolabait korapilatua den afera erreferatuz (Urkizu 1999). Peillenek XV. mendeko zenbait baladaz ere jardun du (1986a). Davantek antologia lanak egin ditu (2008), datu berriak emanik haatik, hala nola liburu batzuen egiletza; cf. § 3.2.4, *Myst*.

Azken urteetan Agirrek ekarpen interesgarriak eskaini dizkigu: besteak beste, 1676ko pronuaren iturria argitzea eta Belapeireren egiletzaz hipotesi sendoa formulatzea (1998a) (§ 3.2.2); Belapeireren *Catechima laburraren* frantses iturria atzimatea (1996) eta Anna Urrutyren itzulpenen frantseseko iturriak xeheki azterkatzea (2016).

Bestalde, tesi honen atariko lanetan Zuberoako euskal liburuen gaineko zenbait informazio berri eskuratu ahal izan dugu, hala nola liburu batzuen edizioen kontu errendatze zehatza (Padilla-Moyano 2015a), kasu batzuetan edizio *galduren* alerik edirenez —adibidez, *Noelen Lilia* (1782) liburuaren 1. edizioaren ale ezagun bakarra—. Bestenaz, Mercyren itzulpenaren frantses iturria atzeman dugu (Lucuix 1995), eta Anna Urrutyren biografia abiatu, bai eta haren frantses gutun sorta bat ediren. Azkenik, *Catuchuma españoul* eskuizkribua (1899) aurkitu dugu (§ 3.2.4, *Catuchuma*).

Herri antzertiaren tradizioko testuez denaz bezainbatean, Hérelle dugu erreferentzia nagusi. *Mutatis mutandis*, liburuen kariaz Vinsonez erranak Hérelle-rentzat bali dira. Pastoral zaharretan ezagutzen dugun lehenbiziko edizioak *Saint Julien d'Antioche* (Vinson 1891b) eta *Sainte Hélène de Constantinople* dira (Léon 1909). Gure denboran, Oyharçabalen lanak aipatu behar ditugu: pastoralen tradizioaren gaineko bibliografia zehatzaz (1991), testuen datazioaz ala transmisioaz (1999; 2004), Koro Seguroolarekiko elkarlanean —cf., halaber, Segurola 2015, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriaren eskuizkribuaz—. Mozosek (1986 &

1995), Loidik (1996, 2004, 2008, 2009a & 2009b) eta Bilbaok (1996) zenbait pastoralen transmisioa eta egiletza argitu dute.

Finitzeko, komeni da adieraztea Zuberoako corpusean badirela liburu izengabeak, horietako batzuk egile ezezagunekoak, besteak norbaiti egotziak, eta haien artean eskuarki aipatu ohi ez diren egile batzuk. Egiletasun afera batzuk corpusaren deskripzioan aipatuak izan dira (ATALASEAN, § 3.2), dagozkien testuen ataltxoetan.

3.4.3. Itzulpenez

Ezaguna denez, itzulpenek osatzen dute euskal literatura klasiko edo zaharraren parterik handiena. Urgellek (2017a: § 3.3.2), Sarasolaren (1976) datuetarik abiatuak, euskarazko lan inprimatuak datuak konparatu ditu, euskalkika eta garaika. 4. TAULAK zubererari dagokion informazioa biltzen du:

4. TAULA. Zuberoako ekoizpen inprimatua*

	1545-1749	1750-1879
argitalpenak	10	47
lehen edizioak	6	8
originalak	2	4

* 48 orrialdetik goiti

Iturria: Urgell 2017a: § 3.3.2

Bistan denez, bigarren denbora tartean zubererazko ekoizpenak goraldi nabarmena erakusten du; aldiz, lehen edizioen kopurua mantentzen da, eta horien artean lan originalak proportzio txikian dira. Hau da, zubereraz lehenbiziz argitara eman diren liburuen multzoa ttipia da: sei eta zortzi liburu, alderatzen diren denbora tarteetarako; bereziki 1750-1879 bitartean lehen edizio horiek nonbait ekoizpen guztiaren seiren bat baizik ez dira. Gehiago dena, lan originalei doakienean, zifrak are urriago bihurtzen dira: bi eta lau, hurrenez hurren. Datu horietatik idokitzen da zubererazko lehen edizioen arteko gehienak itzulpenak eta moldaketak izan direla.

Datu horiek agerian uzten dute itzulpenezko testuen aztertzeko beharra. Gure corpusaren datuen argitara, 5. eta 6. TAULEK Zuberoako ekoizpen inprimatuaren izaera (original vs itzulpen) deskribatzen dute, posible gertatu denean, testuz testu.

5. TAULA. Zuberoako corpora: itzulpenak Iraultza arte.

			Hitz	Itzulpena
1657	Paris	<i>O Pro</i>	4723	ez
1657	Paris	<i>O Po</i>	4800	ez
1666	Orthez	<i>Tt Onsa</i>	33.150	?
1672	Orthez	<i>Tt Arima</i>	15.824	?
1676	???	<i>PrSing</i>	1.254	bai (lap)
1686		katixima galdua	?	?
1696	???	<i>Bp</i>	23.071	bai (fr)
1706	Paue	<i>CatOlo</i>	10.751	bai (fr)
1734	Paue	<i>Othoitce</i>	9.216	?
1757	Paue	<i>Mst</i>	48.300	bai (lat)
ca. 1757	Paue	<i>IP</i>	1.995	?
1758	Paue	<i>Ressegue</i>	5202	bai (fr)
1780	Paue	<i>Mercy</i>	5360	bai (fr)
1782	Paue	<i>NLilia</i>	2.222	?
1783	Paue	<i>Ene adisquidia</i>	?	
ca. 1790	Baiona	<i>UskLi</i>	15.210	?

6. TAULA. Zuberoako corpora: itzulpenak (1789-1879)

			Hitz	itzulpena
1812	Baiona	<i>Dostrina Khiristia</i>	11.823	bai (fr)
ante 1834	Baiona	<i>CatS</i>	20.240	bai (lap)
1834	Baiona	<i>UskLi 2</i>	11.490	?
1834	Paris	<i>Chaho AztBeg</i>	985	ez
1838	Oloroe	<i>Khurutch</i>	2.158	?
1844	Oloroe	<i>Meditacioniac</i>	26.835	bai (lap)
1844	Baiona	<i>Chaho Ariel & Le Messenger</i>	?	ez
1846	Baiona	<i>Cantica Espiritualac</i>	≈ 10.000	bai (lap)
1847	Baiona	<i>Ip KurBD</i>	2.736	?
1850	?	<i>Mariaren haurren</i>	537	?
1851	Baiona	<i>Ip Uscaldunaren laguna</i>	≈ 18.800	?
1852	Oloroe	<i>MaiMarHil</i>	13.650	bai (fr)
1852	Pau	<i>CibGut / Myst</i>	7.530	?
1856	Baiona	<i>Ip Mat</i>	≈ 18.000	bai (fr?)
1857	Londres	<i>Bon/Ip Dial</i>	5.203	bai
1858	Londres	<i>Bon/Ip CantTP</i>	413	bai
1858	Londres	<i>Ip Apok</i>	9.533	bai
1858	La Réole	<i>Archu Fab</i>	7.912	bai (fr)
1860	Oloroe	<i>HOrdre</i>	12.798	?
1873	Baiona	<i>EvS</i>	14.567	bai (fr)
1873	Baiona	<i>Epit</i>	3.219	bai (fr)
1879	Paue	<i>SGrat</i>	2.776	ez

Ez dugu segurtamena Zuberoako euskaraz argitaratu liburuen artean latinetik zuzen iraulia izan denik; gure hipotesia da Maisterren *Imitacioniaren* kasuan hala izan dela.⁷⁵ Corpusean gaztelaniatik segurki itzulia izan den testu bakarra ez da goiko tauletan jaso, eskuizkribua delako: *Catuchuma Españoül* (Hauze, 1899), gure azterketaren arabera Asteteren katiximatik zubereratua. Testu horiezaz landara, gainerako itzulpen haboroenak frantsesetik eta lapurteratik egin izan dira. Hona frantsesezko iturria duten batzuk:

- 1696ko *Catechima Laburra*. Belapeirek Bossuet-en *Catéchisme du diocèse de Meaux* (Paris, 1687) dotrinako “Catéchisme des fêtes...” atala euskaratu zuen. Lehen parteko pasarte zehatz batzuk, aldiz, Materraren *Dotrina Christianatik* eta Bossueten dotrinatik bertatik ekarri zituen (Agirre 1998b: 352-355).
- 1706ko *Catechima Oloroeco diocezaren cerbutchuco*, edo Oloroeko katixima. Joseph de Revol apezpikuaren 1706ko ordenantzak frantsesetik euskarara nahiz biarnesera itzultzeko agindua jasotzen du.⁷⁶
- 1758an, Ressegueren lanaren kasuan, itzulpena izenburuak du aipatzen: *Sacramentu-Saintiaren aurhidegouaco maniac eta chediac [...] Franceseti, Uscarala utçulia, Aurhidegouaren manuz, P. Ressegue, bestela Mercy, Aurhidegouaco Prioreaz edo gueienaz*. Ez dugu frantsesezko iturria atzeman.
- 1780an, Mercyren lanaren ezaugarriak Resseguerenak bezalakoxeak dira, eta berriz ere itzulpenaren kontua izenburua da aipatua: *Andere Dona Maria Scapularicouaren Confrariaco bulla, decreta, statutac, eta maniac edo chediac. [...] Franceseti uscarala utçuliac, Jaun Directorraren eta beste Officieren manuz, Alexis Mercy Praticienaz*. Eskiulako haurridegoaren araudi honen frantsesezko originala aurkitu ahal izan dugu: *Réglements et statuts de la Confrérie Notre-Dame du Scapulaire de la paroisse d'Esquiule en 1772, en remplacement de la Confrérie Notre-Dame du Mont-Carmel, qui existait depuis 1686* (Lucuix 1995).

⁷⁵ Aieruen mailan, Maisterren latinaren kalitate arras onak itzultzaileak latinetik itzultzeko gai zela frogatzen du; aieruetarik zantzueta iraganez, hizkuntzaren azterketak erakusten du, kasu batentzat, Maisterren bertsioan zubereraren formula aurkezlearen agerpena eskrupuloski jarraikitzen zaiola Kempisen lantinezko aurkezleenari; cf. “Zuberoako formula aurkezlea eta deixiaren diakronia”.

⁷⁶ “Nous nous sommes assurés, pour en faire la traduction, de personnes dont la capacité et la probité Nous sont également reconnus, ayant choisi pour la langue Basque, Messire Jacques de Maytie, Chanoine de notre Eglise Cathedrale et notre Diocese qui est en Soule : & en Bearnois Maître Pierres de Lailhacar Curé de Leguignon & notre Promoteur” (Revol 1712: 15); ikus, halaber, “ZUBERERA IDATZIAREN BEHARRAZ ETA EGONKORTASUNAZ” (I, § 3.3.4.3.3).

- 1812ko *Doctrina Khiristia* edo Inperioaren katixima laburra frantseseko *Abrégé* delakotik izan zen itzulia.
- 1852ko *Maiatza edo Mariaren hilabetia* Bordachar apezaren frantseseko testutik zubererara iraulia izan zen, Hagon izeneko Mauleko apez batez (cf. § 3.2.4).
- Inchauspereen itzulpenek ikertze berezi bat merezi lukete, baina momentoko ez dugu lan hori gure gain hartu. Bereziki interesgarria litzateke 1856ko Mateoren ebanjelioaren, edo 1883ko *Imitacioniaren* iturriak aztertzea.
- Archuren *Alhegiak*, bistan denez, La Fontaine-ren jatorrizko testutik euskaratuak dira.
- 1873an Anna Urrutyren itzulpenak (Jondone Joanesen ebanjelioa eta Pethiriren epistolak), frantseseko testuei jarraikitzen zaizkie. Erran izan da Urruty anderea Sacyren eta Ostervalden testuan oinarritu zela (cf. Roque 2013), eta Agirrek iturri horiekiko konparantza zehatza egin du (2016).

Azkenik, zubererazko itzulpenen arteko multzorik interesgarriena, beharbada, lapurteratik moldatu ziren testuek osatzen dute. Ikusiko denez (I, § 3.3.4.3), XIX. mendearekin zuberotarrak Baionako elizbarrutira iragan ziren, eta egoera berri horretan zenbait liburu, “estimatuena” edo, lapurteratik zubererara egokitu ziren (cf. Urgell 2017a: § 3.3.6); halere, lehenbiziko barne itzulpen horietakoa askoz lehenagokoa da. Hona zerrenda:

- 1676ko *Pronus Singulis diebus...* testuaren zatikako iturria d'Olce Baionako apezpikuaren lapurterazko *Pregarioac* dira (1651), Agirrek probatu duen bezala (1998a: 5).
- 1834 baino lehen datatu dugun Astrosen katiximaren zubererazko bertsiok lapurterazko originalari segitzen dio; cf. § 3.2.4, *CatS*.
- 1844ko *Meditacioniac* Baratciarten *meditazione ttipiak* dira, *laphourdico uscaratic ciberoucoualat cerbait khambioreki utçuliric*.
- 1846ko *Cantica espiritualac* (Vinson 100y) lapurterazko *Cantica izpiritualac* bildumatik moldatuak izan dira (xehetasunendako, ikus Francisque-Michel 1857: 503-507).

3.4.4. Hizkuntz alderdiez

3.4.4.1. Euskararen historiaz

Euskararen historiaz denaz bezainbatean, eta bereziki ekialdekoarenaz, ezinbestekotzat jotzen ditugu Lafonen lanak. Zehazkiago, Lafonek Oihenarten hizkera aztertu zuen (1949; 1955a; 1955b), bai eta Etxeparerena (1951 & 1952). Dena den, Zuberoako euskararen gaineko

ezagutza sakona haren obran zehar antzeman daiteke, eta hizkuntzaren maila guztietan. Orobat, Mitxelenaren lanak ere erreferentzia nagusi ditugu.

Berrikiago, eta lehen aipatu dugun paradigmaren aldaketaren barnean, ekialdeko mintzoen gaineko proposamen berriak plazaratu dira, nabarmen EBZ-aren ondoko dialektalizazioan ekialdeko multzoaren adarkatze goiztiarraren hipotesia (Lakarra & Urgell 2008; Lakarra 2011a). Ikuspegi horren partalier da Camino, XX. mendeko ikertzaileek erabili zutena baino corpus aberatsago batean oinarriturik, ekialdeko mintzoen azterketa sakonak egin dituen ahego nafarreraz (2003a & 2003b), Nafarroa Behereko euskara zaharraz (2008), Amikuzeko euskaraz (2009b), Oztibarrekoaz (2015) eta, oroz gainetik, ekialdeko barietateen iraganaz (2011).

3.4.4.2. Grafiaz

Alor honetan ditugun bi lan garrantzitsuenak Mujikarena (1997) eta Agirrerrenak (behean aipatuak) dira. Mujikak, halere, Iparraldeko grafiaren hastapenak bere osotasunean aztertzen baititu, logikoa denez, Lapurdiko tradizioa abantailatzen du; bestetik, azterketaren denbora muga 1750ean kokatzean, garai zaharrenetako testuak baizik ez ditu ikertzen —Zuberoako tradizioarentzat honakoak: Oihenart, Zalgize, Tartas, Bela, *PrS*, Belapeire eta *CatOlo*—. Belapeireren grafiatarik abiatuak, Agirrek Zuberoako tradizio grafikoaren bilakaera osoaren berri zehatz eta ezinago egoki eman digu, iturburuetara joz (2001a) eta sistema fonologiko osoa aztertuz (2001b).

3.4.4.3. Fonologiaz

Fonologia izan da Zuberoako euskararen gaineko ikerkuntza saioetan gehien joratu diren alorretarik. Chahok (1836 & 1856) badu hainbat ohar fonologiaz, hala *j-ren emaitzez, nola behe nafarreraren eta zubereraren txistukari ahostunez (1856: 13). Inchauspek ere fonologiazko erremarka laburrez hornitu zuen bere lana (1858: xi-xii), eta orobat egin zuen Gèzek (1873: 2-3). Bonapartek (1869) ohar andana bat egin zion Zuberoako euskararen sistema fonologikoari —aitzinekoek baino zehaztapen handiagoz—, harmonia bokaliko deitu zituenenez, /y/ fonemaz, bokal sudurkariez eta txistukari ahostunez, besteak beste. XIX. mendearen akabantzan, Charenceyk, *Phonétique Souletine* lanean (1891), zuberera hautatu zuen euskararen fonologia zaharraren ikerkuntzaren abiapuntutzat, erromantzei hartutako

maileguen azterketari ekinez —menturaz ez da kasualitatea Chahoren hiztegiaren parte argitaratu bakarria maileguei dagokiena izatea—. ⁷⁷

XX. mendearen lehen partean, Gavelen lanek (1920 & 1929) egoera berri batera igo zuten zubereraren fonologiaren ezagutza. Larrasqueten iritziz, Inchausperi eta Bonarparteri zor zitzaizkien merezimenduak aitorturik, Gavelek gaiaren lehenbiziko deskripzio sakon, serio eta zehatza eskaini zuen (1939: 17), irauteko destinatua. ⁷⁸ Bere beste zenbait lanetan, Gavelek beti eskainiko zion arreta berezia zubererari, hala fenomeno konkretuei begira —/y/ bokala (1925) eta latinetik euskarara iragaitean obratu aldaketak (1949)—, nola ikuspegi osoago batetik (1960).

Larrasquetek ere arta bereziaz lotu zitzaion fonologiari, batetik, azentuaren eragina kontsonanteetan aztertzean (1928) eta, bestetik, Zuberoako ipar-ekialdeko deskripzioan (1939). Oro har, Larrasquetek bere sort hizkeraren ezagutza sakona ez bakarrik fonologian, baina hizkuntza maila guztietan ere islatu zuen,.

Lafonek /y/ bokalaz jardun zuen (1937; 1962; 1965a), eta oro har zubereraren sistema fonologikoaz, lana Larrañeko barietatean funtsaturik (1958). Bistan denez, Mitxelenaren *Fonética Histórica Vasca* ezinbestekoa da euskararen gaineko zein-nahi ikertze saioentzat. Ekialdeko mintzoren artean, Mitxelenak saio bat dedikatu zion erronkarieraren azterketa fonologikoari (1954).

Aitzineko puntuan errana dugunez, Agirrek lan erraldoia egin du zubereraren sistema fonologikoaz, iturrietara joz (2001b). Gai zehatzetan, Haasek (1990) maileguen egokitzapen fonologikoaz idatzi du, eta Oñederra /y/ bolakaz aritu da (2009), Lafonenak ez bezalako ondorioetara iritsiz. Azkenik, Egurtzegik ere arreta eskaini die zuberera —beste mintzoren artean—, hunkitzen duten fenomeno batzuei, hala /y/ fonemari (2015a), nola *o*-ren hesteari

⁷⁷ “Nous nous occuperons plus spécialement ici des termes pris par le basque aux idiomes néolatins. C'est, évidemment, par là qu'il convient de commencer pour pouvoir établir la science étymologique du langage des montagnards pyrénéens sur des bases solides” (1891: 3).

⁷⁸ “Cet ouvrage de M. Gavel est beaucoup plus et mieux qu'un travail destiné à « servir de base » à des études ultérieures. Conçu suivant les méthodes les plus modernes, il a été réalisé par un savant chez qui le souci de la documentation méthodique, exacte et minutieuse, de l'objectivité absolue dans l'interprétation des faits, de la précision parfaite dans la notation a fait de ce gros in-8° de 542 pages une œuvre qui a renouvelé presque entièrement la phonétique basque. Il faudrait un volume pour démarquer tout ce qu'il portait de complètement neuf et vrai. C'est dire que c'est un travail non seulement destiné à durer mais définitif” (Larrasquet 1939: 18).

(2015b) eta bokal sudurkariet (2015c). Azkenean, ezin ahantz daitezke *EHH*Aren datuak, bereziki izen morfologian obratzen diren arau morfonologikoei (V. liburukia).

3.4.4.4. Morfosintaxiaz

Fonologiarekin batean, euskararen deskripzio lanetan morfologia izan da, dudarik gabe, interes handien piztu duen alderdia. Hori ez ezik, ikuspegi diakronikotik euskararen kasuan morfologia lehenesten da, 1545etik hona hotsen bilakabidetik ez delako gauza handirik ateratzen (Lakarra 1997): aldaketak gehienak oso lokalak izaten dira —*ergo* modernoak—. Aldiz, morfologiaren alorrekoak dira garai historikoan lekukotzen ahal ditugun aldaketa garrantzizkoenak, eta horri beste arrazoi bat emendatzen zaio: gure hizkuntzaren aberastasun morfologikoa (cf. Lakarra 1983: 643)

Deklinabide mailan, Chahok (1836) eta Gèzek kasu-marken gaineko hainbat ohar egin zuten; bereziki interesgarriak dira kasu lokatiboen morfemen gainekoak (Gèze 1873: 22-23). Gavelen gramatikaren lehen parteak (1929) aditzaz landako alorrak ditu jomuga, eta zenbait puntutan deklinabide atzizkien gaineko haren azterketa arras iradokigarria iruditzen zaigu, eta orobat erran daiteke Lafitteren gramatikaz (1943). Larrasquetek ere kasu-marken gaineko iruzkin interesgarriak txertatu zituen bere hiztegian (1939 s.v. *-tik*, adibidez). Lafonek, besteak beste, honako gaiak jorratu zituen: *-kin* atzizkia (1936), ablatiboaren atzizkiak (1948), bi genitiboak (1965b) eta deklinabide sistema (1970). Beste maila batean, Lafonek euskararen genero gramatikalaren absentiari oposa dakizkiokeen salbuespenak ikertu zituen, eratorpen atzizkietan has, eta adizkera alokutiboan azaleratzen den bereizkuntzan buka (1947).

XX. mendearen azken partean Jacobsen lana aipatu beharra dugu, lokatiboaren gainean (1977), eta dudarik gabe De Rijkenak, morfologiazko hainbat gairi buruzkoa (1981) nola **da* morfoari eskainiak (1992 & 1995), hein batean Zuberoako datuek inspiratuak. Bestalde, ezin ahantz genitzake Haritschelharren (1969-1970) eta Oyharçabalen (1991) lanak, edizioa baino askoz harago doazenak; partikularzki, *Charlemgn*eren edizioko oharretan gaindi, gure ustez, zubereraren gramatikaren ikertze saiorik sakon eta osoena aurki daiteke.

Azken urteetako ekarpenen artean, honakoak azpimarratu behar ditugu: deklinabide sistemaz ordura arteko proposamenen sintesia (Santazilia 2013); izenordainen, erakusle eta artikulua bilakaera (Martinez-Areta 2013); deklinabide sistema, erakusle eta artikulua gramatikalizazioa (Manterola 2015) eta animazitatearen eta kasu lokatiboen arteko lotura (Creissels & Mounole 2011). Azkenik, adlatiboazko *-ra* & *-rat* pareaz egikera oso diferenteko bi lan aipa ditzakegu: M. Igartua 1986, Leizarragaren hizkerara mugatua, eta Zaika 2016,

ikuspegi diakroniko eta dialektologikotik egina, eta lapurterazko datuei lehentasuna ematen diena.

Aditz morfologiara aldatuz, ezaguna da XIX. mendetik euskararen gaineko lan linguistiko gehienak atal horri eskaini zaizkiola, eta Zuberoako euskalkiaren deskripzioan ez da horretatik bereizten. Hortaz, guztiak biltzea pisuegi litzatekeelako, eta zerrendatze hutsa ez delako gure helburu, gehien baliatu zaizkigun lanak baizik ez dira aipatuko. XIX. mendeko lan klasikoak, hein handi batean, aditz sistemaren deskripzioak dira (d'Abbadie & Chaho 1836; Inchauspe 1858 eta Gèze 1873). Hirurak baliatu ditugun arren, balitzateke zer gaztiga.⁷⁹

Aditzaren sistema osoaz, bi lan gertatzen dira ezin utzizko erreferentzia eta abiapuntu: Lafon 1944 eta Mounole 2011; zubererari begira, Lüders ere aritu da aditz sistemaz bere osotasunean (1993). Bere *Système* delakoaz gain, Lafonek preseski Larrañeko aditza ikertu zuen (1959 & 1963), bai eta *-ke* morfema ere (1970b & 1973b). Azken gai horri loturik, Jendraschek-ek posibilitatearen adierazpenaren bilakaera aztertu du (2003). Orpustanek (2003) *izan* & **edun* parearen forma jokatugabeetako aldaketa fonetikoak ikertu ditu; Traskek (1995) aditzaren forma jokatugabeen historiaurrea, eta Urgellek horien historia (2006). Azkenik, guhaur aditzaren forma jokatugabeen bilakaeraz aritu gara (Padilla-Moyano 2013a), eta Ariztimuño forma jokatuenez (2013).

Horiezaz gain, Larrasqueten testigantza (1939), Gavel & Lacomberen gramatikaren bigarren parte, aditzari eskainia (1937), eta Lafitterena (1944) ere baliagarriak dira. Bistan da, ikuspegi morfologiko hertsiago batetik, Bonaparte 1869, Jaureguiberry 1957, Casenave-Harigile 1993 eta Yrizar 2002b ere beharrezko lanak dira Zuberoako aditzaren alorrean.

Sintaxi hutsezko gaiak landu dituzten saioak gutxiago dira. Zuberera aztergai, eta ikuspegi sinkronikotik, Lüders-en 1998ko lana aipatu behar da; bestenaz, Oyharçabalek (1987) erlatibozko egituren deskripzioa egin du. Diakroniatik, Aldaik (2009) hipotesi interesgarria

⁷⁹ Larrasquetek ondoko kritika egin zion Inchausperi: “1° Il est arrivé à l’auteur de consigner des flexions qui ne sont pas souletines [funtsean *hezake* bezalakoak]. 2° L’enquête ne s’étant portée que sur des parties limitées du domaine souletin, l’auteur n’a pas recueilli les variantes, nombreuses pour la majorité des flexions [...]. 3° De même les formes suivantes, entre des centaines d’autres, ne sont que des variantes locales, mal accentuées [...]. 4° L’auteur ne mentionne aucune des formes où les groupes *ía* ou *íá* sont contractés en *i* : que ce fût fréquente ou non, à l’époque où il écrivait, cette étude aujourd’hui incomplète, encore à cet égard [...]” (1939: 19).

formulatu du ekialdeko barietateen ergatibotasunaz, eta Ormazabalek (2016) datibo komunztadura landu du, nagusiki lapurteraren datuetarik abiatuak. Euskara osoaren sintaxi diakronikoaz, Krajewskaren tesiak (2017) argia emanen dio erlatibozko egituren bilakaerari. Gai zehatzagoetara lerratuz, Lafittek *nafar-lapurteraren* harridurazko perpausak azterkatu zituen, hainbat puntutan Zuberoako datuak ere eskainiz (1948). Peillenek zubereraren galderazko perpausak aztertu ditu (1979), eta berrikiago Ortiz de Urbinak *-a* galderazko morfema iruzkindu du (2003: 467). Guhaurrek aditz iragangaitzekiko perpaus nominalizatuetakoa subjektuen (des)genitibizazioa deskribatu dugu (Padilla-Moyano 2013c). Gorago erran bezala, Zuberoako euskararen sintaxiaz ere gehien dakarren lantzat hartzen dugu Oyharçabal 1991.

3.4.4.5. Lexikoaz

Dudarik gabe, euskal lexikografian egin den lanik handiena dugu *OEH*. Zuberoari begira, lexikografiaren aitzindarien ondoren (Leizarragaren hiztegiñoa eta Oihenarten hitz zerrenda), Chaho 1856, Gèze 1873, Lhande 1926, Larrasquet 1939, Epherre (argitaragabea) eta Casenave-Harigile 1993 ditugu hiztegi nagusiak. Urkizuk Chahoren lanaren balioztatze egokia egin du (*apud* Urgell 2002: cxii); halaber, Urgellek hiztegi horiek aztertu ditu — Larrasquetena arte—, euskal lexikografiaren bilakaera osoan kokatuz (2002).

Bestalde, Peillenek Bela zaldunaren hiztegiaren parte bat argitaratu du (1983a), eta Larramendiren hiztegiaren eragina deskribatu du Eguiateguyren lanetan (1983b & 2011). Testuen lexikoen azterketen artean, Caminok ekialdeko behe nafarreraz idatzia den Lopezen itzulpenarena iruzkindu du (2013), eta Agirrek Belapeirerena (2010). Azken ikertzaile honena da, halaber, Zuberoako lexiko *historikoaz* *OEH*-tik kanpo egin den lanik handiena (Agirre 2016), laster argia ikus dezakeena: Belapeireren lexikoitik abiatuz, hiztegi horren bilakaera xeheki aztertua da corpus zabal batean, XX. mendera arte.

3.4.4.6. Hizkuntza ukipenaz

Azken bi mila urteetan euskarak latinaren eta ondoko erromantzeen eragin sakona jasan du, eta horrek lexikoa ez ezik, fonologia ere aldatu du, bai eta, oraino aztertzeke den izari batean, morfologia eta sintaxia ere. Euskara osoan begien bistakoak izanik ere, hizkuntza ukipenaren ondorioak are nabariagoak gertatzen dira bazterretako mintzoetan. Gogora bedi nola Mitxelena, beste zenbait argudiorerkin batean, Landuccioren hiztegiko euskararen itxura aski erromantzatuz baliatu zen lekukotasun hori ez jadanik mendebaldean, baina Araban kokatzeko, eta zehazkiago Gasteizen:

Tenemos, pues, ante nosotros el testimonio de un habla muy castellanizada, mucho más castellanizada que la de Bilbao tal como nos la describió Micoleta casi cien años más tarde. Los dos principales compiladores pudieron equivocarse en el valor de términos corrientes, lo que puede deberse a que, conociendo mal la lengua, tuvieran que recurrir a informadores. Estos mismos les fallaron más de una vez, y precisamente con voces que debían ser familiares a cualquier campesino. El vocabulario es abundante, por el contrario, en términos de civilización, hecho no demasiado frecuente en léxicos vascos. No parece aventurado, por todo ello, suponer que las traducciones de la lista castellana de Landuchio proceden de una población importante, con tradición eclesiástica, donde había personas que a mediados del siglo XVI conocían poco y mal el vascuence (1958: 47).⁸⁰

Ezaguna denez, historikoki frantsesaren eragina euskararen ez da gaztelaniarena bezain sakona izan, arrazoi sinple batengatik: Frantziako hegoaldea òc hizkuntzen lurra izan da eta, beraz, frantsesa euskararen auzo izatea gauza berriagoa da —Akitaniako euskal herrietako egoera soziolinguistikoaren bilakaeraz, ikus Oyharçabal 2001a & 2001b eta Etxagibel 2015; frantsesaren Biarnoan sartzearen berantaz, ikus Brun 1929, Trotter 2006 eta Mooney 2016—. Frantsesarekiko ukipenaren ondoriozko fenomenoak direnaz bezainbatean, Norantz proiektuak (Oyharçabal, Epelde & Salaberria 2009) informazio aberats eta zehatza eskaintzen du Akitaniako barietate guztiendako, hala frantsesetiko maileguren egokitzapenez, nola frantsesaren eraginez galbidean diren oposaketetz.

Iparraldean gaztelaniaren garrantziaren parekoa izan duen hizkuntza beste erromantzea da: gaskoia.⁸¹ Mendebaldeko euskara gaztelaniaren eragin sarkorraren erakusgarri izan bada, orobat erran daiteke Zuberoakoaz, gaskoiarekiko ukipenak hein batean moldatu baitu. Lehen,

⁸⁰ Berrikiago, Urgellek ñabardurak egin dizkio Landucciren hiztegiko maileguak Arabako euskararenak direlako hipotesiari (2008).

⁸¹ Euskararen auzoa den erromantze horren izenez, *okzitaniera*, *gaskoi* eta *biarnes* terminoak ez dira neutro ez eta, maiz nahasten badira ere, erran-nahikideak ere. Biarnesa gaskoiaren barietate (multzo) bat dela onarturik, eta gaskoia okzitanieraren dialekto bat izanik ere —halere Rohlfsek (1935) hizkuntza beregain gisa zekusan, katalana beregaintzat hartzeko den heinean—, gure ikerketaren jomugak batzuetan *gaskoi*, besteetan *biarnes* erabiltzera bulkatzen gaitu. Barietate horien hitzunek eta ikertzaileek nahiago ahal ditzaketen glotonimoak gorabehera, euskalaritzaren ikuspuntutik, Akitaniako mintzo erromanikoek euskara osoan —edo Iparraldeko euskararen— izan duten eraginari pentsa, *gaskoia* da izenik egokiena. Haatik, ekialde hertsiko euskararen ikuspegitik, mugakidea den Biarno herriko gaskoiari erreferentzia egiteko *biarnes* terminoa nahiago dugu, Zuberoa bakarrik —kasu batzuetan Nafarroa Behereko iparraldearekin—hunkitzen duten hainbat fenomeno eta eraginaren sarbidea seinatzen baitu.

erromantzeen herexa sakon hori *nahasketari* lotzen zitzaion,⁸² euskara kasik hizkuntza hibridoa bailitzan; cf. “half-romance language” (Shimomiya 1988).

Euskararen eta gaskoiaren arteko harremanek hainbat ikertzailearen arreta erakarri du. Erromanistek bezala, euskalariak ere euskarak eta gaskoiak erakusten dituzten bat etortzeak aztertu dituzte hizkuntza ukipenaren eta hizkuntzalaritza arealaren ikuspegitik, baina batez ere substratuaren teoriatik. Ezaguna da bi hizkuntzek partekatzen duten fonologia ezaugarrien zerrenda luzeak aitzineuskararen substratura igortzen duela; gogora bitez Luchairen hitzak, zeinen arabera gaskoiak hauxe baizik ez dira: “des Aquitains qui ont été conquis par la langue latine” (1877: 69). Hor ditugu latinaren *f*-ren hasperentzea, bokalarteko *n*-ren galera edo hitz hastapeneko *r* aitzineko protasia (Rohlf 1970 [1935]; Jungemann 1955; Mitxelena 1956 & 1977a; Gorrochategui 1984). Hala ere, berrikiago Burov-ek (2014) fonologia ezaugarri partekatu horiek substratuaren ideiatik urrunduz azterkatu ditu.

Gaskoi erromantzearen eta euskararen arteko geroko interrelazioak hainbat autoreren lanen ikergaia izan da. Haietako batzuek hizkuntza ukipenak lehenbizi kanbiantzen duen alorra jorratu dute, hots lexikoarena (Peillen 1990 & 1998; Coyos 2001, 2006, 2008 & 2010). Beste maila batean, Lafonek (1965) ekialdeko euskararen zenbait mintzoren —eta bereziki zubereraren— /y/-ren jatorria okzitanierarekiko ukipenaren medioz azaldu zuen. Allières (1993) aitzindaria izan zen okzitanieraren eta euskararen tradizio grafikoak lotzen. Coyosek (2008) bi hizkuntzen arteko egokitzapen fonologikoa eta izen eratorpeneko gaiak landu ditu. Halaber, Rohlf 1935, Haase 1992a, Cierbide 1987 edo Allières 1992 lan ezin utzizkoek euskararen eta gaskoiaren arteko harremanak aztertu dituzte ikuspegi zabalago batetik.

Gaskoiaren eragipena bi norabidetan sartu da Akitaniako euskararen eremuan: i) Landetako barietateetarik Lapurdira eta Nafarroa Behereko ipar-mendebaldeko lurretara (Agaramont); eta ii) Biarnotik Nafarroa Behereko ipar-ekialdera (Amikuze) eta partikularzki Zuberoara (cf. Orpustan 1987: 31). Horrekin batean, frantsesaren euskal lurretatik hedatzearen kronologia ere kontsideratu behar da zeren, horretaz oraino deus gutxi dakigun arren,

⁸² Le peuple qui le parle [l'idiome des montagnards pyrénéens], n'ayant pas joué de rôle bien important dans l'histoire de la civilisation, a, naturellement, bien plus emprunté aux dialectes voisins qu'il ne leur a donné. Le basque peut être pris comme le type par excellence, à un degré plus prononcé que l'anglais, le hongrois ou le turk, des langues mélangées. Nous pouvons affirmer, sans crainte d'être démentis par les experts en la matière, que près de la moitié de son vocabulaire est emprunté au latin et aux dialectes romans, spécialement au béarnais et à l'espagnol (Charencey 1891: 1).

frantsesa Lapurdin Zuberoan baino lehenago sartu zatekeela postulatzea egiantzekoa da oso. Bestela erraiteko, Biarnon gaskoiaren indarrak eta prestigioak beste inon baino luzeago iraun zuten, eta horrek frantsesak ipar-ekialdeko euskal herrietan izan dukeen sartzeko eta hedapen berankorra azaltzen lagunduko luke.

Puntu honetan, komeni da gogoratzea Zuberoaren eta Biarnoaren arteko muga ez dela bi hizkuntzen artekoa: Zuberoan badira biarnesez mintzo diren herriak, eta Biarnon herri euskaldunak.⁸³ Historian gaindi, Zuberoako euskaldunek Biarnoko auzoekiko harreman estuak garatu dituzte. Mota askotako faktoreek faboratu dute lotura hori (Larrasquet 1928; Peillen 1993; Coyos 2001; Camino 2011: 114-116). Geografiaren baldintzekin has, Zuberoa Behereak mendebaldetik Amikuzerekin, eta iparraldetik zein ekialdetik Biarnorekin du komunikaziorik errazena; elizbarrutien antolamenduarekin segi, Iraultza aitzin Zuberoa mende luzeetan Biarno osoa bere baitan hartzen zuen Oloroeko diozesan sartua egon zen; egitura administratiboekin buka, Iraultza ondoko antolakuntzak Zuberoa eta Nafarroa Beherea Lapurditik bereizi zituen (1790), eta ondoren Zuberoa gainerako euskal herrietarik urrundu, Oloroeko arrondizamenduan sartuz.

Intrahistoria mailan, zuberotarren eta biarnesen artean merkatu harremanak, transhumantzia, ezkontza mistoak, etab. izan dira gauzarik ohikoena. Azken buruan, euskararen eta gaskoiaren arteko harremanak —eta biziki zubereraren eta biarnesaren artekoak— behiala populu bakarra izan ziren bi herri auzoen arteko loturen ondorio baizik ez dira. Hortaz, muga linguistikoak ez dituzke auzoen arteko harremanak sobera oztopatu:

L'exceptionnelle rareté des affrontements politiques ou sociaux depuis deux siècles et plus, la rareté des incidents [...], et ceci même et surtout aux régions étroitement limitrophes ou dans les communes « mixtes », constitue, pour une zone frontière, un fait sans doute sans équivalent. Ces remarques nous conduisent à penser que jamais la frontière linguistique n'a vraiment constitué un obstacle sérieux, une gêne pour l'entente ou la vie commune, la

⁸³ Peillenek *Soule gasconne, Soule basco-gasconne* eta *Béarn bascophone* terminoak erabiltzen ditu; haren hitzetan, “Sont de langue béarnaise actuellement trois communes souletines : Osserain [Ozagañe], Rivareyte [Arribareita] et Gestas [Jestaze]; Montory est basco-gasconne” (1989: 109-111). Biarnoko gune euskaldunak direnaz bezainbatean, Peillenek “hameaux bascophones de communes béarnophones” aipatzen ditu, eta atal berezi batean Eskiula, komunzki herri euskalduntzat hartua dena (*ibid.* 111-113); Jeruntze ere Biarnoko herri euskaldun gisara izan da aipatua. Biarnoko euskaraz eta euskaldunez, ikus Etxegorri 2003 & 2012. Bestalde, Artolak & Tellabidek euskararen ekialdeko mugaren berri zehatza ematen dute, kasik etxerik etxe (1990: 257-258).

compréhension mutuelle, le respect des personnes et de l'identité des cultures (Milhères 1983 : 16).

Horren guziaren ondorioz, zuberotar anitzek biarnesaren ikasteko beharra sentitu zuten, elebitasun maila desberdinetara iritsiz. Peillenek *haur ordarika* izeneko tradizioa aipatzen du, zuberotarrek eta biarnesek beren haurrak ogibide bat eta auzoen hizkuntzaren ikastera bidaltzen zituztelarik (1993: 294-295). Oraino bizi dira euskaraz, biarnesez eta frantsesez dakiten azken hiztun hirueledunak.⁸⁴ Lotura azkar horrek herexa biziki markatua utzi du hizkuntzan; izan ere, erran dezakegu Zuberoakoa dela, euskalki guztien artean, okzitanieraren eraginik azkarrena jaso duena, biarnesaren bitartez, bederen azken hiruzpalau mendeetan zehar.

Ukipenean dauden hizkuntzen arteko mailegutza fenomenoentzat mailakatze bat baino gehiago proposatu izan da. Zubererak patitu dituen kanbiamenduak hizkuntzen arteko ukipen intentsiboan koka daitezke, “A type of language contact including much bilingualism among borrowing-language speakers over a long period of time” (Thomason y Kaufman 1988: 50). Horren ondorioak lexikoaren mailegutza masiboa, eta egituren mailegatze moderatua edo sakona dira, nabarmenki fonologian eta sintaxian. Ukipen egoera azkarrek gramatika kategorien inbentarioan eragin ditzaketen aldaketez, honakoa diote Heinek eta Kutevak:

Contact situations, except for cases of attrition, tend to lead not to the reduction and loss of existing grammatical categories, but rather to diversification and to the creation of new grammatical categories in one language on the model of another language. (Heine & Kuteva 2005: 258 *apud* Epelde & Jauregi 2011: 984)

Honaino iritsita, biarnesaren eragipena azken mendeetako zubereran ez da alta aski aztertua izan. Tesi honek erakutsiko duenez, lexiko mailegatze masiboan eta fonologian ez ezik — alderdi hauek Larrasqueten, Lafonen, Peillenen eta Coyosen lanetan izan dira aztertuak—, Zuberoako euskarak hizkuntzaren gainerako ataletan ere erakusten du biarnesaren marka. Bi hizkuntzen arteko ukipenaren ondorio horietako batzuk aztertuko ditugu: besteren artean, bokal sudurkarien “bigarren labekada” (I, § 1), txistukari ahostunak (I, § 2), *-i-dun* partizipio

⁸⁴ IKER UMR5478 zentroaren proiektuetarik bat da *Hiruele*, zeinaren helburu nagusia “euskara eta gaskoinaren arteko ukimen eremu tradizionalan aurkitzen diren hiztun elebidun (euskara-frantsesa) eta hirueledunen (euskara-frantsesa-okzitaniera) hizkerak eta hizkuntzari buruzko burubideak (errepresentazioak, jarrerak, oroitzapenak, beren hizkuntzen bilakaerari buruzko gogoetak) jasotzea eta interesatuen eskuetan jartzea da” <http://www.iker.cnrs.fr/~hirulele-.html?lang=eu> [azken kontsulta: 2016-12-9].

sail berri bat (IV, § 3) eta formula aurkezle berezi bat (VII, § 2), gaskoiaren *que* partikula enuntziatiboaren kalkoa ere islatzen duena (VII, § 2.5.2). Gure ikusteko maneran, biarnesaren eragin hori orain arte baino neurri egokiagoan baloratu behar da, eta horretan ahaleginduko gara.

Zuberoako euskararen kasuan, finitzeko, hizkuntza ukipen fenomenoak beste eremu batzuetan baino konplexuagoak dira; hau da, historikoki jokoa ez da soilik bi mintzoren artekoa izan. Pirinioak hainbat hizkuntzaren bidegurutze ikustearen ideari lotuz, Zuberoa bidegurutze horren gunean plazatua irudika dezakegu, “au cœur d'un carrefour des langues” (Padilla-Moyano 2017c): frantsesa gaskoiari gainjarri zitzaiokeen, eta gaztelaniak ere bere garrantzia izan zuen (Peillen 1986b), latinaren rola ere ahanzi gabe. Beraz, populazioaren zati handi bat elebakarra izan bada ere, erran daiteke historikoki zuberotarrek komunitate eleaniztuna osatu dutela; horren ondorioak klarki ageri dira herri tradizioko literaturan, bertsotan zein hainbat antzerkitan pasarte elebidunak eta eleaniztunak ohikoak izanik (Urkizu 2002; Padilla-Moyano 2017a). Hizkuntzen jokoaren naturaltasunaz, gogora bitez Maisterren hitzak:

Besthalte escolan dabilçan hurrec uduri da abantalla haur jardiexiren diela, uscararen iracourten ikhasten dielatic, hala noula latia eta francesca ikhasten beittutie, hanitcheç ehignerago gogouan etchekiren dutiela catichiman eracousten çaitcen eguia saintiac, eta Jincouaren laidoriouen canticouac; erregentec eracouxi deikeyenian bere lengouagiaren hagn laster iracourten, noula bestetan trebatcen beittutie (1757: ix-x).

I. KAPITULUA

FONOLOGIAZKO BI EZAUGARRI

1. Zuberoako bokal sudurkari *berriak*
2. Txistukari ahostunak Zuberoan

1. Zuberoako bokal sudurkari *berriak*

- 1.1. Sarrera
- 1.2. Euskararen bokal sudurkarietz
 - 1.2.1. Jakingarri orokorrak
 - 1.2.2. Bokal sudurkariak Zuberoan
- 1.3. Zubereraren bokal sudurkari berriez
- 1.4. Testuetan zehar
- 1.5. Ondorioak

1.1. Sarrera

Atal honetan Zuberoako euskarak dituen ezaugarri berezietarik bat aztertuko dugu: bokal sudurkariak. Baina ez gara euskararen bokal sudurkari *zaharrez*, etimologikoez arituko, azken mendeetan mailegutza bidez sartu diren bi bokal sudurkari *berriez* baizik. Lehenbizi euskararen bokal sudurkarietz mintzatuko gara, oinarritzko informazioa emanik (§ 1.2.1), eta ondoren Zuberoaren eremura hertsatuz (§ 1.2.2). Sudurkari zaharren gaineko informazioa hetsirik, *ĩ & ù berriak* ikertuko ditugu (§ 1.3), Zuberoako testuetan izan duten agerpena xeheki ekarriz ere (§ 1.4). Azkenik, ondorio orokor batera etorriko gara (§ 1.5).

1.2. Euskararen bokal sudurkarietz

1.2.1. Jakingarri orokorrak

Ezaguna da Zuberoako euskarak bokal sudurkariak gorde dituela, Erronkarikoak ere iraungi arte gorde zituen bezala. “Zubero-erronkaria” deit genezakeenaren eremutik kanpo, Bonaparteren arabera (1869: “Observations” xxix-xxx), ekialdeko behe nafarreran bokal sudurkariak soilik Domezain eta Ithorots-Olhaibin herrietan existitzen ziren —geografikoki Zuberoan—. Ezaguna da, halaber, XVI. mendeko bizkaieran ere bazirela bokal sudurkariak: Madariagaren eta Garibayren aipu arras ezagunek ez dute zalantzarako tarterik uzten (cf. *FHV* 48); XVII. mendean Capanagak bere dotrinan markatu zituen (1656), eta Bergarako hitz zerrendaño batean ere sumatu dira (Aginagalde & Urgell 2012).⁸⁵

⁸⁵ “[...] beranduagoko datuek gidaturik zuberera eta erronkaria arkaikoez ere bokal sudurkariak zeuzkatela ondoriozta dezakegu; bizkitartean, arabera, gipuzkera, goi nafarrera, lapurtera eta behe nafarreraren kasuan, une honetan ez dugu aski daturik deus ez erabakitzekeo” (Mounole & Lakarra 2015, “Euskara Arkaikoa”).

Euskarak —historikoki mendebaldean eta gure denbora arte ekialdean ere— izan dituen bokal sudurkariak barneko bilakabide baten emaitza dira: bokal arteko $n > \tilde{h}$ —urrats hau Egurtzegik (2014) proposatu du, Mitxelenaren berreraiketa osatuz—, gero h , eta azkenean \emptyset : *annona*, *anate*, **bini* > *anõhã*, *ãhãte*, *mĩhĩ* > *anoha*, *ahate*, *mihi* > *anoa*, *aate*, *mii*. Ziklo osoari erremarkaturik,⁸⁶ halako bokal sudurkarien atxikitzea arkaismo handia dela erran dezakegu. Bokal sudurkariak lekukotu ez dituzten hizkerak ziklo horretako ondoko fase batean daudela kontuan hartuz, orduan ondorioa ezin utzizkoa da: Bizkaierak eta zubererak ez ezik, behiala euskara osoak bokal sudurkariak izan zituen, mintzo batzuetarik lehenago edo berantago desagertu ziratekeenak.

Mitxelenari jarraituz (FHV 50), bokal sudurkarien lekukotasunik zaharrena beharbada XII. mendeko *Erromesaren gida* delakoan kausitzen da, *ardum* formako *-m* ez baita latinaren akusatiboaren marka, atzerriko erromes hark hauteman zukeen [ardũ] ahoskeraren bukaera sudurkariaren islatzeko baliabide grafikoa baizik —akusatibo markatzat hartzeak ez luke zentzurik, bakarra bailitzateke zerrenda osoan—. Beraz, [$n > \tilde{h}$] bilakabidea zaharra da: Mitxelenaren arabera, XI. mende hastapenerako gauzaturik zatekeen,⁸⁷ eta Lakarrak (2011a: 193-194) askoz lehenago gertatu zela proposatu du: Chambonek & Greub-ek (2002) gaskoian [$n > \emptyset$] bilakabidea 511rako gertatua zela erakusten dute, eta galera hori substratukoa balitz, orduan euskararena ere garai hartakoa zen. Bistan denez, aldaketak latinetik mailegu zaharrak bezala euskararen hitz patrimonialak ere aldarazi zituen: *ũhũre*, *orgã*, *ãhãlke*, *ãhõlku*, *ãhãntzi*, etab. Halako hitzetakoak dira bokal sudurkari *zahar* deituko ditugunak, aztergai ditugun bestelako bokal sudurkarietarako distantzia hartzeko xedez.

⁸⁶ Mendebaldean *i* bokalaren ondoan zikloa hetsi da, kontsonante sudurkaria berrezarritik: *devotione* > *deboziõẽ* > *deboziõ* > *deboziño*; gainerako bokaletan sudurkaritasuna galdu da. Ulibarriri jarraikiz (2015: 144-146), kontsonantearen berrezartzea bi urratsetan egin zen: 1) bokal arteko testuinguruan —*sei* / *seña*, *mi* / *miña* oposizioa delako—, eta 2) gainerakoetara analogiaz hedatu: *miña* → *miñ* edo *min*.

⁸⁷ “El proceso [lat. $n > h$ bokal artean] estaba cumplido en lo fundamental para comienzos del siglo XI, cuando encontramos ya el antr. *Aceari* y algo más tarde *ardum*, *araign* en la Guía del Peregrino. La gran mayoría de los préstamos latino-románicos de alguna antigüedad ha sido afectada (las excepciones como *tenore* ‘ocasión, tiempo’ son de introducción reciente) y en principio no hay razón para pensar que las fechas sean muy distintas de las que el mismo fenómeno tiene en gascón o en gallego-portugués” (FHV 302).

1.2.2. Bokal sudurkariak Zuberoan

Zuberoari begira, beharbada bokal sudurkarien lekukotzarik zaharrenak XIV. mendearen azken partean egin zen erroldan kausi ditzakegu (Cierbide, Grosclaude & Orpustan 1994). Bertan *mina* ‘mahasti’ mailegua duten oikonimo gehienek *mia* grafia agerrarazten dute: *Miabea* (Guariney = Garindaine), *Miagorene* (Aucet Suson / Altzai), *Miaguaray* (Mendy, Ervis & Gotein = Gotaine), *Miaquia* (Ossas / Ozaze), *Miartea* (Erbis) & *Miasabau* (Aucet Juzon / Altzabeheti) —azken hau gaskoiaren ezaugarria den *-l > -u* aldaketarekin—. Soilik *Mignagaray* (Lic / Ligi) formak atxikitzen du bokal arteko kontsonantea.⁸⁸ Halaber, gure ustez *Guabastoo* forman <oo> grafiak bukaerako *ũ* sudurkaria islatzen du, ezagun baita halako bokal bikoitzak *scripta bernesaren* ezaugarri direla Okzitaniako bestelako mintzoen aitzinean;⁸⁹ azkenik, *Larrandoe* forman ere beharbada ahoskera sudurkaria datza.

Bonaparterengandik bokal sudurkariak bertako euskararen ezaugarritzat hartu izan dira (Zuazo 1989b: 620; Camino 2009: 166). Larrasquetek bokal mota hauen agerguneak zehaztu zituen: kontsonante sudurkari baten ezker zein eskuin, edo bokal arteko *h*-aren ezker zein eskuin (1939: 232). Bonaparteren eta Larrasquetengan oinarriturik, Agirrek (2001b: 665) Belapeireren *katiximako* bokal sudurkaririk duten hitzen zerrenda eman du, eta ondoan hitz bakoitzaren jakingarriak, Bonapartek, Larrasquetek ala biek emandako informazioaz horniturik, beste euskalkitako korrespondentziekin edota latinezko etimoarekin. Hona zerrenda:

Ahalke, ahazten, aholcatu, aholcu, diharia mug., *ihian* ines., *guihaur, cihaurreyec, hugu, ihardesteco, Ihauterian, ihes* (eguiteco), *ihor, christi, mihi, ohognen, ohore, ohoratu, chaha*

⁸⁸ Hona Orpustanen interpretazio zuhurra: “Emprunt *mina* ‘vigne’ qui reçoit (ou garde) dans cette zone dialectale la “mouillure” de la nasale après *-i*: au Censier *miaqui*, moderne *Miñaki* qui a conservé la prononciation locale comme dans la plupart de ces noms ; mais le Censier écrit exceptionnellement *mignagaray* à Licq, graphie romane (et francisée car le gascon aurait eu *-nh-* pour la nasale palatalisée) conforme à la phonétique locale ; à Arrast le Censier note *Cuhary* actuellement *Ziñhári*. [...] L’élimination ponctuelle de la nasale n’est pas un fait uniquement béarno-souletin, et les documents sur la Basse-Navarre issus de la Chambre de Comptes de Pampelune offrent les mêmes variations graphiques (où peut intervenir pour une part la non transcription du signe abrégé habituel pour les nasales: un petit trait sur la voyelle qui les précède): à Anhaux (vallée de Baïgorry) 1350 *mihondoa*, 1412 *minhondo*, à Sorhoeta (idem) 1350 *miondo*, 1412 *minhondo*” (1999: 47-48). Gure irudiko, grafia horiek bokal sudurkariaren presentzia iradokitzen dute.

⁸⁹ “Système toulousain: maintien de la consonne finale étymologique latente (ou suppression complète). [...] Cf. *canson / canso, la fin / la fi, lo can, la ma*. | Système béarnais: doublement de la voyelle pour noter l’allongement compensatoire du à la disparition de la consonne finale: *cansoo, la fii, lo caa, la maa*” (Grousclaude 1987: 284).

(*eraciric*), *chahu*, (*genté*) *chehec*, *çuhur*, *çuhurtcia*; *cosia* muggb., *latiz instr.*, *medeci*, *arraço*, *presoubat*, *saso*.

Gure ustez, Lafonek egin du Zuberoako bokal sudurkarien deskripziorik hoberena, Larraineko euskararen kari; lehenbiziko hurbiltze gisara, honakoa diosku:

Existence de cinq voyelles nasales, *ã*, *ẽ*, *ĩ*, *ũ*, *ũ̃*, qui se rencontrent même en dehors de tout contact avec un *m* ou un *n*, du moins actuel. Par exemple, on rencontre *ã* son seulement dans *hándi* « grand », mais encore dans *aháte* « canard ». A Larrau, *õ* ne se rencontre qu'au contact de *m* et de *n*. La nasalité est moindre que dans les voyelles nasales françaises. Elle est plus sensible en syllabe initiale qu'ailleurs. (1958, in *Vasconiana* 114-115)

Larrainen behatuak dakartza Lafonek, hala nola *h* inguratzeko duten bokalen kalitatea ahokoa ala sudurrekoa denetz: *ahate* bezalako hitzetan, batzuetan *h*-aren ezker zein eskuinera hauteman zituen bokal sudurkariak, eta bestetan soilik ezkerrean (1958: 82, *Vasconiana* 117). Beste zenbait hitzetan ez zuen batere sudurkaririk hauteman: *zahar*, *zuhur*, *bühürtiik*.

Lafonen lanak badu beste alderdi bat guretzat interes bizikoa. Batetik Bonapartek (1869 “Observations” xxix-xxx, 3. oharra) eta bestetik Larrasquetek (1939) bildu zituzten bokal sudurkaridun hitzen zerrendak (Lafonek) berak Larrainen ezagutu zuenarekin erkatu zituen. Oro har, Bonapartek eta Larrasquetek bildutakoa baino bokal sudurkari gutxiago hauteman zuen. Haren eleetan, “Dans plusieurs cas, Bonaparte et Larrasquet indiquaient des voyelles nasales là où j'avais noté des voyelles orales” (*ibid.*). Bonapartek ez zuen aitortu sudurkaridun forma haiek non ziren entzunak; halere, Printzeak oroz gainetik Atharratzeko barietatea hobesten zuen zubereraren ordezkariak; Larrasquet bere sort hizkeran oinarritu zen. XX. mendearen lehen erdiko testigantzen hesteko, Lhande zalgiztarrarentzat “*ã*, *ẽ*, *ĩ*, *õ*, *ũ*, *ũ̃*, prennent un léger accent nasal [...] en souletin et en bas-navarrais devant un *h* suivi d'une voyelle” (1926: xxxi).

Beraz, lehen begi kolpean pentsa liteke bokal sudurkarien agerguneak edota bokal sudurkaridun hitzak behekituz joan direla. Lafonek, aldiz, lekukoen jatorria azpimarkatzen du, iradokiz fenomenoaren indarra ez zatekeela homoginoa Zuberoa osoan —menturaz Basabürütik ahultzen hasia zen, Pettarran azkarrago zegoela—. Nolanahi ere den, jada XX. mendeko Zuberoan bokal sudurkariak ez ziratekeen bere aldirik oparoenean; Mitxelenaren hitzetan: “Incluso en suletino las vocales nasales se nos presentan hoy, por su inestabilidad, como una particularidad arcaica en vías de desaparición” (*FHV* 48). Lafonen erranak arras ongi ezkontzen dira ezaugarri ihartuaren ideia horrekin. Bada, ezaugarri egongaitza eta

nonbait gibelatua izanda, hautemate mailan zuberotarrek berek ez zuketena bokal sudurkarietan beren kontzientzia osoki ipintzen:

En conversant avec les gens du pays dans leur parler, j'ai toujours prononcé ces mots [bokal sudurkaririk ukan zezaketenak] comme je les avais entendus, sans que personne me fit aucune observation. Il est vrai que les Souletins, en fait d'incorrections d'ordre phonique, sont surtout sensibles aux fautes concernant l'emploi de *u* et de *ü* et à celles qui concernent la place de l'accent. (Lafon 1958: 82, in *Vasconiana* 117).

Finitzen du Lafonek Larraineko euskararen bokal sudurkariak zuketena egoera ahula aipatuz: iruditu zitzaion soilik *h* inguratzen zuten bokaletan ager zitezkeela, zenbait formatan, baina ez bestetan. Eta, sustut, “Il ne m'a jamais paru que, dans ce parler, deux mots se distinguent l'un de l'autre uniquement par le caractère nasal ou non-nasal d'une voyelle ou de deux voyelles séparées par *h*” (1958: 82, in *Vasconiana* 118-119). Beraz, *stricto sensu*, Lafonek ikasi zuen barietatean bokal sudurkariak galdua zuten fonema estatusa.

1.3. Zuberoako bokal sudurkari berriez

Aitzineko puntuan deskribatu direnez gain, hainbat mailegu erromantzetan Zuberoako euskarak *ĩ* eta *ũ* bokalak agertzen ditu hitz bukaerako kokagunean. Halako forma guztiak oxitonoak dira; batetik *bedezĩ* ‘mediku’ edo *latĩ* ‘latin’, eta bestetik *arrazũ* ‘arrazoi’ edo *lehũ* ‘lehoi’ dira horren etsenplu ezagunenetarik. Hau da, egungo *manexen* mintzoetan *-oin* akabantza duten hitzek Zuberoan *-ũ* itxura dute; Mitxelenarentzat zubereraren “no hay nombres en *-u* acentuada y no nasal” (*FHV* 481). Ikusiko denez, Akitaniako⁹⁰ mintzoen arteko diferentzia hori hizkuntza emailea den biarnesak du azaltzen. Guk dakigula, Oyharçabal maisuak azaldu du lehenbizikoz, zeharka izan arren, hitz horien fonologia ere mailegatua dela.⁹¹ Bestenaz, Agirrek honela diosku:

⁹⁰ Egiakzi, aztergai ditugun bokal sudurkarien sailaren eremuak nonbait Erronkari ere hunkitzen zuen: “La terminaison *oĩ* de Roncal correspond à *-oin* lab. et à *-ũ* soul.” (Bonaparte 1869 “Observations” xxx, 3. oharra). Mitxelena zehazkiago mintzo da: “En préstamos hay *-oĩ* de **-one*, S *-ũ* : *arrazóĩ*, S *arrazũ*, A Sal. *arrazio* “razón”; R *xipoĩ* “justillo, corpiño”, G V *jipoe*, AN G L *jipoi(n)*, AN Baztán *jipon*; R *morroĩ* “niño”, en otros dialectos *morroe*, *morroi(n)*; Uzt. *llepróĩ* “liebre” (de *-oĩ*), S (Barcus) *lleperĩ*. La terminación tiene el mismo origen en Vid. *eskoĩ* “(mano) derecha” (<*esku-on-e*) y seguramente en R *karróĩ* «hielo», S *kharrũ*. Aparece en varios nombres de animales, además del citado *llepróĩ*: *azkóĩ* «tejón», S *hazkũ*, *sagarroĩ* «erizo», AN BN L *sagarroi* (cf. *sagu* «ratón»)” (1954: 110-111).

⁹¹ “*Sarrasien*. La chute du *n* final correspond à l’usage béarnais, la dernière consonne est sonore, et le *i* accentué (et nasalisé) comme toujours en béarnais après la chute de la consonne finale” (Oyharçabal 1991: 125).

Azken horiek [*kosĩ, kosĩã, latĩ, arrazũ, presũ & sasũ*] biarnesetikoak dira, inondik ere [...]. Hondarreko *n* galdu ondoko bokal sudurkaria dute horiek. Gainera, Lafonek esan duenez (1962: 88-89), *ardũ* eta *lanhũ* kenduta, *-ũ* azentudunaz amaitutako hitz gehienak mailegu biarnesak dira: biarn. *rasũ, presũ, sasũ, patrũ, arratũ*, lat. *-óne(m)* > biarn. *-ún* > *-ũ*. Dena dela, Mitxelenak ez du esan erromantze horri hartua direnik eta **-one* bukaeratik abiatu da, ondorengo bilakaera euskaran bertan gertatu bailitzan (FHV 147-148): zub. **-ó > -ũ*” (2001b: 666).

Coyos hitz sail hauetaz mintzo da, biarnes jatorria ongi markatuz:

[í], *-[ú]* azentudun begiratuak hitzaren amaiera absolutuan. Zubererak ahoskera biarnesa begiratzen du eta ondorioz hitza oxitonoa da. Biarn. [kukí], zub. [kokí] *koki* ‘frikun’; biarn. *medecin* [medesí], zub. [bedezí] *bedezi* ‘mediku’. Biarn. *rason* [razú], zub. [arazú] *arrazu* ‘arrazoi’; biarn. [sabú], zub. [jabú] *xabu* ‘xaboi’. [Oharrean: Zuberotar batzuentzat *-[ú]*-rekiko sudurkaritasuna ez da desagertua: *[-ũ’]*, [arrazũ’], [jabũ’]. (2008: 928)

Camino ere sudurkari sail berezi honetaz ohartu da, zubererak egin dituen berrikuntzetan sartuz:

Hitz bukaeran *-ú* sudurkaria eman dute maileguetako *-(i)on(e)* bukaera zaharrak eta *-on* bukaera berriagoak: *arrathú, arrazú, sasú*; baita *kamiú, lehú, xabú* itxuraz berriagoak ere [...]. Euskal hitzetan ere bada bukaera hori: [khaRũ] ‘karroina’, [haskũ] ‘azkona’, hondarreko bokal sudurkarian azentua dutelarik. (2009: 166 ; ikus, halaber, 2011: 32)

Berriki, Egurtzegik zubereraren barne bilakabide batean azaltzen du *-ũ*, zehazkiago /*õ*-ren igoera sistematikoan:

Azkenik, /*õ*-ren igoera sistematikoaren adibideak ere ematen dira. Igoera hau bokal azentudunean baino ez zen gertatu, bokal fonologikoki sudurkaritu guztiak azentudunak baitira zubereraz, kasu gehienetan hitzaren amaieran daudelarik (Egurtzegi 2014). (6) adibide taldeak fonologikoki sudurkarituak diren bokalen igoerak erakusten ditu. (6)-ko adibideek interes berezia dute, /*õ*/ eta /*ũ*/ fonemak /*ũ*-ren alde neutralizatzea ekarri duen hots aldaketa erregular bat erakusten baitute (cf. Egurtzegi 2014). /*õ*/ kontrastiboki sudurkarituak garatu zituzten euskal hitzetaz gain, /*õ*/ > /*ũ*/ gaskoieratik hartutako hitzetan ere sistematikoa izan zen. Bilakabide hau zubereraz baino ez zen gertatu. Hitz amaierako /*õ*/ azentudunen igoera erregularra: *ardũ, salũ, arratũ, leñũ, arrazũ*. (2015b: 41; azpimarrak gureak dira)

Gure ikusteko maneran, Zuberoako euskaran badira bi geruzatako bokal sudurkariak: 1) etimologikoak; eta 2) mailegu biarnesekin sartu direnak. Bestela erraniteko, datuen konplexutasunak bi geruza horiek kontuan hartuko dituen esplikabidea eskatzen du.

Mitxelenak eta Egurtzegirekik argudiatu bezala, zubereraren barne bilakaerak *-ũ* tonikoa duten formarik ekarri du: *ardũ*, *azkũ*: lehenaren kasuan, hitz bukaerako *o*-dun hiato sudurkariak monoptongatu (toniko bihurtuz), eta ondoren *-õ*-ren igoera gertatu dateke, eta bigarrenean hiato batetik abiatu gabe. Forma horiek beharbada lat. *-tione* saileko mailegu oso zahar bat edo beste emenda lekieke: **-tione > *-ziõẽ > -z(i)ũ*.

Baina aipatu formak moldatu zituzten erregelak aspaldi ihartuak izanik, ez litzakete *-ĩ* & *-ũ* tonikoak dituzten gainerako hitzak esplika: hain zuzen ere, horiek osatzen dute sailik ugariena, guk mailegutza bidez azaldu nahi duguna, Oyharçabalekin, Agirrerekin eta Coyosekin bat.⁹² Hau da, biarnesak *sarrasĩ* & *fripũ* bezalako hitzak jadanik sudurkarituak eman zizkion zubererari: ezaguna denez, Biarnoko gaskoiak hitz oxitonoen bukaerako *-n* galdu du, aitzineko bokala sudurkarituz. Ezaugarri hori ez da Gaskoiniako beste mintzoetan ageri: “Les Gascons des Landes et du Gers disent *cartoũn*, *boũn*” (Palay 1932: x). *Scripta bearnesa* delakoan bokal sudurkari horiek markatu izan dira, lehenago bokal bikoizketaren bidez (cf. 89. oharra) eta gero diakritiko baten bidez.⁹³ Kasu batentzat, Rohlfsek *â*, *oũ* eta *î* notazioak honela azaltzen ditu: “Correspondent à des sons légèrement nasalisés ; cette transcription est adopté seulement quand il s’agit de voyelles accentuées à la fin du mot (*pâ*, *bî*, *sasoũ*)” (1970: 6).⁹⁴

⁹² Mailegutza gainera, forma batzuk menturaz **-tione* → *-z(i)ũ* egiteko joera automatikoari zor zaizkio, mendebaldeko mintzoetan egun ere *konzentraziõ* edo *liberaziõ* mailegu berriak automatikoki egokitzen diren bezala

⁹³ Biarnoko tradizio grafiko zaharrentzat ikus ikus Grosclaude lanak (1986 & 1987). Denboran urrunago, Lespyk *-ii* bikoitzarekin markatzen du *-ĩ*, (*fĩ*), baina ez *-ũ* (*arrasou*) (Lespy & Raymond 1887). Azkenik, bere hiztegian Palayk zirkunflexua nahiago du, eta orobat Rohlfsek.

⁹⁴ Hona *-n* horren bilakabideen azalpen zehatza, Biarnotik harago: “On peut distinguer plusieurs tendances. D’accord avec l’*-n* dit instable de l’ancien provençal (*pa* et *pan*, *ma* et *man*), l’*-n* final peut s’effacer complètement. C’est le résultat qui se produit surtout en Béarn et en Bigorre : *pa*, *bi*, *ma*, *moutoù* [...] ; *u día* ‘un jour’. Dans quelques zones du Béarn et du Lavedan la voyelle finale reste légèrement nasalisée. Nous indiquons cette résonance nasale dans les exemples qui suivent par l’accent circonflexe : *lûo*, *prebî* ‘prévenir’, *ûo*, *pâ* < *p a n e*, *moutoû* < *m u l t o n e*. Cette nasalisation de la voyelle a dû être autrefois plus commune. Dans la vallée de Luchon, en Barousse, dans la haute vallée de la Garonne, dans la vallée d’Aran, dans les Landes, en Gers et en Gironde *p a n e*, *m u l t o n e*, *b o n u*, *v i n u* sont devenus *pang*, *moutoung*, *boung*, *bing*, prononciation qui s’explique, si l’on suppose une phase antérieure *pâ*, *moutoû*, *boû*, *bî*. Quand la consonne nasale est précédée d’une voyelle arrondie (*ou*), elle peut, au moins à la finale, prendre la forme d’un *m*. Nous trouvons cette particularité dans la vallée d’Aran et, plus rarement, dans la vallée de Luchon : Val d’Aran *faucoũm* ‘faucou’, *poudoũm* ‘poison’, *paoũm* ‘paon’ (Corominas p. 25), *boum* ‘bon’, *boum* ‘lac de montagne’ < *i b o n e*” (Rohlf § 473).

Zuberotarrek halako hitzak jada sudurkariturik mailegatu zituztela postulatzeak gaskoiaren eragipenaren bi sarbideen hipotesia aipatzera garamatza: zuberotarrek eta amikuztarrek Biarnotik jaso dute eragin hori, eta *manexek* funtsean Landetatik. Bada, kontu eginik Landetan hitz bukaerako *-n* mantendu dela baina ez Biarnon, *arrazoin* / *arrazū* bezalako pareak gaskoi eraginaren bi bide horien medioz esplikatzeak dira. Bistan dena, zuberotarrek, euskararen sudurkari etimologikoak atxikita, ez zuketzen inolako arazorik biarnesaren bokal sudurkari haiek onartzeko.⁹⁵ Halere, horrek ez du inplikitzen lapurtarrek, biarnesekiko harremanetan gerta balitez, hizkuntz ukipen egoera azkar batean sudurkarien ez mailegatzea; izan ere, egun horixe ari da gertatzen frantsesarekin.⁹⁶

Ikusiko denez (§ 1.4), Zuberoan *-ĩ* bukaerako maileguak gutxiago dira *-ũ*-dunak baino. Interesgarriago, badirudi Zuberoan mailegatze azkarrak [*-(i)on(e) > -ũ*] bilakabidea emankor bihurtu duela, analogiaz, frantsesari hartu zaizkion mailegu berriago batzuetara hedaturik: *kamiu*, *muxeru*, *torxu*.⁹⁷ Azkenik, iduri luke XX. mendean gauzak aldatu ziratekeela, Zuberoan bokal sudurkarien ahultze orokorrean kokaturik (ikus § 1.2.2). Izan ere, bere

Berrikiago Mooneyk (2014: 94) latinaren *-on* bukaeraren emaitzak sintetizatu ditu: “Latin ON in closed syllables became /un/ in Béarnais, /un/ in Occitan and /ɔ̃/ in French (via Old French /ũ/; Rickard, 1974: 65), e.g., PONTEM > *poun* [pũn] in Béarnais, *pont* [pun] in Occitan and ‘pont’ [pɔ̃] in French. In late-closed syllables, Latin ON became /ũ/ in Béarnais, /un/ in Occitan and /ɔ̃/ in French (via Old French /ũ/), e.g., BONUM > *boũ* [bũ] in Béarnais, *bon* [bun] in Occitan and ‘bon’ [bɔ̃] in French. Latin ON in open syllables became /un/ in Béarnais, /un/ in Occitan and /ɔ̃n/ in French (via Old French /ũn/), e.g., BONAM > *boune* [‘bunɔ̃] in Béarnais, *bona* [‘bunɔ̃] in Occitan and ‘bonne’ [bɔ̃n] in French.”

⁹⁵ Zuberoako testu batzuek —nagusiki herri antzertiaren tradiziokoek, baina ez bakarrik— biarnesezko pasarteak jasotzen dituzte. Halakoetan, biarnesa zuberotarrek entzuten zuten arabera koxea da, bokal sudurkariak barne: *Alhaba amari* / *Zen erraiten ari*: / «Mündi'ari zitazüt bethi trüfaz eni, / Erraiten beteitate: *toũ* pay qu'ey *toũ payrî*» [= zure aita zure aitabitxia da] / *Zer othe da hori?* (Etchahun “Bi ama-alhaba”; biarnesezko perpausaren grafia Haritschelharrek moldatua dirudi. Aldiz, zenbaitetan kontsonante sudurkaria gorde duen grafiarik ere ageri da: *A diablesa flambesa* / *Et que mas getat* / *Lou toupin* you crei / *belein houradat* (Bala 20) —*toupin* hitzak *toupî* aldaera du—. Egungo grafian: *Ah diablesa, flambesa* / *e que m'as getat* / *lo topin jo crei* / *be l'èi horadat* ‘Ah diablesse, *flambesa* / et tu m'as jeté / le pot, je crois bien / Je l'ai percé’ [Philippe Biuren (UPPA) itzulpena].

⁹⁶ Lapurdiko euskaldunek frantsesaren bokal sudurkariak hartzen ari dira. Euskaldunak oro elebidun goiztiar diren honetan, ukipenean diren bi hizkuntzen bilduma fonologikoen jabe dira; ondorioz, frantses maileguetako bokal sudurkariak berdin ekoizten dituzte euskaraz mintzatzean (Epelde & Jauregi 2011; Jauregi & Epelde 2011). Zehazkiago, lapurtarrek [ã], [ê] & [ɔ̃] mailegatu dituzte, eta ahoskera horiek ondokoak bezalako hitzetan ageri dira: *banka*, *antretenitu*, *tanzionia*, *enternet*, *enfekzione*, *zenfonia*, *ponpierak*, *lampa*, *anpront*, *manta* ‘menta’ edo *anbelopa* —baina beste batzuek *enbelopa* edo *emelopa*—. Azken finean, “maileguen ahoskera lotuta dago hura euskal sistema fonologikoaren bidez iragazi izanarekin edo ez izanarekin” (Epelde & Jauregi 2011: 982).

⁹⁷ Gogora bedi frantsesaz *camion*, *mousseron* & *torchon* hitzek ere bokal sudurkariak dituztela, baina biarnesez erakutsi lezaketen tinbreaz beste batekin: /ɔ̃/.

garaiko Larrainen Lafoni *ardú* ‘vin’, *kharrú* ‘glace, gelée’, *hazkú* ‘blaireau’ edo *arrazú* ‘raison’ hitzetako *-u* “dépourvu de nasalité” iruditu zitzaion, eta Zibozetik orobat erran omen zion Madalena de Jauregiberrik (1958: 82, in *Vasconiana* 117). Egiantzekoa da horiek maila infradialektalean azaldu beharreko datuak izan litezen, 2.2 atalean zirriboratu den joera orokorrean kokatzekoak. Puntu honetaraino arribaturik, berriz ere so egin behar diogu biarnesari, Biarnon ere bokal sudurkarien ahultzea deskribatua izan delako:

Cette prononciation nasale a disparu dans la plupart des parler modernes, surtout en Béarn et en Bigorre. On prononce donc généralement *pa*, *bi*, *sasou*, excepté les régions où l'on prononce *pang*, *bing*, *sasoung*. —En graphie médiévale on avait *paa*, *bii* ‘vin’, *Camboo*. (Rohlf 1935: 6, 11. oharra)

Palayk bokal sudurkariak Biarnon eta Bigorran baizik ez bazituen kokatu, eta halere garai bertsuan Rohlfsek *ã*, *ĩ* & *ũ* galdutzat jo bazituen, konprenitu behar dugu fonologiako item horretan gutxienez ahultze bat gertatu dela, Zuberoan deskribatu denarekiko guztiz koherente. Nonbait “béarno-souletin” (Orpustan 1999: 47) deitua izan den eremu horretako fenomeno areala ote? Ez dateke halabeharrezkoa batetik Biarnok, eta bestetik Zuberoak bokal sudurkariak garatu edota atxiki izana, garai berean ahultzeko.

1.4. Zubereraren *-ĩ* eta *-ũ* testuetan gaindi

Zein-nahi ezaugarri foniko iraganean lekukotzeko bide bakarra, bistan dena, testuetan datza, baina testuek soilik zatikako maneran islatzen ahal dute hizkuntzaren errealitate konplexua. Hatsarre horretarik abiatuta, bokal sudurkariak zailtasun berezia pausatzen dute: “Bien que très fréquente —soit du fait de l'environnement, soit du fait de l'emprunt— la nasalisation des voyelles en souletin n'est généralement jamais transcrite” (Oyharçabal 1991: 118).

Halere, bada salbuespenik. Agirrerri jarraituz (2001a: 313-314), Joan Felipe Belako zaldunak bere hiztegian (Peillen 1983a) bokal sudurkariak markatu zituen, modu ez-sistematikoan, bokalaren ondoren *n* emanik : *anharra* [ãhãRa], *anhatia* [ãhãtia], *chanhatu* [ʃãhãty]. XVIII. mendeko bigarren saioa Eguateguyrena da, *inharrausi* edo *inhesi* bezalako grafiekin. Saio haietarik hona, soilik Bonapartek (1869) edo Larrasquetek (1939) transkribatu dituzte

Zuberoako bokal sudurkariak. Beraz, oro har, bokal sudurkarien notazioa arras defektiboa izan da historian zehar.⁹⁸

Lan honen xede diren *-ĩ* eta *-ũ* bukaera tonikoei doakienean, *-n* gabeko grafietan zero hipotesia baliatu zaigu, hots, horietan bokal sudurkaria datzala. Atal honetan zehar *-ĩ* & *-ũ* tonikoak dituzten hitzen lekukotza sistematikoa dakargu, Zuberoako euskara historikoaren corpusean xerkaturik. Formak hurrenkera alfabetikoan dira emanak, lehenbizi *-ĩ*-ren sailekoak, eta ondoren *-ũ*-renekoak.

botĩ “en commun, mélangés” (Larrasquet). Hiztegitik hitzaren jatorria seinatu ez badute ere, beharbada biarn. *mutĩ* ‘matxinatu’ formarekin lot liteke — horrela izatekotan, bokalismoan aldaketa bat gertatu dateke—. Corpusean *botinaje* eta *botigo* eratorriak atzeman ditugu: *Ororeki botinajin izateko / enüzü ez hain nahasirik. (Chiveroua 304); Etxalten jabek behar lükeie alkharreki hitzartü eta botiguan sarthü. (Ip Dial 14) & Zonbat ere etxeko-jaun gehiago botiguan sarthüko beitira [...]. (Ip Dial 14).*

buxĩ “morceau” (Larrasquet) < biarn. *boucĩ*. Eratorriek kontsonante sudurkaria atxiki dute: *buxinka, buxinkatü. XVIII. mendearen akabantzan hasten da lekukotzen: Eman eçocie bouchi bat (Edipa 338); Lur bouchi bati (Medit 161); pharte bouchi bat (Medit 177). Diferentzia handirekin, Anna Urruty da hitz hau gehien erabili duen autorea: Epit I 1, 6; I 5, 10 eta EvS 7, 33; 9, 11; 13, 26; 14, 19; 16, 16; 16, 17 & 16, 19.*

daufĩ ‘errege premu’. Gure corpusean behin ageri da: [*Othoituren dugu*] jaun daufiagatic (IP 5 & 14). Zuberoatik kanpo Etxeberri Sarakoak *daufin* ematen du, eta beste pare bat testuk *dofin* (CatLav 433 & Iraultza 16, *apud OEH*); beraz, haxe litzateke bokal sudurkaridun aldaeraren lekukotza bakarra. *Au* diptongoari doakionean, Etxeberri Sarakoaren *daufin* grafia etimologikoa izan litekeenean (cf. fr. *dauphin*), Maisterrena datekeen *Igantçtaco*

⁹⁸ Garibayk eta Capanagak *ẽ* bezalako grafiak erabili zituzten bokal sudurkariaren adierazpenean; hala ere, diakritiko horrek berez kontsonante sudurkariaren laburpena adierazten zuen Espainiako eta Frantziako inprenta tradizioetan. Joan Felipe Bela eta Eguiateguy apart utzirik, Zuberoako testu zaharretan ez da kasik grafia berezirik atzematen bokal sudurkari bati egokiturik. Agirrek *hugun- / ukhen* (CatOlo 64) vs. *hugu ukhen* (65) txandakatzea seinalatzen du; testu berean guk *châhatu* (61) bakana aipa genezake, baina menturaz hor zirkunflexuaren erabilpena halabeharrezkoa da. Corpus osoan arras gutxi dira *â* grafiaren agerraldiak; hona hemen atzeman ditugunak: *Canâco ezteyetan* (Bp II 24), *gloriâ* (Catolo 34), *Apartâ citeye* (Catolo 36), *hâla nola* (Catolo 52), *châhatu* (Catolo 61), *ostiâ* (Catolo 98), *hourâ* [izord.] (Othoitce 4), *gaistouâ* (Othoitce 40), *gloriâ* (CatOlo2 39), *hâla nola* (CatOlo2 49 & 108), *châhatu* (CatOlo2 61), *jakin erâztaco* (Ressegue 32), *Bâtec* (Ressegue 47) & *bâtere* (SteEli 1111); ez dirudi, beraz, bokal sudurkariaren markatzeko baliabide den.

Pronouakoa Zuberoan espero dugun bokalismoaren isla da, hots, okzitanierarena —Palayk hitz hau jasotzen ez badu ere, Okzitanian *dalfin* baina batez ere *daufin* aldaerak ezagutzen dira; beraz, iduri du *daufi* biarnesaren iragazkitik sartu zela Zuberoara—.

fi. Corpusean bi aldaerak ageri dira: *fin* (Tt *Onsa*, *Malqu* 107 & 225 eta *Medit* 60) nahiz *fĩ*: *Hire azken fia / eztuc hambat houn eguinen!* (*SteEli* 761), *firic gabe* (*SteEli* 354 & 930), *eziela firic ukhenen* (*UskLi* 101) eta *fi-gachto* (Etch “Bi berset dolorusik” & “Montebideora joualiac”).

festi. Bitan atzeman dugu: *Orai Jesus gin ceit bihotciala, / Festi houna!* (*Othoitce* 60) eta *Khirsti zaharrec algarrequi eguiten çutien caritatezco festic hayen unioniaren eracasteco* (*DKhi* 73).

kapuxi. Maisterrengandik ageri da: *So egui neçaçu capouchi [...]* *comentu souertetaco fraider* (*Mst* I 25, 8) eta --*Aphezaz? --Ez, bena bai kapuxiaz* (*Archu* 43). Beste forma bada ere, *kapuxina* (atorra mota) ere ageri da: *capouchina eta pelerina* (*HOrdre* 60 & 62).

khirsti. Larrasqueten arabera, oxitono eta sudurkaria. Arras ongi lekukotua XVII. mendetik, forma hau guztiz nagusitzen da Zuberoako testuetan: *PrS*, *Belapeire*, *CatOlo*, *Othoitce*, *IP*, *Maister*, *Ressegue*, *Mercy*, *Eguiateguy*, *Xarlem*, *SteEli*, *Doctrina Khirstia* —izenburutik hasita—, *Uscara libria*, *Chaho*, *Meditacioniac*, *Inchauspe*, *MaiMarHil*, *Myst*, *CatS*, *Urruty* eta *Sen Grat*. Erremarkatu behar da Etchartek *christigno* duela (8, 1r), eta Tartasen lanetan bezala *Noelen Lilian* ere *kristino* ageri dela.

koki. Cf. fr. *coquin* “Personne sans scrupules, capable d’actions malhonnêtes, répréhensibles” (*TLFi*), bai eta eta biarn. *coquĩ*. Begien bistako arrazoiengatik, hitz hau bereziki herri antzertiaren tradizioko testuetan aurkitzen ahal da: *Cokiaq behar ducie / maradikatu sarry* (*StJul* 785, bai eta 980, 982, 1105 & 1295); *Ale içan beçallako / coqui respeturiq gabia!* (*Edipa* 267); *Alo, alo, coquiaq, / defenda citie!* (*Edipa* 274); *Gueçurra dioc, kokia* (*SteEli* 680); *Alo, koki fripouac* (*SteEli* 1064; ikus, halaber, 758, 775, 776, 1063, 1064, 1158, 1502 & 1534); *Chaho AztBeg XVI*; *Lotsa eta beldiurri bai aldiz kokien* (Etch “Eihartxe eta Miñau”); *CanBel* 248 & 551; *Boubane* 50. Bestenaz kontsonantea *kokineria* eratorrian ikusten da: *Nurk egin liro hainbeste kokineria?* (*Chaho AztBeg X*).

Konstanti. Ponte izen honen grafiak ez du frantsesaren ahoskera islatzen, biarnesarena baizik. Agerraldi bakarra du, beharbada duda-mudazkoa: *igaraitian banoua / costanti noblariq bertan / constantin gin nahi bada / guero harequilan* (*Xarlem* 1422)

kosĩ ‘lehengusu’ / **kosĩã** ‘lehengusina’ (< biarn. *cousĩ* / *cousia*). Ohartarazi behar dugu maskulinoari *-a* eransten zaionean grafikoki bi hitz hauek konfundi litezkeela. Hona hemen

maskulinoa adierazten duten agerraldiak: *Ene kosia sokhorritu* (SteEli 851); *Hounki gin ciradiala, / ene kosi maitia* (SteEli 862) & *Hire gatik hil izan dela hire kosi* (Etch “Amodio gati”); eta femeninoa: *Elisabet, haren cosia, nahi bada çaharturic* (MaiMarHil 42); *bere cosiaren bisitatcera* (MaiMarHil 43); *bere cosiareki* (MaiMarHil 45) & *Maria, complituric Elisabet, bere cosiaren eretcian* (MaiMarHil 50).

kutxī ‘kuxin’ < biarn. *couchî* “coussin” (Larrasquet). Ez dugu corpusean atzeman.

lapī ‘untxi’. Zuberoan hitz hau biarnesetik sartu da (*lapî*; cf. fr. *lapin*; bestenaz gaskoian *conilh* ere posible da). Ez dugu corpusean aurkitu, baina bai hurrengoak.

latī. Tartasek *latin*, baina gainerako guztiek bokal sudurkaria salatzen duen *lati* grafia baliatu dute. Belapeireren testuko agerraldi guztiek instrumentaleko atzizkia dakarte: *Erraçu Credo latiz, Eliçaco minçatciala trevatceco* (Bp I 40; ikus, halaber, Bp I 42, 69, 121, 132, 133 & 136); bestenaz: *latia eta franzas *ikhasten* beitiütie* (Maister “Iracourçaliari”); Eguateguyk bere hitzaurrean *latiak, latia, latiaren, latiz & latin* formak dakartza; gero *lati* baizik ez dugu aurkitu: Inperioaren katixima (*DKhi* 16 & 50), Chaho *AztBeg* III & V, *CatS* eta *Meditacioniac* 188.

Herri antzertian: *latia* (*Chiveroua* 337); *Eberbous carom factoun est, bazakit nik latia ere, / et autrement ausi, / beste lenguaje hanix ere.* (*Chiveroua* 384); *Bena jaun lati hori / eztizigü kunprenitzen. / Ützülagüzü üskarala, / eia zer erran nahi den.* (*Saturna* 320); *Latiz dira hitz hoiek oro* (Recoquillart 236). *Latina* (*Petit Jean* 72 & 74) eta *latinez* (*Xarlem* 922).

lleperī ‘untxi’; Lhandek *lapiri* dakar, Larrasqueten arabera “en Souletin, fautif” (1939 s.v. *lapi*). Hitz hau Barkoxen lekukotzen du Mitxelenak (1954: 110-111). Inchauspek ere baliatu zuen: *Llepeia egoiten da hilabetez ernari* (*Ip Dial* 20).

pelegri. Tartasek *pelerin* aldaera darabil, baina gainerako zuberotarrek *pelegri* & *peleri*: *pelegriek* (*Egiat* I 5), *pelegri* (*Xarlem* 1193), *pelegri arropa* (Chaho *AztBeg* XVI), *pelegria* (Chaho *AztBeg* XVI), *peleriac* (*Khurutch* 4), *pelegriac* & *pelegrier* (*Ip KurBD* 4) eta *pelegri* (Etch “Bi berset”, “Ahaide delizius huntan” & “Etchahunen bizitziaren khantoria”).

Genero mozioaren araberako forma ere ageri da: *pelegrina maitiac* [fem] (*SteEli* 1099), beste *pelegrina* batekin ez nahastekoa: “Pèlerine, manteau” (Lhande): *capouchina eta pelerina* (*HOrdre* 60 & 62).

libertī (Chaho *apud OEH*). Bokal sudurkariarekin nahiz kontsonantearekin atzeman dugu: *Kitatuco dutuçun lagun libertiec ouste ukhenen die çoumbait ofenxu gatic kitatu dutuçula.*

[...] *eci çoure khanbio hounac haien libertikeria coundemnatcen du.* (*Medit* 93); *Adiskidetarçun libreguiac, libertien compagnac, dantçac eta beste divertimentu langerousac* (*Medit* 197); *Gormanda, libertina, auher, mihi gaxto* (Etch “Gaztalondoko neskatilak”) & *Libertin batek deian nahasi buria* (Chaho *AztBeg* XVI).

medezī / bedezī ‘mediku’. Hitz hau arras erabilia da Zuberoan. Orain artekoarekiko koherentziaz, Tartasek *-n-dun* aldaera darabil *Ariman* (*Medezin barbere*), eta ondoko guztiek Zuberoan espero dugun *-ĩ* bukaera: *Luc medeci saintia* (Bp II 118); *Arimen celuco medecia* (Mst III 50, 5); *medecia* (*StJul* 1260 & 1297); *Medezy maradicatu heq ditzade / dihariacq oro eraman* (*StJul* 1290);⁹⁹ *Medecy* (*Edipa* 058, 327 & 993); *medezi abillac* (*SteEli* 223); *Ikhousi ducieia medezi / buru-handi harec cer eguin dian / eta erregue hiltcera / noulache utci dian?* (*SteEli* 1034); *Lurreko medezietaric / orai eni erakhartia / auher duçu* (*SteEli* 1286; ikus, halaber, 953-di, 955, 957, 959, 960, 976-di, 979-di, 987-di, 1273, 1282 & 1283); *medezi karitatus* (*CatS*); *Jauna, [...] çu cira ene medeci bakhoitcha* (*Medit* 212-213); *bedezia* (*Chiveroua* 21, 23, 239, 326, 328, 331, 333, 344, 346, 349 & 350). Bestenaz *medicygouan* eratorria ere ageri da (*Edipa* 334).

sarrasī. Hitz hau *Charlemagne* trajerialan baizik ez da ageri, maiz ageri ere: 4, 23, 36, 51, 62, 66, 67, 71, 85, 230-di, 259, 279, 302, 304, 362-di, 372, 374-di... Orotara 53 agerraldi.

serafī. Gutxienez hiru testuk bukaera sudurkariarekiko aldaera ematen dute: *Maithatu beytuçu Gincoua çuc ciharec serafiec oroc beno* (*Mercy* 22); *ainguriaq formatu / Seraphi eta Serubinez / Paradusia garnitu* (*Charlen* 159) & *celietaco Berthutec Seraphi irousekila celebratcen beitie* (*UskLi* 42). Aldiz, beste zenbaitetan *serafin/serafim* ageri da: *kherubim bat, edo serafim bat* (Mst IV 4, 4); *zerafinek beren hegaletzaz zütiela Jinkoaren hoiña gordatzen* (Egiat I 26); *kherubin eta serafinen icenian* (*Medit* 219). 1860ko *Heren-Ordre* liburuan biak aurkitzen ditugu: *S. Frances Aita seraficouaren icenian* 59 & *S. Serafin* 39. Bidenabar, *kerubin* hitza corpusak beti *-n* akabantzaz lekukotzen du.

⁹⁹ Hauekin batean, *Saint Julien d'Antioche* trajerialaren kopiagileak *merdeziacq* & *merdezina* forma irringarriak ematen ditu. Errejenten gaitasunaren erakusgarri bikain izateaz gain gain —*r* hori aski da hitz joko maltzur baten egiteko— pare horrek informazio baliagarria ematen digu: batetik, <z> txistukari ahostunaren isla da, eta bestetik *n / ø* txandakatzea *î* sudurkariaren bermea: *Galien, Ipocrata eta beste / merdeziacq oro beno / eztakicia ecy ny / niçala abillago?* (1266).

arrasũ. Hainbatetan bezala, alde batetik Etchart (*arrazon* 7-1r, *arrazona* 7-1r, *arrazonari* 8-1r & *arrazonic* 5-1r & *razon* 5-2r), Zalgize (*razoinac* 21) eta Tartas ditugu (*arrazoiñ*), eta beste aldetik Zuberoako gainerako guztiak, *arrazu/arrasu* aldaerarekin: Belapeire, *CatOlo*, *Othoitce*, Maister, *StJul*, Mercy, *NLilia*, Eguateguy, *Edipa*, *Xarlem*, *SteEli*, *DKhi*, *UskLi*, *Medit*, *HOrdre*, *Myst*, Anna Urruty & *Catuchuma*.

arratũ ‘arratoi’ behin baizik ez zaigu ageri: *Arrathũ khozütia bezala da ibiliren ithotü ezteno* (Egiat I 5) —Peillenen edizioko /y/ grafia ez da espero genezakeena—.

barũ. Ez da harritzekoa Oihenartek zein Tartasek “manexen moldea” erabiltzea: *Baroin*, *Kont’ edo Duke* (O *Po* XIII) & *Baroin handibat* (Tt *Onsa*). Gainerakoek *barou* grafia dakarte: *Barou Moumourreco*, *Jaun Donamarico* (*CatOlo*2 iii), *Moumourreco Barou*, *Donamariaco jaun* (Ressegue 9 & 12), *Moumourreco Barou*, *Donamariaco jaun* (Mercy 12, baina *Moumourreco baron* 10),¹⁰⁰ *Barou edo noubleric* (*NLilia* 11), *Barou* (*Xarlem* 767) & *Barouaq eta noubliaq* (*UskLi* 235).

bilũ “Tronc d’arbre équarri” < biarn. *billoũ* (Larrasquet). Ez da gure corpusean ageri.

briũ. “Ebrio” (*OEH*), “Gris, ivre” Lhande. Larrasqueten arabera, bukaera sudurkaritua du.

bunbũ. < biarn. *boumboũ* (Larrasquet). Agerraldirik ez gure corpusean.

bum-bũ (*bun-bu* *OEH*, s.v. *bon-bon*). Euskara orokorraren *bon-bon* formaren aldaera da: “Palabra de categoría gramatical no bien definida, con sentido vinculado a la idea de derroche, gasto o consumo despreocupado” (*OEH*). Aldiz, gure corpuseko agerraldi bakarrak ez du -ũ bukaera: *Dugunian bonbon*, *Eztugunian egon* (*Zalgize* 73).

butũ. “Bouton d’habit” (Larrasquet); cf. biarn. *boutoũ*. Corpusean bitan ageri da: *Gossiareky etçaten dena / ezta agoura çaragoilakatcen, / ene guerrikoko boutouac / eztira hanitz higatcen* (*Edipa* 330) & *Boutouen haustia* (*Myst* 25). Bestenaz, *butuatü* aditza atzeman dugu: *Barkoxen nahi denak gaiaz paseiatü, / Zaragollak behar tü untsa butuatü: / Ezi ber süjeta izan zaikü heltü, / Emaztek diela gizun bat zehatü* (Etch “Gaztalondoko neskatilak”).

¹⁰⁰ Testu berean *barou* nahiz *baron* ditugu. Huts tipografikoaren aukera arras posiblea izateaz gainera —*u*-ren moldea iraulkaturik ematea—, etimologiaren kontrako grafiak gehiago diosku besteak baino. Bestenaz, ez da komeni ahanzteak Mercyk frantsesetik itzuli zuela bere liburua.

dimũ. “Timon de charrette. Empr. béa. *timou̇*. La sonorisation du *t* initial indique un emprunt très ancien, comme celle de *bortha*, *bilho*, *dembora*” (Larrasquet). Gure corpusak ez du hitz hau lekukotzen.

dragũ (Chaho *apud OEH*). Tartasek *dragon* dakar (bi agerraldi *Onsan*), eta ondoren behin ageri da: *Ah Hemon generousa*, / *pietate ukhaçu*, / dragou *hoyen furia* / *othoy emaceracy eçaçu*. (*Edipa* 781).

espiũ (*Gèze apud OEH*, “-ú nasal” markatzen duena). XIX. mende Erdiko etsenplu bat aurkitu dugu: *Zer jente zirie ziek*, / *zien asto xarretan?* / *Ala espiũ zunbait?* (*CanBel* 70).

faizũ. “Manières, dans le sens que l’on prête à ce mont dans l’expression *faire des manières*” (Larrasquet). Batetik *Tartas faizoin* (*Onsa*) & *faizoinez* (*Arima*), eta bestetik *faizua* (*Boubane* 113-di) & *faizü* (*Chiveroua eta Marceline* 271).

fanfarrũ < biarn. *fanfaroũ* (Larrasquet). Cf. BN *fanfaroin*. Corpusean -n bukaera duten aldaerak ageri dira: *Mortal zira*, *etzirela hebentik harat*, *urgillutzu*, *glorioz*, eta fanfaron, *hil behar ezpazunu bezala* (*Tt Onsa*) & *Gero ikhusiren duzie* / *Petitun alhargun*, / *emaztea fite atzirik*, / *sekula bezain fanfarrun* (*Petitun* 8).

ferũ ‘hirusta, pagotxa’, “trèfle incarnat” (Larrasquet) < biarn. *ferroũ*. Gure corpusak ez du hitz hau ematen.

fiũ (?). Euskaraz forma hau hapaxa izanik, testuingurua dakargu. Sen Grat apezpikuaren gorpua zeramala, segizioak edo ahukuak guztizko errespetua eragiten zuen jendearengan bezala animalietan ere: *Bassa ihiciac baztertcen dia*, *haren igaranguiatic*. *Hartz humebati*, *eztcelacoz apartatu*, *amac aztaparaz fiou bat eman*, *ecin sinhesbezalaco!* (*SGrat* 13). Biarnesez ez dugu atzeman (Lespy & Raymond; Palay), eta ez dirudi fr. *fion* hitzak¹⁰¹ *Sen Graten* irakurriarekiko lotura semantikorik duen, hor gehiago ‘kolpe’ erran-nahia konprenitzen baita.

fripũ. Cf. biarn. *fripou* & fr. *fripon* “(vieilli) Personne malhonnête, fourbe, qui vole autrui par ruse” (*TLFi*). Eratorriak: *fripuki*, *fripuneria*, *fripustatiü*. Espero denez, hitz hau arras ongi lekukotzen da herri antzertiko testuetan: *Petit Jean* 30 -a, 31 -a, 50 —baina *fripon* 111, edizio gilearen transkripzioa zuzena bada bederen—, *SteEli* 1064 -ac, *fripoua* 519, 768 & 878;

¹⁰¹ Frantsesez badira bi *fion*: 1) “*Vieilli*. Dans le domaine de l’art ou d’une activité quelconque. Cachet de ce qui est fait, achevé avec talent, avec art”; eta 2) “*Argot*. La derrière | L’anus” (*TLFi* s.v.).

StJul 695, 715, 782 -a, 783, 878 & 1296; *Edipa* 045 -aq, 046 -ner, 289, 578, 732 & 750; edo *CanBel* 92 & 542. Gainera, genero mozioaren araberako forma ere lekukotzen ahal da: *fripouna acabia* (*Edipa* 828).

gardū ‘kardu’. “Chardon. Empr. béa. *cardoú*. Le g initial indique que l’emprunt est ancien” (Larrasquet). Ez dago gure corpusean lekukotua.

garnisū. Tartasek *garnisone on bat* dakar (*Onsa*), eta ondoren *Charlemagne* trajerian aurkitzen dugu, Zuberoan espero bezalako bukaera sudurkarituz: *garnisoua* 843, *garnisouaq* 38 & *garnisous hirira / diçu unguratu* 451.

gaskū. *OEH*-ren arabera, *gaskoin* lapurtarrak eta nafarrak badu bere pare zuberotarra: *Eta Berdoly gaskua / Gorda hadi liurraren barna!* (Hoja electoral de 1889 *apud* *DRA*).

gorriū. “Champignon rougeâtre, plus petit que l’orange, et au bords plus relevés” (Larrasquet). Larrasquetek ez du hitz honen etimologia ematen. Pentsa liteke euskal jatorrikoa izatea, beharbada *gorri*- herri-etimologiagatik; bestalde, bada *gorrioi* (Sal, R *apud* *VocPir*); dena den, guk gehiago ikusten dugu biarnes maileguaren aukera; cf. *gourioû / gourriou* “Rhododendron” (Palay), [guRiū] ahoskera duena. Palayk *M^t* marka esleitzen dio, hots, “montagne en général”. Ez dugu corpusean atzeman.

hazkū ‘azkon / blaireau’. Mailegua izan gabe ere zerrendan sartu dugu, arras gutxi baitira -ū bukaera tonikoko euskal jatorriko hitzak, eta direnek oro -on, -oi & -oin aldaerak dituzte (cf. *karru*). *OEH*-k Zuberoako ondoko adibidea jasotzen du: *Et xauetan diren muthiko gaztek ekhartien tie hazku baratzeko tien tütütak oro* (J.-B. Mazéris *GH* 1931).

janbū. Cf. biarn. *jamboû* —gaskoiak badu berezko lexema bat: *camalhoû*—. Epeldek argitaratu zubererazko eskuizkribuan behin baino gehiagotan ageri da: *jambou, çouré jamboua, jamboubaten* —gehi *jambon* bakana ere— (2009: 273).

kabilū. Cf. biarn. *cabilhôt / cabilhoû* “Chevillon, petit bout de bois” (Palay). Epeldek mailegu zerrenda batean sartzen du (2009: 263), baina ez du forma hau iruzkintzen. Hark editatzen duen errezeta liburuxkan bitan ageri da (Epelde 2008): *Choina bihos cabillou guisa picatuco duçu* (116) & *Picatuco duçu cabillou guisa choina baten bihotça* (119).

kamiū. Caminok bildua den mailegu bortxaz moderno honek (2009: 166) [-on > -ū] bilakaeraren arrakastaz galdera pausarazten digu ezen, frantsesetik sartua baldin bada, orduan hiztunek biarnesetik maileguekiko analogiaz egokitu dute.

kan̄tũ hitza ongi lekukotua da Zuberoan. *Cantou orotaric* (Mst I 24, 4 & III 47, 1), *Hiry cantou orotara* (StJul 501), *lau cantouetaricq* (StJul 599), *Eraman triate cantouala* (StJul 715di), *cantouetara* (StJul 602-di), *cantou orotan* (StJul 700 & 701), *oyhalaren cantouac* (Mercy 35), *kharrikaren kantuan* (Egiat I 35), *cantouaq* (Xarlem 8), *hirico laur cantouetan* (Xarlem 445), *Eman sũ laur cantoutan* (Charem 446-di), *Sebuton triate cantouan hiliq* (Xarlem 921-di), *eisquerreco cantouan* (Xarlem 922), *çoure khantucoueki elhestan* (Medit 144), *oguia jan cien lekhiaren khantuti* (EvS 6, 23) & *haren khantutic eztcen nahi hurruntu* (SGrat 15). Gainera Anna Urrutyk *harkantũ* eratorria darabil: *eçarten dut Sionen harkantuco harri buruçaguia* (Epit I 2, 6).

kanũ. Espero bezala, *kanoi* komunak *kanũ* aldaera sudurkaritua du Zuberoan.¹⁰² Bestela, Lhandek *kanoi-ukaldikatu* “canonner” jasotzen du. Gure corpusean hiru aldiz ageri da, horietako bietan forma eratorrian: *Thira bite canoukhaldiac!* (SteEli 907), *Bai, ene kanuoak bethi / thirutzen dik okher* (CanBel 444) & *Irurziri-zaparta bakhotxa kanu khaldũ bat bezala dela*. (Ip Dial 23).

kapũ ‘capón’; Foix *apud* Lhande. Gure corpusean behin baizik ez da ageri: *Aiharitan kapu eta ollasko* (Etch “Gaztalondoko prima”).

kartũ (Chaho *apud* OEH); cf. biarn. *cartoũ*. Ez dugu testuetan aurkitu.

kharrũ ‘izotz’, *manexen* mintzoetan *karroin*; *hazkũ* hitzarekin baliatu zaigun irizpide beragatik dakargu euskal hitz hau, haren eratorriekin batean. Corpusean XVII. mendetik dugu, Oihenartek eta Tartasek *-oin* itxurako aldaera erabiliz: *Bai karroinik, bai izotzik* (O Po XIV 2), *Karrouintaturik odola* (O Po XX), *karrouintaturen* (Tt Onsa), *sũia ta kharrua* (Egiat I 12), *Fedia kharruaren pare [...] ùkhen*. (Egiat I 12), *bentiak ùda hozten ta negiak kharrustatzen* (Egiat I 25), *hourt bihotz kharrontatu hau* (Medit 110), *Idoc etçaçu ene bihotcetic kharroutarçun eta hoztarçunac oro* (Medit 175) & *buztana kharruntaturik*. (Chaho AztBeg III).

kotũ (OEH). Ohi bezala, Tartasek *-oin* aldaera darabil: *kotoin zuria* (Tt Onsa); edizio gilearen hutsa ez bada, Eguiateguyk *kotũ* nahiz *koton* baliatu zituen: *koton soiñekoeki* (Egiat I 14) &

¹⁰² Eta ez da aldaera sudurkaritu bakarra: “En los dialectos septentrionales no suletinos se documenta *kanoi* (*kanu* en el único ej. suletino). *Kañoi* y *kañoie* son las formas de la tradición occidental”; pentsatzekoa da *kañoie* aldaerak historikoki ahoskera sudurkaria izan duela, oro har mendebaldean [-one > -oe] bilakabidea erakusten duten formek izan duten bezala; cf. *Mondragoe*, *arraçoe*, etab.

kotoan eta zetan ohatürrik izan direnak (Egiat I 32); azkenik Inchauspek -ũ bukaera dakar: *Eta nuntik jiten dira kotua, kinkina, kanela eta itzia?* (Ip Dial 9).

lehũ. Hitz hau arras ohikoa da, hala tradizio idatzian nola mistoan. Hona corpusaren emaitzak: salbu Tartasek (*lehoiñ & lehoiña; Onsa*) eta, moldiztegiko hutsa ez bada, *HOrdre* (*lehenen lectic* 184), beste guztiek *lehou* erabiltzen dute: Egiat I 5 -ari, I 16 -a —baina *lehon* I 3 & 7—; *Edipa* 982 -a; *Xarlem* 281 -riq, 293, 435 -aq, 883 -a, 893 & 1129; *Idoky beguiacq eta lachat lehouacq eta hartçacq eta ez deus eguin* (*StJul* 1212; ikus, halaber, *StJul* 483, 1177, 1179, 1214 -aq & 1248); *UskLi* 222 -en, 226; *DKhi* 14; *Medit* 223 -en; Etch “Complainte Huguilus” -ak & Archu 5, 11...

letũ ‘latoi’; Gèze, Chaho eta Harriet (*OEH*). Inchausperen eta Archuren itzulpenetan ageri da: *Haren hoñek üdüri zien leton xuria labe beroan* (Ip *Apok* 1, 15), *Zankhoak letu xuria üdüri* (Ip *Apok* 2, 18), *letuzko üzteia bezala*. (Archu *Psal* 17, 37) eta *Hautsi beitiütü letuzko borthak* (Archu *Psal* 106, 16).

limũ. Biarnesez bezala, Zuberoan *zitrũ* nahiz *limũ* dira posible. Gure corpusean ez, baina aipatutako errezeten eskuizkribuan bost aldiz ageri da (Epelde 2009: 263).

marrũ ‘marroi’. Larrasquetek ez du sarrera jasotzen, baina *hoila* kolorearenean erabiltzen du. Hitzaz ez da gure corpusean ageri, inolako aldaeratan.

matũ. “Espèce de fromage gras” (Oihenart *VocPo* s.v. *matoin*). Oihenartek -oin itxuraz erabili zuen: *Zeinek eskuan matoina*, / *Zeinek zoina* / *Gaznaz bete daroa*, / *Zeinek erdi berriari*, / *Goiz-askari* / *Lakioan anhoa* (*O Po* XX 17). Gure corpusetik kanpo aldaera sudurkaritua ageri da: *Mathu gizen zonbait egin* (*Eskualduna* 1908-4-10, 3 apud *OEH*).

melũ. *OEH*-k jasotzen du, Larrasqueti harturik, baina ez da gure corpusean ageri.

miliũ. “En la tradición suletina, hay *mil(l)iu* en la pastoral *Charlemagne* y en *CatS*, *milione* en *Tartas* y *mil(l)ion* en *Eguiateguy* y *UskLiB*” (*OEH*). Gure corpusaren argitan, *miliu* da, diferentzia handirekin, formarik erabiliena: *Othoitce* 47; *Mst* III 49, 7; *StJul* 876; *Edipa* 227; *Xarlem* 119, 163, 318 & 668; *SteEli* 924 & 1434; *Medit* 80 & 81; Chaho (*miliou* 12 aldiz vs. *miliun* 4) eta Etchahunen *miliuzka* eratorria (“Hiltceraco khantoria”); soilik *Uscara Librian* ageri da *millon* bakana (101).

muxerũ. Biarn. *moucheroũ* ‘mousseron’, *calocybe gambosa* izeneko onddoa. Gure corpusean ez, baina errezeta bilduma eskuizkribatuan ageri da (Epelde 2009: 263).

Olorū. Zuberotarrak mende luzeetan Oloroeko elizbarrutiari lotuak izanik, hiri horren izena ongi lekukotua da corpusean. Autore batzuek grafia etimologikoa lehenesten dute (*Oloron*), baina gehienek *-n* gabeko aldaerarik agertzen dute. Belapeirek *Oloronco* idazten du (II. azala), eta Maytiek *Oloroeco* (*CatOlo* 1), 1746ko edizioako aitzinsolasean diakritiko batekin ageri dena: *Oloroëco* (*CatOlo*2 ii, bi aldiz), bai eta *Oloroeco* (*CatOlo*2 iii & ix). Toponimoaren bukaerako bokala hestea bermatzen duten grafiak orokortzen doaz XVIII. mendean: *Oloroueco* (Mercy 5, 9, 10, 18 & 43). 1838ko liburu batean *Salduric içateco Oloroun* irakurtzen da, non *-n* inesiboaren marka baitateke (*Khurutch* azala), eta *Meditacioniac* lanean *Olorouen* (3). *Sen Grat* liburuxkan andana bat aldiz ageri da: *Olorouco* 3, *Oloroueco* 5, 11, 15 & 17, *Olorouec* 9, *Olorouea* 9 & 14 (adlatiboz), *Olorouen* 12 & 20, *Olorouat* 13 eta *Oloroucouan* 18. Azkenik, Inchauspek *Oloron* idazten du (*Ip Hil* lanean 8 agerraldi). Biarnesez ere hiriaren izena bokal sudurkariz ahoskatu izan da (*Aulouroû*).

Azken finean, *Olorue* toponimoak [-on(e) > -ũ] bilakabidera igortzen gaitu, mendebaldean arras modu paraleloan gertatu dena (*Mondragoe*). Molde berekoa dateke *Aragon* > *Aragũ*. Eguiateguyk *Aragon*, *Aragone* eta *Aragonia* ematen ditu, hirurak 18. berezitan —transkripzioa zuzena izatera—. *Charlemagne* trajerian bitan ageri da: *Navarraq eta aragouq / gutiela lagunturen* (*Xarlem* 839) & *aragouco Eregue* (*Charle* 855). Azkenik, *Sainte Elisabeth de Portugalen Aragou* kausitzen dugu: *Elisabeth princessa / alhaba Aragoueko erregueren* (5), *Elisabeth Aragoueko princessa* (82) & *Aragoueko prauviac / nigarretan umen dira* (192).

papillū. Azkuek *papillu* ematen du Zuberoarako (*Erizkizundi Irukoitza* 358 *apud* OEH). Gure corpusean *-n* itxura pean ageri da: Papilloun *arhina beçain buru gaberis* (*MaiMarHil* 28).

pabillū. “Dais” (*Foix apud* Lhande), gaz. *palió*. Gure corpusean Eskiulako testuetan aurkitzen da: *Ukhenen du pavillouaren saintia erouanen denian* (Ressegue 38) & *Icentatuco duye ourthe oroz laur confray pavillouaren erouaiteco, eta beste laur tortcha bederaren pphizturis erouayteco* (Mercy 30).

patrū. Oihenartek eta Belapeirek *-n* itxurako aldaerak darabiltzate: *patroinzat* (O *Po* XIII) & *Patron* (*PrS* 18, 29, *Bp* I 22, 63 & 129; *Bp* II 133). Gero Oloroeko katiximak *patro sentiaren* (*Catolo* 4) nahiz *patron* (*Catolo* 10) dakartza, eta gainerako testuek *patrou* erregularra: *CatOlo*2 5; *Othoitce* 14 & 16; *IP* 17, *-agatic* 5 & 14; *StJul* 04; *Xarlem* 1196 *-a*; *SteEli* 1003; *UskLi* 12, 114, 182 & 185; *DKhi* 79; *Medit* 11 & 210; *HOrdre* 201, *-taco* 22, *-aren* 31, *-a* 38, *-ari* 82 (baina *patron* 82) & *Myst* 98 *-taco*.

phezū. “Tranchée, bordant un talus en terre situé du côté intérieur” (Larrasquet). Etchahunek lekukotzen du: *Haien atendak oro phezuez zerratzzen* (“Üdoien prozesaren khantoria”).

phozū. Tartasek 25 aldiz baliatzen du *pozoa*, nonbait estonatzan gaituena, orain arte sistematikoki *-in & o(i)n* itxura agerrarazi baitu. Gero *phozū* baizik ez da ageriko, izen bezala eratorrietan ere: *Mendecaçale gaistoua*, / *Parkhatcen ehiana*, / *Gorderic bethi poçoüia* / *Beguiratcen iana* (*Othoitce* 43); *Egoitç eçaçu bertaric phoçoüia* (Mst IV 2, 4); *Haren phoçoouaren sendotceko* / *aski da ardou hounic edatia* (*SteEli* 971); *Aire phoçoouatu bat liliric ederrenac eihartcen dutiana* (*Medit* 33); *Elhesta phoçoouatiez* (*Medit* 41); *Amorecatic bestec bicia edireiten dien uthurrian ezteçadan nic phoçoouat ene arima* (*MaiMarHil* 32) & *Ez othe laket içan çaitçat bihotçaren phoçoouagarri diren laidorio, lausencu, eta elhe ederrac?* (*MaiMarHil* 34). Halaber, egun bereko alarguntsaren baladan ere aurki dezakegu: *Buket bat igorri ditadazüt lili arraroz eginik*, / *Lili arraroz eginik eta erdia phozuatürrik* (*ChantP* 190).

pihū “indigent”, Larrasqueten arabera biarn. *pihoû* ‘gueux’ hitzetik hartua da; aldiz, Palayk ez dakar. Arrastorik ez gure corpusean.

pijū “pigeon” (Larrasquet; *pijutegi* eratorria ere badakar). Lhanderentzat, aldiz, *piju* ‘uso’ litzateke. Zuberoako testuetan ez dugu aurkitu, baina bai gure corpusetik kanpo den errezeten eskuizkribuan: *pijoubat salçan* (128) & *pijouaren serbutchatcéco. serbutchatuco ahal duçu pijoua salça chouri bat étan* (129) (Epelde 2008: 291-292).

pikū / pikun. “Bec-de-lièvre” (Foix *apud* Lhande), hots, behe baraila kanpora ateragoa duena.

pintū. ‘Pinta erdi’; Larrasqueten garaian *litro erdi*. Hitz hau ardo edateari lotua agertzen ohi da: *Eman ezak pintubat hur* (*Petit Jean* 107), *Sey ardit dudanian* / *jouaiteco pintouaren edatera* / *eta nounbait taherna batetan* / *onxa assetcera* (*StJul* 204); *Pintouaren saria, benturaz*, / *han ukenen dut, aguian* (*StJul* 206); *Pintubat ardu* / *Ideki plazer deitazia?* (*Chiveroua* 265); *Pintü ardü zunbait edaten diat* / *sakolan diharü düdanian* (*CanBel* 406); *Aigü, gitian juan* / *pintuan edatera* (*Pierris* 28) & *Ostatüsa, emadazü* / *pintu bat ardü hünaxek* (*Saturna* 326). Errezeta bildumatxo batean ere ageri da: *Pintoubat houri écarico duçu libéra erdibat sucré* (134) (Epelde 2008: 293).

postilū “postillón” (*OEH*). *Charlemagne* trajerian ongi lekukotua da: *Postiloua bara basterian Eisquer* (380-di; ikus, halaber, 375, 378, 380, 383 & 391). *Kaniko eta Beltxitina* astolasterrean izenik gabeko pertsonaia *Postillun* gisa aipatua da; transkripzioa zuzena izatera, behin gutxienez *-ū* bukaera du: *Postilluoa juoan karretala* (*CanBel* 118-di; ikus, *-iin* itxuraz 21, 126-di & 131-di).

presũ ‘prisión / prison’. Zuberoan *presou* arras ongi lekukotzen da: Bp I 58 *-bat*; *StJul* 093 *-an*, 595 *-an*, 599 *-ala*, 784 *-aren*, 787 *-ala*, 841 *-ala*, 866 *-ala*, 870 *-ala*, 882 *-an*, 1070, 1215 *-an*, 095 (gehi beste dozena agerraldi); *Edipa* 049, 809, 850, 969 *-ty*, 971 *-ty*, 972 & 975 *-ty*; *Xarlem* 651 *-an*, 657 *-alat*, 667 *-a*, 679 *-ala*, 1009, 1010, 1023 *-an*, 1026, 1078 *-la*, 1104 *-tiq*, 1109 *-ala*, 1110 *-ala*, 1376 *-an*, 1384 *-an* & 1388 *-an*; *SteEli* 1054, 1067 *-an*, 1537 *-ala* & 1554 *-ala*.

Erorrietan *-n*- ager daiteke: *empresonatzeco* (Etchart 8-1v) —baina *presouaturicq* (*StJul* 670)—; *presountegui* (Mst IV 11, 4 *-an*; *StJul* 054, 077 & 080; *Edipa* 817 & 907; *SteEli* 1336 & 1536; *HOrdre* 185 eta *Epit* I 3, 19).

salũ. Larrasquetek biarn. *saloũ* seilatzen du. Gure corpusean ez da ageri.

sasũ. Zuberoako testuetan Belapeirerengandik *-n* gabeko itxura kausitzen dugu: *Ourthé naturala beré sasoëtan arrapartitu baita* (Bp II 3; *saso* II 129 & 130; *laur sasoac* Bp I 110), eta gero *sasou* (*StJul* 143 & 144, *StJul* 146 *-co*; *DKhi* 80; *Medit* 53 *-a*, 68 & 82). Behin ageri da *-n*: *Bouketac*, *sasounco lilietaric eguinac* (*MaiMarHil* 9), eta *desazuak* eratorria (Egiat I 7).

tapũ ‘tapoi’; Gèze, Foix eta Lhanderen hiztegieta jaso (*OEH*). Gure corpusean ez da ageri.

torxũ. “Frantseseko *torchon* ‘eskutrapu’ hitzaren ordaina da. Lapurteraz *tortxoin* erabiltzen da” (Epelde 2009: 277). Ez dugu hitz hau biarnesez atzeman; beraz, zuzen frantsesetik sartua bide da, *-on* > *-ũ* bilakabidearen indarraz mintzo zaiguna.¹⁰³ Errezeta bilduma eskuizkribatuan bitan ageri da: *torchoubat etan* (114) & *torchou batez* (115) (Epelde *ibid.*).

unhũ ‘tipula’. Cf. biarn. *unhoũ* < fr. *oignon*; bestenez biarnesak *cèba* hitza ere badu. Gure corpusean ez da ageri, baina bai errezeta bildumatxoan, bederatzi aldiz (Epelde 2009: 275).

xabũ < biarn. *saboũ* (Larrasquet); ez dugu hitz hau atzeman.

zitrũ. Egun bereko alarguntsaren baladan *zitrũ hur* aurkitzen da: *Zazpi urthez etxeki dizüt gizon hila khanberan*; / *Egünaz lür hotzian eta gaiatz bi besuen artian*, / *Zitrũ hurez ükhüzten nizün astian egün batian*, / *Astian egün batian eta ostirale goizian* (“Goizian goizik”, *ChantP* 190).

¹⁰³ Hala dirudi mailegu berrietan; cf. *kamiu*. Aldiz, *poltroin* ‘lâche’ hitzak —biarnesetik absent eta beraz frantsesari mailegatua— ez du *-u* aldaerarik Zuberoako testuetan: Tartasek *poltron*, *poltroiña* & *poltroiñak* dakartza, eta *Charlemagnek poiltroinaq* (365); halaber, *OEH*-k *poiltroin* ematen du *Sainta Catharina* trajerian (966). Hortaz, iduri du XVIII. mendean zuberotarrek ez zituztela oraindik frantsesetik hartu maileguak [*-on* > *-ũ*] bilakabidearen arabera egokitzen.

Aldiz, “Atharratz jauregian” baladan *zitroin* aldaera agertzen da: *Atharratz jauregian bi zitroin doratü; / Ongriako Erregek batto dü galthatü (ChantP 284)*. Gure corpusean Inchauspek *zitru* darabil: *Han berak jiten dira iranja, zitrua eta beste frütü batzü (Ip Dial 9)*.

1.5. Ondorioak

Euskarak bokal sudurkari etimologikoak atxiki ditu ekialdean, zubero-erronkarieraren eremuan; historikoki mendebaldeko eremuan ere ezagunak izan dira. Zuberoan bokal sudurkariak arkaismo handi dira. Bokal sudurkari etimologiko horiekin batera, Zuberoako euskarak badu hitz multzo zabal bat *-ĩ (lati) & -ũ (arrazu)* akabantzaz horniturik; forma zahar bakan batzuk izan ezik (*ardu & hazku*), guztiak dira oxitono, eta kasik oro mailegu. Iparraldeko beste mintzoetan halako hitzek *-n* itxurako aldaerak dituzte (*latin, arrazoin*). Hitz bukaerako *-ĩ & -ũ* tonikoak bere horretan mailegatuak izan direlako hipotesia babestu dugu (Agirre 2001b). Hau da, zubererak bi geruzatako bokal sudurkariak dituela proposatzen dugu, *-ũ* tonikoa barne: hizkuntzaren barneko garapenak ezin justifika dezake azken mendeetako maileguen fonologia, bokal sudurkari etimologikoak ekarri dituzten erregelak aspaldi ihartuak zirelako. Horrekin batean, zuberotarrek ez zuten biarnesaren bokal sudurkaridun hitz horiek egokitzeko beharrik sentitu, haien hotsak guztiz natural baitzituzten.

Lati & arrazu bezalako ahoskerak biarnesaren bidez esplikatu ditugu, eta horrek azkartzen du gaskoi hizkuntzaren eraginaren bi sarbideen hipotesia, zeinaren arabera azken mendeetan Akitaniako euskaldunek bi bide nagusitarik jaso baitute gaskoiaren eragipena: a) Landetatik Lapurdira eta Baxenabarrera, eta b) Biarnotik Amikuzera eta Zuberoara. Izan ere, hitz oxitonoetako *-n*-ren galera eta horren ondoriozko bokal sudurkariaren presentzia Biarnoko gaskoiaren ezaugarrietarik bat da, Landetan gertatzen ez dena.

Corpusaren datuek erakusten dutenez, *-ĩ & -ũ* tonikoak ongi sartuak zeuden XVII. mendeko Zuberoan. Belapeire baino lehenagoko idazleek, ordea, *-n* akabantza erabili ohi zuten (Oihenartek eta Tartasek *kharroin*), edo bukaera sudurkaritua ez duten aldaera lexikoak — adibidez *kristino* bezalakoak (Etchartek eta Tartasek), Zuberoan gainerakoek *khiristi* erabili dutenean, bukaera sudurkarituaz—. Gure interpretazioan, Etchartek, Oihenartek eta Tartasek ez dute, puntu honetan, orduko zubereraren ahoskera islatzen. *-ou* → *-on* akats tipografikoaren aukera alde batera utzita ere, egiaztatu dugu aipatutakoez landa beste zuberotar batzuek ere tarteka jaso dutela *-n*-dun aldaera, dela arrazoi etimologikoengatik, dela maileguaren etorkiagatik, edo dena delakoagatik. Batzuetan tradizio idatzia vs. mistoa oposaketak ere seinlatu ditugu ildo horretatik, non betiere mistoak bokal sudurkariduna.

Bestenaz, azken mendeetako bilakaerari begira, eta jakinik *-ĩ* maiztasun urriko itema dela, erran daiteke maiztasun handiagoa duen *-ũ* ongi errotu dela hizkuntzan, emankor ere bihurtuz: biarnesari ez baina frantsesari berrikiago mailegatu zaizkion hitz batzuek *-ũ* akabantza hartu dute Zuberoan (*kamiu, muxeru, torxu*). Ifrentzuan, *-(t)ione* erako mailegu zaharrek —edo bide kultutik hartuak— *-zione* emaitza ukan dute (*benedizione, tentazione, etab.*).

Beraz, bokal sudurkarietan bi sail bereizi beharretan gara: bata etimologikoa eta oso aspaldidanik ihartua (*ã, ě, ĩ, õ, ũ & ũ̃*), eta bestea, biarnesaren eraginaz biziki emendatu dena, eta aldi historikoan emankor bihurtu (*-ĩ & -ũ* tonikoak). Dialektologia sinkronikoaren ikuspegitik biak har daitezke zubereraren ezaugarri eksklusibotzat; aldiz, denboran poxi bat gibelera eginik erronkariak ere bokal sudurkariak zituela gogoratu behar da —etimologikoa baizik ez; beraz, maileguetako *-ĩ & -ũ* tonikoak soilik Zuberoan dira ezagunak—.

XX. mendeko Zuberoan bokal sudurkariak egongaitz ziren, eta hiztunentzat haien hautematea ez bide zen erabakigarri gertatzen. Menturaz ez da halabeharrezkoa Biarnon eta Bigorran bukaera sudurkaritu horiek galtzeko zorian direnean Zuberoan ere franko ahul egotea. Azkenik, Zuberoako bokal sudurkari *berriek* harago doakeen paralelo bat dute egungo Lapurdin. Bertan frantsesaren bokal sudurkariak euskaran sartzen ari dira, maileguen bidez. Baina, Zuberoan ez bezala, Lapurdin bokal sudurkaririk ez izatetik bokal sudurkariak izatera ari da iragaten. Bidean den aldaketa (potentzialki) sakonago hori erkidegoko hiztun guztiak sortzeko elebidun izateak du ekarri (Epelde & Jauregi 2011).

2. Txistukari ahostunak Zuberoan

- 2.1. Sarrera
- 2.2. Bi hitz euskararen txistukariez
- 2.3. Zubereraren txistukari ahostunak: hurbilpena
- 2.4. Txistukari ahostunak Zuberoako testuetan gaindi
 - 2.4.1. Atarikoak: grafiez
 - 2.4.2. /z/ eta /z/ fonemen agerpena
 - 2.4.3. Afrikatu ahostunen agerpena
- 2.5. Txistukari ahostunen sorrera, zuberera historikoaz harago
- 2.6. Ondorioak

2.1. Sarrera

Atal honetan zubereraren txistukari ahostunei eskainiko diegu arreta, honelako ibilbidea proposatuz: euskararen txistukarien saila gogoraturik (§ 2.2), zubereraren txistukari ahostunetara lerratuko gara (§ 2.3). Ondoan hots horiek Zuberoako testu zaharretan duten agerpenaren berri emanen dugu, modu honetan: lehen grafiaren oinarrizko ardatzak deskribatuko ditugu (§ 2.4.1), eta gero igurzkari ahostunen (§ 2.4.2) zein afrikatu ahostunen (§ 2.4.3) lekukotza zehatza ekarriko. Azkenik, txistukari ahostunen sorreraren gaineko gogoeta bat egingen da (§ 2.5), ondorioetara etortzeko (§ 2.6).

2.2. Bi hitz euskararen txistukariez ¹⁰⁴

Ezaguna da euskararen fonemen inbentarioa aberatsa dela txistukariei doakienean; inguruko erdarenak baino aberatsago, bederen. Hizkuntzak hiru artikulazio-guneren arabera txistukariak garatu ditu: /s/ igurzkari apikaria, /s/ bizkarkaria eta /ʃ/ sabaikaria, bakoitzak bere kide afrikatua duelarik: /tʃ/, /ts/ eta /tʃ/. Deus baino lehen, komeni da oinarrizko hiru fonema

¹⁰⁴ Fonetika eta fonologiazko terminologiarentzat Oñederra 2004ko proposamenari lotuko gataizkio. *Txistukari* terminoa bere adiera zabalenean erabiliko dugu, tradizioagatik eta arrazoi praktikoengatik, hiztunen hautespenean lotuak diren hots igurzkari zein afrikatuendako (ing. *sibilant*, gazt. *sibilante*, fr. *sifflante* edo *sibilante*). Aldiz, uko egiten diogu *ziztukari* / *txistukari* (edo *txetxekari*) banaketari —hau da, batetik /s/, /tʃ/, /s/ & /ts/ eta bestetik /ʃ/ & /tʃ/—. Horren arrazoia da Hegoaldeko hiztunek igurzkari apikaria ekoizten dutenean, segidan aipatuko denez, Iparraldekoek igurzkari erretroflexua ahoskatzen dutela. Horrek ekarri du alde bateko eta besteko neutraltze fenomenoak norabide diferenteetarik ibiltzea (cf. 105. oharra); horren ondorioz, Iparraldeko euskarari begira *ziztukari* / *txistukari* sailkapena nahasgarria suerta liteke. Bestalde, *lepokari* gabe *bizkarkari* baliatuko dugu /s/ fonemaren eta bere kide afrikatu zein ahostunentzat.

igurzkarietz aritzea. Izan ere, Iparraldeko mintzoetan Pirinioez hegoaldera ezagutzen den igurzkari apikariaren kokagunea gibelago gertatzen da, ikertzaile batzuk hots hori erretroflexu gisara sailkatzera bulkatu dituen; besteak beste, Lafon —“mi-chuintée, cacuminale en souletin” (1958: 115)—, Oyharçabal 1991, Hualde 2004 eta Coyos 2008. Beraz, Zuberoan igurzkari bizkarkari, erretroflexu¹⁰⁵ eta sabaikariak ditugu, bat bederaren kide afrikatuekin.

7. TAULAK euskara orokorraren fonema txistukariak biltzen ditu.

7. TAULA. Euskararen fonema txistukariak.

	IGURZKARI	AFRIKATU
APIKARI (<i>Hego</i>)	ś	tś
BIZKARKARI	s	ts
ERRETROFLEXU (<i>Ipar</i>)	ʂ	tʂ
SABAIAURREKO	ʃ	tʃ

Iparraldetik hunkitu dituen erdarek ez bezala, euskarak ez zuen txistukari ahostun eta ahoskabeen artean bereizten. Gehienez ere, txistukari ahostunak testuinguruak baldintzatutako hotsak baizik ez ziren: “En la mayor parte de los dialectos, las sibilantes fricativas sonoras no son más que variantes de los fonemas /ś/ y /ʂ/, precisamente ante consonante sonora: *esne* o *ezne*, que se puede pronunciar [eźne] o [ezne], a.-nav. guip. *esnatu*, etc.” (FHV § 14.1). Euskararen fonotaktikari doazkion ingurune horietaz landa, ordea, Zuberoan eta Baxenabarreko iparraldean izaera desberdineko txistukari ahostunak azaleratu dira.¹⁰⁶

2.3. Zubereraren txistukari ahostunak: hurbilpena

Orain arterainokoa laburbilduz, kontsonante ozen aitzin hainbat barietetan [i z l a r i], [a z m a t u] edo [g a z n a] bezalako ahoskerak gerta daitezke. Halakoetan [z] edo [ź] —Iparraldean [z]— ez dute balio fonologikorik, /s/, /ś/ edo /ʂ/ fonemen gauzatze hutsak baitira. Aldiz, ekialdeko eremu batean txistukari ahostunek erro sakonagoak eman dituzte:

¹⁰⁵ Erretroflexuaren artikulazio gunea sabaikariarenetik hurbila izanik, bi hots horien arteko kontrastearen galtzea hasi da gertatzen, euskal eremuaren beste hegalean gutxienez XVII. mendetik abiatua den /ś/ eta /ʂ/ fonemen arteko neutraltzearen parekoa.

¹⁰⁶ Era berean, aipatu behar da bizkaieraren zenbait barietatek txistukari ahostunak garatu dituela. Nabariena da Bizkaiko mendebaldeko *ia* > *idxe* bilakabidea, sabaiaurreko ahostuna eman duena: *estidxe* [e ś t i z e], *mendidxe* [m e n d i z e], hitz hasieran horren kide afrikatua agertzen delarik: *joan* [d z o a n], *jakin* [d z a k i n] (Hualde 2004: 16). Halaber, Lekeitioko hizkeran [dz] afrikatu bizkarkari ahostuna baliatzen da zenbait onomatopeiaren hastapenean: *dzanga*, *dzapart*, *dzart*, *dzaust*... (FHV 280; Zuazo 1989b: 624).

El suletino y al menos parte del bajo-navarro, por el contrario, conocen fonemas sonoros /z/ y /z/, que contrastan con los sordos en los mismos contextos. Aparecen normalmente en préstamos de aspecto no muy arcaico (sul. *arrazũ, aizína, plazént, aisa, kási*), pero también en «liaison»: *deüsé* (< *deus ere*), *ez úntsa*, etc. A juzgar por las anotaciones de Larrasquet, se diría que hay además en suletino una africada sonora [dž]: [edžámen], [edžámína], [edžéplü].¹⁰⁷ (FHV § 14.1)

Ekialde horren gehiago zehaztekotan, Caminoren datuak ekar daitezke, egungoak badira ere: “Baxenabarreko ekialdean dauden Amikuze eta Arberoa ibarretako euskarán” (Camino 2013: 59).

Gauza jakina da ekialdeko Euskal Herrian hainbat hitzetan bokalarteko kokagunean txistukari ahostunak baliatzen direla. Hauetarik batzuk atzo goizeko mailegu berriak dira, frantsesetik etorri berriak, baina badira beste hitz batzuk, euskal jatorrizkoak edo mailegu zaharrak izanik, bokalarteko txistukari igurzkari ahostuna dutenak. Zuberoako euskarán nabarmena da hori eta aspalditik dago honen lekukotasuna. (*op. cit.* 58).

Ekialdeko mintzo batzuek, beraz, modu berezian barnatu dituzte txistukari ahostunak. Horregatik, /z/ bizkarkaria, /z/ erretroflexua eta /z/ sabaiaurrekoa zubereraren ezaugarri markagarrienetarik batentzat kontsideratu izan dira (Zuazo 1989b: 623). Larraineko hizkeraren aztertzean, Lafonek zehazki deskribatu zuen hots hauen kalitatea:

Existence de trois spirantes sonores correspondant respectivement à la sifflante pure notée *z* (analogue au *s* français de *si*), à la mi-chuintée notée *s* (cacuminale en souletin) et à la chuintante notée *x*, analogue au *ch* français de *chant*, mais avec une nuance très prononcée de mouillure. La première de ces spirantes sonores est analogue au *z* français de *zèle*; la troisième, au *j* français de *je*, mais avec une nuance très prononcée de mouillure; la seconde est intermédiaire entre fr. *z* et *j* (sorte de *z* français mi-chuinté) (1958: 115).

Igurzkari horien kide afrikatuez denaz bezainbatean, kontuak ez dira hain garbiak. Larrasqueti jarraikiz, Mitxelenak [dž] afrikatu apikaria aipatu zuen (*vid. supra*). Berrikiago, Caminok (2011: 129) /dž/ apikaria eta /dʒ/ sabaiaurrekoa jaso ditu. Horrekin, zubereraren txistukarien serieak kasik dozena bat hots leukake, 8. TAULAK erakusten duenez:

¹⁰⁷ Dagokion unitatea *erretroflexu* deitzearen alde egin baitugu, horren arabera [dz] notazioa hobetsiko genuke.

8. TAULA. Zuberoako txistukariak.

	IGURZKARI		AFRIKATU	
	ahoskabe	ahostun	ahoskabe	ahostun
BIZKARKARI	s	z	ts	dʒ (?)
ERRETROFLEXU	ʂ	ʐ	tʂ	dʐ
SABAIAURREKO	ʃ	ʒ	tʃ	dʒ

Dena den, sistemaren oparotasuna ez zaigu garrantzizkoena iruditzen, txistukari horietako batzuek fonema-tasuna erdietsi dutela baizik. Urri izan arren, bada haietan pare bereizle minimorik: *jüjéna* /ʒy'ʒe na/ 'de los jueces' y *xüxéna* /ʃy'ʃe na/ 'derecho'; *jóko* /'ʒo ko/ 'juego' y *xóko* /'ʃo ko/ 'rincón' (Lafon 1958: 128-130). Xehekiago:

En dehors du cas cité, jamais deux mots ne se distinguent l'un de l'autre par la présence d'une spirante sourde dans l'un et d'une spirante sonore de la même classe de localisation dans l'autre. Dans quelques cas, en nombre peu élevé, deux mots se distinguent entre eux par une spirante sonore qui s'oppose à une affriquée sourde appartenant à la même classe de localisation ou à une spirante sourde appartenant à une autre classe de localisation. Il existe seulement un très petit nombre de mots qui se distinguent entre eux par la présence d'une spirante sonore dans l'un d'eux et d'une autre consonne, de quelque nature qu'elle soit, sourde ou sonore, dans d'autres (*ibid.*).

Guztiarekin, txistukari ahostunak maiz aipatu izan dira zubereraren fonema kalitatean (Mitzelena 1977a: 280; Zuazo 1989; Hualde 2004: 18). Igurzkari ahostunen fonema estatusak argia dirudien bitartean,¹⁰⁸ haien kide afrikatuen artean /dʒ/-rena baizik ez da seguru, eta /dʒ/-rena oso litekeena. Nolanahi ere den, euskalkien artean halako hotsak inon natural bihurtu badira, dudarik gabe Zuberoan eta Baxenafarroako iparraldean izan da; pentsatu behar da, halaber, txistukari ahostunen saila, batetik, elementu kualitatiboa dela hiztunen hautematean¹⁰⁹ eta, bestetik, maiztasun altueneko ezaugarria ere. Puntu honetan, diakronistak bere buruari pausatu beharreko galderak honakoak dira: a) txistukari ahostunak noiztik lekukotzen dira ziurtasunez? eta b) nola agertu dira?

¹⁰⁸ Guztiarekin, Oyharçabalendako soilik /ʒ/ sabaiaurreko ahostunak luke fonema izaera osoa (1991: 120).

¹⁰⁹ Ezaguna da Zuberoako hitz zenbait arras ahoskaintz gertatzen zaigula zuberotar ez garenei; zailenen artean, beharbada, *Jesüsek* [ʒe z' y z'e k]; halakoak zubereraren ahoskeraren *markatzaile* gisara ere baliatuak dira.

2.4. Txistukari ahostunak testuetan gaindi

2.4.1. Atarikoak: grafiez

Les anciens auteurs basques redoublent le *s* entre deux voyelles ; nous ne les imiterons pas. Nous pensons, avec les Biscayens et Guipuzcoans, que ce redoublement est vicieux et inutile. Il faut croire que les écrivains navarrais l'adoptèrent, par égard pour le dialecte qui a un *s* doux entre deux voyelles, dans un petit nombre de mots, que nous sommes porté à sacrifier. Nous n'avons pas de caractère spécial pour cette sifflante douce, en typographie, et sans nous tourmenter à en créer un, nous laisserons à nos compatriotes intelligents le soin de prononcer le *s* doux ou fort, selon l'usage de leur dialecte, et dans les mots qui demandent cette différence d'articulation. Il suffira d'avertir le lecteur que le *s* doux garde toujours en euskarien le sifflement plein et nourri qui caractérise cette consonne. Il manque aussi une lettre dans l'alphabet, au *z* doux des Bas-Navarrais et Souletins. (Chaho 1856: 13)

Chahoren hitzetarik informazio baliagarria idokitzen da: i) *antzinako autoreek <ss> & <s>* para baliatzen zuten; ii) egile baxenafarrek ezarri zuten usantza grafiko hura; iii) baxenafarrek eta zuberotarrek *s* zein *z* ahostunak dituzte. Ikusiko denez, XVII. menderako Zuberoako idazleen artean delako usantza grafikoa arras ohikoa zen. Puntu batean halako distortsiorik hautematen dugu: corpusaren datuen arabera, *s* ahostunak ez dirateke presente “dans un petit nombre de mots”, gehiengo batean baizik —seguruenik Chahok *langue euskariennezko* hitzak baizik ez zituzkeen gogoan, eta ez maileguak—.

Bistan da, iraganeko hotsen xerkatzeko arrasto grafikoetan baizik ezin gara oinarritu. Agirrek (2001b) frogatu du txistukari ahostunen lekukotza Belapeireren denboratik: hari zor diogu <s> & <s> parearen bereizkuntza zein <z> grafema markatuaren balioa Zuberoako zenbait testu zaharretan erakutsi izana. Agirrenren azterketatik abiatuz, guri da hark markatu ildoen corpus zabalago batean bermatzea edo ñabartzea. Ondoko bi ataletan xehekiago ikusiko denez, oro har, txistukari ahostunen testigantza aiseago aurki daiteke testu zaharretan berrienetan baino, grafien bilakaera dela medio. Funtsez, /z/ erretroflexuaren ozentasuna, betiere bokal artean, <s> & <ss> grafien bitartez bereizi izan da, eta /z/ bizkarkariaren ozentasuna defektiboa den <z> grafemaz, hau ere bokal artean. /z/ sabaiaurrekoaren

adierazpenak ez digu arazorik pausarazten, Zuberoan *j-ren ahoskera baizik ez delako eta, beraz, garaian garaiko <j> edo <g^{e,i}> grafien bidez islatu izan delako.¹¹⁰

- Lehen testuetarik bada joera garbi bat bokal artean <s> eta <ss>¹¹¹ grafemen baliatzeko, igurzkari (egun) erretroflexu¹¹² ahostunaren ala ahoskabearen bereizteko, tradizio erromantzeetan ahoskabe/ahostun oposizioarekin gertatzen den bezala: *gosse* ['g o ʃ e], *hassi* ['h a ʃ i], *osso* ['o ʃ o] vs. *arrosa* [a 'R o ʒ a], *miseria* [m i 'z e r j a], *presou* [p R e 'z ũ]. Usantza hau ez da autore guztiengan bete: Oihenarten proposamen grafikoan txistukari ahostunek ez dute berezko grafiarik.
- Zuberera klasikoaren garaian, Belapeirerekin has eta XVIII. mendean gaindi, bada usantza defektibo bat, bokal artean <z> grafema markatua dela medio, bizkarkari ahostuneren —bai eta, zenbaitetan, erretroflexuen ere— islatzeko: *plazer* [p l a 'z e R], *dezir* [d e 'z i R], *arrazou* [a R a 'z u] edo *arrafuza* [a R a f 'y z a] & *abizu* [a 'β i z y]. Grafia markatuak bereziki argigarriak gertatzen dira hitz mailegatuaren itxura etimologikoaren aurka erabiliak direlarik: *proces/proceza* edo *Pilatus/Pilatuzen* bezalako pareak txistukariaren ahostuntzearen seinale ezin argiagoak dira.
- XIX. mendetik aitzina <z> grafia gero eta gehiago egokituko zaie bizkarkari ahoskabeei —gainerako euskalkietan bezala— eta, beraz, txistukari ahostuneren eta ahoskabeen arteko bereizkuntza grafikoa indargabetuko da. Paradoxikoki, XIX. mendeko egile bakan batzuek maiztasun baxueneko hotsa den /dz/ markatuko dute <dj> digrafoaren bidez. Haiek baino anitzez lehenago Etchart izan zen aitzindari bakana, <dg> digrafoarekin.

¹¹⁰ Grafietarik ez dezakegu aise jakin Zuberoan *j-ren emaitza noizdanik ahoskatzen den /ʒ/ sabaiaurreko ahostun gisara. Pentsa liteke *Iaun / Jaun* edo *Iainco / Jainco* bezalako grafiek zantzurik eman lezaten, baina betiere aieru hutsa litzateke. Gehienez ere, XIX. mendean ahoskera hori deskribatua izan zela gogoratzen ahal dugu; bihoa, beraz, Lécluseren iruzkina: “*Jesus, jauna, jaten dute*, se prononcent, en Soule, comme si c’etoient des mots français ; mais dans le Labourt, on prononce *Yesous, yaouna, yaten doute*, et dans le Guipuzooa, *Khesous, khaouna, khaten doute* [kh = /x/]” (1826: 15).

¹¹¹ Grafema hauetan s luzea sartzen dugu, alografo hutsa baita.

¹¹² Erran dezagun tesi honetan *erretroflexu* hobetsi dugula, Iparraldeko egungo euskararen Hegoaldeko apikariari dagokion hotsa izateagatik; aldiz, ez dakigu noizdanik ahoskatzen den igurzkari erretroflexua. Hortaz, terminoa erabiltzean ez dugu, inondik inora, testuen garaian *erretroflexu* ahoskatu denik asumitzen —ez eta kontrakoa ere—; soilik unitate fonemiko batez ari gara.

- Azkenik, Zuberoako zenbait hizkuntzalarik eta arauemailek txistukari ahostunen markatzeko arrangura agertu dute: Inchauspe¹¹³ (1858) eta Larrasquet¹¹⁴ (1939) — baina ez, ikusi dugunez, Chaho—.

Erranak erran, garrantzitsuena da testu zaharretako grafia sistemek era naturalean islatzen zituztela txistukari ahostunak. Ondoko ataletan zehar txistukari ahostuneren agerpen grafikoa aztertuko dugu, testuz testu.

2.4.2. /z/ eta /z/ fonemen agerpena

Atal honetan zubereraren corpus historikora joko dugu, grafia eguneratua jaso ditugun lanak apart utziz.¹¹⁵ Gure bilaketak bi ingurune fonologiko du jomuga: i) bokal artean, eta ii) hitz akabantzan, ondoko hitza bokalez hasiko denean (*liaison*). Oro har, XIX. mendera arte <ss> & <s> parearen arteko kontrastea indarrean da erretroflexu ahoskabe eta ahostuneren bereizteko. Bestalde, bokal aitzinean <z> grafema nekez aurkitzen ahal da bizkarkari ahoskabeentzat; beraz <ça>, <ce>, <ci>, <ço>, <çou> & <çu> aurkituko ditugu, (euskalki guztietan bezala. Horien aldamenean, <z> grafia markatua /z/ bizkarkari zein /z/ erretroflexu ahostunak adieraz ditzake; beraz kasuan kasu, hitzaren arabera, determinatu beharko da zein hots datzan <z>-ren gibelean.

Erran izan da txistukari ahostunak maileguren bidez sartu direla ekialdeko euskararen: “Dans les mots d’origine romane, à moins que l’emprunt ne soit extrêmement ancien, lorsqu’une s provient d’une s sonore intervocalique romane, elle conserve en souletin la qualité sonore” (Gavel 1960: 294); “Aparecen normalmente en préstamos de aspecto no muy arcaico” (FHV 280); “Arrunt zaharrak ez diruditen maileguetan batik bat” (Agirre 2001b: 744). Mailegu horien zerrendatzerakoan, Agirreren lana arras baliagarria gertatzen da, Larrasqueten hiztegian mota bateko zein besteko txistukari ahostunak dituzten hitzak banan-banan jasotzen baititu (2001b: 746 & 748, hurrenez hurren). Aldiz, Larrasquetek jaso ez zituen hitzendako, *zero hipotesia* baliatuko zaigu, hots, ez dago arrazoirik pentsatzeko zubererak erromantzearen s ahostun edo ahoskabeak aldatu dituela: ahostunak ahostun mailegatuko zituzkeen eta

¹¹³ Inchauspek bere bi lanetan markatu zituen txistukari ahostunak, s eta z karaktereak etzanik emanez: *Jesus-Kristen Ebanjelio Saintia Sen Mathiuren arauera* eta *Apokalipsia* (Agirre 2001b: 744).

¹¹⁴ Larraquet <S> eta <Z> larriez baliatu zen ahostuneren markatzeko.

¹¹⁵ ATALASEAN, § 3.2 atalean deskribatu dugun corpora da, honako lanak kendurik: Oihenarten poesia eta atsotitzak, Maisterren I eta III liburukiak, Eguiateguy, Chaho, Archu, Inxausperen *Elhestaldiak* eta *CatS*.

ahoskabeak, ahoskabe —memento batetik aitzina bederen—. Segitzen diren orrialdeetan zehar txistukari ahostunen agerpen grafikoa aztertuko dugu, testuz testu.

ETCHARTEN GUTUNAK (1616)

Etchartek <s> & <ss> grafien bidez bereizten ditu erretroflexuak. Horrela, honakoak ditu erretroflexu ahoskabe: *asseguraturic* 1-1v, *assopitzeco* 1-2r, *cassa* 5-1r, *cassatzeco* 6a-1r (2), *comissione-* 1-2r, 2-1v, 3-1r (3), 3-1v (3), 4-1r, 5-1r, 6a-1r (6), 7-1r (2), 7-1v, 7-3r, 8-1r (6) & 8-1v, *commissari-* 1-1v & 2-1r, *embassadoria* 3-1r (2), *expressuqui* 3-1v, *hamassey* 5-2r & 8-1v, *hassi* 7-1v & 9-1r, *ikoussiren* 1-1v & 5-1v, *ikoussiric* 3-1r, *messagier-* 2-2r & 9-1r, *necessario* 3-1r & 6a-1r (3), *necessarioqui* 2-1v, 2-2r, 3-1v, 7-1r & 5,1r, *osseguarria* 1-1r, *osso-* 1-2r, 3-1r, 6a-1r, 7-1r (2), 8-1v & 9-1v, *passadge-* 1-1r, 1-1v & 9-1r, *passioniac* 8-1r, *paussuric* 4-1v, *permissionia* 7-1v, *possible* 9-1v, *promessac* 5-2r, *promessen* 5-1v (3) eta *puissança-* 2-2r, 6a-1r (2), 7-1r (3), 8-1r & 9-1r. Salbuespen bat atzeman dugu: *casu* 8-1r.

Ondokoetan erretroflexu ahostuna datza: *advisu* 8-1v, *causa-* 1-1v (3), 2-1r, 2-1v & 3-1r, *composa* 1-2r, *composicioneric* 8-1r, *desordre* 1-1r & 1-1v, *empresonatzeco* 8-1v, *occasione* 1-1v & 9-1r, *presa* 1-1v, *proposa* 1-2r & *usurpacione-* 1-1v, 1-1r, 2-1v & 9-1r. Kasu batean ez gara segur txistukariaren artikulazio guneaz: *divisione* 1-1v.

Bestalde, Etchartek <z> grafia erabiltzen du bizkarkari ahostunarentzat, baina batzuetan erretroflexuarentzat ere: *preza-* 5-1v & 5-2r (2), *reffuza* 7-1r, *contenciozetara* 1-1v, *deuzere* 9-1v, *deuzez* 2-1r, *francezetic* 3-1v, *repozic* 4-1v, *rezuma-* 3-2r, 5-1v, 8-1r (2), 9-1r (2) & 9-1v eta *abizui* 4-1r. Eta besteetan igurzkari bizkarkariarentzat: *authoriza* 1-1r, *dezir-* 3-1r, 3-1v (2), 4-1r, 5-1r, 6a-1r & 9-1r baina *desiric* 8-1v & *desiratzen* 1-1v (erretroflexu ahostunari esleitzen zaion grafiaz), *desplazer* 7-1v, *plazer* 2-1r, 3-1r & 7-1v, *plazera* 1-2r, *Gieziren* 8-1v, *arrazoina* 7-1v, *arrazon* 7-1r, *arrazona* 7-1r, *arrazonari* 8-1r, *arrazonic* 5-1r eta *razon* 5-2r. *Liaison* kasuen artean jadaneko ageri diren ondokoak aipa daitezke: *repozic*, *contenciozetara*, *francezetic*; eta ez da falta euskararen barneko *liaison* etsenplurik: *deuzere* & *deuzez*.

Zenbakitan adieraziz, bokal arteko <s> eta <ss>, orotara, 106 dira, eta guztiak igurzkari erretroflexuaren ozentasunaren arabekoak. <z> grafema 37 aldiz ageri da, erretroflexu zein bizkarkari ahostunentzat. Txistukarien kalitate ahostun ala ahoskabearen markatzeaz denaz bezainbatean, Etcharten gutunetan kasik ez da kontra-etsenplurik: salbuespen bakar batekin, <s> *beti* egokitzen zaio bi igurzkari ahostunetako bati, <ss> *beti* erretroflexu ahoskabeei, eta <z> *beti* egokitzen zaio txistukari ahostun horietako bati.

Labur emanik, Etchartek aski era sistematikoan bereizten ditu txistukari ahoskabeak eta ahostunak, haren sistema grafikoak zenbaitetan ahostun/ahoskabe oposizioa lehenesten duelarik bizkarkari/eretroflexu oposizioaren eretzean. Etcharten lekukotasuna balio berezikoa da: batetik, Leizarragaren ondotik Zuberoako lekukotasunik zaharrena delako, eta bestetik bere eskutik idatzia delako. Horren guztiaren arabera, XVII. mende hastapeneko Zuberoan txistukari ahostunak sartuak zirela ondoriozta daiteke.

BELA ETA ZALGIZE

Zalgizek <s> eta <ss> artean bereizten du: batetik *eztacussan* 57 & 59, *gossec* 51, *gossia* 113, *hassi* 104, *hassic* 194, *mihissiaz* 134; bestetik *presenta* 28, *nahas-ago* 90 (*liaison* ote?). Behin <z> ematen du: *razoinac* 21. Belaren kasuan, adibide kopuru txikiegia da: batetik *Assec gosse ezta koussa* 2, *dakoussanac* 16, *gossia* 27 & *ussuric* 18, eta bestetik *pharadusutic* 19, *presentac* 34. Gogora bedi Oihenarten proposamen grafikoak ez zuela tarterik utzi txistukari ahostunen markatzeko.

TARTAS: ONSA (1666)

[Lagina: 1-10 & 101-110.] Arueko erretoreak <ss> & <s> parearen erabilera koherentea egiten du. Horrela, ondoko grafiek eretroflexu ahoskabea islatzen dute, maileguak izan ala euskal ondare zaharreko hitzak: *Bassanauarrec* 2 & 6, *Bassanauarren* 8, *caussitu* 9, *coffessioné* 101, *confessione* 107, *compassioné* 102, *gossiac* 103, *handitassuna* 3, *hassiz* 106, *iccussy* 8, *icussicodu* 3, *icussiric* 9, *ihessi* 110, *ikhuss ahal* 108, *ikhussi* 105, 107, 108 & 110, *ikhussiric* 105, 109 & 110, *Illustrissimouarén* 7, *iossiric* 102, *passione* 4, *paussiaren* 103 —baina *pausia* 103-104 (orrialde artean)—, *paussatu* 102 eta *reverendissimo* 7. Salbuespen bakarra kausitu dugu: *osagarria* 109.

Eretroflexu ahostunen sailean: *Athanasio* 109, *causa* 5, *Cesar* 2, *composatia* 7, *desalteratu* 102, *desegin* 105-106, *deseguiten* 102 & 107, *desencusatçen* 6, *desertian* 104, *desertu* 104, *desirac* 6, *deusic* 9, *disposatçeco* 9, *eresiaren* 3, *Erresuma* 110, *resuma* 4 & 7, *resumaren* 3 & 4, *resumari* 3, *guisa* 104, 105 & 107, *inuisible* 1, *miserable* 105, 106 & 108, *miserabilia* 106,

miserabliagoric 106, *miseria* 106, 107 & 108, *miseriaz* 108 & 110, *paradusia* 110 & *paradusocoac* 2,¹¹⁶ *representatcendu* 104, *representatu* 104, *tesor* 105 eta *visible* 1.

Azkenik, ez dirudi Tartasek <z> grafia markatua sistematikoki erabil zezan. Izan ere, atzeman dugun adibiderik argiena azaleko *Marqvizari* da, baina gure laginean bederen dudazko *liaison* kasu bat baizik ez da ageri: *deuz ediren* 106. Aldiz, Zuberoan /z/ fonema duen hitz ezagun bat edo beste <c> & <ç> grafemekin emana da: *arraçoin* 6, *arraçoiña* 109 & 110, *arraçoiñez* 109, *raçoiñac* 106; *placer* 2, 104 & 105, *placera* 104, *placerac* 105, *placeren* 104 eta *placerman* 104.

BELAPEIRE (1676 & 1696)

Txistukari ahostunen adierazpen grafikoaz denaz bezainbatean, Belapeire lehenagotik zetorren sistemari lotzen zaio. *PrS* gisa laburtzen dugun 1676ko pronuan <ss> eta <s> parearen banaketak ongi funtzionatzen du: *cofessa* 15, *cofessatcen* 7, *cofessatcera* 7, *cofessaturen* 33, *erossi* 12, *ossagarria* 19, *osso* 2, 7 & 17, *ossobat* 33, *ossoqui* 16 & 32, *paradussia* 13, eta *paradussuco* 17 & 30 vs. *erresuma* 18 & 21, *Iesu* 2, *misericordian* 17 eta *Pilatusen* 3.

Catechima laburrari doakionean Agirreren lanera igortzen dugu (2001b: 744-749). <z> grafemaz denaz bezainbatean, erran behar da agerraldi guztietan bizkarkaria datzala: *Elizabetec* I 42, *Nazaret* II 33, *plazer* I 110, I 134 & II 132 eta *plazerac* II 57. Kopurua baino, garrantzitsuagoa da *placer* bezalako grafiarik ez izatea testu osoan; aldiz, *Santa Elisabeten* I 148, *Elisabet* II 100, *Elizabetec* II 101 eta *Elisabeten* II 112 ageri dira —gogoratu behar da XVII. mendean frantsesez *Elisabeth* dela forma hedatuena, *Elizabeth* ere posible izanik—.

OLOROEN KATIXIMA (1706)

Hamar urte berantago, Oloroeko katiximak erretroflexu ahostunak eta ahoskabeak bereizten ditu <s> & <ss> parearen medioz. Batetik *arrerossy* 2, *cofessa* 6, *cofessatcen* 10, *hassi* 7, *intercessioniaz* 3, *ossoki* 2 & 6, *passioniaren* 5, *ppharadussuco* 3; eta bestetik *baliouaz* 2, *desira* 6, *erresuma* 8, *Jesu* 2, *resolutioné* 3. Halere, Maytiek gehiago baliatzen du <z>

¹¹⁶ “Sohütako erretorearen *paradussia* / *paradusia* bikotea zalantza grafikoa da, ziur asko. Mailegu horrek *s* ahoskabea izango zuen, antzinako autoreek *ss* digrama eman baitzioten (*Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant*, *IganPr*, *Ress* eta *Mercy*). Gure corpusean behin bakarrik idoro dugu -S-, Maytieren katiximan hain zuzen (*Ppharadusia* 19), baina bestelako adibide askoren artean bakartuta agertzen da han. Larrasquetek *pha(r)adiüssü* transkripzioa dakar, eta Intxauspek ebakera hori berori aipatu zuen” (Agirre 2001b: 745).

grafema, erretroflexu zein bizkarkari ahostunendako. Horrela, /z/-rentzat: *deziratu* 37, *guizaz* 41, 56, 86 & 93, *guizataco* 49 (2), *baliouzarentaco* 105, *deuzere* 37, *esdeuzetarie* 2, 13, 23 & 25, *Jesuzen* 26 & 30, *Pilatuzen* 9, *procezer* 70, *prepauzic* 40; eta /z/-rentzat: *compozatia* 38, *Elizabetec* 54, *plazer-* 34, 42, 43 & 106, *arrazonable* 68 eta *arrazoric* 75. Hau da, Maytiak lehentasuna ematen dio <z> grafemari txistukari ahostunen markatzean (26 aldiz vs. 5 aldiz bokal arteko <s>), hainbeste non /z/ maizago egoten baita <z> grafemaren giblean bokal arteko <s>-an baino (17 vs. 5 agerraldi, hurrenez hurren).

Grafia batzuk arras markagarriak iruditzen zaizkigu, etimologiaren kontrakoak izanik, s-ren ahostuntzea bermatzen baitute, *liaison* dela medio (*Jesuzen*, *Pilatuzen*...). Halaber, markagarria da *discourza* 74, kasu bakana delako kontsonante ondoan —halere, ezin bazter liteke hutsa izatea <x>-ren ordez—. Katiximaren bigarren bertsioan (1746ko ediziotik aitzina), lehengoi beste zenbait ere emendatuko zaie: *lucezago* (*CatOlo2* vii), *deuzere* 33, 40, 56 (2), 71, 72 & 73, *noizere* 89 & 92 eta *zelo-* iii & iv (2).

OTHOITCE ETA CANTICA ESPIRITUALAC ÇUBERO HERRICO (1734)

XVIII. mendeko gainerako testu inprimatuak gehiago itzuliko dira <ss> / <s> parera, <z>-ren agerpena murriztuz. *Othoitce* liburuan <z> lautan baizik ez da agertzen: *plazer* 19, *plazerrac* 50, *zeloreki* 31 eta, beharbada interesgarriena, *solaz erhouac* 50, euskararen barneko *liaison* delakoaren adibidea. Aldiz, bokal arteko erretroflexuak sistematikoki bereizten dira <s> / <ss> parearen bidez. Ahoskabeak ditugu *arrerossi* 12, *blassa* 30, *coffessione* 8, *coffessa-* 8 & 19, *coffessione-* 18, 20 & 22, *confessiona* 21, *confessore* 69, *desseignen* 90, *gosse-* 30 & 42, *goussia* 41, *hardiessa* 21, *ik(h)oussi-* 79, 80, 89 & 91, *ikhoussaçu* 93, *impressione* 28, *isseia* 88, *itchassoua* 62, *jessan* 103, *nabassiki* 72, *necessari-* 5, 8, 18, 32 & 49, *osso-* 7 (5), 11, 13, 24, 25, 27, 28, 37, 39, 47, 60, 86 & 98, *paradussu-* 21, 36, 39, 71, 73, 79, 80, 81, 87, 98 & 100, *passione-* 13, 20, 29, 53, 54, 77 & 104, *paussa* 31, *paussia* 31 & 82, *possible* 74, *possedi-* 27, 28, 63, 89 & 97, *possessionia* 31, *pressa* 97, *princessa* 69, *promesser* 25 eta *ressignoletac* 61.

Ondokoak ahostun interpretatzen ditugu: *aisa* 65 & 88, *aisaki* 61 & 79, *arrosa* 68, *ausat* 49, *ausatcen* 20, *avariciousari* 41, *balioussa-* 12, 68, 88 & 103, *balioussic* 87, *bisita* 93, *causatcen* 75, *circoncisionia* 6, *conclusionia* 47, *confusione-* 21 & 77, *dangerousac* 92, *desabusa* 77, *desir-* 13, 27 (2), 30 (3), 31, 34, 49, 63 (2), 65, 75, 79, 81, 82, 83, 84 & 100, *desolatcen* 42, 75 & 91, *desouhouratu* 22, *deusec* 74 & 75, *disposa-* 29 & 24, *disposicione* 25, *dohasu* 5, *errafusaturen* 19, *errepresentatcen* 92, *erresista* 29, *erresolitu* 12, 16, 22 & 23, *erresolucion-* 8, 13 (2), 22 & 34, *erresuma-* 97 & 99, *espousa* 97, *ezdeuseric* 12, *francesen*

83, *generousa* 49, *gloriousa*- 59, 79, 88 & 96, *glosa* 86, *guisa*- 7, 28, 52, 54, 74, 76 & 87, *illusi*- 56 (2) & 99, *Jesus* 5... *Jesusec* 77... *Jesusi* 63... *Josefi* 38, *Judasec* 45 & 58, *lausencatcen* 50, *malerousa* 20, *malerouser* 44, *mesdisent* 44, *miserable*- 23, 45, 52, 69, 75 & 81, *misereria*- 20, 51, 66, 79 & 92, *miser cordia*- 14, 19 (2), 22, 31, 33 & 34, *misteriosa* 68, *occasione*- 13 & 24, *oppositcen* 64, *præsencia*- 14 (2), 30 & 36, *present*- 56, 59, 88 & 99, *presentatcera* 20 & 26, *presentia* 99, *presonteguian* 86, *resoliticen* 60, *resolucione*- 39 & 49, *sasitu*- 39, 41, & 87, *succesetan* 35, *tesor*- 27, 31, 63, 76 & 84 eta *urossa* 88.

Azkenik, zalantza grafikorik ageri da: maizenik *coffessa*- (*vid. supra*), baina *coffesorari* 45, *ikhousacie* 90 (normalean *ikhoussi*-) eta *pausuzco* 30, baina *paussia* 31 & 82. Erran behar da *kofesa*- zein *pausu* erroetako erretroflexua aski kanbiakorra bide dela zuberera historikoan; cf. Agirre 2001b: 747.

MAISTER (1757)

Maisterren 2. eta 4. liburukietan zehar <z> grafia markatuaren agerraldi bakarra atzeman dugu: *zelo* II 5, 1. Bestalde, <z>-rekin idatzi izan ohi den hitz bat <c>-rekin ageri da: *desplacer* (II 1, 8).

Maisterren laginean <ss> bikoitzak erretroflexu ahoskabea islatzen du salbuespenik gabe: *arrerossi* IV 1-12, *asse* IV 4-4, *assecian* IV 15-4, *asseciareki* II 2-2, *asseciatuç* IV 14-1, *asseciaturic* IV 17-5, *bessarca* IV 9-2, *bessarcatceco* IV 1-10 & 7-2, *bessarcatcen* II 4-1, 7-1 & IV 3-4, *bessouac* IV 8-1, *cofessa* IV 7-1 & 9-3, *cofessatcera* IV 10-3, *cofessatu* IV 7-3, *cofessione* IV 7-1, *cofessionetçaç* IV 3-2, *cofessionia* IV 10-4, *cofessioniareni* IV 10-3 & 10-4, *dessegn* IV 3-2, 7-2 & 10-5, *dessegna* IV 2-4, *gosse* IV 16-2, *gosseric* IV 2-1, *gossia* IV 14-1, *gossiaren* IV 3-4 *hassi* IV 9-2, *hassia* IV 4-2, *ihessi* II 12-11, 8-3 2, 12-9, 12-10, IV 18-3 & 6-1, *ihessiric* II 12-4 & 12-6, *ikhassi* II 10-3 & 9-3, *ikhoussi* IV 1-9, *ikhoussia* IV 13-1, *ikhoussiren* II 1-1, 2-1 & IV 15-4, *ikhoussiric* IV 17-3, *ikoussaçu* II 3-2, *isseiatcen* II 3-3, *issey* IV 5-3, 8-1, *isseyatcen* IV 10-2 & 18-1, *isseyaturen* IV 4-4, *isseyetan* IV 1-10, *nabassiaç* II 8 (izenburuan), *nahassiren* II 4-1, *nahassiric* II 11-3, IV 4-5 & 7-2, *osso* IV 1-1, 7-1, 7-3, 8-2..., *ossoç* IV 1-8, 15-3, 15-4..., *ossoki* II 1-1, 1-7, 1-8... *ossoric* IV 2-5 & 8-2, *passione* IV 10-1, 10-6, 4-5 & 5-3, *passioneco* II 11-1, *passionen* IV 7-1, *passioner* II 3-1 & IV 7-2, *passionia* II 12-4, *passioniac* II 5-1, *passionian* II 1-4, *pharadussu* II 12-10 & 8-2, *pharadussuco* IV 11-5, *phaussa* II 1-4 & IV 11-3, *phaussaguya* IV 12-1, *phaussatcen* II 9-8, *phaussatciaç* IV 5-2, *phaussia* II 1-1, 10-1, 12-7... *phaussian* II 3-1, *phaussiaren* IV 7-2, *phaussu* II 1-6, 6-1 & 6-2, *phaussuçco* II 1-4 & 8-3, *phaussuric* II 1-3 & 3-1, *passioniac* IV 4-2 eta *ussintçaç* IV 3-2.

<s> bakunak igurzkari ahostunak ordezkatzeko ditu, bizkarkari zein erretroflexu izan: *abantallousagoric* II 12-15, *abisamentu* II 8-3, *abisatiago* II 9-4, *abisatu* II 10-5, *apaisatceco* IV 8-1, *apaisatcen* II 2-2, *apaisatuç* IV 14-1, *apisatceco* IV 4-4, *baliousa* IV 15-2, *baliousarentaco* IV 13-3, *bisita* II 9-4, *bisitac* IV 17-3, *bisitaren* IV 15-1, *bisitari* II 10-2, *bisitatcecoua* IV 14-3, *bisitatcen* II 1-1 & 9-5, *bisitatcian* IV 1-9, *causa* II 9-8, IV 4-5, 10-4, 10-5, 11-2, 11-4 & 14-1, *desir* IV 14-3 2, 17-1 & 17-3, *desira* II 12-2, 8-4, IV 3-1, 17-2 & 17-4, *desirac* II 10-3 & IV 17-4, *desiraçale* II 11-1, *desiragarri* II 9-1, *desiraren* IV 14-1, *desiratcen* II 10-4, 12-10, 4-1, 6-2, 8-1, IV 1-2, 10-4, 2-2, 3-1, 8-2, 11-3, 13-1, 14-3, 16-1, 17-1, 17-1 & 17-2, *desiratcia* II 12-9, *desiratiaren* IV 17-5, *desiratu* II 12-14, 12-5, IV 3-1, 9-5, 17-1 & 17-2, *desircunte* II 4-1, IV 8-2, 9-5, 11-1, 11-3 & 17-2, *desircunten* II 9-3, *desircuntia* IV 10-7, & 13-3, *desireki* IV 17-2, *desiric* IV 17-1, *desplacer* II 1-8, *deusec* II 1-8 & IV 15-3, *deusenere* II 3-2, *deusere* II 1-5, 11-4 2, 12-14, IV 12-2 & 17-2, *deusetan* II 9-1, *eçdeusetara* II 6-1, *erresoma* II 1-1 3, *erresoman* II 12-15 & IV 11-3, *erresomaren* II 11-1, *espousaren* IV 17-3 2, *gloriousaç* IV 13-3, *guisa* II 1-2; 11-4, 12-8, 7-2, IV 3-2 2, 4-3, 7-1, 7-3, 8-1, 10-4, 10-5 & 12-4, *guisaç* II 8-5 & IV 18-3, *guisatacouen* IV 4-3, *Jesus* II 1-1... *Jesuseki* II 1-5... *Jesusen* II 1-4... *Jesusi* II 1-2... *loriousac* IV 17-2, *miracullousa* IV 5-1, *miserable* II 1-1 & IV 10-2, *miseria* IV 13-2, *miseriaç* II 12-7, *miseriac* IV 7-1, *miseriaçco* II 12-10 & IV 11-4, *miserico[r]diaç* IV 3-2, *misericordia* II 9-6, IV 2-1, 9-6 & 17-5, *misericordiac* IV 14-3, *misericordiala* IV 16-2, *misericordiaren* IV 10-1 & 16-3, *misericordiari* IV 9-3, *Moisa* IV 1-4, *photerousagoric* II 11-5, *preciousetara* II 1-4, *present* IV 4-2, 11-1 & 14-2, *presentaç* IV 3-1, *presentcia* IV 1-5, *presentciaç* IV 16-3, *presentcian* IV 17-3, *presentciaren* IV 16-2, *presounteguian* IV 11-4, *promesa* II 9-7, *tresaur* II 8-2, *usatiaç* IV 10-2, *usatu* II 9-4, *visita* IV 3-2. <s> grafema soilik hiru kasutan ageri da txistukari ahoskabe ukan lezaketan hitzetan: *arrerosi* IV 9-3, *casu* II 1-7 & 11-5 & *casuric* II 2-1 & 6-2.

Maisterrek arras era sistematikoan baliatzen du <ss> & <s> parea: lehenak salbuespenik gabe erretroflexu ahoskabea irudikatzen du, eta bigarrenak kasik beti igurzkari ahostunak —89 formatatik 86tan—.

RESSEGUE (1758)

Eskiulako lehen itzultzaileak ere arras ongi lotzen zaio <ss> / <s> bereizkuntzari. Erretroflexu ahoskabeak <ss> grafemaz, beraz: *arra-errossy* 50, *confessa* 6, *confessatcen* 7 & 30, *confessatcez* 22, *confessaturen* 17, *confessaturic* 6 (2), *confessione* 4 & 17 (2), *confessionea* 33, *confessioniaz* 15, *confessoraren* 17, *confraïsser* 6, *dessein* 46, *erossia* 40, *hamasseigarren* 9, *hamasseygarren* 9, *hassiren* 28 & 33, *hassiric* 27, *ikhoussiren* 32 & 34, *ikhoussiric* 9 & 12,

issour 51, *issourtez* 14, *issoury* 40, *itchoussi* 23, *jossi* 25, *jossiric* 15, *nahassi* 30, *ossagarri* 11 & 44, *osso* 6, 7, 24 & 30, *ossoki* 3 & 25, *ossoua* 41, *ossouaren* 17, *passionearen* 42, *Passioneo* 9, *permissione* 14, *ppharadussian* 48, *ppharadussiaz* 3, *processione* 7, 10, 12, 13, 14, 24 (2), 25 & 31, *processionetan* 8 & 24, *processioneti* 14, *processionian* 18. Soilik biga formatan hautsi da araua: *Jessus* 52 —lerro artean datza— eta *phaussuz* 13 dudazkoa.

Igurzkari ahostunak <s> grafemaren pean dira emanak: *avisez* 17, *baliousa* 22 & 25, *baliousenac* 38, *bisitaturen* 6 & 7, *causa* 35, *desir* 46, *desiratcen* 5, *desiratu* 52, *deusere* 12 (2), 31, 37, 38 & 39, *deusic* 12, *diocesan* 5, *erresoma* 45 & 50, *ezdeusentaco* 8, *franceseti* 1, *glorousec* 49, *guisa* 3, 7, 22, 25, 29, 39 & 47, *guisaco* 13, *guisan* 10, 13, 18 (2), 19 (2), 27 & 30 (2), *guisataco* 15, *guisazco* 23, *guisetan* 34, *heresien* 7, *Jesus* 3... *Jesusen* 6... *miser cordia* 51, *miser cordian* 6, *pphausu* 46 & 48, *presenz* 37, *prosa* 46, *Thomasen* 46 & 47, *tresorierac* 24 & 37, *tresorieraren* 32, *tresorierari* 39, *usatiaren* 7. Ondokoak arauaren aurkako balizko etsenplutzat har litezke: *confraïsec* 5, *designatcen* 14 eta *Domisaintore* 9.

<z> grafia doakionean, Resseguek Maisterrek baino maizago agerrarazten du: *Cezar* 9, *rozario* 22, *Davancaze* 39, *nouizere* 8, *plazer* 44 & 45, *plazeraz* 44 eta *zelo* 22.

MERCY (1780)

Eskulako bigarren itzultzailea lehena baino are sistematikoa da <ss> & <s> grafien erabilpenean. Hona erretroflexu ahoskabeak: *Assomptioneco* 9, *Assomptionia* 12, *coffessatcen* 20, *coffessaturic* 6 (3), *coffessioniaz* 17, *compassione* 4, *confessione* 4, *confrayssa* 6 & 7, *confrayssac* 7, *confrayssec* 5, *confrayssen* 7, *confraysser* 6, 8, *confrayssez* 7, *desseigna* 19, *dessein* 5, *hamasseydenetic* 9, *hassico* 20, *ikhoussico* 6, *ikhoussiric* 9, *issourtez* 17, *jossien* 17, *nahassiric* 14, *necessitate* 11, *osso* 4, *ossoua* 6 (3), *permissione* 17, *permissioniareki* 8, *posible* 17, *ppaussuz* 16, *pphausseraciren* 20, *processione* 8, 12 & 16, *processionetan* 8, *professionetaco* 19, *professioniac* 19, *puissança* 3. Eta bizkarkari/erretroflexu ahostunak: *bresaren* 16, *casi* 14, *confusione* 3, *desir* 20, *desiratcen* 3 & 17, *deusetaco* 9, *deusic* 8 & 16, *deüsic* 9, *diocesan* 5 & 9, *dolorousaren* 4 *franceseti* 1 *gloriousaren* 20, *guisa* 11, *guisatan* 8, *guisatara* 9, *guisaz* 8, *Jesus* 3, *Jesusen* 6 & 12, *Jesusenarekila* 14, *miserabliac* 3, *miser cordian* 6, *miser cordiaren* 3, *miser cordiaz* 3, *presentatu* 20, *refusatcen* 13, *representatcen* 10, *resolucione* 4, *usatu* 8, *visita* 10, *visitatuco* 6, *visitaturen* 7. Dudazko ozentasunaren etsenplu bakarra *casu* (13) formarena dateke.

Azkenik, Mercyk *Cezar* (10), *plazer* (4 (2), 11, 12, 13, 15 (2), 30 & 31), *plazereki* (15), *plazeric* (33), *arrazou* (11, 15 & 31) eta *arrazoureki* (10) darabiltza. Oro bil,

ahoskabe/ahostun bereizkuntzari begira, erran daiteke Alexis Mercyren fidagarritasun grafikoa %100ekoa dela.

NOELEN LILIA (1821 [1782])

Liburu honetan <ss> gutxiago agertzen da; erran liteke egileak edo inprimatzaileak aitzineko guztiek baino ardura gutxiagorekin jokatu duela <ss> & <s> pareari dagokionez. Batetik, <ss> digramak zazpi agerraldi ditu: *erossi* 5, *hassi* 13, *ikhoussiric* 9, *impossible* 10, *Messiac* 5 & 12, *necessari* 13 eta *osso* 4; baina beste zazpitan <s> grafiak erretroflexu ahoskabea islatzen du: *besouen* 9, *erosi* 2, *mesia* 11, *Mesiaz* 8, *phausu* 4, *poseditu* 2 eta *ppharadusiala* 15. Bestetik, ondokoetan <s> grafemak erretroflexu ahostuna islatzen du: *casy* 7, *causa* 6 (2), *composaturic* 1, *cortesiareki* 5, *desir* 10, *desobediencia* 6 (2), *espousa* 8, *graciousa* 8, *guisa* 3 & 10, *Herodesec* 14, *Herodeseky* 14, *Herodesen* 9 & 14, *ignominiosa* 8, *irousenetic* 13, *Jerusalem* 4, *Jesus...* 1, *Josephec* 7... *preciousa* 8, *present* 7, *presentac* 11, *presentatcen* 4, *presentatu* 13, *presentequi* 2, *presentez* 7 & 9, *presentian* 10 & 15, *repausatu* 9, *seisitu* 11, *visitatcera* 11.

<z> grafiaz denaz bezainbatean, *Noelen Lilia* liburuan *Baltazar* 9 & *bathezatu* 13 aurkitu dira. Azken aldaera beste inon lekukotu gabea da, beharbada erromantzearen txistukaria atxikirik.

TRADIZIO MISTOA: SAINT JULIEN (1770)

Herri antzertiko errejentek eta kopiagileek ere <ss> vs. <s> grafemez zerbitzatu ziren. Horrela, *StJul* trajeriaren lehen ehun bersetetan <ss> grafiak beti erretroflexu ahoskabea irudikatzen du: *Basilissa* 016, 018, 031... *Basilissaren* 023, 029, *bessarca* 073, *desseina* 021, 10, 11, 97 & 98, *desseinac* 17, *desseinian* 14 & 52, *desseinic* 29, *ekhoussy* 074, *ekoussiren* 096, *ekoussiren* 0104 & 80, *ekoussy* 041, 054, 0100 & 24, *erreussitcen* 060, *hassy* 032, 063 & 088, *ikoussy* 072, *impossible* 58, *isseiac* 53, *isseiatu* 053, 19 & 7, *nahassia* 73, *ossoky* 2, 28, 52, 74, 75 & 91, *ossouagaty* 25, *possible* 0101, 13 & 73, *premissioniareky* 0117, *pressatu* 012, *pressuna* 027, *princessa* 0107, *printcessa* 0107, *reussitu* 057. Horietaz gain, *resçuscitatu* 087 erdi etimologikoa ageri da.

Aldiz <s> grafiaren erabilpena ez da hain sistematikoa, gehienetan igurzari ahostuna islatzen badu ere: *aisa* 0109 & 32, *aisa* 32, *arrafusatcecoric* 82, *avisez* 035, *bourgoueseq* 051, *Clovisen* 0106, *curiousagoricq* 0106, *desesperatu* 082, *desobeditu* 56, *desolatia* 045, *deuseq* 037, *deusere* 048, 092, 42, 47, *deusetan* 54, *erresoumala* 65, *guisa* 076, *guisaz* 099, *Jesus* 24... *martirisatu* 05, *miserable* 070, *occasione* 33 & 37, *phausa* 80, *present* 100, *presentian* 0116, *presiden* 047, *presou* 095, *presouan* 093, *presounteguy* 054, 077 & 080, *proposatcen*

059 & 89, *proposatu* 09 & 87, *propositione* 021, *refusa* 46, *refusatceco* 47, *religiousa* 043, *representantioniacq* 0104, *representationiaz* 0115, *representatu* 03, *representaturen* 026, *trankilisa* 92. *Saint Julien*-eko laginean <s> zortzi aldiz ageri da erretroflexu ahoskabeari lotua: *arrerosy* 6, *erosiren* 050, *erruisy* 75, *presouna* 25, *presuna* 07, *presunentaco* 13, *reusitceco* 11 eta *suscesioniaren* 41.

<z> grafia markatua ere ageri da: *merdeziacq* (1266) & *merdezina* (1268; pare honetaz ikus 99. oharra), *arrazou* (1023) eta *Scienza infuzo* (1041). Azken adibide honetan etimologiaren kontrako <z> markatua kontraste bizian da <sc> etimologikoarekin.

TRADIZIO MISTOA: EDIPA (1793)

Edipa pastoralaren lehen *pheredikia* lagin bezala harturik, bestelako egoera deskriba daiteke: <ss> oso minoritario bilakatu da, eta beraz <s> grafiaren gibelean erretroflexu ahoskabe zein ahostun gerta daitezke. Hona etsenpluak: *abisac* 025, *abisec* 008, *abisez* 034, *acusatcen* 051, *causa* 034, *causaturen* 056, *causaturic* 042, *composaturic* 060, *desiratcen* 001, *espousaturen* 019, *guisala* 021, *malerousa* 019, *malerousac* 054, *permisione* 044, *phausuric* 042, *presou* 049, *presouner* 050, *representa* 041 & 052, *representatu* 003 & 005, *representaturen* 066 eta *eresouman* 017; ondokoak ahoskabeari dagozkio: *deseigna* 001 & 037, *desein* 054, *icousiren* 053, *ikhousiren* 041, 045 & 064 eta *ikhousy* 039 & 043. Lagin berean <ss> bikoiztuaren maiztasuna askozaz ere baxuagoa da: *princessa* 047, 048, 050 & 052, *princessareky* 065, *passey* 070, *Thebasseko* 001, *Thevasseko* 398 & 418 eta *Thevasseq* 455 & 497, baina *Thebaseco* 004 & 017.

<z> grafiari doakionean, zazpi hitzetan atzeman daiteke: *arrazou* 891 & 148, *arrazoua* 872, *arrazouen* 571, *arrazouric* 873, *arrazouriq* 716, *arrazounamentu* 911, *arrazonamentiac* 876, *cauza* 992, *dozena* 192 & 1018, *guizas* 636, *hazart* 052, *plazer* 075, 141, 142, 143, 321, 358 & 394, *plazerez* 303, *plazerric* 557 eta *Thevazen* 312. Horien pare grafia neutroa ere erabilia da: *placer* 010, 046, 067, 139, 145, 337, 527, 575, 725, 728, 736 & 1014, *placera* 245 & 299, *placerra* 468, *placeraren* 300, *placerez* 009, *placeric* 599, 602 & 827, *placerric* 972.

TRADIZIO MISTOA: CHARLEMAGNE (~1800)

Oro har, *Charlemagne* trajeriaren izkribuan modu kanbiakorrean bereiz ditzakegu txistukari ahoskabe eta ahostunak. Oyharçabali jarraikiz (1991: 120), bizkarkari ahostuna markatu zein markatu gabe ager daiteke (*plazer*, *plaçer*), eta erretroflexu ahostuna normalean <s> grafiaz (*trebesa*, *espousa*, *Tolosa*); gainera, “Il semble que le *ss* qui apparaît parfois indique néanmoins toujours une sourde: *osso*, *ossagarritan*, *erossy*, mais jamais *gisa* avec *ss*” (*ibid.*).

Testuaren hastapenean inpresio hori berresten ahal da. Ondoko formek erretroflexu ahostundunak dira: *Sarrasien* 4, *Sarrasi* 23, *Parisen* 9, 16, *austrasia-* 10, 15, 19, *oliveroseq* 10di, *bousabatetan* 10di, *jrousa* 14, *abisa* 17, *resouma-* 17, 25, *resoma* 22 edo *Jesusen* 23 — hona kontra-etsenplu bat: *besarca* 27di—. Beste hauek, ordea, ahoskabeak: *puissanbatequi* 28, *bassanavarra* 54, *puissant* 54, 92, *princessa* 60, 62, 68, 83, 104, 134..., *Passeia* 79di, *commessionias* 81, *comessionia* 85, *desseing* 85, *theadossa* 88di, 135..., eta *ossaba* 137.

Charlemagnen <z> grafema guti baliatua da: bizkarkari ahoskabea duen *dozeparen* 325 —*docepare* & *doçepare* 25 aldiz ageri dira—, eta bizkarkari ahostuna duen *plazer* 147, 148, 205 & 639 eta *plazera* 136, baina *placer* 86, 129, 624 & 730, *plaçer* 100, 131, 134, 138, 143, 304, 612, 982, 1006, 1043, 1095, 1162, 1173, 1256, 1369, 1371 & 1435, *plaçera* 1001, 1134 & 1308, *plaçeraq* 1106, *plaçeresco* 1471 eta *desplaçerez* 1263.

TRADIZIO MISTOA: SAINTE ELISABETH DE PORTUGAL (~1810)

Sainte Elisabeth trajeriaren kopiagileak, Jauliberrek, manera aski sistematikoagoan bereizten ditu txistukari ahostun eta ahoskabeak. Hona hemen lehen 500 ahapaldietarik idoki datuak.

Espero bezala, <ss> bikoitzaren gibelean erretroflexu ahoskabea datza, kasik kontra-etsenplurik gabe: *assassinercaci* 440, *asse* 499, *assetcera* 367, *assistentac* 51, *bessarka* 183-di & 190-di, *bessoua* 241, *bessouen* 40 & 54, *buruçaguissa* 318, *cassu* 108, *desseigna* 124 & 141, *desseigne* 296, *desseignic* 152, *dessein* 69, 129 & 392, *erreussitcen* 441, *gossez* 314, *gossia* 264 & 313, *grossier* 243 & 246, *hassi* 6, *hassia* 259, *iharraussiren* 236, *ihessi* 59, *ikhoussi* 78, *impossible* 88, *inpossible* 397, *isseiac* 404, *kassiac* 127, *khaussituren* 495, *necessari* 164, *necessitatetan* 195 & 203, *necessitiaren* 278, *ossagarri* 220, 284 & 315, *ossagarrian* 107, *osso* 64, *ossoki* 39, 66, 117, 168, 220, 307, 329, 345, *ossoua* 326, *ostatussa* 227, *passeia* 190di, 206-di, 293-di & 450-di, *passeiatcez* 125-di, *passeiuz* 404-di, *passcus* 114-di, 393-di, 437-di, *passioneko* 250, *passioner* 302, *passioniaren* 316, *permissioniareki* 61, *phaussa* 487-di, *possible* 295 & 354, *princessa* 5, 58, 82...

Orobat erran daiteke <s> bakunaz: *abusatcia* 239, *abusatu* 436, *abusioneric* 105, *aisaki* 450, *Ambroisa* 190di... *arrafusatcen* 327, *arrafusatcera* 307, *ausart* 92 & 409, *ausatcen* 12, 307, 372 & 405, *ausatia* 257, *ausatu* 407, *avisa* 103, , *casi* 262 & 422, *causa* 320 & 348, *causaz* 251, *cesa* 96, *cofesa* 254, *cofesatcera* 243 & 248, *cofesatcia* 295, *cofesorec* 41, *Denisec* 190di... *desabusatu* 38 & 41, *desira* 126, *desirari* 312, *desiratcen* 1, 108, 162, 177, 185 & 283, *desiratciaz* 86, *desiratu* 292, *desiriala* 317, *desodre* 12, *desouhoure* 298, *desouhouria* 268 & 297, *deusere* 134, 299 (2), 324, 380, 412, 413, 447 & 472, *deusetan* 411, *deusetara*

120, *deusez* 375, *disposa* 50, *Elisabeth* 5, 41... *errefusatceko* 304, *erresouma* 75, 166, 383 & 430, *erresoumalat* 175, *erresoumarentako* 171, *erresoumatic* 32, *erresouomari* 418, *erreusitcen* 389, *eskusaliatcen* 283, *eskusaric* 303, *espousa* 86 & 160, *exesic* 240, *ezdeusa* 232, *fachousic* 447, *geloserazten* 439, *Guisa* 95, 329 & 351, *guisako* 463, *guisaz* 111 & 429, *ilusitceko* 318, *irousic* 4, *irousic* 441, *karitatusagoric* 194, *miserabliac* 202, *miseria* 196, 199 & 256, *miseriaric* 467, *misericordia* 252, *miserikordia* 238, 244 & 253, *miserikordiat* 365, *miserikordiazko* 241, *miserikordiez* 250, *oposatu* 9, 14, & 155, *premissioniareki* 113, 124, 129 & 176, *present* 64, 165, 265, *presentatcen* 127, *presentciala* 2, *presentciati* 37, *presentian* 105, 128 & 148, *proposicionia* 141, *refusatceko* 10 & 142, *refusatcekoric* 134, *refusatcia* 90 & 157, *repausu* 368, *representacionia* 62, *representatcera* 372, *represidant* 53, *resolitu* 69, *resolituric* 375, *resolucione* 243, *Rodrigasec* 57, *sesitu* 78, 117 & 323, *sesituric* 22, *trankilisatu* 447, *tesor* 277, *usagia* 210, *visibleki* 252, *visitac* 223, *visitatcen* 9, *visitatcia* 202 & 203, *visitatciac* 7 & 220, *visitatu* 45 & 201. Halere, zenbaitetan erretroflexu ahoskabea ageri da: *buruçaguisa* 323, *casu* 91, *erredusitu* 403, *ikhousaçü* 306, *ikhousi* 27, 53, 87, 147 & 236, *ikhousiric* 380, *itchousi* 432, *redusitu* 84 eta *redusituren* 102.

Bi grafemen agerraldiak oro kontuan hartuz (232 aldiz), hamar hauste baizik ez dugu atzeman. Beraz, *Sainte Elisabeth de Portugal* eskuizkribuan <ss> & <s> parearen fidagarritasuna erretroflexu ahoskabe/igurzkari ahostunen bereiztean arras altua da: %95ekoa, nonbait.

<z> grafiaren agerpena ere anitzez garbiagoa da *Sainte Elisabethen* gorago aztertu diren *Edipa* edo *Charlemagne* pastoraletan baino. <z>-ren agerraldi gardenak aurkitu ditugu, eta kontra-etsenplurik gabeak: *phaussuzago* 913, *complazentzia* 353, *desplazer* 720, 841 & 1182, *desplazereki* 983, *desplazerez* 833, *plazer* 54, 112, 114, 177, 190, 197, 210, 222, 285, 305, 307, 326, 338, 490, 537, 625, 684, 718, 749, 900, 930, 931, 1024, 1078, 1092, 1217, 1260, 1356, 1426, 1447, 1465 & 1532, *plazera* 310 & 1101, *plazereki* 469 & 1255, *plazeretan* 109, *plazeriala* 327, *Cezear* 164, *medezi* 223 & 1034, *medezia* 952, 955, 957, 959, 960, 976, 979, 987, 1273, 1282 & 1283, *medezietaric* 1286, *arrazou* 86, 178, 824, 1162 & 1477, *arrazoua* 169, 627, 677, 1152, 1394 & 1532, *arrazoun* 600, *arrazounable* 90, *arrazounableki* 548, *arrazoureki* 1475, *arrazouric* 731, *arrazouz* 1338, *desarrazounable* 698, *desarrazounableric*

1247 eta *desarrazounablia* 1364. Kasu bakan batean <z> grafema hitz hastapenean ageri da: *zapartatcen* (833).¹¹⁷

DOCTRINA KHIRISTIA (1812)

[Lagina: 1-20 & 60-70. or.] Inperioko katiximaren zubererazko moldaketa honetan <ss> grafiak, espero bezala, erretroflexu ahoskabea irudikatzen du: *Cofessionia* 64, *coffessatceco* 64 & 67, *coffessatcen* 67, *coffessatcera* 66, *coffessatu* 66 & 67, *coffessionia* 66 & 69, *Coffessioniaz* 66, *coffessoararen* 68, *necessari* 5, 6 & 67, *omissionez* 11 & 67, *ossagarria* 70, *osso* 70, *ossobat* 61, *ossobatequi* 8, *ossoqui* 65 & 67, *ossoua* 61, *possessione* 62, *possible* 63, *remissionia* 12 & 13.

<s> bakunaren maiztasuna altuago bada ere, haren balioak garbi jarraitzen du ahostunarena izaten: *accusacionia* 66, *avisac* 68, *causa* 6 & 20, *cofesatcen* 12, *desirac* 62, *desirari* 65, *desiratcen* 62, *desirezco* 62, *deuseniala* 18, *deusere* 7, *Diocesaco* 5 & 6, *Diocesan* 3 & 6, *errepresentacione* 5, *erresolucionen* 64, *erresouma* 8, *ezdeusetaric* 17 & 19, *franceses* 16, *guisa* 69, *guisaz* 68, *Jesus* 4... *malerousic* 20, *miseriac* 20, *miseriordia* 11, 12, *miseriordiatu* 69, *miseriordiaz* 5 & 10, *miseriordien* 7, *miseriordiousac* 12, 14, *ocasionen* 8, *ocasioner* 11, *ocasioniari* 8, *phausia* 8, 10 & 11, *Pilatusen* 9, *presencian* 7 & 10, *presenta* 6 & 17, *Resolucionen* 65, *resolucionen* 67, *resolucionia* 67, *resolutionia* 8, *usageco* 3, 5, 6, *usagia* 69, *usagiala* 6, *visitetan* 5. Hona kontra-etsenplu bakarra: *hamaseiguerren* 64.

XIX. mendeko zubererazko liburugintzan <z> grafema gero eta gehiago erabiliko da ahoskabeekin, eta biziki *a* & *o* bokalen aitzin. Honek indarra kentzen ahal die txistukari ahostunen balizko agerraldiei, baina /z/ fonemak iraun zuen, ez bazen hedatuago bilakatu. *Doctrina Khiristian* adibide batzuk aurkitu ditugu: *aperendizagia* 4, *plazer* 36, *zelo* 5, *zeloz* 6, *arrazou* 6 eta *arrazouzco* 53, baina *arraçou* 78, *diezogun* 8, *azotaturic* 76. Azkenik, *u* bolakaren aitzin biga hitz baizik ez da liburu osoan: *zuhurtarçunaz* 17 eta *gorozuma* 39, *Garizumaco* 245 & 251, *Garizumaraino* 244. Ez da dudarik lehena ahoskabea dela, eta orobat

¹¹⁷ Pentsa liteke azken forma hori euskararen barreneko garapena izatea, menturaz onomatopeiak eragin lukeena, baina badakigu egungo *manexek* bederen /z/ ahoskatzen dutela. *Cezear* grafiak, halaber, iruzkina merezi du: /s e z a r/ ahoskeraren isla da, non <ze> = /z/, <ge> edo <je> digrafoekin gertatzen den bezala (*protegea*, *iugea*...). Ondoko forman <z>-k ez du ahostunik markatzen: *hazeraci* 591 & 592.

gorozuma,¹¹⁸ baina *Garizuma* aldaerarentzat, gure ustez, ez liteke [k a 'r e z m a] → [g a r i 'z (y) m a] bezalako bilakaerarik baztertu behar.

USCARA LIBRIA (1814)

[Lagina: 31-40 & 101-110] XIX. mendeko Zuberoan *Uscara Libria* zabalkunde handienetako testua izan zen. Liburu honetan <ss> / <s> pareak bere balio bereizgarria atxikitzen du klarki. Lehenak erretroflexu ahoskabeentzat: *Coffessatcen* 31, *coffessatuco* 31, *coffessione* 31, *Coffessioniare* 101, *compassione* 40, *compassionezco* 38, *confessione* 107, *hassi* 36, *ikhussiren* 106, *intercessionias* 107, *itchasso* 101, *itchasso* 104, *Itchassouan* 101, *nahassiric* 36, *necessari* 40, *osso* 31, 40 *ossoki* 107, *possible* 32, *ppharadussu* 106, *pressatu* 110, *remissionia* 31.

Eta bigarrenak erretroflexu ahostunentzat: *Berguisala* 107, *confusionia* 102 & 107, *desaprobaten* 103, *desiratcen* 110, *desirezco* 110, *disposaturen* 110, *errepresentatcen* 37, *erresolucionen* 102 & 106, *erresolucionetan* 107, *erresolucioniac* 33, 35, 36 & 37, *erresolutionetçaz* 32, *escastasunac* 104, *esdeusentaco* 103, *flurdelisaren* 34, *gloriousac* 104, *guisa* 108, *Herodeseganic Pilatusegana* 34, *irousec* 106, *Jerusalemeco* 35, *Jesus* 32... *miserable*, 40 & 102, *miser cordia* 31, *miser cordiasco* 109, *miser cordiatic* 40 & 106, *miser cordiosena* 107, *miser cordious* 106, *miser cordiousa* 101, *miser cordiousac* 31, *Piilatusen* 33, *Pilatusec* 34 & 35, *preciosa* 105, *presencian* 103 eta *Presentatu* 36 & 38. Hortaz, ez dakigu *dusunaz* 109 hutsa ote den.

Bestalde, testu honetan <za> grafia ahoskabeetara hedatzen hasi bada ere (*Meza* 26, *apphezarekila* 26, *elizaren* 27...), *Jeruzalemeco* 32 bederen nabarmendu nahi genuke, toponimoaren etimologiaren kontrakoa baita; gainerakoan *desplazer* 204 & 220, *plazer* 25, 41, 42, 45, 53, 59, 61, 67, 203, 204 & 229, *plazerac* 58, *plazeragatic* 66, *plazereki* 58 edo *plazereky* 219; baina *placer* 17, 70, 73, 115, 125, 218, 220, 229 & 238, *placera* 120, *placerac* 100, *placere* 231, *placerezco* 122, *placereki* 123 eta *plazereky* 223 ere.

MEDITACIONIAC (1844)

¹¹⁸ Gure corpusean, *Doctrina Khiristia* barne, *gorozüma* forma <ç> eta gero <ch> grafiekin aurkitzen da: *gorozuma* (*PrS* 15; *Bp* I 47, II 39, II 40, 41... *CatOlo* 6 & 77; *DKhi* 41 & 75) eta *gorochuma* (*Medit* 235 & 236; *HOrdre* 13, 15, 117, 196; *Myst* 29), [s] > [j] bustiduraren lekuko. Larrasquetek *goxîmâ* notazioa dakar (1939 s.v. *goroxima*). Zuberoan *garizüma* aldaerak kanpotik sarrarazia iduri luke; hona hemen haren lekukotza: O *Pro* 181 & 395; Tt *Onsa*; Chaho "Lapurtar laborarier, ofixialer eta langileer" (*AztBeg* IX); *Medit* 244 & 245 & *MaiMarHil* 151 & 158.

[Lagina: 31-40 & 151-160.] Baratciarten meditazioneen zubererazko bertsioan erretroflexu ahoskabe zein ahostunen markatzea sistematikoa da. Beraz, <ss> grafiaz: *bessarcatuco* 35, *caressa* 41, *cassuric* 38 & 39, *cofessatu* 160, *confessora* 159, *dessegnian* 156, *desseignac* 160, *hassi* 151, *ikhoussi* 151 & 156, *ikhoussico* 33, *itchoussiala* 38, *itchoussiena* 151, *ixoussiz* 156, *naussi* 39, *naussia* 32, 39 & 152, *osso* 32 & 160, *ossoki* 151, 157 & 158, *ossouac* 160, *pharadussian* 36, *resolucionia* 39, *ussiago* 159, *ussiegui* 160 eta *ussu* 39, 40 & 159. Laginean aurkitu dugun salbuespen bakarra *besarcatu* da (152).

Hona <s> bakunaren pean diren ahostunak: *aisaki* 40, *amouriousa* 153, *balioussenac* 33, *besarcatu* 152, *causa* 37 & 158, *complasentcia* 159, *curiosotate* 158, *curiositatie* 160, *curiosegui* 39 & 158, *curiositatez* 37, *curiositatezco* 37, *desarmatu* 153, *deseguiten* 34, *desesperacionezco* 160, *desir* 35 & 156, *desira* 40, *desiratcia* 160, *desolacione* 33, *desouhouratu* 156, *deusec* 152, *deusen* 33, *deusic* 155, *dispositione* 152, *erresoumaco* 31, *erresouman* 34, *escrupulousec* 158, *excusa* 153, *excusatceco* 153, *gloriousac* 156, *guisa* 38, *guisan* 156, *Jesus* 158, *Jesusen* 31 & 32, *Jesusi* 35, *langerousec* 40, *malerousa* 39, *miserable* 33, *miseria* 33, *miseriaric* 32 & 35, *misericordia* 153 & 160, *misericordiac* 154, *misericordiaren* 153, *Moïsa* 37, *Moysen* 37, *ocasione* 39 & 40, *ocasioner* 39, *ocasionia* 40, *presenteco* 154, *resolucione* 151 & 152, *resolucioniac* 151 eta *usantcha* 157.

Erretroflexu ahoskabe/ahostun bereizketarekiko koherentzia grafikoaz gain, *Meditacioniac* liburuak antzekorik erakusten du bizkarkariei doakienean: *aizina* 6, 55, 67 & 114; *arrazou* 23, 89, 104 & 199, *arrazouac* 121 (2) & 137, *arrazounamentuz* 161, *arrazouaren* 128, *arrazouec* 151, *arrazouez* 152 eta *arrazouric* 121 —baina *arraçouac* 48—; *desplazer* 35 (3), 90, 140 & 213, *desplazeretan* 115, *desplazeric* 148, *plazer* 8, 26, 39, 40, 41, 44, 49 (3), 54, 60, 62, 63, 79 (2), 89, 95 (2), 96, 99, 113, 120, 122, 123 (2), 128, 130, 131, 132 (4), 146, 195, 210 & 213, *plazera* 10 (2) & 22, *plazerac* 18, 31, 57, 61, 77, 112, 128, 136 & 146, *plazeraz* 146, *plazereki* 106, 113, 126, 149, 156 & 195, *plazeren* 17 & 221, *plazeretan* 115, *plazerez* 66 & 123, eta *plazeric* 131 & 159. *Deziraturic* 196 salbuespena da, arestian ikusi denez erro hau <s> grafiaz agertzen ohi baita.

MAIATZA, EDO MARIAREN HILABETIA (1852)

[Lagina: 1-20 & 71-80]. *MaiMarHil* liburuak <ss> grafiaren erabilera defektiboagoa erakusten du, <ss> vs. <s> parearen kontrastea ahulduz. Hona <ss> grafema duten erretroflexu ahoskabeak: *ikhassi* 80, *ikhassiren* 10, *ossöa* 11, *ossoa* 5 eta *passione* 71; gutxi horien kontra ondokoak idoki ditugu: *besöac* 15, *hasi* 72, *ihesi* 75, *ikhousiric* 72 & 78, *pasione* 73, *pasioner* 71 eta *pasioniac* 76.

Erretroflexu ahostunak normalki <s> grafiaz dira emanak: *aisinaren* 10, *arrosarioaren* 13, *ausarki* 75, *biguisaz* 8, *bisita* 10 & 11, *cofesaturen* 11, *desohoria* 76, *desordre* 76, *deusec* 80, *deusetan* 18, *deusi* 79, *excusa* 18, *guisa* 9, 13, 77, 79 & 80, *guisaz* 76, *herodesec* 72, 73 & 74, *intresec* 79, *intresez* 16, *Jerusalemara* 78, *Jesus* 8, 72, 78... *Jesusec* 73, 75, 78... *Jesusen* 12... *Jesuseki* 79, *Josef* 72, 76, *miserable* 19, *miseria* 76, *sasounco* 9 eta *usatcen* 8.

Testu honetan gutxitan aurkitu dugu <z> grafema bokal artean. Hona bizkarkari ahostunaren lekukoak: *plazera* 22, *plazerez* 16, *plazeren* 28... *dozena* (109), *Garizumaco* 152 & 158 eta *Garizumaraino* 152 —azkenak beharbada *Meditacioniac* testuaren zordun—, bai eta *Nazareten* 80 ere, <z> etimologikoa badu ere. Aldiz, *goizanco* 21 edo *nekezago* 27 *liaison* kasu arras zalantzazko gisara ekar genitzake, besteak beste.

HEREN-ORDRECO ESCU LIBRIA (1860)

[Lagina: 1-10 & 81-90]. Liburu hau aitzinekoa baino anitzez modu garbiagoan lotzen zaio erretroflexu ahoskabe/ahostuneren arteko bereizkuntza grafikoari. Espero bezala, <ss> grafia dutenak ahoskabea dute: *bessarcacera* 5, *bessarcatu* 6, *buruçaguissa* 83, *cofessione* 8, *Frances Assisacouac* 3, *grossierez* 9, *jossiric* 9, *khaussitcia* 83, *moussac* 9, *necessari* 7, *premissionia* 7 & 8, *professione* 8, *professionia* 7 & 8 eta *professioniaren* 8; salbuespen bakarra da *arrerossiric* 86.

Orobat erran daiteke <s> grafiaz: *abisareki* 9, *abisatu* 5, *bisiturrec* 9, *deusetan* 83, *excusatcen* 9, *guisa* 10, *guisan* 7 & 9, *guisaz* 7, *heresiaren* 5, *Jesu* 3... *loriousac* 4, *miseriordia* 3 & 86, *miseriordiac* 86, *miseriordiaren* 81, *miseriordiari* 83, *miseriordiousa* 82, *Oremusian* 87, *presentatcen* 6, *presounteguitic* 4, *sacandalousen* 10, *usagen* 9, *usatcen* 9 eta *usatu* 6 & 8.

Azkenik, <z> ageri da bizkarkari ahostunentzat, baina maiztasun baxuan: *Nazereïcoua* 34, *plazer* 203 & 206, *plazerac* 182, *arrazou* 9, 12, 16 & 27, *arrazouz* 26 & 27; baina *placerac* 189 eta *placerekin* 193 (5).

ANNA URRUTY: EVANJELIO SAINTIA (1873)

[Lagina: VII eta VIII. kapituluak]. Urruty <ss> / <s> banaketari lotzen zaio, baina erretroflexu ahoskabearentzat bada salbuespenik: *hassi* 7 28, *hassiric* 8 9, *ikhassi* 7 15, *ikhoussi* 8 38 & 8 40 eta *Naussia* 8 4 grafien ondoan bi hitzetan <s> ageri da ahoskabearentzat: *osoki* 7 23 eta *ikhousi* 8 56 & 8 57. Erretroflexu ahostunarentzat Urrutyk <s> baliatzen du salbuespenik gabe: *accusatceco* 8 6, *accusatcen* 8 10, *desira* 8 44, *desiratu* 8 56, *desouhouratcen* 8 49, *errepausuco* 7 21, 7 22 & 7 23, *guisa* 7 43, *Jerusalematar* 7 25, *Jesus* 7 1... *Moïscac* 7 19, 7 22 & 8 5, *Moïsaren* 7 23, *Pharisienecc* 7 32, 7 47, 8 3 & 8 13, *Pharisienetara* 7 45 edo *tresora* 8

20. Finitzeko, <z> grafia markatuak /z/ islatzen du: *plazer* 8 29, *circoncizionia* 7 22 (2) & 7 23 eta *arrazoua* 3, 19.

2.4.3. Afrikatu ahostunen agerpena

Orain artekoan ikusi denez, Zuberoako testu zahar gehienetan bada /z/ & /z/ igurzkari ahostunen agerpen grafikoa aski segurua, gehienetan koherentea, eta anitzetan sistematikoa ere. Halere, gogoratu behar da maiz bi hotsak <s> grafemaren pean emanak zirela, <ss>-rekiko kontrastean. Bestalde, gogoratu behar da /ʒ/ igurzkari sabaiaurreko ahostuna ez dela *j zaharrak Zuberoan duen ahoskera baizik —noizdanik zehazki ez dakigu; cf. 110. oharra—. Gainerako txistukari ahostunentzat datuak anitzez ere eskasagoak dira. Kontua, funtsez, /dʒ/ afrikatu sabaiaurreko ahostunera mugatzen da. Hots hau inoiz <dg> edo <dj> digrafoen bidez irudikatu izan da, etsenplurik zaharrenak gaskoiaren tradizio grafikoaren zordun direlarik.

Etcharten gutunetan (1616) <dg> digrafoak hamasei agerraldi du: *iudga* 1-2r & 3-2r, *lengoadge* 3-1r, 5-1v, *lengoadgeaz* 4-1r, *lengoadgeaz* 5-1v, 6a-1r, 7-1r, 7-1v, *lenguoadgiaz* 6a-1r, *peadgeaz* & *passageaz* 1-1r, *peadgia* & *passadgiez* 9-1r, *peadgiaz* 8-1r eta *peadgieren* 1-1v. Erran behar da hitz hauek afrikatua markatu gabe ere ageri direla: *iugatzeco* 2-1r, 3-1r, *iugaturen* 1-2r, *lengoage* & *lengoageric* 2-1r edo *passageaz* 1-1r. Corpuseko beste hiru testutan <dj> digrafoa ageri da, ber balioaz: *Edipa* trajeria (*adjutatcera* 105), Etchahun (*adjüent* “Gaztalondoko prima”) eta oroz gainetik 1856ko *Maiatza, edo Mariaren Hilabetia: ebandjeliöac* 33 & 43, *endjogui* 12 & 28, *endjoguienic* 12, *landjer* 35, *landjeren* 29, *landjeretan* 114 & 117, *landjerez* 98, *landjerous* 80, *landjerousetaric* 34, *mandjatera* 60 eta *mandjateran* 60. Azkenik, Maisterrek behin <tj> digrafoa du, gure interpretazioan ber hots afrikatu ahostuna adierazteko: *arrantja itçaçu* (II 12, 3).

2.4.4. Laburbilduz

Honaino datuen oihana. Zuberoako testu zaharretan txistukari ahoskabe eta ahostunen irudikatze grafikoa § 2.4.1 atalean deskribatu diren ildo nagusietarik doa.¹¹⁹ Labur erraiteko,

¹¹⁹ Ildo nagusietarik at, bestelako baliabide grafikorik ere atzeman dugu txistukari ahostunen irudikatzean. *Saint Julien* pastoralean *japartatcen* 987 & *arrajou* 1025 grafiak ageri dira bizkarkari ahostunarentzat. *zaparthatü* hitzak berezitasun bat markatzen du: hitz hastapeneko igurzkari ahostuna dakar, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerian <z> grafemaz lehenbizikoz lekukotua: *zapartatcen* 833 (ikus 117. oin-oharra).

erretroflexu ahoskabe ala ahostunei doakienean, Zuberoako egile gehienak erromantzetik mailegatutako <ss> vs. <s> oposizio grafikoari jarraitzen zaizkio, salbuespenak salbuespen. Bizkarkari ahostunerako, XIX. mendera arte <z> grafia defektiboa baliatu izan zen. Oso gutxik islatu dituzten afrikatu ahostun sabaiaurrekoa, <dg> eta <dj> digrafoen bidez. Testu batzuetan txistukari ahoskabe/ahostunei dagozkien baliabide grafikoen erabilera ez da hain sinple. Caminok Lopezen grafien azterketa egitean dioskunez:

Liburu honetako ohiturak grafiari dagokionez frantsesarenak direnez, <ss> / <c & ç> letrek bokal arteko ahoskera ahoskabea adieraziko lukete igurzari apikari eta lepokarietarako, eta <s> / <z> letrek, berriz, bokal arteko ahoskera ahostuna igurzari apikari eta lepokarietarako. [...] kontuak hori baino anitzez konplexuago direla eta “grafia → hotsa” nahiz “grafia → fonema” egokitzapena ez dela hain unibokoa. (2013: 58).

Erlazio ez-uniboko horiek kontuan harturik, bederen erran dezakegu bokal arteko <ss> grafia *beti* egokitu zaiela erretroflexu ahoskabea duten hitzei, ondare zaharrekoak ala maileguak izan. Bokal arteko <z> grafiak, aldiz, gehienetan bizkarkari ahostuna islatu du, baina batzuetan erretroflexu ahostuna ere —bistan dena, bokal arteko igurzari ahoskabeari esleituko zaionean ahostunaren markatzeko aukera galduko da—. Egile zenbaitek ahoskabe/ahostun oposizioa lehenetsi balute bezala idatzi dute. Bokal arteko <s> bakunari dagokionez, kontuak ñabarragoak izaten dira zeren, ahoskabe/ahostun bereizkuntza eginik ere, salbuespenak beste norabide batean gertatzen dira: erretroflexu ahoskabea duten hitzei <s> grafia ematearenean.

2.5. Txistukari ahostunen sorrera, zuberera historikoaz harago

Txistukari ahostunak jada Zuberoako lehenbiziko testuetan aurkitzen dira. Haien agerpen testuinguruak orain arte zuberera deskribatu dutenek ezarritakoak dira: a) mailegu berriak eta ez hain berriak, lehenak frantsesari eta bigarrenak gaskoiari hartuak nagusiki; b) euskal ondare zaharreko hitzak, *liaison* delakoa gertatzen delarik (*deusez, deusere*) edo *des-* aurrizkia duten formetan (*deseguin...*). Ekialdeko testu zaharragoren xerka Chahoren aipua datorkigu burura: “Il faut croire que les écrivains navarraïis l’adoptèrent, par égard pour le dialecte qui a un *s* doux entre deux voyelles” (1856: 13). Ez dakigu Chahok zer egile nafar zaharrak zituen gogoan; bistan dena, *navarraïis* deitura Nafarroa Behereko ulertu behar da, eta bertako egile zaharren zerrenda oso laburra da.

Etxepareren liburuarekin has, Mujikak <z> grafia markatua seinalatzen du *plazer, arrazoin & ayzina (aycina)* bezalako maileguetan, gehi *liaison* ager lezaketen kasu hauek ere: *apezeq &*

ezetare (1997: 67). Erretroflexuen sailean, aldiz, ez dirudi Mujika <ss> & <s> parearen funtzioaz osoki ohartu den.¹²⁰ *Linguae Vasconum Primitiae* liburura jo ondoren, zenbait datu adierazgarri dakargu. Eskaintza gutunean, Etxeparek bokal artean <ss> grafia baliatzen du erretroflexu ahoskabeentzat: *ossagarri*, *assayatu* & *iqhussiric*, batetik, eta bestetik <s> *causa* & *deusere* ahostunentzat. <z> grafia markatua ere badakar: *plazer* & *solaz eguiteco*, azkena hitzen arteko loturan. “Doctrina Christiana” olerkiaren lehen berrehun lerroetan, Etxepare banaketa horri hertsatzen zaio. Lehenik *eztacussat* 13, *osso* 61 & 161, *confessatu* 198, *confessionia* 66 & 193, *dacussadan* 76, *dacussat* 83, *iossiric* 88, *erossi* 110, *passione* 112 eta *confessione* 181 grafiak erretroflexu ahoskabeari dagozkio, biga kontra-etsenplu atzeman dugularik: *eztacusat* 105 & *cenacusan* 126. Bigarrenik, *gloriosa* 49, *precioso* 118, *miserericordiaz* 58 & 131 eta *present* 188 erretroflexu ahostunari dagozkio. Hirugarrenik, *aizina* 156. Gauzak horrela, erran daiteke Etxepareren liburua, salbuespenak salbuespen, txistukari ahostunen lekuko fidela dela.

Leizarragak ere <ss> & <s> para baliatu zuen, Mujikaren ustez¹²¹ beharrik gabe, “haren euskararen ez baita frantsesez-eta bezala *ss* ahoskabea eta *s* ahostuna berezi beharrik” (1997: 119). Mujikak dakartzan Leizarragaren adibideetan bederen (*op. cit.* 120), guk argi ikusten dugu Zuberoako testuetan azaldu den <ss> & <s> ahoskabe eta ahostun banaketa garbia, *liaison* kasuak barne (*deusere*).

XVIII. mendearen akabantzan, Lopezen itzulpenak ere ahoskabe/ahostun bereizkuntza grafikoa erabiltzen du, eta oro har bat dator gure txostenean aurkeztu diren Zuberoako testuetako datuekin (§ 2.4.4).

Zuberoako testurik zaharretan bezala Etxepare eta Leizarragarengan ere txistukari ahostunak ongi lekukotuak direla ikusirik, maileguetan bezala hitzen arteko lotunetan ere

¹²⁰ “Galdegin daiteke, hori bai, zer alde dagoen bokalarteko idazkera bikoitz horretan. Esanguratsua al da alde hori ala esanahirik gabeko aldaera soil eta hutsak ote dira? Maileguetan jatorrizko grafia gordetzen du besterik gabe, bestetan ere inoiz egiten duen bezala: fr. *accusé* > *acusatu*, fr. **essayé* > *assayatu* [...]. Euskal jatorrizko hitzetan, ordea, *ss* bitua idazten du gehienetan, /s/ ahoskabearen adierazgarri.” (Mujika 1997: 68).

¹²¹ Ez dagokigu Leizarragaren ekoizpenak egiazki bere sort-hizkera islatu zuenez ebatzea. Mujika Schuchardtengan oinarritzen da: “Das man damals zwischen Vokalen *ss* schrieb (*ikussi*, heute *ikhusi*) ist ebenfalls den Romanen nachgemacht worden, aber ohne im Baskischen irgend welchen Zweck zu erfüllen; denn wenn im Französischen und im Altspanischen neben dem stimmlosen *ss* das stimmhafte *s* steht, so kennt das Baskische den letztere Laut nicht” (Schuhardt 1900: xxx *apud* Mujika 1997: 120). Batak zein besteak ez dute gaskoia aipatzen, frantsesa baino lehenagoko auzoko hizkuntza nagusia Akitaniako euskal herrietan.

(*liaison*), atal honetako ondorio nagusiak hauxe behar du izan: igurzkari erretroflexu zein bizkarkari ahostunak Erdi Aroko (gutxienez azken) mendeetan sartu ziren ekialdeko mintzoetan. Hein batean, Zuberoan bederen, afrikatu ahostunak ere sartu ziratekeen (cf. § 2.4.3), baina hiztunek ez dute igurzkariekin bezain klarki jokatu: adibidez, biarnesaren *-adje* [adʒe] atzizkia [aʒe] ahoskera igurzkariaz egokitu da (*bidaje*, *mintzaje*; cf. Coyos 2008: 925).

Azken buruan, Akitaniako euskaldunek inguruko erromantzeetarik mailegatu zituzten “txistukari ahostun” etiketa peko hotsak, eremu hertsiago batean fonema bilakatu. Beraz, erromantze horien historiari begiratu beharko zaio igurzkari ahostunen sorrera eta hedapena datatzeko bederen.

2.6. Ondorioak

Egungo zubererak du, euskalki guztien artean, txistukarien sailik konplexuena. Artikulazio-gunearen arabera bizkarkariak, erretroflexuak eta sabaiaurrekoak dira. Hiru serie horiek afrikatu eta ez-afrikatuetan adarkatzen dira, kide ahoskabe zein ahostunak dituztela. Ondorioz, Zuberoan hamaika-hamabi txistukari dituzte.

Ikuspegi diakronikotik, gure corpusaren datuek garbi erakusten dute igurzkari bizkarkari eta erretroflexu ahostunen isla grafikoa segurua dela jada lehenbiziko testuetan, hitz mailegatuetan bezala euskal ondareko hitzetan ere, bai eta *liaison* delakoetan —hots, egungo zubereran aurkitzen diren ber testuinguruetan—; beraz, Agirrek (2001b) erakutsi duena berresten dugu, lautan hogeitaz urtez aitzinatuz. Azken mendeetako lekukotasunetan gairi ez dugu aldaketarik edo bilakaerarik antzematen; gehiago dena, Etxepare edo Leizarragaren testigantzak kontuan hartuz, ondorioztatu behar da Zuberoa gairitzen zuen ekialde batean txistukari ahostunen saila *egina* iritsi zela garai historikoetara.

Txistukari ahostunen artean Zuberoako euskara zaharrak batetik /z/, /z/ & /ʒ/, eta bestetik /dʒ/ afrikatu ahostuna garatu zituen, lehen testutik (Etchart, 1616) garbi ageri denez. /dʒ/ afrikatua berriagoa bide da, eta zernahi gisaz erabilpen urriagokoa ere. Zubererak bere egin du /ʒ/ sabaiaurreko ahostuna, Iparraldeko gainerako mintzoetako /j/ ordezkatzuz: /ʒinko/, /ʒun/ vs. /jajnko/, /joan/. Afrikatu ahostunen isla grafikoa defektiboa izan da; halere, tradizio gaskoiaren zordun, <dg>, <dj> eta <tj> digrafoek nolabaiteko agerpena izan dute zuberera historikoan. Azken hau biarnesaren eraginari egotzekoa dela postulatzeko egiantzekoa da oso.

XIX. mendera arte bokal artean <z> grafia markatua da —nagusiki bizkarkari ahostunentzat, baina zenbaitetan erretroflexu ahostunentzat ere—; bokal artean grafema hau nekez atzeman

daiteke txistukari ahoskabeekin. XIX. mendearen azken partetik aitzina <z> grafema bokal arteko bizkarkari ahoskabeetara hedatuko da, ahostunen markatzeko ahala galduz. Halere, kasu batzuetan maileguen etimologiaren aurkako grafietan aurki dezakegu <z>, txistukari ahostunaren irudikapena delako seinale argia.

Hots hauen jatorria auzo erdarekiko ukipenaren bidez azaltzekoa da: gaskoiak eta frantsesak igurzkari bizkarkari zein sabaiaurreko ahostunak partekatzen dituzte —euskararen hirugarren seriea, erretroflexu ala apikari kontsidera dezagun, absente da bi hizkuntza horietan—, eta orobat erran daiteke *liaison* fenomenoez. Gaskoiak, gainera, afrikatu sabaiaurreko ahostuna du. Hori erranik, gogoratu behar da txistukari ahostunak ekialdean bazik ez direla garatu. Egun funtsez Zuberoan, Amikuzen eta Arberoan ezagunak dira, baina ikusi denez Etxeparek eta Leizarragak aski ongi islatu zituzten txistukari ahostunak. Beraz, ezin bazter daiteke garai historikoaren hastapenean txistukari ahostunak egun baino hedatuago izan litezen; aieruen mailan, beste aukera litzateke pentsatzea idazle arkaiko jaso horiek “jasoago” zatekeen ahoskera *biarnestu* bat imitatu zutela.

II. KAPITULUA

KASU SISTEMA

1. Genitiboa eta hartarik abiatu diren kasu-markak
2. Kasu lokatiboak

1. Genitiboaren eta hartarik abiatu diren kasu-marken azterketa

- 1.1. Sarrera
 - 1.2. Euskararen genitiboa
 - 1.2.1. Oinarrizko jakingarriak
 - 1.2.2. Genitibo zaharra, kasu polisemiko bat
 - 1.3. Genitiboa datibozko balioaz
 - 1.4. Benefaktiboa eta prolatiboa
 - 1.4.1. Genitibo-benefaktiboa: abiaburuak
 - 1.4.2. Genitibo-benefaktiboaren lekukotza
 - 1.4.3. Genitiboa denborazko balioaz
 - 1.4.4. Benefaktiboaren marka berriak: *-(ar)entzat* & *-(ar)entako*
 - 1.4.5. Genitibo-prolatiboa
 - 1.4.6. Prolatiboaren marka berriak: *-tzat* & *-tako*
 - 1.5. Motibatiboa
 - 1.5.1. Abiaburuak
 - 1.5.2. Genitibo-motibatiboa
 - 1.5.3. *-gati(k)* markaren agerpena Zuberoan
 - 1.5.4. Motibatiboaren marka, genitibo berriaren gainean?
 - 1.5.5. Katearen azken begia: benefaktiboaren atzizkien hedakuntza motibaziora
 - 1.5.5.1. Abiaburuak
 - 1.5.5.2. *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* motibatiboaren adierazpenean Zuberoan
 - 1.6. Komitatiboa
 - 1.6.1. Abiaburuak
 - 1.6.2. Komitatiboaren polimorfismoa Zuberoan
 - 1.6.2.1. *-(r)eki(la)* vs. *-(r)eki(la)n*
 - 1.6.2.2. *-kila(n)* atzizkia
 - 1.6.2.2.1. *-kila(n)* atzizkiaren balioaz
 - 1.6.2.2.2. *-kila(n)* atzizkiaren lekukotza
 - 1.6.2.3. *-(r)eki(n)ko* & *-(r)ekila(n)ko* sekuentziak
 - 1.6.3. Ondorioak
 - 1.7. Ondorioak

1.1. Sarrera

Euskararen kasu sistemaren garapenak garbi erakusten du zenbait kasu-marka genitiboaren gainean eratu direla: komitatiboa (soziatiboa), motibatiboa eta benefaktiboa. Beraz, egungo kasu-marka horiek behiala genitiboari jarraituz zitzaizkion postposizioen gramatikalizaziotik sortuak dira. Marka hauek oraino morfologikoki gardenak gertatzen dira, eta polimorfismo gradu bat erakusten dute.

Euskararen historian, genitiboari erantsi zaizkion markak kasu sistemaren hazkunde edo garapenean kokatu behar dira: *-(r)eki(n)*, *-(ar)(en)gati(k)* edo *-(ar)entzat* kasu-markak postposizioen gramatikalizazioaren bidetik sartu dira kasu sisteman —izan ere, munduko hizkuntzetan horixe izaten da kasu-marka berrien garatzeko biderik ohikoena (Kulikov 2009: 441)—.

Beraz, aipatu ditugun kasu-marka (erlatiboki) berriek ez zuten lehenagoko kasu-markarik ordezkatu, kasu berriak ekarri zituztela baizik. Marka horiek azaleratu baino lehen, beroiek adierazten dituzten balioak —edo haietarik gehienak, bederen— genitibo zaharrak zituen karreiatzen. Horrela, marka berriak lehenagoko kasu *zentral* eta polisemiko baten baliotara lerraturik ageri ziratekeen, azkenean sistemak kasu berriak garatuz. Hipotesi hau egiantzekoa ez ezik, logikoa da, eta gehiago dena: euskal testu zaharrek, eta bereziki ekialdekoek, marka berriak baino lehenagoko egoeraren aztarna garbiak lekukotzen dituzte.

Tesiaren atal honetan euskararen kasu sistemaren garapenaren ardatzetarik bat aztertuko dugu, beraz. Xede horrekin, lehenik euskararen genitiboaren zedarritzatzeko jakingarri batzuk gogora ekarriko ditugu (§ 1.2.1), kasu polisemikoaren kontzeptua azpimarkatuz (§ 1.2.2). Hori egin eta, genitibo zaharraren balioak bederaka azterkatuko dira, lehenik haren aztarnak ekarriz, eta gero balio horretan espezializatua den delako markaren lekukotza aztertuz. Balio horien artean, genitiboak hartzailea adierazten dueneko fenomeno aski ezezagunaren berri emanen dugu (§ 1.3). Ondoren kasu benefaktiboa eta prolatiboa (§ 1.4), motibatiboa (§ 1.5) eta azkenik komitatiboa (§ 1.6) ikertuko ditugu, ondorioetara etortzeko (§ 1.7).

1.2. Euskararen genitiboa

1.2.1. Oinarrizko jakingarriak

Deus baino lehen, komeni argitzea da *genitibo* terminoa nola erabiliko dugun. Azken hamarkadetako gramatikagintzarentzat euskarak *-(r)en* baizik ez du genitibo marka, nahiz eta *-ko* atzizkia ere maiz hartu izan den genitibo batentzat, hots, “leku genitibo”, eta arrazoi praktikoengatik kontsiderazio horrek aski hedatua jarraitzen du.¹²² Izan ere, *-ko* beste zerbait litzateke, erdaretan *suffixe relationnel* edo *relational suffix* deitzen dutena, Manterolak

¹²² Gavelek “génitif déterminatif” eta “génitif attributif” deitzen zituen *-(r)en* eta *-ko*, hurrenez hurren (1929 II: 16); Lafonek “les deux génitifs” aipatzen ditu (1965).

erlaziozkoa gisara ekarria (2015: 38).¹²³ Sintaxitik semantikara iraganez, azterketa honetan *-ko* atzizkiaren balioen arteko bi zaizkigu interesatzen: 1) *-ko* prospektiboa; eta 2) *-ko* destinatiboa. Ikusiko denez, biak estuki lotuak dira.

Genitiboaren forma zaharra ez bide zen *-(r)en*, *-(r)e* baizik, eta horri *-n* morfema erantsi zitzaiokeen. Horrela proposatu zuen Lafonek (1964 & 1965b), eta Mitxelenak onetsi (1972: 297). Gehiago dena: *-(r)e* lekukotua da Erdi Aroko onomastikan: *Lope iaun Ortire semea* —bi aldiz dokumentu berean— (Irache, 1125) (Mitxelena 1969: 10), *Orcire çorita* (1110) → *Orçiren çorita* (1284) (Irigoyen 1976). Euskara historikoak, eta egungoak, genitiboaren forma zaharraren aztarna argiak atxiki ditu, begien bistakoenak izenordainetan: *ni-re*, *hi-re*, *gu-re*, *zu-re*, *ber-e*, etab., edo *are* bezalako fosiletan. Horietaz gainera, deklinabide konplexuan Zuberoako testuek aise lekukotzen dituzte *-n* gabeko formak: *haregati(k)*. *Last, but not least*, benefaktiboaren edo motibatiboaren markekin gertatzen ez den bezala, komitatiboarenak *-n* gabeko genitibo zaharraren forma du bere baitan: *-(r)eki(n)* eta ez **(r)enki(n)*.

1.2.2. Genitibo zaharra, kasu polisemiko bat

Tipologikoki, genitiboak adieraz ditzakeen rolen artean, hauek dira ohikoenak: edule, kanpoko edule, espermentatzaile, onuradun/kaldetun edo hartzaile; hau da, egungo euskararen kasu-marken sailkapen estandarrean edutezko genitiboak, destinatiboak eta datiboak adierazten dituztenak, besteak beste. Beraz, genitiboa maiz kasu polisemikoa izaten da (cf. Nikiforidou 1991; Lander 2009). Euskararen genitiboak ere polisemia erakusten du, haren balioa ez baita bat eta bera.¹²⁴ Lafonerentzat, genitiboaren bi balio nagusiak

¹²³ “Its principal function may be readily described: any constituent of adverbial function, regardless of its internal structure, may take the suffix *-ko* to produce an adjectival modifier which precedes its head noun. The only limitations on this process are semantic ones” (Trask 2003: 144); hari jarraikiz, *-ko* atzizkia ondokoetan aurkitzen ahal dugu: a) aditzondo bakunetan; b) *-la(n)* atzizkiaren bidez eratutako modu aditzondoetan; c) morfologikoki konplexuak diren aditzondoetan; d) kasu lokatiboetan diren izen sintagmetan; e) komitatibozko izen sintagmetan; f) batzuetan, instrumentalean diren izen sintagmetan; g) *lotsa gabe* bezalako postposizio sintagmetan; h) *-ka* atzizkiaren bidez eratutako aditzondoetan, izan daitezela determinatzailerik gabeko izen sintagmak ala bestelako sekuentziak; i) *-ta / -(r)ik* partizipio adberbialetan; j) perpaus jokatueta —batez ere denborazkoetan—; eta k) *-(e)la* atzizkia duten perpaus kompletiboetan (*ibid.* 145-147). Trasken markatzen duen salbuespen bakarra *-ki* atzizkiak eratorritako adjektiboena da (*ibid.* 147).

¹²⁴ Hori arras ohikoa izaten da munduko hizkuntzen kasu sistemetan. Zenbaitetan kasu-markek balio zehatz eta unibokoak ukan ditzaketen arren, maiz polisemian kokatzen dira. Haspelmathek azaldu bezala, aukera bat litzateke delako kasu-markak adierazi balioak isla litzakeen etiketarik proposatzea, baina horrek ezin bukatuzko

determinazioa eta destinazioa dira (cf. § 1.4.1). *Destinazioaren* ideian guk bi ñabardura bereiziko ditugu: 1) denborazkoa, “*gerorat igortzea*”; eta 2) ez-denborazkoa, “norbaiten edo zerbaiten alderat igortzea”. Hurrenez hurren, bi ñabardura horiek balio prospektiboari (cf. *izanen, ikhusiren, hartüren*) eta benefaktiboari lotuak dira; (1) & (2) adibideek ilustratzen dituzte.

- (1) *Prioria hirour ourtheren date, bena continuatcen ahal dukeye.* (Mercy 36)
- (2) Gure behiaren chahala gure. (Zalgize 195)

-(r)en markaz denaz bezainbatean, beraz, jada hiru balio nagusi ditugu: edutezkoa, denborazkoa eta benefaktiboa; horiei beste zenbait gehitu behar zaie: prolatiboa (3), motibatiboa (4) eta, estonagarri iduri arren, datiboari dagokiona ere, zenbaitetan genitiboaren markak *hartzailea* adieraz baitezake (5).

- (3) *Virgina sacratia, Ginfoaren ama, haitatcen çutut ene buruçaguifa guehienaren, eta ene ama maithagarriaren.* (CatOlo 10)
- (4) *Ceren dioyé goure falvaçalia untatu edo sacratu dela? | I. Ceren eta ayta æternalac erregue eta aphez sacratu ukhen beytu.* (CatOlo 27)
- (5) *Ene haur maiteak, goraintzi Granganek eta Ganisek; erran zijautanen hire goraintzjak emateko falta gabe* (Marie Darburu. *Le Dauphin* 20, 3v)

Azkenik, ezin ahantz daiteke ekialde handiko mintzoetan —eta behiala euskara osoan— perpaus jokaturagabeen osagarri zuzena genitiboan errendatzen dela, euskalaritzan *transitive object genitive* (TOGen) deituraz ongi ezaguna (6), eta orobat aditz iragangaitzekiko perpaus jokaturagabeen subjektua, guk proposatu dugun *intransitive subject genitive* delakoa (Padilla-Moyano 2013c) (7).

- (6) *Ginco aytari mundiari urhentcialano, hortan ouhoure orotaco handienaren errendatceco.* (UskLi 89)
- (7) *Bonurra dugunaz gaignian / arkort içateko heben, / ene alhabaren içateko / erreguina Portugalen.* (SteEli 159)

Ez da dudarik, beraz, euskararen iraganean genitiboa kasu aski polisemikoa izan zela, eta ez bakarrik haren sorreran, aldi historikoan ere balio aniztasun horren aztarnak gorde baititu. Puntu honetan, genitiboarentzat zerrendatu ditugun balio gehienak bederaka aztertuko dira: lehenik, genitiboak datiboaren balioa adierazten dueneko fenomeno (§ 1.3), eta ondoren

dinamika batera bulkatuko ginduke, eta ez litzateke batere praktikoa. Adibidez, latinaren datiboaren etiketak ondoko ñabardurak bildu beharko lituzke gutxienez: “dative-possessive-benefactive-experiential”; horren ordez, Haspelmathek mapa semantikoaren metodologia proposatzen du (2009: 511).

kasukako azterketak eginen ditugu, benefaktiboa eta prolatiboa (§ 1.4) zein motibatiboa (§ 1.5) preseski ikertuz.

1.3. Genitiboa datibozko balioaz

Guk dakigula, orain arte ez da aipatu euskararen genitiboak hartzailea adieraz ahal lezakeenik, berez datiboaren balio zentrala dena (*core meaning*). Argudia liteke (5)-eko *hire* forma genitibo-benefaktiboa dela, eta interpretazio hori ezin da baztertu; izan ere, semantikoki hartzailea eta onuraduna biziki hurbil gertatzen dira. Dena den bezala, normalki datiboa eskatuko luketen, baina horren ordeztu genitiboa agerrarazten duten adibide sorta bat dakargu (8)-(14), gehienak *egin & eman* aditzekikoak.

Le Dauphin kortsu ontziko gutuneriatik (Lapurdi, 1757) bi etsenplu dakargu, balio honen lekukotza nonbait Zuberoatik kanpo ere kokatzen duena (8)-(9). Oloroeko katiximaren testu berria ezartzen duen 1746ko edizioaren aitzinsolasean adibide hirukoitz bat atzeman dugu (10); bertan, euskararen logikatik genitiboak benefaktiboa adierazten duela interpreta daitekeen arren, frantsesezko originalak hartzaileak ematen ditu.¹²⁵ Bestenaz, guztiz markatzekoak dira (14) & (15)-eko pasarteak, non genitiboa eta datiboa sintagma berean emanak baitira, gure ustez genitiboaren markak datiboaren balioa adierazten ahal zuelako frogantza argia eta, beraz, zenbaitetan trukagarri gerta zitezkeela. (15)-ekoan, gainera, aditzaren datibozko indizea pluralean da, izen sintagman datzan datibo marka singularrekoa denean —baina koordinazioaren bidez *mundu ororen* baturik—.

- (8) *Neure semea Joannis gomendacen dauçout otoy çoure qonpania oná eguiteás.* (Joana de Salla. *Le Dauphin* 13, 2r)
- (9) *Ene haur maiteak, goraintzi Granganek eta Ganisek; erran zijautanen hire goraintzijak emateko falta gabe* (Maria Darburu. *Le Dauphin* 20, 3v).
- (10) *Catechima hontan cerbait khambiamenturen eguitia, orano aysiago, facilago, eta hobiago errendatceco, ez solamente haur tchipien bena orano guehiagouen eta handien.* (*CatOlo2* vii)
- (11) *Ene deseignen countre / nahy iça espousatu? / Ene changry eguitera / nahy inçatia ausatu?* (*Edipa* 883)
- (12) *Mundu oro duçu harez / amiraturic jçanen, / eta Gince hounaren / alagrancia duçu emanen.* (*SteEli* 1030)
- (13) *Zure bihotzian zer den / ene ahal zira deskubritzen.* (*Chiveroua* 73)

¹²⁵ Hona frantsesezko originala: Pour le rendre encore plus propre et plus utile, s'il est possible, non-seulement aux petits, mais encore à ceux d'un âge plus avancé, et aux grands même. Hau da, rendre à quelqu'un, datiboa à preposizioaz markatua delarik.

- (14) *Eguiçu, ene eta heben guiren orori, misterio adoragarri hortan çor deiçugun religionia, amorioua eta devocionia. (Meditacioniac 176).*
- (15) *Hor erremestiatcen çutut nihauri eta mundu ororen eguin deiskutçun graziez. (Meditaiconiac 210)*

Zuberoako testuen testigantza hesteko, bada corpusean bikoizketa bat, *Pater noster* otoitzaren formula bati lotua: zenbaitetan *gouri oguen eguiller*, baina besteetan *goure oguen egiller* agertzen da (16)-(22). Pentsa ote genezakea datiboarekiko etsenpluetan [[*guri ogen egin*] -*le*] inflexiozko atzizkiaren ¹²⁶ araberako sintaxia dela, hots, ‘guri ogen egiten digutenei’ adierazteko, -*le* atzizkiak *guri ogen eguin* perpaus osoa hartzen duela oinarri, baina genitiboarekikoan [*gure [ogen egile]*] posesibo hutsa datzala? Ala bietan, datiboarekikoan nahiz genitiboarekikoan, -*le* atzizkiak perpaus osoa gobernatzen duela? Gure ustez bigarren aukera lehenestekoa da, eta frantsesezko iturrietara joz geroz, inpresio hori indartzen da, zeren ez baita posesiboarekiko egiturarik, mendeko perpausa baizik.¹²⁷

- (16) *Hala nola guc parcatcen baitutugu gouri oguen eguiler. (PrS 21)*
- (17) *Hala noula guc parcatcen baitutugu goure oguen eguiler. (Bp I 41)*
- (18) *Hala nola guc ppharcatcen baytutugu gouri oguen eguiler. (CatOlo 9)*
- (19) *Hala noula guc ppharcatcen beytutugu goure oguen eguiler. (CatOlo 52)*
- (20) *Hala noula guc pharcatcen beitutugu gouri oguen eguiler. (IP 6)*
- (21) *Hala noula guc pharcatçen beitutugu gouri oguen eguiler. (DKhi 8)*
- (22) *Hala nola guc pharcatzen beitugu gouri ogen egiler. (Catuchuma 20)*

Hizkuntza batzuetan genitiboaren datiboazko balioa sinkretismo baten ondorioa da, erran nahi baita lehenagoko bi kasu bat etorri dira; antzinako persierak horren adibide egokiaz hornitzen gaitu (Benvenuto & Pompeo 2012 & 2015). Hori ez ezik, tipologikoki posesioaren eta hartzailearen arteko lotura ongi ezaguna da. Egungoan bezala, euskararen genitibo zaharraren balio zentrala edutezkoa zen —oro har, hizkuntza guztietan den bezala; cf. Lander 2009: 501—, gainerako balioak hartarik hurbilago edo urrunago gertatuz. Benvenutok & Pompeok semantikaren *kategoria radial* kontzeptua kasuaren semantikan aplikatzen dute:

Tanto minore sarà la quantità di tratti presenti in un dato membro della categoria, tanto più questo sarà periferico e lontano dal prototipo. Da ciò deriva l’etichetta di “categoria radiale” usata per definire questo tipo di strutturazione concettuale. Di conseguenza, quando tale

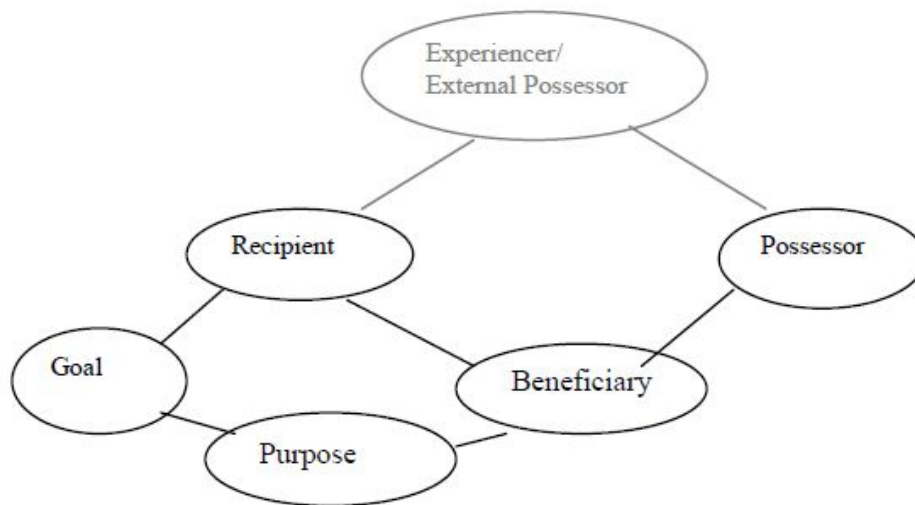
¹²⁶ -*le* & -*tzaile* inflexio atzizkiak ikus Fernández, Oihartzabal, Landa & Sarasola 2010.

¹²⁷ Oloroeko katiximaren frantsesezko bertsioan honelakoa da formula: Et pardonnez-nous nos offenses, comme nous pardonnons à ceux qui nous ont offensés (Catéchisme à l’usage du diocèse d’Oléron, réimprimé par l’ordre de monseigneur Jean-Baptiste-Auguste de Villoutreix de Faye, évêque d’Oléron. 1743, 13. orr).

modello interpretativo è applicato a un caso polisemico, vale a dire caratterizzato da una gamma di usi differenti, questi vengono a essere organizzati secondo una struttura radiale, dove la funzione centrale —solitamente la più frequente non solo nella lingua in esame ma anche in prospettiva tipologica— costituisce il prototipo dal quale si dipartono le altre funzioni, relativamente meno frequenti e più periferiche. (Benvenuto & Pompeo 2012: 156)

1.4. Benefaktiboa eta prolatiboa

1.4.1. Genitibo-benefaktiboa: abiaburuak

1. IRUDIA. Posesibo-benefaktibo lotura (Malchuvok 2010)

Lafonentzat, genitiboaren balio garrantzitsuenetarik bat da *destinazioa*:

Les deux génitifs [-(*r*)*en* et -*ko*], a l'indéfini, au singulier et au pluriel, sont susceptibles de deux emplois principaux : déterminant d'un substantif ; expression de la destination (la plupart du temps comme prédicat, ou comme attribut d'un verbe). Le génitif destinatif, contrairement au génitif déterminant, ne peut pas être lui-même décliné. (1965: 175)

Gorago erran bezala, *destinazio* horren barnean bi ñabardura bereizten dugu: denborazkoa (prospekzioa) eta ez-denborazkoa (benefaktzioa). Beraz, hemen *destinazioaren* adiera zabalagoa darabilgu euskalaritzaren tradizioan errotua den *destinatibo* kasuari dagokiona baino, erran nahi baita, -(*ar*)*entzat* & -(*ar*)*endako* markek adierazten dutena, Hualde & Ortiz de Urbinarekin Manterolak eta haiekin guk *benefaktibo* deitzen duguna. Kasu sistemari so, destinatiboa -*rako* segidak adierazten duenera hertsatuko dugu (Hualde & Ortiz de Urbina 2003); xehetasunendako II, § 2.4.4. Benefaktibora itzuliz, hona kasuaren definiziorako hurbiltze apropos bat, *benefiziaro* edo *onuradun* roletik abiatuak:

The beneficiary is a participant that is advantageously affected by an event without being its obligatory participant (either agent or primary target, i.e. patient). Since normally only animate participants are capable of making use of the benefit bellowed upon them, beneficiaries are typically animate”. (Kittilä & Zúñiga 2010: 2)

Hastapenean, beraz, euskararen genitiboak bere baitarik adieraz zezakeen benefakzioa —eta malefakzioa ere, bistan denez, baina euskarak ez du balio hori markatzen¹²⁸—. Afera da benefaktiboaren marka berriak garatu eta, testuek —partikularzki ekialdekoek— genitiboaren erabilpen zahar hau jarraituko dutela lekukotzen: “Especially in old texts, the destinative [= benefactive] function is also sometimes expressed by the simple (either possessive or locative) genitive: Tt. *gu-ré oro-ren* ‘for all of us’, RS. *gibel(-e)-ko* ‘for the liver’, Oih. *hortz(-e)-ko* ‘for the tooth’” (Santazilia 2013: 273). Eta testuetan ez ezik, Lafonen denborako Zuberoan genitibo-benefaktiboa ez omen zen arraro:

On l'emploie [le génitif] encore assez souvent tel quel, notamment en souletin : *Jaun hoi hun zia hie eta hie etxekuen* « cet homme a été bon pour toi et pour tes parents » ; *jinen zia bi egunen* « vous viendrez pour deux jours ». (1965: 193)

Caminoren arabera, egun ere arkaismo hau bizirik da ekialde hertsiko mintzoetan:¹²⁹ “Edute genitiboko atzizkiak adiera destinatiboa [= benefaktiboa] du euskara zaharrean; egun ere hala da Baxenabarreko Arberoan, Amikuzen, Zuberoan, Erronkarin, Zaraitzun eta Aezkoan, bederen” (2011: 106). Dirudienez, ekialde ez hain hertsian genitibo-benefaktiboaren fosilak atxiki dituzte; kasu batentzat, Larresoron oraino entzun daitezke *kaka hire!*¹³⁰ bezalako erramoldeak (Epelde 2003: 89). Halere, erran daiteke egungo euskaldun gehienentzat balio hori ilun, ulergaitz bihurtu dela edo, bederen, ez dutela modu produktiboan atxiki.¹³¹

¹²⁸ Munduko hizkuntza batzuek, haien artean japonierak, malefakzioa markatzen dute. Benefakzioaren eta malefakzioaren gaineko ikuspegi tipologiko batentzat, irakurleak Zúñiga & Kittilä 2010 lanera jo dezake.

¹²⁹ Oztibarreko mintzoari eskaintzen dioen lanean, Caminok horren etsenplu batzuk biltzen ditu: “*etxen hil kabale baten etzu erraiten* (Bunuze); *hoi norendako da? amain* (Jutsi); *noendako? goazamain* (Jutsi); *kaka hire to!* (Larزابale)” (2015: 21).

¹³⁰ Casenave-Harigilek latinaren *in mala crucem* erramoldearen ordain gisara dakartza *habil kaka egitera & kaka hire* (2002, s.v. *crux*). Egun ere erabilia izan arren, XVIII. mende akabantzako testu batean *-tako* markarekin ageri da: *Si quierez etender / kaka dela cientako* (*Edipa* 248). Orobat datazio zehatzik gabeko asto laster batean: *Intercus canis ore vert, Latiz dira hitz hoiiek oro, / Üskaraz erran nahi dit, / Horaren kaka dela haien orentako*. (*Recoquillart eta Arieder* 236), eta 1848ko beste batean: *Khaka to hiretako* (*CanBel* 467).

¹³¹ Zentzu horretan, interesgarria da *Norantz* proiektuaren datu basean “destinatibo” galderari eman zaizkion erantzunen kontsulta egitea. Inkestagileek bi galto egin dute destinatiboaren gaineko informaziorik biltzeko: 1)

Euskalaritzaren tradizioan, guk dakigula, Gavel izan zen lehenbizikoa *-ko* atzizki soilaren balio destinatiboaz ohartarazten:

Les deux génitifs basques servent souvent aussi à exprimer l'idée de destination qu'indiquent en français la préposition *pour* et en espagnol *para*. La manière normale de rendre cette idée, avec les noms de choses, propres ou communs, est même de se servir du génitif attributif : *Ba-zen egun letera hainitz Ligiko, eta batere Athereiko* « Il y avait aujourd'hui beaucoup de lettres pour Licq et pas tu tout pour Atherey ». [...] Mais c'est surtout avec les substantifs verbaux que cet emploi du génitif attributif est fréquent. [...] Le génitif déterminatif peut lui aussi servir de destinatif ; (il est particulièrement fréquent dans cet emploi en souletin). Une mère désirant se faire embrasser par son enfant lui dira par exemple : *Nun düzü amaren potta ?* « Où est le baiser que vous destinez à votre mère ? » (1929 II: 21)

Baina fenomenoaz oharrik zehatzena Lafonek egin zuen (1965: 192-194), *-(r)en* & *-ko* markak batera ikerturik, eta analisia nork-nahi konprenitzeko moduko kontraste batetik abiaturik: *biharko lana* “le travail de demain” vs. *Badut lana frango biharko* “j'ai beaucoup de travail pour demain”. Ondoan Oihenarten atsotizetako etsenpluak iruzkintzen ditu:

Apezak azken hitza bere « le prêtre prêche enfin pour soi » (O. pr. 29), litt. « le prêtre (à l'actif) la dernière parole (au nom.) pour soi (gén. de *ber* « soi-même ») » ; phrase sans verbe ; *bere* est prédicat ; il signifie « qui a rapport à soi-même, qui appartient à soi », d'où « destine à soi ». On a à faire à une phrase du même type dans le pr. 435 : *Zetabea berri deno holtzeko, gero ere saguaren holtzeko* « un sas neuf est tenu en réserve en la paroi pour servir au besoin, mais cependant la souris l'entame », litt. « le sas, tant qu'il est neuf, en rapport avec la paroi, puis aussi en rapport avec la dent de la souris ». Le pr. 223 montre comment on est passé d'un sens très général à l'expression de l'orientation vers l'avenir : *Haurzaroko orbaina ezaba daite gaztaroko* « la cicatrice reçue en l'enfance s'efface pour le temps de la jeunesse », litt. « la cicatrice de l'enfance peut/pourra s'effacer (comme cicatrice) de la jeunesse » ; *gaztaroko* « de la jeunesse » est attribut du sujet de *ezaba daite*, potentiel présent-futur qui signifie « peut/pourra s'effacer ». (Lafon 1965: 192-193)

Jarraian Lafonek inesiboan ematen diren denborazko perpausak aipatzen ditu. Hauek *-ko* har dezakete denborazko *igortze* baten balioaz, baina ezinezkoa dute *-(r)en* hartzea: *Ahunz*

destinatibo bizidunentzat, *J'ai apporté le livre pour l'homme* galdera; eta 2) destinatibo bizigabeentzat, *C'est bon pour les yeux*. Bada, item horiek euskaratzean, 59 informanteetarik, guztiak Akitaniako euskaldun, bakar batek eman du genitiboa: *Ekharri dit libria gizonan* & *Hun düzü begien* —halere, beste moldea ere onartzen eta baliatzen zuela adierazi du—. <http://www.norantz.org/web/galdera/guztiak#>

duguneko zubi “Faisons des ponts pour lorsque nous aurons des chèvres” (O *Pro* 14) (*ibid.*). Oihenarten beste adibide interesgarria iruzkintzen du Lafonek: *Noren ari aiz? Lo datzanaren* “Pour qui travailles-tu ? C’est pour celui qui dort” (*Pro* 340). Punturik interesgarriean, Lafonek genitibo-destinatibo hau agerrarazten duen erlazio mota definitzen du:

Et lorsqu’il est employé tel quel avec valeur destinative, soit dans la vieille langue, soit dans la langue moderne, la destination apparaît comme une spécification de l’idée générale de relation. *Oilarbat aski da oilo hamarbaten, hamar gizon ez emazte baten* (pr. 356) « un coq suffit a dix poules, mais dix hommes ne suffisent pas à une femme » ; *aski da* signifie « il est suffisant, il suffit » ; *bat ehunen, ehun ez baten* (70) « un en vaut cent, et cent n'en valent pas un », litt. « un pour cent, cent pas pour un » ; *zuhur arditaren, erho dugataren* (534) « chiche pour le liard, et large pour le ducat ».

1.4.2. Genitibo-benefaktiboaren lekukotza

Lafonen azterketatik, beraz, abiatuko gara *-(r)en* genitiboaren balio benefaktiboak Zuberoako testuetan duen lekukotzaren aztertzeke.¹³² Oihenarten atsotizetako adibideak dja Lafonek iruzkindurik (§ 1.4.1), ondoko testuetarik hasiko gara. Zalgizek adibiderik ematen du (23), eta beti XVII. mendean Tartasek eta Belapeirek ere (24)-(31). Oposa liteke *ororen eskola* sintagman (27) *ororen* edutezkoa dela —guk benefaktiboa dela sinesten dugu—, baina *uscaldunen eguina* (26) eta gainerakoetan *-(r)en* markaren balio benefaktiboa ezin

¹³² Zeharka balitz ere, ez genituzke *Linguae Vasconum Primitiae* azterketa honetatik guztiz kanpo utzi nahiko. Hain zuzen, liburuko olerkirik ezagunenetarik baten izenburuan datza, gure ustez, genitibo-benefaktiboaren etsenplu bat: *Amorosen gaztiguya*. Afera da Lafonek beste manera batean interpretatu zuela: “*Gaztigu* ne signifie pas ici « châtement », mais « réprimande ». Donc « critique des amoureux »” (1952: 766). Behingoz ez gara Lafonen interpretazio batekin akort, zeren guk *gazitiguya* ‘aholku’ ulertzen baitugu, eta *amorosen* formaren genitiboa, adiera benefaktiboz. Beraz, *Amorosen gaztiguya* ‘Conseil pour les amoureux’ itzultzea proposatzen dugu. *OEH*-k etsenplu hau “Aviso, consejo” adiera pean sailkatzen du, ondokoa preseski aipatuz: “Lafon traduce “critique des amoureux”, tal vez por estar precedido de genitivo” (s.v. *gazitigu*). Olerkiaren edukiak gure interpretazioaren alde eginen luke. Bihoa bigarren ahapaldia: *Amorosac nahi nuque honat veba valite / Honliçaten gaztiguric aguian enzun liroyte / Amorebat hantaceco conseylubat nequeye / Balinetan seculacoz gogoan sar valequie*. Zeren, nola ulertu, bestela, ez bada ‘haientzat on litzatekeen kontseilurik agian entzun lezakete’? Beraz, *gazitiguya* hitzaren zentzua horrela definiturik, ezkerreko genitiboaren balio benefaktiboak ez du dudarako tarte handirik uzten. Zuzen jokatzeko, gogoratu behar da Lafonek Etxepareren hizkuntzaren gaineko azterketa “Les deux génitifs” lana (1965) baino dozena bat urte lehenago egin zuela. Gugandik hurbilago, Altunak “Disputa de amantes” itzultzen du (Altuna & Kintana 1995).

eztabaidatuzkoa iruditzen zaigu. (30)-eko pasartean *hilen & exayentaco* batera ageri dira, menturaz *-taco* markak biak hartzen dituelarik.¹³³

- (23) *Noren hon, noren gaitz nafar arnoa.* (Saug 26)
- (24) *Haren hilzia abantaillos, eta prezios izanen zela gure ooren.* (Tt Onsa)
- (25) *Akisizaliak ezin bere konserbatzen dutu [hon haiek].* (Tt Arima)
- (26) *Çuberoa Herrico Uscaldunen eguina.* (Bp, azala)
- (27) *Norc bere Parropietan, Ooren escolabat eçar eraciren die.* (Bp I 23)
- (28) *Baita ahalaz eçariren berhez nescatilen, serora edo beste burçaguissa berhalacoac.* (Bp I 23)
- (29) *Gincoa, cinez sinhesten diçut badela Paradussu bat gente perestien.* (Bp I 49)
- (30) *Bici eta hilen, goure exayentaco ere Gincoari othoitz eguitia.* (Bp I 50)
- (31) [...] *orotan gainti hon dira iracourtçen eztakiene.* (Bp I 123)

XVIII. mendeko testuen artean, beharbada Oloroeko katixima dugu genitibo-benefaktiboaren erabilpen hedatuenaren lekukoa. Ez ditugu horko agerraldi guztiak zerrendatuko, hautapen bat baizik (32)-(37). Destinazioaren balioaren barnean, orain arteko etsenplu guztietan onuradun/kaltetun rola ageri da, hots, kasu benefaktiboari esleitzen zaiona. Baina genitibo-benefaktibo honek ñabardura abstraktuagorik ere adierazten ahal du, oraingo batuaz *-(ar)ekiko* segidaren bidez emanen genukeena, frantsesez *envers* preposizioaren baliokidea; halakoak dira (35)-(37)-ko pasarteak —(37)-koaren frantsesezko iturriak hala bermatzen luke¹³⁴—.

- (32) *Badela ppharaduffu bat honen, eta ifernu bat gaiztoen.* (CatOlo 21)
- (33) *Çouazte seculacoz ifernuco fuyala, çoing deebrien adelatu içan beyta.* (CatOlo 36)
- (34) *Galthatçen deriogu khorpitzaren eta arimaren neceffari den hazcurriz.* (CatOlo 52)

¹³³ Maiz koordinazioaren bidez lotutako bi elementu onuradun direnean, benefaktiboaren marka bietako batean baizik ez da agertzen, eta bestean genitiboarena, ezker ala eskuin izan. Bihoaz adigarri batzuk: *Lehena da Gincoaz manatu den othoicia, eliçaco gucien*, [...] *eta haur beharretan diren orentaco* (Bp II 11); *hambat Virgina Saintaren noula goure althareco Sacramentu ecinago Saintiarençat* (Mercy 16); *ez ene khorpitzaren, eztiakoz behar batererik bena bai arimarentzat* (Egiat I 23); *Bat utci gabe ooren / aisa ere erhaitera / bai eta cien erresoumaren / nouretako akisitcera* (SteEli 1145); *sarri galtcen die beren eta ondotico gucientçat khorpitceco eta arimaco bicia* (Medit 29); *Finian arimaco salvamentiaren eta khorpitceco biciarentçat behar dutudan lagungoua eta sokhori* (Medit 168); *Bekhatiarentaco beçaiñ lotsa cen haren itçalaren ere* (MaiMarHil 30); *arimaren eta khorpitçarentaco behar tugun houngouen ardiesteco* (Myst 45); *goure eta Eliçaren abantailataco* (Myst 52); *Nausiaren, etxezaiñaren eta lürrentzat hobena da hoi en arrandan ezartia* (Ip Dial 14); *Etxen eta aberentako bezala, badira hurten, harriaren eta beste dohakaitzentako* (Ip Dial 14); *Phikuen, zaurien eta kolpientako ez-ta deus hura beno sendogarri hoberik* (Ip Dial 16); *Eçagutaraciric içan ceren, gaiça horien ministro cirela, ez hayen beren, bena bai gouretaco* (Epi I 1, 12); *Nihaurent eta Jesu-Khristetan ene aurrhide direnen bekhatiarentaco* (HOrdre 82); *arimaren eta khorpitçarentaco behar tugun houngouen ardiesteco* (HOrdre 85) edo *Beste hanitçen beno enetçat içanda misericordiousago.* (HOrdre 202).

¹³⁴ Catéchisme à l'usage du diocèse d'Oléron (1743).

- (35) *Behar dugu devotione handi bat ukhen Jefufen haurçarouaren. [← Il faut avoir une grande dévotion à la sainte enfance de Jésus] (CatOlo 27-28)*
- (36) *[...] respectu handi bat [Eliçac] manhatcen deyzcun gayça gucien. [← Il faut avoir un grand respect pour tout ce que l'église ... nous ordonne] (CatOlo 78)*
- (37) *Gincoaren honki eguinez eçagutce falta beltz bat beyta. [← En ce qu'elle renferme une noire ingratitude envers Dieu] (CatOlo 95)*

XVIII eta XIX. mendeko testuetan ere ongi lekukotzen da genitibo-benefaktiboa, inoiz benefaktibo ala malefaktiboa den erabakitzea zail izan arren (50). (51)-koan Chahok aipu bat dakar, *-(r)en & -rako* markak bizidun/bizigabe oposizioaren arabera bateratzen baitu. (52) eta (54)-ko pasarteetan, Haritschelharrek *zure = zuretako* iruzkintzen du.

- (38) *Çoure dikeçut bihotça (Othoitce 57)*
- (39) *Ala beita eçti, Jauna, çoure eçpiritia, duçunen gagnen hountarçuna, çoure haurrer çoure eçtitarçunaren eracousteco, hen, celutic jaisten den ogui ecinago eçti bateç, errekeitatcecoua! (Mst IV 13, 2)*
- (40) *Amourio hanitz duçu, / ama maitia, çuq ene, / bena segurta cite badudala / niq hainbeste çoure. (StJul 1018)*
- (41) *Confray eta confrayssec oroc badukeye eguiatzco consideracione bat prioriaren, (Mercy 38-39)*
- (42) *Hobe cela, [...] gende comunaren hoben denaren choilki Heuzcarala itçuliz (Lopez 6)*
- (43) *Erosi dukegunian / estukeguia franco / goure guihauren eta / mundu orory saltceko? (Edipa 184)*
- (44) *Çoure eguitecoua duçu / hounena beçain ounxa / eta precisky batetan / bien comeny dena. (Edipa 869)*
- (45) *Bena, jauna, princessa / orano bicy duçu. / Setencia crudel bat / haren emaniq duçu. (Edipa 912)*
- (46) *Bena reglaturen dut / urkhatu beno lehen / erresouma houn haur / ene by semen. (Edipa 389)*
- (47) *Eman diçu leguia / Mundu ororen gènèral (Xarlem 167)*
- (48) *Çoure alhaben ezcountceko arren / badeiçut hirour ehun milla libera, / eta berrehun milla cihauren. (SteEli 274)*
- (49) *Ene haur maitia, / ene ezin bestia düzü. (Malqu 279)*
- (50) *Nik ene zankharteko xillua / Begiratüren dit oro zure. (Recoquillart 14)*
- (51) *Bakoitxaren phensamentia da “Oro gure, oro gure etxerako”. (Chaho AztBeg X)*
- (52) *Egin dit hanitx khantore, azken huntik aldiz zure. (Etch “Musde Chaho”)*
- (53) *Hori etsenplü hüna diik / arrastako emazten: / ez ahal die ükhenen / axol handirik gizünen. (CanBel 498)*
- (54) *Üdoiek eztikezü zure axurkikarik “Udoy n'aura pas à vous faire cadeau d'un agneau” (Etch 554)*

Genitibo-benefaktiboaren lekukotza ohikoa da Zuberoako euskara historikoan: ezin bestean, hala izan behar zen, kontu eginik arkaismo hau guganaino ere iritsi dela. Lafonek deskribatutakoaz gainera (§ 1.4.1), egungo zubererazko literaturan ere arazorik gabe atzeman daiteke ezaugarriaren agerraldirik, adibidez J.-M. Bedaxagarren pastoral batean (55), frantsesezko itzulpena autorearena izateak gure interpretazioa bermatzera dator.

- (55) *Zonbaiten Alienor zen / Eijerra bezain arina* “*Pour certains*, Aliénor fut aussi légère que belle” (*Alienor* 10)

Orain arteko etsenplu guztiak ikusirik, sintaxiaren gaineko ohar orokor baten egiteko maneran gara. Bada, eskuinera agertzen denean, *-(r)en* markak nekez hartzen du edutezko balioa, kokapen horretan benefaktiboa adierazten baitu (edo prospektiboa, prolatiboa, motibatiboa, etab.). Alta, erregela ez da alderantziz betetzen, ezkerrean *-(r)en* edutezko balioaz bestelakoak ere adierazten ahal baititu.

1.4.3. Genitiboa denborazko balioaz

Errana dugu (§ 1.4.1), Lafonek *destination* deitzen zuenaren barnean, benefaktiboa deitzen dugunaz gain, guk denborazko balioa ere sartzen dugu. Pentsa liteke halako balioa Lafonek “*deuxième génitif*” deitzen zuenaz, erran nahi baita *-ko* morfemaz, adierazten dela beti (*biharko*, *heldu den urteko*, etab.). Aldiz, hemen beste zerbait azpimarkatuko dugu: *-(r)en* markak ere denbora adieraz dezake.

Bistan da, “denborazko genitibo” hauen erran-nahia partizipio prospektiboaren sorreran hauteman dezakegu, ekialdeko mintzoetan *-ko* ala *-(r)en* aukeren pean, guztiz baliokide: “*Les deux formes ont absolument la même valeur : Jaikiren (jaikiko) da* « il se lèvera » a dû signifier primitivement « il est destiné a l'état levé », et *janen dut* « je le mangerai », « je l'ai, destiné a l'état mangé »” (Lafon 1965: 175).

Gure corpusetik hartutako etsenpluak azterturik, badirudi denborazko balioak bi adiera besarkatzen dituela, eta, partizipio prospektiboaren sorreran ez bezala, horietako bakoitzean morfema bat espezializaturik agertzen dela. Lehen adiera “gerora igortzea” da, prospektibitateari lotua, eta testuetan *-ko(z)* morfemaren bidez adierazia; bigarrena, aldiz, iraupenezkoa (fr. ‘pendent’), *-(r)en* genitiboaz adierazia.

Lehen adieraren etsenpluak arras ohikoak dira euskalki eta garai guztietan, egungo euskararen ere guztiz naturalak gertatuz (*geroko*, *biharko*, *bizi osoko zigorra*, etab.), nahiz eta *-rako* destinatiboak *-ko* soilarekiko erabilpen zaharra ordezkatzeko hasia duen (*iganderako*, *bizitza osorako*, etab.). Aski bitez (56)-(60) adibideak balio honetaz erremarkarazteko. (61)-eko pasartean Resseguek *-koz* morfema konposatua darabil ber adieraz, eta (62)-koan *-ko* morfema aditzari lotzen zaio.

- (56) *Beste noel bat Annonciationneco* (NLilia 3)
 (57) *Beste noel bat Aventu demboraco*. (NLilia 3)
 (58) *Beste noel bat Nathivitate gaico*. (NLilia 6)
 (59) *Beste noel bat Erreguen eguneco*. (NLilia 9 & 14)

- (60) *Beste noel bat Ourthaxe Eguneco* (NLilia 8)
 (61) *Laiädatcen diçugu çoure icena bethierecoz eta dembora orotacoz*. (Ressegue 50)
 (62) [...] *bici niçaneco, eta berheciki hilen niçaneco*. (MaiMarHil 106)

Bigarren adiera, testuetan *-(r)en* markari estekatua, ez dateke hizkuntza osoan hain hedatua. Gure ustetan, *-(r)en* denborazkoa onartzeko, hiztunek beren gramatikan nahitaez izan beharko dute genitibo-benefaktiboa. Hau da, *radial category* ideiaaren barnean, kasu-marka batek luzeago atxikiko lituzke berezkoenak zaizkion balioak —maiztasun hutsagatik balitz ere— eta balio zentraletik urrunenekoak lehenago galduko. Nahiago bada, geruzen irudia ere balia lekiguke ideia horretan, kanpoko geruzak galtzen lehenak izanik. Hortaz, genitiboaren denborazko balioa genitibo-benefaktiboarena baino murriztagoa den eremu batean ageriko litzateke —praktikan Zuberoan¹³⁵—.

Corpusean ez dugu genitiboaren denborazko balioaren adibide anitz bildu, baina halere XVII. mendetik XIX.era arte ongi lekukotua da. Guztietan iraupenezko adiera antzematen da, salbu (73)-ko etsenpluan, normalki *-ko* morfemaz eman litekeena. (66)-ko pasarteak *-ko(z)* eta *-(r)en* markak batera agerrarazten ditu, denborazko balioaz, eta (68)-koak genitiboaren eta instrumentalaren arteko kontrastea.

- (63) *Denbora appurbaten gure gorpitzat bere dolore, min, plaga, eta zaurietarik, sendotzen dituste* (Tt Onsa)
 (64) [*Indulgenciac*] *ehun egunena* [...] *çazpi ourtherena* (Bp I 26)
 (65) *G. Noiz urhenturen dira damnation pphenac? / I. Secula, ez jagoytic eztie ukenen hertceric, ez memento baten pphauffuric*. (CatOlo 49)
 (66) *Indulgencia —edo bethicoz edo dembora baten—*. (Mercy 8)
 (67) *Irabazten ahal beytirate çazpi ourtheren eta çazpi berroquey egunen indulgenciac* (Mercy 9)
 (68) *Prioria hirour ourtheren date, bena continuatcen ahal dukeye orano befte hirour outhez* (Mercy 36)
 (69) *Alon, guitian tribailla, / deçagun eman sù; / orai memento baten / aski edan beitugu*. (SteEli 506)
 (70) *Desiratzen dirot orano / Beste orok eni bezalla, / Sei hilabeteren khakeria eta / Gero zazpiren ezin bareria*. (Recoquillart 99)
 (71) *Zortzi urtheren behar deizüt erran dolorez adio; / Haboro bizitzen ezpaniz, Josafatera artino*. (Etch “Ahaide delizius huntan”)

¹³⁵ Gogora bedi Lafonen testigantza (§ 1.4.1), bere denborako zubereraren berri ematean, *jinen zia bi egunen* ‘vous viendrez pour deux jours’ adibidea jasorik (1965: 193). Bestalde, genitiboaren denborazko (iraupenezko) balioa egun ere posible litzateke, betiere Zuberoan. Akitaniako egungo euskalkiak aztergai dituen *Norantz* proiektuaren datu basean galderetarik bat: *Jean était berger pour quelques jours*. 59 lekukoen artean gehienek benefaktibozko markak erabili dituzte, beste batzuek *-ko*, *-rako*, etab., baina bakar batek du genitibo hutsa eman: *Jean artzain züzün egun zumbaiten*; gure ustez, lekuko hori zuberotarra izatea ez da halabeharrezkoa.

- (72) Hamar urtheren galeretan nahi ükhen naie sarthü. (Etch136); cf. Hamar urtheren galerak enetzat dirade. (Sébastien Eppherre)
- (73) *Nourc ere gaizki eguin beitu, houra elkhico da condemnacioniaren.* (EvS 5, 29)
- (74) Dembora bouchi baten orano cireki niz. (EvS 7, 33)

1.4.4. Benefaktiboaren marka berriak: *-(ar)entzat & -(ar)entako*

Ezaguna denez, euskara historikoak benefaktiboaren berariazko markak garatu ditu, genitiboaren gainean eraikiak: *-(ar)entzat*, *-(ar)entzako* & *-(ar)entako*, azkenak *-(ar)endako* aldaera fonologikoa duela. Berriz diogu, guk benefaktibo eta destinatibo bereizten ditugu, hots, oraingo batuaren deklinabidean *-(ar)entzat* eta *-rako* markak esleituak dituzten kasuak, hurrenez hurren —semantikoki benefaktiboa eta destinatiboa ez lirateke urrun: mendebaldean, diferentzia animazitateak markatuko lukeelarik¹³⁶—. *Grosso modo*, benefaktibozko marken egungo banaketa diatopikoa honelakoa da: a) mendebaldeko mintzoek *-tzako* morfema erakusten dute, genitibo markari erantsia ala ez: *zuretzako/zutzako ekarri dot*; b) erdialdean *-(ar)entzat* aukera da nagusi, eremu batean *-(ar)endako* ere aurkitzen ahal delarik; c) zenbatenaz ekialderago, hainbatenaz *-(ar)entako* / *-(ar)endako* gehiago, eta *-(ar)entzat* gutxiago.

Ikuspegi diakronikotik, Santaziliaren arabera “both forms of this case appear in all dialects from the earliest texts [...], although many varieties have generalized one of them (2013: 272-273): *idientzat* (RS) / *lagunendako* (Cap.), *senharrarentzat* (Lç) / *Iainkoarendako* (Lç)”. Zuberoan testuek *-(ar)entzat & -(ar)entako* pareta lekukotzen badute ere, azkena da nagusi eta, beheerago azalduko diren arrazoiengatik, hango euskararen benefaktibo marka *natural* gisara hartzekoa.

Etimologiaren aldetik, *-tzat* markaren jatorria ez da arras gardena. Lehen hurbiltze batean bi osagaitan zatika daiteke: lehena **(t)za* erroa (*izan*, **ezan...*), eta bigarrena *-t* morfoa, adlatiboan agertzen den bera (*ifernürat*, *Ameriketarat*) (Ariztimuño, bekoz beko gaztigua).

¹³⁶ “The allative plus the relational suffix *-ko*, besides to noun modifiers (destinative), gives rise to final complements whose meaning can be close to that of the benefactive, with the difference that it is used only with inanimates: *ona da osasunarako* ‘it is good for (your) health’, *haginetarako* ‘for the teeth’, *lanerako* ‘for work’, *nire gusturako, ez da oso ona* ‘for my taste, it is not very good’, *denetarako balio du* ‘it is good for everything’ (cf. *denentzat balio du* ‘it is good for everyone’, with benefactive inflection on *den* ‘all’). Phrases in *-rako* can thus either be destinative nominal modifiers or final complements of the verb phrase. Compare: *etxerako bidea* ‘the road to the house’, where *etxerako* ‘to the house’ modifies *bidea* ‘the road’, and *etxerako erosi dut* ‘I have bought it for the house’. Nonfinite subordinate clauses with a final function take *-t(z)eko*, not *-t(z)erako*: *burua freskatzeko izugarri on da* ‘for refreshing the head, it is awfully good’” (Hualde & Ortiz de Urbina 2003: 186).

Proposamen hori guztiz egiantzekoa iruditzen zaigu, batez ere *-t* morfoari doakionean: adlatiboaren azterketan ikusiko denez, *-t* horren balio nagusien artean norabidearen markatze berezia zein mugimenduaren itzulbiderik eza (\approx destinazioaren ideia) kausi daitezke (II, § 2.3.3). Bestalde, ekialdeko zenbait testutan benefaktiboari lotutako *-(ar)ent* bukaera ageri da, genitiboari menturaz *-t* morfoa zuzen jarraikitzen zaiola.¹³⁷

Bestalde, eta inoiz kontrakorik erran bada ere,¹³⁸ *-tzat* & *-tako* ez dira lotuak. Izan ere, benefaktiboaren marken arteko kidetasunak honela sintetiza litezke: *-tzat* = *-tzako* \neq *-tako*. Hau da, *-tzako* duarik gabe *-tzat* + *-ko* segida denean, *-tako*-k beste zerbait behar du izan: bistan denez, arau fonologikoek ez dute *-tzako* > *-tako* justifikatzen. Guretzat *-tako* morfemaren gibelean *-ko* baizik ez datza: haren berezko balioetarik prospektibo eta destinatiboa ditugu: *Sagar hoik etxeko dütützü* ‘Esas manzanas son para la casa’; *Othoitce eta cantica espiritualac Çubero Herrico* ‘Cantiques spirituels pour le Pays de Soule’, etab. Beraz, *-tako* naturalki azaleratuko zen mugagabeen deklinabidean, *-ta-* morfoari jarraikiz, eta ez da ahanzi behar ekialdeko euskararen *-ta-* hori mugagabeen ez ezik, izenordainen deklinabidean ere aise agertzen dela (*nitán, hitarik, gütara, zietako*, etab.); bistan da, egungo Zuberoan ere *-tako* arazorik gabe erabiltzen da genitiboari jarraiki gabe, baina mugagabeen, *-ko* destinatiboaren alomorfo gisara.

¹³⁷ Guk dakigula, [GEN + *-t*] segida izan litekeenaren lehen testigantza Hazparne aldean ageri da, 1750 inguruan: *Hequientzat eta mundu guziarent* (*KadBet* 173); Zuberoan ere halakorik atzeman dugu: *Nihaurent eta Jesu-Khristetan ene aurrhide direnen bekhatientaco* (*HOrdre* 82). Ohart bedi bi etsenpluetan badela sintagma berean beste onuraduna, *-(ar)entzat* / *(ar)entako* benefaktibozko marka erakusten duena. Horiezaz aparte, behe nafarrerazko beste adibide bat ekar genezake: *Ahal bezen berent, hatik; ez dea hala, Thomas?* (Barbier Piarres I). Gure ustez, guztiz logikoa litzateke berez destinazioa adieraz zezakeen *-t* morfema masa handiagoko zerbaiten osatzeko baliatzea (beraz, genitibo-benefaktiboaren morfemaren ohargarriago errendatzeko, *-(r)en* → *-(r)ent*). Bestenaz, *niharent* bezalako formetan [GEN + *-t*] datzala argudiatzeak ez dakar arkaismoa denik: izan ere, ekarri ditugun etsenpluak ez dira oso zahar, baina guztiak *-t* morfoa bizirik duten mintzoetakoak.

Alta, baliteke *-(r)ent* itxurako formak ondorio etimologikorik gabekoak izatea, hiztunek *-(ar)entzat* morfemaren barne mozketan edo analisia *-(ar)ent* + *zat* gisara egitean. Horretan nonbait lagungarri suertatu zatekeen ekialdeko mintzoetan ohikoak diren *-nt* bukaeren erakarpena, izan aditzoin (*khent, hüillent*) ala latinaren gerundiboen ondorengoak (*obedient, mesdizent*).

¹³⁸ Zúñigarentzat “the combined suffix *-tako*” *-tzat* + *-ko* segidatik letorke (2011: 337); hona Zúñigaren interpretazioa eragiten duen iturria: “The benefactive is based on the genitive plus the suffix *-tzat*. When followed by the relational suffix *-ko*, the whole ending becomes *-tzako*; e.g.: *gure lagunarentzako liburua* ‘the book for our friend’; *gure lagunarentzakoak* ‘the ones for our friend’. In some varieties *-tzako* or *-dako* (Z *-tako*) is used as the basic benefactive ending; e.g.: *liburua lagunendako da* ‘the book is for the friend’” (Hualde & Ortiz de Urbina 2003: 183).

Interesgarriago, testuek *-tako* mugagabeaz aparte, adibide anixko lekukotzen dute mugagabetik kanpo; hau da, *-tako* segida genitiboari jarraiki baino lehen, baina jada benefaktibozko marka beregain bihurturik zeneko fasearen aztarna —horren adibiderik argiena *zerentako & zertako* parez litzateke, ‘zertarako’ nahiz ‘zergatik’ adierekin—. Ondoko adibide sortan *-tako* egiazki marka beregain gisara agertzen da, kasu gehienetan mugagabetik kanpo, eta betiere bizigabeekin. Erabilpen hau XIX. mendera artio heldu arren, XVIII. mendean maizago ageri dela ikusi da.

- (75) *Baque hun eta osso baten ardiezteco ororen contentamentutaco*. (Etchart 7, 1r)
 (76) *Paganoen arguitceco, eta Israeleco populiaren ohoretaco*. (Bp II 106)
 (77) *Goure othoitciac hen arhinmentchataco eguin ditçagun* (IP 10)
 (78) *Amourecatic haren lan eguina çoure arimaren salbamentutaco, eta Jincouaren gloriatic handienarentaco guertha ahal dadin* (Mst “Iracourçaliari”)
 (79) [...] *gaiçac oro Jincouaren gloriataco içan ditian*. (Mst I 15, 3)
 (80) [...] *oro çoure salbamentutaco guerthatcen direla*. (Mst III 57, 1)
 (81) *Hori oro ene profeitutaco eguiten duçu*. (Mst III 59, 2)
 (82) [...] *populu ororen salbamentutaco içan dadin*. (Mst IV 9, 1)
 (83) *Othoy, har itçaçu çoure gloriataco / oro ene isseiac*. (StJul 53)
 (84) *Virginitatia ezta casy / deusetaco cerbutchatcen*. (StJul 417)
 (85) *Har eçac sacrificio hau hire gloriataco*. (StJul 661)
 (86) *Oro içan bite / Gincouaren gloriataco*. (StJul 1088)
 (87) *Convenable bada Gincouaren gloriataco*. (Mercy 31)¹³⁹
 (88) *Doctrina Khiristia haurren instruccionetaco*. (DKhi azala)¹⁴⁰
 (89) *Çoure aytaren gloriataco sendo neçaçu [...] gaitz orotaric*. (UskLi 13)
 (90) *Galthatu undudan ene çahartaçunin ene sustengutaco, ene etchiren ohourirentaco eta ene honen eretaceco*. (UskLi 220)
 (91) *Uscara baicic ez dakien arima khiristien favoretaco*. (Medit 6)
 (92) *Arimaren profeitutaco cerbutcha-eraztez*. (Medit 35)
 (93) *Goure arimen salvamentutaco igoriren deizcutzun phenac*. (KurBD 14)
 (94) *Eguin nahi dit çoure gloriataco*. (Myst 11)
 (95) *Çoure icen saintiaren ouhouretan eta gloriatan, goure eta Eliçaren abantailataco*. (Myst 52)
 (96) *Çoure eta çoure ama ecinago saintaren gloriataco*. (Myst 97)
 (97) *Araguia ezta deusetaco cerbutchatcen*. (EvS 6, 63)

¹³⁹ Sintagma bera *-ko* destinatibo hutsaren medioz deklinatua ageri da: *Cer nahi eguin edo sofri deçadan, oro Gincouaren gloriaco içan behar dira* (Medit 115). Mercyren *Gincouaren gloriataco* sintagman mugagabea datzala kontsidera baliteke ere, fermuki uste dugu harentzat mugatua dela, singularra; izan ere, frantseseko originalak honela dio: “s’il est convenable pour la gloire de Dieu”. Beraz, (87)-ko pasarteko *-tako* benefaktibozko marka beregaina da, Mercyk berak genitiboari erantsirik ere erabiltzen duela.

¹⁴⁰ Hona frantseseko originala: *Doctrine Chrétienne pour l’Instruction des enfans* (Baiona, Cluzeau anaiak, 1808); ohart artikulu definituaren erabilpena, zubererazko itzulpenean *instructionetaco* mugatua dela bermatuko lukeena.

Ez da ahantzi behar euskalki eta garai guztietan bi markak, *-tzat* zein *-tako*, prolatiboaren adierazpenean baliatzen direla, deklinagaiari zuzen loturik. Garai historikoa baino lehenagoko memento batetik aitzina, morfema hauek genitiboari eransten hasi zitzaizkion, balio benefaktibozko genitibo marka soilaren indartzeko: *hire* ‘hirezat’ → *hirezat*, *hirezako* (*hirezako*...). Beraz, nahi bada, azaleratzen hasi zirenean, *hirezat* & *hirezako* bezalako formak benefaktiboaren pleonasmotzat har zitezkeen.¹⁴¹ Logikoa da pentsatzea urrats hori bizidunen izenatarik abiatuko zela: genitiborik gabeko *-tako* guztiak bizigabeekin ageri izanak (75)-(97) hala iradokitzen du. Nolanahi ere, *-(ar)entako* & *-(ar)entzat* morfema konplexuak berdin lekukotzen dira bizigabeetan, testu zaharrenetarik (123). Bestenaz, Zuberoan *-(ar)entako* morfema konplexuaren lekukotza arras ohikoa da (98)-(120). Oihenartek *-dako* aldaera erabiltzen du behin (98), eta 1844ko *Meditacioniac* liburuan bost aldiz ageri da (vs. 25 *-tako*).

- (98) *Erkida berho, xoriendako.* (O Pro 521)
- (99) *Onegi dena beretako ezta aski bertzentako.* (O Pro 659)
- (100) *Bana, nabaski / Zuretako aski / Enaizela zinetsirik.* (O Po IV 3)
- (101) [...] *çoinentaco egun erraiten baitira meça saintiac eliça hontan* (PrS 29)
- (102) [...] *bi garren Catechima honen cientaco eguitera.* (Bp II 3)
- (103) *Ene bihotçac çouretaco / Badiçu desir handia.* (Othoitce 101)
- (104) *Eçtit nahi deusere nihaurentaco beguiratu.* (Mst IV 17, 2)
- (105) [...] *fidelentaco diala prestatcen arguy eternalla.* (StJul 804)
- (106) *Eguiten badere cerbait emaytce edo amouyna confrariarentaco.* (Mercy 41)
- (107) *Haur naiçula liberalki nescato Bethy Jaunarentaco.* (NLilia 3)
- (108) *Ala gaiça fachousa / beita haur gouretaco.* (Edipa 348)
- (109) *badut diharu franco / Cientaco heben.* (Xarlem 1083)
- (110) *Çoure hounec behar dicie aldiz / prauventako içan emplegatu.* (SteEli 1023)
- (111) *Hirezako badiat / emazte gei bat xerkhatüirik.* (Malqu 475)
- (112) *Affable cira çu beste mundu ororentaco eta crudel aldiz enetaco.* (UskLi 221)
- (113) [...] *salvamentiarentaco travaillatcen guirelatic.* (Medit 161)
- (114) *Eztiat erraitekorik / zientako batere.* (CanBel 221)
- (115) *Emaguçu khurutchiarentaco amorio handibat.* (KurBD 41)

¹⁴¹ Errespektu honetara, gogoratu behar da *-tzat* marka *-ko* morfemari ere jarraiki dakiokela, Lapurdiko tradizioan *-tzeke* segidarekin bereziki ezaguna, bereziki Larreguyren itzulpenean; *-tzeke*-k berez helburua edo xedea adierazten baitu, *-tzekeotzat* pleonasma kontsidera daiteke. Zuberoan oso bakanki ageri da: *enganatzekotzat* (O Pro 373, iruzkina) & *entçutecotzat* (HOrdre 16). Bistan da, helburuzko perpaus jokatuak, komunzki “subjuntibo” deituak direnek, *-tzat* agerraraz dezakete, *-n* morfemari erantsirik: *Beraz, zirentzat xahu eztakuruz, / Hel zazkio, sober'aiduruz* (O Po V). Helburuzko egituretarik landa, Zuberoan hirutan kausitu dugu *-kotzat* destinatiboa: *Maiatzen hamahirurean behar ditugu izendatu hamar deputatu gure departimendukotzat* (Chaho AzıBeg IX); *Phartheric hobena galdu dut celucotçat* (MaiMarHil 25) & *zelucotzat haur hazteco* “[para que] críen hijos para el cielo” (Catuchuma 47).

- (116) [...] hentaco gaisto dena harentaco gaisto dela. (*MaiMarHil* 58)
 (117) *Çoure haurric leialenentaco duçu apairu hori, eta ez enetaco*. (*HOrdre* 95)
 (118) *Xahütarziina osoki behar delakoz osagarriarentako*. (*Ip Dial* 7)
 (119) *Preciosa da cientaco çougneç sinhesten beituçie*. (*Epit I* 2, 7)
 (120) *Hamateki Sen Grat besterentaco mardo bezaign beretaco gogor cen*. (*SGrat* 8)

Benefaktiboaren beste morfema konplexuaz denaz bezainbatean, Zuberoako testuetan *-(ar)entzat* ongi lekukotua da. Jada Oihenarten atsotizetan ageri da, eta ezin erran daiteke soilik Oihenart edo Tartas bezalako idazleek erabilia den: (121)-(136) adibide sortak Zuberoan *-(ar)entzat* lekukotzen duten testuetarik etsenplu bedera dakar. Preseski gaztigitzen dugu testu guztiek —Tartas salbuespen— *-(ar)entako* ere ematen dutela. Baina beharbada *-(ar)entzat* non ez den ageri markatzea litzateke aipagarriena: herri antzertiko lanetan ez dugu behin ere atzeman, ez trajerietan, ez eta fartsa xaribarikoetan ere.

- (121) *Amoratzea, gaztearentzat loratzea, zahararentzat da zoratzea*. (*O Pro* 25)
 (122) *Izeba, enea nihaurenzat; zurea elgarentzat*. (*O Pro* 509)
 (123) *Gero ahutz-araldea, / Potarentzat lardea*. (*O Po* XIII)
 (124) *Halako da zugarat, eta zurezat, eta niganat Iesu Kristo Iauna*. (*Tt Onsa*)
 (125) *Haing corpitz saintu batentçat / Celiaz ordenatia*. (*Othoitce* 103)
 (126) *Confraria devota bat, guiçon eta emaztençat, diferenciariç gabe*. (*Mercy* 16)
 (127) *Harençat etcheric, / Hain guti oheric, / Ihourc etcian*. (*NLilia* 5)
 (128) *Counsidera deçagun Jesusec gouretçat dian boronthate handia*. (*Khurutch* 19)
 (129) *Othe da arima batentçat reflexione hau beno desesperagarriagoric?* (*Medit* 78)
 (130) *Hoyec oro eguiten dutu enetçat ene salvamentuco* (*Medit* 142)
 (131) *Hatsare hau eghina da Uskara eztakienenzat*. (Archu “Aitzin-beghi”)
 (132) *Dudarik eztuzu, hanitxentzat, mundu hau Ifernu bat eta Purgatorio bat bezala dela*. (*Chaho AztBeg* V)
 (133) *Musde Renaud zuretzat, eginik bi kobla* (Etch “Musde Renaud” (1850)
 (134) *Hanichkorentçat auher içanen dela Jesusen hiltcia*. (*MaiMarHil* 90)
 (135) *Errakariak, setua eta xira bulharreko eta begietako minentako sendogarri hunak dira. Bai eta ere estumakekuentzat, gohenüzürrentzat eta beste aski minentzat*. (*Ip Dial* 16)
 (136) *Izanen dela beste bizitze bat behin ere acabatuco ezdena, hounen tzat zelian, gaichtoen tzat ifernian*. (*Catuchuma* 19)

9. TAULAK *-(ar)(en)tzat* & *-(ar)(en)tako* morfemen lekukotza jasotzen du era sistematikoan. Bertako zifrek benefaktibo eta prolatiboaren balioak islatzen dituzte, morfema horiek motibatiboa adierazten duteneko agerraldiak kanpo utzirik. Bestenaz, testuek *-(ar)entako* = benefaktibo vs. *-tako* = prolatiboa identifikazioek salbuespenak dituztela erakusten dute (cf. § 1.5.5.2). Erran dugun bezala, *-tzat* aukera guztiz absente da herri antzertiaren tradizioetik, eta horrek Zuberoan zituzkeen erro febleen seinale bezala interpretatu behar da, inondik ere. Guztiarekin ere, *-tzat* erabiltzen dutenen zerrenda ez da laburra, baina agerraldien kasik erdia Eguiateguyri dagokio.

9. TAULA. *-tzat* & *-tako* morfemen lekukotza motibatibozko balioaz kanpo.

		<i>-(ar)(en)tako</i>		<i>-(ar)(en)tzat</i>	
		BEN	PROL	BEN	PROL
~1600	<i>O Pro</i>	5	-	7	-
1616	<i>Etchart</i>	1	-	-	-
1657	<i>O Po</i>	3	2	2	6
1666	<i>Tt Onsa</i>	-	-	9	1
1672	<i>Tt Arima</i>	-	-	2	-
1676	<i>PrS</i>	2	-	-	-
1696	<i>Bp</i>	18	1	-	-
1706	<i>CatOlo</i>	2	-	-	-
1734	<i>Othoitce</i>	28	-	1	1
1757	<i>Mst osoa</i>	85	22	1	-
1757	<i>IP</i>	5	-	-	-
1758	<i>Ressegue</i>	9	3	1	-
1769	<i>Petit Jean</i>	1	-	-	-
1770	<i>StJul</i>	17	10	-	-
1780	<i>Mercy</i>	5	3	15	-
1782	<i>NLilia</i>	3	-	1	-
1785	<i>Egiat I</i>	8	-	75	2
1788	<i>Bala</i>	2	-	-	-
1793	<i>Edipa</i>	13	4	-	-
~1800	<i>Xarlem</i>	18	7	-	-
~1805	<i>SteEli</i>	17	1	-	-
1807	<i>Malqu</i>	7	-	-	-
1812	<i>DKhi</i>	5	3	-	-
1814	<i>UskLi</i>	16	5	-	-
1838	<i>Khurutch</i>	1	-	6	-
1844	<i>Medit</i>	30	5	32	2
1847	<i>Ip KurBD</i>	10	2	1	-
1848	<i>CanBel</i>	5	1	-	-
19. m.	<i>Etch</i>	8	5	2	-
1848	<i>Archu</i>	5	-	10	-
1852	<i>MaiMarHil</i>	17	10	5	-
1857	<i>Ip Dial</i>	24	2	6	-
1860	<i>HOrdre</i>	33	10	1	-
1862	<i>Myst</i>	28	3	-	-
1873	<i>Epit</i>	2	-	-	-
1873	<i>EvS</i>	1	-	-	-
1879	<i>SGrat</i>	3	1	-	-
1899	<i>Catuchuma</i>	7	-	5	-
<i>Orotara</i>		443	100	182	

1.4.5. Genitibo-prolatiboa

Deus baino lehen, erran dezagun *prolatibo* terminoa euskalaritzan duen tradizio hutsagatik zaigula baliatuko, egokiago litzatekeenik ezean.¹⁴² Hona deskripzio sinkroniko estandarra (azpimarrak gureak dira):

The prolative suffix is *-tzat*, added directly to the stem. Prolative phrases only occur as complements of a few verbs such as *hartu* 'to take', *eduki* 'to have', and *eman* 'to give': *italianotzat hartu ninduten* 'they took me for an Italian' (cf. Sp *me tomaron por italiano*), *ontzat eman zuten* 'they considered it good' (cf. Sp *lo dieron por bueno*), *laguntzat dauzkate* 'they consider them friends' (cf. Sp *los tienen por amigos*). (Hualde & Ortiz de Urbina 2003: 184-185).

Zuberoako testu batzuetan genitiboaren marka aski izan daiteke *prolatibo* deitzen dugunaren adierazteko. (137)-ko pasartean Belapeirek *amataco eman* eta *escumucatu baten igaran* bateratzen ditu, genitibo eta prolatiboaren markak testuinguru honetan guztiz trukagarriak direla erakusten duena. Ohiko *-tako* morfemaz gain, Oloroeko katiximak genitiboarena (138), eta are instrumentalarena (139) badakartza. Azkenik, *Charlemagne* trajerian beste etsenplu bat kausitu dugu (140).

- (137) *Ceren Gingoac Amataco haur eman baitericu; Eta ordenatu Eliça sinhexiren eziana maradicatu dela, eta igaran dadin Pagano eta escumucatu baten.* (Bp I 113)
- (138) *Virginia sacratia, Gingoaren ama, haitatcen çutut ene buruçaguifa guehienaren, eta ene ama maithagarriaren.* (CatOlo 10)
- (139) *G. Cer enthelegatcen duçu celiaz eta lurráz?* (CatOlo 25)
- (140) *Corageriq balin badie / ditian compari / bestela Poiltroin baten / diratequiela agueri* (Xarlem 484; baina *loxor batentaco jgaran* 575).

1.4.6. Prolatiboaren marka berriak: *-tzat* & *-tako*

§ 1.4.5 atalean ekarri dugunaz landara, Zuberoako euskaran prolatiboa beste mintzoetan bezala adierazten da, erran nahi baita morfema espezializatu baten medioz: *-tako* (edo *-tzat*),

¹⁴² Hizkuntzalaritzan *prolative* terminoa arras bestelako baliorik duen kasu baten izendatzeko erabilia da: “The prolative case (PROL), also called the vialis case (VIA), prosecutive case (PROS), traversal case, mediative case, or translative case, is a grammatical case of a noun or pronoun that has the basic meaning of ‘by way of’” (<https://en.wikipedia.org> s.v. *prolative*). Euskaraz *-tzat* & *-tako* marken bidez adierazten den balioa erdaretan komunzki *por*, *pour* preposizioen bidez adierazten baita, gurean *prolatibo* terminoak halako arrakasta izan du, berez latinaren *pro* preposizioari erreferentzia egiten baitio. Baina nazioartean *prolative*, *prosecutive*, *translative*, *essive*, etab. deitua den kasua euskaraz gehienetan instrumentalaren markaz adierazten da, eta hein txikiago batean ablatiboarenaz (*-ti* zaharraren adierarentzat). Auzi honetarako, ikus Patrick & Zubiri 2001.

benefaktiboaren marka bera, baina deklinagaiari zuzen erantsirik. Gure corpusean Oihenart da lehenbiziko lekukoa, bere neurtitzetan. 9. TAULAK erakusten duenez, Zuberoan *-tako* morfemaren maiztasuna altuagoa da *-tzat*-ena baino, bereziki prolatiboaren adierazpenean.

- (141) *Besoa bertz' ororen / patroinzat sor zedina.* (O Po XIII)
- (142) *Zein apaindu baitzenduen, / Argitzat, herri bilduen / Begitart' aitzinean.* (O Po XXI)
- (143) *Eta halakoaz nehork etsitu behardiala, kondurik ez egin, eduki galduzat.* (Onsa)
- (144) *Virginia espous garbia, / Lurrian bere haz aitatçat / Gincó Jaunaz berhecia.* (Othoitce 98)
- (145) *Hire Gincotçat hartu utian creaturac?* (Medit 57)
- (146) *Goure arima bere tronutçat haitatu cin.* (Medit 31)
- (147) *Guri zaiku plat hori janari onez bethetzea, egorriz deputatutzat populu xehearen alde lege guziak ereberituko dituzten gizonak.* (Chaho AztBeg IX)

Beraz, *-tako* aiseago lekukotua da. Beharbada, etsenplu hauetako aditzei begiratzea litzateke interesgarriena, euskararen gramatiketan prolatiboaren markaren erabilpena nolabait *hartu*, *eduki* eta *eman* aditzei mugatua deskribatzen delako (cf. § 1.4.5). Hortaz, ekialdeko testuetan prolatibozko erregimena agerraraz dezaketen aditzen zerrenda anitzez luzeagoa da, praktikan *gisara* edo *bezala* aditzondoan bidez —bai eta zero markaren bidez: *jakile-ø zaitut*— adierazten diren molde edo egitura guztiak sar bailitezke, hots, prolatiboa agerrarazten duten aditzen multzoa irekia dela erran daiteke. Horrela, (148)-(170) adibide sortan ondoko aditzek hartzen dute *-tzat* / *-tako* prolatiboarekiko osagarririk: *adela, adopta, adora, atzeman, berhez, desira, *ediin, eman, errezebi, etxeiki, ezagüt, galtha, haita, har, igaran, igor, ikhus, izan, merexi, ofri & zerbütxa*.

- (148) *Seme bakoitza hartako, / Saritako / Igorri du lurrera.* (O Po XX 1)
- (149) *Adelatu duçunen gagnen çoure khorpitça ene janharitaco, eta çoure odola ene edantçataco.* (Mst IV 4, 5)
- (150) *Eçagutcen çutugu goure guehienetaco.* (Ressegue 49)
- (151) *Bere espousataco / çutu, Maria, haitatu.* (StJul 459)
- (152) *Çu çutut, çu, noure professoretaco, Julien.* (StJul 730)
- (153) *Haytatcen dugu besta principaletaco.* (Mercy 9)
- (154) *Recebitu behar duçu jaun houra senharetaco.* (Edipa 302)
- (155) *Bere Emastetaco / liqueçu desiratçen.* (Xarlem 84)
- (156) *Exemplutaco mundu oroq / beitie icousiren.* (Xarlem 1141)
- (157) *Adoratuco Behaygu / gincotaco lurrian.* (Xarlem 1151)
- (158) *Houra ene espousataco / nahi neikeçu galthatu.* (SteEli 118)
- (159) *Ceren eta creatu beicutu eta bere haurretaco adoptatu.* (DKhi 48)
- (160) *Hartcen bere libertissementien sujetetaco.* (UskLi 219)
- (161) *Jesus, virginen espousa, amataco virginabat berheci duçuna!* (Medit 130)
- (162) *Bekhatien phacutaco çoure bethico colera [baicic eztit merechi]* (Medit 203)
- (163) *Mundiac bicioua berthutetaco eta berthutia biciotaco igaran eraci nahi luke.* (Medit 165)
- (164) *Jakile faltsütako ez zerbütxa seküla.* (Etch “Jinkuaren maniak”)

- (165) *Ordian danic bictimataco ofritcen du. (MaiMarHil 69)*
 (166) *Jujetaco atceman dianian. (MaiMarHil 73)*
 (167) *Bere arditaco eçagut ciçala eguiazco Artzain houn harec. (HOrdre 183)*
 (168) *Haren ezdeusetaco etchekitez, haren ofenxatcez. (HOrdre 203)*
 (169) *Eztia, jateko bezaiñ hon da sendogarritako. (Ip Dial 2)*
 (170) *1848an erepublicac eman cikuzun meretaco gin berribat. (SGrat 19)*

Prolatiboari eskaini atalaren finitzeko, erran behar da Zuberoako testuek ez dutela kanbiamendu handirik erakusten. Markagarriena, gure ustetan, hauxe litzateke: behiala genitiboaren marka soila aski zen prolatibo deitzen dugun balioaren adierazteko — benefaktiboa eta motibatiboa ere adieraz zitzakeen bezala—, eta horren frogantza diren etsenplu batzuk ekarri ditugu, arkaismo handi batentzat hartzeko direnak († ca. 1800). Berriz ere 9. TAULARA igorriarik, ohartarazi behar da prolatiboaren marka espezializatuak lehen testuetarik ageri badira ere, Zuberoan haien maiztasuna XVIII. mendean goititzen dela. Bestenaz, prolatiboa benefaktibozko marken bidez adierazteko usantza, nonbait XIX. mendean abiatua, eta egun Lapurdin eta Nafarroa Beherean zabaldua, ez dateke Zuberoara aski hedatu (ikus § 1.5.5.2).

1.5. Motibatibo

1.5.1. Abiaburuak

Euskara historikoaren motibatiboa¹⁴³ *-(r)en* genitiboari lot dakizkiokeen kasu-marketarik bat da, nahiz eta absolutiboari ere jarraikitzen ahal zaion; hortaz, morfema *-(aren)gati(k)* genuke. Mendebaldeko *-gaiti(k)* aldaeran oinarrituta, Mitxelenak *gai* hitzarekin (ekialdean *gei*)¹⁴⁴ lotu zuen markaren jatorria, latina edo erromantzearekiko kalko batez: GEN + *causā* / *por causa de* → *gai* + *ti(k)* (FHV 92). Ondoren, etimologia hori ontzat hartu izan da (Azkarate & Altuna 2001: 107; Martínez-Areta 2013; Santazilia 2013: 272). Motibatiboaren markaren erakuntzan *-ti(k)* morfema badela onartuz gero, orduan *-gati* formak *-gatic* baino zaharragoa izan beharko luke: semantikoki prosekutiboari lot dakiok, baina nekez ablatiboari. Ondoren,

¹⁴³ Motibatibo terminoa erabiliko dugu, ongi errotua izanik, egokia ere badelako. Lafonek *causatif* erabiltzen zuen (1951), semantikoki egokia, baina hemen baztertuko dugu, aditz morfologiaren *kausatibo* kontzeptuarekiko nahasmendurik saihesteagatik. Manterolak *kausala* darabil (2015).

¹⁴⁴ Mitxelenaren proposamenak *gai* forma zaharra dela inplikatzeko du, eta *gei* bigarrenkaria, baina nonbait hori ez da arras ongi ezkontzen diptongoen bilakabidearekin: “Es sumamente probable que *gei* continúe el estado antiguo más fielmente que *gai*: cf. b.-nav. lab. *gehiago* (vasc.-esp. *geiago*) ‘más’, sul. *gehién* ‘natu maximus’ (Leiz. *Andre guehién* “Dame souveraine”), [...] pero *-gati(k)*, *-gaiti(k)* ‘a causa de’” (FHV 104).

prosekutibo zaharraren markak partitibo-ablatiboaren *-k* hartu ahala (ikus 11. TAULA), *-ga(i)ti* → *ga(i)tik* urratsa natural gertatuko zen.

Mendebaldean, *-ga(i)ti(k)* markarekin batean, motibatiboa beste morfema baten bidez adierazten da: *-(a)rren*. Badirudi beste morfema horren forma zaharra *a* gabea dela, Bizkaiko testurik zaharrenak lekuko: *jagüiterren* (RS 430), *euterren* (RS 553). Izen morfologiatik kanpo, *-gati(k)* zein *-arren* atzizkiak aditzaren forma jokatugabeari lot dakizkioke kontzesioaren adierazteko,¹⁴⁵ baina hemen aditzari lotutako erabilpenak ez dira aztergai. *-gatik* atzizkiaren balio kontzesiboa *hargatik* ‘sin embargo / néanmoins’ forman ere hautematen da, lokailu bihurtua. Kausa eta kontzesioaren adierazpenaz apart, Azkarate & Altunak honakoa diote:

Bada Hegoaldeko euskalkietan beste balio bat, antzinako dotrinetan agertzen zena, esate baterako: *erregutu ezazu gu pekatoriokgatik*, eta herri xeheak oraindik bizi-bizirik gorde duena: *egizak zerbait nigatik*. Horren orde *alde*, aurretik genitiboa duela, erabiltzeko ohitura garbizalea aski hedatua dago. (2001: 109)

Egiazki, Azkarate eta Altunak aipatzen duten beste balio hori euskara osoan da ezaguna, eta ez bakarrik hegoaldeko mintzoetan. Semantikoki, *norbaitengatik otoitz egitea* bezalakoak ez lirateke ekintza baten helburutik eta onuradunetik urrun; guztiarekin, erabilpen hori da, hain zuzen ere, *motibatibo* terminoaren adierarik hertsienean sartuko genukeena.¹⁴⁶ Bestalde, *-gatik* atzizkiaren erabilpen jator hori desagerrarazi nahi izan duten iritzi garbizaleak urrunxko iritsi dira, zeren eta, kalkoa izatekotan, oso aspaldikoa bailitzateke: *ora pro nobis* →

¹⁴⁵ Bi morfemetan ber maneran ezagunak diren bi balio horien arteko loturaz Mitxelena aritu zen: “Alfonso Irigoyen, *Euskera* 23 (1978), 747 ss., comenta estos verbos, pero se limita a subrayar que *-arren*, v. 6, al igual que *-gatik* y variantes, tanto puede ser causal como concesivo o, acaso mejor, que el límite entre los empleos de una y otra clase es razonablemente impreciso. Tiene sin duda razón y se puede aducir a título de confirmación que al menos Olachea emplea con frecuencia *-bere* para deshacer la ambigüedad y marcar la oración como unívocamente concesiva” (1979b: 404).

¹⁴⁶ Inguruko erdaretan kausa eta motibo kontzeptuak arras hurbilak dira; halere, maiz sinonimo gisa erabiliak izan arren, bada ñabardura semantikorik haien artean. Hona bi hitzen lehen adierak, frantsesez eta espainolez: [CAUSE] “Ce qui fait qu’une chose existe, est ce qu’elle est, agit au dehors” (*DAF* s.v.); [CAUSA] “Aquello que se considera como fundamento u origen de algo” (*DRAE* s.v.); [MOTIF] “Raison, cause consciente qui porte à agir, qui entre dans la détermination d’un acte volontaire” (*DAF* s.v.); [MOTIVO] “Causa o razón que mueve para algo” (*DRAE* s.v.).

othoitze egizu gugatik. Ondoan halako motibatiboaren zenbait etsenplu dakargu (171)-(178):¹⁴⁷

- (171) *Gincoa othoi deçacien enegatic*. (Bp I 69)
- (172) *Othoitz eguin eliçan eztirenen conversioniagatic*. (*CatOlo* 40)
- (173) *Gouregatic çoure semia / Pressa eçaçu othoitzez*. (*Othoitze* 97)
- (174) *Othoituren dugu [...] goure erregue ecinago khiristi denaren persona sacратиagatic, erreguignagatic, jaun daufiagatic*. (*IP* 5)
- (175) *Othoi deçan beregatic, eta populu orogatic*. (*Mst* IV 5, 3)
- (176) *Gincouaren gitiagatic / dugun oroc noel canta*. (*NLilia* 3)
- (177) *Gugatic bere odola oro khurutchen gaitnen ichouri diana*. (*UskLi* 91)
- (178) *Gincoua gatic eguin nirokian accioneric tchipiena*. (*Medit* 34)

1.5.2. Genitibo-motibatiboa

Motibatiboa euskal herri guztietan (goi?) Erdi Aroan azaleratutako postposizio baten medioz adierazten bada, lehenagoko fase batean, nahitaez, bestelako adierazpiderik izan behar zuen. Eta ez da harritzekoa adierazpide hori genitiboa izatea¹⁴⁸ (cf. esp. *Esas cicatrices son de una caída en bicicleta*), are gutxiago fase hartako fosilak gorde badira. Azkaratek & Altunak markatzen dutenez, horixe da Etxepareren *ceren* (XII, 48): “genitibo soila motibatiboa izan zitekeen denbora zaharren testigu” (2001: 108), eta galdetzailea baino ezagunagoa da orain arte iraun duen *zeren (eta)* kausala. Gehiago dena, euskararen geografiaren beste muturrean zirkulua hesten da: *-(a)rren* motibatiboaren morfemaren jatorrian *harren* erakuslearen genitiboa ikus ahal liteke, gero lokailu gisara erabilia, eta azkenik atzizki (cf. Azkarate & Altuna 2001: 110).¹⁴⁹

¹⁴⁷ Beheitiago ikusiko denez (§ 1.5.2), genitiboaren marka hutsak motibatiboa adierazten zueneko etsenplurik bildu dugu. Horietako batean *norbaiten othoitze egin* egitura ageri da (181).

¹⁴⁸ Hizkuntza indoeuoparren artean, genitiboaren balioetarik bat kausala izaten da: “The expression of cause by the genitive morpheme, which expresses also the notion of the origin, can be considered fairly natural” (Nikiforidou 1991: 175).

¹⁴⁹ Dardarkari bortitzak lotura hori eragotz lezake, baina baliteke funtzio horietan genitiboa ez izatea hain zaharra ere eta, horrela, dardarkari bortitza esplikatu daiteke: cf. *bihar* hitza, egun deklinatzean dardarkari bortitza agerrarazten duena (*biharretik biharrera*, etab.), baina eratorri zaharretan dardarkari bakunarekin ageri dena (*biharamun*). Beraz, ez da guztizko eragozpen fonologikorik *haren* eta *arren* morfologikoki gauza bera direla pentsatzeko; aldiz, pragmatikoki bestelako funtzioetan gramatikalizatu zatekeen *arren*, bide desberdina harturik. Hori erranik, ezin ahantz, batetik, *arren* mendebaldean eta ekialdean aurkitzea ez dela berritasun seinale, eta bestetik (*haren*) erakusle genitiboa non-nahi ezaguna dela; beraz, pentsatzekoa da *arren* kontzesiboa edo motibatiboa aparteko item gisara gramatikalizatu zela, bi bilakaera desberdinak azalduko lituzkeena; cf. *hain*, hau ere *haren* batetik (Manterola, gaztigu pribatua).

Zuberoako testuetan ez da falta genitibo-motibatiboaren testigantzarik. Begien bistako arrazoiengatik, katiximetan *zeren* galdetzailearen maiztasuna biziki altua izaten da. Testuetan helburua ('zertarako') eta kausa ('zergatik') adierazten ahal ditu, eta inoizka bien arteko muga lausoa gertatzen ahal da; hortaz, erantzunari begiratzea komeni da, ea *-tze*ko helburuzkoa (179) ala *zeren (eta)* kausala (180) dakarren. Corpusak ematen dituen horrelako adibideen zerrenda ezin bukatuzkoa liteke.

- (179) G. Ceren *igan da celietrat?* / I. *Gouri hau lekhu baten adelatceco bere aytaren eretcian goure avocatu icateco, eta bere spiritu saintiaren gouri igortceco.* (CatOlo 34)
- (180) G. Ceren *dioyé goure salvaçalia untatu edo sacratu dela?* / I. Ceren *eta ayta æternalac erregue eta aphez sacratu ukhen beytu.* (CatOlo 27)

Zeren formaz gainera, Zuberoako testuek *-(r)en* markaren balio motibatiboaren etsenplu garbiak ematen dituzte. Zenbaitetan, *-gatic* atzizkia present da perpaus berean edo hurbileko testuinguruan (181)-(184). Oraino 1873an, Anna Urrutyk joera nabarmena du genitiboaren marka hutsa balio motibatibo edo kausalaz erabiltzeko (188)-(193), gutxi gorabehera bat hiruko proportzioan *-gatic* atzizkiaren eretzean.

- (181) Eliçaren, *bena particularki askacien, gouri honki eguilen eta purgatorioco arimen behar dugu othoice eguin.* (CatOlo 106)¹⁵⁰
- (182) Hegatic, *hanbat bicien nola hilen, othoi dadin Gincoua.* (Ressege 36)
- (183) *Confrariac erran eraciren du Requiem meça khantatu bat [...] hilaren arimaren pphauffiagatic, eta meça apphal bat belften.* (Mercy 34-35)
- (184) G. Norgatic *hil da?* / I. *Guiçon gucien.* (CatOlo 17)
- (185) [...] *bere bekhatien çor dutien pphenac* [...] (CatOlo 47)
- (186) *Bere errebeltarçunaren / behar du ukhen phakia, / hartacoz ehorztety / içanen da privatia.* [Cf. esp. *el pago por su rebeldía.*] (Edipa 814)
- (187) *Eztiala zeren ukhen / enetako maleziarik, / ene gati sar ezok / südürra üzki zilhoti.* (Malqu 581)
- (188) *Espiritiac erraneraci ceion Jesusec hil behar ciala populiaren. Eta ez solamente populu bat gati bena ere Jincouaren haur bazter orotan barreiatuic cirenen.* (EvS 11, 51-52)
- (189) *Artçain hounac emaiten du bere bicia bere ardien.* (EvS 10, 11)
- (190) *Nourbaitec emaiten beitu bere bicia bere adiskiden.* (EvS 15, 3)
- (191) *Othoitcen çutut hoien; etçutut othoitcen mundiaren, bena çuc eman deiztadaçunen, ceren çouriac beitira.* (EvS 17, 9)

¹⁵⁰ *Othoitz egin & othoitü* hautuen arabera, perpausak genitibo-benefaktiboa agerraraz dezake, ala genitibozko osagarri zuzena (TOGen): Bicien *eta hilen eta gouri gaizki eguilen othoyticia.* (CatOlo 56). Nolanahi ere den, pasarte honetako genitiboaren balio zehatza motibatiboa da, adiera hertsian.

- (192) *Etçutut othoitcen haien beren, bena orano haien elhez nitan sinhesten direnen ooren.* (EvS 17, 20)
- (193) *Hobe cela guïçon bakhotx bat hil ledin populiaren.* (EvS 18, 14)

Azkenik, gogora dezagun Zuberoan *eskerrik hanitx* formulari *ez diüzü zeren* ihardespena ematen zaiola. Gure ustez, genitibo horretan kausa edo motiboa datza; cf. fr. *il y a pas de quoi* edo esp. *no hay de qué*, erromantzeetan *de* preposizioak ere kausa adieraz baitezake.

1.5.3. -gatik markaren agerpena Zuberoan

Errana dugu, *gatik* atzizkia absolutiboari edo genitiboari jarraitzen ahal zaio, bi aukerak, hein handiagoan ala txikiagoan, euskalki guztietan ezagunak izanik: *zugatik*, *Mariagatik*, *herriagatik* bezala *zuregatik*, *Mariarengatik*, *herriarengatik*. Halere, hitzen kategoriari begiratu behar zaio, bai eta numeroari ere. Hortaz, aditz forma jokatu gabeetan *gatik* ez zaio genitiboari segitzen: *egiteagatik*, *eginagatik* baina ***egitearengatik*, ***eginarengatik*,¹⁵¹ bidenabar, Leizarragak imperfektibozko formarekin ere erabiltzen du bitan, balio kontzesiboz.¹⁵²

Izen morfologian sartuz, ikusi behar da *gatik* atzizkia noiz zaion absolutiboari lotzen, eta noiz genitiboari. Santaziliaren arabera, motibatiboaren marka genitiboari gehitzea pluraletik abiatutako berrikuntza litzateke —zaharra, jada Leizarragak horren agerraldirik ematen baitu—, erdialdeko mintzoetarik irradiatua (2013: 272). Horren arabera, aldi historikoan aldaketa bat obratu bide da, pluraletik abiatua. Panorama orokorra arras sinplifikatuz, honakoa genuke azken mendeetako bilakaeraren norabidea:

	XVI. mendea	egun
ABS sg. + <i>gatik</i>	x	x
GEN sg. + <i>gatik</i>	(x)	x
ABS pl. + <i>gatik</i>	x	-
GEN pl. + <i>gatik</i>	(x)	x

¹⁵¹ Guztiarekin ere, iduri du nonbait *-gatik* forma jokatu gabe batean ere genitiboaren eskuinean ager litekeela. Makazagak (2015) ahozkotik bildu du adibide hau, eta interpretatu: *Ibilliangatik* (*ibilliarengatik*) *eztet aurkitu* (Alzo).

¹⁵² Iainkoaren beldur *ezpanaiz ere* eta nehorzaz konturik ez *egitenagatik*: Badarik ere zeren faskeria emaiten baitraut alhargun hunek (Lk 18, 4-5) & Gehienzi lekhuetan arranzale *erraitenagatik*. (Hiztegiñoa, s.v. pescadore). Preseski ohartarazten dugu Leizarragaren adibide hauek balio kontzesiboa dutela, euskara historikoan ezagunagoa den *-teagatik* / *-tearren* segidek motibatiboa adierazten dutenean.

Etxeparek *gatic* marka maizenik genitiboari lotua ematen badu,¹⁵³ Leizarragak kasik beti absolutiboari estekatzen dio, pluraleko formak barne —“sistematikoki”, Azkarate & Altuna 2001: 108; Camino 2008: 140; baina bada salbuespenik, izenen pluralean ere—. ¹⁵⁴

Zuberoan *-gatic* markaren erabilpen historikoaren bilakaera honela laburbil daiteke: izenen nahiz erakusleen pluralean testu zaharrenetarik genitiboari erantsirik agertzen da, nabarmenki *-egatic* itxuran, eta anitzez gutxiago *-engatic* (*n* gabeko forma haez, ikus § 1.5.4). Singularrean, aldiz, *-gatic* absolutiboari jarraitzen zaio kasik beti. Mugagabeen tema biluziari erantsirik agertzen da. Azkenik, izenordainekin joera da motibatiboaren marka genitiboaren gainean emateko, baina absolutiboari ere lot dakioko, garai guztietan. 10. TAULAK motibatiboaren bi aukera hauek biltzen ditu, testuka.

Oihenarten atsotizetan bada *denagati* 85, *ontarzunegati* 112, *gutigati* 112, *hutsagati* 136, *darraikonagati* 126, *herenagati* 226, *berzegatik* 313, *denagati* 351, *ontarzunagati* 351, *hobeagati* 476, *xoriegati* 477, *berriagatik* 540, *guziegatik* 589, *orogatik* 589, *zuzenagatik* 590 eta *duenagati* 632. Haren neurtizetan izenordainen formak aipa genitzake: *higati* & *nigati* III 4, eta bereziki *gugatila* forma, *gatila* atzizkiaren forma luzatu bitxia agerrarazten duena (195); morfema horren iruzkin batentzat ikus II, § 2.2.3.3.

- (194) *Zer ere zugati, nigati / Bailedask' izterbegiak / Gal zaitzadan eztu hargati, / Merezi ene maitegiak.* (O Po XV 5)
- (195) *Jainko jauna gugatila, / Regnatu da zuretila. “Le Seigneur Dieu, pour nous, a régné par le bois”* (O Po XXII 3)

¹⁵³ Singularrean: *kausa honegatic* (gutuna), *soldata apphur bategatic* I 10, *Bategatik sarri niro diren oroz arnega* (XII, 56) “à cause d'un être, je renoncerais vite a tout ce qui existe” (Lafon) / “Une seule me ferait bientôt renier tou ce qui existe” (Euskaltzaindia), *hobenagatic* XIII 48, *Ienkoagatic* II 81. Pluralean: *Orai tuzun penegatic zuria egonen duzu* XII 30, *gure gaizkiegatic* II 134 “à cause de nos mauvaises actions”, *gaizki handiegatic* II 136 “pour les graves fautes qui se commettent”, *zure othoiegatic* II 137 “à cause de vos prières”, *Zuhur gutik andregatic gaizki erran dirote* III 7 “peu de personnes sages peuvent parler mal de femmes”. Mugagabeen: *berzegatic hura gabe oro galdu girade* II 35 “Malgré les autres, sans elle, nous sommes tous perdus”. Izenordainetan Etxeparek beti genitibo markarik gabe ematen du motibatiboa. Erakusleak eta beste: *hargatic* II 116, IV 2, X 26 & XII 8; *Emazteak zerengatic gaiz erranen dirate* III 9 “Pourquoi ira-t-on dire du mal des femmes?”, *norgatic* VII 20, *Lotsaturik iarri nuzu ezpaitakit zegatic* IX 6 “Me voilà prise de peur, sans savoir pourquoi”, *Ezetare zerengatic behar dudan auzirik* IX 10 “Rien d'où il suive que je doive avoir un procès”.

¹⁵⁴ *Guregatic*, *enegatic* & *hiregatic* (Lç Mt 17, 27), *zuengatic* (Lç Mk 22, 19) —izenordainekin sistematikoa da, salbu *gugatic* bakan bat—, *razoin hunegatic* (“Heuscalduney”), *kausa hunegatic* (“Heuscalduney”) —*hunegatic* sistematikoa da—, *horrengatic* (Lç Mt 27, 19; Mark 7, 29), *harengatic* (Lç Lk 4, 38), *gizonengatic* (Lç Heb 5, 1), *anhitzengatic* (Lç Mt 20, 28).

Zalgizek *hobiagatik* dakar (91). 1616an Etchartek bitan baizik ez du motibatiboaren atzizkia ematen: *contentamenduagatic* 7, 1r & *baquiagatic* 7, 1r. *Onsa* liburuan, Tartasek banaketa sistematikoa erakusten du, 32 agerraldiren artean: izenen singularreko formak absolutiboaren gainean, eta pluralekoak *e* ondoan: *arimagatik*, *berziagatik*, *biziagatik*, *biziegatik*, *huriagati*, *deusegatik*, *enegatik*, *eztianagatik*, *gizonagati*, *gloria gati*, *gugati* (lautan), *haiegatik*, *hargati*, *hargatik* (bitan), *hilegatik*, *honegatik*, *Ienkoagatik*, *iniustoagatik*, *larriagatik*, *mundiagatik*, *ohoriagatik* (bitan), *orogati*, *probexua gatik*, *zenagatik*, *zergatik* (bitan) & *zugati*. Dotrinek eta pietate liburuek (196)-ko bezalako pasarteak biltzen ohi dituzte.

- (196) *Othoi eçacié bicitcé honen eta Eliçaren behar orogatic, hambat cihaureyegatic, nola bici eta hil orogatic. Othoy eçacié Eliça Santa Catolica, Apostolica, eta Romanoaren beguira, eta goratcia gatic; goure Aita Saintia gatic, çoin baita haren buru agueri dena; Cardinalen Collegio Sacratia gatic, goure Iaun. N. Apezcupia gatic, haren Cargudun egatic, gouré Iaun Archapezcupu, Apezcupu, Erretor, eta besté arimen guidaçalé oro gatic, gouré Erregué ecinágo Christiá gatic, lecu hontaco Patron, Patronè gatic si sit; Iugè eta besté oro gatic, Amorecati hayen Gouvernu hambat espiritual, nola temporalen pian (PrS 17-18)*

Belapeireren katiximan ondoko formak nahi genituzke markatu: *norgatic* I 34, *cihaurgatic* I 154 (vs. 1676ko pronuko *cihaureyegatic* 17), *horigatic orogatic* II 80, *arraçou gatic* II 115 (mugagabea), edo *bi arraçogatic* II 38. Oloroeko katiximan ber banaketa kausitzen dugu. 1734an lehen aldiz aurkitu dugu izen singular batek *-gatic* atzizkia duela *-n-dun* genitiboaren ondoan (197); gainera *hautsiagatic* kontzesiboa aipa liteke (*Othoitce* 7), bai eta izenordainen formek ere genitiboa agerrarazten dutela: *enegatic* 20, *çouregatic* 34 & 50, *gouregatic* 59.

- (197) *Eztiçut mundiarengatic / Galduren çoure gloria. (Othoitce 101)*

1757an, *Iganteçtaco pronoua* eta Maisterren *Imitacionia* lehengo usantzari lotzen zaizkio. Pasarte batean ber haplogiaren bi agerraldi ematen du: *eguilenenegatic* (IP 10) & *adichkidenenegatic* (IP 11) ‘egileen [arim]engatik & adiskideen [arim]engatik’. Izenordainen forma indartuetan genitiborik gabeak ematen ditu Maisterrek: *nihaurgatic* (IV 17, 3), *beraurgatic* (III 54, 7). Ressegue ber bidetik dabil: *beste gaiçagati* 17 vs. *onsa diren gaiçegati* 17; eta orobat erran daiteke Mercyz.

XVIII. mendearen akabantzan Eguiateguyk berritasun handia dakar: izenen singularrean *gatic* atzizkia genitiboaren markari eranstea abantailatzen du: *ohoriaren gatic* (“Hitzauria”), *ontartiaren gatic* (“Hitzauria”), *gaitzaren gatic* I 3, *bakiaren gatic* I 4, *beltzaren gatic* I 6, *baten gatic* I 6, *arrazoaren gatic* I 21, *diariaren gatic* I 26, *probetxiaren gatic* I 28, *kabaliaren gatic* I 28, *esküdantziaren gatic* I 30 —baina *abantailla gatic* “Hitzauria”, *ziana gatic* I 25 & *kondaira gatic* I 40—. Horiezaz gain, pluralean *-engatik* itxura erabiltzen du,

garbiki emana genitiboaren gainean: *hitzkondien gatic* (“Hitzauria”), *txarragoen gatic* I 3, *hen gatic* I 5, *harmen gatic* I 20, *gerthaldien gatic* I 6, eta are mugagabeen ere: *zonbaiten gatic* I 33. Horietaz gainera, (198)ko pasarteak sintaxi bitxia dakar, *gatic* atzizkia erlatibozko egiturari zuzen erantsirik:

(198) *Nolako nahi zertakoz egina den gatic erraiteko.* (Egiat I “Hitzauria”)

XIX. mendean, *Doctrina Khiristia* molde zaharrari lotzen zaio. Singularrean sistematikoki absolutibo gehi *-gati(k)* dugu: *originalagati* 21, *livratciagati* 23, *sartciagati* 24, *erakhartiagati* 30, *gloria gati* 47, *salvamentiagati* 47, *eracastiagati* 48, *sanctificacioniagatic* 51, *amourioua gatic* 61, *juntatcia gatic* 58, *eracastiagatic* 58, *arraerostia gati* 61. Pluralean *-egati* itxura zaharra: *gu bekhatoregati* 9, *merechimentiegati* 26, eta mugagabeen *bi arraçou gati* 78. Izenordainetan genitiboa ageri da: *enegati* 12 & *goure gati* 14, 23, 57... Eta ber banaketa *Uscara Librian*; testu honetan, gainera, singularrean *çouinegatic* aurkitzen dugu (*UskLi* 44). Bi hamarkada berantago, *Catichima edo Fedia Laburki* (*CatS*) liburuan pluraleko hiru moldeak ageri dira: *bekhatariac gatic*, *bekhatoregatic* & *bekhatien gatic*.

1844ko *Meditacioniac* moldaketan itxura berriko genitiboen maiztasuna igotzen da: *mehatchien gatic* 29, *troumperien gatic* 29 —baina *balakiegatic*, perpaus berean—, *avis gucien gatic* 45, *hen gatic* 194. Singularrean *gueçur baten gatic* 37, *horren gatic* 145, edo, orrialde berean, *houne gatic* 216 nahiz *hounen gatic* 216 (1 vs. 6). Izenordainetan *-gatic* beti genitiboazko formei erantsirik ageri da (*ene gatic* 27, *harengatic* 136, *çoure gatic* 23, *goure gatic* 65...); bestenaz zenabait formatan *gatic* oinari zuzen eratxekia ageri da: *berargatic* 110, *ezdeus gatic* 79. Inchauspereen *KurBD* testuan ere pluraleko genitibo berriak hedatuz doaz: *gachoen gatic* 8, *ciengatic eta cien haurregatic* 27; baina *bekhatiegatic* 11 & 27.

MaiMarHil liburuan (1852) pluralean *guiçonengatic* 40 & *berthuten gatic* 54 parearen ondoan [*ene bekhatiac*] *çouñegatic* 136 ageri da; singularrean *jincöa gatic* 44 nahiz *cerbaitegatic* 28. *Mysterio* liburuaren testigantza bide beretik doa. *Heren-Ordreco escu librian* (1860) pluralean *-egati(k)* zaharra dugu: *çougnegati* 96, *bekhatiegatic* 168 & 204 eta *enegatic* ‘eneengatic’ 204. Singularrean *hounengatic* 177 & 186 nahiz *haregatic* 168 edo *elibategatic* 206.

Etchahunek pluralean bitan ematen du *-engati(k)*: *jüjen gati* 642 eta *erranen gatic* 684, baina gainerakoetan *-egati(k)* itxura zaharra: *haurregaty* 416, *traidore hegati* 446 & *haiegati* 642. Erakusleen singularrean ere *-egati(k)* du ematen: *horre gati* 2378, *horregatik* 360 & 640, *haregatic* 604; izenordainetan genitiborik gabeko formak nagusi dira: *nigati* 110, *gü gatic* 664 edo *nur gatic* 642 —baina *hire gatic* 642—.

1873an, Anna Urrutyk banaketa argia erakusten du bere ebanjelioan (*EvS*). Izenen singularrean absolutiboa darabil: *loria gati* 10: 38, *populia gati* 11: 50, *elhia gatic* 15: 3; izenen pluralean genitiboaren itxura berria: *ardien gatic* 10: 15. Erakusle zein izenordainetan ere normalki genitiboa ematen du, singularren nahiz pluralean: *haren gatic* 7: 12, *baten gati* 10: 33, *hoien gati* 10: 19, *çougnen gatic* 10: 32, *ene gatic* 12: 30, *cien gatic* 11: 15; hala ere, bitan forma estonagarriak erabili ditu: *populu bat gati* 11: 52 & *oren hau gatic* 12: 27. XIX. mendea hetsiz, *Catuchuma españoul* eskuizkribuak ondokoak dakartza: *seiñhalia gatic* 6, *harengatic* 6 & *ontxagatic* 67.

Azkenik, ez da interesik gabea tradizio mistoko testuetan gertatzen denaz erremarkatzea. XVIII. eta XIX. trajerietan *-gatic* atzizkiaren maiztasuna arras baxua da salbu, beharbada, *Saint Julienen*. Horrela, *Edipa* trajerian bitan baizik ez da ageri (199) & (200). Konparazione, *StJul* trajerian 20 bat agerraldi dira, *hargati(k)* formaz landara. Bestenaz, *Saint Julien*, *Charlemagne* eta *Sainte Elisabeth* trajerietan motibatiboaren erabilera zaharra ikusten da, pluralean betiere *-egatic* itxuraz, bai eta izen sintagmako determinatzaileetako singularrean ere: *bategaticq* (*StJull* 1100), *Cabaliertategaticq* (*Xarlem* 288), edo *hounegatic* (*SteEli* 774).

(199) *Eztuçu enegaticq / bakia phasaturen*. (*Edipa* 684)

(200) *Deusegatic ere eztuçu / uzten çoure pleguia*. (*Edipa* 840)

Eta ber gauza asto lasterretan, non *-gati(k)* atzizkiaren lekukotza minimo batetara mugatua baita: bi testuk hiruna adibide ematen dute: 1807koa den *Mañqu eta Malqulina* fartsan *amaren gati* 59, *hunegati* 169 eta *ene gati* 581; *Kaniko eta Beltxitinak* (1848) *haiegati* 135, *hire gatic* 270 & *arrusta gati* 456. Motibatiboaren atzizkiaren arrarotasun hori nola esplikatu? *A priori*, hiru erantzun posible lirateke: a) motibatiboaren adierazteko beharrik ez gertatzea, horrelako tamainako lekukotasunetan estonagarri litekeena; b) errejentek genitibo hutsa baliatzea motibatiboaren adierazpenean; edo c) bestelako marka baten medioz adieraztea, agian *-tako* —1.5.5.1 & 1.5.5.2 ataletan aztertuko den berrikuntza litekeena—.

10. TAULA. Motibatiboaren aukerak Zuberoan.

	izenordain		erak. sing.		erak. plu.		izen sing.		izen plu.	
	ABS	GEN	ABS	GEN	ABS	GEN	ABS	GEN	ABS	GEN
<i>O Pro</i> ca.1600	-	-	(x)				X			X
<i>Bela</i> ca.1600							X			
<i>Zalgize</i> ca.1600							X			
<i>Etchart</i> 1616							X			
<i>O Po</i> 1657	x		x	x		x	x			
<i>Tt Onsa</i> 1666	x	x	x	x		x	x			x
<i>PSing</i> 1676		x					x			x
<i>Bp</i> 1696	x	x					x			x
<i>CatOlo</i> 1706	x	x				x	x			x
<i>Othoitce</i> 1734		x					x	(x)		x
<i>Mst</i> 1757		x		x			x			x
<i>IP</i> 1757		x				x	x			x
<i>Ressegue</i> 1758						x	x			x
<i>StJul</i> 1770		x		x			x			
<i>Mercy</i> 1780							x			x
<i>NLilia</i> 1782	x		x	x			x			
<i>Egiat I</i> 1785				x*		x*	x	x		x*
<i>Edipa</i> 1793		x								
<i>Xarlem</i> ca.1800		x								x
<i>SteEli</i> ca.1810		x		x						x
<i>Malqu</i> 1808		x		x				x		
<i>DKhi</i> 1812		x					x			x
<i>UskLi</i> 1814	x	x		x			x			x
<i>CatS</i> ca. 1836		x	x	x		x*	x			x*
<i>Khurutch</i> 1838	x			x						x
<i>Medit</i> 1844		x		x*		x*	x			x*
<i>Ip KurBD</i> 1847		x					x			x*
<i>CanBel</i> 1848		x			x					
<i>Etchahun</i>	x	x		x		x	x			x
<i>MaiMarHil</i> 1852		x					x			x*
<i>Myst</i> 1856		x		x						x*
<i>HOrdre</i> 1860	x	x		x*			x			x
<i>EvS</i> 1873		x	x*	x*		x*	x			x*
<i>Epit</i> 1873							x			
<i>Catuchuma</i> 1899				x*			x			

* Izarñoaz markatuek *n* eman dezakete genitiboan, modu eksklusiboan zein *n* gabeko formekin batean (ikus § 1.5.4).

-gatik markaren aldaera morfologikoez denaz bezainbatean, 11. TAULAK corpuseko testu bakoitzaren aukerak biltzen ditu, Etxepare eta Leizarraga ere sarturik, ablatiboaren *-ti & -tik* parearen lekukotzarekin alderatuz. Oro har, aldi historikoan zehar *-gatik* aldaera garbiki gailentzen da, *-gati* erabiltzen duten gehienek *-k-dun* forma ere emanik. Erremarka dezagun *-gati* aldaera ondoko lekukotasunetan baizik ez dela nagusi: Oihenart, Ressegue, *Doctrina Khiristia* eta Etchahun. 11. TAULAK agerian uzten baitu, nekez idoki genezake bi aldaeren arteko banaketaren gaineko ondorio diakronikorik. Nonbait, *-gati & -gatik* parearen lekukotza ablatiboaren *-ti & -tik* parearenari lotua dela pentsatzea logikoa litzateke; etimologikoki ere *-gati(k)* morfemaren sorreran *-ti* prosekutiboa zetzala proposatzea arras egiantzekoa baita. Konparantza eginik, 11. TAULAK ablatiboaren eta motibatiboaren *-k-dun* eta gabeko aukeren arteko banaketa funtsean bera dela erakusten du; guztiarekin ere, *-ti* zaharra aiseago ageri da *-gati* baino; cf. ablatiboazko *-ti & -tik* marken arteko lehia” (cf. II, § 2.2.3).

11. TAULA. *-gati(k)* & *-ti(k)* morfemen aukerak.

	<i>-gati</i>	<i>-gatik</i>	<i>-ti</i>	<i>-tik</i>
<i>LVP</i> 1545	-	20		
<i>Lç</i> 1571	-	X		
<i>O Pro</i> ca.1600	12	5	33	10
<i>Bela</i> ca- 1600	-	-	-	4
<i>Zalgize</i> ca.1600	1	-	5	-
<i>Etchart</i> 1616	-	2	-	19
<i>O Po</i> 1657	14	6	39	14
<i>Tt Onsa</i> 1666	8	24	6	222
<i>PrS</i> 1676	-	18	3	3
<i>Bp</i> 1696	-	24	2	68
<i>CatOlo</i> 1706	1	11	15	45
<i>Othoitce</i> 1734	-	13	5*	16
<i>Mst II & IV</i> 1757	-	35	10	71
<i>IP</i> 1757	-	47	2	8
<i>Ressegue</i> 1758	11	4	21	6
<i>StJul</i> 1770	1	18	27	42
<i>Mercy</i> 1780	-	5	21	22
<i>NLilia</i> 1782	-	12	13	3
<i>Egiat I</i> 1785	-	23	-	356
<i>Edipa</i> 1793	-	2	77	-
<i>Xarlem</i> ca.1800	-	7	37	98
<i>SteEli</i> ca.1810	5	4	43	44
<i>DKhi</i> 1812	15	5	32	6
<i>UskLi</i> 1814	-	18	4	61
<i>CatS</i> ca. 1836	-	27	9*	103
<i>Khurutch</i> 1838	-	4	1*	7
<i>Medit</i> 1844	-	45	3*	denak
<i>KurBD</i> 1847	-	8	1*	13
<i>Etchahun</i>	12	10	47	26
<i>Chaho</i>	-	6	40	68
<i>Archu</i> 1848	-	2	17	57
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	7	2	83
<i>Myst</i> 1856	-	10		
<i>Ip Dial</i> 1857	-	X	3	46
<i>HOrdre</i> 1860	2	12	10	40
<i>EvS</i> 1873	8	15	33	69
<i>Epit</i> 1873	-	4	1	18
<i>SGrat</i>	-	-	7	25
<i>Catuchuma</i> 1899	-	3	-	27

**Jagoiti, engoiti, gainti* bezalako forma lexikalizatuak baizik ez.

1.5.4. *-gati(k)* atzizkia, genitibo zaharrari ala berriari erantsia?

Atal honetan oroz gain izenen eta erakusleen pluralean, baina baita erakusleen eta bestelako determinatzaileen singularrean ere ageri den *-egati(k)* motibatiboaren itxura aztertuko dugu, proposamen berri baten formulatzeko.

Orain arte *bekhatiegatik* bezalako formak *n* gabeko genitiboaren morfema zaharraren gainean eratuak direla onartu izan da (FHV 137; Trask 1997: 201; Camino 2008: 140; Martínez-Areta 2013: 293). Hauek bereziki ohikoak eta iraunkorrak izaten dira ekialdeko testuetan: Nafarroa Beherean “motibatiboan *-n-* agertzea XIX. mendeko gertaera berria da” (Camino 2008: 140), eta Zuberoari begira orobat erran daiteke: 1734ko *mundiarengatic* (*Othoitce* 101) bakanaz geroz, Eguiateguyrenganaino itxaron behar dugu motibatiboan *-n-* aurkitzeko, singularrean nahiz pluralean (ikus 10. TAULA), eta XIX. mendean zehar *-n-*dunak han-hemenka ageriko dira, pluralean *-egati(k)* betiere nagusi izanik.

Egungo euskaran ere badugu horren arrastorik: *honengatik*, *horrengatik* & *harengatik* formen ondoan *honegatik*, *horregatik* & *har(e)gatik* seriea erabiltzen da, lehenak determinatzaile portatzen direnean, eta bigarrenak bestelako erabileretan, hala nola lokailu gisara. Erakusleen deklinabidean, absolutiboaz gainerako kasu-marka guztiek tema txandaketa eskatzen dute: *hau/hon*, *hori/hoR*, *hura/har*. ABS-z gainerako kasu guztietan *-e-* “epentetiko” bat azaleratzen da —ez da guri *e* hori egiazki zer den eztabaidatzea; azken proposamenaren arabera lehenagoko morfema bat zatekeen (Lakarra 2016)¹⁵⁵—. Bokal hori paradigma mugatu pluralean orokortu da, eta euskara batuan mugagabetik bereizteko balio du.

¹⁵⁵ Euskara historikoaren kasu sistema garatzen hasi baino lehenagoko morfema litzateke *e* hori. Denborarekin, kasuen morfemak eransten hasterakoan, *e* orokortu zatekeen, morfema aitzineko elementu gisara, nonbait kasu-marka iragarle gisara.

12. TAULA. Erakusleen paradigma: tema txandakatzea eta -e- bokalaren agerpena.

ABS	<i>hau</i>	<i>hori</i>	<i>hura</i>
ERG	<i>hone<u>k</u></i>	<i>hor<u>e</u>k</i>	<i>har(<u>e</u>)k</i>
GEN	<i>hone<u>n</u></i>	<i>hor<u>e</u>n</i>	<i>har<u>e</u>n</i>
DAT	<i>honi (one<u>r</u>i)</i>	<i>hori (ore<u>r</u>i)</i>	<i>hari</i>
ERL	<i>hone<u>t</u>ako</i>	<i>hor<u>e</u>tako</i>	<i>hartako</i>
INE	<i>hone<u>t</u>an</i>	<i>hor<u>e</u>tan</i>	<i>hartan</i>
ADL	<i>hone<u>t</u>ara</i>	<i>hor<u>e</u>tara</i>	<i>hartara</i>
ABL	<i>hone<u>t</u>arik</i>	<i>hor<u>e</u>tarik</i>	<i>hartarik</i>
INSTR	<i>hone<u>z</u> / <u>e</u>taz</i>	<i>hor<u>e</u>z / <u>e</u>taz</i>	Zub. <i>har<u>e</u>z / hartaz</i>
<i>plurala</i>			
ABS	<i>hauk</i>	<i>horik</i>	<i>hek</i>
ERG	<i>hau<u>e</u>k</i>	<i>horie<u>k</u></i>	<i>heie<u>k</u></i>
GEN	<i>hau<u>e</u>n</i>	<i>horie<u>n</u></i>	<i>heie<u>n</u></i>
DAT	<i>hau<u>e</u>(r)i</i>	<i>horie<u>e</u>(r)i</i>	<i>heie<u>e</u>(r)i</i>
ERL	<i>hau<u>e</u>tako</i>	<i>horie<u>t</u>ako</i>	<i>heie<u>t</u>ako</i>
INE	<i>hau<u>e</u>tan</i>	<i>horie<u>t</u>an</i>	<i>heie<u>t</u>an</i>
ADL	<i>hau<u>e</u>tara</i>	<i>horie<u>t</u>ara</i>	<i>heie<u>t</u>ara</i>
ABL	<i>hau<u>e</u>tarik</i>	<i>horie<u>t</u>arik</i>	<i>heie<u>t</u>arik</i>
INSTR	<i>hau<u>e</u>taz</i>	<i>horie<u>t</u>az</i>	<i>heie<u>t</u>az</i>

Puntu honetan, hauxe da pausatu beharreko galdera: zerk behartzen gaitu motibatiboan agertzen den *-egati(k)* sekuentziako *-e-* genitibo zaharraren morfemaren aztarna dela interpretatzera? Hau da, *-e-* hori ez ote liteke kasik paradigma osoan agertzen dena? Bistan denez, orain motibatiboaz gogoetatzen ari garenak berdin balio du *-egana(t)* moldeko adlatiboentzat ere.

Itxura guztien arabera, hastapenean *gati(k)* marka absolutiboari jarraikitzen zitzaion; hots, lehenbiziko fasean *gizona gatik*, *gizonak gatik* edo *gu gatik* bezalakorik baizik ez zatekeen. Erakusleetan *hau* & *hauek* absolutiboa izanik, zergatik ez ***hau gatik* & ***hauek gatik*?¹⁵⁶ Erakusleak berez mugatuak dira, eta *gatic* postposizioa kasu-marka bilakatzean erakusleen tema txandakatzera iragan zatekeen: singularrean *honegati* eta pluralean *hauegati* — genitiborik gabe, *oneri*, *honetan* edo *hauetako* bezalakoetan genitiborik ez den bezala—. Erakusleen pluralean ere bada tema txandakatzerik, bederen ekialdean: *hauk*, *horik* & *hek*

¹⁵⁶ Izan ere, Zuberoako corpusean *hau gatic* behin lekukotua da: *oren hau gatic jinic niz*. (EvS 12, 27); cf. *populu bat gati* (EvS 11, 52).

absolutiboan vs. *haue-*, *horie-* & *heie-* gainerako kasuetan. Hau da, epentesi edo dena delako gisara analizatzen dugun *-e-* hori, zergatik ez da temarena (hori da emaitza, behintzat)?

3. graduko erakusle singularrean bada *hargati* & *haregati* & *harengatik*. Azkena modernoa da, baina testu zaharretan *hargati* & *haregati* txandakatzen dira. Zergatik *hargatik* (ABS),¹⁵⁷ baina ez ***horgatik*? Ergatiboeko formen kari, Martínez-Aretak dardarkari bakunaren medioz esplikatzen du *-e-* gabeko *hark* forma, vs. *hoRek* edo *honek* (2013: 293) —halere, ekialdean bada *harek*—. Testu zaharretarik badira *zergati* & *zerengati* bezalako bikoizketak (Etxeparerengn, kasu). Beharbada, *gati* hastapenetik genitiboari lotzekioken zenbait testuingurutan, aukera librean (izenordainetan); cf egungo *hori dela kausa / horren kausaz* parean.

Bada, zilegi bekigu proposatzea *honegati*, *horregati* & *haregati* formen gibelean ez dela genitibo zaharraren morfemarik, deklinabide paradigma osoan azaleratzen den *-e-* hori baizik, izan dadila epentesia, lehenagoko beste morfema baten arrastoa ala beste zein-nahi. Analisi berriaren alde ondoko argudioak formula genitzake:

- i. Benefaktiboan ez da ***horretzat* bezalakorik ezagutzen, ez eta ***hoietzat* ere, *horrentzat* & *horientzat* baizik, marka hori berrikiago erantsi baitzitzaiokeen genitiboari. Bestenaz, komitatiboaren marka ere genitibo zaharraren gainean eraikia izan bazen, zergatik ez da *-(ar)eki(n)* → *-(ar)enki(n)* aldaketa gertatu? Hau da, motibatiboa genitibo zaharraren gainean eraiki bazen, zerk eragozten zuen *-n* gabeko itxurek irautea, komitatiboan gertatu den bezala? Menturaz hiztunek *gizonareki(n) = gizon + arekin* analisia egin zuketean, jatorrizko morfemen segida blokatuz.
- ii. Onartzen badugu *horiegati* bezalako formetan genitibo zaharra datzala, orduan motibatiboaren marka hastapenetik bi oin desberdini erantsi zitzaiokeen, kategoriaren arabera: erakusleetan GEN + *gati*: *honegati*, *hoRegati* & *haregati* —baina *hargati* ere bai—, izenetan ABS + *gati*. Aldiz, bestela interpretatuz, motibatiboaren marka hastapenean absolutiboari jarraikitzen zitzaion.
- iii. Zergatik lekukotzen ditugu *haregati*, *hauegati*, *gizonegati*, etab., edo *deusegati*, *zoinegati*, *bategati*, *zerbaitegati*, baina ez ***zeregati* edo ***noregati*? Galdera ifrentzuz ere formula genezake: zeren lekukotzen dugu *zergati* edo *norgati*, baina ez ***zoingati* (ez

¹⁵⁷ Bere berreraiketan, Irigoyenek bi eta hiru gradutako erakusleen sisteman **har* forma postulatu du (1981); horren arabera, *hargatik* posible litzateke, baina ez ***horgatik*. Hau da, **har* absolutiboazkoa zatekeen, baina ez ***hoR* edo **hon*.

eta ***hongatik*), ***batgatik* edo ***zerbaitgatik*?¹⁵⁸ Halaber, hala *zergatik* & *zerengatik* nola *norgatik* & *norengatik* pareak ezagunak dira. Orobat erran liteke *Jesusegatik* edo *Judasegatik*. Funtsean, datu hauek agerian uzten duten asimetrikotasuna aiseago esplika liteke arau fonologikoen medioz *-e-* hori genitiboaren morfema kontsideratuz baino.

- iv. Izenordain indartuetan badugu *cihaurgatic* (Bp I 153), *nihaurgatic* (Mst IV 17, 3), *beraurgatic* (Mst III 54, 7 & *CatS*), baina erakusleetan ez da ***hau(r) gati* edo ***horigati*. Nola esplika *ciegatic* forma (Mst IV, sarrera)? Hau ere genitibo zaharraren ganean eraikia litzateke? Zeren, badakigu 2. pertsonako plurala garapen berria dela, eta, besteetan ez bezala, ez dugu genitibo zaharra lekukotzen duen haren fosilik. Gure ustez, Maisterren *ciegatic* forman ez da genitiborik, hots, *zū-ek*, *zū-er*, *zū-en*, *zū-etan*, *zū-egatik* etab. bezala analizatu beharko genuke.
- v. *Last, but not least*: pluralean *-egatik* agertzen da, baina mugagabeen ez dugu behin ere genitibo + *gati(k)* segida atzeman, ez *-(r)egati(k)*, ez eta *-(r)engati(k)* itxuran ere.

Euskara osoaren datuak kontuan izanik, erran daiteke genitiboaren morfema klarki duen *-enga(i)ti(k)* motibatibo pluralak arras bakan eta berankorrek direla;¹⁵⁹ ikusi denez, ekialdean diren bezain berankorrek. Testu zaharrenen garaian motibatibo pluralean bi aukera ageri dira: *-ak ga(i)ti(k)* & *-ega(i)ti(k)*, lehena absolutiboari jarraikiz, eta bigarrena deklinabide mugatuko *-e-* azaleratuz. Gure interpretazioan, lehena da zaharrena, *ga(i)ti(k)* postposizio hutsa zeneko arrastoa, eta bigarrena *-ga(i)ti(k)* deklinabide sisteman sartu zenekoa, bereizkuntza funtzional hori egin badaiteke.

13. TAULA. Motibatiboaren markaren erabilpenaren bilakaera.

	I. fasea	II. fasea	III. fasea
SING	<i>gizona gati</i> <i>bekhatua gati</i>	<i>gizonagati(k)</i> <i>bekhatuagati(k)</i>	<i>gizonarengatik</i> <i>bekhatuarengatik</i>
MGG.	<i>*gizon gati</i> <i>bekhatu gati</i>	<i>gizonegati(k)</i> <i>bekhatugatik</i>	<i>gizonengatik</i> <i>bekhatuarengatik</i>
PL.	<i>gizonak gati</i> <i>bekhatuak gati</i>	<i>gizonegati(k)</i> <i>bekhatuegati(k)</i>	<i>gizonengatik</i> <i>bekhatuengatik</i>

¹⁵⁸ Corpusean behin ageri da *ezdeus gatic* (*Medit* 79), grafikoki berezia.

¹⁵⁹ Mendebaldeko euskarari so, *EKC*-k *-gaiti(k)* markaren 2.700 emaitza inguru eskaintzen du, eta haien artean dozena bat agerralditan baizik ez da *-engaiti* sekuentzia: *animengaiti*, *zerungaiti*, *lurrengaiti* (*Billafranka*, K. Otaegi), *arengaitik* (*Tolosako dotrina*), *gaiztakeriengaitik*, *bagekoengaitik*, *zuengaitikan* (*Iztueta*), *ezbearrengaitik*, *isekaengaitik* (*Orixe*), *orrengeitikan* (*Antero*), *Riktrudisengaitik* (*Agirre*), *bestengaiti* (*Azkue*) & *orrengeitik* (*Arrese*). Are bakanagoa da *-egaiti* sekuentzia: *Ydasegaiti*, *Judas-egaiti*, *bategaiti(k)*, *orregaiti(k)*, *zeinegaitik* (sing.), *onegaitik*, *ezegaitik* (*Mateo Zabala*); *onegaitik* (*Uriarte*).

13. TAULAKO ereduak sinplifikazio handia suposatzen du, hurbiltze gisa baizik ez baititu motibatiboaren aukerak ilustratzen, edo haren joera nagusiak seinalatzen. Beraz, testuen errealitatean eskema horrek agerrarazten ez dituen *gizonak gatik* edo *gizonengati* ager daitezke —eta agertzen dira—. Bestenaz, bilakaeraren kronologia ez da bat eta bera singularrean eta pluralean, ez eta euskalki guztietan.

1.5.5. Katearen azken begia: benefaktiboaren atzizkien hedakuntza semantikoa

1.5.5.1. Abiaburuak

Azken mendeetan, Iparraldeko mintzoetan aldaketa bat obratu da motibatiboaren adierazpenean: *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* markak, berez benefaktibozkoak, *-(aren)gati(k)* ordezkaten hasi dira. Zehazkiago, benefaktibozko morfemen balioak frantsesaren *pour* preposizioarenetaratu hurbilduz joan dira. Badakigu lapurteraren tradizioan kanbiamendu hori XVIII. mendean abiatu zela, XIX.era aski gauzatua izanik (Pikabea 1993: 158). Guhurrek mendebaldeko behe nafarreraz idatzia den *Kadet eta Bettiriño* testuan (Hazparne, ca. 1750) deskribatu dugu ordezkate hori, *-(ar)entzat* markak *-(aren)gatik* osoki ordezkaturia zuela ondorioztatuz (Padilla-Moyano 2011: 74); bertan benefaktibozko markak motibatiboa ez ezik (201)-(203), denborazko balioa ere adieraz dezake (204).

- (201) *Comeitatu zayeyan guizon edo presuna pherestuen etchetan sartzeco, eta handic edozoin gauza charentzat ez ilkhitzeco.* (KadBet 85)
- (202) *Bainan abaraziosac diruarentzat comuzqui eguin ez dezaqueyenic ez den bezala.* (KadBet 171)
- (203) *Ardit batentzat mila guezur erranic.* (KadBet 175)
- (204) *Zeren ez dira fidel ez leyal hazi admira garri huni dembora labur batentzat baizin.* (KadBet 71)

Pikabearentzat *norbaitentzat herra/higuin izan* bezalako egiturak frantsesari egindako kalko baten ondorio lirateke, lapurtar zaharrenek (Lç, Ax) *norbaiten kontra herra/huguin izan* idazten baitzuten:

XVIII. mendean, berriz, frantsesaren “avoir de la haine pour”, “avoir de la haine pour le vice, pour le péché” egitura dela medio, zenbait lapurtarrek, hala ES, Ch, Hder edo Mihurak *-(r)en* kontra *higuintza* ordez *-(r)entzat higuintza* itzulia erabiliko dute. Aldi berean, frantsesaren “concevoir du mépris pour quelqu’un” egiturak eraginda edo *norbaitentzat aierkunde, mesprezio, herra, hodio... konzebitu* ere irakurriko da, Haranederren obran esaterako. (1993: 148)

Orobat XIX. gizaldian *norbaitentzat higuintza ukan, zerbaitentzat herra hartu, zerbaitentzat higuintza bethe...* esapideak irakurriko dira segurki Duhalde, Joannategi, Duvoisin, Laphitz edota Hiriart-Urruty nafar-lapurtarren testuetan. [...] Beraz, frantsesaren eraginpeko egitura berria XVIII. mendeko lapurtarren obretan ikusterik badagoela esan genezake, hedapen zabalagoa izanik XIX.ean. (1993: 149).

Jarraian, Pikabeak *-(r)en kontra haserre* vs. *-(r)entzat haserre izan* lehia iruzkintzen du. Ber gauza gertatu da: Leizarragak edo Axularrek *-(r)en kontra haserre izan, ibili, koleran egon*, etab. idazten baldin bazuten, XIX. mendean *norbaitentzat sutan jarri, errabian izan*, etab. ageriko dira (1993: 150). Arrazoia eskapatzen bazaigu ere, Pikabeak *-(e)n / -(r)entzat beldur izan* egitura beste atal batean iruzkintzen du, hots, *motif* delakoan (1993: 155). Baina *norbaiten beldur / errespektu / higuin*, etab. izatea, edo sentitzea, ez ote direa ber multzoan sailkatzeko? Lapurdin, bederen, horiek guztiak *-(r)entzat* markaren domeinura iragan ziren XIX. mende inguruan.¹⁶⁰

Errana dugu, euskararen benefakzio marken hedakuntza ez da motibatiboan gelditzen, oro har frantsesaren *pour* preposizioak adierazten dituen bestelako balioak ere har baititzakete. Eta hori bera gertatzen da prolatiboarekin. Pikabearen deskripzioan *-tzat hartu* XVII, XVIII eta XIX. mendeetan erabili izan da, eta *-(r)entzat hartu* XIX. soilik (1993: 152). Beraz, benefaktiboaren marka berri-berria litzateke prolatiboaren adierazpenean; ondoko balizko garapenaz, ikus 165. oin-oharra.

Mugaz haraindiko euskalkietan prolatibo kasu marka hegoaldean bezala erabili izan ohi da mendeetan zehar. Halere, XIX. gizaldiko autore zenbaiten artean destinatibo atzizkia prolatiboa gisa ere usatua izango da behin baino gehiagotan: *ez-deusarentzat burua eduki*. Prolatibo kasu honi buruz Ithurryk bere gramatikan hiru ñabardurak azpimarratu zituen.¹⁶¹ (Pikabea 1993: 151)

¹⁶⁰ Halere, *beldur izan* egituraren kasuan Lapurdin XVIII eta XIX. mendean ere genitibo soilarekiko erabilpena lekukotzen da (molde berria XVIII. mendean azaleratzen da). Pikabeak erramoldekako azterketa egiten du, baina kasu gehientsuenetan erramolde horiek ber egituraren aldakiak baizik ez dira. Beraz, ber ondoriora etortzen da aldi bakoitzean: XIX. mendean gauzatzen dena frantsesaren *pour* preposizioa duten erramoldeen kalkoa da, hots, *pour* → *(r)entzat* egokitzapena azaleratzen da. Eta ez da estonatzekoa: ikusi dugunez (§ 4.1, § 4.2 & § 4.4), genitiboaren bidez adierazten ziren benefaktiboak *-(ar)entzat* marka berrira hertsatu dira, Lapurdin lehenago, eta gero ekialdean.

¹⁶¹ Baina Ithurryk “prolatif” deitzen duenaren “hiru ñabardurak” aztertutik, ez da hala: Ithurryk *-tzat* morfema ageri den hiru testuinguru diferenteak “prolatif” etiketa pean biltzen ditu: lehena komunzki *prolatibo* deitzen

Bestenaz, *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* markek denborazko balioa adieraz dezakete, (204)-ko adibidean ikusi den bezala. Pikabearen azterketan XVI eta XVII. mendeetako lapurteran *zazpi egunez*, *milla urthez*, eta abar; hots, instrumentalarekiko denborazko egiturak nagusi ziren.

XIX.ean, aldiz, ez da ildo beretik joko, frantsesaren *pour six mois*, *pour deux ans* ‘pendant’ itzuliaren eraginez edo idazle nafar-lapurtar askotxoren lanetan *zenbait egunentzat urrundu*, *aphur batentzat hetsi* eta antzerakoak jaso ahal izan baititugu. Nolanahi ere egitura berri honen erabiltze zabalak ez du, inolaz ere ez, XIX. mendean zaharra erabat saihesturik geratuko dela esan nahi. (Pikabea 1993: 153)

Gure ikuspegian, euskara zaharrean genitiboak bere baitarik adieraz zezakeen denborazko balio hori (ikus § 1.4.3), eta instrumentalaz baliatzea ere posible zen. Gero, benefaktiboaren marka berri eta espezifikoen hedakuntzarekin batean, *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* atzizki konplexuek denborazko balio hori adierazten hasi ziratekeen enpexamendu handirik gabe. Frantsesak identifikazio horretan lagundu ote zukeen? Bai, dudarik gabe. Pikabeak XIX. mendean kokatzen du *-(r)entzat* morfemaren denborazko balioaz erabiltzea.

Bestalde, Lapurdiko tradizioko idazle zaharrek *-tan saldu*, baina berriek *-(r)entzat saldu* erabiltzen dute (Pikabea 1993: 154). Deus berririk, beraz; gure gustuko, erabilpen hori motibatiboaren barnean koka daiteke: *vendre pour / vender por*. Azkenik, Pikabeak *-(ar)entzat* motibatiboa aztertzen du, erran nahi baita “*-gatik, -(r)en alde, -(r)entzat egin*”.

Hegoaldean bezala *zuregatik, egiaren alde...* zerbait egitea komunzki irakur zitekeen egitura dugu XVI. eta XVII.eko testuetan. Hurrengoan jokabide bera ikusiko dela lapurtarren artean uste bada ere, mende amaiera aldera frantsesaren *faire quelque chose pour* itzulia dela medio bestelakorik —*Jesuentzat pobre egin*, adibidez— irakurriko da Mihuraren obran. (Pikabea 1993: 156)

duguna, bigarrena *-kotzat* —ez helburuzkoa, bi morfemak izenki batean segida hutsean agertzen direnean baizik—, eta hirugarrena *-(ar)entzat* motibatiboa:

Il faut remarquer la différence qui existe dans la signification du cas prolatif ; 1° du nom ou de l'adjectif primitif ; 2° des adjectifs relatifs ; 3 de l'adjectif possessif. Dans le premier cas, le nom ou l'adjectif primitif est pris dans un sens indéfini. Ex. : *urtzat hartu dut*, ‘je l'ai pris pour eau’, c'est-à-dire, j'ai cru que c'était de l'eau. Dans le second cas, ‘pour’ signifie ‘pour le lieu ou le temps de’. Ex. : *urekotzat hartu dut*, ‘je l'ai pris pour (le lieu de) l'eau’. Dans le troisième cas ‘pou’ signifie ‘pour l'intérêt de’. Ex. : *urarentzat hartu dut*, ‘je l'ai pris pour (l'intérêt de) l'eau. (Ithurry 1895: 21)

Destinatibo kasu marka idaztearen aldeko joera gure iritziz erabat zabalduko da XIX. mendeko autore nafar-lapurtarren artean; lapurtarren *zerbaitentzat egin, eman, erran, erre, bizia eskaini, oinhaze hartu, eske ibili, odola ixuri, zernahi jasan...* frantsesaren “il ne faut pas brûler ses compatriotes pour des arguments”, “offrir sa vie pour un idéal”, “j’ai versé telles gouttes de sang pour toi”, “souffrir pour la justice”, “parler pour qqn, en sa faveur”... eta antzerako esapideen pareko edo gertatuko lirateke. (1993: 157)

Esan daiteke, beraz, axola handiko aldakuntza dakarrela XIX. mendean —*pour* frantses preposizioak eraginda— sail honek, gure ustez maiztasun handiagoz ikusiz gainera egitura berria zaharra baino. Honenbestez, bilakaera historikoaren ildotik honako ikuspegi orokorra genuke: (*ib.* 157)

	XVII. m.	XVIII. m.	XIX. m.
<i>-gatik, -(r)en alde egin</i>	x	x	(x)
<i>-(r)entzat egin</i>	-	(x)	x

Pikabea 1993: 158

Finitzeko, *-z, -gatik othoitz egin* vs. *-(r)entzat othoitz egin* konparantza dakar Pikabeak (1993: 158-160), guk motibatiboaren adiera *hertsian* sartu duguna (ikus § 1.5.1 eta 146. oharra).

1.5.5.2. *-(ar)entzat & -(ar)entako* motibatiboaren adierazpenean

Puntu honetan, beraz, gure eginkizuna honakoa da: ea Lapurdiko tradizioan *-(ar)entzat* markaren alde deskribatu den kanbiamendua Zuberoan ere gertatu den aztertzea, bistan denez, *-(ar)entako* aukera ere gogoan erabiliz. Lehen hurbiltze batean *zerentako* galdetzailearen lekukotza dakargu.¹⁶² Badirudi Zuberoan *zerentako* galdetzaile kausalaren lehen agerraldia 1746koa dela (205); bestalde, markatzekoa da horren adibide gehienak tradizio mistoko testuetakoak izatea. Fartsa batean *zendako* forma higitu eta “manexa” ageri da (215).

¹⁶² *Zerentako* (*zerentako, zendako, zentako*) galdetzaileak bi adiera nagusi ditu: lehenean ‘por qué’ kausalaren balioa du, eta bigarreanean ‘para qué’ helburuzkoa (*OEH* s.v.); *-(ar)entzat & -(ar)entako* marken hedakuntza semantikoa gogoan, helburuzkoak behar luke zaharrena izan, eta kausala berriena. *Norantz* proiektuaren datu baseak emaitza interesgarriak eskaintzen ditu: frantsesezko *Je ne sais pas pourquoi Maddi a menti à son père* perpausa euskaratzean, 59 lekukoetarik 18k baizik ez dute *zergatik* erabiltzen, eta gainerako guztiek *ze(r)tako* (17), *zendako* (19), *zerentako* (1) ala *zentako* (4) ematen dute. <http://www.norantz.org/web/bilaketa/galdera/406>

- (205) *G. Cerentaco credoaren articulu haur azkenic eçariada? / I. Ceren eta bethy iragnen dian bicitcia beita goure azken urhenburia, eta gincoaganic egurikiten dugun saria. (CatOlo2 46)*
- (206) *Badakizü zer konbeni den, bat bederari eman izan dakion: eta eztüzü guri eman, zerentako batak aphürrago, bestiak haboruago ükhen dian jüjatzia; bena bai zuri, zük izartürik beitütüzü bat bederaren mereximentiak. (Mst III 22, 3)*
- (207) *Mundu hountan direno / hayec eztukie phausuric. / Eta hory cerentaco? / Creon erreguiac causaturic. (Edipa 042)*
- (208) *By princen discourdia / umen beituçu cherkatcen; / cerentako algargana / dutuçu oray erakharten? (Edipa 690)*
- (209) *Aphezai sei erresistro / ükhen ditzot galthatü, / bena enia zerentako nien / ezteot phüza salhatü. (Mehaçü eta Venus 4)*
- (210) *Bai pürü hik, / diable bugresa, / zerentako üsten hin / paseüra alhaba. (Bala 27)*
- (211) *Ikhüsiren düzie orano / Ferragus kolera handian, / Belxitinak Kaniko / zerentako jo dian. (CanBel 19)*
- (212) *Zerentako abiatü niz / berritan ezkuntziari, / emaztia ükheitekoz / nihauren büüzagi? (CanBel 202)*
- (213) *Lodi zen / Eta ghizen, / Zerentako / Gainkoak bere honak beittu igorten / Diener Jeinkotiartzen. (Archu 43)*
- (214) *Zelietako Jinko Jauna, zütaz nüzü estonatzten / Zerentako hain desbardin güüzün heben egiten (Etch “Ahaide delizius huntan”)*
- (215) *Petit-Hunek galthaturen deo cognati / kapotiaren pairia, / eta zendako ezteon eman erranen / dendariari askaria. (Petitun 31)*

Corpusaren emaitzak ikusirik (216)-(269), badirudi Zuberoan benefaktibozko marken hedakuntza semantikoa Lapurdin baino berankorragoa dela. Ondoko adibide sorta aztertuta, *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* markek *-gatic* ordezkutzen ahal dute, baldin eta honek lehen motibatiboaren balio *hertsia* deitu duguna adierazten badu —hots, *motif* adierazi behar duelarik, eta ez *cause*; ikus 146. oharra—. Fenomenoaren lehen testigantza soltea 1734koa da (216). Ondoren, Eguiateguyren kasua guztiz markagarria iruditzen zaigu (218)-(229): erran daiteke haren gan benefaktiboaren markek motibatiboaren adieraztea ohikoa dela, *-gatic* ere erabili arren. (231)-eko eta (259)-ko pasarteetan, *-gatic* & *-(ar)entako* batera dira emanak, guztiz baliokide gertatuz. Oro har, XIX. mendeko testuetan fenomenoaren maiztasuna goiti doa.

- (216) *Gouretçat othoi eguiçu. (Othoitce 67, 12 aldiz)*
- (217) *Bena cer emanen dut ordari Jincouari, gracia hounentaco; cer caritate hagn baliouarentaco? (Mst IV 13, 3)*
- (218) *Ihize güziak zientzat dirade habiatzen ta hüme egiten. (Egiat I 2)*
- (219) *Bi lan hek die bi jende süerte seinalatzen, Egiaren ta banitatearentzat ari diradianak. (Egiat I 9)*
- (220) *Min harentzat haren landan filosofoek bi mila ta berrehün urthez ari dirade nahiz helgaitz khozütsü hau sendotü. (Egiat I 11)*
- (221) *Bere haurrentzat mündüko aita hil kürütüxian. (Egiat I 14)*

- (222) *Hitzeman hebentik aitzina pausian dükala ütziaren ta bakiarentzat egiok pota.* (Egiat I 15)
- (223) *Behatü behar zütiala ta arrazo zianarentzat Jinkoa othoitü, leitzon barkha bere bekhatiak.* (Egiat I 15)
- (224) *Uste zialakoz zatekiala bere mereximententzat haren landan Enberador.* (Egiat I 18)
- (225) *Güziertzat arien niz orozbat.* (Egiat I 20)
- (226) *S. Matheu-ian mintzo da apezen eta profeten bilguraz hil otoientzat. Erregen laugerrenian, Saulen arimarentzat mintzo da S. Paol ere Korinthiener lehenian, berezita 15gerrenian, hilentzat behar ginandiala bilguratü dio ta Makabeen bigerrenian dio santü ta salbagarri dela hilentzat othoitzia.* (Egiat I 23)
- (227) *Nere büüzagisak zor dereit zortzi peseta edo üngürünia, othoi detzan jar, ez ene khörpitzaren, ezialakoz behar batererik bena bai arimarentzat.* (Egiat I 23)
- (228) *Hil gitian berdhiüdan gure anaientzat ta eztezagün lohizta gure gloria.* (Egiat I 27)
- (229) *Berarentzat giozn güziak hilik ziradiala.* (Egiat I 30)
- (230) *Biciren nuçu çouretçat.* (Medit 26)
- (231) *Hala nahi dü zaldünak zaldia zer eder eta azkar ez kabaliaren gatik bena berarentako, hartakoz ezta lehenaren pare ta bekhandi daude biak ber bihotzian algarreki.* (Egiat I 28)
- (232) *Crima belz horrentaco / cer dut egurukiten? / Beguiac idoky eta / nihaur niz urkhaturen.* (Edipa 371)
- (233) *Çoure laner jarraiqui cite lachukeriaric batere eguin gabe, eta çoure bekatién satisfactionetaco Jincouari offritçacoçu.* (UskLi 66)
- (234) *Bekhatu mortal çombaitentaco affectione conservatcen badugu.* (UskLi 85)
- (235) *[...] bekhatia eguin ahal duta, hain gayça esdeusentaco?* (UskLi 103)
- (236) *Bai: abundanki arraparatü dizü Jinkuaren eretzian, bai eta guretçat.* (CatS)
- (237) *Zertako diozü abundanki arraparatü diala guretçat bekhatia?* (CatS)
- (238) *Zer ütziüliko deizüt züre hunki ororentat zugü gaintika eman beiteiztatzü.* (CatS)
- (239) *Hanitch hoztarçun eta sendimentiac abantçu hilic Jaunac eguin deiztadan hounki ororentçat.* (Medit 47)
- (240) *Guiçon gucientçat ichouri ukhen duçu çoure odol adoragarria.* (Medit 118)
- (241) *Eta batac bestiarentçat othoitce eguitia.* (Medit 175)
- (242) *Kabasturu bat hirurgherenak / Harentzat eghin zuen.* (Archu 16)
- (243) *Zaharrek diote, izurri denboran, / Besterentzat norbait hil dela batzutan.* (Archu 42)
- (244) *Behar bada arren / Besterentzat ni niz hilen.* (Archu 42)
- (245) *Txipienak besterentzat lanetan / Ari ghira.* (Archu 46)
- (246) *Gastu eta despendio horiek guzientzat, bere ontasun malurusak ez dio, [...] ehuneko bia eta erdi edo gorena hirur baino gehiago emanen.* (Chaho AztBeg IX)
- (247) *Guretçat othoi egizü.* (Etch “Gure jaun apesküpia”)
- (248) *Gouretçat othoitce eguiçu.* (MaiMarHil 3, eta beste 37 aldiz)
- (249) *Guiçon guciençat offritu cian sacrificio houra.* (MaiMarHil 121)
- (250) *Contricionezco acte bat esprabietan eguin hutsentaco.* (MaiMarHil 55 & 85)
- (251) *Cer utçulico deiçut çoure hounki ororentçat [...]?* (HOrdre 99)
- (252) *Houna noun niçan belharicaturic çoure aitcinian, çoure misericordiaren eske niharentçat eta purgatoriouan diren arimentaco.* (HOrdre 159 & Myst 104)
- (253) *Erreglaren contre eguinen dutian hutxentaco comeni datekian guisan satisfatcia.* (HOrdre 7)
- (254) *Complitu mancatu dutukien gaicentaco emanen içanen ceitcen penitenciac.* (HOrdre 29)

- (255) *Eta haïn gaiça gutientaco! (HOrdre 45)*
 (256) *Eguin dutukien huxentaco. (HOrdre 63)*
 (257) *Ene aurrhide direnen bekhatientaco eskentcen deitçut lurren gagnen soffritu dutianac oro. (HOrdre 82)*
 (258) *Guiçounen ororentaco eskentu cian sacrificioua. (HOrdre 85)*
 (259) *Gouregati guiçoun eguin cira, eta gouretaco eguin duçu sacrificio amiragarri hau. (HOrdre 96 & Myst 59)*
 (260) *Çor den penitentiarentaco edo bekhatu benialentaco, jouanen beita celialat. (Myst 9)*
 (261) *Sinhesten dit, calbarioco mendian, guiçounen ororentaco eskentu cian sacrificioua bera dela. (Myst 45)*
 (262) *Dejadanic ordonaturic mundia creatu beno lehen, bena aguertia azken demboran cientaco. (Epit I 1, 20)*
 (263) *Jesus-Christec soffritu dialacoz gouretaco. (Epit I 2, 21)*
 (264) *Ceren Jesus-Christec soffritu du bekhatiarentaco, justouac injustouentaco, goure eramaiteco Jincouari. (Epit I 3, 18)*
 (265) *Jesus-Christec gouretaco araguian soffritu dianaz gueroz. (Epit I 4, 1)*
 (266) *Emanen dut ene bicia çouretaco. (EvS 13, 37)*
 (267) *Çoure bicia eman cinio enetaco? (EvS 13, 38)*
 (268) *Eta santificatcen niz nihau haientaco. (EvS 17, 19)*
 (269) *Maria Santa, Jincoæn Ama, zuc othoiz egizu, gu, bekhatoosen tzat, orai, eta goure hiltzeco orenian. (Catuchuma 20)*

(216)-(269) adibide sortan *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* markek motibatiboa adierazten duteneko agerraldi kasik guztiak bildu ditugu. Orotara, benefaktibozko marken hedakuntza 65 aldiz lekukotu dugu corpusean eta, espero ez bezala, 65 horietan *-(ar)entzat* atzizkia maizago ageri da *-(ar)entako* baino. Gure ustez, Zuberoan benefaktiboaren adierazpenean minoritarioa den *-(ar)entzat* marka erabilpen berezi honetan gailentzeak badu azalpenik: usantza berria kanpotik sartua dateke, erran nahi baita Lapurdiko tradizioetik, edo honen eragipena jasotzen duten egile zenbaiten eskutik. Kronologiak hala iradokitzen du: Pikabearen azterketan (§ 1.5.5.1) klarki ageri da Lapurdiko tradizioan *-(ar)entzat* atzizkiaren hedakuntza semantikoa XVII. mendean abiatu zela, XIX. menderako *-gatic* atzizkiaren ordezkatzeari gauzaturik izateko; aldiz, Zuberoan prozesua nabarmen berankorragoa da, eta justuki *-(ar)entzat* markari estekatua, hastapenean bederen. Gure corpusa heltzen den punturaino, ezin erran daiteke Zuberoan benefaktiboaren atzizkiek *-(aren)gatic* motibatiboa ordezkatu dutenik, gehienez ere XIX. mendean prozesua abian dela baizik. Bestenaz, behin *-(ar)entzat* marka prolatibozko balioaz ageri da (270).

- (270) *Dügiin lehenik jende handiak adiskidegoari elirokiela har txipiarentzat. (Egiat I 29)*

Bestalde, Pikabeak aztertu zenbait egituraren konparantza egin nahi genuke. Horrela, Lapurdiko tradizioan *-(r)en kontra higuintza* ordez *-(r)entzat higuintza* aldaketa ageri bada

(Pikabea 1993: 148), Zuberoan ez dugu molde zaharraren ordezkatzearen zantzurik atzeman (271)-(273).

- (271) [bekhatu] mourtalen hugungoua eta loxa. (Medit 38)
- (272) emadaçut [bekhatu] ororen hugungouaric handiena. (Medit 139)
- (273) Ahatz içatçu ene arrachut igaranac, emadaçut hen hugungoua. (Medit 153)

Haina *ükhen* perifrasiarekin, ordea, benefaktibozko bi markak ageri dira, beste hiru aukerekin batean: *-(r)en kontre* (275), *datiboa* (276), *genitiboa* (278), eta oraino *-(r)en kontre* + *-(ar)entako* molde pleonastikoa (277).

- (274) [...] çoure semiarentaco / *handy duçula haina*. (Edipa 514)
- (275) Galdu behar dutun oray / ene countre utian hainac oro. (Edipa 829)
- (276) Eztit ez hainaric ihouri. (SteEli 1564)
- (277) Ez hainaric ukhen / contre çoure jugentaco. (SteEli 1561)
- (278) Menturaz çoure hainan eta exaigouan nintçalaric. (Medit 136)
- (279) *Demonioua, gouretçat dian bekhaisteriac eta hainac* [...] (Medit 45)

Azkenik, *amodio ukhen* hiru modutara aurkitu dugu: *genitiboz* (280)-(281), *datiboz* (282)-(283) eta benefaktiboaren markaz (284).

- (280) Haren amudioa deabruak onsa atakatu zian. (Tt Onsa)
- (281) Zeren düt hainbeste amodio / emazte debriü horien. (Malqu 130)
- (282) Ükhen izozie bethi Jesüsi amodio. (Etch “Bi berset dolorusik”)
- (283) Atxiki zazu bethi populiaren amodiua bihotzian. [‘l’amour pour le peuple’] (Chaho AztBeg XI)
- (284) Zeren hanbat amodio / nik beitiüt züretako. (Saturna 329)

14. TAULAK motibatiboaren aukerak biltzen ditu, genitiboaren morfema hutsarekin has, eta benefaktibozko marken hedakuntza semantikoarekin buka. Garai historikoan gaindi, Zuberoko testuek *-gati(k)* morfema abantailatzen dute motibatiboaren adierazpenerako. XIX. mendean ere, *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* atzizkiek balio hori adierazten ahal dutenean, *-gati(k)* marka maizago erabiltzen da.

14. TAULA. Motibatiboaren adierazpena Zuberoan (*zeren*, eta abarrekoen landara): genitibotik benefaktibozko marken hedakuntza semantikoraino.

	<i>-(r)en</i>	<i>-gatik</i>	<i>-(ar)entzat</i>	<i>-(ar)entako</i>
<i>O Pro</i> ca.1600		17		
<i>Zalgize</i> ca.1600		1		
<i>Etchart</i> 1616		2		
<i>O Po</i> 1657		20		
<i>Tt Onsa</i> 1666		32		
<i>PrS</i> 1676		18		
<i>Bp</i> 1696		22		
<i>CatOlo</i> 1706	2	12		
<i>Othoitce</i> 1734		12	1 x 12	
<i>Mst (II & IV)</i> 1757		35		2
<i>IP</i> 1757		47		
<i>Ressegue</i> 1758	2	15		
<i>StJul</i> 1770		17		
<i>Mercy</i> 1780	1	5		
<i>NLilia</i> 1782		12		
<i>Egiat I</i> 1785		23	20	2
<i>Edipa</i> 1793	1	2	-	1
<i>Xarlem</i> ca.1800		7		
<i>SteEli</i> ca.1810		9		
<i>Malqu</i> 1808		3		
<i>DKhi</i> 1812		20		
<i>UskLi</i> 1814		19	-	3
<i>CatS</i> ca. 1836		27	3	
<i>Khurutch</i> 1838		4		
<i>Medit</i> 1844		45	3	
<i>KurBD</i> 1847		8		
<i>CanBel</i> 1848		3		
<i>Etchahun</i>		22	1	
<i>Chaho</i>		6	1	
<i>Archu</i> 1848		2	4	
<i>MaiMarHil</i> 1852		7	2	1
<i>Myst</i> 1856		10	-	4
<i>Ip Dial</i> 1857		(lokailu)		
<i>HOrdre</i> 1860		14	2	8
<i>EvS</i> 1873	10	23	-	3
<i>Epit</i> 1873		4	-	5
<i>Catuchuma</i> 1899		3	1	-
Orotara	16	528	49	29

Egungo nafar-lapurteran motibatiboaren adiera hertsian *-gatik* morfemaren ordezkatzeari gauzatu baldin bada, eta Zuberoako corpusak XIX. mendean benefaktiboaren markaren hedakuntza semantikoaren hasikinak baizik ez baditu lekukotzen, hau da pausatu beharreko galdera: Zuberoako testuetan azaleratu den joera berria orokortu da XX. mendean? Duda hori gogoan, interesgarria da *Norantz* proiektuaren datu basearen emaitzei soño bat egitea. Inkestaren galtoen artean badira bi *motibatibo* itema jasotzeko, bizigabe eta bizidunentzat, hurrenez hurren. Halere, bietan galdegiten dena *kausa* da, eta ez *motiboa*; hortaz, 69 erantzunetan gehientsuenek *-gatik* morfema darabilte.¹⁶³ Aldiz, datu base horrek zantzu argiak ematen ditu azken mendean *-(ar)entzat* markaren hedakuntza semantikoak aitzina egin duela ondorioztatzeko, baina ez mintzo guztietan hein berean. Horrela, Akitaniako egungo euskaldunek *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* atzizkiak usu erabiltzen dituzte hala denborazko balioan¹⁶⁴ nola, batez ere, prolatiboan.¹⁶⁵

1.6. Komitatiboa

1.6.1. Abiaturuak

Komitatiboak ekintza edo gertakizun batean bi partaideen arteko laguntza adierazten du, eta bi partaide behar du: lagundua dena (*accompañee*) eta laguntzen duena (*companion*); gainera bada *relator* delakoa, euskaraz *-(r)ekin* kasu-marka. Euskalaritzan *soziatibo* terminoa baliatu

¹⁶³ Hona lehen galdera: *Mes amis se sont fâchés à cause de la maison*. 59 lekukoetarik 46k *-gatik* morfema ematen dute, zazpik *etxearen gainetik/gainen*, lauk *etxia(re)n kausaz / etxia dela kausa*; batek *etxearen falta*, eta soilik Baxenabarreko emazte batek benefaktiboaren marka darabil: *Ene lagunak kesatu dira etxeandako* (<http://www.norantz.org/web/bilaketa/galdera/63>). Bigarren galderak ere kausa galdegiten du: *Je suis ici à cause de mon ami*. 59 lekukoetarik 54k *-gatik* ematen dute, hiruk *-aren kausa(z)*, beste batek *lagunaren falta*, eta azkenik Baxenabarreko gizon gazte batek *-(ar)entzat* marka darabil: *Eben niz nere lagunarentzat, edo nere lagunaren kausarentzat* (<http://www.norantz.org/web/bilaketa/galdera/64>).

¹⁶⁴ Adibidez, *pour* preposizioa denborazko balioaz erabiltzen denean (fr. *Jean était berger pour quelques jours*), lekukoen erantzunak hainbat aukeratan banatzen dira: *-ko* prospektiboa (3 erantzun), *-rako* destinatiboa (beste 3), *-(r)en* denborazkoa (bakarra), baina multzorik zabalenekoek benefaktiboaren markak baliatzen dituzte: *-(ar)entzat* (26) / *-(ar)entzako* (2) & *-(ar)endako* / *-(ar)entako* (13). (<http://www.norantz.org/web/bilaketa/galdera/84>)

¹⁶⁵ *Nous les avons pris pour femmes* perpausaren euskaratzean, 59 lekukoetarik 27k *-tzat* & *-tako* marka hutsen bidez adierazten dute prolatiboa; 16k *-entzat* atzizkia baliatu dute, eta beste 8k *-endako* / *-entako*. Azken parean 7 eta 1-eko proportzioan ageri da *-endako* aldaeraren alde; hots, zubererari doakion *-entako* aski minoritarioa litzateke, seguruenik Zuberoan prolatiboaren adierazpenean *-tako* soila gehiago atxiki dutelako seinale (<http://www.norantz.org/web/bilaketa/galdera/31>)

izan da,¹⁶⁶ baina hemen saihestuko dugu, egiazki komitatiboaren barneko ñabarduretarik bat baizik ez delako. Hungarierak du, edo zuen, komitatiboaz gainera, soziatibo beregain bat (Stolz, Stroh & Urdze 2013),¹⁶⁷ honakoa adierazteko: “The person in whose company (cf. Latin *socius*) the action is carried out, or to any belongings of people which take part in the action (together with their owners)” (<http://en.wikipedia.org> s.v. *sociative case*). Oro har, munduko hizkuntzetan komitatiboa kasu polisemikoa izaten da: haren balio nagusia konpainiaren adierazpena da, ondoren koordinazioa (→ pluralgilea), bai eta instrumentua ere; horiezaz gain, komitatiboak balio anitz adierazten ahal ditu, aski ñabarrak (cf. Arkhipov 2009 & 2016).

Euskararen komitatibo marka genitiboaren gainean eraikia da, baina *n* gabeko itxurak salatzen duenez, genitibo zaharraren garaian erantsi zitzaiokeen: *-(r)e + ki*. Van Eysek (1879: 76) **(r)-e-kide-n* etimologia proposatu zuen, *kide* postposizioaren gramatikalizazioz, gehi inesiboaren *-n*, ‘norbaiten konpainian’:¹⁶⁸ **(r)-e-kide-n > -(r)e-kie-n > -(r)-eki-n*; etimologia

¹⁶⁶ Ez da hautu bakarra izan. Frantses idatzitako literaturan *unitif* terminoa kausitzen ahal dugu (Darrigol 1830; Belsunce 1858 [Mounole 2003]; Gavel 1929; Lafittek 1944; Lafon 1951a, 1955b...); gainera, *accompagnatif* ere baliatu izan da (Oyharçabal 1991).

¹⁶⁷ “In Hungarian, two inflectional case suffixes in the noun paradigm partially compete with each other when it comes to encoding comitatives. First, there is the so-called comitative-instrumental suffix *-val/-vál* ‘with’. This suffix is polysemous because it may either have a comitative reading marking the companion (e.g. *barátjával* ‘with his friend’), or it may mark an instrument (e.g. *tollal* (< *toll* + *-val*) ‘with a pen’). Thus, *-val/-vál* reflects the familiar pattern of identity. In addition, there is the so-called *associative* case marked by *-stul/-stül* ‘with’. The functional domain of this suffix is restricted to the comitative proper, i.e. it marks companions (e.g. *családostul* ‘with family’, *gyerekestül* ‘with child’). Put differently, *-stul/-stül* has the typical traits of a morpheme showing differentiation. It is important to note that the associative can never be used with an instrumental reading. However, *-stul/-stül* and *-val/-vál* can be substituted one for the other if a comitative reading is intended” (Stolz, Stroh & Urdze 2013).

¹⁶⁸ Etimologia hori Schuchardtena (1893: 29 *apud* Manterola 2015: 469; 1947 [1923]: 61) zela pentsatu izan bada ere, egiazki Van Eysena da, Lafonek (1936: 67-68) argitu zuen bezala, eta Gómezek gogoratu (2005: 275, 5. oharra). Hona Van Eysen hitzak:

Comme *kin* régit un génitif, il est probable que c'est [sic] une locution adverbiale, un nom au locatif, comme *aurrea* ‘devant’, *gibelea* ‘derriere’, et que comme *aurrea* (pour *aurrea-n*) signifie ‘dans le devant’, *kin* équivaldra à ‘dans la compagnie’ ou à quelque autre expression analogue. Il faudra donc décomposer *kin* en *ki-n*. Le seul mot que nous sachions dont *ki* puisse dériver, c'est *kide*. Le *d* s'élide assez souvent en basque pour admettre que *kide* + *n* se soit contracté en *kin*, surtout si l'usage fréquent l'a réduit à n'être plus qu'un suffixe, dont la signification s'est très peu éloignée du sens original.

Kide signifie : pareil, semblable, égal, et en est arrivé à correspondre, dans les mots composées, à ‘cum’ latin et à ‘con’ français ; ainsi ‘consanguin’ est rendu par *hauride* et ‘commun’ est rendu par *bakid* de (*bat-kide*). Ces mots (*cum*, *con*) expriment participation, et *kide* + *n* pourrait donc signifier ‘en participation, en compagnie’, et de là le génitif qui précède. *Gizonarekin* ‘avec l'homme’ voudra donc dire ‘en compagnie de l'homme’ (1879 : 76-77).

horren bigarren urratsa arras ongi lekukotua dugu.¹⁶⁹ Euskalaritzaren tradizioak Van Eysen etimologia onetsi badu ere (Lafon 1965b: 196; Mitxelena 1972: 297; Trask 1997: 210), Manterolak zenbait objekzio egin dio.¹⁷⁰

Aldi historikoan gaindi, eta egungo euskararen ere, komitatiboaren morfemak aldakortasun gradu bat erakusten du. Batetik, ekialdeko mintzoetan atzizki honek bukaerako sudurkaria peitu du: *-(r)eki* —Gavelekin (1929: 26), uste dugu ekialdekoa dela komitatiboaren forma zaharrena¹⁷¹ —. Bestetik, betiere ekialdean, *-(r)ekila(n)* morfema ager daiteke, *-(r)eki(n)* aukerarekin bat.

Alderdi semantikoari dagokionez, ezaguna da komitatiboaren markak behiala koordinazioa ere adieraz zezakeela, *X-rekin Y* ‘X eta Y’ bezalako sintaxietan, Lakarrak (1983) mendebaldeko mintzoetan deskribatu duena, arkaismo gisara, eta ekialdekoetan ere gero eta gehiago lekukoturik ageri zaiguna (Oyharçabal 1991: 135; Lakarra 2008b; Padilla-Moyano 2011: 76-77; Camino 2011: 105). Erabilpen zahar horren aztarnek aldi historikoan iraun dute, eta egun nolabait haren azken txinpartak kausitzen ahal ditugu ekialdeko hiztunen gramatikan.¹⁷²

¹⁶⁹ Lapurdin. *EKC-k 600* agerralditik goiti eskaintzen ditu, gehienak ondoko egileengan: Haraneder, Arambillaga, Urte, Etxeberri Ziburukoa, Gasteluçar eta Argaignarats.

¹⁷⁰ Hona Manterolaren hitzak: “Zenbait arazo ditu hipotesi honek: *ide* aldaera aintzat hartuta, badirudi herskaria berria dela (*EHHE* s.v. *ide/kide*), hitza elkartuetan bigarren osagai gisa agertzearen ondorio, eta ez dirudi sintagma modu horretan *-kide* aldaera agertzeko aukerarik dagoenik (*-ide* agertu beharko litzateke); *-ki* eta *-kila* aldaerak baditu sozietiboak, eta *-kien*, arkaismo moduan azaldu beharrean, bestela azal liteke, ez baita, beharbada, kasualitatea gen. pl. *hekien* eta halakoak dituzten hizkeretan aurkitzea; azkenik, errazagoa litzateke, gainera, aditzondoetako *-ki* atzizkiarekin lotzea, Schuchardtek berak nahi duen bezala. Bestalde, hona zer dioten Heinek eta Kutevak: “The data supporting this pathway are not entirely satisfactory” (2002: 91-92). Beste aukera bat izan liteke *-ki* atzizkia izatea hor, *-n* inesiboarekin.” (2015: 469, oin-oharrean). Manterolaren iruzkina interes bizikoa iruditzen zaigu. Komitatiboaren sorrera **(a)ren kide(n)* izan ez balitz, *-ki* atzizkia du seinalatzen; hein batean, lotura hori aspaldidanik egina zen, alderantzizko norabidean egina ere: “Les prétendus adverbes en *ki* ne doivent pas être tenus pour des mots indéclinables, s'ils sont déjà déclinés; or est-il difficile d'apercevoir que la terminaison *ki* n'est autre chose que le cas unitif dont nous avons parlé?” (Darrigol 1830: 87). Gavelek ere ber ideia zuen: “[Les diverses formes de la désinence de l'unitif] comportent ensuite un élément *ki* que l'on peut très vraisemblablement identifier avec le suffixe *ki* utilisé pour former des adverbes à l'aide des adjectifs” (1929: 25).

¹⁷¹ “La forme la plus primitive de la désinence caractéristique de l'unitif serait donc *-eki*, mais on a pris l'habitude de lui ajouter souvent un suffixe exprimant une idée de *locatif*” (Gavel 1929: 26). Berrikiago, Trasken *-ki* berrikuntza zatekeela proposatu zuen, *-ekiko* bezalako sekuentziek eragin analogiaz sortua; aldiz, Mitxelenak eta Gómezek kontrakoa uste dute (Gómez 2005: 275).

¹⁷² Azken urteetako pastoral batean *X Y-rekin* ‘X eta Y’ sintaxiaren etsenplu hau aurkitzen ahal da: *Gero apezküpüa elizgizonekin* “puis l'évêque et les clercs” (Bedaxagar, *Alienor* 16. jalkaldiko antzez-ohar batean).

Koordinamolde zaharraren galerarekiko kontrastean, azken mendeetan komitatiboaren marka bestelako balioak hartuz joan da, partikularzki instrumentalaren bidez adierazten zirenak: “In western dialects, the instrumental has been lost in productive usage and the comitative is used in its place to express instrument or means” (Hualde & Ortiz de Urbina 2003: 186); beraz, erran daiteke kasu honek nolabaiteko hedakuntza semantikoa garatu duela. Halere, atal honetan ez dugu azterketa semantiko exhaustiborik enterprenituko, arreta alderdi morfologikoetan pausatuko baitugu. Funtsez, Zuberoako corpusean zertan den bukaerako sudurkariaren agerpena (§ 1.6.2.1), eta testuek noiz ematen duten *-(r)ekila(n)* atzizkia, haren balioak ikerturik (§ 1.6.2.2); azkenik *-(r)eki(la)(n)ko* sekuentzia iruzkinduko dugu (§ 1.6.2.3).

1.6.2. Komitatiboaren polimorfismoa Zuberoan

1.6.2.1. *-(r)eki(la)* vs. *-(r)eki(la)n*

Les désinences déclinatives varient dans chaque dialecte ; elles expriment avec précision les nuances les plus fugitives de la pensée : *ganat* ‘vers, jusqu’à’ désigne le mouvement et la tendance ; *gana* détermine la proximité. Les désinences *tara* et *tarat*, *ki* et *kin*, présentent les mêmes différences de signification. (Chaho 1836: 36)

Zorigaitzez, Chahok ez zuen komitatiboaren atzizkiez gehiago zehaztu; halere, ez dirudi deus konkreturik deskriba zezakeenik,¹⁷³ jakin badakigulako *-ki* & *-kin* pareak banaketa diatopiko hutsari obeditzen diola: oro har, *-n* gabeko forma ekialdeko mintzoetakoa da —

Erran behar da Bedaxagarrek berak egin duela frantsesezko itzulpena; bistan da, guztiz posible zukeen *puis l'évêque avec les clercs* ematea, baina koordinaziozko zentzuaz itzuli du perpausa, zerbait adieraziko lukeena, gure gustuko.

¹⁷³ Idazle bezala, Chahok berak ez zituen *-n*-dunak eta gabeak diferenteki baliatzen. *Ariel*-eko haren idazkien arteko batzuk ez dira zubereraz eginak, *nafar-lapurterarat* gehiago ala gutxiago hurbiltzen diren barietateetan baizik, edo amiküzeraz. Horrela, “Espainako berriak” izenburu duenean (*AztBeg* IV & VI), honako *-n*-dun komitatiboak ageri dira: *emaztiarekin*, *alabarekin*, *eskuekin*. Donapaleuko populian eta republicain aldeko pharthez laborarier, ofizialer, langiler eta Braseruer” (*AztBeg* VIII): *horiekin*, *maskerekin*; “Nekazale baten kontseilua Lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer” (*AztBeg* IX): *legekin*, *egitearekin*, *gelditzearekin*, *harekin*, *batzuekin* & *argituekhin*. “Jaunak!” (*AztBeg* XI) [lehen adizkia *dautazien* da]: *seindimendiekin*. Berez, zubereraz idatziak direnen artean, hauek aurkitu ditut: *aphaltziarekin* (XVI), *hainatziarekin* (XVI) & *familiarekin* (XVI). Halere, Chahok *-eki* erabiltzen du maizenik.

hego-nafarrera, behe nafarrera,¹⁷⁴ zuberera gehi Pirinioetako mintzoak—. Beraz, Zuberoako tradizioan printzipioz *-n* gabeko aukerak igurika genitzake;¹⁷⁵ halere, bada *-n*-dun alomorfoaren agerraldirik. Oihenart¹⁷⁶ edo Tartasen —bai eta Maisterren *hekin* (IV 18, 3) guztizko salbuespenaren— abstrakzio eginez, XIX. mendean hasiko da, han eta hemen, *-(r)ekin* agertzen: *Meditacioniac* liburuan (1844), baina bereziki Archuren itzulpenean (1848), *Maiatza, Mariaren hilabetia* (1852) edo *Heren-Ordreco escu libria* (1860) liburuetan; datu zehatzetarako, ikus 15. TAULA.

Uscara libriak hasitako “sagan” izenburuetan sumatzen ahal dugu aldaketa: lehen ediziotik *bicitceco erreglamentu bateki* errepikatzen bada (salbu 1838koan), 1845ekoan *concentciaren examen batekin* ageriko da, eta 1856koan *jaun aphezakupiaren baimentoarekin*. Gogoratu behar da liburu honen lehen edizioa XVIII. mendearen azken laurdenekoa dela, eta azkena 1856koa (Padilla-Moyano 2015a). Beraz, testu honen transmisioa Oloroeko diozesaren sehaskatik Baionako elizbarruti berrantolatura iragan zen. Bestalde, *-(are)kilan* moldearen agerpena diferentea da: Maisterrek eta *Charlemagnek* eiki lekukotzen dute: 13 eta 26 agerraldi, hurrenez hurren.

Oro har, *-n* aiseago ageri da *-kilan* morfemari lotua *-kin* aukerari baino. Alde horretatik, Maisterren testigantza aipatzekoa da zeren, beti *-ki* emanik (434 aldiz), atzizki luzatua erabiltzekoan *-n*-duna nahiago du (13 aldiz, vs. 2 *-kila*). Zuberoan *-n*-dun aukerak ezagunak izan arren, uste dugu kanpoko eraginei lotuak direla. Hainbatetan ikusi den bezala, Oihenartek edo Tartasek joera nabarmena dute Zuberoatik kanpoko hizkuntza ezaugarrien agerrarazteko, eta kasu honetan ere horrela ajitu dukete. XIX. mendeko lekukotasunak direnaz bezainbatean,

¹⁷⁴ Caminoren hitzetan, “Soziatiboko *-ki* nahiz *-kila* atzizkiak aspalditik ageri dira Nafarroa Beherean: XVI-XIX. mendeetako idazkietan ditugu. Atzizkioi atxiki *-n* morfema ez da ezezaguna Nafarroa Beherean: idazlea antzinakoagoa den heinean, inesiboko morfemaz agertzeko aukera handitzen da eta geografian ekialdera jotzen dugun heinean ere, ez agertzeko aukera handiagoa da” (2008: 146).

¹⁷⁵ Komitatiboaren atzizkien bilakaera batentzat ikus Iglesias 2005. Haren ikertzean zubererazko corpora gurea baino mugatuagoa da, lekukotasun bakoitzaren izaeraren gaineko kontsideraziorik egin gabe. Hortaz, nork eta Oihenartek edo Tartasek zenbaitetan *-kin* ematetik ezin da, besterik gabe, zubererarentzako ondorioz atera. Izatekotan, XIX. mendean *-n*-dun komitatiboak sartuko ziratekeen zenbait egile zuberotarren testuetan.

¹⁷⁶ Atsotitzetan, Oihenartek honakoak ematen ditu: *guziekin* 543, *gutirekin* 543, *ihabaliarekin* 629 & *hilarekin* 637; komitatiboaren gainerako agerraldietan *-eki* (29 aldiz). Atzizki luzatuari dagokionez, atsotitzetan bada *etsaiekila* 89, *azkarragoarekila* 645 & *urthearekila* 677, baina behin ere ez *-kilan*. Neurtitzetan ere *-n*-dun alomorfoa gutxiengoan da: *zurekin* XVI 9, XXV 1 & XXV 4, *hanbatekin* XX 5, *hauekin* XX 5, *pikoekin* XXVI 25 & 26 (*-n* gabea 26 aldiz ematen du) eta, errefracuetan bezala, ez da *-kilan*-ik, baina bai *-kila*: *zurekila* IV 7, *batekila* XII 1, *handirekila* XX 20 & *begiekila* XXI 1.

guk proposatu dugun bezala (Padilla-Moyano 2015a), ageri diren *-(e)kin* nolabait Oloroeko diozesaren desegitearen ondorioz Baionara so dauden zenbait egileren lanetan ageri dira.

Azkenean, komeni da herri antzertiaren tradizioko testuetan gertatzen dena aztertzea. 15. TAULAK erakusten duenez, trajeria eta asto lasterretan *-n-dun* komitatiboen lekukotza praktikan *-kilan* atzizki luzatuari estekatua da: bestela erranik, bada *-kilan*, baina ez *-kin*. *Chiveroua eta Marcelina* fartsaren kasua arras ilustragarria da. Antzezlan honetan bada *españul* bat (izenik gabe, zuzen *Españula* deitua) eta Arnegi izeneko *manexa*. Pertsonaia hauen karakterizazio linguistikoan zuberotar ez diren hizkuntz ezaugarriak agertzen dira — *douçou* bezalako bokalismoak adibidez—, eta horien artean plazatzekoa da komitatiboaren atzizki *-n-duna*: *nirekin* 110, *zurekin* 168 & 172, *markekin* 119, *hunekin* 185 — bestenaz, *-(r)eki* 44 aldiz agertzen da—.

15. TAULA. Komitatiboaren polimorfismoa.

	-KI	-KIN	-KILA	-KILAN
<i>LVP</i> 1545	29	-	14	-
<i>O Pro</i> ca. 1600	29	4	3	-
<i>Bela</i> ca. 1600	3	-	-	-
<i>Zalgize</i> ca. 1600	7	-	-	-
<i>Etchart</i> 1616	67	-	-	-
<i>O Po</i> 1657	26	7	4	-
<i>Tt Onsa</i> 1666	38*	39	17	-
<i>Tt Arima</i> 1672	21	12	15	-
<i>PrS</i> 1676	20	-	-	-
<i>Bp</i> 1696	137	-	-	-
<i>CatOlo</i> 1706	59	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	60	-	-	-
<i>IP</i> 1757	11	-	1	-
<i>Mst osoa</i> 1757	432	1	2	13
<i>Ressegue</i>	38	-	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	16	-	2	-
<i>StJul</i> 1770	113	-	14	-
<i>Mercy</i> 1780	32	-	1	-
<i>NLilia</i> 1782	25	-	2	-
<i>Egiat I</i> 1785	61	3	66	-
<i>Chiveroua</i>	44	5*	16	-
<i>Bala</i> 1788	-	-	1	1
<i>Jouanic</i> 1788	7	-	3	-
<i>Boubane</i>	25	-	2	-
<i>Edipa</i> 1793	106	-	10	-
<i>Xarlem</i> ca. 1800	158	-	26	7
<i>SteEli</i> ca. 1800	122	-	19	-
<i>Malqu</i> 1807	45	-	7	5
<i>DKhi</i> 1812	61	-	-	-
<i>UskLi</i> 1814	104	2	20	-
<i>CatS</i> 1836	125	2	-	-
<i>Khurutch</i> 1837	18	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	179	1	-	-
<i>Ip KurBD</i> 1847	25	-	-	-
<i>Etchahun</i>	99	14	16	1
<i>CanBel</i> 1848	32	27	7	9
<i>Archu</i> 1848	13	5	-	1
<i>Chaho *</i>	36	15	3	3
<i>Myst</i> 1852	49	-	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1856	94	16	1	-
<i>Ip Dial</i>	40	-	-	-
<i>HOrdre</i> 1860	67	8	1	-
<i>Urruty (dena)</i> 1873	105	-	-	-
<i>SGrat</i> 1879	24	-	-	-
<i>Catuchuma</i> 1899	43	-	-	-
Orotara	2816	161	259	40

1.6.2.2. *-kila(n)* atzizkia

1.6.2.2.1. *-kila(n)* atzizkiaren balioaz

Ekialdeko euskalkietan, *-(r)eki(n)* atzizkiarekin batean, komitatiboan ezaguna da *-(r)ekila(n)* morfema. Traskentzat atzizki hau “appears to have been extended by means of the adverbial suffix *-la*” (1997: 202), eta Santaziliak bere egiten du ikuspegi hori (2013: 270). Orpustanek (1994) “atzizki luzatu” deitzen du, ablatiboan eta motibatiboan arras bakanki ageri diren *-tila* eta *-gatila* bezala, hurrenez hurren.¹⁷⁷ Beraz, euskalarien artean *-(r)ekila(n)* morfema bigarrenkaria delako ustea zabala da, “atzizki luzatu” deiturak salatzen duenez, eta kasu horretan berrikuntza litzateke —berrikuntza zaharra, Etxepare eta Leizarraga lekuko—. Erran daiteke komitatiboaren atzizkiek ber balioa adierazten dutela.

Halere, baliteke historikoki kontuak diferente izan litezen. Gavelek euskararen komitatiboaren atzizkien garapenaren ikuspegi orokor bat eskaintzen du, zeinaren arabera:

- i) *-eki* baita komitatiboaren atzizkirik zaharrena;
- ii) *-n* erantsi baitzaio lokatiboaren ideia adierazteko;
- iii) *-ekila* atzizkiak bi interpretabide baititu:
 1. = *-ala* adlatiboa, eta beraz *-ekila* segidak mugimenduari lotu komitatiboa adierazten zuen; edo
 2. = *-la* moduzkoa, eta beraz komitatiboaren ideia indartzen zukeen, kasik pleonastikoki;
- iv) *-ekilan* atzizkirik berriena baitateke; eta
- v) denborarekin, komitatiboaren aukerek adieraz zitzaketen ñabardurak galduz joan baitira. (1929: 26)

Gavelen iruzkin semantikoak biziki interesgarriak iruditzen zaizkigu, egun aldakortasun librean diren alomorfoak behiala morfema bereiziak zirelako hipotesia funtsatzen baitute.¹⁷⁸

¹⁷⁷ *-tila* morfema luzatuaren iruzkin batentzat, ikus § 2.2.3.3.

¹⁷⁸ “La forme la plus primitive de la désinence caractéristique de l'unitif serait donc *-eki*, mais on a pris l'habitude de lui ajouter souvent un suffixe exprimant une idée de *locatif*; cela est fort naturel, puisque, la plupart du temps, l'idée d'union précise, jusqu'à un certain point, un lieu : quand je dis : « Mon frère était avec moi », je donne par la même une indication sur l'endroit où se trouvait « mon frère ». Il est à présumer qu'au début on employait la forme *-ekin* uniquement lorsque l'idée d'union s'accompagnait d'une idée de locatif sans mouvement, puisque [...] le suffixe *-n* est la caractéristique de cette sorte de locatif. Quant à la forme *-ekila*, si son élément final *-la* est à identifier avec le suffixe *-la* = *-ra* qui sert à exprimer le mouvement vers un lieu, la forme *-ekila* aura été employée d'abord lorsqu'il y avait mouvement, par exemple dans les phrases telles que « venez avec moi ». Si, au contraire, ce même élément est à identifier avec le suffixe *-la* qui sert à exprimer une idée de manière, son addition à la désinence *-eki* ne nous surprendra pas trop non plus, puisque, après tout, indiquer avec qui ou avec quoi se trouve une chose ou une personne, c'est préciser sa manière d'être. Quoi qu'il en soit, il a dû arriver un moment où les trois formes *-eki*, *-ekin* et *-ekila* se sont employées à peu près indifféremment, et où même une

Lacombek bere denborako garaztar baten testigantza interesgarria jaso zuen, *-ki(n)* & *-kila(n)* parearen arteko kontrasteaz:

Au témoignage d'une dame qui fut la plus assidue des auditrices de M. Lacombe pendant les six années qu'il fit un cours libre de langue et littérature basques à la Sorbonne, *-kin* et *-kilan* ne sont pas synonymes en cizain : *egoin nuzu zu(r)ekilan*, par exemple, s'opposerait (idée de permanence) à *zurekin jiten bada* (action transitoire, si j'ose dire). (Lafon 1936: 68)

Ondoren Lafittek Gavelen proposamena laburbildu zuen, *-(ar)ekila* atzizkiak adierazten zukeen mugimendu mota zehazturik:

La désinence de l'unitif se présente sous diverses formes qui ne sont en somme que des cas différentes de l'élément unitif *-ki* : nominatif *-ki*, inessif *-kin*, adlatif *-kila* et la forme surdéclinée *-kilan*. [...] *-kin* marque l'union réalisée : *aitarekin da* 'il est avec son père', *aitarekin doa* 'il va avec son père'. *-kila* marque un mouvement pour se joindre à quelqu'un : *aitarekila igorri dut* 'je l'ai envoyé avec son père'. *-kilan* est emphatique pour *-kin* ou *-kila*. Beaucoup de Basques ne respectent pas ces nuances. (1944 § 142)

Salbu Oyharçabalek,¹⁷⁹ ondoko euskalariak ez dute (Gavelen oinarritutako) Lafitteren erremarka bere egin; halaber, ez dirudi hiztunek, azken gizaldikoek bederen, haren ñabardurak erabili izan dituzten. Zail da Gavel-Lafitteren formulazioaren gibelean intuizioa noraino datzan neurtzea; nolana ere, proposamenak halako *mugimenduzko komitatiboa* (Gavel) edo *komitatibo-adlatiboa* (Lafitte) suposa lezake, hots, ohiko komitatiboaz gain — edo komitatibo-instrumentalaz gain—, mugimenduari edo batzearen ideari lotua litzatekeen komitatibo bereiz bat, morfema batez markatua. Komitatibo berezi hori nonbait existitzen da, ohiko komitatiboarekin batean.¹⁸⁰

quatrième forme *-ekilan* a pris naissance par addition du suffixe *-n* que nous trouvons dans *-ekin*. Seulement le souletin paraît à peu près être le seul dialecte qui ait conservé concurremment les quatre formes ; dans la plupart des autres régions, l'usage n'en a finalement retenu que deux ou trois, ou même une seule (en labourdin et en bas-navarrais la forme usuelle est *-ekin*)” (1929: 26).

¹⁷⁹ Charlemagneren edizioan, *enequila* formaren iruzkintzean, konpreni daiteke Oyharçabalek ontzat ematen duela *-(ar)ekila* morfemaren semantika zaharraren hipotesia, testuaren garaian ahuldua izan arren: “La surdéclinaison à l'adlatif sur *-ki* [...] serait induite par le verbe de mouvement (Lafitte § 142). La nuance est en voie de disparition, et *-kila(n)* n'est le plus souvent qu'une variante libre de *-ki(n)*.” (1991: 132). Bestenaz, Orpustanek ere gogoan izan du Lafitteren erremarka, baina ez du “Oihenarten hitzetan holakorik senditzen” (1994: 141).

¹⁸⁰ Munduko hizkuntza batzuek mugimenduari lotutako komitatibo berezia dute beren kasu sisteman. Halakoa da chantyal hizkuntzaren kasua —tibetar-birmaniar familiakoa, Nepalen erdian mintzatua—, komitatibo eta

1.6.2.2.2. *-kila(n)* atzizkiaren lekukotza

Aitzineko puntuan ikusi denez, Gavelek eta Lafittek ez dute *-kila* atzizkiak adieraz zezakeen mugimendua berdin definitzen: lehena oro har adlatiboaz mintzo denean, bigarrenak adlatibozko mugimendua lagundua denarengana dela zehazten du; bistan denez, Lafitteren formulazioa hertsia da. Ñabardura posible horiek gogoan, 15. TAULAK corpuseko *-(r)ekila* atzizkiaren agerraldi guztiak sailkatzen ditu, Etxepare eta Leizarraga ere azterketan sarturik.

Euskara Arkaikoan, Etxeparek eta Leizarragak *-(r)ekila* atzizkia erabiltzen dute, baina haien artean badira diferentzia markagarriak. Etxeparengan *-eki* eta *-ekila* alomorfoak liriateke, Lafonendako “sans différence de valeur, et pour les besoins du vers” (1951: 737). LVPko adibide guztiak miraturik, bat gatoz Lafonekin: Etxeparek *-(r)ekila* 14 aldiz ematen du, betiere izenordainekin,¹⁸¹ baina haietarik komitatiboa hirutan baizik ez da mugimenduari lotua ageri, (285)-eko pasartean adibidez; hori ez ezik, *-(r)eki* marka ere mugimenduari estekatua deneko kontra-etsenplurik ageri da (286). Bestalde, *Testamentu* osoan Leizarragak behin baizik ez du *-(r)ekila* atzizkia bere horretan eman, aditz estatibo batez (287), baina lau aldiz *-(r)ekilako* sekuentzia, gure ustez ñabardura semantikorik klarki atxikitzen duena (cf. § 1.6.2.3).

adlatibo/komitatibo gisara etiketatuak izan diren kasu-markak bereizten dituen. Chantyal hizkuntza ergatiboa da, guztiz atzizkizalea eta eranskaria; euskaraz gertatzen den bezala, haren bi dozena kasu-markak izen sintagma osoari gehitzen zaizkion klitikoak dira (Noonan, Bhulanja, Chhantyal & Pagliuca 1999: 3-4). Ondoko adibidetik konprenitzen denez, chantyal hizkuntzaren *-siŋ* kasu-markak adlatiboaren eta komitatiboaren balioak konbinatzen ditu:

Tʰokhər nə diŋŋa-siŋ ʰiya-ro ʰiya-ro.
orain topikoa abere-COM joan-IMPjoan-IMP

“Orain joan, joan abereekin.” (Noonan, Bhulanja, Chhantyal & Pagliuca 1999: 537).

Modu orokorrago batean, bada nolabaiteko lotura semantikoa adlatibo eta komitatiboaren artean. Horrela, Europako hizkuntza batzuetan —ingelesa eta frantsesa tartean— predikatu asko adlatibozko zein komitatibozko preposizioen bidez markatzen dira —cf. ing. *to talk, link, associate to/with*; fr. *parler, attacher, associer à/avec*—; Europatik kanpo ere polisemia hori hedatua da (Hagège 2010: 278).

¹⁸¹ Norequila minço yčan han agoen artian (I 28); Honequila albayteça bethiere conuersa (I 209); Harequila segur dugu vehar dugun gucia (II 63); Harequila bat banadi vihoça zayt harricen (V 11), Harequila egoytiaz ezpaneynde enoya (VI 8); Çurequila ecin vathuz vihocian erracen (VI 12); Minzaceco çurequila gaubat nahi niqueci (VI 15); Harequila ninçanian enuyen nic faltaric (VII 4); Secretuqui vehardit harequila minçatu (VII 11); Nic veharren nuyen gauça daramaçü çurequila (IX 16); Iamas çurequila enaynde enoya (X 8); Enequila minçaciaz gayçiq ecin duqueçu (XII 20) & Çurequila gayzqui vaniz nola vicininçande / Ene vihoz eta arima çurequila dirade (XII 33-34).

- (285) *Çurequila ecin vathuz vihocian erracen* (E VI 12)
 (286) *Iauguinenda rigorosqui saynduyequi cerutic.* (E I 330)
 (287) *Ia borthá ertsia duc, eta ene haourtchoac enequila dituc ohean: ecin iaiqui niaitec hiri emaitera.* (Lç Lk 11, 7)

Corpusean xerka, Zuberoan ere *-kila(n)* atzizkia lehen testuetarik ageri da, betiere gutxiengoan *-(r)eki* atzizkiaren eretzean —datu zehatzetarako, ikus 17. TAULA, komitatiboaren atzizkien lekukotza modu sistematikoan jasotzen duena—. Oihenarten atsotizetan *-kila* hirutan ageri da, zeinetarik bitan komitatiboak mugimendua inplikatzeko baitu, zentzu hertsian —*accompañee* delakoarengana, Lafittek hertsatu bezala— (288)-(290). Neurtitzez orobat erran daiteke, lau agerraldietarik bitan hauteman baitugu *-kila-k* adlatibozko komitatiboaren balioa duela (291)-(292), baina beste bietan errimaren arabera (293)-(294).

- (288) *Berant debila nehor konseilu bilha, eskukara jinez gero etsaiekila.* (O Pro 89)
 (289) *Min bilha dabila, gudukara dohena azkarragoarekila.* (O Pro 645)
 (290) *Urthearekila, iragan dateeno, kexa ezdadila.* (O Pro 677)
 (291) *Bat enaint'ehun / Urtez behin zurekila* (O Po IV 7)
 (292) *Aspaldian nabila / Hor, hebe, laztan bila / Et' orai, nahi-nola / batu naiz batekila.* (O Po XII 1)
 (293) *Lehia handirekila, / Haren bila [...]* (O Po XX 20)
 (294) *Zeren zur' oldez sendatu / Behar nauena, miratu / Dut neure begiekila.* (O Po XXI 1)

Tartasek komitatibo guztien bostenean *-(r)ekila* atzizkia erabiltzen du, eta mugimenduari lotutako ñabardura semantikoa nonbait suma daiteke: *Onsako* agerraldien erdian, eta *Arimakoen* herenean (ikus 16. TAULA); horren erakusgai dira (295)-(298)-ko pasarteak.

- (295) *bere semia eta bere zerbutizariak harturik berekila, ioan zela mendi haren zolala* (Tt Arima)
 (296) *Zeren uste duzu Abraham patriarka saindiak bere jendia kitatu ziala mendi haren zolan eta berbera bere semiarekila ioan mendi haren tinira bere kolpiaren egitera?* (Tt Arima)
 (297) *Iinkoari ohoroskatzen eta harekila unitzen baita arima debota* (Tt Arima)
 (298) *hirurak elgarrekila iunto direnian* (Tt Arima)
 (299) *Hirur prinzesa hoiek ere elgarrekila direnian, inprenable dira eta inbinzible.* (Tt Arima)

XVIII. mendean Maisterren lekukotza nabarmentzekoa da: *-(r)ekila(n)* atzizkia 15 aldiz ematen du, zeinetarik 12tan mugimendurekin konbinatua baita, eta hauen arteko 9tan mugimendu horrek Lafitteren hertsapenak beteko lituzke, hau da, higidura edo kanbiamendu bat inplikatzeko du *accompañee* delakoarengana. (300) eta (301)-eko pasarteetan komitatiboaren bi morfemak kontrastean ageri dira. Kasu gehienetan mugimenduzko zentzua

ez da egiazki espazioari lotua, metaforikoa baizik, kontzeptu abstraktuekin gertatzen den bezala.¹⁸² Gehiago dena, *-(r)ekila(n)* morfemak mugimendurik gabeko erlazioa adierazten dueneko hiru kasuetan halako kontzeptu abstraktuei dagozkie (307)-(309), eta besteekiko muga lausoa da —oro har, mugimenduzko zentzua den ala ez ebazteko aditzari begiratu diogu—.

- (300) *Juntaturen dutucie, ene anaye maitiac, cien oracioniac gourenekila eta erranen dugu alkhareki.* (IP 11)
- (301) *Eci hec eguiareki eçagutcen die bere Jauna, oguiaren haustian, ceren hen bihotça su ecinago handi bateç bethatcen beita, Jesus hekilan ebilten denian.* (Mst IV 14, 2)
- (302) *Gogoiia emaçu hekilan esteca etcitian.* (Mst II 1, 4)
- (303) *Gaiça aphurra duçu, çuc soferitcen duçuna, parrian eçarten balin baduçu, hagnbeste soferitu dienekilan.* (Mst III 19, 1)
- (304) *Praube eta merechi gabe bat har deçaçun çoure cerbutcharitaco, junta deçaçun çoure maitekilan.* (Mst III 10, 2)
- (305) *Ene semia, ene gracia preciatu duçu, ecin ounhesten diçu, campotico gaicekilan, eta lurreco consolacionekilan, nahastecatu içatia.* (Mst III 53, 1)
- (306) *Badouatçu gaiçac oro, eta çu hekilan.* (Mst II 1, 4)
- (307) *Bestekila nahi baduçu bakia, eta junto içatia.* (Mst I 17, 1)
- (308) *Bestekilan ere bakeç bicitcen beitira.* (Mst II 3, 3)
- (309) *Bat bederac gogo hounec bakia eta amourioua etchekiten du, bere sendimentuco diren gentekilan.* (Mst II 3, 2)

Maisterren ondoren, *-(r)kila* morfema lekukotzen duten testu gehienetan haren ñabardura semantikoa gero eta gutxiago hautematen da; ñabardura semantikoa ez ezik, atzizkiaren beraren agerpena gero eta ezohikoago bihurtzen da (ikus 15. TAULA), XVIII. eta XIX. mendeen artean diren lau testu salbuespen izanik. Batetik, Eguiateguyk orekan ematen ditu *-(r)eki* & *-(r)ekila* (64 eta 66 agerraldi, hurrenez hurren), baina badirudi harengan bi morfemak bariazio librean direla. Aldiz, garai horretako hiru trajeriatan *-(r)ekila* morfemak bere semantika zaharra aiseago atxikitzen du: *Edipan*, *Charlemagnen* gehiago, eta hein tipiagoan *Sainte Julien* eta *Sainte Elisabeth de Portugalen* (310)-(320) —gogo eman dezagun antzertian mugimenduzko aditzek eta kasu-markek testu erlijiosoetan baino usuago islatzen dituztela erlazio espazialak (cf. 182. oin-oharra)—.

- (310) *Enekila gitia / proposatu nahy neiçun, / eta Antiochaco hiriala / jouan nahy nunduçun.* (StJul 290)

¹⁸² “Most of the ancient Basque texts are religious texts, and consequently cannot be expected to provide abundant illustration of the expression of genuine spatial relationships, but rather of the metaphorical use of spatial cases” (Creissels & Mounole 2011: 173).

- (311) *Othoy, arren, ene semia, / sinhexy behar naiçu, / eta enekila etcherat / behar duçu erretiratu. (StJul 1014)*
- (312) *Erran eçadac noula den / bertan hire icena / Nahy bahiz ebily oray hebe / enekila lasterka. (Edipa 061)*
- (313) *Bagouatça bortun gaigna / bi arçaignaq algarequila (Edipa 110)*
- (314) *Jocasta hiliq eta / ecin ereman enekila. (Edipa 760)*
- (315) *Ene guerla gentia / formatan dit Eçariren / humolt eta rolan / Enequila dutuçu ginen (Xarlem 27)*
- (316) *Retira Çite Renaud / Ene seme maitia / Çu ere bai oger / biaz algarrequila (Xarlem 399)*
- (317) *Gente eraiqui eçaçu / Eta bertan adela / Eçar bertan canpagnan / Çoure gentequilan (Xarlem 1118)*
- (318) *Gaur enekila çuc / etçan behar duçu. (SteEli 303)*
- (319) *Aigu hox enekila / batere dudatu gabe. (SteEli 448)*
- (320) *Eta çoure cherkhara / guitiçu gu igorten, / eta gourekila gitez / çutu, madama, othoitcen. (SteEli 834)*

*Sainte Elisabethen izan & *edun* parean aditz nagusi gisara ageri da *-(r)ekila* morfemarekin batean (321) & (322). Gure ustean, pasarte horietan *izan & *edun* mugimenduzko balioaz hornituak dira —cf. *adlatibo berbalizatua* (Mujika 2008)— baina, ohi ez bezala, mugimenduzko adiera konferitzen diena ez da *adlatiboaren* morfema, komitatiboarena baizik.

- (321) *Bena guerla dela causa / erregue badate beharretan; / goure contre dukeçu ezpaguira / harekila gu bertan. (SteEli 1257)*
- (322) *Dugun aldiz bethi / bihotça Gincouarekila. (SteEli 1098)*

Errana dugu, *-(r)ekila* morfemaren maiztasuna behehituz doa, maiz haren balio zaharra izan daitekeena ere galduz. Hortaz, XIX. mendean semantika zaharraren aurkako adibideak nagusi dira, *Uscara Libria* lekuko (323)-(325). Guztiarekin, herri tradiziotik hurbilago diren testuetan *-(r)ekila(n)* atzizkiak aiseago gordetzen dituzke bere balio zaharraren aztarnak (326)-(328).

- (323) *Ardura errayten duçu Jauna dela cieki... Arrapostu emayten deroçu: Bay eta çoure ezpiritarekila ere. (UskLi 24-25)*
- (324) *Sacrificio Saintu hori apphezarekila Gincouari offritcen duzula. (UskLi 26)*
- (325) *Eguiazco dolumen batekila ppharcamentu galtha eçoçu. (UskLi 68)*
- (326) *Aigü, jaik adi, / behar diük jin enekila. (CanBel 260)*
- (327) *Bulgifer oraico aldian / garhaitu diagu satan / bena gure soldataq / eraman tiq berequilan. (CanBel 522) [errima]*
- (328) *Zirekila lotzia eztiziüt galthatzen. (Etch “Mendiko herrian” IV 3)*

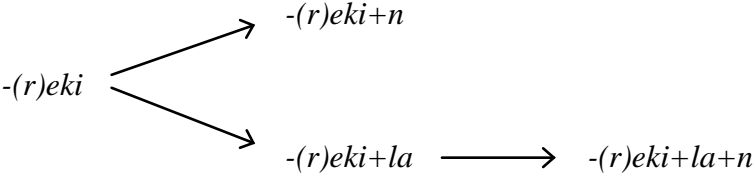
16. TAULA. -(r)ekila atzizkiaren semantika.

	mugimendua lagunduarengana	mugimendua lagunduarekin	mugimendua, orotara	mugimendurik ez
<i>LVP</i> 1545	2	1	3	11
<i>Lç Test</i> 1571	5*	-	-	1
<i>O Pro</i> ca.1600	2	-	2	1
<i>O Po</i> 1657	2	-	2	2
<i>Tt Onsa</i> 1666	5	3	8	9
<i>Tt Arima</i> 1672	2	2	4	11
<i>PrS</i> 1676	-	-	-	-
<i>Bp</i> 1696	-	-	-	-
<i>CatOlo</i> 1706	-	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	-	-	-	-
<i>Mst</i> 1757	9	3	12	3
<i>IP</i> 1757	1	-	1	-
<i>Ressegue</i> 1758	-	-	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	-	2	2	-
<i>StJul</i> 1770	2	2	4	10
<i>Mercy</i> 1780	1	-	-	-
<i>NLilia</i> 1782	-	-	-	2
<i>Egiat I</i> 1785				
<i>Bala</i> 1788	-	-	-	2
<i>Jouanic</i> 1788	-	1	1	2
<i>Boubane</i>	-	-	-	2
<i>Chiveroua</i>	-	6	6	10
<i>Edipa</i> 1793	1	5	6	5
<i>Xarlem</i> ca.1800	5	17	22	11
<i>SteEli</i> ca.1810	5	3	8	11
<i>Malqu</i> 1808	-	1	1	11
<i>Dkhi</i> 1812	-	-	-	-
<i>UskLi</i> 1814	2	3	5	17
<i>CatS</i> ca. 1836	-	-	-	-
<i>Khurutch</i> 1838	-	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	-	-	-	-
<i>KurBD</i> 1847	-	-	-	-
<i>CanBel</i> 1848	2	3	5	11
<i>Etchahun</i>	4	1	5	12
<i>Chaho</i>	1	2	3	3
<i>Archu</i> 1848	-	-	-	1
<i>MaiMarHil</i> 1852	1	-	1	-
<i>Myst</i> 1856	-	-	-	-
<i>Ip Dial</i> 1857	-	-	-	-
<i>Hordre</i> 1860	1	-	1	-
<i>Urruty</i> 1873	-	-	-	-
<i>SGrat</i> 1879	-	-	-	-
<i>Catuchuma</i> 1899	-	-	-	-

* -(r)ekila(n)ko sekuentzia

16. TAULAK *-(r)ekila(n)* morfemaren agerpena sistematikoki biltzen du, haren balioa sailkatuz: batetik komitatiboa mugimenduari lotua denean (Lafitteren eta Gavelen formulazioak bereizita), eta bestetik mugimendurik gabeko semantika.

Orain arte ikusi denez, Zuberoako testuek *-(r)kila(n)* morfemaren ñabardura semantiko zaharraren aztarna garbiak lekukotzen dituzte, hein handiagoan ala tipiagoan. Oro har, azken mendeetan gaindi *-(r)ekila(n)* atzizkiaren balioa lausotuz joan da, gero eta gehiago *-(r)eki(n)* komitatibo —edo komitatibo-instrumental— hutsaren alomorfo bilakaturik. Onartzen bada komitatiboaren kronologian *-(r)eki* forma zaharrena dela, eta *-(r)ekin* hari inesiboaren *-n* eranstearen emaitza, orduan nekez idoki liteke *-(r)ekila* morfema *-(r)ekin* baino berriago izatea. Beraz, Gavelen eta Lafitteren iruzkinak gogoan (§ 1.6.2.2.1), *-(r)ekila* morfema zaharra postula genezake, printzipioz *-(r)ekin* bezain zaharra —edo berria—. Aldiz, *-(r)ekilan* aldaera komitatiboaren aukerarik berriena litzateke.

Hastapenean *-(r)ekila* morfema horrek balio berezia zukeen: *-ki* komitatiboa eta *-la* adlatibozkoa baturik, halako “komitatibo-adlatiboa” zatekeen, lagundua (*accompañee*) jomuga zuen adlatiboa, *-(r)ekin* inesibozko kutsua zukeen bezala —hots, Lafittek formulatu zuen balioa—. Denboraren iragaitearekin, *norbaitekila joan* (\approx *norbaitegana joan*) \rightarrow *norbaitekila joan* (= *norbaiten konpainian joan*) aldaketa gertatuko zen; beraz, bigarren fase batean *-(r)ekila* morfema oro har komitatiboa gehi mugimendua adieraztera iragan zatekeen —hots, Gavelen formulazioa—. Ondoren, *-(r)ekila* morfema mugimendurik gabeko testuinguruetara ere hedatuko zen, azkenean *-(r)eki(n)* atzizkiarekiko bariazio librea gertatzeraino eta, beraz, alomorfo huts bihurtzeraino. 17. TAULAK *-kila(n)* komitatiboaren bi aukera nagusien arteko kontrastearen bilakaeraren gaineko hipotesia irudikatzen du, manera sintetikoan.

17. TAULA. Komitatiboaren bi atzizkien balioen bilakaera.

	I. fasea	II. fasea	III. fasea
<i>-(r)eki</i>	komitatibo	komitatibo-instrumental	komitatibo-instrumental
<i>-(r)ekila</i>	komitatibo-adlatibo	komitatibo + mugimendu	

-(r)ekila morfemaren jatorrizko semantikaren galera horretan, Zuberoako testu batzuk egoera zaharrago baten isla dirateke, hots, gutxienez *-(r)ekila*-k komitatiboa mugimenduari lotua adierazten zueneko garaiarenak. Morfema batek beste baten baliora asimilatzen denean, funtsean bi emaitza dira posible: a) bariazio librean erabilia izatea —alomorfo bihurtzea—, eta b) desagertzea, ez baita gehiago haren beharrik; hauei hirugarren posibilitate bat emenda dakieke: bi morfemak forma berri batean konbinatzea.¹⁸³ Puntu honetan, nabarmendu behar da Zuberoako testuetan *-(k)ila(n)* atzizkiaren lekukotza irregularra dela (ikus 15. TAULA): zenbait testu luzetarik guztiz absent da, eta present denetan semantikoki berezi izan daiteke ala *-(r)eki* atzizkiarekiko bariazio librean (16. TAULA). Azkenik, ondoko puntuan erakutsiko denez, *-(r)ekila(n)ko* sekuentziak *-(r)ekila* morfemaren jatorrizko balioaren aldeko argudio sendorik ematen du (§ 1.6.2.3).

1.6.2.3. *-(r)ekiko & -(r)ekila(n)ko* sekuentziak

Genitibo zaharraren morfemaren gainean eraikia den komitatiboaren atzizkiak bestelako eransketarik onartzen du, zehazki *-ko* erlazio atzizkiarena. Hortaz, egungo euskara batuan erabiltzen den *-(r)ekiko* segida testuetan lekukotzen dugu, komitatiboak erakusten duen polimorfismoaren araberako aldakortasunaz: Zuberoan *-(r)ekiko*, *-(r)ekinko*, *-(r)ekilako* eta *-(r)ekilanko* aldaerak kausitu ditugu. Guk dakigula, Leizarraga da *-(r)ekila(n)ko* sekuentziaren lekukorik zaharrena (329)-(333).

- (329) *Zure anhitz berthuterekilako autoritate handian esporzu harturik* (Test, eskaintza gut.)
- (330) *Baldin horlaco bada guizonaren emaztearequilaco beharquia, eztuc on ezconcea.* (Mt 19, 10)
- (331) *Erran nahi dut, çuen eta ene elkarrequilaco fedearaz consola nadinçát.* (Rom I 12)
- (332) *Iesus Christ gure Iaunaren bere saindu guciequilaco aduenimenduco.* (1 Thes 3, 13)
- (333) *Estebenequilaco disputá* (Test “Erideiteko taula”)

Zuberoan *-(r)eki(la)(n)ko* segidaren agerpena ohikoa izan ez arren, segurki lekukotua da (334)-(345). Eransketa honen etsenplu gehientsuenak *-la*-dun aldaerarekikoak izatea nabarmentzekoa iruditzen zaigu. Archuk *vademecum* hitzaren euskal ordaina proposatzen du: *habil-enekinko* (341), euskararen syntaxian ere perpausa izen bilakaturik.

¹⁸³ Bi morfemen balioen neutraltzearen ondorioa da mintzo batzuetan komitatiboan soilik *-kila(n)* izatea. Lafoni idatzi gutun batean, Lacombe dio amiküzeraz *-kila(n)* baizik ez zela erabiltzen, bederen Donapaleun —“du moins en était-il ainsi dans le basque parlé par ma mère”— (Lafon 1936: 68).

- (334) *Thempora llaburretan barnen çourekilancouac eguin dikeçu.* (Mst I 23, 1)
 (335) *Jesusekilaco adichkidegoua nabassiaç.* (Mst II 8, izenburu)
 (336) *Bena behar ere baduçu / moian ezcapatceko, / haiekilako langereticq / livre içateco.* (StJul 288)
 (337) *Jesus-Christekilaco entretenimentia edo conversationia Meça saintuco themporan.* (UskLi 32)
 (338) *Gasturekiko hankortarzunak, oinezko egiten ditu zaldunak.* (O Pro 518)
 (339) *Zer othe ùkhenen nin pattako hekiko.* (Etch 320)
 (340) *Familiarekilanko nahaspuletan baratuko niz.* (Chaho AztBeg XVI)
 (341) *Uskal-herriko haurrek beharlukete, hola da ja ene ustea, habil-enekinkobat gramatikabat.* (Archu, “Aitzin-beghi”)
 (342) *Etzirade hün / alkharrekilanko beizi.* (CanBel 401)
 (343) *Harekilako segretik behar tün bai ützi* (Etch 412)¹⁸⁴
 (344) *Hartacoz, içan cite, othoi, çu, ene Jesusenkilaco unioniaren oropiloa.* (MaiMarHil 79)
 (345) *Emaztekilako da / ene ofiziua, / emaztek emaztetara / dizie bere biziua.* (Saturna 5)

Semantikaren aldetik, *-(r)eki(la)(n)ko* honek usuen *-(aren)gana(t)ko* segidaren bidez adierazten den balio bera du, sentimendu eta halako kontzeptu abstraktuen eremuaren barnean. Puntu honetan, *-(r)ekila(n)ko* sekuentziak *-(r)ekila* morfemaren balio zaharraren alde egiten du: batetik, haren semantika adlatibozko balio abstraktuari legokioke;¹⁸⁵ bestetik, *-(r)ekila* morfemaren balio zaharraren aztarnak luzazkien gorde dituen eremuan *-(r)eki(n)ko* anitzez ere gutxiago ageri da.

1.6.3. Ondorioak

Zuberoan komitatiboak nolabaiteko aldakortasun morfologikoa erakusten du. Lehenik, haren morfemek *-n* agerraraz dezakete, baina ekialde hertsiko mintzoetan, eta beraz Zuberoan, komitatiboaren aukera tipikoki *-n* gabea izaten da: 2816 *-(r)eki* vs. 161 *-(e)kin*. Bukaera sudurkaria aiseago ageri da *-(r)ekila(n)* morfeman *-(r)eki(n)* aukeran baino —zazpietarik bat, vs. hamazazpietarik bat, hurrenez hurren—. Semantikoki, nahiz eta *-(r)ekin* atzizkiak jatorriz *-n* inesiboa erakusten duen, komitatiboaren *-n*-dun eta gabeko aukeren artean ez da

¹⁸⁴ Lhanderen bertsoia; “Bi ahizpak” bertsoan Haritschelharrek Larrasqueten bertsoia hautatzen du testuaren ezarpenerako, bestelako sintaxia ematen duena: *Segretik behar düttün bai ützi hareki* (Etch 412).

¹⁸⁵ Erlazio espazial abstraktuen adierazpenean *-(r)ekilako* & *-(ren)ganako* sekuentziak balia daitezke. Bigarrenak berez adlatibozko atzizkiaren gainean eratua da, salbuespenik gabe: *harenganako fidantza*, posible da, baina ez ***harengango fidantza*. Hortaz, ekialdean *-(r)ekila(n)ko* anitzez gehiago agertzea *-(r)eki(n)ko* adierazgarria da oso: komitatiboan *-la* elementua duen morfema minoritarioa izanik, sekuentzia honetan proportzioa ifrentzukatzen da *-la* elementua duenaren alde: hamar *-(r)ekila(n)ko* vs. bi *-(r)eki(n)ko*. Gure ustez datua ez da halabeharrezkoa: *-kilako* berez adlatibozko erlazio abstraktu bati lotua da, *-ganako* den hein berean. Gure corpusean *-gana(t)ko* eransketa hemeretzi aldiz ageri da —destinatiboaren azterketarako, ikus § 2.4.4—.

batere diferentziarik, Zuberoan ala kanpoan. Zuberoan errotuen ikusi dugun aukera *-(r)eki* morfemarena da, bukaerako sudurkaria gabe; onesten dugun ikusmoldean, hauxe litzateke komitatiboaren morfemaren itxurarik zaharrena (Gómez 2005: 275). Errotuago ez ezik, erran daiteke Zuberoan *-(r)eki* dela komitatiboaren aukera *naturala*, *-(r)ekin* aukera nagusiki kanpoko eragipena salatzen duten testuetan lekukotu baita: Oihenart, Tartas eta, arras era minoritarioan bada ere, XIX. mendeko zenbait testutan ere. Gehiago dena, herri antzertiko lan batean *-(r)ekin* aldaera Zuberoatik kanpoko euskaldunen hizkuntza karakterizazioan baliatu izan da.

Bigarrenik *-(r)eki(n)* & *-(r)ekila(n)* pareak genuke, azkenak *-la* morfoaren bidez eratua. Bi aukera nagusi hauek ber balioa dutela erran izan bada ere, Zuberoako testuetan lehenbizi Gavelek eta gero Lafittek deskribatu zituzten ñabardura semantikoen aztarnak atzeman ditugu. Zehazkiago, *-(r)ekila(n)* morfemak komitatiboa eta mugimendua batzen dituzke, zenbaitetan adierarik hertsienean —batzearen ideiak berez dakarren mugimendua, *accompañee* delakoarengana—, eta besteetan adiera zabalagoan —*accompañee* delakoarekin batean gauzatzen den mugimendua—. Gure ikuspegian, bigarren ñabardura horren erabilpenak jatorrizko balio hertsia goaren iluntze, lausotze eta azkenean galtzea ekarriko zukeen, denboraren iragaiteaz *-ki(n)* & *-kila(n)* parearen arteko kontrastea neutralduz. Diakronikoki, ez dugu aldaketarik deskribatu *-(r)eki(n)* & *-(r)ekila(n)* parearen arteko banaketan: lehen testuetarik biak ageri dira, betiere *-(r)eki(n)* aukeraren nagusigoa garbia izanik. Garai historikoan zehar, *-(r)eki(n)* morfemaren aldeko proportzioa 10 eta 1ekoa da *-(r)ekila(n)* morfemaren eretzean (2977 vs. 299).

Azkenik, komitatiboaren morfemaren gainean eraikia den *-(r)eki(la)(n)ko* sekuentziaren agerpena aztertutik, ondoriozta daiteke haren semantika *-(ren)gana(t)ko* adlatibozko egiturarenaren parekoa dela. Ekialdean *-(r)ekila(n)ko* anitzez maizago ageri da *-(r)eki(n)ko* baino, gure ustez *-(r)ekila* morfemaren balio zaharraren hipotesiaren aldeko argudio sendoa dena.

1.7. Genitiboa eta hari lotutako kasu-markak: ondorioak

Euskara historikoak, batez ere ekialdean, lehenagoko kasu sistema sinpleago baten aztarnak atxiki ditu. Egungoa bezala, lehenagoko kasu sistema hura hiru hankatako gisara irudika daiteke: lehen hanka kasu gramatikal deitzen dituguneg egiten zuten (ABS, DAT, ERG), bigarrena genitiboak, eta hirugarrena kasu lokatiboek. Beraz, sistemaren hanka bat genitibo zaharraren gainean eraikia litzateke. Bere garai prehistorikoan, ez oso urrun (Erdi Aroan),

euskarak bazuen genitibo marka bat aski polisemikoa, exhaustibo izan gabe edulea, esperimantatzailea, onuraduna/kaltetuna, kausa, motiboa, iraupena, “prolazioa” eta are hartzailea adieraz zitzakeena.

Postposizio zenbaiten gramatikalizazioaren ondorioz, Erdi Aroan kasu-marka berri multzo bat azaleratu zen. Menturaz, lehen komitatiboarena izan zen, eta bigarrena motibatiboarena — Mitxelenaren ustez, erromantzeari egindako kalkoan—. Azken markak *-(ar)entzat* & *-(ar)entako* izan ziren, prolatibotik abiatuak, eta genitibo-benefaktiboak adierazten zituen balioetara hedatu zirenak. Haren gainean eratutako kasu-marken sorreraren ondorioz, genitiboaren morfema balio zehatzago batera lerratuz joan zen, hots, egun erabiltzen duguna —funtsean edutezkoa—, marka berriak espezializatu izateko sortu baitziren.

Kapitulu honetan zehar aski erakutsi denez, euskararen genitiboak ez zuen bere balio zaharren adierazteko ahala egun batetik bestera galdu, mintzoan mintzo, kasuan kasu, luzaz atxikiko zuela baizik. Semantikaren *kategoria radialaren* ideari lotuz, genitiboaren marka soila lehenago gelditu zatekeen prolatiboaren adieraztetik, balio zentralari hurbilenak zitzaizkion adieren baino. Zentzu horretan, kasu berrien artean aipagarriena benefaktiboa dugu: Euskara Arkaikoan, genitiboaren marka hutsaren balio horrekin lekukotzen da euskalki guztietan, ondoren bakarrik Akitaniakoetan, eta azkenik ekialde hertsiago batean. XX. mendeko Zuberoan ohikoa zen genitiboaren balio benefaktiboa, eta egun ere haren aztarnak entzun daitezke ekialde hertsiko mintzoetan. Benefaktiboaren marka berriak direnaz bezainbatean, Zuberoako euskara historikoak *-(ar)entako* abantailatzen du, *-(ar)entzat* ere ezaguna delarik —baina herri tradizioko testuetarik guztiz absent—.

Bestalde, Zuberoako testuetan genitiboaren marka hutsak motibatiboaren balioak —kausa eta motiboa— adierazten zitueneko aztarna garbiak aurkitu ditugu, XIX. mendera arte. Halere, lehen testuetarik *-gati(k)* morfema guztiz usatua da. Haren lekukotzak erakusten digunez, Zuberoan *gati(k)* markaren erabilpena banaketa zaharrari hertsatzen zaio berant arte: izenen singularrean absolutiboaren ondoan emana da; erakusle eta bestelako determinatzaileetan ere absolutiboaren ondoan; azkenik, izenen pluralean eta erakusleen singularrean zein pluralean *-gati(k)* ustezko genitibo zaharrari jarraitzen zaio, *-egati(k)* itxura ematen duena.

Orain arteko analisiak azaldu gabe uzten dituzten zenbait asimetriaren kontu eginik, motibatiboaren markaren gibelean omen datzan genitibo zaharra, *-egati(k)* segidan azaleratzen dena, beste zerbait izan daitekeela proposatu dugu. Izan ere, *-e-* hori erakusleetan eta, oro har, deklinabidearen paradigmaren azaleratzen den *e* bera da, noizbait epentesi bezala definitua izan dena, eta berriki Lakarrak (2016) lehenagoko morfema baten aztarna gisara analizatu duena.

Aldakortasunari doakionean, *-k*-dun eta gabeko aldaerek ez dute sekuentzia kronologiko argirik erakusten. Zein-nahi kasutan, motibatiboaren aukera horiek ablatiboarenetikiko paralelotasunean dautza, *gati(k)* markaren sorreran *-ti* prosekutibo edo perlatibo zaharraren morfema zegoelako hipotesia indartzen duena.

Motibatiboarekin finitzeko, XVII. mendetik hona Akitaniako mintzoetan kanbiamendu bat abiatu da motibatibo eta benefaktiboaren arteko loturan. Lapurteran, eta ondoren zubereran, benefaktiboaren marka motibazioaren adierazpenera hedatu da, Pirinioez hegoaldera bien arteko bereizkuntza atxiki delarik (*-gatik* vs. *-(ar)entzat*). Aldaketa hori inguruko erromantzeek dituzten onuradun/motibo/agente pasiboa hirukotearen barneko lerrotatze dibergenteen ondorioa da. Zehazkiago, Akitaniako euskaran benefaktibozko morfemak frantsesean *pour* preposizioak adieraz ditzakeen balioak bereganatzen hasi dira, eta bereziki motibatiboarena —haren adiera hertsian, erran nahi baita motiboa, eta ez kausa—, baina baita prolatiboa eta denborazkoa. Lapurdin aldaketa XIX. menderako aski gauzatu bazen, Zuberoan prozesua berantago abiatu da. Ordezkatze hori Lapurditik irradiatua delako hipotesi sendoa kronologiak bermatu ez ezik, Zuberoako testuek erakusten digute erabilpen berria *-(ar)entzat* markari lotuago dela *-(ar)entako* aukerari baino; hau da, ekialdean maiztasun anitzez ere baxuagoa duen benefaktibozko morfemak du usantza berria karreiatzen, nolabait kanpoko eraginei so zeudekeen idazle edo hiztunen eskutik etorri delako seinale.

Kasu-marka berrien azterketaren hesteko, komitatiboa ikertu dugu, haren polimorfismoa bi ardatzetan iruzkinduz: batetik, *-n*-dun eta gabeko aukerak, eta bestetik *-(r)ekila(n)* morfema vs. *-(r)eki(n)*. Lehen pareari doakionean, Zuberoan, ekialde hertsian espero bezala, *-n* gabeko aukerak guztiz nagusitzen dira, *-n*-dunak praktikan kanpoko tradizioei irekiago ziren idazleen lanetan agertzen direlarik —guztiarekin ere, betiere gutxiengo markatuan, *-n* aiseago azaleratzen da *-(r)ekila(n)* morfeman *-(r)eki(n)*-en baino—. Puntu honetan, gure azterketaren emaitza interesgarrienak *-(r)ekila(n)* morfemaren balioa hunkitzen du. Gavelek (1929: 26) eta Lafittek (1944 § 142) proposatu ñabardura semantikoak gogoan, Zuberoako testu zaharrek *-(r)ekila* morfema konplexuaren jatorrizko semantikaren etsenplu garbiak eskaintzen dituzte. Jatorriz, *-(r)ekila(n)* morfemaren erran-nahi zehatzak *accompanee* delakoarenganako mugimendua adierazten zukeen, eta denborarekin *accompanee* delakoarekin batean egiten zen mugimendua ere adieraztera iragan zatekeen, azkenean *-(r)eki(n)* morfemaren balioarekin nahasteko. Komitatiboaren gainean eraikia den *-(r)ekila(n)ko* sekuentziak *-(r)ekila* morfemaren jatorrizko adlatibozko balioaren alde egiten du, ekialdean nekez aurkitzen baita *-(r)eki(n)ko* (cf. *-gana(t)ko*, baina ***-gango*).

Azken buruan, genitiboaren eta haren gaineko kasu-marken bilakaerak Zuberoako euskarak arkaismorako duen jitea agerrarazi du berriz ere. Hizkuntza osoaren kasu sistemaren berrantolatze batean, kasu-marka berriak garatu ondoren, ekialdeko euskarak genitiboaren marka soilaren balio zaharrak luzaz atxiki dituela erakutsi dugu. Beste aldetik, Zuberoako testuen lekukotzan oinarrituz, eta paralelo tipologiko garbi baten laguntzaz, ekialdeko euskarak behiala bi komitatibo bereizten zituelako hipotesia aldarrikatu dugu: *-(r)eki(n)* komitatiboa vs. *-(r)kila* komitatibo-adlatiboa, azkena garapen berria (“atzizki luzatua”) delako ustearen aurka.

2. Kasu lokatiboen azterketa

- 2.1. Inesiboa mugagabe arkaikoan (edo *inesibo arkaikoa*)
 - 2.1.1. Kontzeptualizazioa
 - 2.1.2. Inesibo arkaikoa Zuberoako testuetan
 - 2.1.3. Inesibo + *-ko*
 - 2.1.4. Ondorioak
- 2.2. Ablatiboaren polimorfismoa
 - 2.2.1. Sarrera
 - 2.2.2. Partitibo-ablatibo arkaikoaren markaren iraupena
 - 2.2.3. Ablatibozko marka berriaren eta berriagoaren arteko lehia
 - 2.2.4. Ondorioak
- 2.3. Adlatiboaren polimorfismoa
 - 2.3.1. Sarrera
 - 2.3.2. *-ra(t)* vs. *-ala(t)*
 - 2.3.3. *-t* vs. $-\emptyset$
 - 2.3.3.1. Abiaburuak
 - 2.3.4. Ondorioak
- 2.4. Adlatiboaren gainean sortutako kasu lokatibo konposatuak
 - 2.4.1. Sarrera
 - 2.4.2. Hurbiltze adlatiboa, *-t* morfoaz landara
 - 2.4.3. Muga adlatiboa
 - 2.4.4. Destinatiboa
 - 2.4.5. Ondorioak
- 2.5. *Baitha*- kasu lokatiboetan
 - 2.5.1. Sarrera
 - 2.5.2. *Bait(h)an* postposizioa nondik norakoak
 - 2.5.3. *Baitha*- postposizioaren diakronia
 - 2.5.4. Ondorioak

2.1. Inesiboa mugagabe arkaikoan (*inesibo arkaikoa*)

- 3.1.1. Kontzeptualizazioa
- 3.1.2. Inesibo arkaikoa Zuberoako testuetan
 - 3.1.2.1. Tema + *-(e)n*
 - 3.1.2.1.1. *aspaldin*
 - 3.1.2.1.2. *aurten*
 - 3.1.2.1.3. *etxen*
 - 3.1.2.1.4. *ihizen*
 - 3.1.2.1.5. *ondon*
 - 3.1.2.1.6. *soñen*
 - 3.1.2.2. Bi kasu ñabar: *arrats* eta *goiz*
- 3.1.3. Inesibo + *-ko*
- 3.1.4. Ondorioak

2.1.1. Kontzeptualizazioa

[*egiten, entzuten* bezalako aditz-izenez] “Habría acaso que advertir que se trata del inesivo indeterminado, ya muy poco corriente fuera de ahí. Creo que alguno, ¿Lafitte?, lo llama *inesivo arcaico*.” (Mitxelena 1970-1980: 369; cf., halaber, 1979: 395).

Ezaguna da Zuberoan oraino *etxen* erabiltzen dela, bai eta *etxian* ere. Lehena zehaztugabea bide da, toponimoa bailitzan, eta bigarrena zehatza (ikus § 2.1.2.1.3). Euskalaritzan bada nolabaiteko tradizioa halako *-a* gabeko formei *inesibo arkaiko* deitzeko, baina beharbada zehatzago litzateke *inesibo mugagabe arkaikoa* erabiltzea —cf. “mugagabe arkaikoa” (Manterola 2015: 45)—; aldiz, Lafonen hitzak oposa litezke: “On ne peut pas dire de ces inessifs en *-n* de noms communs s'ils appartiennent au singulier défini ou à l'indéfini” (1970: 170).

Y como abundan las muestras, identificables como arcaísmos, de inesivos en *-(e)n* sin marca formal ni de indeterminación, *-ta-*, ni de determinación, *-a-*, me atrevería a concluir que la introducción material de éste en inesivos como *etxe-a-n* ‘en casa’ (ronc. sul. *etxen, etsen*), *lurr-e-a-n*, etc., no es, hablando en términos relativos, demasiado antigua. Sobran ejemplos a añadir al que se acaba de citar de los llamados «inesivos arcaicos»: sustantivos verbales como *egi-te-n*, vizc. *bat-en*, más antiguo que *batean* o *batetan* como decía hace poco A. Irigoyen (¿b.-nav. lab. *betan* ‘a la vez, etc.’ no será esto mismo, metatizado?), la desinencia de comitativo *-ki(e)n*, etc. Ahora bien, si *-a-* fuera ahí de introducción reciente, *-o-* sería otra innovación datable por las mismas fechas. (Mitxelena 1979: 395)

Inoiz horrela azaldua izan bada ere, singularreko inesiboan agertzen den *-a-* (*etxean*, *lanean*, *mendian*) batzuentzat ez da artikulua, eta orobat Zuberoako eta Erronkariko

adlatibozko *-a-* (zub. *ala(t)*, erronk. *-ara*). Horrela proposatu zuen Jacobsenek (1977 *apud* Azkarate & Altuna 2011: 119), zeren sintaxiaren aldetik honako hurrenkera espero bailitzateke: [[izena (izenondoa) + artikulua]_{IS} + (lotura bokal / kontsonantea) + kasu-marka]. Aldiz, *lurrean* bezalako formetan *-a-* artikulua balitz, lotura bokalaren eskuinean letzake, hori ezinezkoa izanik.

De Rijkek (1981) **-ga-* atzizki bat postulatu zuen: **lurr-e-ga-n > lurrean*, eta Traskek *gain > gan* bilakaera, *gain* jatorriz postposizioa baitzatekeen. Azalpen horren arabera, **gan* hark ‘gain’ erran-nahia atxikiko zuen, gero lokatibozko baliora lerratzeko (1997: 203). Azkenean, bere berreraiketa proposamenean Manterolak erakuslea dakusa deklinabidean agertzen den *-a-* horretan, haren forma zaharrean: **ha*. Inesibo singular mugatuan **han* zatekeen erakusle hura: **lan han* ‘lan hartan’ > **lan-e-han > lanean* (2009 & 2015: 255). Nonbait, Manterolaren interpretazioak zirkulua hesten du:

Manterola’s account of the inessive *-an* is actually a return to the views held previous to Jacobson (1977), according to which the *-a* of *-an* is nothing but the article (< 3rd grade demonstrative). It was already defended by Schuchardt (1947 [1923]), Lafon (1999 [1970]) and Castaños-Garay (1979: 139). According to these authors, the *-a* of the inessive [...] would simply be the article, incorporated into the inessive marker *-n* at a late stage by analogy with the grammatical cases, which do have *-a-*. (Santazilia 2013: 254).

Lafon lehenbizikoa izan zen *-(e)n* soileko inesibozko formak kokatzen. Gure ustez, Lafonek ihardespren hoherena eman zien halako formek pausatzen dituzten galderei:

Mais des formes comme *etxen* [...], *ihizin* [...], *itsason barnen*, [...], ainsi que l’emploi des substantifs verbaux a l’inessif en *-n* dans la conjugaison, [...], montrent qu’à une certaine époque il n’y avait qu’une forme d’inessif, sans distinction de défini et d’indéfini. Lorsqu’on voulait indiquer qu’il s’agissait d’un objet déterminé on se servait d’un démonstratif placé après le substantif : *etxean* « dans cette maison », *etxea* « cette maison ». (1975: 230).

Zuberoako testuetan ez ezik, Mendebaldekoetan bada lekukotasun gehiagorik (1)-(2). Eta testuetan ez ezik, egungo zubereran bezala bizkaieran ere gorde dira mugagabe arkaikodun inesiboak;¹⁸⁶ beraz, bi muturretako mintzoez atxiki izanak ezaugarri honek behiala orokorra izan behar zuelako hipotesiaren alde egiten du.

¹⁸⁶ Egungo Bizkaian ezagunak eta erabiliak dira halakoak: Nerbioi ibarrean, Arratian, Mungia aldean eta Gernika aldean —batzuetan beharbada eremu zabalagoan— *Itaurren* ‘idi aurrean’, *itillaurren* ‘itailaren aurrean’ (golde

- (1) *Beor çarrari orbiden neque da yracasten. “A yegua vieja mostrar andadura es trabajo” (RS 104)*¹⁸⁷
- (2) *Choria, gazteteguiâ ezpadaguic abia, zaarza gachen eldu doc hire bicia. “Páxaro, si no hizieres ê mocedad nido, en mala vejez ha llegado tu vida.” (RS 401)*

Lafittek ere zenbait inesibo arkaiko bildu zuen: *ihizin* ‘ehizan’, *haitzurren* ‘aitzurraz lanean’, *garraion*, *iraulden* eta *etxen* (1944 § 137); horietako batzuk 2.1.2.1 atalean aztertuak izanen dira. Bestenaz, Urgellek (2015a) Axularren forma batzuk *inesibo arkaiko* gisara iruzkindu ditu (*garraion* 20-9 & *golde nabarren eta arhen* 261-7/8), ezaugarriaren iraupenaren eta hedaduraren hobeki konprenitzeko arras interesgarria dena. Lafonen hitzetarik konprenitzen da forma hauek arkaismotzat jotzen zituela:

La déclinaison des noms propres de lieux donne, l'ablatif mis a part, une idée précise de ce que la déclinaison primitive des noms communs et des adjectifs qualificatifs a du être en basque. De plus, si certains cas du singulier défini se forment à partir du thème nu et sans l'aide d'un article défini tiré du démonstratif de 3e personne, c'est que, primitivement, il n'y avait sans doute pas un défini distinct de l'indéfini. (1970: 171)

Izan ere, Santaziliak gogoratu bezala (2013: 256), baditugu oraino bi testuinguru zeinetan artikulua ez baitu inesibo arkaikoa hunkitu: 1) partizipio imperfektiboa; eta 2) toponimia. Gure azterketaz denaz bezainbatean, ez dagokigu leku kasu-marken jatorriaren gaineko hipotesirik egitea: bide hori aspaldi urratu dute euskalariak, eta azken hamarkadetako ekarpenek halako klartasuna eman dute. Aski izan bekigu, beraz, inesibo arkaikoaren iraupenaren berri ematea eta, horrelakorik balitz, morfologia arkaiko horrek adierazten dituzkeen ñabardura semantikoaren iruzkintzea.

2.1.2. Inesibo arkaikoa Zuberoako testuetan

Zuberoako euskara historikoaren corpusean xerkaturik, inesibo arkaikoaren etiketa pean bil daitekeen hainbat forma atzeman dugu. Lehenik erabilera *beregain* deit genezakeenean —hau da, inesibo arkaiko hori sintaktikoki buru izanda—, honako hauek: *arratsen*, *aurthen*, *barnen*, *etxen*, *gañen*, *ihizen*, *heben* & *soñen*; horietarik batzuk orokorrak dira (*aurten*, *hemen*) eta

mota bat), *atxurren* ‘aitzurrarekin lanean’, *baten* ‘batean’, *lapurren* ‘lapurretan’, *hiru biderren* ‘hiru aldiz’ (ez leku askotan), gehi *-ginen* atzizkiaren bidez eraturakoak: *umeginen* ‘erditzen’, *txixeginen* ‘txiza egiten’, *egurginen* ‘egurra moztzen’, etab. erabiltzen dira (Eneko Zuloaga, gaztigu pribatuan; *itaurre* formarendako ikus Zuloaga 2005).

¹⁸⁷ Edizio gilearen oharrean hauxe da *orbiden*: “Inesibo arkaikoa, gero aditz-izenean eta *bat*-ekin gorde dena gehienbat” (Lakarra 1996: 288).

besteak ekialdeari hertsatuak (*etxen, ihizen*). Bigarrenik, *barne(a)n & gañe(a)n* postposizioekiko egituretan, ezkerreko sintagman (cf. VII, § 1): *Arraçoun gañen* (Mst I 14, 3), *arthelin gagnen* (Bp II 12), *batheyun gagnen* (Bp II 27), *biden gañen* (Etch 638), *bihotcen barnen* (Epit I 3, 4), [*mendi*] *bizkarren gainen* (Chaho AztBeg XVI), *boronten gañen* (CatS), *burun gagnen* (UskLi 76; EvS 19, 2), *chochan barnen* (Mst I 20, 5), [*Mariaren*] *Conceptionen gagnen* (Bp II 91), *criman gaignen* (Xarlem 828), [*dembora*] *laburren barnen* (Epit II 1, 14), *ene bihotcen barnen* (HOrdre 99), *ene interiorren barnen* (SteEli 1306), *eniçanen gagnen* (Mst III 8, 1), *estumaken gañen* (CatS), *eztuçunen gagnen* (Mst I 23, 7), *feden gagnen* (Mst IV 18, 3), *giten gagnen* (Bp II 15), *glorian barnen* (NLilia 13), *hassin gaignian* (SteEli 743), [*olio*] *herakin barnian* (StJul 092), *hilcen gagnen* (Etch 624), *hirin barnen* (Xarlem 592, 630 & 1301), [*Gincouaren*] *hitcen gaignen* (UskLi 91), *houren gagnen* (EvS 6, 19), *içan cirenen gagnen* (Mst III, 18, 2), *jugeamentun gaiñen* (UskLi 57), *khurutchen gagnen* (CatOlo 31; Othoitce 70), *laxun-laben barnen* (SteEli 516), *lurren gagnen* (Mst II 12, 11; StJul 1305; Edipa 042; Epit I 1, 17), *Calvariaco mendin gaignen* (UskLi 29), *Sinai mendin gagnen* (Bp II 73), *mihin gaignen* (UskLi 93), *ohen gaignen* (SteEli 908-di & Malqu 252), *passione saintun gaignen* (UskLi 27), *persounan gaignen* (DKhi 54), *presounteguin barnen* (Edipa 817), [*Althare*] *Saintun gaignen* (Xarlem 1188), *sougnen gagnen* (CatS; Medit 146), *sükhalten barnen* (Boubane 60), *thupan barnen* (StJul 788), *thurbutarçunen gagnen* (Mst I 25, 7), *urguluñ gaiñen* (HOrdre 196), *urhen gaiñen* (Tt Arima), [*bere privilegiouen*] *usagen gagnen* (HOrdre 18), *zaurin gainen* (O Pro 425), *zilharren gaiñen* (Tt Arima), *delitaren zirkonstanzian gainen* (Chaho AztBeg XVI).

2.1.2.1. Tema + -n

2.1.2.1.1. ASPALDIN

OEH-k *aspaldin* aldaera jaso du: Etchahun 552, *Baladak* 110, *Euskal jokoak bertsoan* 104, J. A. Irazusta *Bizia* 119, “Uztapide” *Noizbait* 79 (s.v. *aspaldian*); beraz, agerraldi gehienak oso berriak dira, eta nonbait kutsu herrikoi batez. Gure corpusak beste agerraldi bat dakar Zuberoan, Etchahunenaz aparte, guztietan lehena (3). Gipuzkoako lekukotasunetan bezala, Etchahunenean —transmisioaren arazoak direnak direla—, oso litekeena da *aspaldian* > *aspaldin* asimilazioa gertatu izana —baina forma “osoa” ere ematen du: *Aspaldian ebili hiza dendariaren ondun?* “Ahargo eta Khanbillu”—. Alta, *Saint Julien* trajerian ez da halako asimilazio bokalikoen aztarnarik. Guztiarekin, *aspaldin* egiazki inesibo arkaikoa izatea dudazkoa da, corpusean *aspaldian* baita nagusi, Etchartekin has eta Anna Urrutyrekin buka.

- (3) *Aspaldin ezpeitut / hanbat onxa trompetatu (StJul 703)*
- (4) *Donaphaleiin zira aspaldin jüje (Etch “Üdoien prozesaren khantoria”)*

2.1.2.1.2. AURTHEN

Ustekaberik ez, Zuberoan ere euskara osoan usatzen dena gertatzen da:

- (5) *Aurthen amore berriagatic eztut utciren çaharra. (Bela 3)*
- (6) *Gueroz aurthen Incoaren aiutu saindiarequila battian, eguidut (Tt Arima)*
- (7) *Eztit niq ja asky gage hory, / aurthen engagatceko (Edipa 180)*
- (8) *artoua eta oguia Segur nuq / aurthen merque guntuquiela (Xarlem 783)*
- (9) *[...] bi urthez Elektur izanak, aurthen Elektur eztirenak (Chaho AztBeg XII)*
- (10) *Nouiz hilen niz? Aurthen ala gueroco ourthian? (Medit 51)*

2.1.2.1.3. ETXEN

Erran izan da inesibo mugagabe arkaikoan den *etxen* nor bere etxeaz mintzo delarik erabiltzen dela (XX. mendeko zubereraren bederen), eta mugatua nornahirenaz; hala dakar zubereraren azken gramatikak: “Etxen (*ene etxean*) ≠ *etxean (zoin-nahi etxetan)*” (Etxebarne 2011: 64). Lafonek “*etxen* « à la maison » (chez moi, chez toi, etc.),” gisara itzuli zuen (1970: 169). Gèzek, aldiz, ñabardura hori jasorik ere, hautazkoa zela zioen:

Quand quelqu'un emploie ce mot pour désigner sa propre maison, son *chez soi*, il use, à certains cas, des désinences des noms propres ; ainsi il dira : *etchen da*, il est à la maison ; *etchera* et *etcherat joan da*, il est allé à la maison ; *etcheric elki da*, il est sorti de la maison. Cependant on peut très-bien dire, et on dit aussi : *etchian da*, *etchiala joan da*, *etcheti elkhi da*. (1873: 22-23)

Belapeire baino lehenagoko testuetan inesibo mugatua da nagusi, mugagabe arkaikoak bi agerraldi baizik ez duenean. Banaketa semantikoa ñabarra da: ustezko arauaren arabera, (11), (14), (15) & (16)-ko adibideetan *etxen* espero genuke eta, aldiz, (18)-koan *etxean* (kopuru absolutuendako ikus 18. TAULA). Belapeirek beti *etxen* ematen du, nahiz eta bi kasutan posesibo edo genitiboarekin erabilia den.

XVIII. mendean, Oloroeko katiximan, *Othoitce* liburuan eta Maisterrengan erregela ongi betetzen da, baina badirudi geroko egile batzuek forma baten ala bestearen alde egin dutela, norbere etxeaz ala nornahirenaz mintzo ere: Resseguek, Mercyk eta *Sainte Elisabethen* errejenta den Jauliberrek —hirurek Eskiulan— *etxen* baizik ez dute erabiltzen, eta ber gauza gertatzen da *Doctrina Khiristian* edo *Uscara Librian. Meditacioniac* liburuko bi agerraldiek ifrentzikatuak dirudite (38) & (39). Oro har, XIX. mendeko testuetan *etxen* gailentzen zaio *etxian* mugatuari, ezkerreko modifikatzailea genitiboarekin ere.

- (11) *Campoan lilirita, etchian marguerita.* (Saug 142)
- (12) *Soinuguiliaren etchian oro dançari.* (Saug 165)
- (13) *Urte gaitzari bihur daite belazki, arto et' urdai etxen duena aski.* (O Pro 470)
- (14) *Aski du hon et' errekeitu, etxean deus eztenak peitu.* (O Pro 45)
- (15) *Kanpoan urzo, etxean bele.* (O Pro 107)
- (16) *Emaztea har dezana handitarik eztate etxean grina gabetarik.* (O Pro 135)
- (17) *Hoboro daki erhoak ber' etxean, ezi ez zuhurrak bertzerenean.* (O Pro 626)
- (18) *Gauaz, epaizkaz, zur'etxen sartuz.* (O Po V)
- (19) *Eta etchen, aldirietan, edo bortian abelçain diratianian.* (Bp I 107)
- (20) *Pilataren etchen açotatcia.* (Bp I 148)
- (21) *Hil beldurrian Etchen, [...], berriz Eliçan, batheyatu behar dia?* (Bp I 61-62)
- (22) *Sainthoralen etchen erecevitcia.* (CatOlo 56)
- (23) *Gincouaren etchian.* (Othoitce 31)
- (24) *Ehiago da etchen gorderic egoitia.* (Mst I 20, 2)
- (25) *Nahi çutut ene etchian sar eraci.* (Mst IV, 3, 1)
- (26) *[...] edukiren ahal dutu beraren edo priorearen etchen.* (Ressegue 38)
- (27) *Eta ene aitaren etchen orory / erraiten ahal duq.* (StJul 991)
- (28) *Idola hayen etchian / debriaren etchian.* (StJul 1148-9)
- (29) *Bere etchen eguinen dutie [...] othoitciac.* (Mercy 27)
- (30) *Oithian fleu handi hori / ene etchen behar niana?* (SteEli. 1246)
- (31) *Saldouetan gossia / duçu ene etchian, / madama, ostatatia.* (SteEli 264)
- (32) *Cluzeau anayen, Jaun Aphezcupiaren [...] imprimaçalen etchen.* (DKhi 3)
- (33) *Jerusalemeco particular baten etchen.* (UskLi 89)
- (34) *Prince bat çoure etchen errecevititu behar baçunu.* (UskLi 96)
- (35) *Euphemienen etchen.* (UskLi 224 & 232)
- (36) *Houra ahal cila harec bere etchen logeacez.* (UskLi 225)
- (37) *P. A. Vivent dona Mariaco martchan librairiaren etchen.* (Khurutç azala)
- (38) *Caïphasen, Pilatusen, Herodesen etchen.* (Medit 65)
- (39) *Noun hilen niz? Etchian ala campouan?* (Medit 51)
- (40) *Saltcen da Roch Daguerre Maulecouaren etchen.* (Ip KhurBD 2)
- (41) *Etchen bardin eraikiten delaric, erran beçala, althare bat.* (MaiMarHil 11)
- (42) *Hirour hilabetez egon cen Maria Elisabeten etchen.* (MaiMarHil 47)
- (43) *Soguïn deçogun Mariari bere Nazareteco etchian.* (MaiMarHil 80)
- (44) *Nouiz eta ere lanian ariren beitira besteren etchen [...].* (HOrdre 12)
- (45) *Eliçan edo etchen.* (HOrdre 43)
- (46) *Esclava dena ezta bethi egoiten etchen; semia bethierecoz etchen da.* (EvS 8, 35)
- (47) *Bada egonguira hanitx ene Aitaren etchen.* (EvS 14, 2)
- (48) *Çoure khantian, çoure etchen.* (EvS 17, 5)
- (49) *Ordian Mariareki etchian cien Judiouac.* (EvS 11, 31)
- (50) *Dicipulu harec hartu cian bere etchian.* (EvS 19, 27)
- (51) *Egon ledin etchen, beranta beitcen.* (SGrat 10)

Gure corpusak bi formak arrunt lekukotzen ditu, baina bereizkuntza semantikoa ez da beti hain garbia; beraz, iduri luke Gèzeren erranak besteek baino modu osoagoan jaso lezan errealitatea. Ikuspegi diakroniko batetik, eta beste aukeren artean, honelako kronologia erlatiboa proposa liteke *etxen/etxian* parearen esplikatzeko: i) *etxen* bakarrik; ii) *etxen* eta

etxian lehia inesibo mugatua sortu eta; iii) banaketa semantikoa non *etxen* ‘nor bere etxean’ adierazteko berezitua den; iv) *etxen* galeran, ‘at home’ adieran *etxian* ere sartzen hasia delarik; v) *etxen* forma atxiki, baina banaketa argirik gabe.

18. TAULA. *Etxe(a)n & etxe(n)ko*.

	ETXEN	ETXEAN	ETXENKO	ETXEKO
O <i>Pro</i> ca.1600	1	7	-	4
Zalgize ca.1600	-	2	-	2
O <i>Po</i> 1657	1	-	-	-
Tt <i>Onsa</i> 1666	-	4	-	-
Tt <i>Arima</i> 1672	-	-	1	-
Bp 1696	4	-	-	5
<i>CatOlo</i> 1706	1	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	-	1	-	-
Mst 1757	1	2	-	-
Ressegue 1758	2	-	-	1
<i>StJul</i> 1770	1	2	-	1
Mercy 1780	2	-	-	-
Egiat I 1785	12	3	1	4
<i>Chiveroua</i>	-	-	1	-
<i>SteEli</i> ca.1810	3	1	-	-
<i>Malqu</i> 1808	-	-	-	1
<i>DKhi</i> 1812	1	-	-	-
<i>Uscara Libria</i> 1814	8	-	-	-
<i>Khurutch</i> 1838	1	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	1	1	4	1
Ip <i>KurBD</i> 1847	1	-	-	-
Etchahun	15	1	1	4
Chaho	-	-	-	1
<i>MaiMarHil</i> 1852	3	1	1	-
<i>HOrdre</i> 1860	2	-	-	-
<i>EvS</i> 1873	5	2	1	1
<i>SGrat</i> 1879	2	-	-	1
Oro	67	27	10	26

2.1.2.1.4. IHIZEN

Lafittek eta Lafonek aipatutako *ihizin* forma ez da gure corpusean ageri, baina bai bera bezain *inesibo arkaikoa* den *ihizen*; hitzaren inesibozko agerraldi gehiagorik ez da. (52)-ko pasartean *ihizen* kasik aditz-izen portatzen da; imperfektibozko perifrasiaren gramatikalizazio aitzineko garaiko *-te/-tze + -n* aditzetiko izenen usain bera dario *ihizen* inesibo arkaikoari —bidenabar, egungo Bizkaian usatzen diren inesibo arkaikoei darien bera; cf. 186. oin-oharra—.

- (52) *Goizan izan nüzü Ahargon / asto xar baten xerkhatzen, / eta errenkontratü dit Phantzart / ari beitzen ihizen.* (*Planta eta Eleonora* 53)

2.1.2.1.5. ONDON

Forma hau XVIII. mende bukaeran koka daitekeen *UskLi* testuan lekukotu da, bai eta Etchahunen bertsoetan ere. Kronologia ez ote da berankorregia testu horiek inesibo arkaiko behiala orokor baten lehenbiziko agerraldiak izan litezen? Gehiago dena, pentsa liteke *ondon* Zuberoako ipar-ekialdetik abiatutako bokal asimilazioen emaitza den, eta ez egiazko inesibo arkaikoa; izan ere, bi testu horietan bokal asimilazioak ongi eta segurki lekukotuak dira. Kontua da halako aldaketak gauzaten dituzten barietateetan *o + a* bilkuraren emaitza ez dela *o, u* baizik, eta horrelaxe aurkitzen dugu bi testuetan: *ondouan* hamaika agerralditan *Uscara Librian*, eta zortzi Etchahunen bertsoen bertsoetan. Horretaz gainera, *ondon* balizko inesibo arkaikoaren lekukotza ez da hor fini: [INE+-ko] segidan ere ediren dugu (§ 2.1.3).

- (53) *Hola bici ondon hain beste demboraz.* (*UskLi* 223)
- (54) *Hory ençun ondon Euphemien sartu çuçun.* (*UskLi* 225)
- (55) *Urço aphalac bere compagna galdu ondon beçala.* (*UskLi* 227)

2.1.2.1.6. SOÑEN

Azkenik, *soñen* da ezagutzen ditugun beste inesibo arkaikoetarik bat. Corpusean behin baizik ez da lekukotu (61), inesibo mugatua orotara zazpi aldiz ageri denean; paradoxikoki, *soñen* bakar hori *soinean/soñian* guztiak baino berankorragoa da.

- (56) *Bide luzean, lastoa ere sorta soinean.* (*O Pro* 99)
- (57) *Egurra dagienak leku gaitzetan, ekarri beharko du soinean.* (*O Pro* 126)
- (58) *Ez holla, Usmena, handiki gorapenak soinean diakarken beherapena.* (*O Pro* 160)
- (59) *penitenciaren cegnharetan ekharri baitie burian edo sognian.* (*Bp I* 142)
- (60) *Aitaren thonak semiak diütialakoz soñian ekarriren.* (*Egiat I* 8)
- (61) *Plazan bistüis diütüzü, / bai eta hanitx entrada, / arropa ederrak soñen eta / bilhüa oro pumada.* (*Malqu* 482)

2.1.2.2. Bi kasu ñabar: goiz & arrats

Zuberoan ezagunak dira *goizan & arratsan* formak, bai eta *goizian, arratsian & arratsen*; bistan denez, soilik azkena kontsidera daiteke inesibo arkaiko.¹⁸⁸ Hona Oyharçabalen iruzkina *goizan* formaren kari:

¹⁸⁸ “Adierazgarria da Etxahunen erabileraz Haritzelharrek egiten duen oharra: “*Arratsan*: inessif archaïque; cf. *goizan, etxen*. Actuellement on dit *arratsen*” (1970: 509); *arratsen* ere inesibo arkaikotzat joa du lehenago” (1970: 353). (Manterola 2015: 258, orri peko oharrean).

Forme souletine de l'inessif sur *goiz* « matinée ». Le souletin distingue *goizan*, « ce matin », *bihar goizan* « demain matin », et *goizian* « le matin ». Etxahun : *hil beharcien goician* (*Complainte Heguilus. Str. 2. L'oeuvre poetique*, p. 624): « Le matin où ils devaient mourir ». Dans *St Julien* (p. 92): *goïçanco Içarra* « Étoile du matin ». La forme en *-zan* est probablement la plus ancienne. Elle a survécu dans certains emplois précis, cf. *etxen / etxian*. Faut-il supposer un ancien **goiza* qui expliquerait le *-z* final, et non l'affriquée dans la forme usuelle ? Ou est-ce l'instrumental ? (1991: 177)

Manterolak ez du bat egiten Oyharçabalen kronologiarekin, *-e-* epentesidunak zaharrago hartzen baititu, eta *goizan* & *arratsan* berriago, ondoko argudioetan oinarrituz:

- Zubereraz, hitz horietatik kanpo, beti dago *-ean* (*-ian*) sintagma mugatueta.
- Hitz horietan ere badira mugag. *-en* eta mug. *-ian* aldaerak [...].
- Euskal eremu osoan zubereraz baizik ez daude, *OEH*-ren arabera, eta, hortaz, aukera bat da zubereraren berrikuntza izatea.
- *Goizan* duten autoreek badute *arratsen* ere: Belapeirek eta Maisterrek, adibidez.
- Testuen kronologiari begira, *arratsan*, *arratsian* eta *arratsen* aldaeren artean badirudi *arratsen* zaharragoa dela *arratsan* baino [...].¹⁸⁹
- Esanguratsua da, deklinabideari dagokionez hainbat puntutan zubererarekin bat egiten duelako, erronkarieraz ez izatea *arratsan*-ik [...]; bai, ordea, *arratsen* [...]. (Manterola 2015: 257-258)

Manterolak honako azalpena proposatzen du: mugagabeko formatik abiatuta (*arratsen*), hitzaren egitura bisilabikoa hautsi gabe, **goizen* → *goizan*, *arratsen* → *arratsan*. “Ohartu behar halako hitzak [...] aski lexikalizatuak daudela, eta horregatik gertatu da bilakaera ezohiko hau, nire ustez. Azalpen honetan, noski, ez da baztertzekoa ABS *goiza*-ren eragin analogikoa (cf. Etxart zuberotarraren gutunetako 04.1v 11 *ustallan* eta 05.2r 9 *agorrillaco*)” (2015: 259). “Funtsean, beraz, absolutiboko eta beste kasu gramatikaletako morfologia gailentzen da inesiboan ere” (*ibid.*). Honi ber itxurako beste forma bat gaineratzen ahal diogu: *huran* ‘urean’ (cf. VII, § 1.4, (83)-ko etsenplua). 19. TAULAK *arrats* eta *goiz* hitzen inesibo

¹⁸⁹ Testuen kronologiari doakionean, Manterolak 1870ean kokatzen du *arratsan* formaren lehenbiziko agerraldia (2015: 258), baina gure corpusak mende eta erdia aitzinatzen du —ikus (65)eko adibidea eta, agerraldi kopuruarentzat, 19. TAULA—. Bistan denez, horrek ez du Manterolaren arrazoibidea indargabetzen.

arkaiko vs. mugatu singularraren agerraldi guztiak biltzen ditu (-n, -an & -ean). Honat aukera horien zenbait etsenplu:

ARRATS

- (62) *Itsasturuaren emaztea, goizean senhardun, arratsean alhargun.* (O Pro 286)
- (63) *Christiac etçan beno lehen, arraxen cer eguin behar du?* (Bp I 135)
- (64) *Arratsen oherat gabe erran behar den oracioniaz.* (CatOlo 8)
- (65) *Erran paterra devoki, bena particularki goyçan eta arratsan.* (CatOlo 53)
- (66) *Erran nahi beita goizan edo arratsen.* (Mst I 19, 4)
- (67) *Goizian edo arratsaldian.* (Mst “Iracourçaliari”)
- (68) *Goïçan jaiquitian, arraxen etçatian* (DKhi 30)
- (69) *Arraxen eguiçu çoure othoitcia familiareki.* (UskLi 67)
- (70) *Arraxan ayhal ondouan.* (UskLi 229)
- (71) *Goiz batez juan eta arratsen ez sarthü.* (Etch “Belhaudiko bortian”)
- (72) *Arratsan heltu ciren portu chipi batetara* (MaiMarHil 109)
- (73) *Ondouan, ber egunian, arraxen erran decela 3 Pater noster* (HOrdre 20)

GOIZ

- (74) *Arratsian, goizian, eta egunerditan hirur Misterio [...] (Tt Onsa)*
- (75) *Cergatic egun oroz goïçan, egüerditan, eta arraxen hirourna cegnu khaldi emaiten dira eliçan?* (Bp I 131)
- (76) *Goyçan, goure salvaçaliaren hiletaric pphitciáz orhitceco: egoerdiz, haren passioniaren orhitçarretan, eta arratsen; berhala haren incarnationiaren orhitçarretan.* (CatOlo 5)
- (77) *Eta bihar goïçan Boturan / Behar duqueçu partitu* (Xarlem 226)
- (78) *Bihar, goïçan guero / emanen dirot arrapostia* (SteEli 132)
- (79) *Goyçan iratçarri ondouan ceinhacite* (UskLi 63)

19. TAULA. *Goiz & arrats* parearen inesiboak.

	ARRATSEN	ARRATSIAN	ARRATSAN	GOIZIAN	GOIZAN	GOIZANKO
O <i>Pro</i> ca.1600	-	3	-	2	-	-
Zalgize ca.1600	-	1	-	-	-	-
O <i>Po</i> 1657	-	1	-	-	-	-
Tt <i>Olsa</i> 1666	-	10	-	14	-	-
Tt <i>Arima</i> 1672	-	8	-	4	-	-
Bp 1696	3	-	-	-	5	2
<i>CatOlo</i> 1706	3	-	2	-	4	5
<i>Othoitce</i> 1734	-	-	-	-	1	2
Mst 1757	2	1	-	-	1	-
Ressegue 1758	-	-	-	-	1	1
<i>StJul</i> 1770	-	-	-	-	-	1
Mercy 1780	-	-	-	-	-	1
Egiat I 1785	-	21	-	-	3	-
<i>Boubane</i>	1	-	-	-	-	-
<i>Xarlem</i> ca.1800	-	-	-	-	2	-
<i>SteEli</i> ca.1810	-	-	-	-	1	1
<i>Malqu</i> 1808	-	-	-	-	2	-
<i>DKhi</i> 1812	2	-	-	-	2	1
<i>UskLi</i> 1814	1	-	1	-	2	2
<i>CatS</i> ca. 1836	4	-	-	-	1	5
Etchahun	7	-	1	-	1	-
<i>Medit</i> 1844	-	-	-	-	-	3
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	-	1	-	-	-
<i>Myst</i> 1856	-	-	-	-	1	1
<i>HOrdre</i> 1860	1	-	-	-	1	-
<i>Epit</i> 1873	-	-	-	-	-	1
<i>Orotara</i>	24	45	5	28	28	25

2.1.3. Inesibo + *-ko*

Atal honek Zuberoako euskarak atxiki duen beste arkaismo bati helduko dio: inesibo markari *-ko* atzizkia gainjartzeari (*etxenko*, *goizanko*). Euskara osoaren fosil batzuek segida hori gorde dute: *ondorengo*, *hemengo*, *aurtengo*, eta abar. Azkue inesiboari *-ko* atzizkia ezin erants dakiokela dioen arauak salbuespenak zituela ohartu zen: *egunean eguneango* (Añ), *asteen asteango* (FrB), *berban berbango*, etab. (1925 *apud* Azkarate & Altuna 2001: 99, idazle zaharregandiko ondoko adibide sorta ematen dutenak). Euskalki guztietako autore zaharregan kausi daitezke halakoak:

- Hetango *klaritatea* (Lç, *Ioanna Albrete Naffarroaco Reguina... denari*)
- *Eta haren icena baithango fedez* (Lç Act 3, 16)
- *Eta airean iragaiten ciradela iracasten cituzten hetangoac* (Lç Act 16, 4)
- Gorpuceango araguioc (Lazarraga 1184v)
- *Emon egiguzu egunean eguneango gure ogia* (Bet)

- Guerorengo demporetan. (Añ GGero 340)
- Urteango confesiño au. (Añ GGero 340)
- *Ta neuregango dator au* (Mg PAb 131)
- Elcarrengo amoréa (Lizarraga, Coplac 434)
- Oñeztar barruangoac (TAV 83), XV. mendekoa.

Datu horien argira, Mitxelenaz geroztik ez da dudarik *lekuko* bezalako formen sakoneko egituran **lekuanko* bat datzala (Mitxelena 1972; Azkarate & Altuna 2001). Zuberoako testuetan honakoak bildu ditugu: *aurthenko*, *berthanko*, *hanko*, *hebenko*, *goizanko*, *landanko*, *ondoanko*. Bistan da, horietako batzuk orokorrak dira. Bestalde, komitatiboaren *-ki(n)*, *-kila(n)* morfemetako *-n*, sortzez inesiboaren *-n* bera da (cf. II, § 1.6.1), Zuberoako zenbait testutan *-ko* atzizkiaren oinarri gisa lekukotu da (80)-(81):

- (80) Familiarekilanko *hanaspületan baratuko niz* (Chaho AztBeg XVI)
 (81) *Ziek etzirade hiin / alkharrekilanko beizi*. (CanBel 401)

Jarraian [-n + -ko] segidako forma horien etsenpluak dakartzagu; *etxenko* & *goizanko* ikertze berezi baten sujet dira aitzinago. Oihenartek *bertanko* baliatzen du bere olerki batean (82). Agerraldi bakarreko forma izan arren, ezin erran salbuespena den: *-n* gabeko aukera ere behin baizik ez da ageri (83).

- (82) *Ezkontidearen hil-kexua, Museen kontra bertanko ilhots haur gaztaroan egina ez / Izanagati* (O Po XVII)
 (83) [...] *religione bertako*, / *khiristi eta catoliko* (SteEli 102-103)

XVIII eta XIX. mendeetan *ondo(a)n* inesiboa *-ko* hartuta ageri da (84)-(88), behin inesibo arkaikoaz (89); inesiborik gabeko *ondoko* aukerak 33 agerraldi ditu.¹⁹⁰

- (84) *Eliça batian eta ondoancoan beste eliçan*. (CatOlo2 viii)
 (85) Ondoanco *lehen igante edo besta egunian*. (Ressegue 15)
 (86) *Çouin beitira apostolien ondouancouac gutara drano*. (DKhi 27)
 (87) *Aita saintien haren ondouancouen princiaren caidera*. (DKhi 27)
 (88) *Nourenac dira hitz ondouancouac [...]*? (DKhi 50)
 (89) *Apostolier eta hayen ondoncouer [...]*. (UskLi 78 & 90)

XVII. mendean bildu atsotitz batean bezala, XIX. mendeko bi lekukotan ere *aurthengo/aurthenko* ageri da:

- (90) Chazco *ouhouñac (diren) aurthencoen urkaçale*. (Bela 13)
 (91) Chazco *ohoina, aurthengoan vrkhazale*. (Saug 41)

¹⁹⁰ Tt *Onsa* (3 aldiz), *Arima* (behin), Bp I 26, Bp II 16, 21, 27, 70, 31, 55, 78, 1127 & 121; *CatOlo* 40-41 & 77; *Ressegue* 23; *Egiat* I 25 & 39; *SteEli* 1493; *DKhi* 4, 24, 25 & 77; Etch “Musde Hegove”; *Medit* 190 & 244; *MaiMarHil* 137 & 152; *HOrdre* 15, 31, 44 & 188.

- (92) *Xazko epaslea, aurtengoen urkazalea.* (O Pro 478)
- (93) *Aurthengo Elektur berhexietarik pharte handi bat* (Chaho AztBeg XII)
- (94) *Bena aurthenko huntan trunpatiüren dira.* (Etch “Eihartxe eta Miñau”)

Landanko forma XVIII eta XIX. mendeetako testutan ageri da (95)-(99); badirudi Zuberoan haxe izan dela ohikoa, zeren *-n* gabea behin baizik ez baita ageri (100).

- (95) *Priorepecoac edo guehieneti landancoac behar du içan enthelegu handitan prioriareki.* (Ressegue 23)
- (96) *Uztarilaren hamasseydenetic landanco lehen igantia.* (Mercy 9)
- (97) *Confrariaco personnen hilcety landanco bilkhuran.* (Mercy 34)
- (98) *Comunionetic landanco actiac.* (Medit 207)
- (99) *Comunione landanco othoitcia* (HOrdre 208)
- (100) *Landakotik beitziren bia phitxer kholkun.* (Etch “Gaztalondoko neskatilak”)

[-n + -ko] segidak egitate zahar baten arrastoa dela suma badezakegu ere, zenbaitetan testuek kontrakorik iradoki lezake. Bada, *etxe(n)ko*-ren kasuan, Tartasen agerraldi bakanagatik ez balitz, *etxenko* guztiak nahiko berankorrek dira; hori ez ezik, *-n* gabeko forma maizago ageri da *etxenko* baino (zifrentzat ikus 18. TAULA).

- (101) *Etcheco suia etcheco hautsaz estal.* (Saug 202 & O Pro 170)
- (102) *Bihia peitu den etxeko gauza guziak dira saltzeko.* (O Pro 100)
- (103) *Ezin konserbatzen badu exenکو bakia bere senharrareki* (Tt Arima)
- (104) *Beraz Jesus-Christen etchecon saintutarçuna certan çagoan?* (Bp II 37)
- (105) *Jesus-Christez, eta haren etchecon saintiez* (Bp II 37)
- (106) *Bere mainater eta etchecon* (Ressegue 22)
- (107) *Etxeko liskar baterez lotsa eztena* (Egiat I 1)
- (108) *Haren ezne anaia aldiz etxeko lan güzietan eskia zian ezarten* (Egiat I 4)
- (109) *etxeko semiak primiak beno baliosago diradiala* (Egiat I 15)
- (110) *Aizoer meskabürük e'lirókiana, ezütino lehenik etxenکوak tzapatu.* (Egiat I 17)
- (111) *etxeko menajia ere orai / harek egiten dü.* (Malqu 223)
- (112) *Etchenco laner jarraikitcen den emaitia.* (Medit 10)
- (113) *Etchenco berriac campouan khountatcen badutie.* (Medit 194)
- (114) *Ichilka etchenco houna saltcen edo emaiten [...]* (Medit 197)
- (115) *Ezpadutie etchecon hounac, berayenac balutie beçala konserbatcen* (Medit 194)
- (116) *Etchenco bestic “Les autres membres de la famille”* (Etch 174)
- (117) *Bost etchecon “Cinq personnes de ma famille”* (Etch 180)
- (118) *Eta etxenکو berrien jakiteko / gitian hebeti retira.* (Chiveroua 162)
- (119) *Jincoa eta etchenco lanac baicic eztutu gogoan.* (MaiMarHil 80)
- (120) *Etchenco bortha cerraturic celaric* (EvS 20, 19)
- (121) *Sinhetxi cian berac eta bere etchecon oroc.* (EvS 4, 53)
- (122) *Etcheco horic elhestan jaun horreki.* (SGrat 5)

Etxenکو formak ez bezala, *goizankok* salbuespen bakarra du corpus osoan (128) & (129). Ohart bedi *goizeko* *bederatz*i *orenak* bi maneratan emanak ageri direla (129) & (130).

Halaber, markagarria da *goizanko* / *arratseko* kontrastea (126) & (131): ***arratsenko* edo ***gaianko* ezezagunak dira guztiz. (133)-n, *gaii*-ri lotutako *-ko* atzizkiak balio destinatibo-prospektiboa hartzen du, (127)-ko *goiçanko*-k bezalaxe. Azkenik, ohart (75)-eko inesibozko hirukotea, (76)-an hautsia.

- (123) *Igantê batez goiçanco bederatçu orenen ungunian.* (Bp II 71)
- (124) *Goyçanco othoitciaren landan.* (CatOlo 5)
- (125) *Goiçanco içarra eta / arguy beritablia.* (StJul 455)
- (126) *Goiçanco eta arratseco othoitciary* (Mercy 31)
- (127) *Bihar goiçanko houna nukeçu.* (SteEli 1417)
- (128) *Celuco bortha, Goyceco içarra, othoi eguiçu gouregati.* (DKhi 86)
- (129) *Goyceco bederatçu orenen ungunia* (DKhi 77)
- (130) *Goizanko bederatzü orenetan.* (CatS)
- (131) *Çoure goyçanco eta arraxeco othoitcez campo.* (UskLi 99)
- (132) *Eguna arguitcen has artino, eta goiçanco içarra jeiki artino.* (Epit II 1, 18)
- (133) *Beste Noel bat Nathivitate gaico.* (NLilia 6)

2.1.4. Ondorioak

Bazterreko mintzoez, eta partikularzki zubererak, euskalaritzaren tradizioan *inesibo arkaiko* deitu izan den ezaugarria gorde dute, hau da, inesiboaren *-n* marka zuzenean temari eranstea —horixe da haren jatorrian aditz-izenarekin, edo oro har toponimoekin gertatzen dena—. Zuberoako testuen azterketak inesibo mugagabe arkaikoaren etsenplu franko eman du: *arratsen*, *barnen*, *etxen*, *gañen*, *ihizen*, *ondon*, *soñen*, gehi orokorrak diren *aurthen* edo *heben* bezalakoak ere.

Baina inesibo arkaikoa arrunt ageri *barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioen ezkerreko sintagman, gure corpusaren arabera testuinguru horretan inesiboaren horrela deklinatzea emankorra baita, bederen XIX. mendera arte. Halere, inesiboaren molde arkaiko horren pare, Zuberoan *agorrikan*, *arratsan*, *goizan* edo *huran* bezalako forma berriak ageri dira lehen testuetarik.

Alderdi semantikotik, egungo zubereraren gramatikagileek *etxen* vs. *etxian* formen erran-nahien artean ezartzen duten bereizkuntza ez da garbi lekukotzen Zuberoako corpus historikoan.

Azkenik, inesibo arkaikoari zein mugatuari begira, [-n + -ko] morfemen segida aztertu dugu. Euskara Arkaiko eta Zaharrean ohikoa zen segida hori, mintzo guztietan (*eguneango*, *hetango*), egungo euskaran soilik zenbait fosilek atxikirik (*aurtengo*, *ondorengo*). Zuberoan, fosil orokorrez harago, [-n + -ko] bestelako formatan ere ageri da: *etxenko*, *goizanko*, *landanko* edo *ondo(a)nko* ongi lekukotuak dira, eta gehiago dena: *goizanko* edo *landanko* parean salbuespen dira *-n* gabeko formak.

2.2. Ablatiboaren polimorfismoa Zuberoan

- 3.2.1. Sarrera
- 3.2.2. Partitibo-ablatibo arkaikoaren markaren iraupena
 - 3.2.2.1. *-(r)ik* izenordainekin
 - 3.2.2.2. *-(r)ik* izen arruntekin
 - 3.2.2.3. *-(r)ik* leku izenekin
 - 3.2.2.4. *-(r)ik* denborari lotutako *da(n)* postposizioarekin
- 3.2.3. Ablatibozko marka berriaren eta berriagoaren arteko lehia
 - 3.2.3.1. *-ti* & *-tik* parearen agerpena Zuberoako testuetan
 - 3.2.3.2. Ikertze berezi bat: *hebe(n)ti(k)*
 - 3.2.3.3. *-tila* morfema luzatua
 - 3.2.3.4. Informazio intradialektalik ote?
- 3.2.4. Ondorioak

2.2.1. Kontzeptualizazioa

Egungo euskarak badu ablatibo bat, mugimenduaren abiapuntuari erreferentzia gisara ulertua (*nondik*, *norengandik*), denborazko balioa ere har dezakeena (*noiztik*, *noizdanik*).¹⁹¹ Ablatiboak polimorfismoa erakusten du: *-tik*, *-tika(n)* edo *-(r)ik* morfemei bizidunentzako aukerak gaineratu behar zaizkie: *-a(ren)gandik*, *-ganik*, *-aren baitatik/baitarik*. Denboran gibelera eginik, badira oraino morfema gehiago: Araba eta Bizkaiko testu arkaiko eta zaharretan ezaguna da *-rean* morfema, bai eta *-reanik* haren bertsio pleonastikoa. Hori ez ezik, mendebaldeko mintzoetan, orain *ablatibo* deitzen dugunaren baitan XVIII. mendera arte bi kasu bereizten ziren: 1) egiazko ablatiboa, *-(r)ik* eta *-rean(ik)* morfemen bidez adierazia, eta 2) prosekutiboa, *-ti(k)* morfemaz (Lafon 1948; Lakarra 1984). XVIII. mendez geroz, ablatibo vs. prosekutibo bereizkuntza lausotuz doa.¹⁹²

Grâce à la comparaison de dialectes d'une même époque, on peut voir que le suffixe casuel d'ablatif *-tik*, soul. et bisc. *-ti*, est un ancien suffixe de dérivation servant à former des adjectifs. Ceux-ci pouvaient entrer dans des syntagmes du genre de lat. *ibant nocturni*. Dans le biscayen du XVIe siècle, le cas en *-ti* n'indique jamais l'origine ou l'éloignement, mais l'endroit par lequel, à travers lequel on passe. (Lafon 1970: 171)

¹⁹¹ Frantsesez egindako euskalaritzan, *allatif* terminoak ondoko baliokideak ditu: *discédent* (Haritschelhar 1970) eta *élatif* (Lafon 1948, Oyharçabal 1991 edo Orpustan 1994, besteak beste).

¹⁹² Bilakaera horren laburpen egoki batentzat ikus Santazilia 2013, beste akademiko batzuen ekarpenak biltzen dituen.

Ekialdeko mintzoei doakienean, erran behar da ez dela, lehen testuetarik, kasu prosekutiborik, balio hori zenbait postposizioen medioz adierazten delarik (*bortüan gaindi, mendian zehar*). Ablatiboan funtsean bi aukera lekukotzen dira ekialdeko euskarari: *-(r)ik* & *-ti(k)*. Ikusiko denez, *-(r)ik* ablatiboaren marka zaharrena kontsidera dezakegu, *-ti(k)* berriak gradualki ordezkaturia, eta mugagabeko zein pluraleko paradigmataria plegaturia (*-etarik*), bai eta bizidunen *-ganik* markara ere. Halaber, marka berria ez da beti bat: bada *-ti* vs. *-tik* lehia bat, bigarrenaren alde ebartziko dena. Bestalde, Etxepareren etsenpluz harago, Ekialdean *-tika* morfemaren bi aztarna atzeman dugu, biak *-tikako* segidan:¹⁹³

(134) *Santa Theresac celuticaco maniac coffessoraren arguietarat uzten dutu (Medit 162)*

(135) *Hounec sortceticaco utxu cenari beguiac çabaltu dutianaz gueroz (EvS 13, 37)*

Begiak historiaurreko egoeretara itzuliz gero:

There is great controversy as to the origin and grammaticalization process of these morphemes. Although Uhlenbeck (1903 [1909/10]: 107) postulated an evolution *-tik* > *-ti*, Lafon (1999 [1948]: 199) is right when he states that there are no grounds for such an assumption. Michelena (*FHV*: 236) is of the same opinion as Lafon [...]. Schuchardt (1947 [1923]: 51), in turn, proposed that *-tik* was the juncture of *-ti* plus *-(r)ik*. He related the former element to the *-ti* denoting 'place' [...]. This would not account for the variant *-tika*, already present in Dch. (*zeru-tika* 'from heaven') and Laz. (*Gaztela-tika* 'from Castile'), nor for the variant G. *-tikan*, derived from it. (Santazilia 2013: 263-264).

Lafonek (1948: 200-202) ablatiboaren *-ti* eta adjektiboak eratortzen dituen *-ti* morfema lotu zituen (*negarti*), horretarako sintaxiaren berranalisia proposatuz, hain zuzen ere subjektuaren aposizioa aditzaren osagarri bihurtzea, zeinaren zantzuak XVI. mendean aurki bailitezke, Oihenartek bildu zenbait erran zaharretan (44, 85, 106, 288, 418 edo 443; ikus azkena (136)-an). Behin izenaren morfologian sartua, ondoko urrats batean *-ti* morfemak *-tik* alomorfoa garatuko zukeen.

¹⁹³ Morfema hori prosekutiboaren *-ti* marka zaharrenean gainean eraikia dateke, izaera adberbialik duen *-ka* luzapena erantsirik. Araban eta Nafarroa Beherean lekukotua da: *Cerutica iayxi cedin harçaz amatoruric (LVP* "Emazten fabore"); *De villa en villa, lecutica lecura (Lcc)* eta *Gaztelatica jentil onbre bat orayn etorri ey jacu (Lazarraga 1180r)*. Gure corpusean *-tikako* segidan fosildua ageri da, biga etsenplutan: *Santa Theresac celuticaco maniac coffessoraren arguietarat uzten dutu (Medit 162)* & *Hounec sortceticaco utxu cenari beguiac çabaltu dutianaz gueroz (EvS 13, 37)*.

(136) *Suretic espala* “Le coupeau tient de la nature du bois duquel il est tiré” (O *Pro* 443)¹⁹⁴

Azken buruan, Lafonek (1948: 206) “très ancienne” bezala kalifikatzen duen denbora batean, euskarak ez zukeen *-ik* partitibo bat eta *-ti(k)* ablatibo bat, *-ik* partitibo-ablatibo bakarria baizik; hortaz Zuberoan toponimoentzat usatzen den ablatiboaren *-(r)ik* moldea: *Horra diüzü Maulerik* “il vient de Mauléon”.

Zuberoako euskara historikoaren ablatiboaren aukerak funtsez egungo euskalkiarenak dira (ikus 20. TAULA); aldea gehiago ageriko da aukera horien banaketan, eta *-ti(k)* morfemaren *-k* gabeko itxuraren erabilpenean. Atal honetan Zuberoako ablatiboaren bilakaeraren berri emanen dugu lehen testuetarik. Nagusiki, bi aferatan pausatuko dugu arreta: lehen, *-(r)ik* ablatibo arkaikoaren agerpenaren testuinguruak eta iraupena; eta bigarrena, *-ti* eta *-tik* marken arteko lehia eta, halakorik balitz, banaketa.

20. TAULA. Egungo zubereraren ablatiboa.

	MUGAGABE	SINGULAR	PLURAL
iz. arruntak	<i>-(e)tarik</i>	<i>-(e)tik</i>	<i>-etarik</i>
iz. bereziak	<i>-(e)rik / -tik</i>	-	-
bizidunak	<i>-(e)nganik</i>	<i>-a(ren)ganik</i>	<i>-énganik</i>

Iturria: Etxebarne 2011: 74

2.2.2. Partitibo-ablatibo arkaikoaren markaren iraupena Zuberoan

2.2.2.1. *-(r)ik* izenordainekin

Izenordainen deklinabidea bereiz aztertu beharreko atal bezala ikusten dugu; hemen pare bat ohar baizik ez dugu eginen. Bada, oro har, Zuberoako testuek hiruko sistemaren irudia eskaintzen dute izenordainen kasu lokatiboetan (ikus 21. TAULA): lehenik, **-ga* morfema erakusten duen aukera; bigarrenik, mugagabeari lotzen zaion *-ta* morfema agerrarazten duena¹⁹⁵ eta, hirugarrenik, *baitha* postposizioaren gainean eraikia.

¹⁹⁴ Beraz, Lafonek erremarkatzen duen bezala (1948: 205-206), “*sureti(c)* signifiait primitivement « qui tient de la nature du bois » et en est venu a signifier « (vient, est tiré) du bois »”.

¹⁹⁵ 22. TAULAN ikusiko denez, Zuberoako testuetan lehen moldea nagusitzen da. Halere, d’Abbadie & Chahoren gramatikan ez da izenordainen paradigmatan agertzen; “se déclinent au mode indéfini, suivant la règle commune. *Ni* ‘je, ou moi; *Nik* ‘je, ou moi’; *Nitaz* ‘de moi, par moi’; *Nitan* ‘en moi, dans moi’; *Niri, neri, eni* ‘à moi’; *Niren, nere, ene* ‘pour moi’; *Nireki, nereki, eneki* ‘avec moi’, etc. (1836: 42).

21. TAULA. Izenordainen kasu lokatiboak Zuberoan.

	INESIBO	ABLATIBO	ADLATIBO
1.s.	<i>nitan / ene beithan</i>	<i>ni(re)ganik / nitarik / ene beitharik</i>	<i>ni(re)gana / nitara / ene beithara</i>
2. s.	<i>hitan / hire beithan</i>	<i>hi(re)ganik / hitarik / hire beitharik</i>	<i>hi(re)gana / nitara / hire beithara</i>
1.p.	<i>güitan / gure beithan</i>	<i>gu(re)ganik / gütarik / gure beitharik</i>	<i>gu(re)gana / gütara / gure beithara</i>
2.p.	<i>züitan / zure beithan</i>	<i>zu(re)ganik / zütarik / zure beitharik</i>	<i>zu(re)gana / zütara / zure beithara</i>

Izenordainen kasu lokatiboetako hiruko sistema horretan, ablatiboari dagozkion aukera morfologiko guztiek *-(r)ik* morfema zerratzen dute, hizkuntzaren lehenagoko fase batean partitiboari zein ablatiboari lotua zena. Corpus osoan ez da ageri ***-gandik* edo ***-gantik*, beste mintzo batzuetan posible dena. Gaztigatu behar da *baitha-* moldea arras gutxitan baliatua dela inesibotik kanpo: izenordaineekin, corpus osoan 16 agerraldi ablatiboan edo adlatiboan, vs. 149 inesiboan (cf. § 2.5 eta, zehazkiago, § 2.5.2.2). Erran gabe doa, izenordainen forma indartuekin ber aukera morfologikoak eratzen ahal dira, eta orobat singularreko 1. pertsonan *ene* formaren gainean eraikiak.

- (137) *Certain hutz eguin derat ene ganic hola hurruntceco? (MaiMarHil 63)*
 (138) *Çuq nitaric desiratcen duçunaren eguiteco. (Mercy 3)*
 (139) *Noure beitaric, [...] orai gogoz eta bihotcez erraiten diçut (MaiMarHil 125-6)*
 (140) *Jalkitcen gutucq hireganiq / alagrantciaz bethericq. (StJul 1223)*
 (141) *Erho behar dugu / graçariq goureganiq / Ezpeitie merechi. (Xarlem 1242)*
 (142) *Artçain guehienac gutaric egurukiten dian beçala. (CatOlo2 5)*
 (143) *Hanitz ouhoure çuganic / errecebitcen beitut. (SteEli 170)*
 (144) *Ezagutcen diçugu eztugula deusere çutaric giten eztenic. (DKhi 7)*
 (145) *Çoure beithatic diocia hori, ala bestec erranic nitçaz? (EvS 18, 34)*

Baina *-ganik* eta *-tarik* ez dira beti ber baliotakoak: agerraldi gehienetan ablatibo bezala ulertzen bada ere, *-tarik* markak batzuetan bestelako ñabardura semantikorik adierazten du. Hola, (146)-ko etsenpluan *nitarik* formak komunzki instrumentalez eratzen den egitura ordezkatzeko du, testuetan ongi lekukotua: *Çu cira ene jabia; eguiçu nitçaz plazer duçuna (Medit 213)*. (147) & (148)-ko pasarteetan *gütarik* partitibo garbiak dira, eta (149)-ko *nitarik*, *dudarik* batere gabe prosekutiboa. Hauekiko kontrastean, *-ganik* markak beti ablatibo hutsa adierazten du, hots, mugimendu edo norabidearen abiapuntua, eta batzuetan jatorria.

- (146) *Eguiçu nitaric, ô ene Jincou houna, creatura berri bat. (MaiMarHil 126)*
 (147) *Eta arren gutaric nourc haitatuco du Ifernuco suian egoitia? (Medit 76)*
 (148) *Nur da gütarik / hori egiten estienik? (Pierris 39)*
 (149) *Ni niz bortha; nitaric nourbait sartcen bada, salbatuco da. (EvS 10, 9)*
 (150) *Ceren ordu da jujamentia has dadin Jincouaren etchetic; eta hasten bada lehenic gutaric, cer içanen da Jincouaren evangeliouari obediten ez tirenen acabantça? (Epit I 4, 7)*

Orobat erran daiteke *baitharik* moldeaz zeren, haren agerraldiak bakanak izanik ere —corpus osoan hamasei—, horietan halako espezializazio semantiko bat sumatzen ahal baita (ikus II, § 2.5). 22. TAULAK izenordainen ablatiboaren bi aukera hauek duten agerpen zehatza biltzen du.

22. TAULA. Izenordainen ablatiboaren aukerak Zuberoan.

	<i>nitarik</i>	<i>hitarik</i>	<i>giitarik</i>	<i>ziitarik</i>	orotara	<i>eneganik</i>	<i>ni(re)ganik</i>	<i>hi(re)ganik</i>	<i>gu(re)ganik</i>	<i>zu(re)ganik</i>	orotara	<i>baitharik (oro)</i>
<i>O Po</i> 1657	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
<i>Tt Onsa</i> 1666	-	-	-	-	-	7	1	-	2	2	12	-
<i>Tt Arima</i> 1672	-	-	-	-	-	3	4	-	-	-	7	-
<i>Bp</i> 1696	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
<i>CatOlo</i> 1706	1	-	1	-	2	-	-	-	-	1	1	-
<i>Othoitce</i> 1734	-	-	-	-	-	3	1	-	-	9	13	-
<i>Mst</i> 1757	2	-	-	1	3	13	2	-	1	1	17	3
<i>StJul</i> 1770	-	-	-	-	-	2	-	2	1	5	10	-
<i>Mercy</i> 1780	1	-	1	-	2	-	-	-	1	1	2	-
<i>Egiat I</i> 1785	-	-	1	1	2	-	1	-	-	1	2	-
<i>Chiveroua</i>	-	-	-	-	-	2	-	1*	-	2	5	-
<i>Edipa</i> 1793	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2	-
<i>Xarlem</i> ca.1800	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	3	-
<i>SteEli</i> ca.1810	-	-	-	-	-	3	-	-	-	2	5	-
<i>DKhi</i> 1812	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	1	-
<i>UskLi</i> 1814	-	-	-	-	-	-	6	-	-	3	9	-
<i>CatS</i> ca. 1836	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	1	-
<i>Khurutch</i> 1838	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
<i>Medit</i> 1844	-	-	4+1*	-	5	9	-	-	-	12	21	-
<i>CanBel</i> 1848	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
<i>Etchahun</i>	-	-	-	-	-	1	1	2	-	-	4	-
<i>Chaho</i>	-	-	1	1*	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Archu Alh</i> 1848	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	1	-	-	-	1	1	-	-	1	1	3	5
<i>Myst</i> 1856	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4	-
<i>HOrdre</i> 1860	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	1
<i>EvS</i> 1873	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2	2	2
<i>Epit</i> 1873	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Catuchuma</i> 1899	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Orotara</i>	7	0	13	5	25	49	16	5	8	51	129	11

* Izenordainen forma indartuak

2.2.2.2. *-(r)ik* izen arruntekin

Puntu honetan oroz gainetik *etxerik* formaz arituko gara —vs. *etxeti(k)*—. Pare horretaz landara, *-(r)ik* morfemaren erabilpena izen arruntekin guztiz ezohikoa da; adibidez, ez dugu atzeman ***bortharik*, ***bortürrik*, ***elizarik*, ***herririk* edo ***mendirik* bezalako ablatiborik, izen horiek guztiak *-ti(k)* morfemaz hornituak ageri direnean. Bai, ordea, *biderik* forma, behin baizik ez (151).

(151) *Eta elaité makhur haren bideric, ez esquin, ez ezkhuer* (Tt Onsa 113)

Gatozen, beraz, atal honetako *vedette* hitzari lotzera. Egungo Zuberoan *etxerik* vs. *etxetik* bereizkuntza egiten omen da: “Etxerik (*ene etxetik*) ≠ *etxetik* (*zoin-nahi etxetarik*)” Etxebarne (2011: 64), *etxen* & *etxean* parearen antzora (cf. § 2.1.2.1.3). Larrasquetek distintzione hori aipatu zuen:

« de chez moi », « de chez toi », etc., quand il s'agit de la personne qui parle, se dit *etcherik* (prononcé *etcheyk*). On n'emploie l'ablatif de *etche* que lorsqu'il s'agit d'une autre maison. On dit *horra duzu etcherik* « il vient de chez lui », mais *horra duzu kharrikako etcheti* « il vient de la maison du village » (1939: 141, s.v. *-ik*)

Gèzek bikoiztasunaren berri eman zuen, bereizkuntzarik gabe: “*etcheric elki da*, il est sorti de la maison. Cependant on peut très-bien dire, et on dit aussi: [...] *etcheti elkhi da*” (1873: 22-23). Ñabardura semantiko hori argi dea testuetan? Corpusean hamazazpi aldiz ageri da *etxerik*, eta sei *etxeti(k)*. Ondoko adibideak balizko erregelaren kontrako dira, zentzu batean ala bestean: (153), (155), (156), (159), (160), (161), (163), (165) edo (170). Euskalaritzatik *etxerik/etxetik* pareari adiera bereziak esleitu zaizkion arren, badirudi testuetan, besterik gabe, forma zaharra atxiki duten egileek dutela erabiltzen, dagokion pertsonaren etxea izan ala ez. Hariari tiraka, ohart gaitezke nola bi autorek forma bata ala bestea eman dezaketen ber pasartean; cf. batetik (161) & (162), eta bestetik (165) & (166).

- (152) *Armak eskuan, [...] bere etsaiaren bere etxetik, [...] akazatzeko.* (Tt Onsa)
- (153) *Khorpitçaren hartcera içan diratian etcheti haren hobialadrano.* (Mercy 35)
- (154) *Khen ladin khorpitza etxerik ta arakietara urthik.* (Egiat I 22)
- (155) *Gure etxerik etzira / seküla elkhiren.* (Malqu 244)
- (156) *Jauzeraziren derot / neskatua etxeti.* (Malqu 47)
- (157) *Nik emanen derat ostatü / etxerik nahi bahai aitak idoki.* (Cabalçar 54)
- (158) *Estiik ikusiren Marzelinarik, / eia ehaidanez idekiren etxerik.* (Chiveroua 270)
- (159) *Phenxatcen dia bere aitaren / etcheric idekitia?* (SteEli 1135)
- (160) *Guero berhala arropa desguisatu bateky jalki bere etcheric.* (UskLi 214)
- (161) *Jesus-Christ Caypharen etcheric Pilatusen etchera eraman ciela.* (UskLi 75)
- (162) *Guero eraman cien Jesus Caiphassen etcheti.* (EvS 18, 28)

- (163) *Hik igorri ene etxerik erranik han deüs enila.* “Tu m'as renvoyé de chez moi, me disant que je n'y possédais rien” (Etch 240)
- (164) *Mithil atrebit batek bere nausia etxetik kanpo [...] aurthikitzen diala.* (Chaho AztBeg XII)
- (165) *Goure Salvaçale divinouac Khurutchiaz cargaturic igaran cien bidia erran nahi beita Pilatusen etcheric eta Calvarioualaco thermagnia çouintan.* (Khurutch 3)
- (166) *Goure Salvaçaliac khurutchiaz cargaturic igaran cien eremia, erran nahi beita, Pilatusen etchetiç Calbariouala dranoco artia* (Ip KurBD 3)
- (167) *Eztialaric laur ourthe baicic; pharticen da etcheric.* (MaiMarHil 24)
- (168) *Hen heiagorala etcheric elkhi cen halçaiña.* (MaiMarHil 116)
- (169) *Etcheric deus eman edo idoki dianeç, jaben ichilic.* (HOrdre 194)
- (170) *Noun ezten bere etcheric bi orenen bidian.* [= ‘norberaren etxetik’] (Myst 25)
- (171) *Ceren ordu da jujamentia has dadin Jincouaren etchetiç.* (Epit I 4, 17)

2.2.2.3. *-(r)ik* leku izenekin

Gèzeren gramatikan leku izenei *-(r)ik* esleitzen zaie “ablatif de mouvement” delakoan (1873: 21); egungo lan deskriptiboen arabera leku izenekin *-(r)ik* marka erabiltzen da (cf. Casenave-Harigile 2001 eta Etxebarne 2011), baina *-tik* ere posible delarik. Haritschelharrendako, hau zubereraren ezaugarria litzateke: “emploi du partitif [*-(r)ik*] en souletin alors que dans les autres dialectes on emploie le discédent [*-tik*]” (1970: 585). Logikoa da pentsatzea denboran gibelago begira ahala, lehentasunezko posibilitatea *-(r)ik* morfemarena izan dela: hona Oyharçabalek *Bordeleriq* formari egiten dion iruzkina “Avec un élatif en *-riq*, régulier dans la pastorale sur tous les noms propres de lieu” (1991: 214).

Zuberoako testurik zaharrenetan beti *-(r)ik* espero arren, Etchartek gotorki erabiltzen du *Mauleotic* —izan ere, data ematen duen orotan: 2, 2r; 3, 2r; 4, 1v; 6a, 1r; 7, 2r; 8, 1v & 9, 1v— (172); paradoxikoki, bi mende berantago *Mauleti* ageriko da (183). *Charlemagne* trajeriak lekukotza argia ematen du: *Españarekin* izan ezik,¹⁹⁶ gainerako leku izen

¹⁹⁶ Aldiz, Charlemagnen *-ti(k)* morfema ere ageri da toponimoekin: houna nuçu *Espaignatiq* / berri gaistos beteriç (847); moro gentia oro / *Espaignatiq* Jdoquiric (938); moyhen haren *Ezpagnatiq* / beitateque jauç erastia (610) edo Jouan çitayen françiarat / *Espagnatiq* Jhesi (1079). Beharbada leku izen zehatz honekin baizik ez da gertatzen? Hala dirudi, ezen corpus osoan ez baita **Españarik behin ere ageri; cf. *Españatik* erakari gabe huna. (Chiveroua 180) & Marzelina *Españatik* / gezures nizu erakari (Chiveroua 190). Kurioski, Frantziarekin kontrakoa gertatzen da: ez da **Frantziatik, betiere Frantziarik: *franzariq* berririç / Estuq eramanen (Xarlem 1333); Guero jouanen guira / bertan Franciara; / eta *Franciaric* landan / bertan Alemanietara. (SteEli 1348); *Frantziarik* zer berri / deitadazie ekarten neri (Chiveroua 108); *Frantziarik* kanpo gure dihariak galdu gabe. (Chaho Ariel 1852-2-19). Honek guztiak badu bere kontrapartea adlatiboan: Zuberoako testuek Españala(t) baina Fran(t)ziara(t) lekukotzen dute (cf. § 2.3.2.2.6).

guztiek in *-(r)ik* ediren dugu (174)-(179), eta orobat erran daiteke *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriak (180)-(182).

- (172) *Mauleotic urrietaren hoguey eta borz guerrenian.* (Etchart 6a, 1r)
- (173) *Noiz utçuli cen Egiptaric?* (Bp II 33)
- (174) *Çerentaco gascognariq hiq / behar ihan phartitu* (Xarlem 1356)
- (175) *Castilariq bertan / Jdoqui ditçagun* (Xarlem 880)
- (176) *Andalouçariq castilanouaq / beguiratu behar dutugu* (Xarlem 1039)
- (177) *Bordeleriq jalqui gabe / galduren duq Biçia* (Xarlem 416)
- (178) *Partitu nuq barcelonariq / hire destruitcec* (Xarlem 766)
- (179) *Ayta Saintia edireiten da / Erroumariq canpo* (Xarlem 1200)
- (180) *Hanitz duçu, sira, [...] Portugaleric houna / bidian eçartia.* (SteEli 110)
- (181) *Sira, salutatcen çutut; / Grenadaric houna nuçu.* (SteEli 1130)
- (182) *Madama, Galiciaric / orai heltcen nuçu* (SteEli 1262)
- (183) *Güre ama Mauleti / ingoiti huna zeiküzü* (Malqu 68 & 77).
- (184) *Bethania ezpeitcen hurrin Jerusalemeric.* (EvS 11, 18)
- (185) *Judieuq igorri beiciren Jerusalemetic.* (EvS 1, 19)
- (186) *Madrillerik Alemanietara artino hanitxek irakurri die.* (Chaho Ariel 1852-2-19)
- (187) *Jacaric abiatcen, hiritic jelkhi dienian, uzten bera...* (SGrat 13)

Baliteke toponimo batzuek portaera zehatzik ukaitea; *Españaz* eta *Frantziak* erran denaz gainera (ikus 196. oin-oharra), beti *Barkoxerik* & *Erromarik*, baina *Baionatik* & *Galileati* aurkitu dugu; *Pariserik* aukerari salbuespen bakarra oposa lekioko.¹⁹⁷ Nolanahi ere den, honela laburbil daiteke leku izenen ablatiboaren bilakaera: salbuespenak salbuespen, zenbatenaz testua zaharrago izan, hainbatenaz *-(r)ik* maizago, eta *-ti(k)* bakanago.

2.2.2.4. *-(r)ik* denborari lotutako *-da(n)* morfemarekin

Denborazko aditzondoetan *-da(n)* morfema ager daiteke, maizenik ablatiboz: *jada*, *jadanik*, *atzodanik*, etab. De Rijken proposamen iradokigarrian (1992 & 1995), behiala **da* zatekeen euskararen hitza lat. *nunc* adierazteko, gero *orain* maileguak ordezkatu zukeena, frantsesaren historian *maintenant* berriak *or* zaharra ordezkatu zuen bezalaxe. Maizenik **da* patrimonialaren fosilek inesiboaren marka atxiki dute. Alta, Lakarrak (2006a, 2006b, 2008a) ez du De Rijken etimologia hobesten: batetik **d-* > *l-* bilakatzea espero genuke eta, bestetik, aldi historikoan *da-* hastapeneko zenbait adizki sintetikok geroaldia adierazi dute; hortaz, Lakarrarentzat *da-* imperfektibozko marka izan liteke.

¹⁹⁷ Gèzek *Máuleric* ematen du, baiian *Bayounáric/tic* (1873: 21). Bestenaz, gure corpusean *Barkoxerik* (Etch 566, 578 & 590); *Errumarik* (Xarlem 1200 & *UskLi* 202); *Pariserik* (Etch 522, 532 & 590; Xarlem 224, baina *Parisetik* Ariel 1849-9-29); *Baionatik* (Ariel 1848-6-30); *Galileati* (EvS 7, 41 & 7, 52).

Gatozen harira, afera honetan etimologiek ez baitute gure xedea baliogabetzen. Bere berreraiketan, De Rijkek preseski aipatu zuen zubereraren baliagarritasuna, bazter hizkera den izarian eta, zubereraren barnean, Inchauspereen testigantza. Hain zuzen, Inchauspereengan atzeman zituen *oraidara* ‘usque modo’ balizko arkaismoaren lekukotasun bakarrak (1992: 355).¹⁹⁸ Ablatibotik kanpo, gure corpusean *geurzdara* ‘heldu den urtea artio’ (188) eta, batez ere, *bihar dara* ‘bihar arte’ (198) aipatu behar dira —*d(r)ano* ere bai; ikus. § 2.4.3.2—.

Bestalde, eta ablatiboazko morfemekin gertatzen ohi denez, *-danik* espazioari lotutako hitzei erantsia ere ageri da, *goradanik* forman bezala non, paradoxikoki, adlatibo eta ablatiboaren markak batera baitautza (189), edo *hürriin & hüllan* parean, De Rijkek ere aipatua (193) — biak hedaduraren seinale argia—; guztiarekin, formarik bereziena Maisterren *gihaurdanik* iruditzen zaigu (192). Ohart, bestenaz, “denborazko ablatibo” deit genezakeenaren azken agerraldiak Anna Urrutyrenak direla (204)-(205)¹⁹⁹ Corpusaren lekukotzaz harago, erran daiteke De Rijkek bildu forma guztiak ez ziratekeela arkaismo, hedadurak baizik: *-da-* zaharra da, dudarik gabe, baina gure ustez haren zenbait erabilpen halako emendamendu batean ulertzeko dira.

- (188) Aurtenddanik geurzdara, anhitz eki eta euri. (O Pro 56)
- (189) Manu Jaungoiko aitaganik, / Goraddanik / Hetara bidaldua. (O Po XX)
- (190) Nola atzo danik egun draiño, egun danik bihar draiño (Tt Onsa)
- (191) Aitcindanic erran çutian, Jesus-Christec egariren çutian gaitçac. (Bp II 105)
- (192) [...] guihaurdanic eçkitakiala hagnbeste itchoura hounen uduriaren pian gordatcen-den exayari buhurt (Mst xviii)
- (193) Ceren bere buriac apha daduçcaner Jincouac hullandanic so eguiten beitu; gora daduçcaner aldiç eç hurrundanic baicic. (Mst xx)
- (194) Confraria piouso eta debot bat [...] jadanic eraikiric. (Ressegue 5)
- (195) Ezititan deusetaco balia, bena ordiandanic deüsic baliotaco diren. (Mercy 9)
- (196) Lehenddanik potheria dereiodala behardünentzat Jinkoak eman. (Egiat I 4)
- (197) Goure armadaren Erdia / deJaradanic galduriq dugu (Xarlem 291)
- (198) Jabe cirate çihaur / dispostçeco feytian / bihar dara gabe gaur (Xarlem 1371)
- (199) Egundanic hamabost ourthe / balimbada bicicen. (SteEli 610)

¹⁹⁸ *Halacoric ez-peita izan mundiaren hastetic oraidara* “qualis non fuit ab initio mundi usque modo” (Mt. 24, 21) & *Salvaçaliaren errana hastetic oraidara complitu içan da* “Lo que dijo el Salvador ha sido cumplido desde el principio hasta ahora” (Eguiazco erreligionia 391).

¹⁹⁹ Urrutyk 1873an argitara eman zituen bere bi liburuetan, orotara, honakoak aurkitu ditugu: *bethi danic* (EvS 5, 20), *dejadanic* (Epit I 1, 20 & III 3, 17; EvS 13, 2), *orai danic* (EvS 14, 17), *oraindanic* (EvS 13, 19) eta *ordudanic* (EvS 6, 66). Gure corpusean lekukotu gabe, halaber, bereziki Archuren honakoak aipa genitzake: *gaztedanic* (Pasmic LXX 18), *gaztaro danik* (ibid. CXXVIII), *hatsarre danik* (Jenesa II 8) & *heben danik* (Jenesa IX 11).

- (200) *Aspaldi danic hil ehortciric direnac beçala (UskLi 127)*
 (201) *Oraidanic eta bethicoz bessarcacen dut umilitatia. (Medit 128)*
 (202) *Haurrec ikhassiren beitie, goizdanic, Mariaren maitacen. (MaiMarHil 10)*
 (203) *Bethi danic [...] içan cira benedittionezco [...] lurbat. (HOrdre 76)*
 (204) *Ordudanic bereti bere dicipulietaric hanitxec utci cien. (EvS 6, 66)*
 (205) *Dejadanic abertituric ciradenaz gueroz, abisa citaie [...] (Epi III 3, 17)*

Denborazko erran-nahia dutenek ere ablatiboaren ohiko markak hartzen dituzte. Hitz horiek sistematikoki azterturik, ez dugu *-(r)ik* ablatiboaren marka zaharra singularrean ageri den kasu bakar bat ere atzeman, ez bada mugagabeen. Bistan dena, denboraren abiatzea bestelako kasu-markaren bitartez adierazten ahal da (219) & (220). Ondoko etsenpluetan gaindi ber hitzak agertzen dira *-ta-* morfoarekin (*-tarik*), eta ondoan *-ta-* gabe (*-ti(k)* atzizkiaz). Ohargarria da nola *goiz -ta-* gabe deklinatzen den (217), baina *eguerdi -ta-* rekin (218).

- (206) *Hirur urthetarik hirur urthetara (Chaho Ariel 1849-X-16)*
 (207) *Urthetik urthila tribulazionen semia plainu da kharazki (Chaho AztBeg XVI)*
 (208) *Bi hilabetetaric by hilabetetara (Ressegue 37)*
 (209) *Hilabetetic hilabetiala amens behar çunuke comuniatu (UskLi 99)*
 (210) *Dembora saintu haren lehen astetaric coffessatcera adelatu. (DKhi 75)*
 (211) *Aitcineco astetic (Bp I 20)*
 (212) *Asteca visitaturen tuye, bi egunetaric bi egunetara (Mercy 42)*
 (213) *Egunetic eguniala (Bp II 36)*
 (214) *Lehen vezperetaric ekhia sar artioco demboran (Mercy 7)*
 (215) *Besta houna, bezperatic. (Bela 6)*
 (216) *Sortceco orenetic orai artio (Myst 33)*
 (217) *Goycetic ulhun artecan. (UskLi 127)*
 (218) *Eta ireign cicien eguerditaric hirour orenetara drano (UskLi 36) [mugagabeen delako]*
 (219) *Ene lehen sortcepenaren orenaç gueroç (Mst III 18, 1)*
 (220) *Gaierdiz geroz, comuniatu artio (Catuchuma 58)*

2.2.3. Ablatibozko marka berriaren eta berriagoaren arteko lehia

2.2.3.1. *-ti* & *-tik* parearen agerpena Zuberoako testuetan

Sarreran azaldu bezala, hizkuntzaren garai historikoan baino lehenagoko faseetan —eta mendebaldean aldi historikoaren lehen mendeetan ere— *-(r)ik* atzizkiak ablatiboa adierazten zuen, eta *-ti* atzizkiak prosekutiboa. Azken morfema horren *-tik* itxurak bi azalpen izan ditu: Lafonentzat (1948) *-(r)ik* morfema zaharrarekiko analogiaz sortu zatekeen, eta Mitxelenarentzat bestelako bidetik eratu zen:

A nuestro parecer, ese elemento sufijado podría ser *-ka*, sufijo de función adverbial: para Landucci ‘por’ es *gati* y *gatica*, y ‘de villa en villa’ viene traducido por *lecutica lecura*. En textos bajo-navarros y labortanos del siglo XVII es frecuente *egundañotikako* ‘que existe ab

aeterno', de *egundañotik*. El mismo sufijo parece haberse agregado a la desinencia de partitivo en *yxilica* 'en silencio' (Dech. = *ixilik*), *guiçonica* (Pampl. 1610, = *gizonik*), *emanicacoa* (Ax. 419), de **eman-ik-(k)a-ko*, etc. (FHV 236-237)

Guk ez dugu proposamen bata ala bestea abantailatuko; hemen axola zaigunarentzat, bi esplikabideen arabera *-tik* da forma bigarrenkaria eta, beraz, berria. Zuberoako corpusean xerkatu ondoan, *-ti* & *-tik* parearen agerpen zehatzaren berri dakargu, 23. TAULAN ikusgai. Datuetarik, baina, ezin joera garbirik deskriba: gehiago iduri du *-ti* zaharraren edo *-tik* berriaren nagusigoa egilearen arabera gertatzen dela. Horrela, Oihenarten atsotizetan ez denean *-ti* baizik, XVII. mendeko idazleetan *-tik* guztiz gailenduko da, eta XVIII. eta XIX. mendeetako zenbait testutan *-ti* berriz ere nagusi ageriko da, baina besteetan *-tik*. Testu zaharrenek *-ti* morfema bermatzeaz landara, ardatz diakronikoan ez da norabide argirik sumatzen. Hortaz, beharbada bestelako logikara jo behar dezagun banaketa itxura ausazko horren konprenitzeko, izan dadila literatur hizkuntzaren eragina, nolabaiteko banaketa infradialektala ala bi faktore horien konbinazioa (cf. § 2.2.3.4).

23. TAULA. Ablatibo singularraren aukerak Zuberoan.

Lekukotasuna	-ti	-tik
O <i>Pro</i> ca.1600	33	10
Bela ca.1600	-	4
Zalgize ca.1600	5	-
Etchart 1616	-	19
O <i>Po</i> 1657	39	14
Tt <i>Onsa</i> 1666	6	222
Tt <i>Arima</i> 1672	3	80
<i>PrS</i> 1676	3	3
Bp 1696	2	68
<i>CatOlo</i> 1706	15	45
<i>Othoitce</i> 1734	5*	16
Mst II & IV 1757	10	71
<i>IP</i> 1757	2	8
Ressegue 1758	21	6
<i>StJul</i> 1770	27	42
Mercy 1780	21	22
<i>NLilia</i> 1782	13	3
Egiat I 1785	-	356
<i>Edipa</i> 1793	77	-
<i>Xarlem</i> ca.1800	37	98
<i>SteEli</i> ca.1810	43	44
<i>DKhi</i> 1812	32	6
<i>UskLi</i> (1-100) 1814	4	61
<i>CatS</i> ca. 1836	9*	103
<i>Khurutch</i> 1838	1*	7
<i>Medit</i> 1844	3*	denak
Ip <i>KurBD</i> 1847	1*	13
Etchahun	47	26
Chaho	40	68
Archu <i>Alh</i> 1848	17	57
<i>MaiMarHil</i> (1-100) 1852	2	83
Ip <i>Dial</i> 1857	3	46
<i>HOrdre</i> 1860	10	40
<i>EvS</i> 1873	33	69
<i>Epit</i> 1873	1	18
<i>SGrat</i> 1879	7	25
<i>Catuchuma</i> 1899	-	27

**Jagoiti, engoiti, gainti* bezalako forma lexikalizatuak baizik ez.

2.2.3.2. Ikertze berezi bat: *hebe(n)ti(k)*

Aditzondo honek garrantzizko bi aldagai ditu Zuberoan: lehena inesiboaren marka eta bigarrena ablatiboaren morfema. Beraz, lau aukeratan ager daiteke testuetan: inesibo markarik gabe *hebeti & hebetik*, eta inesibo markaz *hebenti & hebentik*; hauetaz gainera bada *hemen* aldaera ere.²⁰⁰ Ikuspegi diakronikotik, galdera da aukera horietarik zein den zaharren, eta zein berrien. Erantzuna Mitxelenaren iruzkin batean aurki dezakegu, bizkaierazko *emeko & emetik* formez:

Aun en los adverbios de lugar, vizc. *eme-ko*, *eme-tik* no representa nada antiguo, sino que sólo pueden resultar de una mutilación: la supresión de *-n* de *emen*, de donde están inconfundiblemente derivados. (1972: 315)

24. TAULAK *hebe(n)* aditzondoaren ablatibozko aldaera guztiak biltzen ditu, inesiboaren *n*-dunak nahiz gabeak, kasu marka batzuek zein besteaz hornituak. *-ti & -tik* pareari doakionean, corpusak ez du lehena XIX. mende hastapenera arte ematen; bigarrena, ordea, Tartasengandik ongi lekukotua da.

²⁰⁰ *Hemen* aldaera arras bakana da: Etchartek (1, 1v), Tartasek (*Onsan & Ariman* bosna aldiz) eta Archuk (20 & 36) baizik ez dute erabiltzen; beraz, erran liteke *hemen* ez dela Zuberoan errotua. Aldaera horrek beti agertzen du inesibozko *-n*, eta *-tik* ablatiboaren itxura berria: ez dugu ***hemeti(k)* aurkitu —salbuespen bakarra dudazkoa da: *bira ostikata eman eta / ideki zinzakeiet hementi*. (Chiveroua 141)—.

24. TAULA. *Hebe(n)* aditzondoaren ablatiboa.

	<i>hebenti</i>	<i>hebentik</i>	<i>hebeti</i>	<i>hebetik</i>
Etchart 1616	-	2*	-	-
Tt <i>Onsa</i> 1666	-	11*	-	5
Tt <i>Arima</i> 1672	-	5	-	5
<i>CatOlo</i> 1706	-	-	-	1
Mst 1757	-	2	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	-	-	1	-
<i>StJul</i> 1770	-	-	-	3
Mercy 1780	-	-	-	1
<i>Bala</i> 1788	-	-	1	-
<i>Jouanic Hobe</i> 1788	-	-	2	-
<i>Xarlem</i> ca.1800	-	3	4	13
<i>SteEli</i> ca.1810	1	1	6	7
<i>Malqu</i> 1807	2	-	-	-
<i>UskLi</i> 1814	-	-	-	2
<i>CatS</i> ca. 1836	-	1	-	-
<i>Medit</i> 1844	-	3	-	2
Etchahun	1	-	-	1
<i>CanBel</i> 1848	2	2	1	1
<i>Archu Alh</i> 1848	-	3*	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	13	-	-
<i>EvS</i> 1873	-	3	1	2
<i>Orotara</i>	6	49	16	43

* *Heme(n)* aldaera ere erabiltzen dute**2.2.3.3. -tila morfema luzatua**

Orain arte aztertu ditugun morfemak ez dira Zuberoako testuetan ageri diren aukera guztiak. Bada oraino *-tila* morfema “luzatu” bat, arras gutxitan baina segurki lekukotua. Lehen agerraldia Oihenarten neurtitzetan datza, guztiz paraleloa zaion *-gatila* motibatibozkoarekin batean (221).

- (221) *Jainko jauna gugatila, / Regnatu da zuretila.* “Le Seigneur Dieu, pour nous, a régné par le bois” (O Po XXII 3)²⁰¹

²⁰¹ Oihenarten olerki hau *Vexilla Regis* himno ospetsuaren itzulpen aski artistikoa da. Latinezko originalean, hauxe da hirugarren berseta: *Impleta sunt quae concinit / David fideli carmine, / dicendo nationibus: / regnavit a ligno Deus.* XVII. mendean testua arramoldatua izan zen; nolana ere, *a ligno* ablatiboan datza, eta zentzu horrekin itzuli zuen Walter Kirkham Blount-ek, *Vexilla Regis* himnoaren itzulpenik hoberentzat hartzen duten bertsioaren egileak: “God ruling the nations from a Tree” (*Office of Holy Week.* Paris, 1670).

Lafonentzat Oihenartek errimaren beharreatatik luzatu zukeen *-ti* ablatiboa, “par analogie avec le suffixe *-kila*, variante de *-ki*, forme du suffixe d'unitif en souletin” (1955b : 848). Orpustanek *elatibo* bezala tratatu arren,²⁰² *zuretila* formaren balioa egiazki ez da hori, prosekutiboarena baizik. Horrela konprenitzen da Lafonen itzulpenetik (221), Altunak eta Mujikak honela gazteleratua: “El Señor Dios ha reinado *por el leño* por nosotros” (2003: 447), *zur* horrek Kristoren gurutzea simbolizatzen duelarik —bidenabar, estonagarri da Altunak eta Mujikak *gugatila* & *zuretila* parearen morfologia iruzkindu ez izana—. Hona, hitzez hitz, Orpustanek *-gatila* atzizkiari egiten dion iruzkina, Lafonen autoritatea tartean:

Oihenart baliatu da *-gatila* atzizkiak, hitzaren luzatzeko beldurrik gabe, errima eginez *-tila* adlatiboarekin [...]. “L'auteur a sans doute ajouté, pour le besoin de la rime, le suffixe *-la* au suffixe d'ablatif *-ti*, par analogie avec le suffixe *-kila* variante de *-ki*” dio R. Lafonek (op. cit. orr. 162). Ezta deus gehitzekorik, ezpada hau: XXII-garren olerki-parafraasiako estilo osoan aurki daitezkeen berezitasunetarik bat dela. Eta oraino hunkitzen dela Oihenartek gramatikari burla ukan duen gogo: “analogiaz” edo bertze, hizkuntzaren ahaletaz baliatzea, hedatuz behar denean. B. Etxeparek emana zuen lehen urratsa (bederen ezagun idazkietan aurkitzen dena), *baiezila* (*bayeci la*) eginez *baiezi*-tik hiruetan (ikus P. Altunaren hiztegian orr. 28: I 219, IV 6, 15). (1994: 141)

Gure ikusteko maneran, Orpustanen ideia frogatu gabe dago. Ez da dudarik Oihenartek hizkuntzaren baliabideak maisutasunez erabil eta ustia zitzakeela, literatur hizkuntzaren bideen urratzeko, eta *beharbada* bere denborako euskara mintzatuan ekoizten ez zen elementurik baliatu zuela. Aldiz, *-gatila* & *-tila* pareaz horrelakorik arrazoinableki pentsa litekeen arren, ezin da baztertu Oihenartek bere gramatika gaitasunean kausi lezan. Inpresio hori ondoko lekukotasunarekin sendotzen da ezen, guk dakigula, inork ez du erran Maister bere sormenaz balia ledin hizkuntza formarik kretzeko. Horra Oihenartez landara atzeman dugun *-tila* morfemaren agerraldi bakarra:

(222) [...] *ceren hullan beiniç (dio Jaunac) amourecatic gaiçac oro, eç solamentç ossoki, bena orano burutila gaintica arraberri ditçadan.* (Mst III 30, 1)

Lhanderen hiztegiak *burutik* “surabondamment” azpisarrera dakar, Foix-eko zuberera etiketaz, eta hori izan behar da *burutila* aldaeraren erran-nahia eta morfologia, bestalde

²⁰² “Elatibo agertzen da ere aldi bat *-tila* (XXII 24) atzizki luzatua: ikusiko da molde bereko bertze batzuekin.” (1994: 137). Jakin nahi genuke zein diren *bertze batzu* horiek, zeren gure corpusaren emaitzak oro hona ekarriak baitira.

latinezko iturrian irakur baitaiteke: *Quia prope sum, dicit Dominus, ut restaruem in universa, non solum integre, sed et abundanter et cumulate* (Kempis).²⁰³ Maister hizkuntzaren gaineko kontrol osoa erakusten duten idazleetarik zen, eta ez soilik euskaraz. Bistan da, haren motibazioak ez ziren Oihenartek ukan zitzakeenak; nolana ere, hemen gauza bat segur da: *burutila* formaren azaleratzea ez da metrikaren hersturen ondorioa, Maisterren hizkuntza gaitasunaren araberako ekoizpena baizik.

Azkenik, gogoratu behar da *-tila* & *-gatila* bitxi horiek badutela kide bat komitatiboan: *-kila(n)*, anitzez ere maizago lekukotua. Iraganean *-kila* morfema hori adlatibo-komitatibozko balioa adierazten zuelako hipotesia babestu dugu (§ 1.6.2.2.1), bigarren silaba adlatiboaren *-la* morfemari lotuz.

2.2.3.4. Informazio intradialektalik ote?

Igurikatzen denez, 25. eta 26. tauletako datuak bat datoz *-ti* & *-tik* parearen agerpenari doakionean. Egiaztatu denez, bi alomorfoen lekukotza ez da inolako jarraibide kronologikoren araberakoa (§ 2.2.3.1). Denboraren ardatzean ez bada esplikatzen ahal, azalpena beharbada espazioarenean kausi genezake, hots, datuak dialektoaren barneko nolabaiteko banaketari obedi liezaioten. Corpuseko testu guztiek jatorri ezagunik izan ez arren, haien arteko anitz geografikoki kokatuak dira, eta batzuk *aingura testu* gisara baliatzeko maneran ere; cf. Ulibarri 2015: 65, McIntosh ikerkuntza taldearen *anchor text* terminoa ekarririk.

Bada, 25. TAULAK *-ti* alomorfoa nagusi edo pisu garrantzitsukoa duten testuak biltzen ditu, eta 26. TAULAK *-tik* nagusi dutenak. Halaber, bi taula horiek lekukotasunen kokapen geografikoa

²⁰³ Pasarte honetan, Kempisen testuaren beste euskaratzaileen artean Pouvreaux du originalarekiko hurbiltasun gehien atxikitzen:

Zeren hurbil nago, dio Iaunak, gauza guzien ez xoilki osoki, baina bai frankoki, neurri mukurruz eta gaindi berriz konplitzeko. (SP Imit)

Ezen saihetsean nais es solament zu lehenbiziko zure bakean berris emateagatik, baiñan bai oraiño grazia berries zu bethetzeagatik. (Arbill)

Ezen hurbill naiz zureganik ez xoillki gauza guziak leheneko estatuan ezartzeko baiñan oraiño zu grazia berriez bethetzeko. (Ch)

Azkenik, ez dugu Davanten iruzkina ulertzen: “bürüteala (*bürütilla*): nasaiki, zabalki” (2009: 160), *bürüte* hitzaren adlatibo mugatua inplikatzeko baitu, Maisterren garaian gertatu gabe ziren —eta are gutxiago Basabürüan— asimilazio bokalikoei kanbiatua.

jasotzen dute, kasu jakin batzuetan testuen kokapena oso erlatiboa izan arren, edota balio dialektologiko eskasekoa (Tartas edo Oihenarten neurtitzak, kasu). Bada, lehen inpresioa da *-tik* testu gehiagotan nagusitzen dela *-ti* baino, haren gailentasuna gehienetan sendoago izanik.

Alderdi geografikoan sartuz, *-ti* aukerak oroz gainetik Barkoxe eta Eskiularen eremuan gotortua dirudi, tauletan *Ipar-ekialde* etiketaz baturik: bederen inguru horretako testurik ez da 26. TAULAN. Gero, badira zenbait lekukotasun bortuetarik beheiti, Ühaitz handiaren ibarreko herrietan kokatuak (Atharratze, Ozaze, Zalgize, Garindañe, Maule, Sohüta, Sarrikotapea), *-ti* aukeraren nolabaiteko maiztasuna ematen dutenak, baina beste testu batzuek kontra egiten diote ideia horri: Bela (Maule), Etchart (Maule) edo Belapeire (Sohüta) guztiz lerratuak dira *-tik* berrira.

Azterketa intradialektal honen arazo nagusia hainbat lekukotasun espazioan kokatu gabe egotea da, eta horixe gertatzen zaie *-tik* aukeraren aldeko askori. Guztiarekin ere, bederen honakoa erran dezakegu: *-ti*-ren balizko eremuan Basabürü menditsuan kokatzen diren hiru lekukotasun ditugu (Maister, *IP* eta *Catuchuma*), Tartas edo Inchauspe eta, adierazgarriago dena, hor ez da —guk dakigula— ipar-ekialdeko lekukotasunik.

Agian *-ti* & *-tik* aukeren gailentasuna azaltzeko beste faktore bat erabili behar da gogoan: testuen izaera. Bada, herri tradizioko testu gehienak *-ti* aukeraren alde lerratuak dira, hots, 25. taulan, ilara itzaldunetan —txosten honetan astolasterrak azterketatik kanpo gelditu dira—. Ausaz gertatu da hala? Ez dakigu; aldiz, badakigu *idazle* izateko xede duten egileak, edo haien arteko jasoenak, ikasienak edota ibilienak hautu kontzienteak egiteko emanagoak direla besteak baino. Pentsa ote liteke *-ti* zaharraren baztertzea hautu (edo moda) horietako bat zela? Guk ezin erantzun.

25. TAULA. *-ti* alomorfoaren nagusigoa geografian.

Lekukotasuna	Kokapena	<i>-ti</i>
O <i>Pro</i> ca.1600		%75
Zalgize ca.1600	Zalgize (Arbailla)	%100
O <i>Po</i> 1657	Maule (Pettarra)	%74
<i>PrS</i> 1676	Sohüta (Pettarra)	%50
<i>CatOlo</i> 1706	Maule (Pettarra)	%25
Ressegue 1758	Eskiula (Ipar-ek.)	%78
<i>StJul</i> 1770	Sarrikotapea (Pettarra)	%39
Mercy 1780	Eskiula (Ipar-ek.)	%50
<i>NLilia</i> 1782		%81
<i>Edipa</i> 1793	Garindañe (Arbailla)	%100
<i>Xarlem</i> ca.1800	Atharratze / Eskiula	%27
<i>SteEli</i> ca.1810	Eskiula (Ipar-ek.)	%50
<i>DKhi</i> 1812		%84
Etchahun	Barkoxe (Ipar-ek.)	%64
Chaho	Atharratze (Basabürüa)	%37
<i>EvS</i> 1873	Ozaze (Arbailla)	%32

26. TAULA. *-tik* alomorfoaren nagusigoa geografian.

Lekukotasuna	Kokapena	<i>-tik</i>
Bela ca.1600	Maule (Petarra)	%100
Etchart 1616	Maule (Pettarra)	%100
Tt <i>Onsa</i> 1666	Amiküze	%97
Tt <i>Arima</i> 1672	Amiküze	%96
Bp 1696	Sohüta (Pettarra)	%97
<i>Othoitce</i> 1734		%76
Mst 1757	Ligi (Basabürüa)	%88
<i>IP</i> 1757	Ligi (Basabürüa)	%80
Egiat I 1785		%100
<i>UskLi</i> 1814		%94
<i>CatS</i> ca. 1836		%92
<i>Khurutch</i> 1838		%87
<i>Medit</i> 1844		%99
Ip <i>KurBD</i> 1847	Zunharreta (Basabürüa)	%93
Archu <i>Alh</i> 1848	Altzürükü (Arbailla)	%77
<i>MaiMarHil</i> 1852		%98
Ip <i>Dial</i> 1857		%94
<i>HOrdre</i> 1860		%80
<i>SGrat</i> 1879		%78
<i>Catuchuma</i> 1899	Hauze (Basabürüa)	%100

2.2.4. Ondorioak

Jadanik lehen testuetan, *grosso modo* egungo zubereraren ablatiboa suma daiteke: 1) *-(r)ik* mugagabea, pluralean eta bizidunen *-ganik* markan, eta 2) *-ti(k)* singularrean. Bakanki bada ere, *-tika* morfemaren arrastorik ageri da. Kasu lokatiboen sistema osoan bezala, izenordainek ablatibo bitarra dute: *-ganik & -tarik*, azkenak ablatiboaz kanpoko balioak ere adieraz ditzakeena. Lehen moldean genitiboa azaleratu ala ez, testuetan beti *-ganik* agertzen da, sekulan ez ***-gantik*. Ez da izord. + *baitarik* moldearen testigantzarik.

Leku izenetan *-(r)ik* agertzen da, *-ti(k)* markarekin batean, bai eta zenbait izen arruntetan ere: *biderik*, baina bereziki *etxerik*. Testu zaharretan toponimoen ablatiboa maizago ageri da *-(r)ik* zaharrenekin *-tik* berriarekin baino; halere, badirudi batzuetan toponimoaren arabera jokatzen dela (*Franziarik*, baina *Españatik*). Bestalde, denborazko aditzondoekin *-danik* ablatiboa ongi lekukotua da, XIX. mendera arte praktikan zein-nahi formari eranskai izanik. Adlatibozko *-dara*, ordea, hiru aldiz baizik ez da ageri.

XVI. mendetik *-ti & -tik* agerkide gertatzen dira. Honetan ez dugu inolako lerro diakronikorik deskribatu ahal izan, eta nekez proposatu dugu zerbait informazio diatopikorik (*-ti* gehiago Zuberoako ipar-ekialdean, eta nonbait Ûhaitz handiaren ibarrean, Atharratzetik beheiti) eta diastratikorik (herri antzertiko lekukotasunek aiseago atxiki dute *-ti* zaharra).

2.3. Adlatiboaren polimorfismoa Zuberoan

3.3.1. Sarrera

3.3.2. *-ra(t)* vs. *-ala(t)*

3.3.2.1. Abiaturuak

3.3.2.2. Testuen lekukotza

3.3.2.2.1. *Zeliü & ifernü* eta beste

3.3.2.2.2. *Etxiala(t)* vs. *etxera(t)*

3.3.2.2.3. *Aitzin, gibel, barne, kanpo*

3.3.2.2.4. Denborazkoak

3.3.2.2.5. Moduzkoak

3.3.2.2.6. Zenbait toponimo

3.3.3. *-t* vs. $-\emptyset$

3.3.3.1. Abiaturuak

3.3.3.2. Testuen lekukotza

3.3.3.3. Azterketaren emaitzak *-t* vs. $-\emptyset$ oposizioaz

3.3.4. Ondorioak

2.3.1. Sarrera

Ekialde hertsiko mintzok polimorfismo ñabarra dute adlatiboan. Orokorra den *-ra* morfemaz gain, Zuberoan eta Zaraitzun *-ala* ere erabiltzen da (Erronkarin *-ara*); printzipioz, bi morfemen arteko banaketa izenak bereiz ala arrunt izatearen arabera da. Horri izaki bizidun edo adimendunekin *-gana* eta *baithara* erabil daitezkeela gehitu behar zaio. Azkenik, atzizki horiek guztiek Iparraldean ezaguna den *-t* bukaera har dezakete. Adlatiboan, beraz, *-ra*, *-rat*, *-ala*, *-alat*, *-gana*, *-ganat*, *beithara* & *beitharat* ager daitezke. Hemen bereziki bi auzitan eman nahi genuke argia: lehenik, *-ra(t)* & *-ala(t)* parearen banaketa (§ 2.3.2) eta, bigarrenik, *-t* bukaeraren balioa eta haren indarra testuetan (§ 2.3.3). Bi alderdi horiek Zuberoako testuetan ikerturik, ondorio batera etorriko gara (§ 2.3.4).

2.3.2. *-ra(t)* vs. *-ala(t)*

2.3.2.1. Abiaturuak

Lehen hurbiltze batean, ohartarazi behar da adlatibozko markaren ezkerrean *-a* agertzea ekialde hertsiko ezaugarria dela: *-ara* Erronkarin, eta *-ala* Zaraitzun eta Zuberoan (FHV 315). Eztabaidatu izan da *-a* hori, inesiboan ere agertzen dena, artikulua ala beste zerbait den; cf. § 2.1.1 eta, auziaren gaineko kontu errendatze batentzat, Santazilia 2013: 247-258. Laburzki, ekialdeko adlatiboaren jatorriaz De Rijk **etxe hala > etxeala* proposatu zuen, vs. **etxe hara > etxeara* erronkarierarentzat (1981: 94), eta kontsonantismoa gogoan, berrikiago

Manterolak hipotesi hori findu du, *-ala(t)* atzizkiko *-l-* albokaria **-han-la > *halla > -ala* proposatuz (2015: 260).

Azterketa honetan axola zaiguna gehiago da Zuberoan *-ra(t)* & *-ala(t)* parearentzat deskribatu den banaketa osagarria testuetan egiazki betetzen den: *-ra* izen bereziekin (praktikan toponimoekin) eta *-ala* izen arruntekin. Gainerako kasu lokatiboetan bezala, adlatiboan ere izen zenbaitek, ñabardura semantikoak direla tartean, portaera anbigua izan dezakete: batzuetan berezi eta bestetan arrunt gisara (funtsean *etxe*; cf. § 2.1.2.1.3) edo, izen arrunt izan arren, berezien deklinatzeko moldean sartzen dira (*ihizi*; cf. § 2.1.2.1.4). Gogoratu behar da izen berezi vs. arrunt bereizkuntza hori oro har kasu lokatiboetan ezaguna dela, eta Mitxelenari jarraikiz, “se documenta también, precisamente en áreas laterales” (1972: 311).

Numerotik begiratuta, *-ala(t)* singularrean baizik ez da agertzen, beraz *-ra(t)*, leku-izen berezietz landara, unibertsala da mugagabeen zein pluralean —bistan da, bizidunekin ager daitezkeen *baithara(t)* & *gana(t)* aukerak tartean direla—. 27. TAULAK Zuberoako euskararen adlatiboaren aukerak biltzen ditu.

27. TAULA. Adlatiboaren aukerak Zuberoan.

	SINGULAR	MUGAGABE	PLURAL
IZ. ARRUNTAK	<i>-(e)ala(t)</i>	<i>-(e)tara(t)</i>	<i>-etara(t)</i>
(LEKU) IZ. BEREZIAK	—	<i>-(e)ra(t)</i>	-
ADIMENDUNAK	<i>-(aren)gana(t)</i> <i>-a(ren) beithara(t)</i>	<i>-engana(t)</i> <i>-en beithara(t)</i>	<i>-engana(t)</i> <i>-en beithara(t)</i>

2.3.2.2. Testuen lekukotza

Puntu honetan *-ala(t)* & *-ra(t)* parearen arteko banaketaz arduratuko gara, Zuberoako testuetan noraino garbia den aztertuz. Zenbait kasu bereziri arreta eskainiko diogu, zehazki *-ala(t)* nahiz *-ra(t)* markekin lekukotzen direnei. Corpuseko datuak azterturik, eta xehetasunetan sartu aitzin, erran behar dugu Oihenartek eta Zalgizek ez dutela *-ala(t)* behin ere erabiltzen. Etchartek *-ala* soil bat lekukotzen du —corpuseko zaharrena—, eta Tartasek noizean behin ematen du *-ala(t)*, proportzioz maizago Arima liburuan (1672) *Onsan* baino (1666).²⁰⁴

²⁰⁴ Hona Etcharten lekukotza: *Goure cerbutzuala eta diligencia hunez* (1, 1v). Tartasen *Onsa* liburuan honako zazpi adibideak atzeman ditugu: *Kuruzetik jinda tonbala hobiala, tonbatik itzulida; [...] bere bizkarrian*

2.3.2.2.1. *Zelü, ifernü eta beste*

Zuberoako testuetan *zeliura(t)*, *zeliuala(t)*, *zeliatarat(t)* & *ifernüra(t)*, *iferniala(t)*, *ifernietara(t)* hirukoteak ongi lekukotuak dira. Hasteko, zenbaitetan *zelü* & *ifernü* pareak *-ra(t)* adlatibozko marka hartzen du (223)-(226), ustez izen bereiz portatzen direlako:

- (223) *Urguluak, zerura abia-eta, jo zegin ifernura.* (O Pro 462)
- (224) *Zelurat igan banadi, zu han zira; ifernurat ieusten baniz, han present zira* (Arima)
- (225) *Mostra / itçoussy handia / ifernurat jouan dela / quitaturic mundia.* (Edipa 262)
- (226) *Celurat igaitiaren orhitçapenetan* (MaiMarHil 131)

Halere, gehienetan²⁰⁵ *ifernü* & *zelü* izen arrunten gisara deklinatzen dira, singularrean, *-ara(t)* markaz (227)-(232):

- (227) *Ifernalat doatça, bethicoz han Deebrieki érratcera.* (Bp I 54)
- (228) *Gouré Jauna Celialat igan den eguna.* (Bp II 67)
- (229) *Bihotç chahia celiala igaiten da, eta iferniala jaisten.* (Mst II 4, 2)
- (230) *Guidatu naiçu mundiala eta / niq ere nahy çuntuket celiala* (StJul 1021)
- (231) *Ala çabal eta largo beita heriouala, iferniala guidatcen dian bidia!* (Medit 69)
- (232) *Hantic noizbait igaranen dia Zelialat?* (Catuchuma 60)

Eta izen arrunt portatuz, *zelü* & *ifernü* pluralean ere erabiltzen dira (233)-(239), bereziki bigarrena. Oloroeko katiximaren bi bertsioen artean badira singularraren eta pluralaren arteko gurutzamenak (233)-(234), semantikoki bi aukerak trukagarriak direla erakutsiz. Halere, *ifernietara(t)* pluraleko forma maiz erabilpen berezi bati lotua da.²⁰⁶

kurutziala eramanik; egunko eguniala drano; bekhatiaren lohiala egotzirik; thonbalat eramaiten ditu; mundu hontarik bertzialat partitzeko. Arima liburuan hamar agerraldi dautza: zuk deithatu nuizu fediala eta [...] miskrikordiala; Eliza saildiaren hobeniala eta ene arimaren salbamendiala; luxuriala [...] eror eraziteko; Haren imitatione saildiala; lur prometatiala hobeki helzeko; haren tribunal iustoala haren arima presentatuko baita; fede honiala konbertiturik & haren gorpitza hoberat eta tonbalat ezar lezaten.

²⁰⁵ IFERNÜRA(T) 16 aldiz: O Pro behin, Tt 13 aldiz, Egiat behin, Edipa behin; | IFERNIALA(T) 37 aldiz: Bp bi aldiz, CatOlo 4, Othoitce behin, CatOlo2 bi aldiz, Mst behin, StJul bi aldiz, Edipa 7, Xarlem 6, DKhi behin, Medit bi aldiz, Etch behin, Myst bi aldiz, CatS hiru, CanBel bi aldiz; | IFERNIETARA(T) 25 aldiz: Tt behin, PrS behin, Bp behin, CatOlo 6, Othoitce behin, CatOlo2 4, IP behin, DKhi 3, UskLi behin, CatS 4, Catuchuma bi aldiz.

ZELÜRA(T) 14 aldiz: Tt 13, MaiMarHil behin; | ZELIALA(T) 95 aldiz: Bp 12, CatOlo2 behin, Mst 21, Ressegue 3, StJul 5, Mercy behin, NLilia behin, Egiat I 4, SteEli behin, DKhi behin, CatS 15, Etch behin, Medit 8, MaiMarHil 6, HOrdre 4, Myst 5, Urruty 3, Catuchuma 3; | ZELIETARA(T) 38 aldiz: Othoitce bi aldiz, CatOlo2 behin, IP behin, Ressegue behin, StJul behin, Edipa behin, SteEli behin, DKhi 10, UskLi 6, Khurutch behin, Medit behin, Ip KurBS behin, HOrdre behin, CatS 9.

²⁰⁶ Jesu-Kristo hiru egunez hilobian egon zenekoari erreferentzia egitean, beti plurala erabiltzen da; cf. lat. *Descensus Christi ad Inferos*, esp. *El descenso de Cristo a los infiernos* edo fr. *La descente aux Enfers*. Erabilpen markatu horretaz gainera, posible da *ifernietara(t)* bestelako testuinguruetan atzematea.

- (233) Celietrat joanen dira salvatu baniz, edo ifernialat damnatu baniz. (CatOlo 19)
 (234) Honac celialat ioanen dira eta, gaiztoac ifernietarat egoytci içanen dira. (CatOlo2 39)
 (235) Jaixi ifernietara, heren egunian hiletaric phiçtu celietarat igagn. (IP 8)
 (236) Celietarat altchatceco egunian. (Ressegue 18)
 (237) Jaixi ifernietarat, heren egunian hiletaric phiztu, celietarat igain. (DKhi 10)
 (238) Olivetaco montagnatic celietarat igaran cela. (UskLi 80)
 (239) Sinhextia jaitxi zela Ifernietara. (Catuchuma 3)

Testu sakratuei hain lotua den *zelü & ifernü* pareaz landara, toponimian ere zenbait leku izen pluralean ageri da. Haietarik *Amerika* eta, hein tipiago batean *India*, egun ere pluralean deklinatzen dira. Gure corpusean *Alemania*, *Amerika* eta *India* ez dira singularrean ageri; beste zenbait toponimo singularrean nahiz pluralean ager daitezke (*Italia*):

- (240) Franciaric landan / bertan Alemanieta. (SteEli 1347-1348)
 (241) Madrillerik Alemanieta artino. (Chaho AztBeg XIII)
 (242) Ameriketarat juan beno lehenago. (Etch “Filipeñekuak”)
 (243) Ez-ta Indietara joan behar zetaren iikheitoko. (Ip Dial 1)

2.3.2.2.2. *Etxiala(t)* vs. *etxera(t)*

Zuberoako euskaran *etxe* hitzak kasu lokatiboetan duen portaera bereziak zenbait lexikograforen eta hizkuntzalariren iruzkinen objektu izan da (Gèze 1873: 22-23; Larrasquet 1939 s.v. *-tik*; Lafon 1970: 169-170; Etxebarne 2011: 64). Inesiboan eta ablatiboan bezala, *etxe* adlatiboan ere mugatu vs. mugagabeko moldeetan eman daiteke, ñabardura semantikoak direla tartean: komunzki onartzen da *etxera(t)* mugagabekoaren erabilpenak ‘nor bere etxera’ adiera duela, eta *etxiala(t)* mugatukoarenak ‘beste inoren etxera’.

[...] En souletin actuel le latif singulier est d'ordinaire en *-ala-*, *-iala-* (souvent réduit a *-ila*), mais parfois aussi en *-ra* : *etxera* « à la maison, chez moi, chez toi, etc. », en regard de *etxiala* « dans la maison » ; *ihizira* « à la chasse » (Lafon 1970: 170)

Aldiz, Zuberoako testuak usu urruntzen dira Lafonek aipatu *souletin actuel* horretatik. Hasteko, *etxiala(t)* bitan baizik ez da ageri, vs. *etxera(t)* formaren 119 agerraldiak, eta ez dirudi bi agerraldi horietan adlatibo mugatuzko formek ‘beste nornahiren etxera’ adierazten duten (244)-(245). Hori ez ezik, batzuen ustez *etxiala(t)* beharrezko litzatekeenean, testuek *etxera(t)* ematen dute (246)-(251).

- (244) Eman dezaziela grazia / etxilat irüski ützültzeko. (CanBel 413)
 (245) Eta campouan ecinez dantsariac sartu cien etchiala. (SGrat 23)
 (246) Oha eure izebaren etxera, bana ez maiz sobera. (O Pro 349)
 (247) Alle, pergüt eskelliak, / Behar düzie jin gure etxerat (Recoquillart 116)
 (248) Jin behardiün ene etxerat, / beharra beitiüt hire. (Chiveroua 393)
 (249) Eskieia gu helturen / sekula zure etxera? (Chiveroua 173)
 (250) Orai / phartitüren gireia, / bertan hel gitien / ene lobaren etxera. (Malqu 487)

(251) *Behar dizügiü phartitü / notariaren etxera (Malqu 516)*

Beraz, badirudi Zuberoako testuetan *etxera(t)* & *etxiala(t)* parearen kontraste semantikoa ez dela euskalariak proposatu dutena bezain argia. Azkenik, gure corpusak ez du halako beste bikotea den *ihiziala(t)* & *ihizera(t)* parearen agerraldirik ematen.

2.3.2.2.3. *Aitzin, gibel, barne & kanpo*

Aitzina & *aitziniala* formek balio desberdinak dituzte, ezin konfondi daitezkeenak. *Aitzina* berez adlatiboazko aditzondo irregularra da, esp. *adelante* edo fr. *en avant* formen baliokidea (252)-(254). Baina ‘zerbaiten edo norbaiten aitzin’ adlatiboan adierazi nahi bada, orduan *aitziniala* erabiltzen da (256)-(259), genitibo bat tartean, edo testuinguruak hala eskatua; Tartasengan eta Belapeirerengan *aitziner*a ere ageri da (255), zazpitan eta bitan, hurrenez hurren.²⁰⁷

(252) *Jouanen guira aitcina, / ostatiala hel artio. (SteEli 1229)*

(253) *Bicitcian aitcina joatez, hobialat huillantcen guira. (Myst 14)*

(254) *Bena gouatzan aitcina. (SGrat 13)*

(255) *Ienkoaren Tribunal iustuaren aitzinera presentatzen baita. (Tt Onsa)*

(256) *Jesus Jaunari nor elkhi çayon aitciniala? (Bp II 45)*

(257) *Eroan cien Anna, eta Caiñfaren aitciniala (Bp II 47)*

(258) *Libertatia / hartu dudalakoç çoure / aitciniala gitia (SteEli 255)*

(259) *Nigrol gin çamariz triate aitciniala. (SteEli 1384)*

Gibelera(t) / *gibeliala(t)* parean ez dugu diferentzia semantikorik sumatzen —bai, ordea, *-t*-dun eta gabeko aukeren artean—. Bi formen agerpena halako orekan da corpusean: *gibelera(t)* zazpi aldiz ageri da, eta adlatibo mugatuarekiko *gibeliala(t)* hamaika.²⁰⁸ Orobat erran daiteke *kanpora(t)* & *kanpuala(t)* pareaz, kasu honetan *-ra(t)* aukera maizago ageri denean: 38 aldiz vs. bost aldiz *-ala(t)* —lekukotasunen zerrendarako ikus 220. oharra—.

²⁰⁷ AITZINA 79 aldiz: O *Po* bitan, Tt 5etan, Bp behin, Mst 11tan, Egiat 10etan, *Edipa* 3tan, *SteEli* 4tan, *UskLi* bitan, Chaho behin, Etch behin, *CatS* behin, *Medit* 5etan, *Catuchuma* behin, *CanBel* 4tan, *MaiMarHil* 21, *Myst* bitan, Urruty 3tan, *SGrat* bitan. | AITZINERA 9 aldiz: Tt *Onsa* 7, Bp bitan | AITZINIALA 54 aldiz: Bp 4, *Othoitce* behin, Mst behin, *StJul* 8, Egiat bitan, *Edipa* 3, *SteEli* 5, *UskLi* 3, *Khurutch* bitan, Chaho behin, Archu bitan, *CatS* 4, *Medit* 4 (behin *-t*), Ip *KurBD* behin, *CanBel* bitan, *MaiMarHil* 3, *HOrdre* 3, *Myst* bitan, Urruty behin, *SGrat* behin.

²⁰⁸ GIBELERA(T): lerra daite gibelera (O Pro 77), ihesi gibelerat & itzuli gibelerat (Tt Onsa), gibelerat lerratzen (Egiat I 21), aitzina ta gibelerat (Egiat I 32), ürrhats bat gibelerat (Egiat I 36), gibelerat egin (CanBel 30), guibelerat so (HOrdre 190). | GIBELIALA(T) guibelialat eiçten (Mst III 4, 3), eitçaçu guibelialat (Mst III 32, 2), guibelialat utçultcia (Mst III 56, 5), eror guibelilat (Edipa 762), guibelialat recula (Edipa 808), guibelialat utçuli (Xarlem 255), guibeliala [...] utçultcen (SteEli 841), guibelialat utçultcen (SteEli 1591), guibelilat jouan (Medit 151), utçuli cen guibelialat (EvS 20, 14), guibelialat unguratcen (SGrat 14).

Azkenean, *barnera(t)* & *barniala(t)* pareta ez zaio logika argi bati jarraitzen. Funtsean *barne*-ren adlatiboa hiru maneratan erabil daiteke: a) ‘zeren *barnera*’ absolutiboan emanik; b) ‘zeren *barnera*’ genitiboan emanik; eta c) ‘zeren *barnera*’ esplizitatu gabe. Bada, hiru molde horietan *barnera(t)* zein *barniala(t)* aurki daitezke (260)-(265), lekukotza nahiko orekatua delarik —halere, iduri luke *barniala(t)* berankorragoa dela *barnera(t)* baino²⁰⁹—.

- (260) [...] *ihes zegin eliza barnera* [...] (O *Pro* 366)
 (261) *Sagardoï baten barnera / sar ziten.* (O *Po* XXVI 5)
 (262) *Lot akio buruty / eremaiteko barnerat.* (*Edipa* 766)
 (263) *aphaltu cen eta so eguin cian hobi barniala.* (*EvS* 20, 11)
 (264) *Estekaturic eneçan eraman / presounteguiaren barniala.* (*SteEli* 1136)
 (265) [...] *jouan cite camporat, jin cite barnialat.* (*Mst* II 12, 4)

2.3.2.2.4. Denborazkoak: [-ti(k) -ra] vs. [-ti(k) -ala]

Momentu batetik besterako denbora tarte adierazten duten egiturak ohikoak dira: *egünetik egünera/egüniala*, *denboratik denborara/denborala*, *astetik astera/astiala*, etab. Espazioan distantziaren adierazpenean beti *-t* gabeko adlatiboak erabiltzen diren bezala (§ 2.3.3.1), denbora tartearenean ber gauza gertatzen da. Beraz, kasu hauetan aldagaia adlatiboaren morfemetan aurkituko dugu: *-ra* edo *-ala*. Zuberoako testuetan adlatiboaren morfema mugatua nagusi da: *egüneti(k) egüniala* (*hilabetiala*, *urthiala*, *denborala*, etab.). [-ti(k) -ra] egitura soilik Tartasen *Onsa* eta *MaiMarHil* liburuetan ageri da, hiru aldiz eta behin, hurrenez hurren (266)-(267). Gainerako kasu guztietan ez dugu *-ra* aurkitu, *-la* baizik (268)-(274).

- (266) *Remitiziak gerotik gerora, eta egunetik egunera* (Tt *Onsa*)
 (267) *O Maria! eracats eçadaçu egunetic egunera* (*MaiMarHil* 79)
 (268) *Egunetic eguniala houra hainbatenaz aguer eraci du* (Bp II 36)
 (269) *Bista galzen ezagüzen dit / egünetik egüniala.* (*Chiveroua* 344)
 (270) *Egunetic eguniala çaharrago beçala çuhurrago* (*MaiMarHil* 78)
 (271) *Çoure suiuz gortheçaçu egunetic eguniala haborouago* (*Myst* 97)
 (272) *Ceren ainguru bat eraixten cen demborati demborala hour hartara* (*EvS* 5, 4)
 (273) *Hilabetetic hilabetiala amens behar çunuke comuniatu* (*UskLi* 99)
 (274) *Bere biziaz bersez egin din errelazionin urthetik urthila* (*Chaho AztBeg* XVI)

²⁰⁹ BARNERA(T) 16 aldiz ageri da: O *Pro* 366, O *Po* XXVI5 & XXVI 17; Tt *Onsa* (behin), Tt *Arima* (behin), Egiat (hirutan), *Edipa* 407-di, 766, 770 & 809-di; *Xarlem* 402, *Archu* 46, *Jouanic Hobe* 32, *Malqu* 502. BARNIALA(T) 23 aldiz: *IP* 4, *Mst* II 12, 4 & IV 11, 4; Egiat I 20, *SteEli* 558 & 1136, *MaiMarHil* 111, *CatS* (behin), *EvS* 20, 11; *Malqu* 220, 479-di, 500 & 543, *Chiveroua* 107 & 139 gehi beste 8 aldiz zenbait astolasterretan.

2.3.2.2.5. Moduzkoak: *-ra* vs. *-ala*

Euskara batuaren *-en arabera* moduzkoak nolabaiteko aldakortasuna erakusten du ekialdeko testuetan. Gure corpusak *arau(r)*, *araura* eta *arauera/arabera* lekukotzen ditu, ezkerrean betiere genitiboa delarik, inesiboa ematen duen testu batean izan ezik (275)-(276):

- (275) *Pierris eta Katixa, / Eliza saintan arabera, / senhar emazte zida.* (Pierris 27)
 (276) *Eliza saintaren / legian arabera* (Pierris 76)

Arau(r) hitza moduzko balio adberbialaz erabiltzen denean, Zuberoako testuek hiru aukera dituzte:²¹⁰ a) *arau(r)* absolutiboa, 2) *araura/arauera* (> *arabera*) adlatiboa, eta 3) *arauala* adlatibo mugatua, azken hau soilik Ressegueren itzulpenean (282).

- (277) *Uztaren arau, zuhurraren jatea* (O Pro 537)
 (278) *Bira alde orotari bilduric goure botheren araura.* (Etchart 4, 1r)
 (279) *Gure desiren arau jinen dela* (Tt Arima)
 (280) *Profecien arau Jesusec Betleemen içan behar ciala* (Bp II 25)
 (281) *Goberna cite, çuhurren conselliaren araur* (Mst IV 10, 3)²¹¹
 (282) *Arraïncura eguiazcouaren arauala ikhous ditcen eta ikhous-eraz* (Ressegue 20)
 (283) *Ezteçaçula puni, Jauna, bere crimen mereçhimentien arauera* (Mercy 4)
 (284) *Oracle ororen aravera, / [...] Thebasen çoure aita / edirenen duçu.* (Edipa 156)
 (285) *Comportatcen guirelaric egunco egunian çoure leguiaren arau.* (Medit 182)
 (286) *Jujatcen diana bakhotcha bere obren arabera* (Epit I 1, 17)

Euskaraz *ohore* hitzarekiko moduzko adizlagunak normalean inesiboan erabiltzen dira: *haren ohoretan* edo, hein tipiago batean, *haren ohorian* (cf. *en honor de / en honneur de / in honour of*). Hortaz, corpusean nekez aurkitu dugu adlatibozko egituratan; bihoa horren etsenplu bakarra: *bildurik haren ohoretara* (Tt Onsa); cf. fr. *à l'honneur de / aux honneurs de*.

Bestalde, *boronthate* hitzaren gainean eratzen den adlatibozko egitura *-alat* morfemarekin aurkitu dugu corpusean, sekulan ez ***boronthatera* (287)-(289). Diren ñabardura semantikoak direla, baliokidea den *nahi* izenarekiko adizlaguna aipa genezake, corpusean

²¹⁰ [GEN + ARAU] 60 aldiz: O Pro behin, Tt Onsa behin, Tt Arima 4, Bp 15, CatOlo behin, Othoitce behin, Ressegue bitan, StJul behin, Mercy 6, Edipa behin, Xarlem behin, DKhi bitan, UskLi 8, Chaho 3, Medit 10, HOrdre 3. [GEN + ARAUR] 40 aldiz: IP 4, Mst 36 aldiz. [GEN + ARAURA] 13 aldiz: Etchart 11, PrS behin, Saturna behin. [GEN + ARAUERA] 11 adiz: Mercy behin, UskLi behin, MaiMarHil bitan, HOrdre behin, CatS 6. [GEN + ARABERA] 44 aldiz: CatOlo2 behin, Edipa behin, Chaho 5 aldiz, Khurutch behin, Etch behin, MaiMarHil 3, HOrdre 4, Myst 3, Epit 12, EvS 9, SGrat behin, Catuchuma 3. [INE + ARABERA] hiru aldiz, Pierris eta Catiche astolasterrean. [GEN + ARAULA] bi aldiz Resseguerengan.

²¹¹ Ohartarazi behar da *araur* aldaera bi testutan baizik ez dela lekukotu: *Igantçetaco Pronoua* eta Maister, 4 eta 36 aldiz, hurrenez hurren. Datu horiek IP pronuaren egiletza Maisterrena delako hipotesiaren indartzera datoz (ikus, ATALASEAN, § 3.2.3. atala).

adlatibozko aukera bakoitzaren etsenplu bederarekin (290)-(291). Azkenik —baina kronologikoki lehenbizi—, Etchartek *othoitzetara* darabil, egungo batuan ‘zuen nahira’ edo antzeko zerbaiten medioz adierazten dena (292).

- (287) *Çoure buriaren [...] ene boronthatjala eiçten ikhas deçaçun.* (Mst III 56, 1)
 (288) *Gaiza ezin erranak egin düütüzüla, zure borondatjala.* (Egiat I 10)
 (289) *Bere boronthatjala.* (*UskLi* 202)
 (290) *Phenez borogatiac içan citeyen, ecieç oro cien nahiala baçuntie.* (Mst III 30, 4)
 (291) *Phenxamentu eta desir theyu ene nahitarat etchekitez.* (*Medit* 156)
 (292) *igorri baiterauciet gouriaren coppia cien othoitzetara.* (Etchart 7, 1r)

2.3.2.2.6. Zenbait toponimo

Printzipioz, erran bezala, *-ra(t)* & *-ala(t)* aukeren arteko banaketaren arabera, Zuberoan leku izenek *-ra(t)* hartu beharko lukete. Testuen lekukotzak, aldiz, datu ñabarrak ematen ditu. Bada, toponimo batzuk paradigma mugatuan sartzen ahal dira. Adibidez, *Charlemagne* trajerian *Moscouara* forma bitxia atzeman dugu, mugatuan, baina ez *-ala* akabantzaz, *-ara-z* baizik:²¹²

- (293) *Ene Eresouma hedatçen duçu / Venisa eta moscouara / hanty guero novega / eta copanhagara* (*Xarlem* 1444)

Beste toponimo batzuk beti *-ala(t)* morfemaz ageri dira: *Bethaniala(t)* (294)-(295), *Galileala(t)* (296),²¹³ *Italiala(t)* (297), *Judeala(t)* (298) edo *Kalbariuala(t)* (299)-(300).²¹⁴ *Españaren* kasuak aipamen berezia behar du: behin izan ezik, Zuberoako testuetan beti *Españala(t)* ageri da (301); aldiz, *Frantziarekin* kontrakoa gertatzen da. Dударик batere gabe, hori ablatiboan deskribatu dugunari lotua da (ikus § 2.2.2.3 eta, zehazkiago, 196. oharra).²¹⁵

- (294) *Luçaz heki minçatu cen hourac Bethanialat eroan çutian.* (Bp II 68)

²¹² Berset berean *Venisa* eta *Copanhagara* exonimoen forma artikuludunak (?) kausitzen dira. Hutsa ez bada, Eguiateguyk ere *-ara* bat eman du: *Jinkoatik mündiala, mündütik Jinkoara* (Egiat I 28); azkenik, Archuk *Hire ez izatez deithua [...] Konseilluara* dakar (*Fab* 45).

²¹³ *Galilea* eta *Judea* exonimoen agerraldi guztiak Urrutyren *Ebanjelio Saintian* dautza. *Galileala(t)* *EvS* 1, 43; 4, 3; 4, 34; 4, 45; 4, 46; 4, 47 & 4, 54; *Judeala(t)* *EvS* 7, 3; 11, 7 & 3, 22.

²¹⁴ Hona ekarri diren etsenpluez landara, ikus *UskLi* 36, *Medit* 143 eta, *ala drano* muga adlatiboarekiko, Ip *KurBD* 3, *MaiMarHil* 89, *HOrdre* 164 & *Myst* 112.

²¹⁵ Gure corpusean Tartasek baizik ez du *Españarat* eman (*Onsa*), eta gainerakoek *Españala(t)*: Egiat I 18 & I 23; *Xarlem* 272, 486, 522, 983 & 1012; *Chiveroua* 102, Chaho *AztBeg* IV eta *SGrat* 10. Aldiz, Zuberoako testuek *Fran(t)ziara(t)* baizik ez dute lekukotzen: *Xarlem* 573, 708, 835, 996, 1079, 1092 & 1093; *SteEli* 1347; *Chiveroua* 102; Chaho *AztBeg* XVI; Etch “Etchahunen bizitziaren khantoria” eta *SGrat* 13. Banaketa hau ablatiboan gertatzen denaren isla da: beti *Españatik* baina *Fran(t)ziarik*.

- (295) *Sei egun Bazco beno lehen, Jesus jin cen Bethaniala. (EvS 12, 1)*
 (296) *Biharramenian Jesus Galilealat jouaiten celaric (EvS 1, 43)*
 (297) *Harmada eder bat Italiaalat eraman zian (Egiat I 8)*
 (298) *Pharti çite hebeti eta çouaça Judealat (EvS 7, 3)*
 (299) *Calvarioualat igaitian, jarraiki ceitçun emazte tropa bat (UskLi 35; cf. 36)*
 (300) *Calvariouala lagunt ondouan (Khurutch 15)*
 (301) *Erho ahal ditçadan / Espagnalat haboro / Jouan Estitian (Xarlem 486)*

2.3.3. -t vs. -ø

2.3.3.1. Abiaburuak

Mitxelenarentzat (1970-1980: 414) *-t* morfoaren etimologia ezezaguna zen. Lakarraren berreraiketean (2006a, 2006b & 2008) badira hiru **da*, hiruren sorburua **e-dar* ‘to sit’ aditzean datzala; adlatiboko *-t* morfoari dagokiona, zehazki, imperfektibozko gramatikalizazioari lotua dateke, adlatibora pasatzean iraupenezko balioa ekarriz (**etxe-ra-da* > *etxerat*). Alderdi diatopikotik, adlatiboko *-t* eta *-rantz* (*-runtz*, *-rontz*) banaketa osagarrian dira: lehen duten mintzok ments dute bigarrena, eta alderantziz (Mitxelena 1970-1980: 414). Beharbada iraganean *-t* morfoak²¹⁶ hedapen zabalagoa izan du; izan ere, Mitxelenak haren aztarnak ikusi zituen bere Errenteriako mintzoan: *noapatt* “a alguna parte”, *azteapire* “obstáculo, dificultad”, *aurreapire* “avance, estímulo” (1950: 90). Beraz, *-t* horren bilakaerak errezesiboa dirudi.

Gramatikagile guztiek ez dute ber ikusmoldea *-t* morfoaren balioaz. Iritziak, oro har, bi multzotan sailka daitezke: batzuek mugimenduaren iraupena azpimarkatzen dute, eta besteek mugimenduaren norabidearen edo helmugaren zehaztasuna. Lehen sailekoekin hasteko, Gèzek klarki bereizten ditu bi adlatibo mota, haren terminologian *datif de direction* (*-t* gabeko aukerak) & *datif de changement* (*-t*-dunak):

Il est dit de direction quand il indique mouvement vers un lieu, mais pour en revenir promptement ou ne faire qu'y passer ; ex. *je vais à l'église* (faire une petite prière), *elizala banoa* ; il est dit de changement quand il indique mouvement vers un lieu pour s'y établir, ou du moins y faire un séjour ; ex. *je vais à l'église* (pour assister à tout l'office), *elizalat banoa*. (Gèze 1873: 9)

²¹⁶ Hemen “*t* morfoa”, “adlatiboko *-t*” bezalako konpromisozko terminoak erabiliko ditugu, baina agian bestelako mozketak egin beharko genuke: “Le suffixe terminatif est bien *-at* et non *-t*, puisque sa présence modifie la place de l'accent: *etxéra* / *etxerát*” (Oyharçabal 1991: 403).

Azkuek ber ideia ebokatzen du: “*rat* es el mismo *ra* con significación más restringida, como de detención en el lugar al que se va. Casi equivale a *radino*, *ragino* ‘hasta’ (1905 s.v.). Lafittek itzulbidearen ideia nabarmentzen du, funtsean ber ikusmoldera igortzen duena:

Adlatif.- La désinence *-rat* est très souvent réduite a *-ra* ; beaucoup d'auteurs ne voient pas de différence de sens entre les deux formes ; pourtant *banoa Pariserat* veut dire : ‘je vais à Paris’, sans retour, et *banoa Parisera* : ‘je vais à Paris’, simple aller et retour. (Lafitte 1944 § 140)

Bigarren ikusmoldean *-t-dun* eta gabeko aukeren arteko diferentzia mendebaldeko mintzoetan *-ra* & *-rantz* pareak definitzen duena litzateke. Chaho izan zen honen adieraztean aitzindaria: “*-ganat*, vers, jusqu'à, désigne le mouvement et la tendance ; *-gana* détermine la proximité” (d’Abbadie & Chaho 1836: 36). Mitxelenak ere horrela zekusan:

La distinción *-ra* / *-rat* (sufijo que sólo se da donde falta *-rantz* etc., y viceversa) parece indicar, en época antigua, ‘dirección, con término de movimiento’ / ‘dirección sin término’: Leizarraga, Jo 18, 6 *guibelarar citecen, eta eror citecen lurrera*. (1970-1980: 414)

Azkenik, zubereraren azken gramatika ere bigarren ikuspegi horren partalier da: “NORAT: *bürüz*, hüllantze adlatiboa. Beste euskalkietan: NORANTZ” (Etxebarne 2011: 75). M. Igartuak *-ra* & *-rat* parearen erabilpena aztertu zuen Leizarragaren *Testamentu Berrian*. Hona haren hipotesia:

Leizarragarengan, neurri batetan behintzat, espazioa agertzen da nagusi *-ra* edo *-rat* formen artean aukeratzeko momentuan; *-ra* leku konkretua adieraziz, eta *-rat* ‘norantz’ zentzuarekin. Honek esplikatu luke zergatik agertzen diren forma biak *joan* eta pareko aditzekin, eta zergatik ez den *etorri* aditzarekin *-rat* forma agertzen. (Igartua 1986: 898)

Joan eta *etorri* aditzen arteko desberdintasun semantikoez harago, Igartua adizkako azterketari lotzen zaio, Mitxelenak seinatu bidetik (1979 [BAP 35: 577]). Labur azaltzeko, *-ra* & *-rat* aditzaren erregimenaren arabera ager litezke. Horrela, *joan* & *etorri* parearekin datuek garbi dirudite: *joan*-ekin Leizarragak bi morfemak erabiltzen ditu, mugimendu motaren arabera (*vid. supra*), baina *etorri*-rekin beti *-ra*, aditz honek norabide zehatzeko mugimenduak adierazten baititu. Bestenaz, emaitzak ez dira espero bezain argiak: *egotzi* aditzak *-ra* eskatzen badu, *itzuli*, *behatu*, *altxatu* edo *goititu* bezalako aditzak *-ra* zein *-rat* morfemekin ageri dira (Igartua 1986: 901-902). Knörrek iradoki zuenez, baliteke aditz gehiagok erregimen argia izatea; adibidez, *arribatuk* *-ra* eskatuko luke, eta *enbarkatuk* *-rat* (Igartua 1986ko aitzinsolasean).

Berriki, Zaikak (2016: 433-437) *-t*-dun eta gabeko adlatiboen gaineko kontu errendatzean bi multzotan sailkatu ditu euskalarien hipotesiak: a) bi atzizkiak bariazio askean agertzen direla diotenak; eta b) bi atzizkien artean nolabaiteko kontraste semantikoa datzala diotenak, kontraste hori dena delakoa izanik ere. Zaikak mugimenduzko aditzak kontsideratzen baititu, bere analisisian helburua *erdiesten* dela adierazten duten aditzek *-ra* & *-en* aukerak azaleratzen dituzte (*sartu*, *erori*), eta besteek *-ra* & *-rat*. Haren ikusteko maneran, *-en*, *-ra* & *-rat* oposizio hirukoitza arras ezohikoa izatea *-ra* & *-rat* parearen bariazio askean gertatzen direlako hipotesien aurka lihoake.

Gure ustez, *-a* & *-at* parearen arteko bereizkuntzaren argitzeko egin den azterketarik sistematikoa *Charlemagne* trajeriaren edizioan aurkitzen da; datuetan sartu aitzin, Oyharçabalek ondoko erremarkak egin ditu (1991: 400-401):

- Aditz-izenek ez dute sekulan *-t* hartzen. Hau zubereraren ezaugarria da, zeren (behe)-nafarreraz eta lapurteraz aditz-izenek arazorik gabe agerrarazten ahal baitute *-t* hori, “mais comme simple variante libre”.
- Aditz balioa duten adlatibozko formek ere —hots, Mujikak “adlatiboaren berbalizazioan” azaldu dituenek (2008): *elizara da*, etab.— ez dute *-t* hartzen.
- Halaber, *-t* ez da agertzen adlatiboari *arti(n)o* edo *gabe* bezalako postposizioak jarraitzen zaizkionean.
- Badirudi bi puntuen arteko distantziaren aipatzeak ere *-t* blokatzen duela.
- Zenbait elementuk ez duke *-t* hartzen (*aitzina*, *barna*).

Adierazi diren erregeletarik kanpoko adlatibozko forma guztiak azterturik, Oyharçabalek hauxe du ondorioztatzen:

“Sur les éléments restant on relève dans notre corpus 87 adlatifs en *-rat* et 106 en *-ra*. La distribution respective des deux formes laisse à vrai dire assez perplexe. La distinction habituelle entre les deux suffixes ne semble effective que dans un nombre limité de cas, et bien souvent elle ne semble guère opératoire” (1991: 401)

Ondorio horretara etortzeko, Oyharçabalek testuinguru lexikoak nahiz sintaktikoak kontuan hartzen ditu. Lexikoaren aldetik, elementu batek adlatiboaren morfema bata ala bestea bloka lezakeen ezaugarri semantikorik duenez ikertu nahi zuen; baldintzak aditzean opera lezake edo, ebentualki, adlatiboaren marka eransten zaion elementuan. Sintaxiaren aldetik, Oyharçabalek bi puntu argitu nahi zuen: 1) modalitate batzuek aukera morfologiko bata ala bestea faboratzen dutenez; eta 2) *-ra* marka duen perpaus nominalizatu batek *-rat* aukeraren agerpena beste elementuren gainean ere blokatzen duen.

Arta berezi batez, puntu honetan Oyharçabalek *Charlemagne* trajeriaren bi eskuizkribuen arteko bat etortze eta dibergentziak segurtatzen ditu, testu komun osoan (gutxi gorabehera 1.500 berset) diferentzia bakarra aurkituz. Beraz, pentsa daiteke testuaren garaian indarrean zela bi adlatiboen erabilpenean hertsapen markaturik. Lexemaka azterturik, aditz batzuk *-rat* morfemaz baizik ez dira ageri, eta beste batzuk *-ra* morfemaz, baina hirugarren multzo batekoak atzizki batarekin nahiz bestearekin erabiliak dira.²¹⁷

Ondoko atalean corpusaren lekukotza zehatza ekarriko dugu. Oyharçabalen azterketa erreferentzia hartuta, hark deskribatu erregelak eta joerak noiz eta zein punturaino betetzen diren ikertzea xede dugu; bistan da, azterketa honetatik bestelako jakingarri edo zehaztapenik idoki ahal bageneza, horren berri ere emanen dugu.

2.3.3.2. *-t* & *-ø* adlatiboan: testuen lekukotza

2.3.3.2.1. Oihenart: iruzkin laburra

Atsotitzetan adlatibozko marken agerraldi gutxiegi da deusik ondorioztatzeko, zeren *-rat* bitan baizik ez baita ageri: *hantik harat* (533) eta zentzu abstraktua duten *bertzen alderat & bererat* (463), egungo batuaz *-(ar)engana & -(ar)ekiko* segiden bidez adierazten dena. Gainerakoetan Oihenartek *-ra* ematen du. Eta orobat erran daiteke neurtitzez, *nehorat joaiten zauzkidanean* (XVI 4) izanik *-t* direkzionala duen adlatibo bakarra (Heg. *inorantz*).

2.3.3.2.2. Etcharten gutunak (1616)

1616ko gutunerian ez dugu bereizkuntza garbirik sumatzen *-ra* & *-rat* morfemen artean. Batzuetan Etchartek guretzat garbia litzatekeen eran erabiltzen du *-ra*: *transportatu*, *gin conferenciatarra* (gertaldi zehatza). Halere, beste zenbaitetan igurika genezakeenaren kontrako erabilerak aurkitzen ditugu: *remititzez edo itzulcez bere lekuietara* (1, 1v), edo *Larragnerat empresonatzeko agot ohogna* (8, 1v), komisionea xede argi batekin igorria baita Larrainera.

Bestenaz, *orotarat-ere* lokailuak *-t* eskatzen du, edo *hebentic harat* denborazkoak, corpus osoan bezala (*heben harat*, *hebentic harat*... ‘dorénavant’). Behin Etchartek *ioan baita* [...]

²¹⁷ Ondoko aditzak *-t*-dun morfemekin ageri dira (etzanaz bi morfemekin): *abia*, *ager*, *beha*, *eman*, *erretira*, *ezkapa*, *hots eman*, *hüllant*, *iragan erazi*, *igorri*, *jin*, *juan*, *kundena*, *kunpari*, *phartitü*, *ützü*, *so egin*, *aigü*. Ondokoak, aldiz, *-t* gabeko morfemez (etzanaz: bi morfemez): *ekhar*, *erakhar*, *eraman*, *errenda*, *erretira*, *ezar*, *har*, *heda*, *hel*, *hots eman*, *igañ*, *igorri*, *jaiki*, *jaits*, *juan*, *lagunt*, *manha*, *paseia*, *pharti*, *presenta*, *sakrifika*, *sar*, *sor*, *ützü*, *aigü*, *abilua*.

bere etcherat ematen du, menturaz subjektuak eginkizuna utzi duelako, hots, ez delako “comissione” horretara itzuliko.

2.3.3.2.3. Tartasen *Onsa* (1666)

Tartasek informazio gehiago eskaintzen du. *Onsa* liburuan ondoko aditzek *-ra* hartzen dute: *abandona* (cf. fr. *s'abandonner à quelque chose*), *arriba*, *bil*, *erdira*, *eror*, *errezebi* (ezteietara, mahañera), *gida* (norabide zehatzean, leku jakin batera), *heda*, *jünta*, *libra* (cf. fr. *se livrer à q. chose, à q.q'un*), *parti* [zatiketari], *presenta* [mahai hartara], *sar*. Ikusiko denez, corpusean gaindi aditz hauen adlatiboazko erregimena argiki *-ra* izaten da, salbu *gida* & *heda*, batzuetan *-rat* direkzionala hartzen baitute.

Tartasenean badirudi *joan*-i buruz errana arras ongi betetzen dela, erran nahi baita *joan* aditzarekin *-t*-dun nahiz *-t* gabeko adlatiboak erabil daitezke, mugimenduaren ezaugarrien arabera, eta *ethor/jin*-ekin. Tartasek, etsenplutako, *mundu huntara* (*Onsa* 17) ematen du, logikoa dena bizitze hau pasakorra dela pentsatzen bada, Oyharçabalen eleetan “Comme si la naissance (au monde) était conçue nécessairement passagère, à l'inverse du départ enfer, à caractère lui, bien terminatif” (1991: 403); edo *çoazte ordu onian marchanten botiguetara* 72, dendetara helburu zehatz batekin joaten baita, eta itzultzen. Azkenik, *haren ohoretara* 91 moduzkoa darabil Tartasek.

Tartasek bi baliorekin erabiltzen du *-rat*, antza denez. Lehena itzulbiderik gabeko mugimendua litzateke, edo behintzat luzaz egotea inplikatzeko duena: *ifernurat* (bitarik bitan, baina *ifernuko sura* & *phenetara*), *lurrerat* (seitarik seitan), *hoberat* ‘hobirat’ (bitarik bitan), *thombalat* (batetarik behin) eta *zelurat* (bederatzitarik bederatzitan) sistematikoki *-rat* horrekin emanak dira. Horietaz gain, ondoko adibideak dakartzagu:

(302) *lecé hartrat Ioan ciren Animaliac oro galdu eta peritu cirela* [= ez ziren atera] (68)

(303) *badoa lupperat* [sic], *gordatcenda*, *ezta haboro mundian aguertcen* (97)

Hortaz, kanporatzeak, erbesteratzeak, etab. adierazten dituzten aditzek batez ere *-rat* hartzen dute:

(304) *haren camporat idoquiteco* (6)

(305) *çuré hirur milla Camelonac altchaturic, herriz camporat eraman, eta idoqui dituzté* (52)

Honi kontra-adibiderik oposa dakioko: *bekhatiaren lohiala egotciric* 168, *ifernuko ifernuco phena etarnaletara ioan eraciteco* 168, edo *igorrico Ifernuco sura* 80. Azkenik, *oherat* ageri da (hirutarik hirutan).

Bigarren balioak norabide zehatzik gabeko mugimenduak adierazten ditu (306)-(309). Ohart bedi (309)-ko pasartean *Españiarat* (mugimenduaren norabidea edo helmuga zehaztugabea) vs. *Madrillera* (helmuga zehatza) kontrastean direla.

- (306) *seguí eçaçu ené lumaren herecha, eta hatça, çoaça aytçina, aldebaterat, ez bertcerat, ezquer, ez esquin makurthu gabé.* (13)
 (307) *egonguiatic ialqui, eztaquianez norat doen, ala infernurat, ala celurat.* (141)
 (308) *norat noan estaquit* (17)
 (309) *Batailla generala galduric hartu içan çela Españiarat Madrillera eraman çiala etxayac* [*Españiarat*: helmuga zehatzik ez | *Madrillera*: puntu zehatz batera] (24)

Bestalde, *-t* aukerak norabide zehatzik gabeko kasuetan ez ezik, norabidea azpimarkatzen dutenetan ere erabil daitezke, erran nahi baita balio direkzionala dutenetan (310)-(312):

- (310) *guri manifestatu camporat beré hirur perfectioné.* (118)
 (311) *Medailla behar dugu bertcé alderat itçuli* (156)
 (312) *acheriac beré bicia salbatu cian, eta itçuli guibelerat.* (68)

Azkenik, *-t* bukaerak adiera abstraktuetan ager daitezke, egungo batuan *-(ar)engana* & *-(ar)ekiko* parearen bidez ematen direnak, bizidunei loturik (313); hortaz, gehienetan *-ganat* formaren pean agertzen da (ikus “Destinatiboa”, § 2.4.4).

- (313) *Amorioabat hain leialik, eta relijiosik, eta haien alderat.*

2.3.3.2.4. Belapeire (1676 & 1696)

1676ko pronuan orain arte deskribatu diren erregelak betetzen dira; halere, *-rat* bakarra dugu testuan. Espero bezala, aditz-izenei beti *-ra* eransten zaie: *cerbutchatcera* 2, *errendatcera* , *iuiatcera* 6, *erortera* 7, *cofessatcera* 7, *adoratcera* 29, *escatcera* 29, *galtatcera* 29 & *vrgaztera* 29. Mugimenduzko aditzei begiratur, *lecu saintu hontara bildu cireyé* 2, *iaixi ifernietara* 5, eta *celietrat igan* 6 ageri dira adlatibozko erregimenaz. Corpusean zehar *iaixi ifernietara* sistematikoa da Jesusen bizia kontatzen denean —*Credo* otoitzean, Jesus hirugarren egunean itzuli baitzen—, baina gainerakoetan *ifernurat* / *ifernietarat* / *ifernialat* usatzen da. Mugimendu aditez landara, *azti, estecaçalé, eta hetara hersatcen direnac* (25) aipa daiteke.

Catechima laburran Belapeirek honako aditzekin erabiltzen du *-ra* adlatiboa: *adela* II 20 & 42, *bath* II 12, *ekhar* [eskietara], *eman* [eskietara II 47], *eskent* [hilcera eta pena orotara II 77], *heda* II 88, 126 & 135, *hel* II 66, *ibil* [processioné penzaco hoyetara II 66], *ixur* II 101, *jin* [mundu hontara II 14], *joan* [officio saintietara II 43; cerbutchu saintietara II 20; kharrica orotara II 61; campoetara II 61], *sar* & *ützüil*. Zerrenda horretako *heda* & *ützüil* bi bukaerekin aurki daitezke corpusean. Aldiz, *-rat* guti erabiltzen du: ohiko *celietrat igan* (I 35, I 36, I 40)

formulistikoaz landara, honakoak ditu: *Hil ondoan, norat?* (I 34), *Egiptarat* (II 32), *hourac Bethanialat eroan çutian* (II 68) & *manatu cian, Israeleco herrialat houra arrekhar leçan* (II 33).

2.3.3.2.5. Oloroeko katixima (1706)

Ifernü, linbo, pharadüsü eta *zelü* hitzei doakienez, Maytiak espero duguna betetzen du: *Celietrat igan* 9, 17, 34 (3), 36; [Jesüs-Krist] *ifernietara jaitsi* 9 & 32 vs. [gainerako nornahi] *ifernietarat egoytci* 25 & 36; *ifernietarat ioanen* 46 edo *ppharadussialat joanen direnac* 44. Interesgarria da bereizkuntza bera *linbo* hitzarekin atzematea (314)-(315):

(314) *Jesu-Christen arima khorpitzetic separaturic limboetara eraitsi cela* (CatOlo 32)

(315) [...] *batheyia gabe hiltcen diren haurrac limboetrat doatça* (CatOlo 81)

(316)-ko pasartean *i(ra)doki* & *egoitz* aditzek adierazten dutena itzulbiderik ezaren ideian sartzen da. Egonaldi luzeen adierazpenean ere *-rat* ager daiteke (317); edo fokua norabidearen pausatzen delarik (318).

(316) *Ppharadussuti camporat iradoki, eta infernietarat egoytci ican cen.* (CatOlo 25)

(317) *Mundu hontarat sortcian ekharten duguna* (CatOlo 59)

(318) *Norat Joanen da çoure arima jujamentu horren landan?* (CatOlo 19)

Bestenaz, Maytiak *-ra adela* (101, 109), *-ra eror* (48, 74, 87, 89, 95, 102) eta *-ra heda* (87, 88, 89) erabiltzen ditu sistematikotasunez. Hiru horietaz gainera, *-ra* nolabait distantzia edo tartearen markatzeko erabiltzen du (319); cf. Oyharçabal 1991: 401.

(319) *Ahoua erditara ideki.* (CatOlo 103)

2.3.3.2.6. Othoitce eta cantica espiritualac Çubero Herrico (1734)

1734ko testu honetan ez dirudi adlatiboaren bi sailen arteko bereizkuntza betetzen den. *-t-dun* aukerak agerraldi pare bat du, orrialde berean eta kontzeptu berean: [Jesüs-Krist] *celietarat igan* 6 & *celietarat joanagatic* 6; gehiago dena: *-alat* ez da behin ere ageri. Printzipioz *-rat* beharko luketenak *-t* gabe emanak dira: *ifernietara egoitzi* 15 edo *condenatu* [...] *pena handitara* 71. Testu honetan *laster egin* lokuzioa ere *-t* gabeko adlatiboaz ageri da (31 & 78), komunzki *-t* gabe erabiltzen direnez apart (*hel, jar...*).

2.3.3.2.7. Maister (II & IV)

Ondoko aditzekin Maisterrek *-ra* erabiltzen du: *adela* (320), *bilha(ka)* (321), *erakhar* (322), *ezar* (323), *gida* (324) —bietara litzateke posible—, *hel* (325), *hersa* (326) edo *khanbia*

(327)(328). Horien artean, *khanbia* eta *ützüil* pareak ez du erregimen garbirik erakusten; (324)-ko *guidaturen* aditzarekin agian *açkentce hartarat* esperoko genuke.

- (320) [...] hartara adelatu *behar duçu bethi*. (Mst IV 2, 6)
- (321) [...] *hen eguitatiac* eçdeusetara bilhaturen *beitira*. (Mst II 6, 1)
- (322) [...] *costumac* hartara erakharten *dialacoç baicic*. (Mst IV 10, 7)
- (323) *Çoure* eskietara *nihaur*, *eta ene hounac oro eçarten citiçut*. (Mst IV 4, 5)
- (324) *eta [çu] guidaturen açkentce desiratu* hartara (Mst II 12, 5)
- (325) *Etcira phuntu* hortara helturen (Mst II 8, 4)
- (326) Hersatcen *bacira Jesusen çaurietara*, *eta hen herecha* preciousetara (Mst II 1, 4)
- (327) *guiçon berri* batetara khambiatcen. (Mst II 4, 2)
- (328) Cihaurtara *ossoki khambia nentçaçu* (Mst IV 16, 3)

Bestalde, mugimenduaren errepikak *-ra* eskatzen du (329); bistan da, halakoak itzulbide duten mugimenduetan sailkatzekoak dira:

- (329) *Hartara douatça* bethi (Mst II 10, 4)

-t-dun aukeraz denaz bezainbatean, Maisterrek *barreia* (330), *jarraiki* (331), *okher* (332), *plega* (333) edo *so egon* (334) aditzekin erabiltzen du:

- (330) *Eçpeita secula campotico* gaicetarat *ossoki barreiatcen*. (Mst II 1, 7)
- (331) [...] *thurburarçuna jarraikiren çaiçu* lekhu orotarar. (Mst II 12, 11)
- (332) *Nahi bacira campotico* gaicetarat okhertu. (Mst II 8, 3)
- (333) *Canabera aiçe* orotarar plegatcen *den batetan*, *etcitala fida*. (Mst II 7, 2)
- (334) *Ceren heben* horrat hounat soç çaude (Mst II 1, 4)

(335)-eko pasartean, gure ustez, batetik norabidearen garrantzia eta bestetik norabidearen eza, bi-biak *-rat* morfemaren bidez adieraziak dira:

- (335) Celialat cihaur beitharat eraiiki *eçaçu ene bihotça*, *eta enaçaçula eitç*, *lurren gagen barreiyaturic* horrat hounat ebiltera.

Beste aditz multzo batekin Maisterrek ez du sistematikoki jokutzen; horietakoa da *eror* (336)-(338). Bestalde, pentsa dezakegu *hüllant* aditza berez direkzionala den; kasu horretan (339)-ko pasartean erregela ez litzateke beteko; aldiz, (340)-koan bai. *Ützul* aditzarekin Maisterrek batzuetan *-at* ematen du (341)-(342) —menturaz *Jinkoaganat* eta *üthütburialat* betiko itzultzen delako?—, eta besteetan *-a* (343)-(344):

- (336) *Hanitch faltatara* eroriren *cira* (Mst II 5, 3)
- (337) [...] *halaco consolacionetara eçta* erorten (Mst II 9, 3)
- (338) *Bertan guiçona gaichtouagouetarar* erorten *duçu*. (Mst IV 3, 3)
- (339) *Obra saintu hountara* hullantu *behar da*. (Mst IV 5, 2)
- (340) *Çoure arima fidel orotarar* hullantcen *betcira* (Mst IV 13, 2)
- (341) Utçul *cite çoure bihotç oroç Jincouaganat* (Mst II 1, 1)
- (342) Uthurburialat *eçpeitutugu oro utçul eracitcen*. (Mst II 10, 2)
- (343) *Gaiçac oro hounetara*, *eta profiteutara utçul lekidiçu*. (Mst II 1, 8)
- (344) *Guiçon pherestu batec*, *gaiçac oro houniala utçultcen dutu*. (Mst II 3, 1)

Leku aditzondoek banaka aztertzeko litezke. Oyharçabalek ohartarazi bezala (1991: 401), *aitzina* edo *barna* formek ez lukete *-t* onartzen —baina bai *barnialat*—. ²¹⁸ Orobat erran daiteke *behera* adlatiboaz, corpusean ez baitugu ***beherat* behin ere aurkitu. ²¹⁹ *Kanpo*-ren adlatibozko formen emaitzak ñabarragoak izan arren, joera da *-t* morfoarekin ematea. ²²⁰ Bistan dena, adiera adlatibozko *goiti* forma kontsiderazio hauetarik kanpo gelditzen da. (345)-eko pasartean Maisterrek halako lau aditzondo ematen ditu *jin*, *joan* & *ützül* aditzekin:

- (345) Utçul cite goiti, utçul cite behera, jouan cite camporat, jin cite barnialat, eta lekhu horietan orotan edirenen duçu khurutchia. (Mst II 12, 4)

2.3.3.2.8. Ressegue (1758)

Urtebete berantago, Resseguek hitz bakar batekin ematen du *-at* akabantza, *han harat* 28 denborazkoaz landara; ezusterik ez, *zelü* da hitz hori, singularrean nahiz pluralean (346)-(349):

- (346) *Virgina Maria dohatsiaren celialat* goratceco *eguna* (Ressegue 10)
 (347) *Goure Jaunaren celialat* igäiteco *egunetan* (Ressegue 11)
 (348) *Andre Dona Mariaren celialat* goratceco *egunetan* (Ressegue 21)
 (349) *Virgina Mariaren* [...] celietarat altchatceco *egunian* (Ressegue 20)

Beraz, gainerako guztietan adlatibozko morfemak *-t* gabeak emanak dira, denborazkoak izan (350), moduzkoak (351), zenbait aditzen —edo berauen adieren— erregimenari lotuak (352)-(354) edo egiazki mugimenduari lotuak, sail honetan *eraman* (355), *eroan* (356), *heda* (357), *hel* (358), *hüllant* (359), *igor* (360), *ixur* (361), *jin* (362), *joan* (363), *lagünt* (364) eta *ützül* (365) ageri direlarik. ²²¹ Aditz sorta horretarako etsenplu bana ekarri arren, testuko agerraldi guztietan *-ra* datzala bermatzen dugu:

²¹⁸ Gure corpusean aitziniala formak 40 agerralditik goiti du, eta *-t*-dun aldaera behin baizik ez da ageri: Ene Gincouaren majestate adoragarria çouignen aitcinialat aguertceco celuco ainguriec eta lurreco erreguiec bere buriac indigne etchekiten beitutie (Medit 207).

²¹⁹ BEHERA formak 60 agerralditik goiti du, ondoko testuetan: O *Pro*, Tt *Onsa*, Bp, Mst, Ressegue, Egiat, *Edipa*, *SteEli*, Chaho, *Medit*, *CanBel*, Archu, Etch, *HOrdre*, Urruty, *SGrat*.

²²⁰ KANPORA Oihenart *Pro* 34 & 412, O *Po* II 3 & XV 8 | KANPUALA *SteEli* 679 & EvS 19, 4 | KANPORAT Tt *Onsa* (4 aldiz), *Arima* (7 aldiz), *CatOlo* 25, Mst I 20, 6; II 12, 4; III 31, 4; Egiat I (2 aldiz), *Xarlem* BN IX, 409, 503 & 912, *Malqu* 431-di; EvS 9, 34; 9, 35; 11, 44; 12, 31; 12, 42; 19, 4; 19, 13 & 20, 2 | KANPUALAT *Ardeatina* 59 | KANPULAT Etch (2 aldiz).

²²¹ Ressegueren itzulpenean beste aditz bat ageri da *-ra* adlatibo batekin: *Galerazteco cer ere aurrhidegoala leint ahal beyleite behar eztenic* (Ressegue 32). Pasarte honek badu arazo bat, hain zuzen, aditzaren erregimenarekin.

- (350) *Bi hilabetetaria by hilabetetara. (Ressegue 31 & 37)*
 (351) *Ororen contentamentiala. (Ressegue 34)*
 (352) *Franceseti uscarala utçulia. (Ressegue 1)*
 (353) *Fidelen adelatceco ceremonia edo eguitate saintu hartara. (Ressegue 15)*
 (354) *Hortara borchatu votoz. (Ressegue 25)*
 (355) *Nouizere edo processionetan edo erietara eramaiten beita. (Ressegue 8)*
 (356) *Sacramentu Saïntiac eriaeren etçhera eroaiteco. (Ressegue 19)*
 (357) *Orotara hedatcen direner. (Ressegue 30)*
 (358) *Hel ahal guitiala içate contentagarry eta dohatsu hartara. (Ressegue 4)*
 (359) *[...] eya sacramentietara huillantcen direnez oro. (Ressegue 35)*
 (360) *Igorten ahal beita beste dembora batetara. (Ressegue 17)*
 (361) *Issourtez [...] bere [...] dohainen bihotz onsa adelatietara. (Ressegue 14)*
 (362) *Lur apphal hontara ginic. (Ressegue 40)*
 (363) *Hilen ehortcetala [...] jouaïler. (Ressegue 7)*
 (364) *Aurhidec lagunturen duye haren khorpitza ehortcetala. (Ressegue 20)*
 (365) *Amourecati oro utçul dadin Gincouaren gloriala eta aurhidegoaren edificacione edo eguitiala. (Ressegue 29)*

2.3.3.2.9. *Saint Julien d'Antioche (1770)*

Norabide eza edo ezezaguna nabari denean *-at* ageri da (366); orobat galderazko testuinguruetan (367):

- (366) *Ecin erraiten ahal dun / jalkitcen içala herriticq, ihourat hurenago / jouan gabetariaçq (StJul 113)*
 (367) *A, nourat niz ezcapiren / ny oray hebetiq? (StJul 1235)*

Bi adlatibozko marka sailen arteko bereizkuntzaz denaz bezainbatean, (368)-ko pasarte konplikatua iduritzen zaigu: batetik, *presuala jarraiki* norabide zehatzeko mugimendua delakoan azal liteke, nahiz eta *presuan* luzaz egoiten den; bestetik, Mujikaren terminoetan adierazteko, *batetarat behar* adlatibo berbalizatua litzateke, printzipioz *-at* onartzen ez dutenetakoa (cf. § 2.3.3.1).

- (368) *Alo, hox, presouala / jarraiky çakiztade, / leku propy batetarat / sarry behar ducie. (StJul 787)*

Igurika litekeen bezala, *erretiratu* aditzarekin *-rat* erabiltzen da (369) —baina corpusean batera zein bestera ageri da—:

- (369) *Othoy, arren, ene semia, / [...] enekila etçherat / behar duçu erretiratu. (StJul 1014)*

OEH-k ezartzen duen bezala —adibide berau ekarriz, baina testuingururik gabe—, *leint* ‘leundu’ aditza bada, adlatibozko osagarria ez da konprenitzen: *cer ere aurhidegoa leint ahal beyleite* espero genuke.

Charlemagne tragerian, *abilua* inperatiboak beti *-ra* agerrarazten du, eta aldiz, *aigü*-k beti *-rat* (Oyharçabal 1991: 402). Zein litzateke *abil* formaren kasua? *Saint Julien* trajerian ageriko adlatiboaz behin baizik ez da gertatzen (370), Satanek ifernuari erreferentzia eginik. *Zuaz(te)* aginduarekin adlatiboazko osagarria bietara aurkitu dugu *Saint Juli*enen, menturaz mugimenduaren ezaugarrien arabera (371)-(372):

- (370) Abil horrat *oray* (StJul 1174)
- (371) Çouazte / *Julien*en etçera / eta [...] / *emocie su berhalla*. (StJul 599)
- (372) Çouazte devrietarat, / *aitcineciq ken çakiztade* (StJul 1297)

Testuetan gaindi ikusten denez, betiko kanbiamendurik eskatzen duten mugimenduekin *-rat* erabiltzeko joera argia da. Zentzu horretan, *Saint Julien*-en kopiagileak *taharna* bezalako hitz bati *-t-dun* adlatiboazko marka eranstea, *taharna* horiek mundu honetakoez bestelakoak direnean, ez dateke halabeharrezkoa (374) —halere, azalpen esoterikorik ezean, menturaz hemen pluraleko formak *-t* faboratzen du—.

- (373) Gloria eternal / hartarat *jouaitecoua* (StJul 1220)
- (374) *Oray ezpeitut diharuricq* / erouaiteco beste mundialat, / *jouaiteco edatera / ounxa hanco taharnetarat*. (StJul 1300)

Halere, iduriz berdinak edo antzekoak diren zebait kasutan *-ra* ageri da. Horrela, (375)-(377) adibideetan *eraman*, *joan & urthuki* aditzek *presontegi* batera igortzen dute; ber arazoa du *celietara igan* guztiz ezohikoak (378):

- (375) *Eraman erazten dutu* / presounteguy ulhun batetara. (StJul 077)
- (376) Presounteguy beltz hartara / *jouaiten dirade* (StJul 080)
- (377) Presouaren çolaco / cilo ulhun hartara / *ourthouky itçacie* (StJul 784)
- (378) [*cien arimaq*] çointan *beitira capable* / celietara igaiteco. (StJul 863)

Bestenaz, *Saint Julien* trajerian *-ra* mugimendua adierazteko gai diren aditz gehienekin ageri da: *bil* 1132, *eraman* 077, *eror* 098, *igan* 863, *ixur* 4, *joan* 080, 221, 267, 513-di, 602-di... *khanbia* 795, *penitentzia egin* 933, *remeti* 1115, *urthuki* 784 edo *ützüil* 933. Halaber, *-ra* marka eskatzen du *abandona* aditzak (cf. fr. *s'abandonner à quelque chose*, jada Tartasengan lekukotua): *desordretara* [...] *abandonaturicq* (StJul 282), eta *respectu hartara* kalkoak (StJul 1138).

2.3.3.2.10. Mercy (1780)

-t-dun adlatiboan agerpena arautzen duketen erregelen argitzeko tenorean, Eskiulan kokatua den *Mercy*ren itzulpena (1780) ez da laguntza handitakoa. *Heben harat* denborazkoaz landara (6, 22 & 24), adibide bakarra ageri da (379), eta gainera horko aditzak *-rat* direkzional edo

terminatiboa agerraraztea ez da ongi ezkontzen corpusean ikusi dugunarekin: *bil* aditza kasik beti *-ra* / *-ala* adlatiboekin erabiltzen da:

(379) *Ihourc ezpadu behar den dembora berartat bilceco* (Mercy 17)

Gainerakoetan beti *-ra*, *-la* edo *-gana*: *uscarala utçuliac* 1, *gin nadin çouregana* 4, *erakharrico beytuye salvamentuco bidiala* 8, [zerbait] *erietara erouayten* 8, *bihotz hori gaitciala bethi ekharria* 23, *visita chipi baten eguitia eguncal* [...] *imaginaren çolala* 28, *assestituco meça hartara* 33 edo *ehortcetala helcez* 34. (380)-ko pasartean semantikoki *-rat* espero genukeen arren, baliteke *lagünt* aditzak *-ala* eska lezan.

(380) *Lagunt haren arima bere ppharadussu saintuco gloriala*. (Mercy 32)

Azkenik, berriz ere aipagarria iduritzen zaigu frantsesaren eraginari egoztekoa den adlatibozko erregimena *-t* gabeko aukera morfologikoen bidez gauzatzea, eta ez *-t*-dunen. (381)-eko pasarteak fenomenoaren bi etsenplu dauzka: *-ra atenzione egin* & *-ra kostuma*; menturaz (382)-ko *phensatuk* adlatiboa ekartzea ere frantses eragipena da (cf. fr. *penser à*).²²² Ildo beretik, (383)-ko *ostatiala aurkhitcez* bitxiak iruzkin berezia mereziko luke, arrazoi batengatik baino gehiagorengatik.²²³

(381) *Guidariac* eguinen *du atenzione berheci bat persona amoinala costumaturic direnetara* (Mercy 26) “Monsieur le directeur fera une attention particulère sur les personnes qui sont habituellement à l'aumône” (Lucuix 1995: 57).

(382) *Pphensatuco duye egun hartan eguin dutien bekhatietara* (Mercy 32) “Ils penseront aux péchés qu'ils ont commis en ce jour” (Lucuix 1995: 61)

²²² Ezin segurta daiteke *phensatü* aditzaren adlatibozko erregimen hau frantsesaren *penser* aditzak à preposizioa eskatzeari lotua den, kontu eginik Penintsulako testu herrikoitan ere ageri dela (*OEH* s.v. *phensatu*, d). Aldiz, duda gutxiago egiten dugu datibozko erregimenaz: Iparraldean baizik ez da ezaguna, eta soilik XIX. mendearen azken partetik honat. Bestela adierazteko, batzuetan ez da argi frantsesaren à preposizioa duten moldeen egokitzapen edo kalkoetan à horri euskararen adlatiboa ala datiboa esleizen zaion. Orobat gaskoiaren *a* preposizioaz, kasu batentzat *cap a* direkzionalaren euskal egokitzapenean, Zuberoan [DAT + *bürüz*] eta [ALL + *bürüz*] egituretan lekukotua.

²²³ Batetik, hauxe da *aurkhitu* aditzak Zuberoan dituen agerraldi bakanetakoa —baina ez bakarra, *OEH*-k dioenez—, eta gure ustez ez da halabeharrezkoa Mercyren itzulpenean kausitzea. *OEH*-k “presentarse” adiera esleitzen dio, Gipuzkoako bizkaieran eta Garazin (*apud* Azkue) kokaturik; hona Garaziko etsenplua: “*Han aurkhitite* (BN-ciz), presétese Vd. allf”. Bestetik, Mercyk adlatibozko erregimenaz erabiltzen du *aurkhitü* aditza, dudarik gabe frantses iturriaren eraginaz: “Nous exhortons les confrères de se rendre autant qu'ils le pourront au logis des moribons confrères” (Lucuix 1995: 60). Bestenaz, Oihenartek *aurkit diro* (*Pro* 279) & *aurkit zezan* (*Pro* 519) ematen ditu, eta Inchauspek zazpi aldiz bere *elhestaldietan*; hauetan ez da adlatibozko osagarrikeri ageri, inesibozkoa baizik. Beraz, Zuberoako corpuseko *aurkhitü* bakanetarik izateak, baina batez ere adlatibozko erregimena agerrarazteak, frantses eraginera seinatzen du.

- (383) *Exhortatcen dutugu confrayac aurkhitcez ahal ditian beçanbat confray agonisanten ostatiala (Mercy 31)*

2.3.3.2.11. *Edipa* (1793)

Edipa trajerian (1793), oro har, adlatiboan *-t-dun* eta gabeko aukeren arteko banaketa orain arte zirriboratu ditugun erregelen arabera da. Hortaz, ondoko testuinguruetan aurkitzen ahal dugu *-at* akabantza: a) galderetan (384), b) itzulbiderik gabeko mugimenduen adierazpenean, tipikoki *ifernü* & *zelü* parearekin, perpauseko beste elementu batek semantikoki berma dezakeena (385)-(387), c) *aparta*, *retira* edo *recula* bezalako aditzekin, norabidea azpimarkaturik (388)-(390). Gainera, bada *eraman etcherat* 251, *oherat egorten* 329, *eraman barnerat* 766 & 770 eta *jouan etcherat lasterka* 807.

- (384) *Oray nourat eremanen dugu? (130) & Jauna, nourat çouazça? (891)*
(385) *Nahy cirieya bat ere / gin eneky ifernialat? / Adio, adio, adio, / ny banoua oray harat. (Edipa 1025)*
(386) *Celietarat jouanen hiz / mundu haur quitaturiq. (Edipa 838)*
(387) *Oray Edipa hiliq eraman hirour aurhideq barnerat nigarrez. (Edipa 407)*
(388) *Aparta hady horat / fitez Satan handia! (238)*
(389) *Retira citie biaz [...] tanterat / eta utcy guerla horiq / seculakoz (Edipa 617)*
(390) *Inkara lotcera eta guibelialat recula. (Edipa 808-di)*

(391)-ko bersetak ongi ilustratzen du *-rat* & *-ra* parearen kontrastea: lehenak denboraren erreferentzia markatzen duen mugimenduaren norabidea markatzen du, eta bigarrenak eiekzio baten jomuga:

- (391) *Guero etcherat giten celaric / bidian cian louac; / acheri batec beguietara phicha eguin, / medecy gaiço haur uxutu. (Edipa 327)*

Bestalde, *-ra* xede esplizitu batez egiten diren mugimenduetan ageri da (392)-(394), helmuga zehatza dutenetan (395)-(397) edo luzaz egon behar ez direnetan (398). Halaber, aditz mailegatuen erregimenaren kalkoa egiten delarik *-ra* erabiltzen da (399), eta ez *-rat*; cf. *être obligé à qqc.*²²⁴ Guztiarekin ere, espero dugunaren aurkako erabilerarik ageri da: *so alde orotara* 007-di.

²²⁴ Aldiz, *-ra kontenta(tü)* ezin aise esplikatu daiteke: *Net contentatcen nuq / hire elhe ederetara (Edipa 063)*. Euskaraz *kontentatu* aditzaren erabilera iragangaitzek instrumentala edo sozietatiboa eskatzen dute. *OEH*-k jasotzen dituen etsenpluen artean, soilik Tartasek ematen du *kontentatu* aditza adlatiboazko erregimenaz: *Libruto hontan, zointan kontentatzen bainiz erraitera orazioniaren definizionia* (Tt Arima 3). Gure corpusak ez du adibide gehiagorik ematen.

- (392) *Bagouatça [...] / oxo hartcen artiala / goure ardietara. (Edipa 110)*
 (393) *Atalla gin hayetara eta mintçatcen has Atalla. (Edipa 668-di)*
 (394) *Oray hiletara jouan eta Antigona mintça belhaurico. (Edipa 799-di)*
 (395) *Oragia eroriric / ene exayetara oro. (Edipa 809)*
 (396) *Coky hounen eçarteco / mementian houinpetara. (Edipa 280)*
 (397) *Hotx beste bortha batetara (Edipa 334)*
 (398) *Palacio hountara / erakhar eçaçu. (Edipa 472)*
 (399) *Nihauren eguinbidiaq / hartara obligaturiq. (Edipa 866)*

2.3.3.2.12. *Sainte Elisabeth de Portugal (ca. 1800)*

Trajeria honetan zenbait aditz garbiki lerratu da *-t* gabeko adlatiboazko marketara: *eror* (12, 237-di, 268 & 814), *gida* (272), *hel* (76, 192, 865, 1014 & 1329)²²⁵, *igor* (18, 23, 488, 514, 539, 615, 624, 779, 834 & 1130), *jin* (131, 436, 565-di, 800-di, 909-di, 1042-di, 1385-di & 1552-di), *lagünt* (184, 206 & 272) edo *sar* (687 & 1102-di); halere, azkenak maizenik inesiboazko osagarria eskatzen du. Horri oposa dakioken salbuespen bakarra norabide zehatzik gabeko mugimenduari lotua da (400):

- (400) *Madama, baducia leteraric / ihourat igorteko? (SteEli 791)*

Ikusi baitugu (§ 2.3.3.1), *joan* aditza bi adlatibo aukerekin agertzen ohi da, mugimendu motaren arabera. Etsenplutako, (401)-eko pasartean, Elisabethekiko ezkontza arranjatu ondoan, Denis erregeak Aragoiko erresuma utzi behar du, Portugalerat itzultzeko. Aldiz, (402)-koan postariak bere bidaien kontu errendatzen du, *-ra* baliatuz.

- (401) *Bena ordu dut jouan nadin / ene erresoumalat (SteEli 175)*
 (402) *Madrillera nunduçun eta / Çaracocera jouan hanti. / Guero, hantic utçultcian [...] (SteEli 1267-1268)*

Beste sail batean aipatzeko dira mailegu edota kalkoei lotutako erabilerak, *Sainte Elisabeth de Portugalen* bereziki abundantak: *itchasouala ountcietara arranjatu 1405, solituda batetara [...] arranjatu 154, determinatu içan beniz hartara 215, disposatu mundiaren kitatcera, / eta passage terrible / ikharagarri hartara 1287, ene galtho orotara ezpadira nahi humiliatu*

Erdaretara begiratz gero, frantsesez “On pourrait se contenter à moins” (*Dictionnaire de l'Académie Française*, 1835eko edizioa) ezagun izanik ere, *se contenter* aditzaren erregimenak printzipioz de preposizioa eskatzen du, eta okzitanierazkoak de edo damb/ambé: “Contenta-te de çò / ambé çò qu'as” (Lèbre, Martin & Moulin 1992 s.v. *contentar*).

²²⁵ Oyharçabalen hitzetan, “Le caractère définitif ne joue pas avec *heltü* ; toujours dans *Saint Julien*, p. 22, on a *arraçouaren adiniala / ossoky hel artio*” (1991: 402). Arras antzekoa den etsenplu bat kausi daiteke *Sainte Elisabeth de Portugalen*: *heltu niçanaz gaignian / erreguen ezcount adiniala (SteEli 76)*. Gehiago dena, corpusean *adiniala* ageri den dozena aldietan *heltü* aditzaren osagarri izaten da.

1393, *hortara comformatcen da ene sendimentia* 1551 edo *othoi ez obliga hartara* 293. *Fondi(tii)* aditzaren kasua berezia da.²²⁶ Aldiz, *-at* bukaera hartzen dutenen sailean ondoko aditzak aipa daitezke: *aparta*, *etsila*, *ezkapa*, *pharti* edo *retira* (403)-(407). Horietaz gain, *hebeti harat* 891 & *hanti harat* 467 denborazkoak ageri dira.

- (403) *Ene phenxamentia ez utci / bestetar apartatcera.* (SteEli 483)
- (404) *hiri hountarat / exilatu ukhenez.* (SteEli 833)
- (405) *Bestiac oro ezkapa bedere aldetar.* (SteEli 778-di)
- (406) *Lisbonarat phartitceko.* (SteEli 838)
- (407) *çoure etcherat / bertan retira cite* (1186)

2.3.3.2.13. *Uscara Libria* (ca. 1800)

Adlatiboaren erabilpenaz denaz bezainbatean, testu honen lekukotzan ez da gauza handirik markatzeko. *Ifernü*, *zelü* & *pharadüsü* ohiko hirukoteaz gain, *-at* akabantza *igan*, *joan* edo *erretiratu* bezalako aditzei lotua ageri da (408)-(410); (411)-eko pasartean egonaldiaren luzea nabarmentzen du.

- (408) *Calvarioualat igaitian* (UskLi 35)
- (409) *Appheça altharialat Jouaiten denian* (UskLi 73)
- (410) *Appheça Epistolaco aldialat Leheniac jouaiten denian* (UskLi 74)
- (411) *Magdaleina erretiratu cen / Eta desertialat jouan cen / Çazpy outhez han / Penitencian egon cen.* (UskLi 206)

Bestenaz, *-at* gehienak testu beregain kontsidera genezakeen “Alexis Sainiaren bicitce amirabilia” atalean ageri dira (211. orrialdetik aitzina) menturaz hor bidaien kontakizunak garrantzi berezia duelako. Testu horretako bizpalau pasarte dakargu, adlatiboaren bi aukeren arteko bereizkuntza ongi ilustratzen dutelakoan:

- (412) *Berhala Jouanic itchasso portu batetara han Jincouaren permissionez oncy batetan sarthu çuçun çoin beytçouen laodicearat, hantic igaran çuçun Mesopotamian edessa deytcen cen hiry batetara.* (UskLi 214)
- (413) *Aytac igorri citiçun bere cerbutcharic alde orotarat eya edireyten ahal cienez etcherat utçul erazteco.* (UskLi 215)
- (414) *Behar cila bere aytaren etcherat utçuli* (UskLi 217)

²²⁶ Frantsesez *fondre* aditzak, pronominal denean, honako adiera berezia har dezake: “FONDRE SUR QQN/QQC [Le sujet désigne un animé ou un inanimé] S'abatre précipitamment sur. Synon. *se jeter*, *se précipiter*, *se ruer*, *tomber*” (TLFi). Gure corpusak adiera hori *Sainte Elisabeth de Portugalen* baizik ez du lekukotzen, agerraldi guztietan adlatibozko erregimenaz: *Lisbonara dela mementian / bere armadareki fonditcen* 626; *goure indar ororeki diçugu / exaietara behar fonditu* 685, *fonditu exaietara* 1355, *bena bai exaietara / dudatu gabe fonditcen* 1484, *Sira, fonditcen nuçu arren / çoure exaien erdiala* 1503 & *desesperatu eli bat beçala / orotan barna fonditu* 1526.

(415) *Emperadoria utçuli çuçun ordin Euphemienen aldilat (UskLi 224)*

2.3.3.2.14. *Doctrina Khiristia (1812)*

Inperioaren katixima delakoaren zubererazko moldaketa honetan -at bukaera ihartua dagoela erran daiteke: ez dugu *ifernü* (9, 24, 47) & *zelü* (9, 24, 25, 77, 79, 84) paretik kanpo atzeman. Beraz, gainerako helmuga edota norabide guztien adierazpenek -ra & -ala hartzen dute: *iraur itçaçu goure arimetara 10, hayetara eroriren 11, officiouetara assestitu 40,*²²⁷ *hartara erakharten 40, intencionetara oherescatcen 58, bekhatu orotara heda dadin 64, hartara adelatu, jaixi beicen apostolietara 77, etab.*

2.3.3.2.15. *Chaho*

Chahoren idazkietan -at duten aukeren maiztasuna bereziki altua da. Izan ere, corpuseko testu gehienetan -t gabeko adlatiboak agerrarazi dituzten aditz batzuk, Chahok -t-dun morfemekin ematen ditu, perpausean semantikoki horretara behartuko lukeen begien bistako osagarririk ez denean ere. Betoz -at aukeren erabilera hedatu horren adibide batzuk:²²⁸

- (416) *bildu zien artzainek bere olhetarat (AztBeg XVI)*
- (417) *Uduri zait egun Jinkuak deitzen naiala Pariserat. (AztBeg XIII)*
- (418) *Ez ginduke egorri nahi Parisko asenbladarat gizon erlijione gaberik (AztBeg IX)*
- (419) *gidatzen zituzten biktoriarat (AztBeg IV)*
- (420) *karrosan phartitu zen Pauerat. (AztBeg VI)*
- (421) *Kestione hau utzirik saihetsialat (AztBeg XIII)*
- (422) *Hen utzultzin lur aphaltetarat (AztBeg XVI)*

2.3.3.2.16. *Meditacioniac (1844)*

Erran daiteke Baratciarten *meditazioneen* moldaketa den liburu honetan ere -t erako adlatiboak ohi baino maizago erabiliak direla. Hasteko, -t gabeko morfemak *eror, ixur, jin,*

²²⁷ Bere iruzkin batean, Gèzek implizituki bereizten du *mezara* vs. *ofizioetarat*: “je vais à l'église (faire une petite prière), *elizala banoa* ; [...] je vais à l'église (pour assister à tout l'office), *elizalat banoa*” (1873: 9). *Doctrina khiristia*-koaz landara, gure corpusak *ofizio* hitzaren adlatiboaren etsenplu batzuk eskaintzen ditu, *asesti, igor & joan* aditzekilako: *officio saintietara joan* (Bp II 43); *cerbutchu saintietara joan* (Bp II 20); *Pronuala eta beste Ofizuetara asestitü* (CatS), *Eliçaco oficiouetarat igorten* (Medit 194).

²²⁸ Hau baino menturaz adierazgarriago dena, biga idazkitan Chahok -t ematen du aditz-izenetan: *erabiltzerat* (IX), *ezartzerat* (IX), *joiterat* (VIII) & *predikatzerat* (IX). Gogora bedi Zuberoan aditz-izenek -t-ren agerpena eragozten dutela (Oyharcabal 1991: 400), eta hain zuzen Chahoren bi testu hauek nafar-lapurterara hurbiltzen den barietate batean idatziak dira, ez zubereraz: *Donaphaleuko populian eta republicain aldeko pharthez laborarier, ofizialer, langiler eta Braseruer & Nekazale baten kontseilua Lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer* (AztBeg IX). Chahoz gainera, 1844ko *Meditacioniac* liburuan ere zenbait etsenplu ageri da (vid. infra).

sar edo *turna* bezalako aditzekin ageri dira (423)-(427), edo distantzia/tartearen adierazpenean (428):

- (423) *Çoure hougnetara* erorten nuçu. (Medit 5); baina *bekhatu mourtaletarat* eror 38.
- (424) *Çoumbat consolacione ez cian ichourten goure bihotcetara!* (Medit 31)
- (425) *Ekhiaren arguirc ez da secula sartcen presoundegui hartara* (Medit 73)
- (426) *Ez nuçu berriz tournaturen, orai dolu dudan bekhatietara.* (Medit 151)
- (427) *Ene Gincoua eta ene Jauna nitara jin dadin!* (Medit 205)
- (428) *Burutic hougnetara odolztaturic* (27)

Erran bezala, aipagarriena da *-t-dun* adlatiboen erabilpen naroa (429)-(440):

- (429) *hain miseria eta desolacione handirat* egoisten *nayanaz gagnen!* (Medit 33)
- (430) *Haimbeste phenxamentu eta desir theyu ene nahitarat* etchekitez (Medit 156)
- (431) *Azcar eçaçu eta heda lurraren bazter orotarat.* (Medit 174)
- (432) *Hartarat heltceco digne errenda neçaçu* (Medit 178)
- (433) *Aita-amec, ezpadutie berren horrac [...] oficiouetarat* igorten (Medit 194)
- (434) *Seculaco lecerat* ihes eguin deçala (Medit 221)
- (435) *satisfaturic gouatça etcherat* (Medit 87)
- (436) *nigar eta neketarat* coudenaturic (Medit 29)
- (437) *Crima orotarat* lerratcen da. (Medit 160)
- (438) [*Hiltcia*] *hartarat ounxa* preparatcecoz. (Medit 49)
- (439) [...] *celuticaco maniac coffessoraren arguietarat* uzten *dutu* (Medit 162)
- (440) *Laphourdico uscaratic, ciberoucoulat* *cerbait khanbioreki* utculiric. (Medit 1)

Norabide zehatzik gabeko mugimenduak ongi lekukotuak dira, eta haietan orotan *-at* bukaera erabilia da (441)-(443); (444)-ko pasartean bada kontraste bat norabide ezaren eta norabide jakinaren artean:

- (441) *Nourat nahi soguin deçan* (Medit 52 & 148)
- (442) *Alde orotarat sos* (Medit 144)
- (443) *Nourat ere çuhagna erorten beita, han bethi egonen da* (Medit 63)
- (444) *Abil eta nourat? Sutan erratcera, phena orotaric handieniala, suplicio orotaric thorpeniala* (Medit 59)

Azkenik, *Meditacioniac* liburuan Zuberoan espero ez direnak ere ageri dira, menturaz lapurterazko iturriaren eraginez. Batetik, *-t-dun* adlatiboarekiko aditz-izenak: *eguiterat obligatu* 132, *errecebitcerat preparatceco* 139, *eraixterat utz* 176, *prest nuçu* [...] *uzterat* 213-214 & *ausartcen nuçu çu ene aita deitcerat* 178 —halere, *-t* gabeko adlatiboarekiko aditz-izenak 39 dira—. Bestetik, *zuintarat* erlatibozkoa (445):

- (445) *Erresouma hartan, çouintarat apostoliec, martirec eta Virgina saintiec eçin jardixi beitie heltcia* (Medit 177-178)

2.3.3.2.17. Ebanjelio Saintia (1873)

Chez Anna Urruty ez da ustekaberik *-t/ -ø* aukeren banaketan. Norabide edota xede zehatzeko mugimendua adierazten duten aditzekin *-ra & -ala* baliatzen du; zehazki, ondoko aditzekin: *elkhi, eraman, eror, igaran, ixur, jin, joan, khümita, urthuki, ütziül* (446)-(455):

- (446) *Elkhi cen berriz Judiouetara, eta erran ceren.* (EvS 18, 38)
- (447) *Ordian eraman cien Pharisienetara guiçon utxu ohia.* (EvS 9, 13)
- (448) *Ene jentec enundien utcico Judiouen eskietara erortera.* (EvS 18, 36)
- (449) *Ordian Jesus igaran cen mendi batetara eta han jarri cen [...]* (EvS 6, 3)
- (450) *Jaunaren hougnetara olio ussain goçozco bat ichouri ciana.* (EvS 11, 2)
- (451) *Jin cen Samariaco hiri Sichar deithu batetara.* (EvS 4, 5)
- (452) *Bena çouaçà ene anaietara, eta erreçu* (EvS 20, 17)
- (453) *Jesus bera ere khumitaturic içan cen ezteietara.* (EvS 2, 2)
- (454) *Bere buria ourthouki cian haren hougnetara* (EvS 11, 32)
- (455) *Utçuli cien sacrificaçale aitcindarietara eta Pharisienetara* (EvS 7, 45)

(456)-ko pasarteak denbora tartearen adierazpena eta norabide zuzeneko mugimenduarena bateratzen ditu; ildo beretik, (457)-koan eiekzioaren ideia aurkitzen da:

- (456) *Ceren ainguru bat eraixten cen demborati demborala hour hartara* (EvS 5, 4)
- (457) *Elhe horic erran eta, thu eguin cian lurriala* (EvS 9, 6)

Ifrentzuan, orain arte aski ikusi den bezala, *-rat & -alat* parea norabide ezezaguneko mugimenduetan (458)-(464), itzulbiderik gabekoetan edota betikotasuna inplikatzten dutenetan (465)-(466). Ez dakargu *ifernü & zelü* parearekilako adibiderik, espero bezala guztiak ere molde honetan sartuak baitira.

- (458) *Eztakicie nountic jiten den, ez nourat jouaiten den.* (EvS 3, 8)
- (459) *Eta Jesus baçabilan harat hounat Templian.* (EvS 10, 23)
- (460) *Jauna, nourat çouaçà?* (EvS 13, 36)
- (461) *Jauna, eztakiçugu nourat jouaiten ciren, eta noula dakigu bidia?* (EvS 14, 5)
- (462) *Hortaric harat* (EvS 19, 12)
- (463) *Eraman die hobitic camporat, bena eztakigu noun eçarri dien.* (EvS 20, 2)
- (464) *Aiciac bouhatcen du nahi dian lekialat.* (EvS 3, 8)
- (465) *Eritarçun hau ezta herioualat dagouena.* (EvS 11, 4)
- (466) *Bilduric suialat ourthoukico die, eta erreco da.* (EvS 15, 6)

Kanporatzearen ideia ere *-t*-dun markaz deklinatzen du Anna Urrutyk (467)-(469): hain zuzen, *kanpo* aditzondoaren adlatiboak zortzi agerraldietarik zortzietan *-t* morfoa du.²²⁹ Halaber, *etxerat* bi aldiz ageri da, eta behin ere ez *etxera* edo *etxiala* (470)-(471) —errespektu

²²⁹ EvS 9, 34; 9, 35; 11, 44; 12, 31; 12, 42; 19, 4; 19, 13; 20, 2.

horretara corpusetik idoki diren datuekin bat egiten duena guztiz—. Egoera aldaketak ere *-at* akabantzaz adierazten ahal ditu (472):

- (467) *Ordian hila elki cen camporat (EvS 11, 44)*
- (468) *Orai mundu hountaco princiatic ourthoukiric içanen dira camporat. (EvS 12, 31)*
- (469) *Etcien aithorcen lotxaz synagogati camporat igor litcen. (EvS 12, 42)*
- (470) *Eta bakhotcha jouan cen bere etcherat. (EvS 7, 53)*
- (471) *Ordian dicipuliac utçuli ciren beren etcherat. (EvS 20, 10)*
- (472) *Cien tristecia khambiatuico da boztarioualat. (EvS 16, 20)*

Azkenik, (473) & (474)-ko pasarteek *-t-dun* eta gabeko marken arteko kontrastea perpauaren barnean ilustratzen dute:

- (473) *Eta barkha batetara igaranic, huillantcen cien Capernaumeco aldialat (EvS 6, 17)*
- (474) *Eta Jesusec beitçakian bere Aitac eman ceitçola gaiçac oro eskietara, eta jin cela Jincoua ganic, eta Jincoua ganat baçouela. (EvS 13, 3)*

2.3.3.2.18. Aldirietarat soño bat: *Linguae Vasconum Primitiae*

Etxepareren liburua azterkaturik, orotara hamar aldiz atzeman dugu *-rat*, zeinetarik hirutan *hantik harat* denborazkoan baitatza; gainerako zazpien artean *norat*, *hunat* edo *horrat* aditzondoak nagusi dira. Zenbaitetan iduri luke *-rat* atzizkiak balio direkzionala markatzen duela (476)-(477):

- (475) *Zure hatse honetik dadin aitzinerat augmenta, kontinua eta publika mundu guzietara. (Eskaintza gutuna)*
- (476) *Arima gaixoa dabilela norat ahal dagien (“Oratione igandeko”)*
- (477) *Elas norat ihes naidi zu neure ama uzirik (“Amorosen gaztiguia”)*
- (478) *Elas othoi hunat beha bekhatore guzia (“Oratione igandeko”)*
- (479) *Arzain orok bilzen ditu ardiak arratsaldian / Lekhu honerat eramaiten eguraldi gaizian (“Oratione igandeko”)*
- (480) *Ordu gaizareki horrat zakizat (Izenburu bat)*
- (481) *Zaude ixilik zoaz horrat eta hobe baitate. (“Amore gogorraren despita”)*

Beharbada aipagarriena da aditz-izenek, Zuberoan bezala, ez dutela *-rat* hartzen: *agerzera*, *aipazera*, *egitera*, *ereitera*, *erraitera*, *galzera*, *hilzera*, *imeitera*, *irestera*, *jatera*, *jitera*, *jujatzera*, *penazera*, *salbaltzera*, *tentatzera* & *ustelzera*. Bestenaz, Etxeparek ondoko aditzekin baliatzen du *-ra*: *zugana niatorkezu* (“Oracionia”), *othoizera balia* (“Oracionia”), *fin honera hel gizazu* (“Amorosen gaztiguya”), *hura iganen da berze ororen gainera* (“Contrapas”) & *bihozera so diagozu* (“Oratione igandeco”).

2.3.3.3. Azterketaren emaitzak *-t* vs. *-∅* oposizioaz

Testukako azterketaren ondoan, Zuberoako testuen azterketarik idoki ondorioak aurkeztuko ditugu, adlatiboko *-t* vs. *-∅* oposizioaren deskripzio batera heltzeko xedez. Igartuaren (1986) eta sustut Oyharçabalen (1991) lanen ondorioetarik abiatu, eta Zuberoako euskara historikoaren corpusean azterketa sistematikoa eginik, deus baino lehen erran behar da idazle zuberotar gehienek *-t*-dun eta *-t* gabeko bi adlatibo bereizi izan dutela. Lekuan leku, kasuan kasu, *-t*-dun aldaerek honako ñabardurak adierazten dituzte:

- Itzulbiderik gabeko mugimenduak: *zeliürat, iferniürat (zeliialat, ifernialat)*.
- Itzulbidea duten mugimenduak, baina luzaz egoteko lekualdatzea ekartzen dutenean: *Ameriketarat*.
- Norabide eza, norabide ezezagun edo zehaztugabea.
- Diskurtsoa edo gertaldia mugimenduaren iraunaldian sartua denean.
- Egoera kanbiamenduak.

Aldiz, *-t* gabeko adlatiboek ondokoak adierazten dituzte:

- Joan-jinak, egonaldi laburrak edo xede zehatza duten mugimenduak.
- Egonaldi luzea izan arren, bukaera jakina duenean (*mündü huntara*).
- Helmuga zehatza duten mugimenduak.

Hau da, ñabardura semantikoak bi ardatzetan multzoka daitezke: a) leku-aldatzearen iraupenari doakiona, eta b) mugimenduaren norabideari doakiona. Pentsatzen badugu bi ardatz horien konbinazioak ñabar gerta daitezkeela, eta horri mota bateko edo besteko arrazoiengatik esplikatu daitezkeen salbuespenak gehitu behar zaizkiola, ulertzekoa da iraganeko gramatikagileek, auzi hau erreduzitu edo sinplifikatu nahian, (zaticako) iritzi desberdinak plazara litzaten.

Charlemagne trajeriaren testua sakonki ikerturik, Oyharçabalek *-t* & *-∅* adlatiboen arteko banaketa zedarriztatu du. Gure lana, beraz, gehiago izan da deskripzio hori gainerako testuetan zein puntutaraino betetzen den neurtzea. § 2.3.3.1 atalean aitzinatu ditugun erregeletara itzuliz, badirudi Oyharçabalen deskripzioa hein handi batean Zuberoako corpusera heda daitekeela, horretaz gainerako beste elementurik bi adlatiboen arteko bereizkuntzatik nolabait eskapatzen delarik:

- a) Errana den bezala, Zuberoan aditz-izenek ez dezakete *-rat* har. Hau eskrupuloski betetzen da corpusean gaindi, bi salbuespen markaturekin: Chahok bere mintzairatik urruntzen den hizkera batean idatzitako pare bat testu, eta 1844an lapurterazko iturri batetik moldatua den *Meditacioniac* liburua —halere, *-t* gabeko aukeraren alde guztiz lerratzen da: 5 vs. 40—.
- b) Moduzko adizlagunek ere ez dezakete *-t* agerraraz: *arabera / arauala, zien ohorjala / ohoretara, zernahi gisatara, zien othoitzetara, gure nahietara*, etab.
- c) Orobat ezar daiteke *zoin / zuñ* erlatiboazko partikulaz: salbuespen bakar batekin (445), beti *zointara / zuñtara*.
- d) Erromantzeei, eta partikularzki frantsesari mailegu zaizkion aditzen adlatiboazko erregimena kalkatzen delarik, molde iragangaitzean, beti *-ra* agertzen da: *zerbaitetara abandonatü, arranjatü, determinatü, disposatü, hümiatü, konformatü, libratü* edo *obligatü*; cf. fr. *s'abandonner à qqc., s'arranger à qqc., être déterminé à qqc.*, etc.
- e) Halaber, *-ra* erabiltzen da *errespektü hortara* bezalako lokailu mailegatueta, hizkuntzaren barnetik sortuak direnekiko kontrastean: *orotarat ere*.
- f) Lexemakako azterketak Oyharçabalek deskribatutako hainbat aditzen adlatibo motarekiko erregimena berresten du, baina honetan bada salbuespen gehiago. Beraz, hainbatetan adlatiboaren aukera mugimendua adierazten duen aditzaren arabera izaten da: *-ra heltü, jin, sarthü...* vs. *-rat apharta, enbarka, erretira, etsila, ezkapa, kundena*, etab. Halere, baliteke perpauseko beste osagai batek espero ez dugun marka agerraraztea (adibidez, *khanporat*). Beste aditz batzuekin ez da alde aurretiko hauturik; adibidez, *Erregek beregana deitü nai* (zerbait manatu behar dit, ez naiz haren aitzinean luzaz izanen) vs. *Jinkuak bereganat deithü nai* (eternitaterat).
- g) Espazioari lotzen zaizkion ñabardurak denboraren adierazpena ere aplika daitezke. Beraz, espazioan *-rat* norabidearen markatzeko baliatzen bada, eta *-ra* bi puntuen arteko distantziaren adierazteko, denboran ere batetik *heben harat, han harat* bezalakoak aurkituko ditugu (sekulan ez ***heben hara*), eta bestetik *egüneti(k) egüniala, bi hilabetetarik bi hilabetetara, demboratic demborala* bezalakoak (sekulan ez ***egünetik egünialat*); ikus § 2.3.2.2.4.

Gure azterketaren ondorioa da bi adlatiboaren arteko kontrastea lausotuz joan dela, eta hori koherentea da Mitxelenaren hitzekin: “parece indicar, en época antigua [...]” (1970-1980: 414). Egungo hiztunek, beraz, aski galdua sentitzen dukete *-t* vs. *-∅* oposizioa: “Les quelques tentatives que j'ai personnellement faites m'ont simplement convaincu de la

difficulté à obtenir de la part des Souletins des précisions claires sur ce sujet” (Oyharçabal 1991: 401). Eta Santazilia urrunago doa: “While the issue has not been thoroughly researched, I think that nowadays few or no speakers make that distinction by means of the stop” (2013: 259).

Bada oraino *-t* morfoaren balioaren iluntzearen beste zantzu bat. Ikusiko denez, XIX. mendeko Zuberoan hurbiltze adlatiboaren adierazteko molde berriak azaleratzen dira, *-t* horretaz landara (cf. § 2.4.2), eta pentsatzekoa da berrikuntza horiek ez direla arrazoirik gabe sortu. Ildo horretarik, pentsa ote genezake hiztunek *-t*-ren balioaren ñabardura batzuk atxiki dituztela, eta besteak galdu? Hipotesi horretan barnatuz, baliteke XIX. mendetik geroz *-t* morfoaren balioa gehiago iraupenera lerratu izana, helbideari lotutako ñabardurak lausotuz joateko. Hain zuzen, horrek esplikatu lezake zergatik *-t* moldeko adlatiboak iraun duen, baina aldi berean hiztunek baliabide berriak sortu dituzten, hain zuzen ere, balio direkzionalaren adierazteko.

2.3.4. Ondorioak

Zuberoako euskara historikoak polimorfismo ñabarra du adlatiboaren kasu-marketan. Hasteko, ekialde handian bezala, kasu lokatiboetan bizidunak —edo, hobeki erraiteko, adimendunak— sistema hirukoitz batean deklinatzen dira, *-ta*, *-gan* & *beitha*- aukeren arabera. Gure azterketa bizigabeetan, izen arrunt zein berezietan zentratu da. Hauen adlatiboarentzat, Zuberoako euskarak aukera lauhoitza ematen du: *-ra*, *-ala*, *-rat* & *-alat*. Deus baino lehen, gaztiga dezagun corpuseko datuetarik ez dugula bilakaera argirik idoki ahal izan, eta hori dela kausa ondorio hauetan ardatz diakronikoa ez dela apenas aipatua.

Lehen pareari doakionean, orain arte proposatu den arauak izen berezi eta arrunten artean bereizten du: *Mendira(t)* (*Mendi* izeneko herrira) vs. *mendiala(t)* (bat. ‘mendira’). Oro har egia izanik ere, *-ra* & *-ala* pareak ezartzen duen bereizkuntza ez da beti net, eta arauak salbuespenak ditu. Batzuetan izen arrunt ala bereiz gisara hautematearen araberrako erabilerak postula daitezke: *etxera(t)* vs. *etxiala(t)*, *Zeliirat* vs. *zelialat*, etab.; halere, hori ez da hain garbi, *etxera/etxialat* parearen azterketak erakutsi duenez. Bestenaz, toponimiak nekez esplikatu litezkeen hautuak erakusten dizkigu: *Jüdeala(t)*, *Italiala(t)*, *Españala(t)* vs. *Jerüsalemara(t)*, *Alemanietara(t)*, *Frantziara(t)*; guri bederen *Españala* & *Frantziara* hautuen arrazoia guztiz eskapatzen zaigu, eta corpusean gaindi zerrenda luzeskoa litzateke.

Halaber, leku-denborazko zenbait aditzondok *-ra(t)* edo *-ala(t)* hartzen dute. Batzuetan desberdintasuna garbia da: *aitzinerara(t)* ‘aurrera’ vs. *aitziniara(t)* ‘[norbait edo zerbaiten]

aurrera', baina besteetan ez da diferentziarik: testuetan *gibelara(t)*, *kanpora(t)* eta *gibeliala(t)*, *khanpuala(t)* berdintsu erabiliak dira. Moduzko zenbait egituratan *-ra* & *-ala* aukera libre gisara ageri dira: *araura/arauera/arabera* nahiz *arauala*, eta orobat erran daiteke denbora tartea adierazten duten egiturez: testuek berdin ematen dute *egünetik egünera* & *egünetik egüniala /denborala / urthiala*, etab.

Adlatiboaren *-t*-dun eta *-t* gabeko aukerak direnaz bezainbatean, erran dezakegu Zuberoako testu gehientsuenetan bi adlatiboen arteko bereizkuntzarik betetzen dela. Gramatikagileek beharbada bereizkuntza hori sinpletu nahi izan dute, ñabardura batera ala bestera erreduzitzen, baina testuen lekukotzatik ateratzen den informazioa aberatsagoa da. Beraz, Oyharçabal baino lehen formulatuak ziren bi ñabardura semantiko motetarik bata ala bestea hautatu gabe, gehiago ikusi dugu *-t*-dun eta gabeko morfemek ñabardura semantiko guztiak adierazten dituztela, funtsean bi ardatzetan kokatuak: mugimenduaren iraupena vs. mugimenduaren norabidea.

Zenbait testuinguru morfo-sintaktikok dudarik gabe *-t*-ren agerpena eragozten dute: *zertara*, *zointara* eta aditz-izenak. Beste maila batean, erromantzeari mailegatu aditzak ez ezik, haien adlatibozko erregimenaren kalkoa ere egiten delarik, zuberotarrek beti *-ra* ematen dute, haientzat *-ra* aukera ez markatua delako seinale. Horietarik kanpo, semantikaren aldetik deskribatu edo proposatu izan diren ñabardurak, funtsez, hiru erregelatan bil daitezke:

- *-t* itzulbide gabeko —edo beranteko— mugimenduetan erabiltzen da, eta *-t* gabeko aukerak helburu zehatz batekin egiten direnetan edota laster itzultzeko direnetan.
- *-t* norabide zehatzik gabeko mugimenduetan erabiltzen da, eta $-\emptyset$ helmuga ezagun edota zehatza dutenetan.
- ekintza edo gertaldiaren momentuan dirauen mugimenduaren helmugak *-t* eskatzen du (*-rat zohala...*).

Erregela hauen betetze maila testu batetik bestera kanbiatzen da: zenbaitetan sistematikoa dela erran daiteke, eta beste muturrean *-t* apenas ageri da *ifernü* & *zelü* paretik landara. Bestenaz, hainbat aditzek aukera bata ala bestea faboratzen dute, batzuetan agerrarazten ere. Nolanahi ere, XIX. mendera arte *-t* morfoaren erabilpenean kanbiamendu aipagarriak deskribatu ez dugun arren, badirudi adlatiboaren bilakaeraren norabidea bi aukeren arteko kontrastearen ahultzea dela (cf. Chaho eta 1844ko *Meditacioniac*), menturaz ez ñabardura semantiko guztietan, baizik ere balio direkzionalean. Horrekiko koherentziaz, XIX. mendean hurbiltze adlatiboaren adierazteko molde berriak ageriko dira (§ 2.4.2).

2.4. Adlatiboaren gainean sortutako kasu lokatibo konposatuak

- 3.4.1. Sarrera
- 3.4.2. Hurbiltze adlatiboa, *-t* morfoaz landara
 - 3.4.2.1. Abiapuntua
 - 3.4.2.2. *Aldialat & khantila*
 - 3.4.2.3. [DAT/ADL + *bürüz*] egitura
- 3.4.3. Muga adlatiboa
 - 3.4.3.1. Abiapuntua
 - 3.4.3.2. *-dano & -drano*
 - 3.4.3.3. *-rano & -alano*
 - 3.4.3.4. *-ra(d)ino*
 - 3.4.3.5. *artio & artino*
 - 3.4.3.5.1. Aditzoin + *arti(n)o*
 - 3.4.3.5.2. Perfektibo + *arti(n)o*
 - 3.4.3.5.3. Perpaus jokatu + *arti(n)o*
 - 3.4.3.5.4. Aditzondo + *arti(n)o*
 - 3.4.3.5.5. Izen + *arti(n)o*
- 3.4.4. Destinatiboa
- 3.4.5. Ondorioak

2.4.1. Sarrera

Aitzineko atalean adlatiboa azterturik, oraingo honetan hari dagozkion morfemen gainean eratu diren kasu-marken azterketa proposatzen dugu, Euskaltzaindiaren terminologian *hurbiltze adlatiboan* (norat, norantz) eta *muga adlatiboan* (noraino) bilduak.²³⁰ Hurbiltze adlatiboaz denaz bezainbatean, Zuberoako euskarari datzekion informazio gehiena *-rat & -alat* pareari eskaini zaion atalean eman dugu (§ 2.3.3); beraz, hemen soilik *-t* horrez kanpoko erabilerak tratatuko dira, hots, balio direkzionalaren adierazteko sortu diren egitura berriak: batetik, *alde & khantü* postposizioak (§ 2.4.2.2) eta, bestetik, [DAT/ADL + *bürüz*] egitura (§ 2.4.2.3) dela tartean. Bestalde, muga adlatiboak (§ 2.4.3), euskara osoan bezala,

²³⁰ Hualdek & Ortiz de Urbinak honako leku kasuak deskribatzen dituzte euskararentzat: “the Locative, the Ablative, the Allative, and the compound cases formed on the Allative: Directional, Terminative and Destinative” (2003: 116). Tesi honetan *direkzional* eta *terminatibo* erabiltzea haztatu badugu ere, azkenik Euskaltzaindiaren terminologiari lotzea erabaki dugu, euskal gramatikagintzan aski errotua delako. Hori ez ezik, *terminatibo* erabiltzeak § 2.3.3. atalean baliatu dugun kontzeptu batekiko nahaspilatzerik sorraraz lezake, hots, adlatiboak adierazten duen mugimenduaren itzulbide gabetasuna edo betikotasuna. Beraz, *direkzional & terminatibo* terminoak *-rat & -alat* pareak adierazten dituzten ñabardura semantikoei lotuak erabili ditugu, eta ez *norantz & noraino* gisara ulertzen diren kasu-markei.

Zuberoan ere aldakortasun morfologiko nabarmena du. Puntu horretan ez gara hertsiki izen morfologiara mugatuko, kasu-marka konposatu honetan sartzen diren forma batzuk aditzondoei, aditzaren forma jokatu-gabeei eta are perpaus jokatu-eei ere lotzen baitzaizkie. Beraz, nagusiki irizpide semantikoa baliatuko zaigu. Azkenik, adlatibo markari *-ko* eranstearen emaitzak laburzki azterkatuko ditugu, Hualde & Ortiz de Urbinaren terminologian *destinative* kasuan sartuko lirakekeenak (§ 2.4.4).

2.4.2. Hurbiltze adlatiboa, *-t* morfoaz landara

2.4.2.1. Abiapuntua

Euskal gramatikagintzan *hurbiltze adlatibo* gisara ezagutzen den kasua, *molto grosso modo* Hegoaldeko mintzoetan *-rantz* eta antzeko marken bidez adierazten da, eta Iparraldeko mintzoetan *-t*-dun adlatibozko atzizkiez. Aipatuko diren atzizkien jatorriaz formulatu diren hipotesien kontu errendatze orokor batentzat, ikus Santazilia 2013. Mendebaldeko *-rant* / *-rontz* / *-runtz* seriea alde batera utzita, bai eta *-ka* aditzondo-morfemaren gainean Gipuzkoa aldean eratzen hasi diren adlatiboak (*etxeraka goaz*), Ekialdeko euskarak bi aukera nagusi ditu hurbiltze adlatiboaren adierazteko: a) *-t* morfoa adlatiboaren marketan agerraraziz (§ 2.3.3); eta b) zenbait postposizioen bidez.

2.4.2.2. *Aldialat, khantiala*

Aldera euskara osoan aurki daiteke, ezkerrean absolutibo zein genitiboa baliaturik; Zuberoan ere erabilia da, kasik beti *-alat* markaz. Ohartarazi behar da gure corpusean erabilpen horrek franko berria dirudiela, Ressegueren *goure alderatco* destinatiboaz landara (591) XIX. mendean datatzen baita:

- (475) *Utçul cite ene aldialat* (UskLi 116)
- (476) *Badöa erresolutoki Turken aldialat azkena cen* barcöala (*MaiMarHil* 111)
- (477) *Badira üzkal dialat gizontzen direnak* (*Ip Dial* 15)
- (478) *Pacientciatxu da goure aldialat* (*Epit* III 3, 9)
- (479) *Eta barkha batetara igaranic, huillantcen cien Capernaumeco aldialat* (*EvS* 6, 17)
- (480) *Ourthouc eçacie saria barkharen eskugneco aldialat* (*EvS* 21, 6)
- (481) *Ferragus jiganta / zamariz jin, üzki alako aldialat delarik.* (*CanBel* 79-di)

Zuberoan beste postposiziorik ere erabiltzen da hurbiltze balioaz: *-(ar)en khantiala*, beti ere *-t* gabeko adlatibo markarekiko. Forma honetan *khantü* “auprès” (*Gèze* s.v.) datza, *khantü* ‘kantoi’ oxitonoarekin nahasi behar ez dena (cf. I, § 1.4), etimologikoki jatorri berekoak izan arren. Corpusean postposizio hau XVIII. mende erdian azaleratzen da (482)-(483):

- (482) *Çuc iferniaren khantiala eramaiten gutuçu.* (Mst III 50, 5)
 (483) *Antoina jouan oray haren khantiala eta belharica.* (StJul 834-di)
 (484) *Heltü zen emaztiaren khantiala harritürik.* (Egiat I 20)
 (485) *Ainguricq aguer hilen kantiala cierga bederareky.* (SteEli 471-di)
 (486) *Ikhoussiric Grat zubaltian, deitcen du khantiala [...]* (SGrat 4)
 (487) *[...] bena khantiala cirenian, tanpez hougnaç inkantatu ceitcen.* (SGrat 10-11)

Corpusak lekukotzen duen denbora tartearen akabantzara arte, Zuberoan *aldialat* eta *khantiala* betiere genitibo baten ondoan emanak dira.

2.4.2.3. [DAT / ADL + *bürüz*] egitura

Ezaguna denez, ekialdeko mintzoetan bada beste bide bat hurbiltze adlatiboaren adierazteko: [DAT + *buruz*] egitura “Hacia, en dirección a; mirando a, frente a, contra” (OEH s.v. *buruz*). Molde hau Lapurdin, Nafarroa Beherean, Zuberoan, Erronkarin eta Zaraitzun ezaguna da (*ibid.*), eta haren jatorria, Pikabeak markatu bezala (1993: 218),²³¹ gaskoian xerkatu behar da: *cap ara glèisha* → *elizari buruz* ‘elizarantz / elizarat’. Egitura honek adlatiboarekiko paraleloa du: *elizarat bürüz* (cf. OEH s.v. *buruz* 2). Bi-biak ber maneran sartuak dirateke euskaran, ezen erromantzearen *a* preposizioaren euskal ordaina berdin izan baitaiteke datiboaren nahiz adlatiboaren marka.

OEH-ren arabera, [DAT + *buruz*] egitura XIX. mendean bigarren partean orokortzen da Iparraldean, baina jada *Charlemagne* trajerian lekukotua da (488). Zuberoako testuetan barna, [DAT + *bürüz*] XIX. mendean lekukotzen da, bereziki Chahorengan, *MaiMarHil* liburuan (1852) eta *Sen Grat* testuñoan (1879). Chahok denborazko balioaren lehen testigantza ematen du (490) —Gotzon Garatek Zaraitzun eta Erronkarin bildutako erramolde zenbaitez apart utzirik, OEH-k jaso duen zaharrena Hiriart-Urrutyrena da—. Azkenik, ez da falta pluraleko datiboaren adibiderik (493)-(494).

- (488) *Hox emaçie bertan / Bordeleri burus / ataca ahal ditçagun / aygalon eta ferragus* (Xarlem 400)
 (489) *Eliçaric huillenari buruz utçuliric, eguiçu çoure othoitcia* (UskLi 66 [1836ko ed.])²³²

²³¹ “[...] gure ustez adlatiboaren agertzeak ez luke zerikusi zuzenik behe nafarrera edo frantsesarekin izango, ez baitugu kidekorik ediren hauetan, itxuraz bederen izan zezakeelarik, aldiz, zertxobait gaskoierarekin, honako esapideok idoro baititugu: «*Cap a*, de *cap a*, fr. ‘vers’; de *cap ara glèyso*, vers l’église» [Rohlf 1935: 202]; «*Cap a l’arriu*, vers le ruisseau» [Palay 195]; «*Ana de cap a la mountanhe*, aller vers la montagne» [Lespy 35]” (Pikabea 1993: 218).

²³² *Uscara Libriaren* 1814ko eta 1828ko edizioek mamu bat zekarten: *Sacramentu Saintia egoyten den eliçaric huillen celilat buruz utçuliric* (1814, 63. or.); pasarte hori dudarik gabe Oloroeko katiximaren bigarren bertsiotik

- (490) [...] *daigun urthiari buruz Jaon deputatu hoiak fantasi bat har baleze* (Chaho AztBeg XII)
- (491) *Lagunt nezazu gisaz nun, untza denari buruz jarraiki dezadan bethiere zure boronthate saintiaren bidia.* (Chaho AztBeg XIV 12)
- (492) *Urhatsa eraman zin Errumari buruz.* (Chaho AztBeg XVI)
- (493) *Houlaco edo halaco eguitecoer buruz abiatu guirelaco.* (MaiMarHil 73)
- (494) [...] *landjerez unguraturic ene etsai gucier buruz.* (MaiMarHil 98)
- (495) *Dozena bat barco, [...] baçoatçan, itchaso Adriaticoa gaini, Benisaco hiriari buruz.* (MaiMarHil 109)
- (496) *Beau-Sejour lehen Soldado herrocan cen etsaiari buruz* (MaiMarHil 114)
- (497) *Ohiala baztertzen, eta saintiari buruz unguraten.* (SGrat 7)
- (498) *Erouaiten die elizaco bere jarguiala: hari buruz soguiliac hasperenez nigarez.* (SGrat 15)
- (499) *Beste alde batetarat buruz; zohardia utzuli.* (SGrat 20)

Errana dugu, *a priori* okzitanieraren *Cap a Auluru* direkzionalaren kalkoa berdin izan daiteke *Uluruari bürüz* ala *Uluru(ra)t bürüz*; izan ere, erromantzeetan *a / à* preposiziozko erregimena duten aditzen mailegatzean, euskal hiztunek maiz adlatiboa hautatu dute.²³³ Zuberoako testuetan, [ALL + *bürüz*] egituraren lehen agerraldia 1743koa da (500);²³⁴ beraz, datiboarekikoa baina goiztiarrago.

OEH-k Baxenafarroan eta Zuberoan kokatzen du adlatiboarekiko egitura. Lhandek “*Oihanetarat bürüz, vers les bois*” jasotzen du, eta Lafitterentzat mugimendua inplikitzen du: “*L'allatif est employé avec: [...] buruz, vers (avec mouvement). [...] Etxera buruz bazoan, il allait vers la maison*” (1944 § 389). *Erizkizundi Irukoitzean* Azkuek Lapurdiko behe nafarreran, Bardozen, Garazin, Arberoan, Amikuzen eta Zuberoan jaso zuen egitura, adlatibozko markan *-t-dun* nahiz gabeko aldaerekin (*OEH* s.v. *buruz*), eta gure corpusaren datuen arabera, Zuberoan [ALL + *bürüz*] betiere *-t-dun* aldaera agerrarazten du (500)-(507):

- (500) *Sacramentu saintia egoiten den Eliçaric huillanenaren aldialat buruz utçuliric bere othoitcia eguin.* (CatOlo2 1-2; cf 232. oharra)

(1743) hartua da: *Sacramentu saintia egoiten den Eliçaric huillanenaren aldialat buruz utçuliric* (CatOlo2 1-2). Hutsa gorabehera, argi da hor adlatibo direkzionalazko egitura bat datzala. Aldiz, *Uscara Libriaren* 1836ko edizioan *huillanari buruz*-ekin korrejitzen dute (66. or.). Baina *OEH*-k *UskLiB* [berria] laburduraz markatzen duen testua —“Oloron, c. 1837” — adlatibora itzultzen da; hain zuzen, *OEH*-k hortxe datatzen du [ALL + *buruz*] egituraren lehenbiziko agerraldia: *Elizarik hüllanenilat bürüz ütçulirik egizü zure othoitzia* (*UskLiB* 73).

²³³ Etsenplu bakarreko kasua aipatzeko, 1780an Mercyk aurkhitzez confray agonisanten ostiala itzultzen du fr. *se rendre au logis des moribons confrères*. Gogora bedi *s'abandonner / se livrer / s'arranger / être déterminé à quelque chose* bezalakoak adlatibozko erregimenaz kalkatzen direla Zuberoan (§ 2.3.3.3).

²³⁴ Zorigaitzez, Oloroeko katiximaren lehen ediziozko testuak (1706) era laburragoan ematen du pasartea; hots, *Eliçaric huillanenaren aldialat buruz utçuliric* 1743ko bertsiok eransten duen zehaztapen batean kokatzen da.

- (501) [...] *aski da iguitcia, eta estacionetarat buruz utçultcia*. (Ip *KurBD* 5)
 (502) [...] *ipharraren eta ekhitzalgiaren artialat büüz*. (Ip *Dial* 17)
 (503) *Khurutchiaren bidia altharialat buruz*. (*HOrdre* 159 & *Myst* 103)
 (504) *Belharica cite khurutchiaren aitcinian edo eliçalat buruz* (*Myst* 11)
 (505) *Jacarie abiatcen, [...] Saragosserat buruz*. (*SGrat* 13)
 (506) [...] *bortian sartcen Olorouat buruz* (*SGrat* 13)
 (507) [...] *beste alde batetarat buruz; zohardia utzuli*. (*SGrat* 20)

Hurbiltze adlatibo edo direkzionala den heinean, *-at büüz* egitura berez pleonastikoa litzateke. Logikoa denez, pleonasmok eta hiperkarakterizazioak delako ezaugarri baten hautemangarritasuna ahultzen denean sortzen ohi dira, edo bederen haren markatze bereziaren beharra sentitzen delarik. Hatsarre hori gogoan, pentsa genezake (Zuberoako) hiztunak adlatiboaren *-t* morfoaren balio direkzionala ahuldua zegoenean hasi zirela [DAT/ALL + *büüz*] egitura baliatzen. Izan ere, *-t*-dun eta gabeko adlatibozko marken arteko oposizioa kari, 2.3.3.3 atalean ondorio diakroniko net garbitara etorri ez bagara ere, iduri du gure denborarat hurbildu ahala oposizio hori ahultzenago doala, eta ondorioz egungo hiztunek idazle zaharrek baino lausoago sentitzen dutela *-t* / $-\emptyset$ oposizioa, ez bada osoki galdu. Testuinguru horretan, logikoena litzateke ekialdeko euskaldunek bestelako baliabiderik xerka zezaten adiera direkzionalaren klarki markatzeko, eta seguruenik horrela ulertu behar da *aldialat* & *khantiala* postposizioen azaleratzea (§ 2.4.2.2), eta bereziki [DAT/ADL + *büüz*] egiturarena; haien kronologia berankorrek ere hala iradokitzen du.

2.4.3. Muga adlatiboa

2.4.3.1. Abiapuntua

Euskara batuan *-raino* morfemaz adierazten den kasuak, *muga adlatiboak*, aldakortasun morfologiko nabarmena du Ekialdean: *-raño*, *-radino*, *-raino*, *-raindo*, *-d(a)rano*, *-giño*, eta gehiagorik ere. Bistan da, aldaera horiek guztiek *-o* bat zerraten dute, Iparraldeko mintzoetan denborazko *-no* atzizkian datzan *-o* bera; morfema sorta horren etimologiaren gaineko iruzkin batentzat, ikus Santazilia 268-269. Arras laburbilduz, bi proposamen nagusi formulatu dira: lehena De Rijk-ena (1995), **-ra + gain + do* berreraikirik, eta bigarrena Lakarrarena, **-ra + *din + *non* segida —zehazki, aditz-multzoa (ing. *serial verb*)— postulatuturik (2008: 484). Lakarrarentzat **din* morfoa **edin* aditzaren erroarena litzateke, semantikoki franko gardena iruditzen zaiguna, eta zenbait emaitzatan morfologikoki ere ezinago garden, bereziki *-ra(d)ino* & *-dino*; cf. *deno* ‘den bitartean’.

Gure azterketaz denaz bezainbatean, Zuberoan *-drano* da maizenik baliatzen den aukera, eta bigarrenez *-rano* & *-alano* pareak. Hauek gainera, testuetan ondoko hauek ere kausi

daitezke: *-radino*, *-raino*, *-dano*, *artino* & *artio*. Ikusiko denez, forma hauek guztiek garbiki adierazten dute *terminus* edo mugaren ideia, historikoki *-(n)o* horretan zerratua. Aldiz, muga hori espazioari ala denborari lotzen zaion ez da beti hain argi; munduko hizkuntzetan ohikoa denez, adlatibodun elementua denborazko zentzuaz ere erabil daiteke.²³⁵ Ahantzi gabe, gainerako kasu lokatiboek bezala, muga adlatiboak ere balio abstraktuak adieraz ditzakeela: *Umiliatu cira apostolier [...] houngnen chahatciala drano* (*Medit* 126). Muga adlatiboaren adierazpide bakoitzaren azterketaren ondoan, atal honen akabantzan, 28. TAULAK datuak oro biltzen ditu, aztertutako moldeen arteko konparantza testuka eginik.

2.4.3.2. *-dano* & *-drano*

Muga adlatiboaren aukera morfologiko hauek De Rijkek **da* ‘nunc’ gisara interpretatu zuen forma zaharra atxiki dute (1995), Lakarraren berreraiketan inperfektiboari lotutako morfema litzatekeena (2008). Bi formatako osagaiak nahiko gardenak dira: 1) **da* + *-no*, eta 2) **da* + *-ra* + *-no*. Corpusean *-dano* morfema gutxi ageri da, eta betiere denbora aditzondoei lotua: *egundano* & *oraidano*; beraz, aldi historikoan *fase sparita*-n dela erran daiteke. *Egundano* hainbat testutan kausitu dugu: O *Po* IV 11, Tt *Olsa*, *StJul* 025, 1262 & 1265, *Egiat*, *Edipa* 004, *SteEli* 1191, *Chiveroua* 244, *Medit* 148, *Archu* 10, *CanBel* 154 & 243 (*egundanoti*), *MaiMarHil* 81, 83 & 96, *HOrdre* 82, *Myst* 36 & 136, *EvS*, 7, 46; 8, 32 & 9, 32 eta *SGrat* 23; *oraidano* soilik Archurengan (4, 8, 17 & 37).

Jatorriaren aldetik *-dano* morfematik hain hurbil gertatu arren, *-drano*-k bestelako patua izan du Zuberoan; hain zuzen, garai historikoan balio espaziala duen muga adlatiboaren adierazpide pribilegiatua izan da. Corpuseko datuen arabera, *drano*-ren lehenbiziko agerraldia Oihenarten neurtitzetan da: *oradrano* (II 10 & XXIV 4). XVII. mendean, *Olsa* eta *Arima* liburuetan, Tartasek ere adlatibo + *drano* ematen du (508)-(511), guztira zortzi agerralditan. Belapeirek bi etsenplu ematen du, biak adizlagun bederarekin. (512)-eko adibidean *drano* inesibozko markari darraio, aldi bakarra dena corpus osoan —seguruenik aditzondo gisara fosildua izateak salbuespena azaltzen du—. Badirudi *drano* XIX. mende erdian itzaltzen dela.

²³⁵ Gehienetan *hobialadrano* forma (*hobialano*, etab.) denborazko balioaz erabiltzen da, heriotzaren mementoa bezala, baina ez beti; cf. *Khorpitçaren hartcera içan diratian etchetic haren hobialadrano*. (Mercy 35). Bestenaz, *ezurretaradrano jatea* denborari lotua ere interpreta liteke

Guk dakigula, Zuberoatik kanpo Leizarragak baizik ez du *drano* eman, seguruenik haren urgazle zuberotarren herexaz azaltzeko dena.²³⁶

Haren erabilpenagatik *drano* postposizio dela erran daiteke: gehienetan grafikoki bereiz agertzen da, jada deklinatuak diren izenkien eskuinera, eta usuenik adlatibozko morfemei jarraikiz. Semantikaren aldetik igurika litekeenez, ezkerreko adlatibozko marka horiek *-t* gabeak dira, *terminus* baten markatze zehatzak hala eskatzen baitu. Izenekin *drano* espazioari zein denborari lot dakioke, eta Zuberoan horixe da erabilerarik hedatuena, Tartasengandik XIX. mendearen erdira arte:

- (508) *Adamen eta Ebaren bekhatutik, [...] egunko eguniala drano.* (Tt Onsa)
- (509) *Bere odola oro, azken gotelara drano isor beza gizonak.* (Tt Onsa)
- (510) *Nork ere perseberatuko baitu azken finera drano salbatu izanen da.* (Tt Onsa)
- (511) *Oriente hasirik ozidentera drano.* (Arima)
- (512) *Eracousteco, ordian drano eçaba eta gordez bici nahi içan cela.* (Bp II 34)
- (513) *Hara drano ihourc cer çakian hartçaz?* (Bp II 35)

Oloroeko katiximan *-ra drano* eta *-alano* perpaus berean ageri dira, guztiz trukagarriak diren testuinguruetan (514). Bestenaz, ohargarria da latinezko otoitzen izenak euskal hitzak bailiran tratatuak izatea (515). Maisterrek zerbait berri erakusten digu: *drano* aditz-izenekin, *-ala* markaren ondoan (517). Ondoko hamarkadetako testuetan *drano* ber testuinguruetan erabiltzen da, baina badirudi trajeria zaharretan gutxiago baliatzen dela, *Saint Julien*-en ez besteetan *oraidrano* baizik ez baita lekukotzen (521)-(522), eta *Charlemagnen* ez eta hori ere.

- (514) *Aventuco lehen igantiaz gueroz Erreguetaradrano, eta Goroçumaren lehen egunaz gueroz Bazco ondoco igantialano.* (CatOlo 77)
- (515) *Confiteôra erran, meaculpaladrano.* (CatOlo 92)
- (516) *Hareki [Jinkuareki], eçur chilouetara drano, juntatu içatia.* (Mst IV 13, 3)
- (517) *Jesusi hanitch jarrakiten dira oguiaren haustiala drano: eta aphur passioneco calitciaren edatiala drano.* (Mst II 11, 1)
- (518) *Noula etcen combertitu / Tolbiakeco batailaladrano.* (StJul 0108)
- (519) *Batere conservatu gabe / azken chortaladrano.* (StJul 369)
- (520) *Khorpitçaren hartcera içan diratian ethetic haren hobialadrano.* (Mercy 35)
- (521) *Sobera odol inocent / oraydrano ichoury da* (Edipa 721)
- (522) *Oraidranokouac oro / deritçat pharkatcen.* (SteEli 902)

XIX. mendean sarturik, Inperioko katiximan (1812) *drano*-ren testigantza aberats da oraino. Ohiko balioez gainera, erabilpen berezi bat markatu nahi genuke, ez espazioari, ez denborari

²³⁶ Euskal Klasikoen Corpusaren emaitzen arabera, *Testamendu Berrian drano* 21 aldiz ageri da, betiere aditzondoei jarraikiz: *noizdrano*, *oraindrano* & *hunadrano*.

bortxaz lotua, muga “moral” bati baizik, euskaraz *ere* partikularen medioz adieraz daitekeena enpexamendurik gabe (523)-(524). Bestenaz, testu honetan *drano* otoitzen izenei juntatzen ahal zaie, kasu-markarik gabe, izen bereziak bailiran (527).

- (523) *Gincouac oro batetan ikhousten dutiala, igarena, presenta, eta gitecoua, eta goure phensamenturic segretenetara drano. (DKhi 17)²³⁷*
- (524) *Enthelegatcen da Gincouac creatu dutiala ez solamente celia eta lurra bena gaiçaric ez deuseniala drano. (DKhi 18)*
- (525) *Apostolien ondouancouac gutara drano interrompituric içan gabe. (DKhi 27)*
- (526) *O ene Jesus divinoua, çouignec maithatu beinaçu ene arraerostia gati hiltciala drano, eta çoure aragui adoragarriaz ene haztiala drano. (DKhi 61)*
- (527) *Confiteora erran mea culpa drano. (DKhi 68)*

Meditacioniac liburuan *drano* lekuz zein denborazko balioekin ageri da (528)-(529), bai eta esp. ‘incluso’ / fr. ‘même’ balioaz ere (530). *Heren-Ordreco escu libria* (1860) *drano* postposizioaren erabilera ohikoaren azken lekukotzat har dezakegu, corpuseko azken etsenplua 1879koa izanik (535).

- (528) *Berartan altchatcen direnac beheraturic dira ifernuco çolara drano, eta umiliatcen direnac altchaturic celuco Tronouala drano. (Medit 126)*
- (529) *Perseverentciac Gincouaren amouriouan azken haxila-drano. (Medit 150)*
- (530) *Judas malerousa joun cen bere Naussi maitiaren saltciala drano. (Medit 39)*
- (531) *Eztitian erretira meça eta ehortceta ondouala drano. (HOrdre 22)*
- (532) *Egun oroz haiütez hasiric Basco ondoco igantiala drano. (HOrdre 44)*
- (533) *Celiala drano haren [guiçonaren] alchatceco. (HOrdre 78)*
- (534) *Ardiex eçadaçu çoure semiaren laguntzia Calbarioula drano. (HOrdre 164)*
- (535) *Canfrankerik Urdosea drano. (SGrat 13)*

2.4.3.3. -rano & -alano

-rano & -alano markak gardenak dira: Zuberoan usatzen diren adlatibozko bi morfema nagusiak gehi *-no*. Zuberoan pare hau XVII. mendetik XIX. mendera arte lekukotua da; halere, haren maiztasuna ez da *drano* postposizioarena bezain handia: nonbait 40 bat vs. 125 agerraldi, hurrenez hurren.

Adlatiboaren azterketan erakutsi denez, Oihenartek ez du *-ala* morfema erabiltzen, eta horrekiko koherentziaz ez du *-alano* ematen, *-rano* baizik (536)-(537). Belapeirerengandik bi alomorfoak agertzen dira, espero den banaketaren pean (cf. *-ra(t)* & *-ala(t)* para, § 2.3.2.1),

²³⁷ Cf. L'éternelle justice dont l'œil pénètre jusqu'à la plus secrète de nos pensées (Heures ou Méditations religieuses, a l'usage de toutes les communions de l'Église. Zurich: Chez Orell, Fussli et comp. 1816. Bigarren liburukia, 34. or.).

bizigabeekin ere, baina arras bakanki bizidunekin (539); aldiz, liturgiaren memento bat adierazten duten izenekin ohikoago da (544)-(546), izen arrunt portatzen direlako seinale. Corpusean muga adlatiboaren molde honen azken agerraldia Anna Urrutyren itzulpen batekoa da, 1873an argitaratua (552); *EKC*-ren datu basean azken agerraldiak Inchauspereen 1894ko *Maria Birjinaren hilabetia* lanekoak dira.

- (536) *Gauherdirano, bertzeren emazteareki; hal' ere beldurreki.* (O Pro 184)
 (537) *Urte gaitza, aldirano; izen gaitza, hobirano.* (O Pro 469)
 (538) *Hen predikieci mundu gucia, Herri ohiletrano [...] bethê diê.* (Bp II 117)
 (539) *Christi guciac onsa ohoratu behar dutugula, Haur chipietrano.* (Bp II 134)
 (540) *Eliçaco eré veloa goihenetic cola lano çaticatu.* (Bp II 49)
 (541) *Goroçumaren lehen egunaz gueroz Bazco ondoco igantialano.* (CatOlo 77)
 (542) *Umiliaturic, eta lurrialano aphalturic adoratcen çutut.* (Othoitce 11)
 (543) *Buru batian hassiric bestilano galthaturen du aurhide bakhoitzaren suffragioa edo votça* (Ressegue 27-28)
 (544) *Khanta Te Deum santusialano.* (SteEli 1538)
 (545) *Egon cite haren Meditacionian offertorioualano.* (UskLi 32)
 (546) *Errayten duçularic [...] Gloria uscaraz Elevationialano.* (UskLi 43)
 (547) *Miserable aguitu nuçu eta khupitu azken pphuntialano.* (UskLi 119)
 (548) *Ene bihotzaren barnialano sartzen zira, o ene Jinkua!* (CatS)
 (549) *Umiliatcen da, oguiaren uduripenen pian bere buria eçarterano: umiliatcen da, guiçon baten botçari eta hitçari obeditcerano: umiliatcen da, bere Gincotarçuna beçala, bere guiçonarçun ossoki gordatcerano: umiliatcen da, afrountu noumbre gabecouac, plagnitu gabe, hitz bat erran gabe sofritcerano.* (Medit 133)
 (550) *Ametxez dago goizetik Arraxerano.* (Archu 38)
 (551) *Hirien erauztera eta funditzerano.* (Ip Dial 23)
 (552) *Tourmentaturic eta beguiraturic içateco jujamentuco egunialano.* (Epit II 2, 4)

2.4.3.4. -ra(d)ino

Arkaismo izateko itxura duen arren, Iparralde osoan *-radino* segidaren aldaera “osoaren” testigantza aski berankorra da: Abbadie, Jean Elizalde, Mirande, Webster, Hiriart-Urruty, J. Etxepare, Duvoisin, Lafitte, Barbier, Manezaundi eta Larzabal (*EKC*). Muga adlatiboaren morfema honek ondoko bi agerraldiak baizik ez ditu corpusean:

- (553) *Arraziin diik, Bründemor, / ükhatzen die azkarki, nun eta eztiradien / ahoradino ernari.* (Malqu 257)
 (554) *Areta etxeradino juanik / eztik erri eginen* (Pierrot 163)

Zuberoan oso minoritarioa izanik ere, testuetan *-raino* aldaera *-radino* baino maizago aurkitzen da. Jada Oihenarten neurtitzetan ageririk (*gerriraino* XIII 22), gure corpusean *-raino*-ren agerpenak XIX. mendera arteko jauzia egiten du. Chahorengan *urtheraino* (*AztBeg IX*), baina batez ere Lapurdiko tradizioari so dauden beste bi testutan aurkitu dugu. Lehena 1844ko *Meditacioniac* liburua (*Purificacioneraino* 244 & 248,

Garizumaraino 244, *Candelairurainocoan* 249, *larumbaterainocoan* 251 & 252) eta bigarrena 1852ko *Maiatza edo Mariaren hilabetia* liburua (*Purificacioneraino* 151 & 156, *Garizumaraino* 152, *Candelurainocoan* 157, *larumbaterainocoan* 159 (2)); ohart bedi azken bi testuetako adibide sorta bat eta bera dela, bietan *edirengian* direla —halere, testu hauetan halako izenak *artio* & *artino* parearekin ere ageri dira, absolutiboan nahiz adlatiboan (*vid. infra*)—.

2.4.3.5. *Artio* & *artino*

Muga adlatiboari lotua ager daitekeen beste baliabide bat da *artio* & *artino* postposizio parea, denboraren mugan espezializatua. Komeni da gogoratzea *OEH*-ren arabera (s.v. *arte* II), euskara osoan *arte* soila mugazko balioaz erabil daitekeela, Zuberoan izan ezik, eta gure corpusak ere ez du behin ere adiera horren pean eman. Zuberoan, beraz, *artio* & *artino* parea dugu, historikoki ekialdera lerratuxe zegoena, eta egun Iparraldeko mintzoetan hedatuago. Zuberoatik kanpo, Lapurdiko tradizioan *arteino* ezagun da (Mattera, Axular, Harismendy, Pouvreau, Goyhetché). Gainera, hutsa ez bada, Leizarragak eta Tartasek *arteno* bana eman dute (555) & (556):

(555) *Baina egonen naiz Efesen Mendekoste arteno.* (Lç *Cor* I 16, 8)

(556) *Bere zorrak paga arteno.* (Tt *Onsa*)

Ikuspegi diakronikotik, *artino* < *arteino* < **arte dino* proposatzen da arrisku handirik hartu gabe; *artio* formaren etimologia, gure ustez, ez da hain gardena. Halaber, bi formen eremuak ez dira berak: XIX. mendera *arte*, *artio* Zuberoako eta Nafarroa Garaiko idazleengan aurkitzen ahal da, eta *artino* Zuberoan baizik ez (*OEH* s.v.); XIX. mendetik aitzina idazle *manexek* bere egiten dute bata zein bestea. Hemen ez dugu *artio* & *artino* parearen azterketa sistematikorik proposatzen, izen morfologia zeharka baizik ez baitu hunkitzen. Bestalde, bi forma bereiz izan arren, arrazoi pragmatikoengatik batera emanen dugu haien agerpenaren berri: bestelakorik adierazi ezean, *artio* formaz arituko gara, *artino* preseski gaztigatuko delarik. *OEH* abiapuntu, *artio* eta *artino* postposizioek bost erabilera dute: “Tras participio, radical, frase relativa, adverbio o sustantivo que expresa tiempo”. Gure corpusak ez du horretaz landako irudirik islatzen salbu, ikusiko denez, izenak ez direla bortxaz denborari lotzen.

2.4.3.5.1. Aditzoin + *arti(n)o*

Zuberoan orokorra da, zorigaitzez lehen testuetan agerraldirik ez den: Tartas (-*n*-), Belapeire, Maister, Ressegue, *Saint Julien*, Mercy, *Edipa*, *Charlemagne* (-*n*- ere), *Sainte Elisabeth*

(-n- ere), *Uscara libria* (-n-), *Doctrina khiristia*, *Khurutch* (-n-), *Meditacioniac* (-n- ere), *Archu* (-n-), *Chaho* (-n-), *Etchahun* (-n-), *Ip Dial*, *MaiMarHil* (-n-), *HOrdre*, *Mysterio*, *Anna Urruty* (-n-), *SGrat* eta zenbait fartsa xaribariko.

(557) *So çauscola beré discipuliac, odehy batec hen beguier estal artio*. (Bp II 68)

(558) *Eguna arguitcen has artino, eta goiçanco içarra jeiki artino*. (Epit II 1, 19)

2.4.3.5.2. Partizipio perfektibo + *arti(n)o*

Molde honek duda-mudazko lehen agerraldia du Tartasengan (559), vs. 16 aldiz aditzoinarekiko. Bestenaz, XIX. mendera arte itxaron behar da, eta halere bi testutan baizik ez da ageri (560) & (561):

(559) *Etzen sendotu [...] Iordaneko uheitzian sar eta ukuzi artino*. (Tt Arima)

(560) *Offenxatu bagunu, othe gunuke phaussuric hareki baketu artino?* (Medit 91)

(561) *Gaierdiz geroz, comuniatu artio, jan eta edan gabe egoitia*. (Catuchuma 58)

2.4.3.5.3. Perpaus jokatu + *arti(n)o*

Perpaus jokatugabeekiko egiturari konparatuz, honek kutsu zaharrago luke, edota jasoago; gure corpusean hura orokorra denean, hau lau testutan ageri da, eta ez nolanhikoak (562)-(565); gogora bedi *Igantçetaco pronoua* (1757) testuaren egiletza Maisterrena delako hipotesia babesten dugula (cf. ATALASEAN, § 3.2.3); hona, bada, horren aldeko beste zantzu bat. Gogora bedi egitura honen guztiz baliokidea dela *-no* atzizkia, Iparraldeko euskaran orokorra, eta arras ohikoa ere: soilik *deno* formarentzat, tesi honen corpusak 60 agerraldi ematen du.

(562) *Bere gaichtokerien absolucionia ukhen decen artio*. (IP 16)

(563) *Inikitate haur iaren dadin artio, eta biziak hiltzia irets dezan artio*. (Mst I 22, 5)

(564) *Ez behin, berritan edo hamarretan, bena jardiexi dukeçun artino*. (Medit 102)

(565) *Berhezi behar da gaña [...] mingatz gozo bat har dezan artio*. (Ip Dial 17)

2.4.3.5.4. Aditzondo + *arti(n)o*

Espero bezala, pare hau denborazko aditzondoekin ageri da: *bihar*, *orai*, *egun*, *berant*, *gaiherdi*, *lehen*, etab. Halere, leku aditzondoekin ere aurkitu dugu: (569)-ko pasartean *artinok* balio espazial argia du: Jakes bidean eri delarik, Elisabeth erreginak ahalegin batera exhortatzen du hurrengo ostaturaino; aldiz, (570)-eko adibidean *nura* aditzondoaren balioa abstraktua da.

(566) [...] *hassi ikun baitugu orai artigno*. (Etchart 7, 1v)

(567) *Adio, erho saldoua, / banoua sarry artio*. (StJul 78)

(568) *çoure bekhatietan orano bihar artio ere egoitia*. (Medit 91)

- (569) *Hoxt guitian arren, / isseiatu nahi nuçu; / eta hara artino / balima helturen nuçu.* (SteEli 1233)
(570) [...] *erraiten ditacie noura artino maithatu naiçun.* (Khurutch 34)

2.4.3.5.5. Izen + *arti(n)o*

OEH-ren arabera, *artio* & *artino* denbora adierazten duten izenekin erabiltzen da, baina Zuberoako testuek bestelako izenen agerpena ere lekukotzen dute, aitzinatu dugunez. Azkenean izen morfologian sarturik, bi aukera dira posible *artio* & *artino* parearekin: adlatiboaren ondoan (ohikoena) eta absolutiboarenean (bakana).

2.4.3.5.5.1. Absolutibo + *arti(n)o*

Erabilpen honetan denborari lotutako izenak baizik ez dira ageri, maiz liturgiaren memento bati lotuak (571)-(574), eta kasik aditzondo gisa portatzen direlarik. Batzuetan iduri luke absolutiboa eta adlatiboa trukagarriak izan litezen: *Meditacioniac* liburuak *Salbatore-artino* 237, *Purificacioniala artino* 234 & *Gorochumala-artino* 237 ematen ditu.

- (571) *Evangelioa erraiten deno Bazcoric Salvatore artio.* (Bp I 144)
(572) *Biharamenian hassiric Nativitate artio.* (HOrdre 12)
(573) *Domissanthoretic Bazco artino barour eguinen die.* (HOrdre 12)
(574) *Aphez gueïec, erranen die Priman: Deus in adjut, eta Beati immaculati, Legem pone artio.* (HOrdre 15)

2.4.3.5.5.2. Adlatibo + *arti(n)o*

Absolutiboan baino eikiago, *arti(n)o* postposizioaren ezkerreko izenak adlatiboan dira emanak. Erabilpen honetan maiz ageri dira lekua adierazten duten izenak, bereziki *Charlemagne* trajerian:

- (575) *Bortu gagniala artino / Tentaz beita beteriq.* (Xarlem 601)
(576) *Behar dugu perseguitu / mundiaren basterriala artino.* (Xarlem 1067)
(577) *Jathcasouala artio / behar dugu perseguitu.* (Xarlem 1138)
(578) *Galiçia çolala artio / Executaturen dutugu.* (Xarlem 1139)
(579) *Haren escupian ez Jar / bortchala artino.* (Xarlem 1327)
(580) *Constantjnoblara artio / Nahi dit eguin canpaigna.* (Xarlem 1394)
(581) *Madrillerik Alemanietara artino.* (Chaho AztBeg XIII)
(582) *Haboro bizitzen ezpaniz, Josafatera artino.* (Etch “Ahaide delizius huntan”)
(583) *Bena, ardien hotz emaiteko / Bere ziloala artino.* (Archu 19)
(584) *Jesusec erran ceien: bethetçatcie ountci horic hourez. Eta bethetçatien gagniala artino.* (EvS 2, 7)
(585) *Azken jujamentiala artio bai, jauna.* (Catuchuma 60)

28. TAULA. Muga adlatiboaren aukerak izenekin, balioka antolatuak**

	IZEN + -ra / -alat + drano				IZEN + -rano & -alano				IZEN + -ra(d)ino			IZEN + arti(n)o		
	D	L	A	=	D	L	A	=	D	L	=	D	L	=
O Pro ca. 1600	-	-	-	-	3	3	-	6						
Etchart 1616	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*	-	*
O Po 1657	-	-	-	*	2	-	1	3	-	1	1			
Tt Onsa 1666	3	-	1	4								*	-	*
Tt Arima 1672	2	1	-	3								*	-	*
Bp 1696	-	1	-	1	1	2	1	4	-	-	-	1	-	1
CatOlo 1706	3	1	-	4	1	-	-	1						
Othoitce 1734	-	-	-	*	3	1	-	4						
Mst 1757	15	8	3	26	-	-	-	-	-	-	-	*	-	*
Ressegue 1758	-	-	-	-	-	1	1	2	-	-	-	*	-	*
StJul 1770	1	-	1	2								*	-	*
Mercy 1780	3	1		4	-	-	-	-	-	-	-	*	-	*
Egiat I 1785	6	4	2	2										
Edipa 1793	-	-	-	*								*	-	*
Xarlem ca.1800	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	6
SteEli ca.1810	-	-	-	*	1	-	-	1	-	-	-	*	1	1
Malqu 1807	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	*	-	*
DKhi 1812	3	1	3	7	-	-	-	-	-	-	-	*	-	*
UskLi 1814	1	-	-	1	4	-	2	6	-	-	-	-	-	*
CatS ca. 1836	3	-	3	6	-	1	-	1	-	-	-	*	-	*
Khurutch 1838	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*	*	*
Medit 1844	2	3	3	8	-	-	4	4	4	-	4	4	-	4
Ip KurBD 1847	-	2	-	2										
CanBel 1848												*	1	1
Etchahun												*	1	1
Chaho	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	1	2
Archu Alh 1848	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	*	1	1
MaiMarHil 1852	-	1	-	1	-	-	-	-	4	-	4	*	-	*
Myst 1856	2	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-	*	-	*
Ip Dial 1857	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	*	-	*
HOrdre 1860	3	3		6	2	-	-	2	-	-	-	4	-	4
EvS 1873	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1	5
Epit 1873	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	*	-	*
SGrat 1879	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	*	-	*
Catuchuma 1899	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Orotara	47	29	16	92	18	9	10	37	9	2	11	16	11	27

* Delako morfema ageri da, baina bestelako kategoriatako hitzekin

** D = denbora; L = lekua; A = abstraktua

2.4.4. Destinatiboa

The allative plus the relational suffix *-ko*, besides to noun modifiers (destinative), gives rise to final complements whose meaning can be close to that of the benefactive, with the difference that it is used only with inanimates: [...] *denetarako balio du* ‘it is good for everything’ (cf. *denentzat balio du* ‘it is good for everyone’, with benefactive inflection on *den* ‘all’). Phrases in *-rako* can thus either be destinative nominal modifiers or final complements of the verb phrase. Compare: *etxerako bidea* ‘the road to the house’, where *etxerako* ‘to the house’ modifies *bidea* ‘the road’, and *etxerako erosi dut* ‘I have bought it for the house’. (Hualde & Ortiz de Urbina 2003: 186).

Hemen *destinatibo* terminoa adlatiboaren gainean eraturako kasu bigarrenkariarentzat baliatuko zaigu (cf. Hualde & Ortiz de Urbina 2013), eta *-(aren)tzat / -(aren)tako* markek adierazten dutenarentzat *benefaktibo*. Euskara batuan, printzipioz, destinatiboa eta benefaktiboa bizigabe eta bizidunekin erabiliko lirateke, hurrenez hurren (*vid. supra*), baina Iparraldeko euskararen bereizkuntza hori ez da mendebaldeko mintzoetan bezain argia. Horrela ulertua, beraz, Zuberoan *-ra(t)ko* & *-ala(t)ko* segidak aurkituko ditugu, *a priori* adlatiboaren gaineko atalean ikusi den *-t* & *-∅* aukeren arteko banaketaren araberrakoak (cf. § 2.3.2); bistan denez, horiei *-gana(t)ko* ere gehitu behar zaie.

Aditz-izenetako *-rakoan* denborazko segida baztertuz gero, Zuberoako testuetan lehenbiziko *-rako* Oihenarten neurtitzetakoa da (586), bizidun bati lotua eta, beraz, Hualde & Ortiz de Urbinak ezarri lerro bereizgarritik at; Maisterrek ere behin ematen du bizidunekin (590). Adlatiboaren *-t* morfoari doakionean, batzuetan haren balioak klarki markatuak dira, hala ñabardura terminatiboa, *pharadusialatco* diren arimen kasuan bezala (587), nola ñabardura direkzionala, hala nola *Lorrenaratkoan* forman, gertaldia mugimendu horren iraupenaren barnean kokatzen delako (592). *-T* morfoaren ohiko ñabarduren artean sartzen da, halaber, (599)-ko adibidea, norabide ezezaguna adierazten baitu; aldiz, (589)-ko pasarteetan *-alatko* & *-alako* guztiz trukagarri gertatzen dira. Chahoren aipuan (597), *gure* & *etxerako* ber mailan dira: lehenean genitiboaren adiera benefaktiboa datza, eta bigarrean bizigabeen destinatiboa.

- (586) *Sendi dizut nitan eihartzen, / Berzetratko amorioa* “J'ai senti en moi se flétrir l'amour que j'avais pour d'autres”. (O Po XXV 1)²³⁸
- (587) [...] *arras satistactione eguin badu bertaric ppharadussialatco da.* (CatOlo 46)
- (588) *Behar deya [...] hasperenic egotchi errecevitceraco pphuntian?* (CatOlo 104)
- (589) *Çoure devocionalatco hotçtarçuna khambiaturen dela, celialaco berotarçun saintu batetara; eta çoure gaiçkialaco enjoguidura herturen dela, eta hounialacoa, emendaturen.* (Mst “Iracourçaliari”)
- (590) *Goure anayetaraco amourioua.* (Mst II 9, 6)
- (591) *Ama beçalaco / goure alderatco, / çakhizcu balia.* (Ressegue 43)
- (592) *Erregiñaren ama Lorrenaratkoan hiri hartan igaraiten zelarik [...]* (Egiat I 4)
- (593) *Lombardiaraco Bidagia (Xarlem 79)*
- (594) *Iffernietaraco bide çabala utciric celietaraco bide hersiari jarraikiteco.* (UskLi 59)
- (595) *Beguir gaitçaçu bekhatialaco danger orotaric (Khurutç 15)*
- (596) *Hiltce hounbatetaraco preparacionia (Medit 255)*
- (597) “Oro gure, oro gure etxerako.” (Chaho AztBeg X)
- (598) [...] *ala gordinik jateko ala thipiñalako ala zarthaginalako.* (Ip Dial 21)
- (599) *Bena nouratco da ene arima?* (MaiMarHil 93)
- (600) *Bekhatu mourtalialaco disposizionia.* (Catuchuma 45)

Errana dugu, bizidunei lotzen zaien *gana(t)* morfemari ere *-ko* erants dakioke; beraz, ikuspegi morfologiko batetik *gana(t)ko* sail honetan sartzekoa da. Halere, bizidunek *-(aren)tzat* & *-(aren)tako* benefaktibozko markak hartzen ahal baitituzte, *-gana(t)ko* segidaren adierak bizigabeen *-ra(t)ko* / *-ala(t)ko* baino zehatzagoa behar du izan. Izan ere, testuen argitan, erran daiteke *-gana(t)ko* sentimenduen objektuaren markatzean espezializatu dela:²³⁹ jarraian dakartzagun hogeï etsenpluetarik, soilik bostetan atxikitzen du adiera direkzionala: (601), (603), (612), (617) & (618). Adlatiboaren *-t* denaz bezainbatean, beheko adibide sortan ez dugu haren ñabardurarik antzeman: badirudi *-t*-dun eta gabeak aukera librean direla; soilik oharraz genezake Maisterrek aiseago ematen duela *-ganatko*:

- (601) *Ceren genten artecaria baita Gincoa ganaco.* (Bp II 66)
- (602) *Gincoaganaco sendimentu saintiez (CatOlo2 vi)*
- (603) *Jincoua ganatco bide segurago bat duçu.* (Mst I 3, 4)
- (604) *Guiçona ganatco amourioua garhaitu ukhen çiçun-* (Mst II 9, 2)
- (605) *Nouiç çoureki juntaturen niç, hagn ossoki, noun çoureganaco amouriouaren handitarçunac nihaurganaco sendimentia gal eraci diçadan.* (Mst III 21, 3)
- (606) *Egon cite haitakeriaric, eta cihaurganatco berheçkeriaric gabe.* (Mst III 37, 1)
- (607) *Mundu hountan çoureganatco amouriouagatic [...]* (Mst III 50, 4)

²³⁸ Testuaren bertsioa *Klasikoen Gordailutik* hartua da; Altunak & Mujikak, aldiz, *berzetrako* editatzen dute (2003: 491).

²³⁹ Espezializazioaren zantzuak *-gana(t)* adlatibozko marka hutsean ere hauteman daitezke: *Ene esparanchac oro / çouregana dutuçu (Edipa 800)*.

- (608) [...] cihaurganatco, *eta munduco houn berheci orentaco duçun, enjoguidura gaichto estaliric dagouena.* (Mst III 53, 3)
- (609) *Hen goureganatco lagungouaren eçpiritu umilbateç galthatcia.* (Mst III 58, 7)
- (610) *Jincouaren guiçoneganatco amourioua* (Mst IV 1, 3)
- (611) *O çoure goureganatco amouriouaren hountarçun miragarria.* (Mst IV 3, 4)
- (612) *Ginco justouaganaco / bidian* (StJul 245)
- (613) *Hortic phenxa eçaçu nic / galdu ninez çoureganako amourioua* (SteEli 576)
- (614) *Ene ganaco duçun amourioua gatic* (DKhi 61)
- (615) *Çoure absenciac disminuacen dila ene çoureganatco amourioa* (UskLi 221)
- (616) *Goure bihotçac haren ganaco amourioz garretan lirateke!* (Medit 110)
- (617) *Dakialaric haren ganaco dela laster eta behincoz, luce çαιο halere memento houra* (MaiMarHil 95)
- (618) *Jincouarenganaco bidia* (HOrdre 4)

2.4.5. Ondorioak

Adlatiboan *-t* duten aukerez landara, ekialdeko mintzoetan bestelako baliabideak azaleratu dira hurbiltze adlatiboaren adierazpenean. Euskara osoan bezala, Zuberoako testuetan ere *aldera(t)* postposizioa ageri da (*aldialat*), betiere *-t* bukaerarekin. Eta beste inon ez bezala, *khantü* ‘kantoi’ izena postposizio bihurtzen hasia da, antzeko balioaz. Bi postposizio horien agerpena XIX. mendeko testuetan lekukotzen da. Poxi bat lehenago, baina funtsez garai berean, Zuberoan egitura berri bat azaleratzen da hurbiltze adlatiboaren adierazteko: [-*t*-dun ADL / DAT + *bürüz*], klarki gaskoiaren *cap a X* egituraren kalkoa (Pikabea 1993: 218), Akitaniako euskalkietara hedatuko dena. Gure ustez, hiru elementuen kronologiak honakoa iradokitzen du: XIX. mendeko Zuberoan *-t* morfoaren balioaren hautematea lausotzen hasia da, bederen haren ñabardura direkzionalean, zeren testuek adlatiboaren balio terminatiboa (‘luzaz egoteko, ez itzultzeko’) *-t* horren medioz markatzen jarraitu baitute.

Zuberoan muga adlatiboaren aukerak ñabarrak dira; guztietan *-(n)o* morfoa datza, salbuespenik gabe. Lehenik **da* elementua erakusten duen *-dano* & *-drano* parearen berri eman dugu. *-dano* aukeraren erabilpen eta lekukotza aski fosildua da: funtsean *egundano* & *oraidano* denbora aditzondoei estekatua. Aldiz, *drano* postposizioak bestelako garapena izan du, Zuberoako euskara historikoan denbora nahiz lekua adierazten duten izenetan ere muga adlatiboaren aukera nagusi bilakaturik. Oihenartek ez du *drano* erabiltzen, baina Tartasengandik kasik testu guztietan ageri da; XIX. mende erdian haren lekukotza iraukitzen da († 1879); Anna Urrutyk ez du behin ere *drano* ematen.

Muga adlatiboaren bigarren morfema pare, *-rano* & *-alano*, adlatiboaren markei *-no* elementua gehitzearen emaitza baizik ez da. Beraz, izen morfologiara hertsatzen da, betiere denbora zein espazioa adierazten duten izen berezi eta arruntekin lekukoturik, aditz-izenak

barne. Espero bezala, *-rano* & *-alano* parearen banaketa adlatiboaren *-ra(t)* & *-ala(t)* morfema pareen arteko bera da (cf. § 2.3.2). Pare honen testigantza Oihenartek hasten du (*-rano* baizik ez), eta Anna Urrutyk hesten berriz ere. Muga adlatiboaren hirugarren aukerak **din* aitzin-formaren herexa erakusten du: *-ra(d)ino* (< **-ra* + **din* + **non*). Euskara osoan ezaguna, Zuberoako testuetan segida hau arras minoritarioa da. Pare bat aldiz aldaera osoa ageri da, eta gainerakoetan *-d-* galdurik. Adlatiboaren morfemaren gainean eratua izanik, *-ra(d)ino* izenei lotua baizik ez da ageri.

Muga adlatiboaren polimorfismoaren hesteko, *artio* & *artino* formak Zuberoan errotuak dira eta, XIX. mendetik aitzina, Baxenafarroarat eta Lapurdirat hedatuak (cf. *OEH*). Pare hau *arte* izenaren gainean eraikia da, **din* gehi **-no(n)* osagaiekin —Zuberoan *arte* soila ez da behin ere balio terminatiboz ageri—. *Artio* & *artino* aditzoin, partizipio perfektibo, perpaus jokatu, denbora aditzondo eta izen bati jarraiki dakizkioke. Izen morfologiaz denaz bezainbatean, bi postposizioak denbora zein lekua adierazten duten izenekin baliatzen dira, absolutiboan —soilik denbora adierazten dutenak, aditzondoak bailiran— edo adlatiboan —denbora nahiz lekua—.

Mugimenduaren edo iraupenaren hurrentzea adierazten duen kasu-markaren polimorfismo nabarmena garapen berankorraren seinale da. Kontu eginik muga adlatiboaren aukera guztietan **(n)o(n)* datzala, badirudi elementu horrek bere baitarik adierazten zuela *terminus* edo mugaren ideia, aditz morfologian argi hauteman daitekeenez (*duguno*, *gireno*, etab.). **-no* hori denborazko balioa zuten elementuei lot zekiekeen (**da*, aditzondoak, etab.), batzuetan adlatiboaren markarekin (**da-ra-no*) eta besteetan zuzen (**da-no*). Denbora nahiz leku izenek berez adlatibozko markaren ondoan hartzen ahal zuketen *-no* (*-ra* + *no* & *-ala* + *no*), **din* morfoa tartekaturik ere (**-ra-din-(n)o*). Memento batetik aitzina, Zuberoan *d(a)rano* segida, printzipioz aditzondoekin baliatzen zatekeena, izenetara ere hedatu zen —lehenbizi espazioa, eta ondoren denbora adierazten zutenera ere—; hedakuntza hori gauzatua zegoen testu zaharrenak idatzi zireneko.

Finean, batuaren *-rako* destinatiboa Zuberoan ere ezaguna da, *-ra(t)ko*, *-ala(t)ko* & *-gana(t)ko* itxuren pean. Euskara batuan ongi funtziona dezakeen “*-rako* = bizigabeen destinatiboa” identifikazioa Zuberoan desitxuratzen ahal da, *-ra(t)ko* bizidunen pluralean ere ageriz, *-(aren)tzat* & *-(aren)tako* benefaktibozko markak bizigabeekin balia daitezkeen bezala. Bestalde, adlatiboaren gainean eraikia izanik, segida hauek agerraraz dezaketen *-t* morfoak bere ñabardura direkzionala eta terminatiboa adierazten ditu, salbu *-ganatko* segidan,

non ez baitugu *-t-dun* eta gabekoen arteko diferentziarik antzeman. Azken marka hau sentimenduen objektuaren adierazpenean espezializatu da.

2.5. *Beitha*- kasu lokatiboetan

- 3.5.1. Sarrera
- 3.5.2. *Bait(h)an* postposizioa nondik norakoak
 - 3.5.2.1. Bizidunekin?
 - 3.5.2.2. Batez ere inesiboan
 - 3.5.2.3. Ezkerrezko elementuaz
 - 3.5.2.4. *Bait(h)an* ‘chez’
- 3.5.3. *Baitha*- postposizioaren diakronia
 - 3.5.3.1. Fonologiaren aldetik
 - 3.5.3.2. Sintaxiaren aldetik
 - 3.5.3.3. Gogoeta jatorriaz
- 3.5.4. Ondorioak

2.5.1. Sarrera

Ezaguna denez, kasu lokatiboetan, *-gan* & *-ta* morfemen gainean eraikitako aukerez gain, *bait(h)a*- postposizioa erabiltzen da ekialde handiko euskaretan (“general entre los septentrionales y los navarros”, *OEH*, s.v. *baita*-). Atal honetan *bait(h)a*-ren erabilpena aztertuko dugu: zein izakiri lotzen zaien (§ 2.5.2.1), zein kasutan aurki daitekeen (§ 2.5.2.2) eta zein kasu-marka agerrarazten duen, eta zein baldintzaren pean (§ 2.5.2.3). Haren balio berezi bat gogoratu ondoan (§ 2.5.2.4), *baitha*- postposizioaren bilakaeraren berri emanen dugu, hala fonologiaren aldetik (§ 2.5.3.1) nola sintaxiarenetik (§ 2.5.3.2), haren etimologiaz proposatu direnak bilduz (§ 2.5.3.3).

2.5.2. *Baitha*- postposizioaren nondik norakoak

2.5.2.1. Bizidunekin?

Bait(h)a- postposizioa bildu duten gramatikagileek eta lexikografoek bizidunekin erabiltzen dela erran dute. *OEH*-ren sarreran “se aplica a los seres animados” irakurtzen dugu, eta jarraian Larramendiren eta Harrieten aipuek “juntándose a personas” eta “ne s'applique qu'aux personnes” diote, hurrenez hurren. Zuberoan, Chahok ez zuen *beitha*- deklinabidearen atalean jaso: “*Mariatan* ‘dans Marie’, *Mariagana* ‘jusqu'à Marie’, *Mariatarik* ‘de Marie’ eta *Mariaganik* ‘de Marie’” (1836: 41-42). Gèzek ez zuen *beitha*- animalien izenekin eman —*añhéra*, *arretche*, *chori* & *ollo* agertzen dira bere paradigmatan—, *gan* erabili ez zuen bezala (1873: 14-17); izan ere, Gèzek izaki adimendunentzat erreserbatu zuen:

Lorsque les noms représentant des êtres intelligents devraient être placés au datif de situation, de direction, de changement ou à l'ablatif de mouvement, on les met généralement au génitif possessif ou à l'accusatif simple en les faisant suivre des mots *beithan*, *gana*, *ganat*, *ganik* ou *beitharik* ; ex. : il alla à l'ange, *joan zen ainguriaren gana* ; je reçois de l'homme, *errecevitzen dut gizounaganic* ; je vais à Pierre, *Phetiriren gana banoa*" (1873: 22).

Nola ez, “être intelligents” horien artean *Jinkoa* sartzen da, Gèzek hari eskaini iruzkin berezian irakur daitekeenez (*ibid.*). Gure corpusean orain artekoa oro har betetzen den arren, ez da salbuespenik falta (5 *beitha*- bizigabeekiko vs. 206 izaki adimendunekiko);²⁴⁰ bost salbuespen horiek kontzeptu abstraktuei erreferentzia egiten diete (619), eta zehazkiago sentimenduei (620)-(622):

- (619) *Emana goure apphezcupugoaco justicia baïthan.* (Ressegue 16)
- (620) *Estudan reprochuriq / Hire counduta beitan.* (*Xarlem* 122)
- (621) *Goberna litaketçu / haren desiren beithan.* (*SteEli* 1339)
- (622) *Eguicie amoyna lekhu orotan / Jincouaren amourio saintia beythan.* (*UsLi* 207)

Azkuek ondoko ñabardura semantikoa jaso zuen: “Con mucho acierto distingue Duvoisin entre uno y otro elemento, el importado y el indígena: *gizonen baïthan*, dice él, significa «en casa de los hombres» mientras que *gizonengan* equivale a las palabras «en la persona de los hombres»” (1925: 303). Baina *-gan* & *bait(h)a* pareak ber balioa adierazten duelako ideia nagusi da: “*Baita* is found exactly like *gan* in constructions in which spatial cases have no concrete spatial content, as in [...] *Sinesten dut Jainkoa baïthan*” (Creissels & Mounole 2011: 172), *bait(h)a*- postposizioak har ditzakeen adiera bereziaz aparte.

2.5.2.2. Batez ere inesiboan

Hiru kasu lokatiboen artean, *OEH*-ren arabera *bait(h)a*- oroz gainetik inesiboan²⁴¹ erabiltzen da; aldiz, beste kasu lokatiboetan *bait(h)a*- postposizioaren maiztasuna baxua da: “Los autores septentrionales utilizan más *-gana* y *-ganik*, comunes a todos los dialectos. [...] Con todo,

²⁴⁰ Tartasek *gauza maitatia baitan* erabiltzen du, begien bistan pertsona izan behar dena: *Maytaçalia, ezta bici bera baitan, baina bici da gauça maitatia baitan* (*Onsa* 161). Horrela erabiltzen zen gaztelaniaz eta frantsesez; bihoaz adibide bana, hizkuntza bakoitzeko, Tartasen garaikoak: *Si fuera señal de amor verdadero hacer sepulcro de la cosa amada el cuerpo amante* (J. de Zabaleta, *Errores celebrados* (1653), 164. or.); *Aristote m'a dit que notre âme enflammée / Doit bien moins vivre en nous que dans la chose aimée.* (G. de La Tessonnerie, *La Déniaisée* (1647) 708).

²⁴¹ Gogora bedi Akitaniako mintzoetan *-gan* ez dela inesiboan baliatzen: “L'inessif *gan* n'est usité que dans les dialectes Guipuzcoan et Biscaien” (Ithurry 48, *apud OEH* s.v. *baitha*-).

también en estos autores [*baitharik & baithara* erabiltzen dutenak] son estas formas menos usadas que *-ganik, -gana [...]*” (*OEH* s.v. *baitha-*); beraz, badirudi *baitha* postposizioa hedatuz joan dela *-gan* orokorraren —*ergo* zaharragoaren— kaltetan. Gure corpusak banaketa hori berresten du Zuberoako euskara historikoan: *baitha-* / *beitha-* postposizioak 211 agerraldi ditu,²⁴² fr. ‘chez’ adierari dagozkionak barne, eta 211 agerraldi horietarik 189 inesiboan dautza. Beste 22en artean badira 6 adlatiboan, kasik guztiak Maisterrenak, (628)-ko adibidea *-t-dun* bakarra izanik:

- (623) *Joan zedin, gordailuti hek beitara. (O Po XXVI)*
- (624) *Jesus jinen duçu çu beithara (Mst II 1, 1)*
- (625) *Iincouaren gracia guiçona beithara jiten beita (Mst II 8, 5)*
- (626) *Celialat goiti itçaçu beguiac ni beithara. (Mst III 36, 3)*
- (627) *Bere beithara jitiari baragallü bat ezarten dü. (Mst III 42, 2)*
- (628) *Celialat cihaur beitharat eraiki eçaçu ene bihotça. (Mst IV 16, 2)*

Ablatiboan *baitha*-ren hamasei agerraldi lekukotu ditugu, *-tik* aldaera soilik Anna Urrutyk baliatzen duelarik (636)-(637). Baina kasu eman behar zaio *beitharik* formari, egiazki leku-denborazko balioari baino, agerraldi gehienek erabilera bereziei obeditzen baitiete. Zehazkiago, *baitharik* formak gehienetan ez du mugimendu baten abiapuntua adierazten, nolabaiteko beregaintasuna baizik —ekintzetan, baina bereziki pentsamendu edo gogo aditzetan, eta partikulariki *erran* edo **-io* parean— (632)-(637).²⁴³ Ablatiboaz bestelako zentzua du, halaber, (631)-ko adibideak: “por naturaleza, de suyo” (*OEH* s.v. *baitarik*). Orobat erran daiteke *beithariko* formaz (629): “original, que no tiene otra causa ni origen” (*OEH* s.v. *baitarikako*, pasarte honexekin ilustratua).

- (629) *G. Cergatic dioçu bere beytharicoa dela? | I. Ceren eta bere içaytia bere beytharic beytu, eta ezpeyta ihourganic ere giten ez proceditcen. (CatOlo2 26)*
- (630) *Çoumbat flacutarçun dien bere beitharic, eta cer hountarçun, eta gracia çoureganic jardiesten dien. (Mst IV 4, 3)*
- (631) *Cereneta bere beitaric hotç, gogor, eta debocione gabe beitira (Mst IV 4, 3)*
- (632) *Bere beitharic erraiten du (MaiMarHil 110)*
- (633) *Cion bere beitharic (MaiMarHil 117)*
- (634) *Noure beitaric [...] orai gogoz eta bihotcez erraiten diçut (MaiMarHil 125-126)*
- (635) *Bere beitharic proximoua mesperetchatu dianez? (HOrdre 192)*
- (636) *Elhiac, ezteitciat erraiten nihauen beithatic. (EvS 14, 10)*

²⁴² *Baitha-* / *beitha-* postposizioaren azterketa honetan preseski baztertu ditugu fartsa xaribarikoak (Urkizu 1998) eta Chahoren idazkiak (*AztBeg*).

²⁴³ *OEH*-k ez du adiera hau Zuberoan kokatzen: “BAITARIK (R, BN-ciz-*arb*; *-th-* L, BN), BAITATIK (B; *baitetik* B). [...] (Tras *bere, neure*, etc.). Por su cuenta; por su voluntad” (s.v. *baitarik*).

(637) Çoure beithatic *diocia hori, ala bestec erranic nitçaz?* (EvS 18, 34)²⁴⁴

2.5.2.3. Ezkerreko elementuaz

Alderdi sintaktikotik, *bait(h)a-* postposizioaren ezkerrean begiratu beharretan gara. Egungo hiztunek ezkerreko izen sintagma hori genitiboan ematen badute ere —eta jada Azkuek horrela deskribatu zuen (1925: 302)—, euskara historikoan absolutiboan nahiz genitiboan agertzen da. Hori ez ezik, badirudi testurik zaharretan absolutiboa ohikoena dela:

En Leizarraga sólo aparece tras caso absoluto o, en determinados contextos, tras posesivos anafóricos, como *bere*, etc.; en plural, sin embargo, sólo tras absoluto (incluso en los casos en los que aparecería un posesivo anafórico). (OEH s.v. *bait(h)a-*)

Zuberoako testuen corpusean xerkatu ondoan, *beitha*-ren agerraldi guztiak ezkerreko kasu-markaren arabera sailkatu ditugu, kategoria bereizita ere, 29. TAULAN. Horko datuak direnaz bezainbatean, komeni da ondoko puntuen azpimarkatzea:

- Zuberoako corpusaren emaitzen arabera (ikus 29. TAULA), *beitha-* izenordainekin erabiltzen denean, hauek dira absolutibo/genitiboaren arteko proportzioak: Oihenartek bitik biga absolutiboan; Belapeirek bitik bi genitiboan; *IP*-k (Maisterri egoztekoa) bakarra absolutiboan; Maisterrek 36 absolutiboan vs. 42 genitiboan.
- Oloroeko katiximaren bigarren bertsioan *beithan* inesibozkoaren ezkerrean absolutiboa ageri da (638); *beitharik* ablatibozkoarenean, aldiz, genitiboa (629) & (639).
- Maisterren liburuan bestelako banaketa deskriba daiteke: ezkerreko sintagman genitibozko agerraldi guztiak *bere* formari dagozkio, berdin *beithan*, *beithara* ala *beitharik* baliaturik, salbuespen bakar batekin: çoure *beithan duçun desircuntia* (III 33, 1). Aldiz, 1. eta 2. pertsonako izenordainen agerraldi guztiak absolutiboan dautza, forma indartuak barne (640), bai eta 3. pertsonako izenordainen forma neutroa (641) edo izen arruntak ere (642). Idazle honen testigantza balio handitakoa da, hala *beitha*-ren agerraldi kopuruagatik, nola berorietan sumatzen den banaketa garbiagatik.
- *Uscara Libria* (ca. 1800) da ezkerrean absolutiboa nagusi duen azken lekukotasuna; genitibo bakarra *beithan* ‘chez’ baten ezkerrean ageri da (652) —erran behar da

²⁴⁴ Leizarragak desberdin adierazten du ideia: Nik zuei erraiten drauzkizuedan hitzak, neurorganik eztitut erraiten (Io 14, 10); Euroren burutik hik hori erraiten duk, ala berzek erran draue nizaz? (Io 18, 34).

genitibozko markatzea berez salbuespena dela *beithan*-en balio horretan, izena pluralean izateak esplika lezakeena—.

- *Meditacioniac* liburuan (1844) ezkerreko elementua betiere genitiboan emana da. Behin izan ezik (643), agerraldi guztietan elementu hori izenordaina da, zein-nahi pertsonatako.
- Ezkerreko elementuari doakionean, Anna Urrutyk egiten du *beitha*-ren erabilerarik zabalena (644)-(648), betiere genitiboaren ondoan emanik.

(638) *Gincoaren semia guiçon eguin ičan da eta gu beytan egon ičan da.* (*CatOlo2* 6)

(639) *Ceren eta bere içaytia bere beytharic beytu.* (*CatOlo2* 26)

(640) *Bekhanki nuçu nihaur beithan ossoki sarthuric* (*Mst IV* 1, 5)

(641) [...] *houra beithan goure egoitia eguinen dugu.* (*Mst II* 1, 2)

(642) *Jincouaren gracia guiçona beithara jiten beita.* (*Mst II* 8, 5)

(643) [...] *berthutia ene beithan edo besten beithan colpa dirokenic.* (*Medit* 133)

(644) *Satan sarthu cen haren beithan.* (*EvS* 13, 27)

(645) *Ene Aitaren beithan [...] cien aiten beithan* (*EvS* 8, 38)

(646) *Aguer dadin hounen beithan Jincouaren obra.* (*EvS* 9, 3)

(647) *Jincouaren obra da sinhetx deçacien igorri dianaren beithan.* (*EvS* 6, 29)

(648) *Sinhesten ducia Jincouaren semiaren beithan?* (*EvS* 9, 35)

29. TAULA. *Beitha*-ren ezkerreko kasu-marka Zuberoan.

	absolutibo				genitibo					
	izord.	iz. berezi	iz. sing.	oro	izord.	erlatibo	iz. berezi	iz. sing.	iz. plural	oro
O <i>Po</i> 1657	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Tt <i>Onsa</i> 1666	1	2	8	11	-	-	-	-	-	-
Tt <i>Arima</i> 1672	1	-	8	9	-	-	-	-	-	-
Bp 1696	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
<i>CatOlo2</i> 1743	1	-	1	2	5	-	-	-	-	5
<i>IP</i> 1757	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Mst 1757 1757	36	1	4	41	42	-	-	-	-	42
Ressegue 1758	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-
Mercy 1780	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
<i>NLilia</i> 1782	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
<i>Edipa</i> 1793	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
<i>Xarlem</i> ca. 1830	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
<i>SteEli</i> ca. 1800	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
<i>UskLi</i> 1814	-	-	5	5	-	-	-	-	1	1
<i>CatS</i> 1836	1	-	-	1	1	-	-	-	-	1
<i>Medit</i> 1844	-	-	-	-	30	-	-	-	1	31
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	-	-	-	5	-	-	-	-	5
<i>HOrdre</i> 1860	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
<i>Myst</i> 1856	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-
<i>Epit</i> 1873	-	-	-	-	4	-	2	1	-	3
<i>EvS</i> 1873	-	-	-	-	22*	2	-	9	1	34
Orotara	45	3	30	78	114	2	2	10	3	131

* *hounen* erakuslea eta *besten* adjektiboa barne2.5.2.4. *Bait(h)an* ‘chez’

Akitaniako euskaran *baithan* inesibozkoak ‘X-ren etxean’ adiera har dezake, hots, frantsesaren *chez* preposizioarena —edo Andaluziako gaztelaniaren *encá*-rena²⁴⁵—, eta horrelaxe biltzen du Gèzek: “prép. chez” (1873 s.v.). Gure corpusean ‘X-en etxean’ adiera

²⁴⁵ Andaluziako espainieran ere bada fr. *chez* preposizioaren ordain garbi bat, hizkuntzalarien artean hain ezaguna izan ez arren, frantsesarenak bezalaxe funtzionatzen duena. Bada, *encá*^(en casa), zentzu lokatiboan ez ezik, ablatiboan eta adlatiboan ere balia daiteke: *Está encá Bernarda – Va encá/ancá Bernarda – Viene d’encá Bernarda*; cf. fr. *Être chez quelqu’un – aller chez quelqu’un – venir de chez quelqu’un* (gure ezagutzatik). Murtzian ere ezaguna da (Hernández-Campoy 2004: 281, “fusión secuencial” gisara izendatzen duena). Azkueren arabera, iparrerago ere erabiltzen zen: “En Castilla se usan aun en nuestros días locuciones como *en ca la tía Gerona*” (1925: 304), arkaismoa dela iradokiz.

hertsiki duten bost adibide atzeman dugu, guztiak liburuen azalean (649)-(652); horietako azkenean ezkerreko sintagma genitiboan da, seguruenik izena pluralean delako.

- (649) *Orthezen Erregeren* Inprimazalia baitan. (Tt, *Onsa & Arima* liburuen azaletan)
 (650) J. Desbaratz beithan *muldeko leteretan ezarria*. (Mst, azala)
 (651) Erregueren liburu eguilia baithan *mouldezco letretan eçaria*. (Ressegue 1)
 (652) *Bayonan*, Cluzeau anayen baithan. (*UskLi* 3)

Azkenik, *bait(h)an* postposizioak badu beste adiera berezi bat, testuetan ezohikoa, baina hemen guztiz aipatzekoa, fr. *chez* preposizioaren ondoko adiera bereziari kalkatua: “*Spéc. Chez + nom d'écrivain 'Dans l'œuvre de' : Chez Bergson, les métaphores sont surabondantes et, tout compte fait, les images sont très rares* (Bachelard, *La Poétique de l'espace*, 1957, p. 79” (*TLFi* s.v.). Tartasek horrelaxe baliatzen du (653)-ko adibidean.²⁴⁶

- (653) [...] *parabola ederbat dago iarririk Eskrituran S. Matheu baitan*. (Tt *Onsa*)

2.5.3. *Baitha*- postposizioaren diakronia

2.5.3.1. Fonologiaren aldetik

30. TAULAK *baitha*- postposizioaren bilakaera fonologikoa jasotzen du, aditzari lotua den *bait*- aurrizkiarenaren pare emanez. Bi elementuek ber aldaketa erakusten dute, erran nahi baita *ai > ei*. Lehenbiziko *beitha*- Oihenarten neurtitzetan datza (XXVI, 24): *hek beitarā* —Altuna & Mujikak Oihenarten *beitha* bakarria dela ohartarazi dute (2013: 501); ikus beheko taula—. Berari etimologikoki lotua den aditzetako *bait*- aurrizkiari dagokionez, lehenbiziko *beit*- Tartasen *Onsa* liburuan datza, agerpen bakarrean (*beitraucu* 28). Halere, pentsatu behar da aldaketa abian zela, zeren *Ariman* lau aldiz ageri baita (*beitaude* 25, *beitçaudian* 117, *beitraucu* 40 & 87). Bestalde, guztiz erremarkagarria da Belapeirek kasik beti *ai* bokalismoa ematea, eta soilik hamar urte berantago Oloroeko katiximan *ei* gailentzea. Hortik aitzina, corpusean *ei* bokalismoa aurkitzen da beti, *ai* marjinal bihurturik —halere, Resseguek aipamen berezia merezi luke—.

²⁴⁶ Ez da halabeharrezkoa erabilpen berezi honen lekuko bakarria, Zuberoan bederen, nor eta Tartas izatea. Izan ere, *baithan*-ek idazle baten obrari erreferentzia egitea chez frantsesaren kalkoa litzateke, eta ekialdeko idazleetan norbait izan bada frantsesaren moldeetara plegatzen aitzindari, horixe dugu Arueko erretora (Arcocha & Oyharçabal 2009). Kurioski, Larramendik balio berezi hau jaso zuen: “En, cuando corresponde al *in* latino, preposición de acusativo, y *al apud*” (*OEH*, s.v. *baita*-). Hegoaldeko testuetan —hots, Nafarroa Garaikoetan— ez dugu erabilera hau atzeman; beraz, pentsatzekoa da Larramendik mugaz bestaldeko euskal liburuen gaineko bere zuzeneko ezagutzatik atera zezan, guztiz egiantzekoa iruditzen zaiguna.

30. TAULA. *Bait-* & *baitha-* elementuen bilakaera fonologikoa.

	aditz morfologia		izen morfologia	
	<i>bait-</i>	→ <i>beit-</i>	<i>baitha-</i>	→ <i>beitha-</i>
O <i>Pro</i> ca.1600	7	-	-	-
Zalgize ca.1600	2	-	-	-
Etchart 1616	43	-	-	-
O <i>Po</i> 1657	23	-	1	1
Tt <i>Onsa</i> 1666	361	1	11	-
Tt <i>Arima</i> 1672	101	4	9	-
<i>PSing</i> 1676	20	-	-	-
Bp 1696	306	2	2	-
<i>CatOlo</i> 1706	11	95	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	8	56	-	-
<i>CatOlo2</i> 1746	13	124	-	7
Mst 1757	1	621	-	83
<i>IP</i> 1757	-	21	-	1
Ressegue 1758	34	60	-	3
<i>StJul</i> 1770	-	79	-	-
Mercy 1780	-	76	-	1
<i>NLilia</i> 1782	-	25	-	1
Egiat I 1785	2	69	-	-
<i>Edipa</i> 1793	-	118	-	1
<i>Xarlem</i> ca.1800	-	157	-	1
<i>SteEli</i> ca.1810	-	127	-	1
<i>DKhi</i> 1812	5	135	-	-
<i>UskLib</i> 1814	4	145	1	5
<i>CatS</i> ca. 1836	3	230	-	2
<i>Khurutch</i> 1838	-	11	-	-
<i>Medit</i> 1844	1	89	-	31
Ip <i>KurBD</i> 1847	-	8	-	-
Etchahun	-	101	-	-
Archu <i>Alh</i> 1848	-	31	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	83	-	5
<i>Myst</i> 1856	-	18	-	2
Ip <i>Dial</i> 1857	-	27	-	-
<i>HOrdre</i> 1860	-	57	-	1
<i>EvS</i> 1873	-	173	-	34
<i>Epit</i> 1873	-	74	-	7
<i>SGrat</i> 1879	-	20	-	-
<i>Catuchuma</i> 1899	-	56	-	-

2.5.3.2. Sintaxiaren aldetik

Erran izan da *baitha*-ren ezkerreko elementuaren kategoriak kasu-marka bata ala bestea agerraraz dezakeela: “Con pronombres, va normalmente con genitivo, aunque encontramos ejemplos sin él ya en Dechepare”. *OEH*-ko (s.v. *bait(h)a-*) pasarte horretatik genitiboaren

erabilpena zaharra dela konpreni liteke; aldiz, *baitha*- postposizioa genitiboari jarraikitzea berrikuntza dela pentsatzen badugu, orduan Etxeparengan genitiborik gabeko adibideen aurkitzea litzateke, hain zuzen, espero genukeena. Gure corpusak genitiboaren agerpenak absolutiboarena ordezkatu duela sustengatzeko ebidentziak ematen ditu; harago, testuen kronologiak *baitha*-ren ezkerreko genitibo hori berria dela pentsatzeko zantzu argiak ere ematen ditu (cf. Etxepare eta Leizarraga).

Numeroari doakionean, singularreko izenak aipu ditu *OEH*-k: “Si se trata de un sustantivo singular lo más frecuente es que vaya sin sufijo genitivo, aunque se encuentran con relativa frecuencia ejemplos de genitivo, sobre todo entre los autores navarros; hay algún partitivo en Leizarraga”. Eta Gèzek honela diosku (1873: 22):

Lorsque les noms représentant des êtres intelligents devraient être placés au datif de situation [= inesibo], de direction [= adlatibo], de changement ou à l'ablatif de mouvement [= ablatibo], on les met généralement au génitif possessif ou à l'accusatif simple en les faisant suivre des mots *beithan*, *gana*, *ganat*, *ganik* ou *beitharik*.

Azkenik, pluraleko izenek genitiboa eskatzen lukete (*OEH* s.v. *baitha*-, Leizarraga eta Harambururen salbuespen bat aipatzen duela). Gure corpuseko agerraldi urriek baieztapen horren alde egin dute: *beitha*-ren ezkerreko izen arrunt batekiko lehendabiziko plurala XIX. mendearen hastapenean azaleratzen da, zuzenean genitiboz (649); bigarren agerraldia *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerikoa da (621), eta hirugarrena Anna Urrutyren *Ebanjelio Sainiako*a (645). Nolanahi ere, agerraldi kopurua eskasegia da deusik bermatzeko. Hori ez ezik, hiru etsenplu hauek ageri zireneko, Zuberoan *beitha*- postposizioaren ezkerreko osagaiaren markatzean ABS → GEN aldaketa gauzatzeko bidean zen.

Zuberoako corpuseko datuak oro harturik, hauek dira kopuru absolutuak: singularreko 40 izenatarik 30 absolutiboan dautza, eta hamar genitiboan,²⁴⁷ hamar hauek guztiak Urrutyrenak (1873), genitiboaren erabilpena berrikuntza delako seinale argia. Beraz, arrazoi sintaktiko edo semantikorik baino, gure ikuspegian izen arruntekiko joera bilakabide orokorrean kokatu

²⁴⁷ Absolutiboan: Inprimazalia baitan (Tt *Onsa* & *Arima*), Ienkoa baitan (Tt *Onsa* 5 aldiz & *Arima* 6 aldiz); gauza maitatia baitan (Tt *Onsa*), kreazalia baitan (Tt *Arima*), Jauna beithan (*CatOlo2* iii; *Mercy* 12 & *UskLi* 118 (3 aldiz)), guiçona beithara (Mst II 8, 5), Jincoua beithan (Mst I 2, 2 & I 13, 5), liburu eguilia baithan (Ressegue 1), justicia baithan (Ressegue 16), hire counduta beitan (*Xarlem* 122), haren desiren beithan (*SteEli* 1339), Maria Virginia beithan (*UskLi* 13) & amourio saintia beythan (*UsLi* 207). Genitiboan: Jincouaren beithan (*Epit* I 1, 21; *EvS* 3, 21 & 14, 1), Semiaren beithan (*EvS* 3, 36 & 9, 35), Aitaren beithan (*EvS* 8, 38; 10, 37; 14, 10; 14, 11 & 14, 20).

behar da, hots, *beitha*- postposizioaren ezkerreko sintagma absolutibotik genitibora aldatzean. Ikusienez (§ 2.5.2.3), egile zaharrek absolutiboaren eskuinean erabiltzen zuten *baitha*. *OEH*-k Leizarragaren kasua azpimarkatzen du, baina beharbada jokabidea orokorra zen idazle zaharretan. *Baitha*- postposizioaren lehenbiziko agerraldia absolutibo bati darraio: 1415ekoa da, Nafarroako Erregeren diruzaina zen Matxin de Zalbaren gutunean (654) —beraz, *baitha*- Erdi Aroko azken mendeetan koka daiteke segurki—:

(654) *Done Johane Garazikoek dute gr[azi]a errege baitarik*. (*ConTAV* 4.2.1)

Uste dugu 31. TAULAKO datuetarik bilakaera bat ondorioztatzen ahal dela: Zuberoan, XIX. mendera arte ezkerreko sintagma gehienetan absolutiboaren emana da, baina hortik aitzina absolutibozko markatze hori guztiz ezohiko bihurtzen da —gogora *UskLi* XVIII. mende bukaeran datatu dugula—. Bilakaera horretan ezin deskriba daiteke kategoriaren araberako desberdintasun handirik. Aldaketa gauzaturik, XIX. mendeko testuetan *beithan* formaren 85 agerraldietarik soilik 3 dira absolutiboari jarraikiz emanak.

Zuberoatik kanpo ere halako kanbiamendurik hauteman daiteke, menturaz lehenagotik abiatua: idazle arkaikoetan (Etxepare, Leizarraga) Zuberoako egile zaharrek erakusten dutena ageri da, hots, *baitha*- postposizioaren ezkerrean absolutiboa. XVII. mendeko testuetan, *grosso modo*, bada joera argia izenordainak genitiboan emateko, eta gainerako hitzak absolutiboan (Axular, Etxeberri Ziburukoa, Haramburu, Materra, Pouvreau, Arambillaga, etab.), idazle batzuek izenak ere genitiboan ematen ahal dituztelarik (Gasteluçar, Argaignarats). Beharbada dialektoen arteko desberdintasunik xerkatu beharko litzateke: batetik, Leizarraga eta Etxepare ekialdeko mintzoen ordezkari dira, eta XVII. mendearentzat izendatu ditugun egileak, aldiz, lapurterarenak (*kostatarrarenak*). Beriainek eta Lizarraga Elkanokoak bat egiten dute Lapurdiko egileek erabiltzen duten banaketarekin. Beraz, *baitha*- postposizioaren erabilerari buruzko bi tradizio diferenteren aitzinean izan gintezke: euskalkien sailkapen tradizionalaren terminoetan adierazita, batetik lapurtera eta goi nafarrera, eta bestetik behe nafarrera eta zuberera —gehi Pirinioetako mintzoak?—.

31. TAULA. *Baitha*-ren ezkerreko elementuaren markatzea.

	Erdialde		Ekialde	
	izord.	izenak eta	izord.	izenak eta
E. Aroa	*ABS	*ABS	*ABS	*ABS
XVI	GEN	ABS	ABS	ABS
XVII	GEN	ABS	ABS	ABS
XVIII	GEN	ABS/GEN	ABS/GEN	ABS/GEN
XIX	GEN	GEN	GEN	GEN

Azken buruan, hastapen batean *baitha*- postposizioak absolutiboa eskatzen zukeen ezkerrean, eta aldaketa bat abiatu zen erdialdetik. Beraz, 31. TAULAK erakusten dituen bi eremuek funtsean ber bilakabidea segitu zuten, erdialdeak genitiboa lehenago agerraraziz, eta ekialdeak absolutibozko markatze behiala orokorra aldi historikoan ere atxikiz. Datuen interpretazioa hau ondoko argudioetan ere azkartzen ahal da: 1) genitiboa nagusi da modernoek diruditen postposizioetan; eta 2) *-gatic* markarekin antzeko bilakaera deskribatu dugu (cf. § 1.5.3).

2.5.3.3. Gogoeta *baitha*-ren jatorriaz

Azkuek (1925: 12) ontzat eman zuen Bonaparteren proposamen etimologikoa, *bait(h)a* Piemonteko erromantzeko *baita* ‘etxe’ formari lotuz (1877), eta lotura exotikoagorik ere proposatu izan da (*vid. infra*). 1969ko lan gogoangarrian, Mitxelenak deklinabideko *bait(h)a*-ren egitate nagusiak laburbildu zituen, urruneko kognaturik xerkatzen zuten hipotesiei arraposta emanez:

1) En la Vasconia oriental *bait(h)a*- se usa como posposición (lo mismo que *-gan* en el resto del país y, en parte, en todo él) en los casos locales de nombres animados; 2) en una comarca reducida, sobre todo en la cuenca del Bidasoa, precedido de la misma clase de nombres que *-nea*, sirve para designar casas; 3) nunca, en toda la literatura vasca, significa, sin embargo, ‘casa’ a secas; 4) los testimonios de tales nombres, a lo que se me alcanza, son tardíos, no medievales. Los hechos históricos se explican, pues, por hipóstasis a partir de los casos locales de la declinación, hecho que, a causa de lo tardío de la documentación, nos veda atribuir peso a la conocida comparación con una familia léxica representada en zonas bastante alejadas de la Romania. El semítico **baytu*, claro está, queda todavía más lejos. (Mitxelena 1969: 23, ohar batean)

Ondoko urtean, aditz forma batzuk izenaren morfologian sartzearen kari, Mitxelenak *bait(h)an* partikularen jatorriaz galdegiten dio bere buruari. Horrela, *nor baita, zer baita* →

norbait, *zerbait* berranalisi onartzen bada, “¿No se podría buscar en esta dirección el rastro de la ascendencia de *bait(h)a* en la declinación?” (1970: 92). Halere, lehenago izen batentzat hartua zuen: “se trata en realidad de un nombre provisto de sufijos casuales que es elemento autónomo en la cadena” (FHV 213). Guk dakigula, Mitxelenarengandik ez da *bait(h)a*-ren jatorriaren inguruko proposamen berririk plazaratu. Euskararen deklinabidearen historiaren gaineko ikerketaz bere *status quæstionis*-ean, Santaziliak “of uncertain origin” dio, eta ohar batean “It might come from *bait da*”, Mitxelenaren ildotik (2013: 227). Luzeago, Creisselsek & Mounolek kolokan jartzen dute *bait*-ekiko lotura:

The Basque dialects in which *baita* is attested also have a complementizer *bait*, used in particular in relativization, which in principle could be a possible source of ‘at N’s place’ < ‘at the place where N is’. Unfortunately, the constructions in which *bait* is found in relativizer function are such that it seems impossible to imagine a plausible grammaticalization path leading to “N-gen + *baita*” ‘N’s place’. The question of the etymology of *baita* must therefore be left open. (Creissels & Mounole 2011: 179)

Gure ustetan, arazo horiei beste bat gehitu behar zaie: hasperena. Izan ere, hura atxiki duten mintzoetan, testuek *baitha* hasperenduna lekukotzen dute, salbuespenak salbuespen. Zuberoan *beitha* forma hasperendunaren lekukotza sistematikoa da 1696z geroz.²⁴⁸

2.5.4. Ondorioak

Erabilia den eremu osoan bezala, Zuberoan *beitha* postposizioa izaki adimendunen kasu lokatiboetan ager daiteke, *-gan* morfemarekin batean —salbuespen guztiak kontzeptu abstraktu eta sentimenduei dagozkie—. Inesiboan *beitha* baizik ez da ageri; ifrentzuan, ablatiboan zein adlatiboan *beithatik* & *beitharik* arras ezohikoak dira. Ablatiboan *beitharik* formak balio bereziak adierazten ditu.

Baitha- postposizioaren ezkerrean absolutiboa edo genitiboa ageri dira. Orain arteko azalpenek ezkerreko hitzaren kategoria nabarmendu badute ere, Zuberoako datuek azalpen

²⁴⁸ Alta, Oihenartek eta Tartasek *baita* ematen dute. Nola interpreta datu hori? Bi egile hauen denboran/mintzoan *baita* hitza hasperen gabea ote zen, ala gehiago ez zuten hasperen hori grafiatzen? Oihenarten olerkietan gandi <th> grafema guztira 17 aldiz aurki daiteke, baina hura agertzen duten hitzak <t> soilaz ere lekukotzen dira, maizago lekukotu ere. Bihoa etsenplu bat: *bethiere* (IV 6) eta *bethi* (XXV 4) hasperendunei 23 kontra-etsenplu oposa dakizkieke (I 1, I 5, I 6, II 5, II 14, III 3 (2 aldiz), III 6, IV 2, IV 3, IV 4, V 1, V 3, VI 2, VII 2, IX 2, XV 1, XVI 2, XVII (3 aldiz), XXI 3 & XXVII 1); beraz, ondorioztatu behar da Oihenartek guztiz era defektiboan erabiltzen zuela <th> grafema. Tartasen liburuetan ere <th> grafemaren erabilpena defektiboa bide da.

diakronikoa iradokitzen dute. Izan ere, gure corpuseko testuetan, XIX. mendera arte *beitha*-ren ezkerreko genitiboaren agerpena guztiz marjinala da, absolutiboa kategoria guztiekin agertzen denean.

Bait(h)a postposizioaren eremu osoari begira, pentsatu behar dugu hastapenean ezkerreko elementua absolutiboan ematen zela, zein-nahi kategoriarekin. Ondoko fase batean, mintzo batzuek izenordainen markatze genitiboa abiatu zuketean, azken fasean genitiboaren erabilpena orokortzeko. Zuberoatik kanpo, Euskara Arkaikoko idazleetan (Etxepare eta Leizarraga) ez da kasik genitiborik ageri, eta Euskara Zaharrekoetan genitiboa orokorra da izenordainetan, batzuk izenetara ere hedatzen hasi direnean. Egile horien jatorria gogoan izanik, aldaketa erdialdetik abiatu zela proposatu dugu, erran nahi baita Nafarroa Garaitik eta Lapurditik. Ekialdeko mintzoez *baitha*-ren sintaxi zaharra atxiki dute. Azkenik, *baitha*- postposizioaren etimologiak ilun jarraitzen du.

III. KAPITULUA

ERATORPENA

1. Zenbait eratorpen morfema mailegaturen azterketa

1. Eratorpenezko morfema mailegatu zenbaiten azterketa

- 1.1. Sarrera
- 1.2. Mailegatze morfologikoz bi hitz
- 1.3. Eratorpen morfemen mailegatzea Zuberoan
- 1.4. *Arra-* aurizkia
 - 1.4.1. Abiaturuak
 - 1.4.2. *Arra-* morfemaren ezaugarriak
 - 1.4.2.1. Forma fonologikoa
 - 1.4.2.2. Kategoria ezaugarriak
 - 1.4.2.3. Balio semantikoa
 - 1.4.2.4. Ohar bat semantizazioaz
 - 1.4.3. Zuberoako testuen testigantza
- 1.5. *-aje* atzizkia
 - 1.5.1. Abiaturuak
 - 1.5.2. *-aje* morfemaren ezaugarriak
 - 1.5.2.1. Forma fonologikoa
 - 1.5.2.2. Kategoria ezaugarriak
 - 1.5.2.3. Balio semantikoa
 - 1.5.3. Zuberoako testuen testigantza
 - 1.5.3.1. *-aje* bukaera duten maileguak
 - 1.5.3.2. *-aje* atzizki eratorlea duten euskal hitzak
 - 1.5.3.3. Kronologiaz
- 1.6. *-dant/-lant* atzizkia
 - 1.6.1. Abiaturuak
 - 1.6.2. *-ant* morfemaren ezaugarriak
 - 1.6.2.1. Forma fonologikoa
 - 1.6.2.2. Kategoria ezaugarriak
 - 1.6.2.3. Balio semantikoa
 - 1.6.3. Zuberoako testuen testigantza
 - 1.6.3.1. *-ant* bukaera duten maileguak
 - 1.6.3.2. *-dant/-lant* atzizki eratorlea duten euskal hitzak
 - 1.6.3.3. Kronologiaz
- 1.7. *-ot* atzizkia
 - 1.7.1. Abiaturuak
 - 1.7.2. *-ot* morfemaren ezaugarriak
 - 1.7.2.1. Forma fonologikoa
 - 1.7.2.2. Kategoria ezaugarriak
 - 1.7.2.3. Balio semantikoa
 - 1.7.3. Zuberoako testuen testigantza
 - 1.7.1. *-ot* onomastikan
 - 1.7.2. *-ot* mailegetan
 - 1.7.3. *-ot* euskal oinetan
- 1.8. *-sa* atzizkia
 - 4.8.1. Abiaturuak
 - 1.8.2. Mailegatzea, genero gramatikalaren enbrioi

- 1.8.3. Ezaugarri morfologikoen mailegatzeaz
- 1.8.4. *-sa* atzizkia: eratorpen arauak eta semantika
 - 1.8.4.1. *-sa* har dezaketenak
 - 1.8.4.2. *-sa*-dun hitzetarik eratorriak
 - 1.8.4.3. Semantikaz bi hitz
- 1.8.5. Zuberoako testuen lekukotza
- 1.8.6. *OEH*-ren testigantza
- 1.8.7. *-sa* atzizkiaren hala-moduzko estatusaz
 - 1.8.7.1. Genero ideologiaren oihartzuna
 - 1.8.7.2. Araugintzaren herexa
 - 1.8.7.3. *Ancora vivo e in salute*
- 1.8.8. *-sa*: azken ondorioa
- 1.9. Ondorioak

1.1. Sarrera

Hizkuntz ukipenak Zuberoako euskaran eragin dituen kanbiamenduen berri ematea tesi honen xede nagusietarik bat da. Inguruko erromantzeen eragina fonologian, morfologian, syntaxian eta lexikoan suma daiteke. Zehazkiago, atal honetan Zuberoako euskarak mailegatu dituen morfema batzuei eskainiko diegu arreta, haien gaineko deskripzio zehatzen ments delakoan: *arra-* aurrizkiari, eta *-aje*, *-dant/-lant* & *-ot* atzizkiak. Ikusiko denez, morfema horiek ez dute emankortasun gradu bera erakusten, ez eta kronologia bera ere —kasuaren arabera, bi alderdi horiek lotuak dira—.

1.2. Mailegatze morfologikoaz bi hitz

Mailegutza eta hitz elkarketarekin batera, eratorpena da hizkuntzek hitz sorkuntzarako dituzten bide nagusietarik bat; bestelako baliabiderik ere bada, hala nola akronimoak, zabalkuntza semantikoa eta berrezarpen lexikala. Oro har, bi mailegutza mota bereiz daiteke: lehenbizikoan hizkuntza emailearen elementu baten materia fonologiko zein forma morfologikoa mailegatu da (“MAT-borrowing”), eta bigarreanean elementu baten eredu funtzional eta semantikoa kopiatzen da (“PAT-borrowing”, maiz *kalko* deitua) (Sakel 2007; Matras & Sakel 2007b).

Bestalde, eztabaidatu izan da hizkuntzaren zein elementu mailega daitekeen aiseago ala nekezago. Hortaz, mailegagarritasun eskalak proposatu izan dira; cf. Thomason & Kauffmann 1988: 74-76; Field 2002: 36-37; Matras 2007 & 2009: 153-165, bakan

batzuk baizik ez aipatzeagatik. Morfologia, oro har, eskala horietako goi urratsetan kokatzen da, hots, hizkuntzen arteko kontaktu indartsua denean mailegaten ahal da. Eta morfologiaren barnean, eratorpeneko morfemak aiseago mailegaten dira inflexiozkoak baino. Soilik ukipen bereziki estuko egoeretan inflexio morfemak ere mailegaten ohi dira: turkierarenak albanieran edo Anatoliako grekoan, eslavierarenak errumanieran edo ingelesarenak galesean (Gardani 2008; cf. halaber Gardani, Arkadiev & Amiridze 2014).²⁴⁹ Morfologiari doakionean, materiaren eta erduen mailegatzea, biak gerta daitezke eratorpen zein inflexio morfemekin.

Eratorbidez denaz bezainbatean, komeni da bi puntu gogoratzea. Lehenik, ezaguna denez, euskara historikoa hizkuntza atzizkizalea da: aski da atzizkien zerrenda luzeari eta aurrizki bakanei soño bat egitea haien artean dagoen desoreka handiaz ohartzeko, eta hori SOV hizkuntza izatearen ondorioa da.²⁵⁰ Bigarrenik, euskarak eratorpen morfemak mailegatu dizkie erdare, seguruenik Azkuek onartutako *alien* solteak baino gehiago.²⁵¹ Kontrakoa harrigarria litzateke, euskara gutxienez azken bi mila urteetan latinarekin, eta gero inguruko erromantzeekiko ukipen azkarrean egon delako. Kasu ezagunenak aipatzeko, hor ditugu *-mendu*, *-zio*, *-dura*, *-eria* edo *-tate*. Beraz, euskarak aurrizkirik nekez mailegatu du (*des-* edo *erre-*), baina latinaren eta erromantzeen atzizkiak aise sartu dira hizkuntzan.

²⁴⁹ Desberdintasun tipologikoen zailago errendatzen badute ere, euskarak inflexio morfemarik ere mailegatu du: *-tu* atzizkia latinetik, eta mendebaldeko egungo mintzo batzuetan sartua den genero gramatikalaren hasikina, *-o* & *-a* bukaeren arabera (Eliasson 2012).

²⁵⁰ Aldiz, aditz morfologian iritsi zaizkigunez gainera (*b-*, *d-*, *l-*, **e-*, etab.), Lakarrak hainbat aurrizki berreraiki ditu aitzineuskararentzat, Trasken (1977) eta Gómezek (1994) urratu bidetik. Izan ere, Gómezek aitzineuskararen aurrizkiez baliatu da aitzineuskarak bestelako hitz ordena kanonikorik ezagutu zuela proposatzeko, hots, VSO.

²⁵¹ “Sufijos alienígenas. No es extraño que entre los cuatro centenares mal contados de prefijos, infijos y sufijos que contiene nuestra lengua se hayan deslizado algunos de procedencia exótica” (Azkue 1925: 21-22. Hona Azkueren zerrenda: *-ada* (*gogortada*), *-ade* (*gogortade*), *-ate* (*libertate*) —hiru hauek alomorfo bailiran ematen ditu—, *-aje* (*adaje*), *-aire* (*gorriaire*), *arra-* (*arramaiatz*), *-ero* (*zurrutero*), *-ezia* (*agudezia*), *-ler* (*ostaler*), *-antza* (*ustantza*), *-sa* (*artzaintsa*), *-oso* (*triposo*), *-ura* (*hedadura*), *-zio* (*asmazio*) & *-tu* (*garbitu*); *-ari* & *-tasun* ere aipatzen ditu, nahiz haien jatorria argudiatuko duela dioen (1925: 22-23). Geroztik, Mitxelenak, besteak beste, *-ari* latinaren *-ari(um)* bukaeratik datorrela sustengatu zuen (1957: 145; 1974: 191; 1970-1980: 377), eta De Rijk (1991) *-pen* atzizkia *-men(du)* mailegatu datorrela. Berrikiago, Buenok (2011) erakutsi du zenbatenaz testua zaharrago, hainbatenaz atzizki mailegatu gehiago direla; Larramendik aldatuko zuen joera hori behin betiko (cf. Urgell 2003).

1.3. Eratorpen morfemen mailegatzea Zuberoan

Logikoa denez, morfema baten mailegatzea morfema hori daramaten formen mailegatzetik pasatzen da, ezinbestean (cf. Bueno 2011; Lindsay & Aranoff 2013).²⁵² Euskararen eta gaskoiaren, eta zehazkiago zubereraren eta biarnesaren arteko kontaktu azkarrari begira, 32. TAULAK bi hizkuntzek komun dituzten hainbat bukaera zerrendatzen du, morfema izan ala ez, eta diakroniaren geruzak edo morfemen hedadura zehaztu gabe (Coyos 2008: 929-933); ikusten denez, biarnesaren bukaera horiek guztiak ez dira euskararen morfema bihurtu, baina guztiak existitzen dira Zuberoan, mailegu andana batean. Hortaz, soilik bukaera (edo hasiera) horiek euskal oinei eransgarri suertatzen direlarik erran dezakegu Zuberoako euskarak biarnesaren — batzuetan erromantze zaharragoaren— morfemak mailegatu dituela, “MAT-borrowing” delakoan: *-ant* (*tratülant*), *-er* (*gezürter*), *-aje* (*mintzaje*), *-ada* (*abiada*), *-us* (*handius*), *-üra* (*herstüra*), *-ot* (*zaharrot*) edo *des-* (*desegin*). Coyosen zerrendatik kanpo bada kasu gehiagorik: hor ditugu *-sa* atzizkia edo *arra-* aurrizkia.

²⁵² Gaztelaniaz begien bistan sartzen ari den ingelesaren *-ing* atzizkia (*puenting*) *-ing* duten izen mailegatu zerrenda luzen baten ondorio naturala da.

32. TAULA. Latin, biarnes eta egungo zubereraren arteko zenbait korrespondentzia*

LATINA	BIARNESA	ZUBERERA
-ālem	-au (<i>espitau</i>)	-ale (<i>ospitale</i>)
-ante	-ant, -dant, -lant (<i>framchimand</i>)	-ant (<i>tratülant, ogendant</i>)
-ārīum, -ārīam	-èr, -èra (<i>cautèr, menusèr</i>)	-er (<i>kauter, menüser, gezürter</i>)
-ātīcum, -ātīcam	-atge, -atja (<i>coratge, viatge</i>)	-aje (<i>kuraje, mintzaje</i>)
-ātiōne	-ason > -asũ	(<i>arrazũ...</i>)
-ātu, -āta	-at, -ada	(<i>buhada, phausada, taulada</i>)
-ēllum, -ēllam	-eth, -èra (<i>manteth, pasteth...</i>)	(<i>pasteth</i>)
-ēnse	-és, -esa	(<i>baiones, frantses</i>)
-ent	-ente, -enta (<i>pendent, regent</i>)	(<i>pendent, errejent</i>)
-īnu, -īna	-in, -ina	(<i>koki, bedezi</i>)
-ōsu, -ōsa	-ós, -osa	-us (<i>irus, malerus, handius</i>)
-tōrīum, -tōrīam	-der, -dera (<i>bohader, eishugader</i>)	-er (<i>buhader, txükader</i>)
-ūra	-ura (<i>frescura</i>)	-üira (<i>arrenküira, herstiüira</i>)
-ūtu, -ūta	-ut, -uda (<i>perdut, perduda</i>)	(<i>pergüt</i>)
-ottu, -otta	-òt, -òta (<i>coquinòt, plaçòta</i>)	-ot (<i>plaxot, tripot, haurrot</i>)
dis-	des-	des- (<i>desobedient, desegin</i>)
male-	mal-	(<i>malestriük</i>)

* Coyosen zerrendatik moldatua (2008: 929-933)

Exhaustibotasunetik aski urrun, hemen Zuberoako euskarak biarnesari mailegatu dizkiokeen zenbait morfemaren azterketa proposatzen dugu: *arra-* aurrizkia, eta *-dant/-lant*, *-aje*, *-ot* eta *-sa* atzizkiak. Morfema bakoitzean lehen maileguei eta gero euskal jatorriko eratorriei begiratuko zaie, nazioarteko literaturan *hybrid formations* gisara direnak: “Hybrid formations qualitatively demonstrate which affixes are productive beyond a lexis restricted by source language —a key component of the final stage of Burnley’s description of naturalization” (Palmer 2009: 89).

1.4. Arra- aurrizkia

1.4.1. Abiaburuak

Pour emprunter la répétition, les modernes ont emprunté le préfixe roman *re-* (*ré-*, *ra-*) qu’ils ont transformé en *erre-*, *arra-*: *erosi* ‘acheter’, *bildu* ‘amasser’, *maiatz* ‘mai’, *seme* ‘fils’, *berri* ‘neuf’ → *arrerosi* ‘racheter’, *arrabildu* ‘ramasser’, *arramaiatz* ‘juin’, *arraseme* ‘petit-fils’, *erreberritu* ‘renouveler’. Le préfixe *arra-* est très vivant en

Basse-Navarre ; les auteurs labourdins l'ignoraient jusqu'ici et ne marquaient la répétition que par les adverbes *berriz* ou *harzara*, 'de nouveau' (Lafitte 1944 § 88).

Lafitteren hitzetan konpreni liteke *arra-* aurrizkia azken garaietako berrikuntza dela, eta ez du Zuberoa aipatzen. Aldiz, Azkuek eskaini aipamen laburrean, aurrizkia Baxenabarren eta Zuberoan kokatu zuen (1925: 22) —ikusiko denez, Zuberoako lehenbiziko testuek ongi lekukotzen dute—. Villasantek Lafitteren informazioa jaso zuen (1981: 51), baina adibideekin diferente jokaturik: Lafittek artoski hautatu bazituen *arra-*dun euskal hitzak, Villasantek *erre-*dun maileguak baizik ez zituen Axularren testutik hartu: *erredoblatsu* 127, *errefus* 299, *errekeritu* 179, *erremediatu* 44, *errendatu* 53, *errepartitu* 339, *errezuzitatu* 184.

Arra- aurrizkiak eta hari nolabait lotuak diren *erre-* hasieradun formek *r* aitzineko protasira igortzen gaituzte: “El timbre de la vocal [protética] no es uniforme: generalmente es *e*, pero habitualmente ante *ra-*, y también ante *ro-* hay *a-*. Los ejemplos de *i-*, y más aún los de *u-*, son muy raros y debidos a su asimilación” (*FHV* 155). Gaskoiak eta aragoierak badute ezaugarri fonologiko hau (Rohlf 1935: 149-150; Jungemann 1955: 273 *hh*), bai eta Nafarroako erromantzeak ere (Cierbide 1970).²⁵³ Gaskoiari doakionean, *r-* aitzineko protasia *a-* izaten da (Rohlf *ibid.*), eta datu hori gogoan erabili beharko dugu Zuberoako euskararen hainbat formatan. Izan ere, “No se puede excluir la posibilidad de que en algunos casos la prótesis sea ya romance. El timbre de la vocal puede servir de guía en alguna ocasión, ya que el gascón ha generalizado *a-* en todos los casos” (*FHV* 156). Berrikiago, Oyharçabalek zenbait kontu argitu du *arra-* aurrizkiaz:

Le souletin affectionne ce préfixe, correspondant au fr. *re-*. La forme souletine en *arra-* correspond au traitement gascon et notamment du béarnais avec les *r-* initiaux: *arrecebe*, recevoir, *arrebouni*, rebondir. « A l'initiale d'un mot, *r-* latin dans tout le domaine aquitannique jusqu'au Bassin d'Arcachon se présente sous la forme *arr-* »

²⁵³ Cierbidek euskararen eragina seinatzen du, baina substratuaz ari dela ulertu behar dukegu: “Se documenta en navarro la prótesis de *a-* en palabras que comienzan por *r-* por influjo vasco” (1970: 272). Geroko lan batean, Donostiako gaskoi izkribu bat azterkatuz, *a-* protetikoa gaskoiaz, nafarreraz, aragoieraz eta euskaraz lekukotua dela dio, nafarreraren *Arramon & Arronchal* adibide gisara ekarri (1986: 864-806).

(Rohlf, *Le gascon*, § 465.). Alors que le basque a selon la voyelle qui suit *err-* ou *arr*, (*Erregue*, *arrazoin*) dans le cas général. Avec le préfixe verbal *re-*, le souletin a pris uniquement *arr-*, avec *arra-* par harmonisation devant toutes les voyelles, y compris, comme ici devant, *e-*. Com.: *berr-*: *berregin*. Notons que Larrasquet donne *arr-egin*, et Gèze *arrerossi* par seule préfixation de *arr-*, la chute du *a* dans ce contexte rappelle celle intervenant dans les formes impératives *benedik'- ezazie*. (1991: 163-164)

Beraz, zuberotarrek *erre-* zein *arra-* / *arre-* hasierak posible badituzte ere, haietarik *arra-* hautatu dute aurrizki gisa erabiltzeko. Abiapuntu honetatik, ondoko galderei erantzuten ahaleginduko gara: i) zein da aurrizkiaren balio zehatza eta zein oini erants dakioko?; ii) zein da, garai historikoan, *arra-* aurrizkiaren eremua?; iii) noiz sartu da euskaran?; iv) *arra-* hizkuntzan sartua bada, noiz iragan da maileguetarik euskal hitzetara?

1.4.2. *Arra-* morfemaren ezaugarriak

1.4.2.1. Forma fonologikoa

ARR(A)-: /aRa/ ~ /aR/. Oina *e-* bokalaz hasten delarik, aurrizkiak bigarren *a* gal dezake: *arrerossi* (*vid. supra* Oyharçabal 1991: 163-164). Ohartarazi behar da idazle zenbaitek bereiz idatzi dutela *arra*, edo tiret baten medioz loturik. Halakoetan bigarren *a* ager daiteke, bederen grafikoki: Maisterrek *arra erraitia* (III 34, 1), *arraerraitia* (I 4, 2) zein *arrreraiteco* (III 54, 7) idazkerak dakartza. XVII. mendearen akabantzan, Belapeireren etsenpluek sistematikotasunez erakusten dute *-a-*ren galera *e* aitzin: *arregorriric* II 48, *arrekhar* II 33, *arremaiten* I 78, *arrerituric* I 79, *arrerossi* I 121, *arrreraiten* II 55, *arrreran eraciren* I 155 vs. *arraharturen* I 36, *arrapitcia* II 55 & *arrasortcia* II 13 —ez ez soilik *e* aitzin: *arrutçulcen* (II 63)—. Guztiarekin ere, aldaketa hori ez bide da automatiko. ²⁵⁴ Bestalde, Etchartek *arremaiatzarena* dakar (3, 2r), beharbada

²⁵⁴ *Uscara Libria* (ca. 1800) kontrako usadio sistematikoaren lekukoa da: *arra eçar* 122, *arra eguin* 64, *arra erossi* 129, *arra erosteco* 206, *arra erraiten* 82, *arra examina* 86, eta orobat erran daiteke 1899koa den *Catuchuma españoul* eskuizkribuaz, zeinetan *arraeossi* 5, *arraerostia* 14 & *arraerostia* 39 ageri baitira. Beraz, *arr-* gauzatze morfonologikoaren ideia nonbait konplikatzen da, bereziki *Catuchuma españoul* izkribuaren ezaugarri nabarmenena Hauzeko orduko ahoskeran oinarritutako grafia dela kontuan hartuz gero (cf. ATALASEAN, § 3.2.4).

eskuizkribu izateak badu zerikusirik; bestela agerraldi zaharrena izateaz gogoetatu beharko litzateke.

1.4.2.2. **Kategoria ezaugarriak**

Euskara historikoan aurrizkiek ez dute sekulan kategoria aldaketarik eragiten. Oinari begiratzen badiogu, bi kategoriatako hitzek har dezakete *arra-* aurrizkia: aditzek eta izenek. Bildutako agerraldi gehientsuenetan *arra-* aditz den oin bati erantsia da, baina beste batzuetan oina izena izan daiteke; hona forma eta corpuseko agerraldi guztiak: ARRAHAUR (*arrahaurrac*, *MaiMarHil* 57), ARRAMAIAZ (*arremaiatzarena*, *Etchart* 3-2r; *arramayatzaren*, *Mercy* 10; *arramayatça*, *UskLi* 4; *arremaiatzaren*, *Ip Dial* 19) eta ARRASEME (*arrasemia*, *Egiat* I 12; *arrasemiac*, *SteEli* 46).²⁵⁵ Halaber, Larrasquetek ondoko sarrerak jaso ditu: ARRABOTÜ “fronton de pelote” (< *arra* + esp. *botar*), ARRALHABA “petite-fille”, ARRALOBA “petit-neveu / petite-nièce” eta ARRAMAHANKA “filet de pêche en eau douce” (< *arra* + rom. *manco* “manche”). Erran gabe doa, *arra-* aurrizkiaren bidez eratu hitzek bestelako eratorpen morfemarik har dezakete, kategoria aldaketak gertatuz: *arraphitz(tü)* ‘berpiztu’ → *arraphiztia* ‘berpizkundera’, *arrerros(i)* ‘redimir’ → *arrerrosle* ‘redentor’, *arrerrospen* ‘redención’.

1.4.2.3. **Balio semantikoa**

Arra- aurrizkiak errepikapenaren ideia adierazten du: azken finean latinaren eta erromantzearen *re-* aurrizkiaren egokitzapena besterik ez da eta, beraz, euskaren *ber-* / *bir-* aurrizkiaren baliokidea. Oina izena denean, errepikapenaren balioak ez du, bistan denez, ekintza edo gertaera bat kanbierazten; cf. *arremaiatz* ‘ekain’. Azkenik, zenbaitetan *arra-* aurrizkidun forma *berriz* aditzondoarekin batera ageri da, egitura pleonastiko batean (1)-(3).

- (1) Berriz behar die lana arrahasi (*Egiat* I 26)

²⁵⁵ Duda dugu ARRABUHIN formaz. Lhandek ARRABUHI jaso zuen: “(S-saug), porté à la contradiction (cf. gasc. *bouhit*)”. *OEH*-ren corpusean, iduriz, Eguiateguyk baizik ez duke erabili hitz hori (201 & 232), edizilogileak “cast. *arisco*; fr. *grincheux*” glosa ematen duela. Lhandek gaskoiaren *bouhit* formarekiko lotura iradoki arren, batetik *bouhit* hitzaren semantikak ez du lotura errazik eusk. *arrabuhi(n)* horrekin, eta bestetik euskaraz ez da *buhit* ez *buhin*.

- (2) *Ene bicia uzten beitut berriz arra hartceco.* (EvS 10, 17)
- (3) *Photeria berriz arra hartceco, errecibitu dut manu hoi.* (EvS 10, 18)

1.4.2.4. Ohar bat semantizazioaz

Iduri luke *arra-* aurrizkia semantizazioaren bidetik sartua den, hitz solte gisara ere erabil baitaiteke:

Arra. De nuevo. (Se trata de un uso adverbial del prefijo *arra-*; cf. *arrapiztu*, *arrerosi*, *arraseme*, etc.). “*Arra* se sépare parfois du mot auquel il est préfixé” H. “(S), (adv.), de nouveau. *Egizü arra* (S-saug), faites-le encore. *Jin zitie arra* (S-saug), revenez encore” Lhande. *Entzun ezazu arra zutan dutan garra.* Canc. pop. (ap. H). *Arra elkhar ikhusten dukegunean, hizketa horri lothuko gatzazkio.* Mde Pr 62. *Ai! hirur gezur horik egiak balite! / Tralalalalala! egiak balite! (arra).* Ib. 52. *Iruski, mündia eskolatürük beita, ez da hanbat berotü. Ogi, arra ogi dü nahi eta ez elhe hüts.* Herr 10-12-1959 (ap. DRA). (OEH s.v. *arra*).

Erran behar dugu gure corpusak ez duela behin ere *arra-* horrela lekukotzen, ez eratorpen oinaren eskuinera, ez bestelako hitz tartekaturekin; beraz, erabilpen hori berria dateke, nonbait XIX. mendearen bigarren partekoa, lehen testigantza Maurice Harrietek jaso baitzuen (*vid. supra*). Zaharragoa izatera, autoreek bederen ez zuten erabili, menturaz kutsu mintzatua zuelako seinale.

1.4.3. Zuberoako testuen testigantza

Euskaraz (Zuberoakoaz ere) bokal protetikoak nagusiki *a-* eta *e-* izan daitezkeelako hatsarretik abiatuak, corpusean *err-* & *arr-* hasiera duten formak bildu ditugu, bestelako azalpena behar duten *arrats* edo *arrain* bezalakoak kanpoan utziz. Corpusean egiaztatu dugu beti *e-* protetikoa *re-* hasiera duen mailegu bati atxikitzen zaiola: *errege*, *erretor*, *erreka*, *erregala*, *errezebi*, *errekeitatu*, *errenda*, *errebel*, etab.²⁵⁶ Beraz, *erre-* hastapena emaitza fonologiko hutsa da. Protesia *a-* denean bi aukera dugu: a) gaskoiari hartutako maileguak eta haien eratorriak, edo b) euskal jatorrizko *arra-* aurrizkidun hitzak. Lehen

²⁵⁶ Corpus osoan bi salbuespen atzeman dugu. Lehena Chahoren *erreberriturik* forma da (Aztib IX); bigarrena *Uscara libriak dakarren erretchekiric* bitxia (*Comunione hombati erretchekiric diren fruitien erratiratcetic* 96). Hor euskal aditz kausatibo baten berranalisisa bide datza, *erre-* hasieradun bailitzan: *eratxeki* → *erretxeki*.

sailean *arrazu*, *arragret*, *arrankura*, *arraposta*, *arranda*, *arrafusa*, *arrabiatu* edo *arrabokatu* bezalako hitz parrasta bat kausitzen ahal da; bigarreanean atal honen xede diren *arra-* aurrizkidun hitzak. Atal honetan lexemen agerraldi bana dakargu testu bakoitzeko.

Jada Etchartek lekukotzen du *arra-* aurrizkia: *arremaiatzarena* 3-2r (ikus § 1.4.2.1), baina XVII. mendean bildu atsotitz bildumetan eta Oihenarten olerkietan ez da ageri. Ondoren Belapeirek arrunt erabiltzen du: *araharturen* I 36, *arrapitcia* II 55, *arrapiztia* I 71, *arrapiztu* I 152, *arrasortcia* II 13, *arregorriric* II 48, *arrekar* II 33, *arrutçulcen* (II 63), *arremaiten* I 78, *arrerituric* I 79, *arrerossi* I 121..., *arrerraiten* II 55, *arrerran eraciren* I 155.

XVIII. mendeko hastapenean, Oloroeko katiximak bi hitz lekukotzen du (*arrerossy* 2 & *arreguin* 82), eta 1734ko *Othoitce* lanak bakarra (*arrerossi* 12) —bakarra eta jadaneko liburuetan irakur zezakeena—. Maisterrek ondokoak dakartza: *arra erraitia* III 34, 1; *arrabeçtitiac* IV 5, 3; *arraerraitia* I 4, 2; eta *arrerraiteco* III 54, 7. Resseguek *arra-erossy* 50, eta haren ondorengoa den Mercyk *arraberritceco* 19, *arra-iracourriric* 43, *arramayaçaren* 10 & *arrerossliaren* 22. 1782koa den *Noelen Lilia* liburuak *arra erosi beriqui* 2 eta *arra imprima eraciric* 1; —lehen adibidean pleonasmu semantikoa ikus daiteke lehenbizikoz—. Eguiateguyk gehiago baliatzen du *arra-* aurrizkia: *arrabiziren* I 24, *arrabuhin* I 4, *arragortü* “Hitzauria”, *arra hartzia* “Hitzauria”, *arrapaintzez* “Hitzauria”, *arraheñ* I 3, *arrahasi* I 26, *arra igaraiten* I 19, *arralanthatürrik* I 25, *arrapitz* I 25, *arrasemia* I 12, *arra ützul* I 6 & *arra xüxentzen* I 32.²⁵⁷

Aldiz, badirudi herri tradizioko testuetan *arra-* nabarmen gutxiago agertzen dela: *Saint Julien* trajeriak *arraeçarteco* 644 bakana du, *Charlemagnek arra Erosi* 154 & *arra eroslia* 914, eta *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriak *arrasemiac* 46. Garai bertukoa den *Malqu eta Malqulina* asto lasterrean ez dugu *arra-*dun formarik atzeman, ez eta *Chiveroua eta Marcelinen* ere.

²⁵⁷ Beste bi forma hauek, aldiz, zerrendatik aparte dakartzaguz, ez baitakigu *arra-* aurrizkidunak diren: *arradea* I 11 (?), *arrapagoena* I 6 (?),

XIX. mendean, Inperioko katixima den *Doctrina Khiristiak* hiru forma ditu: *arraerostia* 61, *arra erori* 66, *arra eguin* 66. *Uscara libria* oparago da: *arra eçar* 122, *arra eguin* 64, *arra erossi* 129, *arra erraiten* 82, *arra examina* 86, *arra igorri* 75, *arra pausaceraco* 229, *arraberitcen* 38, *arramayatça* 4. 1844ko *Meditacioniac* moldaketak honakoak dakartza: *arra ofenxa* 153, *arra sar* 115, *arraberritcen*, 141, *arra-deithu* 73, *arrajinen* 53, *arra-erosteco* 65, *arra erorten* 153, *arrajitiaz* 146 & *arrerospenaren* 176. 1856koa den *Maiatza, edo Mariaren Hilabetia* liburuan *arraerabilten* 86, *arraerortia* 136, *arraerosliaren* 42, *arrahaurrac* 57, *arrajinerazten* 100 & *arrerospenaren* 13. *Heren-Ordreco escu libriak* ere baditu halako formak: *arraberiazten* 23, *arraberritcen* 35, *arra erortera* 96, *arra geiki* 167, *arra jartia* 201, *arrerospenaren* 92, *arrerozle* 98.

Chahorendako *arra-* aurrizkia aski emankor zen; *Azti Begia* bilduman honako hauek ageri dira: *arraaltxatu* XVI, *arrabostuko* IV, *arraerostiagatik* XIV, *arrahartzeko* XII, *arrahartzeko* XIV, *arrahunkitiak* VIII, *arraikhusi* XVI, *arraikhustez* XVI, *arra-izendatzeko* XII, *arrajitera* XVI, *arrautzultzin* XVI edo *arraxuxendia* VIII. Anna Urrutyk aski ongi lekukotzen du *arra-* aurrizkia. Bere ebanjelioan ondoko hauek baliatzen ditu: *arra altchatuco* 2, 20; *arra jaikiric* 8, 10; *arra jin artino* 21, 22; *arra sortcen* 3, 4; *arraphiztia* 11, 25; gehiago dena, bitan pleonasmu semantikoa erabiltzen du: *berriz arra hartceco* 10, 17 & 10, 18. Eta epistolen itzulpenean honako hauek: *arra erosiric* I 1, 18; *arra orhitarazteco* II 1, 12; *arra phiztiz* I 1, 3; *arra phiztu* I 1, 21; *arra sorraraci* I 1, 3. Azkenik, XIX. mendea hesten duten testu laburretan ere ageri da *arra-*, hala *Sen Grat* liburuxkan (*arra etzaten* 13, *arra galtha baceneza* 3 & *arraphisten* 7) nola *Catuchuma españoulen* (*arraeossi* 5).

1.5. -aje atzizkia

1.5.1. Abiaburuak

Euskaraz hitz saldo batek *-aia* bukaera du, bistan denez gaztelaniaren *-aje*, frantsesaren *-age* edo gaskoiaren *-adge* atzizkien egokitzapena: *bidaia*, *kuraia*, *pertsonaia*, etab. Akitaniako mintzoetan, oro har, banaketa argia gertatzen da: Lapurdin eta Baxenafarroan halako hitzek *-aia* (*-aie*), eta Zuberoan *-aje* aldaerak dituzte: “Se ha mantenido como -j- la grafía -j- de autores suletinos (en quienes representa, sin duda,

una consonante palatal) y guipuzcoanos, pero no de labortanos y bajo-navarros, en los que se ha escrito *-i-*” (OEH s.v. *kuraia*).

Zuberoan *-aje* /aze/ eta Penintsulako *-aje* /axe/ bukaerak hizkuntza desberdinetarik sartuak dira: gaztelania hegoaldeetik eta gaskoia/frantsesa iparraldetik. *Arra-* aurrizkiarekin ikusi den bezala, *-aje* atzizkiaren mailegatzea berori duten hainbat hitzen mailegatzearen ondorioa da. Funtsean, *koraje*, *lenguaje*, *omaje* bezalako maileguetarik *mintzaje*, *ondoraje*, *zurtaje* bezalako eratorrietarako urratsa ematen den puntutik mintzo gaitezke *-adje* gaskoi atzizkiaren mailegatzeaz.²⁵⁸

1.5.2. *-aje* morfemaren ezaugarriak

1.5.2.1. Forma fonologikoa

Zuberoan *-AJE* atzizkiaren egitura fonologikoa /aze/ da. Sabaiaurreko igurzkari ahostuna biarnesaren eragipenaz azaltzen bada (cf. I, § 2.3), orduan zubererak [aze] gisara egokitu du gaskoiaren *-adje* atzizkia [adze], afrikatua igurzkari bihurtuz (Coyos 2008: 930) —halere, biarnesetiko mailegu batzuetan, Zuberoako euskara zaharraren corpusean afrikatu ahostuna salatzen duten grafiak ageri dira (cf. I, § 2.4.3.)—. Bestalde, ongi ezagunak diren bokalen arteko elkarreraginak direla kausa, Zuberoan *-AJE* atzizkiak aldaketa fonologikoa jasaten du *-a* batez segitzen delarik: *lenguage* → *lenguajia*. Azkenik, nonbait *-aje* atzizkiak *-taje* itxura har dezake, *t* epentetiko baten medioz —Larrasqueten eleetan “euphonique” (1939, s.v. *taharnataje*)—. Itxura berezi hori duten hitzak § 1.5.2 atalean iruzkinduak dira.

1.5.2.2. Kategoria ezaugarriak

Maileguez landara, Zuberoan *-aje* akabantza atzizki bihurtu denean mota bateko baino gehiagoko oinei erantsi izan zaie. Frantsesez *-age* aditzei nahiz izenei erants dakieke, eta beti izenkiak eratzen ditu. Badirudi Zuberoako euskaran *-aje* atzizki eratorlea oinarritzko ber bi erregela horiei hertsatzen zaiela, haren medioz eratorri diren forma

²⁵⁸ Penintsulan ere atzizkiaren mailegatzea gertatu bide da. Azkuek *sufijos alienígenas* direlakoan artean sartzen du: “El sufijo *aje* (*adxe* en B): *adaje* cornamenta, *tximaje* (G-bedaio) vello, *zabaje* y *zuraje* (B-I) maderamen” (1925: 22).

gutxiek hala iradokitzen baitute. Zehazkiago, ondoko oinek onartzen dute *-aje*: izenak (*bide*, *taharna*), izenondoak (*boti*) eta aditzak (*mintza*, *zurta*); forma eratorri horiek § 1.5.3.2 atalean dira emanak.

1.5.2.3. Balio semantikoa

Zuberoan *-aje* atzizkiak ez du frantsesez bezain balio semantiko definiturik;²⁵⁹ halere, eratorrien adibideak gutxi izanik ere, ondoko ñabardurak hauteman genitzake:

- EMAITZA, EFEKTUA: *ondoraje* ‘zerbaiten ondorio’, *bedezinaje* ‘medizina prestakin’, *botinaje* ‘elkarrekin izatearen emaitza’, *zurtaje* ‘zurtatzearen emaitza’, ‘entarimado’.
- MULTZOA: *lümaje* ‘lumen multzoa’, *taharnataje* (?); ohart azkenak *-t-* duela.
- PROZESUA: *bidaje* ‘bidean izatea’.
- KUALITATE ABSTRAKTUA: *mintzaje* ‘lengoaia, hizkuntza’, *propitaje* ‘nolakotasun’.

²⁵⁹ Frantsesari begirutzen bazaio, *-age* atzizkiak honako balioak ditu, *TLF*-ren arabera (s.v. *-age*):

Avec des bases verbales : Les dérivés expriment l'action; plus rarement le sujet, le moyen, le résultat, le lieu de l'action; *-age* s'accroche le plus souvent à des verbes transitifs de sens concret.

Le dérivé exprime l'action elle-même, par opposition au dérivé en *-ment* qui indique plutôt l'état, le sujet ou l'objet de l'action : *patinage* « opération qui consiste à donner une patine artificielle » ; *adoucissage* « action de polir certains métaux ».

Plus rarement. Le dérivé exprime le sujet ou l'objet de l'action, le lieu de l'action : *embouteillage* « encombrement qui arrête la circulation », *entourage* « personnes ou choses qui entourent », *plombage* « amalgame qui bouche le trou d'une dent », *tapage* « bruit violent ».

Avec des bases nominales : Le suffixe a généralement une valeur collective. Il peut aussi exprimer, quand la base est un substantif désignant une personne, un état, une condition sociale.

Les dérivés en *-age* expriment une idée d'ensemble ou de lieu d'une certaine étendue: *feuillage* « ensemble des feuilles d'un arbre », *vitrage* « ensemble des vitres; châssis garni de vitres servant de cloison, de toit, de paroi ».

[La base est un subst. désignant des pers.] Les dérivés en *-age* expriment une condition sociale ou familiale, parfois un comportement : *apprentissage* « temps de formation d'un apprenti », *compagnonnage* « réunion de gens de métier en difficulté; association », *esclavage* « état, condition d'esclave », *commérage* « propos de commère », *enfantillage* « manière d'agir d'un enfant ».

1.5.3. Zuberoako testuen testigantza

Zuberoan *-aje* akabantza ongi lekukotua da lehenbiziko testuetarik (Etchart eta Tartas; *vid. infra*), baina zehaztapen bat egin beharretan gara. Formak hiru multzotan bana ditzakegu: a) egokitzapenik gabeko maileguak (*sufraje unibersel*); b) mailegu egokituak; eta c) euskal hitzak oin dituzten eratorriak. Bistan da, azken sailean baizik ez dugu *-aje* atzizkia propioki aipatuko. Errana dugu, morfema baten mailegutza hizkuntza emailean morfema hori duten hitzen mailegatzearen ondorioa da. Zuberoako corpusak bere mugak izanik ere, normalki testuen kronologiak hatsarre hori baieztatu beharko luke. Ondoan *-aje* akabantza duten maileguak zerrendatzen dira, frantsesetik nahiz biarnesetikoak izan.

1.5.3.1. *-aje* bukaera duten maileguak

APERENDIZAJE. Cf. fr. *apprentissage* eta biarn. *aprenedissàdje & aprentissàtje* [sic] (Palay). Mailegu honek egokitzapen fonologikoa erakusten du, *muta cum liquida* deseginik. Zuberoan, hura baino lehen *aperendiz* dugu, 1757an: *Jesu Kristen aperendiça* (Mst III 35, 2); cf. biarn. *aprenedis / aprentis* vs. fr. *apprenti* —euskaraz lehen lekukotasuna Leizarragak du ematen (Tim 3, 6)—. XIX. mendean *ap(e)rendizaje* ageri da, Inperioko katiximan bezala (4) *Saturna eta Venus* fartsan ere (5):

- (4) *Dezagun eguin heben aperendizagia / Haren eternitatian maithatceco. (DKhi 4)*
- (5) *Ekarri zizün semia / aprendizajen egiten, / amorekati ikhas zezan mündü / nola popülatzen zen. (Saturna 82)*

ARRABAJE. Cf. fr. *ravage* ‘hondamendia, triskantzaz’; ohart Palayk protesirik gabeko forma ematen duela biarnesez: *rabàdje*. Beraz, memento batetik aitzina grafiek euskararen arau fonologikoen iragazkiaren arabera ahoskera islatzen dute.²⁶⁰

- (6) *Eguin ducq, eguin, ravage (StJul 1240)*
- (7) *Eguinen dugu ravage (Xarlem 747, baina arrabage 262)*

²⁶⁰ OEHK RABAJE sarrera dakar, *Charlemagne* adibide bakanaz hornitua. Uste dugu sarrerak ARRABAJE behar duela izan, testu horretan ere *a-* protetikoa ageri baita: *heben diat ferragus / guerier famatia / Eguinenbeitugu arrabage° / Bi milla Debria* (262). Gehiago dena, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerian protesidun forma baizik ez da ageri (767, 866, 1119, 1165 & 1510).

- (8) *Orai nahi dut eguin, / oh, handi arrabagia! (SteEli 1510; cf. *arrabajatcera* 767)*

BAGAJE. Cf. fr. *bagage*, biarn. *bagàdje*. Zuberoan XIX. mendean lekukotua da:

- (9) *Morouen bagagiaq / eraiqui behar dutugu / hayen mouyanes Eliça / Eraguinen dugu (Xarlem 1185)*

EKIPAJE. Cf. fr. *équipage*, biarn. *equipàdje* ‘eskifaia, marinelaria’. Zuberoan XVII. mendetik lekukotua da:

- (10) *Han utzirik bere ekipajia oro (Tt Arima)*
(11) *Mat eta cordagiac hauxeric, / Equipagia oyhus assi da (UskLi 209)*
(12) *Beste hanitx ekipaje drole / bere bersetekin; / jiant terrible bat ere / izenen da haiekin. (CanBel 15)*

ERITAJE. Cf. fr. *héritage* ‘oinordetza’. *OEH*-k jaso ez duen mailegu hau XIX. mendeko Zuberoan ageri da:

- (13) *Haren familiako eretajia gastaturik (Chaho AztBeg XVI)*
(14) *Ez buruçagui içatez beçala Jaunaren eritagiaren gagnen, bena halaco guisaz içan citaien moudela beçala tropari. (Epit I 5, 3)*

ESKLABAJE. Cf. fr. *esclavage*, biarn. *esclabàdje*. Zuberoan (baina ez handik kanpo) forma hau ongi lekukotua da XVIII. mendetik. Bihoaz hiru etsenplu:

- (15) *Oro esclavagian guira (Othoitce 90)*
(16) *Nouiç biciouen esclabage miserabletic libratu iánen niç? (Mst III 48, 3)*
(17) *Esclavagian beiquirate / bethy moro hoyen (Xarlem 819)*

GAJE. Cf. fr. *gage* eta biarn *gàdje* ‘berme’; “salario, renta; paga, gratificación” (*OEH*). Zuberoatik kanpo soilik Leizarragak erabili du hitz hau.

- (18) *Bekhatiaren gajia (Tt Onsa)*
(19) *gloria eternalaren gage bat (Othoitce 25)*
(20) *Gincoac guganat dian amouriouaren ceinharen segur edo gage oroz balioua. (Ressegue 21-22)*

IMAJE. Forma hau Zuberoan baizik ez da ageri (*OEH* s.v. *imajina*), eta XIX. mendetik aitzina; iduriz lehen agerraldia *Sainte Elisabethen* trajerian datza (21).

- (21) *Maria, habiloua eta / berz bat hour ekhardan, / Jesus Christen image, hoier / çankhouac chaha ditcedan. (SteEli 209)*
(22) *Çouignec creatu beicutuçu çoure imagiala (DKhi 7)*
(23) *Ohora dezagun haren imaje eta mouldia denaz geroz. (Catuchuma 25)*

KARNAJE. Cf. fr. *carnage*, biarn. *carnàdje* ‘hilkintza, sarraski’. *OEH*-k ez du mailegu hau jaso; Zuberoan *Edipa* pastorean baizik ez da ageri:

- (24) *Prince harc bere khorphitçaz / deliberatu diçu segurky / carnage handiric eguiten / bere ezpatareky.* (Edipa 976)
- (25) *Soguin eçaçu arren lehoua, / carnage eguilia, / haur duçula çuc / eguin duçun obragia.* (Edipa 982)

KORAJE. Cf. fr. *courage*, biarn. *couràdje*. Hiz hau ongi errotua da euskara orokorrean, hainbat aldaerarekin; Zuberoan ere:

- (26) *Ohoria, bertutia, korajia.* (Tt Onsa)
- (27) *Corage handireki* (Othoitce 4)
- (28) *Ene aitzinala agertzeko, / badina kurajia?* (Petit Jean 40)
- (29) *Sira consola cite othoy / eta har eçaçu courage* (Edipa 025)

KORDAJE. Cf. fr. *cordage*, biarn *courdàdje* ‘sokateria’. *OEH*-k ez du mailegu hau jaso, eta gure corpusean behin baizik ez da ageri:

- (30) *Mat eta cordagiac hauxic, / Equipagia oyhus assi da* (UskLi 209)

LENGUAJE. Mailegu zahar hau egokitua izan da (*lengoa* > *lengua*), eta bederen Etcharten gutunerian (1616) gaskoiaren *-adje* atzizkiaren ahoskera isla lezake (afrikatu ahostunendako, ikus I, § 2.4.3). Bestalde, hitz honek *mintzaje* hibridoa eragin duke (*vid. infra*).

- (31) *Translataturic francezetic goure lenguogiala.* (Etchart 3-1v)
- (32) *Ouf horen erraitia / cer lengouage da?* (Edipa 058)
- (33) *Cergatic eztucie entçuten ene lengouagia?* (EvS 8, 43)

LIBERTINAJE; cf. fr. *libetinage*, biarn. *libertinàdje*. Mailegu hau Zuberoan baizik ez da lekukotua. *OEH*-k Etchahunen adibide bakarra du, baina gure corpusak 1770ean datatzen du:

- (34) *Livertinagiacc livertinagian gagnen / frekent errendaturicq, / gente gazten haborouacq / guciacq corronpitoricq.* (StJul 283)

MENAJE; cf. fr. *ménage*, eta biarn. *menàdje* “gouvernement domestique” (Palay). *OEH*-k ez du hitz hau jaso, baina Zuberoan XVIII. mendean (35) eta XIX.aren hastapenean (36) lekukotua da:

- (35) *Goure menagia apart / eguiten gunialaricq, / egoiten ni etche batian, / çu, aldiz, bestian.* (StJul 191-192)
- (36) *Ene menajia heben harat / arren, zük egin ezazü.* (Malqu 219)

OBRAJE; cf. fr. *ouvrage* eta biarn. *oubradje*. *OEH*-k Mercyren adibide bakarrean justifikatu du OBRAJE sarrera. Aldiz, Oloroeko katiximaren bigarren bertsoan ageri da, bai eta herri antzertiko testuetan ere:

- (37) *Haren obragia osso eta perfeita cen. (CatOlo2 iv)*
- (38) *Çoure aiticinian nuçu, / madama, tristeriq, / ene obrage eguinaq / oro doluturiq. (Edipa 1028)*
- (39) *Mementian nahi dit / obragia haseraci (SteEli 1032)*

OMAJE. Cf. fr. *hommage*, biarn. *oumàdje*. *OEH*-k *omenaje/omenaia* jaso du, baina ez *omaje*, Zuberoan XVIII. mendearen lehen partetik biziki ongi lekukotua dena:

- (40) *Niçan oroz omage eguiten deiçut (Othoitce 11)*
- (41) *Eretcian igaraitian / oroc omage eguin dicen. (StJul 495)*
- (42) *Ni ere nahi nuçu gin / Eroumara çourequy / aumage Eguitera (Xarlem 1428)*
- (43) *Ene homagiaren / hari errendatcera. (SteEli 1089)*
- (44) *Ene omagia errendatcen deiçut (DKhi 61)*
- (45) *Goure homage eta adorationen errecevitceco. (UskLi 51)*
- (46) *Çoure majestate divinouari çor çaitçon homage eta ouhoure (Medit 167)*
- (47) *Emaiten deiçut ene omagiac, mundiaren buruçaguissa. (HOrdre 71)*

ORAJE. Frantsesaren *orage* ‘ekaitz, erauntsi’ behar du izan, biarnesez ez baitugu atzeman. Beharbada beste erromantzeen datuen faltan gara: *OEH*-k Erronkarin du kokatzen —Azkue aipaturik (s.v. ORAXE)—, eta Tartasen 1666ko liburuan. Gure corpusaren testigantza XIX. mende hastapenera heltzen da.

- (48) *Tenpesta, orajia, odeia, eta lanoa dela kausa (Tt Onsa)*
- (49) *Ala orage handia! / Noula behar dut ezcapy? (StJul 1236)*
- (50) *Ceren trankil beinago / oragia eroriric / ene exayetara oro. (Edipa 809)*
- (51) *Eta orage bat ere houna da! (SteEli 1579)*

PARTAJE. Cf. fr. *partage*, biarn. *partàdje* “partage, distribution de parts” (Palay). *OEH*-k PARTAIA du, “parte que corresponde, lo que corresponde a cada uno”. *Partaje* aldaera lekukotu gabea dateke. Behin ageri da gure corpusean:

- (52) *Khiisti Doctrinaen partajia. (Catuchuma 8)*

PASAJE. Cf. fr. *passage*, biarn. *passàdje*. “La forma *pasaje* aparece en Leizarraga, una carta bajo-navarra del s. XVII, Tartas (también *pasaie*) y los autores meridionales” (*OEH* s.v. *pasaia*). Zuberoan ongi lekukotua da, adiera batean baino gehiagotan, 1616tik.

- (53) *Passadgez, bascaguiez, herioez, duhuru eta aberen hartzez. (Etchart 1-1v)*
- (54) *Irakurtzen diren pasaje sakratiek. (Tt Onsa)*
- (55) *Behar dit behar disposatu / mundiaren kitatcera, / eta passage terrible / ikharagarri hartara. (SteEli 1287)*
- (56) *Jesusen passioneco passageric orhitgarrienac (Khurutch 5)*
- (57) *Bicitce passagezco hau (Medit 61)*

PEADJE. Cf. fr. *péage*, biarn. *peàdje*. Soilik 1616ko gutunetan lekukotu da, ongi lekukotu ere. Erremarka bekio <dg> grafiari, biarnesaren eraginaren salatzaile; bilduma berean *peadgieren* forma ageri da (1-1v).

(58) *By resumen terminoez, peadgiaz, herioez eta berce casu regalez.* (Etchart 8-1r)

PELEGRINAJE. Cf. fr. *pèlerinage*, biarn. *pelerinàdje*. OEH-k Pirinioez hegoaldeko adibide bat edo beste bildu du, bai eta iparraldekorik ere. Gure corpusean bi trajeriatan ageri da. Markatzekoa da -gri- silaba duen aldaera: Palayren hiztegiak *pelegrî* nahiz *pelerî* jaso ditu, baina ez *pelegrinàdje*.

(59) *Nahi nuçu partitu / orai pelegrinagian* (Xarlem 1462)

(60) *Elisabethec St. Jacoba handian / devocione partikular bat beician, / jouaiten duçu guero / Compostelara pelegrinagian* (SteEli 43)

PERSONAJE. Cf. fr. *personnage*, biarn. *personàdje*. Interesgarria da maileguaren egokitzapen fonologikoa: Chahok *presunaje* du, eta *Here-Ordreco escu-libriak persounage*.

(61) *Personaje handirik* (Tt Onsa)

(62) *Presunaje baten izena* (Chaho AztBeg XIII)

(63) *Personage public baten eskuz.* (HOrdre 7)

(64) *Personage considerable çoumbaiten favoretan* (HOrdre 7)

(65) *Persounage photerexu çoumbaitez* (HOrdre 18)

PILAJE. Cf. fr. *pillage*, biarn. *pilhàdje*. OEH-k PILAIA sarrera proposatzen du, -aje aldaerarik jaso gabe. Zuberoan *Charlemagne* trajerian ageri da.

(66) *Noula erouma oro / pillagian dian eçari / Eta qhiristi arraça / diela hil eraçi. “Rome a été mise au pillage”* (Xarlem 1262)

(67) *Pillagia libre eman nahi dut / Ene gente orori* (Xarlem 1222)

PRIMAJE. Frantsesaren *primage* “bonification” ez da ondoko adibideekin ezkontzen, eta Palayk ez dakar. Aldiz, Cassignac-en okzitaniera-frantses hiztegiak PRIMATGE du, “droit d'un parent proche sur une succession”, eta horrelaxe baliatzen du Etchahunek, ‘premugo’ adieraz (68). *Meditacioniac* liburuan ere ageri da (69), antzeko zentzuaz.

(68) *Ene aitak destinatia ükhen nian espusatü./ Erranik nahi zeitadala primajia errendatü.* (Etch “Ahaide delizius huntan”)

(69) *Ez cen Gincoua çoure aita, celia ez-cen çoure primagia.* (Medit 19; ikus, halaber, 20, 23 & 32)

PÜNZE LAJE. Cf. fr. *pucelage*, biarn. *puncelàdje* ‘birjintasun’. Pouvreauren hiztegiak *punzelaia* dakar (*apud OEH*); Zuberoako corpusean behin baizik ez da ageri.

- (70) Pünzelajia emanen deitadazia / zihareki balinbadiüzü? (*Malqu* 329)

RAMAJE. Cf. fr. *ramage* “Chant des petits oiseaux dans les branches” (*TLFi*), biarn. *ramàdje*. Zuberoan Chahok du mailegu hori lekukotzen.

- (71) *Xori dibinuak, presuner poitrina humano hartan, eraiki zin bere ramaje ederra* (Chaho “Barde baten izaitia”, in *AztBeg XVI*)

SALBAJE. Cf. fr. *sauvage*, biarn. *saubàdje*. Mailegu orokortua euskararen. Estonagarri dena, corpusak bakanki lekukotzen du:

- (72) *Animal Salvagia behar çaiçie / houna gitia dolutu.* (*Xarlem* 274)
(73) *Ale, asto abere salbagia, / eztiat hambat hire anxia!* (*SteEli* 1070)

SÜFRAJE. Kasu honetan *sufraje unibersela* sintagma mailegatzen da kolokazio bailitzan.

- (74) *Nurk nahi lekeizie idoki botatzeko photeria, sufraje unibersela?* (Chaho *AztBeg X*)

TAPAJE. Cf. fr. *tapage*, biarn. *tapatjà* ‘tapager’, *tapadje* ‘bruit’.

- (75) *Eginik dira deja / tapaje handirik.* (*CanBel* 128)

TEMOIGNAGE. Mailegu frantsesa, grafia etimologikoaz; cf. biarn. *temoegnàdje* (Palay). Zuberoan *Saint Julien d'Antioche* trajerian baizik ez da ageri.

- (76) Temoignage handy harecq / Marcien etcian eztitu (*StJul* 091)
(77) *Sobera clar dutuçü, Jesus Crist, / temoignage horiq oro.* (*StJul* 1071)

ÛSAJE. Cf. fr. *usage*, biarn. *usàdje*. Zuberoatik kanpo *usaia* aldaera ongi ezaguna da. Gure corpusean *üsaje* ongi ordezkaturia da.

- (78) *Eta baitakizü zer den üsajia zaharra orotan, / alhargünen tratatzia / ahal bezain odretan* (*Malqu* 505)
(79) *Eta plazer duçun / usajia eguin içoçu.* (*SteEli* 210)
(80) *Idequiric hitcez hitz Franciaco Eliça ororen usageco Catichimati.* (*DKhi* 5)
(81) *Comunione saintiaren usajia çoure confessorac erreglaturen diçu.* (*Medit* 11)
(82) *othoitcen algarreki eguïteco usajia establitu* (*HOrdre* 20)

UTRAJE. Cf. fr. *outrage*, biarn. *outradje* ‘laido’.

- (83) *Saldoua, outrage eta / falxu akusacione.* (*SteEli* 724)

ZIRAJE. Cf. fr. *cirage*, biarn. *ciràdje* ‘betún’. *OEH*-k XX. mendeko testu batean erakutsi arren, gure corpusak XIX. mendera igortzen du.

- (84) *Behar ditit ezarri / argitürrik zirajiaz (Pierrot eta Xarrot 175)*
 (85) *Zirajiak ezarten din / gogortürrik larría. (Pierrot eta Xarrot 178)*

1.5.3.2. -aje atzizki eratorlea duten euskal hitzak

Puntu honetan -aje euskal morfema bihurturik duten hitz eratorriak dakartzagu. Ez dira anitz, baina halere orain arte aipatu izan diren bizpahiru formak baino gehiago bai, bederen.²⁶¹ Kasuan kasu iruzkinduko denez, forma hauetako batzuek esplikabide bat baino gehiago onar lezakete.

BEDEZINAJE. Forma honen jatorria biarnes hitz bat izan liteke: *medecinalhe* “les médecins avec un sens désobligeant ; les drogues” (Palay). Interpretazio horrek fonologia du arazo, zeren -alhe & -adje bukaerak aski desberdinak baitira fonologiaren eta hautematearen arabera. Bestenaz *bedezina* ‘botika’ oinak -aje atzizkia hartu duela proposa daiteke; cf. *medezina* eta biarn. *medezina*. Behin baizik ez da ageri:

- (86) *Hire eritarzünaren ezagüzia / etzitan üdüri difizil dela, / dezagiün, aren, egin / mementian bedezinajia. (Chiveroua 25)*

BIDAJE (< *bide* + -aje ← fr. *voyage*, biarn. *biàdje*); “se encuentra en textos suletinos desde mediados del s. XVIII” (OEH s.v. *bidaia*):

- (87) *Bidaje hanitxetan dabiltzanak, bekhandi saintützen dira. (Mst I 23, 4)*
 (88) *Phartitcen nuçu, jauna, / noure bidagian. (StJul 232)*
 (89) *Bena bidage hountan / hire biçia uqhenen diat (Xarlem 527)*
 (90) *Eguinen dit Bertan / Lombardiaraco Bidagia (Xarlem 79)*
 (91) *Eta bidagia eguinic / houna nuçu harçara. (SteEli 549)*

BOTINAJE (< *boti(n)* + -aje) “(Foix), association, syndicat, corporation” (Lhande), “Communauté, association” (Larrasquet). Cf. *boti* “en commun, mélangés” (Larrasquet). Behin ageri da corpusean:

²⁶¹ Dudazko formak kanpoan utziko ditugu. Adibidez, Peillenek *gustagia* ematen du, ‘gusta toki’ erran-nahiaz (-gia atzizki eratorleaz) (1983b: 116), inon aurkitu ez dugun forma. Eguiateguyren eskuizkribua kontsultatu ezinean, gaude balizko *hapax* horrek ez ote duen beste bat estaltzen, *gustajia* transkribatu beharrekoa. Horrela izatekotan, *güsta* + -aje (ala *güst* + -aje?) eratorria genuke, perpausaren zentzuari egokiago gerta lekiokena. Hona pasarteak: *O! zer gustagia jendia eztenian nahi dena: zurezko zankhoari zetazko galtza dü jaunsten, oskia hoiñik eztianari, zilharrezko ebilla ezarten ükharaiari, larrü xuriz eskia ta batere hetarik ithegün lür edo zor zonbait bizkarrian ekharten eztianik* (Egiat I, berezita 14).

- (92) *Ororeki botinajin izateko / enüzü ez hain nahasirik. (Chiveroua 304)*

LÜMAJE (Akitaniako gainerako mintzoetan *plumaia*). *OEH*-ren arabera, mendebaldean ere bada *lumaje*, gaztelaniari hartua (< *plumaje*); izan ere Landucciok *plumaje* dakar. Teorikoki, Zuberoako *lumaje* formak bi azalbide luke: a) mailegu egokitua; cf. fr. *plumage* eta biarn. *plumàdje*; edo b) *liima* + *-aje* eratorria izatea. Testuen kronologia kontuan izanik (1666), lehena hobesten dugu.

- (93) *Bere lumaje ederra gorderik, ihesi doa (Tt Onsa)*

MINTZAJE. Hitz honetan *-aje* atzizkia datza: *mintza* + *-aje*, eta menturaz erromantzeen *lengoage* hitzaren kalkoa da; cf. *mintzaia*. Corpuseko lehen agerraldia 1770ekoa da.

- (94) *Cer guiçon iz hy, Mornet? / Navassiky traidore bat, / edukiten duianaz gueroz / holaco mintçage bat. (StJul 485)*
(95) *Goraki mintzatürrik ere perfeitzionezko lenguagia perfekteki; haurrer sori den gisa batez ardürenik minzo da bere dizipülier, zeren beste mintzagia hazkürri gogorregia beita. (CatS)*
(96) *Holaxet franzes minzagia ikhas ahal dezeten aisago. (Archu “Aitzin-beghi”)*
(97) *Bere aitzindarien minzagia enthelegatzen eztutenak. (Archu “Aitzin-beghi”)*

MINTZARAJE. Ez dakigu forma honen erator oina zehazki zein den. Jada Belapeirek erabiltzen du; *Charlemagne* trajerian ere ageri da:

- (98) *Hitz horic çoin minçaragez erran behar dira? (Bp I 61)*
(99) *çoure minçaragetiç uduri diçu / nouble edo Erregue alhaba çiren (1085).*

ONDO(R)AJE “conséquence” (Gèze); cf. *ondoramen* “resultado, consecuencia” (*OEH*). Dударik gabe forma honetan *-aje* atzizki eratorlea dugu, eta oina seguruenik *ondore* “suite, effet, conséquence” (Lhande), hitz elkarketan eta eratorpenean *ondora* bilakatzen dena (Lhande s.v. *ondore*). *OEH*-k hiru adibide ematen ditu: *Bere bekhatiaren ondoaje desolagarrien ikhusteko (Ip EgErr 351); Izan dütügü bozkatze elibat, salbamentiaren lekhütan ondoaje gaistoena ekharri beitezkie. (ArmUs 1907, 97 apud DRA) & [Kontselleren] haitü horrek, aldi huntan ondoaje handienak ükhenen dütienaz gañen (Eskual 1908-4-3, 4). Gure corpusean Inperioko katiximak lekukotzen du, lau agerraldirekin:*

- (100) *G. Çouin içan dira Adamen bekhatiaren ondoragiac?*
A. Adamen bekhatiac ukhen diçu ondorage malerousic khorpitçaren eta arimaren.
G. Çouin dira Adamen bekhatiaren ondoragiac khorpitçaren errespectura?
A. Hiltcia, eta bicico miseriac oro.

G. Çouin içan dira Adamen bekhatiaren ondoragiac arimaren errespectura?

A. Ignorancia eta concupiscencia. (DKhi 20-21)

PROPITAJE “propiedad” (OEH s.v.). Erromantzeetan ez dugu lexema hau aurkitu, baizik eta fr. *propriété* eta biarn. *proupiétât* (Palay). Beraz, *propiétâ* +-aje bezalako analisisa proposa liteke. Edo beharbada -t- tartekatu da, ondoko bi hitzetan bezala, eta *propi* + *t* + *-aje* gisara analizatu behar da; alta, Larrasquetek epentesi horri ematen dion azalpenak ez du *propitaje* justifikatzen. Nolanahi ere den, corpuseko adibide bakanak Maisterrenak dira:

(101) *bere propitaje houner soric eguitia*. (Mst II 9, 1)

TAHARNATAJE. Larrasquetek hitzaren egitura azaltzen du, baina ez erran-nahia: *taharna* + *t* + *aje*, “suffixe -rie, cf. *zurtaje*”.

ZURTAJE. Larrasquetek ez du sarrera gisara jasotzen, baina *taharnataje* formaren azalpenean *zurtaje* aiapatzen du: “boiserie. Empr. béa. -adge -- -age”; bestalde, *t* eufonikoa markatzen du bi hitz hauetan. Aldiz, gure ustez forma honetan ez dateke *t* eufonikorik, eratorriaren oina *zurta(tii)* aditza bailitzateke, “planchéier, parquetier” (Lhande). Cf. *zuraje* orokorra.

1.6. -dant / -lant atzizkia

1.6.1. Abiaburuak

Inguruko erromantzeek azken buruan -ans, -antis & -ens, -entis latinaren orainaldiko partizipioetarik datozen bukaerak erakusten dituen hitz sail bedera dute: gaztelaniaz -ante & -ente (*viajante, estridente*), frantsesez -ant & -ent (*mutant, président*), eta gaskoiaz ere -ant & -ent (*passejant, pendent*). Aspaldidanik euskarak halako hitzak mailegatu dizkie erromantzei: *abundant(e)*, *ignorant(e)*, *important(e)*, *intelligent(e)*, etab. Mintzo batzuetako hiztunek bukaera horiek berenganatu eta atzizki eratorle bat sortu dute, -dant / -lant gisara aipatuko duguna. Guk dakigula hori bereziki Zuberoan gertatu da, baina, ikusiko denez, atzizkiaren hasikinak Lapurdin edo

Baxenafarroan ere aurki litezke (*bideant* eta *distirant*,²⁶² kasu), bai eta Penintsulan ere (gip. *nazkante*, bizk. *kulpante*).

1.6.2. *-dant* / *-lant* morfemaren ezaugarriak

1.6.2.1. Forma fonologikoa

Haren medioz eratorri diren euskal hitzek hiru alomorfo erakusten dute: [-ANT], [-DANT] eta [-LANT]. Datuak eskas izan arren, badirudi haien artean fonologiaren araberako nolabaiteko banaketarik gertatzen dela: [-LANT] bokalez finitzen diren oinei eranstean zaie, eta [-DANT] *-n* ondoan ageri da. Hori erranik, badirudi Eguiateguyk *-dant* aldaera lehenesten zuela: *kargüdant*, (*h*)*obedant*; fonologiaz nahiz kategoriaz, azken forma hori gainerakoek erakusten dutenaren kontra doa (cf. § 1.6.3.2).

1.6.2.2. Kategoria ezaugarriak

Hitz mailegatuen eta euskararen baitatik eratorri formen arteko kontrasteak agerian utziko duenez (cf. §§ 1.6.3.1 & 1.6.3.2), morfemaren mailegatzean Zuberoako euskarak *-ant* atzizkiak erromantzeetan dituen ezaugarrietarik batzuk baizik ez ditu mantendu. Oroz gainera, zubereraz *-dant* / *-lant* atzizkiak izenak sortzen ditu, eratorpen oinak batez ere izen (*aizina*, *distira*, *kargü*, *ogen*, *pharte*, *tratü*), baina baita aditzak (*trata*) izan daitezkeelarik. Kasu berezi batean izenondo bati erantsi izan da: *hobedant* ‘perfektu’ (§ 1.6.3.2).

1.6.2.3. Balio semantikoa

Segidan ekarriko diren maileguez landara (§ 1.6.3.1), euskararen baitan *-dant* / *-lant* atzizkiak izen bizidunak eratortzen ditu (cf. § 1.6.3.2). Izen horiek bi ñabardura semantikoren arabera multzoka daitezke: a) “X egiten duena (izaten dena)” erran-nahia karreiatzen dutenak —*tratalant* / *tratülant* ‘tratitzen duena, tratuak egiten dituen’,

²⁶² Iparraldean lekukotua, baina Zuberoatik kanpo: “La forma *distiant* se documenta al menos desde principios del s. XVIII; el último ejemplo recogido es de Arbelbide. *Diztiant* en Haraneder y Duhalde. *Distirant* aparece ya a principios del siglo XIX y es la variante más frecuente desde finales del mismo siglo. *Disdirant* se encuentra en los bajo-navarros J. Etchepare (junto a *dixtirant*) y Zubiri; *diztirant* en Mirande” (OEH s.v.).

ogendant ‘ogenak egiten dituen’—; eta b) “X duena” baliokoak —*ogendant* ‘ogen duena’, *phartelant* ‘parte duena’, *kargülant* ‘kargu duena’—.

1.6.3. Zuberoako testuen testigantza

1.6.3.1. -ant bukaera duten maileguak

Ondoan Zuberoako testuetan -ant bukaeradun maileguen zerrenda dakargu. Sobera pisu ez egiteko, lehen agerraldia emanen da, edo gehienez ere gutxi batzuk:

ABONDANT

1734: *abondantki* (*Othoitce* 54)

1814: *abondant* (*UskLi* 127)

1856: *abondantac* (*MaiMarHil* 15)

ALMIRANT(E)

1852: *itxas-armadako Almirantiak*. (Chaho “Herritar ezinago-maitiak”, in *AztBeg* XIII)

XIX. mendea: *Larmirant* (*Recoquillart eta Arieder* fartsako pertsonaia)

ARRANDANT

1676: *arrandantec* (*PrS* 26)

ARROGANT

arrogant (*Edipa* 266), *Pharisian arrogantaren* (*Medit* 126)

BIDEJANT

1666: *bideianta* (*Tt Onsa*)

1734: *bidajantac* (*Othoitce* 54)

1757: *bidejant* (*Mst* II 1, 3)

1860: *bidegeant* (*HOrdre* 11)

1873: *bidegantac* (*Epit* I 2, 11)

BIJILANT

1666: *bijilant* (*Tt Onsa*)

1812: *vigilant izan guitian* (*DKhi* 14)

BRIGANT

1571: *gaichtaguina, briganta* (*Lç*)

1814: *brigand* (*UskLi* 209)

1879: *brigand* (SGrat 10)

BRILLANT

1770: *ekia beno brillantagoricq / ecen haboro arguy.* (StJul 041)

1793: *Ala hiri brillanta / eta trono admiragarria* (Edipa 007)

1814: *Sen Grat goure herriaren argui brillanta* (UskLi 183)

1844: *Çoumbat brillant çoure arima, dohagnez, graciaz oro beztitia, aberastia celuco tresor guciez!* (Medit 20-21)

1860: *Aguer bekiçu Aingurien khorte brillanta* (HOrdre 182)

EMIGRANT

XIX. mende erdia: *emigrant* (Chaho “Herritar ezinago-maitiak”, in *AztBeg* XIII)

ERREPRESENTANT

XIX. mende erdia: *errepresentant* (Chaho, “Herritar ezinago-maitiak”, in *AztBeg* XIII)

FABRIKANT

XIX. mende erdia: *fabrikant* (Chaho, “Barde baten izaitia”, in *AztBeg* XVI)

FRIANT

1672: *Bianda friantek eta mazarno honak* (Tt Arima) “Apetitoso, exquisito” (OEH).

?: *Ah, urdi asekaiz, / friant ejera!* (Pierris 46) “Glotion” (OEH).

GALANT

1666: *galanta, liberala, eta maitagarria* (Tt Onsa)

1770: *behar duçu, arren, ezcontu / presouna galant çounbaiteky.* (StJul 25)

1810: *Polis, heben bi / emazte galant dutuçu* (SteEli 1234)

1810: *soldado galant houra, / Jesus-Christen imagina* (UskLi 210)

GIGANT

1793: *Haur hareq diçu guero / gigant handi bat goituren* (Edipa 039)

1848: *Giant terrible bat* (CanBel 15)

GORMANT

1666: *gormand, eta gulos da animale hura* (Tt Onsa)

1672: *gormant haien ahoetan* (Tt Arima)

1734: *gormanta* (Othoitce 42)

IGNORANT. Leizarragak erabiltzen du. Zuberoan Tartasekin hasten da lekukotzen:

1666: *iñorantiak* (Tt Onsa)

1672: *ignoranten* (Tt Arima)

1873: *ignorant* (Epit I 2, 15)

INPORTANT

1616: *important* (Etchart 1-1v)

INTENDANT

1785: *intendant* (Egiat I 7)

1810: *intendatareki* (SteEli 18; *intendanta* 470)

KOMENDANT

1785: *komendantari* (Egiat I 18)

1793: *comendanta* (Edipa 045, 067, 166...)

KOMEDIANT

1785: *komediant* (Egiat I 21)

KONFIDANT

XIX. mende erdia: *populu konfidantena* (Chaho “Españako berriak”, in *AztBeg* IV).

LOTENANT

1666: *lotenant* (Tt Onsa)

MARXANT

1616: *Guomendatzen derauçut Larrey meçu eta marchand haur.* (Etchart 9-1v)

1770: *Batçu çor eguitez marchantian / creditaren moianez* (StJul 358)

1814: *Etcitala marchantaren flakeciaz edo necessitatiaz prevali gaicen balia dien bano haborouagoren salceco edo gutiagoren erosteco* (UskLi 67)

Astelehenian sorthiak dira / hun marxant izaiteko, / trafikant haundi eta / itxasorat jüaiteko. (Saturna 249)

NEGOZIAN. XIX. mende erdia: *negoziant* (Chaho “Herritar ezinago-maitiak”, in *AztBeg* XIII).

PARROPIANT. Hitz hau ez bide da zubereraren eratorria, mailegua baizik: cf. biarn. *parroupiâ, parrouquiâ* “paroissien” (Palay). Iduri luke zuberotarrek *-t* erantsi diotela.

1860: *exatoki bethatceco parropiant houn baten eguin bidiaç* (HOrdre 16)

XIX. mendea: *parropianter* (Planta eta Eleonora 72)

PASAJANT

1814: *hayen etchia çuçun alhargunsen refugioua prauven ospitalia eta passageanten ostatica.* (UskLi 212-213)

PASANT

1666: *bai marxant pasanta galdurik* (Tt Onsa)

POSTULANT

1860: *Direturrac, meça ondouan, jarriric dagouelaric erranen du postulantari, edo postulanter.* (HOrdre 50; ikus, halaber, 51, 54, 56, 57, 58, 59 & 60)

POXANT / PÜXANT / PUISANT

1666: *gizon poxantbat* (Tt Onsa)

1672: *jende poxant eta aberatz* (Tt Arima)

1757: *Maria Birgina eginago saintaren lagungoua puchanta* (IP 7)

1793: *puissant baten bessoua agieracy nahy dut.* (Edipa 373)

1800: *ginco puissanta* (Xarlem 1237)

1810: *Armada puchant eta handi bat* (SteEli 623)

REPRESIDANT

1810: *argui represidant batez* (SteEli 53) < fr. *resplendissant* ?

SABANT

1666: *Filosofo sabant hark berak dio* (Tt Onsa)

1734: *Escolan savantec deitcen dutie accidentac* (Othoitce 7)

1823: *Pariseko sabantenari* (Etch “Musde Legouve”)

1838: *Savantec eta ignorantec oroc behar ticie han iracourtu bere eguin bidiaç* (Khurutch 6)

SARJANT

1788: *sarganta* (Jouanic Hobe 105-di)

XIX. mende erdia: *Sarjant eta notariak / Oi! arnes nesesariak!* (Etch “Ofizialenak”)

1873: *Sarjantec erran ceren:* (EvS 7, 46)

TRAFIKANT. Ongi datatu gabeko asto laster batean ageri da: *Astelehenian sorthiak dira / hun marxant izaiteko, / trafikant haundi eta / itxasorat jüaiteko.* (Saturna 249)

TRIONFANT

1666: *trionfant* (Tt Onsa)

1734: *trionfant* (Othoitce 91)

1836: *trionfant* (CatS)

1848: *trionfan* (CanBel 131-di)

XALANT²⁶³ ‘maitale, amorante’. XIX. mendean lekukotua da:

Bost urthez presuntegin egon niz inozenki; / Emaztia xalanteki, harez nintzan jelosi.
(Etch “Bi berset dolorusik”)

*Beste elibat ere hanxe / bere xalanten besapetan, / haiek eginen dizie / etxerakuan
hanitz lan. (Boubane 138)*

XARMANT

1734: *Onci hanitz balioua, / Onci oro charmant cirena. (Othoitce 68)*

1770: *Ala memento charmanta / eta memento eztia (StJul 1219)*

1782: *Ainguriac bertaric / Gin ciren celuty, / Gugana eraixiric / Terrible
charmantic. (NLilia 11)*

1810: *Arraro eta charmant duçu, / ah, haren espiritia. (SteEli 89)*

Zerrenda horri *-ant* arrazoi grafikoengatik agertzen duten bestelako hitzik emenda lekiok, adibidez *Arrolant* edo *Boligant* (*Charlemagne* trajeriaren pertsonaiak), beste zenbait forma agian berranalisiagatik gertatu denean: *arribant* ‘arriban’ ← biarn. *arribàn*, fr. *ruban*. Halaber, *bakant/bekant* orokorra aipatu behar da, Etxeparerengandik lekukotua; mailegua izatekotan, erromantzearen *vacant* seinalatu izan da, baina guretzat kontua ez da argia.²⁶⁴ Bestenaz, *tirant* ‘tiranoa’ forma aipa daiteke, bi testutan analogiaz sortutako *-t* hori agertu duena: *Holofernes tirant hari* (Tt Arima) & *tirant batec manha detçan* (Edipa 577).

Halaber, euskal atzizkiaren mailegatzeari edo sorrerari begira, ez genituzke *-ent* bukaera duten maileguak ahaztu beharko, azken buruan *-ant* dutenen etorki bera baitute.

²⁶³ Bada beste *xalant* bat, ontzi mota bat izendatzen duena: *Chalant bat emanen deiçut / houraren igaraiteko* (SteEli 1428); cf. fr. *chaland*, biarn. *chalant*.

²⁶⁴ Lhandek bere buruari fr. *vacant* ala eusk. *bat-kan* ote den galdegiten dio (1926 s.v. *bakhan*). Eguiateguyk *-nt* grafia darabil sistematikoki, bi azalpen posible duena: a) balizko hizkuntza emailearekiko distantzia gutxiago izatea; edo b) *-ant* bukaera duten hitz sailarekiko erakarpina. Hitz hau mailegua bada, orduan Eguiateguyren *bekant* analogikoa litzateke. Zuberoan, besteak beste, Oihenartek *bekan* du (*Pro* 507), Belapeirek *bekhan* (I 19), eta Inchauspek *bekhan* (*Imit* III 7, 3) zein *bakant* (*Dial* 4). 1852koa den *MaiMarHil* liburuan ere *bacant* 21 ageri da.

Halakoak ere ongi lekukotuak dira Zuberoako testuetan; bihoa zerrenda bat, exhaustibo guztiz izan gabe: *absent, adjuent, akzident, arrahent, balient, biolent, desaperent, desobedient, ebident, enüxent, errejent, inozent, inpazient, inpertinent, inpotent, insolent, instrüment, intelijent, konplazent, konsent, lotenent, mesdisent, obedient, pazient, pendent, penitent, plazent, present, president, prüdent, sarjent, sufizient.*²⁶⁵

1.6.3.2. *-dant / -lant* atzizki eratorlea duten euskal hitzak

AIZINANT. Hitz hau Lhandek ematen du, Zuberoan kokaturik: “*aizinant* (S). Oisif, qui a du loisir” (s.v. *aizina*). Ez du agerraldirik gure corpusean.

(H)OBEDANT. Fonologiagatik nahiz oinaren kategoriagatik, forma honek ez ditu besteendako proposa litezkeen erregelak betetzen (cf. §§ 1.6.2.1 & 1.6.2.2). Eguiateguyk *h*-rekin zein gabe erabiltzen du. Oina (*h*)*obe* izenondoa bide da, eta badirudi Eguiateguyren beraren hitz berria dela, beharbada Larramendiren *obetande* ‘perfekzioa’ neologismoari lotua:

1785: *Hüskararen khorpitzä, bere hitzkondiak berhez jarririk ere, elizatekiala gütiago obedant.* (Egiat I “Hitzauria”); *Mintzorik hüskara beno bere hitzen egokian hobedantagorik denik eztela.* Egiat 26.

KARGÜDANT / KARGÜLANT. Hau da, menturaz, *-lant* atzizki eratorlearen bidez eratutako lehen hitza Zuberoan. Haren oina *kargü* izena da, eta bi aldaera aurkitu dugu corpusean: Eguiateguyren *-dant* eta ondokoen *-lant*. Hona testigantza:

1785: kargüdant *diren jenden beharrian* (Egiat I 7); *Hirur kasta ornen dirade, jendien isterbegiaren ausikirik eztienik: kargüdantak, eskelegoan bizi diradianak, ta senhar-emazte gaitzak dütienak.* (Egiat I X; ikus, halaber, I 16 & I 37).

1848: *Hura izanen duk, kargulant guziak heure botzez izendatzen batuk.* (Chaho “Errepublikä zer den”, *Ariel* 1848-6-30).

XIX. mendearen erdia: Kargülant, *nubliak ere, Xahoren kuntre dirade* (Etch “Musde Chaho”); *Üskal-Herriko jentik oro, nahi zütiet othoitü; / Kargülant, nubler ez*

²⁶⁵ *Saint Julien d'Antioche* trajerian *magicient* forma berranalizatua ageri da (748, 942, 1057 & 1213).

rantierer, ezteela behar fidatü. (Etch “Musde Chaho”); Kargülant, nublik dirade, dienak sobera gaje, / Jente xexe miserabilia, aldiz haien phakazale, / Ezpazütiügü sekurs gei; bai bethi izanen ere. (Etch “Musde Chaho”).

1860: Cargulantez. *Superiur, edo Erreglac marcatcen dutin carguietaco häitaturic diratekienec, harturen dutie cargu horic susmessionereki (HOrdre 24).*

1879: *Eta cioyen goratic: certaco kargulantez uzten die afrountu hori Sen Grati eguitera? (SGrat 23)*

OGENDANT. Hau da, menturaz, *-ant* atzizki eratorlearen bidez eratutako lehen hitza Zuberoan; oina *ogen* ‘falta’ izena du. Lehen agerraldia Maisterrek lekukotzen du:

1757: Oguendant *niçanian, eta ahalkeç betheric nagouenian, cer erranen dut? (Mst III 52, 2).*

XIX. mendearen erdia: ogendant *nuzu, othoi ene bekhatiak pharka itzadazu (Chaho AztBeg IV); Musde Harixabalet jaun erretora / Etzünin etzekiten ogendant lioba (Etchahun “Mundian malerusik”).*

1860: *Direturraz eta oguendanten penitenciaz (HOrdre 24).*

PHARTELANT. Maisterren itzulpenean eta hari egotz dakioken pronuan atzeman dugu: phartelant (*IP* 12); *merechimentien ororen phartelant* (*Mst* IV 2, 6). Testu horietarik landara, Zuberoako forma ohikoa PHARTELIANT ‘participant’ da (Gèzeren hiztegian “partisan” adiera ere badu); uste dugu euskararen barneko eratorria dela: biarnesez antz handien duen hitza *partadjànt* da (“partageant, qui a part à un partage”, Palay). Nahiz eta Harrietek *p(h)arteliant* Lapurdin ere kokatu duen, eta Duvoisinek jaso (*OEH* s.v.), hitz hau nagusiki Zuberoko tradizioetik lekukotu da: Belapeire, *Xarlem*, *Mercy*, *CatS* eta *Gure Herria* agerkariko testu bat. Gure corpusak franko lekukotzen du: *PrS* 3; *Bp* I 40, 132 & II 81; *CatOlo* 10, 38 & 39; *Ressegue* 4, *Mercy* 19 & 25; *SteEli* 284; *DKhi* 9, 27 & 28; *UskLi* 13 & 234; *Chaho AztBeg* XIX 19; *CatS*. Bestalde, Iparraldeko tradizioan badira *partale*, printzipioz *-le* atzizkiaren medioz eratorria, eta *partalier/parteliar*; ez bata ez bestea ez dira gure corpusean ageri.

TRATALANT / TRATÜLANT. Erratorri honen oina anbiguo gertatzen da, *tratü* izena zein *trata* aditza izan baitateke, kasuan kasu. Hitza XVIII. mendean datatua izan den *Chiveroua eta Marceline* fartsan ageri da, gehi XIX. mendeko zenbait testutan:

XVIII. mendea: *Jalki tratalanta eta m.* (*Chiveroua* 272); *Enziin diñat kunbersa, / estakiñat gezüra ala egia, / tratalantbat eta Xiberu / bethi hiri etxeka zirela.* (*Chiveroua* 282); *Tratalant batheki bazin / kanberabat afermatiirik* (*Chiveroua* 300).

1844: *Laborari baniz lur lanez behar niz ocupatu; tratalant baniz, noure negociaz* (*Medit* 105).

1848: *Langhilia, tratulanta aberaxerazten* (*Archu* 18).

1.6.3.3. Kronologiaz

Kronologiaz denaz bezainbatean, hemen interesatzen diren ondorioetara iritsi ahal izateko, hots, *-ant* atzizkiaren sorrera eta garapenaren datatzeko, batetik *-ant* duten maileguen lehen agerraldien datak, eta bestetik *-ant* atzizkia erakusten duten eratorrien lehen agerraldiak erkatu behar dira.

-ANT BUKAERA DUTEN MAILEGUEN KRONOLOGIA

1571: *brigant* (Lç).

1616: *inportant, marxant* (Etcharten gutunak).

1666: *bidejant, bijilant, galant, gormant, ignorant, lotenant, pasant, poxant/puxant/puisant, sabant, trionfant* (Tt Onsa).

1672: *friant, tirant* (Tt Arima).

1676: *arrandant* (PrS).

1734: *abondant, xarmant* (Othoitce).

1770: *brillant* (StJul).

1785: *komendant, komediant, intendant* (Egiat I).

1788: *sarjant* (Jouanic Hobe).

1793: *arrogant, gi(g)ant* (Edipa).

1810: *reprezidant* (SteEli).

1814: *pasajant* (UskLi).

1848: *konfidant* (Chaho).

1852: *almirant(e), emigrant, errepresentant, fabrikant, negoziant* (Chaho).

1860: *parropiant, postulant (HOrdre)*.

XIX. mendea: *trafikant, xalant (Saturna eta Venus, Etchahun)*.

-ANT ATZIZKI ERATORLEA DUTEN HITZEN KRONOLOGIA

1757: *ogendant, phartelant (Maister eta IP)*.

1785: *kargülant, (h)obedant (Egiat I)*.

XVIII. mendea: *tratalant/tratülant (Chiveroua eta Marceline)*.

1.7. -ot atzizkia

1.7.1. Abiaburuak ²⁶⁶

Gutxi erran da -ot atzizkiaz. Zubereraren eta biarnesaren arteko kontaktuaren ondoriozko elementuen bere zerrendan Coyosek ez du aipatzen (2008: 929-933). Hona Caminoren hurbilpena:

Txikigarrietan -ot aipa daiteke, gaskoiaren mailegu dena: *bañot* erako adibideak eragin ditu, baina Ipar Euskal Herrian hedadura zabala du; Zuberoan Larrasketen *labürrot* adibidea aipa daiteke; *etxano* dagoen legez *etxanot* ere. Jean-Pierre Otsibarrek *txipitot* dakar (Davant 2009: 89) (2009: 198).

Beraz, badirudi gaskoiaren -òt ez dela soilik Zuberoan sartu, baizik gaskoiarekiko ukipen egoeran egon diren Lapurdiko eta Baxenafarroako mintzoetan ere. Ikusiko denez, morfema honen mailegatzeak zerikusia duke onomastikarekin. Bestalde, ezin ahantz dezakegu morfema hau frantsesez ere badela, eta haren jatorriak, azken buruan, latinera igortzen duela:

Le suffix -ot/-ot(t)e vient du latin -ottu, -otta, variant de -ittu, -itta. Il est productif dès l'ancien français (au XIIIe s.: *chariot, culot, linotte*; au XIVe s.: *billot*; au XVe s.: *ballot, chènevotte, marotte, menottes*; au XVIe s.: *caillot, culotte, gélinotte*, etc.). Il a souvent remplacé le suffixe -et/-ette et continue d'être productif de nos jours, mais on le rencontre plus souvent, au masc., sous la var. -o*. (TLFi s.v. -ot)

²⁶⁶ Baliteke -ot atzizkia gaskoitik mailegatu den txikigarri bakarra ez izana. Larrasquetek *hegiol* forma jaso du (1939 s.v.): "Mot actuellement disparu; conservé dans le nom d'une maison. Il signifiait, sans doute, *petit sommet*, comme *hegiñi* ou *hegitto*."

1.7.2. *-ot* atzizkiaren ezaugarriak

1.7.2.1. Forma fonologikoa

Atzizkiaren forma fonologikoa argia da: /ot/, eta kontsonantez (*zaharrot*) zein bokalez (*zikirot*) finitzen diren oinei eranstean ahal zaie. Ohartarazi behar da *-ot* atzizkiak *-a* & *-e* bukaerak kanbiantzen dituela: *borda* > *bordot*, *phala* > *phalot*, *bide* > *bidot*, etab.

1.7.2.2. Kategoria ezaugarriak

Euskaraz *-ot* atzizkiak ez du kategoria aldaketarik eragiten,²⁶⁷ eta nagusiki izenei eranstean zaie, baina baita izenondoei ere. Eratorpen oina izen berezia izan daiteke (antropónimo maskulinoetan: *Joanikot*, *Enekot*) edo arrunta (*zikirot*), biziduna (*haurrot*) nahiz bizigabea (*phalot*). Izenondoak ez dira hain ohikoak, baina *eskasot* edo *labürrot* bezalako batzuk lekukotu dira. Finean, Caminok Amiküzen baliatzen den *bañotek* ‘bakar batek’ forma pleonastikoaren berri eman digu (2015: 20). Bestalde, *-ot* atzizkia forma deia erratorriei erants dakieke, halako morfema konplexuak sorraraziz (eta hiruetarik bitan argiki pleonastikoak):

- *-kilot* (*-kil* + *-ot*): Zuberoan *jaunkilot*, *haurkilot* (mespretxuzko balioaz; cf. Larrasquet 1939 s.v.).
- *-skot* (*-sko* + *-ot*): Zuberoan *xixariskot*, *mothikoxkot* (Larrasquet 1939 s.v.); *mintzajexkot* (Maidier Bedaxagarren komunikazio pribatua).
- *-(t)xoot* (*-txo* + *-ot*): Oztibarren *zahartxoot*, *gatzexoot*, *haundixot* (Camino 2015: 25).

Camino *-xkot* segidaz mintzo zaigu, iduriz Zuberoan baizik ez datzana:

-xkót txikigarria dugu, zentzu gaitzesgarria ere izan dezakeena, eta Zuberoatik kanpo kausitzen ez dena: *alhorxkot*, *emaztexkot* edo *mothikoxkot* dakartza Larrasketek eta Gameraen *soroxkot* (Otsibar 2003: 17), *haxexkot* (57) ageri dira; Guillaume Eppherrek

²⁶⁷ Frantsesaren *-ot*, *-ot(t)e* atzizkiak (« formateur de substantifs et d'adjectifs auxquels il donne le plus souvent une valeur diminutive ») oinaren kategoria kanbiantzen dezake. Euskaraz sartu den *cachot* ‘ziega’ izena, adibidez, *cacher* ‘ezkutatu’ aditzetik eratorria da, eta orobat erran daiteke *roulotte* eratorriaz (← *rouler*).

saldokot darabil (Davant 2009: 112) eta Casenave-Harigilek *aizexkot* (18), *lanxkot* (2). Guk Sarrikotapean *ogixkot* bildu dugu. (Camino 2009: 173)

1.7.2.3. Balio semantikoa

-ot atzizkiak balio txikigarria du, euskararen *-ño*, *-txo* edo *-to* atzizkien pareko eta, ikusi bezala (§ 1.7.2.2), tarteka horien indartzeko ere baliatua. Aldiz, forma hipokoristikoen egiteko jende-izenei eransten zaielarik, izen horiek maskulinoak behar dute izan, hizkuntza emailean bezala.

1.7.3. Zuberoako testuen testigantza

1.7.3.1. *-ot* onomastikan

Jadanik XV. mendean biziki ongi lekukotua dugu *-ot* morfema. Mende hartan egin zen erroldan (Cierbide, Grosclaude & Orpustan 1994: 232-257) *-ot* txikigarria duen hainbat antroponimo ageri da. Gehientsuenak biarnes jende izenak dira, baina bizpalau formatan *-ot* txikigarria euskal formei erantsia da: *Argassiot* —hutsa ote (← *Urgassiot*)?—, *Berascot*, *Hariscot* & *Urgassiot*.²⁶⁸ Hona antroponimo horien zerrenda, XV. mendeko Zuberoan arrunt entzuten ziratekeen *-ot* atzizkidun formen erakusgarri:

- XV. mendeko datu haietarik halako *Amiguot*, ostau d: IV. Barcuys.
- Argassiot, Arnaut Santz d: IV. Mauleon.
- *Auricot*, un affiuzament apres: IV. Mauleon.
- Berascot, ostau de: IV: Bielenabe.
- *Condexot*, ostau de: IV. Barcuys.
- *Guilhemot* deu Peyrier, ostau de: IV. Mauleon.
- Hariscot deu Borc, place de: IV. Mauleon.
- Hariscot, ostau de: IV. Mauleon.
- Johanicot deu Cauterer, ostu de: IV. Mauleon.
- *Martoc*, ostau de: IV. Mauleon.

²⁶⁸ Espero bezala, euskal antroponimoetan bestelako atzizki txikigarriak ere lekukotzen da: *-to* (*Garciato*), *-ko* (*Johanco*) edo *-xe* (*Johancoxe*). Hutsa ez bada, *-et* ere ageri da (*Johanet*).

- *Monguilhot*, ostau de: IV. Mauleon.
- *Morot*, ostau de (Fe.): III. Xeraute.
- *Peyrot* de Socorlatzsse, ostau de: IV. Mauleon.
- *Peyroton* deu Cauterer, ostau de: IV. Mauleon.
- Urgassiot, ostau d: IV. Mauleon.

Ondoren *-ot* atzizkiaren testigantzak jauzi luzea egiten du: herri antzertiko pertsonaietan aurkituko da, eta bereziki fartsa xaribarikoenetan. Pentsa liteke hiruzpalau mendetako jauzi luze horrek *-ot* atzizkidun izenek zuketzen kutsu herrikoiarekin zerikusirik izatea; menturaz tradizio idatziko autoreek saihestsi zuten. Bestalde, arrazoï pragmatikoak ere aipa daitezke: hipokoristikoak berenez hizkuntz erregistro informaleko bati dagozkio — hain zuzen, asto lasterrek hain ongi lekukotzen dutena—.

Azkenik, hizkuntza emailea frantsesa ala gaskoia den ere gogoan izan behar da. Badakigu *-ot* atzizkia bi erromantze horietan existitu dela, baina frantsesaz aspaldi ihartu bazen, gaskoiaz emankor iraun du. Zuberoako euskaldunak zein erdarari so egin dioten ere garrantzizkoa da puntu honetan (cf. ATALASEAN, § 3.4.4.6). Kronologiaren aldetik, argi dirudi zuberotarrek biarnesetik hartu zutela *-ot* atzizkia —halere, hitzak banaka aztertu beharko lirateke—. Errana dugu, XV. mendeko erroldatik kasik XIX. mendera arte iguriki behar da jende izenetan *-ot* bukaera berriz ikusteko:

- XVIII. mendea: *Paiot* (*Chiveroua eta Marceline*-ko pertsonaia)
- 1788: *Peirot* (*Jouanic Hobe* 141)
- 1807: *Belot*, *Malqu* eta *Malqulina* & *Saturna* eta *Venus* fartsetako pertsonaia.
- *Pierrot* eta *Charrot* astolasterra (izenburuan).
- *Aztarot* (*Planta* eta *Eleonora* & *Saturna* eta *Venus* fartsetako pertsonaia).

1.7.3.2. *-ot* maileguetan

BARBALOT ‘zomorroa’. Gure corpusean laido gisara erabilia da, bai eta bere adiera neutroan ere: *Apho barbalot haundia / eman ezadak bakia!* (*Pierrot eta Charrot* 139); *Eltxo phozundinek eta beste hanitz barbalotek tzistatzen dütielakoz egiten die hori* (*Ip Dial* 9).

BARIKOT ‘upela’.

Ni sarthüren nük / eta barikota hartüren. (*Pierris* 150)

Elhestatiüren zide / eta nik barikota betheren, / eta gero diagü / hiruek algareki dringatüen. (Pierris 153)

Pete, behar diat / gaur Pierrisen etxea, / barrikot bat / arduen txerkara. / Hitz eman sitadan / Katixa banon ekharten, / barrikot bat ardu / seitadala emanen. (Piarres eta Catiche 145-6)

Jalki Andres barikota biskarin / Andresek hüstü egin eta m. (Pierris 160di)

BUTIGOT. “(Enfant) espiègle. Empr. béarn. *boutigue* + -ot” (Larrasquet).

KAXOT ‘ziega’; cf. fr. *cachot*, biarn. *cachòt*. Mailegu hau Iparraldean ezaguna da, Haranederrek, Baratciartek, Hiribarrenek edo Elissamburuk baliatua (OEH). Zuberoan XIX. mendean lekukotua dugu, *Charlemagne* trajerialen lehen, eta gero Etchahunengan:

Eta çuq disborsa orai / Aceta Eçadaçut / Bestela cachot çolan / hirotu behar duçu (Xarlem 725)

Kunplitü nütianin, hogei eta zaspi / emastis nündin aitak, delonza erazi / ene müble kabalik, aurridek edeki / ni nahis ene hunen, exaier edeki / kaxota xilatüirik, kanpulat eskapi (Etch “Etchahunen bizitziaren khantoria”).

KÜSKÜLLOT “sonnaille” (Larrasquet); cf. gask. *couscoulhe* “coquille, coquillage” & *couscoulhét*, -lhòt “petit coquillage” (Palay). Gure corpusean ez, baina OEH-k zubererazko testu baten lekukotza dakar: *Metale, tzintzari, txintxa, txintxirxkot eta küsküllot jesaitea* (GH 1931, 469).

MANTXOT. “Manchot’. Empr. béa” (Larrasquet). Gure corpusean ez da ageri.

MARXANDOT. *Martxant* hitzaren txikigarria; OEH-k adibide bakarra jasotzen du, *Sen Grat* testutik. Guk dakigula, testu horretatik kanpo ez dago lekukotua: *Hetaric bati galthatu nian, noula ezagutu cien Sen Grat. Erran ceitan: martchandot batez. (SGrat 17) & Martchandota zeluti gin bat bezala ikhoussiric izan zuzun. (SGrat 18).*

MELILOT. “Plante fourragère, légumineuse, dicotylédone (de la famille des Papilionacées), dont les fleurs jaunes et mellifères, disposées en grappes, sont employées en pharmacie et en parfumerie” (TLFi). Behin ageri da: *Cominoz, erramu aciz eta / camamila liliz, melilot eta / haietariçq orotaricq. (StJul 1280).*

PEILLOT 1. “Persona sin iniciativa” (Azkue *apud OEH*); “Nigaud, niais” (Larrasquet).
Nourc daki nounti benturaz gin peillot bati behatuz, moutico gazte zoumbaitec solaz bat ezari cien Sen Graten processioniac igaran behar cian plazabat etan. (SGrat 22-23).

PEILLOT 2. “Mauvais jupon” (Duvoisin *apud OEH*, Bardozen kokatzen duena); “empr. béa. *pelhot* jupon” (Larrasquet).

PHORROT. “Soupe au lait avec de la métüre (pain de maïs)” (Larrasquet). *OEH*-k adibide bat dakar: *Hobeki egin hio orano aurthen phorrot gathülta hun eli bat jan bahitza* (J.B. Mazéris *GH* 1932, 505).

PIERROT. “Rouleau à emotter les champs labourés, mais on dit dans la moitié des familles *trunko* et non pas *pierrot*” (Larrasquet).

PÜRKTOT. “Diminutif de *puerko*. Sale, « saligaud ». Empr. béa. *pourcot*, pourceau. *Zer egin dük, purkota?*” (Larrasquet).

TERRIXOT. “Vase en terre dans lequel on fait cuire le lait” (Lhande); *OEH*-k Zuberoan du kokatzen. Gure corpusean behin ageri da: *Emaiten zioziün terrixot bat / esne egosirik, / hüra zela emazten zankhartekua / erraiten zeolarik.* (*Saturna eta Venus* 84).

TRIPOT. ‘Odolki, odoloste’. *OEH*-ren arabera Iparraldean ez ezik, Pirinioetako mintzo nafarretan ere sartua da hitz hau. Gure corpusean behin ageri da: *Hek, hik, hek, hok! / Mestiüra dük millok! / Ekhar ezadazie ehün lükhainka / eta bi ehün tripot.* (*Pierrot eta Charrot* 220)

XIXANGLOT. “Sangsue < béa. *chichangle*, lézard gris” (Larrasquet).

ZIBOT “et non *zibota*, que donnent Azkue et Lhande [...] Toupie < béa. *sibot*.” (Larrasquet).

Bestalde, hizkuntza emaleetan *-ot* atzizkia izan gabe zuberotarren hautematean [ot] ahoskera duten maileguak aipa genitzake. Atzizkiarekiko inolako loturarik gabe *inpot* edo *debot* bezalakoak ditugu, baina ez bakarrik. Nolabait, frantsesaren *-aud* biarnesaren iragazkitik *-aut* / *-ot* iristen zatekeen zuberotarren beharrietara, *-ot* bukaera zuten maileguen maiztasuna goitituz, morfema izan ala ez. Bihoa pare bat etsenplu:

KRAPOT (< *crepaud*): *Sebadina, eta hor zer ariz, / krapot xar horeki (Petit Jean 15).*

RENOT (< *Rennaud*): Renot, *Charlemagne* trajeriako pertsonaia.

BIGOT “Dont la dévotion étroite se fourvoie dans des manifestations formelles et/ou superstitieuses” (*TLFi*). Tartasek badu hitz hau: *Bada bertze jende batzu, falsu, ipokrita eta biguot batzu (Arima).*

1.7.3.3. -ot euskal oinetan

-aje eta -dant/-lant atzizkiekin bainoago, -ot aski emankor azaltzen zaigu zuberera historikoan. Ondoan jasotzen diren formak modernoki baizik ez dira lekukotu. Larrasqueten hiztegia iturri nagusia izan da, baina baita Caminoren lanak (2009 & 2015) eta *OEH*.

ALHORXKOT (Camino 2009: 173).

BAÑOT (Camino 2009: 198).

BIDOT “1° petit chémin. 2° Nom de familles et de maisons, assez fréquent en Pays Basque et dans le Béarn (en région béarnaise, il est probable que ce nom est d’importation basque : car il est peu croyable qu’il soit un diminutif de *bidau - vital - peuplier - coccineelle*, en béarnais)” (Larrasquet 1939 s.v.).

BORDOT ‘borda’ (der).

EMATXOT (Coyos 2008: 933). “(S), mujerzuela, mujer de mala fama” (*Azkue apud OEH*); cf. *ematxar*.

EMAZTEKOT. Zuberoan baizik ez da ezagun (Camino 2009: 173). Larrasquetek “femmelette” erran-nahia dakar.

ESKASOT. XXI. mendean lekukoturik : *Arren zonbat ote zidee / Hirur organta zikiot / Zonbait adar oker eta / Beste hainbeste eskasot! (Alienor 104).*

ETXANOT / ETXENOT. Camino (2009: 198). *Haren etxenota gure etxetik hüllan zen. Picochet GH 1927, 251 & Bere etxanot ttipian lanian ariz bizi zen (GH 1929, 421 apud OEH).*

GAZTEXOOT. Oztibarren lekukotua (Camino 2015: 25).

HAUNDIXOT. Oztibarren lekukotua (Camino 2015: 25).

HAURKILOT. “Forme méprisante, comme nous dirions en français: *sale petit garn[...]*ment. < *haur* + *ki* + epenthèse + *-ot*. Le sf. *-ot* est emprunté au béarnais” (Larrasquet).

HAUROT. “Petit enfant’, sans sentiment de mépris” (Larrasquet).

HAXEXKOT. Otsibar 2003: 57 *apud* Camino 2009: 173.

JAUNKILOT. “Dim. de *jaun* petit Monsieur (avec sentiment de mépris)” (Larrasquet).

KOKILOT. “Empr. béa. *coquilhòt* ‘petit gâteau’ (on en a fait en basque le diminutif de *koki*, qui est le béa. *couqui*)” (Larrasquet). Beraz, zuberotarrek mailegu honen gaineko berranalisia egin dute, halako berrezazpen lexikala gauzatuz: “Farceur, méchant vaurien”. Chahok eta Azkuek jaso zuten hitza, *OEH*-k ondoko adibideak jasorik: *Muthil gazte andana batek igurikatu zituen Miarritzar kokillotak. Barb Piar I 172; & Debrü Kaloka kokillot harek, aurthen sabel zilua barnatto ükhen behar dik*. GH 1932, 505.

LABÜRROT. (Camino 2009: 198).

MOTHIKOKOT. “Méprisable petit jeun homme” (Larrasquet, XIXARIXKOT sarreran azaldua); forma honek *-xko* + *-ot* segida erakusten du.

PHALOT. *Phala* hitzaren txikigarria (Larrasquet).

SOROKOT. Otsibar 2003: 17 *apud* Camino 2009: 173.

THARRAPOLOT. Ez dugu hitz hau hiztegieta aurkitu, baina ez dirudi deus positiborik adierazten duen : *Ale hiçan beçalaco / tharrapolot mithiria! / Eta eny comparitceco / baduca coragia? (Edipa 239)*.

TXIPITOT. Jean-Pierre Otsibarrek erabilia du (Davant 2009: 89 *apud* Camino 2009: 198).

XIXARIXKOT. “Péjoratif de *ver* (*de terre*). Cf. *mothikoxkot* méprisable petit jeun homme” (Larrasquet).

ZAHARROT. *Haatik iparralde hontan, nor behatzen da orano Euskaltzaindiaren aholküer eta ni bezalako zaharroten erraner?* (Davant 2006).

ZAHARTXOOT. Oztibarren lekukotua (Camino 2015: 25).

ZIKIROT. Jean Michel Bedaxagarrek erabilia du: *Arren zonbat ote zidee / Hirur organta zikiot / Zonbait adar oker eta / Beste hainbeste eskasot!* (Alienor 104).

1.8. -sa atzizkia ²⁶⁹

1.8.1. Sarrera

Onartua da euskarak ez duela genero gramatikalik, bederen izenkiez ari bagara; halere, deklinabidean izen bizidunek eta bizigabeek portaera diferentea dute (Trask 2003: 115-116) —ezaguna da, halaber, aditz morfologian badela generoaren araberako markatzea, molde alokutiboari lotua—. Izen sintagman bereizkuntza morfologikorik ez den arren, historikoki euskalki gehienek —ez bada guztiek— hainbat pare lexikotan maskulino/femenino bereizi dute, nabarmenki -sa atzizkiaren edo gaztelaniari mailegatutako -o / -a oposizioaren bidez.

-sa atzizkia egoera konplexu batean kausitzen da. Alde batetik, iritzi garbizaleenentzat euskal gramatikari zein hiztunen senari arrotz litzateke, eta beraz ez luke zentzurik haren mailegatzea. Beste aldetik, hiztun eta arauemaile zenbaitek hizkuntzaren usadio sexistekin lotzen dute -sa atzizkia, eta horregatik ostrazismora kondenatu dute. Hein batean, -sa beharrik gabeko *alien* gisa begiratua da, eta halako kutsu sexistaz hornitua (cf. Davant 2006). Horren ondorioz, euskararen estandarizazioak atzizkia baztertu, edo bederen aski mugatu du. Testu zaharrak, aldiz, erabilpen zabalago baten lekuko dira. Paraleloki, sortzezko bekatu bikoitza lukeen -sa atzizkia aldarrikatze baten sujet izan da azken hamarkadetako Zuberoan. Nonbait, gau eskolako *irakaslesak*, herri etxeo *idazkarisak* eta are errugbi taldearen *zūportersak* kolore berezi bat ematen diote euskarari, hots, xiberotartasunarena. Halako formak *pürki xiberotar* bezala hautemanak izateak atzizkiaren emankortasun berri batera bulkatu duke.

Atal honetan euskarak garatu dituen genero bereizkuntzaren hasikinak azterkatuko ditugu (§ 1.8.2), haiek dakartzaten ondorioen garrantziaz bi hitz erranez (§ 1.8.3).

²⁶⁹ Atal hau moldiztegian den argitalpen batean ageriko da, ondoko izenburuaz: “Atzizki barbaro, patriarkal eta premiagabe baten gorabeherak”, in Aritz Irurtzun & Urtzi Etxeberria (arg.), *Xarles Videgaini gorazarharre* [Lapurdum-en II. ale berezia], IKER UMR5478 (CNRS), Baiona.

Ondoan, *-sa* atzizkiaren eratorpen ereduak eta ñabardura semantikoak aipatuko dira (§ 1.8.4). Testu zaharretan sartuz, lehenik zuberera historikoaren corpusaren lekukotzari eskainiko diogu arreta (§ 1.8.5), eta gero *OEH*-k ematen duen informazioari (§ 1.8.6). Haren hala-moduzko estatusaz aritu ondoan (§ 1.8.7), azkenik *-sa* polemikoaren egungo irautearen testigantza batzuk bilduko ditugu (§ 1.8.7.3).

1.8.2. Mailegatzea, genero gramatikalaren enbrioi

Aspaldidanik, euskarak maskulino/femenino generoen araberako hitz pareak mailegatu dizkie inguruko erromantzeei. Ekialdeko mintzoetan gaskoiaren *-er / -èra* saileko pareak sartu ziren (*koziner/kozinera*), bai eta bestelakoak ere (*bastart/bastarda*, *pandard/pandarda*, *kokĩ/kokina*, *fripũ/fripuna*). Hegoaldean ohikoa izan da *-o / -a* bukaeren araberako pareen mailegatzea.²⁷⁰ Lehenbiziko zantzuak Erdi Aroko datu onomastikoetan aurkitzen ahal dira (*Onneca*). Lazarragaren eskuizkribuan *linda damea* (1143r), *ene lindacho maitea* (1164v) edo *çu laco donzella bat ain lindaric* (1186r) usu agertzen dira. Egungo mintzoetan *-o / -a* oposizioa bizia da: *guapo/guapa*, *lixta/lixta* edo *tipo/tipa* moldeko maileguak komunzki baliatzen dira.

Eratorbidean Lafonek balio femeninozko *-ña* atzizkia aipatzen du: *astaña* “anesse ; femme sotte” (Lafon 1947: 263); Azkuek Zuberoan, Erronkarin eta Zaraitzun kokatzen zuen, *-ño* diminutiboarekin lotuz (Azkue 1905 s.v. *-ña*). Erabiliago eta hedatuagoa dugu *-sa* atzizkia, ogibide, funtzio edo egoera soziala adierazten duten izen multzo batean: *laborarisa* “paysanne”, *okhintsa* “boulangère” edo *alharguntsa* “veuve” (Lafon *op. cit.*). Atzizki honen jatorria berriz ere erromantzeei mailegatutako hitz pareetan datza: *printze/printzesa*, *duke/dukesa*, *konde/kondesa*, eta abar. Lafonek seinalatzen duenez (*ibid.*), mailegua ez bide da arras goiztiarra, zeren bestela txistukari bizkarkariaz sartu baitzatekeen (*-za* eta ez *-sa*).

²⁷⁰Leizarragak *sposo/sposa*, *adulteroàc/adulteràc* bezalako pareen emateak (Lafon 1947: 262) ñabarrago egiten du *-o / -a* oposizioaren jatorria. Aldaketa nahi bada tipologiko hori mendebaldean ere gertatzen da, beste berrikuntza baten medioz. Izan ere, Hegoaldeko mintzoetan genero bereizkuntzaren hasikin bat ageri da, *-o / -a* oposizioa arestian aipatu diren *guapo/guapa* bezalako pare mailegatuetarik euskal erro zenbaitetara iragaitzarekin. Azkuek (1923 § 293) *mamelo* “homme adroit, rusé” / *mamela* parearen ematen zuen, eta egungo euskararen halako batzuk aipa genitzake: *potolo/potola*, *potxolo/potxola*, *txotxolo/txotxola*, *mozolo/mozola* ‘ergel’ edo *xurro/xurra* (← *zuhur* ‘zikoitz’).

Printze/printzesa bezalako eraginaz, hiztunek *-essa* → *-sa* berranalisia eginen zuketean, *-sa* izen femeninoen marka gisara interpretatuz. Datatzeko zail den memento batetik aitzina —menturaz Erdi Aroaren azken partean—, *-sa* akabantza aipatutako maileguetarik euskal erro zenbaitetara iraganen zatekeen, atzizki izaera bereganatuz. Reguerok *-sa* atzizkiaren erabilera goiztiar baten zantzuak ikusten ditu Nafarroan:

Erdi Aroan, oso zalantzazkoak izan arren, *-sa* atzizkiaren erabileraren aztarnak aurkitu ditugu. [...] Honatx adibideok: *Arceyca* eta *Maytessa*, biak 1366 urtean. *Arceica* < **artzai* + *sa* izan liteke eta onargarri dirudi, emakume bati egiten baitio erreferentzia: *Arceyca* *llamada* *Oneca*. Alabaina txistukari bizkarkaria da, ez apikaria. Bigarren kasuak zalantza gehiago eragiten digu. *Maytessa* < **maite* + *sa* izan litekeen arren, gizonetako bati egiten dio erreferentzia: *Miguel Periz* *Maytessa*. Beharbada atzizki femenino bera izan dezakegu *Ortissa de Enassurieta* (SJuan, 1230) antroponimoan ere.²⁷¹ (2012: 134-135)

1.8.3. Ezaugarri morfologikoen mailegatzeaz

Genero gramatikalik ez zuten hizkuntza batzuek ezaugarri hori garatu dute ukipen egoera baten ondorioz. Horrelakoa da tagalo, ilokano edo txamorro hizkuntzen kasua, aldaketa gaztelaniak eragin baitzuen (Iván Igartuaren jakinarazpen pribatua). Euskarak bezala, estonierak ere ez du genero gramatikalik, baina bikote lexiko batzuetan forma femeninoak eratorpen atzizki baten medioz markatzen dira. 33. TAULAK estonierak dituen pare lexiko bakanetakoak biltzen ditu; erremarka bedi *-anna* / *-inna* atzizkia ez duten forma femeninoak mailegatuak direla, edo bestelako erabide baten ondorio. Estonieraren ahizpa den suomierak *-tar* atzizkia baliatzen du antzeko kasuetan: *kuningatar* ‘erregina’, *jumalatar* ‘jainkosa’, *herttuatar* ‘dukesa’ (← *kuningas*, *jumal*, *herttua*). Ez da gure xedea atzizki horien etorkiaz aritzea; halere, beroiek hartzen dituzten izenei so bat egitea aski da euskararekiko paralelotasunaz ohartzeko.

²⁷¹ *Arceyca* formaren irakurketa ‘artzeisa’ izatera, *artzaintsa* (ustezko) modernoaren lehenbiziko agerraldia XIV. mendera aitzinatu beharko genuke. Bestalde, *Maytessa* gizonetako baten izenean aurkitzea korapilatsuagoa izan arren, deituraren sorburua emazteki batengan izateak azal lezake. Bi hauei Reguerok *Ursoxa* forma gaineratzen die; honen arazoa toponimoa izatean datza, *vallis quae Ursoxa dicitur* (García de Cortazar *et alii* 1979: 71 *apud* Reguero 2012).

33. TAULA. Estonieraz genero bereizkuntza duten zenbait bikote lexiko.

<i>kuningas</i> ‘errege’	<i>kuninganna</i> ‘erregina’
<i>jumal</i> ‘jainko’	<i>jumalanna</i> ‘jainkosa’
<i>müüja</i> ‘saltzaile’	<i>müüjanna</i> ‘saltzaile (fem)’
<i>preester</i> ‘apaiz’	<i>preestrinna</i> ‘apaiz (fem)’
<i>herstog</i> ‘duke’	<i>herstoginna</i> ‘dukesa’
<i>parun</i> ‘baron’	<i>paruness</i> ‘baronesa’
<i>direktor</i>	<i>direktriss</i>
<i>luuletaja</i> ‘poeta’	<i>luuletaja/poetess</i> ‘poeta (fem)’
<i>õpetaja</i> ‘errejent’	<i>näisõpetaja</i> ‘errejentsa’ (cf. <i>naine</i> ‘emakume’)

Zenbatenaz ekialderago, hiztunek hainbatenaz modu sistematikoagoan erabiltzen dute *-sa* atzizkia (Trask 2003: 117). Beraz, euskarak mailegatu duen *-sa* atzizkiak (eta horrekin batean genero bereizkuntzak) gaskoiarekiko ukipenaren aipatzera garamatza. Bada, zubereraren eta biarnesaren arteko harreman azkar bezain mendeetan egonkorrak hizkuntz-ukipen intentsiboaren mailan koka daitezke (cf. ATALASEAN, § 3.4.4.6). Azkenik, eta tesi honen aztergaia ez bada ere, Euskal Herriko mendebalean errotzen hasi den *-o / -a* oposizioa ere ukipen azkar eta luze baten ondorioa da (ikus 270. oharra), eta gehiago: inflexio-morfologiako mailegatze batez mintzo gaitzke, mailegatzeko zailen gertatzen diren hizkuntz egituren elementuetako bat (Comrie 2008).

1.8.4. Eratorpen arauak eta semantika

1.8.4.1. *-sa* har dezaketanak

Errana dugu, *-sa* atzizkia partikularzki lanbidea, funtzioa edo egoera sozial adierazten duten izenei eransten zaie, baina ez bakarrik: herritargo izenkien femeninoen eratoritzeko (*xiberotarsa*, *mauletarsa*) edo zenbait animalia-emeen izendatzeko ere baliatu izan da —azken honetarako euskarak bide propioak ukan arren—: *basurdesa*, *lehoina*, *tigresa*, *tximinoa*.

Hitzen kategoriak direnaz bezainbatean, pentsa liteke soilik bizidunen izenek dutela *-sa* hartzen ahal. Testuetan, alta, ikusten dugu bestelako hitzak ere eratorpen oin bihurt daitezkeela, hala bizigabeen izenak (*ostatiisa* ‘emakume ostalari’ ← *ostati*) nola izenondoak ere (*lehenesa* ‘printzesa’, *euskalduntsa*). Bestalde, erator oin gisara hartzen diren hitzak jada eratorriak direlarik, *-sa* honako atzizkiei erantsirik gerta daiteke: -ANT

(*brigantsa, komediantsa*), -AR (*egoiliarsa, etxetiarsa*), -ARI (*arartekarisa, laborarisa, taharnarisa*), -DUN (*euskalduntsa*), -ER (*bulanjersa, kozinersa*), -GIN (*emagintsu, okintsu*), -KO (*arartekosa*), -ORE (*bekhatoresa, enperadoresa, prioresa*), -TAR (*larraintarsa, mauletarsa, xiberotarsa*) eta -ZAIN (*artzaintsa, eiherazaintsa*).

1.8.4.2. -sa-dun hitzetarik eratorriak

-sa-dun hitzek bestelako atzizkirik hartzeak bide bat eskaintzen du -sa atzizkia hizkuntzan noraino errotu den neurtzeko. Bestela erraiteko, genero bereizkuntza duten pareen gaineko eratorriak genero bereizkuntzaren estatusaren adierazgarritzat har daitezke. Beraz, *alhargüntsatu* aditza ageri den hizkeretan *alhargüntsua* izenaren “osasuna” ona dela pentsa dezakegu: *Monseigneur, alhargunxatu niçan guero / nahi dit kitatu mundia (Sainte Elisabeth de Portugal 1016); Hiriko emaztiac citiagu / sarri alhargunxa eraciren! (ibid. 680).*

Mutatis mutandis, orobat gertatzen da beste aditz honekin: *erregiñatü* ‘erregina bilakatu’ ← *erregiña*. OEH-k Eguiateguyren adibide bat ematen du, eta honatx Eskiulan datatua den *Sainte Elisabeth de Portugalen* kausitu dugun bestea: *Eta balin eta ni / ahal baniz erreguetcen, / çoure baicic erreguignatcera / ihouren eztit phenxatcen (1453).*²⁷² Edo *saintü/sainta* parearen ondoriozko *saintütarzüna* vs. *saintatarzüna* bereizketarekin, berriz ere *Sainte Elisabeth* trajerian: *Saintatarçuna bera / çuçun horren bihotcian (SteEli 1325)*. Testu berean genero bereizkuntzarik gabeko izenetik ere eratorria ageri da: *saintutarçuna* (198, 826 & 1021); guztiek Elisabeth erreginari erreferentzia eginik, pentsatu behar da *saintutarçun* ez-markatua dela.

Laburzki, genero bereizkuntzaren ondoriozko hitz baten gaineko eratorriak ez dira anitz. Halere, azaleratu direnak genero bereizkuntzaren ondoriozko izenki multzo murriz baten sendotasunaz mintzo dira.

²⁷² Perpausaren interpretazioa: ‘zure beste inoren [TOGEN] ez dut erreginatzea [= erregina ezartzea] pentsatzen’.

1.8.4.3. Semantikaz bi hitz

Printzipioz, *-sa* atzizkiak ‘X emakume’ erran nahia emanen lioke bere bidez sortutako hitz eratorriari. Praktikan, aldiz, *-sa*-dun batzuek bestelako kutsurik hartu dute. Bada, *kapitainsa* ez da ‘emakume kapitain’, baizik eta ‘kapitainaren esposa’, eta orobat erran daiteke *harginesa* edo *zapataginesa* hitzez. Hona hemen 1780an zer den *sakristainsa* bat: *Badate orano sacristainsa bat, linge sacristaignac remetituco deronaz soeing ukheiteco* (Mercy 36).

Familia izenekin *-sa* atzizkiaren erabilera hautazkoa bide da Zuberoan: “*Xilo*, M. Chilo; *Xilosa*, la femme de Chilo. Mais on dit mieux *Xiloren emaztia*, la femme de Chilo” (Larrasquet 1939 s.v. *-sa*). Larrasqueten hitzetarik konprenitzen da *-sa* atzizkiak konnotazio negatibo bat karreia dezakeela. Ekar dezagun horren adigarri bat: XX. mende hastapeneko Frantzian Caillaux izeneko ministro baten esposak kazetari bat hil zuen. Honatx gertakizuna, Hiriart-Urrutyk aipatua (*Eskualduna*, 1914-03-20): “*Ministrosa*, Caillausa delako Madama moda berrikoak hor hil duen gizona kazetari bat zen, *Figaro* deithu paristar kazeta handiaren egile buruzagia, Calmette izena zuena.”

1.8.5. Zuberoako testuen lekukotza

Euskal mintzo guztietan hedatuak direnak alde batera utzirik (*printzesa*, *dukesa*...), Zuberoan testu zaharrenetarik aurkitzen dugu *-sa* atzizkidun izenkirik. Tartas lehenbizikoa da, honakoak lekukotuz: *avocatussa* (*Onsa* 173), *bekhatoria eta bekhatoressa* (*Onsa* 12), *bekhatoriari eta bekhatoressari* (*Onsa* 22), *bekhatoriac eta bekhatoressac* (*Onsa* 100) & *Ordian duqueçu arima burçaguissa, eta gorpitça nescato* (*Arima* 85).²⁷³ Belapeirek *arartecossa* (I 150), *confrai confraissec* (I 147) eta *profetessa* (II 105); ohart bedi Belapeirerentzat *alhargun* bali dela emazteentako: *Santa Anna alhargun perestu, Profetessa, eta barour eguilé handia* (II 105) —izan ere, *alharguntsa* formaren lehen agerraldia 1793koa dateke—. 1706koa den Oloroeko katiximan *buruçaguissa* soila ageri da (10), eta Maisterrengan *burçaguissa* (III 55, 6).

²⁷³ Orain arteko adibide guztiak bizidun emeenak dira. Tartasen *arima buruzagisak* urrats bat gehiago ematen du, *arimak* erromantzez duen *genero gramatikala* barneratzen baitu.

Eskiulan datatuak diren itzulpenei doakienean, Resseguek *konfrais* du: *confray eta confräise* (5) & *confray eta confräisser* (6). Mercyk *avocatussa* (2), *confrayssa* (dozena bat aldiz) eta *sacristainsa* (36) dakartza, gorago aipatua den erran nahiaz (§ 1.8.4.3). Eskiulan datatua da, halaber, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeria (1750), agian *-sa* moldeko formen lekuko oparoena: *arartekossa* (1002), *buruçaguissa* (318, 323 & 1225), *guiharrabassa* ‘amaginarreba’ (1248, 1253 & 1275) —maskulinoan *guiharreba* (174)—, *ostatussa* (227) eta *protetorssa* (1313). Azpimarkatu behar da *giharrabasa* ‘amaginarreba’ ez dela beste testuetan aurkitzen (salbu Gèzeren hiztegian), eta *protetorssa* hapax absolutua dela. Hori ez ezik, lehen erran den bezala (§ 4.2), *Sainte Elisabeth*-en genero bereizkuntzaren ondoriozko formetarik eratorriak ageri dira: *alhargüntsatiü*, *erregiñatiü* ‘erregina bilakatu’ eta *saintatarziüna*.

Herri antzertian, beraz, ez da arraroa *-sa*-dunik edireitea. 1770ekoa den *Saint Julien d’Antioche* trajeriak *buruçaguissa* (1013) eta *arartecossa* (436) bana du, *Edipa* pastoralak (1793) *alhargunxa* (310) hitzaren lehen agerraldia, eta *Charlemagne* (ca. 1800) *paganosa* hapaxa (1074). Irri antzertiko lanek *bügres*a, *deabriüsa* edo *diablesa* lekukotzen dituzte (*vid. infra*), ohiko *alhargüntsaz* edo *bür(ü)zagisaz* gain. *Planta eta Eleanora* astolasterrak *laborarisa* (4) formaren lehen agerraldia dakarke — antzerkiaren datazioa ez da oso zehatza—, eta *Saturna eta Venus*-ek *ostatiüsa* bakana (326).

1785ean Eguiateguyren lehen liburuak *aizosa* ‘auzo.fem’ hapaxa ematen du (I 30), *artzaintsa* formaren lehen agerraldia (I 14), gehi *bürüzagisa* (5 agerraldi). Azkenik, XIX. mendeko erlijio testuek *-sa* atzizkidun formen erabilera moderatuagoa erakusten dukete. *Alhargüntsa* eta *bür(ü)zagisa* ohikoetarik landa, mende hastapeneko *Uscara* libriak *arartecarissa* (62) hapaxa dakar, eta 1860koa den *Heren-Ordreco escu* libriak *artçainxa* (35). *-sa* atzizkiak haratago, zenbaitetan hau bezalako pasarteak aurkitzen ahal ditugu: *Sainta Elisabeth Hongriacoua*, *alhargunxa*; *Heren Ordreco emazten patrouna*. (*HOrdre* 40-41), non *Sainta*, *alhargunxa* eta *patrouna* izenki femeninoak baitira.

Ondoko zerrendako forma batzuk Zuberoan baizik ez dira lekukotu: *abokatiüsa*, *arartekosa*, *bügres*a, *bürüzagisa* († 1860), *konfrais*a († 1780) eta *ostatiüsa*. Beste zenbait *hapax legomena* dira, Zuberoako testu batean edo bestean atzemanak: *aizosa*, *arartekarisa*, *giharrebasa*, *paganosa*, *protetorsa* eta *sakristainsa*.

- ABOKATÜSA (Tt *Onsa* 173; *Mercy* 21 & 30).
- AIZOSA (*Egiat* I 30).
- ALHARGÜNTSA (*Edipa* 310; *Malqu* 386 & 407; *Saturna* 163; *UskLi* 227; *Medit* 217; *Archu* 40; *MaiMarHil* 120; *HOrdre* 33, 35 (2), 36, 37 (3), 39 (2), 40).
- ARARTEKARISA (*UskLi* 62).
- ARARTEKOSA (Bp I 150; *StJul* 436; *SteEli* 1002).
- ARTZAINNTSA (*Egiat* I, XIV; *HOrdre* 35).
- BEKATORESIA (Tt *Onsa* (12, 22 & 100).
- BÜGRESA (*Bala* 16, 25 & 27; *Pierris* 67 & 120; *Planta* 96, 102 & 105; *Saturna* 70, 94 & 149; *Malqu* 355).
- BÜR(Ü)ZAGISA (Tt *Arima* 85; Bp I 23 & 27; *CatOlo* 10; *Mst* III 55, 6; *StJul* 1013; *Egiat* I (5); *SteEli* 318, 323 & 1225; *Malqu* 245 & 328; *Boubane* 53, 103 & 158; *Medit* 194; *HOrdre* 61, 72 & 83).
- DEABRÜSA (*Malqu* 197 & 222).
- DIABLESA (*Bala* 19 & 20).
- GERRIERSA (*Baküs* 52)
- GIHARRABASA (*SteEli* 1248, 1253 & 1275).
- KONFRAISA (Bp I 147; *Ressegue* 5 & 6; *Mercy* 5, 6 (2), 7 (4), 8, 35 & 38 (2)).
- LABORARISA (*Planta* 4).
- OSTATÜSA (*SteEli* 227; *Saturna* 326).
- PAGANOSA (*Xarlem* 1074).
- PRINTZESA (Tt *Onsa* (2) & *Arima* (41); *Egiat* I (2); *Othoitz* 69; *StJul* 107 (2); *Edipa* 20 & 597; *Xarlem* 9, 118 & 142; *SteEli* 16).
- PROFETESA (Bp II 105; *Ip* 1854).
- PROTETORSA (*SteEli* 1313-1314).
- SAKRISTAINSA (*Mercy* 36).

Bistan denez, *-sa-dun* formen kideak ere kontuan izan behar dira. Kasu batentzat, *arartekari/arartekarisa* (*ararteko/arartekosa*) pareak ez da sistematikoki erabilia izan, hainbat testutan *arartekari*, *ararteko* formak ez-markatuak izanik. Ama Birjinari erreferentzia egiten dioten agerraldi guztiak bildu ondoan, forma ez-markatua ondoko testuetan ageri da: 1676ko pronua (*Ararteco eçarten deriocielaric Virginia ama saintia; PrS* 29), 1782ko *Noelen Lilia huscarez (Jesus-Christ[en] ama saintia / Arartecary balia*

cite; *NLilia* 14), Inperioko katixima (*Dezagun othoi Maria Virgina dohaxia arartecari cerbutcha daquigun Gincouaren eretcian*; *DKhi* 9), 1844ko meditazioeak (*Virgina eta Alhargunxac oro, hounen arartecari içan citeye*; *Medit* 217), 1852ko *Maiatza edo Mariaren Hilabetia* (*Ama dukiana arartecari salbaturen du semiac*; *MaiMarHil* 15, gehi 16, 22, 99 & 107) eta 1860ko *Heren-Ordreko escu librian* (*arartecari photerexia*; *HOrdre* 83). Belapeirek *arartecari* (I 147) zein *arartecossa* (I 150) baliatzen ditu, eta beste hiru testutan femenino markatuko formak ageri dira: *arartekosa* (*StJul* 436; *SteEli* 1002) eta *arartecarissa* (*UskLi* 62). 34. TAULAK aipatu formek emeari lotuak dituzten agerraldi guztiak biltzen ditu.

34. TAULA. *Ararteko/arartekosa & arartekari/arartekarisa*: forma markatua eta ez-markatua femeninoan erabiliak.

	<i>ararteko</i>	<i>arartekosa</i>	<i>arartekari</i>	<i>arartekarisa</i>
<i>PrS</i> 1676	1			
<i>Bp</i> 1696		1	1	
<i>SteEli</i> 1750		1		
<i>StJul</i> 1770		1		
<i>NLilia</i> 1782			1	
<i>UskLi</i> post 1785				1
<i>DKhi</i> 1812			1	
<i>Medit</i> 1844			1	
<i>MaiMarHil</i> 1852			5	
<i>HOrdre</i> 1860			1	

1.8.6. *OEH*-ren testigantza

ALARGUN TSA sarreran, *OEH*-k *-sa* atzizkiaren jatorri eta orainarekiko aipuak uztartzen ditu: “Derivado con el suf. *-sa* (*-tsa*), de origen románico (cf. *jainkosa* ‘diosa’, ya SP, seguramente cultismo), de uso sólo en el extremo (nord)oriental del País. Es reciente su extensión inmoderada a otras palabras”. *OEH*-k lautan hogeitik goiti *-sa* atzizkidun forma biltzen du. Haien artean hango eta hemengo euskalkietakoak badira ere, Iparraldeko mintzoen nagusitasuna begien bistakoa da. Ondoan *-sa*-dun sarrera-buruak bildu ditugu (azpimarkaturik, gure corpusak ere lekukotzen dituenak). Kopuruak ez duke altuegia iduri, baina testu zahar eta ez hain zaharretan aurkitzen dugunaren lekuko fidela da.

abadesa	<u>buruzagisa</u>	<u>konfrais</u>
<u>abokatusa</u>	dantzarisa	kozinertsa
<u>alarguntsa</u>	<u>deabrusa</u>	<u>laborarisa</u>
amaginarrebasa	diakonisa	lehenesa
amoresa	dizipulusa	lehoisa
andresa	dukesa	maestresa
<u>arartekarisa</u>	egoiliarisa	markesa
<u>arartekosa</u>	eiherazaintsa	medikusa
artxidukesa	emagintsa	mixkandisa
artzaiesa	enperadoresa	neskisa
<u>artzaintsa</u>	erizaintsa	okintsa
atezaintsa	errientsa	ostalerts
<u>auzosa</u>	eskoliersa	ostatesa
aztisa	euskalduntsa	<u>ostatusa</u>
banpiresa	etxetiartsa	<u>paganosa</u>
baronesa	fidelsa	<u>printzesa</u>
barontsa	gaiztagintsa	prioresa
bartolomesa	gizontsa	<u>profetes</u>
basurdesa	harginesa	sakristausa
bateronsa	infirmierts	<u>[sakristainsa]</u>
<u>bekatoresa</u>	jainkosa	sazerdotisa
bertsolarisa	judusa	sorgintsa
bizkondesa	kantiniersa	tabernarisa
bolanjersa	kapitanesa	tigresa
botikariosa	kiskilsa	tximinosa
brigantsa	kokintsa	ugandderusa
<u>bugresa</u>	komediantsa	umantesa
buhamisa	kondesa	zalduntsa
zapataginesa		

Gure corpusak 83etarik 17 baizik ez du lekukotzen; ifrentzuan, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerian *OEH*-k jaso gabeko bi forma bildu dugu: *giharrebasa* ‘amaginarreba’ (1248, 1253 & 1275) & *protetorsa* (1313); eta *Bakiüs* fartsan *gerriersa* (52). Horietaz gain *Bala eta Bilota* astolasterrean *diablesa* ageri da (cf. biarn. *diabliesse*), pertsonaia elebidun baten ahoan (19 & 20).²⁷⁴ Baina *OEH*-tik idoki zerrenda horrek “-sa afera” deituko dugunaren bilakaeraren laburbiltzeko bide ematen digu. Bada, *OEH*-k euskalki guztietako formak biltze hutsak ez du, gure ustez, desoreka hori azaltzen —edo ez haren osotasunean bederen—. Beraz, ardatz diakronikoari pentsatu behar zaio: zubererarentzat bildu dugun corpusak 1879. urtean du akabantza, *OEH*-k jasotako anitz -sa-dun forma berriagoak direlarik. Beraz, *OEH* XX. mendean gertatu den -sa atzizkidunen emendatzearen isla bide da.

Datuen artean ez da komeni ahanztea Larramendi, betiere hizkuntzak eskaintzen zizkion baliabideez oharturik, -sa atzizkiak baliatu zela bere neologismo batzuen eratzeko. Horietakoak dira *bateronsa* ‘erregina’, *lehensa* ‘printzesa’ edo *umantesa* ‘emakume heroi’.

1.8.7. -sa atzizkiaren hala-moduzko estatusaz

1.8.7.1. Genero ideologiaren oihartzuna

Eusko Jaurlearien *Emakunde* institutuak hizkuntzaren erabilera ez-sexistaren gida karrikaratu du; -sa atzizkiaren sortzezko bekatu bikoitza berriz gelditzen da agerian:

Atzizkia daramaten hitz batzuk, bestalde, berriak dira edo maileguak. [...] Baliteke hedatze hori politikoki zuzena izateko joerarekin lotuta egotea eta gaztelanian eta frantsesean emakumeak izendatzeko aldarrikapenekin zerikusirik izatea, baina bide hori ez doa euskararen izaerarekin bat eta hizkuntzak ez du estrategia hori behar. (Barquín 2008: 28)

Barquín-en analisiak -sa atzizkiaren erabileraren hedakuntzaren arrisku potentzial bat seinalatzen du: “atzizkia erabiltzeak ondorio bat dauka: -sa atzizkirik gabeko izena maskulino bihurtzen du” (*ibid.*). Juanena ere genero gramatikalaren ondorioez mintzo da:

Hizkuntz sexismoaz ihardun dutenek genero gramatikalaren arriskua azpimarratu dute batipat: horrelako hitzak erabiliz gero, eta diskriminazioa saihestu nahi baldin bada, biak errepikatzea

²⁷⁴ *A diablesa flambesa / Et que mas getat / Lou toupin you crei / belein houradat!* [= Ah, diabliesse, flambesse ! / et tu m'as geté / le pot, je crois bien / Je l'ai percé] (*Bala eta Bilota* 20). *Flambesa* hapaxa zer den ez da argi. Iduri luke *flambàr* “homme fringant, qui fait « de l'épate »” (Palay s.v.). *Diablesa flambesa* sintagma berean atzemanik, bokatibo batean, zentzuaren ideia bat eman dezake.

eskatzen da: *aktore-aktosesak*, *alkate-alkatesak*, eta abar. Gauza da euskarak ez duela berez horrelako bereizketarik eskatzen, zenbait kasu konkretutan ezik. Eta larriago dena, kasu konkretu horietan, erdararen eraginez orain ere, galtzen hasi da euskal hiztunak errekonozitu ohi duen pare kidetasuna: *seme-alabak*, *osaba-izebak* eta antzeko hitz elkartuak elkartasuna hasi dira galtzen. (1991: 98)

1.8.7.2. Araugintzaren herexa

Azken hamarkadetako araugintzak eta *hizkuntzaren erabilera sexista* delakoaren gaineko kontzientzia berriak —apika elkarren lagun— ondorio praktikoak izan dituzte. Horrela, *Egungo Euskararen Hiztegia* LEHENDAKARISA xerkatuz gero honakoa ageriko da: “(*Euskaltzaindiaren gomendioetan baztertzen dira -sa atzizkia duten formak*) iz *ipar* emakumezko lehendakaria”. Soilik *jainkosa* bezalako forma bakan batzuk salbuetsi dira *-sa* atzizkiaren kondena orokorretik. Bistan da, Euskaltzaindiak egin du gaitzespena; beraz, *Hiztegi Batuak* halako aholkuak ematen ditu, adibidez ALARGUNTSA sarreran: “h[obe] alargun”.

Ber maneran, interesa du ikustea euskaraz lan egiteko software-arekin gertatzen dena, zeinaren erakusgarri ona Microsoft-en euskara zuzentzailea baita. Bada, Word programa baliatzean, *OEH*-ko 84 formentarik 17 baizik ez dira onarturik izanen: *abadesa*, *alarguntsa*, *artxidukesa*, *artzaintsa*, *atezaintsa*, *baronesa*, *bizkondesa*, *dizipulusa*, *dukesa*, *errientsa*, *jainkosa*, *kantiniersa*, *kondesa*, *lehoisa*, *markesa*, *ostalerts* & *printzesa*. Ez dezakegu erran Microsoft-en pekoei zein irizpideak baliatu zaizkien; batetik, iduri du ongi errotutako maileguak errespetatu dituztela —eta bereziki nobleziako tituluak— (*abadesa*, *dukesa*, *printzesa*), bai eta gehien erabili diren euskal errodunen arteko batzuk ere (*alarguntsa*, *artzaintsa*, *jainkosa*). Baina nola esplikatu *dizipulusa* onartzea eta ez *profetes*a? Ezen, bi-biak Leizarragarengan lehenbiziz lekukotuak izanik, lehena ez baitzen *Testamentu Berritik* jalgi, eta bigarrena hamaika egileren testuetan aurkitzen ahal dugu. Zergatik *lehoisa* baina ez *tigresa*? Bestalde, argi da ez dela, kontzienteki ala ez, *-ari* edo *-gin* atzizkien bidez eratorrien gaineko *-sa*-dun formarik onartu; bai, aldiz, *-er* akabantzako ogibide-izen batzuekin (*kantiniersa*, *ostalerts*a baina ez *bulanjersa*). Atal honen finitzeko, J.L. Davanten gogoeta dakargu, *-sa* atzizkiaren hedatzearen gainean:

Jokolarisa: hara egün hauetan ikasi düdan hitz berria. Eüskal media batetik zen, emazteen arteko errügbi partida baten (komentario) iruzkinean. Beraz txorien gripa bezain laster hedatüko zaigü, *kantarisa* eta *lehendakarisa* egin zaizgün bezala. *Dendarisa* ere entzün üken düt zonbait aldiz, *dendaria* beti anderea delarik alta, jostüna denean. Norat ari gira hola? Noizko arren *emaztesa*, *anderesa*, eta zeren ez *amasa*?

Emakunde deitzen den erakunte feministak hortara deitürrik, Eüskaltzainak *-sa* atzizki horren hedatzea baztertzen dü üsatü hitzetarik harat. Sexista da, diskriminazalea, bereizlea. Eüskaraz ez da maskülino (ar) eta feminino (eme) generorik, salbüespen horik ekialdeko eüskalkietan düttügü haboroenik, hots behenafarreraz eta zübereraz, dela herritargoan (*eüskaldüntsä, xiberotarsa*), dela ofizio elibaten izenetan [...].

Erran delako *-sa* atzizki hori üsatüz kanpo erabilten dügularik eüskaldün zaharrek, ez da konplimentüz. Hala nola Bordabeherako etxekandereaz erraiten delarik *bordabeherasa*, ez da haren goratzeko, aitzitik emazte arrunta dela erraiteko da, agian züzen kontre. Bena mintzajeaz ari niz heben, eta ez beste zerbaitez, bereziki ez andere baten balizko mail eskasaz. Haatik iparralde hontan, nor behatzen da orano Euskaltzaindiaren aholküer eta ni bezalako zaharroten erraner?²⁷⁵ (Davant 2006)

1.8.7.3. *Ancora vivo e in salute*

Badirudi ekialdeko egungo hiztunek (bereziki zuberotarrek), *-sa* atzizkiaz denaz bezainbatean, muzin egiten diotela Euskaltzaindiaren aholkuari. Horrela, han-hemen entzun eta irakur daitezke haren bidez sortutako femeninozko formak. Zuberoako AEK-k antolatutako ikastaldiko inpresioak kontatzean, Aurkenerenak irakasleak bere burua aurkezten dueneko mementoa dakar: “Nor hiz hi? Eta nor bestea? Ni Odette Mohorade irakaslesa nük eta hau Jean Claude Sehebiague, eta horko hori Jüje Etxebarne. Eta bihar Junes Casenave jinen dük!” (2003: 23). Bestenaz, *Herria* aldizkarian ez da batere arraro *-sa* formarik aurkitzea; hona 1990eko hamarkadako lau etsenplu:

- *Joan ditela, haize hegoa lagun, gure pilotarisak. Gora atxik dezatela gure omena eta oroz gainetik izan ditela, gal edo irabaz, plaza-andere.* (“Emazteak Munduko Xapelgoan”, *Herria*, 1990-10-25)
- *Hogeita-hamar bat aizalek irautsi die lehiaketa hortan, bi epaile aitzinean, Ernest Alkat bertsulari famatüa eta Itxaro Borda eleberri izkiribazalea eta olerkarisa, biak Basa Nabarrakoak.* (“Xiberoko Botzaren besta”, *Herria*, 1993-5-13)

²⁷⁵ 2011. urtean Davant *Ahotsak* proiektuan elkarrizketatu dute, “*-sa* atzizki femeninoari buruz” izenburua duen bideoan ikusgai delarik (<http://www.ahotsak.eus/urrustoi-larrabile/pasarteak/ula-002-015/>). Atzizkiaren erabileraren inguruan Iparraldean dagoen “anarkiaz” mintzo da. Ondoko aipamenak, Jean Pujo ikastetxearen webgunetik hartuak, anarkia horren adigarri on dirateke: “Argitalpen zuzendaria: Nadine Ambielle anderea, ikastetxeko zuzendarisa” (“Legezko abisuak”, <<http://college-pujo.11vm-serv.net/articles.php?lng=eus&pg=15>>, eta “Ikastetxeko kirol elkartearen zuzendarisa M. Monga anderea da, eta kiroleko erakasle den Aurelie Boudes jaunak du animatzen” (“Ikastetxeko bizitza. Kirol Elkarte”, <<http://college-pujo.11vm-serv.net/articles.php?lng=eus&pg=29>>) [azken kontsulta: 2015-05-02].

- *Buberreki beste langile bat bada, idazkarisa (sekretarisa) bat, ekoizpeneko azken lanak egiten diütianak ere.* (“Made in Euskal Herria marka duen ekoizteak”, *Herria*, 1995-6-1)
- *Eskandala sortu da lehen ministroaren erantzun bati esker, bortizki mintzatu delarik Boutin andere diputatuaren kontra (ez dut idazten diputatusa). Andere diputatua hurtu da nigarrez eta gero xutitu eta joan da lehen ministroaren gana, bainan uxerra hor ziren bidearen hesteko.* (“Telebixta leihotik”, *Herria*, 1998-12-10)

Zuberoako oraiko literaturan ere usu ageri dira *-sa* atzizkidunak. Etsenplu batentzat, bihoa Bedaxagarren *Alienor* pastoraleko lekukotza: *Beti herritik jin dira / Zaldünak eta zaldüntsak!* ‘chevaliers et amazones’ (80) & *Zaldüntsa arrahent honek / Ederrik ditu biloak!* ‘cavalière’ (194).

Kostaldetik hurbilago ere, eta guztiz gure denboran, *-sa*-dunik ageri da: “Lau jokolari eta jokolarisa bat aldizka gizon edo emazte diren pertsonaia batzuentzat. Irrealiterat jauste bat hasten dugu seriocki” (*Les Translatines* antzerki jaialdiaren egitaraua, Baiona, 2009). Ber hitza Hendaian ere: “Jokolarisa, margolari eta musikari baten inguruan, publikoa testu bidaia baten bizitzera gomitatua izanen da, hiri erdietatik urrun” (*Mai du Théâtre – Antzerkiaren Maiatza* jaialdiaren egitaraua. Hendaia, 2015).

1.9. Eratorpenezko morfemen mailegatzeaz: ondorioak

Euskarak eratorpen morfema sorta bat mailegatu die latinari eta geroko erromantzei. Azken mendeetako ukipen azkarreko egoera luzearen ondorioz, Zuberoako euskarak hainbat morfema hartu dio biarnesari; tesi honetan horietako batzuk baizik ez ditugu aztertu: *arra-*, *-aje*, *-dant/-lant*, *-ot* eta, beste maila batean, *-sa* atzizkia.

XVII. mendeko Zuberoan *arra-* aurrizkia arras ongi sartua ageri da. *Arra*-k errepikapenaren ideia adierazten du, bere etimoak bezala (lat. *re-*, Biarnoko gaskoiak iragazia). Aurrizkiaren eratorpen oinak izenak (*arraseme*), baina batez ere aditzak izaten dira (*arrasortu*). Hiztegitileek Baxenafarroan ere kokatu dute *arra-*; aldiz, Lapurdin ez dateke erabili. Zuberoako euskara zaharraren corpusak honakoak erakusten dizkigu: a) zaharrago ala berriago izan, *erre-* hastapeneko hitzak oro maileguak direla; b) *arra-* hastea dutenen artean biarnesetikako mailegu andana bat dela, bai eta c) mailegu horien analisiaren ondorioz sortutako *arra-* aurrizkia duten euskal hitz eratorriak ere. Hainbatetan, zuberotarrek mailegatu formak azken buruan frantses hitzak dira, baina biarnesetik iraganak eta, beraz, gaskoiaren arau fonologikoetarik iragaziak. Morfemaren indarrari doakionean, *arra-* emankorra da aldi

historikoan gaindi, bereziki literatur tradizioan; izan ere, atzizki ugaritasuna lotua izaten ohi da literatur hizkuntzaren garapenari (cf. Sarasola 1986).

Zuberoako euskaran arras ohikoak dira *-aje* akabantza duten maileguak, hizkuntza emaileetan *-age* & *-adge* atzizkiei dagozkienak. Haietarik batzuek *-aia* aldaerak dituzte Zuberoatik kanpo, baina maizenik halako hitzak Zuberoan baizik ez dira usatuak. Mailegu multzo horren maiztasun altuak (corpuseko lehenbiziko testutik) Zuberoan *-aje* euskal atzizki bihurtzea justifikatzen du (*ondoraje*, *zurtaje*), iduriz Lapurdin eta Baxenafarroan gertatu ez dena, baina bai Penintsulako mintzo batzuetan: *adaje* ‘cornamenta’, *zuraje* ‘maderamen’ (cf. Azkue 1925: 22) —dena den, testuetan *-aje* atzizkia ez da biziki emankorra—.

Latinaren orainaldiko partizipioetara igortzen duten maileguk (*abondant*, *emigrant*) Zuberoan beste atzizki bat sortu dute, *-dant/-lant* forma hartu duena, ingurune fonologikoaren arabera. Datuen argitan, Zuberoan *-ant* bukaera XVIII. mende erdian hasten da atzizki eratorle gisara lekukotzen. Behin atzizki bihurturik, *-dant/-lant* ez da bereziki emankor, haren medioz orotara bospasei eratorri sortu baitira (*hobedant*, *ogendant*, *kargülant*, *phartelant*, *tratülant*).

Bestalde, balio txikigarria duen *-ot* atzizkia jada XV. mendeko dokumentazioan ageri da euskal antroponimoei lotua, Erdi Aroan errotzen hasia zelako seinale. Halere, morfemaren lekukotza ez da lineala, kasik XIX. mendera arte ez baita berriz ageriko. Gure interpretazioan, XVII edo XVIII. mendeetako autoreek ez zuketzen *-ot* erabili, haren kutsu herrikoiatatik; horrekiko kontrastean, erregistro informalagoaren lekuko diren astolasterretan *-ot* franko ageri da. Nolanahi ere den, morfema hori antroponimo maskulinoetarik sartu zen hizkuntzan — *Peiròt*, *Miquelòt* → *Johanicot*, *Urgassiot* (XV. m.)—, eta denboraren ahalaz bestelako oinetara iragan zen, beharbada lehenik bizidunetara (*haurrot*, *zikirot*), eta gero bizigabeetara ere (*bidot*, *etxanot*); azkenik izenondoekin ere lekukotu da (*labürrot*, *eskasot*, *zaharrot*). Ekialdeko euskaran *-ot* txikigarriak emankortasun handia du, bestelako morfemei ere metatzen ahal delarik, *-kilot*, *-(t)xot* edo *-xkot* bezalako segidak azaleraziz. Pentsatzekoa da *-ot* morfemaren kasuan lekukotza goiztiarra eta emankortasun handia bide beretik datozela, baina bestelako faktorerik ere aipa liteke. Izan ere, kategoria aldarazten duen eratorpenaren eta kategoria atxikitzen duenaren artean bereizten da, lehena nekezago mailegatuko bailitzateke bigarrena baino (Pakendorf 2014: 157; Robbeets 2014); azken buruan, baxenafarrek eta lapurtarrek ez dute, adibidez, *-ant* atzizkia mailegatu, baina bai *-ot*.

Mendebaldean *-o* / *-a* bukaeren araberako pareen mailegatzearekin bezala, ekialdeko euskarak genero bereizkuntzaren hastapenak garatu ditu *-sa* atzizkiarekin, Erdi Arotik sartua. Ekialdeko testuetan gaindi aurkitzen ditugu *-sa*-dun formak, bereziki XVIII. mendean, eta XX. mendeko

hainbat testutan halako hedakuntza igartzen da. Beharbada genero ideologiak bulkatua, azken hamarkadetako araugintzak *-sa* atzizkia saihestu du; halere, ekialdeko euskaldunentzat atzizki hori emankor da oraino, eta hizkuntza nortasunaren osagai ere.

Azken buruan, *arra-*, *-aje*, *-dant/-lant*, *-ot* & *-sa* morfemen mailegatzea ekialdeko euskarak eta gaskoiak mende luzeetan ukan duten ukipen azkarraren ondorioetarik bat baizik ez da. Zehazkiago, gure azterketaren emaitzak bereziki zubereraren eta biarnesaren harreman estuetara seinalatzen du: azken mendeetako zuberotarrek *manexek* baino gaskoi hitz gehiago mailegatu dukete, eta horrek azaltzen du zergatik morfema horietako batzuk euskal atzizki emankor bilakatu diren Zuberoan, baina ez Lapurdin edo Baxenafarroan.

IV. KAPITULUA

ADITZ SISTEMA: FORMA JOKATUGABEAK

1. **e*- aurrizkiaren iraupena Zuberoan
2. Aditzoinaren formen bilakaera Zuberoan
3. -*i* sail berriko partizipioak
4. Partizipio imperfektiboaren formez zenbait ohar
5. Partizipio prospektiboaren atzizkiak
6. Aditz kausatiboen bilakaera Zuberoan

1. *e- aurrizkiaren iraupena Zuberoan

- 1.1. Sarrera
- 1.2. *e- aurrizkiaz
- 1.3. *e- aurrizkiaren bilakaeraz
 - 1.3.1. Mitxelenaren azalpena
 - 1.3.2. *e- aurrizkiaren emaitzak Zuberoan
- 1.4. Zuberoako testuen lekukotza
 - 1.4.1. *Ebil / ibil*
 - 1.4.2. *Egor / igor*
 - 1.4.3. *Eitz / üt*
 - 1.4.4. *Eklus / ikhus*
 - 1.4.5. *Egüriki // // // ügürüki*
 - 1.4.6. *Edeki / ideki*
 - 1.4.7. *Edüki / idiüki*
 - 1.4.8. *Ekhüz / ükhüz*
 - 1.4.9. *Erail / irail*
 - 1.4.10. *(H)eraki(tü)*
 - 1.4.11. *Eroan / erun / irun*
 - 1.4.12. *Erakhats, erakur, eratxeki & eratzar*
- 1.5. Konparantza labur bat
- 1.6. Ondorioak

1.1. Sarrera

Atal honetan aitzineuskararen *e- aurrizkiaren formaren iraupena ikertuko dugu Zuberoako testuen argitara. *A priori*, *ekhusi* eta *ebili* bezalako formak ekialdeko barietateen izaera gordetzailaren erakusgarri lirateke, aditz horiek gainerako mintzoetan *ikus* & *ibili* bilakatu baitira. Azterketari lotu baino lehen, *e- aurrizkiaz jardun duten hizkuntzalarien proposamenak bilduko ditugu (§ 1.2), eta haren bilakaera fonologikoak gogoratuko (§ 1.3). *e- aurrizkiak Zuberoan izan dituen emaitzetan oinarriturik (§ 1.3.2), e- hasieradun aditz multzo baten lekukotza ekarriko dugu, haien kide *i*-dunekiko konparantzan (§ 1.4). Beste mintzoetan gertatu dena gogoan (§ 1.5), azkenik, *e- aurrizkiaren itxura fonologiko zaharraren iraupenaz gogoetatuko gara (§ 1.6).

1.2. *e- aurrizkiaz

Schuchardt-ek *e- aurrizkia *egun*, *igel* eta *izar* bezalako hainbat izenen *e*- eta *i*-rekin identifikatu zuen, artikulu zahar zatekeena haren ustetan (1912: 282-3 & 1923: 5, *apud* Trask 1995: 213); hipotesi horrek ez du jarraitzaile anitz izan. Halaber, *e- aurrizkiak aditzoinaren aipatzera garamatza. Lafonendako aditzoina “aditzago” zen partizipioa baino:

Le participe [...] est un véritable nom qui, comme le mot l'indique, participe de la nature du verbe. Le radical a un caractère nominal beaucoup moins marqué que le participe : adjectif verbal exprimant l'idée verbale pure et simple et dont l'emploi comme attribut est soumis à des conditions précises" (1944-II: 21).

Traskek Lafonen ikuspegi hori errefusatu zuen:

This is almost the very opposite of the truth: the participle has a clear adjectival function in certain constructions, while the radical never exhibits any adjectival properties at all, though it does have some very prominent nominal properties. The radical of a Basque verb, its minimal free form, was originally a verbal noun. (1995: 214)

Trasken hitzetan, "A root that can take the prefix *e- is indisputably verbal. Such root can occur without the prefix in only one circumstance: as part of a directly inflected finite verb form"; beraz, ez da sekula bestelako errorik ageri aditz forma jokatu baten barnean (1995: 212). Halaber, *e- bide zen aditzoinak har zezakeen afixu bakarra. Mitxelenarendako izenetiko aditzetan aditzoinak izenki hutsak ziratekeen —*temas nominales* (FHV: 423)—, eta haren iradokizunari jarraikiz zenbait proposamenek aurrizki izen eratorle gisara tratatzen du *e-:

The original function of the prefix *e- was to nominalize a verbal root—that is, that a prefixed verbal root, without any additional morphemes, was formerly some kind of verbal noun. In other words, the radical of such a verb, the minimal free form involving a verbal root, was a verbal noun. (Trask 1995b: 213).

Guztiarekin, *e- aurrizkiaren funtzio zehatza ezezaguna zaigu. Funtzio hura zena zela, *e- aurrizkia euskal aditz zahar gehientsuenetan datza, bilakaera fonologiko diferentetarik iragan bada ere (*vid. infra*). Aurrizkiaren presentzia hutsa hizkuntz egoera zaharrago baten aztarna izanen litzateke, euskara arras atzizki zalea baita, SOV hizkuntzei dagokien bezala.²⁷⁶

²⁷⁶ Izan ere, *e- ez zatekeen aitzineuskararen aurrizki bakarra. Tipologikoki SOV hitz ordena euskararen barne ezaugarrietarik batentzat hartzen ohi da; halere, ideia hori modu akritikoan onartu eta barneratu izan da aitzineuskararen konparazio saioetan (Lakarra 2006a: 564-565). Soilik Trask 1977, Gómez 1994, Gómez & Sáinz 1995 lanek —gehi, bistan da, Lakarrarenek ere— euskararen egitura kanonikotik urruntzen den eredu proposatu dute aitzineuskararentzat.

1.3. *e- aurrizkiaren bilakaeraz

1.3.1. Mitxelenaren azalpena

Aitzineuskararen *e- aurrizkiak hiru emaitza nagusi ekarri ditu hizkuntzaren garai historikoan: 1) *e-*: *eduki*, *ekusi* —Euskara Arkaikoan ongi lekukotua—, zub. *ebili*, *ekarri*; 2) *i-*: *ikasi*, *igan*, *idoki*; eta 2) *j-*: *jakin* (< **e-da-khin*), *joan* (< **e-oan*), *jarri* (< **e-darr-i*). Mitxelenak bigarren emaitza honela azaltzen du: bi silaba baino gehiagoko hitzetan —praktikan hirukoetan—, lehen silabako *e*, *o* > *i*, *u* bilakatu ziren bigarren silabak *i* edo *u* zuenean:

De aquí los numerosos participios con *i-* de *e-*. Que *e* era la vocal original está asegurado no sólo por variantes (*ekusi*, *ekuzi*), por lo general menos difundidas, sino sobre todo por el vocalismo de las formas personales (*d-a-kus(a)-t* ‘lo veo’, etc.) y de los causativos: *e-ra-kuts-i* ‘mostrado’, está mucho más extendido que *irakutsi*. (FHV 65)

Eta gehiago diosku:

Conviene subrayar que en radicales verbales y participios antiguos el prefijo *e-*, que se conserva o cierra en *i-* ante consonante, y aparece como *j-* ante otras vocales, falta siempre en el vasco histórico ante raíces que comienzan por *i*: *izan* ‘ser’, cf. *naiz* ‘soy’, *ito* ‘ahogarse’, caus. *i-ra-to*, etc. No hay razón para pensar que en protovasco faltara *e-* en esos radicales: es mucho más simple suponer que **e-iza-n*, etc., han dado regularmente *izan*, etc. (FHV 105)

Hirugarren emaitza, *j-*, zaharra da: “Es sin duda muy antiguo el cambio de **e-* a *j-*, que luego ha tomado muy distintos valores según los dialectos, ante raíces verbales con inicial vocálica: com. *jakin* ‘saber’ < **e-aki-n*, *joan* < **e-oa-n*, etc.” (FHV 119).

Ante *e*, *j-*, si no falta, es al menos excepcional: sul. *jésan* ‘emprunter’ no es más que una variante de *jasan*, *ja(u)so*, etc., ‘levantar, etc.’, es decir, un calco parcial de rom. *manlevar*, *manllevar*, etc., tomado también como préstamo. Otra cosa es la idea [...] de que de la secuencia *e-* + *e-* pudiera salir, de una parte, *e-*, y de otra, *ja-*: éste sería el caso de or. *elk(h)i* ‘salir’, *ilk(h)i* [...], *jalg*, etc. (FHV 515)

De *e-* + *i-* en apariencia sale or. *jin* ‘venir’, forma que se diría más antigua y más extendida que su variante *jen*, y que es defectivo en relación con *-augi*: el mismo Salaberry, s- u- *jin*, cita como ejemplo “*daugin igandian zauti*, dimanche prochain [= *datorren*, que viene], venez”. Parece muy forzado, sin embargo, suponer que *jin* no es más que una variante, nacida de contracciones violentas, de su sinónimo *jaugin*.” (FHV 516)

Mitxelenak azken kasu bat aipatzen du: “Ante *u* radical, el único caso seguro, a primera vista, será *eutz̃i*” (FHV 516; cf. § 1.4.3). Azkenik, aipatu behar da Trasken beste ideia, zeinaren

arabera aldi bakan batzuetan **e*- morfemaren gauzatzea \emptyset - baitzen, “as in *izan* [...] (where inflected forms like *nai*z [...] suggest that the initial *i*- is part of the root), *utzi* [...], and *ukan*” (1995: 208). Ageri da zero alomorfoaren ideia hori ez dela Mitxelenaren azalpenekin ongi uztartzen (*izan* formarentzat cf. *FHV* 105, eta *utzi*rentzat *FHV* 516, eta orobat *ukan*-entzat).

Erro Monosilabikoaren Teoriaren ikuspegitik, Mitxelenaren azalpen batzuk zaharkituak dira. Hasteko, *ikasi*, *ito* bezalakoek ez dute lehen silabako *e*, *o* > *i*, *u* aldaketa betetzen (*vid. supra*), eta Lakarrak beste aurrizki baten bidez azaldu ditu: **i*- (2011: 41); bestenaz, *eutzi* **e*-*dutz-i* izan behar (*op. cit.* 111). Halaber, **e* > *j*- / — V proposamena gainditutzat har daiteke, Lakarrak (*op. cit.* 46) **e*- > *j*- / — (d)V aldaketa proposatu baitu, batzuetan **da*- aurrizkia ere tartean dela **e*-*da*-CVC egituretan (*jan* < *jaan* > **eadan* < **e*-*da*-*dan*).

1.3.2. **e*- aurrizkiaren emaitzak Zuberoan

Aitzineko puntuan bildu dugunak Zuberoako euskararentzat balio du: **e*- aurrizkiaren bilakaerak orokorrak dira. Atal honetan euskara orokorrean ez, baina Zuberoakoan aurkitzen ahal diren *e*- hasieradun aditzei eskainiko diegu arreta. Aditz horien definitzeko, segidan **e*- aurrizkiaren Zuberoako emaitzak dakartzagu.²⁷⁷

- **e*- > *e*-: *ebaki*, *ebats*, *ebil*, *edan*, *edeki*, *ediren*, *edoski*, *ediuki*, *egar*, *egin*, *egon*, *egor*, *egos*, *egotx*, *egüriki*, *ehortz*, *eitz*, *ekar*, *ekhin(tü)*, *ekhus*, *ekhüz*, *eman*, *erabaki*, *erabil*, *eragar*, *eragin*, *eragotx*, *eraiki*, *erail* ‘iraul’, *eraits*, *erakhar*, *erakhats*, *erakhuts*, *heraki(tü)* ‘irakin’, *eraman*, *erantzun*, *eras*, *eratxeki*, *eratzan*, *eratzar*, *eraunts*, *erauts*, *erazagüt*, *erazi*, *erein*, *erhan*, *eroan*, *eror*, *eros*, *erran*, *ethor*, *etxeki*, *etzan*, *ezagüt*, *ezar*.
- **e*- > *i*- (Lakarraren proposamenean batzuk **i*- > *i*- gisara azalduak): *ibil*, *ideki*, *idüki*, *igan*, *igor*, *igüriki/igürüki*, *ihardets*, *ikhas*, *ikhus*, *ikhüz*, *irabaz*, *iradoki*, *iragan/igaran*, *irail/iraul/erail*, *iraiñ*, *iraitz* / *iraiz*, *irakur*, *irats*, *iratzar*, *iraurri*, *iraz*, *irazki*, *irets*, *irun*, *itzal*, *izan*.
- **e*- > *j*-: *jaiki*, *jaits*, *jakin*, *jan*, *jar*, *jarraiki*, *jasan*, *jesan*, *jin*, *joan*, *jos*.
- Azkenik, bada bestelako emaitzarik, baina bigarrenkariak dira, lehen **e*- > *i*- bilakabidetik iraganik: *ügürüki*, *ükhüz*, *ützüül* (< *igürüki*, *ikhüz*, *itzüül* < *egürüki*, *ekhüz*, **etzul*).

²⁷⁷ Aditz zerrendak corpusaren emaitzetarik idokiak dira; ez gehiago, ez eta gutxiago ere. Hortaz, ezin har daitezke zubereraren **e*- aurrizkidun aditz ororen zerrenda exhaustibo gisara.

Bistan denez, Zuberoan **e*- atxiki duten aditzen saila da oparoena, eta menturaz beste mintzoetan ere hala den. Halere, aipagarriena hauxe da: Zuberoako euskara historikoan bada aditz multzo bat *e*- hasiera erakusten duen, baina berantago edo Zuberoatik kanpo *i*- hasiera hartzen duena. Hona zerrenda: *ebil* (*ibil*), *edeki* (*ideki*), *edüki* (*idüki*), *egor* (*igor*), *egüriki* (*igüriki*, *igürüki*, *ügürüki*), *eitz* (*üitz*), *ekhus* (*ikhus*), *ekhüz* (*ikhüz*, *ükhüz*), *erail* (*iraul*, *irail*), *erakhats* (*irakhats*), *erakhuts* (*irakhuts*), *herakitü* (*irakin*), *eraxeki* (*iraktxeki*), *eratzar* (*iratzar*) & *eroan* (*irun*). Ondoko atalean aditz horiei so egingen diegu.

1.4. Zuberoako testuen lekukotza

Atal honetan zehar **e*- aurrizkia atxiki duten aditzen agerpena azterkatuko da, betiere bestelako emaitzarik duten aldaerekiko konparantzan. Hasteko *ebil*, *egor*, *eitz* & *ekhus* laukotea ekarriko dugu, batetik maiztasun altuko aditzak direlako, eta bestetik haietarik batzuk Zuberoako euskararen nolabaiteko markatzailatzat hartuak izan direlako. Ondoren **e*- duten bestelako aditzen testigantza ekarriko dugu.

1.4.1. *Ebil* / *ibil*

Hona hemen *OEH*-ren informazioa, *e*-dun nahiz *i*-dun aldaeren gainekoa: “En los primeros textos (Dechepare, Leizarraga, Lazarraga, *RS*) y en textos suletinos aparece *ebili*; también lo emplean Oihenart, Tartas, Harizmendi, Capanaga (un ej.), J.A. Moguel [...], V. Moguel, Mendigatxa, Yanzi, Z. Moso y Xalbador [...]. Entre los suletinos, hay ejs. de *ibili* en Belapeyre (II 66), Eguateguy (201), Archu (*Fab* 199) y Constantin” (s.v. *ibili*). Gure corpusak *ebil* aldaeraren aldeko datuak ematen ditu, 35. TAULAK jasoak. Ez da joera diakronikorik sumatzen: bai lekukotasun zaharrenen, bai berrienen artean, bada *e*-dun zein *i*-dun aldaeretara lerratzen diren testuak.

1.4.2. *Egor* / *igor*

La forma *egorri* la emplean sobre todo autores labortanos hasta mediados del s. XIX y es especialmente frecuente en los autores de la zona de Azkain y la costa (Etcheberri de Ziburu [...], Mihura [...], Chourio, Haraneder [...], Goyhetche [...] e Hiribarren), mientras que *igorri* lo emplean Leizarraga, Axular (una vez *egorri*), Harizmendi, Pouvreau [...], Etcheberri de Sara [...], Duvoisin [...], etc. En suletino y bajo-navarro *igorri* es casi de uso general ya desde Dechepare, aunque se documentan también ejemplos de *egorri*, que aparece ya en una carta bajo-navarra de 1595 [...]. La forma *igorri* es prácticamente la única

documentada al Sur [...].²⁷⁸ En *DFrec* hay 55 ejs. de *igorri* (31 septentrionales) y uno de *egorri*. (*OEH*, s.v. *igorri*)

Zuberoari doakionean, gure corpusak han-hemen ematen ditu *e*-dun aldaerak: Tartasen *Onsa* (behin), Belapeire (behin), Eguiateguy I (bitan), *Jouanic Hobe eta Arlaita* astolasterra (bitan), *Edipa* trajeria (hirutan) eta Chahoren idazkiak (zazpitan). Salbuespen bakarrarekin, *egor* dakarten testuek *igor* ere badute, eta proportzio handiagotan (ikus 35. taula). Ezin bazter daiteke forma zaharra **i-gor* izatea, eta *e-gor* hedapen analogiko bat.

1.4.3. *Eitz / ützi*

Zuberoan **e*- zaharra gorde duten aditzetarik da *eitz*, *ützi* formarekin batean lekukotua; Gipuzkoako testu zaharretan *eutzi* ageri da (*OEH* s.v. *utzi*). Mitxelenarentzat, “en suletino antiguo sólo se documenta *eitzi*, no *ützi*, con *ei* regular de **eu*” (*FHV* 493). *OEH*-k honela mugatzen du zuberera zahar hori: “La forma *eitzi* se documenta en los suletinos *FPrS*, Belapeyre (junto a *ützi*), Maister, *UNLilia* y *UskLi* (sg. *DRA*),²⁷⁹ y en los roncaleses Hualde y Mendigacha (122)”. Gure corpusaren datuen arabera, *eitzi* ondoko testuetan ere aurki daiteke: Oloroeko katixima (1706), *Iganteçtaco Pronoua* (1757), *Edipa* (1793), *Meditacioniac* (1844), *Mysterio* (1852) eta *Heren-Ordreco escu libria* (1860).

Hala ere, gure corpusak *ützi* Zuberoako lehen testuetan (1)-(4) ongi lekukotzen dela erakusten du. 35. taulak *eitzi* & *ützi* parearen agerpena biltzen du. *Eitzi* forma soilik Maisterrengan gailentzen zaio *utzi* orokorrari. Arkaismo handi den *eitzi* Zuberoako testu zahar batzuetan atzeman daiteke, azken agerraldiak 1860koak izanki (13)-(20).

- (1) *Aurthen amore berriagatic eztut utçiren çaharra*. (Bela 3)
- (2) *Ez horac çahia jan, ez oilloer utzi*. (Bela 22 & O Pro 248)
- (3) *Gueroac bego: guerora nehorc utçiten duiana, seculacotz vtçiten du*. (Saug 47)
- (4) *eneçaçula utçi hil orenian hala biz*. (*CatOlo* 11)
- (5) *eniro utcy khoroua / mundu hountan secula*. (*Edipa* 742)
- (6) *Es utçi Escapacera presentian*. (*Xarlem* 789)
- (7) *Jaunac, utçi neçacie / erranaren eguitera*. (*SteEli* 215)
- (8) *ordenatu cireçun erretira litin eta utcy lecen Saintiren khorpitz*. (*UskLi* 227)
- (9) *ezquitçaçula utçi tentationetan erortera*. (*DKhi* 9)

²⁷⁸ “Pero hay *egorri* en una carta de Vera de 1676 (*FLV* 2006, 265), en un texto salacenco del s. XVIII (*ETZ* 167), en Z. Moso (40) y en una carta del s. XVII de autor vizcaíno dirigida a un labortano (*ConTAV* 5.2.9, 131; en el texto abundan las formas no vizcaínas: *dut*, *nasasu*, *disut*, etc.), así como en unos [sic: “unos versos de”] Serafín Baroja (*FrantzeseB* II 122)” (*OEH* s.v. *igorri*).

²⁷⁹ Guk ez dugu testu honetan *eitz* atzeman.

- (10) utci neçaçie nihauc barcöen beguirari. (*MaiMarHil* 110)
- (11) eneçaçula utci arra erortera bekhatiala. (*HOrdre* 96; *Myst* 60)
- (12) *Jincoac* ezgitzan utzi gaichkiala erortera. (*Catuchuma* 23)
- (13) *Ezquitçatçula* eitz tentacionetan erortera. (*PrS* 21)
- (14) *Ezquitçatçula* eitz tentacionetan erortera. (*Bp* I 41)
- (15) *Hartcen ahal dialaric* eitz leçanac gracia handiric gal liro. (*CatOlo* 83)
- (16) Eitç beça bere buriaren arrancura. (*Mst* II 12, 15)
- (17) *Amourecatic eçitçan oroçbat* eitç. estatu hartan. (*IP* 6)
- (18) *Etçutut ez manhatcen / corouaren* eiztera. (*Edipa* 468)
- (19) *Çuc cihauc, Jauna profeter eta apostolier inspiratu dietceçu, izkiribuz* eitci deizkien eguiac. (*Medit* 171)
- (20) *Meçan gogoua barreatcera* eitci dianez. (*HOrdre* 190)

1.4.4. *Ekhus / ikhus*

La forma *ekusi* sólo la hallamos al Norte en Dechepare (*ekhusi*, alternando con *ikhusi* (7)), en unas cartas labortanas que muestran rasgos más occidentales, y en la pastoral *Saint Julien* [...]. Al Sur es la más usual en los textos de los ss. XVI y XVII: sólo se encuentra *ikusi* en Capanaga [...] y en los navarros Juan de Amendux (*TAV* 3.1.18) y Beriayn. Lazarraga usa generalmente *ekusi* [...]. A partir del s. XVIII, en los vizcaínos sólo se documenta en Barrutia [...], *msOñ* [...] y en *CatLlo* [...]; aunque es la única forma empleada por Mendiburu y Aguirre de Asteasu, y la más usual en Ubillos, su frecuencia en los autores guipuzcoanos y navarros disminuye claramente desde principios del s. XIX. (*OEH* s.v. *ikusi*)

Zuberoako euskara historikoaren corpusean *ekhus* lau lekukotan baizik ez da ageri: Oihenarten olerkiak (21)-(22), Ressegueren itzulpena (23), *Sain Julien* trajeria (24)-(26) eta Etchahunen obra (27).²⁸⁰ Diferentzia handiz, *StJul* trajeria da *ekhus* aldaeraren lekukorik oparoena. 35. taulak *ekhus* vs. *ikhus* parearen datu guztiak biltzen ditu.

- (21) *Bana zureki nahi nikezi / Elizan nehor zuhaur bezi, / Et'ekuslerik ageri elizan / Lekutara zindiaurizan.* (*O Po* V)
- (22) *Aitziti ni ekus-eta, gorde / Nahiz zabiltz' et' itzuri.* (*O Po* XXVII)
- (23) *Celuco glorian citçadan* ekhus. (*Ressegue* 47)
- (24) *Aitacq ekhoussy cianian / huilen cen erraviatu.* (*StJul* 074)
- (25) *O, dama ilustria, / ekoussaçu goure estatia.* (*StJul* 311)
- (26) *Madama, Celsa çoure semiaq / nahi çuntuke* ecoussy. (*StJul* 993)
- (27) *Enaizi'ekhusiko haboro jagoiti.* (Etchahun “Idorroki Olhan”)

²⁸⁰ Hona *ekhus* aldaeraren agerraldi guztiak: *O Po* V & XXVII; *Ressegue* 47. *Saint Julien* trajerian honako formak ageri dira: *ekhoussy* 074, *ekusten* 545, *ekousy* 723, *ecoussy* 993, *ekoussy* 041, 054, 24, 100, 241, 304, 397, 946, 952, 959, 971, 990, 1007, 1012, 1039, 1050, 1053, 1055, 1069, 1099, 1187, 1240 & 1245, *ekoussiren* 096, 104, 80 & 1230, *ekousten* 34, 52, 224, 387, 491, 633, 696, 717, 742, 794, 819, 820, 822, 827, 846, 1027, 1028, 1029, 1045, 1075, 1076, 1194 & 1238, *ekoussiricq* 242 & 1102, *ekoussaçu* 301 eta *ekoustera* 994; baina *ikhoussy* 072 & *icous* 650.

35. TAULA. *e- aurrizkiaren iraupena lau aditzetan.

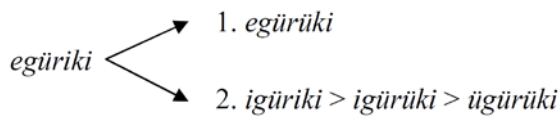
	<i>ebil</i>	<i>ibil</i>	<i>egor</i>	<i>igor</i>	<i>eitz</i>	<i>ütz</i>	<i>ekhus</i>	<i>ikhus</i>
O <i>Pro</i> ca.1600	3	-	-	-	-	3	-	3
Bela ca. 1600	-	-	-	-	-	2	-	-
Zalgize ca.1600	1	-	-	-	-	1	-	-
Etchart 1616	-	-	-	19	-	3	-	4
O <i>Po</i> 1657	2	1	-	3	-	7	2	16
Tt <i>Onsa</i> 1666	1	12	2	5	-	20	-	112
Tt <i>Arima</i> 1672	1	2	-	3	-	7	-	27
PrS 1676	-	-	-	-	2	-	-	-
Bp 1696	1	4	1	9	3	12	-	23
CatOlo 1706	-	-	-	4	4	4	-	11
Othoitce 1734	-	-	-	3	-	3	-	24
Mst 1757	28	-	-	17	40*	3*	.*	21*
IP 1757	1	-	-	-	4	-	1	11
Ressegue 1758	-	-	-	5	-	2	1	11
Petit Jean 1769	-	-	-	-	-	2	-	8
StJul 1770	5	-	-	5	-	8	58	2
Mercy 1780	-	-	-	2	-	-	-	6
NLilia 1782	-	-	-	-	-	3	-	7
Egiat I 1785	3	19	2	30	-	38	-	135
Bala 1788	1	-	-	-	-	4	-	1
Jouanic Hobe 1788	-	-	2	-	-	4	-	11
Boubane	-	-	-	1	-	-	-	16
Chiveroua	2	-	-	3	-	-	-	19
Edipa 1793	3	-	3	8	2	18	-	41
Xarlem ca.1800	6	-	-	17	-	11	-	60
SteEli ca.1810	3	-	-	20	-	14	-	47
Malqu 1808	1	4	-	1	-	13	-	33
DKhi 1812	2	-	-	2	-	3	-	14
Uscara Libria 1814	-	2	-	8	-	3	-	33
CatS ca. 1836	2	-	-	-	-	14	-	20
Khurutch 1838	-	-	-	-	-	1	-	13
Medit 1844	5	-	-	7	1	24	-	47
Ip KurBD 1847	1	-	-	2	-	4	-	19
CanBel 1848	3	-	-	2	-	13	-	40
Etchahun	21	-	-	18	-	30	1	28
Chaho AztBeg	7	2	7	13	-	14	-	48
Archu Alh 1848	-	4	-	10	-	8	-	40
MaiMarHil 1852	-	7	-	8	-	16	-	53
Myst 1856	3	-	-	-	1	10	-	19
Ip Dial 1857	2	-	-	2	-	60	-	20
HOrdre 1860	3	2	-	2	4	7	-	20
Urruty (dena) 1873	9	-	-	71	-	18	-	76
SGrat 1879	1	-	-	8	-	3	-	14
Catuchuma 1899	1	-	-	-	-	5	-	13
<i>Orotara</i>	122	59	17	308	61	415	62	1154

* Maister II & IV

1.4.5. Egüriki, egürüki, igüriki, igürüki & ügürüki

Aparte de la más extendida var. *iguriki*, se encuentra *iduriki* en autores labortanos del s. XVIII y primera mitad del XIX; entre los suletinos, incluyendo a Tartas, la forma más usual es *egürüki*, hallándose además *ügürüki* en Belapeyre y Eguiateguy (en ambos alternando con la anterior). Hay además *orki(tu)* en textos roncaleses, *iguruki* en Tartas y Mirande, *eguki* en *GaztAlm* e *igurikitu* (un sólo ej.) en J. Etchepare (*Ber* 11) (*OEH* s.v. *iguriki*).

Aditz honen polimorfismoa bi bilakabideren konbinazioaren emaitza da: batetik, jada aipatua den *e- > i-, eta bestetik Zuberoan ezaguna den i - ü > ü - ü asimilazioa. Horiek gogoan, ezar daiteke *egüriki* formarik zaharrena dela, eta berriena *ügürüki*:

Zuberoan *egürüki* lekukotzen da gehienik, eta ondoren *ügürüki*. Aldiz, ez dirudi *igüriki* herrialdean errotua den: Archuk baizik ez du erabiltzen eta, transkripzioa zuzena bada, Eguiateguyk behin ematen du. 36. taulak aldaera guztien agerraldi kopuruak biltzen ditu.²⁸¹ Datuak oro ikusirik, *e- aurrizkiaren itxura zaharra atxiki dutenak gehiengoan dira, eta forma bigarrenkarien artean emaitza berriena da nagusi, *igüriki* & *igürüki* iraungaitz gertatuz.

²⁸¹ EGÜRÜKI: *CatOlo* 47, *Petit Jean* 30, *StJul* 1163, *Edipa* 341 & 964, *Boubane* 127, *SteEli* 671, Chaho *AztBeg* III, Ip *KurBD* 27, *CatS*, *CanBel* 90 | EGÜRÜKI: Tt *Onsa* (3 aldiz); Tt *Arima* (behin); Bp I 153; Bp II 90 & 108; *CatOlo* 45, 50, 84, 91 & 94; *Othoitce* 15, 50, 73, 82 & 86 (2); *IP* 3; Mst I 13, 4; 22, 5; II 1, 7; 9, 4; 12, 4; III 16, 1; 16, 2; 20, 3; 23, 3; 30, 2; 35, 3; 39, 1; 47, 1; 49, 3; 51, 2; IV 11, 3; 15, 1 & 15, 2; Ressegue 16; *StJul* 886; *Mercy* 18; *Egiat* I 20; *Edipa* 371, 605, 911 & 959; *SteEli* 133, 505, 671, 678, 930, 982, 1284 & 1507; *DKhi* 45, 60 & 70; *UskLi* 109, 118, 215 & 223; *Khurutch* 33; *Medit* 23, 42, 44, 47, 55, 99, 108, 121, 136, 156, 206 & 222; *CanBel* 532; Etchahun “Sarrantzeko Senthoralak” & “Khantore berria”; *CatS* (7 aldiz); *Myst* 15, 20, 32 & 34; *Epit* I 1, 13; 3, 20; III 3, 12; 3, 13; 3, 14; EvS 5, 3 | IGÜRÜKI: *Egiat* I 5, *Archu* 15, 26, 29, 40 & 41 | IGÜRÜKI: Tt *Onsa* (2 aldiz) | ÜGÜRÜKI: Bp I 49 & 89, Bp II 13, 14, 58, 69, 99, 105, 125, 128; *Egiat* I 15, 34 & 35; *Edipa* 557, Chaho *AztBeg* XII & XIV 14; *MaiMarHil* 38, 57, 66, 74, 84, 90 & 104; *HOrdre* 201, 202, 203 & 206.

36. TAULA. *Egüriki, egürüki, igüriki, igürüki & ügürüki.*

	<i>egüriki</i>	<i>egürüki</i>	<i>igüriki</i>	<i>igürüki</i>	<i>ügürüki</i>
Tt <i>Onsa</i> 1666	-	3	-	2	-
Tt <i>Arima</i> 1672	-	1	-	-	-
Bp 1696	-	3	-	-	10
<i>CatOlo</i> 1706	1	5	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	-	6	-	-	-
Mst (oso) 1757	-	17	-	-	-
Ressegue 1758	-	1	-	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	1	-	-	-	-
<i>StJul</i> 1770	1	1	-	-	-
Mercy 1780	-	1	-	-	-
Egiat I 1785	-	1	1	-	3
<i>Boubane</i>	1	-	-	-	-
<i>Edipa</i> 1793	2	4	-	-	1
<i>SteEli</i> ca.1810	1	10	-	-	-
<i>DKhi</i> 1812	-	3	-	-	-
<i>Uscara Libria</i> 1814	-	4	-	-	-
<i>CatS</i> ca. 1836	1	7	-	-	-
<i>Khurutch</i> 1838	-	1	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	-	12	-	-	-
Ip <i>KurBD</i> 1847	1	-	-	-	-
<i>CanBel</i> 1848	1	1	-	-	-
Etchahun	-	2	-	-	-
Chaho <i>AztBeg</i>	1	-	-	-	2
Archu <i>Alh</i> 1848	-	-	5	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	-	-	-	7
<i>Myst</i> 1856	-	4	-	-	-
<i>HOrdre</i> 1860	-	-	-	-	4
<i>EvS</i> 1873	-	1	-	-	-
<i>Epit</i> 1873	-	5	-	-	-
Orotara	11	93	6	2	27

1.4.6. *Edeki / ideki*

La forma mejor documentada es *edeki*, que se encuentra en autores orientales, incluidos los alto-navarros [...]. El primer testimonio corresponde a un texto alto-navarro de 1564 y hay ejs. hasta el primer tercio del s. XX (sólo J. Etchepare, Barbier y J.B. Constantin). *Ideki* se encuentra en los labortanos Etcheberri de Ziburu, Voltoire, Chourio, *Jubilau* e Hiribarren, en los suletinos Eguiateguy y Etchahun y la pastoral *Charlemaigna*, en textos vizcaínos (*BBizk*, Añibarro y Zavala) y en el guipuzcoano Arrue. *Edegi* se documenta en Lazarraga, en los refranes de Garibay y en un texto antiguo vizcaíno de c. 1599. (*OEH* s.v. *edeki*).

Zuberoari begira, gure corpusak *ideki* maizago ematen du: *Edipa* 615; *Xarlem* 991; *DKhi* 5, 6 (2), 19, 38, 43, (2), 68, (2), 77, 79 & 84; *CatOlo* 103 (2); *Othoitce* 20, 50, 71, 73, 78 & 103; Mst (8 aldiz); Egiat I (8 aldiz); *Petit Jean* 36, 111 & 112; *Chiveroua* (9 aldiz); *SteEli* (14

aldiz); *Khurutch* (behin); *Medit* 29, 33 & 82; Ip *KurBD* 30; *MaiMarHil* 22 & 74; Ip *Dial* 19; *CatS* (bitan) eta Urruty *EvS* 3, 18; 16, 22; 18, 10 & 20, 1. Aldiz, *edeki* bost testutan ageri da: *Tt Onsa* (18 aldiz vs. 3 aldiz *ideki*), *Arima* (3 vs. 2), *Bp* (2 vs. 4), *Etchahun* (4 vs. 3) eta *CanBel* 446.

1.4.7. *Edüki / idüki*

La forma *eduki* se encuentra en autores septentrionales de los ss. XVI y XVII; más adelante su frecuencia disminuye [...] *eduki* parece ser también propio de la tradición suletina. *Iduki* es la forma más usual entre los autores septentrionales (desde mediados del s. XVII; antes sólo se encuentra en Etcheberri de Ziburu), alto-navarros y guipuzcoanos.

Gure corpusaren datuen arabera, *edüki* orokorra da Zuberoan, *idüki* arras gutxitan ageririk: *idukitera* (O *Po* XVII) & *iduki* (*Tt Onsa*). Ezaguna denez, mendebaldeko euskaran ere *eduki* erabiltzen da egundaino; hortaz, erran daiteke aditz honetan bazterreko hizkerek bat egin dutela arkaismoa gordetzen.

1.4.8. *Ekhüz / ikhüz / ükhüz*

Aditz honen aldaerarik zaharrena behin baizik ez da ageri: *Enzun zian Magdalena, nigar egin zianian eta bere nigarres Iesusen hoiñ sakratiak ekuzi* (*Tt Arima*), eta Tartasek berak *üküzi* berria ere badakar: *ukuziren dizut* (*Onsa*) & *ukuzi artino* (*Arima*). Orobat Belapeirek: *ukhuz içadaçu othoy ene arima* (I 74) & *Beré odolaz gouré ukhuztera gin çaicula* (II 22). Azkenik, Archuk Zuberoan espero ez dena erabiltzen du: *Gure oghenen ikhuztera* (*Fab* 42).

1.4.9. *Erail / irail*

Zuberoatik kanpo *iraul* itxura duen aditzak gure corpusean kasik beti *i-* hastapena erakusten du (28)-(31), behin izan ezik (32). Kronologia ikusirik, eta Archuren berezitasunez oharturik, *erailtzen* analogiaz behar da azaldu: forma zaharrak **i-* aurrizkia atxiki duke.

- (28) *Ez hori bekhatu handi da, guciz gaizki irailteco.* (*Bp* I 99)
- (29) *Nola buhurtu behar çayo nori bere ohoria? - Christi lagunaren contré gaizki erranac ukhatuz, eta hartçaz ihorc dakitçan hontarçun hon ororen irailiz.* (*Bp* I 102)
- (30) *Cergatic dioyé eliča catholica dela [...] I. Ceren eta mundu orotan irailiric beytago.* (*CatOlo* 39)
- (31) *Thüpina hauixerik / aragik irailirik dütüzie.* (*Bala* 32)
- (32) *Akitzen da eta flakutzen, / Eta lurrerat erailtzen.* (*Archu Alh* 11)

1.4.10. (H)eraki(tü)

Euskara batuan *irakin* gisara ezagutzen dugun aditza bi bereizgarritz hornitua da ekialdean: 1) hasperena, eta 2) ez beti, *-tü* marka partizipioan.²⁸² Gure corpusak ongi lekukotzen du aditz hau, betiere *he-* hasierarekin salbu, beharbada, Oihenarten forma jokatua, **i-* salatzen duena (33):

- (33) *Odolak su gabe diraki.* (O Pro 342)
- (34) *Kexeri, deitore, nigar-herakiak, / Hek ene baraskal, hel auhal-jakiak.* (O Po VI)
- (35) *Olio herakin barnian / besteky eçar erazten.* (StJul 092)
- (36) *Plomu herakitu edatia, / olio herakian egoitia.* (SteEli 925)
- (37) *Ardu herakitia herakitü gabia beno hobe den bezala.* (Ip Dial 12)

1.4.11. Eroan / eruan / erun / irun

Ezaguna denez, Zuberoan *eroan* erabilia da *eraman*-ekin batera. Euskalaritzaren tradizioan pare honen etimologia *joan* aditzaren ber erroari lotua da: 1) **e-ra-oa-n* > **erawan* > *eraman*; 2) **e-ra-oa-n* > *eroan*. Lakarrak, aldiz, **enon* ematen du familiaren oinarritzat: **e-da-non* > *joan*; **e-ra-da-non* > *eroan*, *eraman* (2011b: 50). Hona hemen corpusaren datuak, *e- / i-* hastapenei doakienean: kasik egile guztiek *eroan* aldaera baliatzen dute —zaharrenek *eroan* (38), geroagokoek *eruan* (39) edo *erun* (40)—, eta soilik Etchahunek ematen du *irun*, eta ez beti (41)-(43):

- (38) *Eliçac certara eroan nahi gutu Goroçumaren barouraz?* (Bp II 42)
- (39) *Beste laur tortcha bederaren pphizturic erouayteco.* (Mercy 30)
- (40) *Eta bieç arteka / hara eroun behar diçugu.* (SteEli 1230)
- (41) *Berrien iruitera baguatza Pettarrer / Ahatzerik girela gure artzañ jauner.* (Etch “Belhaudiko bortian”)
- (42) *Persuna gazte hoiek ohilat jun ondun, / Amek kasola bedera ardu zeien irun.* (Etch “Gaztalondoko neskatilak”)
- (43) *Presuntegilat eruitia.* (Etch “Complainte Heguilus”)

1.4.12. Erakats, erakur, eratxeki & eratzar

Zuberoan *-ra-* morfemaren bidez eratorri kausatibo anitzek **e-* aurrizkia atxiki dute. Non-nahi hedatuak direnez gain, gure corpusak *erakatsi* ere ematen du (44)-(48); izan ere, Zuberoako testuetan ez da *irakats* atzematen. Beste maila batean, maiztasun urriarekin *eratzarri* (49) edo

²⁸² OEH-k ohar interesgarri bat egiten du (s.v. II *irakin*): “En suletino parece que se diferencia *heraki* (adjetivo), de *herakitu* (verbo): Inchauspe (*Dial* 6) traduce « l’eau bouillante », ur *herakia*, pero « le vin fermenté », ardu *herakitia*”. Inchauspek markatuko zuen ñabardura ongi konpreni daiteke *Sainte Elisabeth de Portugaleko* bersetean (36).

erakurri (50) ere aurkitzen ahal dira. Azkenik, *eratzeki/iratzeki* pareak dakargu, Anna Urrutyk lekukotua (52)-(53). Errana dugu, halako aditzetan *i- ikus daiteke.

- (44) *Gaitz hartua, erakatsgarri. (O Pro 601)*
- (45) *Fediac eta eliçac eracasten derizquien gaicen aithortcia. (PrS 2)*
- (46) *Erregueren calitaiac / erakaxy nahy tut. (Edipa 815)*
- (47) *Dugun has obragia / eta erakaxt goure jakitia. (SteEli 1058)*
- (48) *Çouin da cietaric bekhatore niçala erakasten ahal dianic? (EvS 8, 46)*
- (49) *Bana zuk nahi baduzu sarri / Harzara piztu et'eratzarri. (O Po V)*
- (50) *Hanitz Judioc eracourri cien izkiribu houra. (EvS 19, 20).²⁸³*
- (51) *Nüri nahi dük horrez / eratzeki külpä? (CanBel 363)*
- (52) *Eratcheki eçacie cien fediar berthutia. (Epit II 1, 5)*
- (53) *Johane cen arguiçagui arguitxu bat, eta ciec nahi içan cirade iratcheki. (EvS 5, 35)*

1.5. Konparantza labur bat

Zubereraren auzo mintzoa azterturik, hona Caminoren hitzak, *e- aurizkiaren lekukotzaz:

Euskal Herriko mendebaleko nahiz erdialdeko autore zaharretan —cf. *RS*-ko *ebili* eta *ekusi*, esaterako— eta egun nagusiki ekialdekoetan ageri den *e*- aditz aurizkia, zenbait aditzetan *i*- bilakaturik dago Nafarroa Behereko XVIII. mendeko idazleetan; aitortzekoa da, halaz ere, lehenago, Belapeire zuberotarraren katiximan ere *ebili* & *ibili* erako txandaketak ageri direla eta idazle honek *ikhusi* dakarrela beti. Hona idazleak banaka: Etxepare: *ecusteaz* (30), *ebiliren* (60). Leizarraga: *ebil* & *ebilten*. Tartas: *ebilten* (55), *egorri* (101) —Materrak ere *egor* darabil—; *Arima* liburuan *ecuci* ‘ikuzi’ edo *eguruqui* ‘iguriki, itxaron’ adibideak aipa daitezke. Behin Lopezen lanera iritsi orduko, aldaketa gauzaturik dagoela ageri da —*ikussi* (17), *ibili* (279), *igorri* (176)— eta halaxe jarraituko du XIX. mendeko idazkietan ere. *Donam kat*: *igorri* (270). *Caz JJ*: *ikhus* (116), *igorrak* (109). *Caz SM*: *ikhusaáz* (39). *Sal SM*: *ibilten* (86), *ikhussiko* (145), *igorten* (55). *Irib SM*: *iorzen* (22), baina *eiltzera* (35) & *eiltzen* (49) (2008: 137-138)

1.6. Ondorioak

Bazterreko mintzoa baita, mendebaleko euskararekin batean, Zuberoakoak besteek baino *e- aurizkiaren itxura zahararen iraupen markatuagoa erakusten du aldi historikoan. Alta, Lakarrak proposatu duen *i- aurizkiaren hipotesia gogoan (2011b), *e*-dun forma horietako batzuk berriagoak dirateke, hots, Zuberoa aski gainditzen duen ekialde batean egin diren

²⁸³ Anna Urrutyren *eracourri* bakarra da Zuberoako corpusean. 1873ko testua dela kontuan izanik, pentsatu behar da analogiaren bidezko forma dela, eta ez arkaismoa. Zuberoatik kanpo Goyhetchek (VII) eta Hiribarrenek (*Egia* 126) *erakurtzen* lekukotzen dute, eta Bizkaian Mogelek *erakurri* (*CC* 190, 130, etab.).

hedakuntza analogiak. Hori bereziki nabarmena da kronologia berankorreko formetan; cf. Anna Urrutyren *eracourri* (50) eta Archuren *erail* ‘irail’ (32).

Orokorki hedatuak diren aditzez aparte, Zuberoan *e*-dun honako forma hauen berri eman dugu: *ebil*, *edeki*, *edüki*, *egor*, *egüriki*, *eitz*, *ekhus*, *ekhüz*, *erail*, *erakhats*, *herakitü*, *eratxeki*, *eratzar* & *eroan*. Aztertutako hamabost aditzetarik erdiak ere ez du XIX. mendea hetsiko, 37. taulak erakusten duenez:

37. TAULA. **e*- aurrizkiaren iraupena Zuberoan, adizka.

	<i>ebil</i>	<i>edeki</i>	<i>edüki</i>	<i>egor</i>	<i>egüriki</i>	<i>eitz</i>	<i>ekhus</i>	<i>ekhüz</i>	<i>erail</i>	<i>erakats</i>	<i>heraki(tü)</i>	<i>erakur</i>	<i>eratxeki</i>	<i>eratzar</i>	<i>eroan</i>
XVI.	x	x	x							x					
XVII.	x	x	x	x	x	x	x	†	-	x	x	-	x	†	x
XVIII.	x	-	x	x	x	x	x	-	-	x	x	-	x	-	x
XIX.	x	†	x	†	†	†	†	-	?	x	x	?	x	-	x

Ebil, *ekhus* edo *egor* ezagunez landara, *eitz* formaren iraupena azpimarkatu nahi genuke († 1860), lehenbiziko testuetarik *ützi* erabilia bada ere. *Egüriki* aditzak ere luzaz iraun du, *ügürüki* berriaren alde lekurik galdu gabe. Beharbada euskalki barneko banaketak azal lezake aditz batzuen aldakortasuna. Finean, nahiz eta bazterreko euskalkietan *e*- emaitza atxiki duten aditzen sailak erdialdeko mintzoetan baino beteagoa den, arkaismo hau Zuberoan ere emeki itzaltzen da, azken mendeetan *e*- hasieradun aldaerak iraungiz joan baitira *i*- eta horren ondorengo *ü*- emaitzak dutenen faboretan.

2. Aditzoinaren formen bilakaera

- 2.1. Sarrera
- 2.2. *-t* moldeko aditzoinak
 - 2.2.1. Mitxelenaren hipotesia
 - 2.2.2. *-tu* multzoko aditzen aditzoinen formak corpusean
 - 2.2.3. Bestelako lekukotasunak: Gèze eta Larrasquet
- 2.3. *-k* moldeko aditzoinak
 - 2.3.1. Hipotesia
 - 2.3.2. Xerkatzen has: Gèze eta Larrasquet
 - 2.3.3. *-ki* multzoko aditzen aditzoinen formak testuetan zehar
- 2.4. *Erazi* aditzaren forma jokatuabeen bilakaera
- 2.5. \emptyset saileko zenbait aditzoin: *betha, busta, erra, gorda*
- 2.6. *Utzi* aditzaren kasu berezia
- 2.7. Ondorioak

2.1. Sarrera

Badira argudio sendoak aditzoina euskal aditzaren forma jokatuabeen arteko zaharrena dela pentsatzeko; bereziki irizpide morfologiko batetik argi ikusten da gainerako forma jokatuabeak aditzoinaren gainean eratu direla (Trask 1995). Guztiarekin, Urgellen proposamenean (2016b) aitzineuskararen aditzoina eta euskara historikoarena ez dirateke bat eta bera, bigarrena Erdi Aroko hitz elkarketaren arauen emaitza datekeelako; beraz, bagenituzke aditzoin₁, izarñoarekin markatzekoa, eta aditzoin₂, berriagoa.

Garai historikoan, mendebaldeko euskalkietan aditzoinaren forma morfologikoki desberdina partizipio perfektiboaren alde desagertuz joan da (Lakarra 1996; Mounole 2007); aldiz, ekialdeko euskalkiek kontrako joera izan dute, hots, aditzoinaren erabilera ez ezik, haren formak ere “tinkatzeko” (Padilla-Moyano 2013: 278-280; Gómez & Mounole 2017 § 3.4.1). Hortaz, erran daiteke aditzoinaren eta partizipioaren arteko lehia historikoan Euskal Herria bitan banatua dela: batetik, aditzoinaren forma bereziak partizipioaren mesedetan ezabatu dituen Mendebaldea; bestetik, aditzoinaren formei eutsi dien Ekialdea. Egungo euskaran, oro har, zenbatenaz ekialderago hainbatenaz aditzoin forma markatu gehiago erabiltzen da.

Atal honetan deskribatuko ditugun fenomenoek bat egiten dute Akitaniako mintzoekin. Iparraldeko euskaldunek aditzoinaren erabilpena atxiki ez ezik, haren forma berriak sortu dituzte, partizipioa eta aditzoina argi bereizteko sentitu duketen beharrari erantzunez. Zentzu

horretan, Urgellek ohartarazi bezala,²⁸⁴ adierazgarria da ikustea nola Zuberoako hiztegi-intzaren tradizioan maiz aditzoina izan den aditzaren aipatzeko forma, sarrera-buru gisa agerrarazia, hala nola *Gèze* edo Larrasqueten hiztegietan eta, eratorpen oin gisara, Lhandereanean ere. Izan ere, aditzoinaren partizipiotik klarki bereizteko beharrak halako indartze edo tinkatze orokor batera bulkatu du, zeinaren baitan lau fenomeno koka baitaitezke: i) *-t* bukaeradun aditzoinak; ii) *-ki* → *-k* moldeko aditzoinak; iii) *utzi, erazi* → *utz, eraz*; eta iv) *betha, busta, gorda* bezalako formak. Lau aditzoin mota horiek azterkatuko ditugu Zuberoako corpusaren argitan.

2.2. *-t* moldeko aditzoinak

2.2.1. Mitxelenaren hipotesia

Euskararen aditz sailik ugariena da *-tu* bukaeradunena. Haietan partizipioa *-tu* atzizkia aditzoinari erantsiz eratzen da (*gose, sar, bazkal* → *gosetu, sarthu, bazkaldu*), eta *vice versa*: partizipio gisa mailegatuak diren aditzetan, aditzoina *-tu* hori kenduz sortzen da (*abandonatu, deliberatu, jujatu* → *abandona, delibera, juja*). Horrezaz gainera, Iparraldeko mintzoek *-t* akabantza duten aditzoinak sortu dituzte, *-t* gabeko formekin batera eta maiz haiek ordezkatuz: *lagundu, xuxendu, deitu* → *lagunt, zuzent, deit(h)*. Horrelako formak testu zaharrenetarik lekukotzen dira: *chuchent baitzeçan* (Lç, *Luc* 9, 51). Partizipioaren formatik bereizteaz gain, anitzetan *-t* aditzoinak beste kategoriatako hitzekiko homonimia saihesten dute (*dei, lagun, xuxen* ≠ *deith, lagunt, xuxent*). Fenomenoaz oharturik, eta halako aditz batzuen izenetiko jatorriaz jabeturik, Mitxelenak Erdi Aroko hitz elkarketako arau fonologikoekin lotu zuen *-t* horren sorrera:

Una interpretación posible es la siguiente: en los verbos denominativos, lo que acompañaba al auxiliar en un principio era el tema nominal mismo, no el part. derivado: Leiz̃ *ezadila ichil* ‘no te calles’ era literalmente ‘no te vuelvas callado’, *aldara eztadinçât* ‘para que no se aparte’ lit. ‘para que no se haga al lado’. Pero si el sintagma se comportaba como un compuesto

²⁸⁴ “Interesgarriago dugu Iparraldean sortzen den arazoa. Hemen tradiziozko forma kanonikoa aditzizena da, Lécluseren *Manual*, Arxu eta Fabrerengan topatzen duguna, baina ez da garai honetako ohikoena, ez da “moderno”. Izan ere, Xaho berritzaileak euskal lexikografiaren historian lehen aldiz aditzoina sarrera-buru jartzen du, partizipio eta aditzizenaren atzizkiak ondoren dituela (CRISTALISA, *tu, tze*, etc.). Sistema ezin ekonomikoagoa izan arren, Duvoisin da bere jarraitzaile bakarra (*sosega, tze, tu* edo *sosegaraz, te, i*). Dena dela, harrezkero aditzoinak garrantzia hartzen du ondoko hiztegi batzuetan, sarrera-buruko lehen forma edo forma nagusi bihurtuta: Salaberri (*protesta, protesta-tu*), Géze (eusk.-fr.: *Orhit, orhitze, orhitu*; fr. -eusk.: *orhit*)” (Urgell 2002: cx).

nominal, *-t* podía aparecer al final de ciertos radicales: Oih *bat nendin* ‘me encontré’ de *bat* ‘uno’ (part. *bathu*), *lot* ‘atar’ de *lohi* (part. *lothu*), Sauguis *zilhet* de *zilhegi* e incluso Leiz., etc. *hant* ‘hinchar’ de *handi* (part. *hantu*). Más adelante, se antepondría el auxiliar, acaso en ocasiones el participio, en vez del tema nominal del cual era derivado. De cualquier modo, *-t* resultaba útil en cuanto podía convertirse en la marca que lo distinguía del tema nominal en los denominativos: *ur* ‘agua’ / *urt* part. *urthu*; *xuri* ‘blanco’ / *xurit*, part. *xuritu*, etc. (FHV 423).

Mitxelenaren hipotesiak *hant*, *lot* edo *zilhet* (← *handi*, *lohi*, *zilhegi*) bezalako formen antzinatasun nabarmena inplikatzeko du. Erdi Aroan *hant*, *lot* & *zilhet* moldekoek halako aditz-tasuna berenganatuko zuketuen: hastapenean [adjektibo + **edin*] egituran, ondoren perifrasi bilakatua, eta harietarik *hantu*, *lothu* edo *zilhetu* partizipioak eratorriko ziratekeen berantago. Zein-nahi den haren sorburua, *-t* hori aditzoin zaharrak eta beren kide nominalak bereizteko baliagarri gertatuko zen. Beraz, Mitxelenak ez zuen *-t* markaren jatorria *-tu* atzizkiarekin lotu; bestenaz, *handi*, *lohi* & *zilhegi* formetarik abiatuz nekez justifika litezke *hantu*, *lotu*, *zilhetu* partizipioak.

Berantago, hitz elkarketaren arau haiek ez zirelarik gehiago emankor, *-t* hura beste kategoriatako homonimoekin nahasteko arriskua zuten erro gehiagotara hedatuko zen (*lagun*, *zuzen* → *lagunt*, *zuzent*). Azkenean, aditzoinaren formaren klarki bereizteko bali izanik, *-t* bestelako erroei ere eransten hasiko zitzairen. Izan ere, hitz elkarketaren arau zaharrek eta homonimia arriskuek azal ez ditzaketen bestelako aditzoinentzat (*xahat*, *deinat* ← *xahatu*, *deinatu*), edo izenetiko etorkirik ez duten beste aditzetarako ere (*irakurt*, *sort* ← *irakurtu*, *sortu*), *-t* bukaeraren hedakuntza analogikoa proposa daiteke.

Bestalde, Mitxelenaren hipotesia guztiz koherentea da aditz perifrasiaren kronologiarekin (Mounole 2006 & 2011): **edin*, **ezan* & **iron* laguntzaileekiko perifrasiak zaharrenak dira, eta *izan* & **edun* parearekikoak berantago ageri ziren. Hortaz, *handi* → *hant* → *hantu* bilakabidea arras ongi ezkontzen da perifrasiaren kronologiarekin, partizipioaren hedapena *izan* & **edun* laguntzaileekiko perifrasiaren gramatikalizazioari lotua delako.

2.2.2. *-tu* multzoko aditzen aditzoinen formak corpusean

El suletino es sin duda el dialecto que cuenta con un número más crecido de radicales en *-t* (FHV 423).

Puntu honetan *-tu* saileko aditzek zuberera historikoan zein aditzoin forma duten aztertuko dugu. Multzoa zabalegia izanik aditz guztien biltzeko, gure corpusean *-t* moldeko aditzoinik erakutsi duten 64 aditzen zerrendatik abiatuko gara:²⁸⁵ *agert, agort, ahült, aitzint, akadoit, apaint, azkart, bardint, biharamunt, bühürt, deinat, doit, ekhint, erazagüt, eskent, ezagüt, ezkont, gaitzit, garhait, gibelt, goit, gort, hant, hastiot, hert, hirot, hont/hunt, hordit, hüügünt, hüüllant, hürrent/ürhent, hürriünt, hurt, ikhert, ilhaunt/ulhaint, iratzart, irakurt, itzalt, ixurt, izart, izert, kausit, khent, lagüünt, lant, laxat, lehert, leint, llabiürt, lot, ohart, ohilt, orhit, phozuat, sort, ülhünt, xahat, xehat, xispilt, xurit, zabalt, zaurt, zilhet & züzent/xüxent.*

38. taulan *-t* formarik duten aditzak aztertzen dira, aditzoin guztiak ikerturik: *-t*-dunak zein *-ø* moldekoak. *Irakur* aditza bereiz aztertu behar liteke, haren aditzoinak bi partizipiori lotuak baitira: batetik *irakurtü* (aditzoinak *irakur & irakurt*), eta bestetik *irakurri* (aditzoina *irakur*). Halaber, arras berezia da *erori* aditzaren kasua: ez bada hutsa, corpusean *erort* behin ageri da: *Sekulan ene aztaparriala, othoi, errort etzitiela* (Archu 25); forma analogiko hori *-t* moldeko aditzoinen arrakastaren ondorio litzateke.

38. TAULA. *-t* moldeko aditzoinen agerpena Zuberoan.

	<i>-t</i> moldearen agerraldiak			oro	<i>-ø</i> moldearen agerraldiak			oro
	XVII.	XVIII.	XIX.		XVII.	XVIII.	XIX.	
AGERTÜ	-	1	-	1	3	13	14	30
AGORTÜ	-	2	-	2	-	-	-	0
AHÜLTÜ	-	-	1	1	-	-	-	0
AITZINTÜ	1	1	-	2	-	-	-	0
AKADOITÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
APHAINTÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
AZKARTÜ	-	-	5	5	1	6	8	15
BARDINTÜ	-	1	1	2	-	-	-	0
BIHARAMUNTÜ	1	-	-	1	-	-	-	0
BÜHÜRTÜ	-	3	3	6	2	-	-	2
DEINATÜ	-	1	-	1	-	1	-	1
DEITÜ	-	7	20	27	1	2	1	4
DOITÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
EKHINTÜ	-	-	1	1	-	-	-	0
ERAZAGÜTÜ	1	-	-	1	-	-	-	0
ESKHENTÜ	1	5	1	7	-	-	-	0
EZAGÜTÜ				beti				0

²⁸⁵ *Ausart & ausat* baztertu ditugu, haietan *-t* akabantza maileguari lotua delakoan eta, beraz, norabidea *ausat* → *ausatü* izan delakoan.

EZKONTÜ	3	3	2	8	-	-	-	0
GAITZITÜ	-	-	3	3	-	-	-	0
GARHAITÜ	3	13	1	17	-	-	-	0
GIBELTÜ	-	3	-	3	-	3	2	5
GOITHÜ	1	-	3	4	-	-	-	0
GORTHÜ	-	5	1	6	-	-	-	0
HANTÜ	1	2	1	4	-	-	-	0
HASTIOTÜ	-	-	1	1	-	-	1	1
HERTÜ	1	1	-	2	-	-	-	0
HIROTÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
HONTÜ /	-	1	-	1	-	-	-	0
HUNTÜ								
HORDITÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
HÜGÜNTÜ	1	2	4	7	-	-	1	1
HÜLLANTÜ	-	17	23	40	-	-	2	2
HÜRRENTÜ /	1	3	-	4	-	-	-	0
ÜRHEHTÜ								
HÜRREÜNTÜ	-	8	3	11	-	2	-	2
HURTÜ	-	2	1	3	-	-	-	0
ILHAUNTÜ /	1	1	-	2	-	-	-	0
ÜLHAINTÜ								
IRATZARTÜ	1	-	-	1	-	-	-	0
IRAKURTÜ	8	2	-	10	-	2	9	11
ITZALTÜ	-	1	-	1	1	-	1	2
IZARTÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
IZERTÜ	-	-	1	1	-	-	-	0
KAUSITÜ	2	-	-	2	-	-	1	1
KHENTÜ	-	4	-	4	-	13	18	31
LAGÜNTÜ	-	21	34	55	-	-	9	9
LANTÜ	1	-	-	1	-	-	-	0
LAXATÜ	-	2	-	2	-	1	-	1
LEHERTÜ	-	1	-	1	1	-	-	1
LEINTÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
LLABÜRTÜ	-	1	1	2	-	-	-	0
LOTHÜ				beti	-	-	-	0
OHARTÜ				beti	-	-	-	0
OHILTÜ	-	-	2	2	2	-	-	2
ORHITÜ				beti	-	-	-	0
PHOZUATÜ	-	-	1	1	-	-	-	0
SORTHÜ	-	-	1	1	3	4	3	10
ÜLHÜNTÜ	-	1	-	1	-	1	-	1
XAHATÜ	1	8	1	10	1	7	10	18
XEHATÜ	-	1	-	1	1	-	-	1
XISPILTÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
XURITÜ	1	-	1	2	-	-	-	0
ZABALTÜ	-	-	2	2	-	1	2	3
ZAURTÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
ZILHETÜ	-	1	-	1	-	-	-	0
ZÜZENTÜ /	1	4	-	5	-	-	-	0

Ondoko aditzoinak hitz-elkarketaren arau zaharrei lotzekoak dira eta, beraz, zerrendako zaharrenak izan litezke:²⁸⁶ *hant, izart, izert, lot, zaurt, zilhet* (← *handi, izari, izerdi, lohi, zauri & zilhegi*). Bestenaz, halako multzoari erants dakioken beste bi forma atzeman dugu, eratorpen oin gisa erabilirik: *açote colpec ichourt eraci deren* [← *ixuri*] (*Khurutch* 15), *zohart-ihitz bat bezala* [← *zohardi*] (Mst III 2, 1); Homonimia kasuen saihesteaz denaz bezainbatean, honako formak aipa ditzakegu: *agort, ahült, aitzint, azkart, bardint, bühürt, gaitzit, garhait, gibelt, goit, gort, hont/hunt, hordit, hügünt, hüillant, hürriunt, hurt, itzalt, lagünt, lant, leint, llabiürt, ohilt, ülhaint, ülhiunt, xispilt, xurit, zabalt & züzent/xüxent*. Beraz, *-t* moldeko aditzoinik duten 64 aditzetarik 29tan *-t* hori baliagarri gerta daiteke homonimiaren ekiditeko.

Aitzineko datuetarik ateratzen da *-t* moldeko aditzoinen artean, zaharrentzat har daitezkeenak —hau da, elkarketaren arau zaharrei lotuak— gehi homonimiaren saihesteko bali direnak gehiengoan direla (64tarik 34). Ikuspegi diakronikotik, beste erdia hedatze analogiko baten medioz azaltzekoa da: *deinat, erort, hastiot* edo *phozuat* bezalakoak ez daitezke esplika ez elkarketaren arau zaharreatatik ez eta homonimiaren saihesteko baliagarri izateagatik. Beraz, multzo honek berriena behar luke izan. 38. TAULARi begiratu, hala dirudi kasu gehienetan: adibidez, *akadoit & khent* Eguiateguyrenak dira, eta *hastiot & phozuat* XIX. mendean azaleratzen dira.

Bestalde, markatzekoa da *-t* moldeko aditzoinik dutenen artean, gehienek molde hori baizik ez dutela lekukotzen (64etarik 37): *agort, ahült, aitzint, akadoit, apaint, bardint, biharamunt, doit, ekhint, erazagiüt, eskent, ezkont, gaitzit, garhait, goit, gort, hant, hert, hirot, hon/hunt, hordit, hürrent/ürhent, hurt, ilhaunt/ülhaint, iratzart, izart, izert, leint, llabiürt, lot, ohart, orhit, phozuat, xispilt, xurit, zilhet & züzent/xüxent*.

Ezaguna denez, historikoki aditzoina izan da eratorpen oina; hortaz, interes luke *-tü* saileko aditzen aditzoinak eratorpen oin gisara zein formatan erabiltzen diren ikustea. Han eta hemen aurkitzen ditugu *-t* moldeko formak, hala *erazi* aditzarekin: *hedat eraciren* (*StJul* 480), *hegalt-eraziten* (Egiat I 36), *amourioua hert eracitcen ahal deiçkien gaiçac oro* (Mst IV 9, 6), *ikhert-erazi* (Egiat I 37), *izert erazitziatz* (Mst I 25, 11), *chispilt eracy* (*StJul* 944, 948) edo

²⁸⁶ Hori segurtatzeko arauak noiz arte egon diren emankor aztertu beharko litzateke.

ezkont eraz (*Petit Jean* 55); nola bestelako elkarketetan: *izkont-geiak* (Egiat I 14), *ezcount adiniala* (*SteEli* 76), *Eskont gei* (Etch “Mündian malerusik”, baina *eskon gei* “Desertüko ihizik”).

Azkenik, erran behar da gure denborako Zuberoan *-t* moldeko aditsoinek emankor diruditela; egun hauetan *telekargat ezazü* irakurri dugu.²⁸⁷

2.2.3. Bestelako lekukotasunak: Gèze eta Larrasquet

Gèzeren eta Larrasqueten hiztegiak abiapuntu harturik, lehenarenetik *-tu* saileko aditz guztiak hustu ditugu, eta bigarrenareneko A eta B letretarik.²⁸⁸ Emaitzak honakoak dira: Gèzeren hiztegian *-tu* saileko aditzen sarrerak 636 dira, zeinetarik 550 $-\emptyset$ aditsoinei baitagozkie. Larrasqueten hiztegiko A eta B letrak husturik, orotara 120 dira *-tu* aditzen sarrerak, zeinetarik 51 $-\emptyset$ aditsoinei dagozkie, eta 69 *-t* moldekoei. Beraz, aztertzen ari garen ezaugarriari begira, diferentzia arras markagarria da Gèzeren eta Larrasqueten hiztegien artean. 39. TAULAN $-\emptyset$ vs. *-t* aditsoinen proportzioak konpara daitezke bi hiztegiatan. 39. TAULAKO datuek izan dezaketen balioa goiti beheiti, *-t* moldearen aldeko joera baten erakusgarri izan litezke:

39. TAULA. *-tu* saileko aditsoinak Gèzeren eta Larrasqueten hiztegiatan.

	Gèze	Larrasquet (A & B)
<i>-tu</i> saila, orotara	636	120
$-\emptyset$ aditsoinak	550 (% 86,5)	51 (% 42,5)
<i>-t</i> aditsoinak	86 (% 13,5)	69 (% 57,5)

²⁸⁷ Xehetarziün habororentako, dosiera [telekargat](#) ezazü:

<http://www.soule-xiberoa.fr/index.php?id=956&L=2> [kontsulta: 2017-2-28].

²⁸⁸ A eta B letretan, Larrasquetek honako $-\emptyset$ aditsoinak ematen ditu sarrera-buru gisa: *adela, adora, adresa, aholka, aida, adesta, aipha, aiza, alha, aloja, altha, amurra, antsiatu, antzaka, anuntza, arha, arnega, arraposta, arraspa, arrasta, arrusti, askal, atherbesta, azpil, ba(r)a , baha, balia, barreia, batheia, bazka, begira, begixta, beha, behez, benedika, bentura, berma, berniza, berrika, bestaka, betha, bihika, biribilka, boroga, buha, burila, burra, buruka, busta & buxa*. Aldiz, *-t* moldeko aditsoinak honakoak ditu: *adinetarat, agert, agort, ahalket, ahalkort, ahatzkort, ahint, aiat, aihalt, aithort, aitzinat, alagerat, aldikat, alhort, antzut, aphalt , aphurt , arangat, argit, arhint, arkhalt, arraberri, arrabozkat, arrafleat, arragat, arrarot, aspret, astot, atherbestat, ather, ausart, axpilt, axtit, baliust, baraxt, bardint, barrolat, basat, bastat, bazkalt, baztert, behart, behaztopot, beltxat, belxt, beltzat, beltzt, belat, berdat, beret, berot, besarkat, bezalakat, bilhakat, botit, bozkat , bragat, bridat, briut, buhurrit , buhurt , burhast, burut, butat & buzat*.

2.3. -k moldeko aditzoinak

2.3.1. Hipotesia

Aitzineko puntuan aztertu dugun fenomenoaren ildo beretik doaz *-k* moldeko aditzoinak (*ebak*, *idok*, *etab.*), nahiz eta jatorriz eta kronologiaz aski diferenteak diren. *Ebaki*, *ideki* edo *idoki* bezalako aditzek aitzineuskararen **-gi* atzizkia zuketzen; atzizki hori maiz mendebaldeko formetan gorde da: *ebagi*, *edegi*, *jagi* edo *ausigi*. Trasken arabera (1995: 227) —puntu honetan Azkue, Schuchardt eta Lafonekin akort—, zenbait aditzetako [-KI] morfoa erdialdeko mintzoetako adizki jokatuak duten *-ki* datiboaren ikurrari lotua litzateke (*daramakio*, *darakuskigute*, *dagokio*). *-Ki*-dun aditzek ez dute inolako atzizkirik partizipioarentzat; ondorioz, partizipioak eta aditzoinak itxura bera dute.

Gauzak horrela, Iparraldeko euskalkiek *-ki*-dun partizipioetarik morfologikoki bereizten diren aditzoinak sortu dituzte, *i* bukaera ezabatuz: *ideki*, *ebaki*, *jaiki* → *idek*, *ebak*, *jaik*. Prozedura hau berranalisi batengatik azaltzen ahal da, hain zuzen ere *-ki*-dun aditzak *-i* saileko partizipioen multzoko gisa interpretatuz. Izan ere, hainbat partizipio **-i* atzizkia aditzoin zahar bati erantsiz eratu izanki, aditz horien aditzoinak eta partizipioak formalki bereizten ahal dira. Ondorioz, *-ki* multzoko aditzak **-i*-dun sailarekin berdintzean, hiztunek *-ki* → *-k* bidea egiten hasi ziratekeen: *ikusi*, *ikus* → *ideki*, *idek*. Trasken eleetan, “As though these verbs were ordinary members of the *-i* class” (1995: 227).

Lafittek (1979 [1944]: 203) bilakabide horrek nafar-lapurteran hunkitzen dituen aditzen zerrenda osatu zuen: *aurdik*, *ausik*, *ebak*, *edek*, *edosk*, *eduk*, *etxek*, *iradok*, *iratzek*, *igurik*, *iharduk*, *idek*, *jarraik* & *atxik*, ondoko zazpiak salbuespenak liratekeelarik: *eraiki*, *hunki*, *ilki*, *iraki*, *iraungi*, *jaiki* & *aurizki*. Gure ikusteko maneran, Lafittek ez zukeen asmatu *ebak* & *idok* bezalako aditzoinak zaharrak zirela proposatzean.²⁸⁹ Aditz horien egitura [erro + *-ki*] dela onartzen bada —eta ez [erro + *-k* + *-i*]—, hots, **-gi* morfemaren presentzia onartzen badugu, orduan *-k* moldeko aditzoinak nezesarioki berrikuntza behar dute izan: “The long form of the radical appears to be far more frequent at all periods, and, if anything, it would appear to be the short forms which are the innovations” (Trask 1995: 227). Schuchardt-en ustez multzoko

²⁸⁹ Orpustan uste berekoa bide da: “Cette conjugaison seconde s’est pourtant altérée dans les dialectes hispaniques par l’abandon du radical verbal remplacé par le participe perfectif, ce qui se lit aussi sous la plume d’Urtubie: 16 *eduki* (et non *eduk*) *dezadala*, “que j’ele tienne”, *edeki* (et non *edek*) *dakidiola* “qu’on le lui coupe” (2010: 157).

aditz batzuk baizik ez ziren *-i* sailekoak, haien erroa *-k* bukaerakoa izanik, baina gainerakoak **-ki* atzizkidunak ziren (1893: 41). Mounole-rentzat ere *ebak*, *idek*, *jaik* tankerakoak berriak dira (2007: 69).

Traskek *ki* → *k + i* berranalisiaren jatorria aginterazko formekin lotu zuen: “At least one of them, *jaiki*, presents some directly inflected imperative forms lacking the final *-i*: *haik*, *haika*, and *haik adi* all “get up!” (1995: 227); dudarik ez, ekialdeko euskararen corpus zabal bat eskura izan balu, Traskek ondorio sendoagoak idoki zituzkeen. Bada, *-ki* multzoko beste aditzek *-i* galtzen dute aginterazko forma trinkoetan: *idokazu* (Tt *Onsa*), *idecaçu* (Mst II 1, 2), *edukacie* (StJul 441; SteEli 180) edo *etcheçaçu* (Medit 120) —inperatibo trinkoen zerrenda osoago batentzat, ikus V, § 3.3.1; halako formen izaera sintetikoaz, halaber, cf. 357. oharra. Traskek *eduki* aditzaren forma jokatuak ere aipatu zituen: *eduki* → *dauka* (1981: 287).

2.3.2. Xerkatzen has: Gèze eta Larrasquet

Atal honetan *-ki* atzizkia duten aditzen aditzoinak aztertuko ditugu zuberera historikoaren corpusaren argitan. Fenomenoaren hedaduraren eta bilakaeraren berri zehatzago jakiteko, zubererazko testuak ez ezik, Iparraldeko beste euskalkietakoak ere ikertu behar lirateke, baina eginkizun horri sistematikotasunez lotzea ezinezko gertatu zaigu; hortaz, Gómez & Mounole²⁹⁰ (2017) eta Urgellen²⁹¹ (2017a) iruzkinak guztiz pertinente dira hemen. Guztiarekin ere, Zuberoatik kanpoko testu batzuk ikertu ditugu. Bestalde, corpusetik kanpoko bi euskarri baliatu zaizkigu: Gèzeren eta Larrasqueten hiztegiak. Lhandek ez bezala, bi hiztegiak horiek aditzei dagozkien aditzoinaren formak lehenetsi zituzten sarrera-buru gisa. *-t* moldearekin bezala, *-ki* multzoko aditzen zerrenda idoki dugu Gèzeren hiztegitik, eta orobat egin dugu Larrasquetekin; azkenean, zerrendak corpusaren datuekin konparatu dira.

²⁹⁰ “Alderantziz, ekialdeko hizkeretan aditzoina bizi-bizirik da, hainbeste non aditz jokatuabe batzuen *-ki* atzizkiko *i* bokala partizipio-marka gisa berranalizatu den. Euskara Zaharrea sorturikoak dira *atxek* ‘atxik’ (Etxt), *idek* ‘irek’ (He, Xu), *jarraik* (He, Xu, Bp) gisa eraturiko aditzoinak. Euskara Arkaikoan hasitako joera bati jarraikiz (ikus aurreko kapitulua, § 3.4.1), *-t*-dun aditzoinak ere aurkitzen ditugu: *hant* (EZ, SP), *lot* (Ax, EZ, Mat), *orhit* (Bp, Tt) / *orhoit* (Arbill, Arg, Ax, ES, EZ, Gz, Harb, He, Hm, Mat, SP, Urt, Xu) / *oroit* (Ber, El); halaber, lapurterazko idazle batzuk *-t-z* amaituriko aditzoin berriak erabiltzen hasten dira: *hart* (Arbill, SP), *lagunt* (Arbill), *sart* (Arbill), *sort* (SP), *urt(h)* (Arbill, Gz, SP, Xu).”

²⁹¹ “*-t* eta *-k* bukaeradun aditzoinak hedatzeko ekialdeko joera ere aitzinatzen da (6. kap., § 3.4.1). Esaterako, Aranbillagak (1684) jadanik *lagunt* erabili arren, *lagun* baino ez dago gainerakoetan 1850 arte (He, Lg, Mih, Brtc, Dh), eta gero ere usu (Gy, Hb, Dv, Laph, Jnn, Zby, HU), baina aldizka *lagunt* ere bai (Dv, Laph, Jnn). Ordea, *iduk* errotuago dago (Lg, Mih, Dh, Gy, Hb, Dv, Jnn, Zby).”

40. TAULAN ikus daiteke Gèzek eta Larrasquetek *-ki* saileko aditzoinak nola ematen dituzten. Eskuineko zutabeak *-ki* multzoko aditzek gure corpusean duten agerpena jasotzen du, aditzoinen formak izan ala ez. Orotara 24 aditz bildu dugu; bi dozena horietarik 22 corpusean lekukotuak dira, eta horietarik hamabik *-k* bukaeradun aditzoin berriak dituzte. Aldiz, Gèzek eman zituen hamazazpi aditzen artean bakar batek mantentzen zukeen *-ki* morfema aditzoinaren forman.²⁹² 1939an, Larrasquetek bildu dozena aditzetan hiruk zuten *-ki* aditsoinean.

40. TAULA. *-ki* multzoko aditzen aditzoinen formak.

Lema	Gèze	Larrasquet	Corpusean
ARRERAIKI	<i>arreraik</i>	-	-
AUSIKI	<i>isouk</i> <i>ousouk</i>	-	<i>ausik</i>
EBAKI	<i>ebak</i>	<i>ebak</i>	<i>ebaki / ebak</i>
EDEKI	-	-	<i>edeki</i>
EDUKI	<i>eduk</i>	<i>eduki</i>	<i>eduki</i>
EGOSKI	-	<i>egosk</i>	<i>egoski / egosk*</i>
EGÜRÜKI	<i>eguruk</i>	<i>eguruk</i>	<i>egürüki, igürüki, ügürüki</i>
ELKHI	<i>elkh</i>	<i>elkhi</i> (baina <i>elkheraz</i>)	<i>elki, elkhi</i>
ERABAKI	-	-	<i>erabaki</i> [PTCP]
ERADOKI	-	<i>eradok</i>	<i>iradoki</i> [PTCP]
ERAIKI	<i>eraik</i>	<i>eraik</i>	<i>eraiki / eraik</i>
ERETXEKI	<i>eretchek</i>	<i>eratxek</i>	<i>eretcheki / eratxeki</i>
ETXEKI	<i>etxek</i>	-	<i>etxeki / etxek</i> <i>atxiki / atxik</i>
HUNKI	<i>hunki</i>	<i>hunki</i>	<i>hunki / hunk</i>
IDEKI	<i>idek</i>	<i>idek</i>	<i>ideki / idek</i>
IDOKI	<i>idok</i>	-	<i>idoki / idok</i>
IHARDUKI	-	-	<i>iharduki</i>
IREKI	-	-	<i>ireki</i>
IRUSKI	<i>irousk</i>	-	-

²⁹² Anekdotak gisa, aipa dezagun Gèzek *estek / estekitze / esteki* ematen duela. Hiru formetarik bakarra lekukotu ahal izan dugu Gèzeren hiztegitik kanpo: *esteki* partizipioa (*estekatü* formarekiko lehian); aditzoina *esteka* litzateke, eta aditz-izena *estekatze*. Kontua da *esteki* partizipioan ez datzala, inondik inora, *-ki* morfema (ez eta aitzineuskararen **-i* atzizkia ere): forma hori XIX. mendearen hastapenean aurkitu dugu lehenbiziz: *apartady Satan / Eta utci minçacera / Sebuton generala / Estequi gabe hola* (Xarlem 928). *Esteki* partizipio berriaren baliokide zaharra, *eskekatü*, lehenago eta maizago ageri da zuberera historikoaren corpusean: Tartas, Belapeire, CatOlo; Othoitce, Maister, StJul, Mercy, Eguateguy, Edipa, AstLas, Xarlem, SteEli, UskLi, Khurutch, Meditacioniac, CanBel, Inchausperen KurBD, HOrdre, Myst, CatS eta Anna Urrutyrengan. *-i* saileko partizipio berrientzat ikus kapitulu honen 3. atala eta, zehazkiago, *estekatü/esteki* parearen lekukotza (§ 3.3).

JAIKI	<i>jaiki</i>	<i>jaik</i> <i>jeik</i>	<i>jaiki / jaik</i> <i>jeiki / jeik</i>
JALKHI	<i>jalkhi</i>	<i>jalki</i>	<i>jalk(h)i / jalk(h)</i>
JARRAIKI	<i>jarraiki</i>	<i>jaraik / jeraik</i>	<i>jarraiki / jarraik</i>
JAUKI	-	-	<i>jauki</i> [PTCP]
URTHUKI	<i>ourthik</i> / <i>ourthiki</i> <i>ourthouk</i>	-	<i>urthiki / urthik</i> <i>urthuki / urthuk</i>

2.3.3. *-ki* multzoko aditzoinen formak testuetan zehar

Gure corpuseko lehenengo testu datatuak, Etcharten gutuneriak du *-k* moldeko lehenbiziko aditzoina lekukotzen: *escu atchec deçaten guthun hoien execucionian* (01, 2r), ber gutunean kontra-etsenplu bat lagun: *Behetic eta Etchartec atchequi ahal deçaten çure absencian conferencia houra* (01, 2r). Ondoren Oihenartek: *Adausi degidala, bana ausik enezala* (Pro 538); bestenaz, atsotitzetan *-ki* du ematen: *Sudurra ebaki, muturra odolzu* (Pro 414); *Gogorra gogorrareki nekez dait'eretxekei*. (Pro 198); *Ez min guziegatik atxeterretara, ez iharduiki orogatik auzitara* (Pro 589). Tartas forma zaharrei lotzen zaie: *edeki eztizazun; eduki dezan; dezadan iguruki neure orena estatu onian; idoki nezazu lurretik; Iarraiki zite* (guztiak *Onsan*); *eguruki dezagun pazentiatan* (Arima). Belapeirek *jarraiki* aditzarekin darabil *-k* moldeko aditzoina,²⁹³ baina ez beti: *Jarraic akio iracourciari* (Bp I 25), *iarraik ditçadan* (I 130 & 137) vs. *haren verthuter iarraiki dadin* (Bp I 63); *othoitcer onsa beha, eta iarraiki predikier edo Catechimari* (I 92); *Erretorac honi iarraiki eraciten deritçon arguiac* (II 11) & *Haren verthuter jarraiki ditian* (II 109). Gainerakoetan ez du *-ki* morfema desegiten: *Hortic cer idoki daité?* (Bp II 99).

XVIII. mendean, Maisterrengan ez da behin ere *-k* aurkitzen, *-ki* zaharra baizik: *Egürüki nezazü egürüki* (Mst II 30, 2); *eraiki eçaçu ene bihotça* (Mst IV 16, 2); *eztezagün thonarik eretxekei gure gloriari* (Mst III 56, 6); *etchekei eçaçu* (Mst II 5, 3); *bihotza hunki diazazüla mingarki* (Mst III 4, 3); *bihotzeko bortha ideki bazinizat* (Mst III 24, 2); *idoki ziniro* (Mst I 24, 7); *jalki zite* (Mst III 34, 4) edo *jarraiki bekit* (Mst II 12, 15). Hori da hala Oloroeko diozesako testu gehienen artean atzematen dena (*IP* eta *Ressegue*) nola herri tradizioko

²⁹³ *EKC*-n Belapeireren testua Davanten ediziotik hartua da, eta transkripzioan *etxek* agertzen da. Aldiz, Agirrerren ediziora nahiz faksimilera joz gero, argi irakurtzen da *etchekei*: *Gomendatcen dugu Jaun Patron, Juge, eta Cinegotci herri hontaco gucier, norc bere lekhetan escu etchekei decen* (Bp I 22). 41. TAULAN ikusten denez, Zuberoan *etxek* formaren lehen agerraldia *Charlemagne* trajerian idoro da. Orobat erran behar da *idok* aditzaz: Maisterrek *idoki* idatzi arren, *EKC*-ren bertsioan *idok* dago.

trajerietan (*StJul, Edipa*). Bada salbuespen handi bat: Egiateguy, zeinak *-k* aditzoinak preferatzen baitzituzkeen: *ebak'eztezagün gure nabelaz* (Egiat I 31); *egoskeraziz bere dithietan* (I 16); *jalk eztaite* (I 33); *jarraik beze* (I 2), *jarraik baleza* (I 31) —baina *jarraiki lezan* (I 18)—; edo *sekulan ezin urthik bere bizioa* (I 10) vs. *ügürüki dadin* (I 34) edo *inhork ideki eztirona* (I 3).

XIX. mendeko egileek maizago lekukotzen dituzte *-k*-dun aditzoinak. Hala gertatzen da Baionako elizbarrutiko zubererazko liburuetan, herri tradizioan eta bestelako testuetan ere. Mende hastapenean, *Charlemagne* trajeriak *hounk* aditzoina dakar (540), *-ki* moldeko hainbat aditzoinen parean: *eduqui* (24, 474, 1181), *eraiqui* (1118), *idoqui* (627...) edo *jarraqui* (714). *Sainte Elisabeth de Portugale*-n antzeko proportzioa da: *outhouc* (519) vs. *eraiki litçatçun* (575), *etcheke diçaçun* (1111), *ideki* (719), *idoki litçaten* (51), *jaiki* (311) edo *jalki* (284...). Etchahunek bitan baliatzen ditu *-k* aditzoinak: *Khanderallü egünin, / Ekhiaren jelkh'phüntin, / Jarri ginandin bidin* (“Sarrantzeko Senthoralak”) & *Haier elio ez idek beraiek jan beharra*. (“Musde Deffis”).

Zubererazko *Meditacioniac* moldaketak *-k* berriaren etsenpluak dakartza: *eraic eçoçu* (*Medit* 8; 2 aldiz); *Idoc arren, idoc çoure beguia* (42); *Nourc idoc çuhain bat lurrian çagnac barna eguin ondouan!* (98), *-ki* multzoko aditz gehien aditzoinetan *-ki* mantentzen delarik. Bi moldeak perpaus berean ere gerta daitezke: *idoc çoure beguia, dio Jesu-Christec, eta ourthouki çoure ganic* (*Medit* 42). 1873an Urruty andreak lau zazpiko proportzioan ematen ditu *-k* berriak: *etcheç eçacie* (*Epit* III 3, 15); *huillant eçaçu çoure eskia, eta hounc eçaçu saihetxa* (*EvS* 20, 27); *ourthouc eçacie Templu hau* (*EvS* 2, 19); *ourthouc eçacie saria* (*EvS* 21, 6) vs. *eguruki eçacie* (*Epit* I 1, 13); *Lazare, elki cite horti* (*EvS* 11, 42); *eratcheki eçacie* (*Epit* II 1, 5); *etcheke ahal* (*EvS* 21, 25); *idoki ditçaçun* (*EvS* 17, 15); *jarraiki guitian haren urhatxer* (*Epit* I 2, 21) eta *jarraiki bekit* (*EvS* 12, 26). Mendea hesten duen *Catuchuma españoul* itzulpenean (1899) *-ki* multzoko aditzoin bakarra molde berrikoa da: *zeren mundia eta Debria gutaic bazter etcheç ditzazkegu, bena ez aragia* (64).

41. TAULA. *-k* moldeko aditzoinen lehen agerraldia Zuberoan.

<i>atxek</i>	Etchart, 1616
<i>ausik</i>	Oihenart <i>Pro</i> , 1657
<i>jarraik</i>	Belapeire 1696
<i>ebak</i>	Egiateguy, 1785
<i>jalk</i>	Egiateguy, 1785
<i>urthik</i>	Egiateguy, 1785
<i>etxek</i>	<i>Xarlem</i> , ca. 1800
<i>hunk</i>	<i>Xarlem</i> , ca. 1800

<i>urthuk</i>	<i>Ste. Elisabeth</i> , ca. 1810
<i>idek</i>	Etchahun, 1828
<i>eraik</i>	<i>Petitun</i> , 1836
<i>idok</i> ²⁹⁴	<i>Meditacioniac</i> , 1844
<i>jaik</i>	<i>CanBel</i> , 1848
<i>jeik</i>	<i>CanBel</i> , 1848

Lafittek (1944: 203) zerrendatu zituen *-k* moldeko aditzoinek —bai eta erregelaren salbuespenek ere— zuberera historikoaren corpusean duten isla xerka dezakegu (ikus 42. TAULA):

42. TAULA. Lafitteren *-k*-dunen zerrenda eta zuberera.

Lafitte	corpusa
<i>aurdik</i>	<i>urthuki, urthiki / urthuk, urthik</i>
<i>ausik</i>	<i>usuki / ausik</i>
<i>ebak</i>	<i>ebaki / ebak</i>
<i>edek</i>	-
<i>edok</i>	<i>idoki / idok</i>
<i>edosk</i>	<i>egoski / egosk</i>
<i>atxik / etxek</i>	<i>atxeki, etxeki / atxek, etxek</i>
<i>idek</i>	<i>ideki / idek</i>
<i>idok</i>	<i>idoki / idok</i>
<i>igurik</i>	<i>egürüki / egürük</i>
<i>iharduk</i>	<i>iharduki</i>
<i>iradok</i>	<i>iradoki</i>
<i>iratxek</i>	<i>eratxeki</i>
<i>jarraik</i>	<i>jarraiki / jarraik</i>
<i>aurizki</i>	-
<i>eraiki</i>	<i>eraiki / eraik</i>
<i>hunki</i>	<i>hunki / hunk</i>
<i>ilki</i>	<i>elkhi</i>
<i>iraki</i>	<i>heraki</i>
<i>iraungi</i>	-
<i>jaiki</i>	<i>jaiki, jeiki / jaik; jeik</i>

²⁹⁴ Korpus Arakatzaillearen arabera, *idok* lehenbiziz lekukotzen da Maisterrengan (III 46, 5), baina 1757ko liburuan zinez irakurtzen dena *-i*-duna da: *etciroçut chahu idoki*. Orobat *etxek* formarekin, Arakatzaillearen arabera jada Belapeirerengan ageriko litzatekeena, testuan zinez datzana honakoa dela: *norc bere lekhietan escu etcheki decen* (Bp I 22).

Azaldu ditugun datuen argitan, erran daiteke Zuberoako euskara zaharrea *-ki* morfema duten aditzek forma homonimoak izan dituztela partizipio eta aditzoinetan; hots, hein handi batean *-ki* morfema mantendu dela aditzoinetan. Sail honetako aditzetan *-k* bukaeradun formak hedatzen hasi dira aditzoinarentzat, lapurteraz eta behe nafarreraz gertatu den bezala. Auziaren gakoa hauxe da: *-k* moldeko aditzoin berriak noiz eta non azaleratu diren. Zuberoari begira, jada testurik zaharretan bada fenomenoaren nolabaiteko agerpena, Etcharten *atchec*, Oihenarten *ausik* eta Belapeireren *jarraik* lekuko. XVIII. mendean, eta nabarmenki XIX.ean bilakabidea aditz gehiagotara hedatzen da, *-ki* morfema atxikitzen duten aditzoinak batere alboratu gabe —nolanahi ere, zenbait testutan forma berriak nagusituko dira—. Tesi honen denbora muga XIX. mendearen akabantza izanik, ikertzeko liteke XX. mendean *-k* molde berria gailendu denetz; zentzu horretan, Larrasqueten lekukotasunari jarraikiz, bederen, baietz ondoriozta liteke.

Bestela adierazteko, *-k* moldeko aditzoinak nezesarioki berrikuntza gisa ulertu behar dira: *-ki* → *k + i* berranalisiaren ondorio. Berrikuntza horren lehen izpiak zubererazko testurik zaharretan lekukotuak izanik, bilakabidea XVIII. eta XIX. mendeetan hedatuz joan da. Zuberoatik harago begira ere gauzak horrela gertatu izan dira (cf. Gómez & Mounole 2017).

2.4. *Erazi* aditzaren forma jokatu gabeen bilakaera

Erazi aditza ez bide da Traskek “*-i* class of verbs” izendatu zueneko, zeinetan *-i* atzizkia partizipioaren eratzeko baliatzen baitzen. Beraz, *erazi* aditzak *-i* berezkoa duke —zukeen—, haren partizipioaren eta aditzoinaren formak bat etorri. Halere, ekialdeko euskalkietan *eraz* aditzoin forma ageri da, *-ki* multzoko aditzekin gertatzen den antzora: *idoki* → *idok*; *erazi* → *eraz*. 43. TAULAK *erazi/eraz* lehiaren jasotzen du Zuberoan. Oro har, lekukotasunak hiru multzotan sailka daitezke: i) testu gordetzailenetan *erazi* & *eraziten* nagusi dira, edo are eskusibo; ii) XVIII. mendearen azken parteko eta XIX.aren lehen parteko testu batzuetan *-i*-dun formak eta gabeak lehiatzen dira; eta iii) testu berrietan *-i* gabeko formak aurkitzen dira.

Lehen multzoan Tartas, Belapeire, Oloroeko katiximaren lehen bertsioa, *Othoitce* eta Maister aipatu behar dira. Oihenartek *-i* gabeko forma baten lehenbiziko agerraldia ematen du: *Ohoïn handiak urkaerazten ditu xipiak* (*Pro* 657). Oloroeko katiximaren bi bertsioek emaitza diferenteak dituzte: 1706ko testuan ez da berrikuntzaren aztarnarik, baina 1743ko edizioaren aitzinsolasean badira bost *erazte*. Iduri luke, beraz, *-i*-ren galera aditz-izenetarik abiatu zatekeela; aditzoinetan 1770 arte itxaron behar da *eraz* lekukotzeko: *prepara eraz eçaçu*

(*StJul* 653), *jauz eraz artio* (*StJul* 700) & *Eçagut eraz eçaçu* (*StJul* 1092). Bestalde, Eguiateguyren kasua markagarria da, ezaugarri honetan egile zaharrenekin bat egiten duelako.

Tarteko egoera islatzen duten testuen artean *Uskara Libria*, *StJul*, *SteEli* edo *Doctrina Khiristia* ditugu. *Sainte Elisabeth*-en (ca. 1810), kasu, *erazi* vs. *eraz* lehiaren zantzuak ikusten dira, forma berria gutiz gailenduz: *gal eraz* (16), *ideki eraz ditçatçun* (814), *gelos erazten* (439), *gal erazten* (658), *gal eraztia* (666), *balieraztia* (1114), *hil eraztera* (28), *ezcounteraztera* (83), *impartiraztera* (172), *sendo eraztera* (1035), *loxeraztera* (1165), *establi erazteko* (386), *hel erazteko* (1314), *sendoraztekoz* (1276) vs. *cesa eraciten* (96), *agui eraciten* (317), *goceraciteko* (951) & *ereussi eracile* (1435). Hau da, forma zaharrak aditz-izenean irau du, berriarekin lehian, bai eta *-le* atzizkia oinarri gisa ere.

Azken fasean, *-i* gabeko formak besteei gailentzen zaizkie: XIX. mendetik honat *erazi* aditzoinak eta *erazite* aditz izenak desagertuz joan dira; *Khurutch*, *Meditacioniac*, *Archu* eta *MaiMarHil* bilakaera horren lekuko dira. Anekdotak gisara, azken *erazi* aditzoina 1812koa den *Doctrina Khiristia* liburuan ageri da, forma berriarekin batean: *Espiritu santia, compreni eraci eçadaçu explicatcera çouaçana, eta praticaeraz eçadaçu eracaxten deitaçuna* (4). Halaber, *erazite* moldeko azken aditz-izena Archuren alegien aitzinsolasean datza (1848): *lan hoi en zenzu eta zuhurtze handiaren her honkierazitea*.

43. TAULA. *Erazi*-ren forma jokatu gabeen bilakaera Zuberoan.

	ADITZ-IZEN		ADITZOIN	
	<i>erazite</i>	<i>erazte</i>	<i>erazi</i>	<i>eraz</i>
Oih 1657	3	1	-	-
Tt 1666 & 1672	15	-	3	-
<i>PrS</i> 1676	1	-	-	-
Bp 1696	41	-	9	-
<i>Catolo</i> 1706	5	-	1	-
<i>Othoitce</i> 1734	2	-	10	-
<i>CatOlo2</i> 1743	4	5	1	-
Mst 1757	4	-	48	-
Ressegue 1758	-	10	-	-
<i>StJul</i> 1770	3	9	-	3
Mercy 1780	-	8	-	-
<i>NLilia</i> 1782	-	-	-	1
Egiat 1785	52	2	4	-
<i>UskLi</i> ca. 1785	8	4	5	-
<i>Edipa</i> 1793	1	1	-	-
<i>SteEli</i> ca. 1810	3	8	5	3
<i>DKhi</i> 1812	-	7	4	6
<i>CatS</i> ca. 1836	12	28	-	7
<i>Khurutch</i> 1838	-	3	-	4
<i>Medit</i> 1844	1	34	-	11
Ip <i>KurB</i> 1847	-	2	-	1
Archu 1848	1	10	-	-
Etch	2	4	-	4
Ip <i>Dial</i>	-	10	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	17	-	9
<i>HOrdre</i> 1860	-	6	-	10
<i>Myst</i> 1862	-	3	-	7
Urruty 1873	-	7	-	1
<i>SGrat</i> 1879	-	4	-	1
<i>Catuchuma</i> 1899	-	1	-	-

2.5. Utzi aditza

Aditzoinaren formari doakionean, *utzi* aditzak portaera berezia du, kapitulu honetan ikertzen ari garen fenomenoetan kokatzekoa. Labur adierazteko, eta arras sinplifikatuz, testuen lekukotzak erakusten digu autore zaharrenek hein handiago batean *utzi* baliatzen zutela aditzoin, eta *utz* aditzoina denborarekin hedatuz joan dela (cf. Altuna 1980: III, 2-ko oharra). Horren arabera, historikoki *utzi* aditza ez litzateke *-i* sailekoa, Erdi Aroan bederen *-i* berezkoa

baitzukeen;²⁹⁵ azken buruan, honetan ere *erazi* → *eraz* bezalako berranalisia ikus daiteke. 44. TAULAK *utzi* & *utz* aditzoinen agerpena biltzen du; orotara, corpusean *ützi* 58 aldiz ageri da,²⁹⁶ eta *ütz* 27tan.²⁹⁷ Aditzoinaren forma *tinkatua* jada Oihenarten olerkietan ageri da.

Utzi aditzarekin batean, Zuberoako euskara zaharrean arkaismo handitzat har daitekeen *eitzi* ere baliatzen zen (< **edutzi*; ikus § 1.4.3). Aldaera honetan partizipioaren eta aditzoinaren arteko bereizkuntza argia da: *eitzi* beti izaten da partizipio, eta *eitz* aditzoin. *Eitz* honako testuetan ageri da: *PrS* (behin), *Bp I* (behin), *Catolo* (2 aldiz), *IP* (2 aldiz), *Mst* (23 aldiz). 44. TAULAK *utzi*, *utz* eta *eitz* aditzoinen agerraldiak biltzen ditu. Errana dugu, *utzi* maizago baliatu da aditzoin gisara *utz* baino; bestalde, *eitz* aldaerak agerpen mugatuagoa du: Oloroeko diozesako testu batzuetan, eta bereziki Maisterrengan.

²⁹⁵ Horrek ez du kentzen *utzi* aditzaren erabidea aitzineuskararen **e-dutz-i* izan ledin. Atal honen sarreran azaldu denez, Urgellek (2016b) ADITZOIN₁ & ADITZOIN₂ gisara bereizten ditu aitzineuskararen eta garai historikoaren formak, hurrenez hurren. Bigarrenak Erdi Aroko hitz elkarketaren arauen ondorio lirateke.

²⁹⁶ **ÜTZI**: Ez horac çahia jan, ez oilloer *utzi* (Bela 22 & O Pro 248); eneçaçula *utci* hil orenian (Catolo 11); *utcy* neçacie (UskLi 226); ordenatu cireçun erretira litin eta *utcy* lecen Saintiren khorpitz (UskLi 227); Jaunac, *utci* neçacie / erranaren eguitera (SteEli 215); Ene phenxamentia ez *utci* / bestetarat apartatcera (SteEli 483); munduko eguitekouac / ahaztera *utci* itçatçu (SteEli 996); Alon, dugun *utci* / eguiteko hori ichilic. (SteEli 1072); heben *utci* neçacie (SteEli 1289); ezquitçaçula *utci* tentationetan erortera (DKhi 9 & 49); **Utzi** nezazu handitzer (Archu 29); *utci* neçacie nihaur barçoen beguirari (MaiMarHil 110); *utzi* nintzan beharrac (MaiMarHil 58); eneçaçula *utci* arra erortera bekhatiala (HOrdre 96; Myst 60) edo Jincoac ezgitzan *utzi* gaichkiala erortera (Catuchuma 23). Halaber, utzi aditzoinak baditu honako agerraldiak: 4 Tt Onsan, 2 Tt Ariman; Edipa 208, 331, 706, 742, 891 & 983; Xarlem 456, 554, 789, 928, 1210 & 1243; Etch “Bi ahizpak”, “Khantore berria”, “Amodio gati” & “Jinkuaren maniak”, CatS (2 aldiz), Jouanic Hobe 44 & 134; Malqu 253, 429 & 443; CanBel 81, 82, 165, 192, 243 & 262; Ardeatina 51; Boubane 161; Cabalçar 61; Planta 107 eta Saturna 41.

²⁹⁷ **ÜTZ**: Belatz duana ez *utz* hagati, auztore jingei denagati (O Pro 85); Dituen ontarzunegati / onhetsak adiskidea, / eta ez *utz* opho gutigati, / zeren dik nork berea (O Pro 112); **Utz** zezanak bere alhorra ereiteko xoriegati, bere burua gosez hil zezan xorier barur eragiteagati (O Pro 447); Ez har bertzerena, ez galtzera *utz* ihauena (O Pro 587); Ezkiçan *utz* ahateric (NLilia 14); bena mesperetchuz edo negligenciaz *utz* lezanac hartceco bekhatu handi bat eguin liro (DKhi 55); Odol adorararri hortaric tchortabat eraixterat *utz* eçaçu ene ariman gagna (Medit 176); Utzitzan, *utz* hilak [...] *utz* nezan (Archu 40); Eneçaçula behinere *utz* tentacionetan erortera (MaiMarHil 133); *utz* eçaçu eguitera (Urruty EvS 12, 7); Ezgitzatzula *utz* tentacionetan erortera (Catuchuma 20 & 23. Hauetaz gain, ikus Mst III 7, 1 & 13, 3; Egiat I 20, 27, 31 & I 33; Etch “Eihartxe eta Miñau” & “Filipeñekuak”; CatS (2 aldiz); CanBel 71 & 73; Pierrot 35.

44. TAULA. *Utzi / eitzi* parearen aditzoinen formak.

	<i>utzi</i>	<i>utz</i>	<i>eitzi</i>
Bela ca .1650	1		
Oih 1657	1	4	
Tt <i>Onsa</i> 1666	4		
Tt <i>Arima</i>	2		
<i>PrS</i> 1676			1
Bp 1696			1
<i>Catolo</i> 1706	1		2
<i>CatOlo2</i> 1743			2
<i>IP</i> 1757			2
Mst 1757		2	23
<i>NLilia</i> 1782		1	
Egiat 1785		4	
<i>UskLi</i> ca. 1785	2		
<i>Edipa</i> 1793	6		
<i>Xarlem</i> ca. 1800	6		
<i>SteEli</i> ca. 1810	5		
<i>DKhi</i> 1812	2	1	
<i>CatS</i> ca. 1836	2	2	
<i>Medit</i> 1844		1	
Archu 1848	1	3	
Etchahun	4	2	
<i>MaiMarHil</i> 1852	2	1	
<i>HOrdre</i> 1860	1		
<i>Myst</i> 1862	1		
Urruty 1873		1	
<i>Catuchuma</i> 1899	1	2	
Astolasterrak	16	3	
<i>Orotara</i>	58	27	31

Azkenik, *ützi* aditzak silaba bakarreko aditzoin forma duten bestelako aditzetara igortzen du, hala nola *ets*. Nahiz eta haren lekukotza *ützi*-rena baino ezohikoagoa izan, corpusaren datuek *etsi* aditzoin zahar bat iradokitzen dute (1)-(3), eta *ets* aditzoin berria, behin baizik ageri ez dena (4):

- (1) *Hun etsi ditzazun ene galthuak* (Chaho *AztBeg* XIV 2)
- (2) *Jarraiki dadin bethi pazentziareki, / Gogor üdiiria gatik sekülan ez etsi* ‘Qu’avec patience ils soient assidus, / Même si la chose paraît difficile qu’ils ne renoncent jamais.’ (Haritschelhar 1969-1970: 684).
- (3) [...] *etsi decen behincoz goure atakatcia*. (*MaiMarHil* 113)
- (4) *Laguntu berere nahi beitician; ez ets, egon ledin etchen, beranta beicen*. (*SGrat* 10)

2.6. -Ø saileko zenbait aditzoin: *betha*, *busta*, *erra*, *gorda* ²⁹⁸

Azkenik, bokalez finitzen diren aditz zenbaitek —eta printzipioz partizipio eta aditzoineko forma homonimoak izan litzaketenek— aditzoin diferenteak dituzte Zuberoan eta Baxenafarroan: *bete*, *busti*, *gorde* → *betha*, *busta*, *gorda*. Orobat erran daiteke *erre* → *erra* aditzoinaz, bizkaiera arkaikoaren perpaus batean ere ageri dena.²⁹⁹ Larrasquetek ondoko formak bilduak dira sarrera-buru gisara:

- BETHA ‘remplir’. Morph.: *betha*, *bethe* ‘remplir’; *betheren* et *betheko*, ‘devoir remplir’ [...]. Dér. *bethatze* [...].
- BUSTA, *busti* ‘mouiller’. Dér: *bustatze*, *busti*.
- ERRA ‘brûler’. [...] Morph.: *erra* et *erre* inf, — *erreren* et *erreko* inf. fut. — *errerek* ‘brûlé, ayant brûlé’.
- GORDA ‘cacher’. [...] Morph.: *gorda* et *gorde*, *cacher* — *gorderen* et *gordeko* inf. fut. — *gorderik* ‘caché, ayant caché’.
- MAITHA et *maithatu* ‘aimer’.
- MEHA et *mehatu* ‘maigrir’ + MEHAT.

Corpusaren emaitzak arras argiak dira: *betha*, *busta*, *erra* & *gorda* izaten dira aditzoinen ohiko formak hein handiengan (ikus 45. TAULA). Gehiago dena, *busti* & *gorde* ez dira behin ere aditzoin gisara ageri, eta *bethe* & *erra* arras gutitan —eta salbuespenen erdia testu jakin batean: *Othoitze* (1734)—. Beraz, lehen lekukotasunetan hori da aurkitzen dugun egoera: *Urean ito edo suan erra, da kalte bera* (O Pro 460); *Bertze izarrak oro gorda bite* (Tt Onsa). Markatzekoa da, bestalde, Urruty andereak *bethe* aditzoina hiru aldiz eman zuela, eta behin ere ez *betha*: *Bethe çadin Esaias profetac erran cian elhia* (EvS 12, 38), *izkiribia bethe dadin eta complituric içan dadin* (EvS 13, 18) & *amoregatic Jesusec erran cian hitça bethe ledin* (EvS 18, 32). Ikuspegi diakronikotik, corpusaren datuetarik nekez ondoriozta daiteke bilakabide bat: Zuberoako testurik zaharrenetarik honat *betha*, *busta*, *erra* & *gorda* izan dira aditzoin formak.

²⁹⁸ Sail mugatu honi, beharbada, *maite*, *mehe* edo *xeha* adjektiboak erants dakizkioke, zeren hauek aditz bihurtzean berriz ere ageri baita *-a*. Beraz, *maitha*, *meha* edo *xeha* aditzoinak *betha*, *busta* edo *erra* moldekoak liriateke; forma horiei *maithatu*, *mehatu* edo *xehatu* partizipioak doazkie.

²⁹⁹ *Jaigi cidi naguia, erra cizan uria* (RS 294). Joseba Lakarrak erremarkatu didanez, bizkaierazko testu zahar batzuetan *beta* aditzoina ere lekukotua litzateke.

45. TAULA. -Ø saileko zenbait aditzen aditzoinak.

	<i>betha</i>	<i>bethe</i>	<i>busta</i>	<i>busti</i>	<i>erra</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>gorde</i>
<i>O Pro</i>	-	-	-	-	1	-	-	-
<i>Tt Onsa</i>	-	-	-	-	1	-	1	-
<i>Tt Arima</i>	-	-	-	-	-	-	1	-
<i>Catolo</i>	3	-	-	-	-	-	-	-
<i>Othoitce</i>	1	2	-	-	-	3	1	-
<i>IP</i>	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Mst</i>	10	-	1	-	1	-	1	-
<i>StJul</i>	1	-	-	-	2	-	1	-
<i>Mercy</i>	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Egiat</i>	1	-	-	-	1	-	1	-
<i>Edipa</i>	-	-	-	-	-	-	1	-
<i>SteEli</i>	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>DKhirst</i>	1	-	-	-	-	-	1	-
<i>UskLi</i>	5	1	-	-	1	-	-	-
<i>CatS</i>	3	-	-	-	1	-	1	-
<i>Khurutch</i>	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Etch</i>	-	-	-	-	1	-	-	-
<i>Medit</i>	4	-	-	-	-	-	-	-
<i>Ip KurBD</i>	-	-	-	-	-	-	1	-
<i>MaiMarHil</i>	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>HOrdre</i>	5	-	-	-	-	-	-	-
<i>Myst</i>	3	-	-	-	-	-	1	-
<i>Urruty</i>	-	3	-	-	-	-	-	-
Orotara	44	6	1	0	9	3	11	0

Galdera da zein izan zitekeen, zehazki, *betha* & *busta* formen sorburua: *bethe* → *betha*, ala gehiago pentsatu behar da *bethe* → *bethatu* → *betha* bidez? Lehen erran bezala, corpusak ez du puntu honetan bilakabide diakronikorik iradokitzen. Nolanahi ere den, *betha*, *busta*, *erra* & *gorde* aditzoin formak ekialde hertsikoak direla dirudi: corpusak argi erakusten du Zuberoan aditz horien aditz-izenak *bethatze*, *busthatze* & *gordatze* direla,³⁰⁰ eta diren salbuespen bakanak gutxienez Zuberoatik kanpoko euskararen eragina duten bi testutan ageri dira: Oihenarten olerkietan eta Chahok nafar-lapurteraz idatzi testu batean (“Espainiako berriak”, *AztBeg* VI).

³⁰⁰ BUSTATZE: *Mst* (1), *Egiat* I (2), *SteEli* (1), *Medit* (1), *Ip KurBD* (1), *Ip Dial* (1), *SGrat* (1) | ERRATZE: *O Pro* 257, *Tt Onsa* (2 aldi), *Bp* (1), *CatOlo* (1), *Othoitce* (4), *Mst* (1), *StJul* (7), *Egiat* I (3), *SteEli* (2), *Medit* (12), *Ip KurBD* (1), *Archu* (2), *MaiMarHil* (1), *Ip Dial* (3), *HOrdre* (1), *Urruty EvS* (1) | GORDATZE: *O Pro* (3 aldiz), *Tt Onsa* (6), *Tt Arima* (2), *Bp* (3), *Mst* (5), *Ressegue* (1), *Eguiateguy* (9), *Edipa* (1), *UskLi* (1), *Chaho* (3), *CatS* (1), *Khurutch* (1), *Medit* (6), *Archu* (4) | ERRETZE: *Egiat* I (3) | GORDETZE: *O Po* XII 7) & *Chaho AztB* VI.

2.7. Ondorioak

Garai historikoan gaindi, Akitaniako euskaldunek halako beharra sentitu dute aditzoinaren formen partizipiotik argi bereizteko, eta horrek aditzoinaren forma markatu edo indartuak eragin ditu. Akitaniako euskarak garatu dituen lau ezaugarri Zuberoako euskaran aztertu ditugu: i) *-t* moldeko aditzoinak; ii) *-k* moldeko aditzoinak; iii) *erazi* → *eraz* berranalisia; eta iv) *-a* moldeko aditzoin bereziak.

Ezaugarri horietako zaharrena da *-t* moldeko aditzoinen bilakabidea: *hant* edo *lot* bezalako aditzoinak Erdi Aroan sortu ziratekeen (← *handi*, *lohi*). Proposatu dugun hipotesiaren arabera, lehen fasean *-t* hitz elkarketaren arau zaharren ondorioz ageri zatekeen; bigarren fasean *-t* baliagarri gertatu zatekeen homonimia kasuen saihesteko, beste hitz batzuei hedatuz (*zuxent*, *lagunt*). Hirugarren fasean, homonimo izateko arriskurik ez duten aditzetara ere hedatu da *-t*: *sort*, *phozuat* (← *sortu*, *phozoatu*).

Bigarren berrikuntza *-ki* morfoaren berranalisiaren ondorioa da (→ *k + i*): *ebaki*, *idoki* → *ebak*, *idok*. Zuberoako testurik zaharretako batzuek ezaugarriaren lehen urratsak lekukotzen dituzte, eta XVII, XVIII eta XIX. mendeetan gaindi hedatze argia deskribatu dugu. Paraleloki, *erazi* aditza ere berranalizatu da (*eraz + i*), Zuberoako testuek garbi lekukotzen dutenez: berrikuntza inperfektibozko formatik abiatu zen, eta XIX. mendean *-i* gabeko formek *-i*-dunak desagerrarazi dituzte aditzoinari dagozkion egitekoetan. Orobat erran daiteke *ützi* aditzaz.

Azkenik, Zuberoan eta Nafarroa Beherean \emptyset saileko zenbait aditzek forma bereziak agertzen dituzte aditzoin gisa: *betha*, *busta*, *erra* —azkena bizkaierazko testu arkaiko batean edo bestean lekukotua—. Forma hauek ez dute joera diakroniko garbirik erakusten; multzo mugatu honi *maite*, *mehe*, *xehe* → *maitha*, *meha*, *xeha* emenda lekizkioke.

46. TAULA. Aditzoinen indartze fenomenoaren kronologia.

	<i>-t</i> aditzoinean	<i>-k</i> aditzoinean	
E. Aroa	<i>hant</i> , <i>lot</i> , <i>bath</i> , <i>zilhet</i>		<i>betha</i> ...
E. Aroan / eusk. ark.	<i>xuxent</i> , <i>lagunt</i> , <i>bardint</i> ...	<i>-ki</i>	<i>erazi</i>
Eusk. zah.		<i>atxik</i> , <i>ausik</i> , <i>jarraik</i>	<i>erazi</i>
Eusk. moderno	<i>hastiot</i> , <i>phozuat</i> ...	<i>ebak</i> , <i>urthuk</i> , <i>idok</i> ...	<i>eraz</i>

3. -i sail berriko partizipioak

- 3.1. Sarrera
- 3.2. Formak eta erabilerak
 - 3.2.1. *Izan* / **edun* laguntzaileekiko perifrasiak
 - 3.2.1.1. Lehenaldian
 - 3.2.1.2. Orainaldi perfektiboan
 - 3.2.1.3. Geroaldian
 - 3.2.1.4. Hipotetikoan
 - 3.2.2. *Izan* / **edun* laguntzaileekiko subjuntiboak
 - 3.2.3. **edin* / **ezan* laguntzaileekiko ez-indikatibozko perifrasiak
 - 3.2.4. Erresultatibozko perifrasiak
- 3.3. Partizipio berriak: zerrenda eta lekukotasunak
- 3.4. Hurbiltze diakronikoa: -i berria vs. -tu lehia
- 3.5. Partizipio berrien jatorriaz
 - 3.5.1. Euskararen barneko garapena
 - 3.5.1.1. Euskal partizipio zaharrekiko analogia
 - 3.5.1.2. -ki atzizki izen sortzailearekiko analogia
 - 3.5.2. Euskaratik kanpoko eragina
 - 3.5.3. Gure hipotesia
- 3.6. Bestelako -i-dunak: *bali*, *bezi*, *dependi*, *fini*, *jelosi*, *parti*, *plañi*
- 3.7. Ondorioak

3.1. Sarrera

Azken mendeetako Zuberoan -i bukaerako partizipio sail berri bat sortu da: *akabi*, *ataki* eta *ezkapi* bezalakoak. Ikusiko denez, molde honetako aditz berriak dozena luze bat dira, guztiak mailegatuak, bat bederak -tu morfemadun kidea lehenagotik lekukotua duelarik —*akhabatü*, *atakatü*, *ezkapatü*— (1)-(5). Beraz, forma berrietako -i akabantza ez bide da aitzineuskaratik etorri den *-i atzizkia. Fenomenoa Zuberoako euskararekin identifikatu izan da:³⁰¹ “Bien qu'en général les participes en *i* soient issus de radicaux préromans dans la plupart des dialectes basques, le souletin construit en *i* des radicaux romans: *erremarki*, *konservi*”

³⁰¹ Baliatzen zaigun corpus historikotik harago, -i-dun forma berriak Amiküzen ere lekukotu dira (Camino 2014). Bestalde, *OEH*-k Bidankoze eta Izabako erronkarieran ere kokatzen du *esteki* forma (s.v. ESTEKATU; halere, ez du adibiderik eskaintzen).

(Haritsechelhar 1969: 78); “Il s’agit là de formes souletines” (Oyharçabal 1991: 196); “Berrickuntza gertatu da Zuberoan” (Camino 2011: 126).³⁰²

- (1) *Çoazte Meza acabi da, erretiratcen ahal ciraye. (UskLi 26)*
- (2) *Apheçac acabatu ondouan consecrationezco hitçac (Othoitce 7)*
- (3) *Niq cabalier houra / nahi dit attaqui / Eta nahi dirot / Bicia Jdoqui (Xarlem 894)*
- (4) *Sira leheniq behardiçugu / mautaba attacatu (Xarlem 247)*
- (5) *Aitciniala ginetic / bat etceit sekula ezkapi. (SteEli 1506)*

3.2. Formak eta erabilerak

Morfologikoki, sail berri honetako aditzak hiru formatan ager daitezke: partizipio perfektibo (*ataki*), partizipio prospektibo (*atakiren, atakiko*) eta erresultatibo (*atakia, atakirik*). 47. eta 48. TAULAK aditz bakoitzeko aurkitu formak jasotzen dituzte, *-i* sail berriko eta *-tu* saileko kideetarako, hurrenez hurren.

3.2.1. *Izan & *edun* laguntzaileekiko perifrasiak

3.2.1.1. Lehenaldian

- (6) *Billenkitü zenian, jarraikirik bideskak herioari zen ezkapi. (Egiat I, ber. XXXIX)*
- (7) *Erreguec ikhousi / cian becein sarri / ouste ukhen ciçun bortchaz / edo adreçuz cela ezkapi. (SteEli 27)*
- (8) *Noula Jincouaren providenciac conservi beiticin Daniel Propheta beste orduz lehouen lecin, hala hala Jincouac etcicun Alexis esposatu danger handy hayer. (UskLi 222)*
- (9) *Ahal bezala eskapi zen. (Archu 30)*
- (10) *Berriz ordian nahi ukhen cien hartu, bena ezcapi cen hayen ezketaric. (EvS 10, 38)*

3.2.1.2. Orainaldi perfektiboan

- (11) *Confiteorra akavi behar da. (Catolo 92)*
- (12) *Çoure ouhouria duçu conxervy. (StJul 1259)*
- (13) *Nola akabi den auzia eztakigü. (Egiat I, ber. IV)*
- (14) *Bada presontegitik süiaren medioz ezkapi direnetarik. (Egiat I, ber. XXXV)*
- (15) *Behin nihaurek esprabi diñat / estün holakorik orano. (Chiveroua 49)*
- (16) *Goure etxay handia / çeren beita ezcapi / leheniq hiria / behardugu attaqui. (Xarlem 990)*
- (17) *Sira, ene erressourssac / orano eztutuçu akabi. (SteEli 1410)*
- (18) *Arramarki dit semia / khortegiten neskatüari. (Malqu 46).*
- (19) *Çoazte Meza acabida erretiratcen ahal ciraye. (UskLi 26)*
- (20) *Ezi ene best'erressursak or'akabi ziztadzü. (Etch “Ahaide”)*

³⁰² Caminoren *ezkapi/ezpaki* Oztibarren erabiltzen dela diosku, “Baina salbuespen hau izan ezik, Oztibarren ez da erabiltzen Zuberoako aditz partizipioen *-i* sail berria. Larzabaleko lekukoak dioenez: «*phorroki*» *Xuberoan*, *hemen «phorroskatu» (EHHA)*” (Camino 2015: 50)

- (21) *Certan emplegui duc hire ossagarria? (Meditacioniac 58)*
(22) *hortaco creatu nai, hortaco conserbi. (Meditacioniac 71)*
(23) *Gincouaren misericordia handienen feitac espravi dutuçu egun hoyetan. (Meditacioniac 153)*

Lafonek *temps surcomposés* deitu zituenetan ere:

- (24) *Fripun haien arteti / ezkapi izan beitzira. (Planta 92)*

3.2.1.3. Geroaldian

- (25) *Gure debozionia sarri akabiren da. (Mst I 2, 4)*
(26) *Juratcen diat Talmaganez, / ehiçala ezcapiren. (StJul 983)*
(27) *Agian arte huntan / Berak dira deskanpiko. (Recoquillart eta Arieder 211).*
(28) *Esprabico diaigu / bena escuneco baiçiq / hounquiren estiaigu. (Xarlem 530)*
(29) *Counberticen bacira / bicia counserbiren duçu. (Xarlem 689)*
(30) *Deusere eztuçu benturaz / çouretako conserbiren. (SteEli 609)*
(31) *Bena condicionereki / enaiala haboro attakiren, / oraidranokouac oro / deritçat pharkatcen. (SteEli 902)*
(32) *Oh, houra gabe ehiz / ezkapiren, ene fedia! (SteEli 1370)*
(33) *Jinen da eternitatia behinere acabiren, ez igaranen, ez dena. (Meditacioniac 61)*
(34) *Huxic edireiten eztienian, deboten bicitceco maneria atakico die. (Medit 164)*
(35) *Estekiren dutie clotchetez comeni den guisan. (HOrdre 9).*
(36) *Ifernia eta Zelia noizbait acabico dira? (Catuchuma 60).*

3.2.1.4. Hipotetikoan

- (37) *O Jinkuak baletsa, egün hura jin lizan, eta mündü huntako gaiza thenporalak oro akabi liren! (Mst III 48, 1)*
(38) *Ordian nahi luke saintuki emplegui balu bere gaztetarçuneco sasoua. (Medit 53)*

3.2.2. *Izan* / **edun*-ekiko subjuntiboekin

Azkenean, *-n* atzizkia erantsiz *izan* / **edun* aekiko perifrasiak indikatiboz kanpoko balioak ere adieraz ditzakete, euskalaritzaren ohiko terminologian *subjuntibo zaharra* deitu izan dena. (39)-ko syntaxian, beraz, *escapi* forma gehiago litzateke predikatibo bat.

- (39) *Possible deia othian / houraq escapi diren / ene tresoraq oro / ebaxi dutien° (Xarlem 1115)*

3.2.3. **edin* & **ezan* laguntzaileekiko indikatiboz kanpoko perifrasiak

Salbuespen gisara, *-i* saileko forma berri bat aditzoin gisara ere lekukotu dugu, **ezan* laguntzailearekin:

- (40) *Gero behar diagü / Mus de Baküs ikhusi, / odolak eztezan aments / lehen bezala atiki. (Pierrot 72)*

3.2.4. Erresultatibozko perifrasiak

-rik nahiz -a markak erantsirik, laguntzailearekin nahiz laguntzailerik gabeko joskeretan:

- (41) *Monseigneur, eritarçun / gaiztouaz atakiricq cira. (StJul 1264)*
 (42) *Han hainbeste lezer ezkapirik, hainbeste harroker jorik. (Egiat I, ber. XI)*
 (43) *Asquen haxetara çuçun / adrian accabiricq / adio erran ditadaçut seculacoz. (Xarlem 1278)*
 (44) *Uste dit hauxerik düdan / maxela ezürra / thiüpina buzi harzaz / desalokirik jo bada. (Bala eta Bilota 39).*
 (45) *Hambat thempora gaizki edo inutilki empleguiac. (Medit 52)*
 (46) *Exaiez unguratia, tentacionez atakia, uxu, flacu, eri, praube cira. (Medit 100)*
 (47) *Tratia akabirik, / Larrua onghi saldurik, / Hartzaren atzamaitera / Muthilak doatza gora, behera, / Mendiz mendi. (Archu 36)*

Usu partizipioak adjektibo gisa baliatzen dira:

- (48) *Hambateky hy behiz / fripouna acabia, / Hemonen ene countre / eçareracyçalia. (Edipa 828)*
 (49) *Alle inssolent accabia! (Edipa 983)*
 (50) *ni mundilat hain elkhia, mundiari hain estekia (Medit 156)*

47. TAULA. -i sail berriko formen agerpena corpusean.

	PERF.	PROSP.		ERRESULT.		guztira
		-ren	-ko	-rik	-a	
<i>akabi</i>	19	7	1	5	2	34
<i>arrabaski</i>	-	1	-	-	-	1
<i>arramarki</i>	1	-	-	-	-	1
<i>ataki</i>	7	2	1	10	1	21
<i>desaloki</i>	-	-	-	1	-	1
<i>deskanpi</i>	-	-	1	-	-	1
<i>enplegi</i>	7	1	-	-	2	10
<i>esprabi</i>	7	-	1	-	-	8
<i>esteki</i>	4	1	-	4	1	10
<i>ezkapi</i>	36	14	-	5	-	55
<i>kontserbi</i>	12	5	-	-	-	17
<i>phorroki</i>	-	-	-	-	-	-
<i>süstengi</i>	1	-	-	-	-	1
<i>xeheki</i>	-	-	-	-	-	-
	94	31	4	25	6	160

48. TAULA. *-tu* saileko kideen agerpena corpusean (*post* 1706).

	PERF.	PROSP.	ERRESULT.			guztira
		<i>-ren</i>	<i>-ko</i>	<i>-rik</i>	<i>-a</i>	
<i>akabatu</i>	2	-	2	-	-	4
<i>arrabaskatu</i>	-	-	-	-	-	-
<i>arramarkatu</i> <i>remarkatu</i>	1	1	-	-	-	2
<i>atakatu</i>	20	1	-	1	2	24
<i>desalokatu</i>	-	-	-	-	-	-
<i>deskanpatu</i>	6	-	-	-	-	6
<i>enplegatu</i>	20	3	-	2	2	27
<i>esprabatu</i>	1	-	1	1	-	3
<i>estekatu</i>	26	2	1	25	4	58
<i>ezkapatu</i>	4	-	-	-	-	4
<i>kontserbatu</i>	16	6	-	-	2	24
<i>phorrokatu</i>	3	-	-	3	1	7
<i>süstengatü</i>	13	1	-	2	-	16
<i>xehekatu</i>	4	-	-	1	-	5
	116	14	4	35	11	180

3.3. Partizipio berriak: zerrenda eta lekukotasunak

Ondoan *-i*-dun partizipio berrien zerrenda dakargu, corpusak lekukotzen dituen agerraldiekin eta, izarño batez markaturik, corpusetik kanpo aurkitu direnak. Aditz bakoitzeko *-tu* kidearen agerraldiak ere dakartzagu —horietan aditzoinaren agerpena ere kontuan izan da—.

AKABI. “S. finir. *Akabi ziküzü ogia*. S. le pain nous est venu à manquer” (Lhande, s.v. “akabi”). “Entre los suletinos la forma de participio es *akabi* (radical *akaba*, nomen actionis *akabatze*), desde Maister por lo menos” (OEH s.v. “akabatu”). *CatOlo* 92; *IP* 15; *Mst* xii; I 2, 4; I 25, 2; II 12, 5; III 27, 5 & III 48, 1; *Egiat* I ber. I, IV, VII, XX, XXIII & XXX; *Edipa* 242, 770, 828 & 983; *Xarlem* 273, 1253, 1263 & 1278; *SteEli* 1410; *DKhi* 68; *Ip KurBD* 28; *UskLi* 26; *Meditacioniac* 61, 95 & 166; *Archu* 36; *Etch* “Ahaide”; *CatS* 22 & 24. kap; *Catuchuma* 60.

AKABATÜ *Etchart* 4, 1r; *Tt* (9 aldiz), *Othoitce* 7, *Catuchuma* 17 & 18.

ARRABASKI. “Destrozar(se)” (OEH s.v.). Lhandek Zalgizeko ematen du (S-saug) “briser, ravager”. OEH-k jaso dituen adibideak XX. mendekoak dira (*GH* 1929 eta *Csve SGrazi* 122). Gure corpusean behin ageri da: *CanBel* 88.

ARRABASKATÜ *Tt Onsa* (1); *Archu* (*Jonas*, *Jenesa*, *Psal*).

ARRAMARKI ‘arramarkatu, erremarkatu’. Larrasquetek ARRAMARKI dakar, eta Lhandek ERREMARKI, “part. souletin pour *eremarkatu*”; gure corpusean *arramarki* forman da: *Malqu* 46.

ARRAMARKATÜ / REMARKATÜ Tt (4 aldiz), *StJul* 0117 & 1047, *Mercy* 38, *UskLi* 23 & 24.

ATAKI ‘atakatu’. “Hallamos la forma *ataki* en algunos textos suletinos, como *Xarlem* y *Etchahun*.” (OEH s.v. “atakatu”; Lhandek ez du jaso). *StJul* 1264; *Edipa* 924; *Chiveroua* 298; *Pierrot* 72; *Xarlem* 311, 855, 894, 967 & 990; *SteEli* 686 & 902; *Malqu* 34; *UskLi* 209 & 210; Etch “Bizitziaren khantoria”; *Meditacioniac* 45, 100 (2), 104, 159, 164 & 165.

ATAKATÜ Tt (3), Mst I 12, 2; I 13, 4; III 50, 1; *StJul* 102 & 252; *SteEli* 737, 1347 & 1354; *Xarlem* 247, 250, 331, 390, 397, 746, 750, 854, 863, 966, 1121, 1129 & 1223.

DESALOKI ‘dislokatu’. *Bala eta Vilota* 39.

DESKANPI ‘deskanpatu’. OEH-k ez du forma hau jaso. DESKANPATU sarrerak Chahorengana igortzen du: “Décamper, lever le camp; il signifie figurément et familièrement, se retirer promptement de quelque lieu, s'enfuir”, adibide bakarra astolaster batekoa izanik. Corpusean *deskanpi* partizipioaren agerraldi bakarra aurkitu dugu: *Recoquillart* 211.

DESKANPATÜ *Edipa* 174; *Petitun* 34; *Pierris* 158; *Pierrot* 102 & 197; *Recoquillart* 163, 203.

ENPLEGI ‘enplegatu’. Egiat I ber. II; *Malqu* 206; *Pierris* 95; *Meditacioniac* 8, 52, 53, 58, 77 & 144; *HOrdre* 20.

ENPLEGATÜ O *Pro* 3, Tt (8 aldiz), *Othoitce* 13 & 19; *IP* 1; Mst ix; xvii; I 23, 5; I 25, 11; III 15, 2 & IV 3, 3; *Ressegue* 29 & 48; *Petit Jean* 86; *StJul* 19, 133 & 651; *Mercy* 28; *NLilia* 14; Egiat I ber. XX; *Edipa* 354, 735, 736, 903, 925, 1006 & 1008; *Boubane* 33 & 80; *SteEli* 304, 743, 1023, 1272 & 1457; *DKhi* 38.

ESPRABI ‘esprabatu’. *Chiveroua* 49; *Saturna* 312; *Xarlem* 529 & 530; *Malqu* 542 & 569; *Meditacioniac* 153 & 166; *Archu* 22.

ESPRABATÜ *Edipa* 922; *Malqu* 333; *Epit* I 1, 7;.

ESTEKI ‘estekatu’. “S. attacher” (Lhande s.v. “esteki”). *Xarlem* 928, 1008di, 1367di & 1382di; *Ip KurBD* 33; Etch “Ahaide”; *Meditacioniac* 54, 156 & 158; *HOrdre* 9.

ESTEKATÜ Tt (7); Bp (2); *CatOlo* 75; *Othoitce* 29, 33, 35, 39, 50 & 74; Mst xiii; I 1, 4; I 3, 1; I 22, 2; II 1, 4; III 7, 1; III 12, 2; III 26, 1 (2); III 30, 3; III 31, 1; III 34, 3; III 39, 1; III 48, 4; III 49, 1; III 51 (2); III 53, 2; III 53, 3 & III 54, 3; *StJul* 29, 244 & 733; *Mercy* 17, 22 & 33; Egiat I, ber. I, IV (2) & XIII; *Edipa* 014, 108 & 118di; *Planta* 110 & 111; *Xarlem* 557 (2), 665di, 923di, 946, 1163 (2), 1348, 1349di & 1366di; *SteEli* 690 (2), 1063, 1136, 1351, 1536 (2), 1545 & 1557; *UskLi* 36, 75, 76 & 125; *Khurutch* 5, 6, 11 & 36; *Meditacioniac* 35 & 43; *CanBel* 532 (2); *Ip KurBD* 11 & 18; *HOrdre* 171 & 197; *Myst* 29 & 126; *CatS* kap. 5 & 12; *Urruty EvS* 18, 12 & 18, 24.

EZKAPI ‘ezkapatu’. Lhandek ez dio sarrerarik eskaini, baina *ezkapatu*-ren barnean agerrarazi du: “Uste düzia ezkapiren zirela gaitzari? Croyez-vous que vous éviterez la souffrance?” (s.v.). “Los suletinos usan sobre todo *ezk-*; en éstos la forma de participio es *ezkapi* y la de futuro

ezkapiren, mientras que el radical es *ezkapa* y el sust. vbal. *ezkapatze*.” (OEH s.v. “*eskapatu*”). Gure corpusean: Mst II 1, 3 & 12, 6; *StJul* 342, 491, 527, 597, 983, 985, 1235 & 1236; Egiat I ber. III, IV, XI, XVII, XX (2), XXI, XXVII, XXXI, XXXV, XXXVII & XXXIX; *Edipa* 638, 977 & 1793; *Planta* 56, 92 & 102; *Xarlem* 373, 559, 595, 669, 689, 923, 990, 1107, 1108, 1076, 1115, 1125, 1222, 1272 & 1308; *SteEli* 27, 552, 553, 609, 1360, 1370, 1506 & 1576; *CanBel* 273; Archu 9, 24 & 30; Etch “*Etchahunen bizitzia*ren”; *EvS* 10, 38 & *Epit* II 1, 4.

EZKAPATÜ Tt (3); *StJul* 483, 596, 634, 879, 1234 & 1297; Egiat I, ber. IV, VII & XXXII; *Edipa* 214; *Chiveroua* 157; *Pierris* 50, 159 & 161; *Recoquillart* 125; *Boubane* 44, 73 & 127; *Bala* 41; *Jouanic* 69 (2) & 103 (2); *Xarlem* 217, 296, 361, 373, 426, 470, 565, 588, 790, BN XXI, 870, 880, 883, 988, 1004, 1028, 1057, 1064, 1136, 1240, 1311 & 1314; *SteEli* 446, 694, 699, 763, 773, 774, 777, 1194, 1199, 1368, 1370, 1399, 1404, 1503, 1507, 1513 & 1520; *CanBel* 99, 151, 197, 231, 233, 271, 513, 543 & 551.

KONTSERBI ‘kontserbatu’. *StJul* 1259; *Xarlem* 1253; *UskLi* 210 & 222; Etch “*Mundian*” & “*Desertüko*”; Chaho *AztBeg* XIII; *Meditacioniac* 71 (2) & 126 (2); *MaiMarHil* 126; *CatS* “*Urhentzia*”.

KONTSERBATÜ Tt (2); *CatOlo* 13, 22, 25 & 51; *Othoitce* 12 & 55; *StJul* 369, 449, 611; *Edipa* 013, 494, 495, 662 & 922; *Xarlem* 673, 951, 952 & 1362; *SteEli* 29, 66, 253, 601, 603, 633, 669, 957, 1175, 1295, 1498, *UskLi* 12; *Meditacioniac* 139 & 174; *MaiMarHil* 128; *CatS*; *Epit* II 2, 3 & 2, 5.

***KONTSUMI**. “S. (Sal.) consumer, se consumer” (Lhande s.v.). Corpusean ez dugu partizipio gisa atzeman.

KONTSUMITÜ *StJul* 967.

***MESKABI** ‘meskabatu’. Lhandek izenki huts gisara ematen du, *meskabo*, *meskabü* aldaerekin batean: “1° détérioration; 2° malheur, accident; 3° mésaventure” (s.v. “*meskabi*”). Guk dakigula, biarnesez ez da **mescabà* aditzik, *mescap* / *miscap* izena baizik: “*Méchef*, malehur, accident; ennui sérieux; déception, empêchement” (Palay s.v.). Aldiz, Larrasquetek aditz bezala jaso du: “[*mésskábi*] vint, être victime d’un accident, se détériorer (chose). Morph: *meskabi* inf. (*meskabien* et *meskabiko*, inf. fut) *meskabirik*, état qui suit l’action achevée. Fam: *meskabü* (dér)”. Aditz bezala, gure corpusean ez du agerraldirik, baina OEH-n XX. mende hastapeneko etsenplu bat datza: *Ürhent dakiola* [lanthareari hazkurria] *lürpian delarik, llabürski meskabiren da* (*Eskualduna* 30-10-1908, 4).

***PORROKI** ‘phorrokatu’. “La única forma documentada en la tradición septentrional es *p(h)orrokatu*, con excepción de part. *phorroki* en un texto suletino de *GH* (OEH s.v. “*porrokatu*”). Peillenentzat ñabardura semantiko bat egin daiteke *porrokatu* eta *porroki*

parearen artean: “PORROCATU: Gaur ez du «déchirer» adierazia, azken hori *ürratü* bailizateke; *porrokatü* ‘zaitu’ da eta *porroki* ‘itsuski zatikatu, zauritu, desegin’, adibidez: *begithartea phorrokirik, etxiak, artoak phorroki*” (1983a: 132).

PHORROKATÜ *StJul* 066 & 700; *Boubane* 48 & 50; *SteEli* 1150 & 1504; *UskLi* 223; *Meditacioniac* 179; *Ip Dial* 13.

SÜSTENGI ‘sostengatu’. *OEH*-n ez da agerraldirik; Lhandek ez du jaso, baina bai Larrasquetek: “*süstenga, süstengi, süstengatü, soutenir; - süstengien, süstengiko, süstengatiën, süstengatüko, devoir soutenir; - süstengiik, süstengatüik, soutenu, ayant soutenu. Empr: béarnais susténgue, soutenir.*” Gure corpusean agerraldi bakarra du: *Uskal-herrian bada erran zahar bat; Egiazko gizonak zuzen justua behar dila sustengi edo hil* (Chaho “Herritar ezinago maitiak” *AztBeg* XII) (Ariel, 1849-10-16). Chahok erran zaharra dela dioenean, noizkoa ote da? Errantza horretan *süstengi* zen, ala forma aldatu da? Ezin jakin. Nolanahi ere, Chahorena *süstengi*-ren lehenbiziko agerraldia da. Corpusetik kanpo beste hauek atzeman ditugu: *Goure egin ahalaz behar da sustengi / Ouhoure egiteko uchkal herriari.* (Lahuntsegoity: “Khantatzen hasten nuçu ez aratzou gabe”, *Eskualduna*, 1906, 48. zkia); *Harek bethi eta manera oroz sustengi dian gobernamentia* (“Altzuruku”, *Eskualduna*, 1915-1-22, 2. or.); *Behar duke sustengi behar orduko tzinkha houn horrek?* (“Behar orduko indarra”, *Eskualduna* 1915-2-26) & *Adosean larri eta, honhartü düe, eta antolazaleak ere beren maneran süstengi* (“Lakarrin kantari”, *Herria*, 1990-4-28, 1. or.).

SÜSTENGATÜ *Mst* I 13, 2; III 14, 2; III 26, 4 & III 35, 3; *IP* 5; *Mercy* 13; *Edipa* 639 & 853; *Xarlem* 3, 31, 67 & 554; *SteEli* 1118 & 1183; *Ip KurBD* 18.

***XEHEKI** ‘xehekatu’.

XEHEKATÜ *Mst* IV 2, 5; *UskLi* 123; *HOrdre* 204; *SGrat* 18 & 22.

49. TAULA. -i sail berriko partizipioak testuz testu.

		<i>akabi</i>	<i>arrabaski</i>	<i>arramarki</i>	<i>ataki</i>	<i>desaloki</i>	<i>deskanpi</i>	<i>enplegi</i>	<i>esprabi</i>	<i>esteki</i>	<i>ezkapi</i>	<i>kontserbi</i>	<i>süstengi</i>	
~1600	<i>O Pro</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
~1600	<i>Bela</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
~1600	<i>Zalgize</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1616	<i>Etchart</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1657	<i>O Po</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1666	<i>Tt Onsa</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1672	<i>Tt Arima</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1676	<i>PSing</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1696	<i>Bp</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1706	<i>Catolo</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
1734	<i>Othoitce</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1757	<i>Mst (osorik)</i>	6	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	8	
1757	<i>IP</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
1758	<i>Ressegue</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1770	<i>StJul</i>	-	-	-	1	-	-	-	-	-	8	1	10	
1780	<i>Mercy</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1782	<i>NLilia</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1785	<i>Egiat I</i>	6	-	-	-	-	-	2	-	-	12	-	20	
1788	<i>Bala</i>	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
1793	<i>Edipa</i>	4	-	-	1	-	-	-	-	-	3	-	8	
?	<i>Chiveroua</i>	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2	
?	<i>Recoquillart</i>	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2	
?	<i>Pierris</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
?	<i>Pierrot</i>	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	
?	<i>Planta</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	
?	<i>Saturna</i>	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	
~1800	<i>Xarlem</i>	4	-	-	5	-	-	-	2	4	15	-	30	
~1805	<i>SteEli</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	9	
1807	<i>Malqu</i>	-	-	1	1	-	-	1	2	-	-	-	5	
1812	<i>DKhirist</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
1814	<i>UskLi</i>	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3	
1838	<i>Khurutch</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1844	<i>Medit</i>	3	-	-	7	-	-	6	2	3	-	4	25	
1847	<i>Ip KurBD</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	
1848	<i>CanBel</i>	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	
XIX.	<i>Etch</i>	1	-	-	1	-	-	-	-	1	1	1	5	
1848	<i>Chaho</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
1848	<i>Archu Fab</i>	1	-	-	-	-	-	-	2	-	3	-	-	6
1852	<i>MaiMarHil</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
1857	<i>Ip Dial</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1860	<i>HOrdre</i>	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2
1862	<i>Myst</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1872	<i>CatS</i>	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3
1873	<i>Urruty (dena)</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
1879	<i>SGrat</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1899	<i>Catuchuma</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		34	1	1	20	1	1	11	10	10	58	9	1	157

Azkenik, 50. TAULAK forma berrien eta beren *-tü* kideen arteko banaketaren bilakaera laburbiltzen du: i) XVII. mendean zehar ez da *-i* sail berriko formen agerraldirik; ii) XVIII. & XIX. mendeetan forma berriak azaleratzen dira, eta *-tü* kideekin batean erabiliak dira; ta iii) prozesuaren burutzeak banaketa osagarria eramaten du, zeinaren arabera *-i*-dun forma berriak partizipio perfektiboaren eta prospektiboaren funtzioak beteko dituzten, eta *-tü* saileko kide zaharrek aditzoinarenak eta partizipio inperfektiboarenak.

50. TAULA. *-i* sail berriko formen eta beren kide zaharren banaketa.

	XVII. m.	XVIII - XIX. m.	emaitza
ADITZOIN	<i>akaba</i>	<i>akaba</i>	<i>akaba</i>
PART. PERFEKTIBO	<i>akabatü</i>	akabi/ <i>akabatü</i>	akabi
PART. INPERFEKTIBO	<i>akabatzen</i>	<i>akabatzen</i>	<i>akabatzen</i>
PART. PROSPEKTIBO	<i>akabatuko</i>	akabiko/ <i>akabatüko</i>	akabiko

3.4. Hurbiltze diakronikoa: *-i* berria vs. *-tu* lehia

Orotara, *-i* sail berriko partizipio guztietan lehen agerraldia 1706koa da: *akavi* (*CatOlo* 92). Behin azaleraturik, partizipio berriek ez zituzten *-tu* saileko kideak berehala ordezkatu. Tarte batez *-i* & *-tu* moldeetako partizipioak lehiatuko ziren, aditz batzuetan luzeago besteetan baino. Ordezkatzearen klarkiago ikusteko, hobe da aditzoinaren formak baztertzea, *-i* partizipio berriak salbuespen bakanekin baizik ez direlako aditzoin gisara agertzen (agerraldi guztien %1,5etan inguru). Horrela neurtuz, 1706-1879 bitartean partizipio berriak garatuko dituzten aditz guztiendako halako oreka bat ikusten dugu: *totum revolutum* batean, 160 bat agerraldi *-i* partizipio berrientzat eta 180 bat *-tu* kideentzat.

Agerraldi horiek garaika kokatzean ohartzen gara *-i*-dun berriak pisua hartuz doazela XVIII. eta bereziki XIX. mendean gaindi. Nolanahi ere, bilakaera garbiago sumatzen da aditz batzuetan bestetan baino: *akabi* 1706an azaleratzen da lehenbiziz (*CatOlo* 92) eta *akabatu* azken aldiz 1734an lekukotzen dugu (*Othoitze* 7); *esteki* XIX. mendearen hastapenean hasten da agertzen (*Xarlem* 928), eta *estekatu* 1873 artino (*EvS* 18, 12) aurkitzen ahal da. Zenbaitetan *-i*-dun forma berria are berankorragoa da; horrelakoa da *phorroki*-ren kasua: gure corpusean *phorrokatu* baizik ez da ageri —*phorroki* corpusetik landako bi testu berankorretan atzeman dugu—. ³⁰³

³⁰³ Eztirok egin dantzarik, / bizkarra eta menbriak oro / joka ditit phorrokirik (Baküs 340); Hiruak gütie phorroki / erremisione gabe (Baküs 419); Oro phorrokirik nün / eta ezin erremedia (Baküs 586); Gaixkigile elibatek

Azkenean, erran daiteke *-i-dun* partizipioen multzo berria azken mendeetako zubereraren berrikuntza dela, egun inguruko herri batzuetan forma bat edo beste lekukotu delarik. Multzo oso ugaria ez bada ere, bilakabide arrakastatsua gertatu da, zeren garai berriago batean eredu zenbait euskal partizipiotara ari baita analogiaz hedatzen: *phorroki* ‘phorrokati’ & *xeheki* ‘xehekatü’ ez dira gure corpusean, baina bai zenbait testu berankorretan (§ 3.3). Gauzak horrela, ezaugarriak gure egunetaraino iraun du, menturaz azkarrago: “Egun ere adibide ugari entzuten da Zuberoan: *akabi*, *arrabaski* ‘arrabaskatu, xehatu’, *desaloki* ‘dislokatu’, *enplegi* ‘baliatu’, *esprabi* ‘proba egin’, *esteki*, *erremarki* ‘ohartu’, *porrokhi* ‘porrokatu’, *xeheki* ‘xehekatu’. Egungo mintzoan Amikuzeko Bithiriñan *espaakiik* ‘eskapaturik’ bildu dugu guk” (Camino 2014 § 2.4.5.5); *deskargi* forma ere ageri da Amiküzen: (Camino 2016: 405).

51. TAULA. Partizipio berrien lehen agerraldia eta *-tu* kideen azkena.

1706	<i>akabi</i>	<i>akabatü</i>	† 1734
~1750	<i>esprabi</i>	<i>esprabatü</i>	† 1873
1770	<i>ataki</i>	<i>atakatü</i>	† 1800
1757	<i>ezkapi</i>	<i>ezkapatü</i>	† Pierris (?)
1770	<i>kontserbi</i>	<i>kontserbatü</i>	† 1873
1785	<i>enplegi</i>	<i>enplegatü</i>	† 1812
1788	<i>desaloki</i>	<i>desalokatü</i>	?
XVIII.	<i>deskanpi</i>	<i>deskanpatü</i>	† 1836
~1800	<i>esteki</i>	<i>estekatü</i>	† 1873
1807	<i>arramarki</i>	<i>arramarkatü</i>	† 1814
1848	<i>arrabaski</i>	<i>arrabaskatü</i>	† 1869
1849	<i>süstengi</i>	<i>süstengatü</i>	[bizirik]
XIX.	<i>phorroki</i>	<i>phorrokati</i>	† 1857
XX.	<i>xeheki</i>	<i>xehekatü</i>	† 1879
1904	<i>meskabi</i>	<i>meskabatü</i>	[bizirik]

phorroki dütiela Maulen (Herria, 1969-10-30); Plastre gaixua bortizki io dü, eta untsa phorroki (Herria, 1972-7-20).

3.5. Partizipio berrien jatorriaz

Zuberoako *-i* aditz sail berriaren jatorriak esplikabide posible bat baino gehiago du. Aukerak azaldu ondoan hipotesi bat formulatuko dugu.

3.5.1. Euskararen barneko garapena

3.5.1.1. Euskal partizipio zaharrekiko analogia

Ideian sakondu gabe, hizkuntzalari batzuek *-i*-dun partizipio berriak *-i*-dun aditz zaharrekin lotu izan dituzte. Haritschelharrek ez zuen preseski adierazi: “Bien qu'en général les participes en *i* soient issus de radicaux préromans dans la plupart des dialectes basques, le souletin construit en *i* des radicaux romans” (1969: 87). Caminok bi hipotesi aipatu du: “Bearnesearen eraginez izan dela pentsatu da, baina euskarazko *-i* partizipio atzizkiaren balizko analogia ere gogoan izan liteke” (2011: 126), eta geroko lan batean zehatzago mintzo da: “Biarnesean ikusi da berrikuntzaren hazia, eta *-i* erako euskal partizipioek ere lagundu dukete gara dadin” (2014 § 2.4.5.5). Lotura hori egiteak *-i* berria euskal aditz zaharrekiko analogiaz ageri datekeela dakar inplizitu: *ebili*, *egorri*, *estali* gogoan (bai eta, menturaz, *iduki*, *idoki*, *urthuki* bezalakoak ere),³⁰⁴ hiztunek *akhabatu*, *atakatu*, *enplegatu* → *akabi*, *ataki*, *enplegi* bidea egin dute.

Hipotesi horri arazo batzuk ikusten dizkiogu. Lehenik, multzo berri honetako *-i* ez da kentzen ahal aditzoinaren formarik sortzeko. Bigarrenik, *akabi*, *ataki* & *enplegi* bezalakoak agertzen direnean, funtsean XVIII. mendean, *-i* sail zaharra aspaldi ihartua zen —Oihenarten *aberatsi* ‘aberastu’ salbuespen arras bakana da, Caminok ohartarazi bezala (2011: 126)—. Aitzinekoari lotuz, fenomeno zergatik mugatzen da dozena bat aditzera? Hau da, historikoki aditz gehienak *-tu* atzizkidunak dira, eta haien saila baizik ez da emankor. Eta gehiago, zubereraz gainerako euskalkietan *-i* sailean iraun duen zenbait aditz zahar *-tu* sailera iragan da: *irakurtü*, *eskentü*, (*h*)*erakitü*. Hirugarrenik, hipotesi horrek ezin du azaldu zergatik *-i* sail zaharrekiko analogia ez den Zuberoatik kanpo gertatu.

³⁰⁴ Iparraldeko hiztunek *-ki* morfemadun aditzak *-i* sailekoak bailiran berranalizatu dituzte, *iduk*, *idok*, *urthuk* bezalako aditzoin forma berriak kreatuz. Fenomeno hori *-i* partizipio berrien kasik garaikidea da (cf. § 2.3).

3.5.1.2. *-ki* atzizki izen sortzailearekiko analogia

Beste aukera bat da *-i* berria *-ki* atzizki izen sortzaileari lotzea. Horren arabera, eta formalki partizipio bezala portatu arren, *akabi*, *esteki* & *ezkapi* moldeko formek nolabaiteko izen-tasuna lukete, hastapenean bederen; horrek inplikutzen du *ezkapatu da* & *ezkapi da* pareak garai batean ñabardura semantikoak zituzkeela. Azken buruan, ideia honek *ezkapi da* gehiago aditz perifrasi ala kopula den gogoetatzera garamatza. Ekialdeko euskararen atributuen eta kopularen mugagabeen emateko joerak aski ilun dezake afera: *Hounki gin ciradiela* (*SteEli* 1099 & 1426) formularen badakigu *hounki gin* ‘bienvenu’ atributu dela, eta *ciradiela* ‘soyez’ aditz nagusia.

Corpuseko adibideak aztertu eta, ez dugu *-i* multzo berrikoen eta haien *-tu* kideen arteko diferentzia semantikorik atzeman; gehienez ere, aditz bakanetan argudia liteke zerbait.³⁰⁵ Erran den bezala, *-i* berriaren forma guztiek ez dute ber bilakaera (§ 3.4); *-tu* partizipioa guztiz ordezkatu denean (*akabi*), pentsatzekoa da forma berriaren izen-tasuna ezin dela mantendu. Beharbada, *-i*-dun forma berrien izen-tasuna sorburuan proposa liteke, haien bilakaerak aditz-tasun osoa hartzera eramane baino lehen. Hein batean, horrelako zerbait gertatzen dateke beheiti iruzkinduko den zenbait lokuziotako osagai nominalekin (§ 3.6).

3.5.2. Euskaratik kanpoko eragina

Gure ikusteko maneran, *-i* sail berriko partizipioak geografikoki hain eremu dialektal batera mugatu, funtzionalki hain mailegu konkretuetara hertsatu, eta diakronikoki hain berri izateak beste zerbaitetara seinalatzen du. Bada, biarnesaren eragina aipatu izan da *-i* berriaren azaltzeko (Camino 2011: 126 & 2014 § 2.4.5.5; Padilla-Moyano 2013a: 272). Izan ere, proposa daiteke *-i* berri honen jatorria gaskoiaren aditz morfologian datzala, zehazki indikatiboaren orainaldiko 1. pertsona singularraren morfeman. Hau da, biarnesez —gaskoiaz oro har, baina ez okzitaniara osoan— *acabar*, *atacar*, *emplegar* edo *conserbar* aditzak honela jokatzeko dira aipatu formak: *acabi*, *ataqui*, *emplegui*, *conserbi*. Erran behar da *-i* desinentzia hiru aditz sailei komuna dela (*-ar*, *-er*, *-ir*), III. sailekoek aldi berean atzizki inkoatiboa hartzen badute ere: *mourir* → *mourisqui*.

³⁰⁵ Peillenek aldea ikusten du *phorrokati* & *phorroki* parean: “Porrocatu: Gaur ez du «déchirer» adierazia, azken hori «üratü» bailitzateke; porrokatü zatitü da eta porroki «itsuski zatikatu, zauritu, desegin»; adibidez: begithartea phorrokirik, etxiak, artoak phorroki.” (1983a: 132).

52. taula. *-i-dun* partizipio berriak: biarnesaren eragipena.

Gaskoiaren infinitiboak	1. pertsona	Zuberoako forma berriak
<i>acabar</i> ‘achever’	<i>acabi</i>	<i>akhabi</i>
<i>arravascar</i> ‘ravager’	<i>arravasqui</i>	<i>arrabaski</i>
<i>arremarcar</i> ‘remarquer’	<i>arremarqui</i>	<i>arramarki</i>
<i>atacar</i> ‘attaquer’	<i>ataqui</i>	<i>ataki</i>
<i>conservar</i> ‘conserver’	<i>conservi</i>	<i>konserbi</i>
<i>desalogar</i> ‘disloquer’	<i>desalògui</i>	<i>desaloki</i>
<i>descampar</i> ‘décamper’	<i>descampi</i>	<i>deskanpi</i>
<i>emplegar</i> ‘employer’	<i>emplegui</i>	<i>enplegi</i>
<i>espravar</i> ‘éprouver’	<i>espravi</i>	<i>esprabi</i>
<i>estacar</i> ‘attacher’	<i>estaqui</i>	<i>esteki</i>
<i>escapar</i> ‘échapper’	<i>escapi</i>	<i>ezkapi</i>
<i>susténguer</i> ‘soutenir’	<i>sustengui</i>	<i>süstengi</i>

3.5.3. Gure hipotesia

Euskararen barneko garapenari doakionean, *-i-dun* partizipio zaharrekiko analogiaren hipotesiak ahulgune nabarmenak ditu (§ 3.5.1.1), bederen faktore bakar gisara proposatua izateko. Hizkuntzaren barneko logikari pentsa, gure ustez *-ki* atzizki izen sortzailearen erakarpenak pisu handiago luke, horri ere zerbait oposa dakioketarik (§ 3.5.1.2). Azaldu dugun hirugarren hipotesia garatuko dugu orain, hots, biarnesaren eragipena postulatu duena.

Azken mendeetako biarnes-zuberera hizkuntz ukipen azkarrean kokaturik, Zuberoako euskaldun anitzek biarnesa ikasi dute, eta euskararen ukipen horren ondorioak nabarmenak dira maila guztietan (cf. ATALASEAN, § 3.4.4.6). Orainaldiko 1. pertsona singularra maiztasun altuko elementua izanik, biarnes batekin tratatzean zein-nahi zuberotarrek maizen entzuten zituzkeen *acabi*, *ataqui* & *emplegui* bezalakoak. Biarnesaren agerpen nabarmena duen *Chiveroua eta Marceline* izeneko fartsan ondoko berseta irakur daiteke:

Que men fouti de tout! [= Je m’en fiche de tout]

enaiq idequiren etche hountariq,

Marcelina beharbitut jcousi

jalqui gabe hebetiq. (269)

Elebidun izan gabe ere, logikoa da pentsatzea zuberotar anitzek halako perpauk puskak ikasiko zituztela, eta baliatuko, *que m'en fouti de tout* 'denetaz futitzen naiz' bezala — bidenabar, euskarak *fouti* formaren bidez mailegatu duke *futitu* aditza.³⁰⁶

Bestalde, biarnesaren eraginaren hipotesia guztiz koherentea da Penintsulako euskararen gertatu den fenomeno paralelo batekin, haren helmena oraingoz mugatuago bada ere. Ezen *akabo*, *eskapo*, *espero*, *fio* eta *paso* bezalakoetako *-o* gaztelaniaren adizkeraren bidez esplikatzeko ahal da.³⁰⁷ Horrela, AKABO sarreran honakoa dio OEH-k: "Parece que se trata, en último término, de rom. *acabó*, 3.ª sing. del indefinido" (s.v.). Beste forma batzuetan etimologiek orainaldiko 1. pertsona singularrera seinatzen dute: "Badirudi sorreran gazt. *fío* dela, *fiar* 'fidatu' aditzaren indikatiboko orainaldia, lehen pertsona singularreko forma; cf. *espero*, *ameto*. (*Euskararen Hiztegi Etimologikoa*, s.v. "fio").³⁰⁸ Zerrenda luza daiteke: *kitto*, *paso*, *planto*, eta beharbada *inbido*.³⁰⁹ Dena den, ezin ahantz daiteke Urgellek (2016a: 296) sail honetako formak atzeranzko eratorpenaz azaldu dituela, *-atu* bukaeradun partizipioetarik.

³⁰⁶ Frantsesezko kidea aski diferentea da: *foutre* aditza "Ne pas se soucier, se moquer (de quelque chose, de quelqu'un). *On s'en fout; ils se foutent de nous*" (TLFi s.v. *foutre*). Biarnesezko *que m'en fotti de tot* frantsesera bihurturik: *je m'en fous de tout*.

³⁰⁷ Kasu honetan ere inork proposa lezake euskararen barneko bilakabide bat, *-o* bokalismoa agertzen duten aditzekiko analogiaz (*igo*, *irago*, *emon*...). Gure ustez lotura hori ahulegi litzateke: Zuberoako *-i* sail berria azaltzeko *-i* partizipio zaharrekiko analogia baino ahulago, bederen.

³⁰⁸ Gaztelaniari mailegatu adizkia iraganaldiko 3. pertsona ala orainaldiko 1.a den beharbada formaka aztertzekoa da, argudio pragmatikoetan oinarrituz. Hau da, *akabo* edo *eskapo* formetan 3. pertsonaren hipotesiak pisu handiagoa badu (< *se acabó*, *se escapó*), *espero* edo *fio* formen mailegatzea sinesgarriagoa da 1. pertsonatik abiatuta (< *espero*, *me fio*). Nolanahi ere den, *-o*-dun formekiko paraleloaren indarra aditz forma jokatuak izatean datza.

³⁰⁹ Penintsulako euskalkietan mailegatze molde honek bizirik irauten du. *Paso egin/eman/izan* lokuzioez gain, adibidez, hiztegiek oraino jaso ez duten *paso egin* 'futitu' erabiltzen da gazteen artean (cf. gazt. *pasar de*); orobat erran daiteke *eskapo egin* lokuzioaz, oraino OEH-tik absente.

53. taula. 1. pertsonako forma jokatuaren mailegutza mendebaldeko euskarari.

gaztelania	euskal aditz perifrasiak
(yo) <i>acabo</i>	<i>akabo izan</i> ‘achever’ (cf. zub. <i>akabi</i>)
(yo) <i>admito</i>	<i>ameto izan</i> ‘admettre’
(yo) <i>escapo</i>	<i>eskapo izan</i> ‘échapper’ (cf. zub. <i>ezkapi</i>)
(yo) <i>espero</i>	<i>espero izan</i> ‘avoir de l’espoir’
(yo) <i>me fío</i>	<i>fio izan</i> ‘avoir confiance’
(yo) <i>paso</i>	<i>paso egin</i> ‘s’en fiche’
(yo) <i>me planto</i>	<i>planto egin</i> ‘s’arrêter’

Hori erranik, *-i* eta *-o*-dun formak ez dira guztiz parekagarriak. Batetik, *-o*-dun multzoko forma batzuk Zuberoako *-i*-dun partizipio mailegatuak baino zaharragoak dira, eta haietarik batzuk orokorrak ere (cf. Ip. *akhabo*); bestetik, *-o*-dunen multzoak ez du oraino aditz-tasun osoa erdietsi, hots, *light verbs* edo erranbide gisara erabiltzen dira, *egin/eman/izan* aditzekin konbinaturik. Nolanahi ere den, Hegoaldeko *eskapo* eta Zuberoako *ezkapi*, gure ustez, bi fenomeno guztiz paraleloren emaitzak dira.

Azkenean, Zuberoako *-i* molde berriaren sorrera biarnesaren eraginaren bidez azaltzea proposatzen dugun arren, deusek ez du galarazten hizkuntzaren barneko logikak ere nolabaiteko indarra eragin lezan, Caminok dioenez (2014 § 2.4.5.5). Beraz, guk biarnesaren eraginaren hipotesiari emanen diogu lehentasuna, hiru arrazoitan oinarriturik: i) euskalkien artean zubererak jaso du gaskoiaren eraginik sakonena, azken mendeetan bederen —hots, aztertzen dugun ezaugarria ageri den garaian; honek, hein batean, esplikatzeko du zergatik *-i* sail berria ez den apenas Zuberoatik kanpo ageri—; ii) indikatiboaren orainaldiko 1. p. singularra maiztasun handiko elementua da, pisu aski duena berrikuntzaren sorrera justifikatzeko; eta c) Penintsulako euskalkietan fenomeno bera gertatu bide da: *akabo*, *ameto*, *eskapo*, *espero*, *fio*, *kitto*, *paso* & *planto* bezalakoetako *-o* gaztelaniaren adizkerak eragin duke.

3.6. Bestelako *-i*-dunak: *bali*, *bezt*, *dependi*, *fini*, *jelosi*, *parti*, *plañi*

Puntu honetan Akitaniako euskarari ohikoak edo ez hain ohikoak diren beste *-i*-dun formak iruzkinduko ditugu. Oro bildurik ekarri arren, halako formak prozesu desberdinen ondorio dira eta, beraz, azalpen diferenteak behar dituzte.

FINI. Euskaraz *-itu* akabantza duten zenbait aditzek *-i* moldeko formak dituzte lehian, beren aditzoinetarik abiatuak izan ala ez. Iparraldean *fini* normalean partizipioa eskatzen duten testuinguruetan baliatzen da: “Expr. equivalente a *se ha terminado, se acabó*” (OEH s.v.); “Fini, adj. *fini, akabo* (invariables)” (Lhande s.v.), maiz FINI IZAN lokuzioan erabilia.

Formaren jatorria fr. *fini* partizipio edo adjektiboa izan daiteke. Laguntzaile iragangaitz ala iragankorrez jokaturik, *fini*-ren balioak bat egiten du *finitu* partizipioarenarekin: *Orai, fini duta?* (Larz “Herriko bozak”, 3. gert.) & *Lamiaren kondaira hortan dut finitu* (Bordel “Segeturik ez”).

PLAÑI. *Fini* formaren antzekoa da: bada *plainitu / pleinitu / plañitu* partizipioa, baina *pleinu / pleini* izan lokuzioa ere existitzen da (zub. *plañu / plañi* izan): *Zure eta ene amodioa plañi düzü mündia* (Michel 1857: 428); *Enük plañi deusetan, / enezala khexa erazi, / eztikek hire profetia / eta ene erranetan bai* (*Cabalçar eta bere familia* 38); *Ihue ezta plañi traje tzirrista bat bizkarreti gainti ükhenik* (J.B. Mazéris *GH* 1933, 303 *apud* *OEH* s.v. “pleinu”). Lokuzio honetako osagai nominala *plainu/pleinu/plañu* izena da, baina zergatik ageri da *-i* bukaera? Pentsa liteke aditzoinaren forma hartu dela edo, bestela, zubereran *plañu* (det. *plañia, plañiak*) → *plañi* berranalisia gertatu dela?³¹⁰ Azkenik, ezin da biarnesaren eragina baztertu: *planher > plañitu* etimologia gardena da, eta berriz ere baliteke *jo que planhi* ‘pleinitzen naiz’ → *plañi niz* mailegatze zuzena ere.

DEPENDI. Egungo Iparraldean aski hedatua da *dependi izan*, molde iduriz berria. Ez *OEH*-k, ez *EKC*-k, ez dute adibiderik jaso; agerraldirik ez, halaber, gure corpusean.

BEZTI. Aldiz, *bezt* (*izan, egon, ibili...*) arazorik gabe aurkitzen ahal da testuetan: *OEH*-k Harismendy, Argaignarats, Hiribarren, Elissamburu, Zalduby, Larzabal, Xalbador eta Casenave-Harigile idazleengan lekukotu du, eta *EKC*-k gutxienez Duvoisin eta Lafitterengan ere —zerrendak hedadura geografikoaren berri argia ematen du—. Zuberoan, egun, Maider Bedaxagarrek lau aldiz baliatu du pasarte berean: “*Bena ez dira horregatik gizonez bezt: argazkian ageri den bezala, oro arropaz bezt dira. Hérellek idazten dü: « gizonez bezt diren emazteek arropa llabürrak dütië, belhainetara heltzen direnak, [eta] emaztez bezt direnek aldiz, arropa lüzeak dütië, lürrela artio heltzen direnak »*”. (Bedaxagar 2014: 9).

PARTI. *Partitu* aditzarentzat, *parti* forma inoiz partizipioaren funtzioan aurkitu da: “La forma de participio *parti* se documenta en un texto baztanés del s. XVIII” (*OEH* s.v. “partitu”).

³¹⁰ Mota honetako berranalisia ezagunagoak dira kontrako norabidean. Hau da, Zuberoako eufonia bokalikoa direla medio, hitz bukaerako *-i, -e* & *-ü* bokalak *-i* bihurtzen dira deklinatzean edo beste zenbait atziki eranstea; ondorioz, hitzunek elearen jatorrizko itxuraren kontzientzia gal dezakete, berranaliaren bidezko formak kreatuz: *infame, konforme, triate* (*infamia, konformia, triatia...*) → *infamu, konformu, triatu*. Beraz, temak *-i* duenean gerta daiteke beste bokal batean berranalizatzea, baina maiz zaila da aipatu fenomenoala *i – ü > ü – ü* harmonia gertatu den erabakitzea: *zübi, üzki, hazkürrü* → *zübü, üzkü, hazkürrü*.

Beharbada, pentsa liteke *fini* arrakastatsuaaren parekoa izan zitekeela *parti*, baina arrakastarik gabe. Hau da, nonbait *je suis parti, il est parti...*

BALI (*bali izan* “ser válido, valer”; *OEH* s.v.) erranbidearen kasua diferentea da, ez baita **balitu* aditzik. *OEH*-ren arabera, lehenbiziko agerraldia 1766koa dateke, eta sustut XX. mendean lekukotzen da: *Bali bekit gaur zuri, koplá ematea, / ene egon-tokiari, agur egitea* BertsZB 144. *Aita Saindu berri baten hautatzea deliberatu zuten, mementokoaren hautua bortxazkoa zelakotz etzela bali*. Zerb IxtS 107. *Ba... Zure kofesioa bali da, eta hura berritz eni ez aipha*. Larz Senper 38. Gure corpusean behin baizik ez da ageri, 1807koa den fartsa batean: *Hüra badien, bali ala ez, / ahal dakizü ingoiti (Malqu eta Malqulina 541)*, eta *EKC*-ren emaitzak ere urriak dira: Larzabal (lau agerraldi), Uriarte (behin) eta Lafitte (behin).

JELOSI. Azkenik, *jelosi* formak, *jelosi izan* lokuzioan erabiliak, bi azalpen onartzen du. Lehenean, *-i* bat erantsi da (cf. gask. *jelous* → eusk. *jelos*), menturaz *-i-dun* bestelako aditz lokuzioekiko analogiaz: *bali izan, fini izan, plañi izan* → *jelosi izan*. Bigarreanean, bidea *jelosia* → *jelosi izan* daiteke. Forma hori jada Leizarragak ematen du: *Çueçaz ielossi dirade* (Lç Galat 4, 16) & *Ecẽ ielossi naiz çueçaz Iaincoaren ielosgoaz* (Lç Cor II, 11, 2). Zubereraren corpusean bildu ditugun etsenpluak XIX. mendekoak dira: *Eni eman abantailas / Jelosi beitçiren* (Xarlem 1255); *Emaztia xalanteki, harez nintzan jelosi* (Etch “Bi berset dolorusik”); *Ni han nintzanez jelosi* (Etch “Ahaide delizius huntan”) & *Bihotçaren jelossi da* (*Meditacioniac* 114). Aldiz, *-i* gabeko agerraldi bakarra dugu corpusean: *Bena jelos düütüzü* (*Saturna* 283).

Ikusi denez, azken puntu honetan bildu ditugun *-i-dun* formak ez dira *akabi, esteki & ezapi* sailekoen parekoak: ez dira partizipioak eta, beraz, ez ditzakete *-ko, -ren, -rik & -a* atzizkiak har. *Bali, beztí, dependi, fini, parti, plañi & jelosi* Zuberoan ez ezik, Iparraldeko mintzo guztietan hedatu den molde baten isla dira. *Akabi, esteki, ezkapi* moldekoekin loturarik egitekotan, beste forma hauek —eta bereziki ere *jelosi*— partizipio berrietako *-i-ren* jatorri nominalaren hipotesia indartzera letozke.

3.7. Ondorioak

XVIII. mendetik Zuberoako euskarak *-i* bukaerako partizipio sail berri bat garatu du. Forma berri horiek *-ko, -ren, -a & -rik* atzizkiak onartzen dituzte, partizipio perfektiboaren, part. prospektiboaren eta erresultatibozko formen funtzioak betetzeko. Bi aldiz aditzoin gisa ere lekukotu dira. Aditz multzo berrian biarnesari mailegatu zaizkion aditzak biltzen dira: *akabi, arrabaski, arramarki, ataki, desaloki, deskanpi, enplegi, esprabi, esteki, ezkapi, kontserbi, süstengi* eta agian *kontsumi*; orok beren kidea dute *-tü* sailean. Bi sailen arteko lehia XVIII.

eta XIX. mendeetan gaindi deskribatu dugu, lexemaka; lehiaren norabidea *-i-dun* berrien aldekoa da.

Ez dugu uste fenomeno hau euskararen barneko garapen hutsa den, *-i* atzizkidun euskal partizipioekiko zein *-ki* atzizki izen sortzailearekiko analogiaz, proposatu izan denez. Gehienez ere, *-i* sail zaharrak joera berria indartuko zukeen, hedakuntza berankor eta mugatu batera bulkatuz: *phorrokatu, xehekatu* → *phorroki, xeheki*. *-Ki* atzizkiarekiko analogiaz denaz bezainbatean, baliteke *-i* berridun formen sorrera ekialdeko euskararen barneko logika batek indartua izan zedin, *-i* forma berriak halako izen-tasuna atxikiz: zuberera historikoan anitzetan ez da argi egun [AD. NAGUSI + AD. LAGTZ.] hartzen duguna ez ote den gehiago [ATRIBUTU + AD. NAGUSI] egitura. Horrela izatera, *ezkapi* bezalakoak izen gisa erabiltzen hasi ziratekeen, eta denborarekin aditz-tasun osoa bereganatuko zuketean, gehienetan *-tu* saileko kideak osoki ordezkatur.

Forma berrien jatorria biarnesaren eragipenaz azaldu dugu, hain zuzen ere gaskoiaren indikatibozko orainaldiko 1. pertsona singularraren *-i* morfemaren bidez (*acabi, ataqui, emplegui*, etab.). Proposatu dugu, halaber, horren paraleloa bide dela Hegoaldeko euskararen, gaztelaniaren aditz joskeraren *-o* zenbait formatan azaleratuz: *akabo, ameto, eskapo, espero, fio, kitto, paso, planto*, etab.

-i-dun partizipio berrietarik landa, Iparraldean badira beste zenbait aditz perifrasi *-i-dun* osagaiekin. *Bali, bezti, dependi, fini, jelosi, plañi* formatako *-i* agerrarazi duten eraginak seguruenik ñabarragoak dira *akabi, esteki & ezkapi* bezalakoentzat argudiatu ditugunak baino.

4. Zenbait ohar partizipio imperfektiboaren formez

- 4.1. Sarrera
- 4.2. Partizipio imperfektiboaren formak
- 4.3. *-keta* atzizkia
- 4.4. *egorraite*
- 4.5. *-te* & *-tze* atzizkien arteko lehia
 - 4.5.1. Abiapuntua
 - 4.5.2. Kontsonante ozena + *-i* aditzak
 - 4.5.3. *-ki* aditz multzoa
- 4.6. *-n* multzoko aditzak
- 4.7. Ondorioak

4.1. Sarrera

Deus baino lehen, komeni da argitzea tesi honetan *partizipio imperfektibo* terminoa lehenetsi dugula.³¹¹ Sistemaren ikuspegitik aditzoinaz landako hiru formei *partizipio* deitura esleitzea koherente iruditu zaigu: part. perfektiboa, part. imperfektiboa eta part. prospektiboa. Atal honetan hauxe dugu xedea: Zuberoako testuetarik idoki daitezkeen datu interesgarrien ekartzea, eta haietarik ondoriozta litezkeen hipotesien edo aieruen proposatzea; ez gehiago, ez gutxiago. Iturri nagusiak Trask 1990, 1996 & 1997 eta, batez ere, Urgell 2006 dira. Imperfektibozko formen gaineko jakingarriak bildu ondoan (§ 4.2), honako puntuak jorratuko dira, Zuberoako testuetan xerkaturik: *-keta* atzizkia (§ 4.3), *-aiten* atzizkia (§ 4.4) eta *-te* & *-tze* atzizkien arteko lehia (§ 4.5).

4.2. Partizipio imperfektiboaren formak

Inperfektibozko formez denaz bezainbatean, Urgellen 2006ko lana abiapuntu ezin utzizkoa da. Bertan ordura arte genekiena bildurik, eta euskalki guztietako testu zaharren corpus zabal batean oinarriturik, autoreak deskripzio sistematikoa eta ondorio aberatsak eskaintzen dizkigu. Ideia orokorrak gogoratuko ditugu, gure lanaren iparrorratz gisara:

- Euskara historikoan inon ez da part. imperfektiboa atzizki bakarrarekin eratu.

³¹¹ Euskaritzaren tradizioan hauxe da barreiamendu terminologiko handiena pairatu duen forma jokatuabea. Euskarazko lanetan *aditz-izen* terminoa gailendu arren (Euskaltzaindia 2002), erdaretan bestelako ordainak baliatu izan dira: *gerund* (Trask 1995 & 1997), *imperfective participle* (Hualde 2003), *gérondif* (Lafitte 1944), *nom verbal à l'inessif* (Mounole 2006), *participe présent* (Mounole 2011). Afera terminologiko honen kontu zehatzago batentzat De Rijk-en azken lanera igortzen dugu.

- Eremu zabal batean (erdialde gehi ekialdean) *-te* & *-tze* atzizkiak baizik ez dira erabili.
- Garai historikoan *-te* ez da emankor, eta haren bilakaera errezesiboa da.
- Mendebaldeko hizkeretan bada polimorfismo ñabarra: *-eta*, *-keta*, *-te*, *-tze*, *-tzaite* gehi *-tu+te*, *-i+te*, *-i+tze* & *-tu+tze*.
- Partizipio inperfektiboa garapen modernoa da, Erdi Aroan kokatzekoa (Trask 1995 & 1997).

4.3. *-keta* atzizkia

*Cer koeinta dudan higati
En' ixil, eta
Maiz pensaketa,
Egonak siotsan nigati.*

1. IRUDIA. Oihenart 1657: 10

Mitxelenak (1971: 245) eta Urgellek (2006: 934) jatorri berekotzat jo dituzte *-eta* & *-keta* atzizkiak; aldiz, ez da segurua bietako zein den bigarrenkaria, *-keta* izatea egiantzekoa bada ere (cf. *FHV* 247-248). Manterolak (2015: § 4.6) **hetan* ikusi du bien jatorrian, hots, 3. graduko erakuslearen inesiboa, posizioaren arabera hasperena galdua (*-etan*) edo herskari bihurtua (*-ketan*). Urgelli jarraikiz, eta gure lanaren eremuari eragiten diolarik:

Es conocido que la forma *-keta* del sustantivador tiene una variedad de funciones en la zona septentrional y pirenaica que es en buena parte desconocida en el resto del País. No nos debería extrañar, pero no se suele encontrar citado, que haya un ejemplo prístino 'base verbal + *-keta*' (desde luego, en locativo) en Oihenart (*pensaketan*). Nos reafirma en la creencia de Trask de que fue extensión analógica a bases verbales lo que hay en el origen de las formas del gerundio, y en concreto de *-keta*. (2006: 935-936).

Bada, *-keta* atzizkiak badu nolabaiteko agerpena Zuberoako testuetan. Hasteko, Urgellek seinalatu *pensaketa* forma, Oihenarten testigantzarekin has (1)-(2) (ikus 1. IRUDIA) eta XVIII. mendean datatua den fartsa batekin buka (3).

- (1) *Nik dudan lana, / Ezin errana, / Zer koeinta dudan higati: / En'exil, eta / Maiz pensaketa, / Egonak ziotsan nigati.* 'Le tracas que j'ai ne peut se dire, ni le souci que j'éprouve à cause de toi. Mon silence et mon attitude souvent pensive parlent de toi.' (O *Po* III 4)
- (2) *Morroina beh' aurkintzetan / Baitzauten, aldarte hetan, / Zer egin ziroen, oldar bat, / egon zedin pensaketan.* 'Le jeune homme, qui les écoutait dans les parages, réfléchit un instant à ce qu'il pouvait faire dans ces circonstances.' (O *Po* XXVI)

- (3) *Igan triatila eta so orotarar eta jar kaideran eta phensaketa. jaiki eta minza. (Caballar eta bere familia 9-did; Urkizu 1998: 121)*

OEH-k bi adieratan jasotzen du *phensaketa*. Lehena gerundiotik hurbil legoke: “Pensando. « En réflexion » *VocBN*; « En train de réfléchir, méditer. *Pensaketa zagoen, il réfléchissait* » *Lhande*”. Hau Iparraldeko tradizioari dagokio, eta Zuberoatik kanpoko adibideak ondoko egileenak dira: Goyhetché 30, Etchamendy 203, Lafitte *Murtuts* 18, Jean Etchepare 69, 64, 68, 69, 95 & 108 eta Ardoy *SFran* 235. Aldiz, bigarren adieran *phensaketa* izenki huts litzateke: “Pensamiento, acción de pensar”.

Pensaketaz gain, atzizkia beste hitz batean aurkitzen ahal da. Oihenartekin jarraituz *elhaketa* ‘solosaldua’ aipa dezakegu. *OEH*-k *eleketa* aldaera hautatzen du sarrera-buru: “Documentado desde el s. XVII (*elheketan* en Axular y *elhaketan* en Oihenart) en autores septentrionales; en el XX también lo usan algunos meridionales”. Honek ez luke aditz baliorik, baina *OEH*-k *eleketan* azpisarrera “conversando, hablando” dakar, eta horixe da Oihenartek lekukotzen duena (4). Zuberoatik kanpo Axularrek eta Duhalde, gehi XX. mendeko zenbait egilek osatzen dute lekukoaren zerrenda.

- (4) *Lagun-artean, / Hel nadinean, / Elhaketan, erhogoan, / Eznun dostatzen, / Eznun mintzatzen, / Hi beti, beti, aut gogoan. ‘S’il m’arrive d’être en compagnie, au milieu des bavardages et des folies, je ne m’amuse pas, je ne parle pas ; c’est à toi que toujours, toujours, je pense.’ (O Po III)³¹²*

4.4. Egorraite

Zubereraren corpusean partizipio imperfektibo irregular bat ageri da, guk dakigula beste inon lekukotu gabea: *egorraiten/igorraiten* ‘igortzen’. Forma hau lehenbizi Tartasengan aurkitu dugu (5), baina bereziki Eguateguyren lanetan ageri da (6)-(15), bai eta fartsa xaribariko batean (16), *Uscara Librian* (17) eta Chahoren izkribuetan ere (18); azkenik, XX. mendeko testu batean ere atzeman dugu (19). *Egorraiten* forma, beraz, urrun da hapax izatetik; halere, *OEH*-k ez du jaso. Aditz-izen forma honekiko bi aipamen irakurri dugu. Lehenbizikoa Darricarrèrek egin zuen (1911: 22), baina haren analisi makurra da.³¹³ Bigarrena Eguateguyren testuaren edizioan agertzen da, azalpenezko ohar batean: “*igorraiten*: (Z. zah):

³¹² Lafonen itzulpena (1955a: 7) aski librea izanik berdin hauta zezakeen frantsesaren gerundioa; ediziorako oharretan bere hautuaren berri ematen du: “*Elheketa* est pris ici dans une acception péjorative. *Lhande*, comme Azkue, donne pour ce mot les deux sens de « conversation » et de « loquacité ». *Elhe* peut signifier « discours vains, paroles en l’air, contes » (*Lhande*)” (1955b: 66).

³¹³ “*Igorraiti-a*, « envoyer », « le envoyer ». Le suffixe du substantif verbal *-iti-a* « le faire » se détache ici du tronc verbal *igorra* « le-envoi »” (1911: 22).

gaur *igorten*, bidaltzen” (Peillen 1983b: 170);³¹⁴ hori ez ezik, *igorrainen* da Peillenek Eguiateguyren euskara Pettarrako kutsua duela argudiatzeko aipatzen dituen bost hitzetarik bat (*ibid.* 10). Preseski gaztigitzen dugu gure corpusean *-aite* bukaera ez dela *egorri/igorri* aditzaz kanpo ageri.

- (5) *Ororen azquen chedia, eta basterra da herioa, hantic harat deusen eré ezquira veldur içanen, eta Iencoac eguiten ahaldian gratiaric handiena da, bere cerbutcariari herioaren, gratian igorrainia.* (Tt Onsa 172)
- (6) *Zeren aitoren semek ezütien ünñüdiak hobeki haitatzen? Zeren, ditian bezaiñ sarri sorthü kanporat igorrainen?* (Egiat I 4)
- (7) *Mündia doa itxasoaren pare, düttiano bagak botxiala porrokatzera igorrainen, Izariak gütü herioari, gure gora beheren botxia denari igorrainen, gure arhabüñkeriaz erri dü egiten, ta guk akabailla ezin sinhets heltüren dela.* (Egiat I 21)
- (8) *Bena profeta handiak bere psalmü 134ian dio Jinkoak bere thesauratik düttiala aiziak igorrainen.* (Egiat I 26)
- (9) *Dü bihotza haiñ tinko herxatzen nono odola igarain ezinez flakatürrik betago, hantik ere berze bizkaiak ere tenkatürrik, beren odoletik die laister bihotzaren zokhorriala igorrainen ta pairamen harez da begithartia [...].* (Egiat I 35)
- (10) *Athenaseko akadoiak hil erazi zian haiñbat zialakoz belier begiak ziskatzen, ta plazergei ütsütü zütianian hegaltaz igorrainen.* (Egiat I 38)
- (11) *Eriak hantik Frantziala airia arhinago delakoz düttia egorrainen ta han dirade sendotzen edo beren herrilat hiltzera berriz ethortzen.* (Egiat II 232)
- (12) *Franko ja ni azotatürrik, adioak ere erranik, ezagützen eztienetara dütt igorrainen eta esparantzan nago eskernio dereitzenetarik eman* (Egiat II 244)
- (13) *Eskelegoa ezta gizontziaren behar bat, bena bai mügaldia beldürrik erran behar e'lirokiana ezi pikarrai mündiala girade jiten ta mihise txar batetan trozatürrik hantik abiatzen, hantik Jinkoak güttiala eskele igorrainen ta deitzen dago proba, egiazki arren eskelegoaz zertakoz güñuke beldür* (Egiat II; Peillen 2011: 113)
- (14) *Hartakoz errumenak ziradianian 50 urtheğerrenean beren etxetarat zütien egorrainen.* (Egiat II 262-263)
- (15) *Berze errege hanitzek ere oberta izigarriak zütien tenplo hari igorrainen, alabadere pagano ziradian güziak.* (Egiat II 354)
- (16) *Hori dela kausa, Agremon eregia, / egorrainen nizü ziegana, / egiteko hori jüstizian / pleiteiatü behar düziela.* (Jouanic Hobe 74 & 112)
- (17) *Certaco ezteiztaçu amenx çoure berriac igorrayten?* (UskLi 221)
- (18) *Jauna, argiz eta loriaz beztiturik ziradiana, beha zite zure zerbutxariaren othoitzari, eta kunpli ezazu ene hobetan, zuri igorrainen dutudan deithoriak;* (Chaho AztBeg XIV: “Preces Sancti Nerssetis Cantabrice” 24)
- (19) *Jaun erretor batek komitatzen zian bere! giltzaiña iganteoroz bazkaritara. Goxoki han biek büürüz-bürü bazkari egiten zien eta bizpahiru dritxo solasen alkarri igorrainen.* (Herria, 1974-11-21)

³¹⁴ Eguiateguyren bigarren liburukiaren edizioan, aldiz, Peillenek “bidaltzen” erran-nahiaren azalpen hutsa ematen dio irakurleari (2011: 12).

Bitzaitüren ‘berpiztuko’ forma iruzkintzean, Peillenek honakoaz gaztigitzen du: “Orain Z. *phiztüren*, *biztuko*. -*Aitü* aditz itxurak Eguiateguyk gogoko ditu; beharbada, eztakigun konnotazioa daukate -*tu* atzizkidun aditzek ez dutena (ikus *ikuraitü*, *igorraitü*, *ükhaitü*, etab.)” (1983b: 186). Bada, forma horiek miaturik, ikusten dugu -*aite* itxurako inperfektibo bakarria *igorraite* dela: besteak perfektibozko formen pean dira emanak.³¹⁵ Galdera pausatzen da: nola esplikatu *igorraite* formaren bukaera? Lot liteke *-tzaite* atzizki konposatua (Urgell 2006: 938-939) erakusten duten formekin? Ez dirudi. Gainera *igorri* aditzak ez luke piztuko silaba bakarreko aditz batzuek sorraraz dezaketen formaren luzatzeko beharra. Izan liteke “-*n* class of verbs” (Trask 1990) direlakoekiko halako analogia bat (*emaite*, *erraitte*, *igaraite* → *igorraite*)? Menturaz. Peillenek markatu bezala (*vid. supra*), Eguiateguyk bazuen halako joera -*aitü* partizipioen emateko, harengandik kanpo atzeman ez duguna; erran daiteke partizipioak “erregularatu” nahi izan zituela *ukhaiten* bezalakoen arabera (*ukhaite*-tik *ukhaitu*). Horretatik kanpo, *igorraite* formaren lekukotza zabalagoa da. Nolanahi ere den, testu gehientsuenek *egorte/igorte* erregularra dute ematen, -*te* ala -*tze* atzizkiekin:

- IGORTE- (Etchart 03, 1v; *CatOlo* 31; Mst IV 18, 3; Ressegue 17; *StJul* 514; *Xarlem* 295; *SteEli* 23; *DKhi* 80; *UskLi* 102; *CatS*; Chaho *AztBeg* IV; *Medit* 75; Ip *KurBD* 20; Archu *Fab* “Aitzin-Beghi”; Etchahun “Ahaide”; *CanBel* 175; *MaiMarHil* 54; Ip *Dial* 11; *HOrdre* 187; *EvS* 13, 20; *SGrat* 17)
- EGORTE- (*Edipa* 329)
- IGORTZE- (*Malqu* 483; Chaho *AztBeg* IV)
- EGORTZE- (Chaho *AztBeg* VIII)

4.5. -te & -tze atzizkien arteko lehia

4.5.1. Abiapuntua

Euskara Arkaikoaren eta bazterreko mintzoen geroko lekukotzatik ondoriozta daiteke -*te* atzizkia **e*-erro-*i* moldeko aditz zaharrei zein -V bukaeradunei eransten zitzaiela, bost enbor

³¹⁵ Eguiateguyk gutxienez behin ematen du *ukhaitü* ‘ukan’ (I 1), baina inperfektiboan beti *ükhaite/ükheite*, hots, -(*i*)*te* atzizkia baizik ez dio eransten. Antzekoa dateke *ikhuraitürik* (Egiat I “Hitzauria”), Peillenen oharrean “probatürik” gisara esplikatua (1983b: 33) —aldiz, *OEH*-n atzeman duguna *ikurazi* da—, eta orobat erran daiteke *bitzaitüren* ‘berpiztuko’ formaz (Egiat I 24), zeinari *OEH*-k sarrera bat eskaintzen baitio Eguiateguyren bi adibideetan oinarriturik. Bestenaz, ez dakigu zer den *pharaitü* (Egiat II 330), Peillenek “pairatu?” iradoki arren. Azkenik, Eguiateguyk maiz baliatzen du *kaltarraitü* aditza, Larramendiren “perseguir”, baina espero ez bezalako inperfektibozko formarekin: *kaltarraiten* (Egiat II 325 & 353).

motatara eramaten gaituena: 1) *-n* (*edate*); 2) *ozen + -i* (*irakurte*); 3) *txistukari + -i* (*ekuste*); 4) *-V* (*ozterate*); eta 5) *-gi/-ki* (*jalgite*) (Urgell 2006: 928). Lehenbiziko testuetarik *-te* atzizkiaren bilakaera errezesiboa da, haren lehiakide nagusiak *-eta* & *-tze* izanik mendebaldean eta ekialdean, hurrenez hurren. Bigarrenari dagokionez, Urgellek (*ibid.*) honela definitzen du berrikuntzaren gunea: hego nafarrera (Berriain), Garazi (Etxepare) eta Lapurdi (Etxeberri Ziburukoa eta Axular) bertize hartzen dituen triangelua. Eredu horretan 1545-1645 bitartean prozesua burutua da, emaitza egungo euskara baturako onartu den banaketa izanik: *-te* soilik *-n* eta *-S* bukaeradun enborrei eratzikitzen zaie. Ifrentzuan ekialde genuke eremu gordetzaileena, Aturrialdetik Zuberoaraino: bertan *-i* morfema hartzen duten gainerako aditzei ere *-te* eransten zaie (*ebilte*, *erorte*).

Eredu berritzaile eta gordetzaile horien arteko halako ebakidura bat deskribatzen du Urgellek, ekialdeko bi berrikuntzek definitua: a) [*-S + -te > i + S + -te*] irristariaren txertatzea (*egoizte*); eta b) *-S + -tze* (*hautse*). Bestalde, mendebalde eta ekialde bat datoz *-te* atzizkiaren indarraz, salbu puntu batean: ekialdean \emptyset partizipio marka duten aditzek *-tze* hartzen dute, baina mendebaldean *-te* (Urgell *ibid.*).

Orain arterainokoa da, *grosso modo*, *-te* & *-tze* atzizkien banaketa, 54. TAULAK erakusten baitu. Ekialdeaz denaz bezainbatean, bi puntu argitu beharra dukegu: 1) egiazki [*R + -i*] bukaeradun aditz guztiek beti *-te* hartzen duten; eta 2) egiazki \emptyset partizipio marka dutenek *-te* hartzen duten, bereziki *-ki* azpimultzokoek —Urgellek beste mintzoetarako aipatzen ditu, hala nola Otxoa Arinen *idukitze*—.

54. TAULA. *-te* & *-tze* atzizkien banaketa orokorra.

	mendebalde	erdialde	ekialde
<i>-n + \emptyset</i>	<i>emoite</i>	<i>emate</i>	<i>emaite</i>
<i>-S + -i</i>	<i>ikuste</i>	<i>ikuste</i>	<i>ikuste</i>
<i>-R + -i</i>	<i>erorte</i>	<i>erortze</i>	<i>erorte ?</i>
<i>-ki + \emptyset</i>	<i>edukite</i>	<i>edukitze</i>	<i>edukite/edukitzen ?</i>
<i>-V + \emptyset</i>	<i>betete</i>	<i>betetze</i>	<i>bethatze</i>

4.5.2. Kontsonante ozena + *-i* aditzak

Ezaguna da ekialdean *erori* & *ebili* aditzen partizipio imperfektiboak *erorte* & *ebilte* direla, hurrenez hurren. Caminok honela deskribatu du ezaugarriaren bilakaera Nafarroa Behereko euskararentzat:

-tu ez den beste partizipio atzizki bat duten aditzek ez dute Nafarroa Behereko euskara zaharrean aditz-izena *-tze* egiten, *-te* baizik; XIX. mendean ematen du nagusitzen dela *-tzen*; Nafarroa Behereko ekialdean, oraino ere bada *-ten* egungo ahozko mintzoan. (2008: 134).

Pare horretaz gain, erroaren bukaera kontsonante ozenean (praktikan dardarkari) duten aditzak ez dira anitz gure corpusean: *egari*, *ekharri*, *eragari*,³¹⁶ *erakharri*, *erori*, *ezarri*, *jarri*, *jezarri*, *ixuri*, *egorri/igorri* & *irakurri*. Bada, Zuberoako testuetan aditz hauen inperfektibozko formek kasu gehientsuenetan *-te* atzizkia dute. 55. TAULAK haien agerpena biltzen du, adizka. Espero dugun *-te* morfemadunentzat ez ditugu agerraldi guztiak zerrendatu, baina bai forma bata ala bestea lekukotzen duten testuak eta egileak; aldiz, *-tze* morfemadun guztien erreferentziak agerrarazi ditugu, gutxiengoan baitira.

55. TAULA. *-R + -i* aditzen partizipio inperfektiboaren formak Zuberoan.

<i>-R + -te</i>	<i>-R + -tze</i>
EBILTE: Oihenart <i>Pro & Po</i> , Tartas <i>Onsa</i> (<i>e-</i> / <i>i-</i>) & <i>Arima</i> (<i>i-</i>), Belapeire (<i>i-</i>) <i>Iganteçtaco Pronoua</i> , Maister, <i>Saint Julien</i> , Eguiateguy (<i>i-</i>), <i>Edipa</i> , <i>Xarlem</i> , <i>Doctrina Khiristia</i> , <i>CatS</i> , Chaho, Archu (<i>i-</i>), Etchahun, <i>CanBel</i> , <i>MaiMarHil</i> (<i>i-</i>), <i>Mysterio</i> , <i>HOrdre</i> (<i>i-</i>), Anna Urruty, <i>Sen Grat</i> .	EBILTZE: Tt <i>Onsa</i> , <i>Pierrot eta Xarrot 203</i> (<i>i-</i>), <i>HOrdre 86</i> (<i>e-</i>), <i>EvS 6, 19</i> (<i>e-</i>).
EGARTE: Tt <i>Onsa & Arima</i> , Bp, <i>CatOlo</i> , Mst, Egiat, Inchauspe (<i>Kurutchiaren Bidiaren Debozionia & Elhestaldiak</i>), <i>HOrdre & Myst</i> .	ERAGARTE (<i>ez</i>)
EKHARTE O <i>Pro & Po</i> , Tt, Bp, <i>Othoitce</i> , Mst, <i>StJul</i> , Mercy, Egiat, <i>Edipa</i> , <i>Xarlem</i> , <i>SteEli</i> , <i>Malqu</i> , <i>DKhirst</i> , Chaho, <i>CatS</i> , <i>Petitun</i> , <i>CanBel</i> , <i>Khurutch</i> , <i>Medit</i> , Archu, Etchahun, Ip <i>Dial</i> , <i>HOrdre</i> , Urruty, <i>SGrat</i> & <i>Catuchuma españoul</i> .	EKHARTZE: Chaho <i>AztBeg IX</i> .
ERABILTE (<i>ez</i>)	ERABILTZE: Chaho <i>AztBeg IX</i> .
ERAGARTE: <i>HOrdre 195</i> .	ERAGARTZE (<i>ez</i>)
ERAKHARTE: Tartas <i>Onsa & Arima</i> , <i>CatOlo</i> , <i>Othoitce</i> , Mst, <i>StJul</i> , <i>Bala</i> , <i>Jouanic Hobe</i> , <i>Edipa</i> , <i>CatS</i> , <i>HOrdre</i> , Urruty.	ERAKHARTZE: Mst III 34, 2.

³¹⁶ *Egari* ‘jasan, pairatu’ aditzaren forma kausatibo hau *hapax legomenon* batentzat har daiteke, agerraldi bakarra 1860koa izanik: *eragartez* (*HOrdre 195*); ikus § 6.3.2.3.

ERORTE: Oihenart <i>Po</i> , Tartas <i>Olsa & Arima</i> , <i>PrS</i> , Belapeire, <i>CatOlo</i> , <i>Igantçtaco Pronoua</i> , Maister, <i>StJul</i> , Egiat, <i>Edipa</i> , <i>SteEli</i> , <i>DKhirst</i> , <i>UskLi</i> , Chaho, <i>CatS</i> , <i>Petitun</i> , <i>CanBel</i> , <i>Khurutch</i> , <i>Medit</i> , <i>Ip KurBD & Dial</i> , Archu, <i>MaiMarHil</i> , <i>HOrdre</i> , <i>Myst</i> , Urruty & <i>Catuchuma</i> .	ERORTZE: <i>Pierrot</i> 199, Chaho <i>AztBeg IX</i> , Archu 38 & 39.
ETHORTE (ez)	ETHORTZE: Egiat I 21, Chaho <i>AztBeg VI</i> .
EZARTE: Etchart, O <i>Po</i> , Tt <i>Arima</i> , <i>PrS</i> , Bp, <i>CatOlo</i> , <i>IP</i> , Mst, Ressegue, <i>StJul</i> , Mercy, <i>NLilia</i> , Egiat, <i>Edipa</i> , <i>Bala</i> , <i>Xarlem</i> , <i>Malqu</i> , <i>SteEli</i> , <i>DKhirst</i> , <i>UskLi</i> , Chaho, <i>CatS</i> , <i>Khurutch</i> , <i>Medit</i> , <i>Ip KurBD & Dial</i> , Archu, <i>CanBel</i> , Etch, <i>MaiMarHil</i> , <i>HOrdre</i> , <i>Myst</i> & Urruty.	EZARTZE: Chaho <i>AztBeg IX</i> .
IGORTE: Etchart, Bp, <i>CatOlo</i> , Mst, Ressegue, <i>StJul</i> , <i>Edipa (e-)</i> , <i>Xarlem</i> , <i>SteEli</i> , <i>DKhirst</i> , <i>UskLi</i> , Chaho, <i>Medit</i> , <i>Ip KurBD & Dial</i> , <i>CanBel</i> , Archu, Etch, <i>MaiMarHil</i> , <i>HOrdre</i> , Urruty & <i>SGrat</i> .	IGORTZE <i>CatOlo</i> 34, <i>Malqu</i> 483, Chaho <i>AztBeg IV (i-) & VIII (e-)</i> .
IRAKHURTE ³¹⁷	IRAKHURTZE
ITZURTE: BP II 106.	ITZURTZE (ez)
IXURTE: Mst, Ressegue, Mercy, Egiat, <i>DKhirst</i> , Chaho, <i>CatS</i> , <i>Khurutch</i> , <i>Medit</i> , Etch, <i>Ip Dial</i> , <i>HOrdre</i> & Urruty.	IXURTZE Bp I 76 & II 22, Mst III 49, 1, <i>NLilia</i> 13, Archu 24 & 45.
JARTE: O <i>Pro & Po</i> , Tt <i>Olsa & Arima</i> , Bp, <i>CatOlo</i> , Mst, <i>StJul</i> , Egiat, <i>Xarlem</i> , <i>Malqu</i> , <i>SteEli</i> , <i>DKhirst</i> , <i>UskLi</i> , Chaho, <i>CatS</i> , <i>Medit</i> , Etch, <i>Ip Dial</i> , <i>HOrdre</i> , <i>Myst</i> , Urruty, <i>SGrat</i> & <i>Catuchuma</i> .	JARTZE: O <i>Po XXIII</i> 1, <i>Malqu</i> 340, 388 & 402, <i>Pierrot</i> 200, <i>CatS</i> .
JEZARTE Chaho <i>AztBeg XVI</i>	JEZARTZE (ez)

Datu hauen arabera pentsa daiteke Zuberoan [R + -i] multzoko aditzek kasik oro *-te* eta *-tze* atzizkien bitartez eratzen dutela beren partizipio inperfektiboa, *-tze*-dunak minoritarioak izan arren. Aldiz, lekukotasunen zerrendari xehekiago erremarkaturik, gutxienez hiru aditzek

³¹⁷ Ezaguna da Akitaniako euskalkietan *irakurri* & *irakurtu* aldaerak lehian izan direla. Beraz, *-tze*-dun inperfektiboa normalki *irakhurtü* erabiltzen duten autoreengan aurkitzen da, eta *irakurte* gainerakoetan, azken finean *-te* atzizkiaren nagusigoa ageriago uzten duena. Zuberoako testuetan honakoek ematen dute *irakhurte*: Tt *Arima*, *Othoitce*, *IP*, Mst, Ressegue, Mercy, Egiat, *SteEli*, Chaho, *CatS*, *Khurutch*, *Medit*, *Ip KurBD*, Etch, *MaiMarHil*, *HOrdre* & *SGrat*. Bestenaz, *irakhurtze* ondoko hauek: Tt *Olsa & Arima*, Bp I 123 & II 38, 108 & 119, *CatOlo* 84, *UskLi* 62, 69 & 70, *Khurutch* 7, *Medit* 6, 11 & 197, *HOrdre* 15, Chaho *AztBeg IX*.

(*egari, eragari & itzuri*) *-te* atzizkiaz baizik ez dira lekukotu. Beste hiru aditzetan (*erabili, ekharri & ezarri*) *-tze* atzizkidun formaren lekuko bakarra Chaho da, *AztBeg IX* laburdura daraman testuan.³¹⁸ Halaber, *erakhartze* forma behin baizik ez da ageri, Maisterrengan. Gehiago: *ethortze* bakana Eguateguyk “mailegatu” aditz gisa kontsidera genezake.³¹⁹

Hau erranik, *ebili* edo *igorri* aditzek aiseago eman dukete *-tze* atzizkidun partizipio inperfektiborik. Beraz, erran daiteke Zuberoan [R + *-i*] multzoko aditzek modu naturalean *-te* hartzen dutela inperfektibozko formaren eratzeko, *-tze* aukera ere ezagun gertatuz, bereziki Zuberoatik kanpoko moldeei so egon diren egileen lanetan: Tartas, Oihenart, Eguateguy, Chaho eta Archu, besteak beste (ikus 318. oharra).

4.5.3. *-ki* aditz multzoa

Zuberoan *-te* vs. *-tze* lehiari doakionez, argitu beharreko bigarren puntuak *-ki* multzoko aditzak hunkitzen ditu. Lehen begi kolpean, puntu honetan datuak ñabarragoak dira aitzinekoan baino: aldaerak kontuan izan gabe, gure corpusak *-ki* multzoko hogeitaz aditzetik goiti eman du, haboroenak *-te* zein *-tze* atzizkidun partizipio inperfektiborekin lekukotuak.

56. TAULAK agerraldi guztiak jasotzen ditu, *-te* eta *-tze* formak parez pare erkaturik:

56. TAULA. *-ki* multzoko aditzen partizipio inperfektiboaren formak.

<i>-ki + -te</i>	<i>-ki + -tze</i>
AUSIKITE: O <i>Pro</i> 616. ÜSIKITE: Tt <i>Onsa</i> ; Mst I 20, 7.	AUSIKITZE: Egiat I 20; Archu 11 & 13. ÜSIKITZE: Archu <i>Jenesa</i> 3, 15.
EBAKITE (<i>ez</i>)	EBAKITZE: <i>CatS</i> .
EDEKITE: Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 53, 54. IDEKITE: Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 37; <i>Othoitce</i> 50 & 73; Mst IV 18, 4; <i>Edipa</i> 133; <i>DKhi</i> 6, 38, 43 & 79; <i>CatS</i> , <i>Medit</i> 33.	IDEKITZE: Mst II 2, 2; <i>Khurutch</i> 4; Ip <i>KurBD</i> 30; <i>MaiMarHil</i> 74; <i>EvS</i> 10, 18.

³¹⁸ “Nekazale baten kontseilua Lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer” (*Ariel*, 1849-IV-20). Bistan da, idazki horretan Chaho lapurtar laborariei zuzentzen zaie, beren mintzotik arras hurbila den barietate batean. Cf. Caminoren hitzak, Ekialdeko testu zaharrenetan ageri diren *-tze*-dun formen kari: “1651ko pregarrietan eta Oihenarten lanean baliteke Lapurdiko eragina izatea *-tze* horren erantzule, baina ez da ziurta daitekeen gauza” (2008: 134).

³¹⁹ *Ethorri* aditzaren agerpena minimoa da Zuberoan. Soilik Oihenartek (*Pro* 621; *Po* XX), Eguateguyk, Chahok eta Archuk baliatu dute; herri antzerkiko lanetan agerraldi bakarra kausitu dugu, *Españula* deitua den pertsonaia baten ahotan: *Hongi etorri zirastela* (*Chiveroua eta Marceline* 110).

EDÜKITE: Tt <i>Onsa</i> ; <i>PrS</i> 15; Bp I 47, 83, 90, 104 & 109; Bp II 35, 57 & 101; <i>CatOlo</i> 6 & 75; <i>Othoitce</i> 13, 75 & 87; <i>IP</i> 10; Ressegue 19, 23, 28 & 34; <i>StJul</i> 485; Mercy 9; <i>Edipa</i> 856; <i>DKhi</i> 32 & 55; <i>MaiMarHil</i> 41 & 71; <i>Ip Dial</i> 7; <i>HOrdre</i> 3, 6, 194 & 194; <i>CatS</i> .	EDÜKITZE; Tt <i>Onsa</i> ; <i>StJul</i> 407; <i>Xarlem</i> 15, 92, 712, 784; <i>CatS</i> ; <i>Ip Dial</i> 18.
IDUKITE: O <i>Po</i> XVII.	
EGOSKITE: Tt <i>Onsa</i> ; <i>Petit Jean</i> 88.	EGOSKITZE: <i>Archu</i> 7.
EGÜRÜKITE: Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 153; Bp II 90 & 108; <i>CatOlo</i> 50; <i>Othoitce</i> 50, 73, 82 & 86; <i>IP</i> 3; Mst II 12, 4 & IV 11, 3; <i>Edipa</i> 371, 605, 911 & 959; <i>SteEli</i> 1284; <i>UskLi</i> 118; <i>DKhi</i> 45; <i>Medit</i> 222; <i>Myst</i> 20 & 32; <i>CatS</i> ; <i>Petitun</i> 49.	EGÜRÜKITZE: Mst II 1, 7; Ressegue 15; Mercy 18; <i>SteEli</i> 930; <i>CatS</i> ; <i>Khurutch</i> 33; <i>Medit</i> 23, 99, 108 & 136; <i>Epit</i> I 3, 20; III 3, 12; III 3, 13; <i>EvS</i> 5, 3.
ÜGÜRÜKITE: Bp I 48 & 49; Bp II 58, 99, 105 & 125; <i>MaiMarHil</i> 57; <i>HOrdre</i> 201 & 202.	EGÜRIKITZE: <i>StJul</i> 1163; <i>Egiat</i> I 20; <i>CatS</i> . ÜGÜRÜKITZE : <i>Egiat</i> I 15 & 35; <i>Edipa</i> 557; <i>Chaho AztBeg</i> XIV; <i>MaiMarHil</i> 16, 38, 66 & 84; <i>HOrdre</i> 206.
ERABAKITE (<i>ez</i>)	ERABAKITZE: <i>Ip Bula</i> .
ERAIKITE: O <i>Po</i> XIV; Mst IV 13, 2; III 54, 7 & III 57, 3; Ressegue 10, 12 & 15; <i>StJul</i> 827; Mercy 43; <i>CatS</i> ; <i>Chaho AztBeg</i> VII; <i>Medit</i> 212; <i>Archu</i> 41; <i>MaiMarHil</i> 11 & 81; <i>Ip Dial</i> 10 & 22.	ERAIKITZE: Ressegue 15; <i>StJul</i> 1116; <i>Medit</i> 132 ; <i>Epit</i> I 2, 7; <i>EvS</i> 21, 6.
ERETXEKITE: Bp I 55, 66, 75 & 115; II 32; <i>CatOlo</i> 57 & 83; Mst II 10, 3; Ressegue 12; <i>StJul</i> 060, 646; <i>UskLi</i> 94; <i>CatS</i> .	ERETXEKITZE: <i>StJul</i> 684; <i>CatS</i> ; <i>Medit</i> 191; <i>Ip KurBD</i> 5; <i>HOrdre</i> 25.
ETXEKITE: O <i>Pro</i> 53; O <i>Po</i> V; Bp I 23; <i>CatOlo</i> 23, 65, 72 & 103; <i>IP</i> 9 & 12; Mst II 1, 1; II 1, 7; II 2, 2; II 3, 2; II 5, 3; II 11, 3; IV 5, 3; IV 7, 2 & IV 10, 6; <i>StJul</i> 026 & 1134; Mercy 21, 40 & 43; <i>Egiat</i> I 9; <i>Edipa</i> 468, 646, 664 & 711; <i>Xarlem</i> 1231; <i>Malqu</i> 58 & 96; <i>SteEli</i> 1125 & 1154; <i>UskLi</i> 111, 118, 120 & 227; <i>DKhi</i> 52; <i>CatS</i> ; <i>Chaho AztBeg</i> XIII; <i>Medit</i> 30, 156, 162, 175 & 207; <i>Archu</i> 27; <i>CanBel</i> 398; <i>Etch</i> (bi aldiz); <i>MaiMarHil</i> 30 & 66; <i>HOrdre</i> 171, 172 & 203; <i>Myst</i> 126 & 128.	ETXEKITZE: Mst I; <i>StJul</i> 1003; <i>Egiat</i> I 32; <i>Xarlem</i> 749; <i>UskLi</i> 18; <i>CatS</i> ; <i>Medit</i> 75; <i>Chaho AztBeg</i> XIII & XVI; <i>Archu</i> 8; <i>Medit</i> 151 & 196; <i>CanBel</i> 8; <i>MaiMarHil</i> 81, 101 & 129; <i>HOrdre</i> 29; <i>EvS</i> 2, 6; 12, 6; 13, 29; <i>Catuchuma</i> .
HONKITE: O <i>Pro</i> 53; Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 50 & 97; <i>Othoitce</i> 72 & 77.	HONKITZE: [<i>CatOlo</i> 2 v (1746)]; <i>StJul</i> 469; <i>Egiat</i> I 18, 29; <i>UskLi</i> 52; <i>Archu</i> 5.
HUNKITE: Tt <i>Onsa</i> ; <i>Edipa</i> 868 & 937; <i>DKhi</i> 17; <i>Ip KurBD</i> 13; <i>CatS</i> ; <i>Catuchuma</i> 19.	HUNKITZE: Mst I 1, 2; <i>DKhi</i> 35; <i>CatS</i> ; <i>Medit</i> 6, 74, 75, 129 & 196; <i>MaiMarHil</i> 66, 87, 100 & 116; <i>HOrdre</i> 193.

IDOKITE: Etchart 01, 1v; O <i>Po</i> XI; Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 35; Bp II 22, 50, 94 & 134; Mst III 36, 3; <i>Edipa</i> 028 & 374di; <i>UskLi</i> 75 & 226; <i>Malqu</i> 305; <i>CanBel</i> 192; Archu 25 & 45; Ip <i>Dial</i> 9.	IDOKITZE: <i>CatOlo</i> 32 & 60; <i>IP</i> 2; Mst IV 12, 4 & IV 15, 2; Ressegue 14; <i>StJul</i> 717-di; <i>Petit Jean</i> 113; Mercy 8 & 14; <i>UskLi</i> 219 & 233; <i>CatS</i> ; Chaho <i>AztBeg</i> VIII; <i>MaiMarHil</i> 40; <i>EvS</i> 4, 15.
IREKITE: Ressegue 37.	IREKITZE (<i>ez</i>)
JAIKITE: O <i>Pro</i> 520; O <i>Po</i> IV 2 & VI; Tt <i>Onsa</i> ; Bp II 24 & 109 & Mst I 14, 2; Egiat I 11; <i>Edipa</i> 210; <i>HOrdre</i> 203; <i>Catuchuma</i> 13.	JAIKITZE: <i>Xarlem</i> 584; <i>Khurutch</i> 15; Chaho <i>AztBeg</i> III & XVI; <i>Medit</i> 45; <i>Medit</i> 126; <i>EvS</i> 13, 4.
JEIKITE: O <i>Pro</i> 222 & 627; <i>Medit</i> 29; <i>Myst</i> 33.	JEIKITZE: <i>Malqu</i> 255; <i>MaiMarHil</i> 113; Chaho <i>AztBeg</i> XVI.
JALKITE: O <i>Po</i> XVII; Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 72; Mst IV 4, 3 & IV 10, 6; <i>StJul</i> 30; Egiat I 4, 11, 14, 22, 26, 34 & 37; <i>Edipa</i> 045, 202, 222 & 853; <i>Xarlem</i> 9, 71, 266; <i>Khurutch</i> 33; <i>Medit</i> 57 (<i>jelk-</i>); Archu 12 & 13.	JALKITZE: <i>StJul</i> 41, 113, 343, 1039, 1220 & 1223; Egiat I 31; <i>CatS</i> ; <i>Khurutch</i> 13; Chaho <i>AztBeg</i> II & V; Archu 20 & 36; <i>CanBel</i> 502.
ELKHITE: Bp I 144 [<i>h gabe</i>], 61, 72 & II 51; <i>Malqu</i> 305, 353 & 359; <i>DKhi</i> 56; Ip <i>Dial</i> 1, 5, 9, 21, 22 & 23.	ELKHITZE: <i>CatS</i> ; Etch “Sarrantzeko Senthoralak”; Ip <i>Dial</i> 2, 4; <i>MaiMarHil</i> 16 & 105; <i>HOrdre</i> 78; <i>EvS</i> 1, 29; 1, 46 & 10, 28; <i>Catuchuma</i> .
JARRAIKITE: O <i>Po</i> VI & XVII; Tt <i>Onsa</i> ; Bp I 37, 84, 110, 138 & 149; II 4, 37, 39, 40, 49, 57, 60, 79, 89, 119, 126 & 133; <i>CatOlo</i> 38 & 58; <i>Othoitce</i> 104; Mst II 11, 1; II 12, 1; II 12, 15 & IV 5, 3; Ressegue 10; Mercy 39; Egiat I 5, 13, 26 & 31; <i>Edipa</i> 215; <i>Malqu</i> 98; <i>SteEli</i> 75; <i>UskLi</i> 59, 107 & 121; <i>Xarlem</i> 1249; <i>DKhi</i> 6, 45 & 53; <i>CatS</i> ; <i>Medit</i> 139 & 156; Archu 23; <i>MaiMarHil</i> 27, 73, 81, 86 & 94; <i>HOrdre</i> 88 & 173; <i>Myst</i> 43, 99 & 129.	JARRAIKITZE: Mst “Iracourçaliari”; I 1, 1; <i>StJul</i> 187; Mercy 11; <i>CatS</i> ; <i>Khurutch</i> 6; Chaho <i>AztBeg</i> X & XVI; Archu “Aitzin-Beghi”; <i>Medit</i> 10 & 69; Ip <i>KurBD</i> 18; <i>MaiMarHil</i> 83, 86, 87 & 89; <i>Myst</i> 50; <i>Epit</i> II 2, 10; II 2, 12; <i>EvS</i> 1, 38; 6, 2; 8, 12; 10, 27 & 13, 36.
JAUKITE: O <i>Po</i> XV.	JAUKITZE: <i>StJul</i> 354.
ÜRIXKITE “oprimir, aplastar”: Tt <i>Onsa</i> 158.	ÜRISKITZE (<i>ez</i>)
URTIKITE/URTHUKITE: Tt <i>Onsa</i> ; Egiat I 20, 34; Chaho <i>AztBeg</i> XVI.	URTHIKITZE: Egiat I 31 & 37. URTHUKITZE: Egiat I 3, 7, 16, 20; <i>EvS</i> 5, 7. AURDIKITZE: Chaho <i>AztBeg</i> XVI. AURTHIKITZE: Chaho <i>AztBeg</i> XI & XII; Archu 8 & 13.
IRUKITEKO (<i>ez</i>)	IRUKITZEKO (?): Chaho <i>AztBeg</i> IV.

Oro har, iduri luke 56. TAULAKO zerrendako aditz gehienetan *-tze* atzizkia hein batean nahiko berankor izatea. Testu zaharrenetan biga forma baizik ez da ageri: *ediukitze* (1666) eta *idokitze* (1706) bakanak. Egoera XVIII. mendearen bigarren partean hasiko da aldatzen. Zehazkiago,

Maisterrek zedarrri bat markatzen du, ondoko formen lehen agerraldiak berak baititu ematen: *idekitze*, *egürükitze/egürikitze/ügürükitze*, *etxekitze*, *honkitze/hunkitze* & *jarraikitze*. 1758an *eraikitze*, 1770ean *eretxekitze*, *jalkitze* edo *jaukitze* ageriko ziren, eta 1785ean *ausikitze/üsikitze* & *urthikitze/urthukitze* pareak. Azkenik, [-ki + tze] moldeko beste zenbait forma XIX. mendean lekukotzen da lehenbizikoz: *ebakitze*, *erabakitze*, *jaikitze/jeikitze*, *elkhitze* edo *aurthikitze*.

Beraz, erran daiteke Zuberoako testuetan *-kite* eta *-kitze* moldeak ongi lekukotuak direla, bigarrena nabarmen berriagoa delarik, hots, XVII. mendetik aitzina azaleratzen den berrikuntza. Berriago ez ezik, *-kitze* ez da nagusi Zuberoan, salbu XIX. mendearen azken parteko egile batzuegan —hala nola Anna Urruty, sail honetako aditzekin *-tze* atzizkia sistematikoki baliatzen baitu—. Bilakaera hau bat dator Caminok Nafarroa Behereko euskara zaharrarentzat deskribatu duenarekin:

-tu ez den beste partizipio atzizki bat duten aditzek ez dute Nafarroa Behereko euskara zaharrean aditz-izena *-tze* egiten, *-te* baizik; XIX. mendean ematen du nagusitzen dela *-tzen*; Nafarroa Behereko ekialdean, oraino ere bada *-ten* egungo ahozko mintzoan. (2008: 134):

Atal honen hesteko, 57. TAULAK *-te* vs. *-tze* lehia Zuberoan manera orokor batez jasotzen du. Ezkerreko zutabeak kontsonante ozen + *-i* aditz multzoari doazkio, eta eskuinekoak *-ki* multzoari. Bi sailak konparaturik, argi ikusten da azken mendeetan aldaketa bat obratu dela *-ki* bukaerako aditzetan, baina ez hainbeste [R + *-i*] multzoko aditzetan. Haietan *-kitze* segidaren agerpenak joera argia erakusten badu ere, hauetan ez.

57. TAULA. *-te vs -tze* lehia Zuberoan (aditzen kopurua, ez agerraldiena).

	<i>R+TE</i>	<i>R+TZE</i>	<i>KI+TE</i>	<i>KI+TZE</i>
<i>O Pro</i> ca.1600	3	-	4	-
<i>Bela</i> ca.1600	2	-		
<i>Etchart</i> 1616	3	-	1	-
<i>O Po</i> 1657	5	1	8	-
<i>Tt Onsa</i> 1666	6	-	12	1
<i>Tt Arima</i> 1672	7	-		
<i>PSing</i> 1676	2	-	2	-
<i>Bp</i> 1696	7	2	11	-
<i>CatOlo</i> 1706	6	1	5	-
<i>Othoitce</i> 1734	3	-	5	-
<i>Mst</i> 1757	10	2	10	6
<i>IP</i> 1757	4	-	2	1
<i>Ressegue</i> 1758	4	-	5	3
<i>Petit Jean</i> 1769	-	-	1	1
<i>StJul</i> 1770	7	-	5	10
<i>Mercy</i> 1780	4	-	4	3
<i>NLilia</i> 1782	1	1	-	-
<i>Egiat I</i> 1785	8	2	5	6
<i>Bala</i> 1788	2	-	-	-
<i>Jouanic Hobe</i> 1788	1	-	-	-
<i>Edipa</i> 1793	6	-	9	1
<i>Xarlem</i> ca.1800	5	-	3	4
<i>SteEli</i> ca.1810	6	-	3	1
<i>Malqu</i> 1808	3	2	4	1
<i>DKhi</i> 1812	7	-	7	1
<i>Uscara Libria</i> 1814	4	-	5	3
<i>Chaho</i> ca. 1834	9	6	3	8
<i>Petitun</i> 1836	2	-	1	-
<i>CatS</i> ca. 1836	8	1	8	10
<i>Khurutch</i> 1838	5	-	1	5
<i>Medit</i> 1844	7	-	7	7
<i>Ip KurBD</i> 1847	5	-	1	3
<i>CanBel</i> 1848	5	-	2	2
<i>Etchahun</i>	7	-	1	1
<i>Archu Alh</i> 1848	5	3	5	7
<i>MaiMarHil</i> 1852	5	-	5	8
<i>Myst</i> 1856	5	-	4	1
<i>Ip Dial</i> 1857	7	-	4	2
<i>HOrdre</i> 1860	10	1	5	5
<i>Urruty oro</i> 1873	9	1	-	9
<i>SGrat</i> 1879	5	-	-	-
<i>Catuchuma</i> 1899	3	-	2	2

4.6. *-n* saileko aditzak

Azkenik *-n* saileko aditzak azterkatuko ditugu. Bada, multzo honetako aditzek berezitasun interesgarriak dituzte, eta Trasken proposamena (1990) arras iradokigarria izan arren, azaldu gabeko zenbait puntu uzten zuen (cf. Oyharçabal 1998). Ez gara *-n* aditzen historiaurrearen argitzeko maneran; aski bekigu beroien agerpenaren berri ematea, partizipio imperfektiboan ageri den *-i*-ren indarrari arreta eskainiz; gure xedea, beraz, *-ite* & *-te* itxuren kronologiarako datuen ekartzea da. Lafitterentzat *-ite* berrikuntza zatekeen: “Les classiques ne connaissent guère que l’infinitif nominal en *-te* : *egote* ‘rester’ ; *izate* ‘être’ ; actuellement les formes en *-ite* sont devenues courantes : *egoite*, *izaite*” (1944 § 435). Aldiz, Trask 1990 lan garrantzitsuaren ondoren dugun ikuspegia kontrakoa da; bihoaz, horren etsenplutan, Caminoren hitzak, baxenafarrera zaharraz ari dela:

Bukaeran *-n* duten aditzetan, aditz-izenaren egituran *-te*-ren aitzinean *-i* bat ageri da euskara zaharlean, egungo mintzoan Bidasoaldean eta Ipar Euskal Herrian dirauena eta Bizkaiko mendebalean *emoiten* edo *urteiten* bezalakoetan ageri dena. Nafarroa Behereko idazki zaharretan ere halaxe ageri da. (Camino 2008: 124).

Zuberoako euskara zaharraren corpusean *-n* saileko aditzak hogeitatu dira. Bilaketa *-ite* segida agertzen duten formetarik abiatu dugu: *atzamaite*, *edireite* / *idereite*, *egoite*, *ehaite*, *emaite* (*arremaite*), *eramaite*, *eroaite*, *erraite* (*arrerraite*), *etheite*, *igaite*, *iragaite* / *igaraite*, *izaite*, *jasaita*, *jesaite*, *joaite* & *ükhaite* / *ükheite*. Guk dakigula, *-n* saileko ondoko aditzek inon ez dute **-ite* itxurako partizipio imperfektibozko formarik eman: *edan*, *entzun*, *etzan*, *jan* (cf. Oyharçabal 1998 § 17). Bestenaz, zerrendako aditz gehienek partizipio perfektiboek *-an* akabantza dute, salbu *ediren* / *ideren*, *egon* & *ethen*. Bistan da, *ükhen* bigarrenkaria da; bestalde, aparentziaz *-n* sailekoak ez diren —baina etimologikoki badiratekeen— bi aditz emenda genitzake: *ito* (*itoite*) & *jo* (*joite*). Aditz hauen partizipio imperfektiboen formak xerkaturik, bermatzen dugu Zuberoako euskarak, salbuespenak salbuespen, *-ite* itxura atxiki duela garai historikoan zehar.

58. TAULAK *-n* saileko aditz bakoitzaren *-ite* zein *-te* aldaeren agerpena jasotzen du, hedapen handiko formentzat kopuru absolutuetan eta forma minoritarioentzat lekukotasunen zerrendarekin. Lehen begi kolpean *-ite* itxuraren gailentasuna nabarmena da: zerrendako aditzen erdiak ez du *-te* itxurako formarik: *atzaman*, *erhan*, *eroan*, *ethen*, *iragan* / *igaran*, *jasan*, *jesan*, *ükhan* / *ükhen* (gehi *ito*). Bada salbuespen handi bat: *izan*. Aditz honen kasuan egileek oro, testu zaharrenean autoreak barne, *izate* dute ematen. Soilik Tartasen *Onsan* kausitu dugu *izaite* (bi aldiz, vs. 15 *izate*), gehi Eguiateguyren lehen liburukian (7 agerraldi, vs. *izate* 1). Beraz, ondorioztatu behar da behiala *-i*- hori ez zela *izan* aditzean agertzen —beraz, *edan*,

entzun, etzan edo *jan* aditzen parekoa zen—. Kasu horretan *izaitte* berrikuntza bat litzateke, *egoite*, *erraitte*, eta abarrekiko analogiaz sortua.

58. TAULA. *-n* saileko aditzak: *-ite* vs. *-te* lehia Zuberoan (gehi *ito* & *jo*).

<i>-ITE</i>	<i>-TE</i>
ATZAMAITE: 30 agerr. (<i>orokorra</i>)	ATZAMATE (<i>ez</i>)
EDIREITE/IDEREITE: 292 agerr. (<i>orokorra</i>)	EDIRETE/IDERETE: Tt <i>Onsa</i> (vs. 8 <i>edireite</i>); <i>Khurutch</i> 17.
EGOITE: 209 agerr. (<i>orokorra</i>)	EGOTE: Egiat I 22 (vs. 6 <i>egoite</i>); Archu “Uscal Herriari” (vs. 14 <i>egoite</i>).
ERHAITE/EHAITE: 42 agerr. (<i>orokorra</i>)	ERHATE/EHATE (<i>ez</i>)
EMAITE: 946 agerr. (<i>orokorra</i>)	EMATE: Chaho <i>AztBeg</i> (6 <i>emate</i> vs. 24 <i>emaite</i>).
ERAMAITE: 75 agerr. (<i>orokorra</i>)	ERAMATE: Egiat I 14; <i>Edipa</i> 856.
EROAITE: 27 agerr. (<i>orokorra</i>)	EROATE (<i>ez</i>)
ERRAITE: 966 agerr. (<i>orokorra</i>)	ERRATE: O <i>Pro</i> 208 (iruzkinean); <i>CatOlo2</i> 112 (lerroartean, vs. 13 <i>erraitte</i>); Chaho <i>AztBeg</i> XIII (vs. 27 <i>erraitte</i>); <i>CatS</i> (behin); <i>Malqu</i> 173 & 407 (vs. 22 <i>erraitte</i>).
ETHEITE: Chaho <i>AztBeg</i> XVI; <i>Khurutch</i> 31; Ip <i>KurBD</i> 33.	ETHETE (<i>ez</i>)
IGAITE: 40 agerr. (<i>orokorra</i>)	IGATE: Tt <i>Arima</i> (vs. 3 <i>igaite</i> <i>Onsan</i>); <i>CanBel</i> 192 (vs. 2 <i>igaite</i>).
IRAGAITE/IGARAITE: 177 agerr. (<i>orokorr</i>)	IRAGATE/IGARATE/IGARETE (<i>ez</i>)
IZAITE: Tt <i>Onsa</i> (2); Egiat I (7).	IZATE (<i>orokorra</i>)
JASAITE: O <i>Po</i> IV 8.	JASATE (<i>ez</i>)
JESAITE: Chaho <i>AztBeg</i> XIII; <i>Medit</i> 198.	JESATE (<i>ez</i>)
JOAITE: 243 agerr. (<i>orokorra</i>)	JOATE: Tt <i>Onsa</i> (2 vs. 13 <i>joaite</i>).
ÜKHAITE/ÜKHEITE: 403 agerr. (<i>orokorra</i>)	ÜKHATE/ÜKHETE (<i>ez</i>)
ITOITE: O <i>Pro</i> 145; O <i>Po</i> X 19.	ITOTZE: Egiat I 10; Archu 5 & 31.
JOITE: 33 agerr. (<i>orokorra</i>)	JOTZE: Chaho <i>AztBeg</i> VI.

4.7. Ondorioak

Partizipio imperfektiboaz denaz bezainbatean, Zuberoako testuen azterketak, hein handi batean, orain arte genekiena berresten du; ez dugu ustekabe handirik atzeman, ez eta bilakaera markagarrikerik ere.

Mendebaldeko euskararekiko bat etortze suposa lezakeen *-keta* atzizkiaren agerpena marjinala da: Oihenartek forma batean erabili zuen (*pensaketa*) —eta beste batean, lexikalizatua: *elhaketa*—, eta agian interesgarriago dena, *Cabalçar eta bere familia* fartsa xaribarikoak ere *phensaketa* lekukotzen du.

Egorri/igorri aditzak imperfektibozko forma bitxi batekin ageri da: *egorraite/igorraite*. Agerraldi gehienak Eguiateguyrenak izanik, ondoko hainbat testutan aurkitu izanak bermatzen du Zuberoako hizkeretan zuen (duen?) presentzia; *-ite* aditzizenekiko analogiari zor dakiokkeen forma dugu.

Zuberoan *-te* vs. *-tze* lehia batez ere *-ki* bukaerako aditzetan gertatu da. *-tze* atzizkiaren hedakuntzaren lehenbiziko zantzuak XVII. mendean hautematen dira, eta bereziki XVIII. mendearen erditik aitzina lekukotzen da —XIX. mendeko testu zenbaitek *-kitze* itxuraren nagusigoaren erakusgarri dira—. Aldiz, Zuberoan kontsonante ozeneko enborrei *-te* erantsi izan zaie garai historikoan zehar, *R+tze* ere ezaguna izan arren. Oro har, *Rtze* itxuraren agerraldi gehienak —ez guztiak— Lapurdiko tradizioarekiko edota kanpoko euskaldunei so egoteko nolabaiteko grina erakutsi duten autoreenak dira.

Azkenik, *-n* saileko aditzak ikerturik, erran daiteke Zuberoako euskarak *-ite*-dun partizipio imperfektiboak ongi atxiki dituela. Arkaismo honen eremuko beste mintzoetan bezala, *-n* bukaeradun aditz batzuek ez dute *-ite* moldeko imperfektibozko formarik: *edan*, *entzun*, *etzan* edo *jan*. Zuberera historikoaren corpusetik idoki datuen arabera, *izan* aditzaren aditz-izena *izate* da klarki, *izaitte* aldaera analogiaz sortutako berrikuntza izanik. Azpimarkatu behar da *-i* hori ez dela soilik *-n* saileko aditzetan agertzen, *ito* & *jo* pareak ere halako formak baititu.

5. Partizipio prospektiboaren atzizkiak

- 5.1. Sarrera
- 5.2. Partizipio prospektiboaren jatorriaz
- 5.3. *-ko / -(r)en* parearen banaketaz
- 5.4. Partizipio prospektiboaren atzizkiak Zuberoako testuetan
- 5.5. Partizipio prospektibo pleonastikoa
- 5.6. Prospektibo eta destinatiboaren arteko lotura
- 5.7. Ondorioak

5.1. Sarrera

Atal honek euskarak geroaldia adierazteko dituen baliabideetarik bat du ikergai. Mounoleri jarraikiz (2011: 71-77), XV eta XVI. mendeetan baziren egitura analitiko batzuk geroaldiaren adierazteko:

- i) [aditzoin + **edin*, **ezan* + *-te / -ke*] perifrasi, ahaleraren balioa ere bete dezakeena.
- ii) [part. perfektibo + *egin*] perifrasi, mendebaldeko mintzoetan non, geroaldian eta ahaleran, *egin* aditza laguntzaile gisa baliatua baitzen **ezan*-ekiko lehian.
- iii) [part. perfektibo + **-idi-*], euskara zahar orokorrean.
- iv) [aditzoin + **-iro-*], bigarrena ekialde handiko euskalkietan (ikus VI, 4.3.1.4.1).
- v) [part. prospektibo + *izan*, **edun*].
- vi) [part. inperfektibo + *izan*, **edun* + *-te / -ke*].

Perifrasi horiei, adizkera sintetikoak ematen zituen bideak gehitu behar zaizkie, nagusiki *-te / -ke* morfema, ekialdeko mintzoetan iraun duena, baina baita morfema hori gabe modaltasuna bere baitarik adierazten zuten erroen formak (**idi* & **iron*).

Euskara historikoan partizipio prospektiboaren³²⁰ gainean eratzen den perifrasi nagusitu da geroaldiaren forma nagusi bezala. Gure ikerketan lau arrazoiengatik abantailatzen dugu partizipio prospektiboaren azterketa: i) euskalki eta garai guztietan ongi lekukotua delako; ii) geroaldiaren adierazteko espezializatu den forma bakarra delako; iii) maiztasun altueneko

³²⁰ Terminologiari doakionean, *partizipio prospektibo* izendapena *geroaldiko forma* baino nahiago dugu, Traskekin (1995: 219), Hualderekin —honek *future participle* nahiz *prospective participle* baliatzen du (2001: 200)—, Oyharçabalekin (2001: 260) eta Mounolerekin (2011: 74). Euskarak geroaldiaren adierazteko beste moldeak izan dituela kontuan izanik, *geroaldiko forma* bezalako izendapenak arras zehaztugabeak dira; bestalde, *partizipio prospektibo* terminoak egoki islatzen ditu formaren izaera eta jatorria.

hizkuntz ezaugarria delako; baina batez ere iv) ekialdeko mintzoetan aztertzeke dagoen aldakortasuna erakusten duelako eta, gehiago dena, v) prospektiboaren formen arteko lehia benefaktiboaren bilakaerarekiko paraleloan doalako.

5.2. Partizipio prospektiboaren jatorriaz

Partizipio prospektiboa “Was variously formed by adding *-en* or *-ko* to the perfective participle” (Trask 1995: 219). Bi atzizki horiek *-ko* erlazio atzizkia eta *-(r)en* edutezko genitiboaren homofonoak dira, hurrenez hurren. Bi atzizki horietaz, cf. II, § 1.2; genitiboaren atzizkiaren balio destinatiboaz, II, § 1.4.1. Lafonek prospektiboaren bi aukeren berri eman zuen, *bi genitiboetatik* eratorriz, eta haien jatorrizko balio semantikoa proposatuz:

Enfin, on forme le futur des verbes en ajoutant à l'auxiliaire « être » ou « avoir » le définitif en *-en* (gén. indéf.) ou en *-ko* (gén. sg.) de leur participe passé. Les deux formes ont absolument la même valeur. *Jaikiren (jaikiko) da* « il se leverá » a dû signifier primitivement « il est destiné à l'état levé », et *janen dut* « je le mangerai », « je l'ai, destiné a l'état mangé » (1965: 175).

Partizipio prospektiboarekiko perifrasiaren sorreraz denaz bezainbatean, Traskek ez zuen sobera garbi ikusten:

In neither case is the motivation for the formation particularly clear, but it is doubtless significant that the future participle virtually never occurs outside of periphrastic verb-forms (except occasionally in a few early texts), and formations like *joanen naiz* and *ekarriko dut* must have had some significance along the lines of ‘I am of going’ and ‘I have it of bringing’ (Trask 1997: 216).

Mitxelenak euskararen eta erromantzeen —edo hobeki erraiteko Mendebaldeko Europako hizkuntzen— perifrasiarekiko paralelotasunaz jardun zuen, hain zuzen, perfektiboko eta geroaldiko forma perifrastikoei doakienean (1981: 305-306):³²¹

³²¹ Mitxelenak zuhurtziaz jokatu zuen soilik *izan* & **edun* laguntzaileen gaineko perfektibozko perifrasiak aipatzean, zeren bai inperfektibozkoak, bai **edin*, **ezan*, **iron* & *egin* laguntzaileekin eratu perifrasiak erromantze/euskara paralelotasun horri eskapatzen baitzaizkio.

59. TAULA. Aditz perifrasiaren paralelotasunak hiru erdara handiekiko.

	Euskara	Frantsesa	Espaniera	Alemana
'he has come'	<i>etorri da</i>	<i>est venu</i>	<i>ha venido</i>	<i>ist gekommen</i>
'he has done'	<i>egin du</i>	<i>a fait</i>	<i>ha hecho</i>	<i>hat gemacht</i>
'he will come'	<i>joanen (joango) da</i> (cf. Old Sp. <i>es de ir</i>) ³²²	<i>ira</i>	<i>irá (< ir ha)</i>	<i>er wird gehen</i>
'he will do'	<i>eginen (egingo)du</i> (cf. Sp. <i>ha de hacer</i>)	<i>fera</i>	<i>hará</i> (<i>< ha(ce)r ha</i>)	<i>er wird machen</i>

Mitxelena (1981: 305-306)

Partizipio prospektiboaren perifrasiaren jatorri hori, genitibo gisa ulertua, ez ote da egungo *etortzeko naiz* egituraren baliokidea? Hau da, egungo euskaldunek *-ko* destinatibo-prospektiboa aditz-izenari erantzen dioten bezala, Erdi Aroko euskaldunek partizipio perfektiboari erantzen zizkieten *-ko / -(r)en* morfemak, “along the lines of ‘I am of going’ and ‘I have it of bringing’” (Trask, *ibid.*). Hein batean, Eskiula eta Jeruntzeko forma prospektiboaren morfologiak (*juneko, janeko*) ere horretara seinalatzen duke; cf. *infra* Larrasqueten aipua (1939: 28). Menturaz, hori lotzekoa da aditz nagusiaren forma ezberdinek izan duten garaian garaiko nagusitasunarekin, eta haien ustezko sortze ordenarekin ere, noski (Urgell, bekoz beko): 1) lekukotu dezakegun Euskara Arkaikoenean aditzoina bide da formarik erabiliena; 2) tarteko garaia batean partizipioa; eta 3) zenbat eta euskara modernoago, aditz-izena erabiliago.

5.3. *-ko / -(r)en* parearen banaketaz

-ko eta *-(r)en* atzizkien arteko banaketaz denaz bezainbatean, egoera desberdinak kausitzen dira, *-ko*-k mendebaldean duen eksklusibotasunetik *-(r)en*-ek ekialdeko barietate batzuetan agertzen duen nagusigora arte. 60. TAULAK partizipio prospektiboaren banaketa ereduak jasotzen ditu. Funtsez, bizkaiera, arabera eta gipuzkera dudarik gabe I. ereduan sartzeko dira —egun nahiz aldi historikoan—, eta egungo gainerako euskalkiak II. ereduan, III. ean Zuberoako zenbait barietate baizik ez litekeenean sar. Alta, II. eta III. ereduen arteko datuak nahasiago gertatzen dira, batez ere diakronian; hortxe datza, hain zuzen, bi atzizkien banaketaren bilakaeraren esplikatze gakoak.

³²² Euskal Herri penintsularrean *es de ir* bezalakoak ezagunak izan dira. Printzipioz, euskarak eragin interferentzia izan daiteke, baina gatzelaniaren historiaren ikuspegitik, guk dakigula, puntu hori aztertzeke dago.

60. TAULA. Partizipio prospektiboaren atzizkien banaketa ereduak.

	-tu saila	-i saila	-ø saila ³²³	-n saila
I	<i>sortuko</i>	<i>igorriko</i>	<i>gordeko</i>	<i>izango</i>
II	<i>sortuko</i>	<i>igorriko</i>	<i>gordeko</i>	<i>izanen</i>
Mistoa	<i>sortuko / sorturen</i>	<i>igorriko / igorriren</i>	<i>gordeko / gorderen</i>	<i>izanen</i>
III	<i>sortüren</i>	<i>igorriren</i>	<i>gorderen</i>	<i>izanen</i>

Padilla-Moyano 2013a: 342

Beraz, zenbatenaz ekialderago, hainbatenaz argiago da *-(r)en* aukeraren gailentasuna. Halere, baditugu datuak pentsatzeko azken mendeetan *-(r)en*-en nagusigoaren eremua gibelatuz joan dela. Adibidez, Etxeparek behin baizik ez du *-ko* erabiltzen atzizki hau har lezaketen aditz guztien partizipio prospektiboen 30 agerraldien artean: *egarriko* (“Orazione Igandeko”) — gehi *ageriko* (lau aldiz). Leizarragaren jokabidea are adierazgarria da: *-n* sailekoez apart, *Testamentu Berrian* milatik goiti diren partizipio prospektiboetarik bakarra da *-ko* atzizkiaren bidez eratua: *ethorriko*, lau agerraldirekin (*ethorriren* 75 aldiz), gehi *biziko*.³²⁴

Zuberoako euskarari hertsatuz, jada d’Abbadie & Chahok aipatu zuten geroaldiaren joskera: “Le génitif de la déclinaison abstraite prépare ces noms verbaux à la conjugaison du futur: *sathuren niz, salduren dut, eroriren niz, hassiren niz* [...]. Ce génitif peut être universellement remplacé par la terminative *ko*, exprimant appartenance: *sarthuko niz, salduko dut, eroriko niz, hassiko niz*, etc.” (1835: 175); hori estonagarri litzateke, d’Abbadie & Chaho zinez *unibertsalki* ari izan balira, baina ohar batetik inplizituki idokitzen da *-n* saileko aditzak aparte utzi zituztela (“les noms de la première classe”). Inchauspek argiki ezartzen du baxenafarreran bezala zubereraren ere *-n* saileko aditzek ez dutela onartzen “ce second génitif ; [...] ainsi ils ne disent pas : *joánko naiz, edánko dut* ; c’est probablement la rudesse de la consonance qui, dans ces mots, aura proscrit de l’usage ce génitif qui existe pour tous les autres adjectifs

³²³ Hemen, argitasunaren mesedetan, ez dugu sail honetako azpisail bakoitzeko adibiderik eskaintzen, guztiak berdinzki portatzen baitira. Era berean, *-ki-dun* partizipioek bat egiten dute *-i* sailekoekin.

³²⁴ Hona *ethorriko* formaren lau agerraldiak: “Heuscalduney”; Mt 23, 36; Mt 24, 14 & “Materien erideiteco taula, s.v. *fidelac*. Bestenaz, Leizarragak *biziko* erabiltzen du, baina *bizi, erre* edo *busti* bezalako formak aparte sailkatu ditugu, aditz lokuzioetako izen osagai gisara (cf. § 5.4 eta 62. TAULA).

Norbaitek argudia lezake Leizarragak kasik beti *-(r)en* baliatzearen arrazoa haren proiektuaren izaera datzala, Akitaniako euskaldunentzat *koiné* baten kreatori aitzindaria baita. Alta, ez da komeni Leizarragaren euskara (eta, oro har, XVI. mendeko ekialdeko Lapurdikoa) egungo ezaugarri dialektalen mapak gogoan ditugula aztertzea. Bestelako hipotesirik formula daiteke, gure ustez: *-(r)en* aukerak Leizarragaren obran duen gailentasuna atzizki honen behialako hedadura zabalagoak azal lezake eta ez —bederen ez era eskusiboan— egile honen hautu kontzientek. Gutaz denaz bezainbatean, erremarka dezakegu XVIII. mende erdiko ekialdeko Lapurdikoa den *Kadet eta Bettiriño* testuak *-ko* & *-(r)en* aukeren lehia orekatua lekukotzen duela *-ko* onar dezaketena aditz sailetan.

verbaux” (1858: 9, 1. oharra). Gèzek ere zuberotarrentzat ozen ondoan *-ko* atzizkia kakofonikoa litzatekeelako ideia adierazten du: “Tous les participes n’ont pas ces deux génitifs. Ceux qui sont terminés en *n* et *hil*, mourir, etc., n’ont que le génitif possessif. Le génitif relatif serait trop peu euphonique pour un souletin” (1873: 205). Larrasquetek *-en / -ko* banaketaren kari zehaztaper interesgarri bat egiten du:

Dans les régions d’Esquiule et de Géronce éloignées de Barcus on emploie exclusivement les inf. fut. en *ko*, dans les verbes dont l’inf. est terminé par *n* : *jun* : *juneko*; *jan*, *janeko*; - *jin* : *jineko*; - *izan* : *izaneko*, etc. Dans les autres régions, on emploie, en ce même cas, les inf. fut. en *en* : *junen*, *janen*, *izanen*, *igaranen*. Pour les infinitifs d’autres terminaisons, les désinences en *ko* et en *en* sont également usitées, dans chaque région. (1939: 28)

Beraz, Larrasquetek zuberotarraren barneko berezitasun bat markatu zuen, ipar-ekialdeko eremu batean kokatzeko den *-eko* akabantza *-n* saileko aditzen partizipio prospektiboan. Zorigaitzez, ez zuen beste sailetako partizipioen arteko desberdintasunik zehaztu.

5.4. Partizipio prospektiboaren atzizkiak Zuberoako testuetan

Zuberoako testu zaharrenetan *-ko* prospektiboaren markak nolabaiteko agerpena badu ere, hori Oihenarten atsotizetan, Tartasen eta Etcharten testuetan gertatzen da, hots, Zuberoa gainditu behar zuen irakurleko bati zuzentzen zitzaizkion egileen testuetan, gehi mugaz bestaldera idazten zuen Erregeren funtzionario batengan (cf. ATALASEAN, § 3.1.2). Bihoaz etsenplu batzuk: *hautsiko* (O *Pro* 231), *baliatuko* (*ib.* 520); *hartuco* (Etchart 9, 1v), *advertituco* (1, 2r) edo *utzico* (6a, 1r) gehi Tartasen *Onsako* partizipio prospektibo gehienak. Gehiago dena, Tartasen *Ariman* eta Oihenarten poesian ez da *-(r)en* aukeraren aztarnarik —*n* azpisailetik kanpo, bistan denez—. Kasu berezi horiek kendurik, *-ko* lehenbiziz agertzen da Oloroeko katiximaren bigarren bertsioko *mandamentian* (1743), bereziki Laporte idazkariaren sinadura duen paratestuan: *disputatuco* (iv), *gubernatuco* (ix), *hartuco* (viii (2)), *iracourtuco* (viii), *punituco* (viii), *saristatuco* (viii); eta biga aldiz dotrinaren testuan: *coffesatuco* (11) & *heltuco* (46); ohar bedi guztiak direla *-tu* saileko aditzen formak. Ondoren, 1780koa den Mercy artio aitzinatu behar da *-ko*-ren agerpenik aurkitzeko: *assestituco* (33), *hartuco* (21), *haytatuco* (27, 29 & 37), *icentatuco* (21 & 30), *isseyatuco* (30), *visitatuco* (6), baina *assestituren* (35), *harturen* (6, 20, 39, 40 (3)), *haytaturen* (7, 34), *icentaturen* (37, 38), *isseyaturen* (32, 34), *visitaturen* (7, 42 (2)); *erran eracico* (33), *ekharrico* (37), *etchekeico* (30), baina *erran eraciren* (34) edo *etchekeiren* (28). Guztiarekin, erran behar da Mercyk *-(r)en* lehenesten duela *-tu* saileko aditzekin. Kopuruentzat, ikus 61. taula.

XVIII. mendearen azken partetik aitzina han-hemenka ageriko dira *-ko*-dun prospektiboak. Herri tradizioko testuetan —*St Julien* kenduta, corpuseko gainerakoak Iraultza ondokoak dira— *-ko* ager daiteke, betiere *-(r)en* nagusi delarik. Horrela, *Edipa* trajeria lau agerraldi dira vs. 158 *-(r)en* aukerarentzat, eta lauak errima-gunean kokatuak: *comparituko & urratuko* (207), *lotxatuko & erorico* (210). *Sainte Elisabeth* -en *errendatuko* (883), *erreussituko* (634), *esplikatuko* (113), *interresatuco* (1085), *phakatuko* (1053), *trenkatuko* (679), *eraciko* (1387) eta are *edanco* (499) aurkitu ditugu, *-(r)en* atzizkidunak 271 direnean. *Malqu eta Malqulina* astolasterrean *-ko* aukera bat seiko partizipioan ageri da; aldiz, *Saint Julien* trajeria (1770) partizipio prospektibo guztiek *-(r)en* hartzen dute, salbuespenik gabe, eta orobat erran daiteke Etchahunen poesiaz. Beraz, iduri luke trajeria eta astolaster zaharretan *-ko* ezaguna zela, baina anitzez gutxiago baliatua *-(r)en* baino.

Idatzizko tradizio testuetan, oro har, XVIII. mendeko egile gehienek ez badute *-ko* lekukotzen, XIX.ekoetan ez da batere arraro. Nolanahi ere, datuak ñabarragoak dira herri tradizioko testuetan baino: XIX. mendean *Doctrina Khiristia* (1812) eta *Mysterio eta Eguia Guehienez* (1862) liburuetan *-(r)en* eskusiboa bada partizipio prospektiboetan, gainerakoek hein batean edo bestean *-ko* ere baliatzen dute. Gutxienik Archuk, agerraldi bakoitz batekin: *idokiko* (20); gehiago *Uscara Libriak*, *-tu* nahiz *-i & -ki* partizipio guztien laurden batekin. Espero litekeenez, lapurteratik egokituak izan diren lanetan *-ko* ediren daiteke. *Maiatza edo Mariaren Hilabetia* liburuan (1852) hamar agerraldi dira orotara: *agradatuco* (10), *baratuco* (33), *complituco* (66), *goitituco* (88), *iseatuco* (104), *arico* (38), *eçarico* (36, 93) —baina *eraciren* (5)—, *igorrico* (97) & *utcico* (36) vs. *-(r)en* atzizkiaren 76ak. Proportzio bertsua ikusten da *Heren-Ordreco...* lanean: 9 vs. 70. Hortaz, nabarmentzekoak dira zubererazko *Meditacioniac*, non *-ko* sail guztietako partizipioetan gailentzen baitzaio *-(r)en* aukerari: orotara 105 vs. 90 —xehetasunendako, ikus 61. TAULA—. Beste aldetik, *idazle* izateko kontzientzia garbiago zuketan Inchauspe eta Anna Urruty aipatu behar dira: biek *-ko* nahiago dute, atzizki horri %70eko eta %80eko nagusigoa eskainiz, hurrenez hurren.

Atzizki bedera zein partizipio motari eransteaz ari bagara, ez dugu joera argirik atzematzen *-tu* eta *-i & -ki* sailtako partizipioen artean.³²⁵ Oro har, *-ko* baliatzen denean bi multzoetan agertzen da, salbu Oloroeko dotrinaren bigarren bertsioan eta Eguiateguyren lanean: bi testu

³²⁵ Arrazoi praktikoengatik *-i* eta *-ki* saileko aditzak batera tratatu ditugu. Ageri da jatorri diferenteko atzizkiak dituztela, baina partizipio prospektiboari doakionean ber portaera erakusten dute zeren, batetik, beste atzizki bat lotzeko tenorean ez da desberdintasun fonologikorik haien artean eta, bestetik, hiztunek bi sailtakoak hartzen dituztelako euskarazko aditz zaharrentzat, hots, ez mailegatuak.

horietan *-tu* saileko partizipioek baizik ez dute *-ko* onartzen. *Hil* partizipioaz denaz bezainbatean —hots, *l-z* bukatzen den bakarraz—, geroaldiko forma bakarra *hilen* da corpusean zehar: Oih, Tt, *CatOlo*, *Othoitce*, Mst, *NLilia*, Egiat, *Edipa*, *Xarlem*, *SteEli*, *Meditacioniac*, Archu, Etchahun, *MaiMarhHil* eta Urruty. Horretaz landa, eta espero bezala, *-n* saileko aditzen partizipio prospektiboa beti *-en* atzizkiaren bidez eratzen da, corpus osoan salbuespen bakar bat kausitu dugula. Izan ere, herri tradizioko testuetan *-ko* atzizkiaren agerraldiak zenbaitetan estonagarri gerta daitezke, halako egongaitasuna salatuko lukeena: lehen ageri den *edanco* (*SteEli* 499) eta, batez ere, ondoko puntuan iruzkinduko den *eramanenco* forma pleonastikoa (*Xarlem* 1373).

Azken erremarka gisara, *bizi*, *busti* & *erre* moldeko partizipioekin hautematen den joera aipu dugu. Mounolerentzat, halakoak aditz lokuzioen osagai nominalak dira, eta egiazko partizipioetarik apart kontsideratzekoak: “Les dialectes orientaux qui dérivent généralement leur participe prospectif par adjonction du suffixe *-(r)en* au participe passé, ne se servent que de *-ko* lorsque le marqueur de futurité est directement suffixé à l’élément non-verbal de la locution” (2011: 77). Halere, gure corpusetik bestelako ondorioetara bulkatzen duten datuak atera dira: izenki zein aditz forma jokatugabe gisara kontsidera, XIX. mendera arte sail honetako formek *-(r)en* hartzen dute, Oihenart (*ageriko*, *beharko*) eta Tartas (*bicico*, baina *biciren* & *bustiren*) salbuespen. *UskLi*-n *boustico* atzematen da (116 & 122), 1844ko *Meditacioniac* liburuan *erreco* (59) —baina *biciren* (26)—, eta Archurengandik aitzina betiere *biziko*. Menturaz sail honetako geroaldiko formak *-ko* prospektiboaren bilakaera orokorraren isla baizik ez dira.

61. TAULA. *-ko* & *-(r)en* prospektibozko atzizkien lekukotza.

		<i>-tuko</i>	<i>-turen</i>	<i>-iko</i>	<i>-iren</i>
1571	Lç	-	beti	1	beti
~1600	O <i>Pro</i>	1	-	1	1
~1600	Bela	-	-	-	1
~1600	Zalgize	-	-	-	1
1616	Etchart	5	7	1	6
1657	O <i>Po</i>	3	-	6	-
1666	Tt <i>Onsa</i>	70	8	19	3
1672	Tt <i>Arima</i>	26	-	14	-
1676	<i>PSing</i>	-	2	-	1
1696	Bp	-	39	-	36
1706	<i>Catolo</i>	-	11	-	7
1734	<i>Othoitce</i>	-	43	-	11
1746	<i>CatOlo2</i>	9	8	-	6
1757	Mst osoa	-	217	-	113
1757	<i>IP</i>	-	12	-	3
1758	Ressegue	-	46	-	44
1770	<i>StJul</i>	-	125	-	65
1780	Mercy	22	53	14	14
1782	<i>NLilia</i>	-	5	-	2
1785	Egiat I	7	114	-	66
1793	<i>Edipa</i>	3	101	1	57
~1800	<i>Xarlem</i>	16	140	7	61
~1805	<i>SteEli</i>	6	191	1	80
1808	<i>Malqu</i>	6	37	5	30
1812	<i>DKhirist</i>	-	8	-	3
1814	<i>UskLi</i>	23	77	4	15
1838	<i>Khurutch</i>	2	-	-	-
1844	<i>Meditacioniac</i>	76	70	29	20
1847	Ip <i>KurBD</i>	6	2	1	1
19. m.	Etchahun	-	21	1	12
1848	Archu	-	25	1	13
1852	<i>MaiMarHil</i>	5	54	5	22
1857	Ip <i>Dial</i>	7	2	4	1
1860	<i>HOrdre</i>	5	56	4	14
1862	<i>Myst</i>	-	14	-	4
1872	<i>CatS</i>	6	13	4	6
1873	Urruty osoa	60	6	51	4
1879	<i>SGrat</i>	5	4	4	-
1899	<i>Catuchuma</i>	1	-	3	-

62. TAULA. Aditz lokuzioak eta beste: forma prospektiboa.

1571	Lç	<i>bicico</i> (24 aldiz), <i>erreren</i> (5 aldiz)
~1600	O <i>Pro</i>	<i>ageriko</i> (666), <i>beharko</i> (126 & 648)
1657	O <i>Po</i>	
1666	Tt <i>Onsa</i>	<i>erreren</i> , <i>biziren</i> , <i>bustiren</i> , <i>biziko</i>
1672	Tt <i>Arima</i>	<i>biziko</i>
1696	Bp	<i>erreren</i> (114)
1706	<i>Catolo</i>	<i>biciren</i> (106)
1734	<i>Othoitce</i>	<i>erreren</i> (78)
1746	<i>CatOlo2</i>	<i>biciren</i> (105)
1757	Mst osoa	<i>biciren</i> (II 12, 2)
1758	Ressegue	<i>erreren</i> (38)
1770	<i>StJul</i>	<i>erreren</i> (606)
1785	Egiat I	<i>erreren</i> (XVI & XXIV), (<i>arra</i>) <i>biziren</i>
1793	<i>Edipa</i>	<i>erreren</i> (246), <i>biciren</i> (400 & 461)
~1800	<i>Xarlem</i>	<i>erreren</i> (1011), <i>eramanenco</i> (1373)
~1805	<i>SteEli</i>	<i>biciren</i> (433 & 1359), <i>edanco</i> (499)
1808	<i>Malqu</i>	<i>beharco</i> (433)
1812	<i>DKhirist</i>	<i>biciren</i> (29), <i>beharco</i> (66)
1814	<i>UskLi</i>	<i>erreren</i> (236), <i>boustico</i> (2)
1844	<i>Meditacioniac</i>	<i>biciren</i> , <i>beharco</i> , <i>nahico</i> , <i>erreco</i>
19. m.	Etchahun	<i>ihesiren</i> , <i>biziko</i>
1848	Archu	<i>biziko</i>
1860	<i>HOrdre</i>	<i>bicico</i> (3 & 170)
1862	<i>Myst</i>	<i>bicico</i> (124)
1873	Urruty osoa	<i>bicico</i> (7 aldiz), <i>erreco</i> (2 aldiz)

5.5. Partizipio prospektibo pleonastikoa

Jada erran baitugu, inoiz herri antzertiko lanek bestelako testuetan bakanagoak diren formak lekukotzen dituzte. Horrelakoa da zubereraren lehenbiziko partizipio prospektibo pleonastikoaren agerraldia: *pariserat çitit eramanenco* (*Xarlem* 1373). Hemen “On a les deux suffixes du futur successivement. En souletin le fait choque moins, car la chose est régulière dans le parler de Ste Engrâce” (Oyharçabal 1991: 331). Pleonasmu hori ezaguna da Zuberoan —eta kanpoan ere³²⁶—, nonbait Santa Grazi herriaren inguruneetara mugatua, Azkuek

³²⁶ Zuberoatik kanpo izan bide da honen paralelorik. XVI. mende akabantzakoak diren Urtubiako damaren gutunetan *-ko+ren* sekuentzia ageri da: *Oraingo faltak estalikoren ditugu* (13 gutuna) & *Zer ere baita, edukikoren dugu kontu jakitera* (17. gutuna). Harrigarriagoa da Lubietaren eskuizkribuan (Donostia, 1728) ber pleonasmoa atzematea: *Virxinamaren rosarioa beti ezaten badezu, honrra guciac combeni bada ceurecotucoren dituzu* (Lubieta 390 *apud* Mounole 2011: 189). Mounolek Lubietaren gurasoen nafar etorkia seinatzen du *ceuretucoren* horren azaltzeko (*ib.*), eta gure ustez Urtubiako damak *estalikoren* & *edukikoren* emateak ber esplibakidea luke: Urruñan plazatua, haren familiak etorki giputz-nafarra bide zuen. Orpustanen eleetan “la configuration linguistique et dialectale de la correspondance basque de la dame d’Urtubie apparaît au lecteur

markatu zuenez (1925 § 762). Lafonek argi utzi zuen atzizki bikoitzak ez duela besteen berbalioa baizik (1965: 175). Honela deskribatzen du Caminok:

Zuberoan badago aditz nagusiari etorkizuneko bi atzizki lotzeko aukera, baina ez da herrialde guztiko ezaugarria, Xiberuko ekialdekoa baizik; ez da, beraz, zuberera guztiaren berrikuntza: *janenko*, *eramanenko* dakartza Elixagarai ligiarrak (82) eta Santa Grazin ere baliatu da: *jinenko* dakar Maddi Hardoi lekukoak Peilleni kontatu ixtorio batean (1985: 21); euskaltzain honek dakarrenez, Eskiulan eta Santa Grazin baizik erabiltzen ez zen *-renko* aldaera ia galzorian da (1992: 250) eta *emaneko* erakoak, Santa Grazin, Montori-Berorizen, Eskiulan eta ondoko auzoetan daude (262); cf. Etxegorri (2003: 271). Guri Larrainen *emanenko* erakoak Santa Grazikotzat eman dizkigute. Ezaugarria ez da Zuberoa guztikoa. (2009: 111)

Bistan da, halako hiperkarakterizazioak berrikuntzak izaten ohi dira. Beraz, *-(r)enko* oso zahar ez izanik, eta aldi berean eremu urrikoa, nekez atzeman daiteke tesi honen corpusean: *Charlemagne* trajeriakoa da agerraldi bakarra.

5.6. Prospektibo eta benefaktiboaren arteko lotura

Partizipio prospektiboaren atzizki parearen arteko lehia eta, hein batean, banaketa ere, benefaktiboan aztertu dugun bera da. Ikusi denez (II, §§ 1.2 & 1.4.1), *-ko* eta *-(r)en* atzizkien hautua destinazioaren ideian ere agertzen da, eta partikularzki kasu benefaktiboan. Hau da, *-(a)(r)entzat* markaz landara —ezaguna denez, genitiboaren gainean eraikia—, euskalki gehienek *-ko* atzizkitik abiatu aukerak erabiltzen dituzte: mendebaldean *-(a)(r)(en)tzako* & *-(a)(r)endako* eta ekialdean *-(a)(r)endako* & *-(a)(r)entako*; aiantzi gabe benefaktiboazko marken sorrera baino lehenagoko hizkuntza egoeran, genitiboaren markak benefakzioa adierazten zuela bere baitarik, eta horren aztarnak egun ere ez direla guztiz itzali (cf. II, §§ 1.4.1 & 1.4.2).

Azken finean, prospektiboaren eta benefaktiboaren bat etortze morfologikoa, bai eta horren bilakaeran deskriba daitekeen paralelotasuna, bi osagai gramatikalen arteko loturaren seinale dira. Lafonen hitzetan, “Les deux génitifs [...] sont susceptibles de deux emplois principaux: déterminant d'un substantif ; expression de la destination” (1965: 175); *destinazio* ideia horren baitan benefakzioa —malefakzioa ere, nola ez— eta prospekzioa koka ditzakegu. Banaketa dialektalari dagokionez, genitiboaren marka hutsaren balio benefaktiboa luzazkien atxiki

actuel incontestablement mêlée. [...] C'est qu'en phonétique [...], en morphologie, en lexicque, de nombreux traits relèvent du domaine des dialectes hispaniques” (2010: 161).

duten mintzoak, *grosso modo*, *-(r)en* partizipio prospektiboa lekukotzen dutenak dira; hori ez ezik, zenbatenaz *-(r)en* prospektibo gehiago, hainbatenaz genitibo-benefaktibo ohikoago eta berankorrago.

5.7. Ondorioak

Partizipio prospektiboak ekialde handian hartzen ahal dituen bi atzizkiak, *-ko* eta *-(r)en*, banaketa ezagunean agertzen dira, 60. taulak biltzen dituen lau ereduaren arabera. Oro har, zenbatenaz mendebalerago, hainbatenaz *-ko* gehiago, eta *-(r)en* gutxiago. Corpusaren azterketak erakusten du prospektiboaren bi atzizkiak lekukotuak direla Zuberoako testu zaharretan (Etchart, Oihenart eta Tartas) baina, bereziki, XVIII. mendearen azken partetik aitzina *-ko* atzizkiak nolabaiteko hedakuntza izanen duela. Funtsean, bilakaera horretan ez da desberdintasunik *-tu* eta *-i* sailtako partizipioen artean. Bestenaz, dialektologiaren ikuspegitik hain ezaguna den *-(r)enko* forma pleonastikoak agerpen marjinala du corpusean.

Bi hitzez erraiteko, azken mendeetako Zuberoan partizipio prospektiboaren *-(r)en* morfema era eksklusiboan lekukotzen duten testuak gero eta gutxiago dira, itxuraz morfemaren bilakaera errezesiboarengatik. Hizkuntza osoaren ikuspegitik, *-(r)en* aukera ekialderat gibelatuz joan da, han ere indar galtzeko. Azken buruan, *-(r)en* morfemaren erabilpen prospektiboa eta benefaktiboa lotuak dira, bi elementuen joera diakronikoak eta eremuen bat etortzeak erakusten dutenez.

6. Forma kausatiboen bilakaera

- 6.1. Kausazioa
- 6.2. Kausazioa euskaraz
 - 6.2.1. Kausazioaren estrategiak
 - 6.2.2. *-ra-* morfemaz
 - 6.2.3. *Arazi/erazo/erazi* kausatiboez bi hitz
- 6.3. Forma kausatiboak Zuberoako testuetan
 - 6.3.1. *Erazi*
 - 6.3.2. *-ra-* morfemadunak vs. *erazi*, adizka
 - 6.3.3. *-ra-* morfemaren indarraz
 - 6.3.4. *Eragin* kausatiboa
- 6.4. Ondorioak

6.1. Kausazioa ³²⁷

Euskal aditzaren morfologia jokatugabearen gaineko kapituluaren hesteko, atal honetan forma kausatiboak azterkatuko ditugu. Kausatiboarena (*causative*) aditz morfologiari nahiz sintaxiari lotzen zaion kontzeptua da. Traskek (1993 s.v.) honela definitzen du: “A transitive construction, related to a second, simpler, transitive or intransitive construction, from which it differs by the additional presence of an agent NP perceived as the direct instigator of the action expressed in the simpler construction”. Terminoa zentzu hertsiago batean erabil daiteke, hots, kausazioa berez adierazten eta sintaktikoki eragiten duten aditz mota jakin baten izendatzeko —azken hau hizkuntza batzuetan baizik ez da gertatzen—. Wikipediak ondoko definizio zehatza eta laburra proposatzen du: “A valency-increasing operation that indicates that a subject causes someone or something else to do or be something, or causes a change in state of a non-volitional event”. Balentzia gehitze horrek argumentu berri bat sartzen du, euskaraz eragile (EGLU II: 60) deituko duguna (ing. *causer*; fr. *causateur*).

Bussmannek (1996 s.v.) hiru kausatibo mota bereizten ditu ingelesez: morfologikoa (*lay* ‘to make lie’), iragankor/iragangaitz txandakatzea eta balio kausatibo duten laguntzaileak (nagusiki *to make*). Hizkuntza guztiek bideak dituzte kausazioaren adierazteko: forma lexiko

³²⁷ Oyharçabalek *kausazioa* darabil (2002); euskaraz *kausatibotasuna* ere erabili izan da (Martínez Areta 2011). Bestenaz, kausatibo eta faktitiboaren kontzeptuak erlazonaturik daude (Bussman 1996); gehiago dena, zenbait hizkuntzalarik baliokidetzat hartzen dute (Lewandowski 1986).

kausatiboak, baliabide morfologikoak edo sintaxi perifrastikoak. Dixonentzat (2000: 74-75) kausazioaren estrategiak trinkotasun continuum batean koka daitezke, adierazpidearen trinkotasuna eta bere erran-nahi semantikoaren artean loturarik litekeenean.

Kausatibo lexikoak ohikoak dira munduko hizkuntzetan; haietan kausazioaren ideia aditzaren semantikan atzeman daiteke (Payne 1997: 177). Itxuraz, kausatibo lexikoak zein-nahi aditz iragankor bezalakoak dira, baina egiazki aditz iragankorrek ez dute kontra-parte iragangaitzik, eta kausatiboek bai. Bestalde, ohiko aditz iragankorrek gertakizun hutsa adierazten badute, aditz kausatiboek gertakizunaren gauzatzea inplikatuko lukete. Kausazioaren baliabideei doakienean, Dixonek zortzi prozedura deskribatzen ditu munduko hizkuntzetan, 63. TAULAK biltzen duenez:

63. TAULA. Kausazioaren estrategiak munduko hizkuntzetan .

	aditza	forma kausatiboa	hizkuntza
barne aldaketa	<i>tikti</i> ‘be suitable’	<i>táikyti</i> ‘make suitable’	lituaniera
tonu aldaketa	<i>nô</i> ‘be awake’	<i>nô</i> ‘awaken, rouse’	lahu
kontsonantearen indartzea	<i>xarab</i> ‘go bad’	<i>xarrab</i> ‘make go bad, ruin’	Golkoko arabiera
bokalaren luzatzea	<i>mar</i> ‘die’	<i>ma:r</i> ‘kill’	kashmiera
erreduplikazioa	<i>bengok</i> ‘shout’	<i>be-bengok</i> ‘make shout’	javaera
aurrizkia	<i>gəbba</i> ‘enter’	<i>a-gəbba</i> ‘insert’	amharic
atzizkia	<i>-kam-</i> ‘die’	<i>-kam-isa-</i> ‘kill’	k'iche'
ingurizkia (circumfix)	<i>-č'am-</i> ‘eat’	<i>-a-č'm-ev-</i> ‘feed (make eat)’	georgiera

Iturria: Dixon 2000: 34.

Sintaxira pasatuz, kausazioa maiz adierazten da bi aditz predikatu berean agerraraziz; adibidez, inguruko erdaretan bezala munduko hainbat hizkuntzetan ere *egin* aditza gehitzen da.

6.2. Kausazioa euskaraz

6.2.1. Kausazioaren estrategiak

Euskarak badu hainbat bide kausazioaren adierazteko. Kasurik sinpleenean, perpaus iragangaitzetako subjektua (S) perpaus iragankorreko objektua (O) izatera pasatzen da, sintaktikoki eragilea agente gisa agertzen delarik (A), (1) adibideak erakusten baitu. Aldiz, kausatiboak perpaus iragankor bati eragiten dionean argumentuen jokia konplexuago izaten da. Euskarak datiboa baliatzen du (2), baina munduko hizkuntzetan aukerak ñabarragoak izaten dira.

- (1) *Ane etorri da.* → *Amak Ane etorrarazi du.*
 S A O (arazia)
- (2) *Anek erosketak egin ditu.* → *Amak erosketak eginarazi dizkio Aneri.*
 A O A (eragile) O A (arazia)

Ukronia suerte batean erorita, euskarak garatu dituen kausazio estrategia honakoak lirateke:

- Aditz iragangaitz bat iragankor jokatzea; ikus (1). Bide honi kausatibo lexikala deitzen zaio (Oyharçabal 2002; Ortiz de Urbina 2003).
 - Aditz batean *-ra-* morfema kausatiboaren txertatzea: *ibili* ‘marcher’ → *erabili* ‘faire marcher’.
 - Oinarri aditzari arazi gehitzea: *Desmartzak egin ditut* → *Desmartzak eginarazi dizkidate*. Eta *arazi* aditz ala atzizki kontsideratzen dugun arabera, hori kausatibo sintaktikotzat ala morfologikotzat har daiteke, hurrenez hurren.
 - Bestelako “aditz arazleak”: **eradutsi*, *eragin*.
 - Kausa adierazten duen aditza predikatu nagusi bezala erabiltzea, osagarri funtzioan doan perpaus bat sarraraziz egin aditzaren medioz (3).
 - Kausatiboak adierazten duen gertakizun edo ekintza perpaus nominalizatu batean ematea (4).
- (3) *Ikastekoak ikas nitzan egin zuen.* ‘He made me learn the lessons’ (Ortiz de Urbina 2003: 595).
- (4) *Liburu guztiak irakurtzea eginerazi zidan.* ‘He made me read all the books’ (*ibid.*).

Ortiz de Urbinak (2003: 592) hiru kausatibo mota dakuski euskarari: lexikoak, morfologikoak eta analitikoak. Kausatibo lexikoetan txandakatze ergatibo/inkoatiboak eragiten dituen aditz bakunak sartzeko dira: *hil*, *sartu*, *atera*, *zabaldu*, *jantzi*, *galdu*. Goiko zerrendako b) eta c) aukerak kausatibo morfologikoetan sailkatzen ditu, eta e) zein f) kausatibo analitikoetan. Tesi honetan hastapeneko zerrendako b), c) eta d) aukerei eskainiko zaie arreta, erran nahi baita kausatibo morfologikoei.

6.2.2. *-ra-* morfemaz

Euskara historikoan *-ra-* morfemak, kausatiboaz gain bestelako baliorik izan badu ere,³²⁸ hemen kausatibora mugatuko gara. Hasteko, ohartarazi behar da *-ra-* morfema kausatiboa

³²⁸ Euskararen historiaurrean, Aldaik (2012) balio adlatibo edota destinatiboak seinalatzen ditu *-ra-* morfema kausatiboaren sorreran. Garai historikoan Fernándezek (2012), kausatiboaz aparte, morfema aplikatibo bezala definitzen du **eradun* laguntzaile ditransitiboarentzat, hau da, Traskek (1977) *dative flag* gisara euskalaritzan sartu zuen kontzeptuaren balioidea, Rebuschirentzat (1984) *affixe pré-datif*. Aldaik (*op. cit.*) ere beste balio

**e-* aurrizkia duten aditz zaharrekin lekukotzen dela beti, maiz **e-ra-CVC* egituretan: *erabil*, *erak(h)uts* & *erak(h)ar*, besteak beste. Halere, forma hauek guztiek ez dute balio kausatibo zaharra ber maneran atxiki: **e-ra-gin* arras gardena bada, haren semantika ere gardena izanik —eta lekukotua—, **e-ra-zi* lexikalizatua eta gero gramatikalizatua agertzen zaigu. Bestalde, egin aditzaren forma kausatibo bat baino gehiago ditugu: *eragin* bera, *eginerazi*, *egineragin*, eta are *eraginerazi* —gure corpusean lekukotua: *UskLi* 101— (Ortiz de Urbina 2002: 594). Hauek balio dute, halaber, *egin*-en gainean eraiki *light verbs* direlakoetarako: *negar eragin*, *ihes eragin*, etab. Euskara orokorraz mintzo, Hualdek *-ra-* morfemaren gaineko jakingarriak biltzen ditu:

A handful of old causatives have a prefix *e-ra-*. More precisely, old native verbs have a prefix *e-* in their nonfinite forms (which has become *i-* or *j-* in certain contexts) and, in the causative, another prefix *-ra-* is inserted between the prefix *e-* and the root. This way of forming causatives is not productive. In the case of most of these verbs the original link with a non-causative verb has been lost or obscured by a shift in meaning. Productive causatives are formed with *-arazi*. (2003: 350)

64. TAULAK *-ra-* morfema kausatiboa erakusten duten aditz batzuk biltzen ditu, beren oinarri aditzen ondoan.

horretaz ohartarazten gaitu, “marcador de valencia” terminoa erabilia: *-ra-* morfema kausatiboa ihartu zenean, euskalki batzuetan *balentzia iragarle* gisara berranalizatua izanen zen. Hain zuen, erdialdeko eta ekialdeko **eradun* zein hego nafarreraren **erazan* laguntzaileek *-ra-* morfema bera dute, forma ditransitiboetan balentziaren gehitzearen markatzeko (edo datiboaren sarrarazteko).

64. TAULA. Kausazioa: euskararen zenbait aditz pare.

Oinarri aditza	Forma kausatiboa
<i>egin</i> ‘do’	<i>eragin</i> ‘cause’
<i>ikus(i)</i> ‘see’	<i>erakuts(i)</i> ‘show’
<i>ikas(i)</i> ‘learn’	<i>irakats(i)</i> ‘teach’
<i>entzun</i> ‘hear’	<i>erantzun</i> ‘answer’
<i>jaik(i)</i> ‘rise’	<i>eraik(i)</i> ‘build’
<i>ekarr(i)</i> ‘bring’	<i>erakarr(i)</i> ‘attract’
<i>joan</i> ‘go’	<i>eraman, eroan</i> ‘take’
<i>ibil(i)</i> ‘walk about’	<i>erabil(i)</i> ‘use’
<i>ebaki</i> ‘cut’	<i>erabaki</i> ‘decide’
<i>jantz(i)</i> ‘dress’	<i>erantz(i)</i> ‘undress’

Iturria: Hualde 2003: 350

Guretzat bi galdera dira pertinente: 1) *-ra-* morfema noiz arte izan den produktiboa; eta sustut 2) *-ra-* morfemadun aditzek noiz arte atxiki duten beren jatorrizko balio kausatiboa. Menturaz lehen galderari erantzutea ez da gure esku, jadanik testu zaharretan *-ra-* ihartua agertzen delako, eta seguruenik horrelakoa zen aspaldidanik, haren emankortasuna datatu izan delako: “en tiempos relativamente lejanos (aunque tampoco demasiado lejanos; es decir, tal vez a principios de la era cristiana” (Aldai 2012: 106). Hiru argudiotan oinarritzen da: i) garai historikoan *-ra-* ihartua da; ii) aditz pare batzuen semantika idiosinkrasikoa eta ezin aurreikusizkoa da; eta iii) agian *-ra-* morfemaren kokapena erroaren ezkerrean. Aldiz, Zuberoako testuetarik datu interesgarriak atera daiteke bigarren galderari ihardesteko.

Beraz, *erakutsi* ‘to show, to make see’, *irakatsi* ‘to teach, to make learn’, *eragin* ‘to cause, to make, to affect’, *erantzun* ‘to answer’ bezalakoetan jatorrizko balioaren eta egungo adieraren arteko lotura gardena da, oinarri aditzekiko lotura gardena den bezala. Beste zenbaitetan erran-nahiaren aldaketak gehiago ilundu du oinarri aditzarekiko lotura semantikoa: *erabili* ‘to use’ ← *ibili* ‘to walk’, *eroan* ‘to carry’ ← *joan* ‘go’, *erantzi* ‘to undress’ ← *jantzi* ‘to dress’. Ortiz de Urbinaren hitzetan:

This strategy is no longer productive in the language, but some of the resulting causative verbs have remained as independent lexical items. It is not clear to what extent their meaning is causative, i.e., their subject is usually an agent as opposed to a causer. However, the original causative meaning may be reconstructed for some of them, although they are opaque to contemporary speakers. (2003: 592)

6.2.3. *Arazi/erazo/erazi* kausatiboez bi hitz

Euskaltzaindiaren gramatikak “aditz erazle” deitzen ditu *arazi/erazo* bezalakoak (EGLU II: 60), honako argumentuak bereiziz: ERAGILEA (ergatiboz), EGILEA (datiboz) eta OBJEKTUA (absolutiboz). Euskaran bada aldakortasun diatopikorik *arazi/erazo* multzoari doakionean; aldakortasun horrek ARAZIA (Fernández 2012) (esp. *causando*, Aldai 2012; ing. *causee*) delakoaren markatzea ere hunkitzen du.³²⁹ Gutaz denaz bezainbatean, ekialdeko mintzoei hertsatuko gatzazkie, Zuberoako testuetan lekukotzen diren *erazi*-dun formen bilakaeraren deskribatzeko, eta beroien eta *-ra*-dun kausatibo zaharren arteko lehiaren berri emateko —lehiarik izan bada bederen—.

Ikuspegi diakronikotik, *arazi/erazi/erazo/arazotu/eragin* aditzak dira, denborarekin lexikalizatu eta gramatikalizatu badira ere. Ortiz de Urbinak “causative suffix” gisa definitzen ditu (2003: 593), eta egungo ortografiak oinarri aditzari loturik idaztea manatzen du: *etorrarazi*, *eginarazi*, *sarrarazi*, etab., forma kausatibo hauek unitate bakar gisara hautemanak direlako seinale. Baina historikoki *erazi* eta *erazo* aditz beregain gisara lekukotuak dira (Mounole 2012: 149): “Elles signifient « faire faire, provoquer, causer ; inciter à ». On l’aura compris, *erazi / erazo* lui-même semble être issu de la dérivation causative à partir du verbe *jazo* « survenir, arriver » par adjonction du préfixe causatif *ra-* présenté ci-dessus (Lafon 1943-I : 428 ; Trask 1997 : 231)”. Mounolek (*ibid.*) adibide hauek ematen ditu: *Erazo eikiozuz zeure biotzari iru gauza oneek (DGV-OEH, Añibarro, EL2 54) & Eske-mesede guzti oneek mugitu ta erazoko ez gaitu bere izen santua santifiketara (DGV-OEH, Añibarro, Mis. E 43)*. Aldaik bestelako jatorria proposatzen du: “Su verbo base podría haber tenido el mismo origen que el actual auxiliar transitivo de no-indicativo de raíz *-za-*” (2012: 107).

Hastapen batean, *erazi/erazo* klausula biko egitura batean ageriko ziratekeen (Mounole *ibid.*), eta denborarekin oinarri aditzarekin batu zatekeen, predikatu bakar batean. Ikusiko baitugu, Zuberoan joera grafikoa gordetzaillea izan da, XIX. mendean ere *erazi* bereiz aurkitzea ez ohikoa izanik. Bestenaz, garai historikoan zehar, kausatzen den aditzaren forma aditzoina izan bada ekialdean, mendebaldean aldaketa bat gertatu da, aditzoinaren formaren galerari lotua: testu zaharrenetan [aditzoin + *erazo*] lekukotzen da, baina XVIII. mendean [part. + *erazo*]

³²⁹ Aditz inakusatibo, inergatibo, monotransitibo eta ditransitiboetan mendebaldeko eta ekialdeko mintzoei era diferentetan markatzen dute; kontu errendatze zehatz batentzat ikus Ortiz de Urbina 2003.

(Mounole 2012). Kausatibo hauek aspektuaren adierazpena karreiatzen dute: *erazi/erazo* perfektiboa, *erazten* inperfektiboa eta *eraziko* prospektiboa.

Jada testu zaharrenen denboran *erazi/erazo* kausazioaren adierazpide nagusia da. Era guztietako oinarri aditzekin lekukotua da, birtualki erromantzei mailegatutako guztiekin bezala euskal jatorrizko aditzekin ere, zaharrenak barne. Leizarragaren testigantza (8)-(11) argigarria da, *-ra-* morfemadun parerik duten oinarri aditz multzo bat *erazi*-rekin baitu errendatzen (8)-(11); aditz horiek banaka azterkatuko dira (§ 6.3.2).

- (5) *Statu [...] hunetan iraun eraci ahal ceçaqueon moiena.* (Lç “Advertimendua”)
- (6) *Hayen resumaren triumpha eraciteco berce populu gucien artean hayen valentiaz aippa eta lauda eraciteco: Mesisas handi hunetaric recebitzeco cituzten gratia miraculuzcoetaric cerbeit goço moien harçaz sendi eraci liecençat.* (Lç “Advertimendua”)
- (7) *Spiritu Saindua, ceinec sinhets eraciten baitraucu Iainco Aita baithan.* (Lç “Testamentu çaharrac eta berriac...”)
- (8) *Haren desohoretaco den dotrina gucia eçagut eraciric.* (Lç “Heuscalduney”)
- (9) *Adulterio eguin eraciten draucala.* (Lç Mt 5, 32)
- (10) *Eta igor ceçan Ioannesi presoindeguian buruären edequi eracitera.* (Lç Mt 14, 10)
- (11) *Gorrey ençun eraciten draue, eta mutuac minça eraciten ditu.* (Lç Luc 7, 37)

6.3. Forma kausatiboak Zuberoako testuetan

Atal honetan kausazio morfologikoa aztertuko dugu Zuberoako testuetan gaindi. Lehen orokorki arituko gara, eta ondoren *-ra-* morfema kausatiboa dakarten aditzen agerpenaren berri emanen dugu. Horretarako, aditz horiek jatorrizko balio kausatiboa atxiki dutenetako agerraldiak bilduko dira, adizka, hurrenkera alfabetikoan. Zenbaitetan adiera bigarrenkariko etsenpluei erkatuko zaizkie; aldiz, ez dira aditz horien adiera posible guztien kontu emanen. Aditz bakoitzeko *-ra-* kausatiboaren indarrari begiratuko zaio, bai eta delako aditza *erazi*-ren oinarri ageri den, nola, eta noiz. Banakako deskribapen horren ondoren, *-ra-* morfemaren eta *erazi*-ren bilakaerak aipatuko ditugu Zuberoan.

6.3.1. *Erazi*

Leizarragarekin agitu bezala (cf. § 6.3.3), eta nezesarioki mende bat berantago, Zuberoako testu zaharrenek ez dute *erazi*-ren batere mentzik (12)-(20). Belapeirek usu baliatzen du (73 aldiz 2. liburukian), are *-ra-* morfemadun kausatibo zaharren ordez (20), edo horiekin batera (17), nonbait *erazi*-ren gailentasunaren seinale argia dena *-ra-*dun kausatibo morfologiko zaharren aitzinean. Aipatzekoa iruditzen zaigu Belapeirek *erazi* beti bereiz idaztea —oro har XVIII. mendean zehar bereizketa grafikoa mantenduko da (21)-(25)—, *erazi* hitz beregain gisa hautemana zelako seinale.

- (12) *Ohoin handiak urkaerazten ditu xipiak.* (O Pro 657)
- (13) *Hementic harat heyer bicieracitzeco.* (Etchart 1, 1v)
- (14) *Çortci egunetan barnen batheya eraciten eztutienac.* (PrS 26-27)
- (15) *Hoyen ikhastera eliçala gin eraciz.* (Bp II 5)
- (16) *Beldur guiren haren justicia boroga eraciren dericunaren.* (Bp II 15)
- (17) *Çognec Jesusen goratarçuna eracoux eraci baitié.* (Bp II 24)
- (18) *Herodes khechiaren ihessi, çognec hil eraci nahi baitcian.* (Bp II 32)
- (19) *Etciana deüsec jakin eraci Jesus Christen gitia?* (Bp II 33)
- (20) *Heben Catechima erran eraciren dianac nori beré Patron saintiaren verthuté berheci çonbait cegnharaturen deritcé, çoin haurrer onsa ikhas eraciric, goça eraciren baiteritcé.* (Bp II 133)
- (21) *Halaco zelo batec eticiana pphiz erazten ahal gouria!* (CatOlo2 iv)
- (22) *Ikhous ditcen eta ikhous-eraz* (Ressegue 20)
- (23) *Lehen beno lehen / prepara eraz eçaçu.* (StJul 653)
- (24) *Behar duçu igorry / oihanneko oxouer / eta han içaneracy.* (Edipa 042)
- (25) *Eta huillant eras itçaq / ore lagunaq oro hounat* (Xarlem 354)
- (26) *Espiritu santia, compreni eraci eçadaçu, / Explicatcera çouaçana, / Eta praticaeeraz eçadaçu, / Eracaxten deitaçuna.* (DKhi 4)
- (27) *hanko jaun jüjetara, zen emastia jin / han perieras nenzen her othoiak egin* (Etch “Etchahunen bicitciaren khantoria”)
- (28) *Ceren ezteiciegu eçaguteraci Jesus-Christ goure Jaunaren photeria eta jitia gordeca sararacico beituçie doctrina galgariac, eta errenontciaturic Jaunari çougneç arra erosi beituçu, erakharacico beitie beren gagna galtce laster bat.* (Epi II 2, 1)

Erazi-ren formez denaz bezainbatean, erran behar da aditzoinaren forma zaharra erazi dela, eta imperfektibozkoa *eraziten*, eta hala erakusten dute testu zaharrenek. Aldiz, XVIII. mendetik aitzina *eraz* & *erazten* azaleratuko dira eta nagusituko, 65. TAULAK jasotzen duenez. Azalpen batentzat, ikus § 2.4.

65. TAULA. *Erazi*-ren formen bilakaera Zuberoan.

	PERF.	PROSP.		INPERF.			ADITZOIN		oro
	<i>erazi</i>	<i>-ren</i>	<i>-ko</i>	<i>-itze</i>	<i>-ite</i>	<i>-zte</i>	<i>erazi</i>	<i>eraz</i>	
O <i>Pro</i> ca. 1600	2	-	-	-	3	1	-	-	6
Etchart 1616	-	-	-	1	-	-	-	-	1
O <i>Po</i> 1657	2	-	-	-	2	-	1	?	5
Tt <i>Onsa</i> 1666	11	-	-	-	10	-	3	-	24
Tt <i>Arima</i> 1672	5	-	-	-	6	-	-	-	11
<i>PrS</i> 1676	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Bp 1696	51	11	-	-	57	-	10	-	129
<i>Catolo</i> 1706	4	1	-	-	5	-	1	-	11
<i>Othoitce</i> 1734	1	4	-	-	2	-	10	-	17
<i>CatOlo2</i> 1743	7	1	-	2	4	5	1	-	20
Mst II & IV	4	4	-	29	-	-	17	-	44
<i>IP</i> 1757	4	-	-	3	1	-	2	-	10
Ressegue 1758	1	10	-	-	-	10	-	1	22
<i>Petit Jean</i> 1769	-	-	-	-	-	-	-	1	1
<i>StJul</i> 1770	1	17	-	1	5	10	-	3	37
Mercy 1780	1	3	3	1	-	9	-	-	17
<i>NLilia</i> 1782	2	1	-	-	-	-	-	1	4
Egiat 1785	42	8	-	-	52	2	7	-	111
<i>Bala</i> 1788	-	-	-	-	1	-	-	-	1
<i>Jouanic</i> 1788	-	1	-	-	-	-	6	-	7
<i>Boubane</i>	-	1	-	-	1	1	2	-	5
<i>Chiveroua</i>	4	1	-	-	-	1	-	-	6
<i>Edipa</i> 1793	3	8	-	1	1	1	-	-	14
<i>Xarlem</i> ca. 1800	30	7	1	-	2	1	8	1	50
<i>SteEli</i> ca. 1810	29	32	1	-	3	10	8	3	86
<i>Malqu</i> 1808	7	1	-	-	-	2	1	-	11
<i>DKhi</i> 1812	4			-	-	7	3	6	20
<i>UskLi</i> 1814	14	2	-	-	9	4	5	-	34
<i>Petitun</i> 1836	1	-	-	-	-	-	-	-	1
<i>CatS</i> ca. 1836	8	-	-	-	12	31	-	7	58
<i>Khurutch</i> 1838	3	-	-	-	-	3	-	4	10
<i>Medit</i> 1844	22	4	4	-	2	35	-	14	81
Ip <i>KurB</i> 1847	4	-	-	-	-	3	-	1	8
<i>CanBel</i> 1848	2	3	-	-	-	3	2	1	11
Etch	46	4	-	1	3	11	-	5	70
Chaho <i>AztBeg</i>	5	-	-	-	-	5	-	1	11
Archu 1848	7	3	-	-	1	10	-	-	21
<i>MaiMarHil</i> 1852	15	3	-	-	-	18	-	10	46
<i>Myst</i> 1856	7	2	-	-	-	13	-	10	32
Ip <i>Dial</i> 1857	4	-	-	-	-	10	-	-	14
<i>HOrdre</i> 1860	13	5	-	-	-	6	-	11	25
<i>EvS</i> 1873	20	-	4	-	-	12	-	1	37
<i>Epit</i> 1873	5	-	2	-	-	-	-	-	7
<i>SGrat</i> 1879	3	-	-	-	-	7	-	2	12
<i>Catuchuma</i> 1899	-	-	-	-	-	1	-	-	1

6.3.2. *-ra-* morfemadunak vs. *erazi*

6.3.2.1. *Erabaki*

“Factitif de ebak, ebaki, n’est plus usité que dans le sens figuré de juger, décider” (Dv *apud OEH*). Guk ere ez dugu balio kausatiboaren aztarnarik atzeman, agerraldi guztietan —direnak oro Eguateguyri zor— ‘decidir’ adiera berria agertzen baitu (29)-(31); egile horrez gain, *OEH*-k Inchauspe aipatzen du.

- (29) *Erabaki beitzian [...] berze medioz obratiiren ziala* (Egiat I 30)
- (30) *Bena Khorteko isterbegiek hilerazi behar ziela erabakirik [...]*. (Egiat I 39)
- (31) *Zialarik Erregiñak erabaki lehen gaian algarreki etziradiala etzanen*. (Egiat I 39)

6.3.2.2. *Erabili*

Aditz honen adiera kausatiboa, “mover, hacer moverse; hacer andar” (*OEH* s.v.), corpusean zehar aurki daiteke (32)-(43). Gainera, burua erabili “cabecear” adiera ere (Landuccio *apud OEH*) balio horren barnean sartuko genuke (33)-(38). Maisterrek erabil erazi pleonastikoa darabil egiazko balio kausatiboaren adieraztean (34). Norabide berean, erran nahi baita *-ra-* morfemaren lexikalizazioaren bidean, XIX. mendean forma kausatibo zaharra ordezkatzeko duen *ebilerazi* atzeman dugu (44).

- (32) *Harri erabilik eztu biltzen oroldirik*. (O *Pro* 211)
- (33) *Buria chuchen erabili gabe behar da etheki*. (CatOlo 103)
- (34) *Üsantxa gaixtuak, [...], mihia ezaxolatiiki erabil erazitzen deizü*. (Mst I 10, 1)
- (35) *Zeren eta, [...] itxas mareak untzi bat horrat hunat erabilten beitiü*. (Mst I 13, 5)
- (36) *Coky Julien hory, aldiz, / burdin khatenaz carga eçacie, / eta kharrica orotan therresta / erabil eçacie*. (StJul 699)
- (37) *Çamari baten bustanian / esteca eçaçie bertan / Nabiaco carriquetan / erabil istantian*. (Xarlem 1348)
- (38) *Behar da buria chuchen ethequi erabili gabe*. (DKhi 62)
- (39) *Ikhouş deçagun [Jinco Salvaçalia] soldadobaten colera impacientaz crudelki erabiliric eta herrestaturic*. (Ip KurBD 25-26)
- (40) *Phixtako olha die jentek hun egiten, / Kabalik beitiütie untsa erabilten*. (Etch “Phixtako olha”)
- (41) *Galupa bazter batetik bestiala erabilten cian*. (MaiMarHil 117)
- (42) *Irina biltzen die lilien gañen gibekeko aztaparren herresta erabiltez*. (Ip Dial 2)
- (43) *Erabiliren ait therresta, / bilhüetarik hartürrik*. (Saturna 104)
- (44) *Gincouaren desseigna [...] etcen ene ebileracitia lurreco hounen, plazeren eta aisen ondotic*. (Medit 17)

6.3.2.3. *Eragari*

Guk dakigula, *egari* “soportar, llevar una carga; aguantar, padecer” (*OEH* s.v.) aditzaren forma kausatiboa lekukotu gabea zen. 1860koa den *Heren-Ordreco escu librian* ageri da

(197); gure ustez *eragari* kausatiboaren zentzua perpausarena bezain argia da: ‘ez zuen kulparik hari [proximoari] pairaraziz, jasanaraziz’. Interpretazio hau zuzen izatera, bi aukera dugu: a) forma kausatibo hau lehenagotik zetorren, lekukotu egon gabe ere; edo 2) *-ra-* morfemaren emankortasunaren azken txinparta litzateke (kasik ezinezkoa), edo agian forma analogiko berria:

- (45) *Proximouari ahalkeric eman dianez, Jenten aitcinian hari bere hutsen arraprotchatuz, edo etcian oguenic hari eragartez. (HOrdre 195)*

6.3.2.4. *Eragin*

-ra- morfema kausatiboa duten aditzen artean, hauxe dateke arreta gehien merezi duena. Batetik, adiera bigarrekarriak garatu arren, bere jatorrizko semantika klarki atxiki baitu mendeetan zehar —bereziki ekialdean— eta, bestetik, bera ere aditz arazle gisa erabilia izan delako (cf. § 6.3.4). *Eragin*-en balio kausatiboa corpusean gaindi lekukotzen da, Oihenartengandik XIX. mendeko bigarren partera arte (46)-(63):

- (46) *Bertze batek, enganatzekotzat, zerbait eragin nahi diola. (O Pro 373)*
 (47) *G. Misterio honec cer eraguin behar dericu? (Bp II 69)*
 (48) *Guiçonac eztu eguin bekhaturic, Deebriac eraguin derionaz gueroz. (Bp I 53)*
 (49) *Salvamentiaren eraguiteco dugun amorioüac. (CatOlo2 iv)*
 (50) *O aita saintia, zük hala eragin düzüü! (Mst III 50, 3)*
 (51) *Eraguin ciztadacien / estudio guciacq. (StJul 240)*
 (52) *Ainguria gin. By flanbeu phitz eta parfum eraguin. (StJul 794di)*
 (53) *Policor, hiq eraguin eçaq / hoien executionia. (StJul 946)*
 (54) *Jaun director edo guidariac eraguinen du iracourte bat. (Mercy 29)*
 (55) *Nor zen sakrilegio haren langilia galthatü ziana edo eragin ziana? (Egiat I 13)*
 (56) *Eri guiradian orori / erremedio deiku eraguinen. (SteEli 200)*
 (57) *Sû bat eraguinic oro /erreraciren çutiet bestela! (SteEli 1388)*
 (58) *Berac Gincouarequi baquia eraguiten deiçu. (DKhi 65)*
 (59) *Ari beihiz eragiten / fin gaistua gizüner. (Malqu 107)*
 (60) *Nurk ere eragin nahi beitezü milla ür hats, egiozu bi milla. (CatS)*
 (61) *Zük eragin düzün krime, beitezüt nik klarki erraiten / Etzükiata tigiak, ez lehuak egin ükhen. (Etch “Complainte Heguilus”)*
 (62) *Erhauts huneki egiten den herxkalliak erratzen dü eta züsüllü eragiten. “L’emplâtre [...] fait lever des ampoules” (Ip Dial 3)*
 (63) *Jaun houna, ciharen chedetan ene lanac oro eraguin itçadaçu. (Myst 43)*

Halaber, *eragin*-en balio kausatiboa ohikoa da *light verbs* direlakoetan ere: *othoitz eragin*, *negar eragin*, *ihesi eragin*, etab.³³⁰ Beharbada aditzaren balio kausatiboa denborarekin

³³⁰ Zenbaitetan [osagarri zuzena + *e(ra)gin*] egituran eta *light verb* delakoaren arteko muga lausoa gertatzen da; halakoetan baliatu zaigun irizpidea mugagabetasunarena izan da, hots, mugatzailearen presentziak osagarri zuzenaren funtzioaren alde egingen luke.

halakoetara mugatuz joan da, zeren *lights verbs* multzo horren pisua gero eta handiagoa da *eragin*-en agerraldi kausatiboetan (64)-(82):

- (64) *Utz zezanak bere alhorra ereiteko xoriegati, bere burua gosez hil zezan xorier barur eragiteagati. (O Pro 477)*
- (65) *Gaizki eragitia, bekhatu mortal, falta, eta kulpa eragitia. (Tt Onsa)*
- (66) *Razon eta satisfacione eraguitera alde huntacoez. (Etchart 5, 1v)*
- (67) *Gincoari othoitz eraguiteco. (Bp I 100)*
- (68) *Eliça saintac [...] penitencia eraguin nahi dericulacoz. (Bp I 112)*
- (69) *Eta hari ihessi eraguiten badeyoçu, [...] *nourganat hersaturen cira?* (Mst II 8, 3)*
- (70) *Julienecq Marcieny / proposatcen derio / bere aphecez leçan / eraguin sacrificio. (StJul 059)*
- (71) *Berriz nigar dereiziet eraginen (Egiat I 22)*
- (72) *Bena hobe diçugu [...] / ezteçagun eraguin / mundiary erririq. (Edipa 899)*
- (73) *Eta guc ere othoitce / fi hartara eraguinen diçugu. (SteEli 382)*
- (74) *Ene bihotceco hasperenec heiagora handiric eraguin ditadacie. (UskLi 119)*
- (75) *Zuñek gure eginbider hüts eragiten beiteikü. (CatS)*
- (76) *Besten penitencia deitaziüt eragin. (Etch “Mundian malerusik”)*
- (77) *Cin eguiten dienec, edo bester eraguiten. (Medit 192)*
- (78) *Ihes eraguin deroc hire Jincoari. (MaiMarHil 72)*
- (79) *Marinelaren corajiac eta animoac erri eraguin ceren lagunec. (MaiMarHil 110)*
- (80) *Estolaco khurutchiari pot eraguitian. (HOrdre 61)*
- (81) *Bere desobedientciatz [...] juramenturic eraguin deïenez? (HOrdre 191)*
- (82) *Bere arçaignaz campo nourbati cunjuru eraguitia. (Myst 24)*

Kausatiboaren pleonasmok ere ageri dira, arras bakanki ageri ere. Hain zuzen, XVIII eta XIX. mendeen artean datatzen den *Uscara Libriak eragin erazi* ematen du (83); paradoxikoki, 1860koa den *Heren-Ordreco escu libriak* pasarte bera dakar, baina pleonasmorik gabe (84). Bestalde, XVIII. mende akabantzan *eginerazi* azaleratuko da; orotara lau agerraldi baizik ez dugu aurkitu (85)-(88).

- (83) *Ppharcamentu ene Gincoua, eguin deitçudan gaiskiez oros eta besteri eraguin eraci dutudanez [...] (UskLi 103)*
- (84) *Pharcamentu ene Jincoua, eguin detçudan gaizkiez oroz eta besteri eraguin dutudanez. (HOrdre 199)*
- (85) *Honek honki egin ezinari, gaitza egineraziten. (Egiat I 2)*
- (86) *Hen gatic othoitciac eguin erazten estutienac. (Medit 194)*
- (87) *Visita solanela ezta eguinic içanen ourthian behin baïcic, ezpadu cerbait necessitatec ussiago eguinerazten. (HOrdre 25)*
- (88) *Bere demboretan eliçaco eguinbiden ez eguineraztia. (Myst 26)*

XVIII. mendearen erditik aitzina Zuberoan *eragin* aditza ‘bastitu’ erran-nahiarekin lekukotzen hasten da (89)-(92), baina ez dirudi adiera horrek errorik eman duen, testu modernoagoetarik absent izanki. *OEH*-ren arabera orokorra da.

- (89) *Templo eder beno ederrago baten eraguiteco. (Mst IV 1, 4)*
- (90) *Eragin barrüki bat taulaz hariz ta ediren güzietaz. (Egiat I 20)*
- (91) *Eliça houra Eraguinen duçu / ahal beçain bertan. (Xarlem 661)*

(92) *Sainta Cleraren icenian arren / nahi dit eraguin comentu bat.* (*SteEli* 1027)
Horrezaz gainera, *eragin* aditzak ‘musika tresna bat jo’ adiera ere har dezake, bederen ezkilekin (93) eta tronpetekin (94)-(96). Guztiz markatzekoa da adiera honen agerpena Zuberoara mugatzea; *OEH*-k ematen duen etsenplu bakarra *Charlemagne* trajeriatik idokia da.

(93) *Jakineraciren çaye ceïgniaz çoïn eraguin içanen beïta [...] lehenago, cegnu chipittoaz bestalde, çoïn ihourc eraguinen baytu.* (*Ressegue* 19)

(94) *Inutil uqhenen duq [...] / hire trounpetaren / heben eraguitia* (*Xarlem* 357)

(95) *Renauteq troupeta [sic] Eraguin.* (*Xarlem* 382di)

(96) *Renauteq trounpeta eraguin passeia* (*Xarlem* 1365)

66. TAULA. *Eragin* aditzaren agerraldiak, *eragile* (O) & *eragingarri* (Mst) eratorriak barne.

	‘eginerazi’	‘bastitu’	‘musika tresna jo’	‘erazi’	eginerazi
<i>O Pro</i> ca.1600	3				
Etchart 1616	1				
Tt <i>Onsa</i> 1666	2				
Bp 1696	7				
<i>CatOlo2</i> 1746	1				
Mst 1757	11	1			
Ressegue 1758	1		2		
<i>StJul</i> 1770	8				
Mercy 1780	3				
Egiat I 1785	17	2			1
<i>Edipa</i> 1793	2				
<i>Xarlem</i> ca.1800	1	1	3		
<i>SteEli</i> ca.1810	5	2		2	
<i>Malqu</i> 1808	1				
<i>DKhi</i> 1812	2				
<i>UskLi</i> 1814	3				
<i>CatS</i> ca. 1836	5				
<i>Medit</i> 1844	4				1
Etchahun	10				
<i>MaiMarHil</i> 1852	6				
<i>Myst</i> 1856	4				1
Ip <i>Dial</i> 1857	5				
<i>HOrdre</i> 1860	7				1
Orotara	110	6	5	2	4

6.3.2.5. *Eragotxi*

“Arrojar, lanzar; hacer caer”. “Documentado casi exclusivamente en Leizarraga y autores septentrionales del s. XVII” (*OEH* s.v.). Zuberoako testuetan *eragotxi*-ren erran-nahia horretara mugatzen da (97)-(101). Gure iduriko, aditz honen forma kausatiboak ez dakar balentzia gehitzerik, zeren eta (*eragotxi*-ren oinarria den) *egotxi* aditzak agerrarazten duen egitura sintaktiko bera erakusten baitu (102)-(106):

(97) *Arraina eta arrotza, heren egunak, karatsez, kanpora deragotza.* (*O Pro* 34)

(98) *Cerc eragotci cian lehen guiçona manu haren haustera?* (*Bp* I 53)

- (99) *Bekhatiac Paradussia gal eraciten dericulacoz, eta eragoizten Ifernuco penetara.* (Bp I 67)
- (100) *Guiçonac araguizco bekhatiala eragotci badu, ezconceco hitcen pian.* (Bp I 98)
- (101) *Houra da kantouco harri buruçaguia, harri eragoisle bat.* (Epit I 2, 7)³³¹
- (102) *Tronoua behar derogu / berhalla egotchy.* (Edipa 910)
- (103) *Noula ez nai ifernuco lecialat egotchi?* (Medit 24)
- (104) *Bere exaiac egotchi dutu itchassouaren çolalat.* (Medit 75)
- (105) *Egotchi beitician hourez eta lohiz betheric cen arrolla batetara.* (MaiMarHil 118)
- (106) *Egotchiric içanen da, adar ezdeus bat beçala.* (EvS 15, 6)

6.3.2.6. *Erahatzi

Aha(n)tzi aditzaren forma kausatiboak agerraldi bakarra du corpusean, Oihenarten atsotitz batean; Altuna & Mujikaren azalpenean (2003: 133) hura-hark, “ahantzarazten du”:

- (107) *Gaitza gaitzagoak derahatza.* “Ce qui est pire fait oublier ce qui est mauvais.” (O Pro 174)

6.3.2.7. *Eraidi

Jada Oihenarten denboran **idi* erroaren forma kausatiboak arkaismo handitzat hartzeko dira. Pentsatu behar da **idi* berez arkaismoa dela, Zuberoan inon baino iraunkorrago gertatu dena (ikus VI, § 4.2.3), eta haren forma sintetikoei *-ra-* morfema kausatiboaren eransteak Euskara Arkaikoa baino lehenagoko hizkuntz egoeraren isla behar du izan, XV. mendean kotatzekoa, ez bada lehenago:

- (108) *Arrotzak ez lan daidik, ez deraidik.* “Un hôte ni ne fera aucun travail pour toi, ni ne te donnera le moyen d’en faire toi-même.” (O Pro 37 & Saug 182)
- (109) *Gaitz deritzanak irri deraidik, on deritzanak hasperren.* “Celui qui te hait te fera rire eta celui qui t’aime te fera soupirer.” (O Pro 176)

6.3.2.8. Eraiki

1. Levantar, alzar; (fig.) levantar (el ánimo, etc.). "Faire lever, erakitzea" Volt 81. "(Hacer) levantar" Lar. [...] Tr. Documentado desde Leizarraga, su uso disminuye notablemente al Norte a partir de mediados del s. XVIII, excepto entre los bajo-navarros orientales y suletinos. Al Sur lo encontramos desde el s. XVIII, en textos alto-navarros y guipuzcoanos; su frecuencia parece disminuir en el XX. (OEH s.v.)

³³¹ “En DRA aparece *eragoizle*, en una versión suletina de 1887 cuyo autor no se cita” (OEH); zubererazko lan hori Urruty anderearena baizik ez da izaten ahal.

Zuberoan, bere lehenbiziko agerraldian *eraiki* aditzak “suscitar” adiera du (*OEH* s.v.) (110); halere, ohikoena da *eraiki* bere balio kausatiboaz agertzea (111)-(130). (118)-ko adibideak *jaiki* & *eraiki* uztartzen ditu, ezin klarkiago:

- (110) *Ban'orai, miragarritan, / Hotzak beroa du nitan, / Urak sui'eraikiten.* (*O Po* 14)
- (111) *Celialat cihaur beitharat eraiki eçaçu ene bihotça.* (*Mst* IV 16, 2)
- (112) *Ezkutuçu asky azcar / armen eraikiteco.* (*StJul* 827)
- (113) *Çoury citiçugu, çoury, / beguiacq eraikitcen.* (*StJul* 1116)
- (114) *Gigantac buria eraiky eta mintça aharraussy bateky.* (*Edipa* 235di)
- (115) *Othoy eraiki neçaçu / heben utcy gabe / eta ereman barnerat.* (*Edipa* 770)
- (116) *Çoure guerla gentia / eraiqui behar duçu* (*Xarlem* 904)
- (117) *Erregueren seme guehienac / armada bat eraiki cian.* (*SteEli* 32)
- (118) [*Elisabethec eraiki eskutic eta Elisabeth mintça*] / *Jaiki cite bertan / eta ez haboro eni / belharika sekula, / Gincou celukouari baici.* (*SteEli* 258)
- (119) *Othoitcen niçun bethiere / eraiki litçatçun beguiac* (*SteEli* 575)
- (120) *Othoitzia da Jinkua ganat gure arimaren eraikitia.* (*CatS*)
- (121) *Xori dibinuak, presuner poitrina humano hartan, eraiki zin bere ramaje ederra.* (*Chaho AztBeg* XVI)
- (122) *Hostia saintia eraikitian. [...] Kalitça eraikitian.* (*Medit* 176)
- (123) *Alo, Buljifer behar tiagü / jaun horik eraiki; / xüiti ebilten orano / ez ahal die ikhasi.* (*CanBel* 79)
- (124) *Buria eraikiric ikhousi çütian etsaiac orducoz hurrunturic.* (*MaiMarHil* 112)
- (125) *Zer dira beruak lürretik eraikiten düttian gaiza horik?* (*Ip Dial* 22)
- (126) *Çoure ganat eraiki ahal ditçadala ene ezku chahiac.* (*HOrdre* 90 & *Myst* 52)
- (127) *Hen joiteco besouaren eraikitia.* (*Myst* 25)
- (128) *Ourthouki çütien, eta etçütien haboro eraikitcen ahal, haimbeste beitzen cargaturic arrainez.* (*EvS* 21, 6)
- (129) *Gora eraikiric denari ahazten bazaio, zouin aldiz, bere edo berarenen Sortzapen aphala.* (*SGrat* 9)
- (130) *Jincoari bihotzaen eraikitia eta haren favoren galthatzia.* (*Catuchuma* 21)

Hori erranik, XIX. mende erditsuan Inchauspek eta Archuk *jaiki* *erazi* kausatibo berria baliatzen dute (131)-(132):

- (131) *Bourreu errabiatu saldobat joz eta thiraz haren crudelki jaiki erazten; hola nahi ukhen deiku merechitu bekhatiaren esclavagiaren petic jaiki erazteco gracia.* (*Ip KurBD* 16)
- (132) *Neskatoen ohera / Haien jaikeraztera.* (*Archu* 31)

Eraiki aditzaren erran-nahi bigarrenkaria, egun hedatuena, ‘bastitu’ da. Adiera hori ekialdeko mintzoetarik abiatua da: “Construir. Tr. Usado por algunos autores suletinos y mixanos desde finales del s. XVIII; a partir de principios del XX su uso conoce un importante aumento, tanto al Norte como al Sur” (*OEH* s.v.). Gure corpusean kasik XIX. mendera arte itxaron behar da balio horrekin lekukotzeko (133)-(137), *OEH*-k ezartzen duenarekin bat datorren kronologian. (134)-ko pasartean *bastitu* eta *eraiki* batera agertzen dira; bertan *eraiki* *erazi* segidak *eraiki* forma kausatiboaren lexikalizazioa erakusten duke.

- (133) *Forteresaq Eraiqui dutiela / gascogna orotan (Xarlem 232)*
 (134) *Madama, çoure meciala / gu houna gutuçu, / comentu bat entçunic / nahi duçula bastitu. [...] / Oh, comentu eder bat deiçut / nic eraiki eraciren! (SteEli 1042-3)*
 (135) *Monument elibat eraiki citicien. (Khurutch 4)*
 (136) *Etchen bardin eraikiten delaric, erran beçala, althare bat. (MaiMarHil 11)*
 (137) *Edificia eraikitcen cienec utci dien harria. (Epit I 2, 7)*

Balio horren barnean *eraiki* “fundar, instituir” (OEH s.v. 2) adiera ere uler daiteke (138)-(140):

- (138) *Erran den confrariaren establitcia edo eraikitia. (Mercy 12)*
 (139) *Galthatceco plazer dugun eraiki cien Eskioulaco eliçan confraria devota bat. (Mercy 15)*
 (140) *Bere Eliza nahi ziala eraiki. (CatS)*

Finean, ez da falta altxatzearen ideiarri lotutako bestelako adieren adibiderik: *eraiki* ‘hazi’ (cf. fr. *enlever*) (141) & (142), “levantar testimonio” (OEH s.v. 3) (143)-(144), edo “retirer” (cf. fr. *enlever*) (145):

- (141) *Seiñerren haura dizüt / etxe huntan eraikiten, / Xilloberderen obretarik / oro dira jalkhiten. [Vubane minza Xapelari lothürik] Pardie, pardie, eztüzü / haboro eraikiren / edo eta eztütüzü / ene izenian izanen. (Boubane 118-119)*
 (142) *Çoumbat haurren khiristiki eraikitceco! (Medit 132)*
 (143) *Ordian eraikiren düzü jügamentia. (Chiveroua 205)*
 (144) *Justo den pleinta eraikiten gunialarik borthizki. (Chaho AztBeg VII)*
 (145) *Morouen bagagiaq / eraiqui behar dutugu / hayen mouyanes Eliça / Eraguinen dugu. (Xarlem 1185)*

6.3.2.9. *Eraitsi / erautsi*

Laguntzaile iragankorraz “bajar, hacer descender” adiera du (OEH s.v.); gure corpusean *eraitsi* balio kausatiboz atzeman daiteke (146)-(152). Halere, laguntzaile iragangaitzaz ‘jaitsi’ adiera du, eta aiseago ageri da horrela (153)-(161), forma kausatiboaren desemantizazioa (*bleaching*) suposatzen duena:

- (146) *Eznez erregala zezan / bere zurati erautsirik. “[II] la régala de lait puisé à sa propre cruche.” (O Po XXVI 17)*
 (147) *Escu escugnaren bolharriala eraistiaz. (Bp I 44)*
 (148) *Curutchetic eraixiric. (Bp II 52)*
 (149) *Haurra eky hiltcen duc, / eraixy behar diagu. (Edipa 128)*
 (150) *Jesusen Khurutchetic eraistia, eta haren Thoumban eçartia. (Khurutch 5)*
 (151) *Jesus Khurutchetic eraisten eta bere amari emaiten Dicie. (Khurutch 34)*
 (152) *Odol adorararri hortaric tchortabat eraixterat utz eçaçu. (Medit 176)*
 (153) *Martyren armada triumphantia [...] çoure hartcera eraisten. (HOrdre 182)*
 (154) *Ikhoussi dut espiritia eraisten celutic urço bat beçala. (EvS 1, 32-33)*
 (155) *Jauna, eztit ihour ere, [...], houriala ourthoukitcen naianic, eta ni eraisten niçan demboran, beste nourbait eraisten çait ni beno lehen. (EvS 5, 7)*
 (156) *Ainguriac bertaric / Gin ciren celuty, / Gugana eraixiric. (NLilia 11)*

- (157) *Nor ere ostiko khaldiz mandoarekila da erautsi.* (Egiat I 17)
 (158) *Guitian arren eraixt / bertan çamarietarie.* (SteEli 670)
 (159) *Eratchi içan çuçun / celutic lurriala.* (SteEli 1291)
 (160) *Spiritu saintiaren eraistiaz orhitceco.* (DKhi 40)
 (161) *Çoure seme bakhoitcharen lurriala eraisten icousteco.* (Medit 169)

Eraitsi forma kausatiboaren desemantizazio hori *erazi* hartzen duelarik ere sumatzen da (162); pleonasmorik gabe *jaitserazi* & *jauserazi* pareta ageri da (163)-(164):

- (162) *Familietan gaña eraitseraz litiro benedikzionerik handienak.* (CatS)
 (163) *Jaits erazi ezazü gañetik zure grazia.* (Mst III 23, 5)
 (164) *Lehenic sarthuren den Turkari buria jauseraciren deroc.* (MaiMarHil 111)

6.3.2.10. *Erakharri*

Oso abundanta da corpusean; agerraldi guztiek “faire venir” edo “faire porter” adieratakoak dira. Hona etsenplu batzuk baizik ez dakartzagu (165)-(170). Urrutyk hala forma pleonastikoa (170), nola oinarri aditza gehi *erazi* (171) erabiltzen du:

- (165) *Bereki ahalaz hontara erakhar ditcen bere haur, mithil eta nescatoac.* (Bp I 22)
 (166) *Çoure aitciniala / eracarriren dit.* (StJul 512)
 (167) *Siflor, erracarracq / bertan houna Julien.* (StJul 616)
 (168) *Ene guerla gentia / çitiat eracarriren* (Xarlem 1037)
 (169) *Erreguigna houna / bertan erakhardacie.* (SteEli 564)
 (170) *Erakharacico beitie beren gagna galtce laster bat.* (Epit II 2, 1)
 (171) *Haren aita eta ama ekharreraci çutien.* (EvS 9, 18)

6.3.2.11. *Erakhatsi*

Aditz hau arras ohikoa da euskalki eta garai guztietan, “enseñar; instruir, educar” adierarekin, eta horrela lekukotzen da lehenbiziz Zuberoan (172). Halere, ekialdeko mintzoetan jatorrizko adiera kausatibotik hurbilagoa den zentzu batekin aurkitzen ahal da, “montrer, faire voir” (OEH s.v. 2), (174)-(180) adibide sortak erakusten duenez:

- (172) *Ahateari igerikan erakastea.* (O Pro 12)
 (173) *Behar lükeie eskolier üskara baizik eztakianer libriü huntan irakurten erakatsi.* (Mst I “Iracourçaliari”)
 (174) *Haxarretic nuçu minçaturen / eta ene situationia / çoury erakaxiren.* (StJul 238)
 (175) *Erregueren calitatie / erakaxy nahy tut.* (Edipa 815)
 (176) *Rempartaren gaignetiç / Eracax eçadaç beguia* (Xarlem 569)
 (177) *Dugun has obragia / eta erakaxt goure jakitia.* (SteEli 1058)
 (178) *Orai diret erakaxiren / ene bessouaren airia!* (SteEli 1402)
 (179) *Franziako populu tristiak phakatzen dutian legarrek orok [...] erakasten deikie egia hau ekhia bezain klar.* (Chaho AztBeg XIII)
 (180) *Deçagun eracax Gincouari arragreta haren ofensatuz.* (DKhi 3)

Archuk *ikhaserazle* bitxia erabiltzen du, *-ra-* morfemadun *erakhasle* ohikoagoaren ordeztan (181):

- (181) *Uskal-herriko ikhaserazlek behar dutela bere skolierer frantsesa erakutzi* (Archu “Aitzin-beghi”)

6.3.2.12. *Erakhutsi*

Ikusi aditzaren forma kausatiboak nonbait bere balio zaharra iradokitzen du; bistan da, “montrer, faire voir” (SP *apud OEH*) adieren arteko lotura semantikoa estua da. Ez dugu *ikhuserazi* bezalakorik atzeman:

- (182) *Nekez irabazteak derakuske ongi begiratzea.* (O *Pro* 329)
 (183) *Apostoliak, hari nahi bazira behatu, erakhutsiko drauzu zure miseria.* (Tt *Onsa*)
 (184) *Irakourtu ukhen diçu / eta bere khortiar orori / erakhouxi ere badiçu.* (SteEli 832)
 (185) *Harek erakuxi deit / eni hanbat amorio.* (Malqu 125)
 (186) *Erakouts detçacogun goure arimaco çauriak.* (MaiMarHil 15)
 (187) *Erakhoutx eçaçu cer gaizki erran dudan.* (EvS 18, 23)

6.3.2.13. *Eraman / eroan*

Bi forma hauek *joan* aditzaren kausatibo zaharrak dirateke: 1) **e-ra-oa-n* > **erawan* > **eraban* > *eraman*; vs. 2) **e-ra-oa-n* > *eroan*. Zuberoako euskara historikoan bata zein bestea atzeman daitezke. Forma hauek guztiz lexikalizatuak dira, haien adierak ‘llevar / porter’ erran-nahian sailkatzen direlarik. Mounoleren arabera, “Déjà aux 15ème et 16ème siècles les verbes *eraman* et *eroan*, tous deux issus de *joan* « aller, partir » par l’adjonction du préfixe de causatif, ne rendaient pas « faire aller, partir » mais plutôt « emmener » (cf. Lafon 1943-I : 282)” (2012: 149-150).

Halere, gure corpusak *OEH*-k eskaintzen duen informazioa osa dezake: “*eroan* (*eruan*), única forma [en textos suletinos] hasta el s. XVIII, alterna con *eraman* a partir de esta época; hay *eraman* en Oihenart” (s.v. *eraman*). Guk, aldiz, Tartasengan, Belapeirerengan (Bp I 148) eta Oloroeko katiximan ere (*Catolo* 95) aurkitu dugu *eraman*. Bestalde, *OEH*-ren arabera Zuberoan *ereman* aldaera Eguiateguyk baizik ez du ematen, baina egiazki hura baino lehen 1769koa den *Petit Jean eta Sebadina* fartsan aurkitu dugu (111), gehi beste zenbait fartsatan ere: 1807ko *Malqu eta Malqulina* (20, 137, 272, 432 & 446); *Boubane eta Chilhoberde* (70, 76, 88, 89 & 117di); gehi *Pierrot eta Saturna*. Beraz, iduri du Zuberoan *ereman* aldaera bereziki herri tradizioko testuetan baliatua izan dela. Lehenbiziko testuetarik *eraman / eroan* parearen balio kausatiboa ihartua izanik, hemen ez luke zentzurik haren agerraldirik eskaintzea. Aldiz, *joan*-en kausatiboa *erazi*-ren medioz gauzatzen da testuetan:

- (188) *Hantik apart Ioan eraziteko.* (Tt *Onsa*)
 (189) *Ocasione theietara jouaitia, jouaneraztia, halaco hartcia.* (Myst 27)
 (190) *Guizounen herrocan Jouan erazle Aphezac.* (SGrat 24)

6.3.2.14. *Erantzun*

Zuberoan ez dugu *erantzun* aditzaren adiera berria aurkitu, bertako mintzairan *ihardetsi* edo *arraposta eman* bezalakoak erabili izan direlako. Aldiz, haren balio kausatiboa ondoko adieretan igartzen ahal da: “proclamar, dar a conocer, hacer oir”, zein “hacer oir, obligar a oir” (*OEH* s.v. 2). Lehena (191)-(197) adibide multzoan jaso dugu:

- (191) *Berri hon hori, / Dinat goraki eranzunen. “Je proclamerai cette bonne nouvelle”* (O *Po* IX)
- (192) *Hur' ezagutzen duten / Oro haren bertuten, / Goresten, eta bertzer / ari dir 'eranzuten. “Tous ceux qui la connaissent ne cessent d'exalter ses qualités et de les proclamer aux autres”* (O *Po* XII)
- (193) *Zure laidoriua largoki erantzün dezadan zure khorte saintian.* (Mst III 23, 4)
- (194) *Ebanjeliua erantzünik izan den mementotik.* (*CatS*)
- (195) *Hanti duk erantzuten hire kurrunkaren herots ozena.* (Chaho *AztBeg* III)
- (196) *Jenebieba nuren odres, hits falsü hau erranzünin, / Aizuer eta jüstizia, hegilüzila jin zenin.* (Etch “Complainte Heguilus”)
- (197) *Mihi bat estuçü aski çoure hountarçun handiaren erantçuteco.* (*Myst* 40)

Jatorrizko balio kausatiboa lekukotu izan da: *OEH*-k ematen duen etsenplu bakarra Belapeirerena da (198); gure corpusean, horretaz landara, XIX. mende hastapenean ageri da, guztiz arkaikoa gertatzen dena (199):

- (198) *Meça ossoki ençuten eztianac; Aita améc, Burçagui burçaguissec bere haur eta cerbutcharier ahalaz erantçuten eztieneç.* (Bp I 107)
- (199) *Ene beharriari erantçunen dutuçü placerezco eta boztariouzco hitçac.* (*UskLi* 122)

Azkenik, Belapeirek kausatiboaren pleonasmoko bat darabil (200). XVIII. mendearen erditik aitzina *entzunerazi* azaleratzen da, kausatibo zaharraren ordezkatzeko (201)-(205):

- (200) *Erantçun eraci behar gutianari beçala* (Bp I 62)
- (201) *Entzün erazitzen deiztadzü, Jauna, zure jüjamentiak.* (Mst III 14, 1)
- (202) *Çoure mania / [...] mundu orory / entçun eraciren dit.* (*StJul* 704)
- (203) *Meça saintiaren ençun eracitez.* (*UskLi* 49)
- (204) *Jaunac orai bere botça entçun erazten deiçu.* (*Medit* 97; ikus 161)
- (205) *Meça Saintiaren entçun eraztez.* (*HOrdre* 96 & *Myst* 60)

6.3.2.15. *Eraşi*

Akitaniako mintzoetan nagusiki “hablar, murmurar (peyorativamente)” adieran lekukotzen da. Gure corpusean soilik Oihenartek darabil aditz zahar hau, adiera bigarrenkari hauekin: “hacer ruido (el carro)” (*OEH* s.v.) (206), eta “discourir, faire quelque récit ou narration” (O *VocPo. apud OEH*) (207). Bestalde, gogoratu behar da mendebaldean badela *erasan* ‘esanarazi’.

- (206) *Idiak erasi beharrean, gurdiak.* “Ce serait au bœuf de se plaindre, [mais] c'est la charette qui fait du bruit”. (O *Pro* 273)

- (207) *Haurrak athean duena erasi, sukaldean zuen ikasi.* “Ce que l'enfant a raconté hors la porte”. (O Pro 620)

6.3.2.16. *Eratxeki*

Aditz honen agerpena haren lehen adierari hertsatzen zaio: “1. Unir(se), pegar(se), adherir(se); añadir(se); ligarse a. "Arraxaque [...] a vasconico aratxeki, id est quod retinet firmiter" O Not 47. "Pegar una cosa con otra", "añadir" Lar.” (OEH s.v.) (208)-(212). Urrutyk *eratxeki* zein *iratxeki* ematen du (211)-(212):

- (208) *Gracia da celuco dohain bat, çougntçaç espirtu saintiac goure entheleguiari argui bat eretchekiten beitu.* (Mst II 10, 3)
 (209) *Nüri nahi dük horrez / eratxeki külpä?* (CanBel 363)
 (210) *Cerbait elhe gaichtoki eraiki diekienian, damu eretchekitcia.* (Myst 28)
 (211) *Ciec ere, [...] eratcheki eçacie cien fediar berthutia.* (Epit II 1, 5)
 (212) *Johane cen arguiçagui arguitxu bat, eta ciec nahi içan cirade iratcheki.* (EvS 5, 35)

6.3.2.17. *Ertzan*

Ertzan aditzaren kausatiboa, “acostar, hacer acostarse” (OEH s.v.). Euskara Arkaikoan (Etxepare, Lazarraga) eta zaharrear lekukotua (Axular, Haranburu), gero Penintsulako egilerengan aurki daiteke (Mendiburu, Añibarro edo Frai Bartolome, besteak beste) (OEH s.v.). Zuberoako testuen corpusean agerraldi bakarra aurkitu dugu, forma eratorri batean (213). Ez dugu *ertzan* erazi atzeman.

- (213) *Haurren ourthia beno lehen berequi eratçaliac, ithotcen badira.* (PrS 26)

6.3.2.18. *Erauntsi*

Atzeman dugun lehen adiera honakoa da: “golpear; atacar, acometer”, XVII eta XVIII. mendeetako Iparraldeko egilerengan lekukotua, zein XIX. mendeko Bizkaikorengan ere (OEH s.v. 1); Zuberoan XIX. mendean ere ageri da (215):

- (214) *Campaturiq diagoçu / bere apartamentian, / ezticigu bataq ere / eraumxy combatian.* (Edipa 441)
 (215) *Segur da khiristien erreljioniaren foundamen solidoua eztiela secula erauntxiren borthiztarçunec çotukaeraciren, ez eta ere tempesten bouiltec egoitçhiren.* (HOrdre 3-4)

Bestenaz, *erauntsi*-k ‘zerbaitez, okupatu, zerbaitetara dedikatu’ adiera har dezake. Larrasquetentzat “Ce verbe n’a pas d’infinitif futur ni de subst. verbal, ni, par suite, les temps formés de ces derniers” (OEH s.v. 4):

- (216) *Batere herioaladrano ofizio hortan erauntsi direnetarik.* (Egiat I 25)
 (217) *Zeren atzione itxusia / beitie kometitü, / paphakan eraunz düe / eta emastia gehientü.* (Jouanic 12)

- (218) *Eta estiina eran nahi / non etzanik egon hizan / ala borokan erauxi dien / mithil batekilan. Haria [mintza]. Ama eraiten deiziüt / enizala ihon etzan / ez eta eraunxi / ihureki borokan. (Bala 54-55)*
- (219) *Ikhüsiren düzie Malkülina / dolore haunditan, / duelian eraunxirik / büüzagiarekilan. (Malqu 33)*
- (220) *Jesus-Christec berac nahi içan da travaillatu: mayasturugouan eraunci du, St-Josephen boutigan. (Medit 104)*
- (221) *Parisen erauntsi die / aberatsen kuntra; / heben aldiz emaztia / senharrari joka. (CanBel 236)*

6.3.2.19. Erauzi

Jauzi aditzaren forma kausatibo zaharra da hau. *OEH*-k jasotzen dituen beste anitz adieren artean, gure corpusean *erauzi* aditzak bi hartzen du. Lehena “hacer saltar” da, beraz erran-nahi kausatibo zaharra (s.v. *erauzi* 7), Zuberoaz gain Baztanen eta Tolosaldean ere lekukotu izan dena (222). Bestenaz, erran behar da Leizarragaren hiztegiñoan *iraulzkatzea* formaren ordaina Zuberoan *itzulerauzkatzia* elkartua dela, Lhandek ere jaso (Foix hiztegitik hartua). Bigarren adiera ‘desegin, suntsitu’, “arruinar” litzateke, Gèzen arabera Lapurdin eta Zuberoan baliatua (*apud OEH* s.v. 5). Azkenik, jada XVIII. mendean corpusean bada *jauzerazi*, morfologikoki *erauzi* baino modernoagoa (224):

- (222) [...] *diano bihotzak bere indar güziaz odola igan-erazi nahiz, da erauzten. (Egiat I 35)*
- (223) *Hirien erauztera eta funditzerano. (Ip Dial 23)*
- (224) *Güti saritan orai / jauzerazi nitzirot südüira (Jouanic 40)*
- (225) *Nik defenda eta / zük ützi behar zünina / merexi zünüke / jau erazitia büürüko hüna. (Bala 12)*

6.3.2.20. Erazagütü

Zuberoan *ezagütü* aditzaren forma kausatibo zaharra Belapeirek du ematen (226)-(229). Euskara osoan lekukoen zerrenda ez da oso luzea: Haraneder, Inchauspe, Urte, Duvoisin eta Hegoaldeko egile berankor batzuk. XVIII. mendearen azken partean *ezagiüterazi* berriak ordezkaturako zukeen (230)-(232) —hau da, Leizarragak *ezaguterazi* erabili (8) baino nabarmen berantago—:

- (226) *Escritura saintiac eraçagut litcen. (Bp II 76)*
- (227) *Gouri eraçagutceco, [...] Trinitate Saintuico Lehen persona dela. (Bp I 30-31)*
- (228) *Cegnhare agueri bat, çognec Jesus-Christen manuz eta indarraz eraçagutcen, eta emaiten baitericu Gracia agueri eztena. (Bp I 59)*
- (229) *Eraçagutceco Ama Virginari harentiar niçala. (Bp I 122)*
- (230) *Eçaguteracitcen edo marcatcen bada. (Mercy 13)*
- (231) *O Maria! Eçaguteraz eçadaçu certain huts eguin dudan. (MaiMarHil 32)*
- (232) *Çouign prest beita eçagutaraciric içateco azken demboran. (Epit I 1, 5)*

6.3.2.21. *Erazan

Ezaguna da hego nafarrera zaharrea XVII. mendera arte **erazan* aditza baliatzen zela (Camino 2003b: 444), **ezan*-ekiko banaketa osagarrian: bata forma hirupertsonaletan eta bestea bi pertsonaletan (cf. 328. oharra). Mounoleren hitzetan, “C’est non pas **ezan* mais **erazan* qui est employé dans les constructions triactanciennes. Autrement dit, dans ce cas précis, le préfixe *ra-* permet un élargissement de la valence de type applicatif” (2012: 149). Zuberoan behin ageri da **erazan*, baina ez forma ditransitiboan laguntzaile gisa izan duen espezializazio horretan, **ezan* aditzaren egiazko forma kausatibo bezala baizik. (233)-ko perpausean, **ezan* aditzak adieraz litzakeen hiru argumentuez gainera —zuk, Agustini & despendioak—, laugarren bat agertzen da —Kurutzagari—, eta balentzia gehitze hori *-ra-* morfemaz gauzatua da:

- (233) *Curutchagari baka eraçacoçu bere despendioac Aguostini, eci guertuz pena hartu du gauaz eta egunaz haren amorecatic, hartu nahiz Aguot ohogna* (Etchart 7, 2r).

6.3.2.22. Irabazi

Aditz honen balio zaharrak galdua da testu zaharrenak baino lehenagotik; hortaz, ‘ganar’, ‘conseguir’ adieretan lekukotzen da beti (234)-(239). Aditza horrela lexikalizaturik, ez da harritzekoa azken etsenpluan *erazi* hartzea:

- (234) *Nekez irabazteak derakuske ongi begiratzeta.* (O Pro 329)
 (235) *Fortuna ona, ardietz, eta irabaz ahal gendezan.* (Tt Onsa)
 (236) *Paradusiaren iravazteco.* (Bp I 29)
 (237) *Haren graciën moianez irabaz diroiala egun oroz gloria eternala.* (Othoitce 4)
 (238) *Dakielakoz behar dükiela beren ogia irapaizi.* (Egiat I 15)
 (239) *Lehen victoria horrec beste hanitch irabaz eracico deiçu.* (Medit 93-94)

6.3.2.23. Iradoki

2. (O-SP →A, H). Sacar, hacer salir. "Idarokitea, faire sortir" O-SP 223. "Faire sortir au dehors, tirer dehors, ôter quelque chose de la place qu'elle occupe. Xorikumeak ohantzetik iradoki, avoir fait sortir les petits oiseaux de leur nid" H. *Tronpatzen zütu koki horrek, / xarmatü zütü osoki, / zure zenzü orotarik / zütü iradoki.* StJul 38r. *Oro hiri huntarik iradoki behar tüzü. Abraham (ap. DRA). (OEH s.v.)*

Iradoki aditzak “sacar, hacer salir” (OEH s.v.) jatorrizko balio kausatiboa atxikitzen du Zuberoako testuetan, bestelako adierarik lekukotu gabe. Halaber, OEH-ko adibideen arabera adiera kausatiboa Zuberoara mugatuko litzateke. Halere, XIX. mendean *idokarazi* ageri da (244):

- (240) *Ppharadussuti camporat iradoki, eta infiernietarat egoytci ican cen.* (CatOlo 25)

- (241) *Appheçac meçaren erraytian consecracionezco hitzac ahotic iradoki dutian beçaing sarri.* (CatOlo 97)
- (242) *Trompatcen çutu coki horek, / charmatu çutu osoki, / çoure cençu orotaric / çutu iradoki.* (StJul 759)
- (243) *Bestela iradokiren derat / ore korpizetik haxa.* (Chiveroua 398)
- (244) *Aztier cartac idocarazten dutienac erorten dira bekhatu mortalian.* (Medit 190)

6.3.2.24. Iragan / igaran

Igan aditzaren kausatiboa, Zuberoako tradizioan maizago lekukotzen da *igaran/igaren* aldaeretan. Perfektiboaren edo aditzoinaren forman, corpusak 37 aldiz ematen du *igain*, 54 *igan*, 19 *iragan*, 189 *igaran*, 59 *igaren* eta 3 *igaa*n. Ez da *iganerazi* bezalakorik. Maizenik *igaran* kausatiboak ‘pasatu’, ‘zeharkatu’ zentzuak adierazten ditu, baina ‘igan’ adieraz ere ageri da (247):

- (245) *Igaran ladin zubi batetan, eta igaraiten zela zamariç [...]* (Tt Onsa)
- (246) *Hoguei eta bat ourthiac igaran dutienac oro.* (Bp II 42-43)
- (247) *Nola igaan zen zelialat?* (Catuchuma 17)

6.3.2.25. Iraili

Iraili-ren aldaera ekialdean (< **e-ra-dul-i*). Aditz honen adierak ñabarrak dira, baina oro har ‘hacer girar / dar la vuelta’, ‘volcar’ bezalakoak nagusi dira. Zuberoan aditz hau ez da oso ohikoa: orotara lau agerraldi atzeman dugu corpusean:

- (248) *Ez hori bekhatu handi da, guciç gaizki irailteco, iocatceco, eta behar eztirenetaco ichilic hartcen baderie.* (Bp I 99)
- (249) *Nola buhurtu behar çayo nori bere ohoria? - Christi lagunaren contré gaizki erranac ukhatuz, eta hartçaz ihorc dakitçan hontarçun hon ororen irailiz.* (Bp I 102)
- (250) *Cergatic dioyé eliça catholica dela [...]? I. Ceren eta mundu orotan irailiric beytago.* (CatOlo 39)
- (251) *Thüpina hauçerik / aragik irailirik dütüçie.* (Bala 32)

6.3.2.26. Irain / irau

Zerrendan sartu dugu, haren itxura morfologikoak *-ra-* morfema kausatiboa sujeritzen duelako; aldiz, “su *i-* hace altamente improbable que derive de *e-gon*” (FHV 151). Jada Belapeirek *irainerazi* baliatu zuen (255):

- (252) *Zeren, nol' ene maite / Ukeiteak iraite / Baitu, hur' ere agian, / luzean goga daite.* “Car, comme mon amour a de la constance, elle aussi, peut-être, à la longue, se décidera.” (O Po XIII)
- (253) *Bethi irainen dian bicitcia.* (PrS 6)
- (254) *Çortci egun iraiten beitician.* (Bp II 54)
- (255) *Saintutarçunaren espiritiaaren hartan bethi irain eraciç.* (Bp II 79)

- (256) *Apostolien erranec nola bethi iraiten dié?* (Bp II 117)
 (257) *Aliança saintu eta bethi iraing behar dian bat.* (CatOlo 109)
 (258) *Bethi ene biciac behar dia iraing mundu hountan?* (Othoitce 82)
 (259) *Sacrificio bethi iraiten dian bat beçala.* (Mst IV 7, 3)
 (260) *Gloria jagoïty iraingnen dian harez goçatceco gracia.* (Mercy 4)
 (261) *Ireign cicien eguerditaric hirour orenetara drano.* (UskLi 36)
 (262) *Eguiçu irain deçadan, persevera deçadan.* (Medit 152)
 (263) *Bici hounec diraieno.* (HOrdre 81)
 (264) *Uthurri bethi iraingnen dian bat.* (EvS 4, 14)
 (265) *Heien aharrak iraun zien / aste bat oso osua.* (Petitun 33)
 (266) *Ifernia eta Zelia noizbait acabico dira? - Ez, jauna; iraiñen dizie eternitate guzian.* (Catuchuma 60)

6.3.2.27. *Iraizi*

“Rechazar; arrojar, echar”, “jeter, se débarrasser de” (Harriet *apud* OEH). Jadanik XVII. mendean aditz honen erabilera ezohikoa da. Zuberoako testuetan Oihenartek, Belapeirek eta Maisterrek ematen dute (267)-(271) —bai eta Inchauspek, OEH-ren arabera—.

- (267) *Banau er' iraiziko, / Eztut ez gaitzetsiko / Baizik ogen guzia / nihaurtar' egotziko.*
 “Même si elle me repousse, je nela hairai pas, mais je rejeterai toute la faute sur moi.”
 (O Po XIII)
 (268) *Iraiciz gouré artetic bilhaca eta exaigoa guciac.* (Bp II 79)
 (269) *Ceren Deebria eta mundia iraiz baititçakegu, bena ez araguia.* (Bp II 57)
 (270) *Munduco eguitecoac iraiciric.* (Bp I 118)
 (271) *Etciroçut irax.* (Mst III 55, 1)

6.3.2.28. *Irakurri / irakurtü*

Testuetan agertzen denetik, aditz honen erran-nahia egungoa da euskalki guztietan. Ez dakigu “Separar, escogiendo”, “elegir”, “escoger” (Larramendi *apud* OEH) edo “desgranar” (OEH s.v. 3) adierak balizko balio kausatibo zaharretik hurbilago litzkeen; nolnahi ere den, Zuberoan betiere ‘leer / lire’ adieraren pean ageri da (272)-(282). Urrutyk *erakurri* aldaera eman du (280), *irakurri* orokorrarekin batean; guk dakigula, hau litzateke *e-dun* aldaeraren agerraldi bakarra Zuberoan:

- (272) *Ordenança haur goraki iracourtren die.* (Bp I 26)
 (273) *Libru gaitzto ez gaizto içaten ahal direnac eztutugu behar iracourtu.* (CatOlo 40)
 (274) *Ororen iracour eta chehe ikher oundouan.* (Mst II 12, 15)
 (275) *Iracourten dakienac ariren dira çombaït liburu devocionezcoren iracourten.* (Ressegue 22)
 (276) *Oro nahy dutut / bertan iracourry.* (StJul 421)
 (277) *Statutac edo maniac iracourriric, arra-iracourriric eta examinaturic.* (Mercy 43)
 (278) *Jstoria çaharretan / uqhen dit Jracourtu / Emastetan bacochaq / Eztiela behar fidatu.* (Xarlem 728)
 (279) *Letera har Don Pedroc eta irakourten has.* (SteEli 814di)
 (280) *Hanitx Judioc eracourri cien izkiribu houra.* (EvS 19, 20)

- (281) *Amens iracourt eçaçu haren passionia Meçaco exerciciouan. (UskLi 68)*
 (282) *Ikhassico duc iracourten izkiribatcen eta orano haboro ere. (SGrat 4)*

6.3.2.29. Iratzarri

Aditz honen erran-nahia “despertar(se) (sentidos prop. y fig.)” (*OEH* s.v.) adierari hertsatzen zaio (Larramendik “excitar” ere esleitzen dio, *apud OEH*). Zuberoan aldi historikoan zehar aurkitzen da, baina ez da haren oinaren herexarik. Gure corpusak ez du *-tu* morfemadun aldaeraren agerraldirik lekukotzen, baina bai *e-* hastapenean (284). Anna Urrutyk *erazi*-rekin ematen du (294)-(295); dena den, (296)-ko adibidean, kausatibo gisara uler daitekeen arren, *erazi* gabe baliatzen du:

- (283) *Domingo, egik emazte, atzi lo, berak iratzar iro. (O Pro 119 & Saug 158)*
 (284) *Bana zuk nahi baduzu sarri / Harzara piztu et'eratzarri. (O Po 5)*
 (285) *Edireiten bagutu hil orenian iratçarriric eta tortcho piztia eskian. (Bp I 141)*
 (286) *Iratçarry den beçen sarri ceinhatu behar du. (CatOlo 1)*
 (287) *Julien jaiky iratçarriricq. (StJul 67di)*
 (288) *Hagn iratçarri elhe-çahar erraiten çaitçuner behatceco. (Mst IV 7, 2)*
 (289) *Edo lô bahis aldis / iraçar ady berhala. (Xarlem 509)*
 (290) *Çaude iratçarriric ene sokhorritceco. (UskLi 121)*
 (291) *Don Pedro iratçar eta mintça. (SteEli 528di)*
 (292) *Iratçarri beçain sarri Gincouari bihotça eraic eçoçu. (Medit 8)*
 (293) *Iratçar adi, ene arima, iratçar, eta gogoua emac hire salbamentiari. (Myst 20)*
 (294) *Bena uduri çait [...] justo dela iratçaraz citcedan. (Epit II 1, 13)*
 (295) *Iseiatcen niz ene abisez iratçaraztera cieç dutucien sendimentu chahiac. (Epit III 3, 1)*
 (296) *Lazare goure adiskidia lo da, bena banoua iratçartcera. (EvS 11, 11)*

6.3.3. -ra- morfemaren indarraz

Oro har, kausatibo morfologikoek lexikalizaziorako joera nabarmena dute, eta emankortasun urria (Comrie 1985; Aldai 2012). Gertatzen da, bestalde, haien erran-nahia idiosinkrasikoa eta ezin aurreikusizkoa izan daitekeela, oin aditzarekiko lotura semantikorik gabea ere: *entzun* oinetik abiatutik, *erantzun* aditzaren ‘ihardetsi’ erran-nahiaren motibazioa ez da begien bistakoa, eta orobat gertatzen da *iradoki* ‘sujeritu’ edo *erabaki* ‘decidir / décider’ aditzekin.

El morfema *-ra-* presente en algunos verbos patrimoniales del vascuence, aunque probablemente fuera un causativo productivo en su origen, con el tiempo perdió productividad y se lexicalizó, evolucionando hacia un afijo derivativo que tomó distintos significados, sólo en parte predecibles. (Aldai 2012: 111)

Aurkeztu diren datuetarik ikuspegi orokorrago eskaintzeko 67. TAULA adalatu dugu, *-ra-*dun azterkatu 27 aditzen balioak mendeka bilduz. Forma kausatibo zaharren indarra, lexikalizazioa eta galeraren —hala *-ra-* gabeko pareak nola *erazi* aditzak ordezkaturik— kronologia ez da bat eta bera kasu guztietan. Mendekako konparantzak dakarren sinplifikazio

arbitrarioa onarturik, abiapuntua (XVII. mendea) eta helmuga (XIX. mendea) bederen erka ditzakegu. Lehen begi kolpean balio kausatiboa erakusten duten aditzen multzoa nabarmen beheititu da: XVII. mendean dozena bat izatetik, XIX. mendean erdiak baizik ez du bere balio zaharra atxiki, eta maiz bestelako erran-nahiekin partekaturik, edota kamustura salatzen duten forma pleonastikoekin, edo are *-ra-* gabeko kausatibo berriekin. Beste batek balio kausatiboa galdu du (*erantzun*), eta azkenik besteak desagertu dira (**eraidi*, *erazagütü*, *eratzan*). Ifrentzuan, 1860an *eragari* kausatibo gardena atzeman dugu, beste inon lekukotu gabea. Bestalde, markatzekoa da **e-* aurrizki zaharraren forma mantendu duten aditzen eta hastapeneko *i-* garatu dutenen arteko diferentzia: azkenak jada XVII. menderako lexikalizatuak agertzen zaizkigu, *iradoki* salbuespen.

Ondorio gisara, Zuberoako datuek aitzinetik imajina genezakeena edo euskara osoarentzat postula litekeena berresten dute: *-ra-* morfemaren balio kausatiboaren indarra galduz joan da azken mendeetan. Hori erranik, atal honetan azaldutakoa ekialdeko euskararen izaera gordetzailiaz mintzo da, *-ra-* morfema kausatiboari doakionean: batetik, Zuberoan aditz zahar batzuek berant arte atxiki dute beren balio kausatiboa; bestetik, zenbait aditz balio kausatiboz baizik ez da lekukotu (*eraitsi*, *iradoki*). Laburbilduz, *-ra-* kausatiboak menturaz beste inon baino iraunkorrago portatu dira Zuberoan, haien lexikalizazioa eta desagerpena igar badaitezke ere, bidearen akabantzan.

67. TAULA. *-ra-* morfema kausatiboaren indarra Zuberoan.

	XVII. m.	XVIII. m.	XIX. m.
<i>erabaki</i>	-	LEX	-
<i>erabili</i>	KAUS	KAUS, PLE	KAUS, OIN
<i>eragari</i>	-	-	KAUS
<i>eragin</i>	KAUS	KAUS, LEX	KAUS, LEX, PLE, OIN
<i>eragotxi</i>	KAUS	-	-
<i>*eraidi</i>	KAUS	-	-
<i>eraiki</i>	KAUS	KAUS, LEX	KAUS, LEX, OIN
<i>eraitsi</i>	KAUS	KAUS	KAUS
<i>*erahatzi</i>	KAUS	-	-
<i>erakharri</i>	KAUS	KAUS	KAUS, OIN
<i>erakhatsi</i>	LEX	LEX	LEX
<i>erakhutsi</i>	LEX	LEX	LEX
<i>eraman / eroan</i>	LEX	LEX	LEX
<i>erantzun</i>	(KAUS), LEX, PLE	(KAUS), LEX, OIN	LEX, OIN
<i>erasi</i>	LEX	-	-
<i>eratxeki</i>	-	KAUS	KAUS
<i>eratzan</i>	KAUS	-	-
<i>erauntsi</i>	LEX	LEX	LEX
<i>erauzi</i>	-	KAUS, OIN	LEX, OIN
<i>erazagütü</i>	KAUS	OIN	OIN
<i>*erazan</i>	KAUS	-	-
<i>irabazi</i>	LEX	LEX	LEX
<i>iradoki</i>	-	KAUS	KAUS
<i>iragan</i>	LEX	LEX	LEX
<i>iraili</i>	LEX	LEX	-
<i>irain</i>	LEX	LEX	LEX
<i>iraizi</i>	LEX	LEX	-
<i>irakurri</i>	LEX	LEX	LEX
<i>iratzarri</i>	LEX	LEX	LEX

KAUS = balio kausatiboa atxiki; LEX = lexikalizatua; PLE = + erazi; OIN = oin aditza + erazi

6.3.4. *Eragin* kausatiboa, Zuberoan ere

Testu bakar batean bada ere, Zuberoan eragin aditza laguntzaile kausatibo gisara ageri zaigu. Ez gara aditz horren jatorrizko balio kausatiboaz, ‘eginarazi’ adieraz ari, eragin aditz arazle gisa erabiltzeaz baizik, erazi erabiltzen den ber maneran (297)-(298).

(297) *Eta erreguigna beita rolatcen / haborouena Don Pedrokeki, / behar derot sinhex eraguin / adiskide diala hareki. (SteEli 399)*

- (298) *Pôt behar diagu / arren eguin algarri, / baketu guiradiala / sinhex eraguiteko hobeki.*
(*SteEli* 1068)

Datu honek munta handia du, ezen eragin kausatiboaren eremu orain arte pentsatzen genuenetik kanpo, urrun ageri baita. Orain arte Araban (Lazarraga), Bizkaian, aski gutxiago Gipuzkoan, eta Lapurdin (bederen Urterengan) lekukotua bazen,³³² non eta Eskiulan datatua den *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeria (ca. 1810) aurkitu dugu. Beraz, Zuberoan eragin mendebaldean bezala eraziren baliokide lekukotua izateak noizbait euskararen ezaugarri orokorra izan delako hipotesia azkartzen du. Halere, ez dezakegu ahanzt lekukotasun bakarreko agerpena dela, gainerako guztietan *sinhetsi* aditzaren forma kausatiboa *sinhetserazi* delarik (299)-(304), *Sainte Elisabeth* trajeria bertan ere (303):

- (299) *Gincoac emaiten dericun dohain bat, çogñec sinhex eraciten baiterizcu ossoki, Gincoac bere Eliçari erran, deritçonac oro.* (Bp I 48)
 (300) *Beré erranac sinhex eraciten, espiritia gogor eztiener.* (Bp II 119)
 (301) *Hire gueçur maradicatiaq / eztutuq eny sinhex eraciren.* (*StJul* 981)
 (302) *Zük eni gezür bat / sinhex erazirik ere, / etziniro ez egin / balentriarik batere.* (*Malqu* 152)
 (303) *Erreguigna erreguec / amourekati galeraz leçan / Don Pedroreki adiskide ciala / erregueri sinhex eraci cian.* (*SteEli* 16)
 (304) *Bena ezpeitcen ehi horren Sinhexeraztia hanco genter...* (*SGrat* 12)

6.4. Ondorioak

Euskararen kausazioaren bilakaera orokorrean, *-ra-*dun forma zaharrak *erazi/erazo* dutenen alde ihartu dira. Zuberoako testuen azterketak joera orokor hori berresten du: a) *-ra-* ihartua ageri da garai historikoan, haren lekukotza eta indarra beheitituz; b) lehen testuetarik *erazi* izan da kausazioaren bide emankor bakarra; eta c) azken mendeetan *erazi*-k kausatibo zaharrak ordezkatu ditu. Prozesua ez baita uniforme izan, lexikalizazio horren kronologia adizka ikertu dugu. Zuberoan *-ra-* morfema duten pare bat dozena aditzen azterketak Aldairen hipotesiak bermatzen ditu. Hori erranik, Zuberoko euskara bereziki gordetzaille iruditzen zaigu kausazioari dagokionean:

- *-ra-* morfemadun aditz batzuek berant arte atxiki dute beren balio zaharra: *eragin* ‘faire faire’, *iradoki* ‘faire sortir’, *eraitsi* ‘faire descendre’ edo *eraiki* ‘lever’ aise aurkitzen dira XIX. mendean.

³³² “Documentado desde Lazarraga (en la forma conjugada *lerait*), es de uso general en la tradición vizcaína desde mediados del s. XVII; tbn. aparece (en mucho menor medida) en autores guipuzcoanos y en el labortano Urte. En la tradición vizcaína se coloca tras participio y detrás de radical en Urte; en algunos autores guipuzcoanos alternan ambas construcciones.” (*OEH* s.v.)

- *-ra-* morfemaren balio kausatiboa lausotzearen ondoriozko forma pleonastikoak beste mintzoetan baino berankorragoak dira Zuberoan. Lehenbizikoak Maisterrenak izan arren, gehienak XIX. mendekoak dira: *eraguin eraci* (*UskLi* 103), *erakharacico* (*Epit* II 2, 1) edo *iratçaraztera* (*Epit* III 3, 1).
- Zuberoan *eragin* lekukotu dugu beste aditz baten forma kausatiboaren eratzeko: *sinhets eragiteko* (*SteEli* 399, ca. 1810), arkaismo handi dena. Ustekabeko datu honek *eragin* kausatiboaren orokortasunaren postulatzeko bide ematen digu: mendebaldetik kanpo Urterengan atzemaña bazen, orain Biarnoko Eskiulan ere lekukotua da.

V. KAPITULUA

ADITZ SISTEMA: FORMA JOKATUAK

1. Laguntzaile ditransitiboak: *-i(n)* & **eradun*
2. Datibo morfemaren pleonasmoa
3. Joskera sintetikoaren bilakaera Zuberoan

1. Laguntzaile ditransitiboak: *-i(n)* & **eradun*

- 1.1. Sarrera
- 1.2. Zuberoako testuen lekukotza
 - 1.2.1. **Eradun*-en higadura fonologikoa
 - 1.2.1.1. Lehen itxura: *-erau-*
 - 1.2.1.2. Bigarren itxura: *-erai-*
 - 1.2.1.3. Hirugarren itxura: *-erei-*
 - 1.2.1.4. Laugarren itxura: *-eri-*
 - 1.2.1.5. Bosgarren itxura: *-ei-*
 - 1.2.2. **Eradun*-en formen bilakabideaz
 - 1.2.3. Konparantza sistematiko bat: batuaren *diot* forma
 - 1.2.4. *-i-* erroa
 - 1.2.5. *Eman* aditzaren suplezioa: *-i(n)-* vs. **eradun*
- 1.3. Erroen jokia Zuberoan ikuspegi diakroniko orokorretik
- 1.4. Ondorioak

1.1. Sarrera

Ekialdean aditz ditransitiboek hiru laguntzaile har ditzakete: **eradun*, **ezan* & **iron*. Azken biak *irrealis* moduetan erabiliak dira, eta lehena *realis* direlakoetan, hots, komunzki *indikatio* deitzen dugunaren balioetan. Hiru aditz laguntzaile horietarik, hemen **eradun* azterkatuko dugu. Hain zuzen ere, lehenik **eradun* aditzak Zuberoan jasan duen higadura fonologikoaren ondoriozko emaitzak deskribatuko ditugu (§ 1.2.1), datu horiei ordena ematen ahaleginduz (§ 1.2.2); bigarrenik, eta garrantzitsuago dena, Zuberoan NNN sailean *-i(n)-* erroaren agerpenik ote den argituko dugu (§ 1.2.4), ahantzi gabe erro hori eta **eradun* ere *eman* aditzaren suplezioan baliatu izan direla (§ 1.2.5); azkenik, datuek horretarako bide eman dezaketen heinean, **eradun* & *-i(n)-* parearen arteko lehia deskribatuko dugu, Zuberoako datuetarik idoki daitezkeen ondorioak euskara osoaren iraganarentzat baliatuz (§ 1.3).

1.2. Zuberoako testuen lekukotza

Errana dugu, Zuberoan **eradun* da joko hirupertsonaleko aditz laguntzailea *realis* moduetan, baina baita *irrealis*-etan ere: balio modalak konferitzen dizkieten *-ke-* morfema edo *ahal/ezin* partikulekin, edo subjuntibo “zahar” gisara erabilia denean. **Eradun* aditzaren etimologiak gardena dirudi: **edun*-en forma kausatiboa, aitzineuskararen *-ra-* artizkiaren medioz eratorria. **Eradun* laguntzailearen eremua kasik orokorra izan da, Bizkaian baizik ez baita ezezagun (Lakarra 2011a: 198; Mounole 2015; Reguero 2015).

Zuberoako euskara historikoan **eradun* aditzaren formek itxura propioa hartu dute. Testuetan *diot* bezalakoak ere lekukotuak dira; aldiz, halako formen gibelean **eradun* ala *-i-* erroa ote datzan ebaztea ez da hain simple. Testuen kronologiaren eta datuen datazioaren abstrakzioa eginez —beraz *a priori*—, bi esplikazio dira posible: 1) *dereiot* > *deiot* > *diot* zein 2) **diot* > *diot*. Lehenengo azalpenean **eradun* litzateke Zuberoako NNN saileko molde guztien sorburua: *dereiot* > 1) *derot*; 2) *deiot*; eta 3) *diot*. Bigarren azalpenean, Euskara Batu Zaharretik iritsitako bi erroren erabilpena genuke Zuberoan: **eradun* zein *-i-*. Hortaz, aferaren argiztetik idoki litezkeen ondorioek interesa dukete ez soilik ekialdeko euskararen bilakeraren ulertzeko, baizik eta hizkuntza osoaren historiaurrearen berreraiketarentzat ere (cf. 1.3).

1.2.1. **Eradun-en higadura fonologikoa*

Las raíces verbales han debido sufrir reducciones mucho más fuertes que los nombres, sin duda ante todo en el verbo finito, y es lógico suponer que en muchos de estos casos sean secundarios tanto el diptongo como la vocal, es decir, que sean tan sólo resultados diferentes de la contracción de vocales que quedaron en hiato” (FHV 90)

Arras sinplifikatuz, Iparraldean **eradun*-en forma jokatueta bi bilakabide nagusi bereiz genitzake: 1) nafarreraz **deradutazu* > *derautazu* > *dautazu*; eta 2) zubereraz **dera(d)ütazu* > **deraitazu* > *dereitazu* > *deitazu*. XIX. mendeko zein egungo zubererarentzat (cf. Chaho & d’Abbadie 1836, Inchauspe 1858, Gèze 1873, Casenave-Harigile 1993 & 2001 edo Etchebarne 2011) *deiot*, *deitazü* & *zeneizküin* bezalako formak arautu dituzte indikatibozko NNN saileko.

Adizki horien eduki fonologikoa ongi ezagunak diren bilakabide batzuen ondorioa da: batetik *au* > *ai* aldaketa, Erronkarin eta Zuberoan aspaldidanik gauzatua (FHV § 4.4), eta bestetik bokal arteko *r* bakunaren galera, Zuberoan azken mendeetan gertatua, eta Mitxelenak lenizio prozesu orokor eta luzeago batean kokatzen zuena (1956: 115); gainera, *-erau-* > *-erai-* > *-erei-* asimilazioa ikusten ahal da. Zuberoako euskara historikoaren corpusean **eradun*-en formak halako aniztasunean lekukotzen dira; hemen “itxuraka” multzokatuko ditugu, manera honetan: lehen itxura (*-erau-*); bigarren itxura (*-erai-*); hirugarren itxura (*-erei-*); laugarren itxura (*-eri-*) eta bosgarren itxura (*-ei-*).

1.2.1.1. Lehen itxura: *-erau-*

Zuberoako testu zaharrenak *derauzut* bezalako adizkien lekuko dira: Zalgizek, Etchartek, Oihenartek eta Tartasek horrelakoak ematen dituzte³³³ —ikus (1)-(4) adibideak—. XIX. mendean, Chahok ere behin ematen du *-erau-* itxurako forma bat, “Donaphaleuko populian eta republicain aldeko pharthez laborarier, ofizialer, langiler eta Braseruer” zuzendutako testuan (5).

- (1) *Lurra churi, gogoa belz. (hil ehortcia mihissiaz estaliric churi eta dolu deraucanaren gogoa belz ilhun eta triste).* (Saug 135)
- (2) *Esperançaç eci respustu sarri eguinen derautaçula* (Etchart 4, 1v)
- (3) *Berritzen ar'iz, xuria, / Nitan, egun guziez, / Noizten begiez / Egin erautan zauria.* (O Po IX 1)
- (4) *Zuk botere zinduen bezala, edeki derauztatzu.* (Tt Onsa)
- (5) *Botz batek, heiagoraz erranen derauzue.* (Chaho Ariel 1849-4-5 [AztBeg VIII])

Aitzineko puntuan azaldu diren arrazoiengatik, eta zehazkiago *au* > *ai* aldaketa zaharrarengatik, uste dugu *-erau-* itxurako formak ez zirela Etchart, Oihenart edo Tartasen garaiko Zuberoan erabiliak; idazle jaso horiek “gustu nafarreko” formak erabiltzeko hautua egin zuketena. Gehiago dena, *-erau-* moldeko adizkiak zubereraren ez baina mintzo nafarren ezaugarri ezaguna den sinkopaz (FHV § 20.14) horniturik ageri dira.³³⁴ Hain zuzen, Oihenartek —aldi bana bere bi testuetan— eta Tartasek —23 aldiz *Onsan* eta 14 *Ariman*— ematen dituzte *dra-* & *-tra-* itxurako formak (6)-(9).

- (6) *Egur hori nork drauku hautsiko?* (O Pro 231)
- (7) *Erran draukat ardura, / Zer den en'arrenkura.* (O Po X)
- (8) *Hark emanen draut neure koroa.* (Tt Onsa, 4. arrazoina)
- (9) *Zure haragiak gerla egiten drauzuno.* (Tt Arima)

³³³ Hona Etchartek erabiliak: *baiterauciet* (4, 1r; 6a, 1r; 7, 1r & 7, 1v), *baiterauçu* (7, 2r), *baiterauçut* (6a, 1r; 8, 1r & 8, 1v), *baiterauçu* (1, 1r), *baiteraut* (7, 1r), *baiterautaçu* (4, 1r), *cenerautara* (6a, 1r), *derauciegu* (1, 2r & 8, 1r), *derauciet* (3, 1v & 5, 1v), *derauçut* (3, 1v; 5, 2r; 7, 1r; 8, 1r; 8, 1v; 9, 1r & 9, 1v), *derauçu* (3, 1v), *derauçu* (1, 1r), *deraut* (5, 1v), *derautaçu* (3, 2r & 7, 1v), *derautaçula* (3, 2r & 4, 1v) & *estarauçut* (4, 1v).

Oihenarten olerkietan honakoak aurkitu ditugu: *baderauka* (XX), *baderaukat* (VII), *deraukate* (XX), *derautazu* (II), *derautazue* (XVII), *derauzudanean* (IV), *erautan* (IX), *ezterautazu* (XVII) & *zerauztan* (XVII).

Tartasen *Onsa* liburuan halako sei adizki ageri dira: *deraute*, *derautzut*, *derautztatzu*, *deraukote*, *derauzko* & *zeraukoten*.

³³⁴ “El suletino tampoco conoce los fenómenos de síncope tan frecuentes en roncalés y más aún en salacenco, pero conocidos también en otras variedades de la Navarra alta y hasta de la baja [...]: sul. *bede(r)átzū* ‘nueve’, ronc. *bedrátzu*, aezc. a.-nav. meridional a.-nav. septentrional (Ulzama, etc.), sal. (y Leiz.) *bedratzi*; sul. *erráiten* ‘diciendo’, a.-nav. b.-nav. *erten*, etc.” (FHV 397-398).

1.2.1.2. Bigarren itxura: *-erai-*

Gogora bedi erronkarietaz *daitazud* ‘dizut’ bezalako forma hirupertsonalak erabiltzen zirela (cf. Yrizar 1992a). Zuberoako testuetan, aldiz, *au* > *ai* urrats fonologikoa kasik ezezaguna da **eradun*-en formetan. Hiru etsenplu baizik ez dugu atzeman (10)-(12), eta horietan Etchahunen *deraizüla* (11) egiazki ez da NNN-eko laguntzailea, ‘eman’ balio duen forma sintetikoa baizik (ikus § 1.2.5).

- (10) *Noiz eré beré aho sacratiaz erran betcerayen ... (Tt Onsa 60)*
- (11) *Dakialarik Erregiak zin, bere koronatzian egin diala, pharkamendürük bizian ezteraiala emanen. (Egiat I 3)*
- (12) *Jinkuak ber batzarri deraizüla zelin / Zure heriotzeko orena jin denin. (Etchahun 570, 15)³³⁵*

1.2.1.3. Hirugarren itxura: *-erei-*

Belapeirerengandik XIX. mendera arte —ikus (13)-(25) adibide sorta—, **eradun* aditzaren formek Zuberoan garatu duten bokalismoaz ager daitezke, oraino bokal arteko *r* atxikiz (*-erau-* > *-erai-* > *-erei-*). 68. TAULAK *-erei-* itxurako formen agerraldi kopurua jasotzen du testuka, gainerako aukerekiko konparantzan. Molde honek guztizko gailentasuna erakusten du Eguiateguyren liburuan.

- (13) *Contu honic eztereyocie emanen. (Bp I 25)*
- (14) *Ezkencen dereitcut ene pensamentiac, ene hitçac, ene obrac. (Othoitce 34)*
- (15) *Ceren eta ezpetereiat / eguin secula oguenicq. (StJul 625)*
- (16) *Jinkoak bihotza egin dereit, zelia bezain zabal. (Egiat I 1)*
- (17) *Hounec dereic, hounec, / hiry eguinen leguia. (Edipa 419)*
- (18) *Jgorten dereiq gorainci / celietariq gincouaq. (Xarlem 832)*
- (19) *Eta Gincouac oro / pharkhaturen dereitzu. (SteEli 1562-3)*
- (20) *Bena züre bihotzak mihiareki / eztereizü erraiten. (Malqu 239)*
- (21) *Jesus-Christec [...] Joundene pphetiriri [...] nigar eraguin cereiola. (UskLi 75)*
- (22) *Zuk erran eta ikhasi dereikuzu. (Chaho AztBeg VII)*
- (23) *Hoiek aisaeraziren dereiela Franzesaren ikhastia. (Archu Fab “Aitzin-beghi”)*
- (24) *Egüzaitak egin zereitan ordeñiaren haustia. (Etch “Ahaide delizius huntan”)*
- (25) *Ikhousiric bere aberastarçunac Jesusi ofritcen cereitcela. (MaiMarHil 64)*

1.2.1.4. Laugarren itxura: *-eri-*

**Eradun* aditzaren formen bilakabidean bada tarteko urrats bat, bigarren silabako monoptongazioa gauzatu, baina bokal arteko *r* mantentzen duena. Laugarren itxura hau 1676ko pronuan hasten da agertzen, azken lekukoa Archu izanik. Belapeirek kasik eskusiban

³³⁵ Haritschelharrek Lucien Charré-ren bertsioko *deizüla* aldaeraren berri ematen du (1969: 571).

ematen du *-eri-* moldea; *Edipa* trajerian ere nagusi da, bestelako formekin lehian (ikus 68. TAULA).

- (26) *Esquerrac emanen deritçocié. (PrS 11)*
- (27) *Araguia goithuren çutiala, eta Paradussia idekiren cericula. (Bp II 45)*
- (28) *Ceren eman beytericu cer ere beycian kharioenic. (CatOlo 28)*
- (29) *Min diçut [...] ceren oro houn cirelaric oguen eguin beiteriçut. (IP 18)*
- (30) *Clarkiago neritçien, / gente hounacq, esplicatu. (StJul 0113)*
- (31) *Apphalthuric [...] errendatcen deriçut homageric barnena. (Mercy 22)*
- (32) *Ainguru Gabrieleç / Cer erran ceïçun / Noiz eta ere hareç / Agur beitceriçun? (NLilia 11)*
- (33) *Çoignec injusticia handy / eguin beterit eny. (Edipa 563)*
- (34) *Ceren çuc cihareç eracaxi beiteritçoçu. (DKhi 45)*
- (35) *Çoignec exayac destournaturic / Conservi beyterio bicia. (UskLi 210)*
- (36) *Jüstiziak espeitzerizün, nahi egin sinhestia (Etch “Complainte Heguilus”)*

1.2.1.5. Bosgarren itxura: *-ei-*

Azkenik, **eradun*-en adizkiek beren bilakaera fonologikoa betetzen dute. Egia erraiteko, itxura *berrien* hori jada 1706koa den Oloroeko katiximan usu ageri da. Beraz, pentsatzekoa da bokal arteko *r*-ren galera abiatua zela lehen testuen garaian, Belapeire bezalako idazleek islatu ez bazuten ere. Bosgarren itxuraren agerraldi kopuruentzat ikus 68. TAULA.

- (37) *Ceren goure bekhatiac ppharcatu beyteizcu. (CatOlo 96)*
- (38) *Mihiac deizkie haiec / Bethi crudelki jaten. (Othoitce 45)*
- (39) *Çougnec eracousten beiteiçkie eguin behar dutugunac. (IP 15)*
- (40) *Incarnacioniaren misteriouaren berria ekharten ceyonari. (Mst IV 17, 2)*
- (41) *Ceren jujamentiaq / galdu beteyçat oro. (Edipa 031)*
- (42) *Nihaureç nahi neikeio, / jaunac, guerla declaratu. (SteEli 598)*
- (43) *Aurki eran beteitadzü emastiari / adar ordariak egin behar neizola. (Chiveroua 249)*
- (44) *Çouignec goure buriac prefera erazten beiteizcu bester. (DKhi 43)*
- (45) *Promes bat egin neion sendo nahiz, Jinkuari. (Etch “Bi berset dolorusik”)*
- (46) *Ahal dukedan gucia çor beteyot. (Medit 17)*
- (47) *Hori ezpaliz hala, erranen neicien. (EvS 14, 2)*

68. TAULA. *Eradun laguntzailearen itxurak.

	-erau-	drau-	-erei-	-eri-	-ei-
O Pro ca. 1600		1			
Saug ca. 1600	1				
Etchart 1616	32	-	-	-	-
O Po 1657	9	1	-	-	-
Tt Onsa 1666	6	23	-	-	-
Tt Arima 1672	-	14	-	-	-
PrS 1676	-	-	-	16	-
Bp 1696	-	-	2	225	-
CatOlo 1706	-	-	2	17	60
Othoitce 1734	-	-	17	5	38
IP 1757	-	-	-	4	18
Mst 1757	-	-	-	-	285
Ressegue 1758	-	-	-	-	1
Petit Jean 1769	-	-	-	-	3
StJul 1770	-	-	3	13	51
Mercy 1780	-	-	-	1	5
NLilia 1782	-	-	-	2	-
Egiat 1785	-	-	489	5	6
Bala 1788	-	-	-	-	4
Jouanic 1788	-	-	-	-	14
Chiveroua	-	-	1	-	48
Edipa 1793	-	-	18	49	33
Xarlem ca. 1800	-	-	3	1	72
SteEli ca. 1810	-	-	3	21	93
Malqu 1808	-	-	1	-	41
DKhi 1812	-	-	-	2	53
UskLi 1814	-	-	12	8	79
CatS ca. 1835	-	-	-	-	140
KhuB 1838	-	-	-	-	2
Medit 1844	-	-	-	-	187
Ip KurBD 1847	-	-	-	-	18
Chaho	1	-	4	-	47
Etchahun	-	-	10	11	90
CanBel 1848	-	-	-	-	17
Archu 1848	-	-	1	12 (derio)	30
MaiMarHil 1852	-	-	41	-	49
Myst 1856	-	-	-	-	53
Ip Dial 1857	-	-	-	-	26
HOrdre 1860	-	-	-	-	62
Epit 1873	-	-	-	-	20
EvS 1873	-	-	-	-	203
SGrat 1879	-	-	-	-	2
Catuchuma 1899	-	-	-	-	2

1.2.2. **Eradun-en formen bilakabideaz*

Ikusi dugunez, arrazoi fonologikoengatik ez dugu espero, Zuberoako euskararen garai historikoan —ez eta lehen testuen denboran ere—, *deraut* moldeko formarik. XVII. mendean beren mintzoa gainditzten zuen idatzizko eredu bati lotu zitzaizkion egileek (Oihenartek, Zalgizek, Etchartek eta Tartasek) halakoak erabili zituzten, *draut* bezalako sinkopekin ere.

1676tik aitzina Zuberoako bokalismoa erakusten duten adizkiak lekukotzen dira: *derizüt* & *dereizüt*, bokal arteko *r* atxikirik; funtsean Belapeire da *-r-* sistematikoki ematen duen idazle bakarra. Bokal arteko *r*-ren galera grafikoki islatzen hasten den puntutik, erran nahi baita 1706tik, molde zaharraren maiztasuna fite beheitituko da: hortik aitzina, XVIII. mendeko testuetan *-r-dun* eta gabeko grafiak txandakatzen dira, azkenak gailendurik. Eguiateguyren salbuespen markatuarekin, XVIII. mendean ez da *-r-dun* formak era eskusiboan ematen dituenik; alderantziz, Maisterrek ez du behin ere *-r-dun* ematen. XIX. mendean joera areagotzen da, *-r-dun* grafiak iraungita.

Laburbilduz, **eradun*-en forma jokatuaren itxura zaharra soilik Belapeire eta Eguiateguyrengan da nagusi, Zuberoan lehen testuak idatzi zireneko *dereizüt* > *deizüt* bilakabidea abiatua zelako seinale. Bistan denez, hiztun batzuek, baina bereziki idazle jasoek, bokal arteko *r* haren kontzientzia gordeko zuten, baina XIX. mendearen erdian joko hirupertsonaleko adizkien itxura modernoa aski finkatua zen, zubereraren lehen arauemaile gehienek hala jaso baitzuten.³³⁶

1.2.3. Konparantza bat: euskara batuaren diot adizkia

Orain arte azaldu ditugun bost itxuren arteko konparazio saio sistematiko bat dakargu, euskara batuaren *diot* formaren ordainak baliaturik. Egiazki, bost emaitza baino gehiago metatzen dira hemen: *deraukat* “nafarra”, *dereiot* zaharra, *deriot*, *deiot*, *diot*, *dirot*, *derot* &

³³⁶ Zehaztapen bat egiteko beharretan gara. Inchauspek (1858) sistematikoki *-r-* gabeko formak jaso zituen, baina Gèzek (1873) batzuk zein besteak. Chahok & d’Abbadiek (1836) diferente jokatu zuten. Hain zuzen, Chahoren paradigmaren *deizüt*, *deikuk*, *deiztañat* bezalakoek salbuespen bat dute. Bada, datibo 3. pertsona denean, honako diferentzia markatzen du Chahok: *derozu* ‘vous le lui avez’ (88. or.) baina *deio* ‘il le lui a’ (92. or.); hau da, iduri du ergatiboa zein datiboa 3. pertsonakoak direnean *-r-* gabeko forma proposatzen dela, eta ergatiboa 3. pertsonakoa ez denean *-r-duna*. Aldiz, corpusean ez dugu ñabardura hori bereizi. 69. TAULAN ikus daiteke nola *derot* batez ere pastoral zaharretan ageri den. Oyharçabal erremarkatu da: “Pour *derot*, Inchauspé donne *déyot*, et Gèze: *déyot*, *derot*, *dériot*” (1991: 144); “Dans les formes tri-personnelles à indice datif de 3e pers. le *-r-* apparaît très régulièrement dans nos mss [de la pastorale *Charlemagne*]” (1991: 183).

dot. Zuberoako forma zahartzat kontsideratzen duguna abiapuntu harturik, honako bilakaerak proposa daitezke:

- *dereiot* > *deriot* > *deiot* > *diot* / *dirot* [hiperzuzenketa]
- *dereiot* > *derot* > *dot*

69. TAULARi begira, nekez idoki daiteke ondorio diakroniko argirik. Menturaz, tradizio idatziaren eta mistoaren arteko diferentziak kronologia baino ohargarriagoak dira. Iduri luke *derot*, *dot* edo hiperzuzenketaren ondorioa den *dirot* errejentek baizik ez zituztela idatziz islatzen. Ifrentzuan, *Meditacioniac* liburuko testigantzak Lapurdiko tradizioaren eragina salatzen du (ATALASEAN, § 3.3.4.3.3 & 3.4.3).

69. TAULA. Batuaren *diot* adizkiaren baliokideak.

	<i>dereiot</i>	<i>deriot</i>	<i>deiot</i>	<i>derot</i>	<i>dot</i>	<i>diot</i> ³³⁷	<i>dirot</i>
<i>Othoitce</i> 1734	-	1	-	-	-	-	-
Mst 1757	-	-	6	-	-	-	-
<i>StJul</i> 1770	-	-	-	1	1	-	1
Egiat I 1785	3	-	-	-	-	1	-
<i>Bala</i> 1788	-	-	-	-	1	2	-
<i>Jouanic Hobe</i> 1788	-	-	-	-	1	-	-
<i>Boubane</i>	-	-	-	-	-	-	2
<i>Chiveroua</i>	-	-	-	1	-	-	1
<i>Edipa</i> 1793	-	3	-	6	-	-	1
<i>Xarlem</i> ca.1800	-	-	-	7	-	-	2
<i>SteEli</i> ca.1810	-	1	-	6	-	-	3
<i>Malqu</i> 1808	-	-	-	2	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	-	-	1	-	1	12	-
Chaho	1	-	-	-	3	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	-	-	2	-	1	-

- (48) Erran baderaukat ezi / Oro harena nizala. (O Po VII 2)
 (49) Ama hari dereiodan amorioa. (Egiat I “Hitzauria”)
 (50) Haur ofritzen dereiot ene Jinkuari. (Chaho AztBeg XVI)
 (51) Çoigni hambat oguen eguin beteriot. (*Othoitce* 20)
 (52) Ezteriot secula / guerlariq emanen. (*Edipa* 694)
 (53) Jakinic deriot behar / eraman arrapostia. (*SteEli* 540)
 (54) Nic galthatcen deyodan graciaren emaitcoua. (Mst IV 14, 3)
 (55) Ahal dukedan gucia çor beteyot. (*Medit* 17)
 (56) Eta moien harez baderot / beguia eretchekiten. (*StJul* 646)

³³⁷ Gogora bedi testuetan diot ‘dirot’ ere ager daitekeela: Ene bekhatiez nihauri celia cerratuz gueroz, cer irousitateren esparantça ukhen diot? (Myst 34).

- (57) *Unguratu ondouan nihaureq / tripa derot urratuko. (Edipa 207)*
 (58) *Ferragusi qhentu beiterot / aldi hountan biçia. (Xarlem 535)*
 (59) *Behar derot sinhex t eraguin / adiskide diala hareki. (SteEli 399)*
 (60) *Begui hobez hebentic aicina nahi derot proximöari soguin. (MaiMarHil 52)*
 (61) *Orotçaz arrapostia / berary dodala eguinen. (StJul 522)*
 (62) *Aleta hizamaiten dot / behar althekoz bethatzera. (Jouanic Hobe 34)*
 (63) *Haur ofritzen dereiot ene Jinkuari / Galthatzen dodalarik haren tribunalian / Ene phenak ager ditzan ene faboretan. (Chaho XVI)*
 (64) *Epistola houni soguiten dot. (Medit 170)*
 (65) *Barkhatzen diot bena eztirot haren begithartia ikhus. (Egiat I 31)*
 (66) *Nahi diot ahal badot / hauze maxela. (Bala 35)*
 (67) *Orai beretic adio erraiten diot mundiari. (Medit 92)*
 (68) *Epistola houni soguiten diot. (MaiMarHil 124)*
 (69) *Eztirot, ez, batere / doluricq nicq eguinen. (StJul 1167)*
 (70) *Gizonari erranen dirot / erho dezan emaztia. (Boubane 26)*
 (71) *Nik beste hainbeste emanen dirot. (Chiveroua 399)*
 (72) *Offritu nahy dirot / ene fidelitatie. (Edipa 264)*
 (73) *Bicia Jdoquiren dirot / Ene photere oroz. (Xarlem 895)*
 (74) *Bihar, goiçan guero, / emanen dirot arrapostia. (SteEli 132)*

1.2.4. -i- erroa

Errana dugu, XIX. mendeko zenbait testutan *diot* bezalako NNN-eko formarik ageri da, baina horietako gehienetan zinez ez da -i- errorik, baizik ere **eradun* aditzaren higadura fonologikoaren emaitzetarik bat. *Meditacioniac* (1844) edo *Maiatza Mariaren Hilabetia* liburuetan (1852), aldiz, -i- erroa genuke; Anna Urrutyren ebanjelioan dautzanak, betiere ‘hark hari’ laukikoak, bi interpretabideen medioz esplikatu litezke;³³⁸ betalde, Chahok -i- erroa darabil “Espainiako berriak” testuan, baina berea ez den barietate batean idatzia da.³³⁹ Corpusean xerkatu ondoan, hona aurkitu ditugun etsenplu bakanak, guztiek 3. pertsonako datibo komunztadura dutela:

- (75) *Bertzgin gaxtoak, xilo baten thapatzeko, altxatzen diotza bertzari zathikoak. (O Pro 563)*
 (76) *Neure esker alagestak errendatuko diotzat. (Tt Onsa 47)*
 (77) *Ceditcen dio iferniac. (Othoitce 91)*
 (78) *Nor berme dateke hainbeste lanez ta errekeitüz üzten dioziene eztiata laisterrago barreiatüren. (Egiat I 15)*

³³⁸ Urrutyren *EvS* testuan *erran ceion* 16 aldiz ageri da, eta 73 aldiz *erran cion*. Alta, orainaldian ez da *erran dio*, baina bai *erraiten deio* (3, 4 & 3, 9)

³³⁹ Hona -i- erroaren forma hirupertsonal batzuk: *diozka* ‘dizkio’, *dio*, *ziozkaten* ‘zizkioten’, etab. NNN-eko laguntzailea ez ezik, beste hainbat ezaugarri ere nafarrerari egotz dakioke: *au* diptongoa (*gauza*), *-te* pluralgilea (*dute*, *zaiote*, *ziuztenek...*) edo *-rikan* segida (*orotatikan*), beste anitzen artean (Chaho *Ariel*, 1848-VII-25 [in *AztBeg VI*]).

(79) *Ceri eman dioc hire arima? (Medit 58)*

Beraz, salbuespenak salbuespen, ezar daiteke Zuberoako euskara historikoan ez dela *-i-* erroaren erabilpen aipagarriarik NNN joko arruntean. Bai, aldiz, forma alokutiboetan, hikako³⁴⁰ zein zukako forma iragankorretan, bipertsonal nahi hirupertsonalak izan (80)-(92). Erremarka bedi forma hauetan solaskidearekiko erreferentziak datiboarekikoaren gainean prebalitzen ahal duela (83).

(80) *Oray berian recebitu diçit çure guthuna. (Etchart 5, 1r)*

(81) *Dolu eta bihotz min diçut çouré amorecatic, ceren [...] oguen eguin baiterçut; hartcen diçut boronthaté ossobat [...] ez guehiago becuric eguiteco. (PrS 33)*

(82) *Ené Gincoa, sinhesten diçut ossoki cer ere erran beytuçu. (CatOlo 2)*

(83) *Eçagut eraciren diçut / Gaistouer çoure leguia, / Utçu eraciren dereitçut, / Çutçaz baniz urgatcia. (Othoitce 53)*

(84) *Odola herakitcen ditac. (StJul 696)*

(85) *Ecín eracoutsí ukhen citicien. (Mercy 10)*

(86) *Eztinnat ja hireganat / batere etchekiren beguia. / Orobat ukhenen dinat / compagna orotariq haitia. (Edipa 488)*

(87) *Erbibat baziziün atzamanik / eta hura erosi diozügi. (Chiveroua 66)*

(88) *Hanix ouhoure Eguiten diçatut / Çharlemaigna Erreguiaq. (Xarlem 144)*

(89) *Galthatuco dioçut Jincouari hayez ppharcamentu. (UskLi 56)*

(90) *Batec ciflestatcen cicien bestec biçarra thiraz idokitcen. (UskLi 229)*

(91) *Hari bortxaz erran zioziün nurk eho zin. (Etch “Amodio gati”)*

(92) *Ediren diagu Messia (erran nahi beita Krist). (EvS 1, 41)*

1.2.5. *Eman aditzaren suplezioa: -i(n)- vs.*eradun*

Des formes simples personnelles à objet de référence, signifiant « être donné », sont fournies par trois autres racines : *rau-* [...], *i-* (sans doute forme réduite de *gi-* « être fait »), **-ngu-*. Les deux premières ont des formes de présent nu : *i-* seulement dans les *Refranes*, et avec valeur de futur ; *rau-* avec valeur de présent. De la troisième sont attestées seulement trois formes : une d’impératif chez Dechepare ; une de présent à suffixe relatif et une de présent à suffixe *-ke* et préfixe *bait-* chez Liçarrague. Seules les racines *ma-* et *rau-* fournissent des formes à objet de référence de 3e pers. du sig. (Lafon 1944 I : 228).

Ezaguna da Euskara Arkaiko eta Zaharrean *eman* aditza bestelako erroren bidez adierazia izan zitekeela, Lafonek “racines supplétives” deitzen zituenak: *-i-*, *-rau-* & *-ngu-*. Gure corpusean **eradun* aditza ez da beti laguntzaile gisara erabiltzen: Etxepare, Leizarraga eta Axularrengan

³⁴⁰ Erdialdeko mintzoetan ez bezala, ekialdean modu neutroko NNN eta alokutiboko NN sailetan erro bedera erabiltzen da, hots, **eradun* eta *-i-*, hurrenez hurren. Hortaz, beste mintzoetako anbiguotasunak saihesten dira; cf. (*nik hiri*) *diat* & (*nik hura*) *diat*, Akitaniako euskarari ongi bereizten dena: *deiat* & *diat*.

bezala (93)-(96), Zuberoako euskara zaharrean **eradun* aditzak ‘eman’ balioa ere adierazten ahal du.

- (93) *Galdu balin badituzu zeren ogen derautazu. ‘pourquoi me donnez-vous tort?’* (Etxepare “Amorez errekerizia”)
 (94) *Zeren bada daraukate emaztiari hogenik. ‘pourquoi donnent-ils tort à la femme?’* (Etxepare “Emazten fabore”)
 (95) *Gure bihotz guziaz esker drauagu. ‘Nous te remercions’* (Lç ABC B 3v 23); baina cf. Ierro batzuk beheitigao *remerziatzen drauagu* (Lç ABC).
 (96) *Bere konzienziak, bere arimak derauka egiteko ‘ematen dio’* (Gero 58)³⁴¹

Eta orobat erran daiteke *-i-* erroaz, **eradun* baino hedatuagoa Ipar nahiz Hegoaldetik (ikus 70. TAULA). Zuberoako testuen corpusean gutienik 23 agerraldi atzeman dugu, gehienak *indazü* formaz, baina ez bakarrik. Oihenartengan salbu, *-i(n)-* errodun adizki hauek forma fosilduak dirudite, nonbait liturgiari lotuak. *Chez Chaho*, aldiz, 1. pertsona singularreko datiboaren pleonasmaren itxura berria ageri da. Ezaugarri arkaiko honen azken agerraldia Anna Urrutyren ebanjelioan ageri da (108).

- (97) *Jainkoak didala behazale bezala adizale.* (O Pro 635)
 (98) *Eskerrak iztadan, zeren neure haziendari on daritzadan.* (O Pro 690)
 (99) *Norabait jitez hitz badidazu, / Hur ere ger'eztadukazu.* (O Po V 19-22)
 (100) *Indazu edatera beharden izariak eta mesurak gainti eginik ere.* (Tt Onsa)
 (101) *O Iauna, indazu gratia eztezadan iagoiti deus egin, erran, pensa, zure Maiestate adorabliaren begitan desplazent denik.* (Tt Arima)
 (102) *«Deus baduzu, ezkietan, bors ogi edo deus baduzu idazu iatera»* (Tt Arima)
 (103) *Othoitcen çutut didacu indar.* (Bp I 129)
 (104) *Çoure caideran jarteko / indacu libertatia.* (Edipa 003)
 (105) *Jauna, [...] indazut lagunetako ainguru begirari bat.* (Chaho AztBeg XIV 20)
 (106) *Ene aita cirade; indacu arren, othoi, celuco ogui houra.* (Medit 178)
 (107) *Haier eman ceneren arguietaric pharte indacu.* (MaiMarHil 124)
 (108) *Jesusec erran cion: indacu edatera.* (EvS 4, 7)

Zuberoan **eradun* maizago ageri da ‘eman’ aditzaren erro supletibo gisara *-i-* baino. Corpusak orotara 63 agerraldi ematen digu. Arkaismoa den heinean, erabilpen hau usuenik zenbait formulari estekatua agertzen da: *esker / hitz / egün hun / gai hun de(re)izüt*. Etsenplu gehienetan objektua mugagabea emana da.

- (109) *Et' eskerrik ezterautazu, / Jitez hala zugana* (O Po XXVII)
 (110) *Esker dereiçut ceren ezdeusetaric idoki bainaiçu* (Bp I 135)
 (111) *Gincoac deycula bere bakia eta bethiéreco bicitcia hala biz.* (CatOlo 6-7 & 12)
 (112) *Jauna, esker dereiçut beste houn oroz.* (Othoitce 12)
 (113) *Haren hountarçun dibinouari eskerrac deitçogu* (IP 2)

³⁴¹ Urgellek arkaismotzat jotzen du **eradun*-en forma sintetiko hau Axularrengan (2015a: 34).

- (114) *Eskerrac deitçugu, ô guiçonon creacale eta arrerosle maitia.* (Mst IV 11, 5)
 (115) *Ama, [...] çoure conxeilu houn oroz / esker deiçut ossoky.* (StJul 126)
 (116) *Livertatia badeiçut / minça cite bertariq.* (Edipa 033)
 (117) *Esquer handi dereiçut niqere / çarlemaigna Erreguia.* (Xarlem 47)
 (118) *Çoure alhaben ezcountceko arren / badeiçut hirour ehun milla libera.* (SteEli 274)
 (119) *Jaunac, Gincouac / egun houn deiciela, / eta bere gracia / eman diçaçuela.* (SteEli 533)
 (120) *Courriera, remestiatcen çutut; / eta oriçu barazkariaren / saria badereiçut.* (SteEli 1271)
 (121) *Gogotic hitz deiçut [...] ezteiçudala guehiago oguenic eguinen.* (UskLi 20)
 (122) *Eskerrak deitziet zien amistatiaz eta fideltarsunaz!* (Chaho XIII)
 (123) *Jinkuak ber batzarri deraizüla zelin / Zure heriotzeko orena jin denin.* (Etchahun 570, 15)
 (124) *Hitz deiçut [...] jarraikiren niçala çoure cerbutchiari.* (Medit 157)
 (125) *Jinco Jauna, esker dereiçut eguin dereitaçun graciaz* (MaiMarHil 137)
 (126) *Hanitz esker neikezü.* (Ip Dial 1)
 (127) *Jesus Jauna! Ene salbatceco sofritu tuçunez oroz esker deiçut.* (HOrdre 174)
 (128) *Jauna, hitz deiçut leial bethi içanen niçaiçula [...]. Aita celucoua; esker deiçut mila milatan.* (Myst 42)
 (129) *Jinkuak egunhon deiziela / konpañña ühüratia.* (Petit Jean 01)
 (130) *Jinkuk deiziela egün hüin, / ama eta anajia, / bai eta algüarreki / deiziela ünionia.* (Malqu 370)
 (131) *Jinkuak gai hun deizüla, / Marzelina Españularekila.* (Chiveroua 138)
 (132) *Ginco hounac deizula egun houn.* (SGrat 4)

1.3. Erroen jokia Zuberoan ikuspegi diakroniko orokorretik

Onartua da euskararen eremurik handienean *-i(n)* zein **eradun* erabili izan direla, harik eta erdialde hertsiko mintzoek lehenaren aldeko hautua egin arte, eta ekialdekoek bigarrenaren alde.

G. eta G.N.ren zati bat izan dira lehendabizikoak sistema aberatsago bat murrizten *diorekin* soilik geldituaz beste euskalkietan oraindik eredu horrezaz gainera besteren bat ere bazerabiltenean. B.k beranduago egin du hautaketa hori eta, halabeharrez, G.k egindakoaren kontrako bidetik. Haatik, ez du honek eragozten historikoki, hots, testuek lekukotasuna ematen duten garaian, *dio* forma orokortzat jotzea. (Lakarra 1986: 659)

Beraz, *-i(n)*- orokorra izan da, **eradun* erdialde zein ekialdekoa, eta **edutsi* mendebalekoa (Lakarra 2011a; Mounole 2012 & 2015). Gogoan erabili behar da hirurek aitzineuskarara igortzen duten etimologiak dituztela: **eradun* & **edutsi*, biak **edun* aditzetik eratorriak genituzke: lehena haren forma kausatiboa, eta bigarrena *-tz* gehi *-i* atzizkien bidez eratua; *-i(n)*, aldiz, **nin* erro batetik letorke (Lakarra 2006 & 2011a: 195).

70. TAULA. NNN-eko laguntzaileen hautuak euskalkika.

BZ	BM	A	GZ	GM	LZ	LM	ZZ	ZM
----	----	---	----	----	----	----	----	----

<i>*eradun</i>	-	-	+	+	-	+	+	+	+
<i>-i-</i>	(+)	-	+	+	+	+	+	+	+
<i>eutsi</i>	+	+	+	-	-	-	-	-	-

(Lakarra 2011a: 198)

Lakarrak (2011a: 198) ondoko lehen bi erregelen ordena proposatzen du Nafarroako eta Iparraldeko, hots, ekialde *handiko*. Gainerako euskalkietarako, aldiz, 3tik 7ra doan berrikuntza sorta:

1. **eradun*-en gramatikalizazioa (orokorra)
2. *-i*-ren gramatikalizazioa (orokorra)
3. *eutsi*-ren gramatikalizazioa B-n eta A-n
4. **eradun*-en galera singularrean G-n eta B-n
5. **eradun*-en galera pluralean B-n
6. *-i*-ren galera pluralean B-n
7. *-i*-ren galera singularrean B-n.

Regueroren proposamenean (2015) *-i-* erroaren erabilera laguntzaile hirupertsonal gisara berrikuntza da. Batetik, bazterretako mintzoak *-i-* erroaren eremutik kanpo gelditzen dira: salbuespenak non-nahikoak izan litezkeen atsotitz bakanetan ageri dira (*RS*), eta Zuberoako mintzoa gainditzen duten Oihenarten eta Tartasen lanetan. Bestetik, NNN sailean gertatu diren berrikuntzak *-i-* erroari lotuak dira: *-te* pluralgilea, *-zki-* → *-it-* aldaketa, *tiogu* bezalako aferesiak eta, zuketa berrikuntza dela onartuz gero, hori ere bai. Reguerorentzat **edutsi* & **eradun* pareta EBZetik genuke. Ondoren, **eradun*-en eremuaren zati batean, hots, erdialdean (G eta GN) *-i-* erroa **eradun*-ekin lehian sartu zatekeen. Iparraldeko goi nafarreran, lapurteran eta behe nafarreran *-i-* erroak lekua jan dio **eradun*-i. Berrikuntza Nafarroatik abiatu zatekeen.

Bizkaiko datuak alde batera utzirik, arazo bat ikusten diogu Regueroren proposamenari: ekialdeko mintzoetan NNN-eko jokoan *-i(n)-* erroa laguntzaile gisara erabili ez dela onarturik ere, haren forma trinkoak ongi lekukotuak ditugu arkaismo gisara. Bestalde, akort gara zuketa berrikuntza izan dela; arazoa da hiketako formek ere zuketakoak agertzen duten *i* bera erakusten dutela.

Horren haritik, eta tesi honetan molde alokutiboak aztertzen ez ditugun arren, haien gaineko gogoeta bat dakargu. Bada, ekialdeko euskarari bezala kanpokoetan ere, forma alokutiboek *i* bat hartzen dute, hala NN-eko (*diat*, *dizügü* ‘dugu’, *die* ‘diate’, etab.) nola NNN-eko sailean (*diozügü* ‘diogu’). Proposa daiteke hiketako formak non-nahi **nin* erroarekin eratu zirela,

zuzen, zatiketa dialektalaren aitzinetik —bistan da, ekialdeko zuketak berrikuntza behar du izan, *zu* izenordaina pluraletik singularrerako kanbiamendua *post quem*-eko gertakaria izanki—.

Euskara Batu Zaharraren ondoko garai batean, *-i(n)* zahar eta orokorra & **eradun* berria posible ziratekeen ekialde oso zabal batean, funtsean, euskal herri guztietan salbu Bizkaian. Adarkatze bitarraren ikuspegitik (Lakarra 2011a), “zubero-erronkaria” bereizitako lehenbiziko adarra izan zela onartuz gero, orduan pentsatu behar dugu denbora batez **eradun* nahiz *-i(n)* erabiliko zirela, harik eta ekialde hertsiko mintzo hark **eradun*-en aldeko hautua egin arte. Handik aitzina, lehenagoko forma ditransitiboak, *-i*-ren gainean eratuak, molde alokutibora lerratuko ziratekeen, **eradun* NNN sail berriko laguntzaile bihurtuz. Berantago, baina betiere ekialdeko euskararen historiaurrean, hiztunek errespetuzko molde alokutiboa sortuko zuten, analogiaz jokaturik (*diat, din* → *dizut, dizu*).

Mounoleren arabera (2015), datibo komunztadura ez bide zen **edun* laguntzaileari hirugarren indize bat gehituz sortu, baizik eta lehenagoko egitura benefaktiboen gramatikalizazioaren ondorioz, erran nahi baita *-i(n)* zein **eradun* aditz beregainak laguntzaile bihurtuz. Gure ustez, Zuberoan alokutibo hurbilaren formek datibo komunztadurarik ez hartzea haren izaera arkaikoaren seinale da; aldiz, errespetuzko forma alokutiboek lau indize erakuts ditzakete: *diozüt* ‘diot_{+ALOK}’ bezalakorik aurkitu dugu, baina ez **dioagu/zioagü* bezalakorik.

1.4. Ondorioak

Ekialdeko euskara historikoan, hego-nafarreraren **erazan*-ez gain, hiru izan dira aditz ditransitiboan laguntzaileak: **eradun*, **ezan* & **iron*, *realis* moduetan lehena baizik ez denean erabili. Zuberoako corpusa **eradun* aditzaren higadura fonologikoaren lekukoa da (**derautazu* > *deraitazü* > *dereitazü* > *deritazü* > *deitazü*). Printzipioz, *derautazu* itxura ez litzateke ekialde hertsiko euskararen aldaketa fonologiko zaharrekin bateragarri (*au* > *ai*), eta are gutxiago *drautazu* bezalako forma sinkopatuekin. Bokal arteko *r* gabeko moldea gutxienez Belapeireren garaian abiatua zen.

XVII. mendeko hiru idazlek (Etchart, Oihenart eta Tartas) *-i(n)* erroaren formak ere erabili dituzte laguntzaile gisara. Idazle zaharren etsenpluetan zein XIX. mendeko agerraldietan, *-i(n)* erroaren erabilpena 3. pertsonako datibo komunztadurari estekatua da.

Bestalde, Zuberoako testuetan *-i(n)*, baina batez ere **eradun*, biak aditz nagusi bezala ere ageri dira, *eman* aditzaren suplezio fenomeno ezagunean. Salbu Oihenartengan, *-i(n)* erroaren forma sintetikoek fosildurik dirudite, praktikan *i(n)dazü* aginterara mugatuz. Aldiz,

**eradun*-en forma trinkoek nolabaiteko emankortasuna erakusten dute, usuenik *egün hun* (*esker, hitz...*) *deiziüt* bezalako formulei loturik.

Azkenik, molde alokutiboek *-i(n)* erroaren gainean eratuak dirudite. Tratamendu hurbileko adizkiak arkaismo handia dirateke, zatikatze dialektala baino lehenagoko formetarik abiatua —beharbada **nin* erroatik zuzen—. Errespetuzko tratamenduak *zu* izenordaina pluraletik singularrera iragan ondoko berrikuntza analogikoa behar du izan; hortaz, ez da halabeharrez Zuberoako testuek zuketako formetan datibo indizearen lekukotzea, baina ez hiketakoetan.

EBZ-aren ondotikako adarreztatze bitarraren ikuspegitik, eta ekialde hertsiko banantze goiztiarraren hipotesia (Lakarra 2011a) geure eginik, Zuberoako testuen azterketak ekialde hertsiko mintzo goiztiarrak *-i(n)* & **eradun* pareta bazuela iradokitzen du, baina egitura benefaktiboetarik aditz laguntzaile hirupertsonalerako gramatikalizazio bidean (Mounole 2015), **eradun* aditzaren aldeko hautua egin zuela.

2. Lehen pertsona singularreko datibo morfemaren pleonasmoa

- 2.1. Sarrera
- 2.2. Bagenekiena
- 2.3. Zuberoako (eta aldiriko) testuen lekukotza
 - 2.3.1. Lehen itxura: *-tada-* segida
 - 2.3.2. Joskera sintetiko eta perifrastikoa
 - 2.3.3. Pleonasmoren bigarren itxura eta datibo hirukoitza
 - 2.3.4. Bi formen azterketa sistematikoa
 - 2.3.5. Testu baten azterketa sistematikoa: *Sainte Elisabeth*
- 2.4. Bestelako pleonasmorik
- 2.5. Ondorioak

2.1. Sarrera

Tesi honek aditzarari eskainzen dizkion hiru kapituluetan zehaz aztertutako elementuak, oro har, sistemaren muinean dautza: haien aldaketek bestelako kanbiamenduak ekartzen ohi dituzte, eta haiek baino zabalagoak diren joeretan esplikatuz behar izaten dira. Alta, oraingo honetan ondorio berezirik ekarri ez duen ezaugarri dialektal baten azterketa proposatzen dugu: lehen pertsona singularreko datibo morfemaren pleonasmoa. Hautua ondoko bi arrazoiek dute justifikatzen: i) datiboaren pleonasmoa Zuberoako euskararen ezaugarritzatzeko balia daitekeelako, hots, *zubereraren* ezaugarritzat har daitekeelako —eta hartua izan delako—; eta b) aztertzeke dagoen bilakaera bat erakusten duelako.

Lehenik kontzeptualizazio bat zirriborratuko dugu, euskalariak datiboaren pleonasmoz erran dutena bilduz (§ 2.2). Ondoren, Zuberoako euskara historikoaren corpusaren lekukotza ekarriko dugu (§ 2.3), pleonasmoren aukerak bereiziz (§§ 2.3.1 & § 2.3.3); halaber, bi adizkietan konparantza sistematikoa egingen da pleonasmodun eta gabeko formen artean (§ 2.3.4). Tradizio mistoko testu batean fenomeno sistematikoki ikerturik (§ 2.3.5), azkenik ondorioetara etorriko gara (§ 2.5).

2.2. Bagenekiena

Zuberoan aditz jokatueta pleonasmoko edo hiperkarakterizazio bat ageri da datiboaren morfeman, hain zuzen datiboa lehen pertsona singularra delarik. Oyharçabalendako, “La forme pléonastique [*deitadazü*] est fréquente en souletin, avec l'indice personnel de datif (*-da-*, *-ta-*) répété” (1991: 137). Chaho & Abbadien (1836) ez dute datibo bikoiztuko formarik jasotzen (*deïtala*, *deïtalarik*, *deïtalakoz*, *deïztala*, etab.), ez eta Inchauspek (1858) ere, baina

bai Gèzek (1873). Caminok (2011: 120) fenomenoaren deskripzio zehatzagoa eskaintzen digu:

Morfologia berriztatu du aditz laguntzaileetan morfema datiboa errepikatzeak; Zuberoan lehen pertsona singularrean gertatzen da; Belapeirek ez dakar adibiderik —*oro eracax itçatatu* (I, 130), *chaha içadaçu* (137)—, baina XVIII. mende hasieran badira: *eracouxi deitadatu* ‘didazu’ (1734: 52); *eman diztadatu erresolucioniac* ‘dizkidazu’ —ez da ‘dizkidan’ zuketan— (1734: 13). Belapeirek baliatu ez izana ez da guztizko garantia XVIII. mendeko berrikuntzat jotzeko.

Maisterrek *deitadala* ‘didala’ (1757: 195), *citadaçu* ‘dit’ zuketan (173), *eçpadeitadatu* ‘ez badidazu’ (365) dakartza. Eskiulako 1780ko idazkiak, berriz, *eman içan çaitadan pphoteriaren indarraz* (24). Charl.-koak dira *tradicen ari jnceintadala* (244) iragangaitza eta *Jtçatadat* “itzatadak” edo ‘iezazkidak’ (314), huts grafikoarekin, agintezko iragankorra; nolahi ere den, pleonasmorik gabekoak dira *hitz eman beteyatu* (1706: 50), *pharca itçadatu* (1734: 51) edo Eskiulako idazkiko *eguin eçadaçu gracia* (1780: 4) era soilagoak.

Gero ikusiko denez (§ 2.3), Belapeirek —eta lehenagokoez ere— datibo pleonastikodun formak baliatu zituzten. Ardatz diatopikoan, Caminok muntako datu batez gaztigatzen gaitu: Erronkarin Uhalde Maiok *zinaitadan* ‘zenidan’ forma dakar (2011: 120), gehi beste zenbait —ikus (1)-(4) adibideak—. Aitzintxeago bestelako forma pleonastikoak aipatzen ditu, hala Uhalderen *daztazeid* ‘iezadazue’, *daiztazud* & *daztazud* ‘iezadazu’ nola Mendigatxaren *zaitad* ‘zait’, *zitzaitadan* ‘zitzaidan’, *daitad* ‘dit’ & *zaitadan* ‘zidan’. Gehiago dena, “Erronkarin lehen pertsona pluraleko morfemak ere bikoiztu dira: *zaikugu* ‘zaigu’, *zitzaikugula* ‘zitzaiugula’, *daikugu* ‘digu’, *daikugei* ‘digute’, Bonaparteren garaian *daikuguei* zena. Uhalde Maiok *dicugu* ‘digu’ dakar dotrinan (510)” (*ibid.*). Finitzeko, Amikuzeko pleonasmoko bikoitza dakar Caminok: *zindatazun* ‘zenidan’, ergatibo nahiz datiboa indarturik.

Bestenaz, Lapurdin ere datiboaren pleonasmoa agertzen duen formarik ageri da. Leizarragak normaltasunez erabiltzen ditu halakoak (§ 2.3.1), baina haren ondoren Hiriart-Urrutyren idazki baterainoko jauzia egin behar da Lapurdin datiboaren bikoizketarik berriz aurkitzeko (5). Nolanahi ere den, ezin erran daiteke lehen pertsona singularreko datibo morfemaren bikoizketa zubereraren ezaugarri eskusiboa den:³⁴² gehiago mintzo gintezke ekialde hertsi batez, nahi bada *zubero-erronkariara* deit litekeenaren eremuaz. Gogora bedi, gainera,

³⁴² *EKC*-ren araberako Hiriart-Urrutyrena adizki horren agerraldi bakarra litzateke Lapurdin; ez dugu *d(er)auta(da)zu(t)* bezalakorik aurkitu.

honetan erronkaria zuberera baino urrunago joan zela, datiboaren bikoizketa lehen pertsona pluralean ere eginik.

- (1) *Paka daztadaz zor daitadayana.* (Hual 18, 28)
- (2) *Jeina, borz deuri entregatu zinaitadan.* (Hual 25, 20)
- (3) *Jeina, bi deuri emon zinaitadan.* (Hual 25, 22)
- (4) *Egiaz erraiten daizeid xetarik batek eginen daitadala traizione.* (Hual 26, 21)
- (5) *Aunke preziso izan daitadala iltia zorekin, nik ez daizud ukaten.* (Hual 26, 35)
- (6) *Zoazi, urtuts zaite eta urean sarturik, hatzeman ezadazut ihizi hori zangotik* (HU Zez “Emazte eleketari, buru gaixto”)

2.3. Testuen lekukotza

2.3.1. Lehen itxura: *-tada-* segida

Datibo morfemaren pleonasmoren lehenbiziko agerraldiak XVI. mendean lekukotuak dira: Leizarragak baditu *çaitadan* bezalakoak, “forme relative de *çait*” (Lafon 1949: 815) —ikus (7)-(9) adibideak—; berazkoiztarrak hamahiru aldiz ematen du adizki hori, eta datibo bikoiztua duten beste dozena bat adizki ere.³⁴³ Baliteke forma horien gibelean Leizarragaren laguntzaile zuberotarrak izatea.³⁴⁴

- (7) *Aita, indak onhasunetik niri heltzen zaitadan partea.* (Lç Luk 15, 12)
- (8) *Eskaturen aitzaitadan guzia emanen draunat.* (Lç Mk 6, 23)
- (9) *Minzo zaitadana barbaro izanen zait.* (Lç Korint 13, 10)

Zuberoan lehenbiziko agerraldiak Oihenarten atsotizetakoak dira (10). Hona Lafonen iruzkina *iztadan* formaz:

Impératif de *eskerrak eman* ‘rendre grâces, remercier’. *Istadan* (*iztadan*) est la forme à patient de 3e personne du pluriel correspondant à *idan* ‘donne-le moi’, variante de *indan*; Dechepare emploie la forme sans *n* (*ydaçu* ‘donnez-le-moi’; *didan* ‘qui me sera ou me soit donné’), et on

³⁴³ Hona Leizarragaren *Testamentu Berrian* aurkitu ditugun guztiak: *aitzaitadan* (Mk 6, 23), *bazaitadan* (Kor II 2, 12; Kor II 7, 8), *drautadala* (Filem 1, 19), *etzaitadak* (Tim II 4, 16), *zaitadala* (Rom 7, 10; Filip 1, 19; Galat 2, 7; Akt 26, 14), *zaitadan* (Luk 15, 12; Efes 3, 2; Rom 12, 3; Rom 15, 15; Tit 1, 3; Galat 2, 9), *zaitadana* (Kor I 14, 11), *zaitadanaren* (Tim I 1, 11; Tim I 1, 12; Kor I 3, 10), *zaitadak* (“Heuskalduney”, Tim I 1, 13; Tim I 1, 16; Tim II 4, 17; Luk 1, 3; Luk 4, 6).

³⁴⁴ Datibo pleonastikodun formen banaketak, parte batzuetan pilaturik, hori iradokitzen du. Bestalde, guk dakigula, datiboaren pleonasmoa ez da egungo Aturri aldean ezaguna.

lit dans les *Refranes* (233) *yquedac* ‘donne-le-moi (dans l'avenir)’. [...] Dans *istadan*, l'indice de 1re pers. du sing. est exprimé deux fois. (1949: 815)

Olerkietan ere datibo bikoiztuko formarik ageri da (11): *zauztala* “zu neri zagozkit, [...], baina poetak datibo atzizkia errepikatzen du, nahiz ‘zagozt’ aski izan” (Altuna & Mujika 2003: 345). 1676ko pronuan (12) eta Belapeireren katiximan Zuberoan ohikoak diren forma pleonastikoetarik batzuk (13)-(16) atzeman daitezke. Beraz, ezar daiteke Zuberoako lehen testuak idatzi zireneko datiboaren bikoizketa ezaguna zela, eta hala islatu zuten Oihenartek bezala *zuberera klasikoaren* lehen idazletzat hartzen ohi dugun Belapeirek ere.

- (10) *Eskerrak iztadan, zeren neure haziendari on daritzadan*. ‘Sens-moi bon gré que j'ai soin de moi bien.’ (O *Pro* 690)
- (11) *Ezi bihotza, zu beti hala / Ikusiz gibel zauztadala*. ‘Car mon cœur, voyant que vous me tournez ainsi toujours le dos’ (O *Po* V 8)
- (12) *Berhala hitz emaiten deriçut ene becatu orotçaz cofessaturen niçala ahalic sarriena, emanen çaitadan penitenciaren eguiteco*. (PrS 33)
- (13) *Esperança diçut parçaturen deriztadaçula ene bekhatiac*. (Bp I 49)
- (14) *Ene Gincoa esker deriçut, igaran gayan eta ene bici orotan eman deriztadatçun hon oroz*. (Bp I 128)
- (15) *Egun helturen çaitzadan galciac eta damiac oro*. (Bp I 129)
- (16) *Gincoaz eman çaitzadan Ainguru hona ene espiritiaz eta bihotçaz eguin behar dutudanac oro eracax itçatatu fediaz eta caritatiez*. (Bp I 130 & 137)
- (17) *Esperança diçut hori, Jauna, ceren hitz eman betcitadaçu*. (Othoitce 18)
- (18) *Placeric ecin eguiten ditadaçu, cihaturen buria oberendatcen eçpadeitadaçu*. (Mst IV 8, 2)
- (19) *Othoitcen çutut, ene Jincoua, [...] beha cakiçtadan*. (Mst IV 9, 3)
- (20) *Eraguin ciztadacien / estudio guciacq*. (StJul 240)
- (21) *Othoy consola neçan, / berry jaquin nahiz / bihotça douatadan*. (Edipa 619)
- (22) *Horieta orotan gaignen, / jaunac, diotadacie*. (SteEli 85)

2.3.2. Joskera sintetiko eta perifrastikoa

Era trinkoetan ez dakigu berrikuntza berankorragoa ote den. Maisterrek *emadaçu* dakar (1757: 184), baina Charl.-k *emadaciet* (324), morfema datiboa bukaeran duela; XIX. mendean ere *emadaciet* dakar SC-k (538), nahiz *emadatcie* (538) soila ere baduen. (Camino 2011: 120)

Jada XVII. mendean forma pleonastikoak joskera sintetikoan ageri dira: *-i*- ‘eman’ erroarekin (10), *egon* aditzarekin (11); eta berantago *joan* (21) edo *io* ‘erran’ (22) aditzekin; aginterazko forma trinkoentzat ikus, halaber, § 2.3.3. Laguntzaileetan *izan* (*zaitadan*, *zitadazü...*) & **eradun* (*deitadazie*, *deitadak...*) ohikoenak diren arren, **edin* & **ezan* parearekin ere forma pleonastikoak ageri dira (23)-(25) —**ezan* aditzarekiko adibideentzat ikus (§ 2.3.3)—.

- (23) *Othoitcen çutut, ene Jincoua [...], beha cakiçtadan*. (Mst IV 9, 3)
- (24) *Baçakit / eci eztudala merechi / beha çakiztadan / çu ene oihiari*. (SteEli 364)
- (25) *Nihauri ountsa jin lekiztadanac oro*. (MaiMarHil 43)

2.3.3. Pleonasmooaren bigarren itxura eta datibo hirukoitza

Adizki laguntzaileetan ere *-da-* + *-t* egitura pleonastikoa dago lehen pertsona datiboan eta ez dakigu xuxen noizkoa den: *haz içadaçu* dakar Eskiulako 1758ko idazkiak (47) eta *eguin eçadaçu gracia* 1780koak (iv), baina Charl.-k *eman eçadaçut* pleonastikoa dakar (170) eta XIX. mendean *pharca eçadaciet* SC-k (518). 1848an Amikuzeko Larribarren jokatu zen Kan & B.-n *eta erradazut zer gisaz zu ziren kolpatia* adibidea dator (1971: 83). Intxauspek ez du era hau usu baliatzen, baina *hıl zıtazut* dakar zuketan 1856an (SM, IX, 18), nahiz *déitazu* eta *déitazie* ere badituen (SM, XXV, 20, 35). (Camino 2011: 120)

Gure corpusaren arabera *-dazü(e)t* segida XIX. mendearen hastapenean azaleratzen da. Erremarkatu behar da bukaerako *-t* soilik ager daitekeela aditzak bestelako atzizkirik hartzen ez badu (*deitazüt*, baina ez **deitazüdan*); horregatik *-t* ohikoa da aginterazko formetan: *erradazüt* (*Xarlem* 706, 1124; *CanBel* 298; *EvS* 20, 15) edo *emadazüt* (*Medit* 16; 169) eta, bistan da, **ezan-enetan* (26)-(28). Bestenaz, *-t* usu agertzen da *deitazüt* formarekin (29)-(31), eta *-i-* ‘eman’ erroarekin ere ageri da (33).

(26)*Eran izadazut zuk ere / deseñik bazunukia.* (*Chiveroua* 169)³⁴⁵

(27)*Othoi idoqui içadaçut / hiri hountaco portalia.* (*Xarlem* 627)

(28)*Jauna, eman içadaçut hour hortaric.* (*EvS* 4, 15)

(29)*Gero behar deitazüt egin / emastik egiten zeitan zerbiütxia.* (*Chiveroua* 253)

(30)*Sira pharcatu behar deitaçut.* (*Xarlem* 222)

(31)*Traditü zütüdala deitazüt erraiten.* (Etch “Urx'apal bat”)

(32)*Egun bakoitxak ditazut emaiten / Bere oghia.* (*Archu* 47)

(33)*Indazut eni grazia, egiazko sinhestian [...] bizi nadin.* (*Chaho* XIV 19)

Bigarren itxura honekin batean, Zuberoan —eta beste inon ez— datiboaren pleonasmook bikoizketa gainditzen du, lehen pertsonaren morfema hirukoiztuz, *-tadazü(e)t* emaitzarekin (34)-(42).

(34)*Hanitz phena ditadazüt / orai zure kitazia, / bethi handitzen ziztadazüt / orai ene doloriak.* (*Chiveroua* 51)

(35)*Arraçou horren Ençutiaq / odola ditadaçut alteraçen.* (*Xarlem* 236)

(36)*Eguiçu plaçer duçuna / Papa bardin çitadaçut.* (*Xarlem* 612)

(37)*Arraport falxu / Eguin ditadaciet.* (*Xarlem* 741)

(38)*Ourthian Ehun nescatila / requisitiones emanen deitadaçut.* (*Xarlem* 817)

³⁴⁵ Urkizuk (1998) XVIII. mendean kokatzen du *Chiveroua eta Marceline* astolasterra, baina datazioaren azalpenik eman gabe. Gure ustez datibo hirukoiztik agertzeak XIX. menderat hurbilduko luke testu hau.

(39) *Adio erran ditadaçut seculacoz.* (Xarlem 1278)

(40) *Parcatu vehar deitadaçut / Ene oguen eguin handia.* (Xarlem 1380)

(41) *Berribat gin çitadaçut / aita Saintiaq igorririq.* (Xarlem 1425)

(42) *Orai agitzen zitadazüt segür hiltzia presuntegin.* (Etch “Ahaide”)

Puntu honen hesteko, aipa dezagun erronkarieraz ere itxura honetako forma pleonastikoak erabiltzen zirela, hala nola Bidankozeko *daiztazud* ‘dizkidazu’, *daiztad* ‘dizkit’, *daiztazeid* ‘dizkidazue’ edo *daizteid* ‘dizkidate’ (Yrizar 1992a).

2.3.4. Bi formen azterketa sistematikoa

Caminok dioskunez, “pleonasmoa duten eta ez duten aldaerak batera ageri baitira, beharbada ez da berrikuntza zaharra” (2011: 120). Puntu horren argitzeko xedez, bi sailak erkatu behar dira: forma pleonastikoena eta pleonasmorik gabeena. Datiboaren pleonasmorean bi itxuren azterketen bereizteko, bi adizki hautatu ditugu: euskara batuan *di(zki)dazu(e)* & *ieza(zki)dazu(e)* formak dituztenak.

71. taulak **eradun* laguntzailearen forma ez-alokutiboak biltzen ditu: *dei(z)tadazü(e)* vs. *dei(z)tazü(e)*. Nahiz eta bi sailetako zenbaki absolutuak orekan diren, bilakaera bat deskriba daiteke. Forma pleonastikoak Belapeirerengandik aurkitzen badira ere, badirudi XIX. mendean hauen maiztasuna igotzen dela. Beraz, zuberotar zaharrenek autore berankorrek baino proportzio baxuagoan ematen badituzte forma pleonastikoak, berrikuntza hau ez zela oso zaharra ondorioztatu behar da.

72. taulak **ezan* aditzaren aginterazko formak jasotzen ditu: *ezadazü(e)* vs. *ezadazü(e)t*. Datiboaren pleonasmooz gain, hastapeneko bokalaren aldakortasuna ere islatu nahi izan dugu. Errana dugu, pleonasmorean *-t* itxura berankorragoa da *-tada-* segida baino. Hortaz, *ezadazüt* bezalakoak XIX. mende hastapenean lekukotzen dira, betiere forma zaharrek gailentasuna atxikitzen dutela. Lekukotasun bat markatzekotan, *Charlemagne* trajeria biziki lerratua da *-dazüt* itxura berrira, eta Archuren itzulpenak batera zein bestera, testuaren arabera.

71. TAULA. *Derei(z)tazü(e)*: datiboaren pleonasmoa.

	<i>-tada-</i>	<i>-ta + -t</i>	<i>-tada + -t</i>	pleon. oro	pleon. gabe
Bp 1696	2	-	-	2	2
<i>CatOlo</i> 1706	-	-	-	-	3
<i>Othoitce</i> 1734	4	-	-	4	-
Mst oro 1757	7	-	-	7	23
Ressegue 1758	-	-	-	-	1
<i>Petit Jean</i> 1769	-	-	-	-	2
<i>StJul</i> 1770	3	-	-	3	9
Mercy 1780	1	-	-	1	-
Egiat I 1785	-	-	-	-	1
<i>Boubane</i>	2	-	-	2	3
<i>Chiveroua</i>	5	1	-	6	15
<i>Edipa</i> 1793	5	-	-	5	6
<i>Xarlem</i> ca.1800	2	4	8	14	2
<i>SteEli</i> ca.1810	4	-	-	4	16
<i>Malqu</i> 1808	3	-	-	3	3
<i>DKhi</i> 1812	-	-	-	-	5
<i>UskLi</i> 1814	15	-	-	15	3
<i>CatS</i> ca. 1836	1	-	-	1	2
<i>Khurutch</i> 1838	-	-	-	-	1
<i>Medit</i> 1844	18	1	-	19	2
<i>CanBel</i> 1848	-	-	-	-	1
Etchahun	-	3	-	3	6
Chaho <i>AztBeg</i>	1	1	-	2	1
Archu <i>Alh</i> 1848	-	1	-	1	-
<i>MaiMarHil</i> 1856	3	-	-	3	4
<i>Ip Dial</i> 1857	-	-	-	-	1
<i>HOrdre</i> 1860	1	-	-	1	1
<i>Myst</i> 1862	2	-	-	2	3
Urruty oro 1873	14	-	-	14	-
<i>SGrat</i> 1879	-	-	-	-	2
<i>Oro</i>	93	11	8	112	118

72. TAULA. Ezadazü(e): datiboaren pleonasmoa.

	ezadazü	izadazü	pleon. gabe	ezadaziit	izadaziit	pleon. oro
Etchart 1616	2	-	2	-	-	-
Tt Arima 1672	-	1	1	-	-	-
Bp 1696	-	2	2	-	-	-
CatOlo 1706	3	2	5	-	-	-
Othoitce 1734	-	5	5	-	-	-
Mst oro 1757	8	3	11	-	-	-
Ressegue 1758	-	2	2	-	-	-
Petit Jean 1769	1	1	2	-	-	-
StJul 1770	4	3	7	-	-	-
Mercy 1780	3	-	3	-	-	-
Egiat I 1785	1	-	1	-	-	-
Jouanic 1788	-	1	1	-	-	-
Boubane	1	-	1	-	-	-
Chiveroua	-	1	1	-	1	1
Edipa 1793	10	1	11	-	-	-
Xarlem ca.1800	-	-	-	7	1	8
SteEli ca.1810	-	13	13	-	-	-
Malqu 1808	8	1	9	-	-	-
DKhi 1812	2	1	3	-	-	-
UskLi 1814	-	8	8	-	-	-
Medit 1844	-	5	5	-	4	4
CanBel 1848	2	1	3	-	-	-
Etchahun	-	-	-	-	2	2
Chaho AztBeg	-	2	2	-	-	-
Archu Psalmiak	15	1	16	4	-	4
Archu Jenesa	3	4	7	7	3	10
Archu Salomoun	-	-	-	3	-	3
MaiMarHil 1856	13	3	16	-	-	-
Ip Dial 1857	1	-	1	-	-	-
Ip Erak Atharratze	-	1	1	-	-	-
Ip Erak Barkoxe	-	1	1	-	-	-
HOrdre 1860	18	2	20	-	-	-
Myst 1862	24	1	25	-	-	-
Urruty oro 1873	-	-	-	-	1	1
Oro	119	66	185	21	12	33

2.3.5. Testu baten azterketa sistematikoa: *Sainte Elisabeth* (ca. 1810)

Ondoan Eskiulan koka daitekeen *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerian lehen pertsona singularreko datibo indizea duten adizki guztiak zerrendatzen dira, pleonasmorik ala gabeak, adizka bilduak.

IZAN. 23 agerralditik 12tan pleonasmoa ageri da: *ceit* (677, 1252, 1545), *etçait* (802), *etceit* (1506), *ezpaçait* (640), ceitadala (1107), *citac* (1382), citadac (694), etcitadac (1515), *citaçu* (746, 1312, 1449), citadaçu (275, 310, 789, 865, 1227), ciztadatçu (1149, 1522), *beitceitan* (529), ceitadan (1508) & citadaçun (568).

***EDIN.** Hiru formatarik bat: *dakidan* (277), *çakitçat* (1378) & çakiztadan (364).

***EZAN.** 19 agerraldi, guztiak pleonasmorik gabeak: *içadac* (412, 701, 977), *içadacie* (144), *içadaçu* (106, 137, 140, 330, 341, 409, 784, 840, 844, 1031, 1171, 1207, 1572) & *itçatatçu* (942, 1277).

***ERADUN.** 52 agerralditik 11 forma pleonastikoei dagozkie: *deit* (939, 991), *derit* (806), *deitan* (202), *deitana* (267), *beteit* (1312), *ezteit* (184, 1108), *ezteitala* (822), *ezpeteit* (547, 1376), *ezpalimbadeit* (598, 1127), *deitçat* (899, 1070), *deritçat* (902, 1381), *beteitçat* (235), ezteitadala (733), *ditac* (708), *deitac* (457), deitadac (412), *ditaçu* (128, 1450), *ditacie* (561), *eztitaçu* (426), ditadaçu (650), *deitaçu* (565, 621), *deitaçun* (133, 990, 1271, 1464), *deitaçunez* (572), *deitacia* (887), *badeitaçu* (572), *ezpadeitaçu* (1452), *deiztatçula* (992), *deitacie* (550), *deistacie* (499), deitadaçu (119), badeitadacie (463, 584), *deitade* (80), *ceitan* (1106), *etceitan* (475), ceitadan (1109), ceitadalaric (1266), etcitadaçun (573), *cenekeit* (504) & ceneitadala (1280).

***IO** ‘erran’. Agerraldi bakarrean pleonasmoa ageri da: deitadacie (85).

Orotara, lehen pertsona singularreko datibo indizea dutenen agerraldi kopurua 97koa da, zeinetarik 24 forma pleonastikoei doazkien. Datiboaren gauzatze morfologikoz denaz bezainbatean, honako aukerak atzeman ditugu:

- Hitz bukaeran, [-t] alomorfoa: 17tik 1.
- Hitz barnean, [-ta-] alomorfoa: 41etik 24.
- Hitz barnean, [-da-] alomorfoa: 19tik 0.

Sainte Elisabeth de Portugalen datibo morfemaren bikoizketa honelako prozedurari jarraitzen zaio: *-ta-* → *-tada-*. [-da-]. Bestalde, pleonasmok ez du behin ere *-t* itxura hartu (*ezadazüt*); beraz, datibo hirukoitzik ere ez da ageri (**deitadazüt*, **zidadazüt*).

2.4. Bestelako pleonasmorik

Zuberoako euskara historikoaren corpusean aditzaren osagai morfologikoen bestelako pleonasmok ere ageri dira. Datiboarenaz gain, Tartasek *dustadan* munstroa erabiltzen du (43). Testuinguruaren arabera, forma horrek ‘ditudan’ balioa duke, eta beraz *-tada-* segida ergatiboari legokioke. Hutsa ez izatera, *dustadan* forma analogiaz esplika liteke: *duzte* ‘dituzte’ → *duzt[adan]*, baina kronologiak ez du sobera laguntzen.³⁴⁶ Nolanahi ere, *dustadan* horretan *-z-* absolutiboaren pluralgilea datza, gehi ergatiboaren morfemaren pleonasmoa.

Bada ergatiboaren beste pleonasmota mota bat, morfemaren lekualdatzearen ondorioz agertua, eta egungo euskaran hedatua. Horren erakusgarri dira (44)-(46)-ko *zinirozü* ‘ziniro’ & *ciniotcie* ‘zinirotzüe’ aadizkiak.

(43) *Bekhatoria, has eta akhava eztuçu edirenen bat ené [eré?] bidian libru huntan, nic içendatu dustadan paganoetan, non eztian hartu, herroaren memoria* (Tt Onsa 27)

(44) *Zer egin zinirozü zük, / gezüres nonbaitik erabili baziüntü?* (Chiveroua 226)

(45) *Jauna, ene abisez ere / Determina zinirozü.* (Recoquillart eta Arieder 172)

(46) *Abrahamen obrac eguin ciniotcie ciec ere.* (EvS 8, 39)

Azkenik, absolutiboaren pleonasmota ekar dezakegu (47), pluralgileetan gerta daitezkeenetarik kanpo. Gure ustez, *nezazüt* forma *ezadaziüt* ohikoagoarekiko analogiaz azaldu behar da.

(47)[...] *çouregana hersa nadin: othoy berhala ençun neçaçut.* (UskLi 124)

2.5. Ondorioak

Aldi historikoan, lehen pertsonaren datibo morfemaren pleonasmota ezaguna da Zuberoan —singularrean— eta Erronkarin —singularrean nahiz pluralean— (cf. 73. TAULA). Berrikuntza jada Leizarragarengan lekukotua da, menturaz haren laguntzaile zuberotarrengatik, eta Zuberoan XVII. mendeko testuetarik. Oro har, Zuberoan datibo morfemaren bikoizketa *izan*, **edin* & **eradun* laguntzaileetan lekukotua da, bai eta zenbait aditz sintetikotan ere (*-i-*, *-io-*, *egon*, *eman* edo *erran*).

³⁴⁶ Ekialdean *tüt*, *tie* ← *dütüt*, *dütie* bezalako uzkurdurak ohikoak dira, batez ere azken mendeetan. Guziarekin, jada Oihenartek *tuzte* dakar (O Pro 525). Lehenbiziko *tie* ← *dütie* 1734koa da (*Othoitce* 39), eta XIX. mendera arte ez da testuetan ugaritzen. Arazoa da *d-* hastapena, Zuberoan 1848ra arte lekukotu gabea —Archuk du lehen agerraldia ematen: *duzte* (*Fab* 10); Chahok ere *duzten* & *duztela* dakar (*AztBeg* VIII & XI, hurrenez hurren)—. *EKC*-ren arabera, Zuberoatik kanpo Manezaundik, Bordel bertsulariak eta Duvoisinek ere *duzte* erabiltzen dute.

73. TAULA. Datiboaren pleonasmok ekialdean.

	<i>-tada-</i>	<i>-t /-d</i>	<i>-tada + -t</i>	<i>-kugu-</i>
Zuberoa	x	x	x	-
Erronkari	-	x	-	x

Funtsean, lehen pertsona singularreko datiboaren pleonasmoa bi modutara gerta daiteke: 1) hitz barneko [-ta-] alomorfoak *-tada-* agerraraztea; eta 2) hitz bukaerako *-t* erantsia agertzea, beti *-dazü(e)t* itxurarekin (*ezadazüt*). Hitz barneko [-da-] alomorfoak ez du pleonasmoa agerrarazten (**dakidadan*, **dakidatan*). Azken fase batean, XIX. mende hastapenean datatu duguna, datibo hirukoitza ere ager daiteke (*deitadazüt*, *zitadazüt*), aitzineko bi itxurak batuz.

Arau bezala, datiboaren bikoizketa gertatzen da haren eskuinean zerbait eransten delarik; atzeman dugun salbuespen bakarrak esplikabide fonologikoa duke: *çakiztada* (← *çakizt*). Hortaz, fenomenoaren maiztasuna altuagoa da: a) molde alokutiboetan; eta b) iraganaldiko adizkietan. Azkenik, *-ela* konpletiboak pleonasmoa agerrarazten du.

Ekialde hertsiko euskararen ezaugarri hau berrikuntza da, ezinbestean: pleonasmok berenez berrikuntza izaten dira. Deja Oihenart edo Belapeireren testuetan lekukotua dugu; halere, ondoko mendeetan forma pleonastikoez ez dituzte pleonasmorik gabeak ordezkatu. Zuberoako aditzaren sisteman ondoriorik gabekoa izan arren, datibozko morfemaren bikoizketa maiztasun altueneko fenomeno da, eta beraz hiztunen hautematean nabarmena.

3. Joskera sintetikoaren bilakaera Zuberoan

- 3.1. Sarrera
- 3.2. Zubereraren gramatikagileak, joskera trinkoaz
- 3.3. Testuen lekukotza, mendez mende
 - 3.3.1. XVI-XIX. mendeak
 - 3.3.2. Joskera sintetikoa vs. perifrastikoa: konparantza bat
- 3.4. Zuberoako datuak bilakaera orokorrean kokatuz
- 3.5. Ondorioak

Ce sont des formes contractées de la conjugaison de certains noms verbaux d'un usage très commun. Ces formes contractées ne s'étendent jamais qu'à une très-minime partie de la conjugaison, et elles peuvent être toujours remplacées par la conjugaison régulière. (Inchauspe 1858: 446).

3.1. Sarrera

Ezaguna da garai historikoan euskal aditzaren joskera sintetikoak lekua galdu duela joskera perifrastikoaren alde. Mounolek XV. eta XVI. mendeetan forma trinkorik zuten 68 aditz zerrendatu ditu, zeinetarik erdia ez zen XVIII. mendera iritsi (2011: 339). Bitarte horretan, joskera trinkoaren paradigmak ere urritu dira, iragan narratiboa, geroaldia, potentziala eta subjuntiboa galduz (2011: 342). Joskera sintetikoaren galtze hori aditz sistemaren berrantolatze orokor batean kokatu behar da.

Badirudi joera markatuagoa izan dela ekialdeko mintzoetan; horrela, Leizarragak eta Maisterrek, nork bere denboran, adizkera sintetikoaren erabilpen urriagoa erakusten dute beste mintzoetako idazle garaikideek baino (Mounole 2011: 336-342). Zuberoako euskaraz denaz bezainbatean, halere, Mounoleren datuak Oihenart eta Maisterren lanetan baizik ez dira oinarrituak. Atal honetan joskera trinkoaren bilakaera azterkatuko dugu Zuberoako euskara historikoan. Lafon 1943 eta Mounole 2011 ikerlanak abiapuntu, eta XIX. zein XX. mendeetako gramatikagileek margotu panorama gogoan (§ 3.2), Zuberoako testu zaharren lekukotza ekarriko dugu (§ 3.3), *eman* aditzaren inperatibozko forma sintetiko eta analitikoak sistematikoki konparatuz (3.3.2); azkenean, datu horiek guztiak interpretatuko ditugu (§§ 3.4 & 3.5).

3.2. Zubereraren gramatikagileak, joskera trinkoaz

La fusion des mots divers avec la conjugaison simple de *Niz* et *Dut* produit diverses conjugaisons syncopées dont nos grammairiens ont fait des verbes irréguliers. [...] La fusion

du nom avec le verbe forme la conjugaison syncopée, qui se déroule avec relation de personnes, suivant l'âge et le sexe, dans les trois modes simples, tour à tour affirmative, interrogative, négative, etc. (Chaho & d'Abbadie 1836: 180)

Chahok *jakin* aditzaren paradigma eskaintzen du, lau errejistroetan, ondoko formetarako: *dakit, estakit, badakit, ezpadakit, dakita, nakian, enakian, banaki, ezpanakian, nakiana, dakiket, dakikedanez, dakiketa, baneki* (1836: 181-182). Joskera trinkoaren defektibotasunaz kontziente da:

Mais il faut séparer les deux éléments de la conjugaison pour obtenir le passé parfait, le plus-que-parfait et le conditionnel passé: *jakin dut* 'j'ai su', *jakin nian* 'j'avais su', *jakin duket* 'j'aurai su', *jakin nukian* 'j'aurais su'. (1836: 183)

Chahok joskera sintetikoa bigarrenkari gisara ikusten du, erabilera eta higaduraren ondoriozkoa:

Il est inutile d'observer au lecteur que ces conjugaisons syncopées ne sont qu'une surabondance de richesse, créé pour le laconisme et la rapidité du discours, et ne changent rien au système verbal de la langue euskarienne (1836: 183).

Ildo beretik doa Inchauspe, *formes contractées* direlakoez mintzatzean, "improprement appelées verbes irréguliers" (1858: 445): "Nous avons dit que ces formes contractées ont été introduites pour donner plus de concision, de rapidité, et quelquefois plus d'énergie au langage" (1858: 459). Bere denborako Zuberoan usatzen zirenen artean, Inchauspek honako aditzen forma sintetikoak ematen ditu: *ebil, eduki egon, erabil, eraman, -io-, jakin & joan*. Paradigma osoak proposatzen ditu: aldiak oro, hiru tratamenduak eta datiboarekiko komunztadura. Ondoko puntuak azpimarkatu nahi genituzke:

- Aditz iragankorretan ondoko aldiak ematen ditu, *jakin* aditza adibide dakargula: *dákit, dakítzat, nakian, nakitzan, dakíket, dakízket, nakíke, nakízke / nakitzáke, nakikían, nakitzakían, banáki, banakítza* (1858: 449).
- -Io- 'erran' erroaren adizkiei doakienean, mailegu kontsideraturik,³⁴⁷ Inchauspek honakoak ematen ditu: "diótza, il les dit ; ziótzan, il les disait ; diózut, je te le dis ; dióziét, je vous le dis ; díoxó, il lui dit ; díoxé, il leur dit ; díoxoé, ils lui disent" (1858: 458). Aldiz, "Les formes abrégées érrak, érran, errázu, dis, pour erran ézak,

³⁴⁷ "Ces terminatifs ne sont pas empruntés au nom verbal basque. On ne peut pas les considérer comme des formes contractées de la conjugaison régulière, comme le sont toutes les formes irrégulières. Ils proviennent évidemment du latin *dicere*, ou des langues romanes qui en sont formées" (1858: 458).

erran ézan, erran ezázu ; et errazíe, dites, pour erran ezazíe, appartiennent au nom verbal érran, dire” (ibid.).

- Ebil aditzaz denaz bezainbatean, Inchauspek ñabardura semantikoa dakar: “L’usage a donné aux formes contractées dabíla, nabíla, une signification qui modifie celle du nom verbal ebíli qui s’emploie dans le sens de marcher ; badabíla veut dire : il court ici et là, il promène ; il s’emploie aussi dans le sens du mot français il va, lorsqu’on le dit pour signifier il a assez de santé ou de force pour aller, pour circuler” (1858: 459).
- Orobat jakin aditzaz: “Dákit signifie je sais, scio ; nakían, ‘je savais’, sciebam. Les formes contractées de ces deux temps ne peuvent pas être remplacées par les formes régulières de l’indicatif présent jakíten dut, et de l’indicatif passé imparfait jakíten nían. Jakíten dut [...] signifie proprement j’apprends, et les Basques ne l’entendent que dans ce sens : jakíten nían [...] signifie j’apprenais. Si pour exprimer je sais et je savais, on voulait faire usage de la conjugaison régulière, il faudrait employer des temps parfaits et non présents : jákin ou plutôt jakínik dut ‘je sais’ ; jakínik nían ‘je savais’” (ibid.).
- Joan aditzaren NOR-NORI moldean -ki- datiboaren igarlea agerrarazten du Inchauspek (1858: 446), Zuberoako testuen corpusean behin ere ageri ez dena.³⁴⁸
- Azkenik, “Toutes les formes contractées, à l’exception de dío, prennent la préfixe ba à l’indicatif, à moins qu’elles ne soient employées dans le sen interrogatif” (1858: 460).

Azkenik, Zuazok (1989b: 637) honakoa diosku Zuberoako adizkera trinkoaz, Larrasqueten deskripzioaren sintesia eginik:

Badirudi, dena den, [aditz trinkoen] ordezkatzeko hau azkarragoa izan dela Iparraldeko euskalkietan —zuberera barne— Hegoaldekoetan baino. Joera orokor horretan kokatu beharrekoa da, beraz, Larrasquetek (1939, 25-26) egin oharra, bertan aditz trinkoek zubereran zeukaten erabilera urria salatu zuelarik. *Joan*-en adizkiak omen denetarik hobekien atxiki direnak, enparatuetatik fosilizatutako adibide banaka bat besterik —aginte adizkiak gehienbat— erabiltzen ez dela:

³⁴⁸ Cf. Bere gogara douazcon [= doazkion] gaicetan (Mst III 6, 1); Jaunac, guitian erretira / etcy bihotça douat [= doakit] galcera, / othoy hel çakhiztade / bestela noua hilcera (Edipa 044); Berry jaquin nahiz / bihotça douatadan [= doakit_{ALOK FEM.}] (Edipa 619). Guztiarekin, Inchauspek datibozko forma sintetikoaren bakantasunaz ohartarazten du : “Les formatifs à compléments indirects sont rarement employés ; pour exprimer les relations indirectes, on use de préférence de la conjugaison régulière ; mais, dans la forme simple, on aime mieux en général se servir des terminatifs contractés. Ainsi on dira : banóa, badóa, bazóaza, bazoátzan, hoa, zoaáza, bihóa, goátzan, plutôt que joáiten níz, joáiten da, joáiten zíra, joáiten zen, jóan hádi, jóan zíte, jóan bédi, jóan gitián” (1858: 448).

- *égon*: *ágo*, *záude*, *záuzte*.
- *ebíli*: *nabílak*, *nabílan*, *nabílázu* (galurren hirurok ere), *ábil*, *abiláa* ‘va-t'en’.
- *ekhárri*: *ekhárarak*, *ekháraran*, *ekhárzu*, *ekharzíte*...
- *éman*: *emádak*, *emádan*, *emadázü*, *emadázíte*, *emók*, *emón*, *emék*, *emén*...
- *e(r)áman*: *e(r)ámak*, *e(r)amázu*, *e(r)ámazíte*, *e(r)amádak*, *e(r)amádan*...

Larrasqueten zerrenda urria iruditzen zaio Zuazori: “Ez du ematen, hala ere, zubereran ziren aditz trinkoen zerrenda osoa eta erabatekoa burutu zuenik Larrasquetek, beraren lanetan barrena ere osterantzeko adibideak azaltzen dira eta: *dakit*, *ezta(k)ik*, *daki*... (jakin); *bego*, *begotza*... (egon)” (1989b: 637). Zuzen da Zuazo; gero ikusiko denez, Zuberoako euskara historikoaren corpusak anitzez datu aberatsagoak ematen ditu, XIX. mendearen akabantzan ere, *jakin* & *egon* pareaz harago.

3.3. Zuberoako testuen lekukotza

3.3.1. XVI - XIX. mendeak

Atal honetan gure corpuseko testuen lekukotza dakargu. Aditz sintetikoaren erabilpena³⁴⁹ mendez mende azterkatuko da, eta balioen arabera: orainaldia, iraganaldia, ahala, hipotetikoa, optatiboa, inperatiboa, jusiboa eta subjuntiboa.³⁵⁰

Zuberoako testu zaharretan ondoko aditzak ageri dira joskera sintetikoan: orainaldian *ebil*, *eduki*, **edun*, *egin*, *egon*, *ekhar*, *eman*, *erabil*, *eragotz*, **erahatzi*, **eraidi*, *eraman*, *erauntsi*, *eritz*, *eror*, *eros*, *ets*, *ezagüt*, **idi*, *ikhus*, **io*, *irakin*, *iraun*, *irudi*, *izan*, *jakin*, *jarraiki*, *joan* & *onets* (1)-(24); iraganaldian *ebil*, **edun*, *egon*, *idoki*, *izan*, *jakin* & *joan* (26)-(30); ahalezkoan **edun*, *egon*, *egotz*, *ekhar*, *erakar*, *ezagüt*, **idi*, *ikhuz*, *izan* & *jakin* (31)-(37); hipotetikoan **edun*, **idi* & *izan* (38); inperatiboan *ebil*, **edun*, *egin*, *eman*, *erakhar*, *erho*, *etxeiki*, *ezar*, **i(n)*³⁵¹ & *ütz* (39)-(45); jusiboan **edun*, *egon*, *izan*, *jakin*, *jarraiki* & *joan* (46)-(49); eta

³⁴⁹ Jadanik ohartarazten dugu *izan* & **edun* aditzak azterketa honetatik kanpo gelditu direla, garai eta balio guztietan maiztasun altuenekoak baitira, eta egun ere guztiz ohikoak aditz sintetiko gisara.

³⁵⁰ Iraganaldiko balio hori ekintza, egoera edo gertaera bati lotua da, aspektu burutugabea —Mounolek *passé narratif* terminoa baliatzen du (2011)—. Bestalde, hemen ez dugu *geroaldi* eta *potentzial* bereiziko; beraz, biak *ahala* etiketa pean emanak dira —ikus VI, § 4.2.1, *-ke* morfemaz hornitutako formen berezitasunez—. Irizpide morfologikoa *inperatibo*, *jusibo* eta *subjuntibo* bereizteko ere baliatuko zaigu: jusiboan soilik *b-* morfemadunak sartuko ditugun bezala, *d-* + *-(a)la* duten formen gainean eratutako agintezko formak *subjuntibo* gisara sailkatuko ditugu. Orobat *optatibo*-rekin: *ai-* aurrizkia duten formak baizik ez, balio horrek bestelako adierazpideak onartzen dituen arren.

³⁵¹ Erro honen agerpenaz, ikus § 1.2.5.

subjuntiboan **edun, egin, eman, eritz* (44), *erran, *i(n), izan & üt*z (50)-(53). Bihoaz etsenpluak, balio horien arabera antolaturik.

ORAINALDIA

- (1) *Otorde dabila maiatza su eske*. “Le mois de mai est en quête de feu, en troc de pain.” (O Pro 381)
- (2) *Ganibet berbatek debaka ogia eta erhia*. “Un même couteau sert a couper le pain et a se blesser la main.” (O Pro 179)
- (3) *Ber’ etxea beirez dadukanak estalirik, ezpeza aurtik berzerenera harririk*. “Celui qui a sa maison couverte de vitre ne doit point jeter de pierre sur le toit d’autrui” (O Pro 92)
- (4) *Leku gaitcian egur daguianac soinaz ekarri behar*. (Saug 152)
- (5) *Ezakusan begik nigar eztegitik*. “L’oeil qui ne te voit pas ne te pleurera pas.” (O Pro 575)
- (6) *Motil ona sari eske dago, ixilik ere badago*. “Un serviteur qui sert bien demande salaire encore qu’il ne dise rien.” (O Pro 319)
- (7) *Anhitz jana eta anhitz edana da hontara nakarrana*. “Le manger beaucoup et le beaucoup boire m’a réduit à ceci, c’est-à-dire à la pauvreté.” (O Pro 26)
- (8) *Antxo limosnari, urde ebatsiaren oinak dematza beharrari*. “Ancho [...] est un grand faiseur d’aumônes, il donne aux pauvres les pieds du porceau qu’il a dérobé.” (O Pro 28)
- (9) *Bere zehatzeko makila darabila*. “Il porte la bâton pour se faire battre.” (O Pro 559)
- (10) *Arraina eta arrotza, heren egunak, karatsez, kanpora deragotza*. “Le poisson et l’hôte deviennent puants, passé trois jours, et les faut jeter hors de la maison.” (O Pro 34)
- (11) *Gaitza gaitzagoak derahatza*. “Ce qui est pire fait oublier ce qui est mauvais.” (O Pro 174)
- (12) *Urak ezteramana, uharreak*. “Ce que la pluie n’a su emporter, le torrent l’emporte.” (O Pro 454)
- (13) *Othoi sainduari, deraunsano ekaitzari*. “Il prie le saint tandis qu’il y a orage.” (O Pro 662)
- (14) *Garcia, Gaixto batat diçaguc bercia*. (Saug 130)
- (15) *Çure asquen guthuna recebitu dut Arnault Curutchagua daritzonaguanic* (Etchart 7, 1r)
- (16) *Thu etxatua zeruan gora, begithartera derora*. “Le crachat que tu jettes contre le ciel retombe sur ta face.” (O Pro 673)
- (17) *Garaziren gaitza Behorlegik derosa*. “Un chétif village porte la peine de la faute de tout un pays.” (O Pro 180)
- (18) *Arrotzak ez lan daidik, ez deraidik* “Un hôte ni ne fera aucun travail pour toi, ni ne te donnera le moyen d’en faire toi-même”. (O Pro 37)³⁵²
- (19) *Ditxak bila nezatela ziotsak*. “La fortune veut qu’on la recherche.” (O Pro 113)
- (20) *Odolak su gabe diraki*. “Le sang bouillit sans feu” (O Pro 342)
- (21) *Jokorik hobena, gutien dirauea*. “Le meilleur jeu c’est celui qui dure le moins.” (O Pro 270)
- (22) *Mundu hunek dirudi itsasoa, igerika eztakiena ondarrera doa*. “Le monde ressemble la mer, on y voit noyer ceux qui ne savent pas nager” (O Pro 320).

³⁵² **Idi* erroaren balio berezietz, eta haren lekukotzaz, ikus VI, § 4.2.3.

- (23) *Alaba ezkontu ondoan, ezkontgeiak darraizt ondoan.* “Après que j'ai marié ma fille l'on me vient offrir des partis pour elle.” (O Pro 17)
- (24) *Gaizqui doha erbiaz, alhatcen denian ohatciari.* (Saug 103)
- (25) *Otsoak zer baitetsa, otsemak donhetsa.* “Ce que le loup fait a la louve plait.” (O Pro 390)

IRAGANALDIA

- (26) *Otsoaren ihesi nenbilela, bat nendin hartzareki.* “En fuyant le loup j'ai fait rencontre de l'ours.” (O Pro 392)
- (27) *Ate bati zegoen eskalea, goseak hil zezan.* “Le pauvre qui s'attacha a mendier a une seule porte mourut de faim.” (O Pro 487)
- (28) *Etxoilok basoiloa zedokan.* “La poule domestique chasse la sauvage.” (O Pro 172)
- (29) *Inhardetsi ziola bazekiela Orhiko berri.* (O Pro 373, iruzkinean).
- (30) *Errumera çouenac, lekuya gal.* (Bela 21)

AHALEZKOA

- (31) *Her-jauna otoiez dagoenean botoiari, keinuz dauke uheari.* “Quand le seigneur use de prières envers son sujet, il guigne le bâton.” (O Pro 228)
- (32) *Arraica aunçari, Baihagozque gapharrari.* (Saug 14)
- (33) *Vizcondia, beldurrac diakarquec Ahalguia.* (Saug 60)
- (34) *Minzatzeak sobera, nerakarke galtzera.* “Le trop parler me mène a perdition.” (O Pro 317)
- (35) *Zalduna, egik semea Duke, ezezaguke.* “Chevalier, fais ton fils Duc, il ne te connaîtra plus.” (O Pro 424)
- (36) *Bere egitekoen egiten eztakienak, nekez daidizke bertzerenak* ‘Celui qui ne sait pas faire ses affaires fera malaisément celles des autres’. (O Pro 557)
- (37) *Esku batak dikhuzke bertzea, biek begitartea.* “L'une main lave l'autre, et les deux lavent le visage.” (O Pro 157)

HIPOTETIKOA

- (38) *Amak iri balu, opil balaidi* “Si ma mère avait de la farine, elle ferait des gâteaux”. (O Pro 20)

INPERATIBOA

- (39) *Kidia kidiarequi, habil euriarequi.* (Saug 76)
- (40) *Hori da onsa errana, bana erakarrak egin dezana.* “Cela est bien dit, mais amène-nous quelqu'un qui le fasse.” (O Pro 251)
- (41) *Arakina, erhak behia eta indak kornado baten biria.* “Boucher, tue ta vache, et baille-moi pour un denier de fressure.” (O Pro 30)
- (42) *Eneko, atxeka hi hartzari, nik demadan ihesari.* “Eneko, saisis-toi de l'ours, afin que j'aie moyen de fuir.” (O Pro 139)
- (43) *Urliaz gaizki erraiterakoan, ezarzik eure faltak golkoan.* “Quand tu voudras dire du mal de quelqu'un, mets tes propres fautes en ton sein” (O Pro 458)
- (44) *Eskerrak iztadan, zeren neure haziendari on daritzadan.* “Sens-moi bon gré de ce que j'ai soin de mon bien.” (O Pro 690)
- (45) *Utzac hona hobiagati.* (Saug 91)

JUSIBOA

- (46) *Gueroac bego: guerora nehorc utciten duiana, seculacotz vtciten du.* (Saug 47)
- (47) *Beki on eta gaitzaren berri, kargutan duenak zenbait herri.* “Celui qui doit gouverner une province doit avoir connaissance du bien et du mal” (O Pro 73)
- (48) *Othoitzen eztakiena Jainkoari, berraio itsasoari.* “Celui qui ne sait prier Dieu qu'il s'adonne a la mer.” (O Pro 663)
- (49) *Haz nezak egungo aragiaz, atzoko ogiaz eta xazko arnoaz, eta atxeterrak bihoaz.* (O Pro 213)

SUBJUNTIBOA

- (50) *Adausi degidala, bana ausik enezala.* “Qu'il aboie contre moi, mais qu'il ne me morde pas.” (O Pro 538)
- (51) *Ezterragula çoin houretatic edanen dugun.* (Bela 24)
- (52) *Jainkoak didala behazale bezala adizale.* “Dieu me donne des gens qui m'entendent aussi bien que des gens qui m'écoutent.” (O Pro 635)
- (53) *Hihaurk lan egin-ahala, berzek degiten eztutzala.* “Le travail que tu peux faire toi-même, ne le renvoie pas à d'autres.” (O Pro 234)

XVII. mendeko testigantzei doakienean, gure ustez, Oihenarten olerkien eta gainerako testuen artean bereizi beharra dago, idazle horrek aditz zerrenda luzeskoa ematen baitu joskera sintetikoan, Zuberoan berak baizik ez duena lekukotu —bederen paradigmaren atal batzuetan—: *edas*, *edeki*, **edun* (inperatiboan eta jusiboan), *egin* (ezezko jusiboan), *eman*, *erakar*, *erakhuts*, *eratzan*, **erion* (iraganaldian), *eritz* (44), *eroan*, *ethor*,³⁵³ *etxeki*, *ihartdets*, *igor*, *-io-* (jusiboan), *jaits*, *jaurets*, *sinhets*, *utz* (54)-(69).³⁵⁴ Aditz hauen forma trinkoen iruzkinentzat Altuna 1994 lanera igortzen dugu.

- (54) *Zer ere zugati, nigati / Bailedask' izterbegiak* “Mais quoi que l'ennemi puisse raconter à propos de vous et de moi” (O Po XV 5)
- (55) *Zu zara Jainkoaren ama, / Gaitzen zama / Jenter dedetezuna.* “Vous êtes, vous, la mère de Dieu, celle qui ôtera aux hommes le fardeau de leurs maux.” (O Po XX 6)
- (56) *Nahis espegui gaiüs ilhargui* “Bien qu'il ne fasse pas clair de lune, la nuit” (O Po XVI 1).

³⁵³ Berez Zuberoan ez dugu *ethor* aditza maizegi espero, ohikoena *jin* forma baita. Izan ere, Oihenartez gain soilik Eguiateguyk, Chahok eta Archuk eman dute *ethor*. Chahok Zuberoatik kanpoko irakurleei zuzendutako zaizkien bi testutan: “Espainiako berriak” (*AztBeg* IX) & “Nekazale baten kontseilua Lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer” (*AztBeg* IX); Archuk behin baizik, “Alhargunxa gaztia” bertsoetan.

³⁵⁴ Oihenartengan ez da argi batetik forma sintetikoak dituzten aditzen kopuruak, eta bestetik hauen paradigma aberatsek haren garaiko barietatea islatzen duten ala analogiaz sortutako formen aitzinean garen; baliteke, halere, errealtatea erdibide batean izatea, hots, haren gramatika gaitasunaren araberrako formak izan litezen, orduko euskaldunek era pasiboan konpreni zitzaizketenak, baina ez ekoitz (Oyharçabalen gaztigua, ahoz aho). Oihenartengan gramatika gaitasunari zer zor zaion, eta haren denoran egiazki zer erabiltzen zeneko afera aipatu izan da; kasu batentzat, Lafonek, *nahiz ezpegi* sintaxia kari, honela dio: “Cette construction, dont je ne connais pas d' autre exemple, et dont on ne peut dire si elle n' est pas une création d'Oihenart, est remarquable à un double titre” (1949, in *Vasconiana* 818).

- (57) *Jauki dizut, et' ihesari / Dema, hara, laurherroan.* “Je l'ai attaqué, et voilà qu'il se met à fuir á toutes jambes.” (O Po XV 7)
- (58) *Zure bizitze zuhurrak / Zeru-lurrak / Derakarzke bakera / ezi Jainkoaz zar' izorra; / Hark nigorra / Hunen zuri erraitera.* “Votre vie de sagesse amènera le ciel et la terre à la paix, car vous êtes enceinte de Dieu; c'est lui qui m'envoie vous le dire” (O Po XX 7)
- (59) *Gainerakoz bihotza / al' urrix' al' orotsa / duen, izterbegiak / porogatus bihotsa.* “Quant à savoir si son cœur est femelle ou mâle, que l'ennemi en fasse l'épreuve et le dise !” (O Po XIII 23)
- (60) *Nik gortharzun, zuk gorrtarzun, / Derakuskegu elkarri* “Je me montre ardent, et vous sourde: telle est notre attitude mutuelle” (O Po XXIV 3)
- (61) *Xahu gentzantzatzat kozuti, / Ikuz, guenzan bekatuti / Egon baita zariola / Ez ur ban' ur-ar' odola* ‘Il est resté pour nous purifier de la souillure et nous laver du péché, en versant non point de l'eau, mais son sang, comme si c'eût été de l'eau.’ (O Po XXII 2)
- (62) *Buru ederreko adatsa / Laxurik baderatza, / Badaitso gerriraino / urh' izpiz aberatsa.* “La chevelure qui orne sa belle tête, si elle la laisse dénouée, lui descend jusqu'à la taille, trésor de délicats fils d'or.” (O Po XIII 22)
- (63) *Niri baibatzen erraitera / Etzenthozke ehoiz-ere?* “Vous ne viendriez jamais me dire un oui ?” (O Po I 7)
- (64) *Zur'eskuari banatxeko* “Si je vous saisis la main” (O Po V 3)
- (65) *Zeren, zegitela hala, / Lo zauntzala / Uken zuten manua* “Car ils avaient reçu, pendant qu'ils dormaient, l'ordre d'agir ainsi” (O Po XX 28)
- (66) *Herenak zinhardetsana* “La troisième répondit” (O Po XXVI 22)
- (67) *Otoi, otoi, ene minak Gaurgoitik epa itzazu, Oranoko gaizki eginak Askitan edutzazu.*³⁵⁵ (O Po XXIV)
- (68) *Jainkotan bat huts jauretsak / Eta bertzerik zinhetsak.* “Ne reconnais comme Dieu qu'un seul être, et crois qu'il ne peut y en avoir d'autre.” (O Po XVIII 1)
- (69) *Duzkizu bere gogara / Bakez zure motila.* “Selon son désir, vous congédiez en paix votre serviteur.” (O Po XXI 1)

Oihenartek baizik erabiltzen ez dituen forma trinkoen zerrendaz landara, ondokoak ere ageri dira XVII. mendeko testuetan, bereziki Belapeireren katiximan: orainaldian *ebil, eduki, *edun, egon, *eradun, eroan, *idi, *io, iraun, jakin, izan, jaugin & joan* (70)-(78); iraganaldian *ebil, eduki, *edun, egon, etzan, -io-, izan & joan* (79)-(84); ahalean **edun, egon & izan* (85); hipotetikoan **edun, *idi & izan* (86); inperatiboan *egin* (gehi *so egin*), *egon, eman, erakhats, erran, idoki, *i(n), jaugin & joan*; jusiboan *egon, izan & joan* (87)-(96); eta subjuntiboan **edun, egin* (70), *egon, eman, *i(n) & izan* (99)-(101). Bistan denez, XVI. mendean XVII. ean baino iraganaldiko formarik duten aditz gutxiago lekukotu izana testuen urritasun zein berezitasunengatik azaltzen da —guztiak dira atsotitzak—.

ORAINALDIA

³⁵⁵ Altuna & Mujikak *eduki*-ren adizki batentzat hartzen dute (1994: 91).

- (70) *Eliçaren maniac eztakitcenac, Catechimala ere eztavilçanac. Eztaguien hayen ere ezconceco Cridaric, uxueri hartan daudio. (Bp I 24)*
- (71) *Hitz gutitan cer daduca cantorê miragarri honec? (Bp II 101)*
- (72) *Esker deriçut ceren ezdeusetaric idoki bainaiçu (Bp I 135)*
- (73) *Hen uduriac ohoratcen dutugu, çoin ohore saintietara baitaroagu. (Bp I 84)*
- (74) *Houxic ecin baitaidi haren partez erraiten deritcienetan. (PrS 2-3)*
- (75) *Cer diotsogu? (Bp II 62)*
- (76) *Orano çortci erriac dirayano, ahalaz Meça saintia ençun behar liçatê. (Bp II 86)*
- (77) *Çoin Besta dugu daigun Egunian? (Bp II 21)*
- (78) *Lasterka ihesi doa arzaiña. (Tt Onsa)*

IRAGANALDIA

- (79) *Leguiac manu eguin cerien ordietan eliçala çavilçan. (Bp II 37)*
- (80) *Elisabetec sabelian çaducan haurra (Bp II 101)*
- (81) *Beraz Jesus-Christen ethecoen saintutarçuna certan çagoan? (Bp II 37)*
- (82) *Españolak hor hura bera ediren zian borta hartan berian lo zantzala. (Tt Onsa)*
- (83) *Espiritu saintiac hayetçaz cer cioan aiticinetic? (Bp II 72)*
- (84) *Beré boulharrer colpu emaitetz çoaçan, eta oihuz! (Bp II 50)*

AHALEZKOA

- (85) *Hainbercerequi, aiduru nauque cien berriric. (Etchart 7, 2r)*

HIPOTETIKOA

- (86) *Bere nahiz eizten dianac, haren eguin gabez bekhatu laidi. (Bp I 68)*

INPERATIBOA

- (87) *Ô Jauna eguiguçu Mertchedé! (Bp II 62)*
- (88) *Goure Arartecossa, çoure misericordiazco beguiez soguiguçu. (Bp I 150)*
- (89) *Zaude othoi gaiiaz gratian iratzarririk. (Tt Onsa)*
- (90) *Christ emaguçu. (Bp II 62)*
- (91) *Eracaxaçü, cer den dolu hon hori? (Bp I 154)*
- (92) *Eta erroçu Aguostini gaisqui eguin diela (Etchart 7, 2r)*
- (93) *Pozoa idokazu zure arimatik kanporat haren sendatzeko. (Tt Arima)*
- (94) *Indazu edatera beharden izariak eta mesurak gainti eginik ere. (Tt Onsa)*
- (95) *Hilak zuti zitezte, ziaurizte ene iuiamendiaren enzutera. (Tt Onsa)*
- (96) *Zoazte paseura, etzutiet ezagutzen. (Tt Onsa)*

JUSIBOA

- (97) *Zien lanternak, eta lanpak ez beude pisturik. (Tt Onsa)*
- (98) *Bihoa kalitza haur ene ganik. (Tt Onsa)*

SUBJUNTIBOA

- (99) *Gauden bijilant, denbora oroz. (Tt Onsa)*
- (100) *Othoitcen çutut didaçun indar. (Bp I 129)*
- (101) *Bada hanitz eri direnian Iencoari galdo eguiten baitute, sendo ditçan, ossagarria demen penitentia beré bekhatiez eguiteco. (Tt Onsa)*

XVIII. mendeko testuetan adizkera trinkoaren behehitze bat suma daiteke, inperatibozko formen sailean izan ezik. Mounoleren arabera “La variété souletine de Maister ne conserve que la conjugaison synthétique des verbes suivants : **edun*, **eradun*, *izan*, *jakin*, *eduki*, *egon*, *ibili*, *erabili*, *joan* et **io*” (2011: 341). Gure corpusean besteren bat ere ageri da, Maisterrengan bezala³⁵⁶ bestetan ere. Guztira, orainaldian *ebil*, *eduki*, **edun*, *egon*, **eradun*, **idi*, *iraun*, *irudi*, *izan*, *jakin*, *jarraiki* & *joan* (102)-(109); iraganaldian *ebil*, *ediuki*, **edun*, *egon*, *erabil*, *izan* & *jakin* (110)-(112); ahalean **edun*, *egon*, **i(n)*, *izan* & *jakin* (113)-(115); hipotetikoan *eduki*, **edun*, *egon*, *ets*, *izan*, *jakin* & *joan* (116)-(120); optatiboan *edüki* (120) —corpus osoan forma optatibo sintetiko bakarra, *izan* & **edun* parearenez landara—; *b-* moldeko jusiboan *egon*, *izan*, *jaugin* & *joan*; eta subjuntiboan *ebil*, **edun*, *egin*, **eradun*, *ets*, *izan* & *joan*.

ORAINALDIA

- (102) *Jincoua badabila simpleki*. (Mst IV 18, 4)
- (103) *Eucharistiac daduca Jesus-Christen corpitz preciatia* (Othoitze 9)
- (104) *Livertatia badeicut / minça cite bertariq*. (Edipa 033)
- (105) *Nourc daidio soric / Beguiac idorric / Jesus haurari?* (NLilia 5)
- (106) *Çutan glorificaturen, eta boçturen nuçu egunac diraieno*. (Mst III 40, 5)
- (107) [...] *dirudianian heia goraz eta helez*. (Egiat I 20)
- (108) *Jauna banarraicu Othoy soguidaçu* (NLilia 5)
- (109) *Bagouatçu latiç eta uscaraç hen erraitera*. (IP 14)

IRAGANALDIA

- (110) *Ahatia hurilat igerikara bezala laister zabilala*. (Egiat I 4)
- (111) *Bere amaren sabelian cerraturic çagouelariç orano* (Mst IV 17, 3)
- (112) *Haren duda, horrat hounat çarabilana, baratu içan cen*. (Mst I 25, 2)

AHALEZKOA

- (113) *Gracia aldiç deus eguin gabe eçtauke*. (Mst III 54, 3)
- (114) *Cerbait jakhin artio / eztikeçut phausuric*. (Edipa 033)
- (115) *Çoumbatenaç haboro eta hobekiago beitakikeçu, hambatenaç garratçkiago jujatu içanen cira*. (Mst I 2, 3)

HIPOTETIKOA

- (116) *Hobeky endauke, navassiky, / lephoua ondoty trencaturicq, / ecy ez eta goure / compagnan errecevituricq*. (StJul 486)
- (117) *Jincouac balexa aldi bakhoitç bateç ere* [...] (Mst IV 1, 4) (Mst II 12, 13)

³⁵⁶ Gure azterketaren arabera, Maisterren trinkoen zerrenda luzeagoa da: bederen hiru aditz emendatu behar zaizkio: *ets* —(111)-ko etsenpluaz gainera beste bederatzi agerraldirekin—, *iraun* (100) eta *jaugin* —(116)-ko *biaigu* jusiboaz gain, *ciauri* formak zazpi agerraldi ditu—.

- (118) *Afrounteriaz devria / hiq, arauz, eracax iro, / bahekike arteficio / eta igura franco. (StJul 943)*
- (119) *Langer ouste banu / banoundoukec ihessy, / bay eta ezcapa / segurky onxa ederky. (StJul 634)*

OPTATIBOA

- (120) *Bat-bederac baleduca, / Alleduca, alleduca, / Bihoz erdian! (NLilia 9)*

JUSIBOA

- (121) *Beude appart egun / Oro tristurac. (NLilia 12)*
- (122) *Biaigu bere praubegnu houneganat, eta alaguera beça. (Mst III 21, 4)*
- (123) *Hontarziün dianak bihoa hirian ta bürgian, etxez etxe. (Egiat I 28)*

SUBJUNTIBOA

- (124) *Bulgifer, ouste diat hiq / ezpiritu handia diala, / kargaturiq abillala / gathia lukhainkaz beçala. (Edipa 897)*
- (125) *Thempora devetatiez eztaguiala ezteyic. (CatOlo 77)*
- (126) *Ene khostuç hori ikhasi dit, eta Jincouac dexala, eni gougou haboro har eracitceco den, eta eç erhokeriala eiçteco. (Mst III 45, 4)*
- (127) *Gincoac deycula bere bakia eta bethiéreco bicitcia hala biz. (CatOlo 6-7 & 12)*
- (128) *Ene espousa maitia, / gouatçan goure canbarala (StJul 136)*

Erran bezala, inperatibozko forma trinkoen³⁵⁷ lekukotza emendatuz doa XVIII. mendean: *ebil*, *eduki*, *egin* (gehi *so egin*), *egon*, *eitz*, *ekhar*, *eman* (gehi *gogo eman*), *eragin*, *erran*, *erakhuts*, *etxeke*, *ezar*, *ideki*, *igor*, *ikhous*, **i(n)*, *jaugin*, *joan*, *ükhen* & *ütz* (129)-(151). Kasu berezia da *abilua* forma hibridoarena (*abil* + *hoa*), lehen agerraldia Maisterrengan kausitu dugula (130).

- (129) *Abil, abil, maradicatia, / coky traidoria! (StJul 698)*
- (130) *Abiloua eçpiritu theya, ahalke adi miserablia, abilua hi theyu iz (Mst III 6, 4)*

³⁵⁷ Eztabaidatu izan da hainbat aditz iragankorren inperatibozko formak egiazki sintetikoak diren, eta erantzuna forma horien sorrera aditzaren erroitik ala forma perifrastikoen uzkurduatik abiatzen den arabera da. Mounolek auzia iruzkindu du, dudarik gabe forma sintetikoak direla ondorioztatuz:

Depuis Schuchardt (1912 : 312) de nombreux bascologues pensent qu'elles sont issues de la forme périphrastique par contraction de l'auxiliaire : *egotzak* < *egotz (e)zak*, *erakustazue* < *erakuts ieçadaçue*. C'est d'ailleurs pourquoi elles ont tour à tour été nommées *mittleren Form* (Schuchardt 1912 : 132), *hybrides* (1968 : 118), *semisintetiko* Euskaltzaindia (1985 : 362). Cependant, si dans le cas de *egotzak* le scénario proposé est acceptable (neutralisation des deux sifflantes), dans la majorité des cas, il pose de nombreux problèmes du point de vue de la phonétique historique du basque. [...] Si une contraction de l'auxiliaire s'était produite, nous aurions des formes du type **ekarzazu*, **ezarazazu*. En ce qui concerne la voyelle épenthétique *-a*, elle est attestée seulement dans les dialectes orientaux. Sans aucun doute les formes d'impératif de ces verbes ont la même structure morphologique que les auxiliaires **ezan* et *egin* dont la composition synthétique (et non pas périphrastique contractée) radical verbal + suffixes d'agent et de datif n'a jamais été remise en cause. (2011: 92).

Hemen egiazki joskera sintetikoaren bidez eratu adizkiak baizik ez ditugu ematen. Kanpoan utzi ditugu, beraz, aditz "semisintetikoak" edo "sasitrinkoak", hau da, uzkurduaz sortu direnak. Bihoa, horien adigarri, *behakit* 'beha hakim', haplogiaren ondorio (*Chiveroua eta Marceline* 307).

- (131) *Azken oren houra educac gogouan (Othoitce 76)*
 (132) *Neskatilaq so eguidacie / ene manera ederrary. (Edipa 490)*
 (133) *Sogouion, soguin, Basilissa, / Ginco justo hary. (StJul 380)*
 (134) *Jo nezak bena ene elher hago beha. (Egiat I 17)*
 (135) *Berze mündü bat zureztat eragizü. (Egiat I 33)*
 (136) *Ene semia, eic̄taçu çoure buria, eta ni edirenen naiçu. (Mst III 37, 1)*
 (137) *Ekharraq arren suya / eta hiq aldis lastoua. (Edipa 257)*
 (138) *Hil direner emeçu pphausu, / othoyez gautçu. (Ressegue 48)*
 (139) *Bekhatian bacira, Christia, / Gogomaçu, ez hullen hounegana. (Othoitce 60)*
 (140) *Min baici eziana, / Erraguc, erraguc, / Cer pena soffritcen duc? (Othoitce 40)*
 (141) *Erakouxaçu çoure besouaren indarra. (Mst III 34, 4)*
 (142) *Othoy, çoure gracia handia / goureky etchekaçu. (StJul 431)*
 (143) *Eçarçu mundu gucia, Jauna, / çoureganaco bidian. (StJul 1170)*
 (144) *Idecaçu arren Jesusi çoure bihotceco bortha. (Mst II 1, 2)*
 (145) *Igorratçu çoure armac. (Mst III 48, 5)*
 (146) *Ikhousaçu arren, Jauna, ene aphaltarçuna (Mst III 20, 2)*
 (147) *Eske dereic̄ut, madama, / hountarçun horiez oroz (Edipa 316)*
 (148) *Ciaurizté ene aytaz benedicatu içan cireyenac (CatOlo 36)*
 (149) *Zuaza barnilat / zure profetiitan berhala. (Bala eta Bilota 38)*
 (150) *Pietate ukaçu (Othoitce 67)*
 (151) *Desein gaisto hory / utçac, ene semia. (Edipa 984)*

XIX. mendean forma trinkoen lekukotza zifra absolutuetan XVIII. mendekoaren antzekoa gertatu arren, gogoratu behar da gure corpusak anitez testu gehiago biltzen duela mende horrentzat; beraz, inferi daiteke joskera sintetikoaren maiztasunaren behehitze bat. Erranak erran, XVIII. eta XIX. mendeetan joskera sintetikoan lekukotu diren aditzak funtsean bat datoz, bai eta haien paradigmak ere (ikus 74. & 75. TAULAK). Etsenpluen pisua jadaneko handisko delakoan, aditz markagarrietara mugatuko gara, hala *entziün*-en forma berankor bezain estonagarria (165), nola **erion*-en adizkia, (159) adibidetik kanpo Oihenartengan baizik ez duguna ediren edo, hutsa ez bada, *egin*-en agerraldia (160). Oroit bedi **idi* erroaren azken agerraldia 1785ekoa dela, eta *eitz* formarena 1860koa.

- (152) *Bena ecin niaukeçu / erran gabe eguia. (SteEli 330)*
 (153) *Ni ja enuc loxa / cien baten ere, / eci loxa baninz ja / enindiauhec hebe! (SteEli 1198)*
 (154) *Madama, hoxt gouatçan, / lehena hebetche duçu. / Orai arren hortara / bertan ahal gouazketçu. (SteEli 1105)*
 (155) *Eta gentec hortan gaigna / hanitz elhe ciocie. (SteEli 703)*
 (156) *Eci bere bicicleta çaramala barourin, othoyetan eta penitencian. (UskLi 225)*
 (157) *Bi eternitate hoyen artian cirade, biciaren hari flakiac dirayeno. (Medit 63)*
 (158) *Bici hounec diraieno. (HOrdre 81)*
 (159) *Zer düzü esküko hori / xorta dariola? (Saturna 51)*
 (160) *Hun degiziela orai / zien lana eginik. (Boubane 106)*
 (161) *Eta Jinkuak detsala Erregetiar traidore hoiek profeta eztitian, berek erakharri dien estatu miserable hunez. (Chaho AztBeg V)*
 (162) *Aikina beharrune horic gabe, eta ezkunu beste arrancuratic arimaren errekeitatzia baicic! (Ip Imit I 25, 9)*

- (163) *Izkiribatu dudana, bego izkiribaturic. (EvS 19, 22)*
 (164) *Krista jiten datekienian ihourc ere eztakike nounco den. (EvS 7, 27)*
 (165) *Dei hounari badantzut houna. (SGrat 5)*
 (166) *Liguiar batec ere ciouan [...] (SGrat 8)*

Bestalde, XIX. mendean inperatibo trinkoen erabilera ongi lekukotua da, joskera sintetikoaren beheititzeari kontrajartzen ahal zaion bakarra. XVIII. mendeko adibide sortaren antzekoa genuke XIX.ekoa, ondoko aditzen formez osatua: *ebil, eduki, egin* (gehi *so egin*), *egon, ekhar, eman* (gehi *gogo eman*), *eraman, erran, ethor, etxeki, ezar, hunki, ideki, idoki, ikhus, *i(n), jaugin, joan, ükhen & ützüü*; markagarrienak, beharbada, *hunki* (167), *idoki* (168), eta *ützüü* (170) aditzenak dira.³⁵⁸

- (167) *adio orai Zoma / esquia houncadaq (Xarlem 1264)*
 (168) *Halihatan idocadaq / othoicen ait biçia (Xarlem 1001)*
 (169) *Erhaustürik, eta ikhusazü nola. (Ip Dial 3)*
 (170) *Bena jaunana lati hori / eztizigü kunprenitzen. / Ützülagüzü üskarala, / eia zer erran nahi den. (Saturna 320)*

74. TAULAK adizkera trinkoaren agerpena laburbiltzen du, garaika eta balioka. Corpuseko testuen garaien arteko desoreka kuantitatiboa gogoan, soño arin bat aski da joera orokorraz ohartzeko, beheiti baitoa salbu, erran den bezala, inperatiboen sailean.

³⁵⁸ Inchauspek ohikotzak hartzen ditu inperatibo trinkoak. *Ebil & jakin* aditzen formez gainera, ondokoak dakartza: “*égik, égin, egizu, egizíe ; émak, éman, emázu, emazie ; háigu pour jin hádi ; tziáuri et zátó pour jin zíte ; tziáuste et zatozte pour jin zitié ; indak pour éman izádak, índan, indázu, indazíe ‘donne à moi’ [...] ; íguk pour éman izaguk, ígun, igúzu, iguzíe ‘donne à nous’ [...] ; biáigu et biauri pour jin bédi ; biaúde pour jin bíte*” (1858 : 468-469).

74. TAULA. Joskera sintetikoa Zuberoan, mendeka eta balioka.

	XVI. m.	XVII. m.	XVIII. m.	XIX. m.
orain	<i>ebaki</i> , ebil, eduki, *edun, egin, egon, ekhar, eman, erabil, <i>eragotz</i> , <i>erahatzi</i> , *eraidi, eraman, <i>eraunts</i> , <i>eror</i> , <i>eros</i> , ets, ezagüt, *idi, ikhus, *i(n), *io, <i>irakin</i> , irau, irudi, izan, jakin, jarraiki, joan, <i>onhets</i> .	ebil, <i>edeki</i> , eduki, *edun, egin, egon, ekhar, entzün, erabil, *eradun, <i>erakhar</i> , <i>erakhuts</i> , eraman, <i>eratzan</i> , *erion, eritz, eroan, erran, <i>ethor</i> , etxekei, <i>etzan</i> , <i>ezagüt</i> , *idi, <i>igor</i> , ikhus, *i(n), <i>ihardets</i> , *io, irau, *iron, irudi, izan, <i>jaits</i> , jakin, jarraiki, jaugin, joan, <i>utz</i> .	ebil, eduki, *edun, egon, *eradun, *idi, *io, irau, *iron, irudi, izan, jakin, jarraiki, jaugin, joan.	ebil, eduki, *edun, egon, entzün, *eradun, eraman, *erion, *io, irau, *iron, izan, jakin, jaugin, joan.
iragan	ebil, edüki, *edun, egon, <i>idoki</i> , izan, jakin, joan.	ebil, eduki, *edun, egin, egon, <i>erakhuts</i> , *erion, etzan, *idi, <i>ihardets</i> , *io, <i>irudi</i> , izan, jaugin, joan.	ebil, eduki, *edun, egon, erabil, *io, izan, joan.	ebil, eduki, *edun, egon, eraman, *io, izan, joan.
ahal	*edun, egon, egotz, ekhar, ezagüt, *idi, <i>ikhuz</i> , izan, jakin.	eduki, *edun, egon, erakhar, erakhuts, erran, irau, izan, jakin.	*edun, egon, *i(n), izan, jakin.	*edun, egon, izan, jakin, joan.
hipotetiko	*edun, erakhar, *idi, izan.	edas, *edun, egon, erakhar, eritz, <i>eros</i> , erran, ethor, ets, *idi, *io, izan, jakin.	eduki, *edun, egon, ets, izan, jakin, joan.	*edun, egon, *eradun, ets, izan, jakin.
opt.	-	-	eduki.	*edun, izan.
imperatibo	egin, eman, erakhar, <i>erho</i> , etxekei, ezar, -i(n), <i>utz</i> .	ebil, eduki, *edun, egin, egon, eman, erakhats, erran, <i>ethor</i> , etxekei, <i>ezagüt</i> , idoki, *i(n), jaugin, <i>jaurets</i> , joan, <i>sinhets</i> .	ebil, eduki, egin, egon, eitz, ekhar, eman, eragin, erakuts, erran, etxekei, ezar, ideki, igor, ikhus, *i(n), jaugin, joan, ükhen, üt.	ebil, eduki, egin, egon, ekhar, eman, eraman, erran, ethor, etxekei, ezar, hunki, ideki, idoki, ikhus, *i(n), jaugin, joan, ükhen, ütül.
jusibo	*edun, egon, izan, jakin, jarraiki.	*edun, egin, egon, <i>ethor</i> , -io-, izan, jakin, joan.	egon, izan, jaugin, joan.	egon, izan, joan.
subj.	egin, eman, eritz, erran, *i(n), izan, <i>utz</i> .	ebil, *edun, egin, egon, eman, etxekei, *i(n), izan.	ebil, *edun, egin, *eradun, ets, izan, joan.	ebil, *edun, *eradun, ets, izan, joan.

* Letra etzanaz ematen direnak Oihenarten testuetan baizik ez dira ageri.

Orain arteko datuak lau mendeetan bereizi gabe bi aldietan banatuz gero, irudia argiago bihurtzen da (75. TAULA).

75. TAULA. Joskera sintetikoa Zuberoan, bi alditan bereizita.

	XVI eta XVII. mendeak	XVIII eta XIX. mendeak
orain	<u>ebaki</u> , ebil, <u>edeki</u> , eduki, *edun, egin, egon, ekhar, eman, entzün, erabil, *eradun, <u>eragotz</u> , <u>erahatzi</u> , *eraidi, <u>erakhar</u> , <u>erakhuts</u> , eraman, [*erion], <u>eratzan</u> , <u>eraunts</u> , *erion, eritz, eroan, <u>eror</u> , <u>eros</u> , erran, <u>ethor</u> , etxekei, ets, <u>etzan</u> , ezagüt, *idi, <u>igor</u> , ikhus, *i(n), <u>ihardets</u> , *io, <u>irakin</u> , irau, *iron, irudi, izan, <u>jaits</u> , jakin, jarraiki, jaugin, joan, <u>onhets</u> & <u>utz</u> .	ebil, eduki, *edun, egon, entzün, *eradun, eraman, *erion, *idi, *io, irau, *iron, irudi, izan, jakin, jarraiki, jaugin & joan.
iragan	ebil, eduki, *edun, egin, egon, [erabil], <u>erakhuts</u> , [eraman], *erion, etzan, *idi, <u>idoki</u> , <u>ihardets</u> , *io, <u>irudi</u> , izan, jakin, jaugin & joan.	ebil, eduki, *edun, egon, erabil, eraman, *io, izan & joan.
ahal	eduki, *edun, egon, egotzi, ekhar, erakhar, erakhuts, erran, ezagüt, *idi, [*i(n)], <u>ikhuz</u> , irau, izan, jakin & [joan].	egon, *edun, *i(n), izan, jakin & joan.
hipotetiko	<u>edas</u> , eduki, *edun, egon, [*eradun], <u>erakhar</u> , eritz, <u>eros</u> , <u>erran</u> , <u>ethor</u> , ets, *idi, *io, izan, jakin & [joan].	eduki, *edun, egon, *eradun, ets, izan, jakin & joan.
opt.	-	*edun, eduki & izan
imperatibo	ebil, eduki, *edun, egin, egon, eman, erakhar, <u>erho</u> , erakhats, erran, <u>ethor</u> , etxekei, <u>ezagüt</u> , ezar, idoki, -i(n), jaugin, <u>jaurets</u> , joan, <u>sinhets</u> & utz.	ebil, eduki, egin, egon, eitz, ekhar, eman, eragin, erakuts, eraman, erran, ethor, etxekei, ezar, hunki, ideki, igor, idoki, ikhus, *i(n), jaugin, joan, ükhen, üt & ütül.
jusibo	*edun, egin, egon, <u>ethor</u> , <u>-io-</u> , izan, jakin, jarraiki, [jaugin] & joan.	egon, izan, jaugin, joan.
subj.	ebil, *edun, egin, egon, eman, eritz, erran, etxekei, *i(n), izan, [joan] & <u>utz</u> .	ebil, *edun, *eradun, ets, izan & joan.

* Aditz azpimarkatuen forma trinkoak Oihenarten testuetan baizik ez dira ageri.

3.3.2. Joskera sintetikoa vs. perifrastikoa: konparantza bat

Puntu honetaraino iritsita, falta litzateke aditz sintetikoak horiei dagozkien forma perifrastikoekin erka genitzan. Nahiz eta eginkizun hori ez dugun osoki beteko, konparantzarako helduleku bat edo beste eskaini nahi genuke. Hortaz, 76. TAULAN *eman*-en inperatibozko forma jokatu guztiak bildu ditugu, trinko ala perifrastiko. Iduri luke diferentzia

nagusia balentzien araberakoa dela: inperatibo hirupertsonaletan joera forma trinkoen aldekoa bada, bipertsonaletan kontrakoa deskriba daiteke.

76. TAULA. *Eman* aditzaren inperatibozko formak.

	SINTETIKO		PERIFRASTIKO	
	NN	NNN	NN	NNN
	<i>emak</i>	<i>emada- -k</i>	<i>ezak</i>	<i>ezada- -k</i>
	<i>eman</i>	<i>emo- -n</i>	<i>ezan</i>	<i>ezada- -n</i>
	<i>emazü</i>	<i>emagu- -zü</i>	<i>ezazü</i>	<i>ezo- ezagu- -zü</i>
	<i>emazie</i>	<i>eme- -zie</i>	<i>ezazie</i>	<i>eze- -zie</i>
<i>O Pro</i> ca.1600	3	-	-	-
<i>Tt Onsa</i> 1666	5	-	5	-
<i>Tt Arima</i> 1672	2	2	-	-
<i>Bp</i> 1696	-	2	-	-
<i>CatOlo</i> 1706	-	1	1	4
<i>Othoitce</i> 1734	-	7	-	-
<i>Mst</i> 1757	19	19	3	-
<i>IP</i> 1757	1	1	-	-
<i>Ressegue</i> 1758	1	3	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	1	-	1	2
<i>StJul</i> 1770	8	9	2	6
<i>Mercy</i> 1780	-	-	-	1
<i>NLilia</i> 1782	-	1	-	2
<i>Egiat I</i> 1785	4	-	-	-
<i>Bala</i> 1788	1	-	-	-
<i>Jouanic H.</i> 1788	-	2	-	1
<i>Boubane</i>	2	-	-	3
<i>Chiveroua</i>	11	-	-	-
<i>Edipa</i> 1793	6	7	2	8
<i>Xarlem</i> ca.1800	10	5	-	7
<i>SteEli</i> ca.1810	5	8	-	2
<i>Malqu</i> 1808	1	1	-	-
<i>DKhi</i> 1812	-	-	1	4
<i>UskLi</i> 1814	1	3	2	6
<i>Khurutch</i> 1838	-	-	-	1
<i>Medit</i> 1844	1	14	-	1
<i>Ip KurBD</i> 1847	1	3	-	-
<i>CanBel</i> 1848	4	-	-	1
<i>Etchahun</i>	1	-	-	1
<i>Chaho</i>	2	-	-	1
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	4	-	-
<i>Myst</i> 1856	2	-	-	18
<i>HOrdre</i> 1860	-	-	-	13
<i>EvS</i> 1873	-	-	-	2
<i>SGrat</i> 1879	1	-	-	-
<i>Oro</i>	93	92	17	94

Eman aditzaren azterketaz gain, beste kasu batzuk aipa daitezke, hala nola *iraun* aditzarena. Agerraldi guztiak aztertu ondoan, joser sintetikoaren eta perifrastikoaren arteko diferentziak hauteman ditugu: Oihenarten testuetan *-(te)(ke)* modalaren balioetarik bat hartzen du —morfema hori hartu ala ez—, Mounolek “egia orokorra” deitzen duena (2012). Geroko etsenplu guztietan egungo *irauten dueno* / *duen bitartean* konprenitzen da, joser trinkoa ala perifrastikoa izan:

- (171) *Jokorik hobena, gutien dirauena.* (O Pro 270)
- (172) *Ezin dirauke beti ehoi* (O Po XVII)
- (173) *Orano çortci erriac dirayano, ahalaz Meça saintia ençun behar liçatê.* (Bp II 86)
- (174) *Çutan glorificaturen, eta boçturen nuçu egunac diraieno.* (Mst III 40, 5)
- (175) *Ene hounec iraiten duieno.* (StJul 212)
- (176) *Hounec iraiten duiano / taharnan onxa içanen niz.* (StJul 214)
- (177) *Eta hoiec iraiten duieno / onxa içanen niz.* (StJul 219)
- (178) *Eta mezak diraieno debozione handi bateki othoitziak egin.* (CatS)
- (179) *Bi eternitate hoyen artian cirade, biciaren hari flakiac dirayeno.* (Medit 63)
- (180) *Bici hounec diraieno.* (HOrdre 81)

Azkenik, balio bezate Anna Urrutyren ebanjelioaren ondoko pasarteek *ebil*, *egon* edo *joan* aditzen forma trinkoen eta perifrastikoen ñabardura aspektualen ilustratzeko (181)-(189). Oro har, iraganeko trinkoak goian ezarri denari hertsatzen zaizkio, hots, *passé narratif* delakoaren balioari. Aldiz, inperfektibozko forma perifrastikoak ez dira beti ohiturari edo ekintzaren errepikatzeari lotzen: hola, (182)-ko *egoiten cen* eta (187)-ko *jouaiten cen*, biak konprenitzen ditugu *çagouen* eta *çouen* gisara, hurrenez hurren.

- (181) *Jouan ciren eta ikhoussi cien noun çagouen; eta egon ciren egun hartan hareki* (EvS 1, 39)
- (182) *Eta jouan cen orano Jourdaingnaren beste aldiala, Johanec hasteti batheyatcen cian lekhiala, eta han egoiten cen.* (EvS 10, 39)
- (183) *Eguiazki, eguiazki erraiten deiciet ogui bihi lurrian eraiten dena, ezpada hiltcen, egoiten da bera; bena hiltcen bada, ekharten du fruta hanitx.* (EvS 12, 24)
- (184) *Eta Jesus baçabilan harat hounat Templian, Salomonen galerian.* (EvS 10, 23)
- (185) *Jesusec erran ceren orano: banoua, eta tchercatuco naicie; bena cien bekhatian hilen cirade, etciade jiten ahal ni nouan lekhialat.* (EvS 8, 21)
- (186) *Gaztiago cinenian, cihau guerricatcen cinen eta cihau nahi cinen aldialat jouaiten.* (EvS 21, 18)
- (187) *Hartu cien berhala barkhan; eta ber mementouan barkha heltu cen jouaiten cien lekhiala.* (EvS 6, 21)
- (188) *Hartacoz Jesus etcen ebilten aguerriki Judiouen artian; bena jouan cen bortu heguiala, Eprahim deitcen cen herri batetara; eta han egoiten cen bere dicipulieki.* (EvS 11, 54)
- (189) *Hourac Jesusec tcherkhatcen çabiltçan, ciouelarie alkhari Templian* (EvS 11, 56)

3.4. Zuberoako datuak bilakaera orokorrean kokatuz

Mounolek honela laburbiltzen du euskara osoan XVI. mendetik XVIII.era obratu zen kanbiamendua:

Aditz trinkoek paradigma andana bat galdu dute (iragan narratiboa, geroaldia, potentziala, eta subjuntiboa), eta konjugazio sintetikoa daukaten aditzen kopurua erdira jautsi da. Forma sintetikoak atxiki dituzten aditzak maiztasun handienekoak dira, eta haien artean, aditz estatiboak dira nagusi (2011: vii).

Zuberoako euskarari hertsatuz, 1. eta 2. taulek jasotzen dutenaren arabera, garai guztietan kasik balio guztiak lekukotu ditugu. Alta, garrantzizkoena ez da hori, denborarekin joskera sintetikoa erakusten duten aditzen kopurua beheiti doala baizik, aditz usatuenen multzoan gertatzeraino. Urritzeko, bakantzeko joera orokorrari oposa dakioken salbuespen bakarra inperatiboan atzeman dugu: paradigma hori emankorra da aldi historikoan zehar. Euskara Arkaikoaren joskera sintetikoaren azterketaren ondorioa haxe da Mounolarentzat:

Les textes les plus archaïques font état d'une conjugaison synthétique. Néanmoins, pour le 16ème siècle, celle-ci est déjà bien menacée : certains paradigmes (futur et passé narratif) sont en voie de disparition, et les formes synthétiques d'un grand nombre de verbes ne semblent être que les fossiles d'un usage beaucoup plus courant antérieurement. Même les verbes qui, à première vue, semblent conserver leur conjugaison synthétique sont touchés par l'expansion des constructions périphrastiques. (2011: 338)

Gure corpusean XV. eta XVI. mendekotzat har genitzakeen testuak oro Belaren, Zalgizeren eta Oihenarten erran zaharrak dira. Haietan aditz trinkoen testigantza oparoena Oihenartena da; gehiago dena: eta atsotitzetan ez ezik, haren sorkuntzazko olerkiek ere XVII. mendeko gainerako testuek baino datu aberatsagoak ematen dituzte.

Mounoleren ondorioekin jarraituz, XVIII. menderako forma sintetikoen lekua marjinala da aditz sisteman. Hasteko, lehenagoko funtzio batzuk galdu dituzte (2011: 339):

- Iragan narratiboa.
- Geroaldia: *-te* / *-ke* morfemaren bidezko formak barietate gehienetarik desagertu dira. Lapurdiko eta Zuberoako idazleek *izan*, **edun* eta *jakin* aditzen formak baizik ez dituzte gorde.
- Subjuntiboa: soilik atzematen du Etxeberri Sarakoa, Maister, Urte eta Lubietaren testuetan. XVIII. eta XIX. mendeetan gure corpusak *izan*, **edun*, *ebil*, **eradun* eta *joan* aditzen subjuntiboazko forma trinkoak ematen ditu.

- Potentziala: *-te / -ke* morfemaren bilakaera errezesibo orokorrean kokatzen da potentzialaren galtzea.

Beraz, Mounolerentzat iraun duten paradigmak orainaldikoa, iragan burutugabekoa eta inperatibokoa baizik ez dira, eta horietan ere zenbait aditzen forma trinkoak perifrastikoez ordezkaturik izan dira. Gure datuek deskripzio hori bermatzen dute; halere, bilakaera mantsoagoa iradoki lezakete, batez ere geroaldiari eta potentzialari doakienean.³⁵⁹ Subjuntiboaz denaz bezainbatean, XVIII. eta XIX. mendeetako testuetan *ebil*, **edun*, **eradun*, *izan* eta *joan* aditzen forma trinkoak ageri dira.

Bestalde, ez dugu atzeman Etxeparek eta Leizarragak lekukotzen duten *-ngu-* erro supletiboaren aztarnarik, ez eta *urgatzi-*ren forma trinkorik; bai, ordea, **eradun* eta **i(n)* parearen erabilera sintetikoa, berant arte ere —*eman* aditzaren suplezioaz, ikus § 1.2.5). Oraino beste arkaismo bat lekukotu dugu: **-idi-* erroaren iraupena, joskera perifrastikoan ez ezik († 1785), sintetikoan ere († 1782) —**idi* erroaren lekukotza osoarentzat, ikus. VI, 4.2.3, bai eta 101. TAULA ere—.

Finitzeko, ekialdean paradoxa bat gertatzen da joskera sintetikoaren ordezkatzean: batetik, prozesua goiztiarrago dateke mendebalean baino; bestetik, ekialdeko mintzoek luzazkiago atxikiko dituzte joskera sintetikoaren paradigma batzuek:

Leizarraga est l'auteur du 16ème siècle qui a le plus souvent recours aux formes périphrastiques avec les verbes disposant d'une conjugaison fléchie. [...] Chez Maister également, la diminution des emplois synthétiques est plus avancée que chez les autres auteurs de l'époque" (Mounole 2011: 341)

[...] Néanmoins, paradoxalement, les orientaux sont les seuls à conserver les derniers usages des formes synthétiques à valeur de futur, potentiel, et subjonctif, en voie de disparition. (2011: 342)

³⁵⁹ Etsenplutako, *-(te)(ke)* morfema modalarekiko trinkoen testigantza urrun da urria izatetik: XVIII. mendean Maisterrek *egon* ere ematen du (*eçtauke*), balio potentzialean, bai eta *Edipa* trajeriak (*ecin nauque* 54). XIX. mendean *Malqu* astolasterra (*enauke*) eta *Sainte Elisabeth* trajeria (*eni-aukeçu*) ber erabileraren lekuko dira. *Jakin* aditza maizago aurkitu da *-ke* morfemaz hornitua: *St. Julien*, *Mercy*, *Eguiateguy*, *Charlemagne*, *Ste. Elisabeth*, *Malqu*, *CanBel*, *Archu*, *Etchahun*... 1873an Anna Urrutyk geroaldi garbiko *eztakike* ematen du (164). *Joan* aditza ere *-(te)(ke)* morfemaz ageri da XIX. mendean. Halako adizkien kontu zehatz batentzat, ikus VI, § 4.2.1.

3.5. Ondorioak

Zuberoan garai historikoan forma trinkorik eman duten aditz eta erroak oro 64 dira: *ebaki, ebil, edas, edeki, eduki, *edun, egin, egon, egotz, eitz, ekhar, eman, entzün, erabil, *eradun, eragin, eragotz, erahatzi, *eraidi, erakhar, erakhats, erakhuts, eraman, eratzan, eroan, eraunts, erho, *erion, eritz, eror, eros, erran, ethor, etxeke, ets, etzan, ezagüt, ezar, hunki, ideki, *idi, idoki, igor, ikhus, ikhuz, *i(n), ihardets, *io, irakin, iracun, *iron, irudi, izan, jaits, jakin, jarraiki, jaugin, jaurets, joan, onhets, ükhen, sinhets, utz & ützü. 64 aditz horietarik XVIII. eta XIX. mendeetan 39 lekukotu dira —eta 39etarik 15 soilik inperatiboan—: *ebil, eduki, *edun, egin, egon, eitz, ekhar, eman, entzün, erabil, *eradun, eragin, erakuts, eraman, *erion, erran, ethor, ets, etxeke, ezar, hunki, ideki, *idi, idoki, igor, ikhus, *i(n), *io, iracun, *iron, irudi, izan, jakin, jarraiki, jaugin, joan, ükhen, üt & ützü.**

Forma trinkoak ondoko balioen arabera sailkatu ditugu, mende bakoitzeko: orainaldia, iraganaldia, ahalezkoa, hipotetikoa, optatiboa, inperatiboa, jusiboa eta subjuntiboa. Paradigma hauek guztiak ordezkaturik ageri dira lau mendeetan; aldiz, horien arabera jokaturik aurkitu diren aditzak geroz eta gutxiago dira. Jadanik Oihenarten garaian zerrenda horretako dozena bat aditzek agerraldi bakarra dute Zuberoako corpusean —edo euskara osoan ere—: *ebaki, edeki, eragotz, erahatzi, eratzan, eraunts, erho, idoki, ikhuz, irakin, jaurets & onhets.* Beste zenbait bizpahiru aldiz baizik ez da ageri; hortaz, joskera sintetikoa zaharkitua, kamustua eta galtzen hasia agertzen zaigu lehenbiziko testuetan.

Testu zaharretan Oihenartek aipamen berezia merezi du, aditz sistemaren atal honetan Euskara Arkaikoaren lekukotzat har baitezakegu. Atsotitzetan bezala olerkietan ere, haren aditz sintetikoen oparotasunak XVII. mendeko gainerako testuetakoena gaingitzen du. Gure corpusak testu arkaiko gehiagoren ments lukeen arren, ezar dezakegu XVI. mendetik XIX. mendera bitartean aditzaren molde trinkoak behehitze bat patitu duela, hala bere paradigmatan nola horietan jokatzeko diren aditzen multzoan. Horrekiko kontrastean, Zuberoako euskarak zenbait ezaugarri arkaiko atxiki du adizkera trinkoan, nagusiki *-(te)(ke)* morfemaren erabilera.

VI. KAPITULUA

ADITZ SISTEMA: MODUA ETA MODALTASUNA

1. Ahalezkotasunaren adierazpena
2. Aginduen adierazpena
3. Desioa eta igurikimena: optatiboa eta gainerako adierazpideak
4. Baldintzazko zenbait egituren azterketa

1. Aginduen adierazpena

- 1.1. Kontzeptualizazioa
- 1.2. Promisiboaren adierazpena
 - 1.2.1. Puntu orokorrak
 - 1.2.2. Zuberoako testuen lekukotza
- 1.3. Exhortatiboaren adierazpena: **edun* vs. **ezan*
 - 1.3.1. Kontzeptualizazioa
 - 1.3.2. Euskararen exhortatibo berriak
 - 1.3.3. Exhortatiboak Zuberoako testuetan gaindi
 - 1.3.3.1. [**edun* + aditzoin] egitura ABS singularraz
 - 1.3.3.2. [**edun* + aditzoin] egitura ABS pluralaz
 - 1.3.3.3. **Ezan*-ekiko exhortatiboak
 - 1.3.4. Ikuspegi diakronikoa
 - 1.3.4.1. Bilakabide historikoa
 - 1.3.4.2. Sorburuaren inguruko hipotesia
- 1.4. Inperatiboaren adierazpena
 - 1.4.1. Sarrera
 - 1.4.2. Inperatiboa euskararen historian
 - 1.4.3. Inperatiboaren adierazpena Zuberoako euskaran
 - 1.4.3.1. Irangaitzen inperatibo perifrastikoak [aditzoin + **edin*]
 - 1.4.3.1.1. Baiezko perpausetan
 - 1.4.3.1.2. Ezezko perpausetan
 - 1.4.3.2. Irangankorren inperatibo perifrastikoak [aditzoin + **ezan*]
 - 1.4.3.2.1. Baiezko perpausetan
 - 1.4.3.2.2. Ezezko perpausetan
 - 1.4.3.2.3. Ohar bat **ezan*-en forma triperpersonalez
 - 1.4.3.3. Inperatibo sintetikoak
 - 1.4.3.3.1. *Izan* & **edun* aditzen inperatibo sintetikoak
 - 1.4.3.3.2. Gainerako aditzen inperatibozko forma sintetikoak
 - 1.4.3.4. Subjuntiboan oinarritutako formak baiezko perpausetan
 - 1.4.3.5. Inperatiboa geroaldiari buruz bihurtua
 - 1.4.3.5.1. Inperatibozko forma *-ke*-dunak
 - 1.4.3.5.2. [part. prosp. + *izan* & **edun*] perifrasiak
- 1.5. Jusiboaren adierazpena
 - 1.5.1. Sarrera
 - 1.5.2. Jusiboaren adierazpena euskaraz
 - 1.5.2.1. *B*- aurrizkidun formak
 - 1.5.2.2. Oraineko formak + *-(e)la*
 - 1.5.3. Jusiboaren adierazpena Zuberoako testuetan
 - 1.5.3.1. [*B*-erro] moldeko jusiboak
 - 1.5.3.2. [*B*- + orainaldiko **edin* & **ezan*] moldeko jusiboak
 - 1.5.3.3. [+orain + *-(a)la*] moldeko jusibo sintetikoak
 - 1.5.3.4. [+orain + *-(a)la*] moldeko jusibo analitikoak
 - 1.5.3.5. Jusiboa geroaldiari buruz igorria
 - 1.5.4. Iruzkin diakronikoa
- 1.6. Ondorioak

1.1. Kontzeptualizazioa

Tesi honek aditz sistemari eskaintzen dizkion hiru kapituluetarik azkena den hau moduari eta modaltasunari eskainia da. VI. kapituluaren lehen atal honetan usuenik *inperatibo* edo *agintera* deitu izan den modua aztertuko dugu edo, hobe erraiteko, moduen multzoa. Deus baino lehen, kontzeptuen zedarriztatzea komeni da: manua zein pertsonari zuzentzen zaion kontuan izanik, eta hertsiki mintzatuz, 2. pertsonak baizik ez du agindu bat jasotzen ahal.

Addressee-oriented imperatives will be called canonical imperatives, or imperatives in a narrow sense. In many languages, non-addressee-oriented command forms — or noncanonical imperatives — stand apart from canonical imperatives. The term 'jussive' covers commands to third person, and 'hortative' describes commands to first person. (Aikhenvald 2008: 3)

Euskal aditzak badu bide morfologiko bat inperatiboaren eratzeko: joskera perifrastikoan, **edin & *ezan* laguntzailearen oraineko formetan oinarriturik, konpletibozko atzizkirik gabe (*z-a-ite-z*), iragankorretan ezkerreko *d-* kendurik (*ø-e-za-zu*); joskera trinkoan oraineko formak baliatzen dira (*zatoz, hago*). Horietaz gainera, forma jokatu gabek ere balia ahal daitezke: aditzoina ala partizipio perfektiboa, hizkera eta garaiaren arabera.

2. pertsonaz landa egiten diren manuentzat *jusibo* terminoa proposatu da (Trask 1993; Oyharçabal 2000, Loos, Anderson, Day, Jordan & Wingate d.g.). Euskararentzat adiera zabalago batez erabili izan da *jusibo* terminoa, hots, 2. pertsonaz landako aginduak adierazteko baliatzen diren egiturak (Mounole 2011; Gómez & Mounole 2017). Euskarak, zentzu hertsian, badu 3. pertsonako jusiborik, *b-* aurrizkiaren bidez gauzatzen dena: *bira, bego, bezate* (Oyharçabal 2000); *b-*dun horietaz gain badira subjuntiboaren gainean eraturitako formak (*etor dadila, egin dezatela*).

Bestalde, 1. pertsonako egiturak *subjuntibo* deitura pean bildu izan dira, morfologikoki subjuntiboak bezalakoak baitira (*ikus dezagun, goazen, erran dezadan*), bai eta *inperatibo* edo *agintera* gisara ere. Gure ustez, 1. eta 3. pertsonen artean bereizi behar da, euskarak baliabide morfologiko bat duelako 3. pertsonari zuzenduak zaizkion manuen adierazteko. Tesi honetan, beraz, *jusibo* terminoaren adiera hertsia hobetsiko dugu, euskarari hobeki egokitzen zaiolakoan. Ondorioz, 1. pertsona pluraleko egitura batzuentzat, subjuntiboaren gainean eraikiak —ez subjuntiboaren gainean eratzen direnak oro, baizik eta perpaus nagusitzat hartzen ahal ditugunak—, *exhortatibo* erabiltzea proposatzen dugu: “Exhortative clauses are used to urge that the speaker and addressee do something together” (Zanuttini, Pak & Portner 2011: 3).

Azkenik, 1. pertsonaz formula daitezkeen bestelako “aginduak” aipatu behar ditugu. Solaskidea 1. pertsona horretatik kanpo gelditzen bada *promisibo* batez mintzo gaitzke — plural ez-inklusiboa, maizenik singularreko 1. pertsonaz—. Euskaraz *promisiboak* morfologikoki subjuntibozko egiturak dira (*ikus dezagun, dugun edan, erran dezadan*), betiere perpaus nagusi batean. Inperatibo, *promisibo* eta exhortatiboaren arteko desberdintasunak honela laburbil daitezke:

Just as the subject of an imperative is associated with the addressee, the subject of a promissive is restricted in interpretation to the speaker, and that of an exhortative to the speaker and addressee together. Grammatically speaking, the subject of an imperative is second person, that of a promissive is first person singular or plural exclusive of the addressee, and that of an exhortative is first person plural inclusive of the addressee (Zanuttini, Pak & Portner 2011: 3).

Horren arrabera, agindu edo manuen azterketa lau ataletan egituratuko da: *promisiboa* (§ 1.2), *exhortatiboa* (§ 1.3), *inperatiboa* (§ 1.4) eta *jusiboa* (§ 1.5). Azkenik, datuetarik atera daitezkeen ondorio diakronikoetara etorriko gara (§ 1.6)

1.2. Promisiboaren adierazpena

1.2.1. Puntu orokorrak

Erran den bezala, euskararen *promisiboa* perpaus nagusietako 1. pertsonako subjuntiboan gauzatzen da, solaskidea 1. pertsona horretatik baztertuz formulatzen delarik. Praktikan, 1. pertsona singularreko subjuntibozko egitura guztiak har daitezke *promisibotzat*, baldin eta perpaus nagusi gisara jokatuak badira; pluralean, aldiz, anitzez ere gutxiago izaten dira *promisiboak*, usuenik 1. pertsona pluralak solaskidea edo irakurlea bere baitan hartzen baitu —beraz, *exhortatibo* izaten da—.

Printzipioz euskarak ez du bide morfologiko berezirik *promisiboen* adierazteko: *natorren, itzul nadin, erran dezadan* (edo *dezagun*) orainaldiko formak baliatzen dira. Hori erranik, ekialdeko mintzoetan mendeko perpaus finalak partikula baten bidez markatuak diren heinean (*amorekatik, arren, ezi...*), subjuntibo morfologiko soilaren agerpena gero eta gehiago lotzen ahal zaio *promisiboaren* adierazpenari. Zuberoan, gainera, XIX. mendeko zenbait testutan *-(a)la* atzizkiaren erabilpena azaleratuko da, eta salbuespen gisa **edun* aditza laguntzaile gisara ageriko, ordena markatuarekin (*dudan egin*).

1.2.2. Zuberoako testuen lekukotza

Joskera analitikoan singularreko promisihoak arazorik gabe lekukotzen dira, testu zaharrenetarik. Aldiz, Zuberoan arras guti dira promisiho sintetikoak; urritasun hori, menturaz, adizkera sintetikoaren bilakaeraren barnean esplikatzekoa da. Molde analitikoan, beraz, *nadin* (*nakion...*) forma erabiltzen da aditz iragangaitzetan, eta iragankorretan *dezadan* (*zitzadan...*). Menturaz irakurlearekiko solasean bezala idazten baitu, Tartasek beste egileek baino maizago baliatzen du promisihoak; behin ordena markatua ematen du (2). Kasu gehienez aditza perpausaren hastapenean agertzen da:

- (1) *Sobera egon enadin zuri erran gabe, zerden ene bidia.* (Tt Onsa)
- (2) *Neure oherat Ioan gabe hillen niz; dezadan iguruki neure orena estatu onian.* (Tt Onsa)
- (3) *Labur erran dezadan.* (Tt Onsa)
- (4) *Jesus-Christ goure Jaunaren merechiez bici eta hil nadin Gincoaren gracian.* (Bp I 130 & 137)
- (5) *Ene Ginco Jauna, ičan nadin bethi fidel secretian, modest publikian, exemplu hounetaco ene conversacionian, eta chuchen ene condutan.* (Othoitce 34-35)
- (6) *Esteca nadin bethiere naturaren goitcera.* (Othoitce 35)
- (7) *Khanta dezadan amuriozko kantikua, zuri zelialat, ene maitia, jarraiki nadin, boztariozko amuriuak ene arima zure laidariuetan engoxa erazi dezan.* (Mst III 5, 6)
- (8) *Khanta dezadan amuriozko kantikua.* (Mst III 5, 6)
- (9) *Aitaren, Semiaren eta / Spiritu Sainiaren icenian, / oro triumfanky / garait ahal deçadan.* (StJul 535)
- (10) *Eran deçadan labursky / cerc nayan lotxatcen.* (Edipa 015)
- (11) *Gincoua ofenxatu gabe / bici nadin mundian, / eta laida eta adora deçadan / celuko khorte handian.* (SteEli 71)
- (12) *Horren erranaren contre / justifika nadin bertan.* (SteEli 509)
- (13) *Laida eta adora citçadan / çoure gloria saintian, / eta ičan ahal nadin / salbatien herrenkian.* (SteEli 995)
- (14) *Orai examina deçadan ene buria, consulta deçadan ene bihotça: beguiratu othe dut souein proximouaren maithatceco? (Medit 117)*

XIX. mende erditsuan *-(a)la* atzizkia azaleratzen da, aditz iragangaitz nahiz iragankorretan. Lehen agerraldia *Uscara libriak* aitzinatzen du, bakanki (15): gainerakoei mende erdia kentzen die: 1852ko *Maiatza*, *Mariaren Hilabetia*, 1856ko *Mysterio edo Eguia Guehienac* — eta honetarik berriz hartuak 1860ko *Heren-ordreco escu libria*—. (19) (24) adibideetan inperatibo, promisiho eta jusibozko egiturak batera ageri dira. Erremarkatu behar da ber testuetan *-(a)la* atzizkiaren erabilera berankor hori baiezko perpausetako inperatiboetan ere lekukotu dugula (cf. §§ 1.4.3.1.1, 1.4.3.2.1 & 1.4.3.4).

- (15) *Bena, jagoiti ezteçadala ahatz!* (UskLi 104)
- (16) *Maria! Çoure medioz ukhen deçadala çoure fedetic parte bat, houra ičan beiten çoure berthutiaren fondamena. Çoureki batian ukhen deçadala fedia [...]* (MaiMarHil 38)
- (17) *Bakezco ainguru bat ičan ahal nadila noure jenten artian!* (MaiMarHil 48)
- (18) *Penitencia eguinez, hel nadila celuco gloriala.* (Myst 56 & HOrdre 93-94)

- (19) *Ene lanetan niçalaric, ohart nadila goiz hountan ukhen dudan dohaign handiaz, eta çuc galthatcen duçun beçala, egun hounen ounxa igaraiteco gracia eman eçadaçu. Halabiz. (Myst 60 & HOrdre 96-97)*
- (20) *Jesus, enadila içan aski esteiari, berriz ene bekhatiez pheça erazteco çoure khurutchiaren; bena kharreia deçadala nihaurena bihoztoiki, penitentcia eguitez. (Myst 108 & HOrdre 162)*
- (21) *Maria Santa, Jesusen Ama, çoureki batian ediren deçadala Jesusen bihotza, khurutchiaren egartez haren oundoutic. (Myst 114 & HOrdre 165)*
- (22) *Ene erorietaric arra geiki nadila, haboro ez erorteco. (Myst 118 & HOrdre 167)*
- (23) *Maria Santa, Jesusen ama, mundutiarren eta noure enjoguidura gaichtouen eretceco gor eta sendimentu gabe içan nadila. (Myst 128 & HOrdre 172)*
- (24) *Maria Santa, Jesusen ama, çoure Seme dibinouaren uduri handibat ukhen deçadala. (Myst 116 & HOrdre 166)*
- (25) *Jesus, salba neçaçu; Maria santa, othoitz eguiçu enegatic. Jauna, çoure gracian hil nadila. Khiristi hil direnen arimac phausian içan ditiala. (Myst 12)*
- (26) *Jesus adoragarria, arren eguia duçu ni beithan cirela! Ni ere çu beithan içan nadila. Eztcitiala jelkhi behinere sarthu ciren bihotz hountaric. (Myst 41-42)*
- (27) *Çoure gana hel eracien naian bidian bethi ebil nadila. [...] Enadila içan arrancura çouri khausitu beharrez baici, ez eta beldur çouri hux eguitiari baici. [...] Ounxa ezteçadala eguin costumaz, bena bai çoure amorecati. (Myst 43)*

Bistan da, *edin & *ezan laguntzaileen adizkiei -(a)la atzizkiaren eransteak manera klar batez markatzen du promisiboa, beste erabileretarik bereiziz. Horrela, (31) adibidean *deçadala* promisiboa eta *deçadan* finala kontrastean dautza. Bestela erraiteko, promisiboa -(a)la atzizkiaz markatuz promisibo ez diren egiturek ez dute ezi, arren edo amorekatik partikulen horrenbesteko beharrik; horregatik, uste dugu (29) adibidean egileak, promisibo bat adierazi nahi balu, *nadila* & *deçadala* erabili zituzkeela.

- (28) *Sustenga eçaçu, Jauna, ene içate gucia, ez deçadan phenxa, ez deçadan erran, ez deçadan eguin deus ere çoure arau baicic (Medit 135)*
- (29) *Orai danic erregue içan cite çoure graciaz ene bihotcian, ni ere çoure glorian içan nadin eternitate orotan, eta çoure borontatia coumpli deçadan lurrian, saintiec celian coumplitcen duyen beçala. (MaiMarHil 132)*
- (30) *Ene Jesus maithagarria! egun çoure khorpitz saintiaren errecebitceco bonhurra ezpadut, eztakiçula gaicit, gogoz eta bihotcez errecebi citçadan berere, eta çourekin bat eguin nadin fediaz, esparantçaz. (MaiMarHil 134)*
- (31) *Ah! Jesus; ene bekhatiez dolumen bicibat ukhen deçadala, negar eguin ahal deçadan bici niçano, çoure ukheitico althe hiltceco orenian. (Myst 111 & HOrdre 164)*

Azkenik, joskera sintetikoko adibide bakanak dakartzagu, XVIII. mendearen lehen herenekoak (32)-(33). Biak dira *edun aditzaren gainean eraikiak, ‘ukan dezadan’ balioaz — erran behar da ez dela *izan*-ekiko adibiderik aurkitu—.

- (32) *Lehen dudan ene hilcia, / Eci ez eguin gaizkiric. (Othoitce 38)*
- (33) *Çoure haurra niz, eta hala, / Bethiere hel çakitçat; / Bena dudan orotan gaintic / Hilce benedicatu bat. (Othoitce 98)*

Joskera trinkoaren gaineko egiturak arkaismotzat har badaitezke, XIX. mendearen hastapenean 1. pertsona pluraleko exhortatiboekiko analogiaz sortutako berrikuntza bitxi bat atzeman da: *edun laguntzailearen gaineko singularreko promisiboa, perpaus hastapenean eta ordena markatuaz (34).

- (34) *Sofrituren ahal duta / beguien aitcinian? / Bena dudan interroga lehenic, / eia cer erranen dian.* (SteEli 554)

77. TAULAK singularreko promisiho guztiak bitzen ditu *nadin*, *dezadan* eta *dudan* adizkientzat —azken horri joskera sintetikoko bi etsenplu doazkio, eta bakarra perifrastikoa—.

77. TAULA. Singularreko promisihoak.

	<i>nadin / nadila</i>	<i>dezadan / deza dala</i>	<i>dudan</i>	Oro
O <i>Pro</i> ca.1600				
Bela ca.1600				
Zalgize ca.1600				
Tt <i>Onsa</i> 1666	4	4		8
Tt <i>Arima</i> 1672	1	2		3
Bp 1696	1			1
<i>Othoitce</i> 1734	2		2	4
Mst 1757	5	1		6
<i>StJul</i> 1770		1		1
<i>Edipa</i> 1793		1		1
<i>SteEli</i> ca.1810	5		1*	6
<i>Medit</i> 1844		2		2
<i>MaiMarHil</i> 1852	2	3		5
<i>Myst</i> 1856	9	4		13
<i>HOrdre</i> 1860	6	4		10
Oro	35	22	3	60

1.3. Exhortatiboaren adierazpena: **edun* vs. **ezan*

1.3.1. Sar hitza

Les formes *dügün ikhus* ‘voyons’, *dügün jan* ‘mangeons’ équivalent aux formes de subjonctif *ikhus dezagiün*, *jan dezagiün* employées avec la valeur d’impératif. Ce type existe dans les autres parlars souletins et hors du souletin. (Lafon 1963: 103)

Euskara zaharrean *dugun edan* ‘edan dezagun’ bezalako joskerak garatu dira, nagusiki Iparraldeko mintzoetan. Lafittek (1944 § 439) “impératif de la première personne du pluriel” gisara aipatu zuen, eta Gómezek & Mounolek “lehen pertsona pluraleko jusibozko forma berri bat” (2017 § 3.4.3.2). Gogora bedi euskaraz, zentzu hertsian, badela 3. pertsonako jusibo bat, *b-* aurrizkiaren bidez gauzatzen dena (*bira*, *bego*, *bezate*), eta tesi honetan 1. pertsonaz formulatzen diren aginduak jusibo ez kontsideratzea erabaki dugula (ikus KONTZEPTUALIZAZIOA, § 1.1).

1. pertsona horrek solaskidea edo irakurlea barnatzen duenean *exhortatibo* terminoa hobetsi dugu. Exhortatiboa horrela ulerturik, euskaraz aditz iragangaitzen eta iragankorren artean bereizi behar da: lehenek beti **edin* laguntzailea hartzen dute exhortatiboaren eratzeko (35), eta bigarrenek nagusiki **ezan* (35) —mendebaldean egin (36)—, baina baita **edun* ere (37), ikusiko ditugun euskalki eta garaietan. Hauetaz gain, eta subjuntibozko egiturak ahalbidetzen dituen heinean, jokamolde trinkoak ere exhortatiboaren adierazteko bide ematen du (38)-(39).

(35) *Misterio terrible hori sinhex deçagun fermoki, ezkitian arraçouari hortan batere jarraiki. (Othoitce 94)*

(36) *Oneekaz serbidu daigun gauza gustietan. (Kapanaga)*

(37) *Algarreky dugun, arren, irabaz celia. (StJul 347)*

(38) *jaiki citaie, gouatçan hebetic. (EvS 14, 31)*

(39) *Jesusen içen saintiaz guiren oro charmaturic. (NLilia 2)*

Atal honetan **edun* laguntzailearen bidez eratutako exhortatiboak aztertuko ditugu, oro har lekukotu diren euskalkietan (§ 1.3.2), eta ondoren —eta xehetasun handiagoz— zubereraren historian (§ 1.3.3). Exhortatibo molde berri hau **ezan*-ekilako dukeen lehia ere deskribatuko da zubererazko testuetan gaindi. Azkenik ondorio diakroniko batera etorriko gara, exhortatibo berrien balizko sorburuaren inguruko hipotesi bat proposatuz (§ 1.3.4).

1.3.2. Euskararen exhortatibo berriak

Historikoki, euskaraz exhortatiboak subjuntibozko adizki trinkoen bidez (*izan & *edun* barne) nahiz **edin & *ezan* (eta *egin* mendebaldean) laguntzaileekiko perifrasi bidez adierazi izan dira. [**Edun* + aditzoin] egiturak honako ezaugarriak ditu:

- a) Aditzoina **edin & *ezan* pareaz bestelako laguntzailerekin ager dezakeen bakarra.
- b) Aditz iragankorrekin erabiltzen da.
- c) Lehen pertsona pluralarekin eratzen da.³⁶⁰
- d) Aditz jokatu – aditz jokatugabe ordena markatua erakusten du.³⁶¹
- e) Berrikuntza izan arren, perifrasiarik zaharrenei lotua den aditzoina agerrarazten du.
- f) Baiezko perpausetan baizik ez da agertzen.³⁶²

Mounolek goi nafarrerazko, lapurterazko eta zubererazko zenbait adibide biltzen du (2012: 213): *Dudan galdeguin daquienari* (Eliz 48); *Dugun bilha* (ES *Hats* 15); *Orai, dugun*

³⁶⁰ [**edun* + aditzoin] egitura behin lekukotu dugu 1. pertsona singularrean: *Bena dudan interroga lehenic* (*SteEli* 554). 1. pertsona singularrez denean, egitura honek *promisibo* bat adierazten duela kontsideratuko dugu.

³⁶¹ “*Dugun*, employé comme auxiliaire impératif au lieu de *dezagun*, est toujours mis avant l’infinif radical” (Lafitte 1944 § 638).

³⁶² **Edun*-en gaineko exhortatibo bakarra ageri da ezezkoan: *Arren eztugun demboraric gal. Adio* (*SGrat* 22). Hau bi aldiz da bakana, zeren ezezko perpausetako agerraldi bakarra izateaz gain, lekukotasun arras berankor batean atzeman baitugu: 1879ko *Sen Grat*.

entçun D. Sebastian de Covarrubias Orozco (ES Hats 70); *Ayons: dugun içan, içan deçagun; ayons les: ditugun içan, içan detçagun* (Urt 169); eta *Dugun egotch çagniala achcora colpia* (Mst 26).

Ikuspegi diakronikotik, Mounolerentzat aditz iragankorren exhortatibo molde berria XVIII. mendean agertzen da (*ibid.*). Batetik Zuberoako euskara historikoaren corpusean, eta bestetik Korpus Arakatzailan xerkatuz, ikus dezakegu [**edun* + aditzoin] XVII. mendean ongi lekukotua dela. Zuberotarrak aipatu gabe, Axularrek (40), Harizmendik (41) edo Gazteluzarrek (42) badute adibiderik. XVIII. mendean Robin aipa dezakegu (43), eta XIX. mendeko hainbat idazle, hala nola Duhalde, Hiribarren, Chaho, Hiriart-Urruty, Duvoisin, Arbelide, Abbadie edo Zalduby. Iduri luke egitura hau XX. mendean itzaltzen dela, arkaismo bilakatzuz; mendearen lehen partean Lapurdin ageri da (44) (45) (46).

- (40) Dugun iakin, *dugun bilha zenbait arrazoiñ*. (Guero 213)
- (41) Dugun bethi benedika, *Gure Iainko ezti*. (Hm, “Konpletak”).
- (42) *Eta dugun jasta Jainkoaren Banket adoragarria*. (Gç Eguia “Penitentzia saintua: konfesionia”)
- (43) Dugun aita seindua barne onez besarka. (Robin “Apez juratuak”).
- (44) Dugun ikus bertze barne ttikia. (Barbier *Supazter xokoan*)
- (45) Dugun ardiets. (Oxobi “Gudua bere”)
- (46) Dugun gorets gure euskal izaitea. (Iratzeder *Pindar eta lano*)

Hedadura dialektalari doakionean, baxenafarreraz ere ageri da exhortatiboaren molde berria (47)-(48).

- (47) Dugun ikhus *eya ni ala zuiec trompatzen othe guiren*. (KadBet 142)
- (48) *Kausitzen ez denaz geroz dugun edan gogotik*. (Monho “Chanson bachique”)

1.3.3. Exhortatiboak Zuberoako testuetan gaindi

1.3.3.1. [**edun* + aditzoin] egitura ABS singularraz

Zuberoako euskaraz denaz bezainbatean, **edun*-en gaineko exhortatiboak Tartasekin hasten dira, XIX. mende erdira iristeko Jakes Oihenarterekin edo Chahorekin. Tartasena kasu berezia da, zeren lekukotasun arras goiztiarra izanik, franko erabiltzen baitu [**edun* + aditzoin] egitura. Horrekin batera **edun*-ekiko exhortatibo trinko anitz ematen du —*subjuntibo zaharrak* deitura pean sartuko genituzkeenak— (52), bai eta, inoiz, [**edun* + partizipio] moldean, bederen *ikusi* aditzarekin (53).

- (49) *Neure adiskidia, dugun erran zuk, eta nik*. (Tt Onsa 4. kap.)
- (50) Dugun ezkiriba *urhezko leteretan*. (Tt Onsa 2. arrazoina)
- (51) Dugun aithor *eta kofesa orok*. (Tt Onsa 4. arrazoina)
- (52) Dugun Apeza! dugun Fraidia! dugun Konfesion! dugun Sagramendia! dugun espatio! (Tt Onsa 1. kap.)
- (53) Dugun ikhusi *onsa hilzoko bidiaren ene azken arrazoiña*. (Tt Onsa 3. arrazoina)

Ondoan Zuberoako tradizioko beste zenbait etsenplu dakargu. (58)-n solaskidea preseski aipatzen da, bokatibo baten medioz. Adibide guztietan *dügün* ezkertera agertzen da. Batzuetan iragankor/irgangaitzeko moldeak batera ageri dira (60), (67), bestetan exhortatiboa 2. pertsonaren aginterarekin (58) edo 3. pertsonaren jusiboarekin batera (75).

- (54) *Dugun erran.* (PrS 3 & 23)
- (55) *Dugun Gincea benedica.* (Bp I 133)
- (56) *Dugun laida misterio handia.* (Othoitze 94)
- (57) *Dugun jauna benedica.* (Ressegue 52)
- (58) *Alo, dugun etcheky, Policor, çucq eta niq; ayuta, aldiz, eman eçoq bertan hicq.* (StJul 1284)
- (59) *Dugun kanta goraty Noel gogo houne.* (NLilia 10)
- (60) *Dugun phaca remestiamentuz, Ezkitiala ingrat içan.* (NLilia 7-8)
- (61) *Dügün zonbait giniroan bath.* (Egiat I 31)
- (62) *Dugun eguin deligencia eta berhalla urca.* (Edipa 098)
- (63) *Dugun pausa eliçan eta adora bertan Espagnaco patroua.* (Xarlem 1196)
- (64) *Jaunaq alagrancias dugun besta haur celebra.* (Xarlem 1464)
- (65) *Dugun tringa, dugun edan eta ounxa liberti.* (SteEli 229)
- (66) *Dugun dobla coragia, azkar gogo eta bihotça!* (SteEli 695)
- (67) *Ô ene arima, dugun jarrayki ene espousa eta guitian hil harekila.* (UskLi 227)
- (68) *Dügün, ene lagüna, egin bazkari bat handirik.* (CanBel 239)
- (69) *Biba hi, Madalen! Dügün, aren, edan!* (Pierris 33)

1.3.3.2. [**edun* + aditzoin] egitura ABS pluralaz

Bere hiztegian Urtek klariki agerrarazten du exhortatibo molde hau. Fr. *ayons* euskaratzean **edun* & **ezan* laguntzaileekiko perifrasiak parez pare ematen ditu, objektu singular nahiz pluralarekin: “*Ayons: dugun içan, içan deçagun; ayons les: ditugun içan, içan detçagun*” (169 *apud* Mounole 2012: 213). Hau interesgarria da zeren, ikusiko denez, gure corpusean arras guti dira **edun*-en gainean eratzen diren objektu pluralarekiko formak, hauek adierazteko **ezan* gailentzen baita proportzio handiz. Guztiarekin ere, XVIII. mendeko zubererazko testu batzuetan [**edun* + aditzoin] egituran ABS pluralarekin komunztatzen duten formak ageri dira (70)-(73).³⁶³ (74)-ko adibidean aditzoinik gabeko sintaxiak dautza, *dugun* & *ditugun* aditz trinko portatuz. Inchauspek *dutúgun esként* ematen du *detzágun* & *ditzágun* formen pare (1858: 263).

- (70) *Dutugun benedica Aïta eta Semia Espiritu Santiareky.* (Ressegue 51)
- (71) *Dutugun ezkerac errenda çoure handitarçun säntiaryi.* (Ressegue 51)
- (72) *Dutugun eguin Gincouary goure othoitciaq.* (StJul 1001)³⁶⁴
- (73) *Guc ere, beraz, dutugun eman nourc goure bihotçac.* (NLilia 4)

³⁶³ Korpus Arakatzzaileak ez du [*ditugun* + aditzoin] egitura lekukotzen, ez zubereraz ez eta lapurteraz edo baxenafarreraz ere.

³⁶⁴ Absolutiboarekiko komunztadura bai, baina ez datiboarekikoa.

(74) *Eta dugun alagrancia! Thira bite canoukhaldiac! Eta dutugun osso oro recreacioniac!* (SteEli 907).

Bistan da, ABS pluraleko formak anitez ere gutxiago dira singularrekoak baino. Aski da balio bera duten *ezan-ekiko perifrasiaren proportzioari so bat egitea (78. TAULA): 1. pertsona pluralaren exhortatiboetan *ditzagün* da espero daitekeen laguntzailea, eta *dütügün* salbuespena. Logikoa denez, ABS pluraleko formak [**edun* + aditzoina] egitura gehien baliatzen duten egileengan aurkitu da. Hortaz, deigarria da Tartasek behin ere erabili ez izana, edo are Eguateguyk. Alderantziz, pare bat aldiz ageri da objektu pluralarekiko komunztatu gabeko formarik (75) (76).

(75) *Beude complimentiac eta dugun eguin projeten execucioniac.* (StJul 109)

(76) *Dügün Paganak ikhus.* (Egiat I 24)

Hau ikusirik, [*dütügün* + aditzoin] segida arras minoritarioa, kasik anekdotikoa dela ondorioztatu behar da. Gure corpuseko agerraldi guztiak XVIII. mendean kokatzeak ere zerbait seinalatzen duke: Tartas kenduta, Zuberoan [*dugun* + aditzoin] moldearen goiena XVIII. mendean bigarren erdian kokatzen da.

Objektu pluraleko exhortatiboetan *ezan hain argi nagusitzeak **edun* vs. **ezan* lehia aipatzera garamatza. 78. TAULAK [**edun* + aditzoin] egiturak zubererazko corpusean dituen agerraldi guztiak biltzen ditu, **ezan* laguntzailearekikoekin alderatuz. **Ezan*-en formei doakiela, konparazioa egitean baiezko perpausak baizik ez ditugu kontuan izan, ezezko moldean ez baita lehiarik exhortatibozko formetan, hots, **ezan*-en gaineran eratuak baitira beti.³⁶⁵

Objektu singularreko exhortatiboetan, orotara 239 agerraldi bidu ditugu, zeinetarik 103 **edun*-ekin eratuak baitira (%43), eta 136 **ezan*-ekin (%57). Objektu pluraleko exhortatiboetan, guztira 45 aldiz lekukotua da corpusean, zeinetarik 5 **edun*-ekin (%11), eta 40 *ezan*-ekin (%89). Datu hauek argi uzten dute [**edun* + aditzoin] egitura anitez hedatuago dela absolutiboa singularra denean, eta objektu pluralarekiko formak salbuespen direla. Hau maiztasun arrazoiengatik esplika liteke.

1.3.3.3. *Ezan-ekiko exhortatiboak

**Ezan* laguntzailearekiko perfrasiak, 1. pertsonari dagokionez, bi balio nagusi adieraz dezakete: a) konpletibo edo finala; eta b) exhortatiboa. Sintaktikoki bi desberdintasun ikusten

³⁶⁵ Dena den, ezezko exhortatiboak arras minoritarioak dira. Corpusetik honakoak bildu ditugu: Mst III 56, 6; Egiat I 27; *Khurutch* 11; *MaiMarHil* 79 & 112. Beste dozena bat aldiz *ez dezagün* ageri da, baina balio final edo konpletiboz.

ditugu haien artean: batetik, finaletan *ezan-ekiko perifrasi mendeko perpaus batean kokatzen da, eta exhortatiboetan *ezan-ekilako forma da perpausaren aditz nagusia; bestetik, exhortatiboetan aditzaren forma jokatugabea (aditzoina) eskuinera kokatzen ahal da, perpaus konpletibo edo finaletan ezkerrean doanean —gainera, balio horien argiki ezartzeko zenbait partikula ager daiteke: hala nola *amorekati(k)*, *afin* edo *arren*—; erka bitez 1616ko bi pasarteak (77)-(78). Tartasengan (79)-(81) edo 1734koa den *Othoitce eta cantica espiritualac Çubero Herrico* lanean *ezan-ekiko exhortatiboetan aditzoina ezker ala eskuinera ageri da (82)-(83).

- (77) *Approbatzen diela goure eta cien arteco conferencia gucia, eta eguitemo guciaz nahi duela guc hirourec eguin deçagun conferencia eta bilku.* (Etchart 2, 1r)
- (78) *Halacotz, eguicie diligencia, eta deçagun oroc laincoari othoy bihotz oroz eguin, baque hun baten ardiesteco eta eçarteco by herry hoyen artian.* (Etchart 2, 2r)
- (79) *Ordu da bisita bat eman dezagun gure heren prinzesari.* (Tt Arima)
- (80) *Harzatz arrankhura har dezagun, eztaadin ioan infernurat.* (Tt Arima)
- (81) *Dezagun examina laurgarren eta azken konditionia.* (Tt Arima)
- (82) *Bihotz umil batez deçagun adora, eta eguiazki maitha houra bera.* (*Othoitce* 59)
- (83) *Maitha deçagun bihotz oroz.* (*Othoitce* 63)

Noelen Lilia lanean (1782) *edun nagusi da exhortatibo gisa (10 aldiz vs. 3 aldiz *ezan). Markatzekoa da, halaber, *ezan-en gaineko egituren ordena exhortatibo (84)-(85) ala finala den (86) araberakoa izaten dela. Ber ñabardura atzeman daiteke *Charlemagne* trajerian (87)-(88).

- (84) *Deçagun othoy devoki / Eçar guitean çelian.* (*Nilia* 2)
- (85) *Deçagun guc ere / Bihotzez berere / Jesus adora.* (*NLilia* 5)
- (86) *Noula Gingo beitchirade / Oro gutuçu instruitcen / Noula eguin behar dugun / Gloria ukhen deçagun.* (*NLilia* 13)
- (87) *Deçagun persegui / piraneco bortu oundouala.* (*Xarlem* 449)
- (88) *Hobeduq trata deçagun / baquia algarren artian.* (*Xarlem* 803)

Doctrina Khiristia lanean (1812) *edun-en gaineko exhortatiboak osoki desagertu dira *ezan-en gainekoen mesedetan, dozena bat agerraldirekin. Hauetan, gainera, aditzoina sistematiko eskuinera da kokatzen: *dezagun maitha* 4, *dezagun eguin* 4, *dezagun adora* 7, *dezagun phensa* 8, *dezagun har* 8, *dezagun galtha* 8, *dezagun othoi* 9, *dezagun azcar* 9, *deçagun galtha* 10 & 14, *deçagun examina* 10 & *deçagun eracax* 11. Aldiz, *Catuchuma españoul* eskuizkribuan (1899) *ezan-ekiko exhortatiboetako aditzoina ezkerrean da beti (89)-(94):

- (89) *Lurrian girenec egin dezagun Jincoen boonthatia.* (*Catuchuma* 23)
- (90) *Eman dezagun.* (*Catuchuma* 23)
- (91) *Ohora dezagun haren imaje eta mouldia.* (*Catuchuma* 25)
- (92) *Ikhous dezagun orai zer behar duzun egin.* (*Catuchuma* 28)
- (93) *Ikhous dezagun orai zer behar den errezebitu.* (*Catuchuma* 40)
- (94) *Heki oroeki zerbutcha dezagun gaiza orotan.* (*Catuchuma* 65)

78. TAULA. Exhortatiboak Zuberoan: *edun vs. *ezan baiezko perpausetan.

	<i>dügün</i> (EXH)	<i>dezagün</i> (EXH)	<i>dezagün</i> (KONP)	<i>dütügün</i> (EXH)	<i>ditzagün</i> (EXH)	<i>ditzagün</i> (KONP)
Lç 1571						
O Pro ca.1600						
Bela ca.1600						
Zalgize ca.1600						
Etchart 1616		1	3			
O Po 1657						
Tt Onsa 1666	21	6	7		1	1
Tt Arima 1672	5	7	5		-	2
PSing 1676	1	-	-		1	-
Bp 1696	1	-	4		-	1
Catolo 1706	-	-	2		-	2
Othoitce 1734	1	5	-		3	-
CatOlo2 1746	-	1	4		-	2
Mst 1757	1	1	9		1	1
IP 1757	-	3	2		1	2
Ressegue 1758	2	3	1	2	1	1
Petit Jean 1769						
StJul 1770	8	1	7	1	3	-
Mercy 1780						
NLilia 1782	10	2	1	1	1	-
Egiat I 1785	20	3	1			
Bala 1788	-	1	-			
Jouanic Hobe 1788						
Chiveroua XVIII.	1	3	1			
Edipa 1793	6	10	2		3	-
UskLi 1814	3	3	1		4	-
Xarlem ca.1800	6	5	14		7	8
SteEli ca.1810	15	2	1	1	-	-
Malqu 1808	-	1	-			
DKhi 1812	-	12	3		-	1
CatS ca. 1836	-	5	3		-	1
Khurutch 1838		15	3		-	4
Medit 1844		2	-		2	1
Ip KurBD 1847		16	4		2	-
CanBel 1848	2	3	2			
Etchahun XIX. m.	-	4	-		1	-
Archu Fab 1848	-	4	-		1	
MaiMarHil 1856		7	-		5	-
Ip Dial 1857						
HOrdre 1860		1	1			
Myst 1862		2	1		2	-
Urruty oro 1873		1	5			
SGrat 1879						
Catuchuma 1899		6	1			
oro	103	136	88	5	39	27

1.3.4. Ikuspegi diakronikoa

1.3.4.1. Bilakabide historikoa

Ikusienez, **edun*-ekiko exhortatiboak XVII. mende erdian hasten dira lekukotzen, Lapurdin Axularrekin (40) eta Zuberoan Tartasekin (49). XVIII. mendean goi nafarreraz (Elizalde) zein behe nafarreraz (*Kadet eta Bettiriño*) aurkitu da molde hau. Zuberoako datuei arreta eskainiz, Tartasek agerraldien laurden bat metatzen du. Gero 1676ko pronua, Belapeire, *Othoitce*, Maister edo Ressegue exhortatibo berrien nolabaiteko agerpenaren lekuko dira. Corpusaren datuetatik atera daiteke [**edun* + aditzoin] egituraren erabileraren goihena XVIII. mendearen azken parte gertatzen dela. Izanik ere, *Saint Julien d'Antioche* (1770), *Noelen Lilia* (1782), Eguiateguy (1785), *Charlemagne* eta *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerietan (ca. 1800) **edun* da exhortatiboaren adierazteko laguntzaile nagusia. XIX. mendean zehar arras guti aurkituko da: gure corpusean pare bat agerraldi Jakes Oihenarten *Kaniko eta Belxitinan* (1848), eta guk dakigula Chahoren idazkietan (corpus honetatik kanpokoak).

Horrekin ondorioztatzen da [**edun* + aditzoin] egitura XVII. mendeko testuetan azaleratzen den berrikuntza dela. XVIII. mendean molde berri hau bere gailurrera iristen da, Zuberoan bederen, eta XIX. mendean arkaismo gisa baizik ez da ageriko. Egungo mintzotik guztiz desagertua dateke. Erran daiteke, beraz, [**edun* + aditzoin] moldea *ekialde handian* hedatu berrikuntza dela, epe luzean ez-arrakastatsua.

1.3.4.2. Sorburuaren inguruko hipotesia

Aditz iragankorretako exhortatibozko egitura berriaren jatorriaz, Mounolek honakoa dio, gehiago zehaztu gabe:

Quant à l'origine de cette structure transitive nouvellement formée, il se pourrait que **edun* ait remplacé l'auxiliaire **ezan* par analogie avec les périphrases à auxiliaire **edun* ([participe passé + *izan* / **edun*], [participe présent + *izan* / **edun*], [participe prospectif + *izan* / **edun*]), beaucoup plus transparentes que les périphrases modales. (2012: 213)

Gure ustez [**edun* + aditzoin] egituraren sorburua aditz trinkoen subjuntibozko formetan xerkatu behar da, eta konkretuki **edun* aditzaren forma trinkoetan. Hau da, lehen pertsona pluralaren exhortatiboak joskera trinkoaren bitartez eratzen ahal dira, euskara historikoan — eta egun ere, molde sintetikoa bizirik den heinean— (95)-(98). Euskara historikoan horrela gertatu da *izan* & **edun* parearekin, hots, gure tradizioan “subjuntibo zaharrak” gisara deituak diren moldeetan.

(95) *Alon, jaunac, gouatçan / ororen brisatcera!* (*SteEli* 1392)

- (96) *Prest gaudian corajouski guerlan hiltcera.* (Mst III 56, 6)
 (97) *Dançugun orain goiticoa.* (Lç *Catechisme* 17. igandea)
 (98) *Ezgaunçala bada lo berceac beçala, baina gauden iratzarri eta garén sobre.* (Lç *Thes* I 5)

Testu zaharretan **edun*-en molde trinkoa arrunt erabilia izan da exhortatibo gisara, ‘ukan dezagun’ erran-nahiaz. (99)-(107) adibideetan ikusten denez, joskera horretan perpausaren hastapenean ageri ohi da.

- (99) *Paciença dugun eta ieyncoac guizan ayuta.* (Detch *LVP* XIII)
 (100) *Dugun orain hurrenengo articulua.* (Lç *Catechisme* 11. igandea)
 (101) *Dugun molsa edo bizia, dugun urrea zilharra, dirua, eta hazienda.* (Tt *Onsa* 3. kap.)
 (102) *Dugun respectu eta laidamendu Jaunarentaco.* (*NLilia* 5)
 (103) *Dügün orai hüskarari sokhaldi bat.* (Egiat I “Hitzauria”)
 (104) *Dugun oray asky udury baceiçu.* (*Edipa* 146)
 (105) *Contricionezko acte dugun goure falta handiaz.* (*SteEli* 242)
 (106) *Ala, alon dugun ardou franko egun!* (*SteEli* 497)
 (107) *Dugun aldiz bethi bihotça Gincouarekila.* (*SteEli* 1098)

Baliteke perpaus hastapeneko kokapen markatu hori eraginkorrago gertatzea *exhortatio* baten adieraztean; horrela gerta zitekeen **ezan* aditzarekin ere (§ 3.3). Azken finean, [**edun* + aditzoin] egiturak hizkuntzak jadanik eskaintzen zuen aukera baten hedatze baizik ez zuen ekarri. Hau da, **edun* aditz nagusi eta perpaus final edo konpletiboetako aditz laguntzaile gisa ez ezik, aditz laguntzaile bezala ere erabiltzea 1. pertsona pluralaren exhortatiboetan, horretarako ordurarte **edin* & **ezan* laguntzaileekiko perfrasiatan baizik ez zitekeen balia aditzoina bereganatuz. 79. taulak lau aditzen “subjuntibozko” aukerak biltzen ditu, bestelako aditz laguntzaileak (**iron*, *egin*, **erazan*...) albo batera utziz.

79. TAULA. *Subjuntibo* deitura tradizionalaren funtzioak betetzen dituzten aditzak.

egitura	balioa	<i>izan</i>	* <i>edin</i>	* <i>edun</i>	* <i>ezan</i>
sintetiko	KONP / EXHORT.	X	†	X	†
partizipio + ad. lag.	KONP.	X		X	
ptzp. prosp. + ad. lag.	KONP.	X		X	
aditz-izen + ad. lag.	KONP.	X		X	
aditzoin + ad. lag.	KONP.		X		X
ad. lag. + aditzoin	EXHORT.		X	X	X

1.4. Inperatiboaren adierazpena

1.4.1. Sarrera

Errana dugu (cf. KONTZEPTUALIZAZIOA, § 1.1), tesi honetan *inperatibo* terminoaren adiera hertsia baliatuko zaigu, hots, agindua bigarren pertsonari zuzentzen zaionekoa. Atal honetan lehenik euskararentzat oro har deskribatu diren inperatiboen berri laburra emanen dugu (§ 1.4.2); ondoren, Zuberoako testuetako inperatiboak ekarriko ditugu, forma perifrastikoekin

has —lehen iragangaitzak (§ 1.4.3.1), gero iragankorrek (§ 1.4.3.2)—, sintetikoekin segi (§ 1.4.3.3) eta geroaldiari buruz bihurtutakoekin buka (§ 1.4.3.5). Inperatibo mota bakoitzean baiezko/ezezko perpausen arteko desberdintasunak kontuan hartuko dira.

1.4.2. Inperatiboa euskararen historian

Perpaus jokatugabeak albo batera utziz,³⁶⁶ euskaraz inperatibozko formak funtsean bi eratakoak izan daitezke: sintetikoak (*zatoz, egik*) eta analitikoak (*etor zaitez, egin ezak*). Aditz iragangaitzetan, inperatibozko formak eta orainaldikoak bat datoz, beheitiago aztertuko den diferentzia fonologiko batekin (cf. 1.4.3.1). Aditz iragankorretan, aldiz, ABS 3. pertsonakoa delarik, inperatibozko formak orainaldikoetarik bereizten dira, ez baitute *d-* morfema hartzen. Inperatiboaren forma sintetikoak eta analitikoak ezagunak dira hizkuntzaren aldi historikoan zehar.

- (108) *Othoitz egiozue zuek enegatik Iaunari.* (Lç Act 8, 24)
- (109) *Ah! Pietate ukaçu. / Jesus, çuc eñcun itçaçu / Goure heiagora justouac; / Jesus houna, ikhousatçu / Eguiten dutugun votouac.* (Othoitce 67)
- (110) *Çato ahal badaguiçu etcherat.* (Le Dauphin 44, 2v)
- (111) *Hersa cite oracioniari, eguiçu hasperen, eta bortha truca eçaçu, eta etcitalia bara* (Mst IV 12, 3)
- (112) *Arma zaitte pazienziaz.* (Card. Ej-1)
- (113) *Çouaçã, erran eçoçu, / çoure buruçaguiary.* (StJul 521)
- (114) *Aserre zaitteze, ta ez egizue bekaturik.* (Añibarro, Geroko Gero)
- (115) *Billatu egizue beste leku baten.* (Añibarro, Geroko Gero)
- (116) *Eztiat nai, bota adi i.* (Liz. “Sermo in Dominica 1a quadragesimae”)
- (117) *Çouaçã, deit eçaçu çoure senharra, eta tciauri houna.* (EvS 4, 16)

1.4.3. Inperatiboaren adierazpena Zuberoako euskararen

Atal honetan inperatibozko forma jokatuak aztertuko dira Zuberoako testuen argitarara. Azterketa sistematikorako ondoko formak hartu dira kontuan: a) aditz iragankorrenzat 2. pertsona singularreko subjektua dutenak, objektu zuzena 3. p. singularrekoa izanik (*ezak, ezaziü*); eta b) aditz iragangaitzetan subjektua 2. p. singularrekoa denean baizik, datibozko komunztadurarik gabe (*(h)adi, zite*).

³⁶⁶ Bistan da, inperatiboa perpaus jokatugabeen bidez ere adierazten ahal da: egungo euskararen partizipio perfektiboaren bidez Hegoaldean, eta Iparraldean aditzoinarekin. Banaketa hori ez da estatikoa, azken mendeetan partizipioak aditzoina ordezkatu baitu Hegoaldeko mintzoetan, aditzoinaren galera mendebaldetik abiatuta (Lakarra 1996; Mounole 2011).

1.4.3.1. Aditz iragangaitzen inperatibo perifrastikoak

1.4.3.1.1. Baiezko perpausetan

Euskalki guztietan bezala, zubereraz ere aditz iragangaitzen forma perifrastikoak **edin* laguntzailearekin eratzen dira, [aditzoin + **edin*] perifrasiaren barnean. **Edin*-en inperatiboak formak orainaldikoak dira: *hi (h)adi*, *zū zite*, *ziek ziteie*. Hots, subjuntiboan erabiltzen diren berak, baina -(a)n marka gabe.

Halere, bada diferentzia bat 2. pertsona hurbilari doakionean. Ekialdeko euskalkiek *h* gorde duten heinean, bereizketa morfonologiko bat ageri da *hadi(n)* ez inperatibo eta *adi* inperatiboak formen artean. Lafonek ohartarazi zuen (1943-I 511), eta Mounole-arentzat bereizketa horrek *h*- indikatibo vs. \emptyset - inperatibo oposizio bat ekarriko luke (2011: 88). Aldiz, “On observe que si l’aspiration est effectivement absente des formes d’impératif, elle manque également dans celles de présent simple. Les dialectes orientaux, qui sont les seuls à posséder l’aspiration au 16ème siècle sont très clairs à ce sujet.” (*ibid.*). Testurik zaharretan *h*-dun eta gabeko formak orainaldian eta inperatiboan agertzen baitira, Mounolek ondorioztatzen du bietan *hi*- aurritzia zetzala hastapenean, denborarekin *h*- bietarik desagertuz (2011 : 89). Beraz, **edin*-en orainaldiko eta inperatiboak formak morfologikoki berdinak dira, intonazio, akzentu eta hitz ordenaren arabera bereizten ahal direlarik (*ibid.*).

Zubererazko testuetan *h*-dun forma zazpi agerralditan dugu, guztiak herri tradizioko edo tradizio mistoko testuetan:

- (118) *Rikolord, egon hadi ixilik* (*Petit Jean* 106)
- (119) *Toza bi pelat hoiiek / eta juan hadi hoieki.* (*Chiveroua* 270)
- (120) *Abil, abil arren, / eman içoc arrapostia, / eta gin hadi hi ere guero / nahi baduc galdu bicia!* (*SteEli* 1146)
- (121) *Jar hadi ene biskarrian / eta gero jakinen diik.* (*Malqu* 425)
- (122) *Plega hadi gazteti nahi gabe orota* (Etch “Bi berset dolorusik”)
- (123) *Orhit hadi.* (Etch “amodio gati”)

Horri alderatuz, *h*-gabeko formak 133 agerraldi ditu (ikus 81. TAULA).

- (124) *Hiladi, laydadi.* (Bela 29)
- (125) *Hil adi, alaba aite.* (*O Pro* 235)
- (126) *Retiradi gaur, jin adi bihar, ukhenen duk bihar.* (*Tt Arima*)
- (127) *Lehen beno lehen absolvi eraçadi.* (*CatOlo* 6)
- (128) *Utçul adi, utçul, bekhatoria.* (*Othoitce* 47)
- (129) *Behadi, Belzebut, / Orai soldata behar diik.* (*Chiveroua* 9)
- (130) *Avança adi bertan / har itçaq ore armaq / eta huillant eras itçaq / ore lagunaq oro hounat.* (*Xarlem* 354)
- (131) *Aigu arren bataillara / edo cedi adi bertan.* (*SteEli* 873)
- (132) *Alon arren, huillentadi, / fripou muthur-berdia!* (*SteEli* 878)
- (133) *Abil arren, ô monstro beltça, hurrunt adi ene khantutic!* (*Medit* 25)
- (134) *Iratçar adi, ene arima, iratçar, eta gogoua emac hire salbamentiari.* (*Myst* 20)

2. pertsona neutroari doakiola, Zuberoan espero dugun *zite* forma ageri da kasik beti (372 aldiz markarik gabeko *zite*), salbu Tartas, Maister, Archu eta Jakes Oihenarteren *Kaniko eta Beltxitina* astolasterrean, agerraldi banarekin (135)-(138).

- (135) *Orhoit zaite munduko onetarik.* (Tt Onsa)
- (136) *Etçaite libertatereki celuco gaicer esteca.* (Mst III 31, 1)
- (137) *Zato, zu, tximinoa, minza zaite lehenik.* (Archu 37)
- (138) *Esplika zaite orai, / ene jaun maitia.* (CanBel 298)
- (139) *Regna cite bethi ene bihotcian.* (Othoitce 55)
- (140) *Içan cite debot, eta phaussuçço, eta Jesus egonen duçu çoureki.* (Mst II 8, 3)
- (141) *Chahat cite bertan beno bertanago, egoitç eçaçu bertaric phoçoüa.* (Mst IV 10, 4)
- (142) *Trankilisa cite, / ene aita maitia.* (StJul 92)
- (143) *Deignat cite agradatcera ene voto flakien.* (Mercy 22)
- (144) *Venite eta bouha cite, / chakhur iphourdian sar cite.* (Edipa 247)
- (145) *Madama, desabusa cite / eta entçun behar duçu.* (SteEli 1020)
- (146) *Assesti cite eta orhit çoure comunione eguin tuçunetçaz.* (UskLi 65)
- (147) *Bezti cite modestia handienareki.* (Medit 8)
- (148) *Jaiki cite, har eçaçu çoure ohia, eta ebil cite.* (EvS 5, 8)
- (149) *Ene ama bacira, gin cite cihahren arropeki.* (SGrat 9)

1.4.3.1.2. Ezezko perpausetan

L'impératif négatif est exprimé au moyen des formes de présent à suffixe *-(e)la*, et plus rarement à suffixe *-(e)n*, par ailleurs employées dans des propositions où l'on s'attendrait à voir figurer des formes spécialisées du subjonctif. Ce changement de forme n'est visible qu'avec les verbes transitifs, qui échangent le *e-* de la racine par le *d(a)-* des formes de présent – bien souvent changé en *t-*, l'opposition *d/ t* se neutralisant après les sifflantes. (Mitxelena 1961 *apud* Mounole 2011: 95)

Ezezko perpausetan 2. pertsonari zuzendutako agindua adierazteko ez da **edin*-en inperatibozko forma erabiltzen, orainaldikoa baizik, *-(a)la* marka erantsirik. Zubereraz, behintzat, ez dugu **ez (h)adi*, **etzite* bezalakorik atzeman. Erremarkatu behar da hasperenketaren araberako hiru forma ageri direla: *ezadila* (150)-(155), *ez hadila* (156) eta *ehadila* (157)-(162); markatzekoa da, halaber, forma hasperenduna beti herri antzertiaren tradizioko testuek lekukotu izana.

- (150) *Bizi adi ongi onareki, eta ezadila alborota gaxtoareki.* (O Pro 103)
- (151) *Loila, ezadila hoila, ondotik darraik barandaila.* (O Pro 303)
- (152) *Nahi baduk bizi minik gabe, ezadila alha gose gabe.* (O Pro 324)
- (153) *Prestatzen ezadila ari, gero burhasik eskatu behar itzaukeonari.* (O Pro 398)
- (154) *O, ene alhaba maitia, / eçadila triste batere.* (StJul 112)
- (155) *Ez adila cerbutcha / behinere exemplu gaizto.* (StJul 541)
- (156) *Phartitcen nuc berhala, / ez hadila debeya.* (Edipa 777)
- (157) *Ene haura, horregatik / ehadila, ez, afliji.* (Chiveroua 89)
- (158) *Jinen zain, bai, bista / ehadila, ez, loxa.* (Chiveroua 381)
- (159) *Ehadila aygalon / Secula conberty.* (Xarlem 644)
- (160) *Ago ichiliq richart / ehadila loxa.* (Xarlem 1024)
- (161) *Bena lagun houniq baduq / Ehadila loxa.* (Xarlem 1061)

- (162) *Ene alhabaren amorecatiġ / uqhen eçaq pietate / Ehadila ičan crudel / gouretaco heben. (Xarlem 1386)*

2. pertsona ez-familiar, neutroan, *zite > ez zite+ala > etzitiala* aurkitzen dugu ezezko perpausetan. Guztira 48 aldiz ageri da *etzitiala*, eta behin ere ez **etzite* (ikus 81. taula).

- (163) *Etcitiala çoure hounki eguineç baicic alaguera. (Mst II 6, 1)*
 (164) *Eta etcitiala triste, nouicere adichkide batec eitçten beitçutu. (Mst II 9, 2)*
 (165) *Etcitiala meça erraitian lucegui, eç lehiatiegui ičan, bena çoureki bicitcen diren eguitate hounari jarraiki cite. (Mst IV 10, 7)*
 (166) *Ez citiala ičan hain crudel / çoure amarentako. (StJul 757)*
 (167) *Monseigneur, conxola cite, / etcitiala aflegy. (StJul 1258)*
 (168) *Othoy etcitiala hola, / madama, afligi çu. (Edipa 094)*
 (169) *Coraga cite renaud / Etcitiala loxa / oger houna çaiçu / Bere lagunequila. (Xarlem 360)*
 (170) *Arren othoi, ene semia, / imbidia colpu batez / etcitiala ičan betheric / çoure aitaren crudelitatez. (SteEli 1174)*
 (171) *Sira, etcitiala loxa / çoumbaiten hiltciagati. (SteEli 1195 & 1400)*
 (172) *Ene eri içatiaz, [...] / etcitiala ez ičan / batere aflegitia. (SteEli 1276)*
 (173) *Eneçaçula abandona jauna ene Gincoua: etcitiala hurrunt niganic. (UskLi 121)*
 (174) *Eta etcitiala jar jujamentutan çoure cerbutchariareki. (UskLi 127)*
 (175) *Ez-citiala othoi ingana. (Medit 117)*
 (176) *Jinco hounaren ama, etcitiala gor ičan ene galthouari, bena favorableki beha çakitço, eta entçun eçaçu. (HOrdre 83)*
 (177) *Etcitiala estona erraiten dudalacoz behar duçielä berriz sorthu. (EvS 3, 7)*
 (178) *Eçarçu çoure erhia hebentche, eta soguiçu ene eskier; huillant eçaçu çoure eskia, eta hounc eçaçu saihetxa; eta etcitiala ičan sinetx gogor, bena fidel. (EvS 20, 27)*

1.4.3.2. Aditz iragankorren inperatibo perifrastikoak

Absolutiboa 3. pertsonakoa denean, aditz iragankorren inperatibozko formek ez dute orainaldikoen *d-* aurrizkia. Beraz, orainaldiko eta inperatibozko formak era diferenteetan osatuak dira: hauek atzizkiak aditz erroari erantsiz eraikitzen dira (*eza-zu, ema-zue, erra-da-n...*) (cf. Mounole 2011: 90).

1.4.3.2.1. Baiezko perpausetan

Honetan ere ez da ezustekorik: 2. pertsona hurbileko *ezak* ematen dute Zuberoako testuek (179)-(188).

- (179) *Alaba ezkont ezak nahi denean; semea, ordu denean. (O Pro 16)*
 (180) *Ginco bacoitz bat adora eta maitha eçac gaiça ororen gaineti. (PrS 13)*
 (181) *Ore Creaçalia errecevi eçac berantena Bazcoz umilki. (Bp I 47)*
 (182) *Escumucatier ihes eguin eçac, icentatier particularki. (CatOlo 78)*
 (183) *Çaffla eçac, çaffla, herio eztiä, / Çombat nahi ene corpitça. (Othoitce 74)*
 (184) *Soicq, Julien, hounat; / liburu hau iracour eçac / eta cer duian erraiten / onxa ekous eçaq. (StJul 167)*
 (185) *Lot akio, lacha eçac, / bena othoy ichilic. (Edipa 118)*
 (186) *Khanta eçac, ene mihia, / misterio handia. (Ressegue 40)*
 (187) *Thô, iracour eçac, / jakin eçac cer den. (SteEli 1555)*
 (188) *Pheça eçac ounxa hitz hoien indarra. (Myst 20)*

Eta *ezazü* 2. pertsona neutroan (189)-(200), maiz *zazü* gisara uzurtua.

- (189) *Catechima honi emenda eçaçu Trinitatiaren misterioaz errana.* (Bp II 83)
 (190) *Çoure graziez ene arima betha eçaçu.* (CatOlo 105)
 (191) *Fini çaçü, othoi, ene agonia.* (Othoitce 89)
 (192) *Eitç eçaçu mundu miserable haur.* (Mst II 1, 1)
 (193) *Idoki eçaçu altchaturaci çaharra, eta chahat eçaçu çoure bihotçaren egonguia.* (Mst IV 12, 1)
 (194) *Chahat eçaçu, sanctifica eçaçu, creaturetaric cilhet eçaçu, honki eçaçu bere bekhatien dolumenaz, betha eçaçu çoure eta Jesus-Christen amouriouez, azkenecoz cihaur uduri eçar eçaçu, amourecatic celian çouri junta ahal dadin, eta maytha Gincoua çoureki eternitatian. Hala biz.* (Mercy 24)
 (195) *Eta çoure haur maitia / Gugatic emplega eçaçu.* (NLilia 14)
 (196) *Çuq governa eçaçu / persaco eresouma.* (Xarlem 1451)
 (197) *Dembora emadaçu; / eta enegana gin gabe / eigun enterteni eçaçu.* (SteEli 131)
 (198) *Erran eçaçu Symbolua latiz.* (DKhi 16)
 (199) *Reigna çaçü orai beretic çoure graciaz ene bihotcian.* (Medit 178)
 (200) *Huillant eçaçu çoure eskia, eta hounc eçaçu saihetxa.* (EvS 20, 27)

1.4.3.2.2. Ezezko perpausetan

Zubereraren lekukotasun zaharrenetarik, 2. pertsona hurbilaren ezezko inperatiboa orainaldiko forman datza: *ez deza+(a)la* → *eztezala*. Orotara *eztezala* 67 aldiz ageri da; halere, erran behar da kasu gehienetan Jainkoaren manuen errepika hutsak direla: 67etarik 50etan (ikus 82. TAULA).

- (201) *Gathua ohoin izanagati, eztezala ohil eure gelati.* (O Pro 697)
 (202) *Ezadil' erhaiten ari: / Ezizal' ohaidekari, / Ez' ohoinkeri' egile, / Et' eztezala deseä.* (O Po XVIII)
 (203) *Haren izena eztezala iura, ez bertze gauzarik banoki.* (Tt Onsa)
 (204) *Gincoaren icena iura ezteçala, ez besté gaiçaric behar gabé [...]. Besteren hona euax ezteçala, ez daquiälaric eduqui. [...] Araguizco obra onhex ezteçala, ezconceç baici.* (PrS 13-14)
 (205) *Ostiralian, ez nesquenegunian ezteçala ian araguiric. [...] Tempóra deuetatiez eztaguiala ezteyc, eta detchema primiciac paca itçac chuchenqui.* (PrS 16)
 (206) *Ezteçala eçar gougoua celian, / Munduco solacez den hire arrancura.* (Othoitce 78)
 (207) *Errazü itxasuari, phausa adi, eta aize beltzari, eztezala aizerik egin.* (Mst III 23, 4)
 (208) *Ezteçala bihotça gal / occasione hountan.* (Edipa 125)
 (209) *Aygalont Ehaquiola / buru menx houni beha / Ezteçala Ez quita / Secula hire leguia* (Xarlem 674)
 (210) *Hartakoz ezteçala arhinzki / ihouri ere hitz eman* (SteEli 387)
 (211) *Eztezala etxia kita, / Lehenago emaztiari / ürre izok tripa.* (Boubane 94)³⁶⁷
 (212) *Ezteçala haboro luça coumbertitcia* (Myst 20)
 (213) *Eraix adi, / Besarka hezadan, berant eztezala* (Archu 15)
 (214) *Cietaric batec ere ezteçala soffri guiçon ehaile edo kurious beçala, besteren eguitecouetan. Bena khiristi beçala soffritcen badu ezteçala hartçaz ahalkeric ukhen; bena glorifica beça Jincoua hartan.* (Epit I 4, 15-16)

³⁶⁷ Puntuazioa gurea da. Baliatu dugun edizioan (Urkizu 1998) bestelakoa da: Zer phenxatzen dük, Bubane, / eztezala etxia kita? / Lehenago emaztiari / ürre izok tripa.

Bestenaz, 2. pertsona neutroaren ezezko inperatiboa ber maneran eratzten da: *ez dezazü+la* → *eztezaziila*:

- (215) Ezteçaçula permeti çoureganic jagoytic separa nadin. (CatOlo 105)
- (216) Othoi, soguin ezteçaçula / Ene injusticiari. (Othoitce 51)
- (217) Eçteçaçula jagoiti desira, berheciki laidatu, edo maithatu içatia (Mst II 8, 4)
- (218) *O, eguiazco Gincoua! Ezteçaçula, othoy, sofry: / devrien adoratcia / ezteçaçula premety (StJul 532)*
- (219) Ezteçaçula puni, Jauna, bere crimen mereçhimentien arauera. (Mercy 4)
- (220) Ezteçaçula dicimula / çoure dolore handya. (Edipa 850)
- (221) Sira esteçaçula secula / phensa rendatçia. (Xarlem 1324)
- (222) *Ihouri ere ezteçaçula aipha / arte hountan deusere. (SteEli 472)*
- (223) Ezteçaçula arra eguin çombat nahi ezpirituco barreiamentu eta idortarçun ukhen deçaçun. (UskLi 64)
- (224) *Sal erospenetan ezteçaçula ihour trompa. (UskLi 67)*
- (225) Eneçaçula ourthouki çoure beguien aitcINETIC: eta ezteçaçula arratira niganic çoure Ezpiritu saintia. (UskLi 122)
- (226) Ezteçaçula permeti goure hounaren countre refusa deçaçun pharte tchipi houra. (Khurutch 19)
- (227) Ezteçaçula permiti aski malerous içan nadin (Medit 182)
- (228) Ezteçaçula permeti içan guitian aski esteyari. (Ip KurBD 29)
- (229) Ezteçaçula soeguin ene merechimentier (MaiMarHil 131)
- (230) Ezteçaçula eçar Judiouen erreguia. (EvS 19, 21)

1.4.3.2.3. Ohar bat inperatibozko forma triperersonalez

Pour des raisons inexplicées, les formes périphrastiques impératives ergative-(absolute)-dative dans les textes labourdins classiques sont le plus souvent (pas toujours cependant) dotées du préfixe de présent; ex. *eman diezadazu* 'donnez-le moi' (textes du 16ème siècle et standard actuel: *eman iezadazu*). (Oyharçabal 2000: 10)

Inperatibozko forma hirupersonalen azterketa mugatzearen, **ezan*-en [3SG.ABS-1SG-DAT-2SG-ERG] adizkiei begiratuko diegu; hots, euskara batuaren *iezadazu*, *iezadak* & *iezadan*. Corpusean xerkatu ondoan, orotara bi kasutan ageri da *d*- hori (231)-(232), eta hirugarren batean ergatibo pluralarekin (233).

- (231) *Eta hallacoric hel badadi, iguor deçadaçu informacioniac edo provançac* (Etchart 07, 2r); baina *iguor eçadaçu respostu messagiera hunequy* (02, 2r) & *igor eçadaçu informacione ample* (08, 1v).
- (232) *Misericordia eguin diçadaçu; eta bici niçano, bethi arteric gabe erran baniçaçu, Jauna ukhaçu nitçaz pietate.* (MaiMarHil 123)
- (233) *Pharka dizadazüe delit xipi hoi.* (Pierris eta Catiche 163)

Gainerakoetan \emptyset - formak ditugu, berdinak izan ez arren. Bada, hauetan beste aldagai batez ohartzen gara: hastapenean *e-* / *i-* txandakatzea gertatzen da, balioaren aldetik inolako desberdintasunik gabeko pareta (234)-(236). Horretaz gainera, XIX. mendean datiboaren hiperkarakterizazioari lotutako aldaerak hedatzen dira (237)-(238) —pleonasma horrentzat, ikus V, § 2 eta, zehazkiago **ezan*-en aginterazko formak hunkitzen duen moldearentzat, V, § 2.3.3—. 80. TAULAN batuaren *iezadazu* adizkiak Zuberoko testuetan hartu dituen itxurak erkatzen dira.

- (234) *Ukhuz içadaçu othoy ene arima.* (Bp I 74)
- (235) *Oberenda içadaçu çoure buria.* (Mst IV 8, 2)
- (236) *Oberenda eçadaçu çoure buria.* (Mst IV 8, 2)
- (237) *Jndar eman eçadaçut / biçi niçano mundian.* (Xarlem 550)
- (238) *Jauna, eman içadaçut hour hortaric.* (EvS 4, 15)

80. TAULA. Inperatibozko forma hirupertsonalen polimorfismoa: ‘iezadazu’.

	<i>ezadazii</i>	<i>ezadaziit</i>	<i>izadazii</i>	<i>izadaziit</i>	<i>d-</i>
Etchart 1616	2				1
Bp 1696			2		
<i>CatOlo</i> 1706	3		2		
<i>Othoitce</i> 1734			5		
<i>CatOlo2</i> 1746	3		2		
Mst 1757	8		3		
Ressegue 1758			1		
<i>StJul</i> 1770	4		4		
Mercy 1780	3				
Egiat I 1785	1				
<i>Chiveroua</i>			1		
<i>Edipa</i> 1793	10		1		
<i>Xarlem</i> ca.1800		7		1	
<i>SteEli</i> ca.1810			13		
<i>Malqu</i> 1808	2		1		
<i>DKhi</i> 1812	2		1		
<i>Uscara Libria</i> 1814			8		
<i>Medit</i> 1844			5	5	
<i>Kaniko</i> 1848	1		1		
Etchahun				2	
<i>MaiMarHil</i> 1856	13		3		1
<i>HOrdre</i> 1860	18		2		
<i>Myst</i> 1862	24		1		
<i>EvS</i> 1873				1	
<i>Oro</i>	94	7	56	9	2

1.4.3.3. Inperatibo sintetikoak

1.4.3.3.1. *Izan & *edun* aditzen inperatibo sintetikoak

Adizkera sintetikoari lotuak, *izan & *edun* parearen orainaldiko formak baliatu izan dira inperatiboaren adierazteko, subjuntiboan oinarriturik, *-(a)la* atzizkia erantsiz. Zuberoako testuetan *izan*-en inperatibo sintetiko hauek baiezko nahiz ezezko perpausetan ageri dira (239)-(243). Adizki hauek maizenik usantza fosilduei lotu zaizkie, bereziki Jainkoaren manuak, 1676ko pronuan zuten formulazio berean ondoko testuetara iragan baitziren (honetaz ikus Agirre 1998): Oloroeko katixima (1706, 1743 eta ondoko edizioak), 1812ko *Doctrina Khiristia*, 1834 baino lehen data daitekeen *CatS*, edo *Heren-Ordreco escu libria* (1860).

- (239) *Hounki gin hiçala* (*SteEli* 977)
(240) *Hunki jin hizala*, / *Gure mahañiala* (Etch “Sarrantzeko senthoralak”)
(241) *Zeren legiak erakhusten beitrauku, ezizala paillard.* (Tt *Onsa*)
(242) *Guiçon erhailé eziçala obraz, ez boronthatez / Luxurious eziçala gogoz, ez corpitcez. / Iaquilé falsu eziçala, ez iagoiti gueçurti.* (PrS 14)
(243) *Iakile falsu eziçala &c* (Bp I 101)

Eta corpus historikoan *hizala* / *ezizala* formak fosilduak diren heinean, orobat erran daiteke 2. pertsona neutroko formez. Ezezko perpausetan lekukotua den biez landa (244)-(245), *zirela* bi formulatan ageri da: *benedikatü zirela* (246)-(251) eta *hunki jin zirela* (252)-(256).

- (244) *Et zirela, othoi, zikada elgerra iduri* (Tt Onsa)
- (245) *Etzirela hebentik harat, urgillutzu, glorioz, eta fanfaron* (Tt Onsa)
- (246) *Benedicatu cirela, eta guiçounec laida citcela eternalki.* (Othoitce 12, 96 & 104)
- (247) *Benedikatü zirela, ene Jinkua.* (Mst III 8, 3)
- (248) *Plazer badüzü ülhünpian izan nadin, zirela benedikatü; eta plazer badüzü argian izan nadin, zirela berriz benedikatü; ene konsolatzeko huntarzüna balin badüzü, zirela benedikatü; eta nahi badüzü thürbürarzünian izan nadin, zirela orobat bethiere benedikatü.* (Mst III 17, 2)
- (249) *Zirela arren benedikatü, Jauna.* (Mst III 21, 6)
- (250) *Zirela benedikatü, ene Jinko Jauna, guri heltzen zaizkün gaiza orotan.* (Mst III 45, 1)
- (251) *Ene Jinko Jauna, aita saintia, zirela orai eta bethiere benedikatü.* (Mst III 50, 1)
- (252) *Hunki jin zirela, Xiberua.* (Chiveroua 59 & 139)
- (253) *Hünki jin zirela, / Malkülina anderia.* (Malqu 400)
- (254) *Hünki jin zirela, / andere Malkülina* (Malqu 447)
- (255) *Hünki jin zirela, / ene tanta maitia.* (Malqu 474 & 489)
- (256) *Hozana, hounki jin cirela* (EvS 12, 13)

**Edun* aditzaz denaz bezainbatean, haren inperatibo sintetikoak normalean *uste ükhen, dolü ükhen* bezalako aditz perifrasietan aurkitzen dira (subjuntibotik abiatuak). *Diala & düzüla* pareak beti funtzionatzen du adizki sintetiko gisara, baiezko perpausetan ‘ukazu’ erran-nahiaz (257), (261) & (262), eta ezezko perpausetan ‘ez ezazu ukan’. Behin *eztezazüla & eztüzüla* perpaus berean batu dira (264).

- (257) *Koraje diala erraiteko.* (Boubane 37)
- (258) *Besteren honic nahi eztiala, eduquiteco gaistoqui.* (PrS 15; Bp I 47; CatOlo (2), CatOlo2 (2); DKhi 32; HOrdre 194; CatS)
- (259) *Eztiala ouste amenx / hire lotxa guirela.* (Edipa 205)
- (260) *Ni orobat biziko nüik / eztiala düdarik, / eta nahi ezipahiz eneki / heure gisa egik.* (Malqu 122)
- (261) *Bethi duçula ouhoure, / Bethi halaber gloria, / Heben eta celietan / Iguçu çoure bakia.* (Othoitce 104)
- (262) *Adela cite pacentciaren lehenago, ecieç consolacioniaren ukheitera, eta boçtarioua beno nahiago duçula, khurutchia kharreiatu.* (Mst II 10, 1)
- (263) *Eztüzüla uste badela ihurere zü beno erorkoragorik.* (Mst I 2, 4)
- (264) *Besteren egitekuetzaz eztezazüla har ezagützerik, eta jente handienetzaz phürü eztüzüla arrankürarik.* (Mst I 21, 3)
- (265) *Eztüzüla uste, bihariümen goiziala heltüren zirela.* (Mst I 23, 2)
- (266) *Eztüzüla seküla uste, zerbait zirela, zure obra hunak direla kausa.* (Mst III 4, 2)
- (267) *Gizonen maitetarzün berheziaz eztüzüla axolik.* (Mst III 24, 2)
- (268) *Egürükazü Jinko Jauna, gizonki maneia zite, koraje har ezazü, etzitalia mesfida, ez-etare hebentik aparta; bena ere eztüzüla dolürik zure khorpitzari.* (Mst III 35, 3)
- (269) *Ene semia, Jinkuatan ezarzü fermoki zure bihotza, eta gizonen jüjamentiaren eztüzüla lotsarik.* (Mst III 36, 1)
- (270) *Eztüzüla axolik jakitez, nurk hori erran, edo manhatü dian.* (Mst III 49, 7)
- (271) *Monseigneur, eztuçula anxia, / etcitaçu ezcapiren.* (StJul 597)
- (272) *Arren, arren, ene ama maitia, / eztuçula dudariq batere, / eta, othoy, sinhex neçaçu / diferitu gabe.* (StJul 1067)
- (273) *Çoure ouhouria duçu conxervy; / houracq galdiagatyq / eztuçula, arren, / batere phenaricq.* (StJul 1259)

- (274) *Aleta eniaz, sira, / eztuçula dudariq, / ny naikeçu ny / mithiliq hobenetariq. (Edipa 177)*
 (275) *Eztüzüla erregetik, / ezpazünü ere / züre büria beizik. (Malqu 243)*

1.4.3.3.2. Gainerako aditzen inperatibozko forma sintetikoak

Zuberoako testurik zaharretan, ondoko aditzek ematen dute inperatibozko forma trinkorik: *ebil, *edun, egin* (gehi *so egin*), *egon, eman, erakhar, erakhats, erho, erran, etxeiki, ezar, idoki, *i(n), jaugin, joan & üt.* XVIII. mendean halako formen lekukotza emendatuz doa: *ebil, eduki, egin* (gehi *so egin*), *egon, eitz, ekhar, eman* (gehi *gogo eman*), *eragin, erran, erakhats, etxeiki, ezar, ideki, igor, ikhous, *i(n), jaugin, joan, ükhen & üt.* Erran daiteke molde hau emankorra dela aldi historikoan gaindi. Ikus V, § 3.3.1; bertan dautza forma horien adibideak.

1.4.3.4. Subjuntiboan oinarritutako formak baiezko perpausetan

Zuberoako testu zaharretan *izan & *edun* aditzen “subjuntibo-inperatibozko” forma sintetikoak baiezko perpausetan ongi lekukotuak badira ere, **edin & *ezan* laguntzaileenekin ez da horrela gertatzen. Izatekotan, XIX. mende inguruan **edin & *ezan* parearen orainaldiko formak inperatibo gisa hasiko dira lekukotzen, Eguiateguy aitzindari (276). Hortaz, hedapen analogiko batez mintzo gaitzke. Fenomenoaren azalpena bikoitza izan daiteke: batetik, inperatiboaren forma perifrastiko negatiboen (zein sintetiko baiezkoen) eraginaz pentsatu behar da —jusiboaren *-(a)la* atzizkidun formenarekin batean—; bestetik, inguruko erdaren eraginaz (esp. *que lo veas con tus ojos* ‘vélo con tus ojos’). Zein-nahi ere den haren jatorria, berrikuntza berankor eta mugatu bat dateke hau.

- (276) *O! zü aitoren seme, zitalia jar peregriaren pare, bethi zü baizik eztüzüla. (Egiat I 6)*
 (277) *Duçula bekhatu ororen pharcamentia, eta eman citçala bere alde ezkugnian haitatieki. Ordian icous deçaçula burraz-buru çoure salvaçalia (Medit 221)*
 (278) *Jincoaren Saintu eta Santa ororen icenian, ediren deçaçula egun bakian çoure lekhia, eta Pharadusian içan dadila, eternitateco çoure egonguia; Jesus-Krist goure Jaunaren moyanez. Halabiz. (HOrdre 180)*
 (279) *Martyren armada triumphanta ikhous deçaçula çoure hartcera eraisten (HOrdre 182)*
 (280) *Çoure beguiez ikhous ahal deçaçula çoure Arrerosliaren beguitharte ezti eta gloriousa, haren aitcinian bethi içan citiela; eta odeyic gabe ikhous deçaçula eguia eternalaren arguia. Arima dohaxien ororen compagnan, ikhous eta goza deçaçula Celuco Jincoa, bethi mente gucietan. Halabiz. (HOrdre 183)*
 (281) *Eztcitçadala haboro hil eraz ene bihotzian bekhatu berri eguinez; bena bici citalia ene bihotzian, ni berthutiari jeraikiten niçalaric. (HOrdre 173; Myst 130)*

1.4.3.5. Inperatiboa geroaldiari buruz bihurtua

Inperatiboa adierazten duten formekin finitzeko, ez da ahantzi behar aginduak geroaldiari buruz igor daitezkeela. Horretarako zubererak bi bide eskaintzen du: 1) inperatibozko formari *-(te)(ke)* atzizkia eranstea; eta 2) [partizipio prospektiboa + *izan & *edun*] perifrasiak.

Ez dugu “geroaldi arkaiko” deitura tradizionalen sartzen den formarik (-te, -ke morfemadunik) inperatibozko balioaz atzeman, ez joskera sintetikoan ez eta laguntzaile gisara —halere, ez da behar holakorik behin betiko baztertzea—. Erabilera hauek sistematikoki ikertu ez ditugun arren, zenbait etsenplu ekarriko dugu.

1.4.3.5.1. Inperatibozko forma -ke-dunak

Les textes anciens font état d'un impératif futur, c'est-à-dire d'une forme indiquant que l'ordre énoncé est rapporté à un moment postérieur à celui de l'énonciation. Il se constitue en ajoutant les suffixes -te / -ke à la forme finie d'impératif (forme synthétique ou auxiliaire de la périphrase). On retrouve des exemples de ce type dans les textes occidentaux *RS* et Lazarraga. [...] Il semblerait pourtant qu'un jour ce type d'impératif ait été étendu à tous les dialectes, puisque les siècles suivants, les labourdins Etxeberri de Ciboure et Etxeberri de Sare mais aussi quelques textes guipuzcoans en apportent des exemples. (Mounole 2011: 96)

Zuberoan inperatibozko adizki bakarra atzeman dugu -ke atzizkiarekin (282). Lekukotasun bakarra izanik ere, garrantzi handikoa da, eta areago herri antzertiaren tradizioan ageri dela kontuan hartuz gero. Balio beza Mounoleren baieztapenaren indartzeko.

(282) *Alo, Siflor, eguicq / bertan executione. / Jauz eracy itçakecq beguiaq, / animal bassacq guero / lachat itçacq, bertan / irex ditcen oro. (StJul 1209-10)*

1.4.3.5.2. [part. prosp. + izan & *edun] perifrasiak

Geroaldia adierazten duten [partizipio prospektibo + izan, *edun] perifrasiak agindu bat adieraz dezakete —orobat gertatzen da jusiboarekin; cf. § 1.5.3.5—. Horren erakusgarri, Mounolek Leizarragaren pasarte bat sinalatzen du (frantsesezko iturriaren bermeaz), Lazarragarengan ber balioa lukeen *idi erroaren gaineko perifrasiak ere aipatuz (2011: 93). Menturaz halakoa den Maisterren kasua, izari handiengan 2. pertsonaz idatzia baita. Bihoaz beste bi lanetako hiru pasarte hauek:

- (283) *Gingouaren hitça biz complitu: / Çuc sorthuren duçu Jesus mundian. (NLilia 3)*
 (284) *Ene gorainçiaq Deïçoçu / theadoriqui Eguinen / harequi Escouñcia / dudala desiratcen. (Xarlem 76)*
 (285) *Eliçabat Jçanen duçu / hiri hountan foundatu / Eta Apescupubat / orai Estalatu / ordre emaiten deiçut / himnes mementian / Eliça houra Eraguinen duçu / ahal beçain bertan. (Xarlem 660-661)*

81. TAULA. Aditz iragangaitzen inperatibo perifrastikoak Zuberoan.

	(h)adi	zite	ez (h)adila	etzitjala
O <i>Pro</i> ca.1600	7		4	
Bela ca.1600	1			
Zalgize ca.1600	1			
Etchart 1616				
O <i>Po</i> 1657	1		1	
Tt <i>Onsa</i> 1666		64		2
Tt <i>Arima</i> 1672	2	12		1
<i>PSing</i> 1676				
Bp 1696				
<i>CatOlo</i> 1706	1			
<i>Othoitce</i> 1734	15	17		
<i>CatOlo2</i> 1746	1	1		
Mst 1757	5	52		25
<i>IP</i> 1757				
Ressegue 1758				
<i>Petit Jean</i> 1769	3	5		
<i>StJul</i> 1770	2	12	2	2
Mercy 1780		1		
<i>NLilia</i> 1782		2		
Egiat I 1785		5		1
<i>Bala</i> 1788				
<i>Jouanic</i> 1788		2		
<i>Boubane</i>	3	4		
<i>Chiveroua</i>	11		2	
<i>Edipa</i> 1793	16	23	1	1
<i>Xarlem</i> ca.1800	31	6	4	1
<i>SteEli</i> ca.1810	22	20		5
<i>Malqu</i> 1808	2	3		
<i>DKhi</i> 1812				
<i>Uscara Libria</i> 1814		48		6
<i>Petitun</i> 1836				
<i>CatS</i> ca. 1836		4		
<i>Khurutch</i> 1838				
<i>Medit</i> 1844	5	21		1
Ip <i>KurBD</i> 1847		1		
<i>CanBel</i> 1848	11	4		
Etchahun XIX. m.	2	4		2
Archu <i>Alh</i> 1848	5	1		
<i>MaiMarHil</i> 1856		9		
Ip <i>Dial</i> 1857				
<i>HOrdre</i> 1860	1	9		1
<i>Myst</i> 1862	2	13		
Urruty (oro) 1873		8		2
<i>SGrat</i> 1879		1		
<i>Catuchuma</i> 1899				
Oro	140	372	14	48

82. TAULA. Aditz iragankorren inperatibo perifrastikoak Zuberoan.

	<i>ezak</i>	<i>ezazü</i>	<i>eztezala</i>	<i>eztezaziila</i>
<i>O Pro</i> ca.1600	8		4	
<i>Bela</i> ca.1600				
<i>Zalgize</i> ca.1600				
<i>Etchart</i> 1616				
<i>O Po</i> 1657	2	3	1	
<i>Tt Onsa</i> 1666	1	31	4*	3
<i>Tt Arima</i> 1672	4	16	2	5
<i>PSing</i> 1676	3		4*	
<i>Bp</i> 1696	5	1	8*	
<i>CatOlo</i> 1706	7	4	7*	1
<i>Othoitce</i> 1734	4	19	1	1
<i>CatOlo2</i> 1746	7	3	7*	1
<i>Mst</i> 1757		86	1	40
<i>IP</i> 1757	4	1		
<i>Ressegue</i> 1758	1	4		
<i>Petit Jean</i> 1769	1			
<i>StJul</i> 1770	4	34		3
<i>Mercy</i> 1780		8		1
<i>NLilia</i> 1782		2		
<i>Egiat I</i> 1785	1	4		
<i>Bala</i> 1788				
<i>Jouanic</i> 1788				
<i>Boubane</i>		3	1	
<i>Chiveroua</i>	9	1		3
<i>Edipa</i> 1793	8	34	1	1
<i>Xarlem</i> ca.1800	1	42	1	1
<i>SteEli</i> ca.1810	6	46	1	2
<i>Malqu</i> 1808	1	2		1
<i>DKhi</i> 1812	5	76	8*	
<i>Uscara Libria</i> 1814	2	50		10
<i>CatS</i> ca. 1836	9	9	8*	
<i>Khurutch</i> 1838	1	2		2
<i>Medit</i> 1844		84		3
<i>Ip KurBD</i> 1847		4		1
<i>CanBel</i> 1848	4	5		
<i>Etchahun</i> XIX. m.	2	5		
<i>Archu Alh</i> 1848	2	3	1	3
<i>MaiMarHil</i> 1856	1	15		2
<i>Ip Dial</i> 1857				
<i>HOrdre</i> 1860	15	57	4*	1
<i>Myst</i> 1862	7	20	1	1
<i>Urruty (oro)</i> 1873		15	2	2
<i>SGrat</i> 1879				
<i>Catuchuma</i> 1899		4		
<i>Oro</i>	125	693	67	87

* Errepika hutsak, formulak

83. TAULA. Inperatibozko forma sintetikoak: *izan* & **edun*.

	<i>izan</i>		<i>*edun</i>	
	(h)izala zirela	ez (h)izala etzirela	diala düzüla	eztiala eztüzüla
O <i>Pro</i> ca.1600				
Bela ca.1600				
Zalgize ca.1600				
Etchart 1616				
O <i>Po</i> 1657		1		
Tt <i>Olsa</i> 1666		1 2		
Tt <i>Arima</i> 1672				
<i>PSing</i> 1676		3		
Bp 1696		1*		
<i>CatOlo</i> 1706				
<i>Othoitce</i> 1734	3		1	
<i>CatOlo2</i> 1746				
Mst 1757	8		1	9
<i>IP</i> 1757				
Ressegue 1758				
<i>Petit Jean</i> 1769				
<i>StJul</i> 1770				3
Mercy 1780				
<i>NLilia</i> 1782				
Egiat I 1785				
<i>Bala</i> 1788				
<i>Jouanic</i> 1788				
<i>Boubane</i>				
<i>Chiveroua</i>	2			
<i>Edipa</i> 1793				1
<i>Xarlem</i> ca.1800				
<i>SteEli</i> ca.1810	1			
<i>Malqu</i> 1808	4			1
<i>DKhi</i> 1812		6*		
<i>Uscara Libria</i> 1814				
<i>CatS</i> ca. 1836		8*		
<i>Khurutch</i> 1838				
<i>Medit</i> 1844			1	
Ip <i>KurBD</i> 1847				
<i>CanBel</i> 1848				
Etchahun XIX. m.	1			
Archu <i>Alh</i> 1848				
<i>MaiMarHil</i> 1856				
Ip <i>Dial</i> 1857				
<i>HOrdre</i> 1860		3*		
<i>Myst</i> 1862				
Urruty (dena) 1873	1			
<i>SGrat</i> 1879				
<i>Catuchuma</i> 1899				
<i>Oro</i>	2 18	23* 2	- 3	- 14

1.5. Jusiboaren adierazpena

1.5.1. Sarrera

Gogora bedi tesi honetan *jusibo* terminoa 3. pertsonari igortzen zaizkion aginduentzat baizik ez dugula erabiltzen (ikus KONTZEPTUALIZAZIOA, § 1.1). *B-* aurrizkia hartzen duten formetarik landara, euskarak bestelako egiturak ere baditu jusiboaren adierazteko: orainaldiko formak *-(e)la* atzizkiarekin, joskera sintetiko nahiz perifrastikoan (*datorrela, joan dadila, egin dezala*). Atal honetan *b-* aurrizkiaren balioaren, erabileraren eta muga berri emanen dugu (§ 1.5.2.1), bai eta orainaldiko formen gainean eratu jusiboena ere (§ 1.5.2.2). Zuberoako testuen lekukotza ikertu ondoren (§ 1.5.3), azterketa diakronikoaren barnean, jusiboaren bi moldeen arteko lehiari arreta eskainiko zaio (§ 1.5.4).

1.5.2. Jusiboaren adierazpena euskaraz

1.5.2.1. *B-* aurrizkidun formak

B- aurrizkidun jusibozko formak lekukotuak dira euskal herri eta garai guztietan. Haien erabilera zenbait faktoreren menpekoa da: perpausa baiezko ala ezezkoa den, aditzaren jokamolde sintetiko ala perifrastikoa den eta, aditz iragankorren kasuan, objektu zuzena 1., 2. edo 3. pertsonakoa den (Lafon 1944: xx; Oyharçabal 2000: 2; Mounole 2011: 97).

- (286) *Santifikadu dila zure izena, betor gugana zure erreñua, egin bidi zure borondatea.* (Kapanaga *Dotrinea*)
- (287) *Ikas bezate lehenik beren etxe proprira pietateren erakusten* (Lç Paul Tim. 5, 4)
- (288) *Minza bite guzaz zehar, eta bira gure behar.* (O Pro 647)
- (289) *Beuka deseo andia al dagien guzian enzuteko.* (Ber *Tratado* 5. kap.)
- (290) *Iuia bezate nork duen falta guk bietarik.* (Urte, *Ethorkia*, 31. kap.)
- (291) *Biç Jincouatan çoure phensamentia, eta bihoua thaïc gabe Jesu Kristeganat çoure othoitcia.* (Mst II 1, 4)
- (292) *Dadukan dudaz konforme akusatu bidi.* (Otxoa Arin, 5. kap.)
- (293) *Esan begie besteak gura dabena.* (Añibarro, *Geroko Gero*, 19. burua)
- (294) *Bestaliarrak nahi tinak Jaon her adreza bite.* (Mardo “Bestaliarrak”)
- (295) *Nourbait egarri bada, jin bedi ene gana eta edan beza.* (EvS 7, 37)

Beraz, *b-* aurrizkia ager daiteke a) aditz iragangaitzen formetan; eta 2) aditz iragankorren formetan, baldin eta objektu zuzena 3. pertsonakoa bada,³⁶⁸ eta betiere [+ORAIN + *-(e)la*]

³⁶⁸ Bada salbuespenik: “Telles formes jussives ont été également utilisées au cours des 18ème et 19ème siècles en labourdin avec les phrases transitives à conjugaison périphrastique et à objet direct de 1ère ou 2ème personne” (Oyharçabal 2000: 2). Hauen adibideak bildu ditu Oyharçabalek, ondoko formetan: *benaza* ‘nazala’, *bezazate* ‘hazatela’, *bezaitza(te)* ‘(hark/haiek zu) zaitza(te)la’, *begaitzate* ‘gaitza(te)la’ & *bezaitzate* ‘(hark zuek)

moldeko formekiko lehian. Iduri luke *b-* aurrizkiaren erabilpenaren testuingurua baiezko perpausetara lerratu izana: “Dans les dialectes orientaux modernes, les phrases jussives négatives se réalisent avec la forme du présent suffixée plutôt qu'avec le préfixe jussif (lequel n'est pas exclu cependant ; cf. Lafitte 1962 § 865)” (Oyharçabal 2000: 2). Azkenik, *b-* aurrizkia baztertzen da ezezko perpausetako joskera sintetikoan: “Dans tous les dialectes, y compris les occidentaux, [l'usage] est non naturel ; le maintien du préfixe jussif entraîne l'emploi de la conjugaison périphrastique” (*ibid.*).

1.5.2.2. Oraineko formak + *-(e)la*

Jusiboen adierazteko bigarren moldea orainaldiko forma jokatueta abiatzen da, dela [aditzoin / partizipio + **edin*, **ezan*, *egin*] perifrasiari gainean (296)-(300), dela adizki trinkoetan (301)-(302), *-(e)la* atzizkia erantsiz. Halere, inoiz hirugarren pertsonaz igortzen den manua subjuntibo hutsean ageri da, *-(e)la* gabe (303).

- (296) *Santifikadua izan dila zure izena*. (Betolatza)
- (297) *Goberna dezatela Iainkoaren loriatan*. (Pouv *Dotrina* “Pregariak”)
- (298) *Santifikadu dila zure izena*. (Arzadun)
- (299) *Jangoikoak alan nai daijala*. (Añibarro *Geroko Gero* 56. burua)
- (300) *Beguir ditiala orano juratcetic*. (*HOrdre* 19)
- (301) *Beste guziak dantzutela, esan zien, Absalonen bizia, arren, gorde zezatela*. (Lard XIX)
- (302) *Laidatu dela jauna Gincó creiaçalia*. (*Xarlem* 538)
- (303) *ayguelon eta ferragus / Egon ditian Navarran / *Eta ounxa avisatu / Estitian françian*. (*Xarlem* 43)*

Jusiboaren molde hau subjuntiboari lotua da, hainbat hizkuntzatan gertatzen den bezala: “Les langues les plus diverses (espagnol, italien, grec classique, hausa, swahili et luvale (langues bantoues) se servent du subjonctif comme forme de jussif” (Mounole 2011: 96). Euskaraz [aditzoin + **edin*, **ezan*] eta [partizipio + *egin*] perifrasietan gauzatzen da, edo “subjuntibo zahar” deitua izan den joskera sintetikoaren gainean. Ikusiko denez (§ 1.5.4), hein batean, jusiboeko formen bilakaera joskera analitiko edo sintetikoaren araberakoa izan da.

zaitzatela’. Forma hauen izaeraz ondokoa dio Oyharçabalek: “Si elles ne sont certainement pas dues à quelque invention artificielle, ces formes, néanmoins, se sont sans doute développées de façon assez récente (18ème siècle), puisqu'elles ne sont pas attestées dans les textes des deux siècles précédents. Elles semblent également avoir été restreintes au dialecte labourdinois, et à l'auxiliaire **ezan* (aucun exemple n'est attesté à ma connaissance avec un verbe en conjugaison synthétique)” (*ibid.* 7). Mounolek hedapen analogikoa dakus halako formetan: “Tout porte à croire que ces formes se sont développées tardivement et par extension analogique du préfixe *b-* à toutes les formes de jussif” (2011: 97). Bestalde, Bonapartek gipuzkeraz ere agerrarazi zituen halakoak (1869: 53 & 72). Oyharçabali jarraikiz, “Seul le souletin littéraire est présenté sans de telles formes” (2000: 7).

1.5.3. Jusiboaren adierazpena Zuberoako testuetan

1.5.3.1. [B-ERRO] moldeko jusiboak

Zuberoan *b*-dun jusibo sintetikoak zenbait aditz errorekin lekukotuak dira; guztira hamar aditzetan aurkitu ditugu: **edun* (304)-(305), *egin* (306), *egon* (307)-(308), *etor* (309), *-io-* (310), *izan* (311)-(315), *jakin* (317), *jarraiki* (318), *jaugin* (319), *joan* (315)-(316).

- (304) *Ahalgegabeak bitu epher erreak*. “L'effronté se fait traiter avec des perdrix rôties” (O *Pro* 9)
- (305) *Bu gloria Jainko honak, / Bu gizonak / Bakea leihorretan*. “Gloire au bon Dieu au plus haut des cieux! paix à l'homme sur la terre !” (O *Po* XX)
- (306) *Nahis espegui gaiis ilhargui* “Bien qu'il ne fasse pas clair de lune, la nuit” (O *Po* XVI 1).
- (307) *Beude appart egun / Oro tristurac*. (NLilia 12)
- (308) *Izkiribatu dudana, bego izkiribaturic*. (EvS 19, 22)
- (309) *Betor betor herioa, / Bizi'ene hastioa*. “Que vienne, que vienne la mort ! La vie m'est odieuse.” (O *Po* VI)
- (310) *Gainerakoz bihotza / al' urrix' al' orotsa / duen, izterbegiak / porogatus bihotza*. “Quant à savoir si son cœur est femelle ou mâle, que l'ennemi en fasse l'épreuve et le dise !” (O *Po* XIII 23)
- (311) *Ordian bira alde orotaric bilduric goure botheren araura*. (Etchart 4, 1r)
- (312) *Gincoari biz laidorio, bicier baké, hiler paussu*. (Bp I 134)
- (313) *Gingouaren hitça biz complitu*. (NLilia 3)
- (314) *Possible deia oithian / berri hori eguia den? / Bena biz; behar dugu / bethi corage ukhen*. (SteEli 1496)³⁶⁹
- (315) *Biç Jincouatan çoure phensamentia, eta bihoua thaïc gabe Jesu Kristeganat çoure othoitcia*. (Mst II 1, 4)
- (316) *Hontarzün dianak bihoa hirian ta bürgian, etxez etxe*. (Egiat I 28)
- (317) *Beki on eta gaitzaren berri, kargutan duenak zenbait herri*. “Celui qui doit gouverner une province doit avoir connaissance du bien et du mal” (O *Pro* 73)
- (318) *Othoitzen eztakiena Jainkoari, berraio itsasoari*. “Celui qui ne sait prier Dieu qu'il s'adonne a la mer.” (O *Pro* 663)
- (319) *Biaigu bere praubegnu houneganat, eta alaguera beça, heda beça bere eskia, eta solta miserable haur bere hersidura orotaric*. (Mst III 21, 4)

Salbu *izan*,³⁷⁰ *egon* eta *joan* aditzentzat, *b*-dun jusibo sintetiko hauek arras minoritarioak dira zubereraren corpusean (ikus, beherago, 85-88. TAULAK). 84. TAULAK erakusten duenez,

³⁶⁹ Hau da *izan* aditzaren azken jusibo sintetikoa (ca. 1810). Gainerakoak ez bezalakoa da, subjektu ageririk gabea. Iduri luke frantsesaren *soit* soilaren kalkoa —espainolezko *sea* ‘amen’—, hots, euskaraz normalki *bego* gisara adierazten dena.

³⁷⁰ *Izanen* kasuan ez da *hala biz* formula liturgikoa kontuan hartu. Orotara, *hala biz* 195 aldiz ageri da corpusean: *PrS* (6 aldiz), *Bp* (7), *Catolo* (9), *Othoitce* (3), *CatOlo2* (9), *IP* (6), *Mst* (5), *Ressegue* (10), *StJul* (2), *Mercy* (3),

bederatzi aditzetarik bostek *b*-dun jusiboaren agerraldi bakarra dute corpusean: *etor*, *-io-*, *jakin*, *jarraiki* & *jaugin*; bost hauetarik lau Oihenartengan ageri dira, eta bosgarrena (*jaugin*) Maisterrengan:

84. TAULA. *B*- aurrizkia forma sintetikoetan, maiztasunaren arabera.

<i>izan</i>	31	Etchart 4, 1r; O <i>Pro</i> 91, 486 & 647; O <i>Po</i> XV; Bp I 134 & II 18; Mst I 1, 1; II 1, 3; 1, 4; 8, 3; 12, 15; III 4, 3; 16, 3; 21, 6; 29, 1; 37, 3; 40, 5; 40, 6; 49, 7; 50, 3; 50, 5; 56, 5 & 57, 4; <i>StJul</i> 1307; <i>NLilia</i> 3 (2); Egiat I 16; <i>SteEli</i> 1496.
<i>egon</i>	17	Saug 47; O <i>Pro</i> 641; Tt <i>Onsa</i> 3. kap. & 4. arrazoiña; <i>StJul</i> 109; <i>NLilia</i> 12; Egiat I “Hitzauria”, 9, 15, 17, 21 & 28; <i>Edipa</i> 337 & 963; <i>Boubane</i> 134; <i>EvS</i> 19, 22.
<i>joan</i>	10	O <i>Pro</i> 213; O <i>Po</i> XX; Tt <i>Onsa</i> 3. kap & 3. arrazoiña (2); Tt <i>Arima</i> ; Mst II 1, 4; Egiat I “Hamalaurduna” & 28; <i>Xarlem</i> 761.
<i>*edun</i>	3	O <i>Pro</i> 9; O <i>Po</i> XX.
<i>egin</i>	1	O <i>Po</i> XVI 1
<i>etor</i>	1	O <i>Po</i> VI.
<i>-io-</i>	1	O <i>Po</i> XIII 23
<i>jakin</i>	1	O <i>Pro</i> 73.
<i>jarraiki</i>	1	O <i>Pro</i> 663.
<i>jaugin</i>	1	Mst III 2, 1.

1.5.3.2. [*B*- + orainaldiko **edin* & **ezan*]³⁷¹ moldeko jusiboak

B- aurrizkia, bestenaz, **edin* & **ezan* laguntzaileen orainaldiko formei eransten ahal zaie. Perifrasi hauek dira, diferentziarekin, *b*- moldeko jusibo gehien lekukotu dituzten egiturak. Espero bezala, **edin*-en ABS pluraleko forma [-z-] pluralgilerik gabea da (332)-(335), eta **ezanen* ERG pluraleko forma *beze* (325), (330), (347) edo (348), salbu Tartasengan,

NLilia (1), Egiat (1), *UskLi* (27), *DKhi* (13), *CatS* (24), *Medit* (23), Ip *KurBD* (2), *MaiMarHil* (4), *HOrdre* (27), *Myst* (3), Urruty (2) eta *Catuchuma* (10).

³⁷¹ Euskara orokorrari buruz aritzean *egin* mendebaldeko laguntzailea aipatu beharko litzateke, eta **iron* ekialdekoa. Aldiz, azken hau ez da jusibozko formetan lekukotua izan: “Le jussif ne peut être utilisé avec l'auxiliaire oriental **iro*, lequel n'a d'ailleurs jamais d'emploi impératif ou subjonctif” (Oyharçabal 2000: 2). Ohartarazten dugu, aldiz, **iron* subjuntibo gisa uler daitezkeen perpausetan erabilia izan dela Zuberoan, balio final batez (Padilla 2013: 156).

erdialdeko [-TE-] pluralgilea erabiltzen duena (346)—. *Edin-en datibo indizearekiko formen artean (336)-(341), behin ageri da -zki- segida (339), hau ere Zuberoako euskarari arrotz.

- (320) *Bere onak eztituena urrikari, gomenda bedi urte gaitzari.* (O Pro 95)
- (321) *Minza bite guzaz zehar, eta bira gure behar.* (O Pro 647)
- (322) *Kalitza haur aparta bedi niganik.* (Tt Onsa 3. arrazoina)
- (323) *Erabil bedi saintuqui çouré icena, çouré erresuma gin bequigu, çouré boronthatia eguin bedi celian beçala lurrian.* (PrS 21)
- (324) *Hour haur igan bedi gora.* (Othoitce 62)
- (325) *Biz aphür bat mesperetxatü, eta ümiliatü, ezdeus bedi gizonen aitzinian, soferitzek, eta eritarzünek xeheka beze.* (Mst III 50, 3)
- (326) *Bena bera present beita, / minça bedy clarky.* (StJul 100)
- (327) *Complitu içan bedy / çoure boronthatia.* (StJul 138)
- (328) *Amen, hala içan bedy, hala biz.* (StJul 662)
- (329) *Erhauz bedi, harren bazca bilha bedi!* (Medit 214)
- (330) *Jaiki bedi Jaincoa eta, haren exayac hurrunt bite, ihes eguin bece haren aitcinian.* (HOrdre 182)
- (331) *Utçul bedi gaizkitic, eta eguin ountxa; tcherkha beça bakia eta jarraiki deçala.* (Epit I 3, 11)
- (332) *Çoure othoyac emplega bite.* (Ressegue 48)
- (333) *Sonu eguile suertiac / oro bite abantça!* (SteEli 908)
- (334) *Gayça hoyec igaran bite ezkiribuz.* (UskLi 125)
- (335) *Emaztiac ere içan bite sousmis beren senharrer.* (Epit I 3, 1)
- (336) *Celaric nahi eztuianari eman bequiu basto.* (Saug 132)
- (337) *Jin bekitçat laguntcera, ene escupetic jelkhitera.* (Medit 57)
- (338) *Agui bekit çuc dioçun beçala.* (MaiMarHil 37)
- (339) *Ahatz bekizkitçu haien bekhatiac eta nouriac.* (MaiMarHil 129)
- (340) *Aitciniala aguer bekiçu Aingurien khorte brillanta, hel bekiçu Apostolien semblada gloriosa.* (HOrdre 182)
- (341) *Ene cerbutchari dena jarraiki bekit.* (EvS 12, 26)
- (342) *Saguak jan liroena, jan beza gathuak.* (O Pro 704)
- (343) *Jinkuak maradika beza Gaztelondo Topetia.* (Etchahun “Ahaide delizius huntan”)
- (344) *Ihes eguin beça çoure aitcinian Satanec bere laguneki.* (HOrdre 182)
- (345) *Nourbait egarri bada, jin bedi ene gana eta edan beza.* (EvS 7, 37)
- (346) *Egin bezate argi mundu orori.* (Tt Onsa 3. kap.)
- (347) *Jarraik beze santü handi haren errana.* (Egiat I 2)
- (348) *Emazte gaizto malerousaq / oroq jaquin bece noula den.* (Edipa 151)
- (349) *Bena Jinkuak lagün bitza haiek nik maitha artino.* (Etchahun “Musde Tiraz”)
- (350) *Goure Jaunac plazer badu, eman biçagu.* (Bp I 134)
- (351) *Eman biçacu bethiereco içatia.* (HOrdre 182)
- (352) *Cietaric bekhatu gabe denac ourthouc biço lehen harria.* (EvS 8, 7)

1.5.3.3. [+ORAIN + -(a)la] moldeko jusibo sintetikoak

Gorago errana den bezala, *b-* gabeko jusibo sintetikoak orainaldiko forma jokatueterik abiatzen dira. Mendebaldean *datorrela* ‘etor bedi, etor dadila’ bezalakoak ohikoak badira, zubereraren corpusean oroz gaintetik *izanen* gaineko trinkoak aurkitu dira [+ORAIN + (a)la] egituretan. *Izan*-en *b-*dun jusibo sintetikoak ABS singularrekoak dira kasik beti; *direla* bi aldiz

atzeman da, baina jusibozko balioa dudazkoa gertatzen zaigu (367). Erran behar da gehienak *izan*-en gainean eratuak direla (ikus 85. & 87. taulak): 57 agerraldi vs. 8 **edun*-entzat —eta zortzi horietarik zazpi testu berean, zeinetarik sei ber formularen errepikapen huts baitira (369)-(370)—. (371)-ko pasarteak *joan*-en jusibo sintetiko bat lekukotzen du.³⁷²

- (353) *Iaincoa dela gourequi.* (Etchart 3, 1v; 4, 1v; 5, 1v; 7, 2r & 8, 1v)
 (354) *Maradikatu dela gizona, zoiñek gizonaren semia tradituko baitu.* (Tt Onsa 3. kap.)
 (355) *Gincoua dela maithatu, / Oroz dela cerbutchatu.* (Othoitce 61)
 (356) *Halaber laidatu dela [Virginia sacratia].* (Othoitce 96)
 (357) *Gracia dela çoureky, benedictione eta bake ossagarriareky.* (StJul 233)
 (358) *Amen, hala dela, hala biz.* (StJul 664)
 (359) *Bethierecoz dela laidatu Andere dana Maria.* (NLilia 8)
 (360) *Si quierez etender / kaka dela cientako.* (Edipa 248)
 (361) *Haren boronthate saintia / bethi dela konplitü!* (Chiveroua 345)
 (362) *Benedicatu dela jauna charlemaigna çourequi.* (Xarlem 989)
 (363) *Courriera, Gincouaren bakia dela bethi çoureki.* (SteEli 1261)
 (364) *Benedicatu dela Jaunaren icenian jiten ceikuna; içan bedi laydatia celuric gorenian.* (UskLi 42)
 (365) *Maradiakatü dela / orena eta mementua.* (Malqu 124)
 (366) *Laidatu eta benedicatu dela bethi Maria ecinago garbia.* (MaiMarHil 120)
 (367) *Excumucatu direla diogu hereticouac, simonianouac, confidenciariac, Magicienac, belhaguiliac, eta açtiac oro.* (IP 12)
 (368) *Aita, seme, espiritiac diela / Gloria hirourec içate batian.* (Othoitce 95)
 (369) *Gloria diela Aytac, semiac eta Spiritu Saintiac.* (UskLi 43)
 (370) *Gloria diela...* (UskLi 119, 121, 123, 126, 127 & 129)
 (371) *Oro douatçala haren bistatic.* (Medit 221)

1.5.3.4. [+ORAIN + -(a)la] moldeko jusiboen forma analitikoak

Azkenik, **edin* & **ezan* laguntzaileekiko perifrasiari, maiz *subjuntibo* deitu izan direnak, -(a)la atzizkia erantsiz ere adieraz daitezke jusiboak. Gogora bedi aditz iragankorretan *b-dun* formak ABS 3. pertsonakoa delarik baizik ez direla eratzten, § 1.5.2.1 puntuan aipatu diren salbuespenak gorabehera. Hortaz, ABS 1. eta 2. pertsonakoa denean ez baita *b-dunen* eta *b-* gabekoen arteko lehiarik gertatuko, puntu honetan ABS 3. pertsonako duten formak baizik ez dira kontuan hartuko.

³⁷² *Meditacioniac* (1844) Baratciarten *Guiristinoqui bicitceco eta hiltceco moldea* (1784) liburuaren zubererazko itzulpen eta moldaketa izateak bide ematen du *douatçala* forma lapurterazko iturriaren eraginak agerrarazi dukeela pentsatzeko. Ez dugu pasartearen iturria atzeman, baina beste pasarte batean ikusten dugu zubererazko bertsioaren moldatzaileak iturriaren forma sintetiko batzuk analitiko bihurtu dituela: *Dathorçula oraino Martir gloriossoen armada triumphantia* (Baraciart 264) → *Jin dakiçula orano Martir gloriossen armada triumphantia* (Medit 220). Bestalde, Zuberoan *joan* aditzaren jusibozko forma sintetikoak lekukotuak ditugun bitartean (ikus 84. TAULA), *etorriren* kasuan soilik Oihenartek eman du *betor* (O Po VI); ez bedi ahantz zuberotarrek *jin* erabili dutela maizenik.

- (372) *Eta comentia dei dadila bethiere Santa Clera. (SteEli 1079)*
 (373) *Mundu orori balia dadila sacrificio hori. (HOrdre 92)*
 (374) *Hilen arima honac oro çoure misericordiaz othoi baké bethierecoaz goça ditiala. (Bp I 137)*
 (375) *Ene phensamentü gaixtuak oro ihesi juan ditiala. (Mst III 23, 3)*
 (376) *Saintiac oro arartecari içan ditiala gouretaco Gincouaren eretcian. (DKhi 9)*
 (377) *Suian ezcoua beçala çoure aïtcinian hourt ditiala. (Medit 221)*
 (378) *Horien arabera içan ditiala ene lanac, elhiac, eta gogouac. (HOrdre 88)*
 (379) *Khirsti hil direnen arimac phausian içan ditiala. (Myst 12)*
 (380) *Çoure arguiac argui deçala hetan gaignen bethiere. (Ressegue 52)*
 (381) *Arranouñcia deçala lurreco ezdeuskerier. (Khurutch 31)*
 (382) *Seculaco lecerat ihes eguin deçala. (Medit 221)*
 (383) *Oxo denak oxoa eghin dezala Eta oxo bethi egon dadila. (Archu 19)*
 (384) *Jincouac handi deçala gracia eta bakia cietan! (Epit I 1, 2)*
 (385) *Ene beguien aïtcinian lahardeca decela. (Edipa 900)*
 (386) *Arima fidel hil direnec baquiaren phausia uken decela. (DKhi 10)*
 (387) *Khirstiec oroc algareki bat eguin decela gogoz eta bihotcez. (HOrdre 91)*
 (388) *Hastia decela bekhatia. (Myst 101)*

Baiezko eta ezezko perpausen arteko desberdintasuna aipatu behar da. Mounoleren arabera, “Les auteurs orientaux des 15ème et 16ème siècles n’emploient jamais la forme à préfixe *b-* en contexte négatif” (2011: 98), baina baieztapen kategoriko horri ñabardurarik egin behar zaio. Egia da *b-* moldeko jusiboak baiezkoetan ezezkoetan baino anitzez aiseago aurkitzen direla; beraz, ezezko perpausetako jusiboak usuenik subjuntibozko formen gainean eratzen dira. Halere, Lafonek ohartarazi bezala,³⁷³ [ez *b-ERRO*] segida XV edo XVI. mendekotzat hartzen ahal ditugun atsotitzetan ageri da (389)-(390), eta Oihenarten neurtitzetan (56), eta are 1844koa den *Meditacioniac* liburuan ere (392)-(394).

- (389) *Bere ahal dena, ezipiz bertzeren. (O Pro 91)*
 (390) *Ber’ etxea beirez dadukanak estalirik, ezpeza aurtik berzerenera harririk. (O Pro 92)*
 (391) *Nahis espegui gaiis ilhargui “Bien qu’il ne fasse pas clair de lune, la nuit” (O Po XVI 1).*
 (392) *Arren confondi bite eta ahalke ezipiritu gaichtouac oro, eta satanen ministroric batere ez bedi ausart çu celuco bidetic guibeltcera. (Medit 221)*
 (393) *Travaillatcian, çoure dessein principala ez bedi içan diharu irabaztia. (Medit 9)*
 (394) *Ez bite içan enetçat inutil, hayen erhokeriac çuhur neçala. (Medit 81)*

³⁷³ Hona Lafonen iruzkina: “Cette construction [nahiz kontzesiboa gehi aginterazko forma], dont je ne connais pas d’ autre exemple, et dont on ne peut dire si elle n’ est pas une création d’Oihenart, est remarquable [...] avec un impératif, et, qui plus est, avec un impératif négatif (*ez begi* « qu’il ne le fasse pas ! »). [...] La vieille langue a donc connu des formes négatives d’impératif. Mais d’autres dépouillements de textes seraient nécessaires pour déterminer dans quelle mesure elles ont été employées, et s’il faut voir en elles un archaïsme ou une innovation” (1949, in *Vasconiana* 818).

[Ez b-ERRO] egitura bizpalau aldiz baizik ez denean ageri, azpimarkatu behar da ezezko perpausetako jusiboek [+ORAIN + (a)la] moldean dutela adierazpide nagusia (395)-(403). Zenbaitetan baiezko/ezezko perpausen araberrako hautuak batera ageri dira (398) & (402).

- (395) *Urthearekila, iragan dateeno, kexa ezdadila.* (O Pro 677)
 (396) *Eztadila nehor tronpa.* (Tt Onsa 3. arrazoiña)
 (397) *[Arima] / eztadila iagoiti theiu, / berriz inikitiaz.* (Othoitze 51)
 (398) *Ixil bite dotorak oro, mütü bite kreatürak oro, zure aitzinian: zü baizik eztakidala ihur mintza.* (Mst I 3, 2)
 (399) *Eztadila arren zure bihotza nahas, ez-etare lotsa.* (Mst III 30, 3)
 (400) *Eztadila aüisart çoure bidialat aguertcera Satanen ministroric.* (HOrdre 183)
 (401) *Eta cien ornamentia eztadila içan campoticoua.* (Epit I 3, 3)
 (402) *Cietaric batec ere ezteçala soffri guiçon ehaile edo kurious beçala, besteren eguitecouetan. Bena khiristi beçala soffritcen badu ezteçala hartçaz ahalkeric ukhen; bena glorifica beça Jincoua hartan.* (Epit I 4, 15-16)
 (403) *Ezteçela jan bascaitan eta aihaitan baicic.* (HOrdre 11)

1.5.3.5. Jusiboa geroaldiari buruz igorria

Aipa dezagun, azkenik, aginduak geroaldiari buruz igor daitezkeela, hots, perpausa ekoizten den baino berantagoko memento batera. Jusiboen kasuan, euskaraz partizipio prospektiboaren gaineko perifrasiak balia daitezke, inguruko erromantzeen geroaldiko formen ordain. Hau sistematikoki aztertu ez dugun arren, Alexis Mercy-ren itzulpena (Eskiula, 1780) balia dakiguke erakusgarri gisa. Ondoan ematen den 9. artikuluan, partizipio perfektibodun zazpi perifrasi kausitzen dira, frantsesezko originalaren³⁷⁴ geroaldiko aditzen ordain gisara; haietarik seik garbiki adierazten dute jusiboa.³⁷⁵

Oren houra IGARENEN DUYE eliçan, Sacramentu Sainiaren aitzinian, eta dembora hartan OCCUPATUREN exerficio pietatezcouarençat; EGUINEN AHAL DUYE berhala, confecracionezco acte heben gaignen hirourgaren articulian marcatia; eta orhoitce jaun direcotrrac HAITATUREN DERENETARIC çombait; bakhoitçari bere jakitiaren eta indarraren arau. Perfonna iracourten eztakienec EMPLEGATÇEN AHAL DUKEYE oren houra, chapelet baten erraitez, edo beste

³⁷⁴ “On passera cette heure devant le très saint sacrement, et durant ce tems on s’occupera à de pieux exercices envers notre Dame du scapulaire, on pourra faire d’abord l’acte de consécration marqué cy dessus art. III et quelques prières que monsieur le directeur pourra leur indiquer, à chacun selon sa portée, les personnes qui ne savent pas lire pourront employer cette heure à dire le chapelet, ou à faire quelqu’autre des prières qu’elles savent, si on ne peut point aller passe cette heure dans l’église, on fera chez soy les prières qu’on auroit fait devant le saint sacrement, ou bien on les différera à un autre jour plus libre.” (Lucuix 1995: 58)

³⁷⁵ Hona hemen geroaldiko jusiboak: igarenen duye (fr. on passera), occupaturen [duye] (fr. on s’occupera), eguinen ahal duye (fr. on pourra faire), empletatçen ahal dukeye (fr. pourront employer), eguinen dutie (fr. on fera), igorrico edo diferituco dutie (fr. les différera).

çombait othoitce edo oracione dakien en eguitez edo erraytez. Oren haren igaraitera ecin jouayten badira eliçala, bere etchen EGUINEN DUTIE Sacramentu Sainiaren aytcinian eguin çutukyen othoitciac, edo beftela IGORRICO EDO DIFERITUCO DUTIE befte egun foltago batetaradrano. (Mercy 27-27)

Atal honi akabantza emateko, eta jusiboaren adierazpenaz eta maiztasunaz ari garela, ekar ditzagun zubereraren corpusean atzeman diren bi pasarterik aberatsenak. Lehena *Meditacioniac* lanetik atera da (1844):

Arren çoure arima khorpiticetic elkhitian, aitciniala JIN DAKIÇULA, Aingurien tropa; HUILLANT DAKITÇULA, jugetaco jarriric daudien Apostolu handia; JIN DAKIÇULA orano Martir gloriouren armada triumphantia; UNGURA CITÇALA confessoren khortiac; boztarioreki ERRECEBI CITCELA virgina chahiec, eta PLAÇA CITCELA Patriarken saihtsian.

Finian graciouski eta amorioreki HAR CITÇALA Jesus-Christec, eta ORDENA DEÇALA içan citian bethi haren presentcian direnen nombreco. Hurrun ordian çoure ganic ulhunpetaco loxeria eta suiaren < 221 > suplicioniac oro. CEDI BEKIÇU satan icigarria bere lagun ororeki, eta ikharaturic çoure ikhoustez. Ainguru saintiez laguntia, seculaco lecerat ihes eguin DEÇALA: JAIKI DADILA Gincoua, haren exaiac ITÇAL DITIALA, eta houra hugu dienec; oro DOUATÇALA haren bistatic; khiaren pare IÇAN DITIALA, eta suian ezcoua beçala çoure aitcinian HOURT DITIALA; justouac aldiz satisfa eta BOZ DITIALA. Arren CONFONDI BITE eta ahalke ezpiritu gaichtouac oro, eta satanen ministroric batere ez BEDI AUSART çu celuco bidetic guibeltcera.

Jesus-Christ, çoure gatic crucificatu denac, berac BEGUIRA CITÇALA thurmentietaric: çoure gatic hil içan den salvaçaliac berac BEGUIRA CITÇALA hiltce eternaletic: Gincoua biciaren semiac berac bere ardi maiten artian eçaguturic, artçain houn batec beçala, pharadusuco plazeren erdian EÇAR CITÇALA. Duçula bekhatu ororen pharcamentia, eta EMAN CITÇALA bere alde ezkugnian haitatieki. Ordian icous deçaçula burraz-buru çoure salvaçalia, eta çoure beguiez boztarioreki considera Eguia eternala, goça citian dohaxieci Gincouaren contemplaciaz dien < 222 > eztitarçun guciac, orai eta eternitatian. HALABIZ. (*Meditacioniac* 220-222)

Bigarren pasarte *Heren-Ordreco escu libriakoa* da (1860):

Gomendatcen çutugu, anaye (edo arreba) kharioua, Jinco orophoterexiari, çoinen creatura beiticira; eta othoitcen diçugu, naturari çor duguna heriotciac phacatu dukeçunian, utçul citian, çoure khorpitzta lurretic formatu dienarenganat. Çoure arima khorpitzetic elki < 182 > datekienian, aitciniala AGUER BEKIÇU Aingurien khorte brillanta, HEL BEKIÇU Apostolien semblada gloriosa; Martyren armada triumphantia ikhous deçaçula çoure hartcera eraisten; HAR CITÇALA bere artian Cofesoren tropa chouriac, ERRECEBI CITCELA Virgina ederrec boztariozco cantiken cantatzez; Patriarkec BESSARCA CITCELA eta bere dohaxuzco phausiala

LAGUNT CITCELA. AGUER BEKIÇU Jesusen beguithartia, eztitarçunez betheric eta boztarioac arguituric; eta haren gloriâz gozatcen dienekei, EMAN BIÇAÇU bethiereco içatia. Eztitçatçula eçagut Ifernuco ilhunpetaco heyagora loxagarriac, sugarretaco errabia, eta han soffritcen diren phena icigarriac. Ihes EGUIN BEÇA çoure aitcinian Satanec bere laguneki; IKHARA BEDI, çoure Ainguruz unguraturic ikhoustonian, eta SAR BEDI arguitceric ezten gayaren ilhumpe belcian. JAIKI BEDI Jaincoa eta, haren exayac HURRUNT BITE, ihes EGUIN BECE haren aitcinian, hora hugu dienece. Khia galtcen den beçala GAL BITE; ezcoa suyan hourtcen den beçala, HOURTBITE Jincoaren aitcinian spiritu gaistoac. Justoec aldiz GOZA BITCE bethicotz, Jincoareki edireiten diren plazerac eta hountarçunac.

< 183 > BIHOATZA arren ahalkez eta confusionez betheric, ifernuco legioniac, eta EZTADILA AÛSART çoure bidialat aguertcera Satanen ministroric.

Phenetic LIBRA CITÇALA, Jesu-Krist çoure gatic khurutchian itçaturic içan denac, BEGUIRA CITÇALA heriotce eternaletic, Jesu-Krist çouregatic hildenac. EÇAR CITÇALA bere gozameneczo pharadusu ederrian, Jesu-Krist Jinco Semiac, eta bere arditaco EÇAGUT CITÇALA eguiaczo Artzain houn harece. Çoure bekhatiac oro PHARCA DITÇATÇULA, eta JAR ERAZ CITÇALA bere escuinian, bere arima haitatien artian. Çoure beguiez ikhous ahal deçaçula çoure Arrerosliaren beguitharte ezti eta gloriosa, haren aitcinian bethi IÇAN CITIELA; eta odeyc gabe ikhous deçaçula eguia eternalaren arguia. Arima dohaxien ooren companian, ikhous eta goza deçaçula Celuco Jinco, bethi mente gucietan. HALABIZ.

Errebeci eçaçu, Jauna, çoure cerbutzaria, çoure misericordiac esparantça dien salbamentuzco lekhian. HALABIZ.

Libra eçaçu, Jauna, çoure cerbutzariaren arima, Ifernuco langer orotatic, phenen laçoetic, eta gaitz gucietatic. HALABIZ. (*HOrdre* 180-183)

1.5.4. Iruzkin diakronikoa

Oyharçabalentzat *b-* aurizkia ez da [D-], [Z-] eta [L-] morfemekin parekagarri: “[*B-*] correspond à un préfixe subordonnant de modalité énonciative, comme *ai-* et *albait-* dans la vieille langue; il est également semblable du point de vue de ses propriétés morphosyntaxiques aux autres préfixes complémentaires pouvant se joindre aux verbes, à savoir *ba-* suppositif et *bait-*” (2000: 1). Ondorioz, *b-* aurizkidun formek analisi berri bat behar dute:

Je proposerai d'analyser ces formes comme résultant de l'adjonction du préfixe modal jussif *b-* au radical du verbe tel que celui-ci apparaît dans le paradigme du non-présent. En fait ces formes verbales sont celles que l'on rencontre dans les impératifs à sujet ergatif, du type #*eza-zu* ou #*i-dazu*. Elles n'ont donc rien d'exceptionnel dans l'expression de l'injonction. A

l'impératif la forme nue n'est disponible avec les verbes transitifs que dans les formes sans préfixe personnel. Dans les jussifs, par contre, l'absence d'un sujet 2ème personne bloque leur emploi, sauf lorsque le préfixe jussif leur est joint. (*ibid.* 10)

Horrezaz gain, Oyharçabalek bi argudio sintaktiko baliatzen du *b*-dun formen analisi berriaren defendatzeko: a) jusibozko formek ez dute alokutiboa onartzen; eta b) ez dute menderakuntzazko inolako aurrizki edo atzizkirik onartzen (*ibid.*).

Ez da gure esku *b*-dun jusiboen sorreraren kronologiaren ezartzea; erran dezakeguna da testurik zaharrenetarik ongi lekukotuak direla, Zuberoan bezala euskal herri guztietan ere. Aldiz, testuek erakuts dezaketen bilakaeraren berri ematea posible dugu, eta Zuberoako lekukotasunei hertsatuz, jusiboaren bilakaera bi ardatzen inguruan deskriba daiteke: alde batetik *b*- aurrizkidun formak vs. *-(a)la* atzizkidunak; beste aldetik forma sintetikoak vs. analitikoak. Hori guztia ahanzi gabe perpausak baiezko edo ezezko izateak ere eragina duela jusiboaren adierazpeneko hautuen agertzean.

Corpusetik idoki diren jusibo guztiak bildu eta sailkatu ondoan, datuak testuka eta egituren arabera antolatu ditugu, aditz iragangaitz zein iragankorrenzat —87. & 88. TAULAK, hurrenez hurren; 85. eta 86. TAULEK mendekako zifrak eskaintzen dituzte—. Aditz iragangaitz eta iragankorrek batera harturik, ikusten dugu testurik zaharretan *b*-dun jusiboak gailentzen zaizkiela *b*-gabekoei. Oihenartek *b*- moldea ematen du kasik beti (10 vs. 1) —aipagarria da haren *kexa eztadila* (*Pro* 677) *b*-gabeko jusiboen lehenbiziko agerraldia izatea, seguruenik ezezko perpausa izateagatik—. Tartasengan proportzioa 34 vs. 4koa da, Belapeirerengan 10 vs. 1ekoa, eta Maisterrengan 45 vs. 5ekoa.

XVIII. mendearen bigarren erditik aitzina *-(a)la* atzizkidun jusiboak ugaritzen hasten dira, bereziki herri antzertiaren tradizioan: *Saint Julien d'Antioche* trajeria (1770) 11 *b*-dun vs 14 *-(a)la*-dun (guztiak iragangaitzak), *Sainte Elisabeth de Portugalen* 6 vs. 7, eta *Charlemagneko* 11 jusiboen artean ez da *b*-dunik. Baina herri antzertiko testuetako datuak engainagarriak gerta daitezke: haietarik ez da ondorioztatu behar joera berri baten hedakuntza (hots, *dadila* & *dezala* bezalako hedatzea *bedi* & *beza* moldearen kaltetan), baizik eta arkaismo batentzat hartzekoak diren *-(a)la* atzizkidun jusibozko forma sintetikoen iraupen nabarmena, bereziki *dela* formaren kasuan. Bistan denez, *-(a)la* atzizkidun jusibo sintetiko gehientsuenak *laidatü dela* / *benedikatü dela* / *madarikatü dela* / *Jinkoa* (*bakhea*) *dela zureki* bezalako formulak izateak (362)-(370) zaharkitze batera seinatzen duke. Trajeria zaharretako datuak Eguiateguyrenei alderatuz gero kontraste bizia azaleratzen da: *Philosofo Heuskaldun baten ekheia* lanaren 1. liburuko jusibo guztiak *b*- aurrizkidunak dira.

XIX. mendean *-(a)la* atzizkidun jusibo perifrastikoak Baionako diozesako testuetan hasten dira agertzen: *Meditacioniac* liburuan (1844) badira 21 *b*-dun jusibo perifrastiko vs. 12 *-(a)la*-dun perifrastiko; *Maiatza, Mariaren Hilabetian* 12 vs. 3; eta *Heren-Ordreco escu librian* 22 vs. 19. Urruty anderea gehiago baliatzen da *b*-dun: 12 vs. 4, eta 1899ko *Catuchuma españoulen* 6 vs. 1eko proportzioa da *b*-dunen alde.

Iragankorren saila bereiz aztertuz gero, *b*-dun jusibo perifrastikoen agerraldi gehienak XVII. eta XVIII. mendekoak badira, *-(a)la* atzizkidun jusibo perifrastikoen kasuan agerpena minimoa izanen da XIX. mendera arte. Aditz iragangaitzei doakienean, aipagarriena da *izanen b*-dun jusibo sintetikoak desagertuzat jo daitezkeela XIX. mendeko, *-(a)la* atzizkidunak zaharkituak gertatzen direnean.

XIX. mendea hesten duen *Catuchuma españouletik* (1899) idokia den ondoko pasartea arras argigarria da: “*Zer erran nahi du urhentzeco Halabizec? / Hala izan dadila*” (24). Garai horretan *halabiz* formula guztiz fosildua zatekeen, beraz; etsenpluan izenki batentzat hartua da, ergatiboaren marka erantsirik: *halabizec*.

Hein batean, [+ORAIN + *-(e)la*] moldearen bilakaera diferentea izan da joskeraren arabera: subjuntibo trinkoen gainean eraikiak beheituz joan dira, subjuntibo trinkoen (eta, oro har, adizkera trinkoaren) behera joan diren heinean. Paraleloki, joskera perifrastikoan kontrakoa gertatu bide da *-(a)la* atzizkidun jusiboazko formekin, maiztasunaren hazkundera seguruenik *b*- aurrizkidun formen zaharkitzeak areagoturik.

Euskara osoari begira, Zuberoako euskararentzat deskribatu dugun bilakaerak badu koherentziarik Euskara Arkaikoarentzat proposatu denarekiko:

En ce qui concerne la compétition entre ces deux formes de jussif à sujet (S ou A) de 3ème personne, les formes synthétiques et périphrastiques présentent des tendances différentes. Parmi les synthétiques, la forme *b-RACINE* est largement minoritaire dans les textes d’Etxepare et Leizarraga. [...] La forme *b-RACINE* est beaucoup plus courante dans les textes occidentaux de RS et Lazarraga, dans le texte souletin d’Oihenart, et dans le recueil de textes navarrais du 16ème siècle. C’est la seule forme de jussif de 3ème personne employée dans les RS [...]. Elle est plus fréquente que la forme synthétique à suffixe *-(e)la* dans les textes biscayens du 15ème. [...]

Parmi les formes périphrastiques, les proportions sont plus serrées chez Etxepare [...], et dans les textes biscayens du 15ème [...] tandis que la forme en *b*- l’emporte chez Leizarraga [...], Lazarraga [...], Oihenart [...], dans les RS [...], dans *Text. Nav.* 15e [...].

Quant à la compétition entre les formes synthétiques et analytiques parmi les formes de jussif en *b-*, encore une fois les verbes possédant une forme synthétique semblent n'être que très rarement conjugués périphrastiquement. (Mounole 2011: 99)

Zuberoako lekukotasunetarik ondorioztatu dugun *b-dun* eta *-(a)la-dun* jusibozko moldeen forma sintetikoaren beheititze, zaharkitze eta azken puntuan galtzea adizkera sintetikoaren bilakaera orokorrean kokatzekoa da: Euskara Arkaikoan forma sintetikoak onartzen dituzten 68 aditz zerrendatu badira, egungo euskararen dozena eskas baizik ez dira (Mounole 2011); beheititze hori markatuagoa da ekialdera begiratzen badugu.

85. eta 86. TAULEK corpusaren jusibo guztien agerraldiak biltzen dituzte molde eta mendeka (84. TAULAN zerrendatu diren *b-dun* trinkoak ere), aditz iragangaitz eta iragankorrenzat, hurrenez hurren. Bertan joera orokorrak islatuak dira. Oro konta, 311 *b-dun* jusibozko forma bildu dira, *-(a)la* atzizkidunak 151 direnean.

85. TAULA. Aditz iragangaitzen jusibozko egituren agerpena mendeka.

	<i>b-</i> moldea		<i>-(a)la</i> moldea	
	<i>b-dun</i> trinkoak	<i>b-dun</i> perifrastikoak	<i>-(a)la</i> trinkoak	<i>-(a)la</i> perifrastikoak
XVII. m.	21	32	8	3
XVIII. m.	39	63	32	9
XIX. m.	2	81	22	35
orotara	62	177	63	47

86. TAULA. Aditz iragankorren jusibozko egituren agerpena mendeka.

	<i>b-</i> moldea		<i>-(a)la</i> moldea	
	<i>b-dun</i> trinkoak	<i>b-dun</i> perifrastikoak	<i>-(a)la</i> trinkoak	<i>-(a)la</i> perifrastikoak
XVII. m.	6	20	-	-
XVIII. m.	-	25	8	14
XIX. m.	-	25	-	21
orotara	6	70	8	35

87. TAULA. Aditz iragangaitzen jusbioen adierazpena Zuberoako testuetan.

	<i>b-</i> moldea					<i>-(a)la</i> moldea					
	<i>izan</i> (sintetiko)		<i>*edin</i> (analitiko)			oro	<i>izan</i> (sintetiko)		<i>*edin</i> (analitiko)		oro
	<i>biz</i>	<i>bira</i>	<i>bedi</i>	<i>bite</i>	DAT		<i>dela</i>	<i>direla</i>	<i>dadila</i>	<i>ditiala</i>	
O <i>Pro</i> ca.1600	2	1	1	1	2	7			1		1
Bela ca.1600											
Zalgize ca.1600					1	1					
Etchart 1616		1				1	5*				5*
O <i>Po</i> 1657	1				1	2					
Tt <i>Onsa</i> 1666			8	5		13	3		1		4
Tt <i>Arima</i> 1672			2	1		3					
<i>PSing</i> 1676			2		1	3					
Bp 1696	2		6		1	9				1	1
<i>Catolo</i> 1706			4		2	6	1				1
<i>Othoitce</i> 1734			1			1	3		1	1	5
<i>CatOlo2</i> 1746			5		2	7					
Mst 1757	18	1	8	4	5	36	1		1	1	3
<i>IP</i> 1757			2		1	3		2			2
Ressegue 1758				1		1	1		1	1	3
<i>Petit Jean</i> 1769											
<i>StJul</i> 1770	1		9	1		11	11		3		14
Mercy 1780											
<i>NLilia</i> 1782	2					2	2				2
Egiat I 1785	1		6			7					
<i>Edipa</i> 1793			3	2		5	3				3
<i>Boubane</i>							1				1
<i>Chiveroua</i>							1				1
<i>UskLi</i> 1814			3	5		8	6				6
<i>Xarlem</i> ca.1800							9				9
<i>SteEli</i> ca.1810	1			4		5	6		1		7
<i>Malqu</i> 1808				1		1	1				1
<i>DKhi</i> 1812			4		2	6				1	1
<i>CatS</i> ca. 1836			4		1	5				1	1
<i>Khurutch</i> 1838											
<i>Medit</i> 1844			7	3	7	17	1		1	4	6
<i>Ip KurBD</i> 1847											
<i>CanBel</i> 1848											
Etchahun											
Archu <i>Alh</i> 1848									3		3
<i>MaiMarHil</i> 1856			3	1	8	12	1		2	1	4
<i>Ip Dial</i> 1857											
<i>HOrdre</i> 1860			5		7	12			8	4	12
<i>Myst</i> 1862			5		1	6			2	5	7
Urruty oro 1873			8	3	1	12			1		1
<i>SGrat</i> 1879											
<i>Catuchuma</i> 1899			4		2	6			1		1
<i>oro</i>	28	3	100	32	45	208	57	2?	27	20	106

88. TAULA. Aditz iragankorren jusiboen adierazpena Zuberoako testuetan.

	<i>b-</i> moldea					<i>-(a)la</i> moldea				
	<i>*edun</i>	<i>*ezan</i>				oro	<i>*edun</i>	<i>*ezan</i>		oro
		<i>beza</i>	<i>beze</i>	ABS plu	NNN		<i>diela</i>	<i>dezala</i>	<i>dezela</i>	
O <i>Pro</i> ca.1600	1	2				3				
Bela ca.1600										
Zalgize ca.1600										
Etchart 1616										
O <i>Po</i> 1657	2					2				
Tt <i>Onsa</i> 1666		7	2*			9				
Tt <i>Arima</i> 1672		6		2		8				
<i>PSing</i> 1676										
Bp 1696					1	1				
<i>CatOlo</i> 1706										
<i>Othoitce</i> 1734		1				1	1			1
<i>CatOlo2</i> 1746										
Mst 1757		3	2	1		6		2		2
<i>IP</i> 1757										
Ressegue 1758								1		1
<i>Petit Jean</i> 1769										
<i>StJul</i> 1770										
Mercy 1780										
<i>NLilia</i> 1782		1				1				
Egiat I 1785		7	5			12				
<i>Chiveroua</i>		1				1				
<i>Edipa</i> 1793								1		1
<i>UskLi</i> 1814		3				3	7	1		8
<i>Xarlem</i> ca.1800										
<i>SteEli</i> ca.1810			1			1				
<i>Malqu</i> 1808										
<i>DKhi</i> 1812								1		1
<i>CatS</i> ca. 1836		2				2				
<i>Khurutch</i> 1838								1		1
<i>Medit</i> 1844		3		1		4		4	3	7
Ip <i>KurBD</i> 1847										
<i>CanBel</i> 1848										
Etchahun		3				3				
Archu <i>Alh</i> 1848								1		1
<i>MaiMarHil</i> 1856										
Ip <i>Dial</i> 1857										
<i>HOrdre</i> 1860		5	3	1	1	10		1	6	7
<i>Myst</i> 1862									2	2
Urruty (oro) 1873		5			1	6		3		3
<i>SGrat</i> 1879										
<i>Catuchuma</i> 1899										
<i>Oro</i>	3	49	13	5	3	73	8	12	15	35

1.6. Ondorioak

Euskalaritzaren tradizioan *agintera* edo *inperatibo* deitu izan den kontzeptuaren barnean lau balio bereizi dugu, nazioarteko literaturarekiko koherentziagatik, baina batez ere euskarak horietarako baliabide morfosintaktiko bereziak dituelako, edo izan dituelako: i) inperatiboa, 2. pertsonari zuzendua; ii) jusiboa, 3. pertsonari zuzendua; iii) exhortatiboa, 1. pertsona pluralean —igorlea zein solaskidea barnatuz—; eta iv) promisiboa, 1. pertsona singular nahiz pluralean —azken kasuan solaskidea kanpo utziz—.

Promisiboa hizkuntzaren erabilera arras naturala bada ere, haren adierazpena ez da maiztasun altuenetako elementuetarik. Zuberoako euskara historikoaren corpusean adibide gehientsuenak joskera analitikoan ageri dira; horietaz gain bi aldiz atzeman dugu **edun* aditzaren gaineko promisibo sintetikorik, eta behin analitikorik. XIX. mende erdian *-(a)la* atzizkia promisibozko formei eransten hasten zaie (*nadila & dezadala*), beste eratako aginduetan gertatzen denarekin paraleloan (*zitiala & dezazula*).

Exhortatiboari doakionean, XVII. mendean egitura berri bat azaleratzen da aditz iragankorrekin: [**edun* + aditzoin]. Egitura hori ekialde handian lekukotu da: Lapurdi, Zuberoa, Nafarroa Garaia eta Beherea. Molde berriak [ad. laguntzailea – ad. nagusia] ordena markatua agerrarazten du, beti ere perpaus hastapenean; ez dugu ezezko etsenplurik atzeman. [**edun* + aditzoin] egiturak ez zuen sekulan **ezan* aditzaren erabilera exhortatiboa ordezkatu. Zuberoan bereziki XVIII. mendean erabili zen gehien, XIX.ean iraungitzeko —egun desagertua da—. [**edun* + aditzoin], beraz, hedadura handiko, baina arrakastarik gabeko berrikuntza izan da.

Inperatiboaz denaz bezainbatean, forma sintetiko nahiz perifrastikoak ongi lekukotuak dira corpusean gaindi, eta ez dugu bi sailen arteko banaketan aldaketa ohargarririk ikusi. Aditz iragangaitzei begira, ezezko perpausetan *-(a)la* atzizkia hartzen duten orainaldiko formak —“subjuntibozkoak”— testu zaharrenetarik lekukotuak dira. 2. pertsona hurbilari doakiolarik, agerraldien kopuruaren apaltasunak ez du bide ematen *ezadila / ehadila* formaren itzaltze bat gertatu dela idokitzeko; zernahi gisara, *etzitiala* XIX. mendearen azken partean ageri da. Orobat erran daiteke aditz iragankorren inperatibo perifrastikoez. XVIII. mende bukaeran *-(a)la* atzizkia inperatibozko baiezko formei ere hasiko zaio eransten (*zitiala* ‘zite’), eta XIX. mendearen erditik aitzina *dezazula* inperatibozko balioaz hasiko da erabiltzen baiezko perpausetan ere. Bestalde, lapurterazko testuetan aski hedatua den *d-* morfemadun inperatibozko forma hirupertsonalen fenomeno (Oyharçabal 2000) Zuberoan ere lekukotu dugu, bakanki bada ere.

Inperatibo sintetikoari doakienean, *izan* & **edun* aditzen formak hein batean erabilera fosilduei loturik agertzen dira (*hunki jin hizala; benedikatü zirela*, etab.); XIX. menderako guztiz zaharkiturik ziratekeen, desagerturik ere. Galera hori adizkera sintetikoaren bilakaera orokorrean kokatzekoa da. Gainerako aditzen forma sintetikoetarako, ongi lekukotuak dira Zuberoako testurik zaharrenetarik, eta haien lekukotza emendatuz doa; erran daiteke molde hori emankorra dela garai historikoan gaindi. Finitzeko, geroaldiari buruz igorri inperatiboak aipatu behar dira. Batetik, *-ke-dun* inperatibo morfologikorik ageri da: *Jauz eracy itçakecq* (1770), halako formak euskara osoaren behialako ezaugarri zirelako hipotesia indartzen duena (Mounole 2011: 96). Bestetik, Zuberoan [part. prospektiboa + *izan* / **edun*] perifrasiak ere baliatu izan dira inperatiboaren geroaldira igortzeko.

Jusiboaren adierazpenean, euskara historikoan bi egitura ezagutzen ditugu, molde sintetikoan nahiz analitikoan: 1) *b-* aurrizkidun formak; eta 2) *-(e)la* atzizkidun formak. Aditz iragangaitzen *b-dun* formek ez dute murriztapen formalik, baina aditz iragankorrenak soilik era daitezke abs 3. pertsona delarik. Guztiarekin, 1. edo 2. pertsonako abs argumentua duten *b-dun* formarik ageri da lapurteran eta beste euskalkietako idazleen obra bakan batzuetan (Oyharçabal 2000); aldiz, Zuberoan ez da horrelakorik lekukotu. Corpusaren datuen arabera, forma sintetikoaren gainean eratu jusiboen maiztasuna (*b-dun* nahiz gabe) beheitituz doa, joskera sintetikoaren galera orokorrean azaltzen dena. *Grosso modo*, XIX mendean *biz* zein *dela* moldeko jusiboak arkaismo handi bihurtzen dira. Baiezko eta ezezko testuinguruek ere molde bateko ala besteko jusiboen agerpena baldintzatzen dute. Oro har, ezezko perpausetan *-(a)la* atzizkidun jusibo analitikoak gailentzen dira, eta ez da forma sintetikorik lekukotu. Lekukotasunen izaerari begira, bada desberdintasunik diozesako idazleen eta herri tradiziokoaren artean: lehenak gehiago lotzen zaizkie *b-dun* formei bigarrenak baino, eta *vice versa*.

2. Desioa eta igurikimena: optatiboa eta gainerako adierazpideak

- 3.1. Atarikoak
 - 3.1.1. Optatiboa: hurbiltze bat
 - 3.1.2. Optatiboari lotu kategoriak
- 3.2. Modu optatiboa euskaraz
 - 3.2.1. *ai(t)*- aurrizkidun formak gramatiketan
 - 3.2.2. *ai(t)*-dun optatiboa testuetan
 - 3.2.3. *ai(t)*-dun optatiboa XX. mendeko literaturan
 - 3.2.4. Optatiboaren eremuaz eta iraupenaz
 - 3.2.5. *ai(t)*- aurrizkiaren jatorriaz
- 3.3. Igurikimen eta desioen bestelako adierazpideak
 - 3.3.1. *Ba*- aurrizkia
 - 3.3.2. *Ai ba*- egitura
 - 3.3.3. *Aments ba*- egitura
 - 3.3.4. *Alba*- aurrizki konposatua
 - 3.3.5. *Balinba* partikula
 - 3.3.6. *Oxala* partikula
 - 3.3.7. *Ahal* partikula
 - 3.3.6. Jainkoari lotu formulez
- 3.4. Ondorioak

Sarrera ³⁷⁶

Munduko hizkuntzen artean gutxi dute, flexio mailan, modu berezi bat igurikimen eta desioen adierazpenarentzat. Modu hori optatiboa da, eta euskara zaharraren aditz sistemak halakorik zuen. Aditz joko hori *ai(t)*- aurrizkiaren bidez eratzen zen, perpausean ordena markatua agerraraziz. Haren bakantasun tipologikoagatik, eta zenbait puntu argitu beharra dugulako, atal honek euskararen optatiboaren deskripzio diakroniko bat eskaini nahi du. Oinarritzko kontzeptualizazioa eginik (§ 2.1), *ai(t)*- aurrizkidun formez arituko gara, gramatikagintzari (§ 2.2.1) eta testuei (§§ 2.2.2 & 2.2.3) begiratuz. Haren eremuaz eta iraupenaz gogoetaturik (§ 2.2.4), *ai(t)*- aurrizkiaren jatorriaz jardunen dugu, hipotesi berri baten formulatzeko (§ 2.2.5). Ondoko atalean, euskarak igurikimen eta desioen adierazteko dituen gainerako bideak aztertuko dira: *ba*- aurrizkia (§ 2.3.1) eta harekiko konbinazio diren *ai ba*- (§ 2.3.2) zein *aments ba*- (§ 2.3.3) egiturak, *alba*- aurrizki konplexua (§ 2.3.4), *balinba* (§ 2.3.5), *oxala* (§ 2.3.6) eta *ahal* (§ 2.3.7) partikulak, gehi Jainkoari lotu formulak (§ 2.3.8).

³⁷⁶ Atal hau *Fontes Linguae Vasconum* aldizkarian argitaratu da, ondoko izenbudearekin: Zozo zuriaren xerka: euskararen optatiboaren historia (Padilla-Moyano 2017b).

2.1. Atarikoak

2.1.1. Optatiboa: hurbiltze bat

Musik lau desio mota definitu ditu, desiratzen diren egoerekiko bateragarritasunaren arabera:

I have called *want* the notion of desire which is incompatible with a desired state of affairs in the past, *hope* a desire referred to an SoA no matter the timing and without any commitment of the subject about the realization of the desired SoA, *wish 1* the type of desire in which the Wanter predicts that the desired SoA is unlikely to realize, and *wish 2* the notion in which the subject of desire is sure that the desired SoA has not occurred. These notions, which are not encoded by different linguistic items in every language of the sample, are meant to work as descriptive tools to account for the complexity underlying the semantics of desire (2016: 25).

Atal honetan *igurikimen* («hope») eta *desioez* arituko gara, pertinente izanen delarik azkenen arteko bereizkuntza eginez, *agianza* («wish 1») eta *dolu* («wish 2») terminoen bidez zehazturik.

Munduko hizkuntzetan igurikimen eta desioaren adierazpena hainbat erataria gauzatzen ahal da. Hizkuntza batzuek estrategia sintaktikoak garatzen dituzte; beste batzuek, morfologikoak. Adierazten den desioa iraganaldiari buruzko proiektzioa den ala ez den —hots, gertatu ez denarekiko dolu edo erregreta ala egiazko agiantza, hurrenez hurren—, eta horren arabera, baliabide morfosintaktiko desberdinak aurkitzen ahal ditugu. Erdara handien eta ezagunenatarik baizik ez aipatzeko, eta betiere beste aukeren artean, kontrafaktualtasunaren eremuan ingelesez maiz ‘desiratu’ aditza baliatzen da (1), errusieraz edo frantsesez baldintza eliptikoa (2)-(3), eta gaztelaniaz *ojalá* partikula (4).

- (1) *I wish I had come!*
ni desiratu ni AUX.PST etorri.PFV
‘[Nahi nuke] etorri izan banintz!’
- (2) *Если бы я пришел!*
baldin SUBJ ni etorri.PFV
‘Etorri izan banintz!’
- (3) *Si j' étais venu !*
baldin ni AUX.SUBJ etorri.PFV
‘Etorri izan banintz!’
- (4) *¡Ojalá hubiese venido!*
oxala AUX.SUBJ etorri.PFV
‘[Oxala] etorri izan banintz!’

Gertatu ez denarekiko dolutik kanpo, erran nahi baita gertagarri diren desioen eremuan —logikaren aldetik bederen—, ingelesez modu aditzak erabiltzen dira (5), errusieraz geroaldian

oinarritu sintaxi markatua, besteren artean (6); frantsesez aukerarik ezagunenak *plaise/ plût à Dieu* formula eta subjuntiboa konbinatzen ditu (7), eta gaztelaniaz *ojalá* partikula gehi subjuntiboa (8).

- (5) *May she live forever!*
 AUX (modal) hura.F bizi betiko
 ‘Betiko biziko ahal da!’
- (6) *Будет ли она жить вечно!*
 AUX.FUT PTCL hura.F bizi betiko
 ‘Betiko biziko ahal da!’
- (7) *Plût à Dieu qu' elle vécut pour toujours!*
 laket.SUBJ DAT jainkoa COMPL hura.F bizi.SUBJ -ko beti
 ‘Jainkoari laket bekio hura betiko bizi ledin!’
- (8) *¡Ojalá viva/viviese para siempre!*
 oxala bizi.SUBJ -ko beti
 ‘Betiko biziko ahal da!’

Aldiz, hizkuntza batzuetan desioen adierazpenak flexio mailako gauzatzea du, aditz sisteman modu berezi bat agerraraziz, *optatibo* deitua (cf. lat. *optāre* ‘hautatu’ edo ‘desiratu’): «The mood category expressing realizable wishes or hopes [...]. Some languages exhibit a distinct grammatical form for this purpose» (Trask, 1993: 195). Bybeek, Perkinsek eta Pagliucak igorleari orientatu modalitatean sailkatzen dute optatiboa, «The wish or hope of the speaker expressed in a main clause» (1994: 179). Desiraren adierazpeneko estrategien artean, flexiozkoak *versus* ez-flexiozkoak bereizi beharretan gara, hain zuzen, *optatibo* terminoak igorlearen desio baten adierazteko baliatzen den aditzaren jokoa izendatzen baitu. Tipologia lanetan optatiboaren etiketa *comparative concept* gisara onartua da (cf. Haspelmath 2010), gramatika deskripzioan bestelakorik ere aurki daitekeelarik (Dobrushina, Van der Auwera & Goussev, 2013):

- Zenbaitetan *optatibo* terminoa erabili izan da, nahiz eta delako hizkuntzan desioen adierazpena kategoria horren funtzioetarik bat baizik ez izan, eta ez zentrala; hala gertatzen da Na-Dené familiakoa den *slave* delako hizkuntzan (Rice, 1989).
- Turkologiaren tradizioan, *optatibo* terminoa 1. pertsonaren aginteraren izendatzeko baliatu izan da —nazioarteko literaturan usuenik *hortative* edo *exhortative* deitzen dena—.
- Ameriketako hizkuntzetako optatiboa zenbaitetan *desideratibo* etiketa pean bildua izan da; halaber, sino-tibetar familiako ladakhiera hizkuntzarentzat *benedictive* erabili izan da.

Hizkuntza batek optatiboa duen ala ez ebazteko, Dobrushinak, Van der Auwerak eta Goussevek (2013) hiru murriztapen ezartzen dute: i) flexiozkoa izan behar du, erran nahi baita aditz jokadura mailakoa; ii) pertsona guztiakin posible izan behar du; eta iii) desioen adierazpena behar du funtzio nagusi. Horrela ulerturik, munduko hizkuntzen artean optatiboa dutenak gutxiengoan dira, nonbait zazpiren batean.³⁷⁷

Historikoki euskarak ere modu optatiboa ukan du, aipatu hiru murriztapenak betetzen dituen. Bereziki hirugarrenaren kasuan, euskararen optatibozko formek soilik igurikimen eta desioak adierazten dituzte. Ikusiko denez (§ 2.2), forma horiek *ai(t)*- aurrizkiaren medioz eratzen dira, perpausaren hastapenean, tipikoki [AD. LAGUNTZAILE - AD. NAGUSI] hitz ordena markatua agerraraziz (9)-(10) —zentzu horretan, euskararen optatiboa aldi berean flexiozkoa eta sintaktikoa litzateke—.

- (9) Ainintz *etorri!* '[Oxala] etorri (izan) banintz!'
- (10) Ailedi *bizi betiko!* 'Betiko biziko ahal da!'

2.1.2. Optatiboari lotu kategoriak

Ondoko lerroetan gaindi optatiboari estuki lotuak zaizkion nozio batzuk aipatuko ditugu, Dobrushina, Van der Auwera eta Gousseven 2013ko lanetik abiaturik.

Desioen adierazpena maiz subjuntiboari lotua agertzen da. Definitzeko zail izan badaiteke ere, oro har subjuntiboa *irrealis* balioei lotzen zaie, maila sintaktikoan mendeko perpausari, edo bederen mendeko perpausaren mota batzuei. Nolanahi ere den, subjuntiboa —morfologikoa nahiz sintaktikoa izan— desioen adierazpenari lot dakiok, (1)-(8) adibide sortan ikusi denez. Puntu honetan pausa daitekeen galdera hau da: nola bereiz optatibo morfologikoa eta subjuntibo morfologikoa? Bada, optatiboaren definitzean formulatu diren murriztapenak gogoan (*vid. supra*), hirugarrenak desioen adierazpenak funtzio nagusia izan behar duela ezartzen du. Hala ere, batzuetan bien arteko muga lausoegia gerta daiteke.

Bestalde, modalitatearen barnean *desiderative* kontzeptua dugu (Bybee & Fleischman, 1995). Optatiboak eta desideratiboak desioaren adierazpena inplikatzeko dute, baina lehenak

³⁷⁷ Zehazki, *World Atlas of Syntactic Structures* delakoaren arabera, aztertutako 319 hizkuntzetarik 48k dute flexiozko optatiborik (Dobrushina, Van der Auwera & Goussev, 2013); bidenabar, lan horretan euskara «optative absent» etiketaz agertzen da (Saltarelli *et al.*, 1988). Optatiboa dutenen arteko gehienak Kaukason eta Ipar Indian kokatuak dira; Asian eta Ameriketako kasu bakan batzuk dira; Australian eta Afrikan ez da ageri; eta European, biga baizik ez: albaniera eta karaymera (Lituania eta Krimeako hizkuntza turkikoa, ehun hiztunen ingurua duena). Iraganeko hizkuntza egoerak kontuan hartuz, familia indoeuroparraren barnean honakoak ere aipa ditzakegu: sanskrito, antzinako grekoa, armeniera, gotikoa eta prusiera zaharra.

igorlearen desioa adierazten du eta bigarrenak beste zein-nahi partaiderena adieraz dezake. Euskalaritzaren tradizioan maiz *botibo* edo *opazko* (desideratibo) bezalako terminoak erabili izan dira optatibozko formen deskribatzean (cf. 378. oin-oharra).

Azkenik, aginterak ere desioen adierazpenari lotuak ager daitezke. Bai aginterak, bai optatiboak hiztunaren desioa adierazten dute, baina diferentzia batez: aginteraren kasuan, desio horren betetzea hiztunaren ahalmen edo eraginpean sartzen da, eta hiztunak entzuleari dei egiten dio desio hori konpli dezan; optatiboan, aldiz, adierazten den desioa hiztunaren ahalmen edo eraginpetik kanpo gertatzen da.

Perspektiba diakronikotik, hau guztia optatiboaren gramatikalizazioari estuki lotua da: «There are several natural sources for a true optative sentence type: future tenses, conditional or subjunctive moods, and imperative moods. Any of these might become specialized as an optative during the history of a language. Yet in few of the languages known to us has this specialization occurred» (Sadock & Zwicky, 1985: 164).

2.2. Modu optatiboa euskaraz ³⁷⁸

2.2.1. *Ai(t)*- aurrizkidun formak gramatiketan

Euskal optatiboarekiko lehenbiziko aipamena Oihenartena da. Harentzat optatiboa aditz sistemaren bost moduetarik zen, indikatibo, agintera, baldintzazko eta subjuntiboarekin batean, jokamolde trinkoan (1656: 65v) nahiz perifrastikoan (*ibid.*, 66v).³⁷⁹ Zehazkiago, optatibozko forma perifrastikoen artean, batetik **edin* & **ezan* laguntzaileekikoak jaso zituen,

³⁷⁸ Tesi honetan *optatibo* terminoa hobesten dugu, zehaztasunagatik eta nazioarteko literaturarekiko koherentziagatik: *modu gramatikal* batera igortzen du (OPT), eta halakoa da euskarak historikoki izan duena; bidenabar, euskararen aditz sistemaren lehenbiziko deskripzioan horrelaxe izendatu zen: *optativus* (Oihenart, 1656). Atalean gaindi xehekiago ikusiko denez, Chahok *conditionnel abstrait* izendapena baliatzen du; Inchauspek, Gèzek, Van Eysek, Ithurryk eta Lafonek *votif*; Gavelek eta Lacombe, Lhandek, Larrasquetek eta Mounolek *optatif*. Lafittek aipamen berezia merezi du, zeren *ai*-dun formez aritzean *votif* erabiltzen baitu, baina balioari erreferentzia egitean *optatif* —hain zuzen, guk alderantziz eginen dugu—. Halaber, Lafittek euskarazko termino bat proposatu du: *opazko* (1980: 495), Casenave-Harigilek onetsia eta Etxegorrik baliatua. Dena den, ezaugarri honetaz jardun dutenek maizen *botibo* erabili dute (Zuazo, Oyharçabal, Etxebarne edo Camino). Finitzeko, Hualdek eta Ortiz de Urbinak *ai(t)*- aurrizkidun formak deskribatu ez badituzte ere, agiantzaren bestelako adierazpidez aritzean *optative* eta *desiderative* sinonimotzat hartu dituzte (2003: 297); orobat egin du Euskaltzaindiak, *optatibo* (1987: 418) eta *desira* (2002: 445) baliatuz.

³⁷⁹ «Optativus unicum habet tempus, præteritum imperfectum, ut *ainansa* utinam iacerem, *aihansa* iaceres, *ailaza* iaceret, *aikeneunza* iaceremus, *aizeneunzae* iaceretis, *ailleunza* iacerent» (Oihenart, 1656: 65v) [...] «Optativo *ainins* utinam essem, *aihins* utinam esses, *ailis* utinam esset, *aiquina* utinam essemus, *aizinete* utinam essetis, *ailira* utinam essent» (*ibid.*, 66v).

eta bestetik *izan* & **edun* parearekikoak. Azken hauetan bi forma bereizten zituen: imperfektibozkoa (*ainins egoiten*) eta perfektibozkoa (*egon ainins*) (*ibid.*, 68).³⁸⁰

XIX. mendean zubereraren gramatikagile nagusiek ere optatiboa jaso zuten. Chahok «conditionnel abstrait» etiketa pean bildu zuen (1836: 158), eta horri jarraiki zitzaion Belsunce (Mounole, 2003: 341-342). Inchauspek *votif* bezala sailkatu zuen, bi aldi bereiziz: 1) geroaldia («*ailédi!* - *ailéza!* plut à Dieu qu'il...») eta 2) orainaldia («*ailitz!* plût à Dieu qu'il fut ! - *ailu* plût à Dieu qu'il eut !»). Gèzek ere bi aldi horiek eman zituen, **edin* & **ezan* laguntzaileekin eratuei potentzialaren ñabardura esleituz: «*aikína* plût à Dieu que nous fussions - *aikínte* puissions-nous être» (1873: 95); orobat egin zuen Van Eysek (1879: 232). Bonapartek paradigmarik osoena eskaini zuen (ikus 89. TAULA). Ithurryrentzat, azkenik, «Le *votif* est formé du suppositif [= baldintzazkoa] en remplaçant *ba* initial par *ai*. Ex. : *Ailego*, plaise à Dieu qu'il restât (actuellement)» (1895: 63). Ithurryk orainaldikoa zein burutua bereizi zituen: «*Ailu eramaten*, plaise à Dieu qu'il l'emporte ; *Ailu eraman*, plût à Dieu qu'il l'eût emporté» (*ibid.*, 76), **edin* laguntzailearekiko formak ere jasoz (*ibid.*, 94); beste pasarte batean optatibozko perpausen sintaxi markatuaz ohartarazi zuen: «Dans les phrases affirmatives à tous les temps (à part le *votif*), les infinitifs se placent, en général, devant les verbes auxiliaires» (*ibid.*, 383).

89. TAULA. Optatiboa Bonaparteren lanean (1869 I: 7. taulatik egokitua).

	présent	<i>ailitz erorten!</i> 'tombât-il !'
	parfait	<i>ailitz erori!</i> 'fût-il tombé !'
Optatif du conditionnel	parfait absolu	<i>ailitz eroririk!</i> 'fût-il déjà tombé !'
	parfait antérieur	<i>ailitz erori izan!</i> 'fût-il tombé !'
	parf. ant. absolu	<i>ailitz izan eroririk!</i> 'fût-il déjà tombé !'
Optatif du pot. conditionnel	futur	<i>ailedi eror!</i> 'tombât-il !'
	futur antérieur	<i>ailedi izan eroririk!</i> 'fût-il déjà tombé !'

XX. mendean ere optatiboa bildua izan da. Bonaparteren ildotik, Gavelek eta Lacomбек zortzi aldi proposatzen dituzte optatiboarentzat: «présent simple : *ailu* | présent en action : *ailu ikusten* | parfait : *ailu ikusi* | parfait composé : *ailu ikusi ukan* | présent propositif : *ailu ikusiren* | parfait propositif : *ailu ikusi ukanen* | futur présent : *ailleza ikus* | futur parfait : *ailleza*

³⁸⁰ «Optativum duo producit tempora, scilicet iunctum participio præsentis, præteritum *Imperfectum Optativi*, ut *ainins egoiten* utinam manerem; iunctum verò participio præteriti producit præteritum *perfectum*, ut *egon ainins* utinam mansissem» (Oihenart, 1656: 68).

ikusi ukan» (1937: 60). Larrasquetentzat bi aldien arteko desberdintasuna denborazkoa litzateke: orainaldian eta geroaldian «*ainendi abia* plaise à Dieu que je parte», eta iraganaldian «*ainintz abiatu* plût à Dieu que je fusse parti(e)» (1939: 36-37). Casenave-Harigilek oraineko eta geroaldiko formak eman ditu, soilik joskera perifrastikoan (1993: 492, 507, 522 & 535). Azkenik, Caminoren arabera optatiboa «balizko adizkerekin, **edin* eta **ezan* aditz laguntzaileekin eta aditz trinkoekin baliatzen zen, eta denboraren aldetik, oraina, iragana nahiz etorkizuna adieraz zitzakeen» (2013: 121).

Laburbilduz, euskararen optatiboa aditz jokadura mailan gauzatzen da, pertsona guztietan joka daiteke, eta soilik igurikimen eta desioen adierazpenerako baliatzen da; horrela, Dobrushinak, Van der Auwerak eta Goussevek (2013) kategoria horrentzat ezarri hiru murriztapenak betetzen ditu. *Ai(t)*- aurrizkia harturik, optatibozko formek sintaxi markatua agerrarazten dute: perpausaren hastapenean, eta aditz laguntzailea forma jokatugabearen ezkerrean. Joskera perifrastikoan, gramatikagileek gutxienez bi aldi bereizi dituzte optatiboaren baitan, lehena *izan* & **edun* laguntzaileekiko, eta bigarrena **edin* & **ezan* parearekiko. Beraz, aditz nagusia gutxienez bi formatan ager daiteke: partizipioa — perfektiboa nahiz inperfektiboa— eta aditzoina.

2.2.2. *Ai(t)*-dun optatiboa testuetan

Beharbada optatiboa deskribatu duten gramatikagileak Zuberoako euskaraz ari zirelako, edo haren formek lurralde horretan iraun dutelako luzeenik, bertako euskararen ezaugarritzat hartua izan da. Halere, Zuazok erremarkatu bezala (1989: 636), jada Van Eys ohartu zen Leizarragak eta Axularrek optatibozko formak baliatu zituztela (1879: 501), eta Lafonek ere beste zenbait adibide bildu zuen (1944 I: 494-495). Beraz, *ai(t)*-dun adizkiak ongi lekukotuak dira Lapurdiko testu zaharrenetan (11)-(16):

- (11) *Ailitez trenca çuec trublatzen çaituztenac*. 'À la mienne volonté que ceux qui troublent vostre repos fussent retranchez'. (Lç Gal 5, 12)
- (12) *Ainençaçue supporta appurbat neure erhogoán*. 'À a mienne volonté que vous me supportissiez vn petit en ma folie'. (Lç Cor II 11, 1)
- (13) *Aitzineçate regna, guc-ere çuequin batean regna deçagunçát*. 'À la mienne volonté que vous regnissiez, afin que nous aussi regnions avec vous'. (Lç Cor I 4, 8)
- (14) *Baceaquizquiat hire obrác, ecen ezaicela ez hotz ez eraquin: aihinz hotz edo eraquin*. 'Je sais tes œuvres, que tu n'es ni froid ni brouillant : à la mienne volonté que tu fusses froid ou brouillant'. (Lç Apok 3, 15)
- (15) *Hauc dira (eta Iaincoac aillioṡsa liren asco) haraguiaren beccatuan ez erortceco [...]* behar diren erremedioric principalenac. (Ax 419)

- (16) *Eta gaixtoeneko contuan, aillequitça hec ere, edo hec bedere gueldi.* (Ax 173)³⁸¹

Adierazgarriago dena, mendebaldeko testu arkaikoetan ere ageri da optatibozko formarik (17)-(18); bigarrena ez da segurua, baina guri hala iruditzen zaigu.³⁸²

- (17) *Eder baliz, on ez eiliz.* ‘Fuese hermosa y no buena’ (Garibay, A56), «referido a los que buscan en los matrimonios hermosura más que virtudes» & *Ederra bai liz, ona ez ei liz.* ‘Si fuese hermosa, nunca fuese buena’ (Garibay, B10, *apud OEH*, s.v. *ai(t)-*).
 (18) *Ay joat gauraya / [...] Ayt joat gabiraia.* (*Perutxoren kanta*, 4 & 7, TAV 104)

Beraz, Euskara Arkaikoan *ai(t)-* moldeko optatiboa gutxienez Aturri aldean zein Mondragoen lekukotua da. Ondoren, Lapurdin Axularrek (15)-(16) eta Etxeberri Ziburukoak (19) *ai(t)-* aurrizkidun optatiboa baliatu zuten,³⁸³ baina bereziki *Pouvreauk*, forma gehien eman duen idazleak³⁸⁴ (20)-(36). Haien artean *izan* & **edun* (20)-(27) zein **edin* & **ezan* laguntzaileekikoak (28)-(29), edo Jainkoari lotua den *ailiotsa* forma³⁸⁵ trinkoa (30)-(33) aurki

³⁸¹ Hona Axularren bi optatibozko formei egin zaizkien iruzkinak. AILEKITZA: «Aditzaren aurrizki hunek (*ai-*) gogo bat edo nahi bat aditzera ematen du. Ikus R. Lafon (1944 I: 394). Beherago dator beste kasu bat: *ailiotsa*, 271. Oihenartek hunela itzultzen du: ‘pleust a Dieu qu’il dit’ (*RIEV* 4: 225)» (Villasanteren oharra, *apud* Urgell, 2015: 96); «beraz, ‘oxala geldi balekizkio...!’» (Urgell, *idem*). AILLIOTSA «ailezaio (opa)! ai balezaio!» (Urgell, 2015: 236, Lekuonaren oharra jasorik). Azkenik, aipa dezagun Larramendik bere *Suplementon Jainkoak* → *Jainkoari* zuzendu zuela, seguruenik aditzaren *io* datibotzat harturik (Urgell, 2000: eranskinak 303). Forma honetaz, cf. 385. oharra.

³⁸² “*Ay joat gauraya*, v. 4. *Ayt joat gauraya*, v. 7. Todos parecen inclinarse por la primera lección, que daría una interjección y una forma bipersonal de imperativo, que no parece estar directamente atestiguada en otra parte, “Ay, véteme, gavilán”. De mantener *ayt*, se podría pensar en el prefijo *ait(t)-* (vizc. ant. *ei*) de “votivo” [...]. Pero esto exigiría una forma verbal distinta (de “pasado”) y en todo caso el sentido vendría a ser aproximadamente el mismo” (Mitxelena TAV 104). Gure ustez, badira bigarren irakurketaren aldeko argudioak. Batetik, *ayt* ez optatibozko aurrizki, baizik eta auhenezko *ai* interjekzio gisara irakurtzeak inprentako huts baten zuzenketa inplikatzeko, zeinetan okerreko karakterea kasualki *t* bailitzateke. Bestetik, Mitxelenak *ayt joat* formak optatiboa izateko iraganaldiko adizkia behar zukeela zioen arren, orainaldikoa ere izan liteke —cf. *Acto* 262, (37) adibidean edo, beste maila batean, *Pouvrearenak*, (34)-(36) adibideetan—; nolana ere, ez litzateke harritzekoa bere azkenetan den ezaugarri baten aitzinean hiztunek halako zalantzarik ager lezaten. Azkenik, lehen irakurketak ere lekukotu gabeko forma bat eskatuko luke.

³⁸³ Lafonen arabera, Harizmendik ere *ai(t)-* moldeko optatiboa ezagutzen zuen (1944 I: 73); halere, guk ez dugu halakorik atzeman.

³⁸⁴ *Pouvreauk* optatiboaren hemeretzi agerraldi ematen ditu, ordura arteko gainerako egile guztiengan lekukotu ditugunak baino gehiago. Ezin ahantz daiteke *Pouvreau* euskaldun berria zela eta, beraz, idatzizko molde ikasiak erabiltzen zituela. Haren hiztegiaren iturri nagusien artean Oihenarten idazkiak dira; hori ez ezik, badakigu *Pouvreauk* Oihenartengana jo zuela laguntza eske: «aintzakotzat hartu behar da XVII. mendean euskaldun peto asko ez bide zirela gai izango Leizarraga baten hizkuntza arkaizantea, Etxeberri baten bertsogintza bihurria eta Axular baten prosa joria ulertzeko» (Etxagibel, 2014: 555). Hortaz, *Pouvreauk* «Oihenart izan baitzuen gidari nagusi eta ia bakarra» (*ibid.*, 580), optatiboaren maiztasuna mauletarraren eragipenari zor zaiola postula genezake; cf. 385. oharra.

³⁸⁵ *Ailiotsa* adizkia Axularri hartua izanik ere, *Pouvreauk* Oihenarti galdegin zion forma horren erran-nahiaz: «AILLIOTZA, veut dire pleust a dieu quil dit» (Urquijo, 1910: 225). Gure ustez, Oihenarten erantzuna forma bere

daitezke; halere, markagarriena orainaldi morfologikoaren gaineko formarik eratu izana da, *-(e)la* edo *-(e)n* atzizkiez horniturik (34)-(36).

- (19) *Aitnetça* *hec [zure manu sainduak] /vngui guarda / Iauna ona, bethiere.* (EZ Eliç 207-208)
- (20) *Aininz* *baso zuri egun bateko bedere serbitzurik zuri egiteko dagotzun bezala.* (SP Imit III 10, 4)
- (21) *Aigine* *mundu hunetan egun batez bedere prestuki ibilli.* (SP Imit I 23, 2)
- (22) *Aitzine* *halakoa, aitzine* *etorri zeronek zure buruaren ez maitatzeko, bainan ere keinura xoilki behatzeko.* (SP Imit III 32, 2)
- (23) *Zein laster iragaiten den munduko loria! Ailitzaio* *hekin bizitzea ardietsi zuten iakintasunari.* (SP Imit I 3, 6)
- (24) *Ailitzaiku* *egun hura ilki! Ailute* *hemengo kauza guziek fin hartu.* (SP Imit III 48, 1)
- (25) *Ailu* *Iainkoak nahi munduan diren guziak salba ahal banetza.* (SP *Dotrina* «*Quinque puncta ante vel post missam vtilissime dicenda*»)
- (26) *Ailu* *Iainkoak nahi halako beharrik ezpaliz, bainan arimako othuruntzatzerik xoilki baliz nolakorik, helas!* (SP Imit I 25, 9)
- (27) *Aitzendu* *merezi zerbaiten pairatzea Iesus-en izenagatik!* (SP Imit II 12, 13)
- (28) *Hala ere aineza* *oren erditsu hura bedere behar bezala iragan.* (SP Imit IV 1, 4)
- (29) *Aitzinitzat* *serbitza ahal bizi naizen egun guziez!* (SP Imit III 10, 4)
- (30) *Iainkoak ailliotza* *haren seme maitea gonbidatua lizen eztei guzietara.* (SP *Phil* 38. kap.)
- (31) *Iainkoak ailliotza* *bertuteen aitzinamendua elizen osoki loakartu zure baitan.* (SP Imit I 18, 6)
- (32) *Ailiotza* *zure ontasunak nahi sobera hagitz kexa enendin etorkizuneko kasuak gatik.* (SP Imit III 39, 1)
- (33) *Ene kalteak egin nau iakinsun, eta Jainkoak ailliotza* *zure ontasunak nahi hala gertatu lizen.* (SP Imit III 45, 4)
- (34) *Ainadilla* *bada bizi egin merezi eta behar bezala.* (SP Imit III 15, 2)
- (35) [...] *egin ere bedi hala, eta ainadin* *merezidun gertha.* (SP Imit III 56, 4)
- (36) *Berdin pairatu behar dut, eta aidezadan* *emeki paira.* (SP Imit III 29, 2)

Hegoaldeko testu bakanetan ere lekukotua da *ai(t)*- optatiboa. Mendebaldean, Garibay eta Perutxoren kantaz geroztik (17)-(18), XVIII. mendean beste forma bat aipatu behar da, *ei* bokalismoaz (37). Forma horren apartekotasuna azpimarkatu beharretan gara, orainaldiko adizki baten gainean eraikia izateagatik. Izan ere, *Pouvreau* salbuespentzat harturik —puntu honi doakionez bederen haren euskal senaz duda egin liteke; cf. 384. oharra—, orainaldiko formetarik abiatu optatibozko adizkien naturaltasuna eztabaidatua izan da (Oyharçabal, 1997: 62, 8. oharra); Mounolek XVIII. mendeko garapen gisa ikusten du (2011: 217).

testuingurutik kanpo hartzetik datorke, **io* ‘erran’ gisara harturik. Nolanahi ere den, *ailiotza* adizkiaren gibelean datzan erroa ez dugu segur identifikatu; iduri luke **io* izatea: beste kasu batzuetan gertatu den bezala, *ailiotza* datibodun adizkia izan zatekeen, gero ergatibodun bilakatua; bidenabar, horren paraleloa izan liteke *Jinkoak ailema/ ailemo* (cf. § 2.3.8).

Guztiarekin, beharbada orainalditik abiatu optatibozko formak existitu dira: *Pouvrearenez* eta *Acto*-koaz gainera, Perutxoren kantako *ayt joat* halakoa dela defendatu dugu (ikus 382. oharra). Bestenaz, XVII. mendeko Nafarroa Garaian agerraldi bat aipa dezakegu (38), *-n* bukaera duen iraganaldiko aditz batean.

(37) MARI GABON: *Edan eitegi adinon*. (*Acto* 262)

(38) *O Cometa Guizonen / Lotzazale bortiza / Ioan aitziñan Turcoaren / Buru cruela guenzera* «Fueraste, ò cometa vago / astro espurio a la otomana / cabeza cruel tirana / digna solo desde estrago». (*Gure Erregue Philippe Andiaaren heriotzean* 27, in *TAV* 137)³⁸⁶

Zuberoako euskara denaz bezainbatean, *ai(t)*-dun optatiboen agerpena guztiz ezohikoa da. XIX. mendera arte soilik Oihenarten olerkietan eta *Noelen Lilian* (1782) atzeman dugu halako formarik; Lopezen itzulpena gehiturik, ekialde hertsiko mintzoetan orotara lau adibide ekar dezakegu (39)-(41). Diferentzia Inchauspek markatzen du: bere idazlan goiztiarretan optatiboaren adibide bakarra eman arren (42), *Le verbe basque* lanean modu horri ematen dion presentziak bere isla duke geroko ekoizpenean, eta bereziki *Imitacionian* (44)-(53). Horrek bide ematen digu pentsatzeko a) optatiboa bereziki presente zela Inchausperen mintzoan; edo b) Inchauspek forma horien aldeko hautu bat egin zuela.³⁸⁷ Bistan da, Maisterren itzulpenean agiantza eta dolua bestelako adierazpideren bitartez adieraziak dira; cf. 388. & 389. oharra.

³⁸⁶ «Un arcaísmo interesante es *ioan aitziñan*, v. 27, que, con Vinson (quien estampa *ailziñan*, pero *aitziñan* en el comentario), hay que interpretar como una forma de “votivo” (“¡Ojalá hubieras venido!” [...]), aunque de pasado. O ¿se tratará de *altziñan*, de valor equivalente?» (Mitxelena *TAV* 138). Bada, Vinsonek eta Mitxelenak ez bezala, guhaurrek koplaren iturria den 1666ko liburuaren ale baten kontsultatzeko parada izan dugu, New Yorkeko Hispanic Society of America delakoaren liburutegian gordetzen dutena —gaztelaniazko «perifrasia» hortik dugu transkribatu—. Bertan garbiki *ailziñan* irakur daiteke, baina uste dugu inprintako hutsa dela. Hona Vinsonen iruzkina, *ailziñan* → *aitziñan* zuzendurik: «*aitziñan* “puisses-tu être” (ces formes en *ai* préfixé sont rares dans les dialectes modernes)» (Hovelacque, Picot & Vinson, 1880: 203).

³⁸⁷ Iduri luke Inchauspek *ai(t)*- optatiboa ikasia zuela; horren seinale dateke (48) adibideko *aicintzaket* forma corpuseko *-ke*-dun optatibo bakarra izatea.

- (39) *Egundan ez-ailiz jaio gaxtagina / Ederza, nezkato onaren zegina, / Edo jai -eta, berhala / Hil ailiz, inhar bezala. «Plût au ciel qu'il ne fût jamais né, le scélérat qui fit Beauté servante de Richesse, ou que, à peine né, il se fût éteint, comme une étincelle !» (O Po VI 4)*
- (40) *Sobera guihaur beithan poroança diici otoitzçaren dugun beharras, eta ailira poroança suerte horiec becanago. (AR 97)*
- (41) *Amac Jesus beitaduca / Hersy besouen artian / Bat-bederac baleduca, / Alleduca, alleduca, / Bihoz erdian! (NLilia 9)*
- (42) *Aikunu Mariak bezala begiratu lehen grazia houra! Elas! elas! (Ip Hil 16)*
- (43) *Badakitza zure egitatiak, etzirela ez hotz ez bero, aizina hotz edo bero! (Ip Apok 3, 11; cf. Leizarragaren itzulpena, (14) adibidean)*
- (44) *Aikunu egun bat berbera ounxa igaran mundu hountan! (Ip Imit I 23, 2)*
- (45) *Oh! ezpaçunu beharric ez jan, ez edan, ez loic eguin! bena ai-cina bethi Jincoaren laidatzen, eta çoure arimaren espiritualki errekeitatzen! [...] Aikina beharrune horic gabe, eta ezkunu beste arrancuraric arimaren errekeitatzia baicic! (Ip Imit I 25, 9)*
- (46) *Ai-cina cerbaiten sofritzeco houn Jesusen icenagatic! cer ouhouria liçatekian çouretaco! (Ip Imit II 12, 13)*
- (47) *Hortan bacina! Ai-cina heltu çoure ciharen amourioaz bilaztera, eta ene eta Aitataco eman deiçudan ene Aitaren nahiar çoure buriaren uztera. (Ip Imit III 32, 3)*
- (48) *Aicintzaket cerbutza ene menteco egun oroz! ainintz capable egun bakhoitz batez berere, behar beçala çoure cerbutzatzeco! (Ip Imit III 10, 4)*
- (49) *Haur naiçula, coure cerbutzaria, prest nuçu orotara; ezpeiniz nahi bici enetaco, bena bai çouretaco; ainendi ounxa eta çuc merechi beçala! (Ip Imit III 15, 2)*
- (50) *Sofritu beharra badit; aineça pacentziareki, iraçarria igaran artio eta haro houna utzul artio! (Ip Imit III 29, 2)³⁸⁸*
- (51) *Ikhasi dit ene khostuz; ainitz heben-harat ohartiago eta ez ertzago! (Ip Imit III 45, 4)³⁸⁹*
- (52) *Eta aineça orano oren erdi houra berere ounxa igaran! (Ip Imit IV 1, 4)*
- (53) *Ainentzaçu coure presentziaz ossoki susta, erra eta cihaurtara khambia! (Ip Imit IV 16, 3)*

Orain arteko agerraldi guztiek agerian utzi dutenez, Zuberoan *ai(t)*- optatiboaren lekukoak oro idatzizko tradizioko idazleak dira. Alderantziz erraiteko, herri antzertiaren tradizioan ez dugu behin ere halako formarik atzeman, eta datu hori oso adierazgarria da. Nolabait, iduri luke zenbait idazlek, zenbait autore jasok, aditzaren joko optatiboaren gaineko kontzientzia atxiki lezaten; kontzientzia horrek halako jarraipena ukan du XX. mendean, ondoko atalean ikusiko denez.

³⁸⁸ Maister Jinkoak baletsa formulaz zerbitzatzen da pasarte honen itzulpenean: Behar citit segurki soferitu, Jincouac balexa, pacentziareki liçan, iraçarri haur igaren, eta thempora hobe bat jin artio.

³⁸⁹ Hemen ere Maisterrek ets erroa baliatzen du: Ene khostuç hori ikhasi dit, eta Jincouac dexala, eni gougoua haboro har eracitceco den, eta eç erhokeriala eiçteco.

2.2.3. Optatiboa XX. mendeko literaturan

Garai berrienetan, idazle batek *ai(t)*-dun optatiboak baliatu baldin baditu, idazle hori Jean Mirande da (54)-(61); erabili eta, zenbait kasutan, analogiaz sortu ere (61).

- (54) *Edozein leialtasunen zamaz aileki halaber bere burua askatzen.* (Mde Haur 1.)
- (55) *Lurra eta gizonak gazteago ziren aspaldiko adin horietan ailira bizi izan biok!* (Mde Haur 4.)
- (56) *Ailitz betiko sorgor egon!* (Mde Haur 4.)
- (57) *Zuen bitartez hunki ailitza zorioneko egoitzak Ortzi-Thor edo Akher Beltzari nik dagiodan othoitzak.* (Mde «Sanguis Martyrum»)
- (58) *Ai! goragotik ethorri-haizeek ailezate jo ene landetan et eiharraraz!* (Mde «Lili bat»)
- (59) *Morturik etorri sinesmen arrotza Euskal Herritikan aizinezate ken.* (Mde «Euskaldun laminei»)
- (60) *Aineza gal bizia goiz batez [...] Ainendi hil gazterikan, nihaur.* (Mde «Eresi»)
- (61) *Aineza gal bizia goiz batez / [...] / Aininderor gaztaroan, nerau / ikurriñik et' ikurrik gabe / [...] / Ainitza gal hats, arima, odol.* (Mde Po 53)

Mirandez gain, joan den mendeko beste zenbait idazlek optatiboazko formarik erabili dute. *Eskualduna* agerkarian argitaratu zubererazko testu bat izan ezik (62), eta menturaz Etienne Decrepten kasuaz apart (63), ez da dudarik gainerakoak optatiboaren tradizio *naturaletik* kanpo direla, hots, egile landuen ekoizpenaz ari garela (64)-(67). Hegoaldeko idazle eta euskaltzale multzo ikasia da, eta haietarik batzuk elkarlan estuan aritu ziren —Zaitegi eta Ibiñagabeitia, kasu; ez ahantz Miranderekiko harremanak ere izan zituztela—.

- (62) *Eta ailetze ogendiñek ororek, beren hütsak aithort, ni orai egitera noan bezain lañoki.* (*Eskualduna* 1913-2-14, *apud* OEH, s.v. *ai-*)
- (63) — PATZIKU: (hirriz) *Ongi zuak, hi bahau atxikitzaile!* — XANXIN: (begiak zerurat) *Aileza bertzerik! Behatzalliak hirriz.* (Decrept *Amatxi* 2. zathia)
- (64) *Iturriñoa bezela ainintz! / mundu otzari igesi.* (X. Peña *Iturria*, OEH)
- (65) *Oi, naiago berriz ailitzait yoana.* (Tapia Perurena, «Neskato utzia»)
- (66) *Onuntz erakarri gaitun zaldun aitor-seme au ikusi al izatea, Yainkoren batek ai-lizu emango!* (Zaitegi *Sof* 137 (136 *ai-nintz*), OEH)
- (67) *Zuen arteko ai-nintza, artzai edo zoritu mats-biltzaile.* (Ibiñagabeitia *Virgil* 63, OEH)

Zein helburuz baliatu zuten *ai(t)*- optatiboa? Jantziago egiteko ote? Badakigu idazle horiek, batzuek behintzat, iparraldeko tradiziotik edan zutela, *-i buruz* moldearen erabilpenak erakusten duenez (cf. OEH, s.v. *buru*). Halaber, postula daiteke Miranderen lana ezagun zutela; beraz, idazleen arteko eraginen mailako fenomeno baten aitzinean ginateke. Azkenean,

Miranderi gorazarre iduri dute idazle zenbaitek azken hamarkadetan idatzi olerkiek (68)-(69):³⁹⁰

- (68) *Baina, ai, ainendi berriz gaztea / Eta aineza neskatila hori ene besoetan!* (J. Sarrionandia, *Izkiriaturik aurkitu ditudan ener poemak*, «Politika»)
- (69) *Aineza pentsa: dena ez da galdu. Ainendi berriz zure ispilu, bidaztiarena aintzira den bezala.* (K. Uribe, *Bitartean heldu eskutik*, «Urrun izanik»; cf. Miranderen *Eresi* olerkia, (60) adibidean)

2.2.4. Eremuaz eta iraupenaz

Zuberoako euskararen deskripzio lanetan ageririk (Oihenart, Chaho, Inchauspe, Belsunce, Gèze, Larrasquet, Casenave-Harigile, Zuazo, Etxegorri, Etxebarne), optatiboa zubereraren ezaugarritzat hartu izan da, nonbait euskalki *batuarena* bezala. Ikusi denez, *ai(t)*-dun formak egile arkaiko, zahar eta ez hain zaharren ekoizpenean lekukotuak dira, mintzo guztietan. Beraz, ez da dudarik *ai(t)*- optatiboa behiala hizkuntza osoaren elementua izan zela (Lafon 1944 I: 73; Zuazo 1989: 636; Mounole 2011: 102). Bestelako kontua da ezaugarri horren egiazko eremuaren garai batean edo bestean definitzea. Testuei lotuz, mendebaldeko euskararen hirutan ageri da optatibozko formarik; nafarrerazko egile batengan, Lapurdiko laurengan eta ekialdeko laurengan (ikus 90. taula). Dena den, ezaugarriaren maiztasuna oso baxua da: XIX. mendera arte, orotara 50 bat agerraldi bildu ahal izan dugu.

³⁹⁰ Kirmen Uriberen olerkia (69) aski zabaldu da Mikel Urdangarinen bertsio kantatuari esker, eta menturaz horren eragipenaz *ainendi* forma da *Literatura, Antzerkia, Euskara, Gizartea, Sexua, Estintoreak...* bigarren izenburu duen blogaren izena: <<http://ainendi.blogariak.net/>>.

90. TAULA. Optatibozko formen agerpena testuetan.

	forma perifrastikoak				forma sintetikoak	
	<i>izan, *edun</i>		<i>*edin, *ezan</i>			
	ALEGIA	ALEGIA	ORAIN	IRAGAN	ALEGIA	oro
Perutxoren k. 1536	-	-	-	-	<i>ayt joat</i> (ORAIN)	1
Leizarraga 1571	-	3	-	-	<i>aihintz</i>	4
Garibay 1591	-	-	-	-	<i>eiliz</i> (2)	2
Etxeberri Z. 1627	-	1	-	-	-	1
Axular 1643	-	1	-	-	<i>ailiotsa</i>	2
Oihenart 1657	2	-	-	-	-	2
Pouvreau 1660	7	2	3	-	<i>ainintz, aitzine, ailitzaio, ailiotsa</i> (4)	19
Aleson 1666	-	-	-	1	-	1
Barrutia 1755	-	-	1	-	-	1
Lopez 1782	-	-	-	-	<i>ailira</i>	1
<i>NLilia</i> 1782	-	-	-	-	<i>aileduka</i>	1
<i>Ip Apok</i> 1858	-	-	-	-	<i>aizina</i>	1
<i>Ip Imit</i> 1883	2	4	-	-	<i>ainendi, ainintz</i> (2), <i>aizina</i> (2), <i>aikina/ezkunu</i>	13
<i>Ip Hil</i> 1894	1	-	-	-	-	1
<i>Eskual.</i> 1913-2-14	-	1	-	-	-	1
Oro	12	12	4	1	22	51
Mirande	2	5	-	-	<i>aileki, aininderor</i>	9
Decrept	-	2	-	-	-	2
X. Peña	-	-	-	-	<i>ainintz</i>	1
Tapia Perurena	1	-	-	-	-	1
Zaitegi	1	-	-	-	-	1
Ibiñagabeitia	-	-	-	-	<i>ainintza</i>	1
Oro	4	7	-	-	4	15

Menturaz, optatiboak egiazki noiz arte iraun duen ebaztea da punturik zailena. Testu zaharrak oro bil, ikusi dugu horren maiztasuna ez dela batere handi eta, gehiago dena, Zuberoan biziki agerraldi gutxi atzeman daitekeela —Lapurdin baino anitzez gutxiago, Inchauspe alde batera utzirik behintzat—. Oyharçabalen erremarkari lotuz (1997: 56), zergatik Tartasek, Belapeirek edo Maisterrek ez zuten behin ere *ai(t)*-dun formarik erabili? Eta zergatik herri antzertiko lanetan ez dugu behin ere aurkitu? Ezen, bada halako kontrastea gramatikagileek deskribatu paradigmaren eta testuen lekukotza bakanaren artean. Guztiarekin ere, agerraldi *natural* berankorrenak ekialdeko testuei dagozkie.

Pentsa dezakegu XVII edo XVIII. menderako *ai(t)*- optatiboa ihartua zela, edo bederen ez zela aski erabiltzen, hizkuntzak bestelako bideak baitzituen igurikimen eta desioen adierazteko. Mounoleren azterketan, XV. eta XVI. mendeetan forma horiek «*peu nombreuses*» dira (2011: 102): XVIII. mendean Barrutiaren etsenplua baizik ez du biltzen, eta XIX. mendean «[elles] ne semblent exister qu'en souletin [...], et selon le témoignage de

Videgain (*ap.* Oyharçabal, 1987 : 512, note 1), elles étaient toujours usitées au 20ème siècle, du moins dans certaines variétés de ce parler» (2011: 218). Beraz, XIX. mendean optatiboa soilik Zuberoan erabiltzen zen: «Temps n'appartenant qu'au dialecte souletin» (Bonaparte, 1869 II: 8 & *hh*). Oyharçabalentzat, Chahoren gramatikako lekukotasuna garrantzi bizikoa da, *ai(t)*-dun formak ahozko mintzairatik ezagut baitzitezkeen (1997: 56).

XX. mendean, Gavel eta Lacomberentzat «Il [l'optatif] n'est plus employé en labourdin, mais n'a pas complètement disparu du souletin» (1937: 48). Lafitteren gramatikan optatiboak «archaïque» etiketa darama (2008 [1944]: §§ 640 & 642); «Tout cela n'existe plus qu'en Soule» (*ibid.*, § 722). Eta Lafonek iraugitza ematen du: «En souletin actuel, les formes de votif ne sont plus employées : elles ne figurent pas dans les tableaux de formes verbales du *Basque Souletin Nord-Oriental* de M. J. Larrasquet. Aucun des Souletins que j'ai interrogés ne les emploie ni ne les connaît» (1944 I: 495). Orobat ondorioztatzen du Clément de Jaureguiberry zuberotarrak: «Le votif dont le chanoine Inchauspe donne la conjugaison complète semble s'être perdu en Soule dans ces 100 dernières années» (1957: 76).

Aldiz, Casenave-Harigileren oharretarik idokitzen ahal da *ai(t)*- moldeko formak XX. mendean erabili direla, santagraztarrak bere bizian entzunak dituzkeelako.³⁹¹ Berrikiago, Etxegorrirentzat «Eskiula eta Jeruntzen zubereraren egiazko opazkoa entzun omen daiteke» (2003: 269), eta ondoko lan batean omenka aritzeari uzten dio: «Eskiulako aldean opazkoak bizirik dirau. Oso hedapen txikia dauka zaharkeria [sic] honek, ez baita Barkoxera ere heltzen! Erabilpen arruntak Jeruntzen eta Eskiulako herri barnan jaso ditut. Orainaldian: *ailedi mintza!* 'mintzatuko ahal da!', *aileza ikus!* 'ikusiko ahal du!'. Iraganaldian: *ailitz mintzatü!* 'mintzatuko ahal zen!', *ailü ikusi!* 'ikusiko ahal zuen!'"» (2007: 75-76). Beraz, testigantza desberdinak plazaratu badira ere, klarki ezar daiteke guztiz iraungi arte, euskararen optatibo zaharrak Zuberoan iraun duela berantenez.

³⁹¹ «*Aizinae* & *aizintee*: ahozkoa *aiziné*, *aizinté* (azkardüra azken hizkian)» (1993: 492); «*aitzintzeitae*: mintzatzean, entzüten da ere: *aitzintzeitae*» (*ibid.*, 507).

2.2.5. *Ai(t)*- aurrizkiaren jatorriaz

Optatibozko *ai(t)*- aurrizkiak badu *ei(t)*- alomorfoa mendebaldean. Mounolerentzat alomorfo horren eta *ei* partikula modalaren jatorria bat eta bera dirateke: «Il se pourrait fortement que cette particule adverbiale et le préfixe de votif *ei-* soient d'origine commune» (2011: 101). Lotura egiantzekoa izan arren, *ai(t)*- optatibozko aurrizkiak badu partikularitasun bat, ezen aditzari eranstean aldaketa fonetikoak eragiten baititu: *aiginte* & *aizinte* baino maizago *aikinte* & *aitzinte* bezalakoak aurkitzen ditugu,³⁹² Barrutiaren etsenpluan ere *t*-dun aldaera datza: *edan eitegi* (= **aiteza*).

Perutxoren kantako *ayt joat* formaz landara (18), XVI. mendeko testuetan *ait-* bakarra genuke: Leizarragaren *aitzinezate* (13), Lafonendako optatibozko formen aurrizkia *ait-* dela suposaraz lezakeena —halere, *bait-* eta *albait-* aurrizkidun formekiko analogiaren esplikabidea hobetsi zuen (1944 I: 495)—. Zehaztu behar da *t*-dun aldaeraren agerraldi bakar hori isla grafiko posiblea duen testuinguruaren agerraldi bakarrari doakiola; hots, *t* ager zitekeen kasu bakarrean ageri dela, zeren *hintz*, *litez* edo *nenzazue* formei lotzean, *ait-* aurrizkiak *t* galduko bailuke, *bait-* aurrizkiak galtzen duen bezala. Beraz, Leizarragaren *aitzinezate* ez litzateke salbuespen, arau morfonologikoaren grafikoki islatzeko aukera bakarraren agerpena baizik.

Bestalde, ikusi dugunez, ondoko mendeetan *t*-dun formak nagusi dira. 91. taulak *ai(t)*- aurrizkiaren agerpen *t*-dun nahiz gabea jasotzen du, *t* horren isla grafikoa posible den inguruneetan. Orotara *t* gabeko zazpi etsenplu baizik ez dezakegu ekar, haietarik bi Pouvreaurenak, eta gainerako bostak Inchauspereenak —egile horiek kontrakoa ere lekukotzen dute—. Halaber, beste bi datuk aurrizkiaren forma *ait-* delako hipotesiaren alde egiten dute: bata, 1536koa den Perutxoren kantan *ayt joat* agertzea (18), eta bestea Etxeberri Ziburukoak *aitnetza* forma ematea, menturaz grafia etimologikoz (19). Aurrizkia, beraz, *ait-* da garbiki, eta ez *ai-*: lekukotasunek hala bermatzen dute, kuantitatiboki ere, nahiz eta *OEH*-k dioen «La forma *ai-* predomina claramente sobre *ait-*» (s.v. *ai(t)*-).

³⁹² Chahok *aikina*, *aikunu*, *aitzuntu* bezala *aizina*, *aizunu* ere jasotzen ditu (1836: 158). Inchauspere (1858: 106-113) eta Gèzere (1873: 95 & 123-124) tauletan aldaketa fonetikoak sistematikoak dira. Bonapartek hori du esplizitatu: «Cette syllabe *ai* peut produire en outre des changements initials [sic]» (1869 II: 158). Egungo Zuberoan Casenave-Harigilek *t* gabeko formak ematen ditu (1993: 492, 507, 522 & 535), salbu 2. pertsonako *aitz-* afrikatu zenbait. Azkenik, Etxebarnek *aigina/aikina* aukerak ematen ditu (2011: 7. taula).

91. TAULA. *ait-* aurrizkiaren *t* edo haren eraginpeko aldaketa fonetikoaren lekukotza, beroiek agerraraz ditzaketan inguruneetan.

	<i>t</i> -dunak	<i>t</i> -gabeak
Leizarraga	<i>aitzinezate</i>	
Pouvreau	<i>aitzine</i> (22) <i>aitzendu</i> (27) <i>aitzinitzat</i> (29)	<i>aigine</i> (21) <i>aidezadan</i> (36)
Aleson	<i>aitziñan</i> (37)	
Barrutia	<i>eitegi</i> (37)	
Inchauspe	<i>aikunu</i> (42) & (44) <i>aikina</i> (45)	<i>aizina</i> (43), (45), (46) & (47) <i>aizintzaket</i> (48)

Zer ote datza *ai(t)-* aurrizkiaren jatorrian? Guk dakigula, lehenbiziko hipotesia Van Eysena izan zen, *ai* aurrizkia *adi* batetik eratorririk³⁹³ (1879: 233). Lafonek *ai* auhenezko partikula zekusan, *t*-dun formak analogiaz azalduz:

Ai existe comme interjection marquant la douleur (Azkue) et aussi la surprise (Lhande). Sans doute le *ai-* des formes de votif et des expressions telles que *ai baletor* était-il originellement identique à l'interjection, et celle-ci a-t-elle été réservée par la suite à l'expression de la douleur et de la surprise. En tout cas, ce n'est pas à cet *ai-* que les formes de votif doivent leur valeur modale, mais au fait qu'elles sont des formes du second groupe exprimant l'éventualité. *Ai*, quelle que soit son origine, ne servait sans doute d'abord, comme *albait-* dans les formes dites de prescriptif, qu'à préciser la valeur de la forme verbale à laquelle il était joint. [...] L'équivalence de soul. *banéki !* et de guip. et bisc. *ai baneki* montre que le préfixe des formes de votif n'avait à l'origine qu'une valeur d'appoint (1944 I: 495).

Lafonek eta Oyharçabalek (1997: 57) proposatu analogia baztertu gabe, beste aukera da pentsatzea optatiboaren *ait-* aurrizkia *bait-*etik etor litekeela. Hipotesi hori mendebaldeko datuekin zerbait korapilatzen da, ezen *eit-* aldaeraren bokalismoa ez baitator Lafonek (1944: 485) eta Lakarrak (1986: 655-656) bizkaiera zaharrarentzat deskribatu duten *bai(s)t-* aurrizkiarekin bat. Hipotesiaren alde, mendebaldeko *eit-* aldaerak eta *ei* partikula modalak balio desberdinak dituzte. Ekialdeari begira, *ait-* eta *bait-* aurrizkien arteko loturak

³⁹³ «*Ai* pour *adi* pourrait avoir pris la valeur d'un impératif "puisse" & plutôt en français "veille"; *ai-nintz* signifierait alors : "veille que je fusse", c'est-à-dire : "puisse-je". *Nintz* est la flexion syncopée pour *nintzake*, imparfait de l'optatif (aujourd'hui conditionnel) de *izan*» (Van Eys, 1897: 233).

koherente dirudi: Zuberoako *beit-* aldaera berria da, optatiboa emankor egon zitekeen garaietan testuek *bait-* ematen dutelarik.³⁹⁴

Euskararen optatiboaren baliabide morfologikoa aurrizki bat izatea guztiz nabarmentzekoa iruditzen zaigu, horrek garai zahar batera igortzen baitu. Izan ere, hizkuntzaren aurrizki bizi bakanetakoa izan da *ai(t)-*, aditz morfologiaren beste gutxi batzuekin batean: *ba-*, *b-*, *l-*, *d-* edo *bait-* bera. Bistan denez, *ait-* moldea mintzo guztietan lekukotu izanak ere garai zahar horri begira paratzen gaitu, hots, zatiketa dialektala baino lehenagoko hizkuntza egoerari.

Ikuspegi tipologikotik, optatiboaren gramatikalizazio bideak definitzea zail gertatzen da. Agintera hizkuntza gehientsuenetan existitzen da, baina igorleari orientatu gainerako modalitateak —erran nahi baita optatiboa, hortatiboa, prohibitiboa edo admonitiboa— anitzez bakanagoak dira, eta horrek aski zailtzen du halako hipotesien formulatzea (Bybee, Perkins & Pagliuca, 1994: 211). Haatik, pentsa daiteke optatiboaren gramatikalizazio bideak geroaldia, baldintza, subjuntiboa eta agintera direla (Sadock & Zwicky, 1985: 164); ikuspegi zabalagotik, hainbat hizkuntzatan egitura desideratiboen geroaldia, helburua edo beharra ere adierazten ahal dute (Musi 2016). Gauzak horrela, morfologiaren aldetik postula genezakeen **(b)ait-* aurrizkiak balio horietako bat adierazi behar zukeen Euskara Batu Zaharrean. Horri lotuz, ez da komeni ahanzteak historikoki *bait-* aurrizkiak baldintzazko balioa ere hartu duela.³⁹⁵

Munduko hizkuntzei soño bat eginez, badirudi leku batzuetan optatiboa ezaugarri areala izan daitekeela, edo hizkuntz ukipenaren ondorioa. Hala nepalieraren nola Kaukasoko bi hizkuntza

³⁹⁴ Zuberoako testu zaharrenetan *bait-* baizik ez da ageri (Oihenart, Zalgize, Etchart); Tartas eta Belapeirerengan *bait-* da ohikoena, eta *beit-* han-hemenka azaleratzen da. Aldaketa XVIII. mendean gauzatuko da: 1734ko *Othoitce* testutik aitzina bi aldaeren arteko proportzioa ifrentzikatzen da, eta XIX. mendean *bait-* desagertzen da *beit-* berriaren faboretan; xehetasunendako, ikus II, § 2.5.3.1.

³⁹⁵ «In some texts *bait-* is used instead of the more usual conditional morpheme *ba-*. This is most frequent in Axular and Maister (but attested also in Aranbillaga, Gasteluzar, Pouvreau, Etxeberri Ziburukoa, Beriain and Belapeire). Even though present tense verbs can also take the conditional *bait-*, it is particularly common with hypothetical verb forms and especially in the expression *bait- ... bezala* ‘as if...’» (Krajewska, 2016: 261); cf. *OEH* s.v. *bait-*. Lafonek, halere, ez du *bait- ... bezala* baldintza gisa analizatzen: «La construction employée par Axular s'explique aisément. Les formes à préfixe *bait-* équivalent parfois à des formes relatives ou à des formes à suffixe *-la* indiquant la manière ou les circonstances. Les formes d'éventuel à préfixe *bait-* employées par Axular ont une valeur analogue. Combinées à *bezala* [...], elles signifient littéralement ‘comme quelque chose que vous auriez à vous, fait par vous’ [*zeurea, zeure egina baitzendu bezala*], ‘comme qui aurait parlé au cordonnier’ [*zapataginarekin berarekin mintzo izan bailliz bezala*]» (1966: 227). Beste maila batean, *bait-* aurrizkia *albait-* preskriptibo zaharraren osagai morfologikoa da, eta *ala bait-* harridura edo auhenezko egituraren parte ere.

turkikoren optatiboak inguruko hizkuntzen eragina izan litezkeen bezala,³⁹⁶ menturaz guk azalbide horren ifrentzutik begira genezake euskararen optatiboaren galera. Hau da, euskara hein batean modelatu duten erromantzeek optatiboa peitu izateak ez duke hizkuntza hartzailea den euskarak kategoria hori atxikitzen lagundu. Aldiz, azken mendeetan optatibo zaharra ordezkatu duten egitura gehienek (§ 2.3) paraleloak dituzte inguruko erdaretan; are gehiago, haietarik batzuk mailegatuak dira.

2.3. Igurikimen eta desioaren bestelako adierazpideak

Betiere esperantzaren eta desioaren adierazpenaren eremuan, atal honetan euskaraz optatiboaz landara baliatu izan diren aukera morfosintaktikoak laburzki azterkatuko dira, ekialdeko euskalkien lekukoei lehentasuna emanaz. Oro har, mendebaldean ala ekialdean, agiantzaren eta doluaren adierazpideen iturriak ohikoak dira munduko hizkuntzetan:

- Baldintzazko egiturak: *ba-* aurrizkia, *alba-* aurrizki konplexua, *balinba* partikula — jatorrian baldintzazkoa— edo *aments ba-* egitura.
- Aginterazko egiturak, euskararen kasuan jusiboak: *Jainkoak detsala*, *Jainkoari nahi dakiola*, besteak beste;³⁹⁷ hemen, arrazoi pragmatikoengatik, «Jainkoari lotu formulak» etiketa pean bilduko dira.
- Geroaldiko perpausak: [PART. PROSPEKTIBOA + *ahal*] egitura.

2.3.1. *Ba-* aurrizkia

Baldintzazko protasiek hipotesiaz kanpoko balioak har ditzakete, hala nola igurikimen eta desiraren adierazpena. Halako egituretan, perpaus nagusiaren ezabatzea ohikoa da munduko hizkuntzetan, *insubordination* deitua den prozesuaren medioz. Landucciok *oxala = validi* baliokidetza argigarria dakar (299 *apud* Mounole, 2011: 102). Optatibozko formen

³⁹⁶ «Whether the Caucasian optative is a phenomenon due to areal contact or to a common origin is not clear, in part because the genetic affinity of the Northwest and Northeast languages is still under discussion. Interestingly, both Turkic languages of the Caucasus, Karachay-Balkar and Kumyk, have a full personal paradigm of a morphologically dedicated optative, which is untypical of Turkic. A second area that seems to be characterized by the morphological optative is northern India and Nepal. The optative occurs in some of the Tibeto-Burman and Munda languages, and interestingly, the only Indo-Iranian language we found to have a morphological optative is Nepali (Korolev 1965: 80), probably as a result of the influence of neighboring Tibeto-Burman languages» (Dobrushina, Van der Auwera & Goussev, 2013).

³⁹⁷ Tesi honetan aztertzen ez dugun bestelako egiturarik ere aginterazkoen sailean sartzeko da, hala nola Lekeitioko euskararen deskribatu den formula desideratiboa: *Etxera joatea daukala!* (*jutia daukola*) (Hualde & Ortiz de Urbina, 2003: 296-297); jusiboa izateaz gainera, *jutia daukola* formak ahalerazko balioa du.

baldintzazkoez ordezkatzeari, beraz, gauza ohikoa da. Lafittek (1944 § 721), *ba-* aurrizkiaren balioez ari, *éventuel* delakoari estekatzen dio; baldintzaz landara (*supposition*), konpletiboa ere adieraz dezake (*nahi nuke jin baladi*), bai eta desira. Lafittek balio desberdinak esleitzen dizkie aldiei (cf. 2.1.1 ataleko azalpen orokorra):

Il faut bien distinguer entre l'optatif de futur (potentiel), qui marque un vrai souhait (*Ah! Ethor baledi!* Ah ! Plaise à Dieu qu'il vienne !), et l'optatif du présent ou du passé (irréal), qui exprime le regret (*Hemen balitz* Que n'est-il ici !, *Leher egin balu* Que n'a-t-il crevé !, *Bere eginbidea bethetzen balu* Que ne fait-il son devoir !). L'éventuel des verbes forts ne marque que le regret (*Banaki!* Si je savais ! —mais je ne sais pas—) (*idem*).

Zuberoako testuetan ez da horren adibiderik falta (70)-(72); Lafittek erremarkatu desberdintasuna —agianza vs. dolua— hauteman daiteke Jokastaren (71) edo Elisabeth erregina santaren (72) auhenetan.

- (70) *O Jesus crucificatu içan dena, goure bihotziala jin baledi; ala beikintçake bertan ikhas, gaiça jakin behar dutugunak oro!* (Mst I 25, 6)
- (71) *Secula ikhousy ezpanu, / oh crudel destinatia! / Maradicatu da enetaco / sorthu nintçan mementoua. / Arguy gabe içan baliz / ny sorthu ninçan eguna / edo sabelian ninçala / hil baliz ene ama!* (Edipa 92-93)
- (72) *Ene haurren artian / possible baliz unionia! / Ah, othoi lagunt neçaçu, / ene salbaçale maitia!* (SteEli 1220)

2.3.2. Ai ba- egitura

Auhenaz gainera, *ai* interjekzioak desioa ere adieraz dezake: «*ai baletor* ‘plût au ciel qu'il vînt !’ et *aineki* ‘plût au ciel que je le susse !’, qui peuvent être simplement ‘oh ! s'il venait !’, ‘oh ! si je le savais !’» (Lafon, 1944 I: 495); interjekzio horren eta *ai(t)-* aurrizkiaren arteko loturarentzat, ikus § 2.5. *OEH*-ren hitzetan, «En oraciones con el verbo en modo hipotético, exclamación que expresa un deseo irrealizable» (s.v. *ai* 1). *Ai ba-* egituraren adigarri, *OEH*-k mendebaldeko idazleak dakartza XVIII. mendetik —Aguirre Asteasukoa, Mogeldarrak, Lardizabal edo Arrese Beitia, besteak beste—, eta XX. mende hastapenetik aitzina ekialdekoak ere (75)-(78). Zuberoan ez dugu molde horren agerraldirik aurkitu, baina bai *ah!* interjekzioarekikoarenik (79)-(81).

- (73) *Ai! eta baziñaki, nolako perillean zauden!* (AA III 498)
- (74) *Ai baleude aitatu ditudan bezelako jakitunak!* (VMg 90)
- (75) *Ai! nik ere, bai, banik / hik dukan gozoa!* (Zby RIEV 1908, 769)
- (76) *Ai, balute bazterretan aste guzia lanarekin borroka bizi diren gizon nekatzale guziek beren etxean zu bezalako emazte bat.* (HU Zez 185)
- (77) *Ai! Maria, Maria! Oihanburuan egon bahintz, hire xokoñoan!* (Barb Sup 85)
- (78) *Ai orok mihi hori bridatzen balute!* (Etcham 144)
- (79) *Ah cerbutcha ahal bacintçat ene menteco egun oroç!* (Mst III 10, 4)

- (80) *Gogouan erabilten niçun, / ah, çu jçan bacina! (Chiveroua eta Marceline 248, in Urkizu, 1998: 147)*
- (81) *Ah! Hori izan ahal baledi! (SGrat 6)*

2.3.3. *Aments ba-* egitura

XVIII. mendeko Zuberoan *aments* aditzondoa *ba-* aurrizkidun formekin konbinatua azaleratzen da, desirazko balioaz. Egitura horrek paralelo ezagunak ditu inguruko erdaretan, eta harago; cf. fr. [*si au moins/ seulement* + SUBJ], esp. [*si al menos* + SUBJ], ing. [*if only* + SUBJ] edo errus. [*если бы только* + SUBJ], besteren artean. *Aments* aditzondoa gaskoiari mailegatu zaio (← *au ments*) eta Zuberoan eta Nafarroa Behereko ekialdean erabiltzen da. (82)-(85) adibideetan hauteman daitekeenez, *aments ba-* batez ere dolu edo erregretaren adierazpenari lotua ageri da. Mendebaldean, *sikiera ba-* molde baliokidea lekukotzen da (OEH, s.v.).

- (82) *Alo, Julien, erran bahu amenx / emazte gaiztouc senhar gaistoury beçala: / «preparady guero behar tugun / horien emaitera» (StJul 632)*
- (83) *Ah Olimpia, ala nic beitutut / sofritcen phena handiac, / amenx ezpalirade / bataillan ene semiac. (Edipa 424)*
- (84) *Sendo eracy ahal banitça / jhourq jkhousy gabe / amenx berrien sortceko / ounxa sendo balite. (Boubane eta Chilloberde 9, in Urkizu, 1998: 107)*
- (85) *Amenx ezpaledi gin orano eraunxi hori! (SGrat 8)*

2.3.4. *Alba-* aurrizki konposatua

Alba- aurrizkia desioen adierazpeneko beste aukera da (← *ahal* + *ba-*). Lafonek «potentiel de suppositif» gisara sailkatu zituen *alba-*dun formak, zeinen artean alegiazkoek «peuvent servir à exprimer un désir, un souhait, un regret» (1944 I: 477). Euskara Arkaikoari doakionean, Mounolek Etxepareengan baizik ez du lekukotu (2011: 102), eta beranduago 1729koa den nafarrerazko lehen predikuan (*ibid.*, 218). Leizarragak ere *alba-* ematen du, baina orainaldian. Ondoko mendeetarako *EKC*-k datu interesgarriak eskaintzen ditu, zeinetarik hautapen bat baitakargu (86)-(98). Ohart bedi zenbait adierazpideren konbinazioez: doluzko *helas* + *alba-* (86), auhenezko *o/ oi/ ai* + *alba-* (90), (94), eta desirazko *oxala* + *alba-* (95).

- (86) *Elas yzul albaneça yraganden denbora. «Ah ! si je pouvais faire revenir le temps passé» (E VI 21)*
- (87) *Albanerra eguya nyc dut pena handia (E IX 47)³⁹⁸*

³⁹⁸ «Il est difficile de dire si ce vers se compose de deux phrases dont l'une exprime un souhait (*si je pouvais dire la vérité !*) et l'autre une réalité, ou s'il forme une phrase dont le second membre exprime ce que dirait celui qui parle si la condition énoncée dans le premier était réalisée» (Lafon, 1944 I: 478).

- (88) *Ordean satisfatçeco ossoqui gutitia / Badut, obran albaneça eman neure nahia.* (EZ Man II 75)
- (89) *Hura handi den arauaz, / Nic solas albanegui.* (Hm 83)
- (90) *Oi eta atera albanegiz beren lekutik Señora oni beardanezko koroe bat egiteko! [...] Oi eta albanegi oñazpikotzat ezarri aren oñazpietan! [...] Oi eta zeure argi-errañuetatik epaki albanegio geure Ama mindun oni manturik ederrena!* (Lar SermAzc)
- (91) *Milla bizi, albanitu, nik zugatik [...]* (Cb Eg II)
- (92) *Albanei ni or egon joateko paseatzera atso ura eztegu erango bakarrik joan bear gara.* (Gamiz)
- (93) *O albanezkike erran bear den bekala uskaras sanduaren itzak!* (LE Urt «Serm. 5. De peccato, ut contra Deum. ann. 1771»)
- (94) *O urtu albanegiz ene begietako negarrakaz leen eginak!* (Añ EL)
- (95) *Ojala itzezin albaneza nik gai andi onek eskatzen duan eran!* (AA III)
- (96) *Sendatu albazentza nik daukadan miña, nere biotz gaixoak a zer atsegiña!* (Izt Po)
- (97) *A paper ontan gogo detana albanezaioke jarri!* (EA NereB)
- (98) *Urtiak baduazi, urratsik eztager, Non galtzen dira-edo? Albaneukaz uler!* (Laux BBa)

Goiko adibide sortak erakusten duenez, bakarrik alegiazko formekin *alba-* ekialdeko behe nafarrera arkaikotik bizkaiera modernoraino lekukotua da, lapurtera, nafarrera, arabera eta gipuzkeratik iraganez; aldiz, Zuberoako testuetan ez dugu haren herexarik ediren. Lafonek *alba-* aurrizki konplexua dialekto guztietan existitu izanaz duda egin zuen (*ibid.*, 478), eta Oyharçabalentzat hegoaldeko testuetako *alba* ez litzateke aurrizki bat, bi morfemen metatzea baizik.³⁹⁹ Hala ere, nahi bada, hegoaldeko *alba-* segidak iparraldeko *alba-* aurrizkiak adieraz ditzakeen balio berak adieraz ditzake, tartean desirarena, baina batzuetan balio horiek ez dira aise bereizten ahal; cf. (87) adibidea eta bertako oharra.

2.3.5. *Balinba* partikula

Menturazko balioaz gain (cf. *OEH* s.v. *balidinba*), *balinba* edo *balima* partikulak agiantza ere adieraz dezake, betiere indikatibozko perpausetan. Horren erran-nahia: «Interj. exprimant un souhait ardent» (*VocBN apud OEH*); «Exclamation de désir, d'espérance» (Gèze 1873: 242); «Exclamation de désir, d'espérance, d'imprécation» (Ithurry 1895: 362); «Synonyme de *oxala*

³⁹⁹ Hona arrazoia: «Ez Leizarragak ez Etxeparek ez dute sekula silaba bakarreko eta aspiraziorik gabeko formarik erabiltzen *ahal* adierazteko, salbu *alba-* morfoarekin»; ezezko formarik lekukoturik bageneza, *ez* non agertuko zen ikusirik afera trenkatzen ahalko genuke, baina ez dugu horrelakorik (Oyharçabal 1997: 47). Alabaina guretzat, iparraldekoek *ahal* partikularen bi itxura fonologiko diferentetan emateak *alba-* aurrizkia dela bermatzen duela onarturik ere, horrek ez du kentzen hegoaldeko testuetan ere —kasu batzuetan bederen— *alba-* aurrizki izatea zeren, hasperena galdurik, hegoaldekoek ez baitzezaketen halako bereizkuntzarik egin.

(esp. *oxala, ojala!*) plaise à Dieu» (Haritschelhar 1969: 386). Ithurryrentzat, Leizarragak eta Axularrek desirazko balioaz erabili zuten *bal(d)inba* (99)-(100):⁴⁰⁰

- (99) *Eta orain ichilic campora egoizten gaituzte? ez balimba: baina beréc ethorriric idoqui gaitzate.* ‘Plaise à Dieu que non’ (Lç Act 16, 37)
- (100) *Baldinba ez ahal naiz hunen gatik ifernurako* ‘Il faut espérer que je n’irai pas en enfer pour ceci’ (Ax 57 *apud* Ithurry, 1895: 362)⁴⁰¹

OEH-n *balinba* lekukotzen duten testuen artean badira Zuberoakoak (Maister, *Xarlem*, *Mustafa*, *Chants Populaires* eta Etchahun) nahiz Akitaniako gainerako euskal herrietakoak: Gazteluzar, Hiribarren, Laphitz, Hiriart-Urruty, Zalduby, J. Etchepare eta Barbier. Hegoaldean XX. mendeko bi idazle ikasi lekuko dugu: Goikoetxea *Gaztelu* eta K. Mitxelena. *Balinba* desirazkoaren lehenbiziko agerraldia Axularrena bada (100), ekialdean, gisa guztiz, XVIII. mendean hasten da hedatzen. Gure corpusean Maisterrengandik ageri da, eta bereziki herri tradizioko testuetan (101)-(107).

- (101) *Eçtuçu balimba ihessiric eguinen çoure arimari hagnbeste abantalla ukhen eraci ahal dirouan iracourte baliouari.* (Mst xx).
- (102) *Comfidancha handireky / dut othoycia eguinen, / eta balinba Gincouac / benay ençunen.* (StJul 1146)
- (103) *Balima batailla hountan / biçia du galduren / haren plaça niq beitut / aspaldian desiratçen.* (Xarlem 1288)
- (104) *Hoxt guitian arren, / isseiatsu nahi nuçu; / eta hara artino / balima helturen nuçu.* (SteEli 1233)
- (105) *Çaude errephausuqui, anderia, / eztuçu çure aldi. / Ez ahal ceçu balinba / guibelturen engoiti.* (Malqu eta Malqulina 555, in Urkizu, 1998: 263)
- (106) *Balinba zure gaitza etzüün, gaixua, / Arauz gaiertitako zerena gaxtua.* ‘J’espère’. (Etch 376).
- (107) *Esker deiçut, Ama houna, çoure eracouspenez. Balinba çoure exenpliec phitzeraciren naic.* (MaiMarHil 71)

2.3.6. *Oxala* partikula

Esperantza eta desiraren beste adierazpide bat dugu *oxala*, Penintsulako erromantzei mailegatua, eta azken buruan Espainiako arabieratik datorrena (< *law šá lláh* ‘Jainkoak nahi badu’). Mounolek 1729ko nafarrezko predikuan (108) eta Urteren gramatikan atzeman du

⁴⁰⁰ Alta, gure ustez ez da batere segur Leizarragarenak balio hori adieraz dezan. *OEH*-k bi adieratan jasotzen du Leizarragaren *balimba* hori: lehenbizi «ciertamente; seguramente» erran-nahiaz: «In [sic] ne sera point ainsi» (s.v. *baldinba* 1), eta ondoren balio desideratiboz, Ithurryren itzulpenarekin: «Plaise à Dieu que non» (s.v. *baldinba* 2).

⁴⁰¹ Egiazki, Axularrek honela dio: *Baldinba*, ez ahal naiz hunengatik, hunein gauza aphurratik, eta hunein erraxki egin dudangatik ifernurako?

(2011: 218); haren arabera, hurrengo mendeetan *oxala* esperantza eta desioen adierazpide nagusi bihurtuko da. Lafitteren ustez, egile modernoek sartu dute «Pour distinguer le *si* conditionnel du *si* votif» (1944 § 722). Zuberoako testuek ez dute *oxala* lekukotzen,⁴⁰² eta behe nafarreran ere ez bide da sartu, bederen *EKC*-ren emaitzei begiratuta. Oyharçabalek ohartarazi bezala (1997: 57), Leizarragak (14) —eta harekin Inchauspek (43)— *ai(t)*- optatiboa baliatzen duen pasartean Haranederrek *oxala* darabil (108). Ondoko bi adibideetan *oxala* partikula jusibozko forma batekin eta *ba*- aurrizkiarekin erabilia da, hurrenez hurren:

(108) *Ojala estaiela arla izan* (Lehenbiziko sermoia nafarreraz 7)

(109) *Badaquizquit çure eguitateac. ez çaretela ez hotz, ez bero. Ochala hotza baçiñe edo beroa.* (He Apok 3, 15)

2.3.7. *Ahal* partikula

Ezaguna da mendebaldeko euskaretan *ahal* partikula balio desideratiboz erabiltzen dela, partizipio prospektiboarekiko egituran (Zubiri & Zubiri 2000: 578; Euskaltzaindia 2002: 445; Hualde & Ortiz de Urbina 2003: 315).⁴⁰³ Molde horren lehen agerraldia XVII. mendekoa dateke (110). *OEH*-k ondokoetan ere lekukotzen du: Urquizu (111), Larramendi (112), Cardaberaz, Larreguy (113), J. A. Mogel, Aguirre Asteasukoa, J. J. Mogel, Hiribarren (114), Duvoisin (115), Elicegui, Soroa, Arrese Beitia eta Mocoroa.

(110) *Laster etorri nadin guraco aldoçu* (*ConTAV* § 5.1.4)⁴⁰⁴

(111) *Nunbaita orain amaituko al dau / bere betiko egarriia.* (Urqz 82)

(112) *Agur, Aita nerea, ta gogoango al nazu zure otoitzetan.* (Lar, carta a Mb 281)

(113) *O! zuek egia erdiragarri hauk irakurtzen eta entzuten ditutzuena, sarthuko ahal zarete zuen baitan.* (Lg II 191s)

(114) *Ez ahal du sekulan yauna ahantziko.* (Hb Esk 237)

(115) «*Emanen ahalko daut ene saria*, ‘puisse-t-il me donner ma récompense’. Ici le sens optatif du basque ne peut être rendu en français» (Dv *apud OEH*, s.v. *ahal*)

Beraz, XIX. mende inguruan [PART. PROSPEKTIBO + *ahal*] egitura desideratiboa Lapurdin ere lekukotzen hasten da (113)-(115). Ekialderago, madarikazio batean atzeman dugu, 1807an

⁴⁰² Anekdotikoa bada ere, Etxebarnek «Opazko (Oxala!)» baliokidetzak dakar (2011: 7. taula).

⁴⁰³ Desirazko *ahal* eta galderazko *al* partikulak jatorri berekoak dira (< *ahal*). Bigarrena Gipuzkoan kokatzen da (Zubiri & Zubiri 2000: 578), eta estandarizazioarekin hedatzen ari dateke (Jendraschek 2003: 269). Euskara batuan *ahal* / *al* grafiek bi balioak bereizten dituzte.

⁴⁰⁴ «No nos parece correcta la traducción de Satrústegui [1987], que da a *al* un valor interrogativo, valor que sólo toma dicha partícula en guipuzcoano y en textos más modernos. Nos inclinamos por darle un valor desiderativo, con el sentido de la estrofa» (*Contr* 89-90).

datatua den fartsa batean (116); halere, ez da komeni ahanztea Zuberoan egitura horren baliorik ohikoena geroaldiko ahalera dela (117)-(119).⁴⁰⁵

- (116) *Khurutçhia deitaqua orai / eni aiphatçen heben? / Larria elkhiren ahal çeiq / etçhera beno lehen.* (Malqu eta Malqulina 430, in Urkizu, 1998: 253)
- (117) *Enganatuko bide zira / gaurger', orano bezala, / baduz' uste zure begira / Egonen ahal nizala, / Hautuagorik zu bano / deiez ondolik dautano.* ‘Vous vous tromperez sans doute si vous croyez qu'à l'avenir je pourrai, comme je l'ai fait jusqu'à présent, rester à vous attendre pendant que de plus distinguées que vous m'invitent à les suivre’ (O Po XXIII 2)
- (118) *Jesus çoureki bada, exayec batec ere eçteçu oguenic eguinen ahal.* (Mst II 8, 2)
- (119) *Badabila cien ungurian lion bat orrouatuz beçala, tcherkhatuz çougn iretxico ahal dian.* (Epit I 5, 8)

Bestenaz, Akitaniako euskararen desirazko *ahal* partizipio prospektiboarekiko egituratik kanpo ager daiteke, galderazko perpausetan: «La particule *ahal* placée entre la négation *ez* ou encore l'affirmation *ba* et la forme personnelle du verbe donne à la phrase une nuance d'interrogation rassurée à sens optatif. Ex. : *Ez ahal nute ikusi ?* Ils ne m'ont as vu, j'espère ? *Ba ahal da bertze holako joiarik ?* Il y a bien, je pense, d'autres perles de ce genre ?» (Lafitte 1944 § 222). Zuberoan ez dugu usadio horren lekukorik.

2.3.8. Jainkoari lotu formulak

‘Nahi’ edo ‘maite ukan’ erran-nahia duten erro zaharrak ohikoak dira Jainkoaren pean adierazten diren igurikimen eta desioetan. Optatibo gramatikalean ageri den *Jainkoak ailiotsa* (15) & (30)-(33) erranbidearen baliokidea da *Jainkoak baletsa*, optatibotik baldintzara iraganik.⁴⁰⁶ Zuberoan, aditzaren erregimen zaharra —datiboa, iragangaitz—testurik zaharretan ageri da (120). Geroztik, Maisterrek du formula hori gehienik baliatu (121)-(129); azken etsenpluak trajeria zahar batean (130) eta 1856ko pietate liburu batean atzeman ditugu (131).

⁴⁰⁵ Zuberoako testuen corpusean ahalerazko balioa 38 aldiz ageri da, eta desirazkoa behin baizik. Bestenaz, preseski adierazi behar dugu Zuberoako testuetan ez dela *ahalko* edo *ezinen* bakar bat ere, *EKC*-ren emaitzekiko koherentzian: *ahalko* Lapurdin eta Nafarroa Beherean lekukotzen da, baina ez Zuberoan. Beraz, *ahal/ezin* parearekiko perifrasi berrietan —i.e., *izan* & **edun* laguntzaileekikoetan— geroaldia partizipio prospektiboaren bidez adierazia da. Horrek, hein batean, ekialdean *ahal* partikularen gramatikalizazioa beste eremuetan baino gibelatuago dela iradoki lezake.

⁴⁰⁶ Ez dakigu forma hauek zehazki zein errori dagozkion. Lafitterendako *baletsa* «suppositif de *etsi*, juger bon (si au moins Dieu jugeait bon)» litzateke (2003 [1948]: 745).

- (120) Baletsa jaungoikoari / *Har nezan zerbitzari / Hark er', eta leristan / hanbat on zein nik hari.* «S'il plaisait à Dieu qu'elle me prît pour serviteur et qu'elle m'aimât autant que je l'aime» (O Po XIII 25)
- (121) *Nitçaç dena beçambat, Jincouac balexa, enian ukhen beste dessegnic batere.* (Mst xvi)
- (122) Jincouac balexa *hen bicitcia, jakitiaren araur ičan ličan!* (Mst I 3, 6)
- (123) Jincouac balexa, *deboten hanitch exemplu ikhous oundouan, goure berthutian aitcinatceco desira lo elagouen ardura.* (Mst I 18, 6)
- (124) Jincouac balexa, *egun bakhoitç bateç, ounxa bici ičan guinen mundu hountan!* (Mst I 23, 2)
- (125) Jincouac balexa, *halaco beharric eliçan, eta arimac behar lutian errekeitiac gogouan ukhen guintçan!* (Mst I 25, 9)
- (126) *Behar citit segurki soferitu, Jincouac balexa, pacentciareki liçan, iraçarri haur igaren, eta thempora hobebat jin artio.* (Mst III 29, 2)
- (127) Jincouac balexa, *enendin esteca guero jin behar dien gaicer, eta çoure boronthate hounari, berankeriaric gabe, oberenda neçan ene buria.* (Mst III 39, 1)
- (128) *O Jincouac balexa, egun houra jin liçan, eta mundu hountaco gaiça themporalac oro acabi liren!* (Mst III 48, 1)
- (129) Jincouac balexa *aldi bakhoitç bateç ere oren erdiaren araoua behar den beçala emplegatcen jakin nian!* (Mst IV 1, 4)
- (130) *Har eçaçu behar den armada / eman behar baduçu ere guerla / Celuco gincouac balexa / ukheitez Çuc Victoria (Jean de Paris 85)*
- (131) Jincöac baletsa *bihar liçatekian egun houra.* (MaiMarHil 95)

Lafittek zerbait iruzkin egin zuen erramolde honetaz: «La vieille formule *Jainkoak baletsa...* plaise à Dieu, nous paraît plus locale, mais elle n'existe presque plus. [...] On rencontre une formule analogue dans les écrits de Hiriart-Urruty : *Jainkoak ailema* Que Dieu accorde...» (1944 § 722). Beste formula hori, (*Jinkoak*) *ailemo edo ailema*, ez da Zuberoako testuetan ageri. Bestenaz, erro bera aurki daiteke jusibo gisara jokatua, datiboan nahiz ergatiboan (132)-(140); egitura horrek eta *Jainkoak baletsa* formulak ber kronologia dute.

- (132) Iencoari datsala, *eguitecoa erditi Ioan dadin.* (Tt Onsa 78)
- (133) Iencoari datsala *pensamendu saindu hura cian beré gogoan.* (Tt Onsa 124)
- (134) *Ene khostuç hori ikhassi dit, eta Jincouac dexala, eni gogoua haboro har eracitceco den, eta eç erhokeriala eiçteco.* (Mst III 45, 4)
- (135) Jincouac daxala *gracia hori merechi deçadan.* (Mst III 56, 5)
- (136) *Oroc behar diçugu hil / çoure espousa maitiac beçala, / houra beçain justoky / Gincouac dexala.* (StJul 466)
- (137) *Parropia hortaco fidelac gin balite indigne içatera confrariaco dohaignen —Gincoac eztatsala— bere condutaz.* (Mercy 18)
- (138) *Eta Jinkuak detsala Erregetiar traidore hoiek profeita eztitian, berek erakharri dien estatu miserable hunez.* (Chaho AztBeg V)
- (139) *Egün hun, künpañña ederra, / bai eta iliüstria; / Jinkuoak detsala harzara berriz / alkhar salüta erriz.* (CanBel 101)
- (140) Jincöac detsala *liburu hau iracourriren dienec bere salbamentiaren eguin beharrez antsiatziago ičan ditian.* (MaiMarHil 7-8)

2.4. Ondorioak

Euskara historikoan, igurikimen eta desioen adierazpena zenbait baliabide morfosintaktikoren medioz gauzatu izan da; horietan bereziena da *ai(t)*- aurrizkiaren bidez jokatzen den modu optatiboa. *Ai(t)*- aurrizkidun formak aski bakanak izan arren, ongi eta segurki lekukotuak dira euskararen geografia osoan: mendebalde, erdialde zein ekialdeko testuetan ageri dira. Beraz, optatiboa dudarik gabe euskararen behialako ezaugarri orokorra izan zen, hots, zatiketa dialektala baino lehenagokoa.

Optatiboak Zuberoan iraun du inon baino luzeago, testigantzen arabera XIX. edo XX. mendera arte, *ekialdeko ekialdean* —Biarnoko Eskiulan eta Jeruntzen— gordea omen delarik. Ideia horrekiko kontraste bizian, *ai(t)*-dun optatiboak arras gutxitan ageri dira Zuberoa eta aldirietako testuetan: XVIII. mendera arte orotara lauzpabost agerraldi bildu dugu. Hizkuntza osoari pentsa, ondoriozta daiteke XVIII. mendean optatiboa aski galdua zatekeela euskal herri gehienetan: idazle ikasiak alde batera utzirik, kasik adibide guztiak Euskara Arkaiko eta Zaharrekoak dira. XIX. mendean Inchauspek agerraldi andana bat ematen du, oroz gainetik bere *Imitacionian*, gure ustez hautu batengatik. Azkenik, XX. mendeko zenbait idazlek *ai(t)*- aurrizkiarekiko jokoa berpiztuko dute, halako estilema bihurtuz.

Lekukotasunek erakusten dutenez, euskararen modu optatiboa ezaugarritzatzen duen morfema *ait-* da garbiki, eta ez *ai-*. Mendebaldeko *ei(t)*- alomorfoa *ei* partikula modalarekin lotua izan bada ere, guretzat ez da batere seguru *ai(t)*- eta *ei* sorburu berekoak izan daitezen. *Ai(t)*- aurrizkiaren jatorriaz denaz bezainbatean, bi aukera kontsideratu dugu: i) *ai* auhenezko interjekzioa, *aikünu* & *aitzina* bezalako aldaketa fonetikoak *bait-* & *albait-* aurrizkidun formekiko analogiaz azaldurik; edo ii) **bait-* zahar bat, beharbada baldintzazko balioaz hornitua. Kronologikoki, *ai(t)*- aurrizki bizi bakanetakoa eta mintzo guztietakoa izateak Euskara Batu Zaharrera igortzen du.

Esperantzaren eta desioaren gainerako adierazpideei doakienean, aldi historikoan baldintzazko egiturak hedatuz doaz. Horietan sinpleena da *ba-* aurrizkiarekiko adizkia baliatzea, zenbaitetan *ai* interjekzioaz lagundurik. Testu zaharrenetan *alba-* aurrizki konplexuak ere balio bera adieraz dezake. Jada Axularrengan lekukotua, *balinba* (*balima*) partikula ekialdean hedatzen da XVIII. mendean, bereziki herri tradizioko testuetan. Paraleloki, Penintsulako erromantzei mailegatu *oxala* partikula XVIII. mendean azaleratzen da, Lapurdira ere hedatuz —baina ez, XIX. mendera arte bederen, ekialderago—. Bestenaz, XVIII. mendetik aitzina, Zuberoan *aments ba-* moldea lekukotzen da. Mendebaldean, XVII. mendean *ahal* partikula desirazko balioaz hasten da lekukotzen, partizipio prospektiboarekiko

egituran, eta XIX. menderako iparraldera ere hedatzen da —Akitaniako mintzoetan egitura horretatik kanpo ere ezagun da, galderazko perpausetan—. Azkenik, hizkuntza gehienek bezala, euskarak ere Jainkoari lotu formulak garatu ditu: *Jinkoak datsala/ baletsa/ ailiotsa/ ailemo*.

Gure ustez, *ai(t)*- moldeko optatiboak Zuberoako testuetan egiazki izan duen agerpen arras marjinalak ez du justifikatzen XX. mendean sortu den irudia, zeinaren arabera adizkera hori zubereraren ezaugarri gisara aipatzen ohi baita, zenbaitetan bereizgarri ere. Aldiz, euskal optatiboa tipologikoki elementu bakana, eta diakronikoki komun eta zaharra izateagatik, ordu zuen, hizkuntzaren ezaugarrien artean, bere garrantzia aitor geniezaion.

3. Baldintzazko zenbait egituren azterketa

- 4.1. Sarrera
 - 4.2. Orainaldiko baldintza erreala: [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] perifrasiak
 - 4.2.1. Abiapuntua
 - 4.2.2. Zuberoako testuen lekukotza
 - 4.2.3. Aditzoin eta imperfektibozko perifrasiaren arteko lehia
 - 4.3. Hipotetiko ez-iraganeko baldintzak
 - 4.3.1. Abiapuntua
 - 4.3.2. [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] perifrasiak Zuberoako testuetan
 - 4.3.3. Hiru perifrasiaren arteko lehiarik? Aditzoin / imperfektibo / prospektibo
 - 4.3.3.1. [inperf. / prosp. + *izan*, **edun*] perifrasiak Zuberoan
 - 4.3.3.2. Hipotetiko ez-iraganeko protasiak, baliokideak ote?
 - 4.3.3.3. Aditzoin vs. imperfektibo lehia Zuberoako testuetan
 - 4.4. Ondorioak
- Post scriptum*: frantsesaren eragin literario batez

3.1. Sarrera

Tesi honetan ez dugu baldintzazko perpausen azterketa sistematikorik eginen, baizik eta bi alderdi zehatzena. Lehenik “orainaldiko subjuntibozko baldintza” deitua, hots, aditzoinaren gaineko protasia hartzen duen baldintzazko egitura aztertuko dugu (§ 3.2), **edin* & **ezan* laguntzaileekiko (*jin badadi* / *egin badeza*), historikoki perifrasi berrien gainean eratu baldintzek egin dioten lehiari erremarkatuz (§ 3.2.3). Bigarrenik, hipotetiko ez-iraganeko baldintzei emanen diegu arta, bereziki aditzoinarekiko protasia duenari (§ 3.3.2) eta, azkenik, aditzoin (*jin baledi*) / imperfektibo (*jiten balitz*) / prospektibozko (*jinen balitz*) protasiaren arteko lehia aztertuko dugu (§ 3.3.3).

Gisa guztiz, hala aditz trinkoen gaineko protasiak, nola bestelako perifrasiaren gainekoak azterketatik kanpo gelditu dira, eta orobat erran daiteke apodosiez.⁴⁰⁷ Ikuspegi osoago batentzat, hala baldintza sistemaren aldetik nola hizkuntzarenetik, Oyharçabalen (1987) eta Mounoleren (2011) azterketetara igortzen dugu; bi lan horien kontzeptualizazio eta ekarpenetan datza gure abiapuntu teorikoa.

⁴⁰⁷ Heinek handienez, Zuberoako testuetan orainaldiko baldintzen apodosien aukerak bat datoz Mounolek deskribatuarekin (2011: 223), baina hipotetikoan ez da ber gauza agitzen.

3.2. Orainaldiko baldintza errealak: [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*]

3.2.1. Abiapuntua

Euskara historikoan baldintza errearen protasia 92. taulak biltzen dituen bost egituratan ezaguna da: 1) orainaldiko aditz trinko; 2) [inperfektiboa + *izan*, **edun*] perifrasiak; 3) [aditzoina / perfektiboa + **edin*, **ezan*, *egin*] perifrasiak; 4) [prospektiboa + *izan*, **edun*]; eta 5) [perfektiboa + *izan*, **edun*] (Mounole 2011: 105-108). Lehen hiruren artean (hots, orainaldi burutugabeko baldintzetan) ez bide da desberdintasun funtzional, ez semantikorik.⁴⁰⁸

92. TAULA. Baldintza errearen protasiak.

trinkoa	<i>badoa</i>	<i>badagi</i>
inperfektiboa	<i>joaten bada</i>	<i>egiten badu</i>
aditzoina	<i>joan badadi</i>	<i>egin badeza</i>
prospektiboa	<i>joanen bada</i>	<i>eginen badu</i>
perfektiboa	<i>joan bada</i>	<i>egin badu</i>

Hemen orainaldiko baldintza errearen protasi baten azterketa lehenetsiko dugu: aditzoinaren gainean eraikia. Lafonentzat [aditzoin + **edin*, **ezan*] orainaldiko baldintzak “Sert à exprimer une hypothèse envisagée d’une façon ferme, comme quelque chose qui est « à venir » soit actuellement, soit plus tard, mais qui n’est pas la réalité présente” (1943 II: 53-54).

Hizkuntza osoari begira, orainaldi burutugabeko baldintzaren adierazteko tenorean [aditzoin + **edin*, **ezan*] perifrasiak —bai eta mendebaldeko haren baliokidea den [perfektiboa + *egin*]— erabiliena da XV. eta XVI. mendeetako testuetan (Mounole 2011: 106). XVIII. mendean, aldiz, forma hauek arkaismo bihurtuko dira: “Bien qu’elles soient très fréquentes dans les écrits de Etcheberri de Sare, ces périphrases restent très marginales dans les autres textes du 18ème siècle” (*ibid.* 223). Gure corpusak XV. mendea ments izanik, eta XVI.a atsotitzak gibelerat proiektatuz baizik ez duela ordezkaturik, galdera da aditzoineko perifrasi honek zer indarra duen Zuberoako testuetan, eta noiz arte izan den erabilia.

Orain arte genekiena kasik prozesu baten emaitza baizik ez zen. 93. TAULAK XVIII. mendeko Lapurdiko eta Zuberoako idazle banaren aukerak jasotzen ditu, orainaldi burutugabeko

⁴⁰⁸ “Nous n’avons pu déceler de différence sémantique ou fonctionnelle entre les formes employées en protase de conditionnel réel inaccompli [...]. Dans les textes des 15ème et 16ème siècles, elles expriment toutes le suppositif d’un procès présent ou futur. Les exemples où elles sont employées conjointement confortent cette impression d’équivalence” (Mounole 2011: 109).

baldintzen adierazpenari doakionean. Konparantza minimo horretatik idoki daiteke Maisterren sistema berritzaileago dela Etxeberri Sarakoarena baino, edo *vice versa*. Mounoleren corpuseko gainerako egileak hurbilago dira Maisterrengandik Etxeberri Sarakoarengandik baino, Barrutia (eta beharbada Arzadun) salbuespen izanik.

93. TAULA. Orainaldi ez-burutuko protasiak XVIII. mendeko Iparraldean.

	trinko	aditzoin	inperfektibo
Etxeberri S.	22	20	27
Maister	26	1	84

Iturria: Mounole 2011: 225

3.2.2. Zuberoako testuen lekukotza

Gure corpusak ongi lekukotzen du [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] orainaldiko protasia, maiztasun altueneko itema izan gabe ere. Adibideak bitan multzokatuko ditugu: aditz iragangaitzenak (direnak oro: (1)-(27) eta iragankorrenak (hautapen bat: (28)-(49). Iragangaitzetan, espero ez bezala, bitan gertatu da inperfektiboa eta **edin* laguntzailea batera agertzea (2) & (9). Etchartengandik aitzina agerraldi gehienak Tartasenak dira; Belapeirek etsenplu bat ematen du (25), eta Maisterrek biga (26) & (27).

- (1) *Eta hallacoric hel badadi, iguor deçadaçu informacioniac edo provançac, eta nic eguinen dut neure bidia eta carguia gaistoen contre neure iurisdictionian.* (Etchart 7, 2r)
- (2) *Dangeretan contestatione eta desordre hec continuatzen badite, berce gaitz handiagoric gin eladin, guc, ordian, manatu çuntugun cherka eta ediren ceneçan expedient eta remedio hunagoric eta behar beçalacoric, arrestatzeco desordre guciën coursa.* (Etchart 1, 1r)
- (3) *Handik harat gure gorputza Ioanen dela, xixarien tripara eta lurthuko, eta herraustuko dela, eta gure arimaren ostatu zerua, edo Ifernua izanen dela eta haren ostatu lagunak edo demonioak, edo Aingeruak izanen direla, gratian parti badadi, Ienkoa segur, bekhatian badoa deabrua harenzat, infaillible.* (Tt Onsa)
- (4) *Bere galtzia uste du reparatuko diala, urtia jin badadi aberatz, eta prospero.* (Tt Onsa)
- (5) *Gutixe dela gaizkirik ez egitia, bat bedera, ezpadadi enseia obra onen egitera.* (Tt Onsa)
- (6) *Soldadoa ezpadadi onsa governa, [...] nork eztu erranen, soldado hura ingratu, dela bihotz gabia, poltroiña, eta lege gabia?* (Tt Onsa)
- (7) *Gure arimak hatzen, entertenitzen, eta saintifikatzen ditu, gu nor bagira, gutan ezpada faltarik, digneki presenta bagite ber mahai sakratu hartara.* (Tt Onsa)
- (8) *Jin dadian, ezpagite egon presto gratian haren aiduru eta beha, , etsaia oren oroz bortan dugu.* (Tt Onsa)
- (9) *Ezpagite obra honez hilziaz, eta herioaz orhitzen, gure arimak bertze mundian gosiak hilen ditu.* (Tt Onsa)
- (10) *Bere zerbutziak rendatuko drautzu leku orotan hanbat fidelki, non hari beha bazite, ezarriko baitu zure arima zure etsai bisible, eta inbisible ororen despit, zeruko gloria eetrnalian.* (Tt Onsa)
- (11) *Ezpalin bazite egon bijilant, eta iratzarririk, jinen nuzu zugana, ohoinbat bezala.* (Tt Onsa)

- (12) *Onsa hil bazite, Parabisua zure gaixki hil bazite Ifernua zure hartakotz errandu ederki, eta zuhurki Apostoliak mundu guziet.* (Tt Onsa)
- (13) *Bataz orhit bazite, bertzia, etzauzu ahatzeko, bata duzunian gogoan, biak han dirate.* (Tt Onsa)
- (14) *Edukazu hon ene pena, eta travaillia, ezta galdu izanen, zuk zuria har badezazu ene ordoen, zure arimaren salbatzeko, herioaz orhiturik, onsa bizirik onsa hil bazite.* (Tt Onsa)
- (15) *Egunian behin paseia bazite bide hartan, hanbat sobera izanen zira Iesus haren adeskide eta hura zure.* (Tt Onsa)
- (16) *Neure adeskidia, IESUS zure adeskide honaz orhit bazite, bide honian zira, zure azken orenaz orhiturik, onsa hilen zira.* (Tt Onsa)
- (17) *Ora drano bezala bekhatian egon bazite, bekhatian usikirik, bekhatian ianen zutu.* (Tt Onsa)
- (18) *Ezpazite egon iratzarririk, jinen nuzu zugana ohoinbat bezala.* (Tt Onsa)
- (19) *Zauria eta miña ezpadite bertan sendo.* (Tt Onsa)
- (20) *“Iauna, zelurat igan banadi, zu han zira; ifernurat ieusten baniz, han present zira; zu orotan zira”. (Tt Arima “Non egin otoitz”)*
- (21) *“Lege berriko sakrarnendiek emaiten baitute Iinkoaren gratia bekatore orori, bekatorearen aldetik espada faltarik», digneki presenta badadi haien rezebitzian”. (Tt Arima)*
- (22) *Barura prinzesa eder bat da eta poxant bat, molde honian egin badadi ber.* (Tt Arima)
- (23) *Inxensiak, ezpadadi iar inkaz bizian, ezta emaiten kerik, ez urrinik.* (Tt Arima)
- (24) *Eztugu ukhenen koroarik zelian, ezpagite konbati jeneroski lurrian.* (Tt Arima)
- (25) *Eta Igante eta Bestez eracax decen Cathechima goičan pronoarean ondoan; edo vezperetan, hobekien uduri çaikeyen beçala: eta noicic behin predica, guciz Besta handietan, çointara berac ecin hel badite, çonbait besté Apez iakinsu bere lekhotan minça eraci decen.* (Bp I 19)
- (26) *Eçtitçake ihourc celuco gaiçac enthelega; gaitcen soferitcera Jesu Kristen amourecatic, ezpadadi.* (Mst II 12, 14)
- (27) *Ezin bazite mementokal zure büriaren ezagützian sar, sar zite aments zunbait aldiz, eta gütienetik egünian behin, erran nahi beita goizan edo arratsen.* (Mst I 19, 4)

*Ezan-ekiko agerraldiek *edin-ekikoak bikoizten dituzte: oro bil 61, hauetarik gehientsuenak berriz ere Tartasenak izanik (45 Onsan eta 8 Ariman). Objektu pluraleko formak lau aldiz ageri dira (28), (43)-(45). Tartasez gainerako agerraldiak ondoko testuei dagozkie: Bela, Oihenarten atsotitzak, Etchart, Ressegue, *Sainte Elisabeth* eta *Uscara Libria* (bana), Mercy eta Maister (bina). Erremarkatu behar da XVIII. eta XIX. mendeetako agerraldi guztiek potentzialaren balioa adierazten dutela, *ahal/ezin* partikulez eta aditz nagusia eliditua kontsidera daitekeelarik (46)-(49).

- (28) *Ez bere eskasa ez bertzen bortitza, eztauki urguluak, senti ezpaditza.* (O Pro 503)
- (29) *Ekar badeçac orequi, ukenen duc yaurequi.* (Bela 17)
- (30) *Eta reffuza badeçacu emaitera coppia haren, erranen dute gente endelgatuec eta çuhurrec eztuçula maite arrazona edo baquia herrien artian.* (Etchart 7, 1r)
- (31) *Baiña zure gloria behin ikhus badezat, ordian ene arima, bethe, ase, eta konplitu izanenda.* (Tt Onsa)
- (32) *Loak har badeza bada herioa oren oros inguru, inguru gure aldian dago, eta haren beldurra, eta haren memoria galdurik bekhatian barna sarturik lo egin badezagu, erhoak. elgerrak, eta galdiaik eternalki izanen gira.* (Tt Onsa)
- (33) *Hark atrapa badeza, bizia galdu behar diala.* (Tt Onsa)
- (34) *Ezpadeza bere gida, bere gehiena, onsa ohora, lauda, maita, remerzia, eta orhiturik bere Iaunaren hilziaz, ezpadeza haren hilziaren dolia ekhar, eta eduki bere bihotzian, ezpadeza kontsidera mortal dela, eta hil behardiala, soldadoa ezta handiago*

- Iauna baiño, Iauna hilda, soldadoak ere behardu hil, iuiamendu hura ezpadu, ezdeusbat beno sordeix izanenda nik errandudana izanenda. (Tt Onsa)*
- (35) *Haren memoria galdurik bekhatian barna sarturik lo egin badezagu, erhoak. elgerrak, eta galdiak eternalki izanen gira. (Tt Onsa)*
- (36) *Erran badezagu, bekhaturik eztugula, gure buriak tronpatzen dutugu, eta eztrate gutan egiarik. (Tt Onsa)*
- (37) *Eskola hartan lektione on hori, har badezazu gogoan, herioa izanen duzu zure muthil eta zu haren laun. (Tt Onsa)*
- (38) *[Frutu] hetarik ian badezazu, galdu, zira, hil zira. (Tt Onsa)*
- (39) *Zure gogoan eduki badezazu, ezar niro ehun, hamarren kontre, edo mila ehunen kontre deabruaren despit. (Tt Onsa)*
- (40) *Miseriaz hontzaz egunian behin orhitzite, hala egin badezazu, ni sartuko nitz zure berme, hilze honbat eginen duzula, zure orena jin dadinian, mundu hontan, eta bertze mundian bizitze eternalbat ukhenen duzula. (Tt Onsa)*
- (41) *S. Augustinek dio onsa konsidera eta examina badezagu oratione dominikala, [...] eridenen dugula gure oratione ororen bertutia eta hitzak oro han direla. (Tt Arima)*
- (42) *Zuk eta nik ezpadezagu ordu onez eduki miserabliak gututzu eta galdiak. (Tt Onsa)*
- (43) *Hura gure adeskide den bezala, gu ezin beikirate harenak, ezpaditzagu haren maniak onsa begira, eta ezpadugu haren lege saindia, eta berondate saindia konplitzen. (Tt Onsa)*
- (44) *Bekatian bazira, hantik bertan ialgiko zira, hirur prinzesa eder hoiak enplega baditzazu linkoari zure faboretan. (Tt Arima)*
- (45) *Zure penaren, eta tribailliaren rekonpensutan, eta pagutan, Ienkoak ezpadizazu eman Infernia, ogen handibat eta iniurio handibat egin, drauzu. (Tt Onsa)*
- (46) *Ençunen duye ber guisan meça beste egun oroz, ahal badace [sic]. (Ressegue 18)*
- (47) *Eta hori ecin eguiten baduye, gutienetic ere galthatcen eta deytcen duyelaric ahoz, ahal badece, edo bihotcez, ecin badece ahoz, dolumen ecinago handireki bere bekhatiez, eta devoki, Jesusen icen saintia. (Mercy 6)*
- (48) *Ecin badecaçu mihiz / bihotcez othoi eçaçu, / eta phenxamentiac oro / hareki ukhen itçatçu. (SteEli 910)*
- (49) *Bestalde goiçan edo arrax aldin eguiçu ahal badecaçu bidage bat eliçala Jesus-Christi althareco Sacramentu Siantian adoracione baten eguitera. (UskLi 65)*

Interesgarriago dena, Zuberoan orainaldiko protasi hau **iron* laguntzaileaz ere adieraz zitekeen. Orotara zazpi adibide atzeman dugu (50)-(56). Honek badu munta, zeren hizkuntza osoaren halako simetriaren aitzinean kokatzen baikaitu: aztertzen dugun egitura mendebaldean **edin*, **ezan* & *egin* laguntzaileekin posible izan bada, ekialdean **edin*, **ezan* & **iron* hirukotearekin lekukotzea igurika genezakeen. **Ezan* laguntzailearekiko protasiak *ahal* nahiz *ezin* partikulez ageri badira (46)-(49), **iron*-ekikoak ezezko perpausetan dautza, edo ezintasunaren balioa adierazten dute (52).

- (50) *Evaxia ihorc buhur ezpadiro, cer eguin behar du?* (Bp I 99)
- (51) *Ezpadirozū zure būria ezar zihaurk nahi zūniikian bezala; nula ūkhen dirozū beste bat zihaturen gogarako.* (Mst I 16, 2)
- (52) *Ezin badirozū hañ min txipirik süstenga, nula soferitiüren ahal dütiüzū thormentü eternalak.* (Mst I 24, 6)
- (53) *Eçpalin badiroçu celuco gaiça goretan çoure eçpiritia etheki, phaussa cite Jesu Kristen passionian, eta egon cite gogo houneç haren çauri sacratietan.* (Mst II 1, 4)
- (54) *Ezpadirozū boztarioreki, mendrenetik pazentziareki soferi ezazū.* (Mst III 57, 2)
- (55) *Debotki icentatcen badie, mihiz ezpadiroie ere amenx bihotcez, Jesusen icen säintia.* (Ressegue 6)
- (56) *Isterbegi dianak merexi badü, egin dereiozū honkia eskernio düit zure akadoiari egiten ezpadü merexi zariona, egar ezpadiro dereiozüna bizkarrian ezarri ta honki ezpadü ekarri zuri dikezū zorra ta ez niri harez aipatzia.* (Egiat I 10)

94. TAULAK aditzoinaren gaineko orainaldiko protasiaren agerraldi guztiak biltzen ditu, testuka. Iduri luke baldintza mota honek luzazkiago iraun lezan aditz iragankorretan: *ezan-ekiko azken agerraldia sei hamarkada kentzen dizkio *edin-ekiko azkenari. Halere, XVIII. eta XIX. mendeetako datuen kopuruarekin zail da halako ondorio fermurik ateratzea, zeren aditz iragankorren maiztasun altuagoak ere esplika bailezake. Bestalde, *Uscara libriaren* (1814) egiazko datazioa XVIII. mende akabantzakoa izan daiteke (Padilla-Moyano 2015a: 522). Nolanahi ere den, datu guztiak harturik, Zuberoako testuen lekukotzak kronologia bat iradokitzen du, zeinetan [aditzoin + *edin, *ezan, *iron] baldintzazko egitura ohikoa, bizirik baitzatekeen XVII. mendean, eta ihartua XVIII.ean.

Bestalde, [aditzoin + *edin, *ezan, *iron] orainaldiko baldintza idatzizko tradiziora mugatua ageri da, hartaz gehien baliatu den idazlea, diferentzia handirekin, Tartas izanik (96 agerraldietarik 76 harenak dira). Izan ere, Belaren eta Oihenarten atsotitzak alde batera utzirik —hizkuntzaren arkaikotasunak perifrasi horren agerpena azalduko luke—, *Sainte Elisabeth de Portugal* salbuespen bakarra litzateke (48); halere, trajeriaren pasarteak dotrinaren oihartzunak ditu, eta ezin ahantz errejentak handiki baten ahoan ipintzen duela formula.

94. TAULA. [Aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] oraineko protasiak Zuberoan, lekukotuak diren denbora tarteko testuetan.

	* <i>edin</i>	* <i>ezan</i>	* <i>iron</i>	oro
O <i>Pro</i> ca.1600		1		1
Bela ca.1600		1		1
Zalgize ca.1600				-
Etchart 1616	2	1		3
O <i>Po</i> 1657				-
Tt <i>Onsa</i> 1666	18	45		63
Tt <i>Arima</i> 1672	5	8		13
<i>PSing</i> 1676				-
Bp 1696	1		1	2
<i>CatOlo</i> 1706				-
<i>Othoitce</i> 1734				-
Mst 1757	2		4	6
<i>IP</i> 1757				-
Ressegue 1758		1	1	2
<i>Petit Jean</i> 1769				-
<i>StJul</i> 1770				-
Mercy 1780		2		2
<i>NLilia</i> 1782				-
Egiat I 1785			1	1
<i>Bala</i> 1788				-
<i>Jouanic</i> 1788				-
<i>Boubane</i>				-
<i>Chiveroua</i>				-
<i>Edipa</i> 1793				-
<i>Xarlem</i> ca.1800				-
<i>SteEli</i> ca.1810		1		1
<i>Malqu</i> 1808				-
<i>DKhi</i> 1812				-
<i>UskLi</i> 1814		1		1
Oro	28	61	7	96

3.2.3. Aditzoin eta inperfektibozko perifrasiaren arteko lehia

Bistan da, perifrasi zaharren galera *izan* & **edun* laguntzaileekiko egitura berrien alde gertatuko zen. Zuberoan [inperfektibo + *izan*, **edun*] perifrasiak jada testu zaharretan lekukotzen da orainaldiko baldintzaren protasi gisara (57)-(62); hau espero izatekoa da, egitura ohikoa eta orokorra baita Euskara Arkaikoan (Mounole 2011: 106).

(57) *Badu ere axeriak biloa uzten, bere egitea eztu biluzten.* (O *Pro* 62)

(58) *Nic badaquit cien vice-regue iaunac hori sarri uken diroiela, ciec suppliquatzen baducie behar den beçala.* (Etchart 9, 1v)

(59) *Halaz batzutan / Batzen bazaitut, / Baten lekutan, / Neke biga itut.* (O *Po* XVI)

(60) *Bekhatoria bada, eta bekhatian bizirik, bekhatian hiltzen bada, bere konzientia propiak erratzendu, eta iaten barnetik, eta kanpotik.* (Tt *Onsa*)

- (61) *Batbederac, eriz edo ecinez baratcen ezpada, Parropia Meça ençun behardu hirour Igantetatic batez.* (Bp I 108)
- (62) *Bena Jesus gordatcen baçaye, edo aphur bat eiçten balin badutu; edo mourmouceyatcen, edo descorajatcen dira.* (Mst II 11, 1)

Puntu honetan interesatzen zaiguna da, hain zuzen, perifrasi zahar eta berrien arteko lehia. 3. pertsonako adizki ohikoenetan oinarriturik, 95. TAULAK aditzoinaren eta inperfektiboaren gaineko protasien bilakaeren iduria eskaintzen digu. Ezkerreko zutabeak aditz iragangaitzen datuak jasotzen baditu, erdiko zutabeak aditz iragankorren konparantza du egiten. Eskuineko zutabeak, azkenik, molde zahar eta berria ematen ditu parez pare. Tartasen testigantza arras interesgarria da. Errana baitugu, hura da [aditzoin + **edin*, **ezan*] orainaldiko protasia gehien lekukotzen duen egilea. Baina haren bi testuetako datuak alderantzizko proportziotan agertzen zaizkigu: *Onsan* perifrasi zaharrak nagusi badira, *Ariman* perifrasi berriek gaina hartuko diete —xerkatu ditugun formei doakiela bederen—; honek bide ematen du pentsatzeko bi moldeen arteko lehia Tartasen garaian ebazten ari ahal zela, nonbait **edin* & **ezan* laguntzaileekiko orainaldiko baldintzak gustu zaharrekoak gerta zitezkeenean. Memento hartarik aitzina perifrasi zaharrekiko (orainaldiko) baldintzen agerpena marjinal bihurtuko zen.

95. TAULA. Orainaldiko baldintzaren protasiak: aditzoin vs. imperf. (aditzoinaren gainekoak lekukotuak diren denbora tarteko testuetan).

	adoin. + <i>badadi</i>	imperf. + <i>bada</i>	adoin. + <i>badeza</i>	imperf. + <i>badu</i>	<i>badadi & badeza</i>	<i>bada & badu</i>
O <i>Pro</i> ca.1600				1		1
Bela ca.1600						
Zalgize ca.1600						
Etchart 1616	1				1	
O <i>Po</i> 1657						
Tt <i>Onsa</i> 1666	4	2	14	3	18	5
Tt <i>Arima</i> 1672	3	4	4	11	7	15
<i>PSing</i> 1676						
Bp 1696		7		1		8
<i>CatOlo</i> 1706		3				3
<i>Othoitce</i> 1734		4		1		5
<i>CatOlo2</i> 1743				1		1
Mst 1757	1	9		14	1	23
<i>IP</i> 1757		1				1
Ressegue 1758		2				2
<i>Petit Jean</i> 1769						
<i>StJul</i> 1770		1				1
Mercy 1780		4		1		5
<i>NLilia</i> 1782						
Egiat I 1785		5		9		14
<i>Bala</i> 1788						
<i>Jouanic</i> 1788				1		1
<i>Boubane</i>						
<i>Chiveroua</i>		4				4
<i>Edipa</i> 1793				1		1
<i>Xarlem</i> ca.1800		6		2		8
<i>SteEli</i> ca.1810		10		5		15
<i>Malqu</i> 1808		2		2		4
<i>DKhi</i> 1812		3				3
<i>UskLi</i> 1814						
Oro	9	67	18	53	27	120

3.3. Hipotetiko ez-iraganeko baldintza

3.3.1. Abiapuntua

Hipotetikoko baldintzetan bi multzo bereizi behar dira: iraganekoa eta ez-iraganekoa —*révolu* eta *non-révolu*, hurrenez hurren (Oyharçabal 1987; Mounole 2011)—. Hipotetiko iraganak mintzaldiaren mementoan pasatua den une bati egiten dio erreferentzia, eta hipotetiko ez-iraganekoan mintzaldiaren unea da erreferentzia.

96. TAULA. Baldintza hipotetikoaren protasiak.

Iragana	perfektiboa	<i>joan (izan) balitz</i>	<i>egin (izan/ukan) balu</i>	
	trinkoa	<i>balihoa</i>	<i>balegi</i>	
Ez-iragana	{	<i>aditzoina</i>	<i>joan baledi</i>	<i>egin baleza</i>
		<i>inperfektiboa</i>	<i>joaten balitz</i>	<i>egiten balu</i>
		<i>prospektiboa</i>	<i>joanen balitz</i>	<i>eginen balu</i>

3.3.2. [Aditzoin + *edin, *ezan, *iron] perifrasi Zuberoako testuetan

Atal honetan aditzoinarekiko hipotetiko ez-iraganaren baldintza aztertuko dugu. Protasi egitura hori ohikoa da Zuberoako testuetan (63)-(84) *edin & *ezan laguntzaileekin; aldiz, *iron aditzarekin anitzez ere arraroago gertatzen da, 1844ko testu bakar batek lekukotzen duela (79) & (80). Bestalde, bada aldakortasun puntu bat *edin-en formetan: gehien ageri dena *ledi* itxurakoa bada, testu batzuek —Etchart, Tartas, *Othoitce*, Eguieteguy, *Edipa*, *Malqu* & *Malqulina* eta *Uscara libria*— *ladi* bokalismoa lekukotzen dute.

- (63) *Eztuçula ouste eci, bercela, eguin ahal balady arcorduric, ororen contentamendura ezqueneçan eguin.* (Etchart 9, 1v)
- (64) *Non imposible baizen ohoriaren tenplian nehurse sar ladin, ezpaladi behiri sar, eta iragan bertatiaren tenplatik.* (Tt Onsa)
- (65) *Danjeros belizate haren egilia eror ladin, postura haietan egin baleza bere orationia gizonen aitzinian.* (Tt Arima)
- (66) *Erho behar luke içan gracia horiez ezpaladi cerbutcha bere eguiteco handienian.* (*Othoitce* 4)
- (67) *Eta Jesus galtcen dianac, ecinago hanitch galtcen du, eta haboro, ecieç mundia oro gal baleça.* (Mst II 8, 2)
- (68) *Berhala bethi gracia eman balin baledi, eliro guiçonaren flakeciac hora ounxa egar ahal.* (Mst IV 15, 2)
- (69) *Gu ere cieq beçala / hary gomenda baguinte, / goure behar ordietan / socorry othe guintçake?* (StJul 806)
- (70) *Çombait bazter baledi hari çor dianetic, eluke carguric haboro confrairan, eta casu batçutan idokiric içan leyte ossoki.* (Mercy 37)
- (71) *Zure arima ofizio hortara plega ezpaladi egon zite jauregian handien zerbützietaz paira.* (Egiat I 7)
- (72) *Çoure intressaq eneçaz / comply ahal balite / ene jujamentia berhala / phausaturiq lirate.* (*Edipa* 589)
- (73) *Halaxe agi baladi, / ene abantalla lizate.* (*Malqu* 184)
- (74) *Eta plazer haundi nikezü / kuntenta bazinte zü.* (*Malqu* 497).
- (75) *Eta malurra hel balekit / guero gaiski heltceko, / desouhouria nikeçu / handi ecinago.* (*SteEli* 297)
- (76) *Ene exai batec nountipaitic / baliçat guerla declara, / noula behar liçateke / phenxatu resistatcera?* (*SteEli* 594)
- (77) *Secula malhur hori hel balekigu, o Jauna, ezkitçatçula utci estatu triste hartan.* (Ip KurBD)
- (78) *Eta nahi çunukia ez baliçaçu pharca çoure bekhatia, ez baliçaçu eman bere gracia eta Celia?* (*Medit* 121)
- (79) *Hiltciaren orhitmencha hurruntcen dugu, herioua bera haren ahatcez, hurrun baguiniro beçala.* (*Medit* 48)
- (80) *Beguira ahal baniro ere, hounen çouri errendatcera lehia nintakeçu.* (*Medit* 213)

- (81) *Daigun urthiari buruz Jaon deputatu hoiek fantasi bat har baleze, [...] eztut ikhusten gure herriko errepubliken bastart zunbaitek zer arrapostu lukien emaitako.* (Chaho AztBeg XII)
- (82) *Ihurk e-lüke hetzaz axolik, bortxaz eragin ez-palite.* (Ip Dial 14)
- (83) *Agui baledi, trompaturic, horietaric çoumbaiten erecebitcia, behar lukie hec berhala denonçaturic içan heresiaren cherkhaçaler.* (HOrdre 5)
- (84) *Haren esku misericordiaxia ene egartetic bara baledi, galduric ninçate orozbatcoz.* (Myst 32)

§ 3.2.2 atalean ez bezala, hemen apodosien kontu ere errendatuko dugu. XVIII. mendearen lehen erdian, hipotetiko ez-iraganeko baldintzen apodosiak, Mounoleren azterketaren arabera (2011: 240), hiru hauek izan daitezke: 1) forma sintetiko + *-(te)(ke)*; 2) [aditzoin + **edin*, **ezan* + *-(te)(ke)*]; eta 3) [prospektibo + *izan*, **edun* + *-(te)(ke)*] perifrasi. Zuberoari begira, Maisterrek **iron* preferatzen du iragankorrentzat, eta datibodun iragangaitzentzat *-kidi-* itxura agerrarazten du sistematikoki. Mounoleren hitzetan, “Les dialectes orientaux sont plus conservateurs. Comme aux 15ème et 16ème siècles, le souletin Maister et l’auteur du sermon haut-navarrais semblent ne disposer que de la périphrase [radical verbal + **edin*, **ezan*, **iro* d’hypothétique + *-te / -ke*]” (*ibid.*).

Gure corpuseko datuek Mounolek abertitu aukerak aise gaintzen dituzte, salbu lekukotu gabe gelditzen den hirugarrena: [prospektibo + *izan*, **edun* + *-(te)(ke)*] perifrasi. Exhaustiboki jokatu gabe, ondoko apodosiak aurkitu dira XVII. eta XVIII. mendeetako Zuberoako testuetan:

- Aditz sintetiko + *-(te)(ke)*:

(85) *Çombait bazter baledi hari çor dianetic, eluke carguric haboro confrairan.* (Mercy 37)

- [Aditzoin + **edin*, **ezan* + *-(te)(ke)*] perifrasi, bai eta **iron / -kidi*:

(86) *Hel baledi aldiz lenen hanitxtarziinak eliroien ütsartzerik eman.* (Mst “Irakurçaliari”)

(87) *Beren ukurtetan hel elaidikina, norberak jarraik baleza bere zatua.* (Egiat I 31)

(88) *Sinhetz balinbaleza / gizon harek gure errana, / ezar giniro mementian / iferniaren zolala.* (Boubane 99)

- Inperatibo

(89) *Zure arima ofizio hortara plega ezpaladi egon zite jauregian handien zerbützietaz paira.* (Egiat I 7)

- Orainaldi errealeko formak:

(90) *Belharico iartiaz norbaitec erri eguin baliçaçu, utci behar deya hala othoitcia?* (Bp I 125)

- [Aditzoin + **edin*, **ezan* hipotetikoan] perifrasi:

(91) *Eztuçula ouste eci, bercela, eguin ahal balady arcorduric, ororen contentamendura ezqueneçan eguin.* (Etchart 9, 1v)

- [Inperfektibo + *izan*, **edun* + *-(te)(ke)* hipotetikoan] perifrasi:

- (92) *Ienkoak benedikzione saindu hori, [...] eman baleza, ene tribaillu mendriari, eta appurrari, rekonpensu handiagorik enuke desiratzen lurrian. (Tt Onsa)*
 (93) *Eçar ahal balady / baquia hayen artian / souetatcen niqueçu / segurky ene phartian. (Edipa 555)*

○ [Perfektibo + *izan*, **edun* + -(te)(ke) hipotetikoan]:

- (94) *Erho behar luke ičan gracia horiez ezpaladi cerbutcha bere eguiteco handienian. (Othoitce 4)*

○ [Prospektiboa + *izan*, **edun* orainaldian]:

- (95) *Hel baledi çombait confray haitatietaric ecin assestitcen ličan cerbait arrazou legitimogatic, avertituren du beste çombait. (Mercy 31)*

Maisterren denboratik aitzina xerkatuz gero, badira oraino posibilitate gehiago, hala nola **edin*, **ezan*, **iron* orainaldian.

- (96) *Eta haren bekhatia, jinkuak nula pharkadiro / Igaran baleza ere, nigarres denbora oro. (Etchahun “Complainte Heguilus”)*

3.3.3. Hiru protasien arteko lehiarik (aditzoin/inperf./prosp.?)

97. TAULAK hipotetiko aditzoin eta inperfektiboaren gaineko protasien lehia ilustratzen du Iparraldeko bi mintzotako egile bederarengan. Iduri luke Maisterren hizkeran [inperfektibo / prospektibo + *izan*, **edun*] perifrasiak ezezagun gertatzea, edo bederen ez izatea aukera produktibo —ala gogoko?—. Ber denborako lapurteran, aldiz, erabiliak ziren; gehiago dena, Harrietek eta Urtek [inperf. + *izan*, **edun*] perifrasia sistematikoki baliatzen zuten hipotetiko ez-iraganeko protasietan (Mounole 2011: 236).

97. TAULA. Hipotetiko ez-iraganeko protasiak XVIII. mendeko Iparraldean.

	trinko	adoin.	inperf.	prosp.
Etxeberi Sarakoa	7	11	5	1
Maister	21	23	-	-

Iturria: Mounole 2011: 236

Hizkuntzaren item batek hiru aukera baldin badu lehian, normala da aldakortasun horretatik bestelako banaketa batera iragaitea. Beraz, hipotetiko ez-iraganeko baldintzarentzat hiru protasi baldin baziren, denborarekin mintzo bakoitzak bere hautuak eginen zituzkeen. Izan ere, helmuga badakigu zein izan den: mendebaldeko euskalkietan prospektiboa baizik ez da erabiltzen (*izango balitz*), lapurterak inperfektiboa lehenetsi du (*izaten balitz*), eta soilik ekialdeko mintzoek —hots, zubererak, behe nafarrerak eta hauekin lotu izan diren aezkerak, zaraitzuerak eta erronkarierak— atxiki dute aditzoina (*izan baledi*) (Mounole 2011: 236-7).

3.3.3.1. [Inperf. / prosp. + *izan*, **edun*] perifrasiak

Puntu honetan Zuberoan gertatu datekeen lehia zaigu interesatzen, lehiarik izan bada. Hortaz, argitu beharreko lehenbiziko puntua da Zuberoako testuek hiru perifrasiak egiazki lekukotzen dituztenetz. [Aditzoin + **edin*, **ezan*] perifrasiaren kontu errendaturik (§ 3.3.2), imperfektibozko zein prospektibozko aukeren berri emanen dugu. [Inperf. + *izan*, **edun*] perifrasia erabilia izan da Zuberoan, XVII, XVIII eta XIX. mendeetako hainbat testutan, Tartasekin has eta Anna Urrutyrekin buka (97)-(106). Egia da moldea ez dela Maisterrengan kausitzen, baina bai haren zenbait garaikiderengan.

- (97) *Barur egunian nehor horditzen balis sobera edanik edo sobera janik, bi bekatu mortal kometi liro.* (Tt Arima)
- (98) *Ostia saintia aho garayan lotcen baliz, cer eguin behar liçate?* (CatOlo 103)
- (99) *Eta helcen baliz officier hetaric çombaitec —ala den Prioria, priorepecoa edo bestetariec— lüien bardin votz, bilduren ahal duie berriz haïtatceco votça.* (Ressegue 28)
- (100) *Eta haiecq ecin / balie erreussitcen, / eta harecq Jesus Crist / balin balu othoitcen, / moien harez arguy spirituala / eta corporala emaiten / eçagut leçan Jesus Cristen eta / ginco falxien arteco diferentcia.* (StJul 60-62)
- (101) *Bena amabatec ahazten balu ere bere haurra, çuc segurtatcen naiçu enaiçula ahatceren.* (Mercy 213)
- (102) *Nüla egin dütien / galthatzen bazüntie, / bat pian bestia gañen / erran lirozie.* (Malqu 524)
- (103) *Cer liçate arren berac deitcen baguntu bere ganat, bere palaciouala, eskentcen baleicu bere adiskidegoua, eta hareki bere erresoumaren erdia?* (Medit 91)
- (104) *Eçagutcen bagunu ounxa çougnen maïthagarri den berartan Gincoua, handizki maïtha guiniro.* (Medit 109)
- (105) *Noula beraz ausarta ere othe nainteke, Jauna, esparantça ukheitera, çoure odolac eguiten espalu ene confidantça.* (MaiMarHil 132)
- (106) *Jesusec erran cion: eçagutcen bacinu Jincouaren dohaigna, eta nour den çouri errailia: indaçü edatera, cihauc ere galthatuco ceneion eta emanen çeiçün hour laster batetariec.* (EvS 4, 10)

Azkenik, erran daiteke Zuberoan [prospektibo + *izan*, **edun*] perifrasia ezezaguna dela baldintza hipotetiko ez-iraganeko protasi funtzioan. Corpus osoan adibide bakarra atzeman dugu, Amiküzeri lotua den testu batean (107).

- (107) *Ükhenen bagünü bira tripa, / nahiago günükian, / zeren eta haboro / janen baikünian.* (CanBel 484)

3.3.3.2. Hipotetiko ez-iraganeko protasiak, baliokideak ote?

Bigarren puntua hiru (edo bi) aukeren baliokidetasunarena da. Ezen, lehia bat gertatu bada, orduan aditzoin, imperfektibo eta prospektiboarekiko perifrasiak nonbait trukagarri gertatu behar ziren. Hala izan dea ekialdean? Lafonentzat aditzoinaren eta imperfektiboaren gaineko egiturek ez zuten ber balioa, haien artean ñabardura semantikorik edirenik: “Dès le XVIe siècle, le type *ikusten balu* sert souvent à exprimer une hypothèse rapportée au présent, par

opposition à *ikus baleza*, qui sert à exprimer une hypothèse relative à l'avenir" (1943 II: 53-54).

Lafittek ere balio desberdinak esleitzen zizkien bi moldeei. Batetik, "éventuel futur": *gal baledi* 's'il se perdait (potentiel)'; bestetik "éventuel présent": *galtzen balitz* 's'il se perdait (irréel)';⁴⁰⁹ azkenik, "éventuel futur ancien": *galduko balitz* 's'il se perdait'. Nafar-lapurterari begira, Lafittek galbidean zekusan *jinen balitz*, hiztunek *jiten balitz* baliatzen zutelako:

Cette formule est presque périmée. On y substitue souvent l'imparfait modal à sens présent. De même qu'au lieu de *jinen bada* on dit *jiten bada* (cf. fr. *s'il vient* au lieu de *s'il viendra*), de même on préfère dire *jiten balitz* au lieu de *jinen balitz*, à condition que la proposition principale exprime assez clairement le futur. (1944: 380)

Halere, Lafittek **edin* & **ezan* hobesten zituen *éventuel futur* delakoaren adierazpenerako: "Les bons écrivains et les beaux causeurs évitent cependant cet à peu près, et utilisent l'imparfait modal de *dadi* et *deza* accompagnant l'infinitif radical du verbe" (*ibid.*). Nonbait bi balioen bereizteko beharra zekusan:

Peut-être faudrait-il distinguer entre les deux systèmes d'éventuel futur. Le système construit à l'aide de *dadi* et *deza* marque certainement l'éventuel potentiel. Ex.: *Ikus baneza, bortzeko bat ona eman nezoke*, 'si je le voyais, je lui donnerais une bonne poignée de mains (il est possible que je le voie)'. (*ibid.*)

Nolanahi ere, Lafitteren ñabardurak ez letozke bat Lafonek deskribatu zituenekin. Azkenik, Etxebarnek aditzoinaren eta imperfektiboaren gaineko protasiak jasotzen ditu bere gramatikan, "baldintza gertagarri" (alegiatzko ez-iragana) gisa izendatuz (2011: 90), baina balio diferentziarik iruzkindu gabe; menturaz adierazgarriena prospektiboaren gaineko protasia ez jasotzea dateke.

Zuberoako euskara historikoaren corpusean zenbait egilek Lafonek erremarkatu ñabardurak (*vid. supra*) adierazten dituzte. Halakoa da Mercy (Eskiula, 1780), aldiei lot dakizkiekeen zehaztasunak erakusten dituen (108).

(108) *Erran den confraria juntaturic baliz oray, edo guero junta baledi beste çombait confraria guehiagori, edo giten bada juntatu edo eçari içatera beste çombait cernahi*

⁴⁰⁹ "Quant au système construit avec *da* et *du*, il semble devoir traduire plutôt l'irréel du futur. Nous avons en tout cas entendu une fois la phrase suivante: *Ez balaut afruntu hori egin, bihar elgarrekin joanen gintazke*, 's'il ne m'avait pas fait cet affront, demain nous partions ensemble'." (1944: 380)

guisatara, lehenac edo beste lettera apostolicouac eztitian deusetaco balia, bena ordiandanac deüsic baliotaco diren. (Mercy 8-9)⁴¹⁰

Egile batzuen hautapen argiagoak goiti beheiti (§ 3.3.3.3), aditzoin eta inperfektiboaren gaineko protasiak manera ñabarrean konbinatzen dituzten pasarteak ez dira arraroak (109).

(109) *Orano, noizpait elkhi banendi presondegui icigarri hountaric, orano, noizpait finitcen balira ene phenac, noizpait hiltcen baliz ni erratcen naian suia, elicæte hain complet ene desolacionia, ez ene suplicioua hain lehezgarri. (Medit 80)*

3.3.3.3. Aditzoin vs. inperfektibo lehia Zuberoako testuetan

*Izan & *edun* laguntzaileekiko protasiei doakienean, badakigu inperfektibozko protasia ekialdeko mintzoetan gailendu dela: “Les siècles suivants celle-ci deviendra la principale forme des protases d’hypothétique non-révolu des dialectes orientaux” (Mounole 2011: 115). Laffitek ere inperfektiboaren gaineko protasiaren hedapenaz mintzo da (prospektibozkoaren kalte; *vid. supra*).

Mendebalde eta erdialdeko XVIII. mendeko testuetan prospektibozko protasia hipotetiko *non-révolu* delako testuinguruko egitura bakarra gertatuko da. Etxeparek adibide bat ematen du (cf. Mounole 2011: 115), eta orain badakigu Zuberoako euskara zaharrean egitura hori ez dela lekukotzen, salbuespen deigarri batean ezik (107).

Gauzak horrela, interesa hipotetiko ez-iraganeko beste bi protasien arteko banaketa neurtzean datza. 95. TAULAREN antzo, 98. TAULAK aditzoinaren eta inperfektiboaren gaineko protasien konparantza egiten du, 3. pertsonako forma ohikoenak bildurik, testuz testu, hipotetiko ez-iraganeko baldintzei begira. Bi protasiak XVII. mendetik lekukotuak dira, eta garai guztietan [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] perifrasi inperfektibozkoari nagusitzen zaio (ikus 99. TAULA). Maisterrek ez du [inperfektibo + *izan*, **edun*] perifrasi behin ere erabiltzen, eta haren ifrentzua 1844ko *Meditacioniac* ditugu. Kasu honetan tradizioei so egiteak ere badu interesik, herri antzertiko lanetan inperfektiboaren gaineko protasia ez delako kasik atzeman.

⁴¹⁰ Frantses orijinala: Si la dite confrérie est unie, ou bien dans la suite à être unie à quelqu’autre archiconfrérie, ou si elle vient à être unie ou établie de quelqu’autre manière que ce soit, les premières ou autres lettres apostoliques ne leur servent de rien (Lucuix 1995: 50).

98. TAULA. Hipotetiko ez-iraganeko baldintzaren protasiak: aditzoina vs. inperf.

	adoin. + <i>baledi</i>	inperf. + <i>balitz</i>	adoin. + <i>baleza</i>	inperf. + <i>balu</i>	<i>baledi</i> & <i>baleza</i>	<i>balitz</i> & <i>balu</i>
O <i>Pro</i> ca.1600						
Bela ca.1600						
Zalgize ca.1600						
Etchart 1616	1				1	-
O <i>Po</i> 1657						
Tt <i>Onsa</i> 1666	2		5	1	7	1
Tt <i>Arima</i> 1672		1	1		1	1
<i>PSing</i> 1676						
Bp 1696						
<i>CatOlo</i> 1706		1			-	1
<i>Othoitce</i> 1734	1				1	
Mst 1757	5		5		10	-
<i>IP</i> 1757						
Ressegue 1758	2	1	1		3	1
<i>Petit Jean</i> 1769						
<i>StJul</i> 1770				1	-	1
Mercy 1780	3	1	1	2	4	3
<i>NLilia</i> 1782						
Egiat I 1785	5		5		10	-
<i>Bala</i> 1788						
<i>Jouanic</i> 1788						
<i>Boubane</i>			2		2	-
<i>Chiveroua</i>	2				2	-
<i>Edipa</i> 1793	3				3	-
<i>Xarlem</i> ca.1800						
<i>SteEli</i> ca.1810			1		1	-
<i>Malqu</i> 1808	3				3	-
<i>DKhi</i> 1812						
<i>UskLi</i> 1814	1				1	-
<i>CatS</i> ca. 1836						
<i>Khurutch</i> 1838						
<i>Medit</i> 1844		4			-	4
Ip <i>KurBD</i> 1847						
<i>CanBel</i> 1848						
Etchahun	1		1		2	-
Chaho <i>AztBeg</i>	1				1	-
Archu <i>Alh</i> 1848						
<i>MaiMarHil</i> 1856				1	-	1
Ip <i>Dial</i> 1857						
<i>HOrdre</i> 1860	2	2			2	2
<i>Myst</i> 1862	1				1	-
Urruty 1873						
<i>SGrat</i> 1879	2				2	-
<i>Catuchuma</i> 1899						
Oro	35	10	22	5	57	15

99. TAULA. Baldintza hipotetikoaren protasiak: aditzoin vs. imperf. mendeka.

	adoin. + <i>baledi</i>	imperf. + <i>balitz</i>	adoin. + <i>baleza</i>	imperf. + <i>balu</i>	<i>baledi</i> & <i>baleza</i>	<i>balitz</i> & <i>balu</i>
XVII. m.	3	1	6	1	9	2
XVIII. m.	21	3	14	3	35	6
XIX. m.	11	6	2	1	13	7
Oro	35	10	22	5	57	15

3.4. Ondorioak

Baldintzazko egiturak bi interesguneren arabera azterkatu ditugu: batetik, **edin*, **ezan* & **iron* laguntzaileekiko protasiak —*subjuntibozko baldintza* deituraz ere ezagunak—; bestetik, protasi horiek aldi historikoan bestelako perifrasiari aldetik jasan duketen lehia.

Orainaldiko baldintza errealean artean, [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] perifrasiari aztertu dugu bereziki. Beste inon ez bezala, Zuberoan protasi horiek **iron* laguntzailearen gainean ere eraiki zitezkeen, mendebaldean *egin* erabiltzea posible zen moduan. Perifrasi hori aditz iragankorretan maizago ageri da, bai eta berantago arte ere, iragangaitzetan baino. Orainaldiko baldintza errealeko beste protasiak, [imperf. + *izan*, **edun*] perifrasiari, XVI. mendeko testuetan ageri da. XVII. mendetik aitzina perifrasi berriak gaina hartuko dio zaharrari. Zuberoan aditzoinaren gaineko orainaldiko protasiak XIX. mendean iraungi arren, erran daiteke XVIII. menderako arkaismoa zela.

Hipotetiko ez-iraganeko baldintzaren protasi ager litezkeen hiru perifrasiari artean, Zuberoako testuek biga dute lekukotzen: [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] eta [imperf. + *izan*, **edun*]. Hirugarrena, prospektiboaren gainean eraikia, salbuespen absolutua da: agerraldi bakarria atzeman dugu, Amiküzen kokatua den testu batean. Zuberoan, [imperf. + *izan*, **edun*] protasiak Tartasengandik azaleratzen da. Orainaldiko baldintzetan ez bezala, hipotetiko ez-iraganekotan [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] perifrasiari ez da zaharkitu, ez desagertu, ez eta behehitu ere: corpusean zehar imperfektiboaren gaineko perifrasiari gailentzen zaio, eta salbuespen bakanak lapurteraren eragipenaren bitartez esplikatu litezke. Aditzoinaren gaineko baldintzaren apodosiei doakienean, Mounolek deskribatu hiru aukerei (2011: 240), Zuberoako corpusaren azterketak beste bost gehitzen dizkie.

Azkenik, Iparraldeko gainerako mintzoetan [imperf. + *izan*, **edun*] perifrasiari guztiz hedatu bada, prospektiboarekiko desagerraraziz ere, Zuberoan lehia soilik [aditzoin + **edin*, **ezan*,

*iron] perifrasiarekiko izan zitekeen, baina bakoitzak bere erabilpen eremuari eutsi dio, bi moldeen artean nolabaiteko bereizkuntzarik egiten dela iduri baitu.

Post scriptum: frantsesaren eragin literario batez

Tartasen *Arimaz* aritzean, Altunak sintaxi bitxi bat seinalatu zuen:

Honen perpaus desberdinak *eta*-k loturik ikustea arras bitxia da gure euskalkietan: *Baina pobre içanic ere biltcen badu egunian behin apairu hon baten eguiteco eta dian indar eta ossagarri hona, tenitu da baruraren complitcera* (II. kap. “Baraua hausteko lau arrazoi”, 81. orr. [egiazki 66.a]). Laburturik: biltzen badu eta dian, alegia, biltzen badu eta baldin badu, bigarren baldintzazko honek *-(e)n*, zubereraz, *-(a)n*, hartu duelarik, baldintzazko balioa atxikiz, noski. (1996: 24)

Altunak halako beste bi etsenplu biltzen du: *Herri batetatic bertcera nihor ioayten denian eta barur eguna den herri hartan eta ez hontan, tenitu deya hementic harat ioayten persona, han barur eguitera? (Arima 75) & Neure honac oro emanic ere prauben entertenitzeco eta eztudan caritatia, eztut batere profeituric (Arima 113), ondorio argi batera etortzeko: “hiru adibideetan *eta* + *-(e)n* itzulinguruak baldintzazko esanahia hartzen du” (*ibid.*).*

Bada, Altunak azaldu sintaxia arras bitxia da “gure euskalkietan”, bai eta zubereran ere. Hain zuzen, itzulinguru hori ez da Tartasen hizkeraren ezaugarri arraro bat, itzulpenak edo egilearen nahiak ekarri dukeen kalkoa baizik. Ezaguna denez, frantsesez baldintzaren bi protasi lotzen direlarik, lehena indikatibozkoa bada, bigarrena [*que* + subjuntiboa] egituraren bidez adieraziko da: *Si nous avons du soleil pendant nos vacances et que nous puissions nous baigner tous les jours, nous reviendrions bronzés*. Tartasez landara, frantsesaren kalko horren agerpena beste (frantsesetikako) itzulpenean ere ageri da:

(110) *Aurhidetatic çombait eracouts baledi gogor, eta ezten jarri nahi bide hounian, edo eguin lian çombait gaizki handi eta itchoussi mundu oroc lekianic, idoki eta eçabatu içanen da aurhidegoa erran deneco registre edo izkiributi.* (Ressegue 23)

4. Ahalezkotasunaren adierazpena

- 4.1. Sarrera
- 4.2. Ahalezkotasuna joskera sintetikoan
 - 4.2.1. *-(te)(ke)* morfema joskera sintetikoan
 - 4.2.2. *Ahal/ezin* partikulen erabilera joskera sintetikoan
 - 4.2.3. Kasu berezi bat: **idi* erroa
- 4.3. Ahalezkotasuna joskera analitikoan
 - 4.3.1. Perifrasi zaharrak
 - 4.3.1.1. [aditzoin + *ahal/ezin* + **edin*, **ezan*, **iron*]
 - 4.3.1.2. [aditzoin + **edin*_{+KE}, **ezan*_{+KE}, **iron*_{+KE}]
 - 4.3.1.3. Kasu berezi bat: *-kidi-* segida.
 - 4.3.1.4. Aditz iragankorren laguntzaileen arteko lehia: **iron* vs. **ezan*
 - 4.3.2. Perifrasi berriak: [inperf. / perfektibo / prospektibo + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*].
 - 4.3.2.1 [part. perfektibo + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*].
 - 4.3.2.2 [part. inperfektibo + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*].
 - 4.3.2.3 [part. prospektibo + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*].
- 4.4. Ahalezkotasuna adierazten duten elementuen arteko lehia
 - 4.4.1. Joskera sintetiko vs. analitikoa
 - 4.4.2. *-(te)(ke)* morfema vs. *ahal/ezin* partikulak
 - 4.4.3. Perifrasi zaharrak vs. perifrasi berriak
- 4.5. Ondorioak

4.1. Sarrera

Aditz sistemaren moduaren puntu batzuk aztertu ondoan, VI. kapituluaren azken atal honetan modaltasunari lotuko gatzazkio; zehazkiago, *ahalezkotasuna* deitu dugun balioen multzoari, potentzialarekin estekatua. Mounoleren hitzetan, potentzialak “*exprime la capacité du sujet à réaliser une action, ou les circonstances générales qui rendent une action possible ou impossible*” (2011: 120). Potentzialari estuki loturik, bestelako balioak atzematen ditugu, hala geroaldia (Mounole 2011; Padilla-Moyano 2013b) nola modalitate epistemikoa (King 1994; Mounole 2011). Euskaraz modaltasuna zenbait erroren eta aditz laguntzailerren (**idi*, **edin*, **iron*, **ezan*, *egin*), morfema baten (*-TE/-KE*), eta azkenean *ahal/ezin* partikulen edo haien arteko konbinazioaren bidez adierazten ahal da. Oro har, modaltasuna adierazten duten adizkiak ziurgabetasunaren ideiarri lotuak izan dira, euskalaritzan “menturazko” terminoaren barnean sartuak (Salaburu, Goenaga & Sarasola 2011).

Modaltasunaren azterketa sistematikorik egin ezean, beraz, ahalezkotasuna esparruarena proposatzen dugu, funtsean potentzialaren eta menturazko balioena. *Potentzial* deitura pean dautzakeen balioen ñabardurak alde batera utziko dira:⁴¹¹ testu arkaiko eta zaharretan *ahalera* deitzen dugunak zenbaitetan geroaldia adierazten du (Mounole 2011: 71; Padilla-Moyano 2013b), eta maizenik zail gertatzen da balioen arteko muga garbirik ezartzea. Azterketa honetan, beraz, ahalezkotasuna adierazten duten baliabide morfosintatikoei erremarkatuko zaie: laguntzaile modalak —ekialdeko euskararen kasuan **edin*, **iron* & **ezan*—, *-(te)(ke)* morfemadun adizkiak eta *ahal/ezin* partikulak hartzen dituzten joskera sintetiko zein perifrastikoak.

Gaiaren konplexutasuna zedarriztatu nahian, azterketa bi ardatzetan agituratuko da. Lehenik, ahalezkotasuna joskera sintetikoan deskribatuko dugu, *-(te)(ke)* morfemaren (§ 4.2.1) zein *ahal/ezin* partikulen bidez adierazia delarik (§ 4.2.2), gehi **idi* erroaz (§ 4.2.3). Bigarrenik, ahalezkotasuna joskera analitikoan, laguntzaile modalekiko perifrasi zaharretan (§ 4.3.1), aditz iragankorren **ezan* & **iron* laguntzaile modalen arteko lehiari arreta berezia eskainiz (§ 4.3.1.4). Joskera analitikoaren hesteko, *izan* & **edun* parearekiko ahalezko perifrasi berrien lekukotza ere aztertuko dugu (§ 4.3.2): partizipio imperfektiboa, perfektiboa eta prospektiboaren gaineko egituren bilakaera, *temps surcomposés* direlakoak ahanzi gabe. Baliabide morfosintaktiko bakoitzaren erabilpen eta bilakaera deskribatu ondian, ahalezkotasuna adierazten duten aukeren arteko lehiez arituko gara: (§ 4.4), ondorioetera etortzeko (§ 4.5).

4.2. Ahalezkotasuna joskera sintetikoan

4.2.1. *-(te)(ke)* morfema joskera sintetikoan

Euskaltzaindiaren lanetan *-(te)(ke)* morfema hartzen duten formak, oro har, “+AHAL” etiketa pean sailkatuak dira (*EGLU*). Azpiatal honetan adizki sintetiko horiek aztertuko ditugu, Zuberoako testuak lagun. Ahalezkotasunaren adierazteko bide hau ihartua da euskara orokorrean, salbu ekialdeko mintzoetan. Izan ere, Zuberoan irauñ duten *-(te)(ke)* morfemadunak maiz “geroaldi arkaiko” edo “zahar” gisa ezagunak dira. Alta, geroaldi

⁴¹¹ Mounolerentzat (*ibid.*), orainaldi, iraganaldi eta hipotetikoaren potentzialezko formek ondoko balioak adierazten ahal dituzte: “(i) La capacité mentale ou physique de l’agent de mener un procès à son terme (816-827); (ii) la possibilité ou l’impossibilité qu’un procès se produise, les conditions requises étant extérieures à l’agent (conditions sociales, physiques...) —*root possibility* selon la terminologie de Bybee & al. 1994—.”

arkaiko hori ez da ahalezkotasunak zerrazten dituen balioetako bat baizik: “On aura remarqué l’homophonie de ces formes de modalité épistémique et de celles de futur. On l’a dit, les formes synthétiques de présent à suffixes *-te / -ke* expriment également le futur (et le potentiel) dans les textes les plus anciens” (Mounole 2011: 131). Egiazki, *-(te)(ke)* morfemaren balioa konplexu eta ñabarragoa izan daiteke “Une idée de futur, de conditionnel, de possibilité, de supposition ou de probabilité” (Gavel 1929 § 32).

Adizki sintetiko edo trinkoez mintzo bagara, honakoak dituzkegu gogoan: *izan* & **edun* parearen formak, aditz nagusi direlarik, eta gainerako aditz guztien forma trinkoak. Azken hauei begira, nabaria da haietarik erdia Oihenarten testuetarik idoki direla. Ez da soilik garrantzi kuantitatiboa: kualitatiboa ere bada, zeren +KE forma sintetikorik lekukotuak diren aditzak oro (*eduki, egon, egotzi, ekharri, erakharri, erakhutsi, erran, erosi, ethorri, ezagütü, ikhuzi, iraun, jakin & joan*) Oihenartengan aurkitu dira,⁴¹² haietarik bakan batzuk baizik ez direnean gainerako egileengan ageri (*eduki, egon, jakin & joan*). Erabilienak, diferentziaz, *egon* eta *jakin* dira, eta mendeka begiraturik begien bistakoa da forma hauen maiztasuna behehituz doala: XIX. mendean *jakin* baizik ez da aurkitu, bospasei agerralditan. Bistan da, behehitze hori joskera sintetikoaren bilakaera orokorrean ulertu behar da: ezaguna da XVI. mendetik honat molde sintetikoan joka daitezkeen aditzen multzoa murriztuz joan dela, eta joskera trinkoak paradigma anitz galdu duela (Lafon 1943; Mounole 2011: vii).

Batzuetan *-ke-dun* trinkoek geroaldia adierazten dute (1)-(7). (6)-ko pasarteak geroaldia eta potentizala uztartzen dituzke.

- (1) *Arraica aunçari, Baihagozque gapharrari.* (Saug 14)
- (2) *Hainbercerequi aiduru nauque cien commissioniaren coppia goure lenguoadgiaz.* (Etchart 6, 1r)
- (3) *Hainbercerequi, aiduru nauque cien berriric.* (Etchart 7, 2r)
- (4) *Arraika ahunzari, agozke kaparrari* ‘Va après la chèvre, elle te jettera dans le hallier’. (O Pro 33)
- (5) *Nahi duenean doake bakhura, arstoa eta arbalda dituena eskura* ‘Quand il lui plaira, ira à la foire celui qui a le bât et l’âne en sa mangeoire’. (O Pro 326)
- (6) *Beti, joz-joz, daritzana, / Inkudeak bezala, / Diraukedala?* ‘Penses-tu que, malgré ces coups répétés, je pourrai toujours résister, comme une enclume?’ (O Po IX 2)
- (7) *Zure bizitze zuhurrak/ Zeru-lurrak / Derakarzke bakera.* ‘Votre vie de sagesse amènera le ciel et la terre à la paix’. (O Po XX 7)

Bestetan, menturazko balioa igartzen ahal da, (9) & (10)-eko etsenpluetan probabilitatea ere.

⁴¹² Oihenarten adizkerak bere hizkera noraino islatzen duen eztabaidatu izan da: “Mundu guziak daki, Urkixok eta Mitxelenak aho batez irakatsi zutenetik, zenbait atsotitzek beste hizkuntzetatik Oihenartek euskaratuak diruditelatela, [...] eta haietako adizkiak ez direla nahitaez Oihenarten hizkerakoak” (Altuna 1994: 85). Zernahi gisara, mintzo biziarekiko distantziaz denaz bezainbatean, atsotitzak eta neurtitzak bereizi behar dira.

- (8) *Bainan ezpaitzauzkot' otoitu, / hala hur' er', ed' ezt' orhoitu, / edo zauke' orobat izan / Joana hil edo bizi lizan.* ‘Mais comme vous ne l'en avez pas prié, lui, de son côté, n'y a pas pensé, ou bien il a dû lui être indifférent que Jeanne fût morte ou vivante’. (O Po XVII 113-116. lerr.)
- (9) *Orai cieç ere noula / eguin badakikecie / labamenturic sekula / behar baducie.* (SteEli 1040)
- (10) *Utzuli nahi baduzu, / Badakikezie zuri zer erran.* (Archu 30)

Halaber, potentzialaren ideia atzemaiten ahal da, Lafonen itzulpena (1955a) berme (11).

- (11) *Haren ahorpegia, / Zer, baderragu egia, / Zer derrakegu dela / baizik izartegia?* ‘Son visage, à quoi, si nous disons la vérité, à quoi pouvons-nous l'identifier, si ce n'est au firmament?’ (O Po XIII 9)
- (12) *Sacra blu! Nour lauke / erriviatu gabe, / bere buria erho / edo desesperatu gabe?* (StJul 888)
- (13) *Ezagützen eztianak, arren nola lakike, zer dian balio ta zer den haren gozomena.* (Egiat I 9)

Oihenarten itzulpenei erremarkatzen bazaie, orainaldiko *-ke*-dun trinkoek egia orokorraren balioa adieraz dezakete (14)-(18). Zehazkiago, “[Le suffixe *-ke*] sert toujours à indiquer ou que le procès, bien qu’il soit envisagé dans le plan de la réalité, n’a pas lieu effectivement ou uniquement au moment présent, ou qu’il n’aboutit pas à un terme défini” (Lafon 1943 I :448). (19)-ko adibidean prozesua mugagabea genuke.

- (14) *Esku batak dikhuzke bertzea, biek begitartea* ‘Une main lave l’autre, et les deux lavent le visage’. (O Pro 157)
- (15) *Her-jauna otoiez dagoenean botoiari, keinuz dauke uheari* ‘Quand le seigneur use de prières envers son sujet, il guigne le bâton’. (O Pro 228)
- (16) *Oro, bere buruaz bertzeak, dezaguzke gaizki erraileak* ‘Le médisant connaît tout le monde, fors soi même’. (O Pro 374)
- (17) *Surda tinkatuz sobera, datorke etentzera* ‘La corde d’une mandore ou d’un violon se rompt en la tirant trop’. (O Pro 416)
- (18) *Hulaxe ere bai, Jaunaren jüjamentiak egiak dira, bere beithan jüstotarzüna dadüke.* (Mst III 58, 1)
- (19) *Nik gortharzun, zuk gortarzun, / derakuskegu elkarri; / biek bardin bermetarzun / dugu hetan ezarri.* ‘Je me montre ardent, et vous sourde : telle est notre attitude mutuelle. Nous y avons mis tous deux une égale opiniâtreté.’ (O Po XXIV 3)

Ekharri aditzak arreta berezia merezi du, zeren “L’addition du suffixe *ke* à ses formes simples de présent et de préterit donne lieu à des faits très intéressants” (cf. Lafon 1943 I: 217). Horrela, (21), (23) eta (29)-ko atsotizetan Oihenartek *produire* gisa itzultzen du *ekharri*. (23)-ko adibidean “Le procès aboutit à un terme défini, mais *-ke* exprime ici une autre forme d’indétermination, celle qui porte sur les circonstances du procès : ce n’est pas en ce moment même, mais à n’importe quel moment qu’il a lieu” (*ibid.* I: 31). Beraz, egia orokorraren baliokidea: “L’adjonction de *-ke* à une forme de présent lui donne la valeur d’un présent intemporel” (*ibid.*). Horrela ulertzen ditugu (20)-(30) adibide sorta.

- (20) *Aseak batzutan dakarke gosea* ‘Quelquefois pour trop se saouler on vient après à endurer la faim’. (O Pro 50)
- (21) *Baigorriko Bizkondea, beldurrak diakarkek ahalgea* ‘Vicomte, c’est la peur qui produit la honte’. (O Pro 65)

- (22) *Handiki gorapenak soinean diakarke beherapena* ‘Souvent le croissant porte le déclin sur ses épaules’. (O Pro 160)
- (23) *Gaztaro alferrak dakarke zahartze landerra* ‘Une jeunesse oiseuse produit une vieillesse nécessaire’. (O Pro 185)
- (24) *Goiz gorriak dakarke uri, arrats gorriak eguraldi* ‘La matinée rouge est présage de pluie, la soirée rouge promet beau temps’. (O Pro 199)
- (25) *Minzatzeak sobera, nerakarke galtzera* ‘Le trop parler me mène à perdition’. (O Pro 317)
- (26) *Nekez irabazteak derakuske ongi begiratzea* ‘En gagnant avec peine on apprend à bien garder ce qu’on a’. (O Pro 329)
- (27) *Egiteak egiten derakuske* ‘En faisant on apprend à faire. *C’est à dire en s’exerçant*’. (O Pro 498)
- (28) *Biziro agintzeak, dekarke astiro urrikitzea* ‘Qui tôt promet à loisir s’en repent’. (O Pro 512)
- (29) *Atseginak atsegin dekharke* ‘Le plaisir produit plaisir’. (O Pro 682)
- (30) *Vizcondia, beldurrac diakarke Ahalguia.* (Saug 60)

Azkenik, ohart bedi *ahal* partikula lau aldiz baizik ez dela ageri (31)-(33) & (154); iduri du Tartasen adibideetan menturazko balioa datzala, baina (154)-ko *ahal gouazketçu* pleonastikoa diferentea dateke, gehiago ulertzen baitugu potentzial gisa.

- (31) *Bata berziaganik separatzen bada, ahal date meritorio eta ez inpetratorio.* (Tt Arima)
- (32) *Ahal date halaber inpetratorio, eta ez meritorio.* (Tt Arima)
- (33) *Disputa da Eskolan ahal datianez satisfatorio eta ez meritorio.* (Tt Arima)
- (34) *Madama, hoxt gouatçan, / lehena hebetche duçu. / Orai arren hortara / bertan ahal gouazketçu.* (SteEli 1105)

Ezezko perpausei doakienean, datuk ez dira hain nahasiak. Batetik, ezeztapen hutsean direnek, *-(te)(ke)* morfemaz baina *ezin* partikula gabarik, gehienetan mentura edo geroaldiaren balioa adierazten dute (35)-(164).

- (35) *Dakoussanac goure beztia, ezaquique goure beharra.* (Bela 16)
- (36) *Zalduna, egik semea Duke, ezezaguke* ‘Chevalier, fais ton fils Duc, il ne te connaît plus’. (O Pro 424)
- (37) *Hogei urtetan eztena, hogei eta hamarretan eztakiena, eta berrogeietan eztuena, da jagoiti eztatena, eztakikeena eta eztukeena* ‘Celui qui à vingt ans n’est, à trente ne sait, et à quarante n’a, jamais ne sera, ni saura ni n’aura’. (O Pro 524)
- (38) *Bertanko ilhots haur gaztaroan egina ez izanagati, eritzi dut etzaokeela hemen gaizki.* ‘Bien que cette élégie, composée tout de suite après l’événement, ne soit pas une œuvre de jeunesse, j’ai pensé qu’elle ne devait pas être déplacée ici.’ (O Po XVII, izenburu pean)
- (39) *Etzaueteke bethi, ene semia, berthüten desir süz bethian.* (Mst III 51, 1)
- (40) *Ecin diçut pacentciatcen, / eniaukeçu haboro!* (SteEli 1164)
- (41) *Hartaz ere enauke / bi hitz erran gabe.* (Malqu 23)
- (42) *Zeren ezepeitakike solamente / senharra niin dian.* (CanBel 32)
- (43) *Krista jiten datekienian ihourc ere eztakike nounco den.* (EvS 7, 27)

Bestetik, *ezin* partikula agerrarazten dutenak potentzial (ezintasun) gisa interpretatu behar dira (44)-(54).

- (44) *Ezin naoke jan gabe.* (O Pro 63)
- (45) *Bizi hunek (aitor dut hori) / ezin dirauke beti ehor.* ‘Cette vie (je l’avoue) ne peut durer toujours pour personne’. (O Po XVII 97-98. lerr.)
- (46) *Gizona ezin date gauza miserablebat, eta sinplebat bai.* (Tt Onsa)

- (47) *Ienkoa ezin date nehoren ere peko.* (Tt Onsa)
 (48) *Gu ezin beikirate harenak, ezpaditzagu haren maniak onsa begira.* (Tt Onsa)
 (49) *Gizonak hilez geroz bere bekhatien barkhamendurik ezin baituke.* (Tt Onsa)
 (50) *Ez phenen beldurra, ez rekompensien amorioa ezin baituqegu herioaren beldurra edo amorioa gabe.* (Tt Onsa)
 (51) *Badakit eztudala deus eta ezin deus ahal dukedala.* (Tt Arima)
 (52) *Gizona ezin daukiela denbora luzez bekatu mortal gabe orationiaren aiutia gabe.* (Tt Arima)
 (53) *Ecin nauke haboro / hassy beiniz gossetcen.* (Edipa 190)
 (54) *Obraric ederrenec ecin dukie eternitatian phacuric.* (Medit 34)

Azaldu dugun *ez* vs. *ezin* arau horri (55)-eko etsenplua oposatzen ahal zaio, ezintasuna klarki adierazi arren *ez* soila baitarama; ohart *erran* aditzarekilako beste adibideak ere, baiezko moldean, potentziala adierazten duela (11). Bestalde, Maisterren *eztauke* (56) formaren lekuan Pouvreaux *ezin dagoke* darabil (Imit I 17, 3). Nolanahi ere, baiezkoetan hamarretik batek baizik ez badarama *ahal* partikula, ezezko moldean *ezin* dutenen proportzioa erditik goiti dabil, *ezin*-en gramatikalizazio gradu altuagoaren seinale.

- (55) *Hanbatez beud'erranak / Agerriz dadutzanak, / Eztazkit ezterrasket, / gordailuan daunzanak.* 'En voilà assez dit sur les trésors qu'elle tient à découvert. Je ne connais pas et je ne puis dire ceux qui restent cachés.' (O Po X 10)
 (56) *Han ihur eztauke, bihotz osoz Jinkuaren amurekatik ümiliatü nahi ezpalin bada.* (Mst I 17, 3)

Ahalezkotasuna adierazten duten *-ke*-dun formak ez dira hipotetikoarekin nahasi behar, maizenik —baina ez beti— baldintzazko perpausei lotua (57)-(80).

- (57) *Niri baibatzen erraitera / Etzenthozke ehoiz-ere?* (O Po I 7)
 (58) *Enendauke, / Ez elauke / Bertzebat hunl'oboro, / Net bilaizi / Baliz baizi / Zenzuz edo burzoro.* (O Po II 11)
 (59) *Izena du Graziana, / Graziaz beth'izana; / dihulatez neroske / harzaz maitatu izana.* (O Po X 2)
 (60) *Burutik oinzolala, / Berregin den bezala, / Dohainetan neduke / haren zerbitz' ahala.* (O Po XIII 2)
 (61) *Dohainetan neduke / haren zerbitz' ahala.* (O Po XIII 24)
 (62) *Balin balu, sabela / Garhi nerrake dela.* (O Po XIII 19)
 (63) *Orduan pausu nuke / Eta nihaur neduke, / Handiago baninz ezi / Baroin, Kont', edo Duke.* (O Po XIII 26)
 (64) *Noula asky remestia, / Jauna, enakikecu.* (StJul 71) *Monseigneur eta madama, / enekike noula remeztia.* (StJul 101)
 (65) *Hobeky endauke, navassiky, / lephoua ondoty trencaturicq, / ecy ez eta goure / compagnan errecevituricq.* (StJul 486)
 (66) *Langer ouste banu / banoundoukac ihessy, / bay eta ezcapa / segurky onxa ederky.* (StJul 634)
 (67) *Ene haur maitiaq, enekike noula enthelega eraci.* (StJul 854)
 (68) *Afrounteriaz devria / hiq, arauz, eracax iro, / bahekike arteficio / eta igura franco.* (StJul 943)
 (69) *Eta bestalde elekikeie refusatcen estimiaren merechimentu eguiazcoari.* (Mercy 13)
 (70) *Etcenekikeie, goure anaye khariouac, hortan inganatcen eta eçagutcen ducie Virginia ecinago Saintha marca horietan.* (Mercy 13)
 (71) *Officierec elekikeye hetaric beguiratcen edo dispensatcen.* (Mercy 43)
 (72) *Balauke sortzepenaz gaiztokeriaren azia lükian.* (Egiat I 4)

- (73) *Jinkuak egün hun deizüla / neskatila gastia / neskato jari nahi lizatienbat / ihur ere bazanakikela. (Chiveroua 240)*
 (74) *Niq Enaquiue orai / cieq noula erremestia. (Xarlem 21)*
 (75) *Ezquanaquiueçu çu / noula remestia. (Xarlem 1081)*
 (76) *Ni ja enuc loxa / cien baten ere, / eci loxa baninz ja / enindiaukey hebe! (SteEli 1198)*
 (77) *Haietaric badaezpada / deus ere enakikeçu. (SteEli 1270)*
 (78) *Enakike zer egin / züre phakatzeko. (Malqu 217)*
 (79) *Areta berhaiñ bacenakike, çuç, dama gazter minçatcen. (Etchahun “Musde Chaho”)*
 (80) *Bestiak, nik enakike ezarten. (Archu 9)*

*Izan & *edun* pareta apart utzirik, atzeman ditugun *-(te)(ke)* morfemadun forma sintetikoak oro adizka sailkatzen dira ondoan. Izardunek (*) hipotetikoa adierazten dute, eta izarño gabeek ahalezkotasuna.

*EDUN

- daduke* ‘daukate’ (18)
dukie (54)
 **neduke* (60), (61) & (63)

EGON

- naoke* ‘nagoke, egon naiteke’ (44)
nauque ‘nagoke, egonen naiz’. (2) & (3)
nauke ‘nagoke’ (53)
enauke ‘ez nagoke’ (41)
eniaukeçu ‘ez nagoke_{+alok_zu}’ (40)
dauke ‘dagoke, egon daiteke’ (15)
eztauke (56)
etzauteke ‘ez zaudeke’ (39)
etzaokeela ‘ez zegokeela’ (38)
 **enendauke* ‘ez nengoke’ (58)
 **enindiaukey* ‘ez nengokek’ (153)
 **endauke* ‘hengoke’ (65)
lauke ‘legoke’ (12)
 **balauke* ‘balegoke’ (72)
 **elauke* ‘ez legoke’ (58)

EGOTZI

- agozke* ‘egotziko hau(ke)’ (4)
baihagozque (32)

EKHARRI

dakarke ‘ekhar dezake, ekhartzen du’ (O *Pro* 50). “Présent intemporel” (Lafon 1949: 442
apud Altuna & Mujika 2003: 86). (20)

dakarke (23) & (24)

dekarke (28)

dekharke (29)

diakarquec ‘ekhartzen dik, ekhar zezakek, ekharriko dik’ (Saug 60 & O *Pro* 65).
“Orpustanek NNN gisako formatzat dauka, *hura-hiri-hark* [...] (1992: 119). Frantses
itzulpenak, haka ere, ez du irakurketa hori bultzatzen” (Altuna & Mujika 2003: 93). (30)

diakarken ‘ekhartzen din, ekhar zezaken, ekharriko din’ (22)

ERAKHARRI

derakarzke ‘erakarriko ditu’ (7)

nerakarke ‘erakar nazake, erakartzen nau(ke)’ (25)

ERAKHUTSI

derakuske ‘erakuts dezake, erakusten du(ke)’ (26) & (27)

derakuskegu ‘erakusten du(ke)gu, erakuts dezakagu’ (19)

ERRAN

ezterrasket ‘ez ditzaket erran’ (55)

derrakegu ‘erran dezakegu, erranen du(ke)du’ (11)

**nerrake* ‘erran nezake/niro’ (62)

EROSI

**neroske* ‘erosiko nuke, eros nezake’ (59)

ETHORRI

datorke ‘etortzen da(teke), etor daiteke, etorriko da(teke)’ (17)

**ezenthozke* ‘ez zinateke etorriko’ (57)

EZAGÜTÜ

dezaguzke ‘ezagutzen ditu(zke), ezagut ditzake’ (16)

ezezaguke ‘ez hezaguke, ez hau(ke) ezagutuko, ez hazake ezagut’ (36)

IKHUZI

dikhuzke ‘ikhuzten du(ke)’ (14)

IRAUN

diraukedala ‘iraunen du(ke)dala, iraun dezakedala’ (6)

dirauke (45)

JAKIN

eztakike ‘ez dakike’ (35) & (164)

eztakikena ‘ez dakikeena, jakiten/jakinen ez du(ke)ena’ (37)

- ezpeitakike* ‘ez baitakike’ (42)
badakikecie ‘badakikezue’ (9)
badakikezie (10)
 **enaquique* ‘ez nekike’ (74)
 **enakike* ‘ez nekike’ (78) & (80)
 **enekike* ‘ez nekike’ (64) & (67)
 **enakikezu* ‘ez nekike_{+alok_zu}’ (64)
 **enakikeçu* ‘ez nekike_{+alok_zu}’ (77)
 **bahekike* (68)
lakike (13)
 **elekikeie* ‘ez lekikete’ (69)
 **elekikeye* ‘ez lekikete’ (71)
 **ezquanaquiqueçu* ‘ez genekike_{+alok_zu}’ (75)
 **bacenakike* ‘bazenekike’ (79)
 **bazanakikela* ‘bazenekikeela’ (73)
 **etcenekikeie* ‘ez zenekikete’ (70)

JOAN

- doake* ‘joan daiteke, joaten da(teke), joanen da(teke)’ (5)
gouazketçu ‘goazke_{+alok_zu}’ (154)
 **banoundoukec* ‘banindoake’ (119)

4.2.2. *Ahal/ezin partikulak joskera sintetikoan, -(te)(ke) gabe*

Ahal eta *ezin* partikulak atal berean aurkeztu arren, azpimarkatu behar da haien kronologia eta balioak desberdinak direla. *Ezin* lehen testuetarik potentzialari argiki lotua agertzen bada ere, *ahal*-en balioa nagusiki menturazkoa izaten da, eta haren agerpena berankorragoa. Beraz, gure azterketan ongi bereizi beharko ditugu bi partikula hauek.

Ahal eta *ezin* partikulen sorrera bi izenen gramatikalizazioan datza, egungo euskararen ere izenki gisa iraun dutenak: *ahal* ‘poder / pouvoir’ & *ezin* ‘imposibilidad / impossibilité’ (cf. Mounole 2011: 121). Bientzat gramatikalizazio bide bertsua proposatzen dugun arren,⁴¹³

⁴¹³ Pentsa daiteke *ezin* eta *ahal* izenen gramatikalizazioa aditz iragankorrei loturik abiatu zatekeela: *ezin dut* ‘ezina(a) dut’ → ‘ez dezaket’; *ahal dut* ‘ahal(a) dut’ → ‘badezaket’. Era berean, *ahal baduzu* bezalako baldintzazko perpausetan arras gardena gertatzen da parearen jatorria eta semantika. Pentsa daiteke, halaber, bi partikula hauen gramatikalizazioa joskera sintetikora iragan zela: *egiten ahal düt, joaten ahal niz* → *ahal dakizü*

kronologia ez da paraleloa, *ezin*-ena goiztiarrago izanik, garai historikoetan haren ihartzea hautematea ere posiblea delarik: Iparraldean *ahal*-ekiko ezezko perpausok *ezin* partikularen erabilera ordezkatzuko dute ezintasunaren adierazpenean.

Zenbait testutan *ahal* partikula aditz sintetiko bat lagunduz ageri da, aditz horri balio modala emanaz. *OEH*-k Iparraldeko mintzoetan kokatzen du sintaxi hau: “Más usado al Norte; su frecuencia disminuye desde el s. XIX. Sólo se usa en modo no indicativo, o bien con sufijos de relativo o en oraciones condicionales” (s.v. *ahal*). Iduri du erabilera hau menturazko balioari guztiz lotua dela; hots, [*ahal* + aditz sintetiko] egiturak ez bide da potentziala adierazteko erabili; *OEH*-k honela formulatua: “Probablemente, seguramente, al parecer (sin una constancia o certeza total)” (s.v. *ahal* I.2). Gure corpuseko testu zenbaitetan [*ahal* + trinko] sintaxia “indikatibozko” adizkiei lotua ere atzeman dugu —izan ere, (81)-(95) adibide sortako gehienek hori dute lekukotzen—. Balioari erreparatuz, Belaren etsenpluak potentziala adierazten badu (81), gainerakoetan menturazkoa igartzen da.

- (81) *Ez nahi ahal dudana; ez ahal nahi dudana.* (Bela 45)
- (82) *Zein ahal den egiati.* (O Po VII)
- (83) *Nor ahal zen / Zakitenak bezala.* (O Po XX)
- (84) *Devriky, arauz, / pato eguiniq ahal iz.* (StJul 984)
- (85) *Goguak eraiten deit hura / ene bedezia ahal dela.* (Chiveroua 239)
- (86) *Soldado gaisto çounbait / hor ahal duc gorderic.* (Edipa 119)
- (87) *Erreguigna consent ahal cela.* (SteEli 33)
- (88) *Erregueren mecia eguin / lehia ahal beitu.* (SteEli 474)
- (89) *Don Pedro nahi ahal du / guiçon hari assassineraci.* (SteEli 440)
- (90) *Lôo ahal diaudec / edo eta barazkariten.* (SteEli 1516)
- (91) *Albina eta Marko / ari ahal dütüik sisetian, / zeren eta egün / ama ezpeitik etxian.* (Malqu 84)
- (92) *Bena amoriotan ahal da / besta zenbeiteki.* (Malqu 387)
- (93) *Hüira badien, bali ala ez, / ahal dakizü ingoiti, / hartzen düziünaz geroz / haren amorekati.* (Malqu 541)
- (94) *Malkü, erhaztina / erhian ezar, ezar ezozü, / zuintan ezarri behar den, / ingoiti ahal dakizü.* (Malqu 560)
- (95) *Jauna, zü zünbait / izpiritü gaixto ahal zira.* (CanBel 72)

Ezezko perpausetan [*ez* + *ahal* + aditz] ordena markatua ageri da, gure ustez menturazko balioari lotua (96)-(100).⁴¹⁴

‘badakikezu’, *ahal zen* ‘zatekeen’. Ez da ahantzi behar *ahal* & *ezin*-en erabilera euskara osoan hedatua dela, haren agerpena homogeneoa ez bada ere. Zentzu honetan, ekialdeko testuen lekukotza garrantzizkoa da, Zuberoan *ahal* + *izan* & **edun* laguntzaileekiko perifrasiaren agerpena inon baino goiztiarrago delako (cf. §§ 4.3.2 & 4.4.3).

⁴¹⁴ Halere, erremarkatu behar da erabilera honek Bizkai eta Gipuzkoako testuetan hedatu den *al* galderazko morfemarekiko antz handia hartzen duela galderetan: (97)-ko etsenplua berdin entelega daiteke ‘Ez ote dukezü düdarik?’ bezala, eta are ‘Ez al duzu dudarik?’.

- (96) *Pastoral bat ezin eginez / haur representatü dügü, / solaz propi xipigorik / mündin ez ahal düzü.* (Jouanic Hobe 142)
 (97) *Eta zük, anderia, / ez ahal düzü düdarik?* (Malqu 558)
 (98) *Ez ahal da deusere hau becein importantic.* (Medit 72)
 (99) *Müندان ez ahal da ni bezañ trixterik.* (Etchahun “Urx’aphal bat”)
 (100) *Bardin ez ahal düzü orai profetitirik.* (Etchahun “Filipeñekuak”)

Ezintasunaren adierazpenari doakionean, *ezin* hiru aldiz lekukotu dugu *-ke* gabeko aditz trinko batekin (101) & (102).

- (101) *Noiz ere ecin beytouaz.* (Mercy 8)
 (102) *Düdalakoz uste ezin giradila hobe hen gogamenaz.* (Egiat I “Hitzauria”)
 (103) *Bena ecin niaukecu / erran gabe eguia.* (SteEli 330)

100. TAULAK *ezin* & *ahal* parearen arteko kontrastea erakusten du: *ahal* maizago ageri denean *-ke* gabeko trinkoekin *-ke*-dunekin baino (31)-(154), *ezin* horren ifrentzuan da: *-ke*-dun trinkoekiko dozena bat agerraldi du (44)-(54), eta hiru baizik *-ke*-gabeekin.

100. TAULA. *Ezin* & *ahal* aditz trinkoekin.

	trinko + <i>-ke</i>	trinko <i>-ke</i> gabe	oro
<i>ezin</i>	11	3	14
<i>ahal</i>	4	15	19

Azkenik, [*ahal* + *-ke* gabeko trinko] egitura kasik beti herri tradizioko testuetan lekukotzen dela ikusten da. Horrek bide ematen digu pentsatzeko menturazko egitura horren baliatzea beharbada ezaugarri herrikoi gisa hautemana izaten zela, zeren idazleek *-ke*-dun adizkiak anitez ere maizago erabiltzen baitzituzten (cf. § 4.2.1).

4.2.3. Kasu berezi bat: **idi* erroa

Lafonen hitzetan, “Un fait particulièrement curieux et obscur de supplétisme est l’emploi de formes qui semblent empruntées à une racine *idi-*, en lieu et places des formes simples à suffixe *-ke* de la racine *gi-*” (1943 I: 431). Euskara Arkaiko eta Zaharrea lekukotu da **idi* erro hori, ‘egina bilakatu’ erran-nahia zukeena (< *egin* + **edin* ‘devenir’) (Lafon 1943: I, 431-432; Lakarra 1996a: 368).⁴¹⁵ Erro hau iragankorra da, eta Mendebaldeko Euskara Arkaikoan [partizipio + **idi*] perifrasiari ageri da, orainaldiko potentziala adieraziz, ekialdeko [aditzoin + **iron*] perifrasiaren parekoa. Mounoleren arabera, halako perifrasietan **idi* erroak

⁴¹⁵ “Il est fort possible, en effet, que l’*i* de ces formes ait été primitivement précédé d’un *g* et qu’elles appartiennent à la racine *gi-*. Mais que signifie le *di* qui suit? Est-ce, comme *-ke*, un suffixe? Mais on ne trouve par ailleurs aucune trace d’un tel suffixe. Est-ce la racine signifiant ‘devenir’, et faut-il voir dans (*g*)*i-di* une racine composée par juxtaposition de deux racines simples et qui signifierait ‘devenir fait’ ? [...] Il me semble difficile de ne pas voir avec Schuchardt dans *idi-* un composé de *gi-* et de *di*.” (Lafon 1943 I: 431-432).

ez du sekulan *-(te)(ke)* atzizkia hartzen (2011: 124), *ahal* partikularen erabilera hautazkoa delarik.

- (104) *Eçin contadu al leidi.* (Lazarraga 7v-21/22)
- (105) *Apa bat baneydiçu ao goçoan.* (Laz. 31r-19)
- (106) *Eguitayaren orçac / ebagui leydi ondo* ‘Las mellas de la iz podríanla bien cortar’. (RS 268)
- (107) *Sedeguidisula.* (Micoleta 47)
- (108) *Engañadu ezin leidin.* (Kapanaga 25)

Aldiz, ekialdeko mintzoetan **idi* erroa espezializaturik agertzen da, *egin* aditzaren erro supletibo edo ordezkio gisara. Zuberoako testuetan gehinbat Oihenarten testuetan aurkitzen da, geroztik maiztasun baxueneko ezaugarri bihurtuz. Orotara hamazazpi agerraldi bildu dugu (38)-(124), guztietan subjektua 3. pertsonakoa dela. Behin **idi* erroa *-ke* morfemarekin ageri da (36), eta hiru aldiz aditz kausatibo batean⁴¹⁶ —eta beraz forma sintetikoan— (18), (111) & (114). Azken datuak badu munta, zeren **idi* erroaren forma trinkoak arkaismo handi baitira, hots, berauek jaso dituzten atsotitzak baino lehenagokoa den hizkuntz egoera baten isla, demagun XV. mendekoa, edo menturaz zaharragoa.

- (109) *Amak iri balu, opil balaidi* ‘Si ma mère avait de la farine, elle ferait des gâteaux’. (O Pro 20)
- (110) *Arrotzak ez lan daidik, ez deraidik* ‘Un hôte ni ne fera aucun travail pour toi, ni ne te donnera le moyen d’en faire toi-même’. (O Pro 37)
- (111) *Gaitz deritzanak irri daidik, on deritzanak hasperren* ‘Celui qui te hait te fera rire eta celui qui t’aime te fera soupirer’. (O Pro 176)
- (112) *Bere egitekoen egiten eztakienak, nekez daidizke bertzerenak* ‘Celui qui ne sait pas faire ses affaires fera malaisément celles des autres’. (O Pro 557)
- (113) *Ezin daidienak nahi bezala, begi egin ahala* ‘Celui qui ne peut faire ce qu’il voudrait, q’il fasse ce qu’il pourra’. (O Pro 588)
- (114) *Arrotzac ez lan daidic. ez deraidic.* (Saug 182)
- (115) *Margarita, / Badaidita / Othe huts zin egitez, / Begiz urdin / Bezain gordin / Zarela zur'egitez?* (O Po II)
- (116) *Zer, ahatz lakidita / Haren begi polita? / Al, ez aski goratuz, / hutsik othe daidita?* (O Po XIII)
- (117) *Hark zer er' ahal bailiotsa / Badaidiel uste duzua?* (O Po XV)
- (118) *Laster hil dadin, / Su haur egizu, / Ilhaunt enadin, / Ahal daidizu.* (O Po XVI)
- (119) *Laurdenak ezpaitzakien, / Ber' egonik zer zaidien, / Sorgin, et' ohoinen lotsaz, / auzora laster zegien.* (O Po XXVI)
- (120) *Eliçac espiritu saintiaz vrgatciric, houxic ecin baitaidi haren partez erraiten deritcienetan, eta ceren Apostolien sinhestiac, gouria hitz gutitan baitaduca, dugun erran.* (PrS 2-3)
- (121) *Bere nahiz eizten dianac, haren eguin gabez bekhatu laidi.* (Bp I 68)

⁴¹⁶ Frantsesezko itzulpenak, aldiz, ez legozkioke beti aditz kausatibo bati. *Irri daidik* ‘te fera rire’ (hots, ‘irri eginaraziko’) (111) frantsesez ere kausatibo gisa ulertzen bada, (18)-ko itzulpena ez da hain argia: [*ez lan*] *deraidik* ‘ni ne te donnera le moyen d’en faire toi-même’.

- (122) *Eta gaiçaz beratçaz eztaidiana, edo gincoa ganic indar haren eguiteco hartu gabé, naturaz gaintico gaicen eguitera iarten direnac Charactero izkiribatu çonbaitez, edo nola nahi.* (Bp I 87)
- (123) *Nourc daidio soric / Beguiac idorric / Jesus haurari?* (NLilia 5)
- (124) *Ezi nahi zialarik gizonak emaztiz gozo laidian haurretzaz errekeitü batere gabarik nahi zütian agindü.* (Egiat I 29)

Beraz, Zuberoan *idi erroa XVIII. mende akabantzaraino iristen den arkaismoa da. XVII. mendeko testuetan hamabost aldiz kausitu dugu (gehi Zalgizerengan beste bi, Oihenarten atsotizetan errepikatuak), eta biga XVIII. mendean. *Noelen Lilia* liburuaren kasua (1782) azpimarkatu nahi genuke, bertan *idi erroa oraineko forma hirupertsonal batean erabilia baita: *daidio* ‘egin diezaioke’. *Noelen Liliaren* 1821 eta 1844ko arra inprimaldiak ez baditugu kontuan izanen, Eguiateguy da *idi erroaren azken lekukoa (1785). Zuberoako testuetan, agerpen hori koherentea da euskararen oro har aurkitzen dugunarekin (ikus 101. taula).

101. TAULA. *Idi erroaren agerpena euskara osoan*

		*idi	*idi + ke	orotara
1545	Etxepare	8	-	8
1566	Lazarraga	10	-	10
1571	Leizarraga	25	5	30
1596	RS			
1598	Simancaseko gut.	1	-	1
1620	Voltaire	-	1	1
1635	Haranburu	8	2	10
1627-45	Etxeberri Z.	2	3	5
1643	Axular	5	31	36
1656	Kapanaga	1	-	1
XVII. m.	Zalgize	2	-	2
1657	Oihenart <i>Pro</i>	5	1	6
1657	Oihenart <i>Po</i>	5	-	5
1665	Poesia bizkaitarra	1		1
1656-69	Pouvreau	6	44	50
1676	<i>PrS</i>	1	-	1
1696	Belapeire	2	-	2
1718	Etxeberri S.	-	1	1
1782	<i>NLilia</i>	1	-	1
1785	Eguiateguy I	1	-	1
1809	Duhalde	-	3	3
XX. m	Oxobi	-	1	1
	<i>Orotara</i>	82	92	174

* Zuberoatik kanpoko datuetarako ondoko bilaketak egin dira *EKC*-n: *daidi-*, *badaidi-*, *baitaidi-*, *neidi-*, *baneidi-*, *naidi-*, *leidi-*, *baleidi-*.

4.3. Ahalezkotasuna joskera analitikoan

4.3.1. Perifراسi zaharrak

4.3.1.1. [Aditzoin + *ahal/ezin* + **edin*, **iron*, **ezan*]

Euskararen joskera analitikoan aditzoinarekin eratzen diren perifراسiak dira zaharrenak. Lehenik, aditzoina da aditz forma jokatu gabeen arteko zaharrena (Urgell 2006): partizipio perfektiboak eta imperfektiboak aditzoina hartzen dute eratorpen oinarri gisara, eta haien osaketa aski gardena da. Bigarrenik, aditz sisteman deskribatu diren aldaketek **edin*, **ezan* & **iron* laguntzaileen gaineko perifراسiak zaharragoak direlako hipotesia indartzen dute (Mounole 2006 & 2011). Hirugarrenik, **edin*, **ezan* & **iron* aditz laguntzaileak —eta bereziki **iron*— arras gramatikalizatuak dira, haien eduki semantikoa beste laguntzaileena baino ilunagoa gertatzen delarik.

Euskararen aditz sisteman, modu orokorrean, **edin*, **ezan* & **iron* laguntzaileekiko perifراسien maiztasuna beheitituz joan da garai historikoan.⁴¹⁷ Perifراسi zaharren beheititze orokor horretan kokaturik ikusiko dugu nola, nahiz eta **edin*, **ezan* & **iron* laguntzaileek *ahal/ezin* partikulak hartu izan dituzten corpuseko testu zaharrenetarik berrienetaraino, haien maiztasuna [partizipio + *ahal/ezin* + *izan/*edun*] perifراسi berrien mesedetan jaitsiko dela (cf. § 4.4.3).

Ahalezkotasunaz mintzo garela, **edin* & **ezan* pareta eta **iron* ez dira ber manera analizatu behar. Bada, **iron* aditzak berezko balio modala duen bitartean (Gómez & Sainz 1995; Mounole 2011; Padilla-Moyano 2013b), **edin* & **ezan* pareak beste zerbaiten beharra du balio modalen adierazteko tenorean: *-(te)(ke)* morfema edo *ahal/ezin* partikulak. Hortaz, **iron* laguntzailearen kasuan *ahal* edo *ezin* partikulekiko adibideei partikula horiek gabekoak emendatu beharko litzaizkieke —4.3.1.4 atalean sakonki aztertuko da **iron* aditza—.

Ahalezkotasuna adierazten dutelarik, perifراسi zaharretako aditz laguntzaileak bakarrik edo *ahal* & *ezin* partikulez lagunduak ager daitezke. Honela dakusa Oyharçabalek: “In older

⁴¹⁷ Batetik, Euskara Arkaikoraino **edin* & **ezan* pareak adieraz zezakeen indikatibozko perfektiboa (euskalaritzaren tradizioan *aoristo* deitua *izan* & **edun* laguntzaileekiko perifراسi berrien faboretan galdu zen, beraz **edin* & **ezan* subjuntibozko balioetara lerratu ziren. Bestetik, azken mendeetan **edin* & **ezan* laguntzaileekiko perifراسiak geroz eta gehiago izan dira perpaus jokatu gabe bez ordezkatuak. Azkenik, baldintzazko perpausetan ere *izan* & **edun* parearen aldeko halako lerratzea gertatu da: *irrealis* erako protasiak, Euskara Arkaikoan **edin* & **ezan* laguntzaileen gainean eraikiak, guztiz galdu dira orainaldian, alegiazkoan iraun dutelarik (cf. § 3.2.3).

Basque, potential forms were always used along with *ezin* in negative sentences and *ahal* in positive sentences. In present day Basque, they are only optional” (2003: 274). Mounoleren hitzetan (2011: 121):

Ils accompagnent très fréquemment des formes verbales de potentiel à suffixe *-te / -ke* (synthétiques et périphrases [radical verbal / participe passé + **edin*, **ezan*, *egin*, **iro*, **idi*]) pour, semble-t-il, renforcer la valeur potentielle de ces dernières. Leur usage dans ces constructions est facultatif : *ahal* est totalement optionnel dans les énoncés de potentiel positif, tandis que dans ceux de potentiel négatif, *ezin* peut parfaitement être remplacé par la particule de négation *ez* sans que cela n’affecte à la valeur potentielle de la forme verbale. C’est pourquoi dans ces constructions, ils semblent plutôt comparables à des particules modales.

Sintaxiak badu muntarik *ahal/ezin* partikulen agerpenean. Modu orokorrean, *ahal/ezin* partikulen testuinguruak zabalagoak dira *-(te)(ke)* morfemarenak baino. *-(Te)(ke)* morfema oroz gainera perpaus nagusietan agertzen da, balio potentzial zein hipotetikoak adieraziz, konpletiboetan eta *bait-* aurrizkidun egituretan. Potentzialaren kasuan *ahal/ezin* eta *-(te)(ke)* morfema batera ager daitezke. Ifrentzuan, perpaus finaletan eta baldintzaren protasietan *ahal/ezin* partikulak beharrezkoak dira, horietan ez baita *-(te)(ke)* erabiltzen.

Testu zaharrenetan *ahal* nekez erabili izan da ezezko perpausetan ezintasunaren adierazteko. Zulaikak adibide bakarra ematen du (*apud* Mounole 2011: 121), eta Mounolek ez du besterik atzeman XV eta XVI. mendeko testuetan, XVIII. mendean ohikoago bihurtuko direnean, Maister lekuko (*ibid.*).

Bistan dena, aditz iragangaitzekiko perpausak **edin* laguntzailea agerrarazten dute (125)-(137). Erran bezala, *ezin* eta *ahal* partikulak beharrezkoak dira mendeko testuinguru zenbaitetan, hala helburuzko perpausak (129) nola baldintzaren protasiak (131). Perpaus nagusietan ere ager daitezke, *-(te)(ke)* morfemarekin batera; azken honen adibideentzat ikus § 4.3.1.2.

- (125) *Bil ahal guitian bortuyan edo berce [...] batetan.* (Etchart 2, 1v)
- (126) *Çoure sacramentu handialat hullant ahal nadin.* (Mst IV 4, 1)
- (127) *Han diren abantaillez goça ahal ditian.* (Ressegue 10)
- (128) *Egun batez ahal guitian / algarreky içan celian.* (StJul 15)
- (129) *Amourecatic celian çouri junta ahal dadin.* (Mercy 24)
- (130) *Elkhy ahal nadin / miseria hountaric.* (Edipa 391)
- (131) *Ny jouan ahal banandy / ounxa irous nundukhen.* (Edipa 610)
- (132) *Konfida ahal banendi / züre erranetan.* (Malqu 161)
- (133) *Jesus-Christen promesen digne jar ahal guitian.* (DKhi 86)
- (134) *Hel ahal guitian merechitu deikuçun gloria hartara.* (Ip KurBD 41)
- (135) *Ciauriste, sar citie / repausa ahal citeien.* (SteEli 1137)
- (136) *Ordenatcen dugu Ordre hountan sartcen diren persounac ezditian elki ahal mundialat utçultceco.* (HOrdre 7)
- (137) *Ah! Hori izan ahal baledi!* (SGrat 6)

Ezin bi aldiz ageri da **edin*-ekin, bietan baldintzaren protasian (138) & (139).

- (138) *Çointara berac ecin hel badite.* (Bp I 19)
 (139) *Bay osso bada, eta ecin cofessa baguité.* (Bp I 67)

Betiere perifrasi zaharrez ari garela, aditz iragankorrek **ezan* zein **iron* behar dute; ez da balio desberdintasunik bi laguntzaile hauen artean (140)-(173). Sintaxiak, aldiz, bata ala bestea agerraraz dezake: iduri du **ezan* maizago agertzen dela mendeko testuinguruetan⁴¹⁸ — bi aditz horien arteko diferentziak eta lehiarako, ikus § 4.3.1.4—. Gogora bedi atal honetan *ahal/ezin* partikulak hartzen dituzten perifrasiak baizik ez ditugula aipu, eta partikula horiek gabe **iron* laguntzaileak berdin adierazten ahal dituela ahalezkotasunari lotu balioak, salbu hipotetikoan, non *ahal* behar baita potentzialaren markatzeko (173).

- (140) *Kausit ahal baneza.* (O Po X)
 (141) *Behetic eta Etchartec atchequi ahal deçaten çure absencian conferencia houra.* (Etchart 1, 2r)
 (142) *Bana cien iaun bis reguiac uken ahal diro pothere ample.* (Etchart 2, 2r)
 (143) *Oro eguin ahal ditiroala Celian, eta Lurrian.* (Bp II 69)
 (144) *Goure bekatiën onsa eçagutceco arguia ardiëtç ahal deçagun.* (CatOlo 87)
 (145) *Bay, eci nahi dutian gayçac oro eguin ahal ditiroçu.* (CatOlo 24)
 (146) *Esta possible deusec ere / Alaguera ahal deçan?* (Othoitce 74)
 (147) *Eztiroçut maitha ahal çu baici.* (Othoitce 60)
 (148) *Miseriaçco içate haur eniroçu sustenga ahal.* (Mst IV 11, 4)
 (149) *Deus eniro placer haboro eguin liroyonic eman ahal.* (Mst IV 13, 3)
 (150) *Ahal badace 'badezate'.* (Ressegue 18)
 (151) *Remarca ahal ditçacien / nicq esplica beno hobeky.* (StJul 0117)
 (152) *Imagina ahal geneçan / elukeçu, ez, possible.* (StJul 429)
 (153) *Den ignorentenacq / ahal ciroçu compreny.* (StJul 1059)
 (154) *Onsa arranja ahal ditçan oro differenki eta ordretan.* (Mercy 40)
 (155) *Admiradceco dena / Ama bat den Virginia / Eguin ahal liroçu.* (NLilia 8)
 (156) *Ginhaurrek baizik gal ahal ginirokiana.* (Egiat I)
 (157) *Amourecaty eta frutu / produisy ahal deçan.* (Edipa 354)
 (158) *Solamente eztirouat / çotuka ahal besoua.* (Edipa 253)
 (159) *Attaca ahal ditçagun / montabaco hirian.* (Xarlem 234)
 (160) *Eta atçeta ahal ceneçan, / ene haurra, nahi nikeçu.* (SteEli 130)
 (161) *Goure bekhatiac hastio ahal ditçagun eta hajen eguinez dolore bicibat sendi ahal dezagun.* (DKhi 10)
 (162) *Çoureki partagea ahal deçadan çoure edari Kharax hori!* (Khurutch 16)
 (163) *Exercicio saintu hau eguin ahal deçagun.* (Ip KurBD 8)
 (164) *Noun hourac ikhous eta erran ahal decen lehen Khiristiez erraiten cien.* (MaiMarHil 18)
 (165) *Ikhüs ahal dezadan / giziün eder hüra.* (Malqu 488)
 (166) *Eztüdala maleziarik / phenxa ahal dirozü.* (Malqu 76)
 (167) *Nik sendo ahal bazintzat / Eremedi zinzaket berhala.* (Chiveroua 22)

⁴¹⁸ **Iron* aditza gehien baliatu dutenen artekoa da Lopez. Bada, **ezan*+*ahal* aditzaren 84 agerraldietarik 48 mendeko testuinguruetakoak dira, eta **iron* aditzaren kasuan 154etarik 35. Beraz, Lopezengan aditz hauen menderagarritasuna %57koa eta %22koa da, hurrenez hurren (Padilla 2013: 157). Datu hauek adierazgarriak dira, nahiz eta egile eta hizkera batetik bestera kanbia litezkeen.

- (168) *Cer ukhen ahal diroçun lurrian.* (Medit 49)
 (169) *Norc phensa eta erran ahal diro Ama tendre haren bihotzeco min?* (Ip KurBD 38)
 (170) *Nitzaz zer eghin ahal diozu?* (Archu 29)
 (171) *Senhar hil batek ziruala, erho ahal emastia.* (Etch “Complainte Heguilus”)
 (172) *Nourc enthelega ahal liro ene iniquitatien handitarçuna?* (HOrdre 202)
 (173) *Bagunu ere ehun liberaren oguia, ezkinioçu eman ahal bakhotchari ahamen bat!* (EvS 6, 7)

Ezin partikularen agerpenari doakionean (174)-(190), erremarkatu behar da kronologia diferentea dela: *ahal*-en kasuan hainbatenaz eta maizago ageri bada, XIX. mendeko azken testuetaraino, *ezin* ihartua da XVIII. mendean, azken agerraldia 1780koa izanik; hortik aitzina [ez +aditza + *ahal*] moldeak du ezintasuna adierazten, (158) & (173)-ko etsenpluek erakusten baitute. Hau *ezin* partikularen gramatikalizazio goiztiarragoari lotzekoa da.

- (174) *Eihera batian ecin eho deçanac (bercerat) laster (baldin harri).* (Saug 94)
 (175) *Bercela ecin dirogu guc deuzez ere tracta edo arcorduric eguin.* (Etchart 2, 2r)
 (176) *Bana nic ecin deus arcorduric eguin dirot ene depputatu lagunac gaberac.* (Etchart 4, 1r)
 (177) *Nic ecin hori eguin dirot.* (Etchart 5, 1r)
 (178) *Viceregue iaunec ecin dirotela arcordu eguiascoric eguin.* (Etchart 8, 1r)
 (179) *Behin besarkhatu dian gauza, ezin kita baitiro, eta behin kitatu dian gauza ezin besarkha baitiro.* (Tt Onsa)
 (180) *Hantik ezin akaza dirot.* (Tt Onsa)
 (181) *Ezpadizi rebela, eta berria erran, ezin diro.* (Tt Onsa)
 (182) *Deusek ere ezin ase diro.* (Tt Onsa)
 (183) *Gure mihiak ezin erran diro nolako den tormentu hura.* (Tt Onsa)
 (184) *Deusek ere ezin kontenta diro.* (Tt Onsa)
 (185) *Hanbateki iustoak ezin diro rezebi gratia.* (Tt Onsa)
 (186) *Zoin gabe ezin baitiro deus nahi.* (Tt Arima)
 (187) *Ecin deuzere eguin dirogu saluatu içateco.* (37)
 (188) *Goure burietan sobera sinheste ecin har dirogu.* (Mst II 5, 1)
 (189) *Deuseq ere ecin honky, / ecin bera beitiro.* (StJul 1246)
 (190) *Bihotcez, ecin badece ahoz.* (Mercy 6)

4.3.1.2. [Aditzoin + *ahal/ezin* + **edin*_{+KE}, **iron*_{+KE}, **ezan*_{+KE}]

Errana dugu, **edin*, **ezan* & **iron* aditzek perpaus nagusietan, konpletiboetan eta *bait*-aurrizkidunetan har dezakete *-(te)(ke)* morfema, *ahal* & *ezin* partikulez lagundurik ala ez. Bi elementuak batera agertzen direlarik, *-(te)(ke)* morfemadunek potentziala adierazten dute (191)-(211).

- (191) *Ez ez, ahal aint'engana.* (O Po IX)
 (192) *Gincoa othoitu gabé etçan ahal guitakia?* (Bp I 126)
 (193) *Oro dakitçana, oro ahal ditçakiana.* (Bp I 29)
 (194) *Eliçac bekhatiac parca ahal ditçakiala.* (Bp I 39)
 (195) *Khorpitz [...] lekhu orotaric igaran ahal daytian bat.* (CatOlo 33)
 (196) *Goure instructionec behardie içan segur, simple, honkigarriac; eta oroc compreni ahal ditçakeyen beçalacoac.* (CatOlo2 v)
 (197) *Guisa hortan comunionetic luçaç destorbatu içan ahal cinteke.* (Mst IV 10, 4)
 (198) *Eçpeikiteke behar gunukian chahutarçunareki bici ahal.* (Mst IV 11, 8)
 (199) *Hullant ahal daiteke profetibleki, eta manu gabe Jesu-Kristen eçpirituço comunionala.* (Mst IV 10, 6)

- (200) *Guiçonon arraçooua flacu da, eta ingana ahal daite, eguiaçco fedia aldiç eçtaite ingana.* (Mst IV 18, 4)
 (201) *Guero çoure proximo laguniala ere heda ahal dirokeçu justoki.* (Mst II 3, 1)
 (202) *Cer ere aurhideoala leint ahal beyleite behar eztenic.* (Ressegue 32)
 (203) *O, aleta monseigneur, / segurta ahal citake / ene fidelitiaz / eta coragiaz ere.* (StJul 477)
 (204) *Nik beno hobeki proba ahal lirokienak ixil egonez ogen dü.* (Egiat I “Hitzauria”)
 (205) *Probatüirik dago hala ere mintza ahal daitekiala.* (Egiat I “Hitzauria”)
 (206) *Ginhaurrek baizik gal ahal ginirokiana.* (Egiat I 3)
 (207) *Enintec ausat ahal / hire adjutatcera.* (Edipa 105)
 (208) *Sei hilabeteren bürian / ahal gitakianez espusa.* (Boubane 149)
 (209) *Nour egon ahal leite / orai errabiatu gabe?* (SteEli 1407)
 (210) *Banta ahal aiteke non nahi konpañan.* (Etch “Mundian malerusik”)
 (211) *Noun ere beiniçate hara etçaiteke jin ahal.* (EvS 7, 34)

Trinkoekin ez bezala, *ezin* partikula garai guztietako testuetan ageri da; beraz, **edin*, **ezan* & **iron* laguntzaileekiko perifrasietan *ahal* partikularen ezezko erabilerak ez du *ezin* ordedzkatu, lekukotua bada ere: (198) & (207).

- (212) *Heyen rezumen arteco diferenciãc ecin diteque accorda eta iudga.* (Etchart 3, 2r)
 (213) *Heyec ere ecin diteque gin conferenciatara.* (Etchart 4, 1r)
 (214) *Arcordu eta baque eguiascoric ecin eguin daite by rezumen artian.* (Etchart 9, 1r)
 (215) *Haboro gogoua eçteçan eman dohagn, hagn ecin erran daitian houni.* (Mst IV 1, 12)
 (216) *Ecín ikhous ditakian beçala.* (Mst IV 9, 1)
 (217) *Miseria ecin khounta ditakianac baicic.* (Mst IV 13, 2)
 (218) *Ecín naiteke consola / noun eztudan noreky.* (Edipa 529)
 (219) *Bakia ihoulare / ecin eguin daiteke.* (Edipa 559)
 (220) *Repausa gütian, / ebil ecin benainte.* (SteEli 1222)
 (221) *Çoure misericordia ecin erran daitianaren ekhoizpenac.* (DKhi 11)
 (222) *Cihaur ecin eguin cintakin.* (Medit 15)
 (223) *Noun hagaz ecin balia beitçaitekian.* (MaiMarHil 116)
 (224) *Jan hüxareki ezin bizi gitake.* (Ip Dial 9. elh.)
 (225) *Ezin erran dizakezüť zer sirax handireki entzüťen düdan zure elhesta.* (Ip Dial XIII)
 (226) *Bestec ihourc enetaco ecin eguin dirokena.* (Medit 66)
 (227) *Ecín duda dirokegu haren boronthatiaz.* (Medit 71)
 (228) *Agüri da frütia ezin dirot ükha.* (“Mündüan malerusik”)

Aldi bakanetan *ahal* & *ezin* batera ageri dira ezintasunaren adierazteko. Zulaikak hamahiru gertaldi bildu du Leizarragaren corpusean (1998: 545, *apud* Mounole 2011: 122), eta Mounolek Lazarragarengan (behin) eta Etxeberri Sarakoarengan ere atzeman du *ezin+ahal* konbinazioa, aditzoinaren gaineko perifrasietan. Hori ez da ezezaguna Zuberoako testuetan (229)-(230), eta imperfektiboaren gaineko perifrasietan guztiz ohikoa gertatuko da (cf. § 4.3.2.2).

- (229) *Ama hona denak bere haurrak eztutu kargatzen ezin egin ahal diroiñes baizi.* (Tt Arima)
 (230) *Goure khorpitzeco beguiez ecin ikhous ahal diteçu.* (CatOlo 23)

Ahal edo *ezin* partikulak gabe, **edin* laguntzaileak *-te(ke)* morfema har dezake potentzial, menturazko edo hipotetikoaren balioen adierazteko. Morfema hori bi alomorfortan gauzatzen ahal da: 1) *-te* eta 2) *-teke*. Testu zaharrenetan *-te* nagusitzen bada, XIX. mendean *-teke*

gailenduko zaio. Bokalismo aukerentzat, aldiz, diakroniaz kanpoko azalpenik xerkatu behar bide da.⁴¹⁹

- (231) *Uzki maite, higunt elaitte* ‘Un cul une fois chéri ne saurait jamais être haï’. (O Pro 474)
 (232) *Infernura sekulakotz lo egitera Ioan laite*. (Tt ONSA)
 (233) *Maita nezazu, / Halaz hil daite; / Ezpaneazazu / Hauts gertha naite*. (O Po XVI)
 (234) *Çonbatetan ihor confirma daite?* (Bp I 65)
 (235) *Baceneke, creatura orotarie çoure bihotçaren husten, Jesus çoureke, gogo houneg, egon liteçu*. (Mst II 7, 2)
 (236) *Haren kuntre enaite jua*. (Mst III 8, 1)
 (237) *Noula içan daiteke / Jesus enekilla?* (NLilia 10)
 (238) *Nor düda daite?* (Egiat I 27)
 (239) *Hetan ere bere artetan berhezi zonbait egin laiteke*. (Egiat I 29)
 (240) *Ouste duka hiry ny / jarraiky naitekiela?* (Edipa 964)
 (241) *Halako bat arakontra baneza / jua naite desesperatzera*. (Jouanic 133)
 (242) *Bestela trompa daiteke, / jaunac, orai ni beçala*. (SteEli 818)
 (243) *Eci bestela sacrilegio bat / segurki cometi liteçu, / bai eta damnacione / eternala bilha liteçu*. (SteEli 921)
 (244) *Noula khiristi bat egon daite oren bat ere bere Gincouaren exaigouan?* (Medit 81)
 (245) *Maleciaz gordatcen baliz, bekhatu mortal berri bat eguinic jouan laite batbedera etcherat*. (Medit 84-85)
 (246) *Ez daiteke erran çoumbat den handi Jesusec gouretçat dian amourioua*. (Medit 133)
 (247) *BASILIO. Heben berian ediren daite. Jinkollo baten lana da zeta. / ANTONIO. Jinkollo baten lana! badaitekia?* (Ip Dial I)
 (248) *Gin ditezu laster gaztiguia*. (SGrat 22)
 (249) *Zer egin daiteke mezaco demboran?* (Catuchuma 36)

Aditz iragankorretan, *ahal* edo *ezin* partikularik gabe eta *-ke* morfema harturik, **ezan* laguntzaileak geroaldia (250), potentziala (252)-(262) edo hipotetikoa (263)-(274) adieraz ditzake. Errana dugu, **iron* aditzak modaltasuna bere baitan edukirik, *-ke* morfema hartzeak ez dakarkio desberdintasunik.

- (250) *Ohapean nago gorderik, enirozu ediren. Inhardetsia: Eztitzaket, ezi enaiz bilha ebiliren* ‘Je me tiens cachée sous le lit, vous ne sauriez me trouver. [Réponse]: Je n’ai garde de vous trouver, car je ne vous irai pas chercher’. (O Pro 352)
 (251) *Ardi bilha adi, nahiz bake, otsoak jan ezake* ‘Fais-toi brebis pour l’amour du repos: le loup te mangera’. (O Pro 545)
 (252) *Erhoa da hasten duena lan urhent eztezakeena* ‘Celui-là est fol qui commence un travail qu’il ne saurait achever’. (O Pro 582)
 (253) *Ceren Deebria eta mundia iraiç baititçakegu, bena ez araguia*. (Bp I 57)
 (254) *Eztitzakezüit hoiek holako gizon bateganik unhets*. (Mst III 19, 2)
 (255) *Eçtitçake ihourc celuco gaiçac enthelega*. (Mst II 12, 14)
 (256) *Çouaç! Pharti cite! / Laister eguin eçaçu! / Baraeracy guičaquienez / jaquin behar ditçigu*. (Edipa 433)
 (257) *Bena handitarçun handiac / noula litçake aski laida / guiçonaren spiritiac?* (SteEli 481)
 (258) *Harekila batian oro bacitçakeçut*. (UskLi 55)
 (259) *Goure bihotçac maitha ditçakian gaiça hounac oro Gincouatan dira*. (Medit 110)

⁴¹⁹ *Laitte/liteke/litezü* banaketak akzentuari seinala liezaioke.

- (260) *Noula aski adora citçaket, ô ene jabe soberanoua!* (Medit 135)
 (261) *Ihurk ez-taki zunbat eman dezakian lürrak.* (Ip Dial XIII)
 (262) *Bekhatu mourtalaeki denac comunia dezake?* (Catuchuma 57)
 (263) *Ahal baleza komüniatzetik ere bara erazi zintzake.* (Mst III 6, 4)
 (264) *Bihotçetic pherestu, eta chachu bacina, gaiçac oro ikhous, eta ounxa enthelega cintçake.* (Mst II 4, 2)
 (265) *Ale, traidore athia, / guty sarritan hebetche / nihauq orory lephouaq / trenca nitçakecie.* (StJul 874)
 (266) *Nik sendo ahal bazintzat / Eremedi zinzaket berhala.* (Chiveroua 22)
 (267) *Oh, erreguec baleki oro noulako dutian / hori becein ounxa / igor litçakec mementian!* (SteEli 526)
 (268) *Sira, cihau nahi ezpacira ere / obliga cintçakegu.* (SteEli 1118)
 (269) *Gisa hartan biak / gure lirateke, / iferniaren zolan / ehortz beikinzake.* (Boubane 101)
 (270) *Gaur espüsa zinzaket / ahal balin banü.* (Malqu 73)
 (271) *Herioua jiten balitçait cer estatutan caussi othe nintçake?* (Medit 80)
 (272) *Mila bici balimbanutu, oro eman nitçaketçu.* (Medit 205)
 (273) *Arrañak jakile har eta hek litçakie kundena.* (Etchahun “Ofizialenak”)
 (274) *Oraiño sort bazinte ene osto pian, [...] Beghira zinzaket tenpestatik.* (Archu 8)

4.3.1.3. Kasu berezi bat: *-kidi-* segida.

Orainaldian, geroaldian eta potentzialean datiboarekiko komunztadura delarik, **edin*-en ohiko formez bestelakoak ere ager zitezkeen, *-kidi-* segidarekin. Mounolek **-kidi-* laguntzaile batez mintzo bada ere (2011: 123), gure ustez *-kidi-* ez da **edin* aditzak hartzen ahal duen itxura bat baizik, morfemen hurrenkerak emana. Bada, *-di-* erroa arras desitxuratzen da forma jokatueta. Hasteko, bokal arteko *-d-* erortzen da: **dadite*, **ledite*, **leditezke* > *daite*, *leite*, *litezke*. Urrunago joanik, *-ki-* morfoaren eransteak *-di-* erro osoaren desagerrarazten du: **zedikion*, **(h)adikio* > *zekion*, *(h)akio*. Lafonek akzentuaren eragina seinalatzen du. Horien ondoan, badira beste forma batzuk non *-di-* gorde baita *-ki-* morfoaren eskuinean. Lafonen hitzetan, “*da-ki-di-o*, etc., ne sont pas autre chose que *da-ki-o*, etc., bien qu’ils s’en distinguent quelque peu dans l’usage” (1943 II: 34). Beraz, morfemen hurrenkera hutsak esplikatzeko **edin*-en forma aparantziaz elkarrengandik urrun gerta litezkeen hauek.⁴²⁰

Zertan bereizten dira **edin*-en bi itxura horiek? Batetik, *dakio* bezalakoak ez dira sekulan biluzik erabiltzen (salbu inperatiboan), beti aurrizki edo atzizki batekin eratzen baitira. Bigarrenik, orainaldian jokatzeko direlarik, *dakidio* bezalakoek geroaldiaren balioa dute:

⁴²⁰ Morfemen hurrenkerak, gutienez, bi puntutan agertzen du aldakortasuna. Batetik, ikusi dugun bezala, *-ki* morfoa —*dative flag* ala zer nahi den— erroaren ezker zein eskuin ageri da; bestetik, *-(te)/(-ke)* morfema ere datiboaren ezker zein eskuin. Banaketa geografikoari begira, (1a) eta (1b)-ko hurrenkerak ekialdean aurkitzen ditugu, eta (2)-koa gainerako mintzoetan (eta euskara batuan):

- (1a) 1 - e - di - ki - (-ke) - DAT *le(di)ki(ke)t*, *le(di)ki(ke)o*, *le(di)ki(ke)zu*, etab.
 (1b) 1 - e - ki - di - (-ke) - DAT *lekidi(ke)t*, *lekidi(ke)o*, *lekidi(ke)zu*, etab.
 (2) 1 - e - di - ki - DAT - (-ke) *le(di)kida(ke)*, *le(di)kio(ke)*, *le(di)kizu(ke)*, etab.

Comme *dakidio* et les formes analogues sont utilisées comme formes datives correspondant à *daite*, et que cette dernière forme, qui contient le suffixe d'indétermination *-te*, a valeur soit de futur, soit de potentiel, *dakidio* et les formes analogues servent à exprimer non seulement ce que sera, mais ce qui peut ou pourra être (*ibid.* 35).

Elles ne servent jamais à exprimer un ordre, une fin ni une hypothèse. (Lafon 1998: 522).

Leizarragarengan, *-kidi-* formak *ahal/ezin* partikulez laguntzen ahal dira, potentziala adieraziz (276)-(279). Axular (281)-(283), Aranburu (280) eta Pouvreauren lanetan (285)-(286) *-kidi-* segidak klarki hartzen du *-ke-* morfema.⁴²¹

- (275) *Ny erhoa çu iaquynxu vеха enaquidiçu* 'Je suis folle, vous êtes savant ; je ne vous écouterai pas'. (Dech. XII)
- (276) *Persona fidelari gogora ethor ahal lekidion tentationerik xipiena ere.* (Lç Cat)
- (277) *Iauna, zeren ezin iarreiki nakidik orain?* (Lç Io 1, 37)
- (278) *Lehen iarririk konsultatzen ez tuen, eia hamar millarekin aitzinera ilki ahal dakidionez.* (Lç Luc 14, 31)
- (279) *Hel ahal lekidizkigun gaitz guzietarik deliuratu eta enparatu.* (Lç ABC)
- (280) *Arima bati ethor ahal dakidikeon kalterik bortitzena.* (Aramburu)
- (281) *Aieruari ere sinheste gehiago eman lekidikaiola, anhitz arnegu eta iuramentu egiten dutenei baiño.* (Ax 19. kap.)
- (282) *Hunelatan gutarik bat bederari erran ahal lekidikeion bezala.* (Ax 46. kap.)
- (283) *Zeren orduan halako moldez argi lekidikezu zeure adimendua.* (Ax 50. kap.)
- (284) *Ezin aitari deus agradago dakidio bere Semea han ofrendatzea baino.* (Hm)
- (285) *Errazki pensatuko ahal duzu gerta ahal lekidikezun guzia.* (SP Gudu 18. kap.)
- (286) *Gauza guziak ongi eta probetxurekin gertha lekidizketzu.* (SP Imit 1. kap.)

Zuberoan *-kidi-* segida orotarar hamazazpi aldiz ageri da (287)-(302), sustut Oihenarten testuetan, eta poxi bat gutiago Maisterrenean. Azken bi agerraldiak herri tradizioko testuetakoak dira (301) & (302). Behin ere ez da *-ke-* morfema ageri, eta *ahal* partikula bitan baizik ez, potentzialaren adierazteko (296) & (300). Ohart bedi alegiazko zenbait formek hipotetikoak adierazten dutela (297), (298) edo (302).

- (287) *Auzilaria, sarista ezak onsa barataria, ezpere eure zuzena eztakidik balia* 'Plaideur, salaire bien le notaire ou le greffier, car autrement à ton droit tu ne te dois fier'. (O Pro 59)
- (288) *Zeha ezak ona, hoba dakidik; zeha ezak gaxtoa, hont eztakidik* 'Châtie le bon, il deviendra meilleur ; châtie le mauvais, il n'en amendera point'. (O Pro 427)
- (289) *Emok arlotteari egositi, Latsari onari, eztakidio falta latsarri* 'À une bonne lavandière ne saurait manquer la pierre pour y battre la lessive'. (O Pro 639)
- (290) *Noiz nakidina dakidan / Jin* '' (O Po III)
- (291) *Zer, ahatz lakidita Haren begi polita? Al, ez aski goratuz, / hutsik othe daidita?* (O Po XIII)
- (292) *Orai eta betiereko / Zureki tink egoiteko, / Eta berhez neholatan / Enankidizun gisatan.* (O Po XV)

⁴²¹ Pentsatzekoa da Leizarragaren *lekidizkigun* forma (279) erratum dela, *lekidizkegun* beharko bailuke.

- (293) *Hezaz oradrano iraitzi / Ikusirik nuzula, / Orai onhestea gaitzi / Dakit dakidizula. (O Po XXIV)*
- (294) *Enezazula gal gorrez, Kalte jin lakidizu, Bana galde nauzun horrez Ukenduru negizu. (O Po XXIV)*
- (295) *Emac sorhaioari phorru, esqua daquidic gatz. (Saug 79)*
- (296) *Elikidiçu eskietara eror ahal libru sokhorri pouchantagoric eman litciroçunic, ecieç hunec emanen beiteiçu. (Mst I “Iracourçaliari”)*
- (297) *Bihotça chuchen, eta ounxa chahaturic baçunu, gaiçac oro hounetara, eta profetitara utçul lekiditçu. (Mst II 1, 8)*
- (298) *Bihotça chuchen balin baçunu, creaturac oro bicitciaren mirail, eta libru saintu baten, cerbutcha lekiditçu. (Mst II 4, 1)*
- (299) *Jincouac belexa, Jesusen icenaren ouhouretan, cerbaiten soferitcia merechi çunian! Ala beilekidiçu bara gloria handi bat! (Mst II 12, 13)*
- (300) *Naturá bere abantallagatic triballatcen da, eta cer irabaci beste bateganic jin ahal dakidion, gogoua emaiten du. Graziac aldiç hobeki so eguiten du, eç cer abantalla, edo houn berauri jin dakidion, bena hanitchentaco profeytable datekianari. (Mst III 54, 2)*
- (301) *Imitatcen baduçu haboro Absalonen beste orduzko conduta tristia hari beçala hel lakidiçu. (SteEli 814: gutuna)*
- (302) *Bera beno polit ago / ezpalimbalu emaztia, / aggardent edale guti / jouan liquidio etchera. (Agardentegilea 4)*

-*Kidi* itxuraren ondoan, egile batzuek —orainaldian bederen— (*di*)*ki* erabili dute, ber indizeekin. Horrela, Maisterrek bi *dakidio* lekukotzen du (300), eta bost *dakion* (300) (306)-(310). Batzuen eta besteen arteko diferentziaz ohartzeko, deus baino lehen erremarkatu behar da guztiak (*dakidio* zein *dakio*) helburuzko perpausetan dautzala. Aldiz, -*kidi*- itxurakoek gehiago karreiatzen badute potentzialaren balioa, *dakio* itxurakoak konpletibo huts dira (303)-(312). Erran behar da Maisterrengan alegiazko guztiak -*kidi*- itxurakoak direla, *lekikezü* bezalakorik lekukotu gabe. Zuberoatik kanpo, Maisterrengan ikusi diren ñabardurak Leizarragarengan ere suma ditzakegu (276)-(279) vs. (304)-(305). Azkenik, XIX. mendearen azken herenean Urruty andereak (*ni hari*) *naikikezu* baliatzen du (312).

- (303) *Natione huni galdegin dakionzat. (Lç Luc 11, 50)*
- (304) *Israeli manifesta dakionzat, halakotz ethorri naiz ni urez batheiatzera. (Lç Io 1, 30)*
- (305) *Ezen Iainkoa ezta iniusto, ahanz dakion zuen obra. (Lç Heb 6, 10)*
- (306) *Othoi beça utçul dakion, eta içan umil, eta abisatu gal eçteçan. (Mst II 10, 5)*
- (307) *Guibelian badu khurutchia, amourecatic cernahibeita gaitç besteganic jin dakion, eçtiki oro Jincouagatic igourtç ditçan. (Mst IV 5, 3)*
- (308) *Badakizü zer konbeni den, bat bederari eman izan dakion. (Mst III 22, 3)*
- (309) *Ezi jüstoia ezta nahasiren, zer nahi beita Jinkuaganic hel dakion, nahi bada zerbait haren kuntre erran izan den, hartan eztenik, eztü axol handirik ükhenen. (Mst III 46, 4)*
- (310) *Zuñ da gizona hañbeste abisamentiüreki, eta goguareki bere büria begirutzen ahal diana, nun eztakion hel zunbait ordüz, zunbait inganiotara, edo düdatara erortia. (Mst III 45, 2)*
- (311) *Ordian debeiatzen da lüzazegi bizitziaz, eta desiratzen lüke hiltzia jin lekion. (Mst I 12, 2)*
- (312) *Jauna, cergatic enaikikeçu jarraiki ahal orai berian? (Uruthy EvS 13, 37)*

Aldi historikoan nagusiki Iparraldeko testuetan lekukotzen ditugu *-kidi-* formak. Halere, “La racine **kidi* est également attestée dans le texte alavais de Lazarraga et dans les vers biscayens *Bertso Bizkaitarrak* de la fin du 17ème siècle : *Astean beyn baleçarçue / aus oça ta brasea, / agaz osatu lequidiçu / mataduraco frezea* (Laz. B5: 35-38) ; *Santua bere eztaquidizu /orregaz baliadu* (BB : 652)” (Mounole 2011: 71); beraz, iraganean *-kidi-* itxuraren hedadura zabalagoa zen. Forma hauen maiztasuna beheitituz doa, eta —guk dakigula bederen— Zuberoatik kanpo ez dira XVIII. mendera iristen. Erran daiteke Zuberoan *-kidi-* itxurazko formen erabilpena XVII. mendetik gutituz badoa ere, inon baino berankorrago dela. Azken agerraldiak XIX. mende hastapenekoak dira, egoera ihartuan.

4.3.1.4. Aditz iragankorren laguntzaileen arteko lehia: **iron* vs. **ezan*.

4.3.1.4.1. **Iron* aditzaren bilakaera

Ekialdeko euskararen aditz sistemarentzat aipatzen diren ezaugarrietarik bat da **iron* aditzaren erabilera (Zuazo 1989b; Camino 2008 & 2011). **Iron* laguntzaile defektibo gisa erabilia izan da ekialdeko mintzoetan, aditz iragankorren balio modalen adierazteko. Hizkunta osoari begira, **iron* mendebaleko *egin* laguntzailearen kontrapartearentzat har daiteke, haren erabilpen testuinguruak mugatuagoak badira ere.

Hemen “**iron* aditza” aipatuko dugu, eta ez soilik **iro* erroa. Aditz honek berezko balio modala du (Gómez & Sáinz 1995; Mounole 2011), eta bereziki aditz iragankorren potentzialari lotua agertzen da. Dena den, potentzialaren adierazteko ditugun baliabide morfosintaktikoak maiz beste balioei estekatuak dira, ikusegi zabalenean *modaltasunaren* baitan sartzen direnak, eta hemen baliatzen zaigun erdibideko hautuan, *ahalezkotasunaren* barnean: potentziala, honi estuki lotua den geroaldia eta egia orokorra (Mounole 2011), menturazkoa edo modalitate epistemikoa. Hauekin batera, ekialdeko mintzoetan **iron* arras baliatzen da hipotetikoan (nabarmenki baldintzazko egituren apodosian), eta inoiz “subjuntibo” gisa ere ageri da (Padilla-Moyano 2013b: 156).

Ahalezkotasunaren azterketak, batetik, eta bestetik Zuberoako euskararen bilakaeraren deskripzioak, bi-biek eskatzen digute **iron* aditzaren gaineko azterketa berezi bat, haren erabilpen testuinguruak eta bereziki **ezan* aditzarekiko izan dukeen lehia historikoaren argitzeko xedez. Azken finean, Zuberoako euskararen ezaugarritzatzeko baliatu izan den elementua da **iron*, eta haren iraganaren ezagutzetik irakaspen zabalagoak idoki daitezke, ahalezkotasunarentzat bezala euskara orokorraren aditz sistemarentzat ere.

**Iron* aditzaren antzinatasuna hiru argudiotan oinarriturik postula daiteke: i) **iron*-en gramatikalizazio maila arras gauzatu da: ez da forma simple ez eta aditz nagusi gisa lekukotu, haren eduki semantikoa guztiz iluna izanik; ii) **iron*-en perifrasiak aditzoinaren eskatzea, **edin* & **ezan* pareak bezala; iii) **idi* erroarekin batean, haren formek *-ke-* morfema modala ez hartzea, hasiera batean bederen (Padilla-Moyano 2013b: 137).

Haren hedadura geografikoari doakiola, **iron* aditza *ekialde zabal* gisa defini daitekeen eremuan lekukotua izan da historikoki: lapurtera, bi behe nafarrerak (bat bederak Pirinioez hegoaldera duen eremua harturik), zuberera, erronkaria eta hego nafarrera (*op. cit.* 140). Ereku hori tipituz joan da, izan dadin **ezan*-en aldeko ordezkatzeko prozesu bat gertatu delako, izan dadin eremu horren zati batzuetan euskara bera delako desagertu. Egun zenbait forma fosilduk baizik ez du iraun, Zuberoatik Aturri alderaino. Oro har, zenbatenaz ekialderago joan, hainbatenaz altuago izan dira **iron*-en maiztasuna, indarra eta garapen morfologikoaren gradua.

4.3.1.4.2. **Iron* aditza *ahal/ezin* partikulez

Potentziala adierazten duelarik, **iron* aditz *ahal/ezin* partikulez lagundua ager daiteke. Puntu hau ñabarra da; Etxeparek edo Oihenartek *ahal/ezin* partikulak gabe baliatzen zuten:

- (313) *Ene mina sendo ezliro çuc bayeci vician.* (Etxepare IX, 36)
- (314) *Harria xila zirozu.* (O Po I: 25)
- (315) *Higu dudana gaitz diostana sinets ziroiat, nahiz barhana.* (O Pro 233)
- (316) *Emak zaretaz, bilha eztirok ahurretaz.* (O Pro 133).

Kontrakora jotzen du Leizarragak, perpaus nagusietan zein mendekoetan (317)-(320). **Iron* aditzaren beste balioekin, partikularzki denborazkoekin, iduri luke Leizarragak ez duela partikula hauen beharrik (320).

- (317) *Enzun ahal ziroitenaren araura.* (Lç Mc 4, 33)
- (318) *Kadenaz ere nehork ezin esteka ziroen.* (Lç Mc 5, 3)
- (319) *Hala non ogiaren iateko artea ere ezin har baitziroiten.* (Lç Mc 3, 20)
- (320) *Iujemendua biktorian ilki erazi diroeno.* (Lç Mt 12, 20)

**Iron* aditzaren erabilpen oparoena egiten dutenen artean, Maister ere antzeko eredu bati lotzen zaio, ahalera hutsa beste erabileretarik bereiziz (321)-(322) vs. (323)-(324). Lopezengan (325)-(328) ez dugu sistematikotasunik sumatzen, *ahal/ezin* partikulak gutxiengo batean kausituz; gainera, ezezko potentzian ere *ahal* baliatzeko joera erakusten du (328). Beste banaketa aurkitzen ahal da Beriainen liburuetan, baiezko perpausetan **iron*-en adizkiak biluzik baina ezezkoetan *ezin* partikulaz lagunduak ematen baititu (329) & (330).

- (321) *Hobekienik profeta ahal liru bezala.* (Mst “Iracourtçaileari”)
- (322) *Zer ikhus dirozü bestetan, heben ezin ikhus dirozünik?* (Mst I 20)
- (323) *Arren zer dirokegü, zük eta nik.* (Mst “Iracourtçaileari”)

- (324) *Zeren gihaurtan ez beitirogü ediren flakezia, eskazkeria eta eritarziün baizik.* (Mst“Iracourtçaileri”)
- (325) *Cer, cioçu Seint Augustinec, gure ispirithiac penxa diro, mihiac erran diro, lumac iskiriba diro hobenic hitz hoc beno?* (Lopez 175:28)
- (326) *Uken dienc berac ere, etciroçu unxa erran, ez unxa ezagut cerden.* (Lopez 107:10)
- (327) *Penxa ahal diroen beno infinitoki handiago duçu.* (Lopez 172:32)
- (328) *Behinere ezpaitirote lauda ahal.* (Lopez 210:12-18)
- (329) *Nola baita anbat dirokena Iaungoikoareki.* (Ber *Trat* 4. kap)
- (330) *Ezin zirocketat.* (Ber *Trat* 9. kap).

Kasuistika, beraz, zabala da: *ahal/ezin* parearen erabilera lotua da **iron* aditzak egile bakoitzarengan adierazten dituen balioei. Joera diakroniko orokor baten deskribatzea zail izanik, erremarkagarri da zuberotar modernoek partikula hauen erabilera kasik abandonatu dutela (Inchauspek zazpitan behin), Zaraitzu eta Erronkariko testuetan —non forma guztiak *-ke*-dunak baitira— *ahal/ezin* salbuespen diren bezala.⁴²² Honen guztiaren konprenitzeko pentsatu behar da hasiera batean **iron* aditzak modaltasuna bere baitarik adierazi arren, denboraz *-ke* morfemadun forma pleonastikoak ere ageriko zirela. Eta *a contrario*, **iron* ahalerako espezializatzean, *ahal/ezin* partikulen premia desagertu zatekeen. Bi joera hauek, nonbait elkarri lotuak, corpusean abisa daitezke: denboran zenbatenaz aitzinago egin, **iro* errodonek hainbatenaz maizago hartzen dute *-ke*, eta urriago *ahal/ezin*.

Aditz honek modaltasuna bere baitarik adieraziz, denboraren iragaiteaz potentzialera lerratuz joan zatekeen; ondorioz *ahal/ezin* baliatzeko premia desagertuko zen. Paraleloki, *-ke*- morfema ageriko eta hedatuko da aldi historikoan. Zentzu honetan erronkaria eta zaraitzuera erremarkagarri dira, **iron*-en adizkiak beti itxura pleonastikoan agertzen baitira, *ahal/ezin* partikulen erabilera salbuespenekoa denean guztiz.

4.3.1.4.3. **Iron* aditza *-ke*- morfemaz

**Iron*-en adizkiak bi itxuratan lekukotzen dira: *-ke* morfemaz hornituak ala gabe. Honela mintzo da Lafon: “Les formes à *-iro-ke-*, qui sont beaucoup plus rares, ont la même valeur que les formes sans le suffixe (1973b: 525). Oyharçabal ere erremarkatzen du: “Most of the time, the conjugated form of **iro* doesn’t include the modal suffix *-ke*” (2003: 274). **Iron* modu markatu jakin bateko laguntzailea izanik (funtsez ahalerako, baina baita geroaldiko ere), haren formek *-ke* morfema har dezaten ala ez, hori estuki lotua da aditzaren naturari. Ikusi den bezala, hastapenean **iron* aditz modal bat zatekeen; beraz, *-ke* eransteke beharrik ez zen.

⁴²² Hualdek eta Mendigachak orotara hiru etsenplu erakusten dute 45 agerraldien artean: *ez badei recibitan al doqueinian* (Hualde 1869: 60), *toca aldoquedan ber aren edo bere beztidua* (Hualde Eb 23) & *al dokedan obekienaz* (Mdg 18).

Beraz, **idi* erroarekin gertatu bezala, mendeak iragan ahala **iron* aditzaren forma pleonastikoak ageriko ziratekeen. Badira desberdintasun markagarriak ez bakarrik garaika, baina batez ere mintzoka: **iron*-en eremuaren mendebaldean, haren formak arau minoritarioan baliatzen dituzten egileen baitan, Leizarragak *-ke*-dun nahiz gabeak ematen ditu. Lafonendako ez da diferentziarik haien artean, ondoko perpausetan hauteman daitekeenez:

(331) *Ezaiz ilkiren handik, renda diroano azken pelata.* (Lç Mt 5, 26)

(332) *Ezaiz ilkiren handik azken pelata ere renda dirokeano.* (Lç Lc 12, 59)

Geroztik, Voltoirek, Etxeberri Ziburukoak edo Pouvreaux *-ke*-dun forma bana eskaini dute, Lapurdiko beste idazleek betiere *-ke* gabeak erabiliz (Harizmendi, Etxeberri Sarakoa, Goyhette, Dv, Zby & Larz).

Begiak ekialderago bihurtuz, lekukotasun zaharretan **iron*-en formak *-ke* gabeak dira, gutienez XVIII. mendera artio, Maister, Lopez eta Eguiateguy hasiko baitira forma pleonastikoak baliatzen.⁴²³ Hauek gutiago agertzen dira forma zaharrak baino, maiztasuna handiagoa denean alegiazko moldean: *Zer dirokegü zük eta nik?* (Mst “Iracourtçaliari”) baina *Eztakigu zer dirogun* (Mst I 13:5); *liroke* (Egiat xxx) & *zirokiana* (Egiat XXII) baina *liroainik* (Egiat XVI); *prefera niroke* (Chaho “Herritar ezinago-maitiak”). Etchahunek forma bakarra agertzen du: *egin ahal diokezüna*⁴²⁴ (“Bi bertset dolorusik”). Baxenafarroan idazle gehientsuenek *-ke* gabekoak ematen dituzte, Etxeparerekin has eta Barbier edo Oxobirekin buka, *Kadet eta Bettiriño* izkributik pasatuz. Lopez da salbuespen nagusia: *eguin diroskeela* (101:25); *etcirokegula exmpluric eman* (300:5). Finitzeko, Bordel bertsolariak batzuk zein besteak erabiltzen ditu.

Datuak arras desberdinak dira Nafarroa Garaiko euskalkietan. Beriainek beti forma pleonastikoak ematen ditu: *dirokena & ziroketat* (1621), *dirokena*, *dirokenak*, *dirokenari & dirokenik* (1626), baina goi nafarrerazko lehen predikuan (1729) *cer caso eguiñ guindiro?* (2:2) & *adiguindirola* (2:3). Erronkari eta Zaraitzuko testigantza guztietan **iron*-en formak oro pleonastikoak dira. Azken hau nola interpreta? Kontu egin behar da Pirinioetako euskalki hauetan **ezan* ez dela ahaleran lekukotu, eta **iro* erroa biziki higatua dela (*doked* eta *are doked*).

⁴²³ Antzeko bilakabidea erakusten du *(g)*idi* erroak (cf. § 4.2.3).

⁴²⁴ Haritschelharrek dioen bezala (1970: 148), adizki hau hiperkarakterizatua da: “forme employée avec *ahal* représente un pléonisme qui est courant en basque. En fait, l’idée de pouvoir est exprimée trois fois”.

Erran daiteke *-ke*-dun formak berrikuntza gisa ulertzeko direla, batetik **iron*-en naturak ez duelako *-ke* morfemaren beharrik, eta bestetik corpusak hala erakusten duelako. Lapurteraren datuak Leizarragaren eraginaz azal litezke, haren ondoan forma pleonastiko bakan batzuk baizik ez baitira agertuko, eta irakurle izan zitezkeen idazle landuen lanetan. Ekialdeko informazioa garbiago da: XVIII. mendera artio ez da forma pleonastikorik ikusiko, hain zuzen idazle jasoenen —edo bederen hizkuntzarekiko suein berezi bat agertzen dutenen— eskutik. Hizkuntzaren bilakabide “naturalagoaren” barnean jarraitu zutenendako **iro* erroak bere izaera modala atxikitzen zuen. Eta alderantziz, XIX. mendeko Zuberoan Chahok, Archuk edo Inchauspek forma pleonastikoak erabiliko zituzten.

4.3.1.4.4. Ustezko muga morfologikoez

**Iron* aditz (oso) defektiboa dela pentsatzen ahal da. Batetik, aditz iragankorren potentzialera mugatua agertzen zaigu, eta (egun) 3. pertsonako subjektuko forma bakan batzuk baizik ez dituela gorde: *li(r)o*, *li(r)oke* (Lüders 1993). Morfologiara bihurtuz, erran izan da **iron* aditzak objektu pluraleko formak falta zituela (Euskaltzaindian gertatu eztabaidaz ikus Davant 1983: 25), eta batez ere datibozko komunztadura (NNN). Bi ideia horiek xeheki azterkatuko dira puntu honetan, haien deuseztatzeak interesa baitu **iron*-en bilakaera errezesiboaren egiazko arrazoiak xerkatzen hasteko.

a) 3. pertsonako objektu pluraleko formez

Lafonen arabera (1973b: 523), **iron* aditzak ez du objektu pluraleko formarik (3. pertsonakoaz ari da) “du moins dans nos textes du XVIe et du XVIIe siècle”. Davantek objektu pluraleko formen lekukotasun zeharrez gaztigatu du, batzuen ustearen kontra (1983: 25). Corpora ikertu ondoan, bermatzen da **iron*-ek objektu pluraleko formak izan dituela (3. pertsonako ABS, baina ez bakarrik). Auziak badu bere garrantzia, objektu pluraleko formek **iron* vs. **ezan* lehiaren aitzinean kokatzen gaituztelako.

Belapeirek orainaldi nahiz alegiazko moldeetan ematen ditu, bietan *-it-* pluralgileaz: *ditiroala* (147) & *litiroyen* (135). Hamar urte berantago Belapeirerena ordezkatu zukeen katiximan ondoko adibide hau irakur daiteke: *ditiroçu* (*CatOlo* 24). Edo 1734ko lan batean: *ditiro* (*Othoitce* 79). Guztiarekin, XVIII. mende erdi aldera agerraldien kopurua anitz emendatuko da, Maister, Lopez edo Eguiateguyri esker. Ligiko erretorak bi pluralgile diferente erabiltzen ditu

banaketa osagarrian: *-tz-*⁴²⁵ orainaldian eta *-it-* alegiazkoan: *dirotza* (Mst III 45:3), *eztiroketza* (Mst III 58:5), *bazirozkezüt* (III 55:4) vs. *litiruan* (Mst III 57:2).

Lopezek, aldiz, *-zki-* eta *-z-* baliatzen ditu, grafiak goiti beheiti. Bigarrena soilik *-ke-*dun formetan azalduko da. Adibide guztiak orainaldikoak dira, alegiazko moldean *litzake* bezalakoak ematen baititu: *baitiroskigu* (157:23); *cirozkiçu* (196:21); *ezpaitiroski* (73:13) baina *diroskeela* (101:25). Maisterrek *-irotza-* itxura lekukotzen duen bakarra den bezalaxe, Lopezen marka da *-irozki-*. Ifrentzuan, Eguateguyren etsenplu guztiak alegiazkoak dira: *litiroanari* (X); *e'litiroela* (III) edo *litiro* (X). Chahok ere alegiazko formarik baizik ez du eskaintzen: *litiuala* (“Apez bati arraphostü”); bai eta Etchahun Barkoxekoak ere: *beinitio*⁴²⁶ (“Musde Chaho”, I). Jada XX. mendean, Mirandek *ditirogu* dakar (“Euskaldun baten streap-teasea”).

Zuberoan alegiazko moldean *-it-* da absolutiboaren pluralgile bakarra, salbuespen bakar eta berankor batez: Anna Urruty: *Abrahamen obrac eguin ciniotcie ciec ere* (*EvS Io* 8, 39). Gertatzen da *ciniotcie* forma berezia dela, ergatiboaren pleonasmoa erakusten baitu: *zinirozüe*.⁴²⁷ Bestenaz *letçaken* bat lekukotzen du (*EvS Io* 22, 25).

Zuberoatik kanpo ere izan dira **iron-*en 3. pertsonako objektu pluraleko formak, Erronkarin: *dozqueinic* (Hualde *Eb* 14); *dozquegua* (Hualde 1869: 55); *emondozke* (Mdg 7) edo Zaraitzun: *ezlozquea* (*ETZ* 164) & *badrozquegua* (Samper 1866: 51).

102. TAULA. **Iron-*en adizkien pluralgileak (abs 3. p.).

	+ ORAIN	<i>ditzake</i>	ALEGIA	<i>litzake</i>
<i>KadBet</i>	<i>-it-</i>	+	-	+
Echeverri (Baztan)	<i>-z-</i>	-	-	-
Bp	<i>-it-</i>	+	-	-
<i>Cat Olo</i>	<i>-it-</i>	-	-	-
<i>Othoitce</i>	<i>-it-</i>	-	-	-
Mst	<i>-z/-tza-</i>	+	<i>-it-</i>	+
Lopez	<i>-z/-zki-</i>	+	-	+
Egiat	-	-	<i>-it-</i>	-

⁴²⁵ Pluralgile hau bi alomorfortan gauzatzen da: [-TZA-] eta [-TZ-].

⁴²⁶ Etzahunek *beinirio* akastuna idazten du. Haritschelharren oharra: “N’existe pas. Il faut sans doute lire *beinitio*; litt.: *je les ferais facilement* (les couplets)” (1970: 578).

⁴²⁷ Fenomeno hau berrikuntza dateke, hiztunek ezkerrean den ergatiboaren morfema aski hautematen ez dutelako seinale. Espero izatekoa da halakorik egile *xume*, herrikoiengan aurkitzea; izan ere, *zinirozü* forma bi astolasterretan atzeman dugu: *Chiveroua eta Marceline & Recoquillart eta Arieder*.

<i>AstLas</i>	-	-	<i>-it-</i>	-
<i>UskLi</i>	-	-	<i>-it-</i>	-
Chaho	-	+	<i>-it-</i>	-
Ecth	-	-	<i>-it-</i>	-
<i>EvS</i>	-	-	<i>-tz-</i>	+
<i>CatS</i>	-	-	<i>-it-</i>	-
Mde	<i>-it-</i>	+	-	+
1780ko pred. (Sal)	-	-	<i>-z-</i>	-
Samper	<i>-z-</i>	-	-	-
Hualde	<i>-z-</i>	-	-	-
Mendigacha	<i>-z-</i>	-	-	-

b) Forma triperersonalez

Erran izan da **iron* aditzak NN sailean baizik ez zitekeela joka: “Les terminatifs à deux régimes manquent dans tous les dialectes” (Bonaparte 1869, “Observations” xxv); “Il n’y a pas de voix dative” (Lafitte 1944 § 597). “Ce verbe n’a pas des formes à objet de référence” (Lafon 1973b: 523). Eta kasu gehienetan horrela azaltzen zaigu corpusean zehar: duela guti artio pentsatzen genuen soilik Lopezek zuela **iron*-en adizki triperersonalik erabili (cf. Videgain 1983), baina Zuberoan ere ongi lekukotuak dira (Padilla-Moyano 2013b: 148-151), (333)-(352) adibideetan ikusten denez.

- (333) *Seint Leonec cioçu Jesu-Christo eguiaski Ginco ičan ezpalis ezkinduskeela erremediatu eta aldiz eguiaski guiçon ezpaliz, etcirokegula exmpluric eman.* (Lopez 300:5)
- (334) *Gincoaren aldetic gure eretcerat gracia handi bat lukeçu, eta ezker handiric çor guindirekooçu.*⁴²⁸ (Lopez 312:6).
- (335) *Elikidiçu eskietara eror ahal libru sokhorri pouchantagoric eman litciroçunic, ecieç houneç emanen beiteiçu.* (Mst, “Iracourtçaliari” xviii)
- (336) *Etciniro, çoumbat nahibeita tcherçu eguinic, ediren libruric, hobeki eçagut eraci litciroçunic, çougnen goure enthelegu ororen gagnetico den Jincouaren içatia.* (“Iracourtçaliari” xviii)
- (337) *Ihourc erran ahal litciroçun beno hanitcheç hobeki.* (“Iracourtçaliari” xx)
- (338) *Ihourc erran ahal litciroçun beno hobeki.* (“Iracourtçaliari” xxi)
- (339) *Eci guiçonac Jesus tcherkhatcen eçpalin badu, bere buriari haboro damu eretchekiren-du, ecieç mundiac oroc, eta bere exayec eguin ahal beilitciroye.* (Mst II 7, 3)⁴²⁹

⁴²⁸ Lehen forma (*etcirokegula* ‘hark hura guri’) morfologikoki gardena baldin bada, bigarrenak ilunagoa dirudi: testuinguruaren arabera ‘guk hura hari +ALOK_{ZU}’ behar luke, eta *zirokegun* horren araura **gindirokeozu* bezain egongaitz suerta litekeen zerbait espero genuke. Aldiz, egokitzen morfonologikoak *oo* bokal bikoitza eman duke, *e* aitzina pasaraziz; ondorioz, *iro* erroa desitxuratua da (**gindirokeozü* → *gindirekoozü*). Zernahi gisaz, ez da komeni ahanztea Lopezek bi forma hauek **iron*-en beste 153 agerraldien artean aurkitu direla. Haren maiztasuna minimoa izan arren, fenomenoak baluke garrantzirik, enbrio gisa baledi ere.

- (340) *Eta hala cerere, cihaurtçaç campo, eman beitcinirot, edo çoumbat nahibeita argui eracoux, edo hitç eman ciniçadan, hourac oro elutukeçu aski, cihaur ikhoussi, edo ossoki goçatu gabe.* (Mst III 21, 2)⁴³⁰
- (341) *Erran litian ordian çoure countre, ecinago malecia handibateki, sor litekian gaiçac oro, cer damu eguin litciroie, erras igaraitera eitç bacintça, eta lastobat beno haboro etheki ezpacintça? Bilho bakhoitçbat idoki ahal litcirocieya?* (Mst III 46, 2)⁴³¹
- (342) *Deus eniro [Jincouari] placer haboro eguin liroyonic eman ahal, ecieç ene bihotçaren ene Jincouari ossoki emaitia eta hareki, eçur chilouetara drano, juntatu içatia.* (Mst IV 13, 3)⁴³²
- (343) *Berthüdiak dükianian zure izena gaintü isterbegiak dantzarik eztüke min egin litzirokianik.* (Egiat I 10)
- (344) *Famaz jende güzia da haiñ khi non etare lakikinak, elirokiala nola nahi küpera, gaizkia beitu eginen amoregatik harez mintza dadin jendia, ustez hilik bezala bizitzia dagoela deuserezgoan; hantik fama hona dianak handiago nahiz, beraz ahalke da, egun oroz zerbait ezpadü egin heda litzirokiana bazterretarat.* (Egiat I 37)
- (345) *Çoure plaçan igor nirioçu⁴³³ / nic proposatcera; / atçetatçen ezpada meçu berarez / aldiz guerla declara.* (SteEli 615)
- (346) *Sarritan aiskora hounez / trenka nitciroc buria!* (SteEli 1061)
- (347) *Julienecq beçala eguin baleie / balikeie beltçoury, / adar ederricq litciroieçq bertan karreia eracy.* (StJul 181)
- (348) *Güti saritan orai / jauxzera nitzirot⁴³⁴ müthüra!* (Jouanic 38)

⁴²⁹ Inchauspek honela ematen du: Eci Jesus ezpadu tcherkhatzen, guicono damugarriago da beretaco, eciez mundu gucia eia bere exayac oro.

⁴³⁰ Inchauspek: Hartacoç cer nahi eman diçadacun, çutzaz campo, eta cer nahi eracoux edo hitzeman diçadacun, ezcikedaçut aski, eta eniçu elikaturen, cihaur ezpaçutut ikhouston eta ossoki gocatzen.

⁴³¹ Inchauspek: Erran litzen ordian çoure contre, guiçonen gaistokeriac jauki ahal ditzakian gaizkiac oro, cer damu eguin leikecie, utz bacintza ichilic igaraitera; eta ezpaceneça ilhain batez beno haboro casu eguin? Bilho bakhoitz bat ere elkhi ahal leikecieya?

⁴³² Inchauspek: Eztut deus eguiten ahal hari laketgarriago cayonic, ene bihotzaren ossoki emaitia beno eta ene Jincoareki bat eguitia.

⁴³³ *Nirioçu* formak (345) galdera batzuk pausatzen ditu, zer den ez baita guztiz gauza segurua. Lehen interpretabidean ‘zuk ni hari’ orainaldiko forma litzateke, alegiako 1. pertsonako absolutiboa [NIND-] morfemaren pean agertzen baita: *nindiroçu* (273, 376), *nindirocien* (1461). Kasu honetan perifrasiak honako erran-nahia karreiatuko luke ‘vous pouvez m’envoyer à lui’. Hau estonagarri litzateke, 3. pertsonaz landako ABS argumentua duten NNN saileko formak arras bakanak baitira euskararen historian (cf. Gómez & Sainz 1995: 236 eta Etxepare & Oyharçabal 2007). Gainera kontrol arazo bat ageriko litzateke: *Çoure plaçan igor nirioçu / ~~nic~~ proposatcera*. Bigarren interpretabidea: ‘nik hura hari _{+ALOK.ZU}’. Orduan bi elipsi dukegu: lehen perpausaren objektu zuzenarena eta bigarreneko aditz nagusia: *Çoure plaçan igor nirioçu / nic* [mezuaren] *proposatcera; / atçetatçen ezpada meçu berarez / aldiz guerla declara* [nirioçu] ‘À votre place, je lui enverrais [le message]; dans le cas où il n’accepterait, par le même message je lui déclarerais la guerre’. Hirugarrenik, hutsaren aukera dugu gogoan, eta orduan *igor nirozü* bi gauza izan liteke: 1) ‘igor nazakezu’ ala 2) ‘igor nezake’. Testu berean agertzen den *nitciroc* (346) aise endelgatzen da, testuinguruak ‘nik hura hiri’ eskatzen baitu klarki. Bestenaz, ditransitibotasunaren iragartzeko tenorean adizki honek badu parerik *-tz-* darakusten beste adizkietan (cf. Maisterren *litzirozü*). Herri antzertiaren tradizioko testuek **iron*-en forma ditransitiboak emateak halako bermea ematen du: populu xeheak entelega zitzakeen formak ziren, eta ez *idazle* batek bere gramatika bortxatuz idatz litzakeenetakoak.

⁴³⁴ Hemen hitz bukaerako herskari ahoskabeen arteko nahastekamendu guztiz ohikoa dugu; hortaz, *nitzirok* ‘niezaake’ ulertu behar da. Cf. izkribu bereko *etciroçuc* ‘etzirozüt’ (77).

-
- (349) *Güti saritan orai / jauxerazi nitzerot südüra! (Jouanic 40)*
- (350) *Aments balin banü / hire khorphitzaren erdia, / ezar nitzirok berotürük / bizkar mila debria. (Pierrot 94)*
- (351) *Uste banü ziniola, / begira segretiak, / eran nitzirozü bertan, / nik ene sentimendiak. (Petit Jean 8)*
- (352) *Eman nitziroçu gage houn bat. (Jean de Paris 400).*

Hau guztia zenbakitara bihurtuz, zuberera historikoaren corpusean *iron aditzak badu hogei agerraldi lekukoturik NNN jokamoldean, gehi beste bi Lopezengan. Kopuru baxua iduri lukeen arren, Zuberoan are eskasago gertatzen da *ezan-en NNN saileko adizkiena, 103. TAULAK agerian uzten duenez:

103. TAULA. Ahalerako NNN saileko adizkiak (Zuberoa gehi Lopez).

	<i>*ezan</i>		<i>*iron</i>	
Oih	<i>dezakeio</i>	‘diezaioke’	-	
Mst	<i>ditzakezüdanak</i>	‘diezazkizuket’	<i>beilitziroie</i>	‘liezaiokete’
			<i>beitzinirot</i>	‘zeniezadake’
			<i>lironionik</i>	‘liezaioke’
			<i>litziroie</i>	‘liezazukete’
			<i>litzirozieia</i>	‘liezazukete’
			<i>litzirozün</i> (2)	‘liezazuke’
			<i>litzirozünik</i> (2)	‘liezazuke’
Egiat	-		<i>litzirokiana</i>	‘liezaioke’
			<i>litzirokianik</i>	‘liezaioke’
SteEli	-		<i>niriozü</i>	cf. 433. oharra
			<i>nitzirok</i>	‘niezaake’
StJul	<i>nitzakezie</i>	‘niezazkizueke’	<i>litziroiek</i>	‘liezaioketek’
Jean de Paris	-		<i>nitzirozü</i>	‘niezazuke’
Petit Jean	-		<i>nitzirozü</i>	‘nieza(zki)zuke’
Jouanic Hobe	-		<i>nitzirok</i> (2)	‘niezaake’
Pierrot	-		<i>nitzirok</i>	‘niezaake’
MaiMarHil	-		<i>litzirodala</i>	‘liezadake’
Medit	<i>dezakeguna</i>	‘diezaguke’	-	
Archu	<i>deizakezü</i>	‘diezazuket’	-	
AR	<i>dezakoon</i> (2)	‘diezaioke’	<i>zirokegün</i>	‘ziezagukeen’
	<i>dezakootela</i> (2)	‘diezaiokete’	<i>gindirekoozü</i>	‘geniezaioke _{+ZU} ’
	<i>eztezakegucie</i>	‘diezagukete _{+ZU} ’		
	<i>lezakeden</i>	‘liezadake’		
	<i>lezakoonik</i>	‘liezaioke’		
	<i>litzakoon</i>	‘liezazkioke’		
Orotara	5 + 8		20 + 2	

4.3.1.4.5. **Iron vs. *ezan* lehiaz

Larrasquetek zubereraz kanpoko formen bere gramatikan sartzea egotzi zion Inchausperi: “Il est arrivé à l’auteur de consigner des flexions qui ne sont pas souletines: *egin hezake...* En Soule, on dit: *égin ní(r)o...*” (1939: 19). Nola interpreta hori? *Dezake*, *lezake* tankerakoak ez diratekeela zubererazko formak? Ala Larrasquetek gehiago nahi zuen *diro*, *diroke* bezalakoan zuberotartasuna azpimarratu?

**Iron*-en eremua Zuberoa baino anitzez zabalagoa baita, ikusi behar da zein den bi aditzen banaketa euskalki bakoitzeko, eta xede horrek gidaturik adalatu ditugu puntu honen akabantzako taulak (104-108). Badakigu, adibidez, Erronkariko lekukotasunetan zehar ez dela **ezan_{+KE}* aurkitzen, eta antzeko zerbait gertatzen da Zaraitzuko testuekin. Aldiz, ezaugarriaren beste muturrean, lapurteran eta mendebaldeko baxenafarreran, **iron*-en formak egoera higatuago batean iragan dira, maiz fosil gisa.

Testuak aztertuz, zernahi gisara, argi da zenbait egilek **iron* eskusiban baliatu dutela ahalera eta beroni lotuak diren balioen adierazteko. Beraz, iduri luke euskararen garai historikoan noizbait, nonbait, **ezan*_{+KE} ez dela hiztunen errepertorioan izan, era produktiboan bederen. Parearen banaketari begira, testigantzak lau multzotan sailka daitezke: i) **iron* aldioro agertzen dutenak, *dezake* bezalakoen arrastorik gabe; ii) **iron* nagusi izan arren **ezan*_{+KE} ere ematen dutenak; iii) **iron* & **ezan*_{+KE} modu orekatuan ematen dituztenak; eta iv) **ezan*_{+KE} gailendu arren **iron* ere baliatzen dutenak. Gakoa 2) eta 3) multzoetan datza, hauen ikertze sistematikoan hatzeman baitaitezke aldaketaren arrazoiak. Zein testuinguruk eskatzen du **ezan*-en itxura modala? Non dira **iron* aditzaren muga morfosintaktikoak? Aldiek zerikusirik dutea? Zein mintzotan hasten da **iron* desagertzen eta non iraunen du luzazkien? Hemendik aitzina halako galtoei arraposta ematen ahaleginduko gara.

Zuberoako testuetara mugatuz, 104. & 105. taulek **iron* vs. **ezan* laguntzaileen arteko lehia erakusten dute, tradizio idatzian eta mistoan, hurrenez hurren.

104. TAULA. **Iron* vs **ezan*: kopuruak egileka (Zuberoako tradizio idatzia).

	<i>*iron</i>	<i>*ezan+ke</i>	% <i>*iron</i>	% <i>*ezan+ke</i>
Zalgize	1	-	100,0	0,0
O Pr	13	10	56,5	43,5
O Po	5	1	83,4	16,6
Tt, orotara	33	-	100,0	0,0
FPrS	1	-	100,0	0,0
Bp	25	3	89,3	10,7
CatOlo	14	-	100,0	0,0
Othoitce	12	-	100,0	0,0
Mst (osorik)	140	15	90,3	9,7
Sacram	3	-	100,0	0,0
Mercy	1	-	100,0	0,0
NLilia	2	-	100,0	0,0
Egiat I & II	168	1	99,4	0,6
DKhirst	3	0	100,0	0,0
UskLi	17	1	94,5	5,5
Chaho	11	1	91,7	8,3
Medit	81	18	85,3	14,7
MaiMarHil	14	1	93,4	6,6
Myst	9	0	100,0	0,0
Arch	17	7	70,9	29,1
HOrdre	3	0	100,0	0,0
Ip	9	12	42,9	57,1
CatS	15	2	88,2	11,8
EvS	6	1	85,7	14,3
Alth	3	1	75,0	25,0
Peillen ALB	3	-	100,0	0,0

105. TAULA. *Iron vs *ezan: kopuruak (Zuberoako herri tradizioa).

	*iron	*ezan+ke	% *iron	% *ezan+ke
“Andr’ Emili”	1	-	100,0	0,0
<i>SteEli</i>	29	5	95,3	14,7
<i>StJul</i>	23	7	76,7	23,3
<i>Jean de Paris</i>	6	1	95,7	14,3
<i>Petit Jean</i>	5	-	100,0	0,0
<i>Chiveroua</i>	9	3	75,0	25,0
<i>Boubane</i>	2	1	66,6	33,3
<i>Jouanic Hobe</i>	5	-	100,0	0,0
<i>Edipa</i>	24	1	96,0	4,0
<i>Ardeatina</i>	1	1	50,0	50,0
<i>Mehalçu</i>	2	-	100,0	0,0
<i>Saturna</i>	4	-	100,0	0,0
<i>Malqu</i>	12	3	80,0	20,0
<i>Pierris</i>	2	-	100,0	0,0
<i>Pierrot</i>	8	1	88,9	11,1
<i>Planta</i>	1	2	33,3	66,6
<i>Recoquillart</i>	3	-	100,0	0,0
<i>Xarlem</i>	19	-	100,0	0,0
<i>Etch</i>	19	1	95,0	5,0

Orobat egiten du 106. taulak, Lapurdiko eta Nafarroa Behereko testuen lekukotza bilduz, bai eta 107. taulak, Nafarroa Garaikoena.

106. TAULA. *Iron vs *ezan: kopuruak egileka⁴³⁵ (L eta BN).

	*iron	*ezan+ke	% *iron	% *ezan+ke
Leizarraga	24	258	9,3	91,7
1598ko gutunak	2	1*	66,6	33,3
Volt	1	9	10,0	90,0
SP	25	407	5,8	94,2
EZ, orotara	15	145	9,4	91,6
Harismendy	2	2	50,0	50,0
ES	1	79	1,2	98,8
Gy	11	53	17,2	92,8
Echeverri (Baztan)	1	3	25,0	75,0
Laph	2	60	3,3	96,7
Dv	48	574	8,3	91,7
Zby	32	25	56,1	44,9
Larz	8	374	2,1	97,9
Ettxepare	14	7	66,6	33,3
<i>KadBet</i>	6	27	18,2	91,8
AR	154	84	64,7	35,3
Bordel	25	4	86,2	13,8
<i>CanBel</i>	6	1	85,7	14,3
Dib	2	6	25,0	75,0
Arb	4	245	1,6	98,4
Etcham	3	12	20,0	80,0
Barb	20	60	25,0	75,0
Ox	3	32	8,6	91,4

107. TAULA. *Iron vs *ezan: kopuruak egileka (Nafarroa Garaia).

	*iron	*ezan+ke	% *iron	% *ezan+ke
Aldaz 1609	2	-	100,0	0,0
Ber, orotara	6	27	18,2	90,8
1729ko predikua	2	2	50,0	50,0
Orbara (129)	1	1	50,0	50,0
Garralda 2	5	12	29,4	70,6
1780ko predikuak	7	2	87,8	22,2
Samper 1866	8	-	100,0	0,0
Samper 1869	1	-	100,0	0,0
Abartzuzako predikua	1	-	100,0	0,0
Hualde <i>Ebanjelio</i>	17	-	100,0	0,0
Hualde <i>Dotrina</i>	10	-	100,0	0,0

⁴³⁵ Egile batzuen kasuan datuek haien ekoizpen osoari dagozkio: *ezan vs. *iron lehiaren aztertzeko lan guztiak miatu ditugu, *iron agertu ala ez. Horrela gertatzen da Duvoisin, Archu, Inchauspe, Larzabal edo Barbierrekin.

Azkenik, 108. taulak **iron* vs. **ezan* lehia labor biltzen du, euskalkiz euskalki:

108. TAULA. **Iron* vs. **ezan*: kopuruak euskalkika.

	<i>*iron</i>	<i>*ezan+ke</i>	% <i>*iron</i>	% <i>*ezan+ke</i>
Lapurtera	172	1990	7,9	92,1
Hego nafarrera	10	29	25,6	74,4
Baxenafarrera	237	478	33,1	66,9
Aezkera	6	13	31,6	68,4
Zuberera	792	100	88,8	11,2
Zaraitzuera	17	2	89,5	11,5
Erronkaria	44	1	97,8	2,2
Orotara	1.278	1.813	41,3	58,7

Zuberoako corpusean posible da **iron*-en ordezkatzeko prozesuaren urrats diferentean deskribatzea —galera horren zergatien gaineko gogoetarako, ikus § 4.3.1.4.6—. Hona hemen, *grosso modo*, prozesuaren norabidea:

- a) ABS argumentua *gu & zu* denean.
- b) ABS argumentua *ni & hi* denean, galera seguruenik lehenago 2. pertsonatik abiatuz: *intçaket* (*SteEli* 870) baina *nindiroçu* (*SteEli* 273 & 376), *nindirocien* (*SteEli* 1461) & *nindiron* (*SteEli* 1203 (2)).
- c) ABS 3. p. plurala denean (*ditiro* → *ditzake*), eta beharbada lehenago orainaldia alegiazko denbora baino (zenbait egilerengan *ditzake* baina *litiro*).
- d) Azken urrats batean **ezan* ABS 3. p. singularrean sartzen da.
- e) NNN sailean **iron*-en adizki guztiak XVIII. mendekoak dira. Hor gure corpuseko herri tradizioko izkirioek ez dute **ezan+KE* ematen.

4.3.1.4.6. Ordezkatzearen arrazoiak

- a) Hizkuntzaz barneko arrazoiak

Lehen inork pentsa zezakeen **ezan*-ek **iron*-en ordezkatzearen gakoa lehenak forma hirupertsonalen onartzean datzala, baina ideia hori aise indargabetu dugu. Lehenik, **iron*-ek ere badu NNN jokaturarik: hala Lopez, Maister edo Eguateguyrengan nola Zuberoako herri antzertiko lanetan hatzeman ditugu halako formak (cf. § 4.3.1.4.4). Gehiago dena: **ezan*-en forma tripertsonalak oso bakanki baliatu dira Ekialdeko tradizioan, maiz NN saileko formak aski izanik; 103. TAULAK **ezan* & **iron* laguntzaileen forma hirupertsonal guztiak erakusten ditu. Bigarrenik, **iron*-ek NNN jokaturarik ez ukanik ere, datibozko argumentua ez islatzeak nekez esplikatu lezake **iron*-en gainbehera, kontu eginik ekialdeko mintzoetan datiboarekiko

komunztadura hautazkoa dela. Beraz, **iron*-en balizko muga morfologikoez ez lukete datiboaren agerpena inondik inora oztokatzen, ondoko perpausetan prezatzen denez: *Etzirozüt hari ihesirik egin*⁴³⁶ [= ‘dezaket_{ALOK_ZU}’] (Mst III 29, 1) & *Erho nahi nundukin exai bati ihes eguin niro* (*Medit* 28).

Aditzaren defektibotasunarekin jarraituz, ez da ohikoa aditz laguntzaileetan **iron*-ek duen esparru hertsia, zeren eta haien arteko banaketa *indikatibo/ez indikatibo* edo *iragangaitz/iragankor* bezalako lerradura zabalagoek markatzen baitute. **Iro* errodenen maiztasuna hain mugatua izanik, iduri luke hiztunek **ezan* ahaleraren adierazpenera heda lezaten. Izan ere, ordezkapenaren zantzuak maiztasun tipien duten formetan hasten dira: (*haiek gu*) *gintiro(ke)te* → *gintzakete*; (*guk zu*) *zintiro(ke)gu* → *zintzakegu* eta, oro har, 3. pertsonaren absolutibo pluraleko formak. Ez da ezusteko, halaber, iraganaldiko formak besteak baino fitezago desagertzea: *zitiro(ke)en* → *zitzakeen* lehenago, *ziro(ke)en* → *zezakeen* berantago. Gogora bedi XX. mendeko zubereraren alegiazko formek baizik ez dutela iraun (*Lafon* 1973b: 525).

Bestalde, aldi historikoan aditz laguntzaileen sistema simetria batera hurbildu da: aditz iragangaitzendako *izan* & **edin* pareta aski den bezala, iragankorrendako ere aski zukeen **edun* & **ezan* pareta. Nonbait, hiru aditz laguntzaile iragankor izatea egongaitzago litzateke bi izatea baino. Nahiz eta ez den arras gauza bera, Mendebaldeko euskalkien historian ere antzeko fenomeno bat ezagutzen dugu: **edun*, **ezan* & *egin* hiruko iragankorretik biko sistema batera iragan da, *erregulartze* bat gauzatuz. *Grosso modo*, erran daiteke Mendebaldeko euskalkitik **ezan* aditza desagerrarazia izan dela, eta gipuzkeran *egin* laguntzailearen erabilera gibelatu dela.

Ezin bazter genezake **iron* aditzak, aipatu den bilakabide errezesiboa goiti beheiti, bere paradigmaren garapenaren goiena garai historikoan ezagut zezan. Horrela, XVI. mendean 3. pertsonaren absolutibo pluraleko formarik lekukotzen ez den bitartean, XVIII.ean ohikoak dira, eta hautu diferenteez gauzatuak (*-it-*, *-zki-*, *-tza-*). Puntu hau zaila da: *negativa non sunt probanda*. Hots, nahiz eta Etxepareren baitan **iron*-en formak 3. pertsonaren absolutibo

⁴³⁶ Adibide hau *aitari eman dut* tankerakoak baino adierazgarriagoa litzateke: “Badirudi, baina, datiboa, izena edo adjektiboa barik izenordaina denean, komunztadura egiteko joera nagusitzen dela” (Zuazo 1988: 639). Orobat —edo gehiago— gertatzen da **ezan* aditzarekin: *Guizonac falta dezaque vere promesari?* (Garraldako dotrina, 2. bertsioa). Bestenaz formulatzeko: zenbatenaz datiboaren komunztadura hautazkoago, hainbatenez febleago gertatuko da **iron*-en errezesibotasunaren azalpena komunztadura auzietan xerkatzea.

singularrera hertsatzen diren, gainerako kasuetan **ezan* baliatuz, Berazkoitze eta Garazi baino ekialderagoko lekukotasun arkaikoen premian gaude.

a) Hizkuntzaz landako arrazoiak

Badakigu XX. mendean **iron* galtzeko bidean sartu dela Zuberoaren. Ifrentzuan, Zuberoako anitz testu zaharrek **ezan*_{+KE} saileko formen arrastorik ez badute (horietako zenbait XIX. mendekoak izanik), zerk eragin ote du iraulkatze hori? Menturaz, goitiago aztertu diren arrazoi purki linguistikoez harago joan beharko genuke. Izan ere, XVII. eta XVIII. mendeetako zuberotarrek **iron* baliatzen zuketan potentzialaren adierazteko, eta **ezan* indikatiboz landako gainerako moduetan. Ontsalaz, beste eremuetako hiztunekiko kontaktuak indarturik —eta hizkuntzen funtzionamenduan ongi ezaguna den ekonomiaren hatsarrea lagun— **ezan*_{+KE} hedatuz joan zatekeen, denborarekin **iron* defektiboari emeki gailentzeko, aipatu den egoera fosildura bulkatu artio.

Finitzeko, idazleen hautu kontzienteak aipa litezke. Ekialdeko testurik zaharretan *dezake* (bai eta *ditzake*) modukoak ere lekukoturik, baliteke “ekialdekoagotzat” jotzen ziren zenbait elementuren indartzeko xede batek **iron* aditzari lehentasun “artifizial” baten eskaintzea eragin ukan lezan. Gogoan dugu Eguiateguy bat, edo bere hizkuntza zenbait ñabarduratan moldatu zukeen Lopez itzultzailea. Baina baita kontrakoa ere, zeren zilegi da pentsatzea idazleek, memento batetik aitzina, **ezan* prefera zezaten: Zuberoan —Oihenart salbuespen— Archurenganaino itxaron beharko da **ezan*_{+KE} absolutiboko 3. pertsona singularrean lekukotzeko.

4.3.1.4.7. **Ezan* vs. **iron* lehia: ondorioak

**Iron* aditz laguntzailearen bilakaera errezesiboa dela erakutsi dugu, galeraren norabidea honakoa izan datekeela proposatuz: i) ABS argumentua *gu & zu* denean (*zintiro* → *zintzake*); ii) ABS argumentua *ni & hi* denean (*hindiro* → *hintzake*); iii) ABS 3. p. plurala denean (*ditiro* → *ditzake*); iv) azken urrats batean **ezan* ABS 3. p. singularrean ere sartzen da (*diro* → *dezake*).

Ordezkapen horren esplikatzeari baztertu behar dugu **iron*-ek datibo komunztadura egiteko leukakeen balizko zailtasuna, lehenik NNN jokamoldea baitu ezagun, eta bigarrenik haren eremuan datiboarekiko komunztadura hautazkoa delako. Eta orobat erran daiteke objektu pluraleko formei doakienean. **Ezan* gailentzeko arrazoiak gehiago xerka litezke **iron*-en maiztasun urrian. Izan ere, **iron* esparru zabalagoak zituzkeen aditz modal bat izatetik potentzialaren esparruari hertsatzera iragan zatekeen, espezializazio horrekin batean haren

maiztasuna murriztuz. Ondoko fase batean hiztunek **ezan* ahaleraren adierazpena ere hedatu zuket. Ez da harriztekoa iraganaldiko formak lehenago desagertu zitezen, hau ere maiztasunari egoten ahal zaiola. Labur adierazteko, ez da ohikoa aditz laguntzaile batek halako esparru tipia atxiki dezan; nonbait ekonomiaren hatsarrearen kontra doa hori. Azkenik, hizkuntzaz kanpoko faktoreek ere kontsidera daitezke: beste eremuetako hiztunekiko kontaktua, batetik, eta bestetik zenbait idazleren hautuen eragina.

109. TAULA. **Iron* vs. **ezan*: banaketa (Zuberoako tradizio idatzia).

	ABS <i>hura</i>	ABS <i>haiek</i>	ABS <i>ni, hi</i>	ABS <i>gu, zu</i>	NNN	+iragan
Zalgize ca. 1600	-	-	<i>*iron</i>	-	-	-
O <i>Pr</i> ca. 1600	biak (I)	<i>*ezan</i>	<i>*iron</i>	<i>*ezan</i>	<i>*ezan</i>	-
O <i>Po</i> 1665	biak (I)	-	-	-	-	<i>*iron</i>
Tt, orotara	<i>*iron</i>	-	-	-	-	-
Bp 1696	<i>*iron</i>	biak (E)	-	<i>*iron</i>	-	-
<i>CatOlo</i> 1706	<i>*iron</i>	<i>*iron</i>	-	<i>*iron</i>	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	<i>*iron</i>	<i>*iron</i>	-	-	-	-
Mst 1757	<i>*iron</i>	biak (E)	<i>*iron</i>	biak (E)	biak (I)	biak (E)
Ressegue 1758	<i>*iron</i>	-	-	-	-	-
Mercy 1780	<i>*iron</i>	-	-	-	-	-
<i>NLilia</i> 1782	<i>*iron</i>	-	-	-	-	-
Egiat I & II 1785	biak (I)	<i>*iron</i>	-	<i>*iron</i>	<i>*iron</i>	<i>*iron</i>
<i>UskLi</i> ca. 1800	<i>*iron</i>	biak (I)	-	-	-	-
Chaho	<i>*iron</i>	biak (I)	-	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	<i>*iron</i>	<i>*ezan</i>	<i>*ezan</i>	biak (E)	<i>*ezan</i>	<i>*iron</i>
<i>MaiMarHil</i> 1856	<i>*iron</i>	-	-	<i>*ezan</i>	<i>*iron</i>	-
<i>Myst</i> 1860	<i>*iron</i>	-	-	-	-	-
Archu	biak (I)	<i>*ezan</i>	-	<i>*ezan</i>	<i>*ezan</i>	-
Ip	biak (I)	<i>*ezan</i>	-	-	-	-
<i>CatS</i> ca. 1836	biak (I)	<i>*iron</i>	-	<i>*ezan</i>	-	-
<i>EvS</i>	<i>*iron</i>	=	<i>*iron</i>	-	-	-
Althabe	biak (I)	-	-	-	-	-
Peillen <i>ALB</i>	<i>*iron</i>	-	-	-	-	-

(I) = konkurrentzia **iron*-en alde ; (E) = konkurrentzia **ezan*-en alde

110. TAULA. *Iron vs. *ezan: banaketa (Zuberoako herri tradizioa).

	ABS <i>hura</i>	ABS <i>haiek</i>	ABS <i>ni, hi</i>	ABS <i>gu, zu</i>	NNN	+iragan
<i>SteEli</i> ca. 1810	*iron	*ezan	biak (I)	*ezan	*iron	-
<i>StJul</i> 1770	*iron	*ezan	-	*ezan	biak	-
<i>Jean de Paris</i>	*iron	*ezan	-	-	*iron	-
<i>Petit Jean</i>	*iron	-	-	-	*iron	-
<i>Chiveroua</i>	*iron	*ezan	-	*ezan	-	-
<i>Boubane</i>	*iron	-	-	*ezan	-	-
<i>Jouanic H.</i>	*iron	-	-	-	*iron	-
<i>Edipa</i> 1796	*iron	-	*iron	*ezan	-	-
<i>Ardeatina</i>	*iron	-	-	*ezan	-	-
<i>Mehalçu</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Saturna</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Malqu</i> 1808	biak (I)	*iron	*iron	*ezan	-	-
<i>Pierris</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Pierrot</i>	biak (I)	-	*iron	-	*iron	-
<i>Planta</i>	*iron	*ezan	-	-	-	-
<i>Recoquillart</i>	*iron	-	-	-	-	-
<i>Xarlem</i> ca. 1800	*iron	-	*iron	-	-	-
<i>Etchahun</i>	*iron	*iron	-	*ezan	-	*iron

(I) = konkurrentzia *iron-en alde ; (E) = konkurrentzia *ezan-en alde

4.3.2. Perifrasi berriak

Aditzoinaren gaineko perifrasiak —hots, *edin, *ezan & *iron laguntzaileekikoak— zaharrenak badira, hiru partizipioen gainean eratuak —hots, izan & *edun laguntzaileekikoak— berrienak dira euskararen aditz sisteman (Mounole 2006 & 2011). Ahalezkotasuna denaz bezainbatean, testuek perifrasi zahar eta berrien arteko lehia erakusten dute (ikus § 4.4.3). Atal honetan aditz nagusiak hartzen duen formaren arabera aztertuko ditugu izan & *edun laguntzaileekiko perifrasiak: [part. perfektiboa + ahal/ezin + izan, *edun] (§ 4.3.2.1); [part. inperfektiboa + ahal/ezin + izan, *edun] (§ 4.3.2.2) eta [part. prospektiboa + ahal/ezin + izan, *edun] (§ 4.3.2.3).

4.3.2.1. [Partizipio perf. + ahal/ezin + izan, *edun].

Mounole-ri jarraikiz, euskara orokorrean perifrasi mota honen agerpena goiztiarrago bide da ezin partikularekin, ahal-ekin bi mende berantago azaleratzen delarik:

Dans le texte de Lazarraga, *ezin* apparaît comme l'élément non verbal (nominal) d'une locution verbale *ezin izan* « être dans l'impossibilité de » qui régit une subordonnée participiale. Au 18ème siècle, cette construction s'étendra aux autres parlers occidentaux et centraux. Plus tard (2ème moitié du 18ème siècle, 19ème siècle), une construction de potentiel positif de même type ayant pour base la locution *ahal izan* fera son apparition. (2011: 121)

Dena den, partizipio perfektiboaren gainean eraiki perifrasiaren lehen testuetan kausitzen da:

En la tradición septentrional antigua se documenta, ya desde Dechepare, la construcción participio + *ahal* + aux. indic. Desde el s. XVIII va imponiéndose participio + *ahal izan* (o *ukan*) + aux. indic. (que es tbn. la usual en los escritores meridionales) (*OEH* s.v. *ahal*, I 1B).

Kronologiaz apart, [perfektibo + *ahal* + *izan*, **edun*] perifrasiaren beste interesgunea aspektuan datza —aditz laguntzaileak aldia du markatzen: oraina, iragana edo alegiazkoa—. Badakigu inperfektibozko perifrasiaren ments duten euskalki eta garaietan, perfektiboarekikoak aspektu burutua ala burutugabea adieraz ditzakeela, egilearen arabera (Mounole 2011: 249). Hortaz, pentsa liteke [inperfektibo + *ahal* + *izan*, **edun*] perifrasiaren azaleratzen denean (§ 4.3.2.2) hau aspektu burutugabea lerra zitekeela, eta [perfektibo + *ahal* + *izan*, **edun*] perifrasiaren aspektu burutua adieraztera. Errealitatea, aldiz, ñabarragoa da: gure corpusean partizipio perfektiboaren gaineko perifrasiaren adibideek bata zein bestea adierazten ahal dute. Gisa guztiz, mota bateko eta besteko perifrasiaren agerraldi kopuruak manera argi batez ezartzen du partizipio perfektiboaren gaineko perifrasiaren erabilera oso minoritarioa dela Zuberoan, kasik marjinala: 54 agerraldi vs. 708 [inperfektibo + *ahal* + *izan*, **edun*] perifrasiarentzat.

Laguntzailearen hautuari doakionean, Zuberoako testuek banaketa sistematikoa erakusten lukete: **edun* iragankorrendako eta *izan* iragangaitzendako (353)-(388).

- (353) *Bana nehorc ecin deus descroubitu deraut.* (Etchart 5, 1v)
- (354) *Hoboro bizi ahal naizen / Da gauz' ezinezkoa.* (O Po XXIV)
- (355) *Ediren ahal zian.* (Tt Onsa)
- (356) *Eliçac manu hoyec oro eguin ahal derizkia?* (Bp I 113)
- (357) *Egun hortan haur hil delaric, herioac ecin goithu ciala.* (Bp II 108)
- (358) *Edo noulaz ahal çutut ahatce, mesperetchatu, eta hastiotu?* (Othoitce 52)
- (359) *Ouste ducia eçcapiren cirela, guiçonec batec ere ihessiric ecin eguin dian, gaiçari?* (Mst II 12, 6)
- (360) *Senditu ahal dian desiric bicienareki.* (Mst IV 17, 1)
- (361) *Bena mehatchuz ez balacuz / ecin reussitu cian.* (StJul 057)
- (362) *Ihourq ere ecin beinundian / Julieneganiq separatu.* (StJul 1047)
- (363) *Eztucq ja errana içanen / ecin goithu dutudala.* (StJul 1176)
- (364) *Bilerazi ahal ziana.* (Egiat I 20)
- (365) *Jinkoak eman zeitadan indar beharra galtho eguin ahal nereitzoan.* (Egiat I 23)
- (366) *Papel plama bat ezin bethe ziala.* (Egiat I 25)
- (367) *Ecin eguin beitut / orano recontria.* (Edipa 166)
- (368) *Irabacy ahal duc / ihaurec haren bihotça.* (Edipa 842)
- (369) *Nik ere orai gizün bat / ahal banü gorteiatü, / seküla egitekotz / orai ordü nikezü.* (Malqu 182)
- (370) *Orai artio ere nik / sinhexi ahal zütüt.* (Malqu 232)
- (371) *Neskatila maradikatü hüra / ezin beität garhaitü.* (Malqu 334)
- (372) *Hik ene emaztia / ezin dük gorteiatü.* (Malqu 577)
- (373) *Eta voto houra diant / ecin orano complitu* (SteEli 1090)

- (374) *Ordu artecan bildu ahal çutian obra houn eta merechimentu orotaric bilaiciric da. (Medit 32)*
 (375) *Gomendatcen deiçut ene exaiac eta tratamentu gaichto çouimbait eguin ahal deitaden guciac. (Medit 175)*
 (376) *Gero obra hunik egin ahal dügünian. (Etchahun “Jinkuaren maniak”).*
 (377) *Idi bat ahal badüt ediren, / gero haren jatera. (CanBel 274)*
 (378) *Birjina saintiec ecin merechitu beitie heltcia. (MaiMarHil 132)*
 (379) *Pharcamentu eske nago çuri ene izpiritiaren barreamientiac eta ene bihotçaren hostarçunac eraguin ahal dereiztaden hutsez. (MaiMarHil 137)*
 (380) *Eztzien jalkheraci ahal Olocoueco hiritic. (SGrat 15)*

Goikoei *-(te)(ke)* morfemadunak emendatu behar zaizkie (381)-(388).

- (381) *Ikoussiric ecin datequela eguin arcordu ossoric. (Etchart 3, 1r)*
 (382) *Ecin arcordu bidescoric eta eguiascoric eguin date. (Etchart 5, 1v)*
 (383) *Egin eta pensatu ahal bait duke. (Tt Arima)*
 (384) *Erori ahal baitzinate. (Tt Arima)*
 (385) *Bere contre eguin ahal dutukian bekhatiac oro. (Othoitce 15)*
 (386) *Heben mintzo ezpakirade hobe(ki) egin ahal lütükienek dereikie balima barkhatuko. (Egiat I “Hitzauria”)*
 (387) *Berantu gabe, nahi bada egon ahal çatekian, mendier gainti eta lehia handitan abiatcen da Maria. (MaiMarHil 42-43)*
 (388) *Galthatu ahal çukien permissionia gabe bilkhuretara jouaitetic excusatu diratekian. (HOrdre 21)*

Ahal partikulak ez du beti potentziala adierazten: menturazko balioa ere karreia baitezake bereziki (389). Joskera sintetikoaren atalean erran den bezala (§ 4.2.2), ezezko perpausetan [*ez + ahal + ad. laguntzailea*] ordena markatua ageri da menturazkoa adieraztean (389), (394) & (395), potentzialaren adierazpenak ordena neutroa agerrarazten duelarik [*ez + ad. laguntzailea + ahal*]: *Ez eztugu houra merechitcen ahal Gincouaren graciaz baicic (DKhi 26).*

- (389) *Bena holakorik orano ez ahal dizügü ikusi. (Chiveroua 55)*
 (390) *Aiei jaunac! Eta / hanitz egon ahal niz! (SteEli 528)*
 (391) *Zük ikhasi ahal düzü zekürria. (Etchahun “Eihartxe eta Miñau”)*
 (392) *Ha! Ha! Jentiak, arauz / erhotü ahal zirie. (CanBel 83)*
 (393) *Jauna, gützaz erri egitera / jin ahal zira espresüki. (CanBel 74)*
 (394) *Xüti ebiltan orano / ez ahal die ikhasi. (CanBel 79)*
 (395) *Grat Aphezcupu cen demboran, ez ahal cen izan berritzapen handiric. (SGrat 6)*

Markatzekoa da, halaber, *temps surcomposés* direlakoan erabilera (396)-(402), Aldairen proposamenean *perfektu-perfektibo bikoitzak* (2006).⁴³⁷ Erantsitako *izan* edo *ükhen* hauek

⁴³⁷ Perfektu-perfektibo bikoitzek ekintza edo gertakari bat iraganaldian kokatzen dute, aspektu burutuaz. Perifrasi hauek sustut Iparraldeko mintzoetan izan dira erabiliak, baina ez bakarrik; hartu dituzten adierak, aldiz, ez letozke bat (Aldai 2006: 33). XVII eta XVIII. mendeetan zehar beste eremuetan bigarren laguntzaileen arteko bereizkuntza *izan*-en alde galdu baldin bada, Ekialdean *izan / ükhen* pareraren bereizkuntzak luzazkiago iraun du. Euskararen kokapenaren aldetik, erran dezagun perfektu-perfektibo bikoitzak okzitanieran eta frantsesean existitzen direla —bai eta harago ere: Suitzako alemanez (Aldai *ibid.*)—, baina ez gaztelaniaz. Aldairentzat Mendebaldeko Europako ezaugarri areal bat bada (*ibid.*), Lafonek euskaldun elebidunek mailegatutako ezaugarri gisa esplikatzen du, sekulan hizkuntza mintzatuan egiazki baliatu izan denetz duda eginik ere (1943 II: 120-121).

ekartzen dituzten ñabardurak ez dira aise definitzen: “Adierak ez dira errazak jeneralizatzeko, ez euskara barruan ez hizkuntzen artean” (Aldai 2006: 32); “Dans beaucoup de passages l’adjonction du participe passé de l’auxiliaire à une forme qui contient déjà un participe passé ne paraît pas modifier la signification” (Lafon 1943 II: 119).

Hemen perfektu-perfektibo bikoitzek ekintza edo gertakaria burutua azpimarratzen dutela baizik ez dugu erranen. *Ahal/ezin* partikulekiko perifrasiak aspektuaren araberako banaketa erakuts balezate —hots, part. inperfektibozkoak beti aspektu burutugabea adieraz baleza, eta part. perfektibozkoak beti aspektu burutua—, ekialdeko euskarak ez luke perfektu-perfektibo bikoitz hauen beharrik, baina errana dugu: testuek ez dute halako banaketa erakusten. Beraz, euskara batuaz pentsaturik honako baliokidetza orokorra ezar daiteke: *Ez naiz sartu ahal* (edo *ezin naiz sartu*) ‘ez naiteke sar’ vs. *Ez naiz sartu ahal izan* (edo *ezin izan naiz sartu*) ‘ez dut sartzerik izan’.

Bestalde, *ahal/ezin* partikularekin, Zuberoako egileek aditz nagusiaren araberako hautuak egiten dituzten perfektu-perfektibo bikoitzetan: iragankorrenzat *ükhen* txertatzen dute, eta iragangaitzetan *izan* (396)-(402).

- (396) *Amourio infinito bat, merechi duçun objet ederra, noula offensatu ahal ukhen çutut?* (Othoitce 23)
- (397) *Egundano Thebassen / eniz sarthu ahal içan.* (Edipa 004)
- (398) *A. Bekhatu Originaletic chahatcen du, bai etare beste bekhatu sorthuz gueroz batheyatu denac eguin ahal ukhen dianetatic.* (DKhi 53)
- (399) *Nula hori egin izan ahal da?* (CatS)
- (400) *Nula hanitz estranjer beitzen, ostatiirik etzien ediren ahal ukhen.* (CatS)
- (401) *Haren berri galthatu gabe chehe chehia ikhoussi ahal ukhen çukien orori.* (MaiMarHil 78)
- (402) *Tanpez hougnaç inkantatu ceitcen, berant artio ez zotukatu ahal izan.* (SGrat 11)

Azkenik, perfektiboaren gaineko ahaleko perifrasiak laguntzaileek *-(te)(ke)* morfema ere hartzen ahal dute (407-413). Kasu hauetan ez da beti argi menturazko balioa ageri den.

- (403) *Egin eta pensatu ahal bait duke.* (Tt Arima)
- (404) *Bere contre eguin ahal dutukian bekhatiac oro.* (Othoitce 15)
- (405) *Hala noula erran den parropiac jardietsi ahal çutukianac goure aïtciniceco erras ouhouratietatic, içan ditian ez deus baliotaco, eztenaz gueroz nekez baïci idokitcen ahal cerbaït hountarçun.* (Ressegue 14)
- (406) *Heben mintzo ezpakirade hobe(ki) egin ahal lütükienek dereikie balima barkhatuko.* (Egiat I “Hitzauria”)
- (407) *Certain hauçe ahal çuntukin Gincouaren eta eliçaren maniac.* (UskLi 86)
- (408) *Berantu gabe, nahi bada egon ahal çatekian, mendier gainti eta lehia handitan abiatcen da Maria.* (MaiMarHil 42-43)
- (409) *Galthatu ahal çukien permissionia gabe bilkhuretara jouaitetic excusatu diratekian.* (HOrdre 21)

4.3.2.2. [Partizipio imperf. + *ahal/ezin* + *izan*, **edun*].

Inperfektiboaren gaineko *ahalekiko* perifrasiak ekialdean azaleratuko zen, gero Iparraldeko gainerako mintzoetan hedatzeko eta azkenean partizipio perfektibozko perifrasiari gailentzeko.

Desde la segunda mitad del s. XVII aparece en autores suletinos *-t(z)en ahal dut* (*nuen*, etc.); a partir de mediados del XIX se extiende a otros autores septentrionales, y su uso se hace gral. y dominante al Norte, aunque sin llegar a desplazar a *ekar ahal dezaket* (*nezaken*, etc.). (*OEH* s.v. *ahal* I 1.A)

Beharbada Zuberoan edo haren inguruetan sortua izateaz gain, [inperfektibo + *ahal* + *izan*, **edun*] perifrasiak arras ohikoa da testuetan zehar, ohikoena ere —eta diferentzia handirekin; zifreetarako ikus 113. taula—. Tartasengandik arras ongi lekukotua da; aldiz, Etchartek bere gutunetan (1616) ez ematea adierazgarria dateke. Ondoan testu gehienetako adibide bana agerrarazten da (410)-(436). Aditz laguntzailearen hautapenez denaz bezainbatean, oro har erran daiteke aditz nagusiaren araberrako laguntzaile iragangaitz edo iragankorrek ageri direla (*izaten ahal niz* vs. *egiten ahal düit*), baina ez da kontra-etsenplurik falta (428), (434).

- (410) *Bizi gireno erorten ahal gira, hilez geroz ez.* (Tt Onsa)
- (411) *Gauza inposibliaren egitera ezta nehor obligatzen ahal dianik,* (Tt Arima)
- (412) *Espjritu gaistoaren tentacionia garhaitcen ahal cianaz gueroz.* (Bp I 53)
- (413) *Libru gaitzto ez gaitzto içaten ahal direnac eztutugu behar iracourtu.* (CatOlo 40)
- (414) *Norc nahi beyta batheyatcen ahal dia?* (CatOlo 81)
- (415) *Instant batec idekiten / Ahal dereic paradussia.* (Othoitce 73)
- (416) *Eçtela ihour ni urgaiçten, soltatcen, eta salbatcen ahal nayanic.* (Mst IV 4, 5)
- (417) *Aurhideoac ppherestaturen ahal dutu torchac.* (Ressegue 37)
- (418) *Hirour pressounatan bat, / noula içaten ahal da?* (StJul 1206)
- (419) *Deus ere mintçatu gabe / espranitcen ahal ducq mihia.* (StJul 627)
- (420) *Batec erranen du botz ençuten ahal den batetan.* (Mercy 29)
- (421) *Berri handienna / Heltcen ahal dena / Haur duciela.* (NLilia 6)
- (422) *Hiq eguin accioniaq / nourq ahal dutu sofritcen?* (Edipa 711)
- (423) *Sira tranquilqui / egoiten ahal çira.* (Xarlem 32)
- (424) *Nour içaten ahal da / naturaren buruçagui? / Eta nour buhurtcen ahal da / araguiaren desirari?* (SteEli 312)
- (425) *Haurric hoborouec etciela ikhasten ahal catichima berria oro.* (DKhi 5)
- (426) *Iracourten eztaquienec erraiten ahal dicie Pater, Ave eta gloria bat.* (Khurutch 6)
- (427) *Etcielacoz ounxa enthelegatcen ahal Ciberouan.* (Medit 7)
- (428) *Khurutchiaren bidia establituric den elicetara joaiten ahal eztieneç, eguiten ahal die khurutchiaren bidia.* (Ip KurBD 6)
- (429) *Erranic içan da eztela Ordrian sartcen ahal persouna praüberic.* (HOrdre 21)
- (430) *Ihourc ere eztu ikhousten ahal Jincouaren erresouma.* (EvS 3, 3)
- (431) *Necessitatian nor nahic batheiatzen ahal dia?* (Catuchuma 42)
- (432) *Eta haren emastia / Arlaita ahalkegabia, / deitzen ahal dügü, / gizon saflazalia.* (Jouanic 4)
- (433) *Bena eniz sartzen ahal / xehetarzünetan.* (Malqu 41)
- (434) *Ixilic egoiten ahal düzü.* (CanBel 390)
- (435) *Lo egoiten ahal gütüç / oren bat edo biga.* (CanBel 491)
- (436) *Enüzü haboro egoiten ahal / zuri deklaratiü gabe.* (Chiveroua 278)

Ezintasunaren adierazpenean hiru aukera dira: a) *ahal* ezezko moldean (430); b) *ezin* partikularen baliatzea (437)-(454); edo c) *ezin* & *ahal* batera erabiltzea (*vid. infra*).⁴³⁸

- (437) *Egia da immortal dela bere naturaz, ezin hilzen dela.* (Tt Onsa)
 (438) *Akisizaliak ezin bere konserbatzen dutu, zeren bertzeren honak baitira; ezin rendatzen du emailari.* (Tt Arima)
 (439) *Meça ecin ençuten dienian.* (Bp I 107)
 (440) *Ecín ihour salvatu içaten da confessatu liçan ordian bekhatu harez.* (CatOlo 74)
 (441) *Juge justo hora ecin enguanatcen duc.* (Othoitce 76)
 (442) *Haçcurru ecin ikhouston den bateç açcartcen da.* (Mst IV 10, 6)
 (443) *Ecín jouaiten badira cegnu deia ençunen duyenian* (Ressegue 8)
 (444) *Ecy guiçonaq hainbeste / magia ecin phenxatcen diq.* (StJul 984)
 (445) *Assestitcen ecin direnec erranen duye bost Pater.* (Mercy 30)
 (446) *Ecín despenxatcen nuçu / erran gabe eguia.* (Edipa 907)
 (447) *Nour den descoubritu gabe / ecin niz egoiten.* (SteEli 81)
 (448) *Ecín diçut pacentciatcen, / eniaukeçu haboro!* (SteEli 1164)
 (449) *[Maria Virgina Saintac] beitu titre ecin comunicatcen den bat.* (DKhi 78)
 (450) *Ouhouiñec ecin eramaiten dien tresora.* (MaiMarHil 61)
 (451) *O amourio ecin estimatcen dena! Uthurri ecin agortcen dena!* (Myst 40)
 (452) *Bai aita, ni heben nüzü / ezin ukatzen düdana.* (Petit Jean 53)
 (453) *Eta haren sentimentia / ezin beitiüt ezagützen.* (Malqu 269)
 (454) *Nik zer jan balin badüt, / untsa baizik ezin izaten nüik.* (CanBel 405)

Errana baita, ezintasunaren adierazteko tenorean *ezin* & *ahal* partikulak batera ager daitezke inperfektibozko perifrasietan. Mounolek Maisterrengan atzeman badu (2011: 245), gure corpusean Tartas, *CatOlo*, *Othoitce*, *StJul*, *Mercy*, *SteEli*, *DKhirist*, *HOrdre*, *CatS*, *Urruty* eta pare bat astolaster ere badira molde horren lekuko (455)-(487). Beraz, konbinazioa hori normaltzat har daiteke Zuberoako euskara zaharrean. Behin bi partikulen bateratze hori izenondo funtzioan ageri da: *Entçunac, ikhousiac, / cheste eta senditiac / Ecín suporta ahal becein / gaisto eta loxagarriac* (SteEli 926). (455) eta (456) adibideetan aditz nagusia eliditua dela konpreni daiteke.

- (455) *Ezin deus ahal dukedala, zure gratia gabe.* (Tt Arima)
 (456) *Eztudala deus eta ezin deus ahal dukedala.* (Tt Arima)
 (457) *Biak algarreki ezin onsa egoiten ahal dira.* (Tt Arima)
 (458) *Deuz ere ecin sufferitcen ahal dian bat.* (CatOlo 33)
 (459) *Edertarçun ecin erraiten ahal dena.* (Othoitce 23)
 (460) *Ecín erraiten ahal den banket hartan.* (Othoitce 33)
 (461) *Badakiçu ecin obratcen ahal dutudala [...]erresolucioniac.* (Othoitce 13)
 (462) *Adichkide bat gabe, ecin ounxa bicitcen ahal cira.* (Mst II 8, 3)
 (463) *Urgulluxu ihoulere ecin içaten ahal dira.* (Mst II 10, 4)
 (464) *Jinco ecinago handiac emaiten dian gaiça ecin tchipi içaten ahal da.* (Mst II 10, 5)

⁴³⁸ “En lo que respecta al uso de *ezin* frente a *ez* más forma verbal potencial, parece que en textos de los ss. XVI, XVII y XVIII, *ezin* es más frecuente (excepto en Dechepare, en el que predomina *ez*); en el s. XIX, especialmente desde su segunda mitad, hay una tendencia al uso creciente de *ez* en los meridionales, siendo ésta todavía mayor al Norte, donde apenas se encuentra algún autor que use exclusivamente *ezin*, y son relativamente pocos los que utilizan ambas formas. Esta tendencia se mantiene o acentúa en el s. XX” (OEH s.v. *ezin* 1).

- (465) *O mundiaren creaçale Jinco ecin ikhouston ahal cirena.* (Mst IV 1, 10)
 (466) *Ecín eçagutu içaten ahal diren maneria elibateç.* (Mst IV 18, 5)
 (467) *Ecín eçcapiric eguiten ahal dienetan.* (Mst II 1, 3)
 (468) *Ecín huxic eguiten ahal deiçunaren ajutu fidelari gomenda cite.* (Mst II 7, 2)
 (469) *Ecín içaten ahal dela / gaiça curiousagoricq.* (StJul 0106)
 (470) *Ecín erraiten ahal dun / jalkitcen içala herriticq.* (StJul 113)
 (471) *Eta hary eçcapiricq / ecin eguiten ahal dugula?* (StJul 527)
 (472) *Çoure gracia saintutic ecin privatu içaten ahal niçan maneria batez.* (Mercy 3)
 (473) *Çoure gloria saintutic ecin separatu içaten ahal niçan bonur infinito batez.* (Mercy 3)
 (474) *Ecín sofritcen ahal dut / beguien aiccinian!* (SteEli 1536)
 (475) *Entçunac, ikhousiac, / cheste eta senditiac*
 (476) *Ecín comprenitcen ahal denbat.* (DKhi 16)
 (477) *Caractera ecin galtcen ahal denbat.* (DKhi 52)
 (478) *Judith ecin goitcen ahal dena.* (HOrdre 77)
 (479) *Klarki eta ezin ükhatzen ahal den gisa batez.* (CatS)
 (480) *Hura da tresor ezin estimatzen ahal den bat.* (CatS)
 (481) *Hura da irusitate ezin estimatzen ahal den bat.* (CatS)
 (482) *Badira hirur arimari ezin galtzen ahal den señale bat.* (CatS)
 (483) *Arimari ezin galtzen ahal den señale edo karaktera bat.* (CatS)
 (484) *Grazia ezin estimatzen ahal denaz Jinkuari eskerrak eman.* (CatS)
 (485) *Erreçebituco ducie cin galtcen ahal den gloriaren khoroua.* (Epit I 5, 4)
 (486) *Bena mement huntan / Deus ezin egiten ahal zaie.* (Recoquillart 164)
 (487) *Sekulan ezin jalkiten / ahal zitziat bihotzeti.* (Chiveroua 147)

Izan & **edun* laguntzaileekiko ahalezko perifrasiak geroaldira bihurtzen direlarik, espero izateko emaitzak, gaingiroki, *-ko* marka inplikutzen du, partizipio prospektiboaren barnean zein *ahal* partikulari erantsia, edo [*ahal/ezin* + *izanen/izango*] moldean (cf. § 4.3.2.3). Zuberoako zenbait testuk, aldiz, beste aukera bat erakusten dute: *-(te)(ke)* morfema imperfektibozko perifrasiari. Gure corpusean hiru dira testu horiek: Ressegue (Eskiula, 1758), Mercy (Eskiula, 1780) eta *Heren-Ordreco escu libria* (Oloroe, 1860). Geroaldiaren adierazpenari doakionean, hirurak zinez aberatsak dira, arautegiei berezkoa zaien preskriptibotasunak horrela ekartzen baitu naturalki. Orotara [part. imperfektibo + *ahal* + *izan*_{+KE}, **edun*_{+KE}] moldearen dozena bat agerraldi bildu dugu (488)-(499).

- (488) *Algarganacen ahal dirate bi hilabetetatic by hilabetetara.* (Ressegue 31)
 (489) *Aiphatcen ahal dutukeye aurhidegoaco eguinbeharrac eta mengoac.* (Ressegue 24)
 (490) *Çoignetan irabazten ahal beytirate çazpi ourtheren eta çazpi berroquey egunen indulgenciac.* (Mercy 9)
 (491) *Arima su biciagouec devocionian eguiten ahal dukeye haborouago.* (Mercy 26)
 (492) *Personna iracourten eztakienec empletatçen ahal dukeye oren houra.* (Mercy 27)
 (493) *Bena continuatcen ahal dukeye orano beste hirour outhetz.* (Mercy 36)
 (494) *Continuatcen ahal tukeye sacristaigna, tresoriera eta khantariac confrariaco beharrac galthatcen dian beçanbat.* (Mercy 37)
 (495) *Goure decretaren iracourtia eguiten ahal dukeye.* (Mercy 43)
 (496) *Direturrec excusatcen ahal dutukie ahurrhidiac vigilietic.* (HOrdre 27)
 (497) *Aürrhidiac profieitatcen ahal dirateke ber privilegiouaz.* (HOrdre 11)
 (498) *Eriac excusatcen ahal dirate officiouaren erraitetic nahi badira.* (HOrdre 15)
 (499) *Segnaturic içan diatekienec araguiz usage eguiten ahal dukie hirour egunez arrount.* (HOrdre 11)

Partizipio imperfektiboa + *(te)(ke)* morfema konbinatzen dituen perifrasiak eta partizipio prospektiboa inplikatzeko duenak baliokideak dirudite: *a priori* biek aspektu ez-burutua adierazten dukete. Hortaz, uste dugu bi aukera horien baliatzea estilo aldakortasun gisa kontsidera litekeela. 111. taulak imperfektiboa + *(te)(ke)* moldea ematen duten testuen lekukotza biltzen du; partizipio prospektiboaren gaineko etsenpluentzat ikus § 4.3.2.3.

111. TAULA. *Izan & *edun*-ekiko ahalezko perifrasiak geroaldian.

	inperf. + <i>-(te)(ke)</i>	prospektibo
Ressegue (1758)	2	6
Mercy (1780)	6	-
HOrdre (1860)	5	6

Ahala geroaldirat igortzeko bi manera horiek batera ageri dira (500)-eko adibidean.

(500) *Hala hala lan penibletan occupatcen direnec eguin ahal die egunian hirour apairu Bazcos hassiric Joundane Gneli, arkangeliaren bestala drano; eta nouiz eta ere lanian ariren beitira besteren etchen jaten ahal dukie aldi oroz presentatcen çaièn araguitic salbu ostiralez, neskenegunez eta Eliçac manhatcen dutian barour eta Vigilia egunez. (HOrdre 12)*

4.3.2.3. [Partizipio prosp. + *ahal/ezin* + *izan, *edun*].

Potentzialeko perifrasi berrien multzoan, partizipio prospektiboaren gainean eraikia ezohikoena da. Historikoki modaltasunak geroaldia ere adierazi ahal izan baitu, partizipio prospektiboarekiko potentzialeko perifrasiak ez zatekeen hain beharrezkoa:

Quant à la périphrase [participe prospectif + *izan* « être » / **edun* « avoir »], elle est très rare en contexte de potentiel. Zulaika (1998 : 531, 540) en relève quelques exemples dans les textes de Leizarraga : un seul accompagné de la particule *ahal*, plusieurs avec *ezin*. Ce sont les seuls exemples de ce type rencontrés dans les textes des 15ème et 16ème siècles. Deux siècles plus tard, cette périphrase sera très souvent employée dans les textes guipuzcoans et souletins pour rendre le potentiel futur. (Mounole 2011: 127)

Geroaldia adierazten dutelarik, *ahal* partikularekiko perifrasiak ez du forma bakarra hartzen euskal herri guztietan. Mintzoak eta garaiak *totum revolutum* batean bildurik, hiru aukera dira: a) *-ko* marka partizipioari eranstea —*egingo/eginen ahal dut*—; b) *ahal* partikulari zuzen eranstea —*egin ahalko dut*—; eta c) txertatua den *izan/ukan* pareari eranstea —*egin ahal izango dut*—.

En la tradición meridional lo más habitual es *a(a)l izango*; hay tbn. participio + *-ko* + *(a)al*, en Moguel, Astarloa, Alzaga, T. Agirre, Zaitegi y Orixe. Hay participio más *alko* en Zaitegi, con *algo* en T. Etxebarria y con *aalgo* en Berrondo; con un vb. sobreentendido hay estas formas ya en Añibarro: *zelan alko dozu (GGero 184)*, *eztakigu gero algo badogu* (ib. 363). Al

Norte la construcción tradicional es part. + *ko* (o *-(r)en*) + *ahal*, pero desde el s. XIX alterna con *ahalko*, que llega casi a desplazar a la anterior en el XX. (OEH s.v. *ahal* I 1C)

Kronologiari erremarkatuz, jada Oihenartek erabili zuen [part. prospektiboa + *ahal* + ad. laguntzaile] perifrasi (501). Bigarren agerraldia zazpi hamarkada berantagokoa da (502), eta hortik aitzina erabilpena emeki joanen da emendatuz, XIX. mendean ohikoagoa gertatzen denean.

- (501) *Enganatuko bide zira / gaurger', orano bezala, / baduz' uste zure begira / Egonen ahal nizala, / Hautuagorik zu bano / deiez ondotik dautano.* ‘Vous vous tromperez sans doute si vous croyez qu'à l'avenir je pourrai, comme je l'ai fait jusqu'à présent, rester à vous attendre pendant que de plus distinguées que vous m'invitent à les suivre’ (O Po XXIII 2)
- (502) *Oihuz, heiagoraz, plagnuz inutilki / Ifernian bethi egonen ahal iça?* (Othoitce 78)
- (503) *Jesus çoureki bada, exayec batec ere eçteçu oguenic eguinen ahal.* (Mst II 8, 2)
- (504) *Ni noula oren bateç adelaturen ahal niç.* (Mst IV 1, 4)
- (505) *Bilduren ahal duie berriz haïtatceco votça.* (Ressegue 28)
- (506) *Officierac berriz eçariren ahal dira cargutan hirour ourtheren burian.* (Ressegue 28)
- (507) *Jakineraciren deyo çoin egunetan hartu içanen ahal den.* (Ressegue 33)
- (508) *Aurhidegoac ppherestaturen ahal dutu torchac.* (Ressegue 37)
- (509) *Gaiça baliousenac [...] edukiren ahal dutu beraren edo priorearen etchen.* (Ressegue 38)
- (510) *Orduian aïpphaturen ahal du bilkhurary cer eçari dukian.* (Ressegue 39)
- (511) *Ouste dit haren condutaz / fidaturen ahal dela.* (StJul 96)
- (512) *Bena cerbait berri arauz / jakinen ahal dut han.* (SteEli 475)
- (513) *Sofrituren ahal duta / beguien aïtcinian?* (SteEli 554)
- (514) *Nourc suportaturen ahal du?* (UskLi 127)
- (515) *Atxikiren ahal tüzü / zihaurek hitzemanak?* (Malqu 451)
- (516) *Guero batec iracourriren du, bestec entçunen ahal dien beçala.* (MaiMarHil 11)
- (517) *Debria ezta behinere lo; unguuru unguuru ari çaiçie, gose errabiareki den lehöa beçala, erphai, nouiz iretsiren ahal çutien.* (MaiMarHil 28)
- (518) *Orhituric eztiala egun batez hala hala idokiren ahal bere bourreuen aztaparretaric.* (MaiMarHil 70)
- (519) *Haregatic nahi direnac sarthuren ahal dira beste Ordre approbatu batetan.* (HOrdre 7)
- (520) *Emazte ezcontiac eztira errecebituric içanen ahal Ordre hountan.* (HOrdre 7)
- (521) *Lan penibletan occupatcen direnec eguinen ahal die egunian hirour apaïru.* (HOrdre 12)
- (522) *Direturrec iracourriren ahal dutie explicacione horic.* (HOrdre 24)
- (523) *Herentarrec dispensa horic aisa ukhenen ahal dutie.* (HOrdre 28)
- (524) *Ordretic khenturic içanen ahal dira.* (HOrdre 21)
- (525) *Badabila cien ungurian lion bat orrouatuz beçala, tcherkhatuz çougn iretxico ahal dian.* (Epi I 5, 8)

Ezintasuna adierazten dutenen artean, *ahal* lau aldiz ageri da ezezko perpausetan (526)-(529), eta *ezin* hiru aldiz [*ezin* + part. prospektibo + ad. laguntzaile] egituran (530)-(532).

- (526) *Ihourcq ere etçiala deus / erosiren ahal ez salduren.* (StJul 050)
- (527) *Enuçu secular digne içanen ahal.* (UskLi 109)
- (528) *Ez-ez eztuçü herioua baycic arrestaturen ez chucaturen ahal dutinic ene nigarrac.* (UskLi 221)
- (529) *Hanitchec cherçatuco die hartaric igaraitia eta ez die ahal ukhenen...* (Medit 69)
- (530) *Emaztiac ecin edirenen dira bilkura hoyetan.* (Ressegue 28)
- (531) *Malur hau ecin arraparatuco da.* (Medit 67)

(532) [*Badakie*] ordian ezin *elkhiko direla bere khobaiñetik*. (Ip Dial 6. elh.)

Preseski adierazi behar dugu Zuberoako testuetan ez dela *ahalko* edo *ezinen* bakar bat ere, *EKC*-ren emaitzekiko koherentzian: *ahalko* Lapurdin eta Nafarroa Beherean lekukotzen du, baina ez Zuberoan; *ezingo* & *ezin izango* soilik Hegoaldeko testuetan aurkitzen da (*OEH* s.v. *ezin*). Beraz, Zuberoan *ahal/ezin* parearekiko perifrasi berrietan —i.e., *izan* & **edun* laguntzaileekikoetan— geroaldia partizipio prospektiboaren bidez adierazia da (501)-(524). Horrek, hein batean, ekialdean *ahal* partikularen gramatikalizazioa beste eremuetan baino gibelatuago dela iradoki lezake.

Bestalde, XIX. mendearen azken hereneko testu batzuek *ahal izanen/ükhenen* moldearen nolabaiteko agerpena lekukotzen dute (533)-(536). Guztira lau agerraldi baizik ez badira ere, ikusten da *temps surcomposés* direlakoan laguntzaileen bereizkuntza bera gertatzen dela.⁴³⁹

Kasu hauetan perifrasi partizipio perfektiboan datza.

(533) *Ez eta nahigabec ere ezpenaie, çoureganic hurunteraci ahal ukhenen*. (*Myst* 44)

(534) *Gincouaren colerari nour buhurtu ahal içanen da?* (*Myst* 16)

(535) *Plazeretan bici cirena, noula bici ahal içanen cira sugarretan bethierecoz!* (*Myst* 17)

(536) *Gincouac nahi ciala khen lezan guerrentetic burdun khatia, zouignekei nekez baici ezeptzutian eguin ahal ukhenen bere eguinbide zoubait*. (*SGrat* 8)

Perfektibozko eta imperfektibozko perifrasietan bezala (bai eta joskera sintetikoan ere), *ahal* partikulak zenbaitetan menturazko balioa ematen dio perpausari; kasu hauek ez dira potentzialeko perifrasiekin nahasi behar (537)-(538):

(537) *Hitaz ez ahal dik ihurk / eginen khuntü haundirik*. (*CanBel* 465)

(538) *Hori etsenplü hüna dük / arrastako emazten; / ez ahal die ükhenen / axol handirik giziünen*. (*CanBel* 498)

Azkenik, gogoratu behar da perifrasi honek desioa eta igurikimena adieraz dezakeela, batez ere mendebaldeko euskalkietan, baina baita Lapurdin eta Nafarroa Beherean (cf. VI, § 2.3.7).

Zuberoako corpusean balio hori behin baizik ez dugu atzeman, ondoko madarikazioan:

(539) *Khurutçhia deitaqua orai / eni aiphatçen heben? / Larria elkhiren ahal çeiq / etçhera beno lehen*. (*Malqu* 430)

⁴³⁹ *EKC*-ren emaitzetan oinarriturik, badirudi *ahal izanen* moldearen lehen lekukotasuna Duhalderena dela (1809), lau agerraldirekin. Ondoren Duvoisinek (dozena bat agerraldi) eta Lapeirek (biga) ematen dute. XX. mendeko testigantzak Zuberoakoak dira: Constantinek eta Mirandek zortzi eta bi agerraldi dakarte, hurrenez hurren. Beraz, *ahal izanen* Iparraldeko molde berrizat har daiteke. Urthek zortzi aldiz erabili zuen *ahal izango*, betiere *EKC*-ren arabera. Bestalde, corpus horrek ez du behin ere *ahal uk(h)enen* ematen, ez eta ezezko perpausetako ordenan ere.

4.4. Ahalezkotasuna adierazten duten elementuen arteko lehia

Orain arteko guztiaren gaineko ikuspegi orokor baten erdiesteko, corpusetik idoki datuak hiru ardatzetan erkatuko ditugu: 1) joskera sintetiko vs. analitikoa; 2) *-(te)(ke)* morfema vs. *ahal/ezin* partikulak; eta 3) perifrasi zaharrak vs. perifrasi berriak.

Atal honen akabantzan hiru taula adalatu dugu. 112. TAULAK *-(te)(ke)* morfema baliatzen duten perifrasi zaharrak biltzen ditu *-(te)(ke)*-dun forma sintetikoen pare, hauek ere zaharrak baitira. 113. TAULAK, aldiz, *ahal/ezin* partikulekiko perifrasiaren eta forma sintetikoen agerpena jasotzen du; azken taula honetan perifrasi motak oro dautza, aditzaren forma ez-jokatuaren arabera sailkatuz. Azkenik, 114. TAULAK perifrasi zahar eta berrien arteko konparantza orokorra egiten du, testuka zein mendeka, *ahal/ezin* partikulekiko agerraldietan oinarrituz.

4.4.1. Joskera sintetiko vs. analitikoa

Adizkera trinkoaren bilakabide errezesiboa ezaguna da (cf. V, § 3). Hortaz, ahalezkotasunari lot daitezkeen aditz trinkoena espero bezalakoa da: errezesiboa. Orotara, Zuberoako testuen corpusean *-ke*-dun aditz sintetikoak 56 dira (112. TAULA), horietatik 27 Oihenartenak eta beste 10 Tartasenak. Mendeka antolaturik, XVII.era artio 42 forma ageri dira, XVIII. mendean 5, eta XIX.ean 9. Kopuru horietaz harago, azpimarkagarriena da molde trinkoan joskatuak diren aditzen kopurua (cf. § 4.2.1), Oihenartengandik kanpo multzo hertsia bati mugatua: *eduki*, **edun*, *egon*, *izan*, *jakin* & *joan*. Hauen ondoan, *-(te)(ke)* morfema *ahal/ezin* gabe hartzen duten forma perifrastikoak bakarrik **edin* & **ezan* parearentzat 102 dira. Bistan denez, kopuru hori anitz emendatzen da *ahal/ezin* partikulekin batera ageri direnak edo *izan* & **edun* laguntzaileekiko perifrasiak ere kontuan hartuz gero.

Ahal & *ezin* partikulekiko aditz sintetikoek 42 agerraldi dute corpusean. Kronologiaren aldetik, hauen agerpena ez da *-(te)(ke)*-dunena bezain markatua: XVII. mendean 18, XVIII. mendean 7, eta XIX. mendean 17. Menturaz konparantza interesgarriagoa gertatzen da tradizioei erremarkatuko badiegu: XVIII. mendetik aitzina tradizio mistoko testuek 20 agerraldi lekukotzen badute, tradizio idatzian sartzen direnek 4 baizik ez. Kopuru eskas horiei alderaturik, *ahal/ezin* pareak 1.100etik goiti agerraldi du joskera perifrastikoan (113. TAULA).

4.4.2. *-(te)(ke)* morfema vs. *ahal/ezin* partikulak

Bigarren ardatz honetan datuak aski ñabarrak dira. 112. TAULAK erakusten baitu, **edin* & **ezan* laguntzaileekiko perifrasiarentzat mugatuz gero, nekez ikusten dugu *-(te)(ke)* morfemaren erabileraren eta *ahal/ezin* partikulenaren arteko banaketa edo lehia argirik. Hau da, garai guztietan gertatzen dira batera, bestera zein bietara lerratzen diren lekukotasunak. Adibidez,

Oihenarten atsotizetan *-(te)(ke)* soila nagusi da 13 vs. 1 proportzioan, baina Etcharten gutunerian zenbakiak itzulikatzen dira. Betiere **edin & *ezan* pareari erreferentzia eginez, *Charlemagnen* ez da behin ere *-(te)(ke)*, ez bada *ahal/ezin* partikulekin batera; aldiz, *Saint Julien* edo *Sainte Elisabeth* trajerietan aukera hori herenaren inguruan mugitzen da. *Uscara libria* (1814), *Meditacioniac* (1844) edo *Heren-Ordreco escu libria* (1860) —Elizaren tradizioko XIX. mendeko hiru testu nagusi aipatzearren— oso banaketa kontrajarrien lekuko dira.

4.4.3. Perifrasi zaharrak vs. perifrasi berriak

Hirugarren konparazio ardatza perifrasi moten arabera da, horien sailkatze irizpidea aditzaren forma ez-jokatua izanik. Perifrasi hauek bi multzo nagusitan banatu ditugu: zaharrak (aditzoinaren gainekoak) eta berriak (gainerakoak: imperfektibozkoa, perfektibozkoa eta prospektibozkoa). 114. TAULAK *ahal/ezin* partikulekiko perifrasiak oro biltzen ditu, perifrasi motaren arabera, testuka eta mendeka. Horrek bilakaera orokor baten zantzuak ematen ditu: jada XVI. eta XVII. mendeetan perifrasi berriak zaharrei gailentzen zaizkie (%60 eta %40, hurrenez hurren), XVIII. mendean proportzioa hori zerbait areagotzen da (%66 eta %34), eta areago XIX. mendean (%75 eta %25).

112. TAULA. Perifrasi zaharrak balio modalez (\pm ke, \pm ahal/ezin).

	*edin +KE	*ezan +KE	biak	*edin + ahal/ezin \pm KE	*ezan + ahal/ezin \pm KE	biak	*iron \pm ahal/ezin \pm KE	perif. oro	trinko +KE \pm ahal/ezin
O Pro ca.1600	3	10	13	-	1	1	14	28	19
Bela ca. 1600									1
Zalgize ca.1600	-	-	-	-	1	1	1	2	2
Etchart 1616	-	-	-	4	10	14	11	25	2
O Po 1657	1	1	2	1	3	4	5	11	8
Tt orotara	1	1	2	3	13	16	33	51	10
PrS 1676	-	-	-	-	-	-	1	1	
Bp 1696	1	7	8	2	4	6	25	39	
CatOlo 1706	-	-	-	4	3	7	14	21	
Othoitce 1734	-	-	-	-	1	1	12	13	
Mst (I&IV) 1757	1	4	5	11	5	16	71	92	1
Ressegue 1758	-	-	-	-	-	-	3	3	
Petit Jean 1769	-	-	-	6	2	8	5	13	
StJul 1770	-	7	7	9	10	19	23	49	1
Mercy 1780	-	-	-	3	6	9	1	10	
NLilia 1782	1	-	1	3	-	4	4	9	
Egiat I 1785	1	1	2	-	-	-	108	110	2
Jouanic 1788	1	-	1	-	-	-	5	6	
Boubane	-	1	1	1	1	2	2	5	
Chiveroua	-	3	3	-	3	3	9	15	
Edipa 1793	-	1	1	8	5	13	24	38	1
Xarlem ca.1800	-	-	-	2	19	21	19	40	
SteEli ca.1810	4	5	9	6	9	15	29	53	3
Malqu 1808	-	3	3	1	3	4	12	19	1
DKhi 1812	-	-	-	2	2	4	3	7	
UskLi 1814	-	1	1	8	6	14	17	32	
CatS ca. 1836	-	2	2	1	3	4	15	21	
Khurutch 1838	-	-	-	-	1	1	-	1	
Medit 1844	3	18	21	2	-	2	81	104	1
Ip KurBD 1847	-	-	-	1	2	3	2	5	
CanBel 1848	-	-	-	1	-	1	-	1	1
Etchahun	-	2	2	1	1	2	19	23	1
Archu Alh 1848	-	2	2	1	6	7	4	13	1
MaiMarHil 1856	1	1	2	2	2	4	14	20	
Ip Dial 1857	2	5	7	2	-	2	4	13	
HOrdre 1860	-	-	-	6	11	17	2	19	
Myst 1862	-	-	-	6	8	14	9	23	
Urruty oro 1873	-	1	1	2	-	2	6	9	1
SGrat 1879	1	-	1	1	-	1	-	2	
Catuchuma 1899	2	3	5	-	-	-	-	5	
Oro	23	79	102	99	141	240	607	949	56

113. TAULA. *Ahal/ezin* partikulekiko aditzen agerpena Zuberoako testuetan.

	trinko			aditzoin + *edin, *ezan, *iron			inperf. + izan, *edun			perf. + *izan, *edun			prosp. + *izan, *edun,		
	<i>ahal</i>	<i>ezin</i>	<i>oro</i>	<i>ahal</i>	<i>ezin</i>	<i>oro</i>	<i>ahal</i>	<i>ezin</i>	<i>oro</i>	<i>ahal</i>	<i>ezin</i>	<i>oro</i>	<i>ahal</i>	<i>ezin</i>	<i>oro</i>
O <i>Pro</i> ca.1600		1	1	1	-	1	-	1	1						
Bela ca.1600															
Zalgize ca.1600					1	1									
Etchart 1616				5	7	12				-	4	4			
O <i>Po</i> 1657	2		2	3	-	3				1	-	1	1	-	1
Tt <i>Onsa</i> 1666	4	5	9	14	10	24	21	21	42	1	-	1			
Tt <i>Arima</i> 1672	3	2	5	5	3	8	13	21	34	2	-	2			
<i>PSing</i> 1676		1	1	-	1	1									
Bp 1696				13	2	15	8	2	10	-	1	1			
<i>CatOlo</i> 1706				8	2	10	19	5	24						
<i>Othoitce</i> 1734				3	-	3	9	5	14	4	-	4	1	-	1
Mst 1757				21	4	25	28	21	49	1	1	2	2	-	2
<i>IP</i> 1757															
Ressegue 1758				8	-	8	8	3	11				6	1	7
<i>Petit Jean</i> 1769							-	1	1						
<i>StJul</i> 1770	1		1	21	1	22	19	10	29	-	3	3	2	-	2
Mercy 1780		1	1	9	1	10	12	8	20						
<i>NLilia</i> 1782				1	-	1	1	-	1						
Egiat I 1785		1	1	22	-	22	8	-	8	3	1	4			
<i>Bala</i> 1788							5	-	5						
<i>Jouanic</i> 1788	1		1				1	-	1						
<i>Boubane</i>				2	-	2	7	2	9				1	-	1
<i>Chiveroua</i>	1		1	3	-	3	12	3	15	1	-	1			
<i>Edipa</i> 1793	1	1	2	14	2	16	10	5	15	3	1	4			
<i>Xarlem</i> ca.1800				23	-	23	4	4	8	-	2	2			
<i>SteEli</i> ca.1810	6	1	7	14	1	15	32	30	62	1	1	2	2	-	2
<i>Malqu</i> 1808	5		5				-	2	2	-	2	2			
<i>DKhi</i> 1812				3	1	4	26	8	34	1	-	1			
<i>UskLi</i> 1814				19	-	19	29	-	29	5	-	5	3	-	3
<i>CatS</i> ca. 1836				6	-	6	83	8	91	3	-	3			
<i>Khurutch</i> 1838				1	-	1	2	-	2						
<i>Medit</i> 1844	1	1	2	5	3	8	12	-	12	2	-	2	1	1	2
Ip <i>KurBD</i> 1847				4	-	4	5	-	5						
<i>CanBel</i> 1848	1		1	1	1	2	6	4	10	4	-	4	2	-	2
Etchahun	2		2	6	1	7	4	-	4	2	-	2			
Archu <i>Alh</i> 1848				11	-	11	6	-	6						
<i>MaiMarHil</i> 1856				6	1	7	21	7	28	3	1	4	3	-	3
Ip <i>Dial</i> 1857				1	1	2	1	-	1				-	1	1
<i>HOrdre</i> 1860				20	-	20	51	1	52	1	-	1	7	-	7
<i>Myst</i> 1862				14	1	15	14	4	18				3	-	3
Urruty 1873				8	1	9	43	1	44				1	-	1
<i>SGrat</i> 1879				1	-	1	3	-	3	3	-	3	1	-	1
<i>Catuchuma</i> 1899							4	-	4						
<i>Oro</i>	28	14	42	296	45	341	527	177	704	41	17	56	36	3	39

114. TAULA. *Ahal/ezin* partikulekiko perifrasiaren agerpena Zuberoan.

	inperf. + <i>izan, *edun</i>	perf. + <i>*izan, *edun</i>	prosp. + <i>*izan, *edun,</i>	Perifr. berriak, orotara	aditzoin + <i>*edin, *ezan, *iron</i>
O <i>Pro</i> ca.1600	1	-	-	1	1
Zalgize ca.1600	-	-	-	-	1
Etchart 1616	-	4	-	4	12
O <i>Po</i> 1657	-	1	1	2	3
Tt <i>Onsa</i> 1666	42	1	-	43	24
Tt <i>Arima</i> 1672	34	2	-	36	8
<i>PSing</i> 1676	-	-	-	-	1
Bp 1696	10	1	-	11	15
XVII. mendea				97 (%60)	65 (%40)
<i>CatOlo</i> 1706	24	-	-	24	10
<i>Othoitce</i> 1734	14	4	1	19	3
Mst 1757	49	2	2	53	25
<i>IP</i> 1757	-	-	-	-	-
Ressegue 1758	11	-	7	18	8
<i>Petit Jean</i> 1769	1	-	-	1	-
<i>StJul</i> 1770	29	3	2	34	22
Mercy 1780	20	-	-	20	10
<i>NLilia</i> 1782	1	-	-	1	1
Egiat I 1785	8	4	-	12	22
<i>Bala</i> 1788	5	-	-	5	-
<i>Jouanic</i> 1788	1	-	-	1	-
<i>Boubane</i>	9	-	1	10	2
<i>Chiveroua</i>	15	1	-	16	3
<i>Edipa</i> 1793	15	4	-	19	16
XVIII. mendea				233 (%66)	122 (%34)
<i>Xarlem</i> ca.1800	8	2	-	10	23
<i>SteEli</i> ca.1810	62	2	2	66	15
<i>Malqu</i> 1808	2	2	-	4	-
<i>DKhi</i> 1812	34	1	-	35	4
<i>UskLi</i> 1814	29	5	3	37	19
<i>CatS</i> ca. 1836	91	3	-	94	6
<i>Khurutch</i> 1838	2	-	-	2	1
<i>Medit</i> 1844	12	2	2	16	8
Ip <i>KurBD</i> 1847	5	-	-	5	4
<i>CanBel</i> 1848	10	4	2	16	2
Etchahun	4	2	-	6	7
Archu <i>Alh</i> 1848	6	-	-	6	11
<i>MaiMarHil</i> 1856	28	4	3	35	7
Ip <i>Dial</i> 1857	1	-	1	2	2
<i>HOrdre</i> 1860	52	1	7	60	20
<i>Myst</i> 1862	18	-	3	21	15
Urruty 1873	44	-	1	45	9
<i>SGrat</i> 1879	3	3	1	7	1
<i>Catuchuma</i> 1899	4	-	-	4	-
XIX. mendea				471 (%75)	154 (%25)
Oro	704	58	39	801	341

4.5. Ondorioak

Ahalezkotasuna deitu dugun kontzeptuaren barnean kokatzen diren potentziala eta menturazko balioak azterkatu ditugu, beroiek adieraz ditzaketen baliabide morfosintaktikoak oro kontuan izanik: *-(te)(ke)* morfema, *ahal & ezin* partikulak, **idi* eta **iro* erroak eta guztien arteko konbinazioak; elementu bakoitza adizkera sintetikoan eta perifrastikoan ikertu da.

JOSKERA SINTETIKOAN

Aditz sistemaren bilakaera orokorrean kokaturik, joskera sintetikoaren pisua behehituz joan da azken mendeetan gaindi. Joera hori ahalezko formetan ere hautematen da, hala maiztasunean nola molde trinkoan lekukotu diren aditzen multzoan ere: *-(te)(ke)* morfemadunei doakiela, agerraldi gehientsuenak testu zaharretan aurkitu dira. *Ahal & ezin* partikulei begira, horiekin batera ageri diren forma trinkoek ez dute bilakaera guztiz argirik erakusten; izatekotan, testu tradizioek zerikusirik dukete halako formen agerpenarekin: proportzioz, nabarmenki usuago ageri dira herri antzertiko testuetan.

Ezin partikularen balioa *ahal*-ena baino argiagoa da, unibokoa ere: potentzialaren ezeztapena adierazten du beti, hots, ezintasuna; *ahal* partikulak, aldiz, potentziala eta menturazkoa. Hori erranik, ezezko perpausetan kanbiamendu bat sumatzen da: ezintasuna kasik beti *ezin* partikularen bidez adierazia izatetik *ez + ahal* konbinazioaren bidez ere adierazia izatera iragaten da, *-ke* morfemarekin ala gabe. Zuberoan, *ahal & ezin* partikulen gramatikalizazioa beste mintzoetan baino berankorragoa dateke, geroaldiko ahalezko perifrasiaren formak iradokitzen duenez (*vid. infra*). Bestalde, *ezin*-en gramatikalizazioak *ahal*-ena baino lehenagotik abiatua dirudi: testu zaharretan *ezin*-ekiko adibideak bi partikulen agerraldi guztien erdira iristen direlarik, denboraren iragaitearekin *ahal*-ekikoak anitz emendatzen dira.

Zuberoan **idi* erroak badu nolabaiteko agerpena, beste euskal herrietan baino iraunkorragoa: arkaismoaren lekukotza XVIII. mendearen akabantzaraino heltzen da († 1782). Zenbaitetan *egin* aditzaren supletibo hutsa, bestetan *egin*_{+ahal} adierazten du.

JOSKERA ANALITIKOAN

Aditz perifrastikoei dagokienez, Zuberoako corpusak zenbait aukeren arteko lehiak lekukotzen ditu. Lehenik, aditzoinaren gaineko perifrasi zaharren eta bestelako formen gainean eraikien artean. Zuberoan bi sailak ongi lekukotuak dira lehenbiziko testuetarik, baina molde berriak nagusigoa hartuz doaz. Bigarrenik, perifrasi zaharren barnean **ezan*-ek lekua kenduko dio **iron* laguntzaileari.

Behiala ekialde handian, gero hertsian, **iron* aditz iragankorren balio modaletarako laguntzailea izan da. Balio modalak bere baitarik adierazirik, **iron* aditzak ez zuen *-ke* morfemaren hartzeko beharrik, ez eta *ahal* partikula ere. Bigarren aukera, **ezan* laguntzailea, minoritarioa zen oso, eta betiere *-ke* morfemaz edo *ahal* partikulaz lagundua. Ordezkapenaren arrazoen artean preseski baztertu ditugu **iron* aditzaren ustezko muga morfologikoak. Absolutiboari dagokionez, testuek arrunt lekukotzen dituzte pluraleko formak. Datiboari dagokionez, erakutsi dugu, lehenik, **iron*-ek bazuela jokamolde hirupertsonala eta, bigarrenik, jokamolde hirupertsonal horren agerraldiak anitzez gehiago direla ahalezko **ezan*-enak baino. Horri guztiari ekialdeko mintzoetan datiboarekiko komunztadura hautazkoa dela emendatu behar zaio. **Iron* aditzaren gibelatzearen arrazoiak, beraz, beste nonbait xerkatu behar dira: espezializazio hertsian eta horren ondoriozko maiztasun baxuan, sistemaren asimetrian —aditz iragangaitzek laguntzaile bakarra dute—, ekonomiaren hatsarrean eta, beharbada, beste mintzoekiko kontaktuan.

Aditz iragangaitzen ahalezko formetan *-kidi-* segida ageri da, Iparralde osoko testuetan bezala. Gure ikusmoldean, *-kidi-* ez da erro berezi bat, **edin*-en formek har zezaketen itxura —nahi bada markatu— bat baizik, morfemen ordena eta prozesu fonologikoak direla medio. *-kidi-* duten formen kronologia azpimarkatu behar da: Zuberoatik kanpo ez direnean XVIII. mendera iristen, tesi honen corpusak XVIII. eta are XIX. mendeko agerraldiak lekukotzen ditu († ca. 1810).

Ahalezkotasuna perifrasi berrien bidez adierazten delarik, Zuberoako euskararen ezaugarria da, Akitaniako gainerako mintzoetan baino lehenago, partizipio imperfektibozko formaren hautapena. Anitzez ere bakanago bada ere, perfektibozko perifrasi ere ezaguna da Zuberoko testuetan. Bi hautu horien artean ez dugu aspektuaren gaineko bereizkuntza fermurik hauteman. Azkenik, geroaldiko ahalezko perifrasi prospektiboaren gainean eraikia da, *ahalko* bezalakorik ez delarik batere aurkitu corpusean —bai, ordea, *ahal iikhenen & ahal izanen*, XIX. mendearen bukaerako bi testutan—. *Ahal*-ekiko perifrasiak *-ko* markarik gabe ere igor daitezke geroaldiari buruz, *-(te)(ke)* morfemadun zenbait etsenplutan ikusi denez, guztiak hiru testuan ageririk: Ressegue (Eskiula, 1758), Mercy (Eskiula, 1780) eta *Heren-Ordreco escu libria* (Oloroe, 1860).

VII. KAPITULUA

SINTAXIA

1. *Barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioen gaineko egiturak
2. Zuberoako aurkezleak eta deixiaren diakronia
3. Harridurazko perpausak: ala partikula eta harekiko egiturak
4. (Des)genitibizazioaz: subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen)

1. *Barne(a)n & gañe(a)n* postposizioekiko egiturak

- 1.1. Sarrera
- 1.2. *Barne(a)n & gañe(a)n* inesiboez bi hitz
- 1.3. [INE/GEN + *barne(a)n*] egitura
- 1.4. [ZERO/INE/GEN/INSTR + *gañe(a)n*] egitura
- 1.5. Ondorioak

1.1. Sarrera

Euskara osoarenak diren *barne* (mendebaldeko mintzoetan *barru*) eta *gain* izenak gramatikalizazio bidean sartuak dira, postposizio bihurtzeko. Bi item horiek hainbat ideia adieraz dezakete, eta hainbat aukera sintaktikoren arabera erabiltzen dira. Espazioari lotuak izanik, *barne & gain* kasu lokatiboetan ematen ohi dira. Zuberoako euskarari begira, inesiboan bi postposizio horiek mugagabe arkaikoan (*barnen, gañen*) nahiz mugatuan (*barnian, gañian*) agertzen dira; erran gabe doa, ablatiboan eta adlatiboan kasu horien polimorfismoaren arabeko hautuak gertatzen dira. Horri guztiari ezkerreko osagaiaren hautuak gehitu behar zaizkio: kasu-markarik gabe, inesiboan, genitiboan edo instrumentalean emana izan daiteke. Beraz, Zuberoako euskarari *barne & gain* parearen erabilpenak konbinazio ñabarrak eragiten ditu.

Gure azterketak *barne(a)n & gañe(a)n* inesibozkoak ditu jomuga, bi forma horiekin eratzen diren egituren balioak eta agerpena neurtzeko. Hastapeneko erremarka eginik (§ 1.2), lehen [INE/GEN + *barne(a)n*] egituraren agerpena iruzkinduko dugu (§ 1.3), eta gero [ZERO/INE/GEN/INSTR + *gañe(a)n*] (§ 1.4).

1.2. *Barne(a)n & gañe(a)n* inesiboez bi hitz

Abiapuntu gisara, gogoratu behar da Zuberoan *eta aldirietan*, non-nahi bezala, *barne & gain* inesibo mugatu singularrean erabiltzen direla, baina bereziki inesibo mugagabe arkaikoan, beste euskal herrietan ez bezala (ikus II, § 2.1.2).

Licarrague (XVIe siècle) emploie de telles formes d'inessif [archaïque] suivies d'une post-position : *zuen burun gain* (*Act.*, 18, 6) « sur vos têtes ». Il ne s'agit pas de « formes toutes particulières » de génitif, comme Schuchardt le pensait (Introduction à son édition des œuvres de Licarrague, p. lxxxii), car ces formes sont employées couramment dans le souletin actuel : *mendin ganen* « sur la montagne », *itxason barnen* « a l'intérieur de la mer », litt. « dans la mer, dans l'intérieur »; *ganen* et *barnen* sont eux mêmes les inessifs en *-n* des substantifs *gan* « sommet, dessus » et *barne* « intérieur ». De plus, c'est un inessif en *-n* des

substantifs verbaux qui est employé couramment dans la conjugaison composée: *ikhusten dut* « je le vois », litt. « je l'ai en vision ». On ne peut pas dire de ces inessifs en *-n* de noms communs s'ils appartiennent au singulier défini ou à l'indéfini. (Lafon 1970: 170).

Lafonek ezarri bezala, Zuberoan hain usu baliatzen diren *barnen* & *gañen* postposizioak inesibo arkaikoaren adibide biziak da. Aldiz, ez du erraiten ezkerreko osagaia genitiboan emana izan daitekeela, eta *gañen* aukeraren kasuan, ezkerreko osagai hori instrumentalean edo kasu-markarik gabe ere ager daitekeela. Gutaz denaz bezainbatean, horixe argitzen ahaleginduko gara: zein erabilpen nagusitzen den testu bakoitzean, eta haien artean desberdintasunik suma daitekeen.

1.3. [INE/GEN + *barne(a)n*] egitura

Zuberoako corpusean *barnen* mugagabe arkaikoak 94 agerraldi ditu, eta *barnian* singular mugatuak 50.⁴⁴⁰ Ez da soilik *barnian* dakarren egilerik, eta ez dugu **barnin* forma asimilatua lekukotu. Ezkerreko izen sintagma inesiboaz edo genitiboaz ager daiteke; baina bi aukera horien artean ez dugu desberdintasun semantikorik hautematen: funtsean, biek adieraz dezakete balio lokatiboa edo denborazkoa. Oyharçabalen eleetan, “*barnen* est l'inessif archaïque correspondant à *etxen*” (1991: 225). *Barnen* inesibo arkaikoa denean, maizenik inesibo baten eskuinean ageri da, eta gutxiago genitibo batenean; aldiz, singular mugatuko inesiboarekin kontrako joera deskriba daiteke (ikus 115. TAULA). Ondoan [GEN + *barne(a)n*] egituraren etsenplu batuk dakartzagu:

- (1) *Herioaren [...] bihotzaren barnean edukitiak.* (Tt *Onsa*)
- (2) *Hurruntarçun eçinago handi bat [...] bere barnen çutianeki.* (Mst IV 1, 6)
- (3) *Çoure barnian harec merechi dian egonguia adelatcen badeyoçu.* (Mst II 1, 1)
- (4) *Goses hil ditian / remparten barnian.* (Xarlem 1296)
- (5) *Hirour milla libera / mourssa baten barnian.* (SteEli 204)
- (6) *Etcitaiela estona nouiz ere labe baten barnian beçala ciradenian cien esprabiagatic [...].* (Epit I 4, 12)

115. TAULAKO datuen arabera, iduri du Zuberoako autoreek [INE + *barne(a)n*] egituraren erabiltzean postposizio mugagabea abantailatzen dutela: 47 *barnen* vs. 4 *barnian*. Ezkerreko izen sintagmari doakionean, batzuetan *-ta-dun* inesibo mugagabeak agertzen dira, eta besteetan inesibo mugagabe arkaikoak. *Charlemagne* trajerian hiru aldiz ageri da *hirin barnen*

⁴⁴⁰ Hona *barnian* mugatuaren emaitzak: Saug 141, Tt *Onsa* (14 aldiz), Tt *Arima* (behin), Mst (8 aldiz), *StJul* 092; *Egiat* (5 aldiz), *Edipa* 325, *Xarlem* 37, 1175, 1243 & 1296; *SteEli* 204, 476, 1147; *Epit* I 4, 12; *EvS* 2, 19; *Malqu* 34 & 224.

(592, 630, 1243-di); Oyharçabalek honela iruzkintzen du: “Avec l'inessif archaïque en reprise, comme avec *gañen* (cf. V. 70), *hirin* est alors déterminé, sinon on aurait *batetan barnen*” (1991: 237). Gure ustez, aldiz, *hirin* inesibo arkaikoa da, *presounteguin* (15) edo *herakin* (11) bezala; gure ikusteko maneran, egitura honek inesibo arkaikoa agerrarazten zuen ezkerreko sintagman; nola azaldu, bestenaz, *ene bihotcen barnen* (21)? Hortaz, erremarkatzekoa iruditzen zaigu ondoko adibide sortako mugatu singular garbi bakarra *barne* postposizioa ere inesibo mugatuan ageri denekoa izatea (19).

- (7) Çortci egunetan barnen batheya eraciten eztutienac. (PrS 27-28)
- (8) Errecevitceco guihaurtan barnen. (CatOlo 38)
- (9) Çure chochan barnen edirenen duçu. (Mst I 20, 5)
- (10) Çoïn eguinen baïta eliçan barnen edo hilherrian unguru. (Ressegue 25)
- (11) Olio herakin barnian besteky eçar erazten. (StJul 092)
- (12) Eztiat ez cietan barnen nahy / haboro ekousy leteraricq. (StJul 723)
- (13) Arguy dateke han / thupan barnen beçala (StJul 788)
- (14) Eçartera glorian barnen (NLilia 13)
- (15) Presounteguin barnen / behar du hiroeracy. (Edipa 817)
- (16) Asto bati tripa idokiric / sarthu cen hartan barnian. (Edipa 325)
- (17) Aygalon hirin barnen / Eduqui behardugu. (Xarlem 592)
- (18) Alon jaunac, guiçon hau / dugun oroc [...] laxun-laben barnen sar! (SteEli 516)
- (19) Sira, içan nuçu / Lisbonako hirian, / eta çoure aita mintçatu / bere palaciouan barnian. (SteEli 1147)
- (20) Othoi, enezanala ützi / desertü hüntan barnen. (Malqu 429)
- (21) Adoratcen çutut ene bihotcen barnen. (HOrdre 99)
- (22) Bena cien ornamentiac içan bite, bihotcen barnen (Epit I 3, 4)

Ohart bedi *barne(a)n* postposizioak denborazko balioa ere adieraz dezakeela, ezkerreko sintagma genitiboan (23) nahiz inesiboan delarik (24)-(26).

- (23) Izkiribaçaleac harturen du aurhidec bere sartcepenian emanen duiena [...] eta ourtheren barnen emanen duyena. (Ressegue 36)
- (24) Thenpora llabürretan barnen. (Mst I 23, 1)
- (25) Irabaciren die Maiatzeco egunkal hirour ehun egunen induljencia, eta hilabeten barnen cofesaturen eta comuniaturen diren egunian induljencia ossöa. (MaiMarHil 11)
- (26) Ceren jakinic niz dembora laburren barnen behar dudala utci khorpitz hau (Epit II 1, 14)

Azkenean, bada ezkerreko osagaia kasu-markarik gabe ematen duenik:

- (27) Paratuko beitu bere etsaiak lur-barnian. (Chaho AztBeg IV)

115. TAULA. *Barne(a)n* eta ezkerreko sintagmaren kasua.

	[IS gabe]		INESIBO		GENITIBO	
	<i>barnen</i>	<i>barnian</i>	<i>barnen</i>	<i>barnian</i>	<i>barnen</i>	<i>barnian</i>
Zalgize	-	2	-	-	-	-
Tt <i>Onsa</i> 1666	-	4	-	-	-	10
Tt <i>Arima</i> 1672	-	-	-	-	-	1
PrS 1676	-	-	1	-	-	-
CatOlo 1706	-	-	1	-	-	-
Mst 1757	-	1	2	-	1	7
Ressegue 1758	-	-	2	-	1	-
StJul 1770	2	1	5	1	-	-
NLilia 1782	1		-	-	-	-
Egiat I 1785	1	1	4	-	3	3
<i>Boubane</i>	-		1		-	
Edipa 1793	-	-	5	1	-	-
Xarlem ca.1800	1	1	10	1	-	2
SteEli ca.1810	-	-	6	2	-	1
Malqu 1808	-	-	1	-	-	2
Uscara Libria 1814	-	-	1	-	-	-
Khurutch 1838	-	-	1	-	1	-
CanBel 1848	2	-	-	-	-	1
Etchahun	1	-	-	-	-	-
Chaho	-	2	1	-	-	-
Archu 1848	-	1	-	-	-	1
MaiMarHil 1852	3	-	1	-	-	-
Myst 1856	-	-	2	-	-	-
Ip Dial 1857	6	-	-	-	5	1
HOrdre 1860	-	-	1	-	-	-
EvS 1873	-	-	-	-	-	1
Epit 1873	-	-	2	-	-	1
<i>Orotara</i>	17	13	47	5	11	31

1.4. [ZERO/INE/GEN/INSTR + *gañe(a)n*] egitura

Bada hainbat manera euskara osoarena den *gain* postposizioaren erabiltzeko, baina hemen Zuberoan usatu denetara mugatuko gara. Aukera horien guztien artean, fokua ezkerreko sintagmaren deklinazioan pausatuko dugu, eta gero *gañ*-en deklinazioan. Lehen hurbiltze gisara, Zuberoan lokatibozko erabilpenean bi aldaera nagusi dugu: mugagabea —funtsean inesibo arkaikoa— eta mugatua:

En suletino (y en parte al menos en mixano), los casos locales presentan, a veces en un mismo autor, un doble sistema de declinación. Así, el inesivo es por lo general *gañen* (S ap. A; Gèze) [...], pero hay *gañian* en Eguateguy (219) y *Xikito* (7) y, junto a *gañen*, en Etchahun (276), *CatS* (108) y *UNLilia* (8); hay *gañan* (recogido por Bon-Ond (loc. cit.) en AN-egüés-ilzarb) en Lopez (70, 122, etc.) y una vez en *CatLan* (128) [...] (OEH s.v. *gain*)

Ezkerreko elementuaren deklinazioari begiratzuz gero, aldakortasuna handiagoa da. Izen sintagma hori hiru itxuratan ager daiteke, eta horiei erlatibozko perpausa gaineratu behar zaie: i) kasu-markarik gabe: bürü *gañe(a)n*; ii) inesiboz: bürün *gañe(a)n*; iii) genitiboz: büriaren *gañe(a)n*; eta iv) instrumentalez: eman deizünaz *gañe(a)n*. Erabilera horiek ñabardura semantikoak ekartzen ohi dituzte. Balio horien arabera aztertuko dugu *gañe(a)n*; testukako ikuspegi baten erdiesteko, ikus 116. TAULA.

En casos locales de declinación singular (o mucho menos frecuentemente instrumental), precedido de sintagma nominal sin marca de caso, con genitivo o, menos frecuentemente, inesivo o instrumental). Sobre, encima (de). [...] "*Gañen, gañetik*, sur, de sur; avec le génitif possessif ou le datif de situation. Celui de la déclinaison des noms propres est le plus fréquemment employé; ex. sur la croix, *khurutxiaren* ou *khurutxen gañen*" Gèze 32. (OEH s.v. *gain*)

(Con sufijos casuales locativos en singular, precedido de sintagma nominal en genitivo). De uso general en todas las épocas y dialectos, salvo en suletino, donde se emplea generalmente precedido de inesivo [...]; hemos encontrado alguna excepción en *CatS* (4), *EvS* e *Inchausepe* (*Dial* 112); hay además un *Asto baten gañen* en Belapeyre (II 45), frente al general *batetan gain* y al resto de los ejemplos del mismo autor. (*ibidem*)

Gure corpusaren emaitzak ikusirik, ezin erran daiteke Zuberoako testuetan ezkerreko izen sintagma genitiboan erabiltzea salbuespena dela: Etcharten gutunekin has, eta corpora hesten duen *Catuchuma españoul* itzulpenarekin buka, horren adibideak abondantak dira (28)-(45).

- (28) *Bothereric annulatzeco* [...] *sentencia eman direnen* gainean. (Etchart 6a, 1r)
- (29) Haren thonbaren *gañian epitaño eder hau*. (Tt *Onsa*)
- (30) *Biciki iratçarriric egon goure sendimentien* gaignen. (Bp I 106)
- (31) *Eguerdi beno lehen* [...] beré gaignen *hen ekhartia*. (Bp II 115)
- (32) *Personaren belarraren* eta bihotzaren gaignen. (*CatOlo* 81)
- (33) *Eztugu behar deuz ere ukhen concenciaren* gaignen. (*CatOlo* 73)
- (34) *Çoumbaitec tentacione gaitcic soferitcen die feden* gaignen, *baietare* sacramentu hounen gaignen. (Mst IV 18, 3)
- (35) Bortu horren gaignian / *behar niala urkhatu*. (*Edipa* 372)
- (36) *Igain estitian orai* / Rempartaren gaignian. (*Xarlem* 1300)
- (37) *Khurutciaren ceinharia eguiten du haren borontiaren gaignen. (*DKhi* 54)*
- (38) *Eskuineko eskia bihotzaren gaignen. (Chaho *AztBeg* II)*

- (39) *Etcen osoki lotsatu, haur batçuen erranen gaiñen.* (MaiMarHil 120)
 (40) BASILIO. *Zeren Zeren gaiñen elhe eginen diügü arraxaldi huntan?* ANTONIO. *Ziik nahi diüzünaren gaiñen.* (Ip Dial 15)
 (41) *Lürraren gaiñen aurkhitzen dena deitzen da gatz-harria.* (Ip Dial 22)⁴⁴¹
 (42) *Manu horren gaiñen batbederac examina beça.* (HOrdre 188)
 (43) *Ene Jincouaren, ene arrerrosliaren, ene aitaren gaiñen esku sacrilejjobaten hedatcera noula benturatuniz?* (HOrdre 204)
 (44) *Jincouaren gloriaczco ezpiritia egoiten beita cien gagnen.* (Epit I 4, 14)
 (45) *Zer bekhatu da gezurraen gaiñen juramentu egitia?* (Catuchuma 30)

Ondoan Zuberoako tradizioan errotuen dagoen erabileraren etsenpluak dakartzagu, hots, *gañe(a)n* inesiboan den izen sintagma bati jarraikirik, gehienetan mugagabe arkaikoan; halaz ere, bada inesibo mugatuko adibiderik: (48), (57), (58) edo (65). *Bürün gaiñen* bezalakoetan ezkerreko osagaia inesibo arkaikoan doala ez da beti behar bezala ulertu (ikus 443. oin-oharra). Bestalde, *gain* “aparece también en expresiones del tipo 'mandar sobre', 'tener poder sobre', 'vencer sobre', etc.”; Etcharten pasartea horren adigarria da (47). Azkenik, *gain*-en bitartez akumulazioaren ideia ere adieraz daiteke “Sur, exprimant répétition, succession rapide, accumulation. *Oihua oihuaren gainean*” (H. *apud OEH*, s.v.); halakoak dira (48) eta (61).

- (46) *Zaurin gainen pikoa.* (O Pro 425)
 (47) [...] *interez reales, coinetan gainan ez iusticiac ez herriac eztu puissança ez bothere batere.* (Etchart 9, 1r)⁴⁴²
 (48) *Urhia urhen gaiñen, zilharra zilharren gaiñen ezarririk* (Tt Arima)
 (49) *Besta Saintietan gaignen.* (Bp I 21-22)
 (50) *Othoitcen eskencia, arthelin gagnen eçari denaren ahoaz.* (Bp II 12)
 (51) *Eliçac cer du guehiago gogoan Jesus-Christen giten gagnen?* (Bp II 15)
 (52) *Jesus-Christen batheyun gagnen.* (Bp II 27)
 (53) *Sinai mendin gagnen su eta chilimisten artian.* (Bp II 73)
 (54) *André dana Mariaren Conceptionen gagnen.* (Bp II 91)
 (55) *Hilce laydogarri bat khurutchen gaignen.* (CatOlo 31)
 (56) *Gutan gaignen pphotere edo autoritate dien guciac.* (CatOlo 67)
 (57) *Certan gagnen jujatu guirateke? [...] hutz eguin gucietan gagnen.* (CatOlo 46)

⁴⁴¹ Ordura arte *lurren gañe(a)n*. Menturaz Inchauspek berranalisia egiten du —Haritschelharrek bezala, cf. 443. oharra— pentsatuz genitiboa behar duela, eta hortaz *lurren* → *lurraren* bidea. Nolanahi ere den, markagarria iruditzen zaigu nola *Kurutchiaren bidiaren debocionia* lanean (1847) Inchauspek tradizioko inesibo arkaikoak ematen zituen; nolabait, estilo kontzienteago erabiliko zukeenean, *gañen* postposizioaren ezkerreko sintagmaren deklinazioa aldatuko bazuen bezala.

⁴⁴² Corpusean *gainan* forma mugatuaren itxura bereziak zortzi agerraldi du: Etchart 9, 1r (bitan), *Chiveroua* 416; *Edipa* 046, 066, 127 & 466 eta *CanBel* 171 (102). adibidea. Cf. *arratsan*, *goizan*, *agorrikan*, edo soilik *Sainte Elisabeth de Portugalen* atzeman dugun *huran* (83). adibidean; halako inesiboen gaineko iruzkin batentzat, ikus II, § 2.1.1.

- (58) *Ostirale Saintian hil cen, khurutchian gagnen. (Othoitce 6)*
 (59) *Gincouaren achouria, / Khurutchen gagnen hil ciren. (Othoitce 70)*
 (60) *Ceren lurren gagnen pharadussu bat ediren beituqueçu. (Mst II 12, 11)*
 (61) *[...] thurbutarçuna thurbutarçunen gagen du (Mst I 25, 7)*
 (62) *Heben gagnen indulgenciazco letera izkiribaturic direnac. (Ressegue 9)*
 (63) *Ene maniacq eguin dutuq / lurren gaignen fidelky. (StJul 1305)*
 (64) *Necessitate edo reparatione batçutan gaignen (Mercy 11)*
 (65) *Orano eguin duçu hanitz / Miracullu mundian gaignen. (NLilia 13)*
 (66) *Lurren gaignen denian / behar duçu igorry. (Edipa 042)*
 (67) *Oure furia gaztousa / nitan ganen housturiq. (Edipa 990)*
 (68) *Eçary behar dugu / althare Saintun gaignen (Xarlem 1188)*
 (69) *Sira, hassin gaignian / eztuçu comeni calmatcia [...] (SteEli 743)*
 (70) *[...] nülaxe ari diren / ohen gañen etzanik. (Malqu 252)*
 (71) *Jesus crucificatu cenian Calvariaco mendin gaignen. (UskLi 29)*
 (72) *Orhit cite Elhorrizco khoroua bat burun gaignen eçari ceieia. (UskLi 76)*
 (73) *Gincouaren hitcen gaignen fondatia delacoz. (UskLi 91)*
 (74) *Appheçac ezpeilero comodoki pphausa ahal mihin gaignen. (UskLi 93)*
 (75) *[...] boronten gañen, gero estumaken gañen, gero eskerreko suñen gañen, eta gero eskuñeko suñen gañen (CatS)*
 (76) *Arroquiga heguluçeco jaun anderen, hilcen gaignen. “Sur la mort de la Dame et du Sieur Héguilus de Roquiague” (Etch 624)⁴⁴³*
 (77) *Merkhatütik etxerakuan biden gañen. “Lorsqu’il revenait du marché chez lui, sur la route.” (Etch 638)*
 (78) *Maiteki eramaiten gutu sougnen gaignen harturic. (Medit 146)*
 (79) *Entzuten zutien kantatzen mendi bizkarren gaignen (Chaho AztBeg XVI)*
 (80) *Arrax oroz examinatu behar da egunaren bidian eguin diren bekhatietan gañen, eta berheciki ardurenec eguitera endjogui guirenetan gañen. (MaiMarHil 12)*
 (81) *Urguluñ gañen batbederac examinatu behar du. (HOrdre 196)*
 (82) *[...] eçarri ceren beren burun gaignen. (EvS 19, 2)*

Adiera lokatiboa denean, inesibo ala genitibo baliaturik, ez dugu diferentziarik hautematen. Erka bitez ondoko pasarteak, ber hitz pareen gaineko aukerak gauzatuak baitira, eta partikularzki Anna Urrutyren testuetakoak. *Hur* hitzaren kasu berezian *huren* inesibo mugagabe arkaikoa, *huraren* genitibo singular, eta are *huran* inesibo singular berezia ageri dira; cf. *goizan & arratsan* (II, § 2.1.2.2).

- (83) *Hain aichca dukeçu çougna / houran gaignen izkiribatcia. (SteEli 1156)*
 (84) *Ari hiz izkibatzen huraren gañian. “Tu es en train d’écrire sur l’eau”. (Etch 276)*
 (85) *Jesus heltcen cen houren gaignen ebiltcen celaric. (EvS 6, 19)*

⁴⁴³ Ediziogileak “sur la mort” itzuli arren, *hiltcen* formari egiten dion iruzkinean genitibo plural batentzat hartzen du: “*Gagnen*: inessif archaïque en en comme dans *etxen*; litt.: sur les morts du sieur et dame de la maison Héguilus de Roquiague” (Haritschelhar 1970: 632). Ondoko etsenpluko *biden* forma esplizituki genitiboakoa dela dio: “*Biden* (pour *bideren*) génitif possessif de la déclinaison indéfinie” (*ibidem* 645).

- (86) *Çortci persouna içan beirciren salbaturic houraren gagnen.* (*Epit* I 3, 20)
 (87) *Goberna citaie creintan lurren gagnen ciraden demboran.* (*Epit* I 1, 17)
 (88) *Lorificatu çutut lurraren gagnen.* (*EvS* 17, 4)

Ezaguna denez, *gain* postposizioak “acerca de, sobre” zentzua adierazten ahal du. *OEH*-ren arabera, adiera horrek genitiboa eskatzen du ezkerreko osagaian, salbu Zuberoan, inesiboa baliatzen baita: “Documentado en todas las épocas y dialectos, salvo en suletino, donde se emplea generalmente precedido de inesivo, si bien hemos encontrado algún ejemplo con genitivo en Etchahun, *CatS* y Constantin” (s.v. *gain* 4). Berriz ere, erran behar dugu *gain*-en balio honetarako, genitibozko etsenpluak ez direla batere arraroak Zuberoako testuetan; cf. (30), (34), (39), (40), (42) edo (45); ebentualki, ezkerreko sintagma biluzik ere ageri da (106). Ondoa segitzen diren adibide guztietan ezkerreko sintagma inesiboan datza.

- (89) *Recebitu dut çure guthuna [...], çoinetan gainan iguorten dirauet respuestu.* (*Etchart* 9, 1r)
 (90) *Arraportetan gaignen / dira ikharaturic.* (*Edipa* 447)
 (91) *Passione saintun gaignen erreflexione çombayten eguitez.* (*UskLi* 27)
 (92) *Egin tit ene meditacioniac çoure obragetan gagnen.* (*UskLi* 128)
 (93) *Jujez defendaturik delitaren zirkonstanzian gainen.* (*Chaho AztBeg* XVI)
 (94) *Examinatu behar da [...] bekhatietan gaiñen, eta berheciki [...] endjogui guirenetan gaiñen.* (*MaiMarHil* 12)
 (95) *Goure oficioço eguin bidetan gaiñen councencia [...] examinatu.* (*HOrdre* 200)

Gain postposizioaren balioa arras bestelakoa izaten da ezkerrean erlatibozko perpausa duenean: “Puesto que, dado que”. Zuberoatik kanpo erlatibozko egitura hori genitiboa ematen da, eta Zuberoan instrumentalean edo, Maisterren kasu berezian,⁴⁴⁴ inesiboan (*OEH* s.v. *gain*; cf. Camino 2011 § 7.3.3). Ondoko adibide sortak azalpenezko balioa ilustratzen du:

⁴⁴⁴ *Gaiñen* postposizioaren ezkerrean Maisterrek tronpagarriak gerta daitezkeen aditz formak erabiltzen ditu, betiere *-(e)n* inesibo mugagabe arkaikoaren marka erantsirik. Afera da halako formak testuinguru batzuetan genitibo plurala dutenekin nahas daitezkeela. Maisterrengan, inesibo arkaikoak bi multzotan sailka daitezke: 1) *beraurtan*, *nitan*, *tentacionetan*, *eguitatetan*, *akhodignatan* bezalakoak; eta 2) *arraçun*, *thurburçunen*, *lurren* bezalakoak. Erlatibizatzean, Maisterrek inesibo marka bera eransten die absolutibo singularra edo plurala duten adizkiei: *denen*, *duçunen*, *eniçanen*, *cirenen* (2. pertsona), *eztiroçunen*, *eztugunen*, *dutudanen*, *direnen*. Bidenabar, Maisterren *Imitacioniaz* landara, jokamolde hori *Iganteçtaco Pronoua* testuan baizik ez da ageri, eta batetortze horrek, beste zeinbatekin batean, bi testuen egile kidetasunaren hipotesia indartzen du (cf. ATALASEAN, § 3.2.3, *IP*).

- (96) *Utcy gaitçacie, utcy idolacq, / condenaturicq guirenaz gagnian / eratcera seculacoz / iferniaren erdian. (StJul 669)*
- (97) *Mintçaturen niça ene Jaunari, haux eta errhauz baicic eniçanen gagnen? (Mst III 8, 1)⁴⁴⁵*
- (98) *Jauna, çoure mentian pacient içan cirenen gagnen [...] (Mst III, 18, 2)⁴⁴⁶*
- (99) *Eliça hau heben / idekiric denaz gagnian / oracionen erraitera behar dut sarthu heben barnian. (SteEli 476)*
- (100) *Eta establi nandin ni ere / ordu liçatiala, / heltu niçanaz gaignian / erreguen ezcount adiniala. (SteEli 076)*
- (101) *Cer obligacione ez dioçu gincouari, eman deiçunaz gagnen çoure içatia eta bicia! (Medit 15)*
- (102) *Alo, aren, jaunak / akort girenaz gaiñan, / beste botilla bat ardu / phakatzen ahal diit konpañan. (CanBel 171)*

Finitzeko, *gañe(a)n* inesiboaren ezkerreko izen sintagma kasu-markarik gabe erabil daiteke.

116. TAULAN ikusten denez, molde horren lehen etsenpluak *chez* Maister ageri dira, gehienak

XIX. mendekoak izanki; halere, berrikuntza ez da bereziki emankor gertatu.

- (103) *Eçtuçu edirenen khurutche saintiaren bidia beno goragoric alde gagnian, ec seguragoric alde pian. (Mst II 12, 3)*
- (104) *Ahatceric Jesus althare gagnen cela. (Medit 144)*
- (105) *Calvario gagnen [...] ouhourescatu cin sacrificio hora bera. (Medit 167)*
- (106) *Aitzindari joaiten zerelarik uskaldun minzo gainen hatsarebat. (Archu Fab “Aitzin beghi”)*
- (107) *Txori ororen errege, [...] ainhera beno txipiago zelu gagainian. (Chaho AztBeg I)*
- (108) *Pilatussec [...] buriaren alde gagnian eçar araci cian (EvS 19, 19)*

⁴⁴⁵ *Imitatio Christi*-ren beste hiru euskaratzaileen bertsoetan:

Ni hauts eta erhauts naizen hori mintzatuko othe natzaio ene Jaunari? (SP)

Auzartuko othe natzaio ene Jaunari minzateerat, ni herrautsa izan. (Arbill)

Mintzatuko othe natzaio ene Jaunari, ni hautsa eta herrautsa baizen ez naizena? (Ch)

⁴⁴⁶ Hona beste itzultzaileen bertsoak:

Iauna, zeren pazienziatsu izan baitzare zure bizitzean [...] (SP)

Jauna, horren pazient zeure bizitzean izatu zarenas geros [...] (Arbill)

Jauna zure bizitzean haiñ pazient izatu zarenaz geroztik [...] (Ch)

116. TAULA. *Gaño(a)n* eta ezkerreko sintagmaren markatzea.

	BILUZ		INESIBO		GENITIBO		INSTR.	
	<i>gañen</i>	<i>gañian</i>	<i>gañen</i>	<i>gañian</i>	<i>gañen</i>	<i>gañian</i>	<i>gañen</i>	<i>gañian</i>
<i>O Pro</i>	-	-	1	-	-	-	-	-
<i>Etchart</i> 1616	-	-	-	1*	-	2	-	-
<i>O Po</i> 1657			1	1		1		
<i>Tt Onsa</i> 1666	-	-	2	-	-	11	-	-
<i>Tt Arima</i> 1672	-	-	2	-	-	8	-	-
<i>Bp</i> 1696	-	-	17	-	3	-	-	-
<i>CatOlo</i> 1706	-	-	20	-	3	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	-	-	14	-	11	-	-	-
<i>Mst</i> 1757	-	2	61	-	-	-	-	-
<i>IP</i> 1757	-	-	5	-	-	-	-	-
<i>Ressegue</i> 1758	-	-	4	-	-	-	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	-	-	-	-	-	1	-	-
<i>StJul</i> 1770	-	-	8	1	-	1	-	2
<i>Mercy</i> 1780	-	-	7	-	-	-	-	-
<i>NLilia</i> 1782	-	-	2	-	-	-	-	-
<i>Egiat I</i> 1785	1	-	4	1	2	3	-	1
<i>Boubane</i>	-	-	1	-	-	-	-	-
<i>Chiveroua</i>	-	-	5	1*	-	-	-	-
<i>Edipa</i> 1793	-	-	4	4*	-	1	-	-
<i>Xarlem</i> 1800	-	-	8	-	-	4	-	-
<i>SteEli</i> ca.1810	-	-	3	2	1	-	-	5
<i>Malqu</i> 1808	-	-	2	-	-	1	-	-
<i>DKhi</i> 1812	-	-	11	-	2	-	-	-
<i>UskLi</i> 1814	-	-	40	-	1	-	-	-
<i>CatS</i> 1836	-	-	25	-	2	1	-	-
<i>Khurutch</i> 1838	-	-	2	-	-	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	2	-	22	-	3	-	3	-
<i>Ip KurBD</i> 1847	-	-	5	-	-	-	-	1
<i>Chaho</i>	-	1	8	-	6	-	-	-
<i>Archu</i> 1848	4	4	3	-	2	2	-	-
<i>CanBel</i> 1848	-	-	2	1	-	2	-	1*
<i>Etchahun</i>	-	-	4	-	-	3	-	-
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	-	7	-	3	1	-	-
<i>Myst</i> 1856	-	-	3	-	-	-	-	-
<i>Ip Dial</i> 1857	-	-	-	-	11	-	-	-
<i>HOrdre</i> 1860	-	-	16	-	10	-	-	-
<i>EvS</i> 1873	-	1	13	-	11	-	-	-
<i>Epit</i> 1873	-	-	1	-	5	-	-	-
<i>Catuchuma</i> 18999	-	-	-	-	3	-	-	-
<i>Orotara</i>	7	8	335	8	79	42	3	10

* *gañan* itxura berezia

1.5. Ondorioak

Hizkuntzaren ezaugarri estruktural izatetik urrun ere, uste dugu *barne(a)n* & *gañe(a)n* inesiboekiko egiturak baliagarriak direla ekialdeko mintzoaren deskripziorako, bi arrazoiengatik: 1) haien maiztasun altuagatik; eta 2) haietan ekialdeko euskarak gainerako mintzoekiko erakusten dituen dibergentzia markagarriengatik. Horregatik ez ezik, inesibo arkaikoaren azterketaren osatzeko beharrezkoak direlako ere aztertu ditugu egitura horiek.

[*ine/gen + barne(a)n*] egiturari doakionean, ezkerreko izen sintagmaren markatze inesiboak ala genitiboak ez du ondorio semantiko fermurik ekartzen: egitura horrek adieraz ditzakeen balioak —espaziala eta denborazkoa— bietan lekukotu dira. Halere, aurkitu dugu ezkerreko izen sintagmaren markatzeak eskuineko elementuaren forma eragiten duela. Horrela, ezkerrean inesiboa denean, Zuberoako autore gehientsuenek *barnen* mugagabe arkaikoa ematen dute —*barnian* mugatuaren agerraldi bakanak trajeria zaharretan ageri dira, testu horietan ere *barnen* aukera gailenduz—; aldiz, ezkerreko sintagma genitiboan erabiltzen denean *barnian* aiseago ageri da (31 vs. 11).

[*zero/ine/gen/instr + gañe(a)n*] egituraz denaz bezainbatean, datuak konplexuagoak gertatu dira. Kasik 500 agerraldi aztertu ondoan, maila morfologikoan erran dezakegu inesiboa nagusi dela ezkerreko izen sintagman (343 aldiz), eta bigarren plazan genitiboa (121 aldiz); zero kasu-markarekiko erabilera marjinala da. Berriz ere, ezkerreko elementuaren markatzearen ondorioak gehiago sumatzen dira egituraren buruan: i) inesiboa baliatzen denean, eskuinean kasik beti *gañen* ageri da; ii) genitiboarekin, eskuinean bi aukerak, *gañen* & *gañian*, orekan dira, nahiz eta testuan testuko kontraste biziak badiren. Maila semantikoan, adiera espazialaz landara, *gañe(a)n* bereziki gaia edo pentsamenduaren adierazteko baliatzen da, baina halakoetan ezkerreko elementua berdín ageri da kasu-markarik gabe, inesiboaz ala genitiboaz. Azkenean, azalpenezko balioa nagusiki ezkerreko osagaia (erlatibozko perpausa) instrumentalean denean lekukotu da, salbu Maisterrengan, inesibo mugagabe arkaikoan ematen baitu.

2. Zuberoako aurkezleak eta deixiaren diakronia

- 2.1. Sarrera
- 2.2. Zubereraren formula aurkezlearen deskripzioa
 - 2.2.1. Abiapuntua
 - 2.2.2. Formak eta erabilera
- 2.3. Zuberoako testuen lekukotza
 - 2.3.1. [haur + aditz + -(a)la] egitura
 - 2.3.2. Konparantza bat edo beste
- 2.4. Euskara osoaren aurkezleak Zuberoako testuetan
- 2.5. Aurkezleak ikuspegi diakronikotik
 - 2.5.1. Aurkezleen bilakaera, deixiaren aldaketari lotua
 - 2.5.2. Zuberoako formula aurkezlearen hestea: -(a)la atzizkia
- 2.6. Ondorioak

2.1. Sarrera

Nazioarteko literaturan *presentative* (présentatif) terminoak ondokoa izendatzen du: “Any of various constructions which serve to introduce a new element into a discourse, such as the American English pattern illustrated by *There was this bus coming up the road*” (Trask 1993: 216); beraz, aurkezleek zerbaiti edo norbaiti erreferentzia egiten diote, egoerarekin lotuz (Dubois *et al.* 1979 s.v.). Aurkezleen funtzioak bitan laburbil daitezke: 1) elementu baten errealitatean sartzea (ing. *here I am*); edo 2) diskurtsoan (ing. *there came a man*). Lehen multzoan performatiboak eta denborazko zenbait adierazpide ditugu, eta bigarrenean ikuspuntuari lotutako beste zenbait (Cohen 2014).

Aurkezleak munduko anitz hizkuntzatan existitzen dira. Hobekien aztertu direnen artean frantsesaren *c’est ... qu-, il y a, voilà* edo *voici* aipa daitezke (Grenoble & Riley 1996; Lambrecht 2000; Rabatel 2001), edo hizkuntza semitikoak (Follingstad 1995 & 2001; Cohen 2014). Latinaren *ecce*, gaztelaniaren *he aquí*, italiararen *c’è*, ingelesaren *Lo and Behold* edo errusieraren *вот & вот* pareta ere ongi ezagunak dira. Euskararen aurkezle hedatuenak —eta beraz ezagunenak— *horra & hona* dira, gehi *horra hor & hona hemen* pleonastikoak. Hauezag gain, Zuberoako euskarak beste egitura aurkezle bat garatu du: [haur + aditz + -(a)la], maiz *haur diüzüla* formulan ageri dena, baina ez bakarrik.

Atal honetan Zuberoan erabili diren egitura aurkezleez arituko gara. *Zubereraren formula aurkezlea* izendatuko dugunaren egituratzea eta formak aztertu ondoren (§ 2.2), testuen lekukotza ekarriko dugu (§ 2.3); gero euskara osoaren aurkezleak Zuberoan duten agerpenari begiratuko diogu (§ 2.4). Azken atalean aurkezleak ikuspegi diakroniko batetik iruzkinduko

ditugu, euskararen deixiaren diakroniarekin lotuz (§ 2.5.1), eta zubereraren formula aurkezlearen jatorriaren gaineko hipotesi bat formulatuz (§ 2.5.2).

2.2. Zubereraren formula aurkezlearen deskripzioa

2.2.1. Abiapuntua

Maisterren *Imitacioniaren* aitzinsolasa honela hasten da: *haur duçula* (1). Bistan da, perpaus (eta testu) hastapeneko formulatan datzana ez da konpletibo bat; hortaz, zubererarekin laketua ez den irakurleak zerbaiten ments —edo sobera— senti lezake pasartearen behar bezala konprenitzeko.

- (1) *Haur duçula, ene iracourçale maitia, çouregatic çoure lengouagiala utçuli içan den librubat.* (Mst “Iracourçaliari”)

Egitura horrekiko lehenbiziko aipamena, guk dakigula, Gèzerena da: “*haudela*, adv. *voilà que*” (1873 s.v.). Frantsesetik abiatuz, hauek ditu VOICI sarreraren ordainak: *houna, houna heben, hau duzula, hau duziela*; VOILÀ sarrerarenak, aldiz, *horra, hori duzula, hori duziela*. Harrietek ere Zuberoako aurkezleak jaso zituen: “*Haur duzula, haur dugula, haur dela, voici devant vous, voici devant nous, voici (S)*” (*apud OEH* s.v. *haur*). *OEH*-k Zuberoako tradizioan kokatzen ditu *-(e)la* atzizkidun egiturak, “he aquí” erran-nahiaz. Oyharçabalek “forme préésentative” gisa izendatzen du (1991: 200), eta Azkarate & Altunak “aurkeztaile” terminoa darabilte (2001: 29-33).

Gèze eta M. Harrieten hurbilpenetik, beraz, deixiaren araberrako hiru multzotan bana ditzakegu zubereraren aurkezleak: a) igorlearen kokapenari lotuak —hots, frantsesaren *voici*-ren ordainak—; b) hartzailearen kokapenari lotuak —hots, frantsesaren *voilà*-ren ordainak— eta c) igorle zein hartzailearen kokapenari lotuak. Erabideari erremarkatuz gero, ordea, euskara osoaren aurkezleak eta zubererarenak bereizi beharretan gara: batetik *huna (heben) & horra (hor)*, eta bestetik *hau(r) düzüla & hori düzüla (diala, düziela, dügüla...)*.
117. taulak Zuberoako euskararen aurkezleen aukerak biltzen ditu:

117. TAULA. Aurkezleak Zuberoan.

	igorlearekiko deixiz (<i>voici</i>)	hartzailearekiko deixiz (<i>voilà</i>)	igorle zein hartzailearekiko deixiz
Zuberoatik kanpo ere	<i>huna</i> <i>huna heben</i>	<i>horra</i>	
Zuberoan baizik ez	<i>hau(r) nizala / naiala / naizüla / naiziela / nüzüla</i> <i>hau(r) dela / diala / düzüla</i> <i>/ düziela</i> <i>haur zirela (Mst)</i>	<i>hori dela / düzüla / düziela</i>	<i>hau(r) dügiula</i>

2.2.2. Formak eta erabilera

Euskara osoan hedatuak direnak albo batera utziz, Zuberoako formula aurkezlearen oinarritzko egitura honakoa da: lehen edo bigarren graduko erakusle singularra, deixiaren arabera —behean puntu honetara itzuliko gara—, eta jarraian *izan* / **edun*-en adizki bat *-(a)la* atzizkiarekin. (2)-(9) adibide sortak *hau(r)* / *hori* gehi zenbait adizki posibleren arteko konbinazioak ilustratzen ditu.

- (2) *Arima debota eta penitenta, haur dela gure azken prinzesa, amoina.* (Tt Arima)
- (3) *Tho hunolt haur diala / galthatu diharia / milla mando bost ehun hor / oro algarrequila* (Xarlem 332)
- (4) *Jauna, hau duçula / Rodrigues princia, / eta çoure favoritcera / egun houna gitia.* (SteEli 1248)
- (5) *Haur duciela cantica ederra, / Soldado devot batena.* (UskLi 210)
- (6) *Hau dugula misterio terrible bat! Behar deiziet untsa esplikatu.* (Chaho AztBeg XII)
- (7) *Hori diala malerousa / ore punitionia.* (Xarlem 701)
- (8) *Eztuçula lotxaric, Sioneco alhaba; hoi duçula çoure erregue.* (EvS 12, 15)
- (9) *Hori duciela, aren, / erreguec ordenatcen diena.* (SaintaCath 129)

Aurkezle baten kokapen ohikoena, euskaraz bezala gure erdaretan eta bestelako hizkuntzetan ere, perpausaren hastapena da. Halere, inoizka aurkezlea eskuinerago ageri da (10)-(11).

- (10) *Berri handienna / Heltcen ahal dena / Haur duciela: / Alhabac bere aita / —Hory hala beita— / Sorthu diala.* (NLilia 6)
- (11) *Imur gaistuen sendotzeko / instrümenta haur düziela, / etxetan behar zünükie / orok holako bedera.* (Planta eta Eleonora 77)

Aditzaz denaz bezainbatean, aurkezleek kasu gehienetan predikatu existentzial bat sarrarazten dute naturalki, eta horretarako, *izan* aditzaz gain, maiz solaskidea barnatzen duten **edun*-en

forma inplikatiboak⁴⁴⁷ baliatzen dira: *hau Pantxika da* → *hau Pantxika duzu*; *lehen euskal liburu inprimatuaren idazlea Etxepare da* → *lehen euskal liburu inprimatuaren idazlea Etxepare duzue*; etab. (12) eta (13)-ko adibideetan Etchahunek aukera neutroa zein inplikatiboa darabiltza.

- (12) Hau da berset azkena egiten diidana. (Etch “Musde Defis”)
 (13) Zelüko Jinko Jauna, hau düzü mementua, / *Kunplitzen betereziüt egin neiziün botua.* (Etch “Bi berset dolorusik”)

Gure corpusean zubereraren formula aurkezlea adizki neutro, alokutibo eta inplikati borekin lekukotzen da. Diskurtsoaren igorleak bere burua aurkeztean bost aukera atzeman ditugu: *haur nizala* neutroa (14), *haur naiala* inplikati boia —nokakoa ere posible litzateke— (15), *haur naizüla* inplikati boia (16), *haur naiziela* inplikati boia (17) eta *haur nüzüla* alokutibo a (18).

- (14) *Nihauri eitzia baniz, haur nizala ezdeus, eta oro flakezia.* (Mst III 8, 1)
 (15) Haur naiala ramira. (Xarlem 764)
 (16) Haur naiçula liberalki nescato / *Bethy Jaunarentaco.* (NLilia 3)
 (17) *Bon jour, tous le monde, / haur naiziela barbera, / plusieurs operasons, / egiten diidana.* (Malqu 298)
 (18) Haur nuçula ni çoure misericordiari nagouena. (Mst IV 9, 3)

Orain arteko etsenplu guztietan predikatu existentzialak ageri dira, eta beraz *izan* aditzaren formak zein hauek ordezkata ditzaketen inplikati boiak, **edun*-en medioz. OEH-k “[*haur*] seguido de vb. aux. con -la” gisara deskribatzen badu ere (s.v. *haur*), *haur dizüla*, *hori dela* & *haur naizüla* bezalakoetan maizenik aditz trinkoak dautza. Halere, zenbaitetan aurkezleek gertakizun edo ekintza bat sarrarazten dute, eta orduan *izan* & **edun* parearen formak laguntzaile portatzen dira (19)-(23). Gure erromantzeen sintaxian aurkezleek *que* hartzen dute gertaera edo ekintza adierazten duen perpausaren sartzeko: *Voici que la leçon finit ; He aquí que la lección termina.*

- (19) *Ene adisquidia, haur duçula helcen mementoua cein baitouha Eternitate battetara.* (Vinsonen katalogoan 122a zenbakia duen erreferentzia)

⁴⁴⁷ Euskararen forma alokutiboek aditzak isla ditzakeen hiru indizeez gain solaskidearekiko erreferentzia ere barneratzen dute: (*hura hari nik*) *diot* → (*hura hari hiri_{FEM} nik*) *zionat*; beraz, morfologikoki erregistro neutroko adizkietarik bereizten dira. Aldiz, forma inplikati boiak ez dira morfologikoki bereizten, absolutibo a subjektu izatetik objektu izatera pasatzen dela baizik (usuenik *izan*-en subjektutik **edun*-en objektura), eta sintaktikoki solaskidea objektu berriaren “edule” bihurtzen da: *hori etxe ederra da!* → *hori etxe ederra duzu!* (solaskidea ez da etxearen jabe); forma inplikati boiak pluraleko lehen pertsonan ere gerta daitezke: *hori etxe ederra dugu!* (Rebuschi 1984 & 1997).

- (20) Haur dugulla sorturiq / *erran den haur chipia*. (Edipa 073)
 (21) Haur duciela, populia, / *goure trageria finitcen*. (Edipa a.p. 001)
 (22) Haur nuçula ni Jauna, *çoureganat giten*, *amourecatic praubiarentaco*, *çoure eçtitarçunian*, *ene Jincoua*, *adelatu duçun presentaç goça nadin*, *baietare ounxa ediren*. (Mst IV 3, 1)⁴⁴⁸
 (23) Hau naiala ni orai / *hire lagüntzera jiten*. (CanBel 188)

Aurkezleen funtzioa elementu edo gertaera bat diskurtsoan sartzea izanik, ezar daiteke izaera deiktikoa dutela. Errana baitugu, zubereraren formula aurkezleak 1. edo 2. graduko erakusle baten gainean eraikia *dirudi*. Proposatu izan da euskarak behiala bi graduko sistema deiktiko bide zuela: hurbila —oraingo 1. eta 2. graduak— eta urruna —oraingo 3. gradua— (Irigoyen 1981 & Martínez-Areta 2013: 296-299; ikus halaber, Azkarate & Altuna 2001: 20-33). Horren arabera, bigarren graduko erakusleak ondoko garapen baten emaitza dirateke. 118. TAULARI begirutzen bazaio, ikus daiteke 2. graduko erakusle garbiarekiko agerraldiak arras gutxi direla eta, adierazgarriago dena, berankorrakoak ere; honek Irigoienek hipotesiaren alde egiten du. Zuberoako formula aurkezlea ikuspegi diakronikotik azterkatuko denean (§ 2.5) afera honetara itzuliko gara, sakonkiago aipatuz. Sistemaren hesteko, behin Maisterrek 3. graduko erakuslea darabil (24).

- (24) *Eztela behar sinhetsi*, haur düziela heben*txe*, *edo hura düziela hantxe* *Jesüs Jauna*, *errailia*. (Mst III 45, 4).

Euskara osoaren aurkezleetan bezala (*hona*, *horra* → *hona hemen*, *horra hor*), XVIII. mendearen bigarren erdian Zuberoako formula aurkezleak aldaera pleonastikoak garatzen ditu deixiaren aldetik. Aurkitu ditugun agerraldi guztiek (25)-(31) 1. graduko erakuslea eta 1. graduko leku aditzondoa uztartzen dituzte —salbuespen bakarra (24)-ko adibidea da.

- (25) *Jaunaq, salvamentiaren bidia* / hau duciela hebetche. (StJul 841)
 (26) *Aigü*, hau dük heben / *Aoxelako mendia*. (Jouanic 63)
 (27) *Aigü*, haur dük heben / *Sorhegiko oihana*. (Jouanic 97)
 (28) Haur naiciela heben / *contentamentureky* / *by annaiyaq beitutut* / *ikhouston algarreky*. (Edipa 699)
 (29) *Jenthe hüinak*, haur naiziela / *ni heben orai ere*, / *abis bat nahi deiziet eman*, / *deus phakatzerik gabe*. (Malqu 479 & Saturna 120)
 (30) *Sira*, *çuc galthatu guiçona* / hau duçula hebe. (SteEli 451)
 (31) *Salutatcen çutut*, *Monseigneur*, / *Portugaleko prinçia*, / *eta hau naiçula heben* / *çoure sokhorriçalia*. (SteEli 858)

⁴⁴⁸ Arambillagak eta Chourioek *huna non (Iauna) heldu naizen* ematen dute; frantsesak *que* + perpausa gaineratzen dio *voici* aurkezleari (cf. Voici que je viens à vous, Seigneur).

2.3. Zuberoako testuen lekukotza

2.3.1. [*Haur* + *aditz* + *-(a)la*] egitura

[*haur* + *aditz* + *-(a)la*] egitura 1666an lekukotzen da lehenbizikoz, Tartasenean (32)-(33). Belegeirek etsenplu bakarra ematen du —I 133-134; ikus (62)—, eta XVIII. mendean maizago aurkituko da. Maisterrek formula honen testigantza oparoena eskaintzen digu: besteak beste, hura da 2. pertsonarekiko aurkezlerik ematen duen idazle bakarra (36)-(37). Azpimarkatu nahi dugu herri antzertiaren tradizioko testuetan ere maiz ageri direla Zuberoako aurkezleak (40)-(47). XIX. mende hastapenean *Uscara libriak* hamar bat agerraldi du, haien artean 2. graduarekikorik ere (39). *Charlemagne* trajerian 2. graduarekiko egitura pluralean ageri da (42) & (43), formularen hedakuntza analogikoan azal daitekeena.

- (32) *Hasi da mintzatzen Pilades, eta dio, ni niz Orestes, haur nizala Orestes.* (Tt Onsa)
- (33) *Orotrat ere haur nuzula zure seme obedienta, eta humila.* (Tt Onsa)
- (34) *Haur düzüla zelia eta lürra, eta elementak oro.* (Mst I 20, 7)
- (35) *Haur dela gure erregia, gure aitzinetik ebilten dena.* (Mst III 56, 6)
- (36) *Eta haur cirela çu, ene Jincoua, saintien saintia.* (Mst IV 1, 9)
- (37) *Haur cirela çu, saintien, saintia, ni aldiç, bekhatien theyarçuna bera. Haur cirela çu, enegant aphaltcen cirena, ni aldiç, solamentç çouri so eguiteco, aski eniçana. Haur cirela çu, enegant jiten cirena, çu eneki içan nahi cira, çuc çoure banketiala khumitatcen naiçu.* (Mst IV 2, 3)
- (38) *Haur duçula cer guisaz eta cer circonsciatiatan establitu dian Amouriozco Sacramentu hori.* (UskLi 89)
- (39) *Erran çunian Ama Virginari çouin beitçagouen khurutchiaren ondouan, Emaztia Hori duçula çoure semia... Mintzo cinelarc joundene Jouhane Evangelistaz... Erran çunian orano joundene jouhaneri, eta haren personan khiristier orori Hori duçula çoure Ama Ama Virginaz mintçatcen cinelarc.* (UskLi 37)
- (40) *Jaunaq, uken dut / emperadoriren odria, / eta hau duciela / ezkiribatia.* (StJul 889)
- (41) *Sira haur duçula / charlemaignaren coroua / olio crismoua / horren sacraçecoua.* (Xarlem 1397)
- (42) *Sira hoyeq dutuçula / cachoteco guilçaq* (Xarlem 1026)
- (43) *hoyeq dutuçiela chiristien / buriaq* (Xarlem 1146)
- (44) *Hori duciela deja / euri eta harri eraunxia.* (SteEli 1580)
- (45) *Haur naiziela Jupiter, / eta zer düzie erraiteko?* (CanBel 220)
- (46) *Jauna, hau naizüla / eri miserable bat.* (CanBel 295)
- (47) *Haür naizüla, musde Xaho, dütiüdana phenak oro.* (Etch “Musde Chaho”)

118. TAULAK Zuberoako formula aurkezlearen agerpena biltzen du modu sistematikoan. Ezkerreko zutabea *-(a)la* atzizkidun formak, eta eskuinekoan kontra-adibide gisa kontsidera litezkeenak, hots, perpaus deklarativo hutsetakoak. Preseski ohartarazten dugu balizko kontra-adibideen kopuruak maximo batetara ekarriak direla. 119. TAULAK gizaldika laburbiltzen ditu datuak.

118. TAULA. Zubereraren formula aurkezlearen lekukotza*

	<i>haur</i> + DA + (a)la	<i>haur</i> + NIZ + (a)la	<i>hori</i> + DA + (a)la	oro	<i>haur</i> + DA	<i>ni</i> + NIZ	<i>hori</i> + DA	oro
O <i>Pro</i> ca.1600	-	-	-	-	1	-	-	1
Bela ca.1600	-	-	-	-	-	-	-	-
Zalgize ca.1600	-	-	-	-	-	-	-	-
Etchart 1616	-	-	-	-	-	-	-	-
O <i>Po</i> 1657	-	-	-	-	1	-	-	1
Tt <i>Onsa</i> 1666	-	2	-	2	8	3	-	11
Tt <i>Arima</i> 1672	1	-	-	1	10	-	2	12
<i>PSing</i> 1676	-	-	-	-	-	-	-	-
Bp 1696	-	1	-	1	2	-	-	2
<i>CatOlo</i> 1706	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	-	-	-	-	3	1	-	4
Mst 1757	6	NIZ 5	ZIRA 5	-	16	13	-	19
<i>IP</i> 1757	-	-	-	-	-	-	-	-
Ressegue 1758	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>StJul</i> 1770	3	-	-	3	-	-	-	-
Mercy 1780	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>NLilia</i> 1782	1	1	-	2	3	-	-	3
Egiat I 1785	-	-	-	-	1	-	-	1
<i>Jouanic</i> 1788	-	-	-	-	2	-	-	2
<i>Boubane</i>	-	-	-	-	-	1	-	1
<i>Edipa</i> 1793	10	2	-	12	-	-	-	-
<i>Xarlem</i> ca.1800	3	1	2	6	-	1	1	2
<i>SteEli</i> ca.1810	2	-	1	3	-	3	-	3
<i>Malqu</i> 1808	-	3	-	3	-	1	-	1
<i>UskLi</i> 1814	4	3	3	10	-	-	-	-
<i>CatS</i> ca. 1836	-	1	-	1	5	-	-	5
<i>Khurutch</i> 1838	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	-	2	-	2	5	1	-	6
<i>CanBel</i> 1848	1	4	-	5	-	-	-	-
Etchahun	-	1	-	1	2	-	-	2
Chaho <i>AztBeg</i>	4	-	-	4	1	1	1	3
Archu <i>Alh</i> 1848	2	-	-	2	3	-	-	3
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	1	-	1	-	-	-	-
<i>Myst</i> 1856	1	1	-	2	-	-	-	-
<i>HOrdre</i> 1860	-	1	-	1	-	-	-	-
Urruty oro 1873	-	-	2	2	2	9	1	12
<i>Catuchuma</i> 1899	-	-	-	-	1	-	-	1
oro	38	29	8	80	56	34	5	95

* Eskuineko partean posible litezkeen kontra-adibideak oro (gehienak ez dira aurkezle)

119. TAULA. Zubereraren formula aurkezlearen lekukotza mendeka (eskuinean balizko kontra-adibideak, zeinetarik gutiago baitira aurkezle)

	<i>haur</i> + DA (<i>a</i>) <i>la</i>	<i>haur</i> + NIZ + (<i>a</i>) <i>la</i>	<i>haur</i> + zira + (<i>a</i>) <i>la</i>	<i>hori</i> + DA + (<i>a</i>) <i>la</i>	oro	<i>haur</i> + DA	<i>ni</i> + NIZ	<i>hori</i> + DA	oro
XVII. m.	1	3	-	-	4	22	3	2	27
XVIII. m.	20	8	5	-	33	15	15	-	30
XIX. m.	17	18	-	8	43	19	16	3	38
<i>oro</i>	38	29	5	8	80	56	34	5	95

2.3.2. Konparantza bat edo beste

Perpauk deklaratio batean *haur düzü* / *haur düzüla* formulek egiazki aurkezle funtzioa betetzen duten ebazteko biderik zuzenena itzulpenen arteko edota erdal jatorrizko testuarekiko konparaziora jotzea da. Eta xede horretan Maisterrena da sistematikoki aztertu dugun testua, zeren *Imitacioniak* latinezko originalari, lapurterazko itzulpen *ahizpei*, eta mende luze berantagokoa den Inchausperen bertsioari erkatzeko aukera eskaintzen baitigu —erran gabe doa, beste anitz hizkuntzetara egin bertsioekiko konparantza ere posible litzateke—. *Imitatio Christi*-z landara, beste bizpahiru pasarteren gaineko konparazioa dakargu.

Eginkizun honetan Maisterrek ematen dituen zubererazko aurkezleak eta haiei oposa lekizkiekeen kontra-adibideak hartu ditugu erkagai. Thomas de Kempisen originalarekin, Benhamen ingelesezko bertsioarekin,⁴⁴⁹ gehi Pouvreau, Arambillaga, Chourio eta Inchausperen itzulpenekin lan egin dugu.⁴⁵⁰ (48)-ko pasartean Maisterren *ni nüzü* latinezko *ego sum*-i dagokio, eta orobat erran daiteke gainerako bertsioez. (49)-an Maisterren *haur nizala* latinezko *ecce* aurkezlearen ordaina da; erremarka bedi Pouvreauk *horra* duela, eta euskarazko gainerako bertsioek aurkezlearen ñabardura galdu dutela (ingelesezkoak *behold* aurkezlea darama).

(48) *Ni nüzü zure salbamentia, zure bakia, eta zure bizia.* (Mst III 1, 2)

Salus tua ego sum, pax tua, et vita tua. (Kempis)

I am thy salvation, I am thy peace and thy life. (Benham)

⁴⁴⁹ Benham, William, 1886, *The Imitation of Christ: four books*, John C. Nimmo, Londres.

⁴⁵⁰ Eskerrak bihurtzen dizkiogu Georges Rebuschiri *Imitatio Christi*-ren konparantza hau errazteagatik. Latinez, ingelesez eta lapurterazko bertsioak elkarren ondoan bilduak baitzituen, guri zubererazkoak emendatzea baizik ez zaigu gelditu.

Ni naiz zure salbamendua, zure bakea eta zure bizia. (SP)

Ni naiz zure salbamendua, zure boskarioa, eta zure bizia. (Arbill)

Ni naiz zure salbamendua, zure bakea, eta zure bizia. (Ch)

Ni nuçu coure salbamentia, çoure bakia eta çoure bicia. (Ip)

(49) *Nihauri eitzia baniz, haur nizala ezdeus, eta oro flakezia.* (Mst III 8, 1)

Se mihi ipsi relinquer, ecce nihil, et tota infirmitas. (Kempis)

If I am left to myself, behold I am nothing, I am all weakness. (Benham)

Neroni utzten banaiz neure buruarekin horra ezdeus huts bat eta guzia miseria naiz.
(SP)

Neure baitarat abandonatzen nauzunean ikhusten dut flakezia bera eta esteusa bera naizela. (Arbill)

Neure ganat uzten nauzunean ez naiz flakeziarik baizen. (Ch)

Nihauri utziric baniz, ezdeus nuçu eta oro flakecia. (Ip)

118. TAULAK erakusten duenez, 2. pertsonako izenordainarekiko egitura soilik Maisterrengan aurkitu dugu. (50)-eko pasartean ligiarraren *haur zirela* bakanak latinezko *ecce tu* segitzen du, Benhamen *Behold Thou* formulak bezala; euskarazkoen artean *Pouvreauk* baizik ez du *huna* aurkezlea ematen. Badira beste lau *ecce tu* (IV 1, 9 & IV 2, 3); Irigoyenek ohartarazi bezala (1997: 378-379) Maisterrek *haur zirela zü* ematen du lauretan, baina jarraian doan beste *ecce* bati *horra* esleitzen dio (*Ecce, unde dilectio procedit* → *Horra nountic jiten den amourioua*).

(50) *Haur zirela zü, berhala ene kuntre.* (Mst III 8, 1)

Ecce tu stas contra me. (Kempis)

Behold Thou standest against me. (Benham)

Huna ene kontra iarria zare Iauna. (SP)

Ene kontra kausituko zaitut. (Arbill)

Altzatuko zare ene orgilleriaren kontra. (Ch)

Çu jaikiten cira ene contre. (Ip)

(51) & (52)-ko adibideetan Maisterrek *haur da* eta *haur dela* ematen du, hurrenez hurren. Oro har bertsio guztiak bat datoz originalaren *hæc est* eta *ecce* bereiztean; halere Chouriok bietan darabiltza aurkezleak, eta Arambillagak harridurazko egitura bat proposatzen du *ecce*-ren ordain.

(51) *Haur da egia, zuñtzaz gloriaren benitatie akazatzen beita.* (Mst III 9, 3)

Hæc est veritas qua fugatur gloriæ vanitas. (Kempis)

This is the Truth, and by it the vanity of boasting is put to flight. (Benham)

Hau da egia banaloria kasatzen duena. (SP)

Hau da egia zeinaren argiak banagloriaren ilhuntasunak kasatzen baititu. (Arb.)

Horra egia bat, banaloria guziak sunsitu behar dituena. (Ch)

Hori da eguia, urgulliaren hankura iraitzen diana. (Ip)

(52) Haur dela, ene Jinkua, eta ene orua. (Mst III 34, 1)

Ecce Deus meus et omnia. (Kempis)

Behold, God is mine, and all things are mine! (Benham)

Huna ene Jainko eta gauza guziak. (SP)

O Ene Jainkoa! eta ene gauza guzia! (Arbill)

Huna ene Jainkoa, eta ene guzia. (Ch)

Houna ene Jincoa eta ene gucia! (Ip)

Azkenik, (53)-ko adibide bikoitzean Zuberoako formula aurkezleak duen 3. graduako erakuslearekiko agerraldi bakarra konpara daiteke; etsenplu hauek, halaber, pleonastikoak dira. Arambillagak eta Chourioak izan ezik, beste guztiek aurkezleak agerrarazten dituzte: lat. *ecce*, ing. *Lo* ‘regardez’, eusk. *huna hemen & horra*.

(53) *Eztela behar sinhetsi, haur düziela hebentxe, edo hura düziela hantxe Jesüs Jauna, errailia*. (Mst III 45, 4)

Nec credendum, si quis dixerit: Ecce hic, aut ecce illic. (Kempis)

We must not believe if one say unto us Lo here, or Lo there. (Benham)

Eztela zinetsi behar nihork erraiten badu; huna hemen da, edo horra non den. (SP)

Esütugula sinhetsi behar erraten darokutenak, Kristo hemen edo han da. (Arb)

Nihork erraten badarotzu Hemen da, edo Han da Kristo, eztugula behar siñhetsi. (Ch)

Eztecagun sinhex erraiten deicuienian: houna heben, edo horra han eguia. (Ip)

Ikusi dugunaren arabera⁴⁵¹ ondorioztatzen ahal da, batetik, Maisterren testuko aurkezleek latinezko originalari jarraitzen diotela (*ecce* → *haur düzüla, nüzüla... / horra*), eta bestetik *-(a)la* atzizkirik gabeko sintaxietan ez datzala egiazko aurkezlerik. Baliatu zaizkigun euskarazko bertsioetan Maisterrena da, beharbada, Kempisen aurkezleak modu sistematikoenean atxikitzen dituena.

Bestalde, Pilatusen hitz famatuak xerkatu ditugu, *Vulgata*-tik aitzina Johannesen ebanjelioak dakarren *Ecce homo* hori (19, 5) nola izan den euskaratua ikusteak interesa duelakoan. Zuberoan *Uscara Librian* atzeman dugu (54); kasualitate adierazgarria da testuaren egileak

⁴⁵¹ Ekarki diren pasarteez gain, ondokoetan ere horrelako konparazioa egin dugu: III 56, 5; IV azala; IV 1, 9; IV 2, 3; IV 3, 3 & IV 4, 2.

presentatü aditza erabili izana, noiz eta historia sakratuko *présentatif* ezagunena sartu behar duelarik. Iparraldeko tradizioan *huna/horra* ageri da (54)-(58), salbu ekialdean: *Uscara libriak* bezala, Madama Urrutyk zubereraren formula aurkezleari eusten dio (59).

- (54) *Orhit cite Pilatusec presentatu ciala populiari escarlatazco manto batez estaliric, cioularic, haur duciela guiçona. (UskLi 70)*
- (55) *Eta dioste Pilatec, Huná guiçona. (Lç Io 19, 5)*
- (56) *Huna bada non den Guiçona: / Emaçue gurutcean. (Gç 151)*
- (57) *Eta Pilatusek erraten daroe: «Huna gizona». (He)*
- (58) *Eta Pilatok erraten diote: Huna gizona. (Duv)*
- (59) *Pilatusek erran zuen Jesusez: horra gizona! Bainan gero munduak erran zuen: horra Jainkoa! (Hb Escaraz eguia XV)*
- (60) *Eta Pilatusec erran ceren: hori duciela guiçona. (EvS 19, 5)*

Arras ezaguna da, halaber, *Ecce ancilla Domini* perpausa (Luk 1, 38). Zuberoan Oihenartek erabiltzen du bere olerkietan, forma pleonastiko batekin (61). Ondoren Belapeirek dakar, zubereraren formula aurkezlea baliatuz (62); Iparraldeko gainerako lekukotasunek —Inchasphe barne— euskara osoaren moldea dakarte (63)-(68).

- (61) *Mariak berriz ziotsona: / haur ni huná / Jaunaren neskatoa. (O Po XX)*
- (62) *I. ECCE ANCILLA DOMINI. FIAT MIHI SECUNDUM VERBUM TUUM AVE MARIA &C.
G. Erraçu hori Uscaraz?
I. Haur naiçula Gincoaren nescatoa eguin bedi nitan çoure hitçaren arau. Salutatcen çutut &c. (Bp I 133-134)*
- (63) *Huná Jaunaren nescatoa: eguin bequit hire hitzaren araura. (Lç)*
- (64) *Huna [...] Jainkoaren Neskatoa, *kunpli bekit* [...] (Gç)*
- (65) *Huna non naizen Jaunaren zerbitzaria; *egin bekit zure erranaren arauera*. (He)*
- (66) *Huna Jainkoaren neskatoa, *egin bekit zure erranaren arabera*. (Duv)*
- (67) *Huna Jinko Jaunaren neskatoa, *egin bekit zük erran düziün bezala*. (Ip Hil 11)*
- (68) *Jaunaren neskatoa niz, *egin bekit Jinkoak nahi diana*. (Ip Hil 23)*

2.4. Euskara osoaren aurkezleak Zuberoako testuetan

Orain arte deskribatu dugun formula aurkezlea ez da Zuberoatik kanpo aurkitzen; beraz, dialektologiaren ikuspegitik zuberera *historikoaren* ezaugarri eskusibotzat har daiteke. Logikoa denez, euskalki horrek berezkoa duen molde bat izateak ez du kentzen euskara osokoak ere agertzea, eta horixe gertatzen da aurkezleekin: *haur düziila* bezalakoekin batera *huna (heben)* & *horra* ere lekukotuak dira Zuberoako testuetan. Gèzek, M. Harrietek edo Lhandek *huna* ‘he aquí / voici’ jasotzen dute zubererarentzat ere, eta *OEH*-k garai eta euskalki guztietan kokatzen du; *horra* ‘he ahí / voilà’ ere orokorra da. Ikusiko denez (§ 2.5.1), bi aurkezle hauen bilakaerak ez dira paraleloak. Lafittek *huna* aurkezlearen erabilera deskribatzen du:

L'objet présenté se met au nominatif après les adverbes présentatifs : *huna erregina*. Après *voici* et *voilà*, la conjonction complétive *que* se traduit en basque soit par la forme complétive en *-la*, soit par la conjonction *non* suivie de la forme conjonctive en *-n* du verbe : *huna heldu dela*, ou bien *huna non heldu den* 'voici qu'il arrive'. (1944 § 188)

Propositions présentatives. Après *huna* 'voici'; *horra* 'voilà'; *hara* 'voilà', c'est encore *non* qui sert à traduire la conjonction *que*. Ex.: *Huna non hil den* 'voici qu'il est mort'. (1944 § 236).

Huna Zuberoako testu zaharrenetan lekukotua da. Aurkezle hau aditz existentzial batez (69), zehar galdera batez (71) edo izen sintagma batez (73), (82), (83) & (84) jarraikia ageri da. Halere, maizenik *izan*-en forma batekin lekukotu da (70), (72), (74)-(78), etab. Halako zenbaitetan mugimenduzko adieraren interpretatzea posible da; halere, gure ustez horrek ez luke perpausaren xede aurkezlea galarazten. Halaber, mugimendua hauteman daiteke (79)-an, non *houna dit* 'hona dakart'.⁴⁵² Bestalde, ez dugu *huna* atzeman Lafittek deskribatzen duen *-(e)la* atzizkidun perpausekin.

- (69) *Halaz gaizkitze hunetan / Nun alabain ezarri, / Dolu-egingarri, / Huna niagon hil minetan: / Ezpanun hant' idokiten, / Zordun izan bezala, / Hik hil nunala, / Dinat hil aitor' utziten. (O Po XI)*
- (70) *Espos esposak huna dira, ialki zitezte haien errezibitzera. (Tt Onsa)*
- (71) *Houna noun niçan, ene Gincoua, umiliaturic, eta apalturic, çoure majestate divinouaren presencian. (Othoitce 14)*
- (72) *Ginco handia, houna çoure aitcinian nuçu çoure justiciari satisfacione eguiteco. (Othoitce 18-19)*
- (73) *Houna Jesus, achouri saintia, / Gouretaco sacrificatu dena. (Othoitce 60)*
- (74) *Incapablericq houna niz / cier by hitcez minçatcera. (StJul 02)*
- (75) *Houna gutuçu hurrenty / çoure ekoussy nahiz / eta eguiazco Gincouaren / çoureyk cerbutchatu nahiz. (StJul 304)*
- (76) *Ene aita eta ama maitiak, / huna nitzaizie tristerik, / begiétako bista / kasi oro galdürik. (Chiveroua 355)*
- (77) *Sira, Hemon houna duçu / lagun saldo bateky; / rochaco thoumbara / sarthu duçu ingoity. (Edipa 974)*
- (78) *Sira houna gutuçu / eguiniq bidagia / Eta ecarten diçugu / ferragusen buria. (Xarlem 541)*
- (79) *Sira niq houna dit / aygalont presounteguitiq. (Xarlem 680)*

⁴⁵² [*Izan* + alatibo] egitura ezaguna da, Mujikaren hitzetan "adlatibo berbalizatua" (2008); aldiz, hemen aditz iragankorrekin ere gerta daiteke, **edun*-ek 'ekarri / eraman' erran-nahia adieraziz. Hona hemen *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriatic bi etsenplu: *Orai ecinbestian / medezia ezpaduçu ukhen / dugun houna mementian!* 'ekar dezagun hona' (*SteEli* 1282); *Bihotça edukaçu hareki [Jinkoareki]; / beraganat nahi çutu* 'beraganat eraman/erakarri nahi zaitu' (*SteEli* 1299).

- (80) *Madama, çoure meciala / gu houna gutuçu, / comentu bat entçunic / nahi duçula bastitu. (SteEli 1042)*
- (81) *Rodrigues, houna nuc / hiri jujamentiaren signifikatcera. (SteEli 1554)*
- (82) *Houna Khiristia çoure bidiaren thermagnia eta Jesusen thoumba sacratia. (Khurutch 27)*
- (83) *Nountic eçagut dirot eia banutianez disposicione hoyec cofessatu niçan aldi oroz? Houna marcac. (Medit 89)*
- (84) *Huna hori gerthatzen deneko errezetak. (Ip Dial XII)*

Zuberoan Inchauspek baizik ez du *huna heben* forma pleonastikoa ematen (85)-(86). Lapurdin edo Baxenabarren ere ez da bereziki ohikoa: “Documentado al Sur desde principios del s. XIX. Al Norte se encuentra en Leizarraga, Haraneder [...], Goyhetche, Inchauspe, Elissamburu [...] y Barbier” (OEH, s.v. *hona hemen*).

- (85) *BASILIO. Badakizia zer den zeta? / ANTONIO. Ustez bai; huna heben. (Ip Dial 1)*
- (86) *Huna heben abereska bat zük ezagützen ez-tüzüna. (Ip Dial 4)*

Bigarren graduko aurkezleaz denaz bezainbatean, *horra* ‘he ahí’, izen sintagma batez edo zehar galdera batez segi daiteke (OEH s.v. *horra*). Zuberoan lehenbiziko agerraldia 1734koa da (87). Aipatu erabilerez gain, *izan* aditzarekin ere lekukotzen da, menturaz mugimenduzko adierarekin (89) & (90), eta Anna Urrutyk bestelako perpaus jokatueta ere sartzen du (98) & (99).

- (87) *Horra cer dukian sarri ifernian, / Horra cer eztian nahi consideratu. (Othoitce 78)*
- (88) *Horra nountic jiten den amourioua, edo maite ukheitia, cer hountarçunac argui eguiten dian! (Mst IV 2, 4)*
- (89) *Khen zite horti, / aita horra zitadazü. (Petit Jean 39)*
- (90) *Albina, behar dizügü / lana abanzatü. / Ingoiti güre ama / etxerat horra zeikiüzü. (Malqu 89)*
- (91) *Horra batheiuuzco Sacramentiaz procuratu deiztadaçun khalitate ecinago gloriousac. (UskLi 104)*
- (92) *Lurra ikhara bedi... horra noulaco içan niçan. (Medit 24)*
- (93) *Jente hüinak, horra / nüla agitzen den; / abis gaistuoaguoa dira / batzietan iüntsa phakatzen. (CanBel 327)*
- (94) *Eta horra nola aurkhitü zen tintarik ederrena eta khariuena. (Ip Dial 4)*
- (95) *Horra noulache [...] Maria obedienci umiliatcen den leguiari. (MaiMarHil 66-7)*
- (96) *Horra cer den Trinitate saintuco mysterioua. (Myst 7-8)*
- (97) *Horra Jincouaren achouria. (EvS 1, 36)*
- (98) *Jesusec [...] erran cion: Horra sendoturic içan cira. (EvS 5, 14)*
- (99) *Horra orai mintço cira clarki. (EvS 16, 29)*
- (100) *Horra cer den sen Grat, erran zaharen, eta izkiribien arabera. (SGrat 24)*

120. TAULAK aurkezleen lekukotza biltzen du Zuberoako testuetan. Batetik *huna* & *horra* orokorrak, eta bestetik zubereraren formula aurkezlearen agerraldiak elkarren pare plazatzen dira, 1. eta 2. graduko formak bereiziz. Ohart bedi *huna* goiztiarrago dela *horra* baino, bien bilakaerak ere dibergente izanik: 1. gradukoaren maiztasuna jaisten bada XIX. mendean kasik

itzaltzeraino, 2.ekoa gero eta ohikoago bihurtzen da. Aldiz, zubereraren formula aurkezlearen agerpenak homogeenago iduri luke, bederen 1. graduari doakionean; 2. gradukoa XIX. mendeko hedakuntza gisa esplikatu liteke.

Euskara osoaren eta zubereraren moldeen agerpena konparatzen badugu, zail gertatzen da ondorio fermutara etortzea: batzuetan testu garaikideek kontrako proportziotan lekukotzen dituzte. Azkenik, *Meditacioniac* (1844) testuaren testigantza ezohikoa azpimarkatu behar da: *huna & horra* parearen agerraldien kasik erdia testu honek dakar; beraz, aurkezleen bi sailen arteko konparantza orokorra egitean oso proportzio desberdinak aterako dira *Meditacioniac* kontuan hartuz ala ez.⁴⁵³ Konputuan sartuz gero, euskara osoaren aurkezleek %63ko pisua dute corpusean, vs. Zuberoako formularen %37a; *Meditacioniac* apart utzirik, ordea, proportzioa aski kanbiatzen da, kasik oreka batera.

⁴⁵³ Ezin ahantz testu hau Baratciarten *meditazioneen* moldaketa dela; nahi bada, lapurteratik zubererara egin den barne-itzulpenetarik bat, eta horrek hizkuntz mailako ondoriorik eragin lezakeela (cf. ATALASEAN, § 3.3.4.3.3 & 3.4.3).

120. TAULA. Aurkezleen bi sailen lekukotza Zuberoan.

	euskara osoarenak				zubererarenak			
	<i>huna</i>	<i>horra</i>	oro	%	<i>haur</i>	<i>hori</i>	oro	%
<i>O Pro</i> ca.1600	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bela</i> ca.1600	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Zalgize</i> ca.1600	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Etchart</i> 1616	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>O Po</i> 1657	2	-	2	%100	-	-	-	-
<i>Tt Onsa</i> 1666	1	-	1	%33	2	-	2	%66
<i>Tt Arima</i> 1672	-	-	-	-	1	-	1	
<i>PSing</i> 1676	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bp</i> 1696	-	-	-	-	1	-	1	
<i>CatOlo</i> 1706	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Othoitce</i> 1734	4	2	6	%100	-	-	-	-
<i>Mst</i> 1757	-	1	1	%6	16	-	16	%94
<i>IP</i> 1757	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Ressegue</i> 1758	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Petit Jean</i> 1769	-	1	1		-	-	-	-
<i>StJul</i> 1770	5	-	5	%62	3	-	3	%38
<i>Mercy</i> 1780	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>NLilia</i> 1782	-	-	-	-	2	-	2	
<i>Egiat I</i> 1785	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bala</i> 1788	1	-	1		-	-	-	-
<i>Jouanic</i> 1788	1	-	1		-	-	-	-
<i>Boubane</i>	-	1			-	-	-	-
<i>Chiveroua</i>	2	-	2		-	-	-	-
<i>Edipa</i> 1793	6	-	6	%33	12	-	12	%66
<i>Xarlem</i> ca.1800	9	-	9	%60	4	2	6	%40
<i>SteEli</i> ca.1810	11	1	12	%80	2	1	3	%20
<i>Malqu</i> 1808	-	1	1	%25	3	-	3	%75
<i>DKhi</i> 1812	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>UskLi</i> 1814	-	2	2	%17	7	3	10	%83
<i>Petitun</i> 1836	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>CatS</i> ca. 1836	-	-	-	-	1	-	1	
<i>Khurutch</i> 1838	1	-	1		-	-	-	-
<i>Medit</i> 1844	8	50	58	%97	2	-	2	%3
<i>Ip KurBD</i> 1847	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>CanBel</i> 1848	-	3	3	%37	5	-	5	%63
<i>Etchahun</i>	-	-	-	-	1	-	1	
<i>Chaho AztBeg</i>	-	-	-	-	4	-	4	%100
<i>Archu Alh</i> 1848	-	-	-	-	2	-	2	
<i>MaiMarHil</i> 1852	-	-	-	-	1	-	1	
<i>Myst</i> 1856	-	2	2	%50	2	-	2	%50
<i>Ip Dial</i> 1857	5	3	8	%100	-	-	-	-
<i>HOrdre</i> 1860	-	-	-	-	1	-	1	
<i>Urruty oro</i> 1873	-	9	9	%82	-	2	2	%18
<i>SGrat</i> 1879	-	1	1		-	-	-	-
<i>Catuchuma</i> 1899	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>oro</i>	56	77	133	%63	72	8	80	%37

2.5. Aurkezleak ikuspegi diakronikotik

2.5.1. Aurkezleen bilakaera, deixiaren aldaketari lotua

Zuberoan euskara osoaren aurkezleak existitzen baziren, eta erabiltzen, galdera da noiz danik eta zertarako baliatu den “zubereraren formula aurkezlea” izendatu dugun hori. Ezinbestean, aurkezleez mintzatzeak deixiaren aipatzea dakar. Artikulu eta erakusleen deixiari doakionean, euskalki guztietako testu zaharrenetan kausitzen duguna hiru graduko sistema da. Beraz, Irigoyenek (1981) proposatzen duen bi graduko sistema (hurbil vs. urrun bereizkuntza)⁴⁵⁴ euskara “komuna” baino lehenagoko garaietan kokatzeko litzateke, hots, aitzineuskararen (Martínez-Areta 2013: 296). Halere, hiru graduak ez ziratekeen berdin errotuak: singularrean bai, pluralean ez. Garai historikoetan *haur* adverbiala *hurbil/urrun* oposizio zaharraren fosila gertatuko zen, egungo *hemen* zein *hor* balioak batzen baitzituen. Pertsonaren eta deixiaren arteko erlazioak hipotesi horren azkartzera datozke:

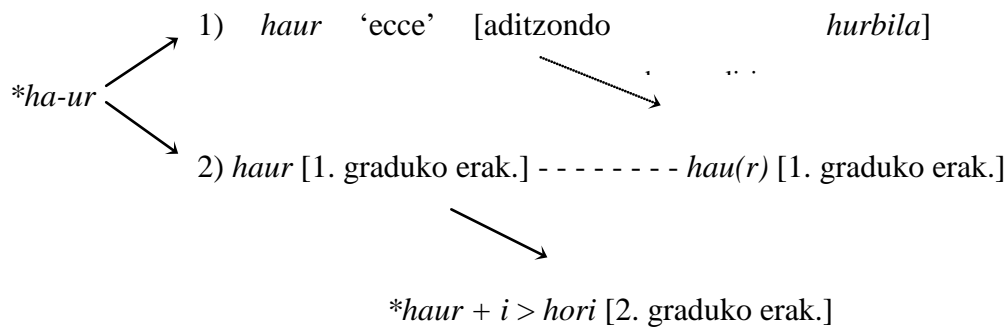
Perhaps the relationship between deixis and person mentioned above, and especially the intensifying processes undergone by 1st and 2nd p. pronouns by means of adverb/demonstrative suffixing can support this view. By the first of these processes, both 1st and 2nd p. pronouns are reinforced by *haur*. By the second, *haur* is restricted to 1st p. pronouns, while *hori* takes over 2nd p. pronouns. This points to a secondary rise of *hori* as an intermediate grade. (Martínez-Areta 2013: 297).

Errana baitugu, *haur* aurkezlea 1. eta 2. pertsonekin erabilia izan da —cf. (14)-(18) & (36)-(37), hurrenez hurren—, bai eta hirugarrenarekin ere, “aurkezgaia” solaskideekiko deixian kokatzen delarik, hots, hurbileko deixian. Zuberoan *haur* ‘ecce’ aurkezleak luzaz iraun du bere jatorrizko balioaz, *horra* zein *hori düzüla* guztiz berankorrek izanik: XIX. mendera arte ez ziren hedatuko. Pentsatu behar dugu denbora batean, ekialdean bederen, bi *haur* izan direla: 1) *haur* ‘ecce’, aurkezle gisara hurbileko deixia adierazten zuena (fosil), eta 2) *haur* erakuslea, lehenagotik 1. gradura lerratua. Berantago **haur* ‘ecce’ → *haur* ‘hau’ berranalisia gertatuko zatekeen (ikus 1. IRUDIA). Pentsatzekoa, halaber, garai batean hizkuntza osoaren *huna Joana* eta Zuberoako *haur düzüi Joana* egituren balioek bat egiten zutela;

⁴⁵⁴ Mitxelena ez zuen Irigoyenen hipotesiarekin bat egiten: “No negaré que nuestro sistema de demostrativos pueda explicarse a partir de otro menos complejo: lo que no me parece nada claro es que *tenga* que explicarse así, ni siquiera que esa explicación sea preferible a la alternativa” (1979a: 392).

gehiago dena, —ekialdean bederen— *huna* ala *haur*, biak erabiltzen ziratekeen *hurbileko* deixian, eta ez bortxaz 1. gradukoan.

1. IRUDIA. *haur* ‘ecce’ & *hau(r)* erakuslea: bilakaera

Zuberoako testuek *haur* zaharraren balioaren aztarna seguruak gorde dituzte, baina ez dira beti behar bezala konprenituak izan. Ezaguna da Oihenarten *Haur ola cirola* “He ahí el taller, zapatero”, Irigoyenek deszifratua (1997: 376-377). Orobat erran daiteke (101)-eko pasarteaz, bi *haur* baitakar: lehena lat. *ecce* aurkezlearen baliokidea, eta bigarrena *hor* aditzondoaren forma zaharra, Irigoyenek (*ibid.*) gure ustez bikain bereziak.⁴⁵⁵

(101) Haur non datzan ehortzia; / haur du gorputzak hobia, / zeru' arimak hobia. (O Po XXIX)

Protohistorian kokatzekoa bide den deixiaren berrantolatzeak ez zituen usantza zaharrak guztiz ezabatu, eta Zuberoan *haur* luzaz erabiliko zen 1. zein 2. graduko aurkezle gisara edo, hobeki erraiteko, deixi *hurbileko* aurkezle. Horrek esplikatzen du *hori düzüla* 2. graduko aurkezlearen agerpen arras berankorra, *horra* aurkezlea arras berankorra den bezalaxe (ikus 120. TAULA). Beraz, ikuspegi diakroniko batetik *haur düzü(la)* formula aurkezlea ez da erakusle baten gainean eratua, leku aditzondo baten gainean baizik. Horrela ulerturik, *haur düzü(la)* ‘hemen/hor duzu’ aurkezleak paralelo perfektua luke gaskoian eta, elementuen ordena gorabehera, gatzelanian ere (102).

(102) *Haur düzü(la) anaia.*

⁴⁵⁵ Lafonek ez zuen *haur* ‘ecce’ Irigoyenekin guk bezala interpretatu; bai, ordea, *haur* ‘hor’ zaharra: “[M. Arrain] git enterré ici. Son corps a ici sa tombe ; son âme a le ciel pour tombe” (1955a: 39). Irigoyenek *haur* ‘ecce’ vs. *haur* ‘hor’ proposatzen du, batetik, eta bestetik *hobia* ‘tombe’ vs. *hobia* ‘mieux’ (1977: 377). Orpustan ez da Lafonen interpretaziotik urruntzen: “[Arrain] gît ici enterré ; ceci est la tombe de son corps ; son âme en a une meilleure : le ciel” (1992: 177) —dirudienez Irigoyenen proposamenetik abiatu gabe Orpustan *meilleure* hautura iristen da, luzaz azaldurik ere—. Altuna & Mujikak, ordea, Irigoyenen irakaspena zatika onetsiko dute: “He aquí dónde yace enterrado; ésta es la tumba del cuerpo, la del alma es mejor, el cielo” (2003: 517).

Ací (qu')avetz lo frair.
He aquí mi hermano.

Gure ustez, abantzu XIX. mendera arte hiztunek ez zuketzen *haur* ‘ecce’ 1. graduako erakusle bezala berranalizatu (1. IRUDIA), hiru ondoriorekin: i) *-r* galtzea: *haur* > *hau*; ii) *hori düzüla* analogikoaren sorrera, hurbil/urrun oposizio zaharraren azken herexa ezabatuz, eta Zuberoako formula aurkezlea 1. eta 2. graduetan bereiziz; eta iii) forma pleonastikoen agerpena. 2. IRUDIAK Zuberoan lekukotuak diren aurkezleen bilakaera sintetizatzen du.

2. IRUDIA. Zuberoako aurkezleen bilakaera

	I. fasea	II. fasea	III. fasea
hurbileko deixia	<i>haur düzü</i>	<i>haur düzüla</i>	1. gradu <i>hau(r) düzüla</i> <i>huna</i>
	<i>huna</i>	<i>huna</i>	
	<i>haur aditzondo</i>	<i>haur aditzondo</i>	<i>hau(r)</i> erakusle
		-(a)la eransten da, formularen nabarmentzeko	
			forma pleonastikoak

2.5.2. Zuberoako formula aurkezlearen hestea: -(a)la atzizkia

Deixia albo batera utzirik, Zuberoan *haur düzü* molde aurkezleak -(a)la konpletibozko atzizkia hartu zuen, beharbada aurkeztearen ekintza markatzeko. Guk dakigula, euskaraz —Zuberoatik kanpo bederen— -(e)la atzizkia ez da mendeko perpausetik at erabiltzen, salbu inperatiboaren eta jusiboaren zenbait adierazpenetan: *etzazula pentsa & etor dadila*. Beraz, zuberotarrek halako erabilpen nahi bada espletiboa abiatu zuten formula aurkezlearen nabarmenago egiteko.

Puntu honetan erdaren (bereziki gaskoiaren) syntaxiko *que* partikulari begiratu behar zaio. Ezaguna denez, gaskoiaren ezaugarria da *be, ja, e & que* partikula enuntziatiboen erabilera. Lau elementu hauek ez dira ber mailan kokatu behar, bakoitzak bere bidea egin baitu. Rohlfesen hitzetan (cf., halaber, Haase 1993, substraktuaren hipotesitik iruzkundurik):

Ce que ces particules ont de commun, c'est qu'elles énoncent ou expriment une nuance subjective qui donne à l'énonciation verbale une valeur d'insistance ou de vivacité. Mais, tandis que *be*, *ja* et *e* ont gardé cette expressivité, l'emploi de *que* s'est grammaticalisé, en devenant un signe purement morphologique (1970 § 524).

Gaskoiaz *que* partikula beharrezkoa da aditzaren ezkerrean baiezko perpaus nagusietan oro, bien artean soilik izenordain proklitiko bat tartekatzen ahal dela: *Que-t dechàm soul* 'Nous te laissons seul', *Qu'a yelàt* 'Il a gelé', *Que las ey entenudos* 'Je les ai entendues', *Augàn qu'abèm abut hèro de mèu* 'Cette année nous avons eu beaucoup de miel', *Ta pay qu'ey arribàt* 'Ton père est arrivé' (*ibid.*). Zuberoako astolasterrak aberatsak dira pasarte elebidun eta eleaniztunei doakienean (Urkizu 2002; Padilla-Moyano 2017a), eta horietan gaskoiaren lekukotza ez da nolanhikoa. (103)-(105)-eko adibideetako gaskoiazko perpaus nagusiek *que* partikula daramate —(103)-koak, gainera, *be* partikula erakusten du *babèn* forman (< *b'avem* 'nous avons')—. ⁴⁵⁶

- (103) *Bilota la nouste vin / abu conde babèn balait / que mèriteren de / pla aigaa*. 'Bilota, notre vin / bon marché nous vous l'avons donné ; / ils mériteraient de / bien lui ajouter de l'eau' (*Bala* 1)
- (104) *Et que m'as getat / Lou toupin you crei*. 'Et tu m'as geté / le pot, je crois bien' (*Bala* 20)
- (105) *Qu'eri partit d'Aroue / hamasei urthetan*. 'J'étais parti d'Aroue / à l'âge de 16 ans' (*Malqu* 302)

Fenomenoaren indarra ez da homogeneoa Gaskoinian: Pirinioetako barietateetan —eta beraz Biarnon— *que* enuntziatiboaren erabilera nahitaezkoa bada, Gers eta Landetan hautazkoa gertatzen da ("moins obligatoire"), eta Girondan ez da ezaguna. Bestalde, Gaskoiniatik ekialdera ere hedatzen da, Foix herriraino (Rohlf's 1970 § 525). Hau da, *que* enuntziatiboaren indargunea Pirinioetan da, eta mendietarik urrundu ahala araua malgutzen da, hautazko bihurtuz, eta Bordelera iritsi gabe. Gaskoiatik kanpo, "Il ne peut être surprenant que parmi les parlars espagnols ce soit l'aragonais qui dans l'emploi de la particule *que* offre l'accord le plus parfait avec le gascon" (*ibid.*). ⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Philippe Biu eskertu nahi dugu biarnesezko pasartearen itzulpenagatik. Bertan grafia guztiz libreak anitz iluntzen du perpausen endelegetzea.

⁴⁵⁷ Gaztelaniaz *que* menderakuntzatik kanpo ager daiteke, perpausari halako indarra emateko: *Que dice la abuela que vengas*. Frantsesez ere fenomenoaren ezaguna da hizkuntza mintzatuan: *Il a fait froid toute la semaine, avec beaucoup de pluie, qu'il a même neigé avant-hier!* Frantses adibidearen iturria: <<https://fr.wikipedia.org/wiki/Expl%C3%A9tif>>

Hemen Biarnoko gaskoiaren eragina postulatuko dugu: zuberotar elebidunek gaskoiaren *que* enuntziatiboaren erabileraren kalkoa egin zuketena formula aurkezlean. Bistan da, aurkezpenak maiztasun altuko item dira merkat harremanetako komunikazioan, auzo zein atzerriko lagunekin, eta zernahi hizkuntza ikasteen lehenbizi barneratzen direnetakoa. Hortaz, biarnesaren eta zubereraren aurkezleak berdindu ziratekeen: *Ací qu'avetz lo frair* (fr. *Voici mon frère*) → *Haur diüzüla anaia*. Kasu honetan uste dugu biarnesaren eragipena arras gertagarria dela; hipotesia hiru argudiotan oinarritua da:

- a) Lehenik, [biarn. *que* → -(a)la espletibo] egokitzapena non eta Zuberoan gertatzea koherentea da gaskoiaren eraginaren sarbidearen bi norabideen hipotesiarekin (Padilla-Moyano 2016). Hau da, Akitaniako euskal herrietan gaskoiaren eragina honako bideetatik sartzen zen: a) Landetarik Lapurdira eta Baxenabarrera, eta b) Biarnotik Zuberoara. Ikusi denez, *que* enuntziatiboaren arauak ez zuen —eta ez du— ber indarra Landetan edo Biarnon. Gaskoiarekiko hunkitzeari lotuak diren beste zenbait fenomenorekin gertatzen den bezala, bi norabideek eta beroiek ordezkatzeko dituzten gaskoi barietateen arteko diferentziak esplika lezakete zergatik -(a)la espletiboa ez den, kasu batentzat, Lapurdin ezagutzen.
- b) Bigarrenik, azken mendeetako Zuberoan gaskoiaren eragina inon baino azkarrago eta iraunkorrago izan da. Zuberotarren eta biarnesen arteko harreman bereziki estuek gain, Biarnon okzitaniarrek beste inon baino sendoago iraun du azken mendeetan (Brun 1926; Trotter 2006); paraleloki, onar daiteke Ipar Euskal Herrian frantsesaren sarrera goiztiarrago izan zela kostaldean barnealdean baino.
- c) Hirugarrenik, gaskoiaren *que* enuntziatiboaren kronologia eta zubereraren formula aurkezlearena ongi ezkontzen dira: “On pourra fixer la généralisation de *que* énonciatif autour du XVIe siècle (Bec 244)” (Rohlf 1970 § 525). Ikusi baitugu, lehenbiziko *haur dela* 1666koa da, eta formularen maiztasuna goitituz doa XVIII. mendean zehar.

Zuberotar elebidunek gask. *que* enuntziatiboaren kalkatzea formula aurkezleko ez zaigu zail iruditzen.⁴⁵⁸ Herri antzertiko errejenten ohidurez pentsatzen bada, batzuetan handikien

⁴⁵⁸ Beharbada *que* enuntziatiboaren egokitzapena ez zen formula aurkezlera mugatu. *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriak -(a)la atzizkiaren erabilera espletiboaren kasu batzuk lekukotzen ditu: *Haren spiritia bataillaren / erdiala ceielā aguertu, / eta baketuric morouen / combatitcera manhatu. / Jouan ciradialā / moro haien contre, / eta Rodrigasec cialā / nahi ukhen eguin tradicionne. / Juntaturic Pascalina / deitzen cen princessa*

mintzamoldeen zubereraz errendatzeko beharra zuten. Eta nola *xiberotarrez* mintzarazi goi mailako zerbitzari publiko bat, erregina bat, aitasantu bat? Baliteke *-(a)la* espletiboak, aurkezpen formula markatzeaz gain, errejentek xerkatzen zituzten manera eta sonoritatearekin ongi ezkont ledin; hots, estilo edo erregistro jasoagoko marka (106)-(107), zenbaitetan txarlatanek beren burua gorago agerrarazten duteneko (108)-(109).

- (106) *Sira haur duçula / charlemaignaren coroua / olio crismoua / horren sacraçecoua. (Xarlem 1397)*
- (107) *Haur naiçula plaçaturic / erregue Thebaseco / souscrein baten guisa / heben harat eguiteco. (Edipa 407)*
- (108) *Bon jour, tous le monde, / haur naiziela barbera, / plusieurs operacions, / egiten düdana. (Malqu 298)*
- (109) *Jente hüinak, jiten niz / egün herri hüntara, / zuiñ hau deitzen beita / Konstantinople herria. / Hau naizela, aren, barbera / egün zien herrian, / aprobazionez kestione / mintzatüren niz mementian. (CanBel 275-276)*

Errealitatea da herri antzertiko testuetan euskara osoaren eta zubereraren aurkezleak batere arazorik gabe txandakatzen zirela.

- (110) *Sira houna niçu / Eguinic bidagia / Eta haur duçula heben / Erreguigna theadosa (Xarlem 719)*
- (111) *Medecy çahar bat houna duçu. / Eya cer diouan harec, / gaiça helturen direnaq / badakitça berarec. / Haur duçula Theresia, / haitaturic celiac / esplicaturen beittutu / goure malur guciac. (Edipa 933-934)*

CODA

Zubereraren formula aurkezleak oraino irauten du (Argitxu Camus, bekoz beko). Zuberotarrek pluralean ere erabiltzen dute (*hauek düützüla, horiek direla*, etab.), gorago azaldu dugun [*haur* ‘ecce’ → *haur* erakuslea] berranalisia eta horren ondoriozko hedapen analogikoa bermatzen duena. Aldiz, hiztun alfabetatuen gogoan formularen hestea, *-(a)la* espletiboa, akastuna delako hautematea hedatzen ari da, perpaus nagusitik kanpoko konpletiboa bailitzan, fr. *que* espletiboaren kalkoa. Ondorioz, *-(a)la* galtzen hasi da: *hau düzüla Joana* → *hau düzü Joana*. Formula aurkezleaz gain, *-(a)la* atzizkiaren bestelako erabilera espletiboetan (§ 2.5.2) hiztun alfabetatu *kontzienteek* balizko perpaus nagusi elidituaren adierazten ahal dute: *Bihar ekhia jalkiko dela* → Jakinerazten deizüegü bihar ekhia jalkiko dela.

bateki, / Rodrigas erreraci ciela / morouac combati ondouan ederki. / Pascalina aldiz ihessi / phartitu eta mementian / eta durundac ciala erho / çuhain baten pian. (SteEli 56-59).

2.6. Ondorioak

Egitura aurkezleak hizkuntz unibertsalean sar daitezke, naski (Julia 2015). Euskara osoak — Zuberoakoa barne— baditu 1. eta 2. graduko aurkezleak, leku aditzondoan adlatibozko formen gainean eratuak: *hona & horra (honatx, horratx)*, pleonasmok garatu dituztenak (*hona hemen & horra hor*). Horiez landara, Zuberoako euskarak berezko formula aurkezle bat garatu du, beste euskaretarik klarki absente: [*haur + aditz + -(a)la*]. Egitura horrek bi erabilera ditu: i) zein-nahi elementuren aurkeztea, *izan* edo **edun*-en forma inplikatiboen bidez; eta ii) gertaera edo ekintza baten diskurtsoan sartzea —orduan *-(a)la* atzizkidun adizkia laguntzaile portatzen da—. Zuberoako aurkezleak maizenik 3. pertsonan ageri dira (*haur düzüla*), baina baita 1. pertsonarekin (*haur naizüla*), eta are 2. arekin ere (*haur zirela zü*). 2. graduko erakuslearekiko formak (*hori düzüla*) hedakuntza analogiko berankorraren ondorio dira.

Zuberoako formula aurkezlearen lehen agerraldia 1666koa da (Tartas), eta XVIII. mendean manera klar batean hedatzen da, diozesako testuetan bezala herri tradiziokoetan ere. Itzulpenetan egin konparazio saioak erakutsi du Maisterrek *Imitatio Christi* lanaren gainerako itzultzaile edota moldatzaileek baino era sistematikoagoan atxikitzen dituela latinaren aurkezleak. Dialektologiaren ikuspegitik, aurkezleak zubereraren ezaugarri eksklusibotzat har daitezke —existitu izan diren garaietarako bederen—. Euskara osoaren aurkezleei doakienean, Zuberoan *huna* Oihenartengandik lekukotua da. Haren maiztasuna behekituz doa, XIX. mendean kasik desagertzeraino. Aldiz, *horra* berantago azaleratzen da, kontrako bilakaera erakutsiz; hots, *haur düzüla* → *hori düzüla* hedakuntzaren paraleloa.

Aurkezle batzuk nahiz besteak euskararen deixiaren bilakaerari lotuak dira. aitzineuskarak bi graduko sistema deiktiko baldin bazuen, bederen erakusleetan eta leku aditzondoetan, hiru gradueta pasatzeak berrantolatze bat ekarriko zukeen. Lehen fase batean **haur* hurbileko deixiari lotzen zitzaion, egungo 1. zein 2. graduko. Erakusle gisa berranalizatzean, *haur* 1. gradura lerratu zen, 2. graduko *hori düzüla* eta *horra* ageriz, bai eta forma pleonastikoak (*haur düzüla heben*). Beraz, Zuberoak deixi zaharrari lotu arkaismo handi bat atxiki du: *haur* leku aditzondo zaharrak XVIII. mendera arte iraun du, formula aurkezlean fosildua. Horrek guztiak Irigoyenen (1981) hipotesiaren azkartzen du.

Aldi historikoan, Zuberoako formula aurkezleak *-(a)la* atzizkiaren erabilera dakar perpaus nagusietan. Inperatibo eta jusiboaren moldeetan ez bezala (*etzazula egin, egin dezala*), *-(a)la* atzizkiaren erabilpen nahi bada espletibo hori ez da gainerako mintzoetan ezaguna. Formula aurkezlearen ezaugarri hori biarnesaren eragipenari zor zaiola defendatu dugu, hala gaskoiaren barneko desberdintasunetan nola kronologian oinarrituz. Azken buruan,

gaskoiaren eta zubereraren aurkezleen egitura bera da (*Aci qu'avetz lo frair* → *Haur duzula anaia*). Lapurdi edo Baxenabarren gaskoiaren eragina ez zen Zuberoan bezain iraunkorra izan, eta nagusiki Landetatik iristen zatekeen, hots, *que* enuntziatiboa hautazkoa zuten lurretarik.

3. Harridurazko perpausak: *ala* partikula eta harekiko egiturak

- 3.1. Sarrera
- 3.2. *Ala* harridurazko partikulaz
- 3.3. *Ala* perpaus jokatugabeetan
 - 3.3.1. [*Ala* + genitibo + izenondo] egituraz
 - 3.3.2. *Ala* gainerako testuinguruetan
- 3.4. *Ala* perpaus jokatueta
 - 3.4.1. *Ala bait-* egituraz
 - 3.4.1.1. Kontzeptualizazioa
 - 3.4.1.2. *Ala bait-* egitura Zuberoako testuetan
 - 3.4.1.3. Maister eta Inchausperen arteko konparantza
 - 3.4.2. Bestelako sintaxiak: *ala* -(e)n & *ala* -(e)la
- 3.5. Ondorioak

3.1. Sarrera

Harridura (exclamación, exclamation) emozioa adierazteko bereziki erabiltzen den perpaus mota gisa definitzen da (Dubois *et al.* 1979 s.v.; Crystal 2000 s.v.), zenbaitetan interjekzio batean kondentsaturik. Harridurazko perpaus hainbat sentimendu adierazten ahal dute: “soit de surprise (joie, douleur, pitié, ironie) soit un désir (souhait, regret, impatience)” (Lafitte 1948: 744). Gramatikaz denaz bezainbatean, *exclamation* terminoaren adiera izenordain edo partikula berezirik agerrarazten duten egituretara mugatzen da. Euskaraz harridurazko perpausak zenbait erabideren ondorio izan daitezke: a) galderazko izenordainak, nazioartean *wh- exclamative* deituak (*Zein handia den! Zenbat diru duen! Nolako etxea duzun!*); b) erakusleak (*Hori da gizon lerdena!*); c) sintagma baten lekualdatzea (*Ederra egin duzu!*); edo d) *ala*, *gero* edo *ahal* bezalako harridurazko partikulak; besteak beste (Etxepare 2003).

Atal honetan *ala* harridurazko partikularen eta haren ganean eratu diren egituren aztertzea du xede, bereziki [*ala* + genitibo + izenondo] eta *ala bait-*. Hau guztia Iparraldeko testuetan lekukotua izan arren, bi egituren deskripzio falta sumatzen dugu. Lehenik *ala* partikulari lotuko gatzazkio (§ 3.2), perpaus jokatugabeetan (§ 3.3) nola jokatueta aztertzeke (§ 3.4); azken hauetan arreta berezia eskainiko diogu *ala bait-* egiturari (§ 3.4.1); azkenik ondorio diakroniko batera etorriko gara (§ 3.5).

3.2. *Ala* harridurazko partikulaz

Euskarak baditu bi *ala* harridurazko partikula gisa erabil daitezkeenak: 1) *ala* lokailu hautakariaren homonimoa, perpausaren bukaeran; eta 2) *ala* heiagorazkoa, perpaus

hastapenean. (1)-eko adibideak dakarrena ez da lokailu hautakaria, galderazko perpausetan erabil daitekeen partikula baizik, menturaren adierazteko (Lafitte 1944 §§ 225 & 396). (2)-ko adibidean, aldiz, Iparraldeko barietateek duten *ala* harridurazko partikula datza:

- (1) *Nork erran dautzu ala Jakesek?* “Qui vous l’a dit ? Jacques sans doute ?” (Lafitte 1944 § 225)
- (2) *Españialako bidia, ala bide lüzia!* (“Müsde Ürrütia”, herri tradiziokoa)

Zenbait hiztegi-gilek *ala* partikula jaso dute. Lhandek Harrieten adibideak ematen ditu: *Ala herioa motz!* (H.) ‘Ah ! Que la mort est dure !’; *Ala gure zoratuak!* ‘Ah ! insensés que nous sommes !’ (s.v. *ala*). *OEH*-k “partícula exclamativa” gisara definitzen du, Iparraldeko tradizioan kokatuz (Lazarraga salbuespen absolutua litzateke). Haren lekukotzak ondoko zerrendara igortzen du: Etxepare, Lazarraga, Materra, Etxeberri Ziburukoa, Argaignarats, Harizmendi, Aranbillaga, Tartas, Gasteluçar, Chourio, Haraneder, Maister, Larreguy, Mihura, Baratciart, Monho, *Charlemagne*, Duhalde, *Egun Ona* (Haramburu), Jauretche, Etchahun, Bordel, *Mustafa*, Goyhetche, Duvoisin, *Chants Populaires* (Zuberoako adibide batean), *Fedearen Propagacioneco Urtecaria* (Baiona, 1877), Bordel, Bordes eta Casenave-Harigile.

Harridurazko perpausen gaineko bere lanean, Lafittek (1948) ez du *ala* aipatzen, nonbait estonatzeko gaituena, zeren mota horretako perpausen inbentario aski osoa ematen baitu, zenbait forma arkaiko emanik ere; gramatikan, ordea, bai: “*Ala!* sert à exprimer l’admiration ou l’étonnement” (1944 § 407). *OEH*-ren lekukotzari erremarkatuz, iduri du XX. mendean *ala* partikula galduxe zegoela. Ondoko adibideak *OEH*-k ematen dituenen artekoak dira (3)-(10).

- (3) *Benedika fortuna! ala enkontru hona!* (E 177)
- (4) *Ala andrea ditxabaga / sortu bazan neskaetan!* (Lazarraga 1197r)
- (5) *Ala madarikatuak iaio giñen egunak.* (EZ Man I 82)
- (6) *Birjina sakratuak, / Ala zuek dohatsu.* (Hm 190)
- (7) *Ah, heriotzeko orena, / Ala hi harrigarria!* (Gç 154)
- (8) *Ala nik iikhen diidan fortiina trixtia!* (Etch 676)
- (9) *Andozeko ibarra / Ala ibar lüzia!* (ChantP 212)
- (10) *Hala [sic] hiltze trixtia larrüttez juaitia.* (Casve SGrazi 120)

3.3. *Ala* partikula perpaus jokatugabeetan

3.3.1. [*Ala* + genitibo + izenondo] harridurazko egituraz

Harridurazko testuinguruek genitiboa agerraraz dezakete. Etxepareren hitzetan “A possessive structure where the possessed term is either a property or an event, and the possessor is the subject to which the property is attributed, or some participant in the event” (2003: 571), (13) & (14) adibideetan ikusten denez.

- (11) Itsasoaren *zabala!* ‘How wide is the sea!’ (Etxepare 2003: 572)
 (12) *Ai, nire galbuba!* ‘Oh, my being lost!’ (*Peru Abarka 77 apud* Etxepare 2003: 572)

Zenbaitetan genitiboaren erabilera hori eta harridurazko *ala* partikula batera ageri dira. *OEH*-tik bildu ditugun etsenpluetan (13) & (14) harridurak zerbaiten edo norbaiten nolakotasun bat nabarmentzen du, subjektua genitiboan emanik; izenondoa, beraz, atributu gisa uler daiteke.

- (13) *Ai! Ala gatzaren guztiz fortitza!* (Lazarraga B, 1185vb)
 (14) *Ala gure zoratuak, baikinduen pensatzen / Gu zuhurak giñela eta onak erho ziraden!* (EZ Man 82)

Gure corpusean ez dugu halako genitiborik atzeman;⁴⁵⁹ gehiago dena, iduri luke Zuberoan egitura hau ez dela aise onartzen. Zentzu horretan, argigarria da ikustea Baraciarten meditazioenen zubererazko moldaketan (*Meditacioniac*, 1844) halako genitiboak nola izan diren sistematikoki beste molde batera ekarriak (15)-(28). Ohart bedi genitiboarekiko egiturak izenondoa mugaturik agerrarazten duenean, zubererazko moldatzaileak baliatzen duen *ala* *bait*- egiturak mugagabeen duela atributua, ekialdean ohikoa den bezala.

- (15) *Oi ala gure dohaxuac, bethi goardatu baguindu gure saindutassuna!* (Brtc 100-101)
 (16) *Oh! Ala dohaxu beikinen, bethi beguiratu bagunu goure dohaxutarçuna!* (*Medit* 31-32)
 (17) *O! beraz bekhatu beniala, ala hire higuingarria.* (Brtc 108)
 (18) *Ô! Arren bekhatu veniala, alabehiz hugungarri.* (*Medit* 37)
 (19) *Ah Ifernua, ala hire dorphea! Bekhatua, ala hire icigarria!* (Brtc 128)
 (20) *Ah ifernia, ala hi terrible! Bekhatia, ala hi icigarri!* (*Medit* 60)
 (21) *O Ifernua ala hire terriblea eta hire icigarria!* (Brtc 147)
 (22) *O ifernia! Ala behiz terrible eta lazgarri!* (*Medit* 74)
 (23) *O eternitatea ala hire lucea! Ala hire ecin contcebitua! Eta, ô eternitate dohacabea ala hire desesperagarria!* (Brtc 156)
 (24) *O eternitatia, ala hire lucia! Ecin concebituzcoua! Eta, ô eternitate malerousa, ala behiz desesperagarri!* (*Medit* 81)
 (25) *Oh misericordia, ala çure handia!* (Brtc 249)
 (26) *O misericordia! Ala çu handi!* (*Medit* 148)
 (27) *Ala ene dohatsua, hain Aita onarequin eguiteco içateaz!* (Brtc 251)
 (28) *Ala irous beniz hain Aita hounareki eguiteco ukheitiaz!* (*Medit* 149)

⁴⁵⁹ Gure corpusetik kanpo dagoen Inchausperen *Imitacionian* etsenplu bat aurkitu dugu: *O guiçonaren çorokeria eta bihotzaren gogorra!* (I 23, 1). Interesgarria da markatzea Maisterrek beste sintaxi batez adierazia zuela: *Ala beita gizonaren bihotza lanphüts, eta gogor*. Inchauspek Zuberoatik kanpoko moldeak noraino onartu zituen erraiteko maneran ez bagara ere, hura baino lehenagoko testuetan genitiboarekiko harridurazko egiturarik atzeman ez izana adierazgarria da.

3.3.2. *Ala* gainerako testuinguruetan

Zuberoan *ala* partikula soilaren agerpena *Saint Julien* trajeriarekin hasten da (1770). Batez ere XVIII. mendeko herri antzertiaren tradizioko testuetan lekukoturik, XIX. mendean haren maiztasuna jaitsiko da. Batzuetan aditz laguntzailea eliditua da (31), (40) & (69). Bestalde, kontraste sistematikoa ageri da heiaigorazko partikulari jarraikitzen zaion hitza izena *ala* izenordaina den arabera: [izen + izenondo mugatua] eta [izenordain + izenondo mugagabea]; pentsatzekoa da bigarreanean kopula datzala, aditza eliditua delarik.

- (29) *Ala phena handia, / mundian praube içatia, / bay etare besteren / beharraren ukeitia!* (StJul 198)
- (30) *Beraien amourecaticq / mundiala gin içan eta / haren guisa hartan tratatcia, / ala inxolencia handia!* (StJul 327)
- (31) *O, dama ilustria, / ala çuc goure eretcian / caritate handia / exerçatcen presentian.* (StJul 339)
- (32) *Ala conxolu handia, / soloiu veritabilia, / presuna guciec compreny / ahal beno hobia.* (StJul 385)
- (33) *Ala su ederra, [...] / amorio divinouaren / marca ecinaguo handia!* (StJul 419)
- (34) *Ala hountarçun paregabia, / [...] celuco / gloriaren irabazlia!* (StJul 427)
- (35) *Ala crudelitate handia!* (StJul 524 & 1239)
- (36) *Ala suerte tristia! / Eztuta, oithian, nicq / çorthe maradicatia?* (StJul 746)
- (37) *Ayey, cer da haur? / Ala colpu handia, / Alcoran!* (StJul 1155)
- (38) *Ala berry ederra, / berry paregabia, / berry deliçous eta / alagranciaz bethia!* (StJul 1165)
- (39) *Ala memento ederra, [...] / hountarçunez eta / alagranciaz bethia! / Ala memento charmanta [...] / aspaldian desiratia!* (StJul 1218-1219)
- (40) *Ala orage handia!* (StJul 1236)
- (41) *Ala exemplu ederra / nicq cietan ekousten!* (StJul 1238)
- (42) *Ala, hau min handia, / eritarçun desolatia!* (StJul 1256)
- (43) *Gormandiçazco bekhatia, / Ala hi gora picatu!* (NLilia 6)
- (44) *Gincouaren semiac / Algouareky juntatcen, / Ala berry houna!* (NLilia 8)
- (45) *Belemeco ciotatia / Ala hic dicha houna!* (NLilia 9)
- (46) *Helas! ala beri tristia, / eta ezin beste handia!* (Petit Jean 109)
- (47) *Ala hiri brillanta / eta trono admiragarria!* (Edipa 007)
- (48) *Ala palacio ederra / eta lekhu agradabilia!* (Edipa 049)
- (49) *Ala gaiça oriblia! / Jauna, ajuta neçaçu!* (Edipa 117)
- (50) *Ala oropilo handia! / Jauna, urgaitz neçaçu!* (Edipa 128)
- (51) *Ala gaiça orriblia haur!* (Edipa 221)
- (52) *Ala dolore handia! / Othoy sustenga neçacie.* (Edipa 436)
- (53) *Ala phena handia / herritik phartitzia!* (Chiveroua 106)
- (54) *Debruen bisaia, / ala apho zanko elgera!* (Chiveroua 180)
- (55) *Ellas ala phena handia / eta eçin bestia / eta nourq eliro oray / desira hiltçia* (Xarlem 1315)
- (56) *Ala suerte tristia, / Portugaleko erreguec bethiere / aitag-emen artian / dien bethi desunione!* (SteEli 1216)
- (57) *Eta çu eritcen bacira / ala nic suerte tristia!* (SteEli 1225)
- (58) *Ala tristura handia / noula ahal dut suportatcen!* (SteEli 1323)
- (59) *Cer debru da hau? / Ala oren tristia!* (SteEli 1514)
- (60) *Aiei, ala bero handia! / Eta orage bat ere houna da!* (SteEli 1579)
- (61) *Ala solejü haundia / neskatila gastentako!* (Malqu 315)
- (62) *Ala lekhü ülhüna, / eta elhorri tegi garratza!* (Malqu 434)
- (63) *Ah ifernia, ala hi terrible! Bekhatia, ala hi icigarri!* (Medit 60)

- (64) *Ala, prozes drolia!* (CanBel 397)
 (65) *Ala fortuna tristia!* (CanBel 450)
 (66) *Eghiazko adixkida / Ala gauza ezta!* (Archu Fab 50)
 (67) *Ala erhokeria handia! Ala uxumentu tristia!* (HOrdre 203)
 (68) *Afrountu eguin dut ene creaçaliari: ala ni esteiari!!* (Myst 33)
 (69) *O bekhatia, ala hic eni oguen eguin!* (Myst 35)

3.4. *Ala* perpaus jokatueta

3.4.1. *Ala bait-* egituraz ⁴⁶⁰

3.4.1.1. Kontzeptualizazioa

Ala sarreran Urtek aditz jokatu gabeko zein jokatuetsenpluak ematen ditu: “O quam bonus est hic aer, *ala aire hau ona izan vel baita*” (I 343 *apud OEH*). Duvoisinek *ala bait-* egitura du gogoan: “Ne s'emploie qu'avec le verbe. *Ala ona baita Jainkoa!* [...] Le verbe est quelquefois sous-entendu. *Ala gauza ona arnoa, neurriz edaten denean*” (*apud OEH*).

Lhandek *alabaita* dakar azpisarrera gisara, lapurteran eta nafarreran kokaturik, zubererazko *alabeita* aldaerarekin: “*Alabaita doluegingarri! L. Ah ! qu'il est douloureux !*” Aldiz, Lhandek ez du aipatzen *bait-* bestelako adizkirekin gerta daitekeen ala ez. Alphonsa Rodriguezen obraren itzulpenaren kari, Caminok (2013: 446) heiagorazko balioa dakusa: *Ala baitu orenac jithia luçatcen!* (Lopez 351).

OEH-k ez ditu *ala* soila eta *ala bait-* egitura bereizten bere adibideetan; nolana ere, horien artean ondoko testuek *ala bait-* dakarte: Materra, Argaignarats, Aranbillaga, Tartas, Gasteluçar, Chourio, Haraneder, Maister, Larreguy, Mihura, Baratciart, Monho, *Charlemagne*, Duhalde, *Egun Ona*, Jauretche, Etchahun, Bordel, *Chants Populaires*, Bordes (*Uskal Noelen Lilia*). Lehen begi kolpean iduri luke *ala bait-* egitura ez dela XX. mendean erabili, bederen Zuberoatik kanpo. ⁴⁶¹

⁴⁶⁰ Deus baino lehen, gogora dezagun *ala bait-* egiturak ez duela zerikusirik *alba-* optatiboarekin (agianza edo igurikapenen adierazpenari lotua) edo *albait-* aurrikidun forma preskriptiboekin (Lafon 1943), antz fonologikoa goiti-beheiti.

⁴⁶¹ Zuberoakoak ez diren XX. mendeko egileengan atzeman dugu guk: *Ala baita samurra ait amen bihotza!* (Ibarrart *Koplak* “Aita zuhurra eta hirur semeak”); *Ala baitzien oilloeri maitasuna!* (Lizardi *Umezurtz olerkiak* “Maitearen apurñoak”). Asmo kultura zukeen Lizardi olerkaria apart utzirik, Ibarrartena bezalako adibideak fosil bati legezkiok, hots, Lhandek loturik jasotzen duen *alabaita* forma, bestelako adizkiekin erabili gabe. XIX. mendean Monho baxenafarrak etsenplu hau ematen du: *O Betleem! Zer ohore!! Ala baitzare altxatua! Zer ohore Zer grazia, zer fagore!* (Monho “Noela”). Baina, gure ustez, hor Monhok testu tradizio batetik edaten du: ekialdean ezagunak ziren *Noelak*; 1897an pasarte bera dakar Bordesek (“Oi Betleem” nolean).

Erabilerari doakionean, *ala bait-* egiturak bi osagai ditu, eta bien artean beste zein-nahi hitz txerta daiteke, bederen etsenplu zaharrenen garaietan (70)-(76). Denboran aitzina joan, eta egituraren bi elementuak maizago ageriko dira elkarren ondoan (79)-(82).

- (70) *Ala ni dohakabe handia bai naiz! zeren utzi zaitut zu neure Iabea.* (Mat 225)
 (71) *Ala aphezen ofizioa handi eta ohorezkoa baita.* (Arbill IV 11, 6)
 (72) *Ala zure amudioak / Ni hagitz bainau maitatu!* (Gç 92)
 (73) *Ala zuhurzia eta perfezione handi baten seiñalea baita nork bere burua guti, eta bertze guziak hañitz idukitzea!* (Ch I 2, 4)
 (74) *Ala bozkariatzen bainaz.* (He Gudu 129)
 (75) *Ala dohatsuak baitire lurraren gañean zutaz berreginduak izatu diren arimak.* (Mih 22)
 (76) *Ordean, oi! ala bertzela baitoazi gauzak, hil ondoan!* (Dh 155)
 (77) *Ala baitzuten zertaz kontsola ukho egin izateaz munduari Jesu-Kristori yarraikitzezat!* (Larregi Testament 52. kap.)
 (78) *Ala urrun baita hedatu / Merezia duzun fama!* (Monho 38)
 (79) *Parabisua ene Erresuma, ala ederra baitzare, ala baitzare maitagarria.* (Jaur 117)
 (80) *Nere begietan ala baitzare eder. "Que vous êtes joli!".* (Gy 1 apud OEH)
 (81) *Ala baitzare adimendugabea!* (Duv LE "Ifernuaren gainean")
 (82) *Ene haurrak, ala baita neke, aberastasunetan beren gogoa dadukatenak sartezen Jainkoaren erresuman!* (Duv Mc 10, 24)

3.4.1.2. *Ala bait-* egitura Zuberoako testuetan

Iduri du *ala bait-* egitura bereziki errotu zela Zuberoan. Hala gure corpusetik atera datuek, nola egile zuberotarren eta *manexen* arteko konparantzak, hori iradokitzen dute. Atal honetan Zuberoako euskara historikoaren lekukotza sistematikoa dakargu. Adibideen pisuaren sobera ez zamatzeko *ala bait-* moldea gehien agertzen duten testuetako etsenpluak alde batera utzi dira: Maisterrenak (§ 3.4.1.3 atalean emanak) eta *Meditacioniac* liburuko gehienak; azken testu honetako zenbait (16)-(28) adibide sortan kontsulta daitezke, Baratciarten testukoei erkaturik.

Aldaketa fonologikoz gain,⁴⁶² Zuberoako testuetan ez dugu kanbiamendu argirik sumatzen. Lapurdin ez bezala (70)-(82), ekialdean ez dirudi *ala bait-* egituraren osagaien arteko distantzia denborarekin aldatzen den. Izan ere, joera dibergenteenak garai bereko bi testuetan atzeman ditugu: Maister, *ala beit-* sistematikoki loturik erabiltzen baitu (cf. § 3.4.1.3), eta *Saint Julien* trajeria, non aditza maiz urruntzen baita *ala* partikulatik.

⁴⁶² Aldi historikoan *ala bait-* > *ala beit-* aldaketa lekukotzen da, *bait-* aurrizkiak Zuberoan izan duen bilakaeragatik. Testu zaharretan *bait-* baizik ez da ageri (Oihenart, Zalgize, Etchart); Tartas edo Belapeirerengan *bait-* da ohikoena, eta *beit-* han-hemenka azaleratzen da. Aldaketa XVIII. mendean gorpuztuko da, bi aldaeren arteko proportzioa ifrentzikatuz. XIX. mendean *beit-* baizik ez da lekukotuko.

- (83) *O herioa, ala baita zure memoria [...] aspre, mingar, triste, eta karratz gizon bati. (Tt Onsa)*
- (84) *O Israel, ala baita handi Ienkoaren exia, [...] ala baita kabal, eta largo, handi da, eztu firik, gora da, immenso, eta relebatu. (Tt Onsa)*
- (85) *Ala ni bainitz gizon miserabilia. (Tt Onsa)*
- (86) *«O! Iinkoaren zuhurtziaren eta szientiaren aberastarzunen handitarzuna, ala baitira inkonprehensible eta adorable zure manamendiak eta zure bide saildiak» (Tt Arima)*
- (87) *Ala beiniz ni bekhatore malerousa, çombat bekhatuz cagaturic! (Othoitce 20)*
- (88) *Ala baitut sendi nitan ahalke eta confusione handi bat hain temerari, hain erho, eta hain ingrat içanez! Ô lurra! Ô erhauxa! (Othoitce 21)*
- (89) *Ala beitura plagnitceco, / Bekhatian lo direnac. (Othoitce 39)*
- (90) *Ala baita garatz hilce triste hori! (Othoitce 53)*
- (91) *Ala beiniçan ni uxumentu handian; / Jesus houna, hilic niz ni bici? (Othoitce 54-55)*
- (92) *Ala baita çoure aholkia, / Gincou Jauna, houn ezti eta bici! (Othoitce 60)*
- (93) *Ala beita ikharagarri / Criminel baten hilcia! (Othoitce 74)*
- (94) *Ala beita luce ene egoitia! / Gaiça debeiagarria! (Othoitce 86)*
- (95) *Ala, lo eztia, / lo mundian paregabia, / beteitaçu eretcheky / Salvaçale maitia! / Ala, berry ederra, / conxolamentu agradabilia, / beteitaçu eman hareky / Salvaçale eztia! (StJul 69-70)*
- (96) *Ala favory handia, / eguiazco Gincoua, / çuc eguin beteitaçu / socorry divinoua! (StJul 155)*
- (97) *O, Basilissa maradicatia, / ene thurmentaçalia, / ala betçait ynpossible / eny hire tentatcia. (StJul 348)*
- (98) *Ala berry ederra / nahy beteiçun eman, Julien, / surmontable beita / munduco gaiça gucien. (StJul 389)*
- (99) *Ala boneur handia / çuc goury emaiten, / ala beituçu goure eretcian / conduta eztia edukitcen. (StJul 407)*
- (100) *Ala çuc beteikuçu / rencompenxa handia prometatcen / eta eguiazco gloria / gouretaco adelatcen. (StJul 425)*
- (101) *Gincoua dela laidatu / eta bethy remestiatu, / ala placer handiacq / harecq emaiten beitutu. (StJul 1090)*
- (102) *O, themplu superboua, / ala beyhiz hy urguillux. (StJul 1144)*
- (103) *Ala hontarçun handia / beyta çutan edyreyten. (StJul 1150)*
- (104) *Ala colpu handia, / Alcoran! Ala beyta / haur masacre orriblia! (StJul 1155)*
- (105) *Ala crudelitate handia / hicq beituq exerçatu! (StJul 1242)*
- (106) *Ala hau phena handia! / Ala beinian çorthe gaiztoua! (StJul 1253)*
- (107) *Ala gaiça fachousa / beita haur gouretaco. (Edipa 348)*
- (108) *Ala beita triste / munduco ene içatia. (Edipa 422)*
- (109) *Ah Olimpia, ala nic beitutut / sofriccen phena handiac. (Edipa 424)*
- (110) *Ala beita othian / haur bicy tristia! (Edipa 818)*
- (111) *Ala beteitaq eguiten / egun placer handia. (Edipa 1014)*
- (112) *Ala imprudencia handia / nic jauki ukhen beitut! (SteEli 816)*
- (113) *Ala amourio handia / beitician harec gouretako! (SteEli 1293)*
- (114) *Ala amourio infinitoua / beitut nihautan posseditcen, / bihotz bat çoure maitatceko / sobera guti duçu edireiten! (SteEli 1303)*
- (115) *Ala crima handia nic / cometitu beitut gaiski! (SteEli 1556)*
- (116) *Ala maliür haundia, / beitzeit eni agitü. (Malqu 334)*
- (117) *Ala lekhü ederrian / izan beita bastitü. (Malqu 492)*
- (118) *Ah! Malhourous niçana, ala beytut nic arragret handi eygun guisa hountan edireytez! (UskLi 226-227)*
- (119) *Ala beitzen haur doba huna! / Gogo hunez jan düet, ja. (Chiveroua 69)*
- (120) *[Arnegi] Ala betaut phena egiten / zure ganik phartitziak. (Chiveroua 166)*
- (121) *Ah, ene büürüzagia, / ala beitüt phena handia. (Chiveroua 276)*
- (122) *Ala erhokeria handia beita bihotçaren estekatcia hiltcian khiaren pare diretekien es deus kerier! (Medit 50)*

- (123) Ala beitcirade maithagarri! Ala desiratceco beitcirade! *Eta ororen gatic ala guti beitcira mundian eçagaturic eta beguiraturic!* (Medit 132)
- (124) Ala fortuna tristia, /betzait eni gerthatü. (CanBel 342)
- (125) Ala eder beitcen Mariaren arima hain chahu elkhiric Jincoaren eskietaric! (MaiMarHil 18)
- (126) Ala beita haren bicitce ichil eta gordia ene bicitce herosti eta barreatiaren condenagarri! (MaiMarHil 81)
- (127) Ala dohatsu beinintçateke, ene salbaçale maitia, [...] çoure odolaren edateco eztatutan banintz. (MaiMarHil 134)
- (128) *Bena abisa mihiari, mihia!* Ala beita tresna lazgarria! (HOrdre 14)
- (129) Ala beikinate beldur eta loxa Iferniarentaco, damnatien oihu erdiragarriac entçun baguintça! (Myst 16)
- (130) *O ene salbaçale eta arrotz maitia; ala beteicüt nic çouri çor handia.* (Myst 40)
- (131) Ala beitzira goratia, Zer uhure! Zer grazia, zer fabore! (UNLilia “Oi Betleem!”)

Maiztasunaz denaz bezainbatean, erran daiteke *ala bait-* moldea biziki erabili zela XVIII. mendean, XIX.ean itzaltzeko. Zentzu honetan, mende luze batek bereizten dituen zubererazko bi imitazioeen alderatzeak argia eman diezaioke *ala bait-* egituraren galeraren norabideari.

3.4.1.3. Maister eta Inchausperen arteko konparantza

Maisterren testua oparoa da *ala beit-* egiturari doakionean. Hortaz, atal honetan harena eta Inchausperen *Imitacionia* alderatuko ditugu, manera honetan: Maisterrek *ala beit-* eman duen pasarteetarik abiatuz, Inchauspek bertan zer erabili duen erakutsiko da. Emaitza interesgarria da: Maisterrek 62 aldiz erabiltzen du *ala beit-* egitura, eta pasarte horietan Inchauspek askotariko aukerak baliatzen ditu:

- *wh-* galdetzailerik: 34 aldiz;
- *ala beit-* moldea: 20 aldiz;
- genitibozko egitura: behin (I 23, 1);
- *ai-*dun optatiborik: behin (IV 16, 3);
 - interjekzio soila: behin (IV 2, 4);
- [adjektibo + DAT/BEN] egitura: bi aldiz (I 22, 7 & III 43, 2); eta
- perpaus deklaratio huts: hiru aldiz (III 10, 5; III 32, 3; IV 2, 4).

Beraz, argi da Inchauspek ez duela Maisterrek bezainbeste erabiltzen *ala beit-*. Interesgarriago dena, diferentzia kualitatiborik ere bada: Maisterrek zein-nahi aditz formarekin baliatzen badu (aldiz, erroz) Inchausperen hogeitadi bideak lau formatara murrizten dira: *da*, *dira*, *diit* & *die*; hots, maiztasun handieneko orainaldiko formak. Inchauspek ez zituzkeen alegiazko *beiliro* (I 20, 4) edo *beikintzake* (I 25, 6) aise onartzen —eta are gutxiago *beilekidiçu* (II 12, 13)—.

	MAISTER	INCHAUSPE
I 3, 6	<u>Ala beita</u> <i>laster igaraiten mündüko gloria!</i>	<u>Ala beita</u> <i>laster igaraiten munduco gloria!</i>
I 18, 2	<u>Ala beitie</u> <i>aita saintiek desertian bizitze hersia, eta praubia kharreiatü! Ala beitie soferitü tentazione lüzerik, eta phenusik! Ala beitira etsaiaz ardiura izan eskerniatü! Ala beitie Jinkuari eskentü orazione üsürük, eta süz betherik! Ala beitie penitencia garratzik egin! Ala beitie zelo eta sü handirik ükhen profeitü ezpiritualarentako! Ala beitie gerla borthitzik egin bere biziuen hezteko! Ala beitie Jinkuaganat intenzione xahia eta xüxena ükhen!</i>	<u>Ala beitie</u> <i>saintiec desertian bicitce hersia eta praubia eraman! Ala beitie igourtzi tentacione luceric eta phenousic! Ala beitira ican exayaz ardura eskerniaturic! Ala beitie Jincoari eskentu oracione ussuric eta suz betheric! Ala beitie penitencia garratzic eguin! Ala beitie zelo eta su handia ukhen berthutian aitcinatceco! Ala beitie guerla borthitzic eguin bere biciouen hezteco! Ala beitie Jincoa tcherkhatu intencione chahu eta chucheneki!</i>
I 20, 4	<i>Behinere alagrantzia igaraiten den bat txerka eliruana, behinere mündü hunez kasürük egin gabe leguena; ala beiliro⁴⁶³ harek bere kontzentzia hunik begira!</i>	<i>O behinere boztario igarancorra tcherkha eliroenac, eta behinere mundu hunez casuric eguin gabe legoenac, combat chahu beguira liroan bere contcentcia!</i>
I 20, 4	<u>Ala beiliro</u> <i>harek bake eta phausü handi bat goza!</i>	<u>Cer</u> <i>bakia eta phaussu handia goça liroan!</i>
I 22, 6	<u>Ala beita</u> <i>gizonen flakezia handi, eta bethi biziuetarat erortoki!</i>	<u>Ala beita</u> <i>handi guiçonaren chabortarcuna! Bethi beita gaizkiala erortoki.</i>
I 22, 7	<u>Ala beikira</u> <i>desdixatü, hula phausialat nahi bagira arrimatü, bakia eta segürantzaz beikünü bezala!</i>	<u>Çorigaitz</u> <u>gouretaco</u> , <i>nahi baguira hola phaussialat eman, bakia eta salbamentia seguraturic baguntu becala, eztugularic goure bicitcian orano eguiazco saintutarçunaren herecharic eracouxi!</i>
I 23, 1	<u>Ala beita</u> <i>gizonaren bihotza lanphüts, eta gogor: oraiko gaizer baizik eztezan goguarik eman, eta jin behar direnak eztitzan hobeki ikhus!</i>	<u>O</u> <u>guiçonaren çorokeria</u> <u>eta</u> <u>bihotzaren gogorra!</u> <i>oraicoer baicic ezteçan casuric eguin, eta guerocoez eztadin ohart!</i>

⁴⁶³ Hala 1757 eta 1838ko edizioek, nola Klasikoen Gordailuko transkripzioak eta Davanten edizioak *beiloro* ematen dute.

	MAISTER	INCHAUSPE
I 23, 4	<u>Ala beita</u> dohatsü, eta abisatü, orai bizitzera iseiatzan dena, hiltzeko orenian ediren nahi lizatian bezala!	<u>Ala beita</u> dohaxu eta çuhur, orai isseyatcen dena bitcitcera, heriotciac ediren deçan nahi dian guisa!
I 23, 7	<u>Ala beitura</u> hanitx, bizitze lüzian inganatü izan direnak, eta uste gaberik arimak khorpitzetarik jalki zaitzenak!	<u>Combat ezтира</u> inganatu direnac, eta ouste gabe arimac khorpitzetic elki çaitzenac?
I 25, 5	<u>Ala beita</u> ezti, eta maithagarri, fraide debot, eta süz bethen, bere xedia untsa begiratzan dienen ikhustia! <u>Ala beitura</u> triste eta greugarri, bide gaixtuan duatzanen ikhustia, zuñek ezpeitüte begiratzan, hen izatiari so daudian xediak! <u>Ala beita</u> damügarri, bere izatiari so daudian gaizen laxükeriaz uztia, eta arrankürarik ihurk üken behar elükianetarat, bere goguaren ezartia!	<u>Çoinen</u> bozgarri den eta goço, Jincoaren cerbutchian fidel eta sutu diren guiçonon ikhustia, bethi chuchen bidian eta erreylan bici direnen! Aldiz, <u>çoinen</u> phenagarri den eta thorpe okher dabilzanan ikhustia, bere eguinbidiac bazterrialat utziric. <u>Ala beita</u> damugarri bere estatiari so daudien lachukeriaz uztia, eta hari eztaudenez arrancuratcia.
I 25, 6	Jesüs krüzifikatü izan dena, gure bihotzuala jin baledi; <u>ala beikintzake</u> bertan ikhas, gaiza jakin behar dütügünak oro!	Oh! Jesus crucificatia goure bihotzian sar baledi, <u>çoinen laster</u> eta ounxa jakinxuturic guinatekian jakin behar dutugun oroz.
II 8, 1	<u>Ala beita</u> oren dohaxia, Jesusec nigarretaric, eçpirituçco alagranciala deitzen diana! <u>Ala beitcira</u> idor, eta gogor, Jesus gabe! <u>ala beitcira</u> buru arhin, eta bano cerbait, Jesus gabe, desiratcen balin baduçul!	<u>Ala beita</u> dohaxu orena, çointan Jesusec nigarretaric deitzen beitu eçpirituzco boztarioala! <u>Çoinen</u> agor eta gogor ciren Jesus gabe! <u>Çoinen</u> erho eta hux, Jesusez besteric gudiciatzen duçunian!
II 11, 3	<u>Ala beitu</u> indar handia Iesusen amouriouac, nahassiric eçtenian guihauren abantalla, edo amourio çoumbaiteç!	O <u>çoinen</u> azcar den Jesusen amourio chahia, eztenian nahassiric, nourc beraren amourioareki eta ounxa nahiareki!
II 12, 13	<u>Ala beilekidicu</u> bara gloria handi bat; çougnen handi liçate saintien ororen boçtarioua eta çougnen abantallous, proximouari honialaco eman cinirouan exemplia!	<u>Cer ouhouria</u> liçatekian çouretaco! cer boztarioa saintu gucientaco! cer exemplu phizgarria lagun-khidentaco!
III 10, 1	<u>Ala beita</u> handi, Jauna, zure lotsa dienen, begiratzan düzün eztitarzünaren hanitxtarzüna!	O <u>çoinen handi den</u> çoure beldur direnentaco beguiratzan duçun eztitarzünaren hanitza!

	MAISTER	INCHAUSPE
III 10, 5	<u>Ala beita</u> uhure, eta gloria handia, zure zerbützatzia, eta zure amurekatik, beste gaiza ororen mesperetxatzia!	Ouhoure handia duçu eta gloria handia, çoure cerbutzatzia, eta çouregatic beste gaiça gucien gutiestia.
III 12, 4	<u>Ala beitora</u> plazer hurak, direnak oro, llabür falsü gaixto, eta ahalkeizün.	<u>Ala beitora</u> llabur eta falxu, plazer hourac oro! <u>ala beitora</u> itzoussi eta ahalkegarri!
III 14, 3	<u>Ala beität</u> nik nihaurtzaz sendimentü ümilik, eta aphaltik ükhen behar! <u>ala beität</u> ezdeus uste ükhen behar, dela zerbait huntarzünen üdüripen düdana! <u>Ala beität</u> nik, aphalt beno aphaltago jarri behar, Jauna, zure jüjamentien leze haniaren pian, zuñtan edireiten beität, ni besterik deus enizala, ezdeus eta ezdeus baizik!	Oh! <u>coinen</u> umil eta aphalt içan behar dien nihaurtzaz dutudan sendimentiec! <u>coinen</u> ezdeus den nitian cerbait houn uduri çaitadana! <u>Coinen</u> aphalt erori behar dudan çoure jujamentien barnan, ban edireiten beitut eniçala deus besteric, ezdeus eta ezdeus baicic.
III 27, 4	<u>Ala beita</u> zühür gisa hortan gaizak ikhusten düttiana.	<u>Ala beita</u> çuhur gaicac hola ikhousten dutiana!
III 32, 3	<u>Ala beitora</u> hanitx, haren ahoz laidazaliak, bena hareganik hürrün dago hen bizitzia, hura da orotra ere, harri preziatü hanitxi gorderik daguena.	Baduçu ahoz houra laidatzen beitie, bena bicitziaz hartaric hurrun beitaude; areta houra duçu perla balioua, hanitzi gorderic dagoena.
III 43, 2	<u>Ala beitora</u> desdütatü, gizonenganik hanitx gaiza eztakienik jakin nahi dienak, axol handirik üken gabe, zuñ den ene zerbütxatzeko bidia!	Dohacaisto, guiçonenganik hanitz gaiça jakin beharrez dabiltzaner, eta ene cerbutchatzeco bidiaren jakin beharrez acholic eztiener!
III 45, 3	<u>Ala beitzen</u> zühür arima saintü zioianak, ene ezpiritia fundatürrik, eta borthiztürrik diagozü Jesü-Kristetan.	<u>O coinen</u> çuhur cen sainta handi houra, santa Agatha, çoinec beitzioan: ene arima lanthaturic da eta segurtaturic Jesu Kristetan.
III 45, 4	<u>Ala beikütüzü</u> aitzinetiko ikhuste handi bateki abisatü...	<u>Coinen</u> çuhurki abisatu gutuçun...
III 45, 5	<u>Ala beita</u> hun, eta bakezko, bestetzaz ixilik egoitia!	<u>Coinen</u> houn eta bakegarri den bestetzaz ichil egoitia!
III 45, 5	<u>Ala beita</u> segür, zelüko graziaren untsa begiratzeko, gizonen aitziniala agertziari ihesi egitia!	<u>Coinen</u> segur den celuco graciaren beguiratzeco, genten aitzinialat aguertziari ihes eguitia.

	MAISTER	INCHAUSPE
III 45, 5	<i><u>Ala beita</u> henitxentako gaixto izan, hen berthütia ezagütü, eta laidatü izan den, behar beno lehen! <u>Ala beita</u> hanitx profeytable izan, segretki graziaren begiratzia, bizitze hütskor huntan, zuñ dena oro, tentazione, eta gerla baizik ezpeita.</i>	<i><u>Combatentaco</u> gaisto içan <u>den</u> berthute aguertia eta goizegui laidatia! Eta <u>coinen</u> balious içan den gradaren gorderic beguiratzia, bicitze huxcor, oro tentacione eta guduca den hountan!</i>
III 47, 2	<i>Elas miserable nizana, <u>ala beita</u> ene hebeko egoitia lüzatü!</i>	<i>O esteyaria, <u>coinen</u> luce den ene desterria!</i>
III 53, 2	<i><u>Ala beitu</u>ke konfidantxa handia, hiltzerako phüntian, mündü huntako gaizaren baten ere estekamentürik ezütianak.</i>	<i>O <u>cer</u> konfidantza <u>dukian</u> hiltzeco menian, mundu hountaco gaicer estecamenturic batere eztianac!</i>
III 55, 4	<i><u>Ala beitu</u>t, Jauna, ezinago zure graziaren mengua handia, bai gaiza hunaren hasteko, bai hartan aitzina juaiteko, bai-etare haren akabatzeke.</i>	<i><u>Ala beitu</u>t arren, Jauna, çoure graciaren behar handia, ounxaren hasteco, aitzina eramaiteco eta burutzeco!</i>
IV 1, 5	<i>Elas <u>ala beita</u> gaiça aphurra, nic eguiten dudana! <u>Ala beitu</u>t thempora aphur eçarten, errecibitcera adelatcen niçanian!</i>	<i>Eta elas! <u>coinen</u> guti den nic eguiten dudana! <u>coinen</u> aphur dembora eçarten dudan comunione saintiala adelatzeco!</i>
IV 1, 10	<i>O mundiaren creaçale Jingo ecin ikhousten ahal cirena, <u>ala beiteicu</u>çu batçarre miragarria eguiten: <u>ala beitu</u>çu eçtiki eta magnouski çoure haitatiac erabilten, sacramentu hountan, çoure khorpitç propia errecebitceco eskentcen deyeçunian.</i>	<i>O Jingo handia, mundiaren Creaçale ecin ikhousten cirena, <u>ala beitu</u>ra miragarri çoure eguitatiac goure eretzian! <u>cer</u> hountarçuna eta ezitarçuna eracousten duçun çoure haitatiantaco, cihaur janharitzat sacramentu hortan eskentzen citzaitzenian.</i>
IV 2, 4	<i><u>Ala beitu</u>çu horiegatic esker, eta laidorio handiric hartce!</i>	<i><u>Hor deitzugu</u> çor goure esker eta laidorio bandienac.</i>
IV 2, 4	<i>O <u>çougnen</u> sendogarri, eta profeytable içan den çoure dessegna, sacramentu haur arima jaki içan ledin, manu eman çunianian! <u>Ala beita</u> eçti, eta maithagarri, çu cihaur haçcurrutaco emanic, daducan banketa! <u>Ala beita</u> miragarri, Jauna, çoure laneguina! <u>Ala beita</u> photerous, çoure indarra! <u>Ala beita</u> ecin erran beçalaco, çoure</i>	<i>O gogo salbagarria eta gouretaco abantallaxia, sacramentu horren estabiltzera ekharri çutiana! O apairu goçoa, apairu maithagarria, çointan cihaur janharitaco emaiten beitzira! O Jauna, <u>coinen</u> miragarri den çoure obra! <u>coinen</u> photerexu çoure indarra! eta <u>coinen</u> sinhexgarri</i>

	MAISTER	INCHAUSPE
	<i>eguia!</i>	<i>çoure eguia!</i>
IV 10, 5	<i>Ala <u>beitie</u> caritate aphur, eta debocione flakia, hagn ehignera comunione saintia eiçten dienec! <u>Ala beita</u> dohaxu, eta Jincouaren eretceco maithagarri, guisa bateç bicitcen, eta bere contcentcia hagnbeste chahutarçuneki beguiratcen diana.</i>	<i>O <u>çoinen</u> ephel dien Jincouaren amourioa, çoinen flacu debocionia, hain ehignera comuniatzia gueroalatzten dienec! <u>Ala beita</u> dohaxu eta Jincouaren gogaraco, bici dena hain chuchenki, eta bere contzentzia beguiratzen diana hain chahu.</i>
IV 11, 1	<i>Ecinago eçti ciren Jesus Jauna: <u>ala beita</u> handi çoure banketian, çoureki jaten dian arima debotaren eçtitarçuna.</i>	<i>Jesus Jauna, ecinago ezti cirena, o <u>çoinen</u> handi den çoure mahainian çoureki jaten dian arima Jincotiararen siraxa!</i>
IV 11, 6	<i><u>Ala beita</u> aphecen eguin bidia handi, eta ouhouragarri, çougni eman içan beita, bere hitç sacratietçaç, majestateçco Jincouaren consecratcia, haren bere eçpagnetçaç benedicatcia, eskietan ethekitia, aho propiaç errecebitcia, eta bester emaitia. <u>Ala beitie</u> apheç baten eskieç chahu içan behar, haren ahouac garbi, haren khorpitçac saintu, haren bihotçac theyarçun gabe; chahutarçunaren Jincoua houra beithan hagnbestetan sartcen denen gagnen!</i>	<i>O <u>çoinen</u> chahu içan behar dien eskieç! <u>çoinen</u> saintu khorpitzac! <u>çoinen</u> thounaric gabe bihotzac, egun oroz chahutarçunaren Jincoua errecebitzen dian aphezarenac!</i>
IV 13, 2	<i><u>Ala beita</u> eçti, Jauna, çoure eçpiritia, duçunen gagnen hountarçuna, çoure haurrer çoure eçtitarçunaren eracousteco, hen, celutic jaisten den ogui ecinago eçti bateç, errekeitatcecoua!</i>	<i>Oh! <u>çoinen</u> ezti den, Jauna, çoure bihotza! Çuc çoure haurrentzat duçun amourioaren eracousteco, celutic jaisten den ogui ecinago eztiaz nahi beittutuçu errekeitatu!</i>
IV 14, 1	<i><u>Ala beita</u> handi, Jauna, çoure larderia dienen gorderic beguiratcen duçun eçtitarçunen hanitchatarçuna.</i>	<i>Oh! <u>çoinen</u> handi den çoure beldurra dienetaco beguiratzen duçun eçtitarçunen tresor gordia!</i>
IV 14, 2	<i><u>Ala beiten</u> suç betheric hen fedia çougn, çu sacramentian present cirela, borogantçataco</i>	<i>O <u>çoinen</u> agueriki eracousten dian hayen fede suz bethiac çu han, sacramentian present cirela!</i>

MAISTER

INCHAUSPE

cerbutchatcen beita.

- IV 16, 3 *Ala beinuke nahi çoure presentciaç suç betha, erra, eta cihaurtara ossoki khambia nentçaçun, Amourecatic graciac, eta amourio suç bethiaren indarrac, çoureki bihotceç juntatu içateco, hourt eracitcen nundialaric, bieç eçpiritu bat baicic eçkeneçan eguin.* *Ainentzaçu çoure presentziaz ossoki susta, erra eta cihaurtara khanibia! Ezpiritu bat eguin nadin çoureki; çoure graciaren berthutez eta amourioaren suyaz çoureki hourturic.*

- IV 18, 2 *Ala beita dohaxu simple içatia, eta eçpiritia phenatcen dien gaicen bide gaitçac eiticiric, Jincouac balexa hen bicitcia ican cedin hen Jincouaren manien chenda ordoki, eta segurian ebiltia!* *Ala beita laster igaraiten munduco gloria! Jincouac balexa hen bicitcia ican cedin hen jakitiaren arauco! Ordian cikecien ounxa iracourtu eta ikhassi.*

3.4.2. Bestelako sintaxiak

Bordel bertsolariak erlatiboazko egiturarekin baliatzen du *ala* (132), eta ber gauza atzeman dugu Etchahunengan (133). Aldiz, (134)-ko adibidean [*ala* + *-(e)la*] egitura ageri da; gure corpusean bitan ageri da sintaxi hori (135) & (136).

- (132) *Ala oren tristia izan zena / Nik maitatu zintudana!* (Bordel 65)
 (133) *Ala nik ùkhen dūdān fortūna trixtia!* (Etchahun “Filipeñekuak”)
 (134) *Bainan ala ederra izan dela enetzat lehenbiziko giristinoa egin dudan eguna!* (Prop 1899, 84 *apud OEH*)
 (135) *Ala capable içala bihotcic gogorrenaren phorrocatceco!* (Medit 63)
 (136) *Ala diala aspaldi ofenxatcen dudala ene creaçalia!* (Myst 32)

Azkenik, gainerako testuek *ala bait-* ematen dutenean Baratciartek *ala bai* ematen du sistematikoki, menturaz *ala bai(t) naiz* → *ala bai naiz* berranalisiaren bidez esplikatzen dena (137)-(141).

- (137) *O secula, o eternitatea, ala gaia bai haiz bihotcic gogorrenaren porroscatceco!* (Brctc 132)
 (138) *Ala urrun içatu bai da ene gogoia amodio hortaric!* (Brctc 201)
 (139) *Helas, ala huts handitan erori bai naiz pontu hunen gainean!* (Brctc 208-209)
 (140) *Ala beraz dohatsuac bai dire lurraren gainean berthute huntaz berreguinduc diren arimac!* (Brctc 224-225)
 (141) *Ala maitagarria bai çare! Ala desiratcecoa bai çare! Eta guciarequin ala guti maitatua eta eçagutua ere bai çare munduan!* (Brctc 226)

3.5. Ondorioak

Lazarragaren salbuespen handiarekin, historikoki *ala* harridurazko partikula Iparraldeko euskarazkotzat har daiteke. Semantikaren aldetik *ala* partikulak miresmena eta estonamendua adieraz ditzake. Sintaxiarenetik, *ala* aditz gabeko testuinguruetan agertzen ahal da, haien artean [*ala* + genitibo + izenondo] egituran. Azken hori ohikoagoa da lapurteraren tradizioan, Zuberoako testuetan nekez aurkitzen delarik —lapurteratik moldatuak izan diren testuetan genitibo hori sistematikoki kendua izan da—. Bestenaz, perpaus jokatuabeetan *ala* partizipio perfektiboarekin ager daiteke eta, aditz laguntzailea eliditua bada, imperfektiboarekin ere. Perpaus jokatueteetan *ala* bereziki *bait-* aurrizkiarekin konbinatzen da; *-(e)n* edo *-(e)la* atzizkiekiko adibiderik ere atzeman dugu.

Zuberoari hertsatuz, *ala bait-* testu zaharrenetan ageri da (ondoren *ala bait-*), eta *ala* soila XVIII. mendearen azken partean. Oro har, *ala bait-* moldea XVIII. mendean lekukotu dugu, eta XIX.ean haren testigantza anitz beheititzen da. Haren galera alegiazko formetarik abiatu zatekeen, maiztasun altueneko formetara mugatzeko (*ala baita*, *ala baitira*...); Maisterren eta Inchausperen arteko konparantza sistematikoa horren argigarria da. Tradizioen arabera desberdintasunik ere suma daiteke: *ala bait-* oroz gainetik idatzizko tradizioan erabilia da; *a contrario*, da herri antzertiko testuetan *ala* soila idazleengan baino anitzez maizago ageri da. Azkenik, *ala* partikularen eta aditzaren arteko distantzia oso aldakorra da; Lapurdiko tradizioan joera bat deskriba badaiteke —denboran aitzina, aditza *alatik* hurbilago—, Zuberoan ez dezakegu horrelakorik berma: bi muturretako lekukotasunak garai bertsukoak dira.

4. Desgenitibizazioaren historiaz: subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen)

- 4.1. Sarrera
- 4.2. Metodologiaz bi hitz
- 4.3. Objektu zuzenaren genitiboa (TOGen)
 - 4.3.1. TOGen gramatiketan eta testuetan
 - 4.3.2. TOGen: ikuspegi diakronikoa
- 4.4. Agentea genitiboan, erromantzeen sartua
- 4.5. Euskararen berezko markatze genitiboa, O-tik kanpo ere?
 - 4.5.1. Bossong vs. Abaitua & Trask eztabaida
 - 4.5.2. Auziaren gakoa: aditz-izenaren izen ala aditz izatea
- 4.6. Genitibozko subjektu iragangaitzak (ISGen)
 - 4.6.1. ISGen: existentziaren frogantza.
 - 4.6.1.1. Datibozko osagarriarekin
 - 4.6.1.2. Atributu eta kopularekin.
 - 4.6.1.3. Atributu gehi inesiboarekin
 - 4.6.1.4. Egitura predikatiboak
 - 4.6.1.5. Soziatiboarekin
 - 4.6.1.6. Leku osagarriekin: ablatibo, adlatibo, inesibo
 - 4.6.1.7. Denbora osagarriekin
 - 4.6.1.8. Modu adberbioekin
 - 4.6.1.9. Instrumentalaz
 - 4.6.2. ISGen erregela zertan den
 - 4.6.3. ISGen: jatorriaren gaineko hipotesiak
- 4.7. Ondorioak

Languages can also be said to have “ergative syntax”; i.e., some rules of coordination and/or subordination will treat O and S in the same way, and A rather differently. (Dixon 1979: 62).

4.1. Sarrera

Artikulu honetan ikuspegi berri batetik aztertuko dugu euskararen genitibizazioa, orain arte genekiena bilduz eta ezezagun egon den beste genitibizazio molde bati lotuz. Hizkuntzalari gehientzat euskarak morfologia ergatiboa bezain sintaxi akusatiboa erakusten du (Oyharçabal 1992; Trask 2002). Maila sintaktikoan, beraz, euskararen lerratze eredua nominatibo/akusatiboa da, subjektu iragankorrak (A) nahiz iragangaitzak (S) berdin tratatzen baititu, eta objektu zuzenak (O) era diferentean. Eredu horren proposatzean, ondoko elementu sintaktikoak aipatu izan dira: kontrola, agintera, izenordain elkarkariak, objektuaren

genitibizazioa, juntadura, koordinazioa eta erlatibizazioa (Albizu 2011). Ez da gure xedea eztabaida tipologikorik piztea,⁴⁶⁴ baina bai, ordea, iraganean gauzak desberdin izan diratekeela erakustea, aipatu elementu batean bederen. Mendeko perpaus nominalizatuetako argumentuen markatzeari doakionean, hain zuzen, ikusiko dugu ekialde zabaleko euskarak noizbait O ez ezik, S ere genitiboan eman duela. Hasteko, euskarari orain arte ezagutu zaion genitibizatze motaz arituko gara, erran nahi baita objektu zuzenarenaz: lehenik hurbiltze kontzeptual bati lotuko gatzazkio (§ 4.3.1), eta gero ikuspegi diakroniko bati (§ 4.3.2). Ondoren, TOGen delakotik kanpoko genitibizazio etsenpluak aztertuko ditugu, nagusiki subjektu iragangaitzarenak (ISGen) (§ 4.5), fenomeno horrek dakartzan ondorioak aztertuz. Azkenik, genitibozko subjektu iragangaitzen jatorriaren gaineko hipotesi bat proposatuko dugu, genitibozko markatzearen gaineko hipotesi orokorrago baten baitan (§ 4.6.3).

4.2. Metodologiaz bi hitz

Euskararen genitibizazioaz aritu diren euskalari eta gramatikagileen ekarpenak jasotzean ez dugu beti esplizitutasuna bilatu, batez ere XIX. mendeko lan deskriptiboei doakienean: hauetan fenomenoak jasorik izatea aski izan zaigu, haren berri zuzena ez eman arren. Bestalde, *genitibizazio* terminoa maiz baliatuko bazaigu ere, zehaztapen bat egin behar da: *genitibotze*, *genitibizatze* edo *genitibizazioaz* mintzatzeak lehenago genitiborik gabe agertzen zen elementu batek berantago genitiboa hartu duela lekarke. Ikusiko denez (§ 4.6.3), euskararen genitibozko subjektu eta objektuen bilakaera aztertzetik ezin da ondorioztatu horrelakorik gertatu den eta, beraz, ez dugu *genitibizazio* terminoa erabiltzea apropos ikusten. Izan ere, hastapen batean genitiboz emanak ziren argumentuen *desgenitibizazioa*⁴⁶⁵ gertatu dela proposatuko dugu. Ikuspegi diakroniko horretatik, *genitibozko markatzearen* kontzeptua ere

⁴⁶⁴ Ergatibotasuna zertan datzan ere ez bide da Dixonek definitu zuen bezain argi. *Ergatibo* kontsideratzen ohi diren hizkuntza gehienek ez dute eredu komunik erakusten. Izan ere, *ergatibo* etiketaren arrakasta handia ezaugarritzatze negatibo baten ondorioa dateke: gehiago litzateke nominatibo/akusatibo lerratze sistema argia dutenen hizkuntzetarik bereizteko. Bihoa aipu hau: “Dixon’s formulation of S, A and O, the « universal syntactic-semantic primitives », is based directly on the myth of ergativity as one of just two basic « alignments ». This way of thinking of things would not occur to us if we only had nominative languages to look at; for those Subject and Object are sufficient. The distinction of A from O is a direct reflection of the idea (probably traceable to Sapir 1917) of ergativity as sort of a complement to nominativity, where there are exactly two possibilities —the single argument of an intransitive can pattern with one or the other of the arguments of a transitive clause” (DeLancey 2005: 6).

⁴⁶⁵ *Desgenitibizazio* terminoaren adiera neutro eta etimologikoa proposatzen dugu: ‘genitiboa kendu edo ordezkatu’. *Desgenitibizazio* prozesuak ezagunak dira dakhini eta konkani hizkuntzetan (Bhaskararao & Subbarao 2004: 26-35).

ez litzateke guztiz zehatza, neutroago suertatzen bada ere, hain zuzen ere *desgenitibizazioa* izan baitzen subjektuak *markatzeko* hizkuntzak hautatu zuen bidea, *markatzearen* adiera ‘beste argumentuetarik era diferentean adieraztea’ izanik.

Corpusari doakionean, oro har Iparraldeko testu zaharretan xerkatu dugu, arreta handien zubererari eta inguruko mintzoei eskainiz. Ondoko egile eta testuek ongi lekukotzen dute subjektu iragangaitzaren markatze genitiboa: Tartas (1666, 1672), Belapeire (1696), *Oloroeko katixima* (1706), *Sainte Elisabeth de Portugal* (Eskiula, 1750), Maister (Ligi, 1757), *Charlemagne* (~1835), *Boubane eta Chilhoberde* (XVIII. mendea), *Saint Julien d’Antioche* (1770), *Jouanic Hobe eta Arlaita* (Olhaibi, 1788), *Edipa* (1793), *Malqu eta Malqulina* (Arue, 1807), *Kaniko eta Belxitina* (Larribarre, 1848), *Recoquillart eta Arieder* (Roland pastoralaren barneko fartsa) edo zubererazko *Meditacioniac* (1844). Hein ttipiago batean, ondokoek ere: Leizarraga, Materra, Axular, Etxeberri Ziburukoa, Archu, Duvoisin edo Adema “Zalduby”.

Bistan denez, lekukotasun batean fenomenoaren ez aurkitzetik ezin idoki daiteke delako egileak ez zuela ISGen baliatzen. Bada, zenbaitetan ikusten dugu testu batean ez dela aditz iragangaitza duen mendeko perpaus nominalizaturik, edo ageri ere, guk nahi ditugun aditz osagarrietakorik gabe gertatzea. Adibide garrantzitsu batentzat, horrelakoa da Etxepareren kasua. Hau da, ISGen fenomenoaren testuingurua ez da testu guztietan agertzen, eta hein handi batean hori mendeko perpausen nominalizatzeko joeraren araberakoa dateke. Bestela erraiteko, zenbatenaz mendeko perpaus jokatu gehiago, hainbatenaz ISGen agertzeko aukera gutxiago.

4.3. Objektu zuzenaren genitiboa (TOGen)

4.3.1. TOGen gramatiketan eta testuetan

Euskararen sintaxian bada aski aipatua izan den fenomeno bat, oraingoz *genitibizazioa* deituko duguna. Euskararen genitibizazioa mendeko perpaus nominalizatuetakosagarri zuzenean (O) gertatzen da, eta euskalaritzan usuen *Transitive Object Genitive* deitua izan da (TOGen hemendik aitzina). Egun, genitiboeko objektu hauek Ekialde zabaleko euskaran dira ezagunak. Perpaus nominalizatuei doakienean, gramatikagile modernoek honako aukerak proposatzen dituzte:

- (1a) *Aita kalean ikusteak harritu nau.*
- (1b) *Aitaren kalean ikusteak harritu nau.*
- (1c) *Aitak etxe eder hori egiteak harritu gaitu.*
- (1d) **Aitaren etxe eder hori egiteak harritu gaitu.*
- (1e) *Aita lehenbailehen etortzeak poztu nau.*

- (1f) **Aitaren lehenbailehen etortzeak poztu nau.*
(Abaitua & Trask 1987)

Ikusten denez, halako perpausetako argumentuen artean soilik O izan daiteke genitiboan emana (1b), eta sekulan ez A (1d) edo S (1f). Erran bezala, TOGen posible da perpausaren aditza nominalizatua denean, edo *ari izan* perifrasiari: *Jin nintzen aitaren ikustera* edo *Aitaren ikusten ari nintzen*, baina **Aitaren ikusi nuen*. Erregela ezinago markagarri da ondoko pasartean:

- (2) *Galthoa: Cer manhatcen deycu Eliçac bostgarren maniaz: laur themporac, vigiliac eta Goroçuma barour itçac ossoki? Ihardestea: Manhatcen gutu Goroçumaren, laur themporen eta vigilia manhatien beguiratcera (CatOlo 77).*

XIX. mendeko zenbait gramatikagilek fenomenoaren berri guti gorabehera implizitua eman zuten. Guk dakigula, genitiboazko objektuarekiko lehenbiziko erreferentzia Inchauspere lanean atzematen da, guk *aditz-izen* gisara ezagutzen ditugun formez, baina harentzat izenki huts diren *nom verbaux* direlakoez tratatzean (1858: 7-8) —aitzinago itzuliko gara afera honetara—. Gèzeren gramatikan ere implizituki barneratzen da TOGen fenomenoak:

Il résulte du caractère de l’infinitif que, lorsqu’un substantif est en français régime d’un infinitif, il se trouve en basque le complément d’un substantif, et il doit être mis au cas demandé par son rapport avec son substantif ; ex. *je l’ai vu envoyer le domestique*, ‘mithilaren igorten ikhousi dut’ ; *nous sommes créés pour servir Dieu*, ‘creaturic gira Jincouaren cerbutchaceco’ (*pour le servir de Dieu*) (1873: 26).

XX. mendean Gavel & Lacomberen gramatikan era egokian jasotzen da TOGen:

Normalement, dans les dialectes cispyrénéens, lorsqu’un substantif verbal est de ceux qui, par leur signification, seraient susceptibles d’avoir un complément d’agent, et par suite correspond pratiquement à un infinitif transitif des langues romanes, le mot qui, dans ces mêmes langues, serait le complément d’objet direct de l’infinitif, est mis au génitif déterminatif. Ex : ZURE IKHUSTEA *bethi enetzat atsegin handi bat izanen da*. “Vous voir sera toujours pour moi un grand plaisir”. BETHIRIREN IKHUSTEAN *eztut ezagutu*. “En voyant Pierre je ne l’ai pas connu”. *Bethi hari GAUZA BERAREN ERRAITEAZ aski dut*. “J’en ai assez de toujours lui dire la même chose” (1937: 42).

Gavel eta Lacombe konturatu ziren TOGen araua ez dela sistematikoa Iparraldean. Elissambururen etsenplua gero deskribatuko den hertsapen posibleetako batean sartzekoa da (objektua aditz nominalizatuaren eskuinean agertzen denean):

Mais en d’autres dialectes le mot qui serait le complément d’objet direct de l’infinitif roman est traité à la façon d’un sujet passif et mis simplement au nominatif. Cette pratique n’est d’ailleurs pas inconnue aux dialectes cispyrénéens, comme le montre l’exemple cité plus haut,

emprunté à une chanson d'Elissamburu, *Galdegiten dut grazia, / dudan bezala hasia, / akhabatzeko bizia*, où “la vie” est au nominatif; mais dans ces dialectes le tour *biziaren akhabatzeko* serait beaucoup plus courant (*ibid.*).

Ondoren Lafittek (1944: 222) zenbait zehaztapen ekarri zuen: i) aditz-izena lokatibo edo komitatiboan agertzen denean objektua ez da genitibizatzen; ii) objektu zuzena aditzetik aski urrun agertzeak genitiboazko markatzea zailtzen du; eta iii) erramolde fosilduak —maizenik *othoitz egin* bezalakoak— arautik kanpo gelditzen dira. Ohar batean, halaber, Lafittek erran zuen objektua aditz-izenaren ezker ala eskuin agertzeak ez lukeela inporta.

Lafitteren gramatika erreferentziatzeko lan bihurturik, ondotik etorri diren euskalariek haren datuak baliatu dituzte. Horrela gertatzen da Heathen lanarekin (1972), TOGen inguruan egin den lanik sistematikoena, guretzat zenbait puntutan gainditua izan arren. Harentzat, munduko hizkuntzetan ohikoa dena gertatzen da euskaraz ere: morfologikoki kasu markatu gabea daraman osagaiak du genitiboa hartzen, eta ez alderantziz. Hortaz, turkieraz aditz iragankorren objektuek ez baina subjektuek genitiboaren hartzeko arrazoia hortxe datza: hizkuntza horretan subjektu iragankorrek morfologikoki markatu gabeak izatean, euskaraz ez bezala (1972: 51). Euskararen kasu sistemak batera tratatzen ditu subjektu iragangaitzak eta objektu iragankorrek, subjektu iragankorra ergatiboaren bidez markatua denean. Horixe da sistema ergatibo batean espero dugun bereizkuntza.

Baina genitibizatzean, euskarak ez ditu subjektu iragangaitzak eta objektu iragankorrek berdinzki tratatzen. Izan ere, TOGen euskararen sintaxia akusatiboa dela argudiatzeko baliatzen diren elementuetako batentzat hartua izan da (Oyharçabal 1992; Trask 2002; Albizu 2007), kontu eginik genitibizazio molde hau duten euskalkiek osagarri zuzena (O) dutela markatzen, subjektu iragangaitzak (S) zein iragankorrek (A) batera tratatuz. Heathen azalpena arrazoi funtzionaletan datza, genitiboa desanbiguatzeko baliagarri denean alegia: “Any overt NP can be unambiguously interpreted; with a transitive verb *-ak* is always ergative singular, *-en* absolutive plural (converted into genitive plural), etc.” (*ibid.* 57). Hurbiltze funtzionalak esplika lezake zergatik subjektu iragangaitzak ez diren genitibizatzen: kasu-markei doakienean, perpaus iragangaitzek ez dute anbiguo gertatzeko arriskurik, baina bai perpaus iragankorrek:

- (3a) *Arraina jaten ari da* → ‘Arrainak jaten du’ / ‘Arraina jaten du’ (nork zer jaten du?).
 (3b) *Arrainaren jaten ari da* → ‘Arraina jaten du’ (badakigu arraina jana dela).

Genitibizazioa agertzen duten euskalkietan, erregela ez da bera eta bakarra. Lapurtera eta baxenafarrerari begira, Lafittek TOGen arauarentzat markatu zituen hiru murriztapenak (ikus

gorago) gogoratzen ditu Heathek. Zubereran, aldiz, TOGen gauzatzeko baldintzak zabalagoak dira: a) lokatiboak eta komitatiboak ez dukete TOGen blokeatzen; eta batez ere b) genitiboak objektuak aditz-izenaz bestelako forma jokatu gabeekin ere gerta daitezke (*ibid.* 65):

121. TAULA. TOGen: Nafar-lapurtera eta zubereraren arteko diferentziak.

	L eta BN	Zuberera
Aditz perifrasiak	-	-
Lokatibo eta komitatiboekin	-	+
Partizipioekin	-	+
Aditzetik aski urrun	-	+
Ezker / eskuin	?	+

Heathen ustez TOGen perpaus nominalizatuez kanpo ere agertzen ahal da. Lapurteraz eta baxenafarreraz O-ren genitibizazioa aditz-izenari (*infinitive*) hertsatzen bazaio, zubererak onartzen luke ez jada aditz-izenarekin, baina partizipio eta are aditzoinarekin ere (1972: 67).⁴⁶⁶ Horren erakusgarri Etxahun Barkoxekoaren bi etsenplu hautatzen du, nonbait bereziak: *haren hatçaman nahiz & khorpitzaren gal lotsaz*. Gure aldetik, zubereraren corpus zaharra azterkaturik, ez dugu ikusten TOGen aditz-izenetik kanpo gertatzen den: hala interpreta litezkeen agerraldiek oro *nahiz* erakusten dute (4a), edo *gabez / gabia* (4b). Dena den, salbuespen bat kausitu dugu (4c):

- (4a) *Lurreko persounen nahiz / eraman celietara* (SteEli 1291).
 (4b) *Ohart cite, haren erran gabez sacrilegio icigarri bat eguin cinirola* (Medit 202).
 (4c) *Judiouec haren tcherkhatcen cien bestan* (EvS 7, 11).

Euskarak aditz-izenetik (Traskentzat *gerund*) inperfektibozko partizipiora egin duen bidea gardena izanik, TOGen aise atzematen ahal da *ari izan* perifrasieta ere (3b, 5), bai eta inesibo arkaiko hura agertzen duten beste testuinguruetan ere (6):

- (5) *Eta ari ciradieno / ginco haien othoitcen / ari ciradie bethi / Ginco beritabliaren mesperetchatcen* (SteEli 1517).
 (6) *Eta bi erreguen goitcen / nahi badut laguntu* (SteEli 1451).

Hitz ordenaz bezainbatean, corpus zaharra aztertzean erremarkatu ahal izan dugu objektuaren lekuak baduela zerikusirik TOGen arauaren betetze mailarekin, nahiz eta Lafittek kontrakoa mantendu: “Quand, par inversion, le complément est rejeté après le gérondif, il n’y a rien à

⁴⁶⁶ Afera Gavelek eta Lacombe seinalatu zuten lehenago: “L’exemple suivant : *Botz haren entzun nahiz* ‘voulant entendre cette voix’ [...] est un curieux exemple d’extension de cet emploi du génitif déterminatif à une expression renfermant, au lieu d’un substantif verbal, un participe passé. Ce tour, bien qu’anormal, n’est d’ailleurs pas inexplicable, si l’on admet que le participe, dans l’esprit du sujet parlant, est complètement substantivé” (1937: 42).

changer aux règles ci-dessus” (1944: 222). Kasu batentzat, Mendebaldeko baxenafarreran kokatzen den *Kadet eta Bettiriño* testuan (Hazparne, ~1750), TOGen erregela sistematikoki betetzen da ezkerrean, eta behin ere ez eskuinera (Padilla-Moyano 2011: 75). Baina tradizioan aise aurkitzen dira genitibozko objektua aditz-izenaren eskuin duten adibideak (7a-d).⁴⁶⁷ Testuinguru honi doakiola, corpus zaharrean hainbat aukera aurkitu dugu: egile batzuek berdin ematen dute genitibozko objektua ezker nahiz eskuin; beste batzuek ezkerrean beti genitiboz eta eskuinean gutxiago, edo inoiz ere ez; azkenik, beste zenbaitek araua soilik ezkerrean ematen dute, eta hautazko maneran. Oro har, honakoa postula genezake: *testu batean genitibozko objektua aditz nominalizatuaren eskuinera agertzeak ezkerrean ere agertzea dakar*. Beraz, TOGen araua azkarrago da aditzaren ezkerrean eskuinean baino.

- (7a) *Desiratu ukan dutela ikustera zuek ikusten dituzuen gauzen* (Lç Mt 13, 17).
- (7b) *Eracousteco haren çuhurtciaren eta bethierezco içatiaren* (Bp I 85).
- (7c) *Onxa eguin guinero eguitez / asto lasterkhen* (Jouanic Hobe 22, in AstLas 165).
- (7d) *Ekharriric niçala eiztera dutudan hountarçun ororen bai eta biciaren beraren ere* (HOrdre 88).

4.3.2. TOGen: ikuspegi diakronikoa

Lapurteran gertatzen diren murriztapenak zubereraren ez atzematea Heathek TOGen arauaren hedatze baten medioz azaltzen du: “Labourdin restricts the rule to infinitive clauses, while Souletin has a more general rule affecting all non-finite complements. It would seem more plausible to think of an originally limited rule becoming more general, rather than a general rule becoming arbitrarily restricted for unknown reasons” (1972: 66). Hizkuntzaren historiaurreari pentsa, Heathen iritziz TOGen berrikuntza litzateke, hots, lehenagoko oinarritzko kasu markatze baten ostekoa (*ibid.* 52). Fenomenoaren berri ematean Trask (1995, 1997 & 2002) akort zen Heathekin, salbu haren jatorriaz:

The northern construction [TOGen] must be an archaism, the last trace of the period when the gerund had not yet become truly verbal and was still exhibiting nominal properties [...]. Southern dialects have therefore gone all the way in reanalysing the gerund as fully verbal in all circumstances, while modern varieties have not yet done so (1997: 244).

Baina afera trenkatua da Lakarrak Mendebal zabaleko testu zaharretan ere TOGen ongi lekukotua dela erakutsi duenetik (1983: 58-62; 1996: 191), berrikuntzaren hipotesia (Heath 1972) indargabetuz. TOGen Mendebalde bezain Erdialdeko Euskara Arkaikoaren ezaugarri

⁴⁶⁷ Noski, bestelako etsenplurik ere bada: Aldiz, descoubritceko / hari noure sendimentia (SteEli 84).

hautazko bat da, XVII. mendetik aitzina galdua. Beraz, Traskek arrazoi zuen: TOGen Iparraldeak atxiki duen arkaismo bat da, aditz-izena izenki huts zeneko garaiaren azken herexa (1995: 225; 1997: 244). Hizkuntzak eskaintzen zituen bi aukeren artean, memento batetik aitzina Mendebaldeak eta Ekialdeak hautu diferenteak egin zituzten. Horrela, Iparraldeko euskalkietan genitibozko objektuek denboran iraunen zuketean bitartean, azken mendeetan Mendebaldeko euskalkiek kontrako bidea kurritu dute.

Denboran gibelerago joanik, genitibozko objektuen sorrera aditz-izenaren jatorrian letzake. Ingelesaren gerundioaren historian oinarrituz (Jespersen 1948), Traskek paralelotasun bat ezarri zuen euskararen eta ingelesaren gerundioen bilakaeren artean (1995: 225-7), biak izanik “the last vestige of the purely nominal properties which the verbal nouns possessed before they were reinterpreted as exclusively verbal in nature” (*ibid.* 225). Hau erranik, zilegi da pentsatzea TOGen guretzat perpausaren argumentua (O) den osagaia lehenagoko IS baten modifikatzaile hutsa zeneko garaiaren herexa dela. Nola edo hala, genitibozko objektuen *objektu-tasuna* aditz-izenaren benetako izaera ebaztean datza, eta berorri lotuko gatzazkio ondoko puntuan.

4.4. Agentea genitiboan, erromantzeen sartua

Joseba Lakarrak adierazi digunez, Mendebaldeko testu arkaiko eta zaharretan badira subjektu iragankorraren genitibozko agerraldi zenbait, denak ere partizipioaren aldean:

- (8a) *Gaxoto irabazia iratxoen da irazia* ‘Lo mal ganado es de la fantasma exprimido’ (RS 301).
- (8b) *Erreguela / tercera Sāt Frāciscuarē ordeacoa penitenciacoa ayta sanctu Nicolao / laugarrenarē emona eta otorgadua, eta ayta sātu sist lau / garrenarē aprobadua ta cōfirmadua...* (TAV 3.2.2).
- (8c) *Christoren prometituen* (TAV 3.2.12).
- (8d) *Andijan edo arinean dira diabruben impondubac* (De la Quadra 106).
- (8e) *Labur da gizonaren adimentua / adizeko Jaunaren ordenadua* ‘Breve es el entendimiento humano para comprender lo ordenado por (lit. de) el Señor’ (Acto 71-2).
- (8f) *Guretakotzat jaio da Jesus, / askoren deseada* ‘para nosotros ha nacido Jesús, el deseado de muchos’ (Acto 482-3).

Mitxelenak honela iruzkindu zuen eta azaldu (8a) adibidea:

Mª Teresa Echenique me mencionó un día algo que yo ya había olvidado o no había aprendido nunca: que *de* es en *es de la fantasma exprimido*, trad. de RS 301 *yrachoen da iracia*, era perfectamente normal y corriente. Esa proposición, como señala Menéndez Pidal, *Cantar de Mio Cid*, II, § 184: « indica también el agente de una oración pasiva, en vez del hoy corriente “por” ». Tendríamos, pues, en *-(r)en* una construcción de modelo español, mientras que hoy lo corriente entre nosotros es el empleo del ergativo. En cuanto a los dialectos septentrionales,

según Lafitte, *Grammaire Basque* § 645, V, éste [el ergativo] es el uso normal, pero « certains disent moins bien au *médiatif* [ya desde Leiz.]: *amaz gastatua da*, il est gâté par sa mère » (1987: 483).

Erran behar dugu gaztelania zaharraren sintaxi hori frantsesean ere ezagun izan dela, diferentzia bakarra izanik Akitaniako idazle euskaldunek beste ilkibide bat aurkitu dutela:

(9) *Gincoaz manatu den othoitcia* [← La priere publique commandée de Dieu] (Bp II 11).

4.5. Euskararen *berezko* markatze genitiboa, O-tik kanpo ere?

4.5.1. Bossong vs. Abaitua & Trask eztabaida

Atal honetan euskarak —Ekialde zabalekoak bederen— garai batean genitibozko objektuez gain genitibozko subjektu iragangaitzak ere agertzen ahal zituela erakusten ahaleginduko gara. Beheitiago ikusiko denez, posibilitate hau preseski izan da ukatua, eta proposatua izan denean euskarazko datuen interpretazio oker batean oinarritu da. Bistan da, hizkuntzak A, S eta O argumentuak sintaktikoki lerratzeko duen manerak ondorioak ditu. Izan ere, euskararen sintaxia eredu akusatibo batean kokatua izan da, haren morfologia purki ergatiboa denean:⁴⁶⁸ *ergaccusativity* (Oyharçabal 1992). Traskek ere ber ideia adierazi du:

Basque therefore represents a paradigm case (perhaps *the* paradigm case) of a language which is entirely ergative in its morphology but entirely accusative in its syntax. Few, if any, other such languages are known, but the Basque case confirms that such a configuration not only is possible but can remain stable over a period of centuries. (2002: 283)

Baina denek ez dute hain garbi ikusi; horren erakusgarri da Bossong vs. Abaitua & Trask eztabaida. Lehenak (1984) euskarak objektu zuzena ez ezik, subjektuak ere (iragangaitz zein iragankorrek) genitibizatzen dituela erakutsi nahi izan du, bereizkuntza falta horretan oinarri hartuz euskararen sintaxia ez bide dela akusatiboa ez eta ergatiboa ere proposatzeko, hizkuntza *subjektu* kategoriaren peitu izanik. Zorigaitzez, euskararen (Lafitten) datuen gaizki ulertze batetik abiatua zen:

⁴⁶⁸ D. Creisselsek bestelako iritzia azaldu digu. Harentzat euskarak, hizkuntza kaukasikoek bezala, morfologia ergatiboa eta sintaxi neutroa luke. Bestalde, Aldairen ikuspegia (2009) ere kontuan hartu beharrekoa da. Honen ustez euskararen kasu-markatzea ere ez da guztiz ergatiboa: Mendebaldean lerratze semantikoa proposatzen du, Erdialde nahiz Ekialdean lerratzea ergatiboago litzatekeenean.

What we have here [Bossong's examples] is not the optional northern genitivization of NP arguments of verbal nouns, but ordinary possessive constructions. [...] The conclusion is inescapable. In northern dialects of Basque, the P of a verbal noun may be genitivized, but never the S or the A. This is exactly what is asserted by Anderson (1976) and by Heath (1972); Bossong rejects their assertion as “exaggerated”, but his proposed counterexamples do not stand up to scrutiny (Abaitua & Trask 1987: 399).

Oro har, gramatikagileek ez dute S-ren genitibizazioa onartu. Pare bat baizik ez ekartzeko: “In northern dialects the TO of a transitive infinitive clause is genitivized, while TS's and IS's are unaffected” (Heath 1972: 48); “The fact is that genitivization of transitive objects is not only the ‘most frequent’ but the only type of genitivization possible in Basque” (Abaitua & Trask 1987: 397); “In northern dialects of Basque, the direct object of a transitive verbal noun may optionally, but preferably, appear in the genitive instead of in the absolutive; no other argument can be genitivized in any circumstances” (*ibid.*); “In short, there is no genitivization of S or A, but only of P, demonstrating once again that Basque syntax is uncompromisingly accusative” (*ibid.* 398).

Halako segurantzari ñabardurarik egiten hasteko, Odriozolak, Axularren nominalizazio adibideak aztertzean, *aditz-izenak* izen edo aditz-tasunez hornituak diren gogoetatzen du: “Zenbait kasutan, ez da erraza genitiboa duen elementua subjektua ala osagarria ote den finkatzea” (1990: 137). Eta guri gehiago axola zaiguna, preseski aipatzen ditu *genitibozko subjektuak*. Jarraitu baino lehen, komeni da gogoratzea munduko hainbat hizkuntzatan genitibozko subjektuak ezagunak direla:

Although in most nominative-accusative languages, the subject is case-marked by the nominative case, in quite a few languages the logical subject is case-marked by the nominative, dative, genitive or locative case markers. The phenomenon of non-nominative case marking has implications for a variety of syntactic phenomena such as agreement, antecedent-anaphor co-reference, control structures, coordination, occurrence or non-occurrence of lexical subjects in a co-verbal (i.e. conjunctive participial) construction, etc. (Bhaskararao & Subbarao 2004: ix).

Genitiboaren gainean eratu subjektuak aztertutakoak izan dira japoniera, turkiera eta dagur hizkuntzetan (Miyagawa 2008) edo uigur hizkuntzan (Asarina & Hartman 2010), besteak beste. Turkierak genitiboan ematen ditu perpaus nominalizatuetakoko A nahiz S argumentuak. Turkieran honakoa gertatzen da: “They [subjects of both transitive and intransitive verbs] are all in the nominative case when they are the subjects of a fully finite, tensed clause, and they are usually in the genitive case, when they are the subjects of a nominalized subordinate

clause” (Kornfilt 1997: 217). Dena den, euskararen paralelo batentzat, beharbada pertinenteagoak dira ingelesaren genitiboeko subjektuak (§ 6.3).

4.5.2. Auziaren gakoa: aditz-izenaren izen ala aditz izatea

Euskararen aditz sistemaren forma jokatu gabeen artean aditz-izena da berriena. Hala beste formen gainean eratua izateak nola atzizkien ugaritasunak eta haien banaketa dialektalak aditz-izenaren sorrera berankorra salatzen dute (Trask 1995; Urgell 2006). Horrela izanik, euskara historikoan aditz-izenaren izaera ez dugu beti guztiz finkatua ikusten. Jada 1858an Inchauspek *nom verbaux* direlakoak izen hutsak zirela defendatu zuen:

On a donné, par analogie, le nom de *verbes* à des mots qui expriment en basque des idées rendues en français par les verbes attributifs. Ces termes ont, il est vrai, des caractères qui les distinguent des substantifs et adjectifs ordinaires. Cependant nous ne croyons pas qu'on doive les appeler verbes dans la langue basque. On ne conçoit pas des verbes sans affirmation, sans indication de mode, de temps et de personnes ; or ces termes exprimant simplement une idée, une manière d'être ou d'agir, sans aucune affirmation, sans indiquer aucun rapport soit au temps, soit aux personnes, sont dépourvus des propriétés essentielles du verbe, tandis qu'ils ont tous les caractères des substantifs et des adjectifs : ils se déclinent au défini, à l'indéfini, au singulier et au pluriel, et ils suivent pour l'accord et les régimes toutes les règles des adjectifs et des substantifs, surtout dans le dialecte souletin (1858: 7-8).

Inchausperen etsenpluetan, *hélzte*, *jíte*, *jóaitte*, *izáite*, *ukhéite*, *jóite*, *ebílte*, *igáite*, *gáltze*, *eskéntze*, etab. izen bezala izaten dira emanak, izenek normalki onartzen dituzten osagarriez hornituak: *zer izate trístia*; *jíte hóri luzátzen du*. Baina baita horien faltan ere: *háren ikhóustez asérik niz* ‘je suis rassasié de le voir’ (mot à mot ‘de vue de lui’); *ikhóusi dut háurraren jóiten* ‘je l’ai vu frapper l’enfant’ (mot à mot ‘en action de frapper l’enfant, in verberatione pueri’); edo *háren éntzutiak gáiztu du* ‘il s’est irrité en l’entendant’ (mot à mot ‘l’entendre de lui l’a irrité’). Hau da, Inchausperentzat *-te / -tze* atzizkien bidez eraten direnak oro izenak dira. Dena den, borta zabalik uzten du: “Cependant, [...] nous devons leur reconnaître des caractères particuliers qui les en distinguent, et nous les appelons noms *verbaux*, parce qu'ils sont particulièrement destinés à être unis au verbe, et parce qu'ils expriment l'idée d'une action ou d'un état” (*ibid.* 11).

Aski berantago, Orpustanek ber ikusmoldea besarkatu du: harentzat TOGen IS baten modifikatzaile huts litzateke, eta ez benetako aktante bat: “C’est ce qui conduit notamment nos modernes grammairiens à parler, pour ce qui est un complément déterminatif d’un nom, d’un « complément d’objet direct », appliquant au modèle basque et dans tous les cas

l'analyse qui convient à l'infinitif latino-roman et notamment à la *proposition infinitive latine*" (1992: 539).

Arestian Bossong vs. Abaitua & Trask eztabaida ekarri dugu (ikus. § 4.5.1). Haren kari, hamarkada bat berantago Traskek ondoko iruzkina egin zuen, afera behin betiko trenkatuz:

Observe that this genitive is possible (indeed, obligatory) only with the direct object of a gerund, and in no other circumstances. This fact has not always been understood, because of apparent counterexamples like the following: *Aitaren jiteaz atsegin dut* 'I am happy at the arrival of my father', in which the genitive *aitaren* appears to be the subject of an intransitive gerund *jitea* 'arrival', from *jin* 'come', and *aitaren egite hori* 'that deed of father's', in which genitive *aitaren* appears to be the subject of a transitive gerund *egite* 'deed', from *egin* 'do'. But this is not so. In these examples, we are not looking at any gerunds at all, but only at ordinary verbal nouns which happen to be identical in form to gerunds of the same verbs. Like other languages, Basque has several suffixes for deriving nouns (verbal nouns) from verb-stems, and among these are the suffixes also used to form gerunds. It is a simple matter to show that these examples are nouns, and not gerunds, because they plainly have nominal properties, while gerunds have only verbal properties. For example, we can say *aitaren egite izugarri horiek* 'those terrible deeds of father's', in which the noun *egite* 'deed' takes not only a genitive but also an adjective (*izugarri* 'terrible'), a demonstrative and a plural marker; a true gerund can do none of these things (1997: 245).

Puntu honetan Traskekin guk halaxe ikusten dugu auzia: euskarak baditu aditz nominalizatuen formalki identikoak diren izen hutsak, eta haiek aditz-tasun osoa atxiki duten bitartean, haiek izenen ezaugarri sintaktikoez hornituak dira. Bereizkuntza hau klarki gogoratzea funtsezkoa izanen da gure proposamenaren defendatzeko tenorean (§ 4.6).

4.6. Subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen) ⁴⁶⁹

There seems to be no natural explanation of why TO's but no IS's are genitivized [in northern Basque], if this genitivization is considered as merely a special case of the general genitivization rule (Heath 1972: 53).

⁴⁶⁹ Genitibozko objektuari erreferentzia egitean *transitive object genitive* deitura baliatzen badugu (euskalaritzan ongi errotoa izanik), koherente iruditu zait genitibozko subjektu iragangaitza *intransitive subject genitive* (ISGen) gisa izendatzea. Ezaugarri haiek ber fenomenoaren agerpenak izanik, jarraikortasun bat bilatu nahi izan dut —eta, zeren ez, estekadura terminologiko bat.

4.6.1. ISGen: existentziaren frogantza

Ezaguna da egungo hizkuntzaren berri ematean egin daitezkeen baieztapenek anitzetan ez dutela ber indarra iraganera bihurturik (edo baliorik batere ez). Bestenaz, argi dugu hizkuntza baten historia ezagutzeko bide zuzen eta bakarra lekukotasun zaharretara jotzea dela, eta euskararen kasuan anitz dukegu oraino horietan xerkatzeko. Ene gustuko sekula ez diegu testu zaharrei aski atentziorik emanen: haiek zerratzen dute hizkuntzaren iragana, eta haiek dute iragan hori erakusten —ikusteko prest dagoenari—. Genitibozko markatzeaz denaz bezainbatean, seguru zenari (O argumentuarenari) orain S-rena emendatzen diogu, eskrutiniorik zorrotzena iraganen duten etsenpluekin.

Hasiera batean *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerialan atzeman genituen genitibozko subjektu iragangaitzen adibide ezinago garbiak,⁴⁷⁰ baina testu honen kokapen berezia gogoan izanik (Eskiula, 1750 [Oyharçabal 2004]) bitxikeria isolatu bat izan zitekeela pentsatu genuen. Ondoren, zubereraren corpus zaharra azterkatzean, ohartu ginen genitibozko subjektu iragangaitzak ez zirela batere arraroak (eta ez bakarrik Zuberoan). Askia da lekukotasunen zerrendari soño bat egitea ezaugarriaren hedadura historikoaz jabetzeko; bestalde, badirudi zenbatenaz ekialderago hainbatenaz maizago lekukotzen dela ISGen. Zuberoan: Tartas, Belapeire, *CatOlo*, *SteEli*, Maister, *StJul*, *Edipa*, irri antzertiko lanak, *Xarlem*, *Doctrina khoristia*, *Medit* eta are Constantin. Lapurdin (gutxi edo inoizka): Leizarraga, Materra, Axular, Etxeberri Ziburukoa, *Le Dauphin*-eko gutunak, Zaldubi.

Oro har, fenomenoaren maiztasuna oso baxua da Zuberoatik kanpo, egile batzuegan marjinal izanik ere. Beste zenbait egilerengan ez dakigu ISGen posible zenetz, haien testuetan ez baita testuingurua gertatzen (zorigaitzez, halakoa da Etxepareren kasua). Ondoan aditz-tasun osoa atxiki duten aditz iragangaitz nominalizatuen genitibozko subjektuak eskaintzen dira, AS-ri doazkion osagaien arabera zerrendatuak:

⁴⁷⁰ *Adibide garbi* erraitean hauxe nahi dugu adierazi: genitibozko subjektu iragangaitza eta aditz-izenaz gain, AS-ri dagokion beste zein-nahi osagai erakusten duten perpaus nominalizatuak baino ez ditugu kontuan hartuko. Hortaz, ekarri ditugun etsenpluetan aditz-izenek beren aditz-tasun osoa atxikitzen dute, adberbioak, kopulak eta era guztietako adjunktua onartzen dituztelako. Bestela erraiteko: [GEN + aditz-izen] egitura agertzea ez zaigu aski, nahiz halako zenbaitetan egiazko perpaus nominalizatua izan, batere dudarik gabe: *Erak: ene pausatze* [= 'ni pausa nadin'] / *oihan zabalik badüka?* (*Jouanic Hobe* 62, in *AstLas* 168).

4.6.1.1. Datibozko osagarriarekin

- (10) *G. Cer ikhasteco da Jesus-Christ Jauna ganic? I. Guihauren hareki Aita bethierecoari oherescatcia, gucz Meçaco sacrificio saintian*⁴⁷¹ (Bp II 106).

4.6.1.2. Atributu eta kopularekin

- (11a) *Cer cegnhare da Ama Virginaren devot içatia?* (Bp I 146).
(11b) *Jesus-Christen batheyatu içatia Jondané Johané Batistaz* (Bp II 24).
(11c) *Ostacchia oro duçu / haren hain gazte içatia* (SteEli 95).
(11d) *Balukeçu erremedio / çoure libre içateko* (SteEli 370).
(11e) *Ounxa ceikularic gaitci / çoure mesperetchaturic içatia* (SteEli 374).
(11f) *Çu aldiç etcitjala alaguera, eç hartan, eç hountan, bena bai çoure ciharen mesperetchatu içatian* (Mst III 49, 7).
(11g) *Ene eri içatiaz, / ene erren maitia, / etcitjala ez içan / batere aflegitia* (SteEli 1276).
(11h) *Eztuçu behar debeiatu / ene hounic içatekoz* (SteEli 1417).
(11i) *Jauna, justo duçu / çoure erregue içatia* (Edipa 410).

4.6.1.3. Atributu eta inesiboarekin

- (12a) *Bonurra dugunaz gaignian / arkort içateko heben, / ene alhabaren içateko / erreguina Portugalen* (SteEli 159).
(12b) [...] *haren beraren eracaxiric içateco goure diocesan. (Doctrina khiristia 6).*

4.6.1.4. Egitura predikatiboak

- (13a) *Çu beithan diagoçu ene ahoia, botcic gabe, eta ene ichilic egoitia mintçatcen çaiçu* (Mst III 21, 4).
(13b) *Haregatic çoumbait orduç ihardexi ukhen ciçun, beldurreç flakier bere ichilic egoitiaç escandal eman leçan* (Mst III 36, 2).
(13c) *Eta haur prodigouaren umiliaturic arrajitiaz aitac ukhen cian plazerac ez du erhi ideia baicic emaiten celuco Aitaren plazeraz* (Medit 146).⁴⁷²

4.6.1.5. Soziatiboarekin

- (14) *Harengatic erraiten deiçu bere plazerac eçarten dutiala guiçonon haurreki içatian* (Medit 136).⁴⁷³

⁴⁷¹ Pasarte honek atentzioa merezi du. Ohart bedi, batetik, *ohereskatu* aditzaren erregimen zaharra dugula hemen: *nor nori ohoreskatu*. Ohart, bestetik, datiboak markatzen duen sintagma *hareki Aita bethierecoari* dela, X-reki Y 'X eta Y' koordinamoldearen bidez. Beraz, 'hari [Jesu-Christi] eta Aita bethierecoari ohorescatcia'. Arkaismo honek Iparraldean utzi duen aztarnarentzat ikus Lakarra 2008, Padilla 2011: 76-77 eta Camino 2011. Zubereraz halako dozena bat etsenplu bildu dugu azken aldian.

⁴⁷² Lapurterazko originalean: eta seme prodigoak bere falta aithortzean, haren aitak izatu zuen bozkarioak erdizkara bezala ezagut-arazten daroku, Aita Zerukoak, gu humiliatuak bere aitzinean ikhustez, duen plazera (Brtc 246).

⁴⁷³ Lapurterazko originalean ere ISGen gertatzen da: hartarakotz erraten daroku, bere plazerak ematen dituela gizonen umeekin izatean (Brtc 231).

4.6.1.6. Leku osagarriekin: ablatibo, adlatibo, inesibo

- (15a) *Arimaren gorputcetic partitcean içanen den eguitecoa eta herstura* (Mat 34).
 (15b) *Iesus Kristoren Hierusalemera sartzearen gañean* (EZ Noel 101).
 (15c) *Hanitz duçu, sira, / çoure houna gitia, / eta Portugaleric houna / bidian eçartia* (SteEli 110).
 (15d) *Perssona haien ikhoustiac / bai eta gougouala gitiac / eztutia oro branlatcen / guiçonaren centçu guciac?*⁴⁷⁴ (SteEli 319).
 (15e) *Zorigaixto zela hire / gure etxian gerthatzia!* (CanBel 451, in AstLas 211).
 (15f) *Anaya, desiratu içatu dut hanitxetan çuben byen hemen içatea* (Le Dauphin, Pierre d'Etchevers).
 (15g) *Ene semia, etcitiala triste, ouhourian, eta goratarçunian, besten ikhousteç, cihauren aldiç, mesperetchian, eta aphaltarçunian içateç* (Mst III 41, 1).⁴⁷⁵
 (15h) *Bena çoumbait hountarçun bere buriari emaiten dianac, Jincouaren graciaren bere beithara jitiari baragallubat eçarten du* (Mst III 42, 2).
 (15i) *Goure berthutian aicina jouaitiaren, eta boronthate hounaren araur* (Mst I 19, 2).
 (15j) *Jesus-Christen ifernietarat jaistiaz, haren hiletaric phiztiaz, eta celietarat igaitiaz* (Doctrina Khiristia 24).
 (15k) *Bai eta zenbat errespetu haren han izaiteari* (Zby Kant 74).
 (15l) *Theadossa, cer da sugeta / çoure houna gitia, / eta ounxa beguira ciçadan / Charlemaignaq igortia?* (Xarlem 740).
 (15m) *Plazer hartçen dit çoure / desseing hounian jçatia* (Xarlem 148).
 (15n) *Badüzü mila egün / zure hunu jitia* (Malqu 400, in AstLas 251).

4.6.1.7. Denbora osagarriekin

- (16) *Etcen possible içan / haren secula combertitcia*⁴⁷⁶ (StJul 101).

4.6.1.8. Modu adberbioekin

- (17a) *Damuago baitzenduke zeure anaia haren kalteaz, eta haren hala izaiteaz, egiten eta erraiten derauzkitzun bide gabe guztiez baiño* (Ax 206).
 (17b) *Amaren hola jartetic / ounxa dit comprenitcen, / segurki ere niçala / gaiski bai agitcen* (SteEli 896).
 (17c) *Etcitadaçu hambat propy / çoure hola mintçatcia* (Boubane 126, in AstLas 117).
 (17d) *Haren hain garbiki mintzatziak eman zeron estimü handi bat mandozain apezaren* (Const 27).
 (17e) *Themporaren ounxa jitiaren araur, debocionen khambiatciac ere placer eguiten deicu* (Mst I 19, 5).
 (17f) *Beldurreç gaicen ounxa jouaitiac gora eraci citçan* (Mst III 30, 4).

⁴⁷⁴ *Perssona haien* ahapaldiko bi aditzen argumentu da: lehenbiziko aditzaren osagarri zuzena eta bigarrenaren subjektu iragangaitza. Beraz, hemen TOGen eta ISGen erregelen adibide bikoitza dugu.

⁴⁷⁵ Maisterren pasarte honetan ezinago argi ezartzen da TOGen (*besten ikhousteç*) eta ISGen (*cihauren içateç*) fenomenoaren paralelotasuna. (15c) adibidean ber sintagman dautza TOGen nahiz ISGen.

⁴⁷⁶ Irakurleak oposa lezake *combertitcia* aditz iragankor gisa agertzen dela, eta beraz *haren* TOGen etsenplu bat dela, baina guk ez dugu horrela interpretatzen, eta ber testuak *combertirazteco* (0107) emateak argiago errendatzen du afera.

- (17g) *Houn-da çoumbait orduç estecamentu, eta desircunte hounen ere bridatcia, beldurreç, hen ussiegui jitiac, eçpiritia barreia eraci diçaçun, edo çoure aski beguiratu içan gabiac, bestiac bekhatiala eror eraci ciçan* (Mst III 11, 2).
- (17h) *Eçkintek hagn ehignera nahas, besten goure sendimentien countre jouaitiaç* (Mst I 14, 1).

4.6.1.9. Instrumental, inesibo eta adlatiboz

- (18) *Andre dana Mariaren Paradussialat Corpitz eta arimatan Jesus bere semiaren indarraz igaitia* (Bp I 148).

4.6.2. ISGen erregela zertan den

Argumentuen markatzeari doakionean, ISGen erregelak lerratze ergatiboa ezartzen du. Beraz, eta espero daitekeenez, aditz iragankorren subjektuek ezin dute, inolaz ere, genitiboan agertzen ahal:⁴⁷⁷

- (19a) *Ingrat eta injusto lukeçu / nic çoure refusatcia* (SteEli 157).
- (19b) *Francesaq francesaren jcoustic / bethi plaçer eguiten dou* (Chiveroua 126, in AstLas 137).

Orain arte *Sainte Elisabeth de Portugal* (Eskiula, 1750) da ISGen hobekien lekukotu duen testua. Trajeria osoan bilatu ondoan, hamaika adibide garbi aurkitu dugu (adibide garbi batentzat zer hartzen dugun argitzeko ikus 9. oin-oharra). Dozena batek ez lirudike oso kopuru altua, baina garrantzitsuena da kontra-etsenplurik ez izatea, erran nahi baita **zü huna jitia* bezalakorik ez dela (eta gehiago dena, **zü jitia* bezalakorik ere ez). Mendeko perpau nominalizatuetakoa subjektu iragangaitzak oro, aldiz, genitiboan izaten dira emanak, honako aditz ezaugarriak atxikitzen dituztela: atributu edo kopulak (11a-i, 12), inesiboak (12a, 15c), ablatiboak (15c), adlatiboak (15c, d) edo modu-adberbioak (17b). ISGen erregelari oposa dakioken salbuespen bakarra (20) arras kasu berezia da, subjektua izenordain indartu baten forman delako (*nihau*), eta korreferentzian:

- (20) *Eci deus eztit estimatcen / nihau mesperetchatu içatia* (SteEli 379).

Nolanahi ere den, *Sainte Elisabeth de Portugalek* ezaguna frogatzen du: euskararen markatze genitiboaren arauak ez du eraginik aditz iragankorren subjektuetan, hauek ezinbestean ergatiboan izan behar baitute emanak (21a, b):

⁴⁷⁷ Egia erraiteko, A-ren genitibizazioaren adibide garbi bat kausitu dugu (8a-f) adibideetako kalkoez landa, baina momentoko bakarra: *Sira, zure izentatzez ene / enperadore erresümako, / kuntent dira mündü oro, / sarri benaie ezagütiko* (CanBel 448, in AstLas 211). Hemen objektua ere genitiboan agertzen da, eta markagarria da aditzaren eskuin izatea, agian A (*zure*) eta O (*ene*) ongi bereizteko —fartsaren testuinguruan Sataneke enperadore izendatu duena Satani berari mintzo zaio.

(21a) *Eguia duçu: senharrac emaztiari / eguitia hala handi duçu (SteEli 430).*

(21b) *Bena segur içanen duçu / harec çouri guerla emaitia (SteEli 1140).*

Bestalde, ikusi behar liteke testu bakoitzean ISGen emankorra, ihartzen hasia ala fosildua den. Horrela, zenbait testutan ISGen arauaren kontra doazen adibideak atzeman ditugu, guti badira ere (22a-i), eta beste testuetan bat bera ere ez (hala Oloroeko katiximan nola *Sainte Elisabeth de Portugal* edo *Charlemagne* trajerietan).

(22a) *Icẽ amoriozco hunec (çu ene Aita içaiteac) (Mat 272).*

(22b) *Manatzen du bat bedera hartaz orhit izatera (Tt Onsa 34).*

(22c) *Jauna, cer da guiçona, çu hartçaç orhit içateco, edo cer da guiçonaren semia, çuc houra bisita deçaçun? (Mst III 40, 1).*

(22d) *Zer da gizona hartaz zü ohartzeko, edo gizonaren semia haren ikhustera zü jiteko? (Arch Psalm VIII).*

(22e) *Nour niz ni, ô gloriaczco eta majestatzco Gincoua, çu nitara gin nahi içateco? (UskLi 108).*

(22f) *Ez da comeni mundupian bici behar dena hain ussu mahain saintiala huillantcia (Medit 139).⁴⁷⁸*

(22g) *Jauna, çu hemen içaterat, ene anaya etcen hillen (Lg II 203).*

(22h) *Hek ethortzearekin / akhabo negua (Zby Kant “Primadera”).*

(22i) *Bakea jitearekin, kristauek lehen urtetan / Eliza bat zuten egin Sainda horren ohoretan (Zby Kant 174).*

Ikusi behar liteke, halaber, egileek zer jite duten perpausen nominalizatzeko tenorean: *hura joan dadin* ala *hura joaitea* moldeen maiztasuna aztertu behar da, eta azkenean nominalizatzen dituzten perpausetako subjektu iragangaitzak nola izaten diren emanak. Bestalde, ez da komeni arrazoin pragmatikoen ahanztea; baliteke ISGen mintzamoldeetarik hurbilago den ezaugarria izatea (beharbada horregatik herri antzertiko lanetan lekukotzen da hobekien).

4.6.3. ISGen: jatorriaren gaineko hipotesia

Orain arterainokoa ikusirik, ondorio klar batera etortzen gara: perpaus nominalizatueto argumentuen markatzeari doakionean, (Ekialde zabaleko) euskarak noizbait berdin tratatu ditu objektua eta subjektu iragangaitza eta, beraz, lerratze ergatibo bat erakutsi du sintaxiaren atal honetan. Trasken hipotesietara itzuliz, 1995eko bere lanean azalpen bat bilatu zion euskararen TOGen fenomenoari (§ 4.3.2), arraposta ingelesaren gerundioaren historian edirenez. Hortaz, Jespersenen lan batean oinarrituz (1948), paralelotasun bat ezarri zuen ingelesaren gerundioaren eta euskararen *aditz-izenaren* historien artean. Izan ere, bien kasuan *gerundioak*

⁴⁷⁸ Lapurterazko bertsioan: Ez da konbeni, diote batzuek, mundupean bizi behar dena hain maiz mahain saildurat hurbiltzea (Brct 236).

jatorri purki nominal bat izan zukeen, eta denborarekin hastapeneko izen deberbal haiek aditz ezaugarriak hartuz joan ziren, harik eta gerundio bihurtu arte. Egungo ingelesaren genitibozko subjektuak⁴⁷⁹ eta Iparraldeko euskararen genitibozko objektuak behialako izen-tasun haren lekukoak dirateke:

In both languages, the suffixes in question originally derived nouns from nouns; in both, the suffixes eventually acquired the ability to be added to verbal nouns; in both, the derivatives of verbs were originally true nouns, with no verbal characteristics; in both, the verbal nouns gradually acquired more and more of the characteristics of verbs, shedding their nominal properties along the way; in both, this process has not yet quite gone to completion, with genitive objects (in northern Basque) and genitive subjects (in English) still being the norm (Trask 1995: 227).

Funtsez, akort gara Traskekin, baina hark ez zuen azaldu zergatik euskararen ez den genitibozko subjekturik, ez iragankor ez iragangaitzik.⁴⁸⁰ Trasken hipotesiaren abiapuntu harturik, badugu egoera bat non hiru *aktanteak* genitiboan emanak baitziren, hirurak buru izen huts zeukan IS baten osagarriak ziren heinean: *haren egitea* (A), *haren egitea* (O), *haren etortzea* (S). Bidean zer gertatu zen esplikatu gabe, Trask denek ezagutzen dugun helmugara heltzen da: *hark egitea* (A), *haren egitea / hura egitea* (O), *hura etortzea* (S); hots, O baizik ez da genitiboan ematen ahal. Hipotesi horrek ondokoa dakar impliziturik: hasierako izen deberbalek aditz-tasunen hartzeko bidean, euskarak subjektua (A zein S) hastapenetik markatu zuen (uler bedi *markatzea* ‘desgenitibizatzea’). Bistan denez, hori posible da; horrela izatera, lehen ekarri ditugun ISGen adibideak Ekialdeak berantago bere kasa egin eta ondoren arrakastarik izan ez zukeen berrikuntza batean kokatzeko lirateke.

Bigarren aukera da pentsatzea hiru aktanteak genitiboan izaten zirela emanak, salbu haietako bi batera agertzen baziren, hau da, A eta O.⁴⁸¹ Kasu honetan euskarak subjektu iragankorraren

⁴⁷⁹ “The only reservation is in the form of its subject. Still today, a gerund in English takes its subject in the genitive case for many speakers: *I don’t approve of his doing that*. Some speakers, especially in Britain, have replaced the genitive by the objective: *I don’t approve of him doing that*. But nowhere is possible to use the ordinary subject case with a gerund: **I don’t approve of he doing that*” (Trask 1995: 226).

⁴⁸⁰ Nonbait, Traskek ba omen ISGen sintaxiaren berri: “Rebuschi 1995 shows that, in early texts in northern dialects, the genitive could also be used for the subject of the verbal noun of an intransitive verb” (1995: 225). Erran behar dugu Rebuschiren lan horretan ez dugula halakorik aurkitu. Nolanahi ere den, Traskek ISGen ezagutu ez balu bezala jokatu zuen.

⁴⁸¹ D. Creisselsek erremarkatu baitigu, munduko hizkuntzetan perpaus bateko argumentuak makatzean objektuek izaten ohi dute lehentasuna. Oro har, aditzetik hurbilen den argumentuak hartzen luke lehentasuna.

markatzea (desgenitibizatzea) hautatu zukeen, ergatiboaren morfema erantsiz, subjektu iragangaitzak genitiboan jarraitzen zuela. Denborarekin ISGen indargabetuz eta galduz joan zen —guk dakigula, egun ez da gehiago emankorra—, TOGen-ek luzeago iraunez. Hipotesi honek lehen ikusi diren ISGen adibideak azkenetan zegoen arkaismo baten isla izatea lekarke. Bistan denez, azalpen honek kanbiamendu gutxiago eskatzen du; kasu hauetan erraitea usu den bezala, “merkeago” zaigu. Haratago joanez, ikusmolde honek bilakaera orokorrago batean kokatzen ditu euskara historikoak lekukotzen dituen genitibozko objektuak eta genitibozko subjektu iragangaitzak.

Bestela formulatzeko, ISGen fenomenoak bi esplikabide ditu: 1) Ekialdeak egin duen berrikuntza izan dadin; edo 2) Ekialdeak atxiki duen arkaismoa izatea. Lehen aukerak sintaxi jada akusatibo batean nonbait markatze ergatibo bat ageri zela suposatzen du, beharbada morfologiarekiko erregulartze batengatik. Bigarrenean pentsatu behar da ISGen sistema ergatiboago batetik sistema akusatibora iragaiteko bidean gelditu den herexa dela. Bistan da, arkaismoaren hipotesiak bide zuzenago eta sinpleagoa eskaintzen digu, konprenitzeko errazagoa, eta aldaketaren norabidea gogoan, espero dugunarekiko koherenteagoa ere.

CODA

Oro har ISGen fenomenoa ekialdeko euskara zaharrean kokatzeko da. Egungo euskaldunek ez dukete onartzen (Videgainek eta Oyharçabalek hala gaztigatu didate), baina sintaxi zaharraren arrastorik oraino aurkitzen ahal da. Johañe Bordaxarren antzezlanean, *José Mendiague* pastorealean, ISGen arauaren bi adibide irakur daiteke (23a, 23b). Bistan da, bietan mendeko perpaus nominalizatuan adberbio bat txertatzen da genitibozko subjektuaren eta aditzaren artean. Gure ikusmoldean, halako agerraldiek nonbait ISGen ekialdeko hiztunen memorian datzala erakutsiko lukete eta, beraz, haren galera ez bide dela aspaldidanikoa.

(23a) *Beste pena bat handia / haurren hürriin joaitea / Bihotza düüt ürratüirik / ama hanitxen zortea!* “Comme beaucoup d’autre mères, / je suis contrainte d’accepter / le départ de mes enfants, / cela me brise vraiment le cœur” (*Jose Mendiague* pasterala 30).

(23b) *European gerla handia / horrek düi gose gorria / Beharrezko izanen da / gure saihets egoitea* ‘La grande guerre d’Europe / engendre la faim, / nous ne devons surtout pas / nous y engager’ (*ibid.* 166).

4.7. Ondorioak

Ezaguna den —eta oraino bizirik den— TOGen fenomenoaz apart, euskara historikoak genitibozko subjektu iragangaitzak ere onartu ditu, Ekialde zabalean bederen. ISGen adibide

argiak Iparraldeko euskara zaharrean aurkitzen ahal dira, zenbatenaz ekialderago hainbatenaz indartsuago lekukotu ere. Genitibozko markatze molde hau TOGen arauak dituen testuinguruei eta murriztapenei hertsatzen zaie: funtsean, mendeko perpau nominalizatuei.

Horrekin, euskararen sintaxia guztiz akusatiboa dela erakusteko baliatu diren parametroetako batean (hots, genitibizazioan) lerratze aldaketa bat gertatu izan da: eskema ergatibo/absolutibo bati dagokion A / S, O bereizkuntza batetik A, S / O lerratze nominatibo/akusatibo batera. Bestalde, badakigu iraganean TOGen euskara komunaren ezaugarri bat izan zela (Lakarra 1983 & 1996). Denboran gibelerago joanik, genitibozko objektua gerundioaren (aditz-izenaren) historiarekin lotzekoa bide da; konkretuki, haren jatorrizko izaera nominalaren herexa litzateke (Trask 1995 & 1997).

Gure ustez, ISGen gisara izenda daitekeen araua ere ber testuinguruan esplikatzekoa da, haren balizko hedadura orokorra testuek frogatzen ez badute ere. Izan ere, TOGen-ek berantago iraun du, eta horregatik ongi lekukotua da Ipar nahiz Hegoaldeko euskara zaharretan. Aldiz, ISGen jada lehenbiziko testuetarik ikusten dugu Iparraldera mugatua, egungo euskaratik desagertua izanik, eiki. Bestenaz erraiteko, objektuaren genitiboa (TOGen) eta subjektu iragangaitzaren genitiboa (ISGen) fenomeno orokorrago baten agerpenak baino ez dira.

Garai historikoan desgenitibizazio prozesu bat gertatu da, objektuen kasuan hobekiago lekukoturik, eta subjektu iragangaitzenez soilik azken fasean ezagutua, hauen galera besteena baino lehenagotik abiatua baitzen. Azken finean, ISGen arauaren proposamenak Trasken TOGen fenomenoaren jatorriaren gaineko hipotesia (1995) indartzen du, berorrek zuen hutsunearen betetzera baitator.

VIII.

ONDORIOAK

1. Hizkuntz atalka, labur
 - 1.1. Fonologia
 - 1.2. Kasu sistema
 - 1.2.1. Marka berriak eta kasu sistemaren berrantolatzea
 - 1.2.2. Genitibo zaharraren mapa semantiko baterat
 - 1.2.3. Ekialdeko euskarak bi komitatibo bereizi zituzkeen?
 - 1.2.4. Kasu lokatiboak
 - 1.3. Aditz sistema
 - 1.3.1. Forma jokatu-gabeak
 - 1.3.2. Erroak eta forma jokatuak
 - 1.3.3. Modua eta modaltasuna
 - 1.4. Sintaxia
 - 1.4.1. *Barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egiturak
 - 1.4.2. Haridurazko perpausak
 - 1.4.3. Subjektu iragangaitzaren genitiboa (ISGen)
2. Hizkuntz ukipenaren eragina
 - 2.1. Bokalki sudurkari sail berria
 - 2.2. Txistukari ahostunen saila
 - 2.3. Eratorpen morfema mailegatuak
 - 2.4. Hurbiltze adlatiboaren egitura berriak
 - 2.5. *-i* sail berriko partizipioak
 - 2.6. Zuberoako egitura aurkezlea
 - 2.7. Benefaktiboaren marken hedakuntza semantikoa
 - 2.8. Frantsesari kalko bat, literatur zubereran
3. Literatur hizkuntzaren eragina
 - 3.1. Ohar bat grafiaz
 - 3.2. Frantsesaren eragina
 - 3.2.1. Lapurterarena
 - 3.2.2. Zubererarena?
 - 3.2.3. Hegoaldeko tradizioarena
4. Zuberoako euskararen barne zatiketaz
 - 4.1. Asimilazio bokalikoak direla eta
 - 4.2. Ablatiboaren morfema berria: *-ti* vs *-tik*
5. Zuberoako euskararen bilakaera orokorra
 - 5.1. Zuberoako euskarak atxiki dituen ezaugarri orokorrak
 - 5.2. Zuberoako euskarak partekatzen dituen hautu eta berrikuntzak
 - 5.3. Zuberoako euskararen berezko berrikuntzak
 - 5.4. Azken hitza Zuberoako euskararen bilakaeraz

1. Hizkuntz atalka, labur

1.1. Fonologia

Tesi honek ez du Zuberoako euskararen fonologia sistematikoki ikertu. Erabaki horren arrazoiak gorabehera (ATALASEAN, § 2.2.1), guhaurren ezagutzatik erran dezakegu Zuberoako euskararen sistema fonologikoa funtsean egina agertzen dela corpuseko lehen testuetarik. Zenbait ezaugarritan bestelako itxurarik igartzeko Erdi Aroko informaziorik dakarten datu onomastikoetara jo behar da (*Censier gothique de Soule*)⁴⁸². Oro har, Zuberoako euskararen itxura fonologikoa definitzen duten elementuak XVII. mendean lekukotzen dira, Agirrek (2001b) erakutsi duen bezala. Batetik, badira Zuberoak atxiki dituen ezaugarri behiala orokorrak (bokal sudurkari etimologikoak, hasperena); bestetik, badira ekialde hertsiko mintzoek obratu dituzten aldaketa zaharrak (*j > /ʒ/; diptongoen bilakaera, u_i > u_u bezalako harmonia bokalikoak), batzuetan soilik Zuberoakoak (hala /y/ fonema, nola txistukari ahostunen agerpen testuinguruak eta fonema-tasuna). Beraz, Zuberoako testuetan ezaugarri fonologikoez suma dezakeguna, kasu gehienetan, aldaketen betetze mailari lotua da. Gauzak horrela, tesi honetan bi ezaugarri fonologiko baizik ez dugu aztertu: lehena bokal sudurkari sail berezi bat (I, § 1) eta bigarrena txistukari ahostunen lekukotza (I, § 2). Bi fenomeno horiek hizkuntz ukipenaren medioz azaldu baititugu, aitzinago aipatuko dira (§ 2.2).

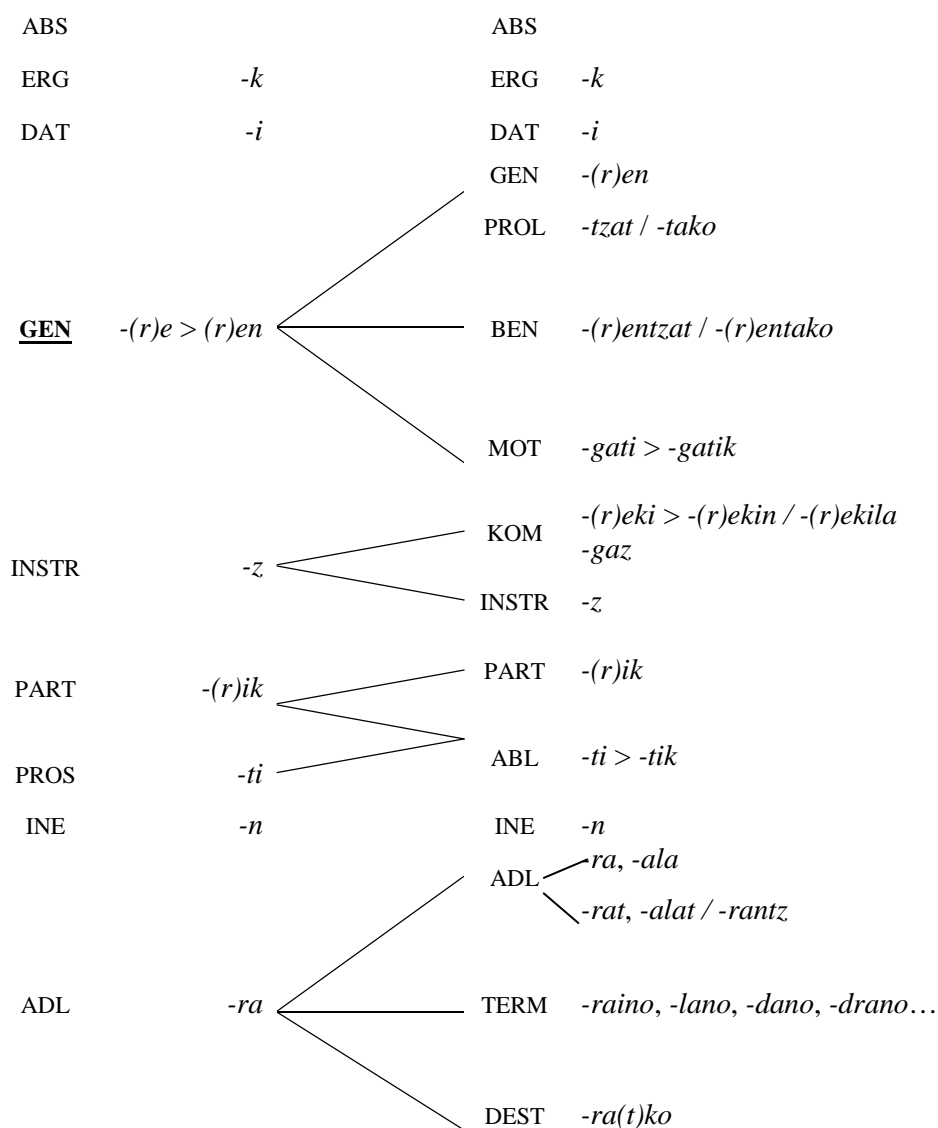
1.2. Kasu sistema

1.2.1. Marka berriak eta kasu sistemaren berrantolatzea

Aztertu ditugun kasu-marka berriek euskararen kasu sistemaren berrantolatze bat ekarri zuten, morfemen espezializazio semantikoaren bidean (ikus 3. IRUDIA). Lehenik, genitiboaren marka zaharrari erantsiak izan arren, komitatiboaren morfemek lehenagoko instrumentalak adierazten zituzten balioetarik bat hartu zuketan. Bigarrenik, genitiboaren gainean eratu morfemek —motibatiboarenak, prolatiboarenak eta benefaktiboarenak— (II, § 2) genitiboaren behialako balioetarik batzuk berenganatu zituzten, kasu haren polisemia nabarmen apalduz.

⁴⁸² Erakusgarri batentzat, *ea* bokal bilkura bere horretan lekukotzen da (*Arhalea*, *Aspechea* edo *Barnechea* bezalakoak 37 direlarik, *ia* behin baizik ez da ageri). Badira, halaber, *i_u > u_u* bilakaeraren aitzineko aztarnak (*Ithurralte* & *Ithurriague*, baina *Uthurralte* & *Utthurriague*); bestenaz, *rs* taldearen maiztasun altua igartzen ahal da (*Arstoe*, *Erspile*, *Sagarspe*).

Hirugarrenik, orobat gertatu zen adlatiboaren gaineko marka berriekin, balio zehatzagoen adierazteko sortuak (II, § 3). Prozesu horiek mendeak pasa ahala bete ziren; genitiboaren gaineko marken artean, argi ezar daiteke komitatiboarena zaharrena dela, *-n* gabeko genitibozko marka zaharrari erantsia baita; ondoren, *-gatic* motibatiboarena, gero prolatiboarena, eta azkenik benefaktiboarenak, *-n-dun* genitibozko markari erantsiak. Adlatiboaren gaineko zenbait markaren garapen morfologikoak kasu sistemaren berrantolatzea hetsiko zuten, haien artean seguruenik muga adlatiboarenak destinatiboarenak berankorrenak izanik.

3. IRUDIA. Kasu sistemaren berrantolatzea, EBZ-etik euskara historikorat

Kasu sistemaren berrantolatzean, genitibo zaharretik abiatu kasu multzoak duke pisurik handiena. 122. TAULAK genitiboari lotu zenbait balioaren adierazpenaren bilakaera laburbiltzen

du. Gogoan erabili behar da balio horietan genitiboaren marka hutsaren erabilpena ez zela guztiz iraungi, testu zaharrek —bereziki ekialdekoek— hala erakusten baitute; horrela, *-(r)en* marka balio motibatiboz 1873 arte lekukotu dugu, eta balio benefaktiboz egun ere aurki daiteke. Taularen azken errenkak arras bestelakoa den aldaketa bat jasotzen du: benefaktiboaren marken hedakuntza semantikoa, motibatiboaren *-gati(k)* morfema hein batean ordezkatur—motiboaren adierazpenean, baina ez kausarenean—; frantsesarekiko ukipenak sorrarazia baita, azken aldaketa horretaz aitzinago arituko gara (§ 2.3.2).

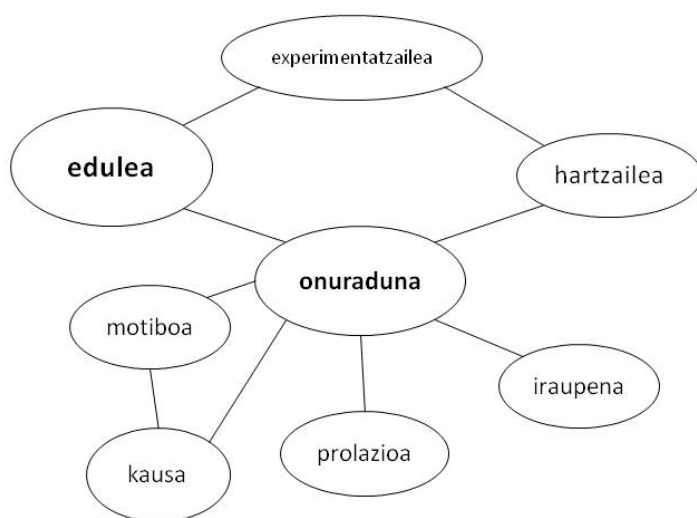
122. TAULA. Genitibo zaharrari lotu zenbait balioaren adierazpenaren bilakaera Zuberoan.

	Abia.	XVI. m.	XVII. m.	XVIII. m.	XIX. m.	XX. m.
PTZP PROSP.	<i>-(r)en</i>	<i>-(r)en</i>	<i>-(r)en</i>	<i>-(r)en</i> <i>-ko</i>	<i>-(r)en</i> <i>-ko</i>	<i>-(r)en</i> <i>-ko</i>
DEST	<i>-ko</i> <i>-(r)en</i>	<i>-ko</i> <i>-(r)en</i>	<i>-ko</i> <i>-(r)en</i>	<i>-ko</i> <i>-(r)en</i> <i>-ra(t)ko</i>	<i>-ko</i> <i>-ra(t)ko</i> <i>-(r)en</i>	<i>-ko</i> <i>-ra(t)ko</i> <i>-(r)en</i> (†)
BEN	<i>-(r)en</i>	<i>-(r)en</i> <i>-(ren)tako</i>	<i>-(r)entako</i> <i>-(r)en</i>	<i>-(r)entako</i> <i>-(r)entzat</i> <i>-(r)en</i>	<i>-(r)entako</i> <i>-(r)entzat</i> <i>-(r)en</i>	<i>-(r)entako</i> <i>-(r)entzat</i> <i>-(r)en</i> (†)
PROL	<i>-(r)en</i>	<i>-tako</i> <i>-(r)en</i>	<i>-tako</i> <i>-tzat</i>	<i>-tako</i> <i>-tzat</i>	<i>-tako</i> <i>-tzat</i>	<i>-tako</i> <i>-tzat</i>
MOT	<i>-(r)en</i> <i>-gati(k)</i>	<i>-gati(k)</i> <i>-(r)en</i>	<i>-gati(k)</i> <i>-(r)en</i>	<i>-(r)(en)gati(k)</i> <i>-(r)en</i>	<i>-(r)(en)gati(k)</i> <i>-(r)en</i> (†) <i>-(r)entzat</i> <i>-(r)entako</i>	<i>(r)(en)gati(k)</i> <i>-(r)entzat</i> <i>-(r)entako</i>

1.2.2. Genitibo zaharraren mapa semantiko baterat

Kasu polisemiko baten balioak finkatzerakoan, nahasgarri bezain antzu gerta daitezkeen termino konposatuen eretzean, egungo hizkuntzalaritzak mapa semantikoen metodologia abantailatzen du, hizkuntzen arteko konparantzarako tresna egokia eskaintzen duena (Haspelmath 2009; Malchukov & Narrog 2009; Malchukov 2010). Guk dakigula, euskararentzat proposatu den kasu baten mapa semantiko egiteko saio bakarra instrumentalarena da (Igartua & Santazilia 2013). Mapa semantiko batean, kasu baten balioak *core meaning* delakoarekiko distantziaren arabera irudikatzen dira; ezaguna denez, genitiboaren balio zentral hori edutezkoa izaten da (posesioa).

Tipikoki, munduko hizkuntzetan genitiboa kasu polisemikoa izaten da (Nikiforidou 1991); orain artekoan argudiatu denez —eta ahanzi gabe ideia inplizituki sumatzen dela Azkarate & Altunaren lanean (2001)—, ekialdeko euskararen genitibo zaharra ere nabarmen polisemikoa zen. Printzipioz bi aukera lirateke posible: a) Zuberoako testu zaharrek lekukotzen duten polisemiaren aztarnak arkaismo baten zantzuak izan litezen; edo b) itzaliz joan den berrikuntza (zahar) baten lekukotza. Gure ulertzeko maneran, badira arrazoiak lehen hipotesiaren hobesteko: alde batetik, ekialdeko testuetan bereziki ohargarriak badira ere, genitiboaren polisemiaren aztarnak mendebaldeko lekukotasun arkaikotan ere ageri dira, nabarmenki benefaktibozko balioa; hortaz, errazagoa dirudi pentsatzea hizkuntzaren fenomeno orokorra izan dela. Beste aldetik, aztertu ditugun “marka berriak” genitiboaren morfemari erantsi zaizkio mintzo guztietan, eta ez beste bati. Gauzak horrela, 4. IRUDIAN euskara osoaren genitibo zaharraren mapa semantiko batendako oinarria proposatzen dugu.

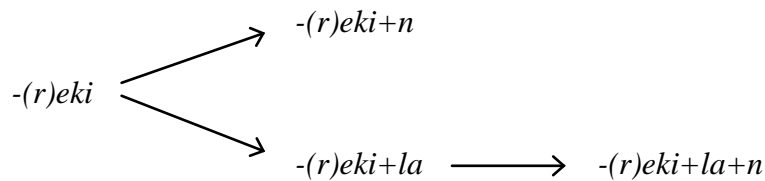

4. IRUDIA. Euskararen genitibo zaharraren mapa semantiko baten oinarria

1.2.3. Ekialdeko euskarak bi komitatibo bereizi zituzkeen

Defendatu dugunez (II, § 2.6.2.2), Zuberoako testuek, hein batean, *-(r)kila(n)* morfemaren ñabardura semantiko zaharraren aztarnak gorde dituzte. Jada hizkuntzaren aldi historikoa iritsi zeneko, *-(r)ekila* morfemaren balioa lausotua zen, gero eta gehiago *-(r)eki(n)* komitatiboaren alomorfo huts bihurturik. Onartzen bada komitatiboaren kronologian *-(r)eki* forma zaharrena dela, eta *-(r)ekin* hari inesiboaren *-n* eranstearen emaitza dela, orduan nekez idoki liteke *-(r)ekila* morfema *-(r)ekin* baino berriago izatea. Beraz, Gavelen (1929: 26) eta Lafitteren (1944: § 142) proposamenak gogoan (II, § 2.6.2.2.1), *-(r)ekila* morfema zaharra

postula genezake, printzipioz *-(r)ekin* bezain zaharra —edo berria—, gisa guztiz ekialdeko euskara zaharrak bere baitarik garatu berrikuntza, ondoren arrakastarik gabea. Ifrentzuan, *-(r)ekilan* aldaera komitatiboaren aukera morfologikorik berriena litzateke.

Hastapenean *-(r)ekila* morfemak balio berezia zukeen: *-ki* komitatiboa eta *-la* adlatibozkoa baturik, halako “komitatibo-adlatiboa” zatekeen, hots, lagundua (*accompañee*) jomuga zuen adlatiboa, hastapenean *-(r)ekin* morfemak inesibozko kutsua zukeen bezala. Denboraren iragaitearekin, *norbaitekila joan* (\approx *norbaitegana joan*) \rightarrow *norbaitekila joan* (= *norbaiten konpainian joan*) aldaketa gertatuko zen; beraz, bigarren fase batean *-(r)ekila* morfema oro har komitatiboa gehi mugimendua adieraztera iragan zatekeen. Ondoren, *-(r)ekila* morfema mugimendurik gabeko testuinguruetara ere hedatuko zen, azkenean *-(r)eki(n)* atzizkiarekiko bariazio librean gertatzeraino eta, beraz, alomorfo huts bihurtzeraino (cf. 17. TAULA).

Bi komitatiboen proposamenak paralelo aski perfektu baten bermea du. Izan ere, tipologikoki euskara bezalakoxea den *chhantyal* hizkuntzak —tibetar-birmaniar adarrekoa, Nepalen mintzatua— bi komitatibo bereizten ditu: batetik komitatibo-instrumentala, eta bestetik komitatibo-adlatiboa (Noonan, Bhulanja, Chhantyal & Pagliuca 1999: 3-4).

-(r)ekila morfemaren jatorrizko semantikaren galera horretan, Zuberoako zenbait testuk —eta biziki Maisterrenak— egoera zaharra islatzen dukete: gutxienez *-(r)ekila*-k komitatiboa mugimenduari lotua adierazten zueneko garaia. Bi morfemen balioek bat egitean, funtsean bi emaitza dira posible: i) bi morfemak bariazio librean erabiliak izatea —alomorfo bihurtzea—, eta ii) bietarik bat desagertzea.⁴⁸³ Puntu honetan, nabarmendu behar da Zuberoako testuetan *-(k)ila(n)* atzizkiaren lekukotza irregularra dela (cf. 15. TAULA): zenbait testu luzetarik guztiz absente da, eta presente denetan semantikoki markatu izan daiteke, ala *-(r)eki* atzizkiarekiko bariazio librean (cf. 16. TAULA). Oro har, Zuberoako corpuseko datuek

⁴⁸³ Bi morfemen balioen neutraltzearen ondorioa da mintzo batzuetan komitatiboan soilik *-kila(n)* izatea. Lafoni idatzi gutun batean, Lacombe dio amikuzeraz *-kila(n)* baizik ez zela erabiltzen, bederen Donapaleun —“du moins en était-il ainsi dans le basque parlé par ma mère”— (Lafon 1936: 68).

komitatiboan *-kila* gutxien erabiltzen den morfema dela erakusten dute, diferentzia handirekin, eta horrek zalantza bat pausatzen digu.⁴⁸⁴

Azkenik, *-(r)ekila(n)ko* sekuentziak ere *-(r)ekila* morfemaren jatorrizko balioaren aldeko argudio sendorik ematen du (§ 2.6.2.3): ekialdeko mintzoetan nekez atzeman dugu *-(r)eki(n)ko* eransketaren lekukorik, baina bai *-(r)ekila(n)ko*-renak. Sekuentzia horrek adierazten dituen balioak, oro har, adlatibozko erlazio espazial metaforikoetan koka daitezke, hau da, *-gana(t)ko* sekuentziaren medioz ere adieraz daitezke —horregatik *-(r)eki(n)ko* ez da kasik ageri—. Horri lotuz, ez da halabeharrez euskarak *-gana(t)ko* eransketa onartzea, baina ez ***gango*; gure ikusmoldean, ekialdeko euskarak *-(r)ekila(n)ko* sekuentzia garatu izanak logika horri obeditzen dio, eta hori ageriago gelditzen da zenbakietara joz gero, ezen *-(r)ekila(n)* morfemaren maiztasuna anitzez ere baxuagoa da *-(r)eki(n)*-ena baino.

1.2.4. Kasu lokatiboak

Kasu lokatiboak direnaz bezainbatean, ekialdeko euskarak, printzipioz, mendebalde eta erdialdeko kasu lokatibo, ablatibo eta adlatibo berberak ditu, gehi garai berriago batean adlatibozko markaren gainean sortu muga-adlatiboa (*-raino*) eta destinatiboa (*-ra(t)ko*). Hori erranik, ekialdeko mintzoetan kasu lokatiboen azpisistemak berezitasun aipagarriak ditu. Hasteko, polimorfismo ñabarra garapen morfologikoen lekukoa da:

- Ablatiboan bi aukera nagusi dira: *-(r)ik* zaharra, partitiboari lotua, eta prosekutibo zaharraren bilakaera den *-ti(k)* —printzipioz *-ti* zaharrago, eta *-tik* berriago, nahiz eta Zuberoan lehen testuetarik bi aukerak batera ageri diren—; cf. Lafon 1948 & Lakarra 1984.
- Adlatiboaren polimorfismoa bi ardatzetan gertatzen da: lehenik, *-ra(t)* & *-ala(t)* parea, zeinaren banaketa, gaingiroki, izen berezi eta arrunten araberakoa izaten baita, hurrenez hurren, egungo Zuberoan ere (Gèze 1873: 22; Larrasquet 1939: 141; Etxebarne 2011: 64); bigarrenik, *-t* bukaera hartzen duten eta ez duten atzizkien arteko lehia, funtsean bi ardatz semantikoren araberakoa: mugimenduaren iraupena eta mugimenduaren norabidea —kontrastearen berri zehatza jakiteko, ikus II, § 3.3.3, edo atal horretako ondorioak (II, § 3.3.3.3)—.

⁴⁸⁴ Batetik, badirudi Zuberoan *-kila* morfema *fase sparitan* lekuktozen dela, hots, eta horrek arkaismo izateko itxura ematen dio. Bestetik, Amiküzen *-kila(n)* orokortu da, eta ez dakigu bi datu hauek noraino uztar daitezkeen.

- Kasu berrietan, polimorfismoa are nabariagoa da. Hortaz, Zuberoako testuek zazpi aukera lekukotzen dituzte muga-adlatiboarentzat: *-dano* & *-drano*, *-rano* & *-alano*, *-ra(d)ino*, *artio* & *artino* (cf. II, § 3.4.3). Horien artean, zuberera historikoan nagusi izan dena, *-drano* postposizioa, XIX. mendean itzali da.
- Azkenik, destinatiboan *-ra(t)ko*, *-ala(t)ko* & *-gana(t)ko* pareak gerta daitezke gehi, ebentualki, *-baitara(t)ko* (cf. II, § 3.4.4).

Horietan guztietan munta handienekoa dateke *-t* morfoaren araberako bereizkuntza. Gure azterketak bi adlatibo berezien hipotesia babesten du, testu gehienek, hala edo nola, *-t*-dun eta gabeko morfemen arteko bereizkuntza lekukotzen baitute (ikus II, § 3.3.3.2). Oro har, *-t*-dun aldaerek honako ñabardurak adierazten dituzte, testuan testu:

- Itzulbiderik gabeko mugimenduak (*zeliürat*, *iferniürat* / *zelialat*, *ifernialat*), edo itzulbidea dutenak, baina luzaz egoteko lekualdatzea dakartela (*Ameriketarat*).
- Norabide eza, norabide ezezagun edo zehaztugabea.
- Diskurtsoa edo gertaldia mugimenduaren iraunaldian sartua denean.
- Egoera kanbiamenduak.

Aldiz, *-t* gabeko adlatiboek ondokoak adierazten dituzte:

- Joan-jinak, egonaldi laburrak edo xede zehatza duten mugimenduak.
- Bukaera ezaguna duen egonaldia, luzea izan arren (*mündü huntara jin*).
- Helmuga zehatza duten mugimenduak.

Hau da, ñabardura semantikoak bi ardatzetan multzoka daitezke: a) leku-aldatzearen iraupena; eta b) mugimenduaren norabidea. Oyharçabalek *Charlemagne* testuarentzat formulatu arauetarik abiatuz (1991: 401-403), zenbait zehaztapen gehitu ditugu (cf. II, § 3.3.3.3).

Azken buruan, badirudi bilakaeraren emaitza bi adlatiboen arteko kontrastearen lausotzea izan dela, batik bat adiera direkzionalean. Azken horri lotuz, ez da halabeharrezkoa XIX. mendeko Zuberoan hurbiltze adlatiboaren bestelako aukerak azalera zitezen, bereziki [DAT / ADL + *bürüz*] egitura (← gask. *cap a*), eta *aldialat* & *khantiala* postposizioak. Ildo berean, *-t* morfoaren balioaren itzaltzea Erdi Arotik euskara historikorat obratu den kasu sistemaren berrantolatzean uler daiteke: sistema zaharrak bi adlatibo izatetik (batetik *-ra* & *-ala* pareak, bestetik *-rat* & *-alat*) hainbat aukera izatera iragaitean, *-t* morfoaren araberako bereizkuntza egongaitz gertatuko zen. Hau da, sistema berriak *-ra* & *-ala* adlatibo orokorra, *-rat* & *-alat* hurbiltze adlatiboa —anitzetan adiera terminatiboaz—, muga-adlatiboa gehi destinatiboa (*-t*-dun zein gabea) bereizten ahal izanik, zehaztasun semantiko berriak bazter utz zezakeen *-t*

morfoaren araberako bereizkuntza zaharra. Nolanahi ere den, kontraste zaharraren aztarna garbiak corpuseko garai berrietan ere lekukotzen dira.

Kasu lokatiboekin finitzeko, inesiboan bada zer aipatu Zuberoako euskara zahar eta modernoan. *Inesibo arkaiko* deitu izan den ezaugarriak mendebaldean ere iraun du (cf. 147. oharra), baina bereziki Zuberoan aurki daiteke. Haren azterketa *barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egiturenarekin lotu dugu (VII, § 1), erakutsiz halako egituretan inesibo arkaikoa emankorra dela; labur erranik, *mendin gañen* bezalakoetan, ezkerreko osagaiak ez dakar genitibo higaturik, baizik eta inesibo mugagabe arkaikoa. Beste gai bati lotuz, kasu lokatiboetan izaki adimendunek deklinazio hirukoitza dute: i) *-ga* morforen gainekoa, euskara osoan bezala; ii) *-ta* morfoaren gainekoa, nonbait mugagabe gisara ulertzekoa; eta iii) *baitha* postposizioaren gaineko aukera. Irudi luke ekialdeko euskara zaharrean hiru aukeren artean *-ta* ohikoena izatea; ifrentzuan, *baitha* moldearen maiztasuna aski baxua da Zuberoan.

1.3. Aditz sistema

1.3.1. Forma jokatugabeak

Forma jokatugabeei dagokienez, Zuberoako euskara historikoak ildo batzuk markatzen ditu:

- vi) Aitzineuskaratik datozkeen **e-* aurrizkiak zein **-ra-* morfema kausatiboak gainerako mintzoetan baino indar handiagoa erakusten dute, eta iraupen luzeagoa.
- vii) Aditz-izenaren formetan Zuberoan *-tze* morfema ez da kasik sartu, *-tü* saileko aditzez kanpo.
- viii) Partizipio prospektiboan, azken bizpahiru mendeetan euskal herri guztietakoa den *-ko* atzizkia leku irabaziz joan da.
- ix) Aditzoinaren formen markatzeko joeraren barnean kronologia desberdineko prozesuak bereiz daitezke; guztien erakusgarri berezia da Zuberoako euskara.
- x) Azkenik, partizipioaren eremuan, XVIII. mendean Zuberoak berrikuntza eskusibo bat garatu du, *-i* akabantza duten partizipio mailegatuen multzo batekin.

**e-* aurrizkiari doakionean, garai historikoan Zuberoako euskarak, non-nahi hedatuak diren aditzez gainera, itxura gorde duten hamabost bat aditz ditu (*ebil*, *edeki*, *edüki*, *egor*, *egüriki*, *eitz*, *ekhus*, *ekhüz*, *erail*, *erakhats*, *herakitü*, *eratzeki*, *eratzar* & *eroan*), zeinetarik erdia ez baita XIX. mendearen akabantzara iritsi (IV, § 1). Bazterreko euskalkietan *e-* emaitza atxiki

duten aditzen sailak beteagoa dirudi erdialdeko mintzoetan baino; halere, arkaismoa emeki itzaltzen da Zuberoan ere, *i*-ren eta horren ondorengo *ü*- emaitzaren faboretan (*igor, ügürüki*).

Bestalde, non-nahi bezala Zuberoan ere, aldi historikoan kausazioaren adierazpenak *erazo/arazi/erazi* aditza abantailatu du —dudarik gabe EBZ-ren ondotik—, estrategia morfologiko hutsa den *-ra-* morfema zaharra baztertuz. Haatik, Zuberoako testuetan morfema kausatiboaren iraupena eta indarra beste mintzoetan baino nabariago iruditu zaizkigu: oraino XIX. mendean aise aurki daiteke *-ra-* morfemaren balio zaharra cf. IV, §§ 6.3.2 & 6.3.3. Bereziki aipagarria da *eragin* aditz arazlearen lekukotza (*sinhets eragin* ‘sinetsarazi’, Eskiula, ca. 1800), ezaugarri hori behiala orokorra izan zelako hipotesia sendotzen duena.

Partizipio inperfektiboari doakionean, Zuberoako testuek ez dute ustekabe handirik eman, salbu erdialdeko fenomeno batzuei lotzekoa datekeen *-aite* atzizkiaren lekukotza estonagarria (*egorraiten ≈ hartzaiten*; cf. Urgell 2006, eta ikus IV, § 4.4). Datuek gehienez ere *-te* & *-tze* morfemen arteko lehiaren hastapenaren berri ematen dute, *-ki* multzoko aditzetan, non *-tze* berria hedatzen baita. Azkenik, *-n* saileko aditzetan Zuberoak ongi gorde du *-ite* emaitza. Beraz, inperfektiboaren formak direnaz bezainbatean, Zuberoako euskara oro har gordetzailerda da, mendebaldekoa baino gehiago.⁴⁸⁵

Partizipio prospektiboari begira, ezaguna da Zuberoan, ekialde handiko mintzoekin batera, *-ko* & *-(r)en* morfemak baliatzen direla. Halere, bi atzizkien banaketa ez da bat eta bera. Oro har, ekialde hertsia goan *-(r)en* aukerak esparru handiagoa du: *-n* saileko aditzei ez ezik, *-tü*, *-ki* eta *-∅* sailetakoei ere eransten ahal zaie. Azken mendeetako Zuberoan, *-(r)en* atzizkiak bilakaera errezesiboa erakusten du, *-ko* atzizkiari lekua utziz. Hizkuntza osoaren ikuspegitik, *-(r)en* prospektiboa ekialdera gibelatuz joan da, han ere indar galtzeko. Bistan dena, bi atzizki horiek Lafonek (1965: 175) “les deux génitifs” deitzen zituenak baizik ez dira: *-ko* erlaziozkoa, eta *-(r)en* genitiboa. Interesgarriago dena, horrek lotura garbia iradokitzen du benefaktiboan lekukotu dugun lehiarekin (II, §§ 2.4.1 & 2.4.2); hots, *-(r)en* genitibo hutsak benefaktiboaren adierazpenean luzeen atxiki duten mintzoek *-(r)en* gehiago lekukotzen dute partizipio prospektiboan edo, bestela erraiteko, benefaktiboan *-ko* atzizkia daramaten hautu morfologikoen hedakuntza (*-(r)entako* vs. *-(r)en*) *-ko* prospektiboarenarekiko

⁴⁸⁵ Mendebaldeko mintzoek ere *-te* atzizkia ongi atxiki badute ere, ekialdekoek baino gehiago ere, bestelako berrikuntzak garatu dituzte; horien deskripzio egoki batentzat ikus Urgell 2006.

paraleloan dabil (-*ko* vs. -(*r*)*en*). Horrek guztiak bi elementu gramatikalen arteko lotura seinatzen du, azken buruan bi-biek -(*r*)*en* markaren behialako polisemiara igortzen dutelako.

Aditzoinaren formen indartzeari dagokionez, Iparraldeko gainerako mintzoekin batean, lau fenomeno paralelo deskribatu dugu: i) -*t* aditzoinak (*hant*, *zilhet*); ii) -*k* aditzoinak (*idok*, *jarraik*); iii) *erazi*, *utzi* → *eraz* + *i*, *ütz* + *i* berranalisiak; eta iv) -*e* → -*a* forma bereziak (*erra*, *gorda*, *busta*). Bilakaera horiek kronologia desberdinak dituzte.

Bada, aditzoinaren formen indartzeko joera Erdi Aroan abiatu zen, -*t* moldeko aditzoinen multzoarekin. Hor lehen geruza bat defini daiteke, hitz elkarketaren arau zaharren medioz sortua: *zilhegi*, *handi* → *zilhet*, *hant* (FHV 423). -*t* hura elkarketa arauetarik kanpoko kasuetara hedatu zen, nonbait baliagarria gertatu baitzatekeen homonimiaren saihesteko (*lagunt*, *xuxent*, etab.). -*t* moldeko aditzoinen saila egoera horrexetan da Euskara Arkaikoan. Ondoren, eta partikulazki Zuberoan, joera orokortuz joan da: testuetan batere anbiguotasunik ebazten ez duten formak ageri dira (*xahat*, *phozuat*, etab.), eta fenomenoak emankorra da egungo zubereran (*telekargat ditzazkezü*).

Aditzoinaren tinkatzeko joeraren bigarren manifestazioa da -*k* moldeko formen saila, -*ki* → *k* + *i* berranalisiaren ondorioz sortua. Bilakabide hau garai historikoan gertatu da: Zuberoako lehen testuetan abiatua da, eta ondoko mendeetan -*k* moldeko aditzoinen saila handituz doa. Azkenik, antzeko berranalisiak dira *erazi* → *eraz* + *i* eta *utzi* → *utz* + *i*: datuak arras sinplifikatuz, testu zaharrenek *erazi* & *ützi* aditzoinak lekukotzen dituzte, eta berriek *eraz* & *ütz* —berranalisiak ondorioak ditu, halaber, imperfektibozko formetan: *eraziten* & *ütziten* → *erazten* & *üzten*—.

Aditzaren forma jokatu gabeen artean aditzoina zaharrena da, irizpide morfologikoengatik bezala, lekukotzaren kronologia eta perifrasiaren bilakaeragatik ere. Hori erranik, Urgellendako (2016b) garai historikoko aditzoina ez dateke aitzineuskararena; beraz, ikuspegi diakronikotik aditzoin₁ & aditzoin₂ bereizi beharra genuke. Urgellen azalpenean, garai historikoko aditzoina Erdi Aroko forma litzateke, hitz elkarketaren arau zaharrak direla medio. Memento hartarik aitzina, mendebalde handian aditzoinaren erabilpena partizipioarenaren alde galduz joan zen; aldiz, ekialdean aditzoinak indartsu jarraituko zuen. Gure azterketa testuinguru horretan kokatzen da, ondorioak garbiak izanik: *historian* zehar ekialdeko euskarak joera argia erakutsi du aditzoinaren formen markatzeko, partizipioarenetik bereizteko, eta joera orokor horretan Zuberoa joan da urrunen.

Forma jokatu gabeen azterketa hesteko, Zuberoako euskararen berrikuntza bat deskribatu dugu, hots, *-i* akabantza hartu duten partizipio mailegatuen sail berria (IV, § 3); ezaugarri hori hizkuntz ukipen fenomenoetara lotua denez, beherago aipatuko da (§ 2.4).

1.3.2. Erroak eta forma jokatuak

Zuberoako testuetarik erroen arteko lehien berri ematen dituzten datu interesgarriak idoki ditugu: batetik, aditz ditransitiboan laguntzaileetan (**eradun* vs. *-i(n)*), eta bestetik aditz iragankorren balio modaleko laguntzaileetan (**iron* vs. **ezan*); horietara *-(g)idi-* erroaren zein *-kidi-* segidaren lekukotza emendatu behar zaie.

Hasteko, laguntzaile ditransitiboetan, **eradun* aditzarekin batean, ekialdean *-i(n)* erroa ere erabiltzen zelako hipotesia (Lakarra 2011a) onetsi dugu, garai historikoan *-i(n)* aditz nagusi ageri delako, baina sustut forma alokutiboan oinarrian delako —alokutibo hurbilean, noski, zuketa hedakuntza analogikoz sortutako berrikuntza baitateke (V, § 1.3)—. Beraz, EBZ-aren ondotikako adarreztatze bitarraren ikuspegitik, eta ekialde hertsiko banantze goiztiarraren hipotesia geure eginez (Lakarra 2011a), Zuberoako testuen azterketak ekialde hertsiko adar goiztiarrak *-i(n)* & **eradun* aditz nagusi bezala bazituela iradokitzen du; egitura benefaktiboak aditz laguntzaile hirupertsonal gisara gramatikalizatu ahala (Mounole 2015), ekialdeak **eradun* aditzaren aldeko hautua egin zukeen.

Aditz trantsitiboekin jarraituz, balio modaletan **iron* & **ezan* parearen arteko lehiaren berri zehatza eman dugu (VI, § 4.3.1.4). Horrek EBZ-ari begira paratzen gaitu (Lakarra & Urgell 2009; Lakarra 2011a), zeren bi aditzetan **iron* baitateke zaharrena: mendebalde handiko mintzok baztertu zuketena, garai historikoan **ezan* ere baztertu duten bezala. Bada, ekialde handian **iron* aditzak bilakaera errezesiboa jasan du, hala geografikoki, nola erabilpen testuinguruetan ere. Gibelatze horretan, **iron* laguntzaileak Zubero-erronkarieraren eremuan iraun du bizienik —balio modaletan, Erronkarin ez da **ezan_{+ke}* lekukotu—. Halere, XIX. mendetik honat Zuberoan ere **ezan_{+ke}* geroz eta erabiliago izan da, eta lehia horren ondorioz egungo Zuberoan **iron* aditzaren zenbait forma baizik ez da baliatzen: *diro(ke)*, *lir(ke)* eta halako gutxi batzuk. Beraz, Zuberoan beste inon baino berankorrago izanik ere, azkenean **iron* aditzaren galera bete da, eta horrekin hango euskara gainerako mintzoetaratu hurbildu da. Alderdi morfologikotik, erakutsi dugu aldi historikoan zubererak **iron*-en paradigma aski aberatsa izan duela —inon baino aberatsago—, ABS pluraleko zein datiboeko formak onarturik; onartu ez ezik, testuetan **ezan*-enak baino anitzez ohikoagoak dira. XIX. mendera artio objektu pluraleko formak ohikoak izan dira; sail horretan *-z-* morfemarekiko

lehian lekukotu den *-it-* pluralgilearen erabilpena **iron* aditzaren zahartasun handiaren beste seinale bat dateke, hortik kanpo soilik **edun* aditzean ageri baita. Guztiarekin, ezin bazter daiteke **iron*-en paradigmaren zati bat —hots, datiboazko formena— Zuberoako garapen berankor izan ledin. Azken irakurketan, antzina Zuberoa eta Erronkari bereiz ibilita ere, gero Lapurditik hedatu joerak batu zaizkie.

Forma jokatuak direnaz bezainbatean, Zuberoan joskera sintetikoaren gibelatzeak ez du ezustekorik eman, gauza ezaguna baita galera hori hizkuntza osoan gertatu dela, eta ekialdeko mintzoetan aitzinatuagoa dela. Hortaz, gure datuak ongi ezkontzen dira Mounolerenekin (cf. V, § 3), nahiz eta Zuberoako testuetan jokadura sintetikoa onartzen duten aditzen zerrenda harena baino luzeagoa den. Arras beste maila batean, ekialdeko euskararen berrikuntza bat azterkatu dugu, ondorio larririk gabea, baina balio dialektologiko garbikoa: datiboaren pleonasma (V, § 2). Erronkarin eta Zuberoan ezaguna, pleonasma hori 1. pertsonan gertatzen da —Erronkarin oro har, eta Zuberoan soilik singularrean—. Berrikuntza azken mendeetan indartuz joan dela erakutsi dugu, forma hirukoitzak ere ageriz (*ditadaziüt*). Halaber, pleonasmaoren baldintza sintaktikoak eta arau morfonologikoak definitu ditugu.

1.3.3. Modua eta modaltasuna

Aginduen adierazpena paradigma berri batean ikertu dugu, pertsonaren arabera ondoko lau balioak bereiziz: i) promisihoa, 1. pertsona singular nahiz pluralean, betiere solaskidea aginduaren kanpo gertatzen delarik; ii) exhortatiboa, 1. pertsona pluralak solaskidea ere barnatzen dueneko; iii) inperatibo edo agintera, 2. pertsonari zuzentzen zaizkion aginduetara mugatua; eta iv) jusihoa, manua 3. pertsonari igortzen zaioneko. Erabaki horren arrazoia bikoitza da: batetik, nazioarteko literaturarekiko estekadurarik ezarri nahi izan dugulako (cf. Zanuttini, Pak & Portner 2011); bestetik, eta bereziki honegatik, euskarak baliabide morfosintaktiko bereziak garatu dituelako lau agindu motendako. Bat bederaren azterketa gauzatu ondoren (cf. VI, § 1), joera orokor zenbait hauteman dugu:

- *-(a)la* atzizkia, Iparraldeko gainerako mintzoetan bezala, inperatiboaren ezezko moldean baliatua da (*etzitjala* ‘ez zaitetz’). Erabilpen ezagun horrezaz harago, Zuberoako testu berankorretan *-(a)la* baiezko inperatiboetan (*zitala* ‘zaitetz’), nahiz promisihoan ere ageri da (*nadila* ‘nadin’). Erran gabe doa, *-(a)la* atzizkia oraindaldiko formetan oinarritua den aginterazko formetan ere erabiltzen da (*düzüla*, *hizala*) eta, euskalki guztietan bezala, jusiboazko forma berrietan ere (*jin dadila*, *egin dezela*).

Labur erranik, agintezko lau moduetan *-(a)la* atzizkia gero eta gehiago erabiltzen da, ezezko ala baiezko syntaxietan.

- Exhortatiboetan, Zuberoako euskara ekialde zabalagoko berrikuntza baten lekukoa da: aditz iragankorretan [**edun* + aditzoin] egitura **ezan*-ekiko formek betetzen duten funtzioan ageri da (*düügün ikhus* ‘ikus dezagun’). Inon, inoiz, berrikuntza honek ez du **ezan* aditzarekiko exhortatiboa ordezkatu. Zuberoan XVIII. mendean bere goiengan izanik, egitura berria XIX. mendean iraungitzen da.
- Jusiboetan, *b-* aurrizki zaharraren lekukotza ere behehituz doa, lehenik molde sintetikoan, eta ondoren analitikoan ere. Haren plaza orainaldiko formetan (“subjuntiboetakoetan”) oinarritu egiturek hartzen dute. Jusiboen bilakaera orokorra honela sintetiza daiteke: *biaigü* → *jin bekigü* → *jin dakigüla*.

Desioaren eta igurikimenen adierazpenari doakionean, modu optatiboa deskribatu dugu, *ait-* aurrizkiaren medioz eratu formetan gauzatua. Euskararen optatiboak ikuspegi tipologikotik formulatu diren hiru murriztapenak betetzen ditu (Dobrushina, Van der Auwera & Goussev, 2013). Molde horren lekukotza euskara osoan bildu dugu, optatiboa behiala hizkuntzaren ezaugarri orokorra baitzen; gehiago, *ait-* aurrizkiaren sorrera EBZ-ean kokatu dugu, *bait-* aurrizkiari lotuz —halere, ez dugu *ai* interjekzioarekiko lotura baztertu—. Zentzu horretan, munduko hizkuntzetan optatiboaren iturriak, besteak beste, geroaldiak, subjuntiboak eta baldintzazko egiturak direla kontuan izanik, *bait-* aurrizkiaren baldintzazko balioei begiratu diegu. Optatiboaren azterketaren ondorioen artean, erran behar dugu molde horri eman zaion arreta eta gailentasuna, Zuberoako euskararen ezaugarri gisara, ez dela justifikatua, bazter batzuetan bereziki iraunkorra izateaz harago. Optatiboarekin batean, desioaren, doluaren eta igurikimenaren gainerako adierazpideak aztertu ditugu: *ba-* aurrizkia eta harekiko konbinazio diren *ai ba-* zein *aments ba* egiturak, *alba-* aurrizki konplexua, *balinba*, *oxala* eta *ahal* partikulak, gehi Jainkoari lotu formulak (cf. VI, § 3.3). Oro har, egitura horien agerpenaren kronologia guztiz koherentea da optatibo gramatikalaren galerarenarekin.

Modua eta modaltasunaren atalarekin finitzeko, potentzialaren eta menturaren inguruko balioak aztertu ditugu, *ahalezkotasuna* izendatu dugunaren pean bilduak. Zuberoako euskara aberatsa da aditz sistemaren atal honi dagokionez: *-(te)(ke)* morfema modalaren agerpen eta iraupen ezohikoaz landara, berezko balio modala duten erroen lekuko oparoa da (**iron* & **-gidi*). Testuetan, *ezin* & *ahal* partikulek gramatikalizazio egoera desberdinak erakusten dituzte: lehenaren balio eta funtzioa guztiz finkatua da garai historikoaren hastapenetik

(ezezko potentziala), baina bigarrena azken mendeetan gramatikalizatu da, eta ezezko moldera ere hedatuz joan da, *ezin* partikula ordezkatzuz. Bestenaz, herri tradizioko testuetan *ahal* aditz sintetikoekin lekukotzen da, menturazko balioz.

Zuberoako testurik arkaikoenean **-idi-* erroa joskera sintetikoan ageri da, arkaismo izugarria dena; joskera analitikoan hizkuntza osoaren azken agerraldia du (*so daidio*, 1782). Aditz iragangaitzetan ere antzeko zerbait gertatzen da: *-kidi-* segidak, **edin-*en datibozko formen itxura berezia baizik ez denak, Zuberoan iraun du berantenez (*hel lakidiçu*, ca. 1810).

Ahalezkotasunaren joskera perifrasiakoari doakionean, ondoko puntuak dira erremarkagarriak:

- i) [aditzoin + *ahal/ezin* + **edin*, **iron*, **ezan*] perifrasi zaharrek egundaino iraun dute.
- ii) [inperfektibo + *ahal/ezin* + **izan*, **edun*] perifrasi berrien lekukotza Tartasekin hasten da (1666), jadanik perifrasi zaharrei gailendurik; ondoko mendeetan imperfektiboaren gaineko ahalezko perifrasiaren nagusigoa areagotzen da. Testuek erakusten dute molde lehenbizi Zuberoan lekukotzen dela, eta ondoren Akitaniako gainerako mintzoetan (*OEH* s.v. *ahal*, Mounole 2011).
- iii) Perfektiboaren gaineko ahalezko perifrasiaren maiztasuna oso txikia da Zuberoan. Ez dugu imperfektiboarekiko eta perfektiboarekiko perifrasiaren arteko kontraste aspektual argirik hauteman.
- iv) Zuberoan, geroaldiko ahalezko perifrasiaren partizipio prospektiboaren formaren gainean eratzen da —ez da *ahalko*, ez *ezinen*; gehienez ere *ahal/ezin ükhenen*—. Perifrasi horren balioa ahalezkotasunera mugatua ageri da: salbuespen bakar batekin, ez da desirazko balioaz lekukotu.

Perifrasi zaharren eta berrien arteko lehia baldintzazko egituretan ere gertatzen da. Zehazkiago, tesi honetan protasiak ikertu ditugu: [aditzoin + **edin*, **ezan*, **iron*] eta [inperf. + *izan*, **edun*]; Zuberoako corpusean partizipio prospektiboaren gaineko protasia ez da behin ere ageri (cf. VI, § 3). Protasiaren egiturei begiraturaz, oraineko baldintzetan perifrasi berriek zaharrak ordezkatu dituzte (*ebil badadi* → *ebilten bada*; lehena XVIII. menderako arkaismoa da). Hipotetikoan ez da ordezkapenik gertatu: Zuberoan *ebil baledi* zein *ebilten balitz*, biak lekukotuak dira eta, gehiago dena, aditzoinarekiko protasia imperfektibozkoa baino ohikoagoa da corpusean gaindi (halere, bigarrenaren maiztasuna handituz doa).

1.4. Sintaxia

Sintaxiaren gaineko atalean lau ezaugarri aztertu dugu: i) *barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egiturak; ii) egitura aurkezleak; iii) harridurazko perpausak; eta iv) mendeko perpaus jokatu gabeetako subjektuen genitiboa. Lau horietarik, egitura aurkezleak hizkuntz ukipenaren gaineko atalean iruzkinduko dira (VIII, § 2.5).

1.4.1. *Barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egiturak

Hizkuntzaren ezaugarri estruktural izatetik urrun ere, uste dugu *barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egiturak baliagarriak direla ekialdeko mintzoaren deskripziorako, hiru arrazoiengatik: 1) haien maiztasun altuagatik; 2) haietan ekialdeko euskarak gainerako mintzoekiko erakusten dituen dibergentzia markagarriengatik; eta 3) inesibo arkaikoaren azterketaren osatzeko beharrezkoak direlako.

[INE/GEN + *barne(a)n*] egiturari doakionean, ezkerreko izen sintagmaren markatze inesiboak ala genitiboak ez du ondorio semantikorik. Aldiz, ezkerreko sintagmaren markatzeak eskuineko osagaiarena eragiten du: ezkerrean inesiboa denean, Zuberoako autore gehientsuenek *barnen* mugagabe arkaikoa ematen dute, baina ezkerrean genitibo erabiltzen delarik, *barnian* aiseago ageri da. *Gañe(a)n* postposizioarekiko egiturak direnaz bezainbatean, datuak konplexuago dira. Ezkerreko izen sintagman inesiboa nagusi da (343 aldiz), eta bigarren plazan genitiboa (121 aldiz); zero kasu-markarekiko erabilera marjinala da. Berriz ere, ezkerreko elementuaren markatzeak ondorioak ditu egituraren buruan: inesibozkoa delarik, eskuinean kasik beti *gañen* ageri da; genitibozkoa delarik, eskuinean *gañen* zein *gañian*. Azkenean, azalpenezko balioa, erlatibozko perpaus bati lotuaz, ezkerrean instrumentala denean lekukotu da, salbu Maisterrengan, inesibo mugagabe arkaikoan ematen baitu. Ikuspegi diakronikotik, bi postposizioetan inesibozko markatzea genitibozkoari gailentzen zaio garai guztietan, eta orobat erran daiteke postposizioen formaz: oro har inesibo arkaikoa nagusi da mugatuaren eretzean.

1.4.2. Harridurazko perpausak

Gure azterketak *ala* partikula eta harekiko egiturak izan ditu jomuga. Historikoki, *ala* harridurazko partikula Iparraldekotzat har daiteke. *Ala* aditz gabeko testuinguruetan agertzen ahal da, haien artean [*ala* + GEN + izond.] egituran —ohikoagoa Lapurdiko tradizioan, bakana Zuberoakoan—. Bestenaz, perpaus jokatu gabeetan *ala* part. perfektiboarekin ager daiteke eta, aditz laguntzailearen elipsia kontsideratzen ez bada, imperfektiboarekin ere. Perpaus

jokatueta *ala* bereziki *bait-* aurrizkiarekin batera erabiltzen da (testu zaharrenetan *bait-*, ondoren *beit-*), *-(a)n* & *-(a)la* atzizkiekin; *ala* soila XVIII. mendearen azken partetik ageri da. Testu moten arabera, *ala bait-* batez ere idatzizko tradizioarena da, eta *ala* soila herri antzertiarena. Sintaxiari doakionean, *ala* partikularen eta aditzaren arteko distantzia oso aldakorra da.

1.4.3. Subjektu iragangaitzen genitiboa (ISGen)

Mendeko perpaus jokatugabeetan orain arte ezezagun iraun duen fenomeno bat deskribatu dugu: aditz iragangaitzekiko subjektuen genitiboa (ISGen). Erakutsi dugu ekialdeko mintzoetan ISGen araua izan dela, eta bereziki Zuberoan: gure corpusean ez da kasik kontra-adibiderik ageri, hots, aditz iragangaitzekiko perpaus jokatugabe orotan subjektua genitiboan ageri da lehen testuetarik; horretarako, aditz-izenaren *aditz-tasuna* bermatzen duten testuinguru sintaktiko jakinak xerkatu ditugu, [GEN + aditz-izen] konbinazio hutsa baztertuz. Bistan denez, fenomenoaren agerpena mendeko perpausen joera orokorrari hertsiki lotua da: ISGen ez bada TOGen bezain maiz ageri, hori esplikatzen da haren testuinguruaren maiztasuna ez delako hain altua —bereziki ezarri ditugun hertsapen sintaktikoekin—. Ezaugarri honen garrantzia azpimarkatu dugu, euskara osora proiektatuz. Zehazkiago, desgenitibizazio prozesu orokor bat postulatu dugu, zeinetan ISGen lehenago desagertuz joan baita, eta ondoren TOGen. Desgenitibizazio hori aditz-izenaren izaerari estuki lotua da: objektuaren nahiz subjektuaren genitiboak forma horren aditz izaera osoa bereganatu baino lehenagoko egoeraren aztarnak dira. ISGen arauaren galera ez da zaharra, ekialdeko egungo euskaldunek zenbait kasutan bederen onar bailezakete —hiztun batzuk galdezkatu ditugu—, baina sekulan ez mendebaldekoek.

2. Hizkuntz ukipenaren eragina

Hizkuntz ukipen fenomenoaren azterketa tesi honen ardatzetarik bat izan da, maila guztietan: fonologian, izen morfologian, aditz morfologian eta sintaxian; bestenaz, lexikoaren azterketa aldeztu aurretik baztertu badugu ere, komunzki onartzen da horixe dela hizkuntz ukipenaren aitzinean lehenik aldatzen den geruza.

Argudiatu dugunez (ATALASEAN, 3.4.4.6), euskal herrien artean gaskoiarekiko ukipena bereziki sarkorra eta iraunkorra gertatu da Zuberoan. Akitaniako euskal lurretan frantsesaren prestigio, ezagutza eta eragina gaskoiarenaren kalte izan da; bestela erraiteko, latina kultur hizkuntza gisara ordezkatu ez ezik (cf. Oyharçabal 2001a & 200b), azken mendeetako frantsesak gaskoiaren plaza ere hartu du *lingua franca* bezala, eta zantzu guztien arabera,

prozesua Lapurdin lehenago bete da, eta azkenik Zuberoan. Okzitaniaren ikuspegitik, hizkuntzaren prestigioak eta indarrak nonbait iraun baldin badute, Biarnon izan da; panoramaren hesteko, horri guztiari zuberotarrek eta biarnesek harreman bereziki estuak ehundu dituztela gehitu behar zaio.

Beraz, azken mendeetako Zuberoako euskararen bilakaeran, gaskoiaren (*biarnesaren*) eragina bereziki hautemangarria da, eta frantsesarena geruza berriago batean kokatzen da. Horrela konprenitzen da hizkuntz ukipenaren bidez azaldu ditugun aldaketek, kasu gehientsuenetan, zergatik seinalatzen dioten biarnesari, salbuespen batekin: azken mendeetan gertatu den benefaktibozko marken hedakuntza semantikoa, frantsesari begira paratzen gaituena. Logikoa denez, egungo Iparraldeko mintzoetan ukipenaren medioz obratzen ari diren aldaketak azter bagenitza, horiek frantsesaren eragin pekoak lirateke, segurantza guztiaz.

2.1. Bokal sudurkarien sail berria

Euskarak bokal sudurkari etimologikoak atxiki ditu zuberu-erronkariaren eremuan. Bokal sudurkari etimologiko horiekin batera, lehen testuetarik Zuberoako euskarak badu hitz multzo zabal bat *-ĩ & -ũ* akabantzaz, guztiak oxitono eta kasik oro mailegu (ad. *latĩ & arrazũ*, L eta BN *latin & arrazoin*), bigarren geruza batean ulertzeko direnak. Halako forma mailegatuetako *-ĩ & -ũ* tonikoak bere horretan hartuak izan direlako hipotesia babestu dugu (Agirre 2001b). *Latĩ & arrazũ* bezalako ahoskerak biarnesaren bidez esplikatu ditugu, eta hori gaskoiaren eraginaren bi sarbideen hipotesiaren azkartzera dator; zeren hitz oxitonoetako *-n*-ren galera eta horren ondoriozko bokal sudurkarien biarnesaren ezaugarrietarik baita, Landetan gertatzen ez dena. Azken mendeetan, Zuberoan *-ũ* emankor bihurtu da: biarnesari ez, baina frantsesari berrikiago mailegatu hitz batzuek *-ũ* akabantza hartu dute (*kamiu, muxeru, torxu*). Ifrentzuan, *-(t)ione* erako mailegu zaharrek —edo kultur bidetik hartuak— *-zione* emaitza ekarri dute, eta ez *-ũ* (*benedizione, tentazione*).

Dialektologia sinkronikoaren ikuspegitik, bokal sudurkari etimologikoak zein berriak, zubereraren ezaugarri eksklusibotzat har daitezke; diakronikoki, aldiz, mailegutako *-ĩ & -ũ* tonikoak Zuberoan baizik ez dira ezagun. Menturaz, ez da kasualitatea XX. mendean, Biarnon eta Bigorran bukaera sudurkaritu horiek galtzeko zorian direnean, Zuberoan ere franko ahul egotea. Bokal sudurkari berriek harago doakeen paralelo modernoa dute, egungo Lapurdin: frantsesaren bokal sudurkariak euskararen sartzen ari dira, eta horrekin lapurtera bokal sudurkaririk ez izatetik izatera ari da iragaten (Epelde & Jauregi 2011).

2.2. Txistukari ahostunen saila

Euskara osoan, egungo zubererak du txistukarien sail konplexuena: artikulazio-gunearen arabera bizkarkariak, erretroflexuak eta sabaiaurrekoak bereizten ditu, hiru sail horiek afrikatu eta ez-afrikatuetan adarkaturik, bai eta kide ahoskabe zein ahostunetan ere (cf. I, § 2.3).

Zuberoan txistukari ahostunen saila *egina* iritsi zen garai historikoetara: hiru igurzkari ahostunak —/z/, /z/ & /ʒ/— XVII. mendetik lekukotuak dira (Agirre 2001b), baina baita /dz/ afrikatu ahostuna ere (I, § 2.4.3). Lehen testuetan igurzkarien isla grafikoa segurua da hala mailegu zein ondare zaharreko hitzetan, nola *liaison* direlakoetan ere. Beste maila batean, Zuberoan *j-ren emaitza /ʒ/ sabaiaurreko ahostuna da —Iparraldeko gainerako mintzoek /j/ dute—. /dz/ afrikatu erretroflexua berriagoa bide da, eta zernahi gisaz erabilpen urriagokoa. Afrikatu ahostunen isla grafikoa defektiboa izan da; halere, hasiera batean *scripta bernesari* zordun, Zuberoan <dg>, <dj> eta <tj> digrafoek nolabaiteko agerpena izan dute XVII, XVIII zein XIX. mendeko testu bakan batzuetan.

Zuberoako txistukari ahostunak auzo erdarekiko ukipenaren bidez azaltzekoak direla proposatu dugu: gaskoiak eta frantsesak igurzkari bizkarkari eta sabaiaurreko ahostunak partekatzen dituzte, eta orobat erran daiteke *liaison* fenomenoek; horiezaz gainera, gaskoiak afrikatu sabaiaurreko ahostuna du. Alderdi diatopikotik, gogoratu behar da Akitaniako euskarak ekialde hertsian baizik ez dituela txistukari ahostunak garatu: Zuberoan, Amikuzen eta Arberoan. Beraz, ezaugarri honen hedadurak bat egiten du biarnesarekiko harreman estuenak izan dituen eremuarekin.

2.3. Eratorpenezko morfema mailegatu zenbait

Zuberoako euskarak ongi lekukotzen du erromantzeei mailegatu eratorpenezko morfema sorta bat (Coyos 2008); guk horietarik batzuk baizik ez ditugu azterkatu: *arra-* aurrizkia, *-aje*, *-dant/-lant*, *-ot* & *-sa* atzizkiak. Morfema bakoitzak bere kronologia eta hedadura ditu; batzuetan, horien eremuek aise gainditzen dute Zuberoa —adibidez, *-sa* mintzo guztietakoa da—. Aldiz, halako morfema batzuk Lapurdin eta Baxenafarroan ere ezagunak izan arren, soilik ekialde hertsia batean erdietsi dute euskal morfemaren estatusa, euskal hitzei erantsirik (*ondoraje*, *zaharrot*, *mintzajexkot*); beste morfema batzuek soilik Zuberoan eman dituzte erroak (*arra-*, *-dant/-lant*). Gure ikusmoldean, maileguen ondoriozko morfema horiek ere biarnesaren eraginaren beste zantzu dira zeren, *-aje* edo *-dant/-lant* morfemen etimologia inguruko erromantze guztietan aurki badaiteke ere, akabantza horiek soilik

Zuberoan bilakatu baitira euskal morfema. Beste batzuen kasua are argiagoa da: *arra-* aurrizkiaren forma fonologikoak (← lat. *re-*) batere dudarik gabe gaskoira igortzen du.

2.4. Hurbiltze adlatiboaren egitura berriak

Kasu sisteman, hizkuntza ukipenaren ondorioak ez dira eratorpenean bezain begien bistakoak; halere, izan badira. Hasteko, kasu lokatiboetan molde berri bat ageri da: [DAT / ADL + *bürüz*] egitura hurbiltze adlatiboan, Pikabeak proposatu bezala (1993: 218), gaskoiari egindako kalkoa izatearen itxura garbia duena (*elizari bürüz / elizalat bürüz* ‘elizarantz’ ← *cap a la glèisha*); ikus II, § 3.4.2.3. Gure ustetan, egitura horien kronologia zein kokapena, zehazkiago, *biarnesaren* eragipenari lotu behar zaizkio: lehen agerraldiak XIX. mendearen hastapenean datatu dira, eta Zuberoatik mendebalderat hedatuz doaz; hau da, gaskoiaren *cap a* egituraren kalkoa *biarnesaren* indarra senti zitekeen eremutik abiatu da.

2.5. *-i* sail berriko partizipioak

Aditz sisteman, eta perifrasiaren afera baztertuz (cf. Haase 1994b vs. Mounole 2006), Zuberoak garatu duen berrikuntza eskusibo batean hizkuntza ukipenaren herexa identifikatu dugu: *-i* bukaeradun partizipio berrien sailaren sorrera (*akabi, esteki, ezkapi*, etab.). Hain zuzen, partizipio horien azaleratzea, XVIII. mendetik lekukotua, *biarnesaren* eragipenaz azaldu dugu: *akabi* bezalakoen jatorria gaskoiaren aditz jokatueta datzala argudiatu dugu (IV, § 3.5), eta zehazkiago indikatiboaren orainaldiko 1. pertsona singularreko formen maileguan. Gure ustez, proposamen honek mendebaldeko euskararen gertatu den paralelo garbi baten bermea luke (cf. *espero, fio, paso, planto*, etab.), nahiz eta *-o* saileko formek ez duten oraino aditz kategoria osoa hartu; halere, Urgellek (2016a: 296) halako formak atzeranzko eratorpenaz azaldu ditu. Bestelako azalpen posibleak — haien artean *-i* zaharrarekiko analogia — baztertu ditugu, ez dezaketelako berrikuntzaren eremua esplikatu: zergatik *akabi* bezalakorik ez Baxenafarroan eta Lapurdin? Hori ez ezik, *-i* zaharreko partizipioen saila ihartua da aldi historikoan, zenbait aditz *-tü* sailera aldaturik ere (*irakurtü, eskentü*). Zuberoako berrikuntza hau arrakastatsu izan da, analogiaz sortu diren *phorroki* & *xeheki* formak lekuko.

2.6. Zuberoako egitura aurkezlea

Azkenik, sintaxiaren eremuan *biarnesaren* eragin sakonak Zuberoako euskararen beste ezaugarri eskusibo bat sorrarazi du: egitura aurkezle propio bat. Euskara osoarenak direnez gainera —*hona (hemen) & horra (hor)*—, Zuberoan aurkezle berezi bat ageri da: [*haur* + aditz + *-(a)la*]. Lehen begiratuan *haur* erakuslea dela pentsa baliteke ere, egiazki leku

aditzondo zaharraren fosila dela argudiatu dugu, Irigoyenekin bat (1981). Bada, testuetan zehar Zuberoako formula aurkezlea *haur* formarekin lekukotzen da, eta soilik hiztunek *haur* zaharra erakusle gisa berranalizatu ondoren, XIX. mendean egitura aurkezlea 2. graduko erakuslearekin ere azaleratzen hasi da (*hori düzüla*). Azkenik, *-(a)la* espletiboa biarnesaren *que* partikula enuntziatiboaren kalko gisara azaldu dugu; izan ere, bi elementuen kronologiak arras ongi ezkontzen dira: *que* XVI. mendean orokortzen da, eta *-(a)la* XVII. mendean formula aurkezleari erantsirik lekukotzen hasten da. Baina ez dirudi biarnesaren eragina *-(a)la* espletibora mugatzekoa den: hizkuntza horren egitura aurkezlea Zuberoako euskararen deskribatu dugunaren parekoa da, atalez atal eta morfemaz morfema: *aciu qu'avetz lo hrair* → *haur düzüla anaia*; bidenabar, ohart bedi *hrair/anaia* hitzen determinatzaileak ere baliokideak direla, dudarik gabe euskararen eta gaskoiaren arteko elkarreragin gisara ulertzeko (adstratu?); bestenaz, fr. *voici mon fraire*, eta esp. *he aquí mi hermano*.

2.7. Benefaktiboaren markaren hedakuntza semantikoa

Beste eragin erromantzeak, frantsesarenak, bestelako aldaketarik eragin du Akitaniako mintzoetan, lehenik Lapurdin eta Baxenafarroan, eta azkenik Zuberoan: *-(r)entzat* & *-(r)endako* markak motibatiboaren adierazpenera hedatu izana. Berriz, kronologia eta berrikuntzaren norabidea kanpoko eraginaren arabekoak dira: frantsesaren indarra goiztiarrago izan da Lapurdin barnealdean baino, eta testuen kronologiak ere hala bermatzen du. Hori ez ezik, berrikuntza Zuberoara ere hedatu delarik —Lapurdin ageri baino mende eta erdi berantago—, nagusiki *-(r)entzat* morfemari lotua ageri da, hots, Zuberoan aukera minoritario dena *-(r)entako* markaren eretzean.

Onuradun, kausa/motibo eta agente pasiboaren adierazpenari begiratuz gero, inguruko erdaretan 123. TAULAK erakusten duen banaketa aurki daiteke. Erran daiteke euskara banaketa bedera duten bi hizkuntza multzoen artean kokatua dela. Batetik, erromantze iberiarrek —eta ezaugarri honetan katalano-okzitanierak bat egiten du Iberiako erromantzeekin— preposizio bat dute benefaktzioaren adierazpenerako, vs. preposizio bakarra kausa eta agente pasiboaren adierazteko; bestetik, frantsesak, ingelesak eta beste hainbat hizkuntzek agente pasiboa markatzen dute, benefaktzioaren zein kausaren adierazpenean preposizio bera erabiliz.

123. TAULA. Onuradun, motibo eta agente pasiboaren adierazpena.

	CAT ⁴⁸⁶	GASC	ESP	EUS	FRA	ENG
BEN	<i>per a</i>	<i>tà</i>	<i>para</i>	<i>-(r)entzat</i>	<i>pour</i>	<i>for</i>
MOT	<i>per</i>	<i>per</i>	<i>por</i>	<i>-gatik</i>		
AGENS				<i>-z / -k</i>	<i>par</i>	<i>by</i>

Beraz, frantsesa Akitanian sarturik, euskararen posizioa egongaitz gertatu da banaketa horri doakionean. Horregatik, azken berrehun urteetan Iparraldeko mintzoak, eta bereziki nafar-lapurtera, frantsesarena bezalako banaketa batera lerratzen hasiak dira (cf. 124. TAULA); errana dugu, aldaketa berantago zabaldu da Zuberoara.

124. TAULA. Onuradun, motibo eta agente pasiboa: Hegoaldea vs. Iparraldea.

	CAT	GASC	ESP	EUS HG	EUS IP	FRA	ENG
BEN	<i>per a</i>	<i>tà</i>	<i>para</i>	<i>-(r)entzat</i>	<i>-(r)entzat</i>	<i>pour</i>	<i>for</i>
MOT	<i>per</i>	<i>per</i>	<i>por</i>	<i>-gatik</i>			
AGENS				<i>-k</i>	<i>-z</i>	<i>par</i>	<i>by</i>

Ikuspegi diakroniko batetik, onuraduna, kausa/motibo eta agente pasiboaren arteko alineazioan ondoko bilakaera proposa daiteke:

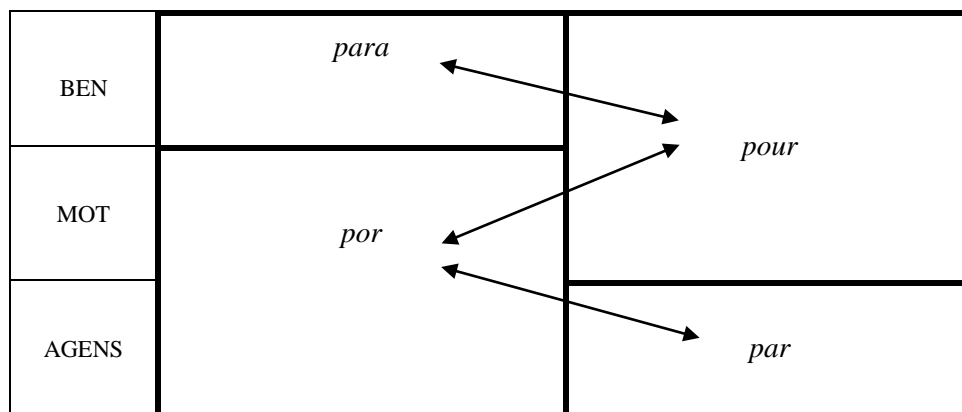
	I. fasea	II. fasea	III. fasea (Hg.)	III. fasea (Ip.)
BEN	<i>-(r)en</i>	<i>-(r)entzat</i>	<i>-(r)entzat</i>	<i>-(r)entzat</i>
MOT		<i>-(r)(en)gatik</i>	<i>-(r)(en)gatik</i>	
AGENS	<i>-k / -z</i>	<i>-k / -z</i>	<i>-k</i>	<i>-z</i>

5. IRUDIA. Onuraduna, motiboa eta agentearen lerrokatzearen bilakaera euskaran.

Honi guztiari doakionean, euskararen genitibo zaharraren balioen berreraiketak (ikus § 1.2.2) hauxe erakutsiko luke:

⁴⁸⁶ Hizkuntzen laburdura hauek, bi edo hiru letratakoak, ISO 639-1 edo 639-2 estandarren araberakoak dira, hurrenez hurren. Gaskoiaren kasuan, okzitanieraren barnekotzat hartzen baita, lau hizkitako kodea esleitzen zaio (ISO 639-3).

- i. Kasu-marka berrien agerpena baino lehen, euskarak egungo frantsesak edo ingelesak duten [BEN = MOT ≠ AGENS] bezalako alineazioa zukeen. Egituratu zirenetik, aldiz, inguruko erromantzeek (gaztelania, gaskoia) bestelako banaketa garatu zuten: [BEN ≠ MOT = AGENS].⁴⁸⁷
- ii. Kasu-marka berrien garatzean, euskarak BEN ≠ MOT bereizkuntza egin zuen, agente pasiboarena nonbait mantenduz —azken hau zaharra izateko kasuan bederen—.
- iii. Frantsesa Akitaniako lurretan sarturik, Iparraldeko euskararen *-(r)entzat* benefaktiboaren marka motiboaren adierazpenera hedatzen hasi zen; berrikuntza Lapurditik barnealdera hedatu ahala, *-(r)endako* marka ere motiboaren balioa hartzen hasi zen. Egun aldaketak gauzatua dirudi nafar-lapurteraren eremuan, baina ez Zuberoan.
- iv. Hizkuntzaren barnetik begiratua, Iparraldeko euskara [BEN = MOT] lerrokatze batetik [BEN ≠ MOT] bereizkuntza izatera pasatu da, azken fasean bereizkuntza horren galtzeko. Ikuspegi zabalago batetik begiratua, aldaketa horiek mota bateko ala besteko alineazioak dituzten hizkuntzekiko hunkitzearen ondorio dirateke.
- v. Bilakaeraren azken emaitza sistema bikoitza da: Hegoaldeko euskarak benefaktiboa eta motibatiboa morfologikoki bereizten ditu, erromantze iberikoek bezala, baina Iparraldekoak ber kasu-markaren bidez adierazten ditu, frantsesaren antzora. Gaztelania eta frantsesa paradigma harturik, 6. IRUDIAK bi sistema horien arteko asimetria ilustratzen du.

6. IRUDIA. Onuraduna, motiboa eta agente pasiboa: gaztelaniaren eta frantsesaren arteko asimetria.

⁴⁸⁷ Latinez *prō* preposizioak benefakzioa nahiz motibazioa adierazten zituen, eta *per* preposizioak prosekuzioa, bitartea.

2.8. Frantsesari kalko bat, literatur zubereran

Logikoa denez, erdaren estiloari zor zaizkion itzulinguru eta egituren kalkoak, oroz gainetik, itzulpenetan izaten dira hautemangarrien. Tesi honek zeharka baizik ez du itzulpenen konparaziorik egin, eta bestelako xedez; hortaz, ez gara halako fenomenoek kontu errendatzerik eskaintzeko maneran. Halere, Tartasengan atzeman dugun kasu berezi bat nahi genuke aipatu ezen, XVII. mendeko Zuberoako idazleetan norbaitek klarki erakusten badu frantsesaren eragina, hori Arueko erretorea baita:

Liburu osoan [*Onsa hilceco bidia*] frantziar erreferentziak agerian daude, galizismoak erabiliz, hainbat aipamenen bidez [...]. Liburuko testuan antzematen da kulturarako eta gizarte-prestigiorako hizkuntza frantsesa dela, eta ez euskara. Liburuan agertzen diren hainbat eta hainbat frantsesezko hitz ere hizkuntza hori imitatzeko modua dira, eta oso esanguratsua. (Arcocha & Oyharçabal 2009)

Galizismo horien artean bada sintaxi bat aski berezia, euskalaritzan kasik oharkabean iragan dena —salbuespena Altuna dugu (1996: 24), baina ez zuen ikusi Tartasen egitura frantsesetik hartua zela—. Bada, frantsesez baldintzaren bi protasi lotzen direlarik, lehena indikatibozkoa bada, bigarrena [*que* + subjuntiboa] egituraren bidez adieraziko da: *Si nous avons du soleil pendant nos vacances et que nous puissions nous baigner tous les jours, nous reviendrions bronzés*. Gutxienik hiru aldiz, Tartasek egitura horren kalkoa egiten du: *Baina pobre içanic ere biltcen badu egunian behin apairu hon baten eguiteco eta dian indar eta ossagarri hona, tenu da baruraren complitcera* (Arima 66) (xehetasunendako ikus VI, § 3, *post scriptum*). Tartasen ondoren, [*eta* + subj.] egituraren agerraldi bakarra atzeman dugu Ressegueren itzulpenean (1758).

3. Literatur hizkuntzaren eraginak

3.1. Ohar bat grafiaz

Mailegu, kalko eta egokitzapenekin batean, erdaren idatzizko tradizioek bestelako isla dute euskara idatzian, oinarritzkoagoa ere: grafia ohitzak. Frantses grafia sistemak begien bistako markak utzi ditu Iparraldeko euskararen tradizioan; aldiz, Zuberoakoak diferentzia bat markatzen du Lapurdikoarekiko: gaskoiaren sistemaren nolabaiteko eragina, eta zehazkiago *scripta bearnesa* delakoaren herexa (cf. Mujika 1997 & Agirre 2001a). Tesi honek grafiaren azterketa helburu izan ez arren, han-hemen zenbait datu bildu dugu; bihoaz pare bat iruzkin.

Txistukari ahostunen sailean Zuberoako testuetako datuen analisi sistematikoa egin dugu (I, § 2.4). Arras laburbilduz, batetik, tradizio zaharrea <ss> & <s> parean ahoskabe/ahostun bereizketaren araberakoa da, gehienetan igurzkarri erretroflexuaren adierazteko; bestetik, <ç> eta <ce> & <ci> grafiak indarrean egon ziren bitartean, <z> grafemak izaera markatua izan zuen: bizkarkari ahostuna irudikatzen zuen, zenbaitetan erretroflexu ahostuna ere (oro har, bi bereizkuntza horietatik urruntzen hasten diren testuak XIX. mendekoak dira). Bestalde, Zuberoan bi digrafo ageri dira, bakanki, hots afrikatu ahostunendako, dudarik gabe gaskoiaren tradiziotik hartuak: <dg> eta <dj>. Lehena batez ere Etcharten gutunetan ageri da (1616), eta <dj> XIX. mende inguruan hasten da lekukotzen —bereziki 1852ko *MaiMarHil* liburuan baliatua da—.

Hots sabaikarrituen sailean, eta bitxikerien mailara pasatuz, Etchartek (1616) gaskoi tradizioako <lh> digrafoa erabiltzen du, betiere *Conseilhu* hitzean —corpusean gaindi *l* sabaikarritua adierazten duten aukerak, <ll> eta <ill>, 1800 agerralditik goiti dira—. Baina, oroz gainetik, *Sainte Elisabeth de Portugal* trajerialan (ca. 1810) ageri dira grafema interesgarriak. Kopiagileak *g* inplikatzeko aukerak baliatzen ditu: <lg> grafiak /λ/ irudikatzen du (*lgaburturen* 149, *lgabuski* 725, *abilg* 960, etab); <tg> eta <gt> digrafoek /c/ adierazten dute (*hanistgo* 555, *chipitgo* 558, *imbioustgo* 1412, *phuntagto* 1038); azkenik, <gn> digrafoak /ɲ/ islatzen du. Azkena frantses tradizioan ere aurkitzen dela ahanzi gabe, grafia horiek, oro har, *scripta bearnesa* dute esplikabidea: “La présence très fréquente dans les textes béarnais des graphèmes *g / gt / igt* qui servent à noter le son *t mouillée*” (Grosclaude 1987: 284). Azken lerro hauetan ekarri ditugun datu nahi bada anekdotikoek egileetako batzuek —gutxi batzuek— biarnesaren grafiaren ohiz kanpoko eragina ageri dutela iradokitzen dute.

3.2. Euskararen idatzizko tradizioen eragina

3.2.1. Lapurterarena

Literatur hizkuntzen eragina euskararen barnetik ere iritsi dira. Garai historikoaren hastapeneko Zuberoan, praktikan, idatzizko eredu gisara hautemana izan zitekeen euskara Lapurdikoa zen. Hortaz, XVII. mendeko idazle zaharrenek maiz Zuberoan guztiz ezezagunak ziren —eta diren— ezaugarriak, bai eta ezaugarrien konbinazioak ere, ematen dituzte. Etchartek, Oiharnatek eta Tartasek, hirurek erakusten dute Zuberoaz kanpoko idatzizko eredu baten zantzu sendoak. Arras ezaguna bada ere, ezin ahanzi Tartasen pasarte, bere idatzizko barietateaz:

Ené euscara, eta lengagia eztaquit aprobatia içanen denéz, bai, ala ez, badu orotaric çerbait, çuberoac, Bassanauarrec, eta lapurdic emandrauco çerbait, baina ez oro, aruen eguindut neuré pieça pobria, hanco lengagia ezpada asqui eder, hanco euscarac, du oguena, eta ez euscaldunac. (*Onsa* 6)

Hizkuntz ezaugarrikako azterketak agerian utzi duenez, XVII. mendeko hiru idazle hauek —hirurak kargudunak, ibiliak eta irakurriak— gainerako lekukotasun guztietan aurkitu ez ditugun datuak —edo nekez ageri direnak— eskaintzen dituzte. Zerrenda luzexko izanik, aski izan bedi bizpahiru etsenplu ekartzea. Kasu batentzat, hirurek **eradun* aditzaren formen itxura “arkaikoa” ematen dute (*-erau-*), Zuberoan harrigarria dena (gogora bedi Erronkariko eta Zuberoako *au > ai* bilakaera; *FHV* § 4.4); Tartasek eta Etchartek, gainera, Zuberoan ezezagunak diren *dr-* bezalako sinkopez ere ematen dituzte (*drauco*); beraz, iduri du egile horiek Zuberoa gainditzen duen eredu bati so zeudela. Horren guztiaren beste adigarri garbiak lirateke *-te* pluralgilearen erabilpena —bistan dena, erdialdeko berrikuntza (cf. mendebaldeko *-e*), eta Zuberoan idazle hauengandik kanpo lekukotu gabea—,⁴⁸⁸ edo partizipio prospektiboaren *-ko* atzizkiaren agerraldi guztiz goiztiarrak —hirukote hau kenduta, *-ko* aski berantago hedatzen da Zuberoara—. Azkenik, fonologia eta lexikoa azterketarik kanpo utzi baditugu ere, guretzat begien bistakoa da hiru idazleek, batetik, ekialdeko euskararen bilakaera fonologikoetarik landako formak lekukotzen dituztela eta, bestetik, Zuberoan beste inork baliatu ez dituen aldaera lexikoak. Orobat, ez bada gehiago, erran genezake Zalgizeren barietateaz.⁴⁸⁹

XVII. mendeko idazle jasoez landara ere, Zuberoan euskararen barneko literatur eraginek Lapurdira igortzen dute, ezinbestean. Oro har, XIX. mendeko testu jakin batzuek Lapurdiko tradizioaren zantzuak islatzen dituzte. Kasu batentzat, adierazgarria da oso

⁴⁸⁸ *-te* pluralgileak Zuberoako hiru idazle horietan duen agerpena kanpoko eraginik gabe azaltzeko bidea bihurriago litzateke: Zuberoako euskarak erdialdeko berrikuntza hartu, ondoren baztertzeko. Guretzat beste datu bat argi mintzo da: herri tradizioko antzerkietan ez da batere *-te* pluralgilearen agerraldirik, Amiküzekoa den *Canico eta Beltchitine* piezan izan ezik (*düte* 38; *balüte* 291).

⁴⁸⁹ Zalgizeren atsoitizetan, besteak beste, honako ezaugarriak atzeman daitezke: *i_u > u_u* bilakaera zaharretik kanpoko formak (*ithurrira* 15, *itsuen* 49); ozen ondoko herskari ahostunak (*aldaria* 196, *aldian* 116, *choriendaco* 67, *ebildaria* 9); *deraucanaren* (134) bezalako formak; *-te* pluralgilea (*baitituzte* 35, *dute* & *dutena* 116); *berce* adjektiboa (130, 192) edo *nehor* izenordaina (Zuberoan *ihor* / *ihur*). Norbaitek pentsa baleza Zalgizeren euskara idatzia *zuberera historikoa* baino lehenagoko mintzoaren isla dela, jo beza 141. erran zaharrera: *Gainian eder, barnian lander. Çuberoan: Gagnian gaillo, barnian harro* —lexikoaz gainera, ohart bedi bustiduraren hautuaz—.

benefaktiboan *-(r)entzat* marka soilik tradizio idatzizko testuetan lekukotu izana, eta bereziki lapurteratik moldatuak izan ziren liburuetan: *Meditacioniac* (1844) eta *MaiMarHil* (1852), edo bere dialektoaz harago zihoakeen hizkuntza bat erabili nahi izan zuten Archu bezalako idazlerengan (cf. II, § 2.4.4); herri antzertiaren tradizioan ez dugu *-(r)entzat* morfemaren agerraldi bakar bat ere atzeman. Bestenaz, komitatiboaren *-kin* morfemaren erabilpena aipa genezake, ekialdeko mintzoetan *-ki* espero baitugu. Oihenart eta Tartasez gainera, *-kin* oroz gainetik XIX. mendeko zenbait testutan ageri da: Archurengan, Baionako elizbarrutitik argitaratu ziren zubererazko liburu batzuetan, gehi, transkripzioa zuzena bada, Amiküzen kokatua den *Canico eta Beltchitina* fartsan (ikus 15. TAULA). Ildo horretan, ezin ahantz daiteke XIX. mendean, Oloroeko elizbarruti zaharraren desegitearen ondorioz, Zuberoako eliz gizonak Baionari so egiten hasi zitzaizkiola (ATALASEAN, § 3.3.4.3.3).

3.2.2. Zubererarena?

Zuberoako testuetan literatur zubereraren eredurik sumatu dea? Deus baino gehiago, grafiaren azterketak erakutsiko luke horrelakorik gertatu denetz, baina ez dugu azterketa hori entprenitu. Lexikoaren azterketak ere bestelako zantzuak eman litzake: euskara landuago baten bila, XIX. mendearen azken parteko idazle batzuk —Zuberoan nabarmenki Inchauspe— halako *xahütarziin* batean barneratzen dira. Gutaz denaz bezainbatean, beraz, literatur zubereraren eragina aztertzeke gelditzen da. Halere, onar daiteke Belapeirek Zuberoari berezkoa zaion idatzizko eredia abiatu zuela, eta XVIII. mendean gaindi tradizioa Oloroeko elizbarrutiko euskal testuekin gorpuztu zela (ATALASEAN, § 3.3.4.3.3).

3.2.3. Hegoaldeko tradizioarena

Lapurteraz gain, gainerako literatur euskalkien eragipena zubereran sumatu denean *via* Larramendi sartutakoa da. Lehenbizi, Eguiateguyk *Hiztegi Hirukoitzeko* hitz parrasta bat erabili zuen bere idazlanetan (cf. Peillen 1983b & 2011), eta 1864an Inchauspe ere hitz larramenditarrez baliatu zen, Axularren liburuaren edizio berriari egin aitzinsolasean (Urgell 2017a § 3.4); Urgellen arabera, halako hitzen erabilpenaren hautua gaiaren edota hartzailearen arabera izaten da, Inchausperen hautuek erakusten duten bezala: bere zubererazko lanetan (ustez) ez, baina bai lapurteraz ondu zuen aitzinsolas horretan (*op. cit.* § 5.5.2.1). Eguiateguyz eta Inchauspez aparte, Zuberoan ez dugu Pirinioez hegoaldeko tradizioen oihartzunik antzeman: herrialde hau euskal munduaren periferian kokatua da, eta azken mendeetan kultur erreferentziak beste gehiago izan ditu Oloroen, Pauen, Bordelen, Parisen eta Baionan.

4. Zuberoako euskararen barne zatiketaz

Atal honetan zein-nahi mintzoari berezkoa zaion barne aldakortasunaz arituko gara. Ezen, batetik zuberera barne batasun handiko mintzoa dela azpimarkatu izan da (Zuazo 1989b), baina bestetik ezaguna da euskalki horrek desberdintasun batzuk badituela, funtsean ordokiaren eta alderdi menditsuaren artekoak. Zuberoako euskararen iraganaren ikertzeari lotzean, printzipioz pentsa genezake barneko aldakortasun hori egungo baino ttipiagoa zatekeela; zernahi gisaz, aztertu eta frogatu beharreko puntua da hori.

Tesi hau denaz bezainbatean, preseski gaztigatu behar da Zuberoako euskararen barne zatiketaz eta haren bilakaera diakronikoaz ez dugula argi gehiegirik eman. Lehen, fonologiaren ikertze sistematikoa azterketaren mugetarik kanpo gelditu delako; bigarrenik, corpusaren izaerak eta egoerak ere baldintzatu gaituelako: alde batetik, lekukotasun gehientsuenak idatzizko tradiziokoak dira eta, azaldu denez (§ 3.2.3.), ez ditugu aztertu ez literatur estiloaren eraginak, ez eta zubererazko liburuek zein neurritan isla lezaketen beren denborako mintzoa; beste aldetik, corpuseko testu anitz geografikoki kokatu gabe daude, eta kokatuak diren gehienak funtsean eremu azpidialektal berekotzat jo daitezke. Horregatik guztiagatik, proiektuaren hastapenean zirriboratu helburu jakin hau nekez erdietsi ahal izan dugu. Hala eta guztiz ere, pare bat ohar egin nahi genuke.

4.1. Asimilazio bokalikoak direla eta

Zuberoako euskararen bilakaera fonologikoan obratu diren azken aldaketarikoak dira asimilazio bokalikoak (Zuazo 1989: 622-623). Guk dakigula, aldaketa horrekiko lehen erreferentzia, inplizitu bezain ezinago argi, Chahok egin zuen XIX. mendearen erdialdean. Ondoan transkribatua den paragrafoan, Chaho bere sort hizkerakoak —hots, Basabürükoak— ez ziren bokal asimilazioez baliatu zen Pettarrako apez bati erantzuteko (polemikaren berri zehatz jakiteko, ikus F. Arkotxa 1998); hortik aitzina Basabürüko bere euskaraz jarraitu zuen, bokal asimilazioen arrastorik gabe:

Iracourtu ukhen-dit, Parisen berin, *Internacionalin*, goure contre izquiribatu-duçun letera ecinago-lucia, eta eçagutu-dit mementin, çu cinela jaon-aphez-bat, sorthia Petharrin, Maüle khantin, gaizqui escolatia Bayonaco hirin, doctor handi ignoranten artin, ignorant-urguillutsu-bat funtsin; eçagun-beïta çoure lumati nounco ciren, nour ciren eta cer ciren: eta berantiago-gabe nahi deïçut igorri bi hitz arrapostu, hobequienic daquidan Bassaburuco uscara eïgerrin, bena ez çourin. (“Apez-bati arrapostu”, *Ariel*, 1848-7-25)

Badirudi fenomeno hauek ipar-ekialdeko muturrean abiatu zirela, eta Gèzek hala aipatu zuen, *expressis verbis*: “*Ai se prononce comme en français, mais en appuyant généralement sur l’i. Dans une partie de la Soule (pays de Mauléon et de Barcus) on prononce cette diphtongue dans certains mots comme s’il n’y avait qu’i. On trouve des ouvrages écrits suivant cette prononciation*” (1873: 3).

Tesi honetan ez ditugu asimilazio bokalikoak aztertu, baina bai *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriaren edizioan (Padilla-Moyano 2017 prestatzen); azterketa horren arabera, aldaketaren isla grafikoa XIX. mendean hasten da, testuari (Eskiula, ca. 1810) halako itxura fonologiko moderno bat konferitzen diona. Fenomenoak orotara berrogei bat agerraldi du, eta horien herena kopistaren antzez oharretan —ontsalaz bertan laxoago idazten delako—. Etsenpluak hiru bilakabidetan sailkatzen dira: i) [ia > i]; ii) [ie > i]; eta iii) [oa (ua) > u] —azken biak hasikin gisara—.

Bada, bokal asimilazio horiek Zuberoako euskararen barne zatiketa markatzen duten ezaugarriak ezagunena dira, XIX. mendean egitate bihurturik, baina lehenagotik zetorkeena. Chahoren hitzetan igartzen denez, asimilazio bokalikoek Basabürüa vs Pettarra oposizioa definitzen dute; hots, hegoalde menditsua vs. iparralde laua.

4.2. Ablatiboaren morfema berria: *-ti* vs *-tik*

Fonologiatik kanpo, kasu-marka baten ikertzean corpusak halako aldakortasun diatopikoa erakutsi lezakeela iruditu zaigu; nolana ere, tentu handiz azaldu behar da, zeren corpusaren egoerak bezala gure azterketaren mugek ere hala kontseilatzen baitute. Bada, ablatiboaren polimorfismoaren azterketan ikusi denez (II, § 3.2.3.1), XVI. mendetik *-ti* & *-tik* markak agerkide gertatzen dira. Horretan ez dugu inolako joera diakronikorik deskribatu ahal izan, baina zerbait informazio diatopikorik idoki dugu (II, § 3.2.3.4): *-ti* gehiago Zuberoako ipar-ekialdean, eta nonbait Ühaitz handiaren ibarrean, Atharratetik beheiti. Bestenaz, herri antzertiko lekukotasunek aiseago atxiki dute *-ti* zaharra idatzizko tradizioko testuek baino; dena den, erran behar da herri tradizioko testu gehienak Zuberoako iparraldean kokatuak direla.

5. Zuberoako euskararen bilakaera orokorra

Atal honek Zuberoako euskarak azken mendeetan izan duen bilakaera orokorraren berri ematea du helburu. Hortaz, tesian zehar ikertu ditugun hizkuntza ezaugarriak ardatz diakronikoan nahiz diatopikoan kokatuko ditugu, euskara osoaren ikuspegitik konprenitzen

eta ulertarazten ahalegintzeko. Horretarako, hizkuntza ezaugarriak honako sailetan bereiziko dira: i) Zuberoako euskarak atxiki dituen arkaismoak; ii) beste mintzo batzuekin partekatzen dituen hautuak eta berrikuntzak; iii) garatu dituen berrikuntza eskusiboak.

5.1. Zuberoako euskarak atxiki dituen ezaugarri behiala orokorrak

Kasu sisteman, arkaismorik handien eta garrantzitsuena genitibo markaren balio zaharren lekukotza iruditu zaigu: benefaktibozkoa egundaino iritsi da, eta motibatibozkoa XIX. mendera arte. Arkaismo handi dira, halaber, komitatiboaren *-n* gabeko atzizkiak —bederen komitatiboaren gainerako atzizkietako *-n* sortzez inesiboarena dela onartzen badugu (cf. II, § 2.6.1)—, Zuberoako nahiz ekialdeko behe nafarreraren ezaugarria lehen testuetarik gaur arte, bai eta Nafarroa Garaiko mintzo galduena ere. Kasu lokatiboetan, *inesibo arkaiko* deitu izan denak egungo zubereraraino iraun du —Bizkaian ere lekukotu da—, zenbait formatan fosildurik; testuetan, aldiz, inesibo mugagabe arkaiko hori indarrean egon da *barne(a)n* & *gañe(a)n* postposizioekiko egituretan (*pentsamentiin gañen*). Kasu-marken eransteaz azaleratzen den *a* artikularekin lotzen bada, orduan inesibo arkaikoaren indarra munta handia duen beste arkaismo batean ulertu beharko litzateke: artikularen eza hainbat egituratan, ekialdeko euskara historikoaren ezaugarria. Azkenik, izaki adimendunetan, Zuberoan *-ta-* morfoa egundaino iritsi da (*zütan*, *Jesüsetan*, *Jinkuatan*), ekialde handiko berrikuntza den *baitha* postposizioak oso sarbide mugatua duelarik.

Aditz sisteman, aitzineuskaratik datorkeen morfema pare bat aipatu behar da: **e-* & *-ra-*. Morfema aspaldidanik antzua izan arren —Aldaik (2012) duela bi mila urte datatu du haren emankortasuna—, Zuberoan **e-* aurrizkiaren itxura fonologikoa bereziki iraunkor ageri da: orokorrak direnez gain (*egon*, *eman*, etab.), eta beste mintzoetako testu zaharretan ere lekukotu direnez gain (*ekus*), azken mendeetako Zuberoan **e-* zaharra gorde duten aditzen multzoa beste inon baino ugariago dela erran daiteke; dena den bezala, arkaismo handi honek Zuberoan ere gibelerat egin du. Bestalde, beste non-nahi bezala, Zuberoan **-ra-* morfema kausatiboa ihartua ageri da aldi historikoan, jada lehen testuetan kausazioaren bide morfosintaktiko nagusia *erazi* aditza delako. Haatik, Zuberoan adiera kausatibo etimologikoa atxiki duten **-ra-*-dun aditzen zerrendak beste inongoak baino luzeago dirudi, eta aditz batzuetan semantika zaharra XIX. mendera arte iritsi da. Aditz-izenaren eremuan, *-te* & *-tze* atzizkiak orokorrak zirela, baina jada EBZ-ean *-te* arkaismoa zelako hipotesia abiapuntu harturik (Urgell, bekoz beko), azken mendeetako Zuberoak erdialdeko mintzoek baino gehiago —baina mendebaldekoek baino gutxiago— mantendu du *-te* atzizkia, eta joera

errezesiboan, zeren XVIII. mendetik hona *-ki* multzoko aditzak *-tze* morfemara aldatuz joan baitira.

Erroei dagokienez, Zuberoan badira EBZ-ari so eginarazten duten ezaugarri batzuk. Hasteko, balio modalen adierazpenean Zuberoak luzazki atxiki ditu **(g)idi* erroa († 1782; testurik zaharrenetan aditz nagusi gisara ere), *-kidi-* itxura **edin-*en formetan († ca. 1810) eta **iron* aditza (egundaino). Orokorra izan zatekeen arren (Lakarra 2011a: 177), aldi historikoan **iron* ekialde handiko mintzoetan baizik ez da lekukotu, eta azken mendeetan gaindi ekialderat plegatuz joan da, **ezan* aditzaren alde. Bigarrenik, Zuberoan, ekialde handian bezala —edo are handiago, puntu honetan gipuzkera ere sartzeko baita—, **eradun* dugu jokadura ditransitiboaren laguntzailea, baina behiala *-i(n)-* erroa ere baliatzen zela defendatu dugu; beraz, puntu honetan ekialdeko mintzoak erdialdekoetarik urrundu dirateke. Azkenik, Zuberoako testuek **eradun* & *-i(n)* pareta berant artio lekukotzen dute *eman* aditzaren suplezioan: **eradunen* kasuan, balio hori emankorra da XIX. mendeko testu batzuetan, formulatan guganaino heldu delarik.

Modu eta modaltasunaren adierazpenean ere Zuberoako euskarak luzaz atxiki ditu EBZ-etik datozkeen ezaugarri orokorrak. Horrela, corpusean gaindi *b-* aurrizkidun forma jusibo perifrastikoez ez dute beren nagusigoa galdu, nahiz eta XIX. mendetik orainaldiko formen maiztasuna igo den (*egin beza* → *egin dezala*). Beste aurrizki zahar eta orokorra da *ait-*, optatibozko formetan erabilia, eta Zuberoan beste inon baino berantago iraun duena: testuetan XIX. mendera arte —zenbaiten arabera, *ailedi* bezalakoak oraino entzun daitezke Biarnoko egungo euskaran—. Jusiboaren eta optatiboaren adierazpenean, beraz, Zuberoako euskara bereziki gordetzailea da.

Sintaxian ere Zuberoako euskara EBZ-etik datozkeen ezaugarrien lekukoa da. Horrelakoa da komitatiboaren morfemaren erabilpena koordinaziozko balioan, mintzo guztietan lekukotua; tesi honen corpusetik *X-reki Y* (edo *X Yreki*) moldearen 40 bat agerraldi bildu dugu, eta orobat erran genezake ezeztapenaren ordena zaharraz (*egin ez dut*). Zuberoako euskara historikoak beste arkaismo handi bat erakutsi digu, guhaurrek lehenbizikoz deskribatua: *Intransitive Subject Genitive* (ISGen) (Padilla-Moyano 2013c), behiala euskara osoarena izan zatekeena. TOGen eta ISGen direlakoak, bi ala biak, mendeko perpaus jokatugabeetan gertatu den desgenitibizazio orokorrean kokatu ditugu, lehenagoko egoeraren aztarna gisara. Prozesu horretarik idokitzen den azken ondorioak Trasken (1995) hipotesia indartzen du, hots, ekialdeko euskararen part. inperfektiboaren gramatikalizazioa inon baino berantago bete dela, forma horrek lehenagoko izen-tasunak luzaz atxikiz.

5.2. Zuberoako euskarak partekatzen dituen hautu eta berrikuntzak

Kasu sistemarekin hasteko, morfema batzuk Zuberoa gainditzen duen ekialde bateko mintzoetan kausitzen dira. Batetik, *-kila(n)* komitatibo-adlatibozko morfema Zuberoako eta Nafarroa Behereko mintzoen berrikuntza zaharra dateke; garai historikoan, ordea, morfema horrentzat defendatu dugun semantika zaharraren aztarnak, XVIII. mendera arte bederen (II, § 2.6.2.2), arkaismo gisara kontsidera daitezke. Bestetik, adlatibozko morfemetako *-t* bukaera Akitaniako euskalkien ezaugarria da, lehen testuetarik egundaino, baina haren ñabardura semantikoak lausotuz joan dira —Zuberoan XIX. mendean ere lekukotzen dira, testuaren arabera—. Berrikuntza partekatuen sailean kokatzekoa da, halaber, benefaktiboaren marken hedakuntza semantikoa. Frantsesarekiko ukipenak Akitaniako euskalkietan sorrarazi duen kanbiamendua da hau, zeinaren medioz *-(r)entzat* & *-(r)entako* markek frantsesaren *pour* preposizioak adieraz ditzakeen balioak berenganatu baitituzte. Lapurdin aldaketa XVII. mendeko abiatu zen (Pikabea 1993), eta XIX.ean bete; Zuberoan mende eta erdi berantago lekukotu dugu (cf. § 2.5).

Aditzaren forma jokatugabeak direnaz bezainbatean, Iparraldean aditzoinaren bilakaera azpimarkatu beharra dugu. Puntu honetan prozesu bat baino gehiago gainjartzen dira, bakoitzak bere kronologiaz. Ahantzi gabe Urgellen hipotesian (2016b) aldi historikoko aditzoina Erdi Aroko berrikuntza orokor batetik datorkeela, halere aditzoinaren erabilpena arkaismoa kontsideratzen da, Hegoaldetik desagertuz joan delako. Iraun ez ezik, Iparraldean aditzoinak halako tinkatze bat iragan du, gutxienez bi geruza diferentetan datatzeko dena:

1. *-t* moldeko aditzoinak: Erdi Arotik datoz, eta garai historikoan haien multzoa hedatuz joan da, bereziki Zuberoan, non egun ere emankorra baita.
2. *-k* moldeko aditzoinak: XVII. mendetik honat sortu eta hedatu dira, egungo Iparraldean arau izanik. Antzeko berranalisiaren ondorio dira *eraz* & *utz* aditzoinak, XVIII. mendetik hedatuak.
3. *Betha*, *busta*, *erra*, *gora* bezalako aditzoinak ekialderago plegatuagoak ageri dira — praktikan BN eta Z—.

Beraz, erran daiteke aditzoinaren mantentzea Iparralde osoko zein Nafarroa Garaiko mintzo batzuen arkaismoa dela, baina aldi berean haren formen markatzeko joerak berrikuntza zenbait ekarri duela Iparraldean, kasu batzuetan oso zaharrak, eta besteetan azken mendeetakoak. Fenomeno horiek partekatuak izan arren, badira datuak Zuberoan aditzoinen formen tinkatzea bereziki azkarra izan dela pentsatzeko.

Partizipio prospektiboan, *-(r)en* morfemaren erabilpena ekialdeko mintzoek Erdi Aroan egin zuketzen haututik dator (vs. *-ko* mendebalde handiko mintzoetan). Azken mendeetan *-(r)en* gibelatuz joan da: ekialde hertsian eskusibo izatetik *-ko* morfemarekiko lehian egotera pasatu da. Bestela erraiteko, zenbait aditz sailetan *-ko* sarturik, XVIII. mendearen bigarren erditik hona Zuberoa amiñi bat hurbildu da erdialdeko mintzoetarat.

Erdi Arotik dator, halaber, zuketa. Molde alokutibo hau ekialde hertsiko mintzoen berrikuntza da, eta seguruenik alokutibo hurbilekiko analogiaz sortu zen. Zuketa aise azal daiteke euskalkien mapa klasikoaren medioz: ekialdeko behe nafarrera eta zubereraren ezaugarri partekatua da, mintzo bederak Pirinioez hegoaldeko bere luzapena harturik. Zuberoako testuek gehienez ere halako adizkien higadura fonologikoa erakusten dute.

Zuberoan aldi historikoko berrikuntza partekatu zenbait aipatu behar da. Aditz sistematik atera gabe, XVII. mendeko Zuberoan [inperf. + *ahal* + *izan*, **edun*] perifrasi aditzoinarekiko egiturari gailentzen zaio, eta ondoren Iparralde osora hedatu da; beraz, ekialdeko berrikuntza arrakastatsua da hau. Antzeko kronologia erakusten du [**edun* + aditzoin] egiturak, aditz iragankorren exhortatiboen adierazteko sortua; aldiz, hau ekialde handian sortu zen, XIX. mendean itzaltzeko.

Agintezko moduetan, oro har, azken mendeetan *-(a)la* atzizkia gero eta gehiago baliatzen da. Markatze hori goiztiarragoa da ekialdeko euskalkietan: i) ezezko inperatiboan (*ez hadila*), historikoki Iparralde osoan eta egun mendebaldean ere onartzen hasia; ii) non-nahi, orainaldiko formetan oinarritu jusiboetan (*dadila*; *dela*); iii) Zuberoan, XIX. mendearen erditik, batetik, baiezko inperatiboetan (*hadila*) eta, bestetik, promisiiboetan ere (*nadila*).

Finitzeko, Zubero-erronkariren eremuak aldi historikoko berrikuntza arrakastatsu bat partekatzen du: datibo komunztaduraren pleonasmoa. Zuberoan soilik singularreko morfema hunkitzen du (*deitadazü* → *ezadazüt* → *deitadazüt*), eta Erronkarin pluraleko morfema ere (*daikuguzu* ‘diguzu’).

5.3. Zuberoako euskararen berezko berrikuntzak

Gure azterketak nabarmendu duenez, azken mendeetan Zuberoako euskarak berrikuntza eskusibo batzuk garatu ditu, guztiak biarnesarekiko hunkitzearen eraginaz esplikatuak, eta egungo zubereraren ezaugarri; horietarik batzuk orain arte deskribatu gabe zeuden. Hona zerrenda, zaharretarik hasiz:

1. Eratorpenezko zenbait morfemen mailegatzea.

2. Txistukari ahostunen saila, fonema-tasunarekin.
3. Sudurkari berrien saila.
4. Formula aurkezlea eta, horri lotua, *-(a)la* atzizkiaren erabilpen espletiboa.
5. *-i* bukaerako partizipio berrien saila.

Eratorpenezko morfemei dagokienez, deus baino lehen bi kontu gogoratu behar dira: 1) morfema bakoitzak bere kronologia duela (III, § 1); eta 2) batzuek, eremu zabalagokoak izan arren, soilik Zuberoan erdietsi dutela euskal morfemaren estatusa (*-aje*, *arra-* & *-dant/-lant*); halaber, *-ot* Baxenafarroan ere ezaguna da, baina Zuberoan da emankorragoa, eta antzeko zerbait gertatzen da euskara osoan lekukotua ezaguna den *-sa* atzizkiarekin.

Fonologia mailan, aztertu ditugun bi berrikuntzen artean, txistukarien saila da zaharrena, Erdi Arotik baitator: lehen testuetarik egina da. Bokal sudurkari berriek (*-ĩ* & *-ũ*), aldiz, nolabaiteko bilakaera erakutsi dute: batetik, aldi historikoan *-ũ* emankor bihurtu da baina ez *-ĩ*; azkenean, egungo Zuberoan aski ahulduta daude.

Zuberoako euskararen berrikuntza da, halaber, [*haur* + aditz + *-(a)la*] formula aurkezlea. Egitura hori XVII. mendeko testuetarik lekukotzen da, eta badoa garatzen: *-(a)la* atzizkia orokortzen da, eta XIX. mendetik aitzina *haur* osagaia erakusle gisara berranalizatzen da, 2. graduko aurkezleak analogikoki sortuz. Azken berrikuntza aditz morfologian gertatu da: *ezkapi* bezalako partizipioen saila, XVIII. mendetik hona azaleratu eta garatua.

5.4. Azken hitza Zuberoako euskararen bilakaeraz

Finitzeko, erantzun zail eta konplexua duen galderari arrapostu emateko tenorea iritsi da; bada, tesi honek Zuberoako euskararen bilakaera orokorraren berri ematea zuen azken xede. Erantzuten hasi gabe, komeni da fonologiaz abstrakzio egin dezagun, eta ez tesi honetan ez dugulako sistematikoki jorratu, baizik ere, batetik, hotsen maila delako hizkuntzaren geruzarik hautemangarriena baina azalekoena eta, bestetik, Zuberoako itxura fonologikoak gutxienez XVII. mendetik hona egonkor iraun duelako. Hortaz, garai historikoan Zuberoako euskarak lehenagotik kurritua zuen bilakaera fonologiko dibergentea —zenbait ezaugarritan ekialde hertsiko mintzoekin batean, beste zenbaitetan Iparralde osokoekin, eta bestetan bakarrik— sustengatu du.

Aztertu ditugun ezaugarri guztien kontu eginik —bai eta beste zenbaitena ere—, azken mendeetako *zubereraren* izaera funtsean gordetzaila da. Alderdi morfosintaktikoan, Zuberoako euskarak oso garai zaharretara igortzen duten ezaugarri komun franko atxiki ditu: ikusi denez, zerrenda mamitsu bezain luzea da, bereziki aditz sisteman; euskararen ezaugarri

zaharrenekin batera, Zuberoak ekialdeko mintzoen hautu zaharrenak ere luzaz atxiki ditu. Bestenaz, Zuberoako testuek berrikuntza partekatu sorta bat lekukotzen dute, izan dadila Akitaniako euskalki guztiekin, edo ekialde hertsikoekin ala handikoekin; bestenaz, batzuetan zail da neurtzea literatur tradizioak horretan garrantzirik izan duenetz.

Azkenik, badira Zuberoak azken mendeetan garatu dituen berrikuntza eskusiboak, hein handienez *biarnesaren* eraginaz esplikatzen direnak —errana dugu (cf. 81.oharra), *biarnes* terminoa erabiltzearen arrazoi nagusia gaskoi hizkuntzaren eraginaren sarbide jakin baten markatzea da: Biarnotik Zuberoara gertatu dena, eta partikularzki azken mendeetako—. Azken ideari loturik, ondokoa ondorioztatzen da: azken mendeetan zuberera gainerako mintzoetarik zerbait urrundu duen indar nagusia biarnesaren eragina izan da.

Finitzeko, Zuberoako euskararen elementu komun eta zaharren atxikitzeko joera berrikuntzen multzoari gailentzen zaiola erran daiteke. Hautemate mailan arkaismoen pisuak du, justuki, gainerako mintzoekiko distantzia handiaren inpresioa sorrarazten, tesi honetan aztertu ez diren aldaketa fonologiko zenbaitekin batean.

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA

- Abaitua, Joseba & Trask, Robert L. 1987, "Accusativity in Basque: reply to Bossong", *Linguistics* 25, 395-401.
- Agirre, Pello, 1996, *Athanase Belapeire: "Catechima Laburra" (1696): autorearen garaia, nortasuna eta idazlanak, grafiak eta fonologia, edizio kritikoa eta hiztegia* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 1998a, "Pronus Singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus", *ASJU* 32: 1, 1-46.
- , 1998b, "Belapeirez". *ASJU* 32: 2, 313-364.
- , 2001a, "Belapeireren grafiak", *ASJU* 35: 1, 299-361.
- , 2001b, "Catechima laburra, zubereraren ezaugarri fonologikoen lekukoa", *ASJU* 35: 2, 653-787.
- , 2010, "Belapeireren lexiko garbia", *ASJU* 44: 2, 279-334.
- , 2016, *Belapeireren hiztegia eta zubereraren lexiko historikoa* [eskuizkribua].
- Aikhenvald, Alexandra Y., 2008, "Imperative: the grammar of a clause type", in *Omotiic Utterance type, Mood and Attitude Markers and Linguistic Typology* (Leiden, 2008ko urriaren 23-25).
Sarean: https://www.researchgate.net/publication/265523595_Imperative_the_grammar_of_a_clause_type [kontsulta: 2017-1-17].
- Akesolo, Lino, 1964, "Una obra vasca ignorada. Erle gobernatzalleen guidariya", *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País* 20 (1964) 367-374, [berrarg. 1989an in *Idazlan guztiak*, BFA, Larrea-Zornotza. 308-314].
- Albizu, Pablo, 2007, "Euskararen ergatibotasuna: ohar batzuk dakigunaz eta ez dakigunaz", *Koldo Mitxelena Katedrako II. Biltzarra*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2011, "Hizkuntza ergatiboa", in Pello Salaburu (arg.), *Sareko Euskal Gramatika* <http://www.ehu.es/seg/morf/2/1> [kontsulta: 2013-7-13].
- Aldai, Gontzal, 2003, *Grammaticalization of present and past in Basque* (mastergo tesia), University of Southern California.
- , 2006, "Lehenaldi perfektiboko formak XVI. mendeko euskarari", in José Ignacio Hualde & Joseba A. Lakarra (arg.), 23-34.

- , 2009, "Is Basque morphologically ergative?", *Studies in Language* 33: 4, 783-831.
- , 2016, "Subordinadas completivas del verbo *gertatu* 'ocurrir' en Haraneder: ¿Sub- juntivo extendido o conservación del Aoristo Perifrástico?", *FLV* 120, 327-344.
- Allières, Jacques, 1992, "Gascón y Euskera: afinidades e interrelaciones lingüísticas", *ASJU* 26: 3, 801-812.
- , 1993, "Graphie et langue en Béarn et au Pays basque aux XVIe et XVIIe siècles" (anc. titre : "l'adstrat gascon en Pays basque"), Actes du colloque de Nanterre *Langues, dialectes et écriture*, IÉO/IPIE, 231-239.
- Altuna, Patxi, 1980, *Linguae Vasconum Primitiae. Edizio Kritikoa*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 1987, *Ivan de Tartas. Onsa hilceco bidia-ren bi lehen kapituluak. Hurbil saio gisa*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao.
- , 1994, "Oihenarten neurtitzetako adizkitegia", in *Oihenarten laugarren mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra* (IKER 8), Euskaltzaindia, Bilbao. 79-102.
- , 1995, *Iván de Tartas. Onsa Hilceco Bidia. Edizio kritikoa Patxi Altunak paratua*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao.
- , 1996, *Ivan de Tartas. Arima penitentaren occupatione devotac. 1672. Geroztik inoiz argitaratu gabea*, Ediciones Mensajero, Bilbao.
- Altuna, Patxi & Kintana, Xabier, 1995, *Linguae Vasconum Primitiae 1545-1995*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Altuna, Patxi & Mujika, Jose Antonio, 2003, *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtitzak. Proverbes et poésies basques. Proverbios y poesías vascas* (IKER 15), Euskaltzaindia, Bilbao.
- Arana Martija, José Antonio, 1991a, "Bibliografía bonapartiana", *Euskera* 36: 1, 129-297.
- (arg.), 1991b, *Opera Omnia Vasconice*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Archu, Jean-Baptiste, *Uskara eta franzes gramatika, uskalherrietaco haurrentzat eguina, J.-B. Archu, eskolen Inspekturac*, Foré et Lasserre, Baiona.
- , 1852, *Bi mihiren gramatika. Uskara eta franzesa*, Imprimerie Lasserre, Baiona.
- Arcocha, Aurélie & Oyharçabal, Beñat, 2009, "Siglo XVII. Desarrollo y edición de las letras vascas septentrionales", in Mª Jose Olaziregi (arg.), *Historia de la Literatura Vasca, Portal de la Literatura Vasca*.

- Sarean: <http://www.basqueliterature.com/es/basque/historia/klasikoa/XVII.%20mendea>
[kontsulta: 2016-7-27].
- Aresti, Gabriel, 1971, *Kaniko eta Beltxitina*, Lur, Donostia.
- Ariztimuño, Borja, 2013, “Finite Verbal Morphology”, in Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, Peter Lang, Frankfurt. 359-427.
- Arkipov, Alexandre, 2009, “Comitative as a cross-linguistically valid category”, in Patience Epps & Alexandre Arkipov (arg.), *New Challenges in Typology. Transcending the Borders and Refining the Distinction*, Mouton de Gruyter, Berlin. 223-246.
- , 2016, *Typology of comitative constructions*. Hitzaldia UPV/EHU-ko Letren Fakultatea, Vitoria-Gasteizen, 2016-5-10ean.
- Arkotxa, Fermin, 1998, “150^e anniversaire de l'*Uscal-Herrico Gaset*”, *Lapurdum* 3, 125-154.
- Artola, Koldo & Tellabide, J., 1990, “Euskararen muga 1990. urtean”, *FLV* 56, 247-260.
- Asarina, Alya & Hartman, Jeremy, 2011, “Genitive Subject Licensing in Uyghur Subordinate Clauses”, in Andrew Simpson (arg.) *Proceedings of WAFL* 7, MITWPL, Massachusetts.
- Aurkenerena, Joseba, 2003, *Iparraldeko kronikak*, Mensajero, Bilbao.
- Aurrekoetxea, Gotzon & Videgain, Charles, 2004, *Bourciez-en “Recueil des idiomes de la région Gasconne” bildumako euskal testuak*. Sarean:
<http://artxiker.ccsd.cnrs.fr/docs/00/08/05/48/PDF/Haur_prodigoa_testuak.pdf>
[kontsulta: 2015-12-1].
- Azkarate, Miren & Altuna, Patxi, 2001, *Euskal morfologiaren historia*, Elkar, Donostia.
- Azkue, Resurrección María, 1905, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao.
- , 1921-1925, *Cancionero Popular Vasco* [berrarg: Euskaltzaindia, 1990].
- , 1925, *Morfología Vasca*, Editorial Vasca, Bilbao.
- Barquín, Amelia, 2008, *Euskararen erabilera ez sexista*, Emakunde, Vitoria-Gasteiz.
- Bartoli, Matteo G., 1945, *Saggi di linguistica spaziale*, V. Bona, Torino.
- Bedaxagar, Maider, 2014, “Emazte pastoral zaharrak - Les anciennes pastorales de femmes”, in Jean-Michel Bedaxagar, *Akitaniako Alienor trajeria*, Ideki, Ozaze, 7-13.

Bedaxagar, Jean Michel, 2014, *Akitaniako Alienor trajeria*, Ideki, Ozaze.

Benvenuto, Maria Carmela, & Pompeo, Flavia, 2012, “il sincretismo di genitivo e dativo in persiano antico”, *Vicino Oriente* 16, 151-165.

----, 2015, “The Old Persian genitive. A study of a syncretic case”, in Anna Krasnowolska & Renata Rusek-Kowalska (arg.), *Studies on the Iranian World. 1.* 13-30.

Bhaskararao, Peri & Subbarao, Karumuri V. (arg.), 2004, *Non-nominative subjects*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

Bibliographie de la France, ou Journal Général de l’Imprimerie et de la librairie, première année, 1811-1812.

Bidegain, Eneko, 2014, *Lehen Mundu Gerra "Eskualduna" astekarian* (IKER 30), Euskaltzaindia, Bilbao.

Bilbao, Gidor, 1996, “Jean Mekol Garindañekoaren *Edipa* pastorala (1793)”, *ASJU* 30: 1, 239-332.

Bilbao, Gidor; Gómez, Ricardo; Lakarra, Joseba A.; Manterola, Julen; Mounole, Céline; Urgell, Blanca (prestatzen), “*Etxart-Ros gutuneria*” bilduma, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz. Sarean: <http://www.ehu.es/monumenta/tz/?b=1> [kontsulta: 2016-11-08].

Bonaparte, Louis-Lucien, 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara: le guipuzcoan, le bisciaïen, le haut-navarrais septentrional, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin, avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés...* Londres, Strangeways & Walden [berrarg. in Arana Martija, *Opera Omnia Vasconice* I, 175-442].

----, 1877, *Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections dont M. J. Vinson a accompagné l'« Essai sur la langue basque » par F. Ribáry.* Sarean: http://www.europeana.eu/portal/es/record/9200365/BibliographicResource_3000051898643.html [kontsulta: 2015-4-13].

----, 1928, “Une lettre du prince Bonaparte”, *Gure Herria* VIII 5, Buruila-Urria, 427-429.

Bossong, Georges, 1984, “Ergativity in Basque”, *Linguistics* 22: 3, 341-392.

- Braunmüller, Kurt & Ferraresi, Gisella, 2003, "Introduction", in K. Braunmüller & G. Ferraresi (arg.), *Aspects of Multilingualism in European Language History*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Brun, Auguste, 1923, *L'introduction de la langue française en Bearn et en Roussillon*, Honoré Champion, Paris.
- Burov, Ivaylo, 2014, "Sur les probables interférences phonologiques entre basque et gascon" [eskuizkribua], St. Kliment Ohridski Unibertsitatea, Sofia.
- Bussmann, Hadumond, 1996, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics. Translated and edited by Gregory P. Trauth & Kerstin Kazzazi*, Routledge, Londres/New York.
- Bybee, Joan; Perkins, Revere & Pagliuca, William, 1994, *The evolution of grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, The University of Chicago Press, Chicago/New York.
- Bybee, Joan L. & Fleischman, Suzanne, 1995, *Modality in Grammar and discourse*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Camino, Iñaki (arg.), 1998, *Nafarroako hizkerak*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbao.
- , 2003a, *Hego-Nafarrera*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- , 2003b, "Hego-nafarreraren egituraz", *FLV* 94, 427-468.
- , 2004, "Nafarroa Behereko euskara", *FLV* 97, 445-486.
- , 2008, "Nafarroa Behereko euskara zaharra", *ASJU* 42: 1, 101-170.
- , 2009a, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Elkar, Donostia.
- , 2009b, "Mugako hiztun eta aldaerak ipar-mendebaleko Zuberoan", *FLV* 111, 153-218.
- , 2011, "Ekialdeko euskararen iraganaz", in Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJU-ren Gehigarriak 69)*, UPV/EHU, Bilbao, 87-153.
- , 2013, *Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren guiristinho perfeccioniaren Praticaren pparte bat (1782). Edizioa eta azterketa*, Euskaltzaindia & UPV/EHU, Bilbao.
- , 2015, "Oztibarreko mintzoaz eta haren lexikoaz", *FLV* 119, 5-60.
- , 2016, *Amiküze eskualdeko (h)eskuara (Mendaur bilduma 11)*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Iruñea.

- & Gómez, Ricardo, 1991, “Bonaparte argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak”, *ASJU* 26: 2, 453-581.
- Casenave-Harigile, Junes, 1981, “Jusef Eguiategui”, *Euskera* 26, 699-706.
- , 1993, *Hiztegia II. Eüskara - Frantses. Xiberotar eüskalkitik abiatzez*, Hitzak, Ozaze-Zühara.
- , 2001, *Xiberoan eüskaraz - Méthode de Basque souletin*, Sü-Azia, Maule.
- , 2002, *Latina-Euskara Hiztegia*, Euskaltzaindia.
Sarean: http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/77389.pdf
[kontsulta: 2016-8-16].
- Cassignac, Arve, 2015, *Dictionnaire Francais - Occitan, Occitan - Francais, Occitan de communication*, mobileoccitan.com, Brunoy.
- Castagnet, Véronique, 1997, “Une dynastie d'évêques éducateurs au XVIIIe siècle: Les Revol et Montillet”. *Revue de Pau et du Béarn* 24, 69-98.
- Castaños, Florentino, 1979, *La formación del plural en la lengua vasca*, Diputación Foral del Señorío de Vizcaya, Bilbao.
- Chaho, Augustin, 1834-52, *Azti-begia eta beste izkribu zenbait* (P. Urkizuren edizioa, 1992, Euskal Editoreen Elkarte).
- , 1856, *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des Académies française et espagnole*, Lespés, Baiona.
- & D'Abbadie, Antoine, 1836, *Études grammaticales sur la langue euskarienne*, A. Bertrand, Paris.
- Chambon, Jean-Pierre & Greub, Yan, 2002, “Note sur l'âge du (proto)gascon”, *RLiR* 66, 473-495.
- Charencey, Hyacinthe [*i.e.* Charles Félix Hyacinthe Gouhier, comte de Charencey], 1891, *Phonétique souletine*, Impr. G. Jacob, Orléans. Ikus, halaber, *RLPhC* 23, 293-311 eta *RLPhC* 24, 72-84 & 144-165.
- Cid, J. Antonio, 2010, “Archu frente a Bonaparte. Modelos antagónicos de aproximación a la lengua”. *Idatz & Mintz* 50: 66-70.
- Cierbide, Ricardo, 1970, “El romance navarro antiguo”, *FLV* 6, 269-370.

- , 1987 (arg.), *Pirinaico navarro-aragonés, gascón y euskera | V Cursos de Verano en San Sebastián*, UPV/EHU, Leioa.
- , 1988, *Estudio lingüístico de la documentación medieval en lengua occitana de Navarra*, UPV/EHU.
- , 1994a, *Actes du IV Congrès Internationale de l'Association Internationale d'Etudes Occitanes, Vitoria-Gasteiz, 22-28 aout 1993*, Vitoria-Gasteiz.
- , Grosclaude, Michel & Jean-Baptiste Orpustan, 1994, *Le censier gothique de Soule*, Izpegi, Baigorri.
- Clément-Simon, G., 1896, “Le protestantisme et l'érudition dans le Pays Basque au commencement du XVIIe siècle”, *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau* 24 [ale berezia].
- Cohen, Eran, 2014, “Presentatives in comparative view: Biblical Hebrew and Neo-Aramaic”, in Tal Davidovich, Ablahad Lahdo, & Torkel Lindquist, *From Tur Abdin to Hadramawt. Semitic Studies. Festschrift in Honour of Bo Isaksson on the occasion of his retirement*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 23-38.
- Comrie, Bernard, 1985, “Causative Verb Formation and Other Verb-deriving Morphology”, in Timothy Shopen (arg.), *Language Typology and Syntactic Description*, Vol. III: *Grammatical Categories and the Lexicon*, Cambridge University Press, Cambridge, 309-348.
- , 2008, “Inflectional morphology and language contact, with special reference to mixed languages”, in Peter Siemund & Noemi Kintana (arg.), *Language Contact and Contact Languages*, John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, 15-32.
- Coyos, Jean-Baptiste, 2001, “A propos de *Les emprunts de la langue basque à l'occitan de Gascogne* de Txomin Peillen”, *Lapurdum* 6, 391-419.
- , 2006, “L'apport lexical de l'occitan gascon béarnais au basque souletin”, *Bulletin du Musée basque*, hors série, 201-223.
- , 2008, “Zubereraren eta biarneraren arteko harremanez: lexiko mailegatua eta ahoskatzea - Lehen balantzea”, in Antonio Sagarna, Joseba andonio Lakarra & Patxi Salaberri Zaratiegi (arg.): *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena*, Euskaltzaindia, Bilbao. 919-949.

- , 2010, “De l’apport lexical du basque souletin”, *L’apport de Gerhard Rohlfs à la connaissance des langues pyrénéennes*, Oloron-Sainte-Marie, 2007/2/2-3.
- Creissels, Denis & Mounole, Céline, 2011, “Animacy and spatial cases: Typological tendencies, and the case of Basque”, in Seppo Kittilä, Katja Västi & Jussi Ylikoski (arg.), *Case, Animacy and Semantic Roles* (Typological Studies in Language 99), John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 157-182.
- Crystal, David, 2000, *Diccionario de Lingüística y Fonología*, Octaedro, Barcelona.
- Darricarrère, Jean-Baptiste, 1911, “Le livre basque intitulé *Onsa hilceco bidia*, Le moyen de bien mourir”, *RIEV* 5, 14-46.
- Davant, Jean-Louis, 1983, *Athanase Belapeyreren Catechima laburra eta Jesus-Christ Goure gingo jaunaren eçagutcia. Salvatu içateco* (Edizio kritikoa), Bilbao, Euskaltzaindia.
- , 2006, “Emaztesa”, *Le Journal du Pays Basque*, 2006-3-7.
- 2008, *Zuberoako literaturaz antologia laburra*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 2009, *Jesü Kristen Imitazionea*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Darrigol, Jean-Pierre, 1830, *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*, Cazals, Baiona.
- DeLancey, Scott, 2005, “The blue bird of ergativity”, in Francesc Qeixalós (arg.), *Ergativity in Amazonia III*, 1-15 (Proceedings of the Workshop on “Ergatividade na Amazônia”), CNRS, Paris.
- De Rijk, Rudolf, 1970, “Vowel Interaction in Biscayan Basque”, *FLV* 5, 149-168.
- , 1979, “Erlatiboak idazle zaharrengan”, *Euskera* 25, 525-536.
- , 1981, “Euskal morfologiaren zenbait gorabehera”, *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao, 83-101 [1998, *De Lingua Vasconum: Selected Writings*, *ASJU*-ren Gehigarriak 43, 211-224].
- , 1992, “‘Nunc’ Vasconice”, *ASJU* 26, 695-724.
- , 1995, “Nunc in Old Basque”, in J.I. Hualde, J.A. Lakarra & R.L. Trask (arg.), 295-311.
- , 2006, “On the so-called verbal noun in Basque”, in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask*, *ASJU*-ren Gehigarriak 40, 865-70.

- , 2008, «Expressing Potentiality», in De Rijk, *Standard Basque. A Progressive Grammar*, MIT Press, Cambridge/Londres. 635-670.
- Dixon, Robert M. W., 1979, “Ergativity”, *Language* 55, 59-138.
- , 2000, “A typology of causatives: form, syntax and meaning”, in Robert Dixon & Alexandra Y. Aikhenvald (arg.), 30-83.
- Dobrushina, Nina, Van der Auwera, Johan & Goussev, Valentin, 2013, “The Optative”, in Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. Sarean: <<http://wals.info/chapter/73>> [kontsulta: 2016-12-19].
- Dubois, Jean; Giacomo, Mathée; Guespin, Louis; Marcellesi, Jean-Baptiste & Jean-Pierre Mével, 1979, *Dictionario de Lingüística* [versión española de Inés Ortega y Antonio Domínguez], Alianza, Madrid.
- Echaide, Ana María, 1984, *Erizkizundi Irukoitza - Triple Cuestionario - Triple Questionnaire (euskara 1925)* (IKER 3), Euskaltzaindia, Bilbao.
- Egurtzegi, Ander, 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2015a, “Zubereraren /y/: bere sorrera eta hedapenaren inguruan”, in Ricardo Gómez & Maria-José Ezeizabarrena (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, UPV/EHU, Bilbao. 149-162.
- , 2015b, “[õ] sudurkarituaren igoera ekialdeko euskalkietan”, *I. Ikergazte: Nazioarteko ikerketa euskaraz. Kongresuko artikulu-bilduma*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbao. 39-45.
- , 2015c, “Different distributions of contrastive vowel nasalization in Basque”, *Loquens: Spanish Journal of Speech Sciences* 2, 1-8
- Eguzkitza, Andolin, 1975, *Ontsa hiltzeko bidea. Juan Tartas*, Jakin, Oñati.
- Eliasson, Stig, 2012, “On the degree of copiability of derivational and inflectional morphology: Evidence from Basque”, in Johanson Lars & Martine Robbeets (arg.), *Copies versus Cognates in Bound Morphology*, Language and Linguistics E-Books Online Collection 2012. [Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, vol. 2].

- Elspaß, S., 2012, “The Use of Private Letters and Diaries in Sociolinguistic Investigation”, in Juan M. Hernández-Campoy & Juan C. Conde-Silvestre (arg.), 156-169.
- Elspaß, Stephan ; Nils LANGER ; Joachim SCHARLOTH & Wim VANDENBUSSCHE (arg.), 2007, *Germanic language histories ‘from below’ (1700-2000)*, de Gruyter, Berlin/New York.
- Epelde, Irantzu, 2003, *Larresoroko euskara* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2008, “Herri hizkeren lekukotasunak biltzen: zubererazko eskuizkribatu baten edizioa”, *ASJU* 42: 283-302.
- , 2009, “Maileguen erabilera ekialdeko eskuizkribu batean”, in Ricardo Etxepare, Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Beñat Oihartzabali gorazarre - Festschrift for Bernard Oyharçabal*, *ASJU* 43, 261-82.
- (arg.), 2011, *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, *ASJU*-ren Gehigarriak 69, Bilbao.
- & Jauregi, Oroitz, 2011, “Bokal sudurkariak tentatzen”, in Antonio Sagarna, Joseba A. Lakarra & Patxi Salaberri Zaratiegi (arg.): *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena* (IKER 26) Euskaltzaindia, Bilbao, 973-988.
- Etxebarne, Jüje, 2011, *Gramatika emendakinak. Zuberoako euskaraz*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Etxepare, Ricardo, 2003, “Exclamatives”, in José I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina, *A Grammar of Basque*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York. 564-571.
- Etxepare, Ricardo & Ortiz de Urbina, Jon, “Focalization”, in José I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina, *A Grammar of Basque*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York. 459-515.
- Etxegorri, Philippe, 2003, “Jeruntzeko Üskara. Ekialdeko euskara”, *FLV* 93, 247-285.
- , 2007, “Mugako zuberotarrak”, in *Mendebaldeak badu ekialdea: Zuberoa, hizkuntza, literatura eta etorkizuna* [XI jardunaldiak], Mendebalde Kultura Alkartea, Bilbao. 53-76.
- , 2012, *Biarnoko euskaldunak: historiaren eta hizkuntzen bidegurutzean*, Holguín Galindo, Berriz.
- Etxagibel, Javier, 2014, *Pouvrearen hiztegia testukritika eta metalexikografiaren argitan* (doktorego tesi), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2015, “Hizkuntz irizpideak XVII. mendeko Lapurdiko eliz-agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean” (hitzaldia), *II. Jardunaldiak. Monumenta Linguae Vasconum*, Vitoria-Gasteiz, 2015-5-14.

- Euskaltzaindia, 1979, *Euskal Aditz Batua* [taulen prestatzailea: Txillardegia], Euskaltzaindia, Donostia.
- , 1987, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak - II*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 2002, *Euskal gramatika laburra: perpaus bakuna*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 2005, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak - VI: Mendeko perpausak - 2*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 2016, *Euskararen Hiztegi Etimologikoa*, Bilbao.
- Fernández, Beatriz, 2012, “-(K)i eta -ra”, *ASJU* 46: 2, 257-270.
- Fernández, Beatriz; Oihartzabal, Beñat; Landa, Josu & Sarasola, Ibon, 2010, “-le/-tzaile inflexiozko atzizkiaz”, *ASJU* 44: 2, 457-510.
- Fernández, Beatriz & Salaburu, Pello, 2015, *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, UPV/EHU, Bilbao.
- Field, Frederic W., 2002, *Linguistic borrowing in bilingual contexts*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Follingstad, Carl M., 1995, “Hinnēh and focus function with application to Tyap”, *Journal of translation and textlinguistics* 7: 3, 1-24.
- , 2001, *Deictic Viewpoint in Biblical Hebrew Text: A Syntagmatic and Paradigmatic Analysis of the Particle kī*, SIL International, Dallas.
- Francisque-Michel, 1854: “Lettre à M. P. Merimée sur les représentations dramatiques dans le Pays Basque”, *Le Messager de Bayonne*, 1854-12-14.
- , 1857, *Le pays Basque, sa population, sa langue, ses mœurs, sa littérature et sa musique*, Firmin Didot, Paris.
- Gardani, Francesco, 2008, *Borrowing of Inflectional Morphemes in Language Contact*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- , Arkadiev, Peter & Nino Amiridze, 2014, *Borrowed Morphology*, De Gruyter Mouton, Berlin.
- Gavel, Henri, 1920, *Éléments de Phonétique Basque (RIEV 12)*.
- , 1925, “A propos de l’ü souletin”, *RIEV* 16, 230-4.

- , 1929, *Grammaire Basque. Tome I. Phonétique. Parties du discours autres que le verbe*, Imprimerie du Courrier, Baiona.
- , 1949, “Une antiquaille linguistique: La prononciation souletine du latin”, in *Homenaje a D. Julio de Urquijo (I)*, Donostia, 315-20.
- , 1960, “Réponses souletines à un questionnaire linguistique”, *Euskera* 5, 293-316.
- Gavel, Henri & Lacombe, Georges, 1937, *Grammaire Basque. Tome II. Le verbe*, Imprimerie de la Presse, Baiona.
- Gèze, Louis, 1873, *Elements de grammaire basque. Dialecte souletin*, Lamaignère-ren alarguntsa, Baiona.
- Gómez, Ricardo, 1990, *Jean Baptiste Archu: La Fontainaren alegia berheziak*, Euskal Editoreen Elkartea, Donostia.
- , 1994, “Euskal aditz morfologia eta hitzordena: vSO-tik SOV-ra?”, in Jean-Barptiste Orpustan (arg.), *La langue basque parmi les autres. Influences et comparaisons*, Izpegi, Baigorri. 93-114.
- , 2005, “De re etymologica: vasc. -(r)antz ‘hacia’”, in Pilar Etxeberria & Henrike Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia (IKER 17)*, Euskaltzaindia, Bilbao, 273-280.
- & Mounole, Céline, 2017 [moldiztegi], “Euskara Zaharra”, in Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra, *Euskararen Historia*, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz.
- & Sainz, Koldo, 1995, “On the Origin of the Finite Forms of the Basque Verb”, in José I. Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (arg.), 235-74.
- González Echegaray, Carlos, 1983, *Catálogo de los manuscritos reunidos por el príncipe Luis-Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco, con un índice de nombres de personas, lugares, lenguas y dialectos (Euskera 29)*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Gorrochategui, Joaquín, 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, UPV/EHU, Bilbao.
- Gorrochategui, Joaquín; Igartua, Iván & Lakarra, Joseba A. (arg.), 2017 [moldiztegi], *Euskararen Historia*, Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritza.

- Goyheneche, Eugène, 2011, *Onomastique du Nord du Pays Basque (XIe - XVe siècles)* [paratzailea: Xarles Videgain] (IKER 27), Euskaltzaindia, Bilbao.
- Grenoble, Lenore & Riley, Matthew, 1996, “The role of deictics in discourse coherence: French *voici/voilà* and Russian *vot/von*”, *Journal of Pragmatics*, 25: 6, 819-838.
- Grosclaude, Michel, 1986, *Langue béarnaise. La langue béarnaise et son histoire. Études sur l'évolution de l'occitan du Béarn depuis le XIIIe s. Suivi de quatre analyses de textes des XVIIe et XVIIIe s.*, Per Noste, Orthez.
- , 1987, “L'évolution comparée de la scripta et de l'écrit littéraire béarnais du XIIIe s. à la Révolution de 1789”, in Ricardo Cierbide 1987, 277-94.
- , 1989, “Langue populaire, langue littéraire et langue administrative en Béarn du XIIIe siècle à nos jours”, in *Langues en Béarn. Cahiers de l'Université [de Toulouse-Le Mirail]* 13, 1-29.
- Grosperin, Berbard, 1984, *Les petites écoles sous l'Ancien Régime*, Ouest-France, Rennes.
- Haase, Martin, 1990, “Erdal hitzen mailegatzea Iparraldeko euskaraz”, *Euskera* 35, 405-415.
- , 1992a, *Sprachkontakt und Sprachwandel im Baskenland: die Einflüsse des Gaskognischen und Französischen auf das Baskische*, Helmut Buske, Hanburgo.
- , 1992b, “Bilinguisme basco-gascon en Basse-Navarre”, in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra (1991)* (IKER), Euskaltzaindia, Bilbao, 687-698.
- , 1993, “L'énonciatif gascon et le substrat basque”, in Ricardo Cierbide (arg.), *Actes du IVe Congrès International de l'Association Internationale d'Études Occitanes*, Vitoria-Gasteiz.
- , 1994b, “Tense and Aspect in Basque”, in Rolf Thieroff & Joachim Ballweg (arg.), *Tense systems in European Languages*, Max Niemeyer Verlag, Tubinga, 279-92.
- Hagège, Claude, 2010, *Adpositions. Function-Marking in Human Languages*, Oxford University Press, Oxford.
- Haritschelhar, Jean, 1969 -1970, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun* (*Euskera* 14 & 15), Euskaltzaindia, Bilbao.
- Harriet, Martin, 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*, Fauvet, Baiona.

- Haspelmath, Martin (arg.), 2001, *Language typology and language universals: an international handbook*, Walter de Gruyter, Berlin.
- , 2006, "Terminology of case", in Andrej L. Malchukov & Andrew Spencer (arg.), *The Handbook of Case*, Oxford University Press, Oxford, 505-517.
- , 2010, "Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic studies", *Language*, 86, 3, 663-687.
- Heath, Jeffrey, 1972, "Genitivization in Northern Basque Complement Clauses", *ASJU* 6, 46-66.
- Heine, Bernd & Kuteva, Tania, 2002, *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hérelle, Georges, 1908, *Canico et Beltchitine. Farce charivarique*, H. Daragon, Paris.
- , d.g., *Notes sur pastorales basques* [eskuizkribua], M 115, Bibliothèque Municipale de Bayonne.
- , 1928, *Le répertoire du théâtre tragique*, Imprimerie du Courrier, Baiona.
- Hernández-Campoy, Juan M., 2004, "Requisitos teórico-metodológicos para el estudio geolingüístico del dialecto murciano", *Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos* 8.
Sarean: <http://www.um.es/tonosdigital/znum8/portada/monotonos/14-JMCAMPOYb.pdf>
[kontsulta: 2017-1-31].
- Hernández-Campoy, Juan M. & Conde-Silvestre, Juan C. (arg.), 2012, *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Hiriart-Urruty, Jean, 1892-1912, *Zezenak Errepublikan* [1972, Jakin, Donostia].
- , 1892-1912. *Mintzaira, aurpegia, gizon* [1972, Jakin, Donostia].
- Hovelacque, Abel; Picot Émile & Vinson, Julien, 1880, *Mélanges de linguistique et d'anthropologie*, Leroux, Paris.
- Hualde, José I.; Lakarra, Joseba A. & Trask, Robert L. (arg.), 1995, *Towards a History of Basque Language*, John Benjamins, Amsterdam.
- Hualde, José I., 2003a, "Phonology", in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), 171-186.
- , 2003b, "Case and number inflection on noun-phrases", in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), 171-186.

- , 2003c, “Nonfinite forms”, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), 196-204.
- , 2003d, “Derivation”, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina, (arg.), 328-351.
- & Gaminde, Iñaki, 1997, “Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue”, *ASJU* 31: 1, 211-245.
- & Ortiz de Urbina, Jon (arg.), 2003, *A Grammar of Basque*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York.
- Ibiñagabeitia, Andima, 2003 [1954], “Itun berria’ren euskal itzulpenak eta Zaitegi Abaren Bidalien egiñak”, in *VIIIème Congrès d’Etudes Basques = Eusko Ikaskuntzaren VIII. Kongresua = VIII Congreso de Estudios Vascos (8. 1954. Baiona, Uztaritz)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 223-233.
- Igartua, Iván, 2002, “Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik”, in Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra, *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, UPV/EHU, Bilbao, 367-389.
- Igartua, Iván & Santazilia, Ekaitz, 2013, “Instrumentalaz gogoratu, instrumentuaz haratago. Kasuaren izaera tipologian eta euskararen bilakabidea”, in Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *3rd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - III Congreso de la Cátedra Luis Michelena* (“Koldo Mitxelena” Katedraren Argitalpenak, 5), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 227-244.
- Igartua, Mirari, 1986, “Leizarragaren -ra eta -raten erabilerari buruz”, *ASJU* 20, 897-902.
- Iglesias, Aitor, 2005, “Soziatiboa Bourciez-en testuetan”, *Lapurdum* 10, 65-94.
- Inchauspe, Emmanuel, 1858. *Le verbe Basque*, Lamagnière-ren alarguntsa, Baiona.
- Intxausti, Joseba, 2004, “Eliza Katoliko Erromatarra eta euskara. Haren hizkuntz hautapenei buruz zenbait ohar”, *Euskera* 49: 2, 807-73.
- , 2008, “Euskal almanaka eta egutegiak (1815-2006)”, in *Jean Haritschelhar-i omenaldia* (IKER 21), 241-280.
- Irigoyen, Alfonso, 1976, “Consideraciones históricas en torno al genitivo posesivo vasco” [berrarg. in *Opera selecta*, vol. 2, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao, 177-179].

- , 1981, “*Haur hola zirola. Elementos deícticos en la lengua vasca*”, in *Bascologists International Meetings (Lejona 1980)* (Iker 1), Euskaltzaindia, Iruñea, 365-402 [berrarg. in *Opera selecta*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao, 1997. 131-170].
- , 1997, *Opera selecta*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao.
- Ithurry, Jean, 1895, *Grammaire basque. Dialecte labourdin*, Lamaginère, Baiona.
- Jacobsen, William H, 1977, “The Basque locative suffix”, in William A. Douglass, Richard W. Etulain & William H. Jacobsen, *Anglo-American Contributions to Basque Studies: Essays in Honor of Jon Bilbao*, Desert Research Institute Publications on the Social Sciences, Reno, 13, 163-168.
- Jauregi, Oroitz & Epelde, Irantzu, 2011, “Bokal sudurkariak gaurko lapurteran”, *Lapurdum* 15, 29-42.
- Jauréguiberry, Clément, 1957, “Le verbe basque souletin”, *Eusko Jakintza* 1957, 69-87.
- Jendraschek, Gerd, 2003, “L'évolution diachronique de l'expression de la possibilité en basque”, *Lapurdum* 8, 263-283.
- Juanena, Agurtzane, 1991, “Hizkuntz sexismoa eta euskara”, *Jakin* 65, 97-110.
- Julia, Marie-Ange, 2015, “Les présentatifs français *voici, voilà* et latins *ecce, em, en* : essai d'étude comparative”, in Eva Buchi, Jean-Paul Chauveau & Jean-Marie Pierrel (arg.), *Actes du XXVIIe Congrès international de linguistique et de philologie romanes (Nancy, 15-20 juillet 2013)*, Editions de linguistique et de philologie, Strasbourg.
- Jungemann, Fredrick H., 1955, *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*, Madrid.
- King, Alan, 1994, «Aditz modalen erabilpena dela eta», *Euskera* 39, 1009-21.
- Kittilä, Seppo & Zúñiga, Fernando, 2010, “Benefaction and malefaction from a cross-linguistic perspective”, in F. Zúñiga & S. Kittilä, *Benefactives and malefactives : typological perspectives and case studies*, John Benjamins, Amsterdam. 1-28.
- Knörr, Henrike, 1991, “La traducción suletina de la bula «Ineffabilis» por Inchauspe”, in Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arazallus, *Memoriae Luis Mitxelena Magistri Sacrum*, GFA, Donostia, 459-83.
- , & Zuazo, Koldo, 1998, *Arabako euskararen lekukoak: ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra, Vitoria-Gasteiz.

- et al., 1983, *Gabonetako ikuskizuna. Pedro Ignacio de Barrutia. Argitalpen kritikoa, itzulpena eta zenbait ikerlan*, AFA, Vitoria-Gasteiz.
- Kornfilt, Jaklin, 1997, *Turkish*, Routledge, London.
- Krajewska, Dorota, 2017, *Euskararen sintaxi diakronikorantz: menpeko perpausak* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Laakso, Johanna, 2012, “Language contact in space and time: Perspectives and pit-falls in diachronic contact linguistics”, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen Band 35*, 173-88.
- Laborde, Jean-Baptiste, 1924, “À propos du Catéchisme à l’usage du Diocèse d’Oléron”, *Revue historique et archeologique du Béarn et du pays Basque* (1924), 128-139.
- Lacaze, Louis, 1884, *Les imprimeurs et les libraires en Béarn (1552-1883)*, Léon Ribaut, Pau. Sarean: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55459926>> [kontsulta: 2016-5-5].
- Lafitte, Piarres, 1931, *Eskualdunen loretegia: XVI garren mendetik hunateko liburuetarik bildua. Lehen zathia (1645-1800)*, Lasserre, Baiona.
- , 1944, *Grammaire basque. Navarro - labourdin littéraire* [berrarg. 2008, Elkar, Donostia].
- , 1948, “La proposition exclamative en navarro-labourdin”, *VIIe Congrès d’Etudes Basques* [arg. 2003, Eusko Ikaskuntza, Donostia], 743-746.
- , 1967, “L’art poétique basque (un inédit d’Arnaud d’Oyhenart)”, *Gure Herria* 39 (1967ko urria), 195-234.
- , 1977, “Frantzes Asis-tar sainduaren ordenak Ipar-aldeko Euskaldunen artean”, *Gure Herria*.
- , 1980, “Aspektua euskal aditzean”, *Euskera* 25: 2, 483-498.
- Lafon, René, 1936, “Notes complémentaires sur *adiskide* et sur le suffixe casuel *-ekin*”, *RIEV* 27, 66-72.
- , 1937. “Tendance à la palatalisation de la sonante *u* dans les parlers basques du Nord-Est”, *RLiR*, 13, 73-82 [Berrarg. in *Vasconiana* 85-94].
- , 1944, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Éditions Delmas, Bordele [Berrarg. 1980, Donostia, Elkar].
- , 1947, “Remarques sur la catégorie de genre grammatical en basque”, *Bulletin Hispanique* 49: 4, 373-394 [Berrarg. in *Vasconiana* 261-278].

- , 1948, “Sur les suffixes casuels *-ti* et *-tik*”, **EJ* II, 1948, 141-150 [berrarg. in *Vasconiana* 199-207].
- , 1949, “Notes sur la langue des Proverbes d’Oihenart”, in *Homenaje a D. Julio de Urquijo e Ybarra: Estudios relativos al País Vasco*, RSBAP, Donostia, 433-445 [berrarg. in *Vasconiana* 809-818].
- , 1951, “La langue de Bernard Dechepare”, *BAP*, VII, 309-338 [berrarg. in *Vasconiana* 729-758].
- 1952, “Notes pour une édition critique et une traduction française de *Linguae Vasconum primitiae*” *BAP* 8, 139-180. [berrarg. in *Vasconiana* 759-794].
- , 1955a, “Traduction française des poésies d’Oihenart”, *ASJU* 2, 1-39.
- , 1955b, “Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d’Oihenart”, *ASJU* 2, 61-99.
- , 1958, “Contribution à l’étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)”, *Miscelánea Homenaje a Andre Martinet*, II, La Laguna, 77-106 [berrarg. in *Vasconiana* 113-133].
- , 1959, “Remarques sur la structure des formes verbales du parler basque de Larrau (Haute-Soule)”, *Via Domitia* VI, 134-148 [berrarg. in *Vasconiana* 353-366].
- , 1962, “Sur la voyelle *ü* en basque”, *BSL*, 57: 1, 83-102 [berrarg. in *Vasconiana* 95-112].
- , 1963, “Schema de la conjugaison dans le basque de Larrau (Haute-Soule)”, *Via Domitia* 20, 100-107 [berrarg. in *Vasconiana* 367-374].
- , 1964, “L’adjectif épithète et les déterminants en basque”, *BSL* 59: 1, 84-102 [berrarg. in *Vasconiana* 241-260].
- , 1965a, “Contact de langues et apparition d’une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque”, *Actes du Xme. Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes. Strasbourg 1962*, Paris, Klincksieck, 901-909 [Berrarg. in *Vasconiana* 135-144].
- , 1965b, “Les deux génitifs en basque”, *BSL* 60 [berrarg. in *Vasconiana* 173-197].
- , 1966, “La particule *bait* en basque: ses emplois morphologiques et syntactiques”, *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 61: 1, 217-248 [berrarg. in *Vasconiana* 667-698].

- , 1970a, “La structure de la déclinaison basque”, *Actes du Xe Congrès International des Linguistes, Bucarest, 1970*, 279-301 [berrarg. in *Vasconiana* 167-171].
- , 1970b, “Le suffixe *-ke*, *-te* dans la conjugaison basque (I)”, *BSL* 65: 1, 184-212 [berrarg. in *Vasconiana*] 479-504.
- , 1973a, “La langue basque”, *BMB* 1973, 57-120. [berrarg. in *Vasconiana* 3-56].
- , 1973b, “Le suffixe *-ke*, *-te* dans la conjugaison basque (II)”, *BSL* 67: 1, 239-265 [berrarg. in *Vasconiana* 505-528].
- , 1975, “Sur la déclinaison dans le biscayen du XVIe siècle”, *BSL* 70: 1, 275-290 [berrarg. in *Vasconiana*, 219-232].
- , 1999, *Vasconiana*, Bilbao, Euskaltzaindia.
- Lakarra, Joseba A., 1983, “Oharrak zenbait arkaismoz”, *ASJU* 17, 41-68.
- , 1984, “Bizkaiera zaharreko ablatiboaz”, *ASJU* 18, 163-193.
- , 1985, “Larramendiren hiztegitzaren inguruan”. *ASJU*, 29: 1, 9-50.
- , 1986, “Bizkaiera zaharra euskalkien artean”, *ASJU* 20: 3, 639-82.
- , 1992, “Larramendirekin aurreko hiztegitzaren historiaz: aztergai eta gogoeta”, in Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*, GFA, Donostia. 275-312.
- , 1995, “Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque”, in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), 189-206.
- , 1996, *Refranes y Sentencias: Ikerketak eta Edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 1997, “Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri”, *ASJU* 31: 2, 447-535.
- , 2004, “Juan Perez Lazarragakoren eskuizkribua (XVI. mendea): Lehen hurbilketa”, in GFA, *Lazarragaren eskuizkribua (XVI. mendea)*, Edilán-Ars Libris, Madrid.
- , 2006a, “Protovasco, munda y otros: Reconstrucción interna y tipología holística diacrónica”, *Oihenart* 21, 231-324.
- , 2006b, “Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco”, in Joseba A. Lakarra & José I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask*, *ASJU-ren Gehigarriak* 40, 561-621.

- , 2008a, “Aitzineuskararen gramatikanantz (malkar eta osinetan zehar)”, in Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*, ASJU-ren Gehigarriak 41, 451-90.
- , 2008b, “*Vida con / y libertad*: sobre una coordinación arcaica y la autenticidad de *Urthubiako alhaba*”, ASJU 52: 1, 83-100.
- , 2011a, “Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz”, in Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina* (ASJU-ren Gehigarriak 69), UPV/EHU, Bilbao, 155-241.
- , 2011b, “Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio”, *FLV* 13, 5-114.
- , 2016, “Gramatikalizazioa, morfemen forma kanonikoak eta berreraiketa morfologikoaren bide berriak”, in Gotzon Aurrekoetxea, Jesus Mari Makazaga & Patxi Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*, UPV/EHU, Bilbao, 175-192.
- , Biguri, Koldo & Urgell, Blanca, 1983, *Euskal baladaren azterketa eta antologia*, Hordago, Donostia.
- & Mounole, Céline, 2017 [moldiztegia], “Euskara Arkaikoa”, in Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra, *Euskararen Historia*, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz.
- & Urgell, Blanca, 2008, “Hausturak nonahi, noiznahi, zenbatnahi: gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz” (hitzaldia) *Aldaketa eta aldaerak euskaran eta euskal testugintza*, IKER UMR 5478 (CNRS), Baiona.
- Lambrecht, Knud, 2000, “Prédication seconde et structure informationnelle : la relative de perception comme construction présentative”, *Langue française* 127, 49-66.
- Lamikiz, Xabier; Padilla-Moyano, Manuel & Videgain, Xarles, 2015, *Othoi çato etchera. Le Dauphin itsasontziaren euskarazko gutunak (1757). Correspondance basque du corsaire Le Dauphin (1757)* (Lapurdum-en 2. ale berezia), IKER UMR 5478 (CNRS), Baiona.
- Lander, Yuri, 2009, “Varieties of Genitive”, in Andrej L. Malchukov & Andrew Spencer (arg.), *The Oxford handbook of case*, Oxford, 581-592.
- Larramendi, Manuel, 1729, *El imposible vencido. Arte de la Lengua Bascongada*, Joseph Manuel Villagordo Alcaraz, Salamanca.

- , 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*, Bartholomé Riesgo y Montero, Donostia [berrarg. 1984, Txertoa, Donostia].
- , 1754, *Corografía o Descripción general de la muy Noble y muy Leal provincia de Guipúzcoa* [J. I. Tellechea Idigorasen edizioa, 1969, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia].
- Larrasquet, Jean, 1928, *Action de l'accent dans l'évolution des consonnes étudiée dans le basque souletin. Étude expérimentale précédée de recherches expérimentales sur l'état actuel et l'évolution des vélaires dans le même dialecte*, Librairie Vrin, Paris.
- , 1931, “Beñat, Larrajáko belhagilii», *RIEV* 22, 229-240 [berrarg. in LGEV, Bilbao, 1972].
- , 1934, *Le Basque souletin Nord-Oriental*, Paris.
- , 1939, *Le basque de la Basse Soule Orientale*, Klincksieck, Paris.
- Lèbre, Elie; Martin Guy & Moulin, Bernard, 1992, *Dictionnaire de base français-provençal*, CREO Provença, Toulouse.
- Lécluse, Fleury de, 1826, *Manuel de la Langue Basque*, Douladoure & Cluzeau, Baiona.
- Léon, Albert, 1909. *Une pastorale basque, Hélène de Constantinople, Etude historique et critique*, Honoré Champion, Paris.
- Lespy, Vastin, 1858, *Grammaire béarnaise suivi d'un vocabulaire béarnais-français*, Typographie et Lithographie Veronese, Paue [berrarg. 1978 Slaktkine, Geneva].
- & Paul Raymond, 1887, *Dictionnaire béarnais ancien et moderne*, Imprimerie Central du Midi, Montpellier [berrarg. 1998 Marrimpouey, Paue].
- Lewandowski, Theodor, 1986, *Diccionario de Lingüística*, Cátedra, Madrid.
- Lhande, Pierre, 1926, *Dictionnaire Basque-Français*, Beauchesne, Paris.
- Lindsay, Mark & Aranoff, Mark, 2013, “Natural selection in self-organizing morphological systems”, in Fabio Montermini, Gilles Boyé & Jesse Tseng, *Morphology in Toulouse: Selected Proceedings of Décembrettes 7*, Lincom Europa, Munich.
- Linschmann, Theodor & Schuchardt, Hugo, 1900, *I. Leizarragas Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc)*, K. J. Trübner, Estrasburgo [berrarg. 1990, Euskaltzaindia].
- Loidi, Ane, 1996, “Santa Catherina pastoralaren XIX. mendeko bi eskuizkribu”, *ASJU* 30: 2, 497-603.

- , 2004, “Antiokiako San Julianen pastorala (1770)”, *ASJU* 38: 1, 1-133.
- , 2008, “La pastoral suletina: trabajos de investigación y ediciones” (hitzaldia), *Monumenta Linguae Vasconum proiektua (2002-2008). Sei urte ikerketan*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2009a, “Aldaerak Clovis pastoralean”, *Lapurdum* 13, 245-260.
- , 2009b, “Klotildaren miraria "Klobis" pastoralean”, *ASJU* 43, 597-614.
- Loos, Eugene E.; Susan Anderson; Dwight H. Day, Jr.; Paul C. Jordan; J. Douglas Wingate, d.g. “What is jussive mood?” *Glossary of linguistic terms*, SIL International [kontsulta: 2015-02-21].
- Luchaire, Achille, 1877, *Les origines linguistiques de l'Aquitaine*, Impr. Veronese, Paue.
- Lucuix, Léo, 1995, “Réglements et statuts de la Confrérie Notre-Dame du Scapulaire de la paroisse d'Esquiule en 1772, en remplacement de la Confrérie Notre-Dame du Mont-Carmel, qui existait depuis 1686”, *Amis des archives. Documents pour servir à l'histoire du Département des Pyrénées-Atlantiques* 16, 49-68.
- Lüders, Ulrich, 1993, *The Souletin Verbal Complex: new approaches to Basque morphophonology*, LINCUM Europe, Munich.
- , 1998, *Syntax des Suletinischen*, LINCUM Europe, Munich.
- Makazaga, Jesus M., 2015, “Eskerrik asko ekitaldira etorri izanagatik”, in *31 eskutik*. Sarean: <<https://31eskutik.com/2015/02/26/eskerrik-asko-ekitaldira-etorri-izanagatik/>> [kontsulta: 2016-8-8].
- Malchukov, Andrej L., 2010, “Analyzing Semantic Maps: A Multifactorial Approach”, *Linguistic Discovery* 8: 1, 176-198.
- Malchukov, Andrej L. & Narrog, Heiko, 2009, “Case Polysemy”, in Andrej Malchukov & Andrew Spencer (arg.), 2009, *The Handbook of Case*, Oxford University Press, Oxford, 518-534.
- Malchukov, Andrej L. & Spencer, A. (arg.), 2009, *The Handbook of Case*, Oxford University Press, Oxford.
- Malchukov, Andrej L.; Haspelmath, Martin & Comrie, Bernard (arg.), 2010, *Studies in ditransitive constructions: a comparative handbook*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York.

- Manterola, Julen, 2006, “-a euskal artikulu definituaren gainean zenbait ohar”, in Joseba A. Lakarra & José I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask*, ASJU-ren Gehigarriak 40, 651-76.
- , 2015, *Euskararen morfologia historikorako: artikuluak eta erakusleak - Towards a history of Basque morphology: articles and demonstratives* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz. Sarean: <<http://hdl.handle.net/10810/15848>> [kontsulta: 2016-12-12].
- Martínez-Areta, Mikel, 2009, “The category of Number in Basque: II. Prehistorical and typological aspects”, *FLV* 111, 249-280.
- , 2013, “Demonstratives and Personal Pronouns”, in M. Martínez-Areta (arg.), 283-321.
- (arg.), 2013, *Basque and Proto-Basque. Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, Peter Lang, Frankfurt.
- Matras, Yaron, 2007, “The borrowability of structural categories”, in Y. Matras & J. Sakel (arg.), 31-73.
- , 2009, *Language contact*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron & Sakel, Jeanette (arg.), 2007, *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York.
- Matras, Yaron & Sakel, Jeanette, 2007b, “Introduction”, in Y. Matras & J. Sakel (arg.), 1-13.
- Meillet, Antoine, 1912, *L'évolution des Formes Grammaticales*, F. Alcan, Paris.
- Menjoulet, J.-Maximien, 1869, *Chronique du diocèse et du pays d'Oloron (Béarn méridional et Soule). Tome second*, M. Marque, Oloroe.
- Meurman-Solin, Anneli, 2012, “Historical Dialectology: Space as a Variable in the Reconstruction of Regional Dialects”, in Juan M. Hernández-Campoy & Juan C. Conde-Silvestre, *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Wiley-Blackwell, Chichester/Oxford, 465-479.
- Michelena, Luis: *vid.* Mitxelena.
- Mitxelena, Koldo, 1950, “En torno a algunos aspectos del habla de Rentería (Guipúzcoa)”, *BAP* 6, 89-94 [berrarg. in *OOCC* VII, 689-695].
- , 1954, “La posición fonética del dialecto vasco de Roncal”, *Via Domitia* 1, 123-157 [berrarg. in *OOCC* VII, 611-647].

- , 1956, “F. Jungemann, *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*, Madrid 1955”, *BAP* 12, 117-129 [berrarg. in *OOCC* VII, 109-122].
- , 1957, “El genitivo en la onomástica medieval”, *Emerita* 25, 134-148 [berrarg. in *OOCC* IX, 429-441].
- , 1958, “Introducción”, in Manuel Agud & K. Mitxelena, *Nicolao Landuchio. Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*, ASJU-ren Gehigarriak 3 [berrarg. in *OOCC* XII, 202-232].
- , 1963a, *Lenguas y protolenguas* (ASJU-ren Gehigarriak 20) [berrarg. in *OOCC* I, 1-98].
- , 1963b, “Adabakiak”, *Egan* 1963, 78-81 [berrarg. “Eranskin gisa | Juseff Eguiateguy”, in *OOCC* XI, 531-534].
- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Auñamendi, Donostia [berrarg. in *OOCC* V, 1-115].
- , 1964b, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid [berrarg. in *OOCC* XII, 1-197].
- , 1969, *Notas lingüísticas a Colección diplomática de Irache*, *FLV* 1, 1-59 [berrarg. in *OOCC* IX, 463-538].
- , 1970, “Nombre y verbo en la etimología vasca”, *FLV* 2, 67-93 [berrarg. in *OOCC* VII, 235-267].
- , 1971, “Toponimia, léxico y gramática”, *FLV* 3, 241-267 [berrarg. in *OOCC* IX, 275-308].
- , 1972, “Etimología y transformación”, in *Homenaje a Antonio Tovar*, Gredos, Madrid [berrarg. *OOCC* VII, 93-108].
- , 1974, “El elemento latino-románico en la lengua vasca”, *FLV* 6, 183-209 [berrarg. in *OOCC* V, 305-336].
- , 1976, “La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas”, *Revista de la Sociedad Española de Lingüística* 6, 309-326 [berrarg. in *OOCC* I, 197-213].
- , 1977a [1961], *Fonética Histórica Vasca* (ASJU-ren Gehigarriak 59) [berrarg. in *OOCC* VI].
- , 1977b, “Notas sobre compuestos verbales vascos”, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 33, 245-271 [berrarg. in *OOCC* VII, 269-300].

- , 1979a, “Vizc. *a-* con temas demostrativos” [Miscelánea Filológica Vasca, IV, 2], *FLV* 11, 379-397 [berrarg. in *OOCC* VII, 213-234].
- , 1979b, “Algunas observaciones sobre los cantares de la quema de Mondragón” [Miscelánea Filológica Vasca, IV, 3], *FLV* 11, 397-406 [berrarg. in *OOCC* XI, 41-51].
- , 1970-1980, “Apostillas a la «Serie ‘Luis Eleizalde» sobre unificación del euskera escrito» de Luis Villasante” [berrarg. in *OOCC* VII, 363-454].
- , 1981, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313 [berrarg. in *OOCC* VII, 517-543].
- , 1982, *Sobre la historia de la lengua vasca*, *ASJU* 16, 141-156 [berrarg. in *OOCC* V, 117-132].
- , 1987, “«Rectificaciones y enmiendas» de *Palabras y textos* (1987)” [berrarg. in *OOCC* X, 583-613].
- , 2011, *Obras completas*, Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz (arg.), JUMI, GFA & UPV/EHU, Donostia/Vitoria-Gasteiz.
- & Sarasola, Ibon, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Milhères, Jean, 1983, “La frontière linguistique du basque et du gascon”, in *Bayonne et sa région : actes du XXXIIIe Congrès d'Études Régionales* (Baiona, 1981), Fédération Historique du Sud-Ouest, Baiona, 1-18.
- Miyagawa, Shigeru, 2008, “Genitive subjects in Altaic”, in Cedric Boeckx & Suleyman Ulutas (arg.), *Proceedings of the 4th Workshop on Altaic Formal Linguistics (WAFL 4)*, MITWPL, Massachusetts, 181-198.
- Montillet, Jean-François, 1740, *Reglement pour les petites ecoles du diocese d'Oleron...* Dupoux, Paue.
- Mooney, Damien, 2014, *Linguistic Transfer and Dialect Levelling: a Sociophonetic Analysis of Contact in the Regional French of Béarn* (doktorego tesia), University of Oxford.
- , 2016, *Southern Regional French: A Linguistic Analysis of Language and Dialect Contact*, Legenda, Oxford.
- Moreau, Roland, 1981, *L'âme basque. Esquisse historique*, Ulysse éditions, Bordele [berrarg. 2003, Atlantica, Angelu].

- Mounole, Céline, 2003, *C.H. de Belsunce bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858)*. Azterketa eta edizioa, *ASJU* 37: 2.
- , 2004, “Zubererazko herskarien azterketa akustikoa”, *ASJU* 38, 207-248.
- , 2006, “Quelques remarques à propos de l'histoire des périphrases basques”, in Joseba A. Lakarra & José I. Hualde (arg), *R.L.Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*, GFA & UPV/EHU, Donostia/Bilbao, 723-738.
- , 2007, “Perifrasi zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria”, *ASJU* 41: 1, 67-138.
- , 2008a, “Sintaxi diakronikoa eta aditz multzoaren garapena: inperfektibozko perifrasiaren sorreraz”, in Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*, *ASJU*-ren Gehigarriak 41, 585-604.
- , 2008b, “Aditzaren mailegaketa euskararen diakronian: prozesu morfonologiko eta sintaktikoak”, *Oihenart: cuadernos de lengua y literatura* 23, 415-36.
- , 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (doktorego tesia), UPV/EHU & Université Michel de Montaigne - Bordeaux 3.
- , 2015, “Datibo-komuntadurazeta laguntzaile hirupertsonalen diakroniaz”, in Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, UPV/EHU, Bilbao. 473-490.
- Mozos, Iñaki, 1986, *Ihauteria euskal literaturan*, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- , 1995, *Jean de Parisen trageria: Eskuizkribuaren azterketa eta iturriaren moldamoduak* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Múgica, Serapio, 1923, *Los gascones en Guipúzcoa. Tirada aparte del trabajo publicado con este mismo título en el libro-homenaje dedicado a D. Carmelo de Echegaray*, Imprenta de la Diputación de Guipúzcoa, San Sebastián.
- Mujika, Jose Antonio, 1997, *Euskal ortografiaren hastapenak Iparraldeko literaturan* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2008, “Adlatiboaren berbalizazioaz”, in Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra, *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez* (*ASJU*-ren Gehigarriak 51), 605-615.
- Mujika Iraola, Inazio, 1998, *Tartas. Sugearen errautsa* (“Klasikoak Alberdania” bilduma, 3), Alberdania, Irun.

- Musi, Elena, 2016, “Towards a unified account of linguistic typology and anthropology: the expression of desire in the world’s languages”, [eskuizkribua, *Journal of Linguistic Anthropology-ra igorria*], Università della Svizzera italiana (USI), Lugano.
- Nikiforidou, Kiki, 1991, “The meanings of the genitive: A case study in semantic structure and semantic change”, *Cognitive Linguistics* 2: 2, 149-205.
- Noonan, Michael; Bhulanja, Ram Prasad; Chhantyal, Jag Man & Pagliuca, William, 1999, *Chantyal Dictionary and Texts* (Trends in Linguistics; Documentation 17), Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Odrizola, Juan C., 1990, *Axularren kasu-markadun adizkiak* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Oihenart, Arnaut, 1656, *Notitia Vtriusque Vasconiae*, Cramoisy, Paris.
- , 1657, *Les Proverbes Basques, recueillis par le Sr. d'Oihenart; plus les poésies basques du mesme auteur*, Paris.
- Oñederra, M. Lourdes, 2004, *Fonetika Fonologia hitzez hitz*, UPV/EHU, Bilbao.
- , 2009, “Diacronía y motivación fonética”, in Fernando Sánchez Miret (arg.), *Romanística sin complejos. Homenaje a Carmen Pensado*, Peter Lang, Berna.
- Ormazabal, Javier, 2016, “Lapurterazko datiboen aldaketak: kronologia eta ondorio sintaktiko batzuk” (hitzaldia), *III. Jardunaldiak. Monumenta Linguae Vasconum*, Vitoria-Gasteiz, 2016-12-21.
- Orpustan, Jean-Baptiste, 1987, “Les traces du gascon dans les noms des provences, vallées, communes et quartiers historiques de Labourd, Soule et Basse-Navarre”, in Ricardo Cierbide (arg.), 31-69.
- , 1991, “Un trait dialectal en basque contemporain : le complément au génitif du nom verbal”, in Gotzon Aurrekoetxea & Xarles Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak* (IKER 7), Euskaltzaindia, Bilbao, 535-557.
- , 1992a, *Oihenart, A.: Proverbes et poésies basques. (1657-1664)*, Izpegi, Baigorri.
- , 1992b, *Oihenarten hiztegia : lexique basque des proverbes et poésies d'Oyhenart traduit en français et en espagnol*, Izpegi, Baigorri.

- , 1994, “Gramatikaz Oihenarten neurthitzetan edo gramatika ´ta neurthitzaren egitura Oihenarten olerkietan”, in EE. AA., *Oihenarten laugarren mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra* (IKER 8), Euskaltzaindia, Bilbao, 135-159.
- , 1999, *La langue basque au Moyen Age*, Izpegi, Baigorri.
- , 2003, “Sur les changements phonétiques dans les formes conjuguées des auxiliaires premiers en basque : radical-participe transitif **edun* (inusité dans la langue historique documentée) « avoir, eu », radical-participe intransitif **izan* « être, été »”, *Lapurdum* 8, 427-456.
- , 2010, “Correspondance basque à la fin du XVI siècle (1595-1598). 20 lettres de renseignements sur la politique de Henri IV et la fin des guerres contre la Ligue”, *Lapurdum* 14, 137–162.
- Ortiz de Urbina, Jon, 2003a, “Modal particles”, in José I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 316-322.
- 2003b, “Causatives”, in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), 592-606.
- Oyharçabal, Bernard, 1987, *Etude descriptive de constructions complexes en basque : Propositions relatives, temporelles, conditionnelles et concessives* (thèse de doctorat d’Etat, Lettres et Sciences Humaines), CNRS, Paris.
- , 1994, “Oihenart, euskal gramatizarien aitzindaria”, in EE. AA., *Oihenarten laugarren mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra* (IKER 8), Euskaltzaindia, Bilbao, 27-48.
- , 1998, “R. L. Trask. *The History of Basque.*” *Lapurdum* 3. Sarean: <<http://lapurdum.reuves.org/1748>> [kontsulta: 2016-12-3].
- , 1991, *La pastorale souletine. Édition critique de «Charlemagne»* (ASJU-ren Gehigarriak 16), GFA & UPV/EHU, Donostia.
- , 1992, “Structural case and inherent case marking: Ergaccusativity in Basque”, in Joseba A. Lakarra & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Syntactic theory and basque syntax* (ASJU-ren Gehigarriak 27), GFA, Donostia, 309-342.
- , 1996, “Hitz eratorriak Materreren *Dotrina Christiana* delakoan (1617)”, *Lapurdum* 1, 37-71.
- , 1997, “Hiru aditz aurrizki zahar 16. mendeko testuetan”, *Lapurdum* 2, 45-62.

- , 1999, “Noizkoak diren Zuberoako pastoralei dagozkien lehen dokumentuak”, *Euskera* 44: 1, 69-88.
- , 2000, “Note à propos des formes jussives préfixées en *b-* du basque”, *Lapurdum* 5, 111-127.
- , 2001a, “Statut et évolution des lettres basques durant les XVIIème et XVIIIème siècles”, *Lapurdum* 6, 219-287.
- , 2001b, “Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz (XVII-XVIII. mendeak)”, *Litterae Vasconicae* 8, 9–46.
- , 2002, “Kausazio aldizkatzea euskal aditzetan”, *Lapurdum* 7, 271-294.
- , 2003, “Tense, aspect and mood”, in José I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), 249-284.
- , 2004, “Place de *Sainte Elisabeth de Portugal* (1750) dans l'histoire des tragédies traditionnelles en langue basque”, *Lapurdum* 9, 181-214.
- Oyharçabal, Bernard; Epelde, Irantzu & Salaberria, Jasone, 2009, *Norantz Proiektua - Datu Basea*, IKER UMR 5478 (CNRS), Baiona.
Sarean: <http://www.norantz.org/web/proiektua> [kontsulta: 2017-2-20].
- Padilla-Moyano, Manuel, 2011, *Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christu eguiatzco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiatzcuen eta sainduien arabera*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 2013a, “Non-Finite Verbal Morphology”, in Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, Peter Lang, Frankfurt, 323-357.
- , 2013b, “Euskararen laguntzaile ahantziaz: *iron aditzaren historia”, *FLV* 116, 131-169.
- , 2013c, “(Des)genitibizazioaren historiaz gehiago: genitibozko subjektu iragangaitzak (ISGEN) Ekialdeko euskaran”, in Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), 2013, *3rd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - III Congreso de la Cátedra Luis Michelena* (“Koldo Mitxelena” Katedraren Argitalpenak, 5), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 319-341.

- , 2015a, “Oloroeko diozesako euskal liburuak eta zuberera idatzia”, in Ricardo Gómez & Maria-José Ezeizabarrena (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, UPV/EHU, Bilbao, 519-536.
- 2015b, “A new view of Basque through eighteenth-century correspondence”, in Eivind Torgersen, Stian Hårstad, Brit Mæhlum & Unn Røynealand (arg.), *Language Variation - European Perspectives V: Selected papers from the Seventh International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 7), Trondheim, June 2013*, John Benjamins, Amsterdam, 169-182.
- 2015c, “*Le Dauphin* itsasontziko gutuneria (1757) edo euskararen historia *behetik*”, in Xabier Lamikiz, Manuel Padilla-Moyano & Xarles Videgain (arg.), 2015, *Othoi çato etchera. Le Dauphin itsasontziaren euskarazko gutunak (1757). Correspondance basque du corsaire Le Dauphin (1757) [Lapurdum-en 2. ale berezia]*, IKER UMR5478 (CNRS), Baiona, 43-74.
- 2016 [moldiztegia], “Más sobre la influencia gascona en el dialecto vasco de Zuberoa”, in Carrera, Aitor, *XIen Congrès de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans (Lhèida, 16-21/6/2014)*. Generalitat de Catalonha.
- 2017a, “Le plurilinguisme dans la littérature populaire Basque de Soule : entre le langage formulaire et le *code-switching*”, in Patrizia Noel Aziz Hanna & Levente Seláf (arg.), *The Poetics of Multilingualism - La Poétique du plurilinguisme*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 241-252.
- 2017b, “Zozo zuriaren xerka: euskararen optatiboa”, *FLV* 123, 193-222.
- 2017c [moldiztegia], “Au cœur d’un « carrefour des langues » : contact, changement et identité linguistique en basque souletin”, *Sociolinguistica*.
- , 2017 prestatzen, « *Sainte Elisabeth de Portugal* » pastoralaren edizio kritikoa eta azterketa [eskuizkribua], UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Pagola, Rosa M. et ál., 2004, *Bonaparte Ondareko Eskuizkribuak* (CD-ROMa, Bilduma osoaren edizio digitala), Deustuko Unibertsitatea & Eusko Jaurlaritza, Bilbao.
- Pak, Miok D.; Paul Portner & Raffaella Zanuttini, 2008, “Agreement in Promissive, Imperative, and Exhortative Clauses”, *Korean Linguistics* 14, 157-175.

- Pakendorf, Brigitte, 2014, “A comparison of copied morphemes in Sakha (Yakut) and Èven”, in Francesco Gardani, Peter Arkadiev & Nino Amiridze (arg.), *Borrowed Morphology*, De Gruyter Mouton, Berlin, 157-187.
- Palay, Simin, 1998 [1932], *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (bassin aquitain), embrassant les dialectes du Béarn, de la Bigorre, du Gers, des Landes et de la Gascogne maritime et garonnaise*, CNRS, Paris.
- Palmer, Chris C., 2009, *Borrowings, Derivational Morphology, and Perceived Productivity in English, 1300-1600* (doktorego tesia), University of Michigan.
- Patrick, Jon D. & Zubiri, Ilari, 2001, *A Student Grammar of Euskara*, Lincom Europa, Munich.
- Payne, Thomas E., 1997, *Describing morphosyntax: A guide for field linguists*, Cambridge University Press, Cambridge, 173-186.
- Peillen, Txomin, 1963, “Juseff Eguiateguy, Larramendiren zuberotar jarraikizale bat”, *Egan* 21, 75-77.
- , 1979, “Quelques aspects denotatifs et connotatifs de l’interrogation en basque souletin”, *FLV* 33, 407-421.
- , 1982, “Chiveroua eta Marcelina (astolasterra edo charivari)”, *ASJU* 16, 265-326.
- , 1983a, “Bela-ko zaldunaren Zuberotar hiztegia, XVIII. mendean”, *FLV* 15, 127-46.
- , 1983b, *Lehen liburua edo Filosofo huskaldunaren ekheia (1785)*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 1986a, “Altzürükü Urrutiako leinuaren eresiak XV. mendeko”, *Euskera* 31, 69-85.
- , 1986b, “El castellano y lo español en la provincia de Sola o Zuberoa”, *FLV* 47, 99-114.
- , 1989, “Toponymie gasconne en Pays Basque et basque en Béarn limitrophe”, in *Langues en Béarn. Cahiers de l’Université [de Toulouse-Le Mirail]* 13, 107-128.
- , 1990, “Gaskoniako okzitanoarengandikako maileguak euskaraz (Zuberoako euskalkiaren azterketa bat)”, *Euskera* 35, 417-423.
- , 1992a, “Zuberoera idatzia”, in Rosa M. Pagola, Txomin Peillen & Pedro Díez de Ulzurrun (arg.), *Euskalki literarioak*, 61-97, Labayru, Bilbao.
- , 1992b, “Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk”, *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra*, (IKER 7), Euskaltzaindia, Bilbao, 247-72.

- , 1993, “Euskara eta gaskoinaren arteko harreman eta loturak”, *Euskera* 38, 281-295.
- , 1996, “Jakes Belakoaren erran zaharrak eta filosofia”; *Euskera* 51, 769-789.
- , 1998, *Les emprunts de la langue basque à l’occitan de Gascogne*, Estudios de la UNED, Madrid.
- , 2001, “Zuzenketa. Txomin Peillenen liburu bat dela eta”, *ASJU* 35: 1, 363-365.
- , 2011, *Egiategiren Filosofo huskaldunaren ekheia, bigarren liburukia*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 2012, “*Aberastarzun guzien giltz bakotxa* (Zuberoa XVIII. mendean)”, *Euskera* 57: 3, 801-821.
- , 2016, *Mongongo Dassanza. Albaitaritza idazlanak (1692-1892)*, Euskaltzaindia, Bilbao.
- Pikabea, Josu, 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*, UPV/EHU, Donostia.
- Rabatel, Alain, 2001, “Valeurs énonciative et représentative des « présentatifs » *c'est, il y a, voici/voilà* : effet point de vue et argumentativité indirecte du récit”, *Revue de sémantique et pragmatique* 9-10, 43-74.
- Rebuschi, George, 1984, *Structure de l'énoncé en basque*, Société d'Études Linguistiques et Anthropologiques de France, Paris.
- , 1995, “Weak and strong genitive pronouns in northern Basque: A diachronic perspective”, in José I. Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (arg.), 313-56.
- , 1997, *Essais de linguistique basque* (ASJU-ren Gehigarriak 35), UPV/EHU & GFA, Donostia.
- , 1997, “Autour des formes allocutives du basque”, in *Essais de linguistique basque* (ASJU-ren Gehigarriak 35), UPV/EHU & GFA, Donostia, 125-137.
- , 2012, “Jesü Kristen Imitazionea...”, *Euskera* 57: 3, 851-864.
- Reguero, Urtzi, 2012, “Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik” *ASJU* 46: 2, 63-160.
- , 2014, “*-i- eta *eradun aditz laguntzaileen erabilera goi-nafarreraz: gogoetak eta proposamen berria N-N-N saileko aditz laguntzaileez” (hitzaldia), UFI-ren jardunaldiak, Vitoria-Gasteiz, 2014-12-14.

- , 2017, *Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Revol, Joseph, 1712, *Recueil des anciennes et nouvelles ordonnances du Diocese d'Oleron imprimé par orde de Joseph de Revol*, Dupoux, Paue.
- Rice, Keren, 1989, *A Grammar of Slave*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York.
- Robbeets, Martine, 2014, “Common denominal verbalizers in the Transeurasian languages : borrowed or inherited”, in Francesco Gardani, Peter Arkadiev & Nino Amiridze (arg.), *Borrowed Morphology*, De Gruyter Mouton, Berlin, 138-154.
- Rodríguez Adrados, Francisco, 1952, *La dialectología griega como fuente para el estudio de las migraciones indoeuropeas en Grecia*, Universidad de Salamanca.
- Rohlf, Gerhard, 1970 [1935], *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Max Niemeyer Verlag/Marrimpouey Jeune, Tubinga/Paue.
- Roque, Iñigo, 2003, “Ana Urruti”, in *31 eskutik* (blog). Sarean: <<http://31eskutik.com/2013/03/08/ana-urruti/>> [kontsulta: 2016-05-31].
- Rutten, Gijsbert & Van der Wal, Marijke, 2013, « Epistolary Formulae and Writing Experience in Dutch Letters from the Seventeenth and Eighteenth Centuries », in M. van der Wal & G. Rutten (arg.), *Touching the Past. Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-documents*, John Benjamins, Amsterdam, 45–65.
- Sadock, Jerrold M. & Zwicky, Arnold M., 1985, “Speech Acts Distinctions in Syntax”, in Timothy Shopen (arg.), *Language Typology and Syntactic Description. Vol. I: Clause structure*, Cambridge University Press, Cambridge, 155-196.
- Sakel, Jeanette, 2007, “Types of loan: Matter and pattern”, in Yaron Matras & Jeanette Sakel (arg.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 15-29.
- Sallaberry, Jean-Dominique, 1870, *Chants populaires du pays basque, paroles et musique originales, recueillies et publiées, avec une traduction française...*, Lamaignère-ren alarguntsa, Baiona.
- , 1889, *Uskalduner! Bethi aitzina, chuchen chuchena, dabila Uskalduna! Biba Uskaldunak!!* Garet, Paue.

- Salaburu, Pello; Goenaga, Patxi & Sarasola, Ibon, 2011, *Sareko Euskal Gramatika*, UPV/EHU. Sarean: <http://www.ehu.es/seg/gramatika.html> [kontsulta 2015-3-28].
- Saltarelli, Mario; Azkarate, Miren; Farwell, David; Ortiz de Urbina, Jon & Oñederra, Lourdes, 1988, *Basque* [Croom Helm Descriptive Grammars], Croom Helm, Londres.
- Santazilia, Ekaitz, 2013, "Noun Morphology", in Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, Peter Lang, Frankfurt, 232-281.
- Sarasola, Ibon, 1976, *Historia Social de la Literatura Vasca*, Akal, Madrid.
- , 1983, *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos* (ASJU-ren Gehigarriak 11), GFA & UPV/EHU, Donostia.
- , 1986, "Larramendiren eraginaz eta", *ASJU* 20: 1, 203-215.
- Satrústegui, José M., 1987, *Euskal Testu Zaharrak (I)*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- Sauvageot, Aurélien, 1971, *L'édification de la langue hongroise*, Klincksieck, Paris.
- , 1973, *L'élaboration de la langue finnoise*, Société de Linguistique de Paris.
- Schendl, Herbert, 2012, "Multilingualism, Code-switching, and language contact in Historical Sociolinguistics", in Juan M. Hernández-Campoy & Juan C. Conde-Silvestre (arg.), 520-533.
- Schneider, Edgar W., 2002, "Investigating variation and change in written documents", in Peter Trudgill, Jack K. Chambers & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The Handbook of Language Variation and Change*, Blackwell, Oxford, 67-96.
- Schuchardt, Hugo, 1893, "Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts", *Denkschriften der Wiener Akademie* 42: 3, 1-82.
- , 1947 [1923], *Primitiae Linguae Vasconum*, CSIC, Salamanca.
- Segurola, Koro, 2015, "St. Elisabeth de Portugal pastoralaren eskuizkribua. Azterketa kodikologikoa" [eskuizkribua].
- Shimomiya, Tadao, 1988, "Basque: a half-romance language?", *II Euskara Biltzarra - Congreso de la Lengua Vasca*, 1. liburukia, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz, 257-261.
- Shopen, Timothy (arg.), 1985a, *Language Typology and Syntactic Description*, Vol. I: *Clause structure*, Cambridge University Press, Cambridge.

- , 1985b, *Language Typology and Syntactic Description*, Vol. III: *Grammatical Categories and the Lexicon*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Stolz, Thomas; Stroh, Cornelia & Urdze Aina, 2013, “Comitatives and Instrumentals”, in Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. Sarean: <<http://wals.info/chapter/52>> [kontsulta: 2016-12-18].
- Thomason, S.G. & T. Kaufman, 1988, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, University of California Press, Berkeley.
- Trask, Robert L., 1977, “Historical syntax and Basque verbal morphology: Two hypotheses”, in William A. Douglass, Richard W. Etulain & William H. Jacobsen, *Anglo-American contributions to Basque studies. Essays in honor of Jon Bilbao*, Desert Research Institute Publications on the Social Sciences, Reno, 202-217.
- , 1981, “Basque verbal morphology”, in *Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak* (IKER 1), Euskaltzaindia, Bilbao, 285-304.
- , 1990, “The *-n* class of verbs in Basque”, *Transactions of the Philological Society* 88, 111-128.
- , 1993, *A dictionary of grammatical terms in linguistics*, Routledge, London/New York.
- , 1995, “On the History of the Non-Finite Verb Forms in Basque”, in José I. Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), 207-34.
- , 1997, *The History of Basque*, Routledge, Londres.
- , 2002, “Ergativity and accusativity in Basque”, in Kristin Davidse & Béatrice Lamiroy (arg.), *The Nominative & Accusative and their counterparts*, John Benjamins, Amsterdam, 265-284.
- , 2003, “The Noun Phrase: nouns, determiners and modifiers; pronouns and names”, in José I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), 113-170.
- Trotter, David, 2006, “« Si le français n’y peut aller »”: Villers-Cotterêts and mixed-language documents from the Pyrenees”, in David Cowling (arg.), *Conceptions of Europe in Renaissance France: Essays in honour of Keith Cameron*, Rodopi, Amsterdam, 77-97.
- Ulibarri Orueta, Koldo, 2015, *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.

- Urgell, B. 2000, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2002, *Euskal Lexikografia. Irakaskuntza proiektua* [eskuizkribua], UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2004, “Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-ean (1745)”, *Lapurdum* 9, 299-310.
- , 2005, *Euskararen historia. Ikasteko materialak*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2006, “Para la historia del sustantivo verbal en vasco”, in Joseba A. Lakarra & José I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask* (ASJU-ren Gehigarriak 41), 921-48.
- , 2008, “Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hiztegian”, in Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*, UPV/EHU, Bilbao, 805-836.
- , 2015a, *Gero (edizio kritikoa)* (Mendaur bilduma 6), Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 2015b, “Tartas eta Leizarraga berrikusiak, edo nola aldatzen duen historia ikertzailearen begiradak”, in Beatriz Fernández & Pello Salaburu, *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, UPV/EHU, Bilbao, 647-663.
- , 2016a, “Atzeranzko eratorpena eta erroaren berreraiketa Larramendiren hiztegian”, in Gotzon Aurrekoetxea, Juan M. Makatzaga & Patxi Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormatxea omenduz*, UPV/EHU, Bilbao. 289-312.
- , 2016b, “Aditzoina ala partizipioa: zer da lehenago?” (hitzaldia), “Aziti Bihia” Hizkuntzalari eta Filologoek Elkartearen mintegi irekiak (Vitoria-Gasteiz, 2016-2-18).
- , 2017a [moldiztegi], “Lehen euskara modernoa (1745-1875)”, in Joaquín Gorrocahtegui, Iván Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz.
- , 2017b, “Leizarragaren hitz zerrendaren egiletasunaz eta beste zenbait kontu filologikoz” [eskuizkribua], UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Urquijo, Julio de, 1907, “Notas de Bibliografía Vasca”, *RIEV* 1907, 497-498.
- Urquijo, J., 1910, “Notes d'Oihenart pour le Vocabulaire de Pouvreau”, *RIEV*, 4: 2, 220-232.

- , 1908, “Los refranes vascos de Sauguis, traducidos y anotados por Julio de Urquijo e Ibarra”, *RIEV* 5, 677-724.
- , 1967, “De paremiología vasca: Oihenart conoció los *Refranes y Sentencias* en Vascuence de 1596”, *ASJU* 1, 3-44.
- Urkizu, Patri, 1973, “Teatro popular vasco. Los charibaris”, *ASJU* 7: 1, 17-225.
- , 1984, *Astolasterrak*, Euskadiko Antzerti Zerbitzua, Donostia.
- , 1992, *Agosti Chaho: Azti-begia eta beste izkribu zenbait*, Euskal Editoreen Elkarte, Donostia.
- , 1994, “Oihenarten atsotitzaz eta poetiza berrirakuriz”, in EE. AA., *Oihenarten laugarren mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra* (IKER 8), Euskaltzaindia, Bilbao, 295-328.
- , 1998, *Zuberoako irri teatroa. Recueil des farces charivariques basques*, Izpegi, Baigorri.
- , 1999, “Monjongo Dassançaren *Laborarien abissua* (1692) eta honen bi aldaera ezezagun: Jean Pierre Chabalgoityk idatzia (XVIII. m.) eta Bertrand Goyenetcheren *Marechalaren liburria* (1831). Aurkezpena, edizioa, oharak eta hiztegia”, *ASJU* 33: 1, 239-304.
- , 2000, *Historia de la Literatura Vasca*, UNED, Madrid.
- , 2002, “Multilingüismo en el teatro vasco”, *Revista de filología románica* 19, 37-44.
- Van der Wal, Marijke, 2007, “Eighteenth-century linguistic variation from the perspective of a Dutch diary and a collection of private letters”, in Stephan Elspaß *et al.* (arg.), *germanic Language Histories ‘from below’ (1700-2000)*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 83-96.
- & Rutten, Gijsbert, 2013, *Touching the Past. Studies in the Historical Sociolinguistics of the ego-documents*, John Benjamins, Amsterdam.
- Van der Wal, M., Rutten, G. & Simons, T., 2012, “Letters as loot. Confiscated letters filling major gaps in the history of Dutch”, in Marina Dossena & Gabriella Del Lungo Camiciotti 2012, 139-161.
- Van Eys, W. J., 1875, *Étude sur l'origine et la formation des verbes auxiliares Basques*, Maisonneuve, Paris.
- , 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, Maisonneuve, Paris.

- , 1883, *Outlines of Basque Grammar*, Trübner, London.
- Van Loon, J., 2005, *Principles of Historical Morphology*, Winter, Heidelberg.
- Van Reenen, P., Rem, M. & E. Wattel, 2009, “The Localization of Medieval Texts of Unknown Provenance”, in Marina Dossena & Roger Lass (arg.), 2009, 19-66
- Videgain, Xarles, 1983, “Alokutiboa Lopez-engan”, in *Piarres Lafitte-ri omenaldia* (IKER 2), 625-46.
- , 2005, “Présentation du recueil Bourciez”, *Lapurdum* 10, 315-24.
- Villasante, Luis, 1981, *Palabras vascas compuestas y derivadas*, Ed. Aranzazu, Oñati.
- Vinson, Julien, 1875, “Le verbe auxiliaire basque”, *RLPh* 7, 332-347.
- , 1878, “Quelques anciens textes basques et sur le pays basque”, *Avenir des Pyrénées* abuztuaren 22, abenduaren 17 & 24, berrarg. in Abel Hovelacque, Emile Picot & J. Vinson, 1880, *Mélanges de linguistique et d'anthropologie*, Leroux, Paris, 200-203.
- , 1885, « Le premier libre souletin », *RLPh* 18, 215-240.
- , 1891a, *Essai d'une Bibliographie de la langue Basque*. Paris: Maisonneuve [berrarg. 1984, JUMI, Donostia].
- , 1891b, *Saint Julien d'Antioche : pastorale en langue basque*, Vve. Moquet, Bordele.
- , 1896, “Le catéchisme de l'Empire”, *RLPh* 29, 65.
- Wartburg, Walter von, 1948-1970, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*,
- Wheeler, Max, 2015a, “Manx Gaelic inflection, 1. Noun plurals”, eskuizkribua. Sarean: https://www.academia.edu/12387822/Manx_Gaelic_inflection_1._Noun_plurals [kontsulta: 2016-1-5].
- , 2015b, “Manx Gaelic inflection, 2. Genitive case”, eskuizkribua. Sarean: https://www.academia.edu/12542441/Manx_Gaelic_inflection_2._Genitive_case [kontsulta: 2016-1-5].
- , 2015c, “Manx Gaelic inflection, 3. Noun paradigms”, eskuizkribua. Sarean: https://www.academia.edu/12783812/Manx_Gaelic_inflection_3._Noun_paradigms [kontsulta: 2016-1-5].

- , 2015d, “Manx Gaelic inflection, 4. Adjectives”, eskuizkribua.
Sarean: https://www.academia.edu/12891783/Manx_Gaelic_inflection_4_Adjectives
[kontsulta: 2016-1-5].
- , 2016a, “Manx Gaelic inflection, 4. Verbs”, eskuizkribua.
Sarean: https://www.academia.edu/20172276/Manx_Gaelic_inflection_5_Verbs
[kontsulta: 2016-1-5].
- , 2016b, “*S'mie lhiam shen*: Impersonal copular constructions in Classical Manx”,
eskuizkribua.
Sarean: https://www.academia.edu/20355156/Smie_lhiam_shen_Impersonal_copular_co_nstructions_in_Classical_Manx [kontsulta: 2016-1-5].
- Yrizar, Pedro, 1992a, *Morfología del verbo auxiliar roncalés*, Iruñea, Euskaltzaindia.
- , 2002b, *Morfología del verbo auxiliar suletino*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- Zaika, Natalia M., 2016, “Вариативность падежных форм при глаголах движения в баскском языке в диахроническом и диалектном аспектах” [= Euskararen mugimenduzko aditzei lotutako kasu marken aldakortasuna ikuspegi diakroniko eta dialektologikotik], *Acta Linguistica Petropolitana* 12: 1, 428-441.
- Zanuttini, Raffaella; Pak, Miol & Portner, Paul, 2011, “A Syntactic Analysis of Interpretive Restrictions on Imperative, Promissive, and Exhortative Subjects”, *Natural Language & Linguistic Theory*, 30: 4, 1231-1274.
- Zuazo, Koldo, 1988, *Euskararen batasuna - La unificación de la lengua vasca - L' unification de la langue basque* (IKER 5), Euskaltzaindia & UPV/EHU, Bilbao.
- , 1989a, “Arabako euskara”, *ASJU* 23: 1, 3-48.
- , 1989b, “Zubereraren sailkapenerako”, *ASJU* 23: 2, 609-50.
- , 1998, “Euskalkiak, gaur”, *FLV*, 78, 191-234.
- , 2003, *Euskalkiak, herriaren lekukoak*, Elkar, Donostia.
- , 2008, *Euskalkiak, euskararen dialektoak*, Elkar, Donostia.
- Zubiri, Ilari & Zubiri, Entzi, 2000, *Euskal Gramatika Osoa*, Didaktiker, Bilbao.
- Zulaika, E., 1998, *Iohanes Leizarragaren aditza*, Deustuko Unibertsitatea, Donostia.
- Zuloaga, Eneko, 2005, Zuloaga, Eneko, “Euskararen bitxikeriak: itaurren”, in Iban Auzokoa, Gorka Intxaurbe, Eneko Zuloaga, Lander Azaola, Amaia Jauregizar & Jon Telletxea,

2005, *IGELA! Euskal Literatur Taldearen 3. alea*. Sarean: <<https://issuu.com/igela/docs/igela3>> [kontsulta: 2016-7-30].

---, 2017 (prestatzen), *Bizkaiko euskara arkaikoa eta zaharra (1450-1780)* (doktorego tesia), UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.

Zúñiga, Fernando & Kittilä, Seppo, 2010, *Benefactives and malefactives : typological perspectives and case studies*, John Benjamins, Amsterdam.

Zúñiga, Fernando, 2011, “Why should beneficiaries be subjects (or objects)? Affaction and grammatical relations”, in Seppo Kittilä, Katja Västi & Jussi Ylikoski, *Case, Animacy and Semantic Roles*, Benjamins, Amsterdam. 329-348.

